

PATAÑJALI'S
VYĀKARAṆA MAHĀBHĀṢYA

WITH
KAIYAṬA'S PRADĪPA

AND
NĀGEŚA'S UDDYOTA

VOL. IV

Edited with foot-notes etc.,

BY

Pt. BHĀRGAVAS'ĀSTRĪ JOSHI S'ĀSTRĀCĀRYA

PANDIT, WILSON COLLEGE, BOMBAY,

PUBLISHED

BY

SATYABHAMABAI PANDURANG,

FOR THE 'NIRNAYA-SAGAR' PRESS,

BOMBAY.

1942.

Price Rupees.

[All rights reserved by the Publisher.]

Publisher:-Satyabhamabal Pandurang, }
Printer:-Ramchandra Yesu Shedge, }

'Nirnaya-sagar' Press,
20-23, Kolbhat Street, Bombay.

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं

पाणिनीयव्याकरणमहाभाष्यम् ।

एतद्व्याख्यानभूत उपाध्यायकैयटप्रणीतो भाष्यप्रदीपस्तद्व्याख्यानभूतो
नागेशभट्टविरचितो भाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

तत्र

चतुर्थपञ्चमाध्यायव्याख्यानभूतं

चतुर्थखण्डम् ।

परशुरामक्षेत्राभिजनजोशुपाभिधश्रीमिकाजीपन्तात्मजेन भार्गवशास्त्रिणा
शास्त्राचार्येण विपमस्यलटिप्पणीभिः पाठभेदादिसंदर्शनेन च

संभूष्य संस्कृतम् ।

प्रथमं संस्करणम् ।

मुम्बय्यां

सत्यभामाबाई पाण्डुरङ्ग इत्येताभिः,

निर्णयसागरमुद्रणालयार्थं तत्रैव मुद्रयित्वा प्रकाश्यं नीतम् ।

शकाब्दाः १८६४, विस्वाब्दाः १९४३.

विदिततरमेवैतत्तत्रभवतां प्रथितयशसां यन्निर्णयसागराधिपतिभिः प्रदीपोद्घोतसहितं व्याकरणमहाभाष्य-
मभिनवपरिपाठ्या प्रकाशयितुमारब्धमिति । अष्टयावन्महता प्रयासेन तृतीयाध्यायान्तं भागत्रयमेव विद्वत्करकमल-
शेखरनिवेदायितुं प्रभविष्यवक्षे । सुप्रभातमिवाद्य चतुर्थपञ्चमाध्यायद्वयस्य चतुर्थोऽयं भागो विद्वज्जनकरकमलेषु
विनिवेशयितुं न चिरादवतीर्ण इति । म. म. शिवदत्तपण्डितैरपक्रान्तोऽयं मार्गः शनैः शनैराक्रम्यमाणोऽपि
बुद्धिदायवात् ग्रन्थस्यास्यातीवदुरूहत्वात् आलस्यादिदोषबाहुल्याद्वा वर्षद्वयाम्यन्तरे कष्टभरेणैवायं भागोऽस्माभिः
पूर्णतां नीत इति गुणैकपक्षपातिनो निद्रांसः शिथेन क्षुधुषाऽवलोकयिष्यन्ति ।

इदानीं विरलप्रचारे महाभाष्याभ्ययने दौर्भाग्यमिव यत् भाष्यवार्तिकयोर्भेदो नोपलभ्यते । तेन कियान्
वार्तिकोऽज्ञातः क्रियांश्च भाष्यांश्च ह्येतन्निरणये महान् प्रयत्न इति—एतद्विषये यदस्माभिः प्रयतितं तत् पदमञ्जरीकौस्तुभ-
मक्षुपादिप्रबन्धग्रन्थसाहाय्येन । प्राचीनग्रन्थकारैश्च वार्तिकत्वोपलब्धिचिह्नं भाष्यकुण्डलनारूपं प्राप्नुव्येनाभ्यवसितम् ।
अतश्च प्रामाणिकः छुद्रः पुरातनश्च भाष्यपाठो महताऽपि प्रयत्नेन प्रकाशकैः संरक्षणीयः । अद्ययावत् गीर्वाणवाणी-
पीठरूपेऽस्मिन् भारते वर्षं महाभाष्यप्रकाशनपरिश्रमः सत्येतरकराङ्गुलिपरिमितैरेव महाभागैः कष्टभरेणासादितः । तत्र
कास्यां बहुतिथकालाभाक् स्थानत्रये होतमुद्रितमपि नातीव मनोरमं सङ्ग्रीणं च भाष्यवार्तिकयोर्विभाषविधौ नातीवोप-
युक्तमिति तत्र विचार्यते । मुन्यापुर्यां द्वीपान्तर्रीयमहाभागेन पण्डितमण्डलीलाहाव्यमुपसम्प्राद्य मुद्रितं मूलमात्रमसंदिग्धं
प्राप्यः प्रमादरहितमस्माभिः पाठभेददर्शनावसरे (छ)संज्ञकत्वेन गृहीतं भाष्यवार्तिकयोर्भेदविधौ विचारकक्षमा-
पतति । तस्मिन् पुस्तके वार्तिकानि स्थूलाक्षरेण मुद्रितानीति भेदः सुस्पष्टं व्यज्यते । तस्मिन् पुस्तके सुस्पष्टं भेदे प्रती-
यमानेऽपि नास्माभिरन्यथातुकरणं तस्य कृतम् । यतस्तत्र प्रमादपतितानि बहूनि स्थलानि दरीदृश्यन्ते । तानि च स्थलानि
कतिपयान्मुद्रादियन्ते—

‘यज्ञश्च’ (४।१।१६) इति सूत्रे ‘आपत्यग्रहणं द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थम्’ इत्येतद्वार्तिकमेतद्विशेषेण सर्वेष्वपि
पुस्तकेषु दृश्यते । अत्र च ‘आपत्यग्रहणं कर्तव्यं द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थम्’ इत्येव वार्तिकरहितं भाष्यं संदृश्यते ।
सर्वेषु मुद्रितामुद्रितपुस्तकेषु एकमन्त्रेण वार्तिकपाठदर्शनादस्माभिरपि तस्य वार्तिकस्रोतेः कृतः । एतद्वार्तिकमिति तु
प्राचीनपुस्तकेषु तथा पाठदर्शनादेवावगतमिति न । कौस्तुभञ्जिरपि तस्य वार्तिकत्वेनोद्दिष्टः सुस्पष्टं कृतः । मनोरमायां च
‘यद्यपि ‘आपत्यग्रहणं कर्तव्यम्’ इति वार्तिकं तथापि अपत्याधिकारविहितपरं तत्’ इत्युक्तम् । एवं च वैय्याकरणग्रन्थ-
द्वौक्षिवैय्यद्वार्तिकत्वेन परिगृहीतं तद्वार्तिकमेवेति धियाऽस्माभिस्तदुपन्यस्तम् ।

‘गोत्रोद्देशोद्देशराजराजन्य-’ (४।१।२९) इति सूत्रे ‘वृद्धाद्य’ इति वार्तिकमस्माभिरुपन्यस्तम् । फीलहॉर्न-
पुस्तके तु ‘वृद्धाद्येति वक्तव्यम्’ इत्येवं भाष्यपाठः, नतु तत्र तस्य वार्तिकस्रोतेः । बहुषु पुस्तकेषु वार्तिकपाठदर्शना-
त्ययोपन्यस्तम् ।

‘केदाराद्यञ्च’ (४।१।४०) इति सूत्रे ‘गणिकायाञ्च’ इति वार्तिकमेतत्पुस्तके उद्धृतम् । (छ)संज्ञकफीलहॉर्नपुस्तके
तु नैतदुद्धृतम् ।

‘ग्रामजनयन्धुभ्यस्तल्’ (४।१।४३) इति सूत्रे ‘गजसहायाम्बाञ्च’ इति वार्तिकमत्रोपन्यस्तम् । (छ)पुस्तके तु
नालोपन्यासः । अस्माभिरुपन्यस्तानि वार्तिकानि प्राचीनपुस्तकेषु दृश्यन्ते इति प्रामाणिकानीति वयं विप्रः । अन्यच्च
ग्रामजनेति सूत्रव्याख्यानावसरे तत्त्वबोधिनीकारेण ‘वृत्तिकृता तु वार्तिकस्यसहायशब्दोऽपि सूत्रे प्रक्षिप्तः’ इत्युक्तम् ।
तेन च ‘गजसहायाम्बां च’ इति वार्तिकमिदमेव निर्णयते ।

‘क्रतृक्थादिसृजान्ताट्ठक्’ (४।१।६०) इति सूत्रे ‘तत्त्वेदं प्रत्ययाद्युक्’ इत्येतद्वार्तिकमस्तपुस्तके निर्दिश्यते ।
फीलहॉर्नपुस्तके तु नात्र वार्तिकेण परिगणनम् । अत्र नागेशमहत्तरणः ‘तत्त्वेदं प्रत्ययादिति’ इति प्रतीकमुपगृह्य
‘वार्तिके पथ्यं पथमी’ इत्युक्तम् । तेन आत्र वार्तिकैस्त्वरिगणयतामयं प्रमाद एव ।

‘वयसि प्रथमे’ (४।१।२०) इति सूत्रे ‘वयस्य चरमे’ इति वार्तिकमस्मादुपनिर्दिष्टम् । द्वीपान्तरीयपण्डितेन नैतद्वार्तिकेण परिगणितम् । बहुषु पुस्तकेषु वार्तिकेष्वस्य पाठ इत्यस्माभिरुपन्यस्त इति तु सत्यमेव । आप्ये कृतभूरिपरि-
श्रमेभेद्वाचार्थश्च ‘ये श्रीणीति’ इति प्रतीकमुपादाय ‘वार्तिकसमतत्वादिदमेव युक्तम्’ इत्युक्तम् । पृतेनास्य वार्तिकेष्व-
परिगणनं श्रम एव ।

वार्तिकविषये संदिग्धभिरस्माभिर्बहुनि पुस्तकानि ‘वार्तिकपाठ’संज्ञकानि प्राचीनानि उपसंगृहीतानि । तानि च कतिपयवार्तिकसंग्रहेणैव कृतकृत्यतां गतानि अकिञ्चिच्छरण्येति च उद्देशेन संतोषः ।

एवं वार्तिकविषये प्रामाण्यमुपसंगृह्यैव प्रायशः सर्वाणि तानि संगृहीतानि न तु तत्र गतानुगतिकसरणिः । अत एव कतिपयान्युदाहरणमात्रेण कीलहर्णपुस्तकस्थानि वाचकवृन्दकरकमलयोः समर्प्यन्ते, न तु दोषैकदर्शनविज्ञासा-
समुत्थेन प्रौढिवादमात्रेणेत्यसिक्तान्तमपि क्षन्तव्यं सुधीभिः ॥

एकत्र च वास्तविकवार्तिकान्यपि अपरिगणितानि, अन्यत्र तु अवार्तिकान्यपि स्वकपोलकल्पितपाठानुसारेण वार्तिकत्वेन स्वीकृतानीति विपर्ययदर्शनेनानुपेक्षणीयोऽयं विषय इत्येवं विज्ञाप्यन्ते वैय्याकरणाः ।

काश्यामचिरोद्भवमहाभाष्यपुस्तके बहुषु स्थलेषु नृत्ताः पाठाः प्रकल्पिताः । भाष्यवाक्यान्वेव वार्तिकत्वेन परि-
गणितानि इत्येवं चमकृतिर्दुर्नोलेव संशोधनव्यापृतचेतः । तत्रैकमुदाहरणमुपन्यस्यते विद्वज्जनसेवायाम्—

‘तदसिन्नाधिकमिति दशन्ताडः’ (५।१।४५) इति सूत्रे—

अधिके समानजातौ, इष्टं शतसहस्रयोः । यस्य संख्या तदाधिक्ये ङः कर्तव्यो मतो मम ॥

इत्येवं भाष्येष्टिर्दरीदृश्यते । इयं च भाष्येष्टिवार्तिकत्वेन परिगणिता तैर्महाभाष्यैः, तदर्थं च ‘यस्य संख्या तदा-
धिक्ये ङः कर्तव्यो मतो मम’ इत्यस्यामे ‘यस्य संख्या तदाधिक्ये ङः कर्तव्यो मतो मम’ इत्येवं कुण्डलनारूपम्पाठं
परिकल्प्य टिप्पण्या सूच्यते च ‘अयं पाठो नेदानीमुपलभ्यते कापि, वांविष्यादस्माभिरत्र स्थापितः’ इति । भाष्यका-
राणास्मिं दौली समुपलभ्यते यत् वार्तिकस्यावस्थाने ‘इष्टम्’ ‘इत्येते’ इत्यादि पदं प्राच्ये न कापि संग्रपुज्यते । वार्तिक-
विषये व्यामोहश्च प्राचीनविदुषामपि चक्षुर्गोचरो भवति । यतो भैरवमिश्रैरेतद्वार्तिकमित्युद्धोतिष्यत् ।

तदनुसारेण वार्तिकमेतदिति स्वीकारेऽपि ‘अव्ययास्यम्’ (४।१।१०४) इति सूत्रे ‘निशब्दादपि वाच्योऽयं
ध्रुवाथं नियते तथा’ इत्येतद्वार्तिकेण परिगण्य ‘इदमुत्तरार्थं लुप्तं गौदैरुद्धवत्’ इत्येतत् टिप्पण्या सूचितम् । ‘निशब्दा-
दपि—’ इत्येतद्वार्तिकमेवाप्रामाणिकम् । ‘अस्माभिः कल्पितोऽयं पाठः’ इत्येतदुल्लिख्यापि ‘तितिभ्यामपि वाच्योऽयं
ध्रुवाथं गमने तथा इति पाठान्तरम्’ इति सूचितम् । स्वकपोलकल्पितपाठस्यापि पाठान्तरमवलोक्य विस्मयेत वाचक-
कुन्दानां चेत्तः । अन्यच्च ‘सङ्घनेर्ध्रुवे’ इत्येतसिन् वार्तिके जाग्रति सति कपोलकल्पितवार्तिकस्य कः उपयोग इत्येतत्सु-
धीभिर्विमर्शनीयम् । एतच्चोदाहरणमात्रम्, अन्यान्यव्यसंख्येयानि तादृशमुदाहरणानि इतस्ततः संक्षेपमानानि विज्ञाप-
यिष्यन्तीति नात्रारोपितानि ।

एवं च सहृदयैः सूरिभिरसिन् विषये दत्तदृष्टिर्भविष्यतीति विज्ञाप्य प्रकृतमनुसरामः ।

सूत्रग्रन्थस्य वैदिकपठनपाठनशैलीसिद्धत्वेन तत्र भ्रमस्तु विरलभ्रचारः क्वचिद्भूयते—वैदिकपाठे ‘रैवतिकादि-
भ्यश्च’ ‘कौपिञ्जलहास्तिपदादण्’ ‘आथर्वणिकस्थेकलोपश्च’ इत्येतानि सूत्राणि पठ्यन्ते । तत्र ‘कौपिञ्जलहास्तिपदादण्’
इत्येतद्वार्तिकमपि पाठकप्रमादात्सूत्रेषु संबद्धम् । कीलहर्णपुस्तके च कौपिञ्जलेति साहचर्यात् आथर्वणिकस्थेलेत-
दपि वार्तिकत्वेयोनियतम् । केवलभाष्यदर्शनेन च सद्विधमप्येतत्कैट्यदादिदर्शनादसंदिग्धमेव । कैट्यदश्च ‘अथवक्तव्य
इति’ इति प्रतीकमुपादाय ‘कौपिञ्जलहास्तिपदादण्’ इत्यस्यापागिनीयत्वात्’ इत्याह । तेन कौपिञ्जलहास्तिपदेत्यस्य
वार्तिकत्वेन वार्तिकासूत्रेऽनुवृत्त्यसम्भवात् ‘आथर्वणिकस्थेकलोपश्च’ इत्यत्रापि वक्तव्य इत्यर्थं उक्तः । भाष्यैकप्रमाणेन
शेपरकृताऽपि ‘नन्वाथर्वणिकेस्यत्राणुवृत्त्यैव सिद्धेऽण्वक्तव्य इति व्यर्थमत आह—कौपिञ्जलेति । वार्तिकस्थस्य
सूत्रेऽनुवृत्तिर्दुर्लभेत्यर्थः’ इति कैट्यदव्याख्यानावसर उक्तम् । तेनेदं सूत्रमिति सुस्पष्टमेव । पदमक्षय्यादावस्य वार्तिकेण
परिगणनं प्रामादिकमेव । सूत्रेषु मतभेदस्य दृष्टिकृत्येऽपि अन्यान्यप्येतादृशान्युदाहरणानि विस्तरभयात्संक्षिप्यन्ते ।

वार्तिकपदानि सूत्रेऽनुवर्तन्ते न चेत्येतद्विषये ‘काम्ये रोरेचेति वाच्यम्’ इत्यस्य निदर्शनमेवास्मत् ॥

ननु इन्द्रघ्नदागिशलिकाशङ्खमारद्धानादीनामनेवेषां व्याकरणप्रणेतृणामुपलब्धौ मुनिप्रयत्नेवास्य प्रामाण्य-
माश्रयणीयमिति दुराग्रह एव । पाणिनीयव्याकरणे च पाणिनिकाशायनपत्रजलीनामेव प्रामाण्यमाश्रीयते न त्वितरेषाम्,
तदेतदसांभवमिति चेत् । ‘शताद्य टन्यतावशते’ इत्येतसिन् सूत्रे कैट्येन ‘आपिशलकाशङ्खप्रयोस्त्वमन्ये—इति

यचनादन्यत्र प्रतिषेधाभावात् नियतकालाश्च स्मृतयो न्ययरुहा हेतव इति मुनित्रयमतेनाद्यचे साध्यसाधुप्रविभागः' इति सुस्पष्टं प्रतिपादितम् । संप्रतद्वस्तुतैर्गोतेभ्यः प्रति 'नियतकालाश्चेति' इति प्रतीकमुपादाय 'कलौ पाराशरी स्मृतिरिति' इति भावः' इति व्याख्यातम् ।

एवं च व्याकरणविषये मुनित्रयमेवैतत्सर्वतन्त्रस्यतन्त्रमिति नात्र संशयलेशः ॥

प्रस्तुतेऽस्मिन् रण्डे चतुर्थपञ्चमाध्यायौ च सुपूत्रीप्रत्ययतद्धितसमासान्तविषयकौ, तत्र चतुर्थाध्यायप्रथमे पादे द्वितीयं सूत्रं सुध्विधायकम् । ततश्च चतुःसहस्रिसूत्राणि श्रीप्रत्ययविषयकाणि । तत आरभ्य पञ्चमाध्यायचतुर्थपादस्य सप्तपष्ठितमान्तसूत्राणि च तद्धितप्रत्ययविधायकानि । ततश्चापञ्चमाध्यायं समासान्तविधायकानि सूत्राणि—इत्येवं विषयविभागः ॥

ननु अस्मिन् शास्त्रे शब्दादिगतं लिङ्गमाधीयते । तत्र शब्दस्य गुणत्वे शब्दे लिङ्गस्यानुपपत्तिः स्यात्, पञ्चकं प्रातिपदिकार्थे इति पक्षे च संत्यारूपगुणस्यापि शब्देऽसम्भवापत्तिः, गुणे गुणानङ्गीकारात् । एवं चास्य शास्त्रस्य शब्द-साधुत्वमात्रप्रतिपादकत्वपरत्वेऽपि शास्त्रीयव्यवहाराय यदनुरोधेन पदार्थाः स्वीकरणीयास्तत्किमप्यास्थेयम्, येन निष्कृ-ष्टार्थकरणे न कोऽपि श्वापातः संभाव्येत । तच्च भाष्यादितोऽवगन्तव्यम् । भाष्यकृद्भिश्च 'त्रियाम्' इति सूत्रे—'अवश्यञ्च कश्चित् स्वकृतान्त आस्थेयः । कोऽसौ स्वकृतान्तः ? संस्त्यानप्रसवो लिङ्गमास्थेयो स्वकृतान्तः' इत्युक्तम् ।

व्याख्याकृद्भिश्च द्रष्टव्योत्तरेण—'साधुपमत्वावष्टभेनाह—स्वकृतान्त इति । एतेन सांख्यशास्त्रानुसारित्वं व्याकरणस्येति सूचयति' इत्युक्तम् ।

'स्वकृतान्त आस्थेयः' इत्येतद्व्याप्यं सांख्यशास्त्रानुसारित्वमस्य शास्त्रस्योपपादयितुं नरुलमयो भगवान् स्वयमेवाग्रे आह—'कस्य पुनः संस्त्यानं स्त्री, प्रवृत्तिर्वा पुमान् ? गुणानाम् । केषां ? शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् । सर्वाश्च पुनर्भूतय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवयः । यत्रालसीयांसो गुणान्तरावतरत्तत्रयः शब्दः स्पर्शो रूपमिति । रसगन्धौ न सर्वत्र' ।

अनेन च सुस्पष्टं प्रतिपादितं साह्यशास्त्रानुसारित्वमस्य । कथमन्यथा 'सर्वाश्च पुनर्भूतय एवमात्मिकाः' इत्येवं वदेद्भगवान् पतञ्जलिः ।

कैथ्यटोऽपि—'सावरजन्तमांसि गुणास्तत्परिणामरूपाश्च तदात्मका एव शब्दादयः पञ्च गुणाः, तत्संघातरूपं च घटादि, नतु तद्व्यतिरिक्तमयविद्रव्यमस्तीति सांख्यानां सिद्धान्तः' इत्याद्याह ।

साह्यपसिद्धान्तश्च श्रीनारदशर्मणश्चरणैरेवमुपपादितः—'सर्वस्य जगतः सुखदुःखमोहान्ध्यात्तत्कारणत्वेन स्वचरजन्तमांसि परिकल्प्यन्ते । त्रिगुणात्मिका च प्रकृतिर्महच्छब्दवाच्यबुद्धिरूपेण परिणमते । महद्बुद्ध्यात्माना । अहङ्कारस्य-गन्धरूपरसस्पर्शशब्दात्मकपञ्चतन्मात्राः, दशेन्द्रियाणि, मनश्च परिणामः । अत एव सत्त्वाद्यात्मकाः शब्दद्रव्यश्च पुथित्वाद्यात्मकाः परिणमन्ते । तत्र सत्त्वादीनां पञ्चान्तं पुथित्वं, चतुर्णां सत्त्वादीनामाद्यः, रूपरसस्पर्शान्तं त्रयाणां तेजः, रसस्पर्शयोर्द्वयोर्वायुः, शब्दस्यैकस्य गगनम् । एवं प्रकृतिः सर्वरूपा पुरूपभोगार्था । पुरूपश्च न प्रकृतिर्नापि विकृतिः, केवलचेतन्यरूपोऽपरिणामी शुद्ध इति साह्यपसिद्धान्तः । प्रकृतिरचेतनाऽपि चेतनस्य पुरूपस्य भोगा-पवर्गलक्षणमर्थं साधयितुं तत्र दृष्टादिसहकारेणधरेण प्रवर्त्यते इति च सेश्वरसाह्यपसिद्धान्तः—इति ।

भगवान् पतञ्जलिः—'गुणसमूहो द्रव्यम्' इति योगशास्त्रे आह । एवं च सेश्वरसाह्यपसिद्धान्तानुयायिभिरेभि-वेत्याकरणैरपि गुणसमुदायो द्रव्यं न त्वतिरिक्तं किञ्चिदित्येवावगन्तव्यम् । तथा च शब्दादिगुणसमुदायरूपस्य घटादि-शब्दरूपद्रव्यस्य लिङ्गयोगित्वेऽपि न क्षतिरिति वैय्याकरणासिद्धान्तसमुच्चयः ॥

वैय्याकरणाश्च लिङ्गबोधकप्रत्ययान्तैः शब्दैः स्त्रीलिङ्गबोधमाहुः । तदर्थं च तैः—टाप्, डाप्, चाप्, टीप्, टीन्, स्त्रीप्—इत्याद्याः प्रत्यया आश्रिता ।

ननु किमिदं लिङ्गं लौकिकमलौकिकं वा ? किञ्चित्च्छब्दगतमुत्पाद्यगतम् ? इत्यादिविचार्यमाणे यदि च लौकिकमाधीयेवैतद्विद्मः तदा लोके यथा—इयं स्त्री, अयं पुमान्, इदं नपुंसकम्, इत्याद्यालोक्यैतद्व्यवसीयते तद्वत् शब्दा-दिव्यभावात् शब्दाशब्दास्तीत्यवबोधो न स्यात् । स्याच्च अकुलशब्दादपि श्रीप्रत्ययः, यतो लोके विज्ञायमानस्य स्त्रीत्वस्य ज्ञानव्यवस्थितिपक्षे च सांख्येन लौकिकलिङ्गसत्त्वात् ।

लौकिकसंवाद्यपणे च परकृतीः पश्येत्सादौ लौकिकस्य पुंस्त्वस्य सत्त्वेन पुंस्त्वप्रयुक्तकार्यप्रसक्तिः स्यात् ।

एवं च लौकिकलिङ्गस्य ग्रहणे शब्दादशब्दादिशब्दानां लिङ्गं न सिध्येत् परकृत्यादीनां विरुद्धलिङ्गापत्तिर्मेति वैय्या करणैः शब्दादिगतमन्यदेव लिङ्गमाश्रितम्, तच्च लोकानुसारादिति—लिङ्गमशिर्यं लोकश्रयत्वादिङ्गस्य—इत्यादिना भग-वान्नाह ॥

हरिरपि—सन्धिधाने निमित्तानां किञ्चिदेव प्रवर्तकम् । यथा तक्षादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा ।
आवतरविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः । यद्यदर्थेऽङ्गतामेति लिङ्गं तत्तत्प्रचक्षते ॥

इत्याह ।

“तक्षणच्छेदनाद्यनेकनिमित्तानां सन्धिधानेऽपि तक्षणमेव तक्षाशब्दस्य प्रवर्तकम् । तथा लिङ्गेषु नियमः । भाव-
तत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु प्रमाणत्वेन व्यवस्थिताः । तेषां प्रयोगे यद्यलिङ्गं धर्मोऽङ्गतामेति तत्तदलिङ्गं प्रचक्षते”-इत्यादि-
व्याख्यानं नागेशोऽप्येतदनुसंधत्ते । एवं च लोकाधर्मं लिङ्गं शब्दनियतमित्यतो दाराशब्दादौ पुंस्त्वस्योपपत्तिः,
खट्वाघटाद्येतेनानिषु स्त्रीत्वपुंसत्वस्यान्वयः, तदादिशब्दादिषु चानेकलिङ्गसमवायोऽप्युपपद्यते ॥

तदेतत्स्त्रीत्वं किं प्रत्ययार्थं उत प्रकृत्यर्थं इत्यादिविचारश्च भगवता ‘सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थं
प्रत्ययः’ इत्यादिना सुस्पष्टं प्रतिपादित इति तत् एवावधार्यताम् ॥

चतुर्थाध्याये पूर्वं प्रतिपादिताः सुप्त्वयाः संख्यादीनां वाचका अपि तदनन्तरं प्रतिपादिताः स्त्रीप्रत्यया धोतका
एव न तु वाचकाः । स्त्रीप्रत्ययानां वाचकत्वे बहवो दोषा भाष्यादावुक्तान्तटीकादौ च स्पष्टीकृता इति नात्र
विविच्यन्ते । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं इति पदे संख्यायाः कारकस्य च प्रातिपदिकार्थत्वेन सुवर्धत्वाभावात्सुपामपि
धोतकत्वमेवेति न प्रसरभङ्गः ।

सुपां धोतकत्वमेवेति ‘क्रीतात्करणपूर्वात्’ इति सूत्रस्य भाष्याज्ज्ञायते । तत्र हि—“करणपूर्वादिति किमर्थम् ?
गवा क्रीता, अश्वेन क्रीता । करणपूर्वादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति, एषोऽपि क्रीताशब्दः करणपूर्वः । विभक्त्या व्यवहि-
तत्वाच्च भविष्यति” इत्युक्तम् । करणवृत्तीयायाः करणवाचकत्वे ‘विभक्त्या व्यवहितत्वाच्च भविष्यति’ इति कथनमप्युक्तं
स्यात्, अतश्च सुपां धोतकत्वमेवेति राक्षान्तः ॥

प्रत्ययाश्च तावद्विविधाः—धातुत्वं जायमानाः, प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकाश्च । तत्र धातुत्वं जाय-
मानाः प्रत्ययास्तृतीयेऽध्याये एव व्यवस्थिताः, ततश्च प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकाः प्रत्यया अनयोरप्या-
वयोरुक्ताः । धातुत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकप्रत्ययानां प्रागुपन्यासस्तु प्रातिपदिकेऽपि धातुत्वात्मेव निगूहनात्तेषामन्य-
र्हितत्वात् प्रातिपदिकत्वसंपादकत्वाच्च भगवता क्रियत इति नास्मज्जसं किञ्चित् ।

ननु संख्याकारकयोधकाः स्त्रीप्रत्ययान्तेऽग्रे विधीयमानाश्च सुप्प्रत्ययाः स्त्रीप्रत्ययानन्तरमेव वक्तव्या न तु ततः
पूर्वं, स्वाधीनां क्रमेणोपस्थिते—इति कथमत्र सुपां प्रागुपन्यासः संगच्छेतेति चेन्न । स्त्रीप्रत्ययप्रकरणानन्तरं सुपां कथने
तेषां तद्वितसंज्ञा स्यात्, तद्विधाधिकारस्य ‘यूनस्तिः’ इति सूत्रप्रतिपादितप्रत्ययात् प्रागेवोपकल्प्ये । तद्विधाधिकारा-
त्प्राप्तयेन तु तेषां स्त्रीत्वमापयेतेति पूर्वमुक्ताः सुप्प्रत्ययाः ।

अपि च स्वौजसमौडिति सामान्यसूत्रेण विधीयमानाः प्रातिपदिकमात्रोद्देश्यकाः प्रत्ययाः ‘ह्याप्प्रातिपदिकात्’
इत्यधिकाग्रणयनानन्तरं दाक् स्फुटिपथमाख्याः—इति अन्तरङ्गत्वादेव पूर्वमुक्ताः । स्त्रीप्रत्ययानां तद्वितानां च प्रातिपदिक-
रूपाधोपेक्षयाऽधिकाधोपेक्षासत्त्वेन सुपामन्तरङ्गत्वमिति नानिष्टं किञ्चित् ।

ननु अष्टाङ्गयोगवदष्टाध्यायारम्भकेयमष्टाध्यायो द्वारिस्तादाः प्रक्रमतीति न न्यूनाऽस्या गतिः । तथापि अध्या-
यानां पादानां च येन मर्यादा समुद्रासते सा किं अशोकवनिकान्यायेन, कारणनियञ्चिता वा—इत्याद्यनेकविधविचारश्च
अष्टाधिकाग्रणयनानां विल्लरसः प्रस्तुतेति विल्लरभिया नात्र विचारयामः किन्तु प्रस्तुते चतुर्थपदानाध्यायद्वये तादृशीं
सङ्गतिं भूमौ येन पादाध्यायसमाधिर्न स्पेच्छया भगवता क्रियते किन्तु कारणनियञ्चितैव सति ।

धातुप्रत्ययप्रकरणस्यावसितत्वेन तृतीयाध्यायः कथं समाप्त इति नात्र सुधीनां कारणविज्ञाता स्यात् । तृतीया-
ध्यायप्रकरणोपेक्षया प्रातिपदिकाधिकारप्रकरणस्य भिन्नत्वेन पृथगाध्यायोऽवमारब्ध इति नेतधिप्रम्, परं च यथा
धातुप्रत्यया एकस्मिन्नेवाध्याये उक्तास्तथेमे प्रातिपदिकप्रत्यया अपि चतुर्थाध्याये एव निरूपणीयाः किमर्थमयमध्यायभेद-
पिकारः स्त्रीप्रत्ययेषु न स्यात् । स च स्त्रीप्रत्ययेष्वप्यनुवर्तते इति न पादभेदः कृतः । ततश्चापल्याधिकारान्तः प्रथमः
पादः समापनीयो यदि तद्विता-
पादः । ‘यृदाष्टः’ इति प्रत्ययान्तो द्वितीयः पादः । प्रादीव्यतीयान्तस्तृतीयः पादः । ततश्चापल्याधिकारान्तः प्रथमः
इत्थं चतुर्थाध्यायस्य चत्वारः पादाः प्ररूपिताः । तत्र प्रायः प्रकरणभेदे पादसमाप्तिर्दृश्यते । अध्यायस्य च धर्मार्थकाम-
मोक्षप्रत्ययारः पादाः प्ररूपिताः, षाड्स्कंदेतेभेदो मा भूदिति पादावगुह्यं न स्वीकृतं भगवतेत्यपि वक्तुं शक्यम् ।

अपि च अर्धमधधीत्यस्य विधीयमानः प्रत्ययो द्वितीयतृतीयचतुर्थपादादौ न दृश्यते षाड्शब्दश्च पादादौ दृश्यते—
‘प्राह क्रीताष्टः’ इत्यत्र, तत्राध्यायभेदः कृत इत्यपि न विरुद्धम् ।

अन्यथा सुरपं तदितप्रकरणं चतुर्थाध्याये प्रथममुपस्था तस्य शेषभूतं स्वार्थिकसमासान्तादिप्रत्ययबहुलीभूतम-
ध्यायं पृथगेवाचार्यः कृतवानित्यध्यायभेदेऽप्येतस्मान्नसं स्यादित्यलमतिविचारेण ।

अस्मिन् भागे केपुचित् कठिनस्थलेषु कतिपयाष्टिष्यण्यो दत्तास्ता नास्त्वाण्डित्यमदर्शनार्थं विरचिताः । अभ्यास-
काले संपादिताः केवलं जिज्ञासूनां ग्रन्थतत्वावगाहने साहाय्यभूता अप्रिप्यन्तीत्येतद्वैयवाचारोपिता इति कचित्स्थलन-
मपि विदुषांवरैः क्षन्तव्यमित्यभ्यर्थयामः । चतुर्थाध्याये सूत्रवार्तिकयोः क्रमाद्वेलेनव्यत्यासोऽनवधानतया कचिद्दृश्यते ॥

सोद्द्योतप्रदीपभाष्यप्रकाशनं च बहुतरवित्तकष्टादिसाध्यमपि निर्णयसागराधिपतिभिः प्रारब्धमिति ते न किमिव
धन्यवादाहाः । मन्यामहे तावत् निर्णयसागराधिपतये सपरिपाराय समाधिने च स्वस्ति-इति निखिलोऽपि पण्डित-
समाजः सुभृशमविरतं चाशास्ते-इति । यैर्मुद्रणलयाधिपतिभिः सुछिष्टाक्षरविन्याससुसोमीनि विद्वदधिगतवाद्बुद्धि-
रहितानि दुर्लभतराणि पुस्तकान्यल्पेनैव मूल्येन प्रत्यहं प्रदीयन्ते तैर्महाभाष्यस्यायं चतुर्थो भागो विद्वत्करमलेष्विदानीं
समर्प्यत इति नैतधिप्रम् ॥

उद्द्योतप्रदीपसमुद्रासितमहाभाष्यप्रकाशनस्यायं समुद्योगः प्रथमोऽपि नाद्वितीयतां सांप्रतमुपादत्ते । यतः
काश्यां पण्डितवरधीगुरुप्रसादशास्त्रिभिरचिरेणैव कालेन सोद्द्योतं सप्रदीपं सम्पूर्णमपि महाभाष्यं मुद्रितं नितरां विरा-
जते । अभिनन्दामो वयं श्रीपदीस्वयंवरं ब्राह्मणसमाजादुत्तिष्ठन्तमनुमिव राजस्थानसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षमपि ।
नात्र संशयलेहोऽपि यद्यमकृतिरिवैतत्प्रकाशनम्-इति । नूनं समयातिछायावाद्बिद्वद्भिर्न तत्र दृश्यमाना दोषा, अप्य-
संधेया एव । अयं चाप्रत्यो दोषोऽनुपेक्षणीय इवावमासते-“तयुक्ताकर्मणोऽण्” इति सूत्रस्य ‘अण् प्रकरणे कुलाल-’
इति वार्तिके ‘लुप्तोऽयं पाठः सम्प्रति गौडैरुद्धतः’ इत्येतादृशवचनं प्रमाणमनुपपन्नसन्निर्गोडैर्वत्र तत्र जोषुष्यमाणं
नातीव रमणीयमिति सुधीर्बिर्बिचारणीयम् । ‘गौडैरुद्धतम्’ इत्यर्थेयानि यथानावपरिमितानीति सुभृशं सन्दूषते चेत् ।
लेखकप्रसादात्पाठभेदाः समुपजायन्ते, यत्र यदि प्रकाशकैरपि पाठभेदः कृतः क्षते क्षारमिवास्त्यमिति प्रकाशनविदां
व्युत्पत्तिरित्यलं परदोषाविष्करणेन ॥

अथात्रास्मिन् समुद्योगे क्र-संज्ञकं राजापुरपाठशालातो लब्धं भाष्यकैव्यटपुस्तकम् । पुस्तकमेतत्प्राचीनमपि सुछिष्टा-
क्षरमपि नातीवशुद्धम् । ख-संज्ञकं अस्मिन्निबन्धनवैरैर्दृष्टकलायतंसर्वैर्द्वद्वयसैः श्रीगोपालभट्टचरणैर्दत्तसुद्ध्योतपुस्तकम् ।
विद्वत्कुलकमागतमेतत्प्रामाणिकमित्यत्र न सन्देहः । अस्मदुभयव्यवशात्तत्रमवन्तो भट्टचरणा विद्वन्मण्डलीद्वयानयमिव
कैलासं गत्वा नेदानीमिमं प्रयत्नमवलोकयन्ति । ग-संज्ञकं उद्द्योतपुस्तकमसम्पूर्णमपि अतीवशुद्धम्, छिष्टाक्षरमपि
विद्वद्भिः कृतपरिचयं श्रेष्ठिमहोदयैर्गुरुमुद्रणव्यवज्ञालयाधिपतिभिर्वर्तितम् । घ-संज्ञकं उद्द्योतपुस्तकं राजापुरपाठशालातो
लब्धमशुद्धिबहुलम् । ङ-संज्ञकं भाष्यकैव्यटोद्द्योतसहितं गुर्जरदेशतोऽन्नलैर्विद्वद्वयसैः श्रीमोतीरामशास्त्रिभिरानीतम् ।
पुस्तकमेतत्सुछिष्टाक्षरमशुद्धिरहितं च दृश्यते, नैतत् सम्पूर्णं । च-संज्ञकं काश्यां मुद्रितं चौलम्भायबालाख्यस्य भाष्यकैव्य-
टपुस्तकम् । छ-संज्ञकं कीलहर्नैर्मुद्रितं महाभाष्यम् । ज-संज्ञकं नागपुरप्रान्ते निवसन्नविदुषांवरैः श्रीकृष्णशास्त्रि
सुगृहीतनामधेयैः स्वकुलभूषणमिव प्रयत्नत उपहितम् । पुस्तकं चैतन्निःसन्देहं सुछिष्टाक्षरं आन्विरहितं च प्रकाशन-
विधौ वरणिरीयातितरां विराजते । झ-संज्ञकं पं. गुरुप्रसादशास्त्रिभिर्मुद्रितम् । झ-संज्ञकं काश्यां मुद्रणव्यवज्ञालये मुद्रितं
प्राचीनं पुस्तकम् । एतानि च पुस्तकानि पाठभेदादौ संज्ञापितानि । अन्यानि च मुद्रिताणि कतिपयपत्रमात्राणि बहु-
विधानि पुस्तकानि संनिहिदान्यपि न निर्दिष्टानि । यैर्महामागैः पुस्तकानि ददन्तिरुपकृता वयं तेषां धन्यवाददानमपि
नैतत्किञ्चित् । यैश्च विद्वद्भिर्निर्णयसागराख्यानपण्डितैः सुगृहीतनामधेयैः साधलेकुलावतंसैः श्रीपालकृष्णशास्त्रिभिः,
सोमनामहोदयैः, आचार्योपाधिपश्रीनारायणशास्त्रिभिः प्रधानपण्डितैश्च प्रतिपदमनुसन्धानमाचरन्निर्णयपुस्तकं वयं
तत्तैरेव कर्तुं शक्यमित्येव निर्दिश्यते ।

महाभाष्यसंगोपनायै दुर्दृष्टेऽपरिचिते चास्मिन् कर्मणि प्रवर्तितो वित्तसमहाविद्यालये प्रधानाध्यापकपद-
मलङ्कर्वन्तो वेलणकरोपाद्दहरिशर्माणः । तैश्च पुस्तकसंपादनायनेकविषयाहास्यदानेन उपकृता वयमत्र पराक्रान्ता
इति कथं न ते धन्यवादाहाः ।

द्वसंयोजकहिराजीप्रभृतीनां कौशलं शीघ्रकारित्वं च नास्तिनवसरेऽनुपेक्षणीयम् । पुस्तके चास्मिन्नष्टविधाष्टश
व्यवहित्यन्ते । तेषां संकल्पसङ्ग्रहं तदीयहस्तलाघवेनैव विनिवारित इत्येवनिर्बिवादम् ॥

भागेऽस्मिन्नन्ते अभ्याससोलभ्यायाध्यायद्वयगतसूत्रचार्तिकपाठः प्रतिनिवेशितस्तथा चादौ सूत्रसूचिरपि सन्नि-
वेशिता । अनल्पमतिभिरुपक्रमणीयेऽस्मिन् कर्मणि यद्वाष्ट्यादिसाभिरुपक्रान्तं तदुदाराशयाः सफलयन्तु तत्रभवन्तो
विद्वच्चरणाः ।

यदत्र सौष्ठवं किञ्चित्तदुदारेव भे नहि । यदत्रासौष्ठवं किञ्चित्तन्ममैव गुरोर्नहि ॥ इति

श्रीमधुसूदनसरस्वतीनिष्यन्दैरत्रत्यसत्यतावप्रथमेन विद्वदगुम्हं संप्रार्थयामो ययं

नागपञ्चमी
शाके १८६४

}

काशीविश्वविद्यालयविनेयाः
म. म. श्रीजयदेवमिश्रचरणान्तेवासिनः
श्रीभार्गवशास्त्रिणः

चतुर्थपञ्चमाध्यायभाष्यव्याख्यातसूत्रसूचिः ।

क्रमाङ्कः

पृष्ठाङ्कः ।

- १ अक्षोऽदर्शनात् ।
- २ अचतुरविचतुरस्रचतुरश्रीसुं० ।
- ३ अजायी गुणवचनादेव ।
- ४ अजायतछाप ।
- ५ अन्नासिवायाः संज्ञायां न सं चास्यलात् ।
- ६ अनिवोरनापेयोर्गुणोत्तमयोः प्यङ् गोत्रे ।
- ७ अप्य
- ८ अत इच् ।
- ९ अत इमिठौ ।
- १० अतश्च ।
- ११ अतिशायने तमविष्टनौ ।
- १२ अद्वयवच ।
- १३ अधिकम् ।
- १४ अधिकृत्य कृते प्रत्ये ।
- १५ अमुना ।
- १६ अर्घ्यपूर्वद्विगोत्रसंज्ञायाम् ।
- १७ अभ्यायानुवाकयोस्तुक् ।
- १८ अनल्यन्तगतौ फात् ।
- १९ अनसन्तामसुं सकाच्छन्दसि ।
- २० अमुदात्तादेव ।
- २१ अनुपदसर्वाज्ञायानयं बद्धामस्त्यतिनेयेषु ।
- २२ अनुपसर्जनात् ।
- २३ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ।
- २४ अनुव्राजगादिभिः ।
- २५ अष्टम्यान्तर्ये विदादिभ्योऽङ् ।
- २६ अन्तःपूर्वपदाद्गु ।
- २७ अन्तर्वत्पतिवतोर्गुक् ।
- २८ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ।
- २९ अपरिमाणभित्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ।
- ३० अपोनपजपानमृभ्यां घः ।
- ३१ अप्पूरणीप्रमाभ्योः ।
- ३२ अभिजनश्च ।
- ३३ अभिजिह्विदृग्गुलावच्छिन्नावच्छमी-
वदर्शविष्टमदणो यम् ।
- ३४ अभिमिष्कामति द्वारम् ।
- ३५ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठनौ ।
- ३६ अरण्यान्मस्ये ।
- ३७ अधोयत् ।

४१८

४१८

३८५

३१

४२०

८६

३५२

१३३

३५४

१५८

३७३

१७६

३३६

२१२

३६४

२६२

३३५

४०६

४१९

२२३

३११

४१

२८४

१७६

१३६

२०८

५७

१५१

५४

१६६

४२०

२१३

४०४

२१२

३३७

१९४

१९८

क्रमाङ्कः

पृष्ठाङ्कः

- ३८ अल्पे ।
- ३९ अवक्षेपणे कन् ।
- ४० अवयवे च प्राणोपधिरुक्तेभ्यः ।
- ४१ अवयसि ठक् ।
- ४२ अव्यक्तानुकरणाद्व्यजनवर्पादनितीं छात् ।
- ४३ अव्ययसर्वनाम्नामकचक्राक् टेः ।
- ४४ अव्ययात्तप् ।
- ४५ अव्ययीभाषाच ।
- ४६ अपरक्षशितस्त्वलंकर्मालं० ।
- ४७ असमासे निष्प्रदिभ्यः ।
- ४८ अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ।
- ४९ अहःसर्वकदेशसंख्यातपुष्पाच रात्रेः ।
- ५० अहोऽह एतेभ्यः ।
- ५१ आक्षर्यात् छल् ।
- ५२ आकालिकताद्यन्तवचने ।
- ५३ आगवीनः ।
- ५४ आ च त्वात् ।
- ५५ आत्मनिश्चजनमोयोत्तरपदात् खः ।
- ५६ आपवेगिकस्येकलोपश्च ।
- ५७ आरगुलीचाम् ।
- ५८ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणद्वक् ।
- ५९ आलजाटकी बहुभाविनि ।
- ६० आवव्याच ।
- ६१ इतराभ्योऽपि इत्यन्ते ।
- ६२ इतो मनुष्यजातेः ।
- ६३ इन्दिपदधिकवि च ।
- ६४ इनिनकव्यचक्ष ।
- ६५ इन्द्रवक्त्रमवशर्वद्विगुह्यहिभारण्य० ।
- ६६ ईयसश्च ।
- ६७ ईयदसमासौ कल्पन्देयदेशीयरः ।
- ६८ उयवादिभ्यो यत् ।
- ६९ उगितश्च ।
- ७० उत्तरपयेनाहतं च ।
- ७१ उत्तादिभ्योऽङ् ।
- ७२ उदीचामिन् ।
- ७३ उपपुर्णिरात् ।
- ७४ उपसर्गाच्च ।
- ७५ उपसर्गाच्छन्दसि घाल्ये ।

४००

४००

२२३

२८५

४१९

३९९

१८५

२००

४००

२५८

२३३

४१८

४१९

२३१

२८५

३०४

२४६

२१९

१४३

२५३

३५६

८५

३६४

८२

३१८

१७२

७३

४२२

३९०

२४२

३३

२७९

१०२

१४७

३६९

४२०

२९३

क्रमाङ्कः	पृष्ठाङ्कः ।	क्रमाङ्कः	पृष्ठाङ्कः ।
७६ उभादुदातो नित्यम् ।	३२३	११९ केदारादयः ।	१६९
७७ ऊहुतः ।	८३	१२० केवलमामकमाधेयपापापरसमानार्थ-	
७८ ऊपसोऽनव् ।	४२१	कृतप्रमत्तभेजनाय ।	५७
७९ ऊपसुपिसुक्कमपो रः ।	३५३	१२१ केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ।	३५३
८० ऋक्पूर्वधूपयामानक्षे ।	४१७	१२२ कौशाद्वम् ।	२०७
८१ ऋतोऽन् ।	२३४	१२३ कौमारापूर्ववचने ।	१६४
८२ ऋध्यन्धकृष्णिकुरुभ्यश्च ।	१३९	१२४ कौरव्यमाण्डकाम्या च ।	५२
८३ एकगोपूर्वाट्टन् नित्यम् ।	३५५	१२५ कौसल्यकामोर्गभ्या च ।	१४८
८४ एकस्य सकृच्च ।	४०९	१२६ कतुयज्ञेभ्यश्च ।	२११
८५ एकान् प्राचाम् ।	४०३	१२७ कतुस्थविस्त्रान्ताद्वक् ।	१७४
८६ एकादाकिनिषासहाये ।	३७२	१२८ कीतवत्परिमाण्वात् ।	२२७
८७ एकाद्वो घ्यमुनन्यतरस्याम् ।	३७१	१२९ कीर्तात्करणपूर्वात् ।	७३
८८ एको गोने ।	१२१	१३० क्षुद्राभ्यो वा ।	१४३
८९ एतदोऽन् ।	३६१	१३१ क्षेत्रियस्परक्षेत्रे चित्तित्यः ।	३३९
९० एनवन्यतरस्यामपूर्वेऽप्यभ्याः ।	३६९	१३२ खण्डिकादिभ्यश्च ।	१७०
९१ ऐकागारिकद् चौरैः ।	२८४	१३३ खलगोरयात् ।	१७२
९२ ओरन् ।	१८०	१३४ खलववमापतिलक्षपत्रक्षणश्च ।	२४५
९३ कच्छादिभ्यश्च ।	१९४	१३५ खाया ईकन् ।	२६५
९४ कड्यादिभ्यो ढकन् ।	१८५	१३६ गन्धस्वेदुत्पुतिद्रुसुरभिभ्यः ।	४२१
९५ कट्टकमण्डलोऽछन्दसि ।	८४	१३७ गम्भीरान्ज्यः ।	२०८
९६ कन्यायाः कनीन च ।	१४०	१३८ यतोत्तरपदाच्छ ।	१९५
९७ कन्यलाञ्छ सशायाम् ।	२४५	१३९ गहादिभ्यश्च ।	१९५
९८ कम्बोजाष्टक् ।	१५८	१४० गुणवचनग्राहणादिभ्यः कर्मणि च ।	३०८
९९ कलापिषैशम्यानागतेवातिभ्यश्च ।	२१५	१४१ गृहपतिना सपुत्रैः ।	२३७
१०० कलाप्यध्वत्ययवधुसादुन् ।	२०७	१४२ गोत्रज्ञियाः कुत्सने ण च ।	१४४
१०१ कंसाट्टिठन् ।	२६२	१४३ गोत्राचयवात् ।	१३
१०२ कस्य च दः ।	३९५	१४४ गोत्रेऽष्ट्याचि ।	१०६
१०३ कसेत् ।	१६५	१४५ गोत्रे कुजादिभ्यश्चकन् ।	१३५
१०४ कापिरयाः ण्कञ् ।	१८५	१४६ गोनोक्षोक्षोरभ्रराजराज्यम् ।	१६९
१०५ कालेभ्यो भयवत् ।	१६६	१४७ गोक्षचोऽसख्यापरिमणाश्चादेर्यत् ।	२६६
१०६ किम. क्षेपे ।	४१७	१४८ ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ।	१७०
१०७ किम. सख्यापरिमाणे ङिति च ।	३२१	१४९ दयाप्राप्तिपदिकात् ।	१
१०८ किमिदभ्यां वो घः ।	३२१	१५० चटकाया ऐरक् ।	१४२
१०९ कियत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य ङतरच् ।	४०२	१५१ चूर्णादिनि ।	२३२
११० कितवेनामयहुभ्योऽद्यादिभ्यः ।	३६०	१५२ छ च ।	१६६
१११ कुटीरागीशुण्डाभ्यो रः ।	४०१	१५३ छत्रादिभ्यो णः ।	२३५
११२ कृत्सिते ।	३९६	१५४ छदिरपचिच्छेद्व् ।	२५०
११३ कुसुदनङ्घेतसेभ्यो श्वात्पु ।	१८१	१५५ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ।	१७६
११४ कुयोदिभ्यो ण्य ।	१४७	१५६ छेदादिभ्यो नित्यम् ।	२७७
११५ कुलकुसिमीषाभ्यः श्वाऽसर्लकारेषु ।	१८५	१५७ जनपदतदवध्योश्च ।	१९३
११६ कुलिजाष्टकौ च ।	२६८	१५८ जनपदशब्दात्क्षत्रियाद्व् ।	१५७
११७ कृते ग्रन्थे ।	२१६	१५९ जनपदिनां जनपदवत्त्वं जनपदेन समानम् ।	२१३
११८ कृम्यस्तियोगे सपरकृतेरि चिः ।	४१४	१६० जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ।	७९

क्रमाङ्कः	शृङ्गाङ्कः ।	क्रमाङ्कः	शृङ्गाङ्कः ।
१६१ जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनामकलिनीतः ।	६२	२०४ तेन कीतम् ।	२६५
१६२ जीवति तु संरये युवा ।	१५२	२०५ तेन सुखं क्रिया चेद्वतिः ।	२८५
१६३ जीविकार्थं चापण्ये ।	४०३	२०६ तेन निर्दत्तम् ।	१७९
१६४ नितश्च तत्प्रत्ययात् ।	२२५	२०७ तेन प्रोक्तम् ।	२१४
१६५ तिद्वहान्द्वयसज्जदप्रज्मा नत्तयर्षकठम्भकरपः ।	४८	२०८ तेन रक्तं रागात् ।	१६०
१६६ राजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ।	३९९	२०९ नेमन्त्रिसम् ।	२३२
१६७ बाहुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।	३९	२१० दक्षिणादाच् ।	३७७
१६८ ङकि लोपः ।	१४३	२११ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ।	३६७
१६९ णचः श्रियामञ् ।	४०९	२१२ दानीं च ।	३६४
१७० तत्र च दीयते कार्यं भववत् ।	२८३	२१३ दामहायनान्ताष ।	५६
१७१ तत्र जातः ।	२०४	२१४ दिक्पूर्वपदान्धीप् ।	७९
१७२ तत्र तत्वेव ।	२९०	२१५ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो० ।	३६६
१७३ तत्र भवः ।	२०७	२१६ दित्वादित्वादित्वापत्त्युत्तरपदान्यः ।	१००
१७४ तदधीते तद्वेद ।	१७४	२१७ दष्टं साम् ।	१६२
१७५ तदर्थं विद्वतेः प्रकृतौ ।	२४९	२१८ देवतान्तात्तादर्भे यत् ।	४११
१७६ तदर्हम् ।	२६२	२१९ देवात्तल् ।	४१२
१७७ तदस्मिन्नधिकमिति दद्यान्ताङ्कः ।	३२३	२२० इन्द्रादुक् वैरमैयुनिकयोः ।	२१८
१७८ तदस्मिन्नर्त्तं प्राप्ते संज्ञायाम् ।	३३८	२२१ द्विगोष्ठेनपत्ये ।	१०४
१७९ तदस्मिन्नस्तीति वेशे तस्मान्नि ।	१७९	२२२ द्विनिपूर्वाभिष्ठात् ।	२६४
१८० तदस्मिन् धृञ्वायलामगुह्योपदा दीयते ।	२६७	२२३ द्वित्रिभ्यां य स्मृतेः ।	४१९
१८१ तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ।	२५१	२२४ द्विभ्योश्च घमुप् ।	३७१
१८२ तदस्य परिमाणम् ।	२६८	२२५ द्विचनविभज्योपपदे तरयीयस्युती ।	३८३
१८३ तदस्य ऋक्षचर्यम् ।	२८१	२२६ धृञ्वाङ्गाङ्गकर्मप्रथमाभ्यवरपुश्चरणनामाख्याताङ्गकः ।	२११
१८४ तदस्यास्त्वस्मिन्निति मनुप् ।	३४०	२२७ धम्मगणकलिङ्गसूरमधाङ् ।	१५८
१८५ तदो दा च ।	३६५	२२८ धनहिरण्याकाने ।	३३५
१८६ तद्युष्मात्कर्मणोऽण् ।	४१३	२२९ धर्मं चरति ।	२३४
१८७ तद्वहति रथयुगमासङ्गम् ।	२३६	२३० नक्षत्रेण युक्तः कालः ।	१६१
१८८ तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।	३५२	२३१ नडादीनां कुञ्च ।	१८१
१८९ तमधीष्टो भूतो भूतो भारवी ।	२८०	२३२ नद्यां मनुप् ।	१८१
१९० तयोर्दाहिनीश्च च्छन्दसि ।	३६५	२३३ न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंमतलवणवद- युक्ततरतलसेभ्यः ।	३०५
१९१ तवकमकापैकवचने ।	१९८	२३४ न मूजनात् ।	४१६
१९२ तसेय ।	३६३	२३५ न पदस्यसादिभ्यः ।	३८
१९३ तस्मिन्नणि च युष्माकास्याको ।	१९७	२३६ न सामिवचने ।	४०७
१९४ तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ।	२८२	२३७ नान्तादसंख्यादेर्मद ।	३३०
१९५ तस्य निमित्तं संयोगोत्पत्तौ ।	२६६	२३८ नासिकोदरोष्ठजङ्घान्तकर्मण्यङ्गाच्च ।	७८
१९६ तस्य निवासः ।	१७९	२३९ पञ्चासिः ।	३१४
१९७ तस्य पूरणे षट् ।	३२७	२४० पञ्चविंशतिविंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्पटिसप्तत्यष्टादि- नवतिश्चतस्रः ।	२७०
१९८ तस्य भावस्त्वतलो ।	२९३	२४१ पथम्यास्त्रसि ।	३६२
१९९ तस्य विकारः ।	२२०	२४२ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ।	५८
२०० तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ।	२०९	२४३ पत्यो ण नित्यम् ।	२७७
२०१ तस्यापत्यम् ।	११७	२४४ परिश्रुतो रयः ।	१६४
२०२ तस्येदम् ।	२१६		
२०३ तावदियं महणमिति श्रुत्वा ।	३३७		

क्रमाङ्कः	पृष्ठाङ्कः ।	कसाङ्कः	पृष्ठाङ्कः ।
२४५ परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ।	३१३	२८८ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ।	४१८
२४६ पर्यभिभ्यो ण ।	३६४	२८९ ब्राह्मणमाणववाचवाचन ।	१६९
२४७ पश्चात् ।	३६९	२९० भिक्षादिभ्योऽण् ।	१६८
२४८ पाककणपणपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च ।	८२	२९१ मतोश्च बहुजज्ञात् ।	१८१
२४९ पाण्डुकम्बलादिभिः ।	१६४	२९२ मत्तौ छः सूक्तसाधोः ।	३३३
२५० पादशतस्य संख्यादेवींस्त्रयां० ।	४०६	२९३ मत्वर्थे मासतन्वोः ।	२३८
२५१ पारामण्यपुरायणचान्द्रायणे वर्तयति ।	२७८	२९४ मद्रात् परिवाणो ।	४१५
२५२ पार्थेनान्मिच्छति ।	३३६	२९५ मनोज्ञतावन्वयतौ पुक् च ।	१५०
२५३ पाशादिभ्यो नः ।	१७२	२९६ मयद्वैतयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः ।	२२४
२५४ पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ।	१६७	२९७ महाराजगोष्ठपदाट्टक् ।	१६७
२५५ पुंयोगादाख्यायाम् ।	६४	२९८ मातृस्त्वस्मात्सम्भद्रपूर्वायाः ।	१४०
२५६ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ।	२१६	२९९ मातृव्यस्य च ।	१४३
२५७ पुष्करादिभ्यो देशे ।	३५७	३०० यक्ष्वाप् ।	८५
२५८ पूतकतोरं च ।	५९	३०१ यज्ञविंश्यां छपञ्जौ ।	२७८
२५९ पूरणाद्भागे तीयादन् ।	३७२	३०२ यजश्च ।	५०
२६० पूरणार्पाट्टक् ।	२६७	३०३ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वदुप् ।	३२०
२६१ पुष्पादिभ्य इमनिज्वा ।	३०८	३०४ ययामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः ।	३११
२६२ प्रज्ञाभदार्क्याभ्यो णः ।	३५२	३०५ याप्ये पाशाप् ।	३७२
२६३ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ।	४१४	३०६ शुभ्रदस्तदोरन्यतरस्यां खश्च ।	१९७
२६४ प्रमाणे द्वयसज्जद्वयमात्रचः ।	३१८	३०७ यूनि लुक् ।	१११
२६५ प्रयच्छति गर्शम् ।	२३३	३०८ योजनं गच्छति ।	२७९
२६६ प्रशंसया रूपम् ।	३८७	३०९ रङ्गोरमनुष्येऽण्व ।	१८६
२६७ प्रशस्त्रश्च ।	३८६	३१० रजःशुष्मावृत्तिपरिपदो षलच् ।	३५४
२६८ प्राक्कीताच्छः ।	२४०	३११ रसादिभ्यश्च ।	३५०
२६९ प्राग्दिशो विभक्तिः ।	३६०	३१२ राजश्चशुभश्च ।	१४३
२७० प्राद्वीव्यतोऽण् ।	९७	३१३ रामेश्वाजसौ ।	५७
२७१ प्राग्वहत्वेष्टक् ।	२३१	३१४ राष्ट्रवारपाराद्वौ ।	१८५
२७२ प्राचां फ्फ तद्धितः ।	५०	३१५ रूपादाहतप्रशंसयोर्वप् ।	३५५
२७३ प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ।	३५०	३१६ रैवतिकादिभ्यश्च ।	२१९
२७४ प्रायभवः ।	२०६	३१७ लवणालुक् ।	३३३
२७५ प्रोक्तालुक् ।	१७६	३१८ लाक्षारोचनाट्टक् ।	१६०
२७६ फले लुक् ।	२३९	३१९ लृप् च ।	२३०
२७७ पाण्डाद्वितिमिताभ्यां णफिञौ ।	१४६	३२० लुब्धिशेषे ।	१६२
२७८ बहुपूरागणसहस्रस्य तिष्ठक् ।	३३१	३२१ लुम्बमुण्ये ।	४०३
२७९ बहुलं छन्दसि ।	३५५	३२२ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः क्षान्तेलचः ।	३५१
२८० बहुमीहेरूपतो णीप् ।	५४	३२३ लोहिताम्णौ ।	४१२
२८१ बहुमीहेह्वान्तोदात्तात् ।	७४	३२४ वतण्डाच्च ।	१३७
२८२ बहुमीहो सक्पक्ष्णोः स्वाज्ञात्पच् ।	४१९	३२५ वतोरीक्षा ।	२६०
२८३ बहुमीहो संप्रत्यये रुचबहुगणात् ।	४१७	३२६ वतोलाघवर्षेभ्यश्च तनुत्ये ।	४०२
२८४ बहुलपार्थच्छकारादन्यतरस्याम् ।	४१४	३२७ वनो र च ।	३५
२८५ बाह्वादिभ्यश्च ।	१३३	३२८ वयसि प्रथमे ।	५२
२८६ विल्वादिभ्योऽण् ।	२२३	३२९ वर्णादनुदात्तात्तोपधातो नः ।	६१
२८७ विस्वाच्च ।	२६४	३३० वसन्तादिभ्यश्चक् ।	१७६

क्रमाङ्कः	पृष्ठाङ्कः ।	क्रमाङ्कः	पृष्ठाङ्कः ।
३३१ वसोः समहे च ।	२३८	३७० श्रद्धालमस्य बन्धनं करणे ।	३३७
३३२ वाऽन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ।	१५३	३७१ श्वेतलमुपरिविशालवरुणार्थमादीनां तृतीयात् ।	४००
३३३ वाकिनादीनां कुक् च ।	१४९	३७२ शेषाद्विभाषा ।	४२१
३३४ वातातीसारभ्यां कुक् च ।	३५७	३७३ शेषे ।	१८२
३३५ वा बहुनां जातिपरिग्रहे दत्तमच् ।	४०२	३७४ श्रविष्ठाकल्पुन्यनुराधास्वातिविष्णुनवसहस्रं ।	२०५
३३६ वामदेवाऽव्यह्नौ ।	१६३	३७५ श्राद्धमनेन भुक्मितिठनौ ।	३३५
३३७ वायुदेवानुनाभ्यां युन् ।	२१३	३७६ धोयिर्गद्वन्द्वोऽधीते ।	३३८
३३८ विद्वराऽभ्यः ।	२११	३७७ श्वस्तुद् च ।	१९९
३३९ विष्यत्यधनुषा ।	२३७	३७८ पट्कतिकतिपयचतुरां शुक् ।	३३१
३४० विनऽभ्यां नानामौ न सह ।	३१५	३७९ पटिकाः पट्टिग्रेण पच्यन्ते ।	२८०
३४१ विभाषाऽशेरदिक् क्रियाम् ।	४०८	३८० पट्टादेवाऽसंख्यादेः ।	३३२
३४२ विभाषां कार्षापणसहस्राभ्याम् ।	२६४	३८१ संख्याया अतिवदन्तायाः कन् ।	२६०
३४३ विभाषा क्रूर्युगन्धराभ्याम् ।	१९४	३८२ संख्याया अवयवे तयप् ।	३२२
३४४ विभाषा तिलमापोमामहाभ्याम् ।	३१०	३८३ संख्याया गुणस्य निमाने भयद् ।	३२५
३४५ विभाषा पूर्वोद्वापराहाभ्याम् ।	२०२	३८४ संख्याया विधार्थे धा ।	३७०
३४६ विभाषा विवधात् ।	२३१	३८५ संख्यायाः संज्ञासंयत्सूत्राभ्ययनेषु ।	२६८
३४७ विभाषा सपूर्वस्य ।	५९	३८६ सङ्गाहलक्षणेष्वप्यभिज्ञाम् ।	२१८
३४८ विभाषा सुपो बहुचतुरस्वाहु ।	३९३	३८७ संज्ञायां जन्याः ।	३३७
३४९ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ।	३४५	३८८ संज्ञायां ध्रुवणाश्रत्याभ्याम् ।	१६३
३५० विंशतिविंशद्भ्यां कुनसंज्ञायाम् ।	२६१	३८९ सयः परस्परार्थेभ्यः परेष्वव्ययं ।	३६५
३५१ विषयो देहे ।	१७३	३९० सप्तम्याखल् ।	३६२
३५२ श्रद्धाढक् लौकीरेषु बहुलम् ।	१४६	३९१ संश्रोदश्च कटच् ।	३१३
३५३ श्रद्धादकेकान्तलोपधात् ।	१९५	३९२ समर्थानां प्रथमाद्वा ।	९५
३५४ वेः शालच्छङ्खटचौ ।	३१५	३९३ समां समां विजयते ।	३१३
३५५ वोतो गुणवचनात् ।	६३	३९४ समासाच्च तद्विधयात् ।	४०४
३५६ व्यसपक्षे ।	१४४	३९५ समासान्ताः ।	४१५
३५७ षुष्टादिभ्योऽण् ।	२८३	३९६ सम्भवत्यवहरति पचति ।	२६७
३५८ मात्रेण जीवति ।	३१४	३९७ सर्वत्र लोहितदिक्तन्तेभ्यः ।	५११
३५९ मीक्षादिभ्यश्च ।	३५५	३९८ सर्वेष्टाण्यच तलोपश्च ।	१९९
३६० शक्तियष्टयोरीकक् ।	२३४	३९९ सर्वेषुष्पाभ्यां णट्नी ।	२४९
३६१ शताच्च ठन्वतावशते ।	३५९	४०० संहितशफलक्षणवामादेशः ।	८४
३६२ शदन्तविंशतेश्च ।	३२५	४०१ साक्षाद्दृष्टि संज्ञायाम् ।	३३५
३६३ शरीरावयवायात् ।	३४५	४०२ सार्धचिरप्राहेप्रगेऽव्ययेभ्यस्तुल्यौ तुद् च ।	२००
३६४ शाणाद्वा ।	२६५	४०३ साऽस्मिन् पौर्णमासीति ।	१६५
३६५ शालीनकीपीने अष्टष्टाकार्ययोः ।	३१३	४०४ शिष्यादिभ्यश्च ।	२५०
३६६ शिल्पम् ।	२३४	४०५ शुषातुरकच् च ।	१३४
३६७ शिवादिभ्योऽण् ।	१३८	४०६ सूत्राच्च कोपधात् ।	१७६
३६८ शिशुकन्दयमसमद्रन्द्रेन्दजननादिभ्यश्छः ।	२१३	४०७ सोऽस्य निवासः ।	११३
३६९ शीतोष्णाभ्यां कारिणि ।	३३५	४०८ सोऽस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगर्थायु ।	१७४
		४०९ स्तेनायश्चलोपश्च ।	३०८

क्रमाङ्कः	पृष्ठाङ्कः ।	क्रमाङ्कः	पृष्ठाङ्कः ।
४१० स्त्रियाम् ।	१६	४१५ सामिषैश्वर्ये ।	३५७
४११ श्रीपुसाभ्यां नञ्जनौ भवनात् ।	१०२	४१६ हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।	३०९
४१२ श्रीभ्यो ढक् ।	१४१	४१७ हितं भक्षाः ।	२३६
४१३ स्थूलादिभ्यः प्रकाखचने कन् ।	४०६	४१८ हेयंगवीनं संज्ञायाम् ।	३१४
४१४ स्वाज्ञाचोपसर्जनादसंयोगोपधात् ।	७५	४२० हले ।	४०१

भाष्यव्याख्यातसूत्रसूचिः समाप्ता ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं महाभाष्यम् ।

तद्याख्यानभूतः कैयटविरचितः प्रदीपः,

तद्याख्यानभूतो नागेशभट्टविरचित उद्योतश्च प्रारम्भ्यते ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादस्य प्रथममाहिकम् ।

[विधिप्रकरणम्]

(६१८ अधिकारसूत्रम् ॥ ४ । १ । १ आ. १ सूत्रम् ॥)

१२७५ ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ ४१।११ ॥

(अधिकारप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् ।

(प्रदीपः) श्रीगणेशाय नमः ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थमिति । परश्चेति वैचानात्यरे भवन्तो वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः प्रत्ययार्थसंबन्ध-योग्यार्थाभिधायिनी इत्याप्प्रातिपदिकलक्षणमेव प्रकृतिमाक्षे-प्स्यन्ति । सति च पञ्चमीनिर्देशे परश्चेति प्रत्याख्यातम्, असति त्विह पञ्चमीनिर्देशे वक्ष्यमाणप्रत्ययपरत्वप्रतिपादनपरत्वात्कासि प्रत्याख्यानम् । *सति वा प्रत्याख्याने प्रत्यययोल्लाघ्यायार्थसंब-न्धार्थाभिधायिप्रकृत्याक्षेपः सिद्ध इति प्रश्नः ॥

(उद्योतः) श्रीगणेशाय नमः । ङ्याप्प्रा । नन्वेतदभावे कैवलानामेव स्वादीनां प्रयोगः स्वादत्त आह—परश्चेतीति ॥ नन्वेवं धात्वादेरपि स्मृत आह—प्रत्ययार्थेति । स च कर्मादिरपत्त्यादिष्व, तत्संबन्धयोग्यार्थस्याभिधायिनीमित्यर्थः ॥ ननु प्रत्याख्यातपञ्चमादायै-तदाक्षेपो न युकोऽत आह—सति चेति । पठदादि पञ्चमीनिर्दे-शैस्सादिति परिभाषया परत्वात्मेन हि तत्प्रत्याख्यानमिति भावः ॥

प्रतिपादनपरत्वादिति । परश्चेति सूत्रस्येति शेषः ॥ ननु वचना-न्तरामयेण वचनान्तराक्षेपो न युक्तः, अर्ग आह—सति चेति । योल्लाघ्यायार्थयोः संबन्धी योऽयं इत्यर्थः ॥ प्रकृत्याक्षेप इति । निर्वा-याङ्गत्वादित्यर्थः । प्रत्याययति प्रकृत्या सह स्वार्थमिति प्रत्यय इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

ङ्याप्प्रातिपदिकात्स्वादयो यथा स्युः । धातोर्मा भूवन्ति ॥

(प्रदीपः) धातोर्मा भूवन्ति । असतीह प्रकृतिनिर्देशो धात्वधिकारादातोरेव स्युः । वासरूपविधिष्व स्यात् ॥ अथ वा प्रत्ययपरत्वेन प्रकृतिमानाक्षेपे धातोर्पि स्युः । तत्र यथा कर्तृ-कर्मणोर्लकार उत्पद्यते, साधनाधनसंख्यायां च तिङासुप्तिः, कर्त्रादिषु तुच्यव्यादीनां च, तथा स्वादयोपि स्मृतिरि भावः ॥

(उद्योतः) असतीह इति । सनातीधाधिकारान्तरादर्थेनेन पूर्वाधिकारनिवृत्तिरप्युक्त्यर्थः ॥ नन्वेवं विशेषविहिततव्यादयो व्यर्थोऽस्मृत आह—वासरूपेति ॥ ननु व्याख्यानादेव पूर्वाधिकार-निवृत्तिः सिद्ध्येत आह—अथचेति ॥ ननु पदान्तरवाच्यक्रियापेक्ष-कारकनोष्कता स्वादीना दृष्टेि धातोर्गोत्पत्तिः । ततो विधीर्माना-नाना तथात्वासंबन्धवाद आह—तत्र यथेति । प्रकृतिमात्राक्षेपे यथा प्रकृत्यर्थपेक्षकर्तृकर्मणादावभिधेये लादय उत्पद्यन्ते, तथा स्वादी-

१ प्रत्ययः, परश्चेतिपदिकादित्यर्थः ॥

२ सम्बन्धयोग्याभिधायिनीमिति क. पु. ।

३ ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यस्याभावे परश्चेत्यनेन प्रत्ययः परे भवतीति विवक्षेति धनवादिभ्योऽनर्थकाद्वा भविष्यन्तीत्याशङ्क्य प्रत्ययार्थेन सह सम्बन्धं योग्यमर्थं मन्दिषती प्रकृतिरपेक्षेत, अन्यथा प्रत्ययार्थान्वयो न स्यादित्यर्थः ॥

४ परश्चेति सूत्रस्य साधनेन न तस्य प्रत्याख्यानमित्यर्थः ॥

५ परश्चेत्यस्य प्रत्याख्यानेऽपि प्रत्ययानां योस्तो वाच्यो वा योऽर्थस्तत्सम्बन्ध-प्रत्याभिधायिनी प्रकृतिमायोक्त्यति प्रत्ययः । एवं च तत्प्रत्याख्यानेऽपि ङ्याप्-

मातिपदिकादित्यपि न कार्यमित्यर्थः ॥

६ योल्लाघ्या द्वीप्रत्ययवशादीनां वाच्यानामपत्त्याद्यर्थकाणादीनामप्युक्त्ये-मित्यस्यकाद्यतया प्रत्ययार्थोऽतुल्यार्थवत्प्रकृत्याक्षेप इति भावः ॥

७ प्रत्ययानां निवृत्त्याकाङ्क्षत्वेन दर्शयति—प्रत्याययतीति ॥

८ धातुत्तरविहितप्रत्ययानां कारकनोष्कत्वं नाक्षीत्यवयवव्यतिरेकव्याख्या-दिष्टे कारकनोष्के गतिद्वयानां स्वादीनामेव न धातुत्तरमातिरिचि भावः ॥

९ य एव युक्तयोः 'वभा कृत्यार्थपेक्ष' इति पाठः । प्रत्ययानाम्भट्ट-िभाष्ये चाल्लङ्कृत्युत्पत्त्यर्थपेक्षकर्तृकर्मणादावभिधेय इत्यर्थः ॥

तत्प्रवृत्तावपि, अन्यत् तत्प्रवृत्तो मानाभावात् । प्रकृतित्वं च प्रत्ययनि-
धावुद्देश्यतावच्छेदकत्वविद्युत्तत्त्वम् । एतदधिकारामावे हि प्रत्ययान्तरा-
नभिहितसंख्यावाक्यत्वमुद्देश्यतावच्छेदकम्, न चेद तदवच्छिन्नमिति
नेतिदिपये तन्निषेधप्रवृत्तिः । अन्ययेभ्यस्त्वव्यव्यादाद्युप इति शापना-
त्कस्यचिदुपचावाविरयवापामोत्तमार्गः तदेव भवति । पञ्चतिरूपमि-
त्यादावपि पूर्वोच्यते तद्विद्वतानां मुप्रकृतित्वनिर्णयेनास्यापि प्रकृतित्वान्न
केन्द्रेत्यादिनिषेधप्रवृत्तिः स्यादा । एतदीयविकचनं त्वयानभिधा-
नाग्नेति भावः । अत एव मुक्तिरेवमिति सूत्रे तिष्ठप्रवृत्तं चरितार्थम् ॥

(प्रयोजनपरमाप्त्यम्)

द्याद्यास्तर्हि तिङन्तान्मा भूयन्मिति ॥

(प्रदीपः) द्याद्या इति । यथा साधनाश्रयसंख्या-
निधायित्वं तिङा तथा तद्वत्किङ्नाभिधायित्वमपि स्यादिति
भावः ॥

(उद्घोतः) ननु क्रियाया ङिभावादेव आह—यथेति ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

क्षिपां द्याद्यायो विधीयन्ते । न च तिङन्तस्य
स्वीत्वेन योगोऽस्ति ॥

(प्रदीपः) न च तिङन्तस्येति । क्रियामैधानत्वादा-
ख्यातस्य क्रियायाश्चासत्त्वभूतत्वात्सत्त्वधर्मणं तिङ्नेनायोगः ।
न च द्रव्यधर्मलिङ्गप्रवृत्तयोभ्यवर्त्यनियतत्वाच्छब्दशक्तीनामिति
भावः । तदुक्तं हरिणा—

एकत्वेऽपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्याया ।
मिषते न तु लिङ्गाप्यो भेदस्तत्र तदाश्रयः ॥ १ ॥
तस्मादुपस्थितेऽप्यर्थे कस्यचित्प्रतिवध्यते ।
शब्दस्य शक्तिर्न त्वेयं शास्त्रेऽन्वाख्यायते विधिः ॥ २ ॥
इति ॥

शोभेन पचतीत्यादायुक्तक्रियाविशेषणस्य नृपसकत्वम्, न तु
क्रियाया । पचतिरूपमित्यादौ तु रूपवाच्यन्तार्थस्य क्रियाया

शब्दशक्तिस्त्वाभाव्यादेव नृपसकत्वम् । नानारूपा हि शब्दानां
शक्तयो न सामान्यतो दृष्टेनानुमानेन व्यवस्थापयितुं शक्यन्ते ।
अनेनैव न्यायेन धातोऽष्टायाचनुपत्तिर्व्याख्याय्या ॥

(उद्घोतः) ननु कार्त्तव्यादा सख्यायैवचत्तरेव लिङ्गकार्य-
मस्त्वन आह—न चेति ॥ तिङन्तोपस्थाप्यक्रियाया द्रव्यधर्मसंख्याया
परपरायोगेऽपि न तथा तिङ्नेन योगः, मित्रित्वाच्छब्दशक्तीनामिति
भावः ॥ मिषते=आरोपितसंख्यावती भवति । तदाश्रयः=तत्स-
म्बन्धो लिङ्गास्योभेदः, तत्र नारोप्यत इति शेषः ॥ १ ॥ यस्याविच्छेदस्य
शक्तिः, कसिंश्चिदुपस्थितेऽप्यर्थे प्रतिवध्यत इत्यन्वयः । एष प्रकारः
स्वामाविष्यत्वाच्छब्दे नान्वाख्यायत इत्यर्थः ॥ २ ॥ अत्रैतत्त्वरा-
त्साधनगतसंख्यायाः क्रियायामारोपेण तिङ्गर्थसंख्यायाः प्रकृत्यर्थे एवा-
न्वयः । भार्गवोपमून्या च वस्तुत्वेनैवत्वप्रतीतिः, शब्दशक्तिस्त्वाभाव्या
स्वप्रकृतिक प्रत्ययवाच्यसाधनगताया एव तस्यास्तत्पराः । तैरेव भावेन
दिव्यचनपाषाणम् । यदा तु तत्र प्रकारान्तरेण संख्यावगमस्तादा
मात्रेऽपि बहुवचनं भवत्येव—इत्यादिमिषा । साध्यत इति यथा । तत्र हि
उपमानबहुतादात्तत्वे बहुत्वावगतिः । अन्यथा तत्र बहुलोपादानं व्यर्थं
स्यात् । एतेन क्रिया संख्यायामारोपेनेति परास्तम् ॥ न चैव पचते-
नवमिल्यादौ दिव्यचनपाषाणि, संख्यायास्तिकोक्तत्वात् । एकवचनं
तु साधुत्वार्थमिति न दोषः । तदपि प्रथमाया एव नान्यासामान-
निधानात् इत्यादि पञ्चमे वक्ष्यते । अत एव सुबाधुपत्तिरेतत्वादीमा-
नुक्तत्वादागतिः, न तु संख्याभावादित्युक्तम् । यदि संख्यायाः स्वम-
कृत्यर्थेकशब्दान्वयस्तादा स्वीत्यस्यापि तथैव स्यादिति वैयर्थ्यं द्रष्टव्य-
पादम् । किं च पचति पच्येत्यादौ द्वितीयावारणाय संख्याभावादित्येव
वक्तुं युक्तं न तर्कैर्वादिषि । तद्वीत्या पचतीति तिङा कर्तृगताया
उक्तत्वेपि क्रियागताया अनुक्तेः । अत एव कर्माद्यभावादिति नौक-
मिलधिकं मन्त्राया द्रष्टव्यम् ॥ न तु क्रियाया इति । शब्दशक्ति-
स्त्वभावेनास्यानोपात्तक्रियायास्तदयोगादिति भावः ॥ नृपसकत्व-
मिति । नृपसकत्वमेव, नान्यलिङ्गयोग इत्यर्थः ॥ सामान्यतो दृष्टे-
नेति । विमत, न लिङ्गयोगि, क्रियात्वात्, यथा पचतीति । पचत्ये-
षानुमानेनेत्यर्थः ॥ अनेनैवेति । लिङ्गाभावेनैवेत्यर्थः ॥

१ न नैषा मप्रुतिः मयोक्त्येति निषेधविकल्पप्रवृत्तिरयोगः प्रातोऽपि कर्तुं
न शक्यते । तत्प्रवृत्तावपि=तत्प्रवृत्तवचनस्य मप्रुत्तवपि तत्प्रवृत्तम् ॥
२ पचतीत्यादिविषये न केवलाप्रकृतिरिति निषेधो न प्रवर्तत इत्यर्थः ।
पचतीत्यादीनां मुविष्युद्देश्यतावच्छेदकत्वविद्युत्तत्त्वमात्रम् ॥
३ 'विभागा सुपो बहुषु सुरक्षाध' इत्यादिना विहितान्प्रकृतित्वविद्युत्तत्त्व-
मुपकृतित्वमिषायापि मुप्रवृत्तित्वमिति मन्त्रः ॥
४ यदि सर्वमपि तिङन्तेभ्य नोक्तकार्त्तवचनं स्यादात्तं मुप्रवृत्तैव पद-
संज्ञाभिनिधित्वे तिङ्गत्वात् व्यर्थं स्यादिति मन्त्रः ॥
५ यदि च पचतीत्यादितिङ्गत्वे विवृत्तमुक्तत्वात्पराभावात् इति नोक्त-
स्यादात्तवचनं तिङ्नेन योगः स्यात् । पचतु भावमैधानत्वात्तद्विधित्वेति सिद्धा-
न्तेन क्रियायामाप्त्यम्, तस्याश्च सत्त्वधर्मयोगोऽप्यर्थः ॥
६ क्रियावाचकस्यास्तत्त्वैक्येपि कारकाश्रयसंख्याया क्रियावाच्यतोऽपि भव-
ति । कारकान्नितिकृत्वा चारोपसंज्ञा न पचतीत्यर्थः ॥
७ एव च शब्दस्य कस्य इति पचनं शक्तिः कसिंश्चिदर्थे निरव्यतस्याभावादेव
शब्दस्य महिमैति विषयोऽनभिमोक्षेऽप्यर्थः शास्त्र इत्यर्थः ॥
८ ननु क्रियाया नृपसकत्वेनैव तद्विषयणस्यापि नृपसकत्वमवतीति पचति

शब्दादपि सत्त्वधर्मलिङ्गकार्यं स्यादित्यत आह—शोभेन पचतीति । शब्द-
शक्तिस्त्वाभाव्यादेव तथेति भावः ॥
९ ननु पचतीत्यादौ यथा संख्यासम्बन्धो भवति, तथा लिङ्गयोगोऽपि स्याद-
ित्यत—ननु वारद्वारेति ॥
१० तिङ्गर्थसंख्याया न साधनगता कर्तृत्वमिषीयेत, मन्वृत साधनगता संख्या
क्रियायामारोपेणोक्तत्वात् च तिङ्गर्थसंख्याया अन्यत् इति मन्वृतानां मन्वृतत्वोक्त-
त्वाभावेनैवकृत्यत्वमुक्तं न च इति भावः ॥
११ न नैव तिङ्गर्थसंख्याया कर्तृरेकत्वादिकं न प्रतीयेत इत्यत आह—आरोप-
युक्तत्वेति ॥
१२ साधनगतसंख्याया आरोपेण क्रियास्यात् । यथादपि दिव्यचनपुस्तक-
निर्भवतीति मन्त्रः ॥
१३ पचत कस्यमिलस्यादिव्यचनपुस्तकित्वं । तत्प्रत्ययवोक्तत्वात् भवति ॥
१४ क्रियायाः संख्यायोगेऽप्युक्तत्वात् नानामनमयोगादेव ॥
१५ नैव कर्तृत्वसंख्याया आरोपेणैव क्रियाया सत्त्वधर्मतोऽपि निर्भवतीति न मन्वृतोऽपि
पचत्यदौ संख्यायायाः स्यादित्येव कतन्त स्यादित्यर्थः ७ साधनगतसंख्याया
रिषः संख्या यदि क्रियायामासीत् तदा तद्विषयभेदस्यलाभसकत्वमित्यर्थः ॥

(प्रयोजनपरभाष्यम्)

अणादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवच्चिति ॥

(प्रदीपः) अणादय इति । यथैव गर्गस्यापलमित्यपला-
पलवत्संयन्धादिस्मभवः, एवं पचति यस्तस्यापलमिति सर्वनाम-
प्रत्ययमृष्टतिङन्तार्थाधारसंबन्धसंभव इति भावः ॥ ननु पछ-
न्तादपले प्रत्ययो विधीयते, सर्वनामप्रत्यय पछन्तत्वं न तिङ-
न्तस्य । नैप दोषः । गर्गस्यापलित्यापि वाक्यगोचरैव पछी
संबन्धस्य प्रदर्शनायोपादीयते । प्रत्ययस्तु प्रातिपदिकादेवोत्प-
द्यते । लुग्विधानद्वारेण ह्याचार्यः स्थाभाविर्वा प्रत्ययस्यानुपत्ति-
माचष्टे । तस्येति तु पछीनिर्देशः सति संयन्धे प्रत्ययविधानायां
न तु पछन्तात्प्रत्ययोत्पत्त्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु तिङन्तापेक्षापलादिना कसं योगोऽत आह—
यथैवेति । सर्वनामप्रत्ययमृष्टो यस्तिङन्तार्थक्रियाधारस्तेन संबन्धसंभव
इति भावः । ननु प्रातिपदिकादेवोत्पत्तौ लुग्विधानं व्यर्थेयत
आह—लुग्विधानेति । न तु सतो निवृत्तिरास्यावते, अनु-
त्तरादिति भावः । तदेवास्यानकल च प्रत्ययलक्षणसिद्धिरिति
मोक्ष्यम् । स्तोकाज्जुक्तं आमुध्यायण इत्यादौ लुग्विधानादेव पछी
मोष्येति भावः । नन्वेवं तस्यापलमित्यादौ किमर्थं समर्थमिति कि-
निर्देशोऽत आह—तस्येति र्विति ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते । न च तिङ-
न्तस्यापत्यादिभिर्योगोऽस्ति ॥

(प्रदीपः) न चेति । क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य,
तस्याधावत्संबन्धत्वादापत्यादिभिर्योगाभावः । साधनस्यापि
क्रियां प्रति गुणभावादपत्यादिभिर्योगो नास्ति । शब्दान्तरपरा-
मृष्टस्य साधनस्यापत्यादियोगसंभवेऽपि तिङन्तप्रतिपाद्यस्य साध-
नस्यापत्यादिभिर्योगाभावः । न हि यथा पाचकस्यापलमिति
संबन्धप्रतिपत्तिर्येव पचलपलमिति ॥

(उद्घोषः) अन्तरभूतत्वादिति । तस्य हि सत्त्वभूतमर्थं
प्रति विशेषणं न वृद्धमिति भावः ॥ शब्दादन्तरेति । यच्छब्दपरा-
मृष्टसाधारण्यदियोगसम्प्रादेव प्रत्यय इति भावः ॥

(अमुपगमभाष्यम्)

भाषापि कथंचिद्योगः स्यात् । एयमपि न दोषः ।

आचार्यप्रवृत्तिर्नापयति—न तिङन्तादणादयो भव-
न्तीति यदयं कचित्छ्रितविधौ तिङ्ग्रहणं क-
रोति—अतिशयने तमविष्टनौ, तिङ्श्चेति ॥

(प्रदीपः) अथापीति । सर्वनामप्रत्ययमृष्टस्यापला-
दियोगसंभवादिति भावः । धातोर्पठ्याद्युत्पत्तिर्भावार्थस्यापला-
दियोगाभावादेव प्रतिशिता, वाक्यार्थस्याप्यसत्त्वभूतत्वाच्छक्ति-
लिङ्गापत्यादियोगाभावात्तद्वयमानप्रत्ययानुपत्तिरभिधानीया । भा-
ष्यकारेण तु न्यायस्योक्तत्वात् प्रथमुपन्यासो न कृतः ॥

(उद्घोषः) अथापि कथंचिदिति । भाष्यमभ्युपगमनाद-
मानम् । केचित्तु तिङ्क्षेति शाफक न तिङ्गतात्वादायो भवतीत्येवं
सामान्यापेक्षम् ॥ भाष्ये—अणादय इति । आदिशब्दः प्रकीर्तवाची-
त्वात् ॥ वाक्यार्थस्येति । कारकावित्तत्वेवाप्यसत्त्वत्वात् वाक्यार्थ इति
भावः ॥ शक्तिः—कारकम् ॥ न्यायस्योक्तत्वादिति । न च तिङ-
न्तस्य स्वीत्वेन योगोऽस्तीत्यनेनेत्यर्थः । तदेवं स्वादिविधौ प्रकृत्यन्तरा-
सम्भवात्प्रातिपदिकलक्षणेन प्रकृतिरिति स्थितम् ॥

(वार्तिकव्यवहारभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(५०९१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥३॥ ड्याप्पातिपदिकग्रहणमङ्गभपद-
संज्ञार्थम् ॥ ३ ॥

(भाष्यम्) ड्याप्पातिपदिकग्रहणं क्रियते, अ-
ङ्गभपदसंज्ञार्थम् । अङ्गभपदसंज्ञा ड्याप्पातिपदि-
कस्य यथा स्युरिति ॥

(प्रदीपः) अङ्गभपदसंज्ञार्थमिति । यस्याप्रत्ययवि-
धिरित्यत्र विधिग्रहणापस्य प्रत्ययविधौ शब्देनाभ्यवर्णं तस्य
तस्याङ्गपरा । भपदसंज्ञे अभ्युत्तरं यस्याप्रत्ययविधिरित्यस्या-
नुवर्तनात्तस्येति भावः ॥

(उद्घोषः) ननु पैषागैर्येने वा एष सारय इति—अङ्ग-
त्वादिकमपि तेषां तिङ्मत आह—दाङ्गेनेति ॥

(वार्तिकोक्तप्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

क पुनरित्याङ्गभपदसंज्ञार्थेन ड्याप्पातिपदिकग्र-
हणेनार्थः ॥

१ ननु तिङन्तस्य धीनिनामोद्भाष्यमितिमुपपत्तौ अत्राद्यवर्धेय-
कन्तादिपदा बतः सन्तः । यथापल विङ्गुप्रत्ययवाचकत्वात् इत्यर्थः ।
तस्य चान्तरेषां योम इति भावः ॥

२ ननु तिङन्तमुद्भाष्यमृष्टोत्तरोत्तरं तस्य प्रत्ययत्वादेव तस्यापलमिति सारय इति
द्वयेभ्यो विधानं न च योम इत्यादिवाचकम्—ननु चङ्गल्लारिति ॥

३ द्वयोः द्वयोः कदाचन कदाचन कदाचन कदाचन इत्यादिवाचकत्वात् ॥

४ ननु कदाचन न इत्यनुपपत्तिः । इति कदाचन इति । तैत्तिर्यम-
लोऽपि ननु कदाचन इत्यपि ननु कदाचन कदाचन कदाचन—कोऽप्युच्यते ॥

५ तिङ्गप्रत्ययवाचकत्वात् इत्यप्युच्यते इति कदाचन इति भावः ॥

६ अत्रापि इत्येव लोकीयते । यमोऽपि सारय इति । सारय इति—प्रकार-
वाचीति ॥

७ वाक्यार्थस्य इति वाक्यार्थेन तस्य धातोर्पठ्यादियोगाभावादेव न वाक्य-
ार्थस्य इति भावः ॥

८ कदाचन इति—कदाचन इति । कदाचन इति—कदाचन इति । कदाचन इति—
कदाचन इति । कदाचन इति—कदाचन इति । कदाचन इति—कदाचन इति ।

९ ननु कदाचन इति—कदाचन इति । कदाचन इति—कदाचन इति । कदाचन इति—
कदाचन इति । कदाचन इति—कदाचन इति । कदाचन इति—कदाचन इति ।

१० इति—कदाचन इति । कदाचन इति—कदाचन इति । कदाचन इति—
कदाचन इति । कदाचन इति—कदाचन इति । कदाचन इति—कदाचन इति ।

टावादपु ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

ग्रहणवद्भ्यष्टावाद योविधीयन्ते ।

उगितो ङीम्भवति ।

अतष्टाभवतीति यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते, तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) भाष्यकार एतत्प्रयोजनं निराकर्तुमाह—**क्व पुनरिति ॥** ग्रहणचन्द्रप इति । ग्रहणमुपादानं तस्य क्वचित्साक्षात्, यथाऽजायतष्टावित्जायीनाम् । क्वचित् सञ्ज्ञाद्वारेण, यथाऽनैषाकारेणादन्तानाम् । क्वचिदनुपपन्ननिर्देशोपलक्षितसञ्ज्ञानिर्देशेन, यथोक्तित्थेति । अत्र क्वर्थाभिधायिकादधिकृतोऽप्येवमित्यादिषु विशेष्ये ॥

(उद्घोषः) भाष्यकार इति । ननु वार्तिकरूपं, तेनेत्तरवार्तिके चकाराकरणम्, इति भावः । वस्तुन उच्यतेवार्तिके चकारादो वार्तिककृताऽपि तैर्लक्ष्यं एव प्रयुक्तः । इति स्तिनवाङ्मया च वार्तिके फलान्तरकल्पनम्, तामहं भाष्यकारः स्फुटयति, इत्येव व्याख्यामनुचितमेवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ उपादानमिति । न तु साक्षादुच्चारणमिति भावः ॥ संज्ञेति । येन विधिरित्यनेनेति भावः । नन्वेतदधिकाराभावेऽपि विशेष्यासंनिधानात्कथं तदविधिरित आह—**अत्रेति ।** क्वर्थाधिकारणैर्लक्ष्यैः ॥

(अभ्युपगमवादाभाष्यम्)

अथापि कश्चिदग्रहणः ।

एवमपि न दोषः ।

स्त्रियां टायादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपं स्त्रियां वर्तते, तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) अथापीति । सामर्थ्याक्षिप्तसमुपादानमस्त्वैव । अभ्युपगम्यवादेन तु दर्शयति । नयसि प्रथम इत्यादी सामर्थ्याक्षिप्ता प्रकृतिः । अथ त्वस्याभ्यत इत्यनुवर्तनाद्वर्णग्रहणे च सर्वत्र तदन्तविधिसमवादाकारान्तस्य ग्रहणं तदा नास्ति कश्चिदग्रहणस्यावादिः ॥

(उद्घोषः) दर्शयतीति । यः सामर्थ्याक्षिप्तसमुपादानमाभ्युपगच्छति ॥ प्रति क्वचित् तदभ्युपगमावश्यकत्वमेकदेशी दर्शयति—**इत्यर्थः ॥** परमायैतत्तात्रापि ग्रहणमस्तीत्याह—**अथ खिति ॥**

१ ननु क्वर्थाभिधायिकादधिकृतत्वमप्येवैषि स प्रतिपदिकत्वेन यद्विधित्त्वं तद्वर्णग्रहणं इति चेद्द्रष्टव्यं एव समाधिरवगन्तव्यं । वार्तिकेभ्यस्तुवादिमलप्रविष्टोद्देशस्य प्रतिपदिकत्वेन स्यादिति भावः ॥

२ उत्तरवार्तिकद्वये चकाराकरणेन वार्तिककारस्य दोषस्तुल्यं एवेति । भाष्यकारस्तु तद्वचयति ॥

३ 'युक्ते' दोषो न यैतर्हि' इत्यर्थः । एव च भाष्यकारवार्तिककारोऽपि दोषान्तरमेवेति भावः ॥

४ अदन्तस्य चकारावुपादायति—येन विधिरित्यादिना ॥

(आशंका निराकरणभाष्यम्)

अणादिषु तर्हि ।

अणादयोऽपि ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्ते—गर्गादिभ्यो यम्, नडादिभ्यः फगिति । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते, तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥

(अभ्युपगमवादाभाष्यम्)

अथापि कश्चिदग्रहणः ।

एवमपि न दोषः । अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिवर्धेषु वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिवर्धेति । परार्थाभिधानं वृत्तिरिति प्रकृतिरप्यपत्यादिषु वर्तते ॥

(उद्घोषः) नन्वपत्येन तु प्रकृतिरिति यत्तच्छब्दरूपमित्यादिभाष्यमनुपपन्नमत्र आह—**परार्थेति ।** तद्विधिरित् परस्य प्रत्ययसार्थं प्रकृतिरभिधेयं—तदन्वितसार्थं प्रतिपादयति, इत्याद्येनैतदित्यर्थः । यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिवर्धेषु वर्तते तदन्वयस्यैव प्रतिपादनमित्यर्थः ॥

(आशंका निराकरणभाष्यम्)

स्वार्थिकेषु तर्हि ।

स्वार्थिके अपि ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्ते—यावादिभ्यः कन्, प्रज्ञादिभ्योऽणिति । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥

(अभ्युपगमवादाभाष्यम्)

यस्तर्हीग्रहणः । शुक्लतमः शुक्लतरः कृष्णतमः कृष्णतर इति ।

अत्रापि न यावच्छुक्लः—तावच्छुक्लतरः, प्रकृष्टः शुक्लः—शुक्लतरः । यत्तच्छब्दरूपं प्रकृष्टे वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ।

(प्रदीपः) शुक्लतर इति । न ह्यन शब्देन प्रकृतिरुपायेति भावः ॥ न यावदिति । यावत्तावच्छब्दो निपाती पर्यायतां द्योतयति ॥

(उद्घोषः) ननु यावदिति ननुतकस्य शुक्ल इत्यनेन सामानाधिकरन्ध्रप्रयुक्तमत आह—**यावत्तावदिति ।** न तु तद्विद्वान्तावित्यर्थः ॥

५ 'माये विधे' इति स पाठः । अथिगृह्यपाठे स गृह्यसार्थं इति भावः ॥

६ क्षिप्तानिस्त्रिभिराकारकण्डोलीत्येवमर्थकं गृह्ये विरोध्यत्वेनास्त्वैतीत्यर्थः ॥

७ नस्य लीलेन नीलसत्त्वमलस्य इह एवेति न दोष इत्याशयः ॥

८ अपत्याद्यर्थोपपन्नमपत्यादिवर्धेति ॥

९ वृत्तौ लक्षितकालेनमलस्योपपन्नं प्रकृतिरिति भावः ॥

१० स्वार्थिकमलस्यापत्यादिवर्धेति सामानाधिकरन्ध्रप्रयुक्तमिति भावः ॥

११ प्रकृतेरिति यावत्तावच्छब्दो नैव मलस्याप्रकृतिरिति चेन्नान्यत्र सगृहीताकोषविशेषमिति ॥

(प्रदीपः) उणादय इति । अतः कृमिर्नसेति कर्मि-
ग्रहणेनैव वंशग्रहणे सिद्धे वंशसम्बन्धोपादानं ज्ञापकं कृषिविधौ
स्युत्पत्तिकार्यं न भवतीति । यन्नोस्तु विधानसामर्थ्याद्बुद्धं न
भवतीति यच्छयोरेव भविष्यतीत्यर्थः ।

(उद्घोतः) ननु यन्मैः स इति स्युत्पादनादस्युत्पन्नानि-
युक्तत आह—अत इति । कमेस्तु न यमोऽनभिधानादिति भावः ॥
ननु यमशोरेव दुष्टं स्यादत आह—यमशोस्त्विति । ओस्तैर्गि-
नाणं यव शुका सिद्धे तद्विधानं न्यर्थं स्यादिति भावः । विवर्णैस्तदुद्घो-
दुष्ट इति ध्वेयम् ॥

(५०९६ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्वयजलक्षणे च
प्रत्ययविधौ तत्सम्प्रत्ययार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्वयजलक्षणे तर्हि
प्रत्ययविधौ तत्सम्प्रत्ययार्थं उद्याप्रातिपदिकग्रहणं
क्रियते । वृद्धात्, अवृद्धात्, अवर्णान्तात्, अनुदा-
त्तादेः, व्यचः, इत्येतानि उद्याप्रातिपदिकविशेष-
णानि यथा स्युरिति ॥

(प्रदीपः) वृद्धावृद्धेति । अत्रापि वार्तिककारस्य चश-
ब्द-समुच्चये, भाष्यकारस्य तु तर्ह्यर्थः । वृद्धादयो लक्षणं नि-
मित्तं यस्य प्रत्ययविधेस्तस्मिन् वृद्धादीनि उद्याप्रातिपदिकविशेष-
णानि यथा स्युरित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अथ मुण्यफलमाह—वृद्धेत्यादि ॥ नन्वैसाध-
रणार्थो लक्षणम्, न च वृद्धादिः प्रत्ययस्यासाधारणो धर्मोऽत आह—
वृद्धादय इति ॥ वृद्धादीनीति । तस्य उद्याप्रातिपदिकस्य वृद्धादि-
विशेषणत्वेन समग्रयो यथा स्यादिति वार्तिकार्थ इति भावः ॥

१ उणादयो ध्रुवप्राणीत्यत्र ह्यप्रमाह—अत्र कुत्रेति ॥

२ कवीवरपरच-वयम्यनापि इतिनोर्वयमोरित्यर्थः ॥

३ यत्तु यमनोर्लुकि कृतेपि तद्वैलक्ष्येन शब्देन न यमनोर्विधानमनर्थकमत
आह—आंतरांगिकण इति ॥

४ अत्र विवक्ष्यसमावासा वैयर्थ्यम्—यसीवपरग्रन्थयोर्वैयर्थ्येन दुष्कृतेत्येव
यमश्री विधिवेन दुष्कृत्, च च ननु यमनोर्वैयर्थ्ययोर्वा यमोऽत्र यमपि इति
श्रीशरीर यमनोर्विधानसामर्थ्यात्तर्ह्यपि दुष्कृत् न, किन्तु यमार्थेनेति सामर्थ्यकल्पना
रूप गौरवम् ॥ यदा च यच्छयोर्लुक् तदा यच्छयोर्लुक्को ज्ञेयस्य चापुत्रम्,
यमिनोर्लुक्को ज्ञेयस्य चापुत्रम् । यच्छयोर्लुकि तदितरलुको नात्र । तेन
चास्य चास इति विकल्पस्य गौरवजनकत्वमिति भावः ॥ यत्तु वैयर्थ्यकारणस्य
तत्र विवरणं स्वीकृत्य पर्येत न दोष इति चेत् यथा अभिहितं ज्ञोतीत्यस्य
स्पष्टिभित्तवत्सिद्धिर्द्वयाप्राप्ताया 'दृष्टा ज्ञोती', 'यच्छा ज्ञोती' इति यावत्
सातेन कले कपोतायेन उणा विधीयन्ते ताते नातेकादृष्टकल्पनागौरवम् ।
तथाप्राप्तविचक्षण्यस्य विधानपद्धतिरित्येव विकल्पस्य विधानेन च बाधादि-
दोषः ॥ प्रातिपदिकग्रन्थस्य विकल्पस्य केनङ्गिष्वबोधकत्वादेव न दोषः ॥
माप्राप्तस्य दोषश्चमात्रनाशचादेव न चेति विमर्शितव्यम् । यमवता, येन
ममयता सर्वोक्तिरित्येव तद्विचरितं यव वैयर्थ्येन विकल्पः क्रियत इति सर्वं
विरचयम् ॥

५ तद्विद्वन्—उद्घोतं मलवविधित्वे ॥

(एकदेशसाक्षेपमाप्यम्)

अथाक्रियमाणे उद्याप्रातिपदिकग्रहणे कस्येतानि
विशेषणानि स्युः ॥

(प्रदीपः) अथेति । प्रत्येयार्थसंबन्धयोग्यार्थान्भिधा-
त्वान् उद्याप्रातिपदिकस्य विशेषणानि भविष्यन्तीति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) प्रत्ययार्थेति । भाष्ये कस्येतानीति किं दुष्टः
क्षेपः । नान्यस्य वस्यापि, किं तर्हि !—उद्याप्रातिपदिकस्यैवेत्यर्थ इति
भावः ॥

(एकदेशसामान्यमाप्यम्)

समर्थविशेषणानि ॥

(प्रदीपः) समर्थविशेषणानीति । समर्थानां प्रथमा-
दिलिखिताराद्विभक्तिमन्तरेण सामर्थ्यान्वगमाद्विभक्तयन्तस्यैव
विशेषणानि स्युरित्यर्थः । उद्याप्रातिपदिकग्रहणे तु सति तदुपा-
दानसामर्थ्यात्तद्विशेषणानि वृद्धादीनि भवन्ति ॥

(उद्घोतः) अधिकारादिति । समर्थः पूर्वविधिरित्येवदधि-
कारादिति वक्तुं युक्तम् । दुर्गविशेष्यस्य भवेन कवनार्थवैपरीत्य इति भावः ॥
नन्वेतदधिकारपि सनिहितत्वाविशेषास्तमर्थविशेषणान्येव स्युत आह—
तदुपादानसामर्थ्यादिति । प्राप्यैषप्रयोजनानि तु भगवता दृष्टि-
यान्येवेति भावः ॥ वृद्धादीनीति । आदिर्नौ समर्थानां प्रथमादि-
त्यपि । अन्यथा कृतवर्णादुत्पूर्वत्वसामर्थ्यस्य स्युतविशेषणत्वे भानो-
रपस्य भानव इत्यत्र—ओकारसहितस्य—शुका निवृत्तौ तद्रूपासिद्धिः
स्यादिति बोध्यम् ॥

(दोषनिरूपकभाष्यम्)

तत्र को दोषः ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात् । इह च प्रसज्येत । शानां
ग्राहणानामपत्यमिति । एतद्वि समर्थं वृद्धम् ॥

६ वार्तिकप्रकरणपदस्यासाधारणवर्ग्यपरत्वं सत्याऽऽजङ्गते—मन्वसाधा-
रयेति ॥

७ यथा लोचनौदिलादी उद्याप्रातिपदिकग्राहणानिपि दुषर्षवस्योऽन्व-
ययोग्यत्वात्तस्य कस्यचनोत्पत्तेरपि प्रातिपदिकस्येवार्थवत्तद्विधानं तस्यैव विशेष-
त्वेनायं स्यादित्यस्येवार्थवत्तद्विधानं इत्यर्थः ॥

८ तद्विशेषणानि—प्रातिपदिकविशेषणानि । प्रातिपदिकस्य विशेषणानीत्यर्थः ॥

९ समर्थानामपत्यमिति स्युतवृत्तसमर्थपदस्य वृत्तचिह्नकारणत्वेन न तस्य
विशेषणानीति भाष्यादिमात्रम् । समर्थः पूर्वविधिरित्येवदधिरित्येव वक्तुं युक्तम् ।
समर्थानामिति पदस्य तदर्थकत्वाभावे समर्थः पूर्वविधिरित्येन तस्य वैयर्थ्यमेव
स्यात् । पूर्वविधित्वस्यैव प्रकालनेनित्यत्वादिना सिद्धमेव । समर्थानामिति पदस्य
कृतवर्णादुत्पूर्वत्वस्यैवार्थवत्तद्विधानं इत्यर्थः ॥

१० समर्थपदस्यान्येन तद्विशेषणत्वकल्पनाया भवत्तथा इति भावः ॥

११ ननु प्रातिपदिकधिकारात्तद्विधिरपि कनिहितरूपविशेषाख्यमस्यैवेत्यादि
विशेषणानि भविष्यन्ति । प्रातिपदिकविशेषणानि वैयर्थ्यमिति न, मलयतु प्रातिपदि-
वादेव वृद्धादिविशेषणानि समर्थस्यैवार्थवत्तद्विधानं निरासयेति—प्राप्यैषप्रयो-
जनातीत्यादिना । वृद्धादिविशेषणत्वेन प्रातिपदिकधिकारात्तस्य कल्पितव्यम् ॥

१२ समर्थानामित्यपि प्रातिपदिकस्यैव विशेषणम्, तेन वृत्तचिह्नकारणत्वेनपि
प्रातिपदिकस्यैवत्वेन न तु समर्थस्येति भावः ॥

इह च न स्यात् । क्षयोर्ग्राह्यण्योरपत्यमिति । एतद्वि समर्थमवृद्धम् । वृद्ध ॥

(प्रदीपः) ज्ञानमिति । ननु वृत्तायमेदैकत्वसंख्योपजननास्ति द्विवचनबहुवचनान्ताप्रत्ययः । नैष दोषः । क्वचिदादेशादिशतसंख्याविशेषोऽपि प्रतीयते—यथा तौवको मामक इति । एवमिहापि किञ्च विधीयमानो बहुवैचनमन्तरेण वृद्धत्वाभावाद्द्रष्टव्यं गमयेत् । प्रकरणादिवशाद्वा । तदुक्तम्—

भेदः संख्याविशेषो वा व्याख्यातो वृत्तिवाक्ययोः । सर्वत्रैव विशेषस्तु नावश्यं तादृशो भवेत् ॥ इति ॥

(उद्घोतः) ननु आप्तैरुक्तानि रित्यादौ चरितार्थः किञ्च कथं यद्वत् गमयेदत आह—प्रकरणादिवशादेति । भेदः—वृत्त्युपस्थितिः । संख्याविशेषः—द्विर्यादिः । व्याख्यातः—वृत्तावसत्त्वेन वाक्ये सत्त्वेनेत्यर्थः ॥ विशेषस्तुतिः । संख्याविशेषरित्यर्थः । तादृशः—असत्त्वविशिष्टः । शीर्षकमास्तज्जाततात्पर्यादौ व्यभिचारदिति भावः । वस्तुतो वृत्तौ द्विर्यादीनामभावेन । प्रकृत्यर्थाज्जघ्देव रूपेणानेवव्यतिमानम् । तत्र तद्विधानयेदं वाक्यं प्रदर्शयते नरेण विग्रह इति बोध्यम् ॥

(दोषप्रदर्शकभाष्यम्)

अवृद्ध, प्राचामवृद्धातिफल्युल्लम् । इह च प्रसज्येत—क्षयोर्ग्राह्यण्योरपत्यमिति । एतद्वि समर्थमवृद्धम् । इह च न स्यात्—ज्ञानां ग्राह्यणानामपत्यमिति । एतद्वि समर्थं वृद्धम् । अवृद्ध ॥

अवर्ण, अत इत्यवतीति—इहैव स्यात्—दक्षस्यापत्यं दाक्षिरिति । एतद्वि समर्थमकारान्तम् । इह च न स्यात्—दक्षयोपत्यं दक्षणामपत्यमिति । एतद्वि समर्थमनयणान्तम् । अवर्ण ॥

स्वर, अनुदात्तादेशप्रभवति । इह च प्रसज्येत—घाचो विकारस्त्वयो विकार इति । एतद्वि समर्थमनुदात्तादि । इह च न स्यात्—सर्वेषां विकार इति । एतद्वि समर्थमुदात्तादि । स्वर ॥

घञ्लक्षण, घञ्चष्टमिति । इह च प्रसज्येत—घाचा तरति त्यचा तरतीति । एतद्वि समर्थं घञ्च । इह च न स्यात्—घटेन तरतीति । एतद्वि समर्थमघञ्च ॥

(प्रदीपः) घाचो विकार इति । तावेकाव इति विभक्तिदत्तात्वात्तदमेतदनुदात्तादि । एतच्चोदाहरणदिप्रदर्शनार्थम् । एतस्य हि वृद्धावर्णमपि आह्वयम् । इदं वृद्धाहरण—

१ तत्रमभेदेऽपि घञ्चो विकार इति भावः ॥

२ इदमेव बहुवचनान्ताप्रत्यय इति भावः ॥

३ इदमेव कर्तृविभक्त्याऽपि अत्रानुदात्तविशेषो न स्यात् ॥

४ इदमेव कर्तृविभक्त्याऽपि अत्रानुदात्तविशेषो न स्यात् ॥

पञ्चानां विकार इति । पञ्चविधवृत्त्यां ह्यदिदिति विभक्तेश्चत्वात्तदनुदात्तादिसमर्थमेतत् । प्रातिपदिकं तु घ्नः संख्याया इत्याद्युदात्तम् ॥ सर्वेषामिति । सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तं पदम् । प्रातिपदिकं तु सर्वस्योऽन्तोदात्तो निपातित इत्यनुदात्तादि ॥

(उद्घोतः) मयटेति । नित्यं वृद्धत्वेन । कैचित्तु नित्यं वृद्धत्वेन भाषायामित्यनुवृत्तिर्भाष्यं छन्दोनिर्मायमित्याहुः ॥ सर्वस्य सुपीति । सौवरसप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वेन प्रत्यये परतः पूर्वकार्यत्वाभावेन न दुमतेत्यस्याप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन सुवन्तत्वं बोध्यम् । अन्तरज्ञानपीति न्यायोऽप्यन्तरज्ञानिमित्तविनाशकस्यैव ह्युक्तो बलवत्त्वोपपन्नः । अन्तरज्ञानपीति भाषाया भाष्यकृताऽस्वीकारात् । सुप्रमृष्टफलमप्येतदेव, तदभावे हि सर्वत्रानेनाद्युदात्तत्वेऽनुदात्तादित्वाभावादधनापत्तिरिति बोध्यम् ॥ ननु शिद्धसरेण सर्वशब्दाद्युदात्तत्वेति किं सर्वस्य सुपीत्यनेत्येत आह—सर्वशब्द इति । अत एव सिद्धान्ते सर्व इत्यन्तप्रयोगादिति ॥

(समर्थधिकारकप्रदर्शकभाष्यम्)

अस्ति पुनः समर्थविशेषणे सति किञ्चिद्विष्टं संगृहीतं भवति । आहोसिहोपात्तमेव । अस्तीत्याह । किम्? साक्षा तरति चेन्ना तरतीति । एतद्वि समर्थमपि घञ्च उच्चाप्रातिपदिकमपि ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ उच्चाग्रहणं किमर्थम् । न प्रातिपदिकादित्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अथेति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया त्विदं मन्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

न सिध्यति । अप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञायाः भतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) इतोऽङ्गहीताभिप्राय आह—न सिध्यतीति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यद्येव टयाग्रहणे हेतुः । त्वद्विग्रहणमपि कर्तव्यम् । तावपि हि प्रत्ययी ॥

(प्रत्याक्षेपनिरासभाष्यम्)

तिग्रहणे तावद्वातम् । तद्विदितः प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंगा भविष्यति ॥

ऊर्ध्वग्रहणे चापि वातम् । उच्यन्तान्तराद्विधीयते

५ अत्रिद्विग्रहणे लिङ्गविशिष्टत्वात्तद्विदितः प्रातिपदिकमिति विदितः प्रातिपदिकसंगा भविष्यति ॥

६ उच्चाग्रहणे अत्रावर्णमपि अत्रावर्णमपि अत्रावर्णमपि अत्रावर्णमपि ॥

७ उच्चाग्रहणे अत्रावर्णमपि अत्रावर्णमपि अत्रावर्णमपि अत्रावर्णमपि ॥

८ उच्चाग्रहणे अत्रावर्णमपि अत्रावर्णमपि अत्रावर्णमपि अत्रावर्णमपि ॥

तत्रैकादेशः । एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्वाचात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति ॥

(मदीपः) तिस्रहणे इति । चार्तं=युक्त प्रातिपदिकत्व-मिसर्थः ॥

(उद्घोषः) चार्तं युक्तमिति । चार्तशब्दो युक्तसंयोगोऽस्मात्-पर्यायश्च ॥ भाष्ये—ऊहप्रहणे चेति । श्वशुरशब्दः “श्वशुरः श्वश्वः” इति निर्देशाद्भूत एवायमव्युत्पन्न इति भावः ॥

(आक्षेपसमर्थकभाष्यम्)

यद्येवं ऊहोऽग्रहणे हेतुः । आप्रग्रहणमपि न कर्तव्यम् । आप्रपि ह्यकारान्ताद्विधीयते । तत्रैकादेशः । एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्वाचात्प्रातिपदिक-संज्ञा भविष्यति ॥

यस्तर्ह्यनकारान्तात्—ऊह्या, उष्णिहा, देववि-शेति । अत्राप्यकारान्ताद् वृत्तिर्लक्ष्यते—ऊह्यानाल-भेत, उष्णिहककुभौ, देवविशं च मनुष्यविशं चेति ॥

(मदीपः) ऊह्यानिति । अजौदिषु तु पाठो जातिरु-पणीत्याधनार्थः ॥

(उद्घोषः) अदन्तादेऽजादि पाठो व्यर्थ इत्यत आह—अजा-दिरिति ॥

(आप्रग्रहणवादिभाष्यम्)

इह तावदुष्णिहककुभौमिति ।

आप्र एवैतदौत्तरपदिकं हस्त्यम् ॥

इह खल्वपि देवविशं च मनुष्यविशं चेति ।

नास्ति विशेषः । अकारान्तादम उत्पत्तौ सत्यां व्यञ्जानान्तादिति ॥

(मदीपः) आप्रग्रहणवाद्याह—इह तावदिति ॥ आप्र इति । ह्यपोरिति हस्त्य हन्तादेव विहितस्याप इत्यर्थः ॥ इहेति । ततश्च देवविशशब्दादेवामिति भावः ॥

(उद्घोषः) हन्तादेवेति । पूर्वकारो भिन्नक्रमः । हन्ता-भिहितस्याप पदेत्यर्थः ॥ नन्विषये ‘अकारान्तादम्’ इति सोऽप्यस्तीति तत आषि, अन्तवद्भावेन सिद्धमत आह—देवविद शब्दादेवा-

मिति । एव चाव्यवहृतादिनस्तत्र मानामावेन नाकारान्तादाप् बहु-शक्य इति भावः । देवविद शब्दादेवाविति पाठेऽप्युक्त एवार्थः ॥

(प्रत्याख्यानवादिभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—

इह तावदुष्णिहककुभाविस्त्याप एवैतदौत्तरपदिकं हस्त्यमिति ॥

संज्ञाछन्दसोरित्येवं तत् ॥

नैपा संज्ञा, नापीदं छन्दः ॥

यदप्युच्यते इह खल्वपि देवविशं च मनुष्य-विशं चेति ॥

नास्ति विशेषः—अकारान्तादम उत्पत्तौ सत्यां व्यञ्जानान्तादिति ॥

स्वरे विशेषः—यद्यत्र व्यञ्जानान्तादुत्पत्तिः स्याद् देवविशमित्येवं स्वरः प्रसज्येत । देवविशमिति चेप्यते । तस्मात्क एप एवं विषयः ॥

(मदीपः) आप्रग्रहणयस्याख्यानवाद्याह—यत्तावदिति । स्वरे विशेष इति । किन्तस्तस्य ऊहउत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तो-दात्तवादिभेदे सुप्तादनुदात्तत्वं भवति । यदा तु मूलविभुजा-दिवाद् ‘देवविश’ शब्द कप्रत्ययान्तस्तदा षायादिस्वरैणा-न्तोदात्तत्वादिभक्त्या च सहैकादेश उदात्तो भवति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—तस्मात्क एप इति । कप्रत्ययान्तोऽ-दन्त एव एव विषय—देवविश देवविशोऽपिप्रयोगविषयो न इत्यत इत्यर्थः । अनेनातिप्रसङ्गो वारितः । एतेन हन्तोभ्योऽपि दापिति भागुरित्यत्र कित्त्वमिति सूचिनम् ॥

(आप्रग्रहणवादिभाष्यम्)

इदं तर्हि—“पादोऽन्यतरस्याम्” “टाहृचि” इति ॥

अंकीत्युच्यते ॥

तत्र छान्दसत्वाद्भविव्यति ॥

अंकीति नेदं छन्दो विवक्षितम्—काठकं काला-पकं मौढकं पैपलदकं वा । किं तर्हि—प्रत्ययार्थ-विशेषणमेतत् । अंकीत्येतस्यार्थो भवतीति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पदशब्दः पादशब्द-समानार्थोऽकारान्तदछन्दसि दृश्यते—तस्याः सप्ता-

ऋतल हन्तादेव’ इत्यादिना इतमनुपपन्नं सतो भाष्ये ‘द्व’कारस्यापदो-त्तरमेवाचक्षते आह—एषकारो भिन्नेति ॥

७ हन्तात्कल्लोरेणाधोदात्तम् अनुदात्तत्वे ‘उदात्तादनुदात्तस्य सतिदा’ इत्यनेन शकारापरस्य सतिरित्येति भावः ॥

८ देवविशशब्दस्यानान्यत्वे शकाराकारस्योदात्तत्वमिति भावः ॥

९ ननु ‘टाहृचि’ इत्यनेन हन्तात्पादपद्याहृचि विधीयते, तत्र मातिपदिक-पञ्चमैवावृण्वेन स्यादित्यत आह—अपीदमुच्यते इति ॥

१० छीप्रत्ययस्य योतकत्वे कङ्क योतकृत्प्रत्ययस्य योतकत्वात् इति भावः ॥

११ अत्र टाहृचौलस्य प्रत्याख्यानं सूचयति भाष्यकारः । सूचयते ‘एकपदा’ इति प्रयोगो भवति, ॥ च पादशब्दसमानार्थशब्दपदमात्रेण तदन्त्यादि विधित्वेति सूच न कार्यमिति भावः ॥

१ ननु श्वशुरस्य स्त्रीसंविषयस्या श्वशुरस्योकारापरलोपशेलेनेन श्वशुर-शब्दादुक्ति उकारापर लोपे च श्वशुरिति सिध्यति । तत्रैकादेशस्यावेनान्तादि-वद्वाचात्प्रातिपदिकप्रकृत्यस्य न स्यादित्यवहृतावित्यत आह—श्वशुरशब्द-इति ॥

२ समानमतिपत्त्याऽग्रहणे—यद्येवं इति ॥

३ न च दन्तत्वादेव ऊह्यादिभिरपि सिद्धेऽद्यादि पाठो व्यर्थः स्यादत आह—अजादिरिति । सपाठो वाचकवाचनार्थ इति भावः ॥

४ श्वशुर शब्दादपि ह्यपोरित्यनेन हृत्वा । एवचानकारान्तात्पादादपि प्रातिपदिकस्यार्थमात्रवचनमात्रमिति भावः ॥

५ देवविश च मनुष्यविश चेति मगोपादकारान्त एव देवविशशब्द इति श्रुतमनुपपन्नमित्यर्थः ॥

६ ननु ‘आप्र एवेतत्’ इति भाष्यस्य व्याख्यानं कैरप्येन ‘ह्यपोरिति ३ पाठो व्य०

(उद्घोतः) भाष्ये—पुनर्जायेनेतस्सिद्धमिति । अस्यादे
तद्विदे सिद्धय प्रत्ययविधावित्युच्यते भावः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि—प्रमाणे द्वयसत्त्वं । यथेह भवति—
हस्तिद्वयसम्, हस्तिमात्रम् । एवं हस्तिनीद्वयसम्,
हस्तिनीमात्रमित्यपि यथा स्यात् । तद्वितिविधि ॥

(व्याख्यानभाष्यम्)

लुक्, “नेन्सिद्धयप्रातिपुच” इहैव स्यात्—स्य-
ण्डिलशायी ॥

स्यण्डिलशायिनीत्यत्र न स्यात् । लुक् ॥

(प्रदीपः) स्यण्डिलशायिनीति । गतिकारनोपपदानो
कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् मुपुत्पत्तेरिति वचनादनुपपन्न एव
धीपि समासे सति, इत्यन्तमेतत्तरपदमित्यप्रयोजनमेतत् । एवं
प्राग्मेवासिनी, दर्शनीयमानिनी, दीर्घमुखमानिनीत्यपि इष्टव्यम् ॥

(उद्घोतः) अमयोजनमिति । तदनेनित्वाभवेण भाष्यम् ।
किं चास्याः परिभाषायाः प्रातिपदिकत्वव्याप्यप्रमाणं निम्नविशिष्टेति-
देव इत्यर्थे इति बहुव्रीहेरुपस इति सूत्रमात्रेण व्यक्तीभवित्यति । एवं
च समासोत्तरमप्यन्तरत्वात्तुल्यः पूर्वं ङीप् तेन न्यायेनोत्तरपदैक्यस्य
तद्विशिष्ट एव सत्त्वेन दुग्गुणादि न स्यादिति सा तदर्थमावश्यक-
स्याद्यः । यदपि भाष्यं तत्र नैनमित्ये ॥

(व्याख्यानभाष्यम्)

अलुक् “शय्यासवासिष्यकालात्” इहैव स्यात्—
प्राग्मेवासी ॥

प्राग्मेवासिनीत्यत्र न स्यात् ॥

(५०५९ परिभाषाप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥#॥ मानिनि च विधिप्रतिपेधार्थम् ॥#॥

(भाष्यम्) मानिनि च विधिप्रतिपेधार्थं प्रयोज-
नम्—विध्यर्थं तावत् “क्यङ्मानिनोश्च” इहैव
स्यात् । दर्शनीयमानिनी ॥

दर्शनीयमानिनीत्यत्र न स्यात् ॥

प्रतिपेधार्थमपि । यक्ष्यति “स्वाङ्गाद्येतोऽमानिनि”
तस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात्—दीर्घमुखमानिनी ॥
दीर्घमुखमानिनीत्यत्र न स्यात् ॥

(५१०० परिभाषाप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ प्रत्ययग्रहणोपचारेण च ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रत्ययग्रहणोपचारेण च प्रयोजनम् ।
“तृजकाभ्यां कर्तरि” इहैव स्यात्—अपां स्रष्टा ॥

अपां स्रष्टीत्यत्र न स्यात् । प्रत्यय ॥

उपचार—“अतः कृकमिकंसकुम्भ” इहैव स्यात्
—अयस्कुम्भः ॥

अयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात् ॥

(परिभाषाकलोपसंहारभाष्यम्)

एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । यदर्थ-
मेवा परिभाषा कर्तव्या ॥

एतस्यां च सत्यां नार्थो व्याप्यग्रहणेन ॥

(५१०१ परिभाषाशेषवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अतिप्रसङ्ग उपपदविधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपपदविधायतिप्रसङ्गो भवति “द्वि-
पत्परयोस्तापेः” यथेह भवति—द्विपन्तप इति ॥

एवं द्विपतीताप इत्यत्रापि स्यात् ॥

(उद्घोतः) परः परिभाषातीवरे दोषानुज्ञायति—अति-
प्रसङ्ग इत्यादि ॥

(५१०२ परिभाषाशेषे द्वितीयवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ यन्निजोः फकि ॥ * ॥

(भाष्यम्) यन्निजोः फक्यतिप्रसङ्गो भवति ।
यथेह भवति—गार्ग्यायणः, दाक्षायणः ॥

एवं गार्ग्ये दाक्षेच इत्यत्रापि स्यात् ॥

नैप दोषः ॥

द्वगत्र दाघको भविष्यति ॥

(प्रदीपः) द्वगत्रेति । परत्वादिति भावः ॥

(उद्घोतः) अपवादत्वात्सम्भवादह—परत्वादिति ।
दकोवकाशो दाघिच इति ॥

(५१०३ परिभाषाशेषे तृतीयवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ समासान्तेषु च ॥ * ॥

(भाष्यम्) समासान्तेषु चातिप्रसङ्गो भवति

१ बहुपुण्यस्येति सूत्रे मातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टत्वापीति परि-
भाषया बहुविधग्रहणस्येति कृते “पुनर्वाचनं च” इति धातुकलपकनामसरे “च
अस्यादे तद्विदे पुनर्वाचनीति लिङ्गम् । अस्तेषुप्येतं वज्रादौ च न भवति । वाच
वज्रादिमन्त्राणां । इदमिह सम्प्रसार्येति श्रुत् किंवा पुनर्वाच इति । यत्तदा
पुनर्वाचो निसर्जितयुक् । पुनर्वाचे कृते पुनः मन्त्रविधानावापि युक्तं लिङ्गम् इति
भगवतोक्तम् । तेन मात् प्रत्ययेत्येते पुनर्वाच इत्यर्थे इति कैष्येदेव व्याख्या
तम् । तथा च मन्त्रविधौ पूर्वपुनर्वाच लिङ्ग इति भाष्याद्यत्र इति भावः ॥
२ प्रमाणोपपत्तिरित्यस्य समर्थात् इति तद्विधानमप्युक्तव्यमप्येव न स्यादित्यर्थः ॥

१ मातिपदिकग्रहणेति परिभाषया मातिपदिकपुनर्वाचपरपदस्य ङीप्विधि-
देतिद्वयेन तद्विशिष्ट एकोत्तरपदत्वमिति भावः ॥

२ मातिपदिकत्वसंज्ञाव्याप्यमात्रं लिङ्गमलभ्यते इत्यन्तमेतद्विशिष्टेतिद्वयेन
इति लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अर्थे इत्यत्र मानमिति भावः ॥

३ अत्रापि कतिपयानुपपदानां कृद्भिः चेदेति वचनात् ङीपुत्तरे माह
तमोपेन्द्रकि च ङीप्पीति लिङ्गम् । ङीपुत्तरेण वाक्यव्यपत्त्यमपि
सुलभम् ॥

४ द्विपन्तपदस्य द्विपतीतापस्येतिद्वयपरिभाषासंतिदिशेति । तथा च द्वि-
पत्तिरिति भावः ॥

“राजाहःसखिभ्यष्ट्” यथेह भवति—मद्राजः,
कश्मीरराजः ॥

एवं मद्राज्ञी कश्मीरराज्ञीत्यत्रापि स्यात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न चा भवति मद्राज्ञीति ॥

(उपपादकभाष्यम्)

भवति, यदा समासान्तादीकारः । लिङ्गविशिष्ट-
ग्रहणे तु ईकारान्तात्समासान्तः प्रसज्येत ॥

तत्र को दोषः ? पुंयद्वायष्टिलोपश्च ॥ तत्र मद्र-
राज्ञीत्येवं रूपं स्यात् । मद्राज्ञीति चेप्यते ॥

(प्रदीपः) समासान्तादीकार इति । मद्रराजस्य भार्या
मद्रराज्ञीति पुंयोगादाख्यायामिति शेषः ॥ तत्र को दोष इति ।
एषि कृते यस्येति चेतीकारे लोभे दिवाद् एषि कृते मद्रराज्ञीति
विप्यतीति प्रश्नः ॥

(उद्योतः) ईकारे लुप्त इति । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्
'नल' इति रिलोभाभावे 'अहोषो ना' इत्यकार लोपे वक्ष्येति लोपे
च सतीत्यर्थः ॥ भाष्ये—पुंयद्वायष्टिलोपश्चेति । अस्माद् इति
पुत्रावयम्, नलपुत्र इति द्विर्लोप इत्यर्थः ॥

(५१०४ परिभाषाक्षेपे षष्ठ्यवर्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ महदात्वे प्रियादिपु ॥ * ॥

(भाष्यम्) महदात्वे प्रियादिष्वतिप्रसङ्गे
भवति । “भान्महतः समानाधिकरणजातीययोः”
इति यथेह भवति महान् प्रियोऽस्य महाप्रियः ॥

एवं महती प्रियाऽस्य महतीप्रिय इत्यत्रापि स्यात् ॥
किमुच्यते प्रियोदिप्तिरिति ? यत्र पुंयद्वायः प्रति
पिप्यते ॥

यत्र तु न प्रतिपिप्यते भवितव्यमेव तत्राद्येनेति ॥

(प्रदीपः) यत्र पुंयद्वाय इति । तत्रापूर्णाप्रियादि-
भित्तिवन्ताः ॥ यत्र विवति । महानल इत्यादि ॥

(उद्योतः) महानल इति । महती जडा वक्ष्येति सामाने
'मिनाः' इति पुत्रावे अत्र भवत्येवमर्थः ॥

(५१०५ परिभाषाक्षेपे षष्ठ्यवर्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ ज्जित्स्वरे ॥ * ॥

(भाष्यम्) ज्जित्स्वरेऽतिप्रसङ्गे भवति “ज्जि-

त्यादिः” उदात्तो भवतीति । यथेह भवति—दाक्षिः,
अहिचुम्बकायनिः ॥

एवं दाक्षी, अहिचुम्बकायनीत्यत्रापि स्यात् ॥

(प्रदीपः) दाक्षीति । इतो मनुष्यजातेरिति दीप् प्रत्यय-
स्वरेणान्तोदात्त इत्यते ॥

(५१०६ परिभाषाक्षेपे षष्ठ्यवर्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोरति-
प्रसङ्गे भवति “राजा च” ब्राह्मणकुमारयोरिति ।
यथेह भवति—राजब्राह्मणः, राजकुमारः ॥

एवं राजब्राह्मणी, राजकुमारीत्यत्रापि स्यात् ॥

(उद्योतः) इत्यत इति । आधुदात्तं तु पदं प्रामोतीत्यर्थः ॥

(५१०७ परिभाषाक्षेपे सप्तमवर्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ समाससंघातग्रहणेषु च ॥ * ॥

(भाष्यम्) समाससंघातग्रहणेषु चातिप्रसङ्गे
भवति “यहोर्नञ्व्युत्तरपदभूम्नि” यथेह भवति—
यहुगोमान् यहुयवमान् ॥

एवं यहुगोमती यहुयवमतीत्यत्रापि स्यात् ।

(प्रदीपः) यहोर्नञ्व्यदिति । बहुशब्दादुत्तरपदयहुत्वे
वर्तमानायत्तरं पदं तदन्तरस्य समासस्य नम इव स्वरो भवती-
त्यतिदेशार्थः । तेन यहवो गोमन्तोऽस्य यहुगोमानित्यत्र “नमसु-
भ्याम्” इति समासान्तोदात्तत्वं भवति ॥ यहुगोमतीति ।
यहवो गोमन्तोऽस्या इति बहुव्रीहिः, उगित्येनेति शेषः । समा-
गोऽत्र संघातरूपः प्रायति लिङ्गविशिष्टरामाराधनात्समाग-
न्तोदात्ता याम्भावादीकारः पितृवादनुदात्तो भवति, ईकारात्तु पूर्व
उदात्तो भवति ॥

(उद्योतः) अत्र यथा पूर्वोत्तरपरस्परसमागत्संघातग्रहणं तथा
स्वरापेक्षानेन दृश्यते—यदिति ॥ यहवो गोमन्तो यस्या इति विशदे
शब्दादुत्तरपदभावाद्—यहवो गोमन्तोऽस्या इति । ईकारात्पूर्व
इति । ताः पूर्वो मध्यस्थानावो वयोपि यद्वेगोदात्त इत्यर्थः ॥

(संघातपदशेषभाष्यम्)

किमुच्यते समागत्संघातग्रहणेष्विति ? ॥

(संघातपदप्रयोजनभाष्यम्)

यद्ययमग्रहणं प्रयोजनमेवैतन्मयाः परिभाषायाः

“कुसुलकूपकुम्भशाले” कुसुलीयिलमिति यथा ॥

(प्रदीपः) कुसुलीयिलमिति । पूर्वपदस्यान वार्थित्वम्, न तु सपातस्येति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवत्येव ॥

(५१०८ परिभाषाशेषेऽमैष्टवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ विभक्तौ चोक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ? न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणादिति ॥

(प्रदीपः) विभक्तौ चोक्तमिति । उगिदचामित्यत्रोक्तम्—यथा गोमानिलस्य मुम्भवति, एवं गोमतीत्यत्रापि प्राप्नोति । तत्र परिहार उक्तः—‘न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात्’ इति । विभक्त्याभ्रयकार्यं क्रियमाणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेष्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उगिदचामित्यत्रेति । सुवोरनाकौविति सूत्रे तत्पुत्रमपि गृहीत्वाऽस्मात्पक्षोक्तत्वादिति बोध्यम् ॥

(परिभाषेयसंज्ञाभाष्यम्)

एतेऽस्याः परिभाषाया दोषाः, एतानि च प्रयोजनानि स्युः ॥

एते दोषाः समा भूयांसो वा ?

तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया ॥

✓न हि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या । लक्षणं वा न परिणयम् ॥

न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्वाख्यो नाधिग्रीयन्ते । न च मृगाः सन्तीति यथा नोप्यन्ते ॥

दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः । प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् । कुत एतत् ? न हि दोषाणां लक्षणमस्तीति ॥

तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेव परिभाषा कर्तव्या, प्रतिविधेयं च दोषेषु ॥

(प्रदीपः) प्रतिविधेयमिति । अत्रप्रकरणे शकिलाहुः लाङ्गुलोत्तरा वार्तिके षट्प्रहणेनैव षटीग्रहणे सिद्धे षटीग्रहणस्या परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेनानिष्टविषये नोपतिष्ठते ॥

(उद्घोतः) दोषोद्भावयिता आह—एते दोषा इति । मुद्रका इत्यर्थः । एतानि च—लघुकाणि ॥ समा भूयांसो वेति ।

अन्येषामपि दोषाणां सत्त्वादित्यभिमानः । परिभाषावादाह—नहि दोषा इत्यादि ॥ आग्रे वृत्त्यन्तरमाह—दोषाः सत्त्वपीति । अन्यत्र दोषाभावादिति भावः ॥

(५१०९ इयाप्प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ तद्धितविधानार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्धितविधानार्थं तु उपाग्रहणं कर्तव्यं इयावन्ताच्छित्तोत्पत्तिर्यथा स्यात्—कालितरा, हरणितरा, खट्वातरा, मालातरा ॥

(प्रदीपः) तद्धितविधानार्थं त्विति । सति इयाप्प्रहणे तद्धितविषयो प्रकृतित्रयाधिकारसामर्थ्यात् पूर्व इयापौ भवतः, तदन्ताच्छित्त इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु इयाप्प्रहणे कृतेऽपि प्रातिपदित्वमाश्रित्य परत्वाच्छित्तः स्यादत आह—सतीति । प्रकृतित्रयाधिकारसामर्थ्यादिति पाठः ॥

(आशेषभाष्यम्)

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

(५११० आशेषसाधकवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ विप्रतिषेधाद्धि तद्धितवली-यस्त्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विप्रतिषेधाद्धि तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) विप्रतिषेधाद्धीति । स्त्रीप्रत्ययस्यावकाशो यत्र प्रकृतौ न विवक्ष्यते—कालीति । प्रकृतप्रत्ययस्यावकाशो यत्र स्त्रीत्वाविवक्षा—कालतर इति । स्त्रीवत्प्रकृत्योस्तु युगपद्विवक्षाया परत्वात्प्रकर्षप्रत्यय स्यादित्यर्थः । ननु स्त्रीत्वस्यान्तरङ्गत्वात्तन्निमित्तं प्रत्ययान्तरङ्गं, प्रकर्षस्तु बाधप्रतिषेधयोग्यपेक्षाद्बहिर्गङ्ग । तत्तन्निमित्तस्य प्रत्ययस्यापि बहिर्गङ्गत्वम् । अन्तरङ्गबहिर्गङ्गयोर्बाधयुक्तो विप्रतिषेधः । तथा च वक्ष्यते—‘स्वार्थमभिधायै शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह । समंवेतं समवेतस्य च वर्धने लिङ्गं सखया विभक्तिं चाभिधाय तात्त्रिकोपानपेक्षमात्रं वृत्तमात्मानं प्रियकृतसनादिषु तत् प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्त इति’ । एवं तद्धितकमानाश्रयेण त्रैकिके प्रयोगे पदादुच्चरितायुगपदयोः प्रतीयन्त इति लौकिकार्थव्यवस्थाङ्गीकरणेन प्रातिपदिकार्थगतस्त्रीत्वप्रकर्षनिवृत्त्याश्रयेण विप्रतिषेध उच्यते ॥

१ तत्पक्षे ‘विप्रतिषेधादयो वलीयस्त्वम्, इति न तत्कल्याणानवसरे ‘उपि तच्च इति सूत्रस्याख्यायामयमर्थः प्रकृत्यति इति भावः ॥

२ पूर्वपक्षेण इति शेषः । दोषाः सत्त्वपि खल्वप्यन परिगणिता इति भाष्योक्तेः । अस्या परिभाषाया अनित्यत्वादेतावत्संज्ञाप्रतिष्ठितित्यर्थः ॥

३ सुत्रवचनविरोधव्यदर्शयति—स्त्रीप्रत्ययस्येति ॥

४ तत्पर्ययतिथेयं ५ स्यात्तु समाहृत्यदमिति स्त्रीप्रत्ययस्य पूर्वपक्षवृत्तत्वेनान्वयत्वमिति भावः ॥

५ स्यात्तु परिपूर्णे उच्यते इत्यर्थः ॥

६ स्वार्थविचारइति ॥

७ स्वार्थं समवेतम् ॥

८ वृत्तव्येन्द्रियेने ॥

९ तात्त्रिकोपान्वय—लिङ्गस्य तात्त्रिकविधानमित्याह प्रत्ययवर्धनित्यर्थः ॥

१० ननु स्त्रीत्वस्यान्तरङ्गत्वेन पूर्वपक्षवृत्तौ विप्रतिषेधादित्युक्तमाह—उपपत्तिः ॥

(उद्योतः) बाह्यप्रतिबोध्यपेक्षत्वादिति । तदपेक्षक-
पांष्वन्यश्च साधे समाप्तस्यैवेति तत्रादिर्वहिरङ्ग इति भावः ॥ स्वार्थ-
मिति । स्वार्थेऽत्र प्रवृत्तिनिमित्तं समवेतम् । तेन स्वार्थेनाश्रितमित्यर्थः ।
विभक्तिः=कारकम्, यतः कृत्स्नमात्मानमपेक्षमाणः पूर्वं तच्चन्द्रियय-
क्षाकाह्वयानतः—ततः प्रियादिषु प्रवर्तत इत्यन्वयः ॥ युगपदर्थो
इति । शब्दबुद्धिकर्मणा पिरम्य व्यापारायोगादिति भावः । न तु
शास्त्रे कल्पितं करितन्यायवशादरोमितकमवतीमर्थवत्तामाश्लेखित
तात्पर्यम् । तदाश्रयेण तु सत्यंतरङ्गत्वादेव पूर्वं स्वीप्रलये व्यर्थमेव
ङ्घाप्प्रहणमिति भावः ॥

(५१११ ङघाप्प्रहणे दोषवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ तत्र समासान्तेषु दोषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र समासान्तेषु दोषो भवति—यद्-
गोमत्का, यद्बुधचमत्का ॥

समासान्ता अपि उच्यन्तात्स्युः ॥

(प्रदीपः) समासान्ता अपीति । तत्र बहवो गोम-
त्कोऽस्या इति बहुमीदौ कृते ङीप् च कस्यत्वतौ बहुगोमतीकेति
प्राप्नोति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—तत्र समाप्तेषु दोष इत्यतः प्राक् 'तत्र
को दोषः' इति काचित्कोऽप्याहः । प्रशसान्त्वयात्, बहुवच-
नकैलुत्तर वा स ग्रन्थः । तत्र ङ्घाप्प्रहणे कृते समासान्तेषु दोष
इति तदर्थः ॥

(५१११ मूलतत्प्राक्वार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ त्यूङोश्च ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) त्यूङोश्चापि ग्रहणं कर्तव्यं भवति । यु-
घतिका, ग्रहण्यधुकेति ॥

(प्रदीपः) ग्रहण्यधुकेति । अज्ञाताद्यर्थविषयानामु-
न्तात्कप्रत्यय ईष्यते ॥

(वार्तिकालोपभाष्यम्)

ऊङ्ग्रहणेन तावन्नार्थः । नास्त्यत्र विदोषः । उका-
रान्तादुत्पत्तौ सत्यामूङ्गान्ताद्वा ॥

(प्रदीपः) नास्त्यत्रेति । वैष इति ह्रस्वविधानादिति
भावः ॥

(उद्योतः) गतु ह्रस्वदीर्घयोर्विशेषात्रात्यन्तत्वेन्युपपन्नमन
गाह—वेण इतीति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि—युवतितरा, ग्रहण्यधुतरा, इति ॥

(प्रदीपः) युवतितरेति । जातेधेति पुंवद्भावप्रतिषेधं
मैत्र्यते । यौवनस्य जातिरूपत्वात् ॥ ग्रहण्यधुतरेति । अत्र
नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति विकल्पेन ह्रस्वः ॥

(उद्योतः) ननु युवतितरेत्यत्र तसिद्धादिभित्ति पुंवत्त्वं दुर्बोर-
मत आह—जातेऽस्तीति । एषां जातिकार्यस्य वैकल्पिकज्ञाया अग्रे
वक्ष्यमाणत्वाच्च 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रस्य युवजानिरिति भाष्य-
प्रयोगासङ्गतिः ॥ विकल्पेनेति । एवं च तदभावे दीर्घश्रवणा-
मूढन्तात्तदितोऽवश्यमङ्गीकार्य इति भावः ॥

(५११३ दोषपरिहारवार्तिकम् ॥ २० ॥)

॥ * ॥ तदन्तस्य च प्रत्ययार्थेनायोगा-
त्तद्धितानुत्पत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तदन्तस्य च उपायान्तस्य प्रत्ययार्थे-
नायोगात्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति । कैलितरा, हरि-
णितरा, खट्वतारा, मालातरेति ॥

किं कारणम् ?

उपायान्तमेतत् स्वीप्रधानम् । न च स्वीत्वस्य
प्रकर्षोपकर्षौ स्तः ।

नैष दोषः ।

न हि किंचिदुच्यते—एवंजातीयकादुत्पत्त्यभेदं
जातीयकाभेति ।

एतावदुच्यते—“अतिशायने तमविघ्नौ” “ति-
ऊङ्” इति । यस्य च प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षे प्रत्ययो
भविष्यति । अस्ति वाप्रधानस्य गुणस्य प्रकर्षः ।

इहै खल्वपि शुक्लतरः कृष्णतर इति ।

द्रव्यं प्रधानम् । गुणस्य च प्रकर्षे प्रत्यय उत्पद्यते ॥

(प्रदीपः) न च स्वीत्वस्येति । तस्य सर्वत्रैकरूपत्वात्
प्रकर्षोपकर्षाभाव इत्यर्थः ॥ इह खल्वपीति । सर्वत्र प्रधा-
नस्य प्रकर्षाभावः । तादृकं हरिण—

सर्वस्यैव प्रधानस्य न विना भेदहेतुना ।

प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्योपेति याच्यताम् ॥ इति ॥
ततश्च कान्तितरेत्यापि कालगुणप्रकर्षोभ्रयस्तरप्रत्ययः ॥

१ तदर्थः=प्रतिबोध्यपेक्षेति भावः ॥

२ यद्गोमत्कायमत्काभेदे तत्कालमन्यतीति स्वार्थे परिपूर्णत्वादिकमनो
गतेऽप्यत्र इति भावः ॥

३ यदाङ्ग्रहणे दोषगाह—तत्र समासान्तेऽपि ॥

४ यदाङ्ग्रहणं वृत्तं तदाङ्ग्रहणं नामात् तदा अपि ङीप्प्रहणं तदर्थं न शक्ति-
रर्थः ॥

५ तद्वत्तद्वत्ताभावे न तद्वत्त्वं पूर्वं सति द्वितीये दोषः ॥

६ एवं च विदोष इत्याशयः ॥

७ नातेरङ्गीति ग्रीको कश्चिदङ्ग्रहणं युवति भाष्यकृतामभिधेयम् । पूर्वं-

उद्योतः युवसादीनां व्यतिरेकगुणेषु च तेषु वैकल्पिकत्वेनापि जातिकार्यमिति
भावः ॥

८ ननु युवसादियुवसादाप्रतिपाद्यत्वे युवसादिरिति भाष्यप्रयोगोऽप्युक्तः
सादृश आह—एषा जातीति ॥

९ तरण्यत्वेन मूलस्यद्रव्यविशेषत्वात्तद्वत्त्वमवर्त्य प्रकर्षो गोप्य इत्यभि-
प्रायेण ह्रस्वः ॥

१० मूलस्यद्रव्यविशेषत्वात्तद्वत्त्वमवर्त्य मूलस्यैव प्रकर्षोऽनेन
गोप्य इत्याह—एषा जातीति ॥

११ अत्र दृष्टान्ताह—इह खल्वपीति ॥

दात्तादिति ङीष् नकारो न स्वातामिति भावः । अन्नावादिकस्य त्विति पाठः । वन इति पाठे सहाया कनिति बोध्यम् ॥

(चार्तिकोक्तदोषपरिहारभाष्यम्)

कथं लोहिनिकेति ?

वक्ष्यत्येतल्लोहिताल्लिङ्गवाधनं वेति ॥ १ ॥

(प्रदीपः) लोहिनिकेति । न हि लोहिनशब्दः प्रातिपदिकमस्तीति प्रश्नः ॥ वक्ष्यत्येतदिति । अवश्यवक्तव्यता दर्शयति । क्रियमाणेऽपि दृष्टाग्रहणे 'लोहितान्मणौ' 'वर्णे चानिले' 'रक्ते' इति प्रतिपदविधानाद् बलीयस्त्वात् औपस्यं वाधित्वा कृत्वेन स्यात् ॥ १ ॥

(उद्द्योतः) ननु वचनान्तरस्वीकारेण वचनप्रत्याख्यान-मनुकृत आह—अवश्येति । लोहितात्मना परत्वेन प्राप्तं लिङ्ग-बोधकप्रत्ययवाधनं चेति तदर्थः ॥ प्रतिपदेति । अनवकाशत्वे सत्येव तस्य वाधकप्रत्ययवोधकत्वान्वित्यभिप्रायः, परत्वादिनि वक्तुमुचितम् । यत्किं यन्निवेदयति ॥ अत्यतस्वाधिकं कनि न भवत्येव । वचनान्तर-बाध, धनशब्दस्य प्रकृत्यन्तरस्यामावाच्यं किंवेतिवेत्येव । धनमतेषि ज्याप्यमणमन्तरत्वात्किंवा नारदस्य निवृत्तयेव । अत्र चाप्ये 'लोहितास्य' इति वचनमेव शापक । सूत्रे ज्याप्यमणं तु चार्तिकेलादावुक्त्या-द्विद्वद्भयकथनमेवेति न सूत्रभाष्यवोर्विरोधः । न च हरिकित्यादौ कनिकृतेऽपि पूर्वभागे कणाद्वैतदात्तादिति दुर्बलम् । एतज्जिद्वन्-न्यायेन समुदायास्तीप्रत्यये—नैवोक्तता मध्ये तदनुत्पत्तेरित्याहुः ॥

(६१९ अधिकारसूत्रम् ॥ ४ । १ । १ आ. २)

१२७७ स्त्रियाम् ॥ ४ । १ । ३ ॥

(लिङ्गाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

स्त्रियामित्युच्यते ।

का स्त्री नाम ॥

१ तस्यन्मतिपदविधानस्य ॥ येषांमिति सूत्रस्य 'जेषामहमनर्थाकं वे प्रसिद्धं निधीयन्ते ते बाधका भविष्यन्ति इत्याद्यद्वय 'अनवकाशा हि विषयो बाधका भवन्ति' इति भाष्यप्रतिपदोक्तत्वं निरकृतायत्वे कृत्यं बाधकत्वमिति सिद्धम् ॥

२ कणादनुदात्तादित्यस्य वेदविपर्ययेन 'यदिवा, यदिवा इति द्वे रूपे गणनः । तत्र परत्वात्तानि 'यदिवा' इत्येव रूपं स्वदिशि । ३ यत्र पूर्वभागे हरितशब्दे तस्य सर्वव्याप्यत्वेन प्रातिरिति चार्तिकुदात्ताद्यः । समुदायाधीमस्येभेन म्यायेन समुदायस्यैव कर्तृवाधित्वतस्तु यत्र पूर्वभागेत्ये-दुत्तरम् ॥

४ धीत्वस्य शब्दे भाष्यस्यान्यानात् मन्त्रः ॥

५ यथा बुद्धिरधीनोऽपि बुद्धिस्तद्विषयस्य बुद्धिस्तस्य बुद्धिस्तस्योपादानं तथा गोविदाह—प्रसिद्धाधेयेति ॥

६ तद्विपुलं यद्विपुलं धीनिर्दिष्टस्य हारस्येति 'इयं चट्वा इति' इति व्यवहारो न-धीनि भावः ॥

७ यथाऽनवकाशान्तरस्य गतेन सर्वव्यापि गोव्यापितुं वती, न तथा

(प्रदीपः) का स्त्री नामेति । प्रसिद्धस्यार्थस्य कार्यान्तर-विधानायानुवादसम्भवात्, इह च शब्दे स्त्रिया अपरिभाषित-त्वात् । लोके च खट्वादपि स्त्रीव्यवहारमात्राधिक्यप्रहणेऽव्या-प्त्यतिव्याप्तिर्दर्शनात्प्रश्नः । न च गोत्वोदितस्य स्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वं स्त्रीत्वस्य, यतः सामान्यविशेषरूपत्वं तस्य स्यात् । सट्वादिशेषा-नगर्भादिषु भिन्नत्वात्स्थानस्य । न च सकृदाख्यातं स्त्रीत्व गो-त्वादिवत् सर्वेषु स्त्रीलिङ्गेषु व्यत्यन्तरेषु ग्रहीतुं शक्यते ॥ यत्र वस्तुस्वरूपजिज्ञासा तत्र प्रथमान्तेन प्रश्नो युक्त इति वा स्त्री नामेत्युक्तम् । कस्या स्त्रियामिति तूच्यमाने विशेषविषयः प्रश्नः स्यात् ॥

(उद्द्योतः) शब्दप्रसिद्धेरनान्येऽपि लोपप्रसिद्धाद्यनुवादो भ-विष्यतीत्यत्र आह—लोके चेति । खट्वादिव्यतिव्याप्तिः, भ्रूकुसार्दि-भविष्यतीतिरित्यर्थः ॥ ननु यद्यपि लोपिकलोप्यतिग्रहणे दोषस्तथापि जातिरूपस्य खट्वादिसाधारणस्य अनुसार्तिव्यावृत्तस्य ग्रहणमस्त्वित्यत्र आह—न चेति ॥ सामान्यविशेषरूपत्वम्—जातिविशेषरूपत्व-मित्यर्थः ॥ भिन्नत्वादिति । एतेनानुक्तिग्रहणेलेतद्व्यतिरेकं न स्वी-त्येत्युक्तम् ॥ लक्षणांतरमपि नास्तीत्याह—न चेति ॥ सौत्रविषय-नुसारेणैव प्रश्नं कर्तव्यं किमित्यन्याप्रसोक्त आह—यत्र वसिषति ॥ विशेषविषय इति—स्त्रीविशेषविषय इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

लोकत एते शब्दाः प्रसिद्धाः । स्त्री पुमान्पुंसक-मिति ।

यल्लोके खट्वा एतद्वयसीयते—

इयं स्त्री, अयं पुमान्, इदं नपुंसकमिति ।

सा स्त्री, स पुमान्, तन्नपुंसकमिति ॥

(प्रदीपः) लोकत इति । पञ्चम्यन्तारसप्तम्यन्तादौ तत्ति ॥ शब्दाः प्रसिद्धा इति । विशिष्टैर्षोभिधासिद्धेनैति भावः । पुंसकयोः रूपादानं प्रसङ्गेन तद्विषयस्याप्यज्ञानस्य निराकरणार्थम् ॥ यल्लोके इति । यन्निमित्तमुपलभ्य निमित्त-वत्त्वं प्रत्यय उपजायते तत्कदादिशब्दाव्याप्यमित्यर्थः । तद्वि-षयान् निमित्तवाधानपथ्यं कदादिशब्दाव्याप्यो भवति ॥

धीत्व सकललोप्यतिभवनवपस्थानं वदन्मतिः, भवो न तस्य स्त्रीत्वस्य जातिरूपत्वमित्यर्थः ॥

८ अनवकाशान्वित्येवच-वदन्मतिरित्यत्र दर्शयति—खट्वेति ॥

९ ननुबुद्धिरधीनोऽपि बुद्धिस्तद्विषयस्य बुद्धिस्तस्य बुद्धिस्तस्योपादानं तथा गोविदाह—प्रसिद्धाधेयेति ॥

१० योऽनवकाशस्य 'अनवकाशस्य' इति स्त्रीत्वस्य ग्रहणे खट्वादपि तदभावात्

म्यातिः । भ्रूकुसार्दिषु कान्येकवचन-अनवकाशेनातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥

११ इत्येतन्नपुंसकविषयजातिरूपत्वमित्यर्थः ॥

१२ स्त्रीत्वस्याप्यनवकाशस्य इति भावः ॥

१३ लोके चेति शब्दा विशिष्टाभिधासिद्धेनैति कथनेन वा धीनामेति

वाप्यनः स्त्रीत्वस्याप्यनवकाशस्योत्तरमपि धीनस्याप्यनवकाशस्येव धमवति ॥

१४ यथा मधोत्तरमोदव्यतिकरकथायाः ॥

१५ तद्विपुलं—विपुलयोगात् ॥ निमित्तस्य वाप्यनः स्त्रीत्वस्यो वचनं तन्निमित्त

मयादिशब्देन वती तस्यापि वाप्यनो भवतीति गोः धीति व्यवहारो व्यप्यम् ॥

(उद्घोतः) पञ्चम्यन्तादिति । औषे लोकस्येन व्यवहारः । अन्ये व्यवहारा इति भेदः ।

लोकयते येन शब्दार्थो लोकस्तेन स उच्यते ।

व्यवहारोऽथवा वृद्धव्यवहृतृपरंपरा ॥ श्लोके ॥

नन्वेवं पृष्ठे शब्दप्रतिपत्तिनिमित्तं व्यधिकरणमत आह—विशिष्टेति ॥ प्रसंगेनेति । न ॥ तत्प्रकृतमिति भावः ॥ दर्शनावसाययोरैकत्वादाह—यश्चिन्तयति । यश्चिन्तयितुमशक्यं यश्चिन्तयितुमशक्यं यथादिशब्देनावसीयते—प्रत्याख्येन इत्युक्तार्थः ॥ भाष्येऽवसायकारमाह—इयं स्त्रीत्यादि ॥ ननु स्त्रीत्वावसायस्य स्त्रीत्वावसायपक्षोऽत आह—तद्योगाच्चेति ॥ शुद्धादिशब्दवदिति भावः ॥ सौ स्त्रीत्वादेः तदादीनां विधेयलिङ्गादित्यानापपत्तिः, अन्यथा तत्स्त्रीत्वादि वक्तव्यं स्यात् ॥

(स्त्रीत्वनिमित्तजिज्ञासाभाष्यम्)

किं पुनर्लोकं दृष्ट्वा एतदवसीयते—

इयं स्त्री, अयं पुमान्, इदं नपुंसकमिति ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । इयं सत्तादेरनेसार्यस्य सम्भवात्प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) सत्तादेरिति । आदिना संख्याकर्मत्वादि ॥

(निमित्तकथनभाष्यम्)

लिङ्गम् ॥

(प्रदीपः) लिङ्गमिति । स्तनकेशादिकमिति भावः ॥

(उद्घोतः) लिङ्गमित्यस्यानुमितिजनकत्वमिति नापि इत्याह—स्तेनेति ॥

(जिज्ञासाभाष्यम्)

किं पुनस्तत् ?

(लिङ्गलक्षणभाष्यम्)

स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लो-

मशः पुरुषः स्मृतः ।

उभयोरन्तरं यच्च तद-

भावे नपुंसकम् ॥

(प्रदीपः) स्तनकेशवतीति । भृगादौ मनुष्ये । तथैव

लोमश इति—यः । लिङ्गे पृष्ठे लिङ्गिकथनं लिङ्गप्रतिपत्तिपरमिति प्रश्नप्रतिवचनयोर्नित्यसंगतिः । स्तनकेशं च प्रसिद्धत्वादन्य-

स्यापि क्षीप्रतिपत्तिनिमित्तस्य कुमार्थादिगतस्योपलक्षणम् । तदनेन स्त्रीत्वादीनां स्तनाद्युपलक्षणानां गोत्वादिवत्सामान्यविशेषत्वं दर्शितम् । ययोर्लोकं हरिणा—

हस्तिन्यां चडवायां च स्त्रीति बुद्धेः समन्वयः ।

अतस्तां जातिमिच्छन्ति द्रव्यादिसमवायिनीम् ॥

इति ॥

उभयोरन्तरमिति । लिङ्गवत्त्वेन सदृशमित्यर्थः । तेनान्यमाख्यातात्पर्यं नपुंसकत्वाभावः । तदभाव इत्यनेन मयूरी-कुङ्कुमादीनां स्त्रीपुंससंयुक्तानां नपुंसकत्वं निराकृतम् । भवति हि समुदायः समुदायिनोः सदृश इति स्यान्नपुंसकत्वम् । येषामुपर्यङ्गमित्यनेन समुदायस्य परमलिङ्गातिदेशादप्रसङ्गे नपुंसकत्वस्य । ततो वस्तुस्वरूपनिरूपणपरमेतदित्यवगन्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) ननु स्तनादिसंबन्धस्यान्यथापि दर्शनादाह—भूमादाविति । औदिना—अतिशयः ॥ लिङ्गप्रतिपत्तिपूर्वकमिति । पूर्वैकमिति स्याथे कलतः पक्षीसमाधः, तज्जनकमित्यर्थः । लिङ्गप्रतिपत्तिपरमिति पाठे तत्प्रतिपत्तिनात्पर्यकमित्यर्थः ॥ ननु कुमार्थमतिशयितस्तनावभावात्कथं स्त्रीत्वमत आह—अन्यस्यापीति । गोम्यादेरित्यर्थः ॥ ननु स्तनादीनामनुगतत्वात्क्षितिपानुगतत्वस्य प्रयोगयोरयोगोऽन आह—अनेनेति । जातिविशेषकत्वं स्त्रीत्वादिकम् ॥ तत्राहूतिमहत्त्वं दर्शयति—स्तनाद्युपलक्षणानामिति—वृद्ध-प्रीतिः ॥ समन्वयः—अनुगतः ॥ द्रव्यादीति । आदिना गुणकिया-जातीनां संग्रहः । स्तनादीत्यादिपदेन शब्दगतदावापि, शब्दाधेयोरभेदाच्च तदव्ययगतस्त्रीत्वादि व्यञ्जकं गोप्यम् । स्तनादीनां व्यञ्जकत्वादेव भाष्ये यदुक्तं एतदवसीयते इत्युक्तम् । तत्र हि स्वर-सतो यच्छब्देतच्छब्दार्थयोर्भेदः प्रतीयते ॥ अन्तराशब्दः सदृशवाचीत्याह—लिङ्गेति । अनेन सादृश्यहेतुरयः ॥ तेनेति । लिङ्गवत्त्वात् सादृश्यग्रहणेनेत्यर्थः । अभ्यवार्थानामसम्बन्धतत्वात् लिङ्गयोग इति भावः । तदभाव इत्युच्यमानेऽव्ययानामपि नपुंसकत्वं स्यादिति तात्पर्यम् । तदभावे इति । स्त्रीपुरुषाभावे इत्यर्थः ॥

(लिङ्गलक्षणद्वयभाष्यम्)

लिङ्गात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने भ्रूकुंसे दाप्सज्यते ।

लिङ्गात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने सति भ्रूकुंसे दाप्सज्यते ।

यद्धि लोके दृष्ट्वैतदवसीयते—इयं स्त्री ।

१ पञ्चम्यन्तान्तरमित्यर्थे लोकादेति शब्दाः प्रविद्धा इत्यस्य लोकव्यवहारा अत्रिह्य इत्यर्थः । सप्तम्यन्ताच्च मस्ये लोकेऽन्यवहृतृ अत्रिह्य इत्यर्थः । व्यवहारेणियाया शब्दात्पारत्वात्सप्तमादिव्युक्तिः ॥

२ शुक्लीलादिप्रयुक्तानामवकाश रूपशब्दस्य व्यापकत्वं रूपत्वव्याप्येन शुक्लेन सहामेनवकाशा स्त्रीत्वलोकावच्छिन्नादिप्रयुक्तस्य 'इयं' शब्दाभ्यां स्त्रीत्वोत्पादावच्छिन्नव्याप्येन स्त्रीशब्दाभ्यामभेद इति तात्पर्यम् ॥

३ ननु 'एषा स्त्री' इत्यादिभाष्ये तत्पदेन स्त्रीत्वनिमित्तप्रतिपत्तिरपि स्त्रीपदेन स्त्रीत्वं विधीयते तत्र तत्पदस्य स्त्रीत्वनिमित्तप्रतिपत्तिरनपुंसकनिर्देश आसत्तक्येन भवति आह—एषा स्त्रीत्यादि ॥

४ ननु किमुनलिङ्गमिति प्रश्नस्य स्तनकेशवती स्त्री स्यादिति लिङ्गावयव-युक्तमनुमत आह—लिङ्गे दृष्ट इति ॥

३ पा० च०

५ तदभावे नपुंसकत्वमित्यनेन मयूरी-कुङ्कुमादिप्रयुक्ता स्त्रीपुंसलक्षणस्य सत्ता नपुंसकत्वमिति भावः ॥

६ स्तनकेशवतीत्यत्र 'अतिशयार्थं' मनुष्यत्वार्थः ॥

— ७ स्याथे कलतः इत्यनेन वृद्धप्रीतिरिति गोप्यते । लिङ्गप्रतिपत्तिपूर्वकमिति पाठ इदानींचनेषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते इति एषा न स्मारिता । लिङ्गिकथनं लिङ्गावगमनमित्यर्थः ॥

८ यद्योके दृष्ट्वैतदवसीयते इति भाष्ये तत्पदेन व्यञ्जकं स्तनकेशादि, यत्तदेवेन च व्यञ्जकं स्त्रीत्वमिति तयोर्भेद इत्यर्थः ॥

९ वनयोर्नपुंसकत्वमित्युच्यमान इति शेषः । एवं चाश्वत्थस्यापि नपुंसकत्वस्य चार्थव्यवस्थितत्वाच्च ॥

अस्ति तद् भूकुंसे ॥

(प्रदीपः) इदानीमेतद् दूषयितुमाह—लिङ्गादिति ।

भूकुंशः द्वीवैषभारी नटस्तस्य स्तनकेशसंबन्धात् स्त्रीत्वे सति
 आस्पातः ॥ गन्तुं गिर्येयोगे स्तनकेशवतीति मत्तुब्धिज्ञानाद् भूकुं-
 शशब्दस्य स्त्रीत्वाभावः । नैतदस्ति । प्रतिपत्तुषां नित्यस्त्रिदश-
 नात्तनापि स्त्रीत्वप्रसङ्गात् । केशयपने च त्रिणाः स्त्रीत्वच स्यात्,
 तदानीं केशसंबन्धाभावात् । स्तनातिशयसम्बन्धस्य चोत्तरका-
 लभावित्वादतिशयेऽपि मत्तुपि विज्ञायमाने प्राक् स्त्रीत्वं न स्यात् ।
 अव्यासिसद्वाचाद्वैयत्यावस्य दर्शनस्य न शुभं निर्बन्धोऽन कर्तव्यः ॥

(बह्योतः) प्रतिपत्तुमिति । सामाजिकज्ञाना लीवेष-
धातिग एव तस्य दर्शनादिति भावः ॥ निरूपयोगे मनुषि द्योतित-
माह—केशवपने चेति ॥ ननु स्नानातिशययोगादेव तत्र शीरमया
आह—स्ननेति । बालौयाः केशवपने तत्सबन्धोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥
ननु स्नानकेशमहणमग्न्यस्य योग्यादेरुपलक्षणमित्युक्तमतो न दोष इत्यत
आह—अग्न्यासीति । खट्वादिपथिल्यः । दारादिभ्यतिव्यापकत्वमपि
नोपपन्नम् ॥

(द्वितीयदूषणभाष्यम्)

नत्वं खरकुटीः पश्य ॥

इह चञ्चाः पश्य, वधिकाः पश्य, खरकुटीः
पश्येति तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्वं प्राप्नोति ॥

यदि लोके द्वैतद्वयीयते—अयं पुमानिति ।
अस्ति तद्वर्धिकादिषु ॥

(प्रदीपः) नत्वमिति । खरकुटी नापितगृहमुच्यत इति
 केचिदाहुः । तनेवार्ये 'सनायाम्' इति कन्प्रत्ययः, तस्य 'लुम्भ-
 मृष्ये' इति लृप् । तत्र मनुष्यस्य याच्यत्वात्तस्य च लोभशत्वात्
 पुंस्त्वात् खरकुटीः पश्येलादी नत्वप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) इति केचिदाहुरिति । तस्य लोभशक्त्येन पुत्रवा-
 न्त्वापत्तिरिति तदाशयः । चञ्जेल्यादिसाधारण्येन प्रकारान्तरमाह—
 तत्रैवार्थ इति ॥ लुम्ननुष्य इति । यद्यपि मनुष्यद्वयः स्त्रीपुंस-
 साधारणस्तथापि पुरुषसंज्ञायाम् अस्मिन् गोचरः ॥

१ घृतत्=लिङ्गलक्षणमित्यर्थः ॥

१. ननु पूर्वोक्तरीत्याऽतिशयेऽपि मनुषि भूकुले खनकेणातिशयसत्त्वेन धीव
द्वारांगत भावः—ननु निलयोम इति ॥ भूकुलादौ तद्वारणाय निलयोम
मनुवाभीयत इत्यर्थः ॥

१ भ्रुकुटे स्वनकेशानां निलम्बोपामवेऽपि धामाजिह्वाः स्वनकेशरहितस्ताप
मय्यतीति धामाजिकष्यवहोरे स्वनकेशानां निलसम्बन्ध इति भावः । तस्य
भ्रुकुटस्य ।

४ तत्रञ्जितकेशवपनाधीभ्यक्तौ ॥

५५ बालादाः सानसकषण्णाभवेन केउवपने च कृते सानकेउवतीति लल्लुल्ल
सुतरानमाहिरिणि भावः ॥

१ एव च सननेनयतीति सन्ध्यामन्त्राद्व्यतिव्याप्तिदोषदुष्टत्वाद्देशमिति
भाष्याग्रप ॥

● सेवकस्य हृदी रम्यस्य नासितगृहवाचकत्वेन तस्य च श्रेयसादिदिवर्धनं
 ह्येन शोभयः पुरुष इति कथ्यमाणमस्ति इत्यर्थः । तत्रैवार्थेन कृतं पुरुष
 स्तुतिरस्यैव च अभ्युपेतं पुत्रसामर्थ्यादिति ॥

(तृतीयदूषणभाष्यम्)

खट्वावृक्षौ न सिध्यतः ॥

खट्वावृक्षयोश्च लिङ्गं न सिध्यति । यद्धि लोके
दृष्टैतदयसीयते—इयं स्त्री, अयं पुमानिति । न
तत्प्रज्ञावृक्षयोरस्ति ॥

किं तर्हि तयोर्लिङ्गं न्याय्यम् ?

(दूषणसाधकभाष्यम्)

नैपुंसकं भवेत्तस्मिन् ॥

नापुंसकं खद्वानृक्षयोर्लिङ्गं न्याय्यम् । किमिदं
नापुंसकमिति ? नपुंसके भवं नापुंसकम् ॥

(प्रदीपः) नापुंसकमिति । नपुंसके वस्तुनि भवं लिङ्गं
नापुंसकम्, नापुंसकैर्वं तत् प्राप्तं स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरभावात्, स्त्री-
पुंसकद्वयात्थ लिङ्गवत्त्वेन, सत्त्वरूपैवाद्य—लिङ्गसंख्यारहित-
स्यासत्त्वभूतस्याप्यस्याभावादिति भावः ॥

(उद्धोतः) नपुंसकशब्दाद्भावेऽगो दुर्लभत्वाद्वाह—नपुंसक
इति । लिङ्गवत्त्वेन स्त्रीपुंससहशब्दादिसम्बन्धः ॥ लिङ्गवत्त्वे हेतु-
माह—सत्येति । सत्त्वरूपत्वं कथं लिङ्गवत्त्वे साधकमात आह—
लिङ्गोत्यादि ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

तदभावे नपुंसकम् ।।

तदभावे स्त्रीपुंसलिङ्गाभावे नपुंसकं लिङ्गं न्याय्यम्
• (लिङ्गसाधकभाष्यम्)

असत्तु मृगतृष्णावत् ॥

असत्तु खदावृक्षयोलिङ्गं द्रष्टव्यम् । कथं पुनर-
सन्नाम लिङ्गं शक्यं द्रष्टुम्? मृगतृष्णावत् । तद्यथा—
मृगास्तृप्तिता अपां धाराः पश्यन्ति । न च ताः
सन्ति ॥

(प्रदीपः) असत्त्विति । मृगतृणैर्नियया मदनरीचिका

८ अथादिषु निहन्त्युपलब्धतिव्याप्तिरुद्देश्यातिमपि अर्थमिति—अत्र
पृथग्विल्लिखति ॥

२ ननु सकललक्षणस्य सद्भावात्प्रत्यक्षमिति मयं वदति—नापुंसक-
मिति ॥

१० ननुषक्कम्भरेतसिन्नित्यस्य नपुंसकत्वमपुङ्गवार्थं सद्भावश्चादेौ भवे-
दित्यर्थः । तत्र च नपुंसके भवमिति मयार्थे मल्लप्रत्ययस्य नपुंसकलिङ्गे कस्यचन
कार्षस्वाधम्भादेशच्छक्तिः स्वरहितत्वाद् आह—नपुंसके वस्तुनीति ॥

११ मुद्रितपुष्पकेषु 'नपुंसके वस्तुनि भवन्ति' नापुंसकत्वसत्त्वमाप्तं धीयत् ।
हृत्पादो हृत्पादो । तद्वेष्यत्वात् स्त्रियतिपादः श्रेयानिति च एव स्थापितः ।
धीत्वपुस्तकधोरभावात्तन्निष्ठं नापुंसकत्वम्, लिङ्गत्वात्वेन साध्यापत्तेरर्थः ।

१५ ननु सद्गुरुषोः श्रीगुरुभ्योनामवेद्येन शरीरपुत्रत्वयोरमात्र इत्येव न ।
निनु भगवन्मृतत्वेन सर्वलिङ्गस्याप्यत्राद्य इत्याद्यङ्गां निरस्यति—सर्वरूपरसा-
दित्यादिना ॥

११ यथा मृगपृष्ठास्या मयवरीविनाऽपत्यमल्लस्या भास्ते तथा सद्गु-
वृषी अक्षरेण श्रीपुस्तकेन प्रतिभाषेत इति भावः ।

यथाऽसत्त्वेन जलरूपेण प्रतिभासते, तथा खट्वावृक्षवत्सता स्त्री-
पुंसत्वेनेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) वृक्षादाव्याप्तिवार्तायाद् भाष्ये—असत्त्विति ।
तत्राविद्यमानमित्यर्थः । उद्घोतं तु सदिति भावः । तदुक्तं—

विमृष्टव्यादि चित्तस्य न बहिष्ठं कदा च न ।
स्वप्नप्रममदायेषु संवेदेवानुभूयते ॥ इति ।

अत्र न वता च नेत्युक्त्वा सर्वः प्रपञ्चो बहिरसत्त्वेनेति घटयति ।
प्रपञ्चितं चैतदस्माभिः परमार्थसरोपोते । तत्र खेवमुक्तं भगवता
शेषेण—

मृगतृष्णायासुदकं, शुक्लौ रजतं, मुजंगमो रज्यां ।
तैमिरिकचंद्रयुगवत् आन्तःसखिलं जगद्रूपम् ॥ इति ।

अत्रे च बहिरसत् एव भानमित्युक्तम् ॥ ननु मृगतृष्णा न
स्वरूपेणासती, नाप्यन्यरूपेण तत्प्रतिभासः, यतः प्रतिभासमानान्य-
रूपेणासत्त्वं स्वादत्त आह—मृगोति । पिपासापश्यायतृष्णाशब्देन
तत्कृतभावनावशादुदकत्वेन प्रतिभासमाना मरुमरीचिकोभ्यत इति
भावः । मरुमरीचिकशब्देन तनिकिरणा ऊर्ध्वोपरभावेन नम आका-
मन्तस्तराकारमतीतिजनका उच्यन्ते । तपथा—मृगास्तृपिता
इति भाष्ये मृगा इत्युपलक्षणम् ॥

(लिङ्गापकभाष्यम्)

गन्धर्वनगरं यथा ॥

यथा गन्धर्वनगराणि दूरतो दृश्यन्ते, उपस्थल च
नोपलभ्यन्ते । तद्वत्खट्वावृक्षयोरेखिलं द्रष्टव्यम् ॥

(प्रदीपः) अधोच्यते—मरीचिदर्शनात्सादृश्याजलं पूर्वा-
दुभूतं स्वयंते न तु तत्रासजलं चकास्तीति तत्राह—गन्धर्व-
नगरं यथेति । न हि गन्धर्वनगरमन्तरिक्षे कदाचिदुपलभ्यम् ।
न च तत्र तत्सदृशवस्तुवन्तरग्रहं येन गन्धर्वनगरं स्वयंते ।
तस्मादसतामपि भावानामचिन्त्यान्निमित्तसामर्थ्यायोपलम्भः,
तथा खट्वावपि क्षीलादेरित्यर्थः । तदुक्तं हरिणा—

यथा सलिलनिर्मातो मृगतृष्णासु जायते ।

जलोपलब्ध्यनुगुणाद् वीजाद् बुद्धिर्जलेऽसति ॥

तथैवाव्यपदेश्येभ्यो हेतुभ्यस्तारकादिषु ।

मुख्येभ्य इव लिङ्गेभ्यो भेदो लोके व्यवस्थितः ॥ इति ॥

१ अथ मृगतृष्णावदित्यनेन भाष्यप्रधानात्मकत्वमेव प्रतिपादयति गग-
नात् । तत्र प्रमाणमाह—विप्रेति । यतः स्वप्नप्रमादिव्यवृत्तौ पिपासां नास्ति
पदार्थवदनुभूयते, अतः पुष्पादिवस्तुभावात्तन्निमित्तवत्प्रत्यक्षं, न बहिष्-
मित्यर्थः ॥

२ ननु मृगतृष्णावदित्युक्तिरुक्ता । यतो मरुमरीचिकायां जलसाह-
च्येन तत्सारणमवति । तत्सजलवत्सादृश्यते । खट्वावृक्षादीं तु लिङ्गघटवत्
कल्पवृक्ष इत्याभावेन लिङ्गासत्त्वमवयवैव । यत्र च मृगतृष्णावदित्युक्तिरुक्ता-
रगुल्लेखयोगेनाह—गन्धर्वनगरमिति ॥

३ ख ग. पुस्तके—'अनुभवः सदनुभवस्तदग्रहणादिसत्कारोद्भवेनानादौ
संसारे तेनामपि दर्पणेन च तत्रापि सत्त्वप्रकाशव्यवस्थेतद्' इति पाठः ॥

(उद्घोतः) स्वयंते इति । प्रमोषाच्च न तत्तोल्येति इति
भावः । इदं च वैशेषिकादिमतानुसारेण ॥ अत्र सत्त्वप्रमाणं दर्शयति—
न हीति । अनुभवः सदनुभवस्तत्तरग्रहणादिसत्कारोद्भोषश्च रमृतिहेतु-
रिति भावः । अदुष्टवत्तादपि संस्कारोद्भोषेनानादौ संसारे तेनामपि
दर्पणेन च तत्रापि सत्त्वप्रमाणं प्रकाशव्यवस्थेतद् । पातंजलेः पूर्वानुभूत-
तारुण्यतथायाः प्रमोषानमीकारात्तत्र जलमात्रसत्त्वप्रमाणं नवः । किं च जलस्य
सत्त्वप्रमाणे तस्य तदेकसत्त्वमसदेव आसत् इति भाष्याशयः ॥ अचि-
त्येति । अनादिविद्यारूपमिष्यावासनावशादित्यर्थः । अदुष्टविशेषवशा-
दित्यर्थ इत्युच्यते ॥ मृगतृष्णासु तद्विषयमरुमरीचिकासु सलिलनिर्मासं
स्वयमेव निवृणोति—बुद्धिरित्यादि । असति जले तदुद्धिरित्यर्थः ।
वीजम्=मिष्यावासनादि, अव्यपदेश्येभ्यः=अचिन्त्येभ्यो हेतुभ्यः=
मिष्यावासनाऽदुष्टरूपेभ्यः कारणेभ्य इत्यर्थः ॥ तारकादिषु । तारका=
पुष्पः=ननु प्रमिलादिव्यवृत्तनेषु । मुख्येभ्यः=कुमारीत्यादिषु बहिर्वि-
षयानेभ्यः सत्त्वकेषादित्यर्थो हेतुभ्यस्तदेतुवत्तत्त्वव्यवहार इवासाहित्यहेतु-
कोऽपि भेदादिभ्यस्तद्व्यवहार इत्यर्थः । इत्यनेन सम्बद्धानिमिष्यासानाभ्या-
मावेदित्यस्यापेक्षाविशेषेणाभिधानाच्चैतनेषु देवदत्तादिविषयाच्चैतनेषु
तारकापुष्पवत्तत्त्वादेषु लिङ्गप्रदीपितरित्येवेति भावः । प्रतीतिमात्रेणैव
च शास्त्रीयकार्यनिर्वाह इति तात्पर्यम् ॥

(लिङ्गासाधकभाष्यम्)

आदित्यगतिवत्सन्न ॥

अथ वा यथा—आदित्यगतिः सती नोपलभ्यते ।

तद्वत्खट्वावृक्षयोः सखिलं नोपलभ्यते ॥

(प्रदीपः) इदानीमसत्त्वं निराकरोति—आदित्यगति-
वत्सत्त्वेति । यथाऽऽदित्यगतिः सती प्रलक्षणेन नोपलभ्यते
देशान्तरप्राप्त्याऽनुमीयते तथा खट्वावृक्षयोः सपि लिङ्गं सूक्ष्म-
त्वात्प्रलक्षणेनासत्त्वं ग्रहीतुं तत्कृतकार्यदर्शनादनुमीयते । कि-
ञ्चिद्दि स्थूलमुपलभ्य व्यञ्जनम्, किञ्चिदसूक्ष्मत्वाद् दूरवधारण-
मिति भावः ॥

(उद्घोतः) निराकरोतीति । मृगतृष्णादिखट्वावृक्षयोरेखासती
लिंगस्य खट्वादौ मिष्यासानात्मकप्रत्यक्षविषयतामुक्त्वा तस्यैव शब्दबो-
धयोगः । उक्तासत् उपलब्धे शशविषयादेरुपलब्धव्यापत्तिरित्या-
शयेनासत्त्वं निराकरीष्यन् प्रकरोतीत्यत्राह इत्यर्थः । तत्र तन्निराकरणम्
'तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा' इत्यादिना वक्ष्यति । किंवाप्रत्यक्षत्वव्यापित-
तः

३ ननु मृगतृष्णायापूर्वावृत्तवत्तत्त्वप्रमाणस्य मरुमरीचिकया
पूर्वावृत्तवत्त्वस्य च ज्ञानं सत्त्वेनेति दूषणं गन्त्वम् । मृगानामनुभावमवज्ञातमेव
स्यादित्यमित्याह—प्रमोषाचेति । जलप्रमाणेन मरुमरीचिकः ज्ञानस्य प्रमोष
इत्यर्थः ॥

४ गन्धर्वनगराणि दूरतो दृश्यमानानि वस्तुतो नोपलभ्यन्त इत्येतत् युक्तम् ।
अत्रादौ सवारे तादृशस्य पूर्वावृत्तवत्त्ववर्णनरूपस्यापि सम्भवत्तत्रेन पूर्वावृत्तस्य
गन्धर्वनगरस्य सत्त्वमेव तस्मैति वक्तुं शक्यम् ॥

५ व-पुस्तके 'पूर्वावृत्ततायाः प्रमोषः' इति पाठः ॥

६ इदानीमवचनं निराकरोतीति प्रदीपव्याख्याह—अवचनं निराकरणस्य
अकारणव्यापारित्यर्थ इति ॥

साधारण्यायादित्यतिदृष्टान्तत्वेनोक्ता भाष्ये । सत्कृतं कार्यं=यनादिति । किंचिद्वितीति । उद्भूतानुद्भूतगंधादिवदित्यर्थः ॥ अयंजनम्=क्षौत्वा-
दिव्यजनं स्तनकेशादि । अनिर्वचनीयवादेनापि न निर्वाहः । अनि-
र्वचनीयस्याप्युपलब्धदर्शनात् । किं च 'नानिर्वचनीयस्य ह्याति-
स्त्रदभावाद्' इति सांख्यस्येव तत्रिंशत्तत्वात्, तस्य लोके काप्यदर्श-
नादिति तदर्थः । अत एवात्र भाष्येऽस्य तु भृगुवृणावदिलेखोक्तम् ।
न तु 'अनिर्वचनीयं तु' इत्युक्तम् । किं च सत्रेदे—अतस्त्वम्,
असत्रेदे च सत्त्वमित्युपलब्धरूपतापत्तिः, नत्वतिरिक्तत्वम् । तत्र सत्त्व-
मभिधानगतमारोपितं यादृशित्वेपददर्शनम् । असत्त्वं बालत्वम् । अंत
एव परमार्थसारे भगवता—

सत्यमिव जगदसत्त्वं मूलप्रकृतेरिदं कृतं येन ।

इत्यादिनोक्तम् । तत्र सत्त्वमभिधानमद्विभक्त्यारोपितमिति सत्त्व-
मित्यनेन स्पष्टमेवेवेक्तम् । एतच्च परम्याख्याने प्रपञ्चितमिति बोध्यम् ॥

(लिङ्गसाधकभाष्यम्)

वस्त्रान्तर्हितवच्च तत् ॥

यथा वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि नोपलभ्यन्ते ।
तद्वत्खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि व-
स्त्रापाय उपलभ्यन्ते । खट्वावृक्षयोः पुनर्येऽप्येते रथ-
कारा वाशीवृक्षादनहस्ता मूलात्प्रभृति—आऽप्राद्
वृक्षास्तक्ष्णुवन्ति तेऽपि तयोर्लिङ्गं नोपलभ्यन्ते ॥

(प्रदीपः) विषम इति । यस्य कदाचिदुपलब्धिर्भवति
तस्यानुपलब्धिकारणं व्यवधानादिकमभिधीयताम् । अत्यन्तानु-
पलब्धस्य तु वाशविषाणादिवत् अहतादी लिङ्गासत्त्वमेवेत्यर्थः ॥
येऽप्येते इति । अनेन इत्यानुपलब्धिर्भवामावस्यन्वहारहेतुस-
पन्यसति ॥ रथकाराः=तक्ष्णाः । वृक्षादनम्=तक्षकम् ॥

(उद्योतः) वाशविषाणादिवदिति । अन्यथा तेषामपि
सत्त्वं सादिति भावः । इत्यानुपलब्धिश्च=दर्शनयोगेऽनुपलब्धिम् ।
वाशकमित्येव कः, अर्थ इति लोके प्रसिद्धमित्याहुः ॥

१ खट्वावृक्षयोः, वृक्षे न वाशम् ॥

२ 'अनुपलब्धिरित्य' इति न पाठः ॥ खट्वानुपलब्धये प्रथिवीलक्ष्यं
छम्प्युपपद्यते । अनुपलब्धयवदेऽपि गण्यत्वात् क्षीयत्यतश्च, तथा सत्त्वं धन-
केपादि कथिद्रुति तत्र क्षीयत्वात्वेव यत्र च सत्त्वं किंचित्तोपलभ्यते तत्रापि
क्षीयत्वात्वेति सत्यमेव ॥

३ लिङ्गासत्त्वमिर्वचनीयत्वमर्थेनापि न निर्वाहः । अनिर्वचनीयस्यैव वस्तुना
प्रतीतेरनुपलब्धिरित्य, किञ्च सत्त्वं वदित्वमसत्त्वं वदित्वं मत्तरेऽप्यसत्त्व इति न
चिह्नमितिर्वचनीयमित्यर्थः ॥

४ ननु किञ्चमिर्वचनीयमित्यामरणेऽपि लक्षणे अनिर्वचनीयत्वेन सत्त्वद्वय-
रहभावीये तस्या लिङ्गापि सत्त्वद्वयत्वमवकाशः । तस्य सत्त्वत्वं रथाभीयत
एव, असत्त्वत्वं वा अविद्युत्सत्त्ववदिति किञ्चरहादीर्वचनीयत्वं इत्यविद्युत्स-
त्त्वमिति प्रपञ्चति—किं च सत्रेदे इति ॥

(भाष्येपसाधकभाष्यम्)

केनैतदवसीयते खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते
इति ?

पङ्क्तिः प्रकारैः सतां भायानामनुपलब्धिर्भवति—
अतिसन्निकर्पात्, अतिविप्रकर्पात्, मूर्त्यन्तरव्यव-
धानात्, तमसावृत्तत्वाद्, इन्द्रियदौर्बल्यात्, अति-
प्रमादादिति ॥

अतोऽत्र कश्चिदेतदुद्गृह्यते येन खट्वावृक्षयोः
सल्लिङ्गं नोपलभ्यते ॥

(प्रदीपः) इतोरे विद्यमानस्यापि लिङ्गास्य सौक्ष्म्यमनुपल-
ब्धिकारणं दर्शयितुमाह—पङ्क्तिरिति ॥ अतिसन्निकर्पा-
दिति । यथा खचधुर्गतस्याज्ञादेः ॥ अतिविप्रकर्पादिति । ऊष्मादि-
व्यवहितस्य धुवर्णोदेः ॥ तमसावृत्तत्वादिति । अन्धकारा-
कान्तस्य ध्रुवादेः ॥ इन्द्रियदौर्बल्यादिति । तिमिरायावृत्तस्य
नयनादेः ॥ अतिप्रमादादिति । विषयान्तरव्यापकचित्त-
त्वादित्यर्थः । सौक्ष्म्यस्येन्द्रियदौर्बल्येऽन्तर्भावश्च दृश्युपन्यासः ।
दिव्यचक्षुःश्रोत्रा हि सूक्ष्ममप्यर्थमुपलभ्यन्ते न तु दुर्बलेन्द्रि-
याः ॥ अतोऽत्रेति । इन्द्रियदौर्बल्यमिति भावः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—केनैतदिति । यतो नोपलभ्यतेऽत इदं
केन भावेन निर्णीतम् ॥ सविति । एवं च सत्रे भावानामावसत
प्रयोपलब्ध इत्यवश्यमपीकार्यम् । किं च यदि सत्त्वादनुपलब्धमे किं
कारणमिति भावः ॥ अन्धकारेति । आलोकीय सत्त्वादिस्वादिति
भावः ॥ अन्धः=वर्तः । इन्द्रियाणा दौर्बल्यं=आहकदाक्षिणीगता,
सा च स्वगततिमिरादिवोषेण, वस्तुगतसौक्ष्म्यदोषेण, तदाभारकाह-
गतसौक्ष्म्यदोषेण च ॥ विषयसंश्लेषेति । भेदः समानेरेपि तत्त्वहकारि-
त्वादिति भावः । ननु प्रकृतेऽनुपलब्धिकारणसौक्ष्म्यस्यानुपलब्ध-
नतेत्यत आह—सौक्ष्म्यस्येति ॥ तदुपपेयमिति—दिव्यचक्षुरिति ।
योगसामर्थ्येनेति भावः । एवं चासदादीनामिन्द्रियशक्त्यभावेन सूक्ष्मा-
र्थसूक्ष्मकलत्रावच्छिन्नार्थप्रज्ञायोग्यत्वमिति भावः । यद्यपि सर्वदर्शन-
शक्तिस्तत्त्वमिन्द्रियं तथाऽप्यसत्त्वादीनामिन्द्रियस्य गहनं शक्त्यस्तमसा-
वृता इति न देशकालसमावयविक्रूरुतां प्रलक्ष्य, योगाभ्यासेन च

५ क. पुष्पके—कृतं येनेत्यादिना सत्त्वप्रज्ञादिप्रकारोपितमिति पाठः । ग,
पुष्पके च—येनेत्यादिना रूपरसप्रज्ञादिप्रकारोपितं सत्त्वमिति पाठः ॥

६ खट्वावृक्षादिषु निश्चरत्वेव, व्यवधानात् दर्शयते । यथा वस्त्रान्तर्हितानि
द्रव्याणि न दर्शयते सत्त्वम् ॥

७ सर्वज्ञयोग्यानुपलब्धिर्भवति । मलयधोपस्य वस्तुनः प्रपञ्चमिदेषेना-
त्यदर्शनमभावात् एव तस्य वस्तुना प्रतिपाद्यति ॥

८ आलोक्ष्येति । वस्तुनः प्रलक्ष्य इत्यादि ॥

९ अत्र समानेरेति । वस्तुनः प्रलक्ष्य इत्यादि ॥

१० यत्नं यत्र सौक्ष्म्यादित्यलक्ष्यवस्तुव्युत्पत्ते तत्र तस्य वस्तुनः कदाप्युप-
लब्धमभावेनाप्युत्पत्तेरिति किं नोच्यत इत्यत आह—तदुपपेयमिति । एवम
योगिना योग्यत्वेनेन्द्रियवृत्तत्वमोनाशायस्यवस्तुना प्रत्यक्षमिन्द्रियैव गव-
धेति अनुपलब्धमाहेतोस्तस्य वस्तुनोऽभावेन न करानीय इत्यर्थः ॥

५ इन्द्रियदौर्बल्यस्यानुपलब्धिकाणस्तन्तुषाश्रयितुं शक्यते यत्र प्रदलप्रमा-
नान्तरेण निश्चितसत्ताकमपि वस्तु वशिदनुपलब्धे स्यात्, न तु सर्वत्र ॥

प्रमाणांतरावसितेति । प्रवक्तव्यमन्तरेत्यर्थः ॥ भाष्ये—सैन्द्रिय-
विरोधः—सैन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविरोधः । अनुमानेन च सैन्द्रियजन्य-
प्रत्यक्षविरोधिना न भवितव्यमित्यर्थः । अन्योः प्रत्यक्षानुमान-
योरनुमानस्यानन्यथासिद्धत्वरूपवत्त्वाभावेन प्रत्यक्षेण वाच्य-
चित इति तात्पर्यम् ॥

(दूषणान्तरभाष्यम्)

तटे च सर्वलिङ्गानि दृष्ट्वा
कोऽप्यवसास्यति ॥

तटे च खल्वपि सर्वाणि लिङ्गानि दृष्ट्वा—तटः,
तटी, तटमिति, कस्तदध्यवसातुमर्हति—इयं स्त्री,
अयं पुमान्, इदं नपुंसकमिति ॥

(प्रदीपः) तटे चेति । लिङ्गशब्देन तत्कार्याण्यभिधी-
यन्ते । एकस्मिन् द्रव्ये विरोधात्सर्वलिङ्गासम्भवः । कैपुंससङ्कावे
च नपुंसकत्वं न स्यात् 'तदभावे नपुंसकम्' इति वचनात् ॥

(उद्घोतः) कार्येण लिङ्गानुमानेन दोषान्तरमाह भाष्ये—
तटे चेति ॥ ननु तटे स्तनादिर्लिङ्गानि नोपलभ्यन्तेऽत आह—
लिङ्गान्द्वेनेति । भाष्ये—अध्यवसास्यति—निश्चेत्यति ॥ ननु तत्र
सर्वं लिङ्गानुमानमस्वत आह—एकस्मिन्निति ॥ सर्वलिङ्गासम्भव
इति । लौकिकसर्वलिङ्गासम्भव इत्यर्थः । तेषां परस्पर विरोधेन
विवेकविपर्यवसानादिति भावः ॥

(पृथपक्षोपसंहारभाष्यम्)

तस्माच्च वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्था-
तुम् । अथ इयं च कश्चित्स्वरूतान्त आश्लेषः ।

कोऽसौ स्वरूतान्तः ?

(प्रदीपः) स्वरूतान्त इति । स्वसिद्धान्तः । स्त्रीपुमा-
निति रुडिपरिहारेण क्रियाशब्दत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तस्मादिति । सन् लिङ्ग नोपलभ्यत
इति बहुजनशक्यं प्रत्यक्षविरोधात्, तदापि विरोधात् । नाप्यसदुप-
लभ्यत इत्यपि सर्वत्र प्रतीतिविरोधात्, यदापिदपि बाधाननुभ-
वाच्च, अनुमानेन सत्यनिश्चयाच्च । तथा चचित्तेनोपस्थापितोपाधि-
विश्रुतिश्च यत्तत्संसादित्यर्थः ॥ सांख्ययत्तावच्छेदनाह—स्वरू-
तान्त इति । एतेन सांख्यसाधनानुसारिव व्याकरणस्येति सूचि-
तम् ॥ रुडिपरिहारेणेति । लोके, अन्यतरे च रुपादिशब्दाः

१ स दृष्ट्वाभ्यां द्वौ धीप्रत्ययौ दिदौनेन लिङ्गस्यानुमानं भवतीत्याश्लेषेऽपि एकस्मिन्
द्रव्ये लौकिकलिङ्गद्रव्यत्वमनुमानस्य सम्भवाद्भाह—तटे चेत्सादिना ॥

२ ननु विरोधादेकस्मिन् द्रव्ये सर्वलिङ्गानामवच्छेदोपपत्तिरिति शब्दे
सर्वलिङ्गाणां विविधतां तेन तेषामनुमानं सादिदित्यवच्छेदनाह—स्त्री-
पुंसेति ॥

३ वैयर्थ्यादौर्लभ्यलिङ्गस्यैव तटाचयेनेषु गच्छेत्त्वव्यापित्वाच्च कस्यापि
लिङ्गस्याभावात् । यादादिशब्देऽप्यतिव्यापित्वाच्च लौकिकस्य प्रत्यक्ष विष-
यान्तेन पुंसत्वमुपपन्नं वनसायां इत्यर्थः ॥

४ धीपुमानिस्त्वावच्छेदोपाधिरिति शब्दादौर्लभ्य-स्त्री, स्त्री-पुमान् इत्ये
भाष्येऽपि धीमत्त्वे च स्त्री, सृ भाष्योपाधौ द्वौ मनुष्य मत्त्वे च स्त्री इत्यस्य वचना-

स्तनकेशादिमत्स्यरूपा अपि, अस्माच्छास्त्रे योगेन तैः संस्तानप्रस-
वापुच्येत इत्यर्थः ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमाश्लेषौ

स्वरूतान्ततः ।

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमाश्लेषौ ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

किमिदं संस्त्यानप्रसवाविति ?

(ग्युल्लिदृशकभाष्यम्)

संस्त्याने स्त्यायतेर्द्ध स्त्री, सूतेः सप
प्रसवे पुमान् ॥ इति ।

(भाष्येपभाष्यम्)

ननु च लोकेऽपि स्त्यायतेरेव स्त्री, सूतेश्च पुमा-
निति ॥

(प्रदीपः) संस्त्यान इति । भावसाधनत्वं दर्शयति ॥
सूतेरिति । 'सृ' इत्येतस्य धातोः सत् भवति—सिखल्य
पकारे भवतीत्यर्थः । औणादिके मनुष्यप्रत्ययः, इत्यस्य बाहु-
लकात् ॥

(उद्घोतः) सपः प्रत्ययवज्रमं निराकरोति—सिखलेति ।
सकारलेति पाठः शक्यः । बाहुल्यकवादिति सर्वान्वयि, पातेर्द्धमृद्वि-
त्वादि द्व व्याकरणान्तरेऽप्यनार्थम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अधिकरणसाधना लोके स्त्री—स्त्यायत्यस्याङ्गभं
इति । कर्तृसाधनश्च पुमान्—सूते पुमानिति ।

इह पुनरुभयं भावसाधनम् । संस्त्यानं स्त्री,
प्रवृत्तिश्च पुमान् ॥

(प्रदीपः) स्त्यायत्यस्यामिति । संपातरूपं प्राप्नोती-
त्यर्थः । कर्तृसाधन इति । सूतेऽपश्यं जनयतीति पुमानि-
त्यर्थः ॥ संस्त्यानमिति । तिरोभावः, प्रवृत्तिराधिनोऽव, सा-
म्यावस्था स्थितिः, एतावथावस्थाः शब्दोचोरा एवेत्यवसेयम् ॥

रस्य वचने बाहुल्यरूपास्ते च पुमानित्यायाह—संस्त्यानेत्यादिना ॥

५ इदानीन्तनेषु वैयर्थ्यवृत्तकेषु सकारलेष्वेव पाठ उपरपश्यते तथापि
उद्घोतादुत्तरेण च पाठः स्वाभाविकः ॥

६ उपपदेन सकारस्य वचने पकार आदेशो विधीयतेऽना 'सृ' इत्येतस्य,
'पातो' इत्यनयोः पक्षकथनमुपपन्नम् ॥

७ क. छ. पुल्लकोऽपि 'इति' शब्देन न दृश्यते ॥

८ बाहुल्यकदेव शक्यं, मध्यममलप, इत्येवमिति ॥

९ गुणानां सत्त्वरूपमलपं तिरोभावः स्त्री, तेषां गुणानामविशेषश्च पुमान् ।
एवं च गुणानामविशेषश्च पुमान्, गुणानां सत्त्वरूपं स्त्री, शास्त्रे च नपुंसक-
मिति कथ्यते ॥

सर्वरूपत्वाभावेन 'तावदिदं न विवक्षितविलम्बः ॥ वाच्यत्वादायो-
रिति' । इदमुपलक्षणं तेजसोऽपि, तथापि रसगंधयोरभावात् ॥

(सर्षपदार्थेयु लिङ्गबोधकमाध्यम्)

प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या । न हीह कश्चिदपि स्व-
स्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते, वर्द्धते वा यावदनेन
वर्द्धितव्यम्, अपायेन वा युज्यते ॥

तैचोभयं सर्वत्र ॥

(प्रदीपः) सर्वपदार्थव्यापित्वं पुंस्त्वादीनामाह—प्रवृत्ति-
रिति ॥ न हीति ॥ सत्त्वादीनामाविर्भावोदिरूपः प्रवृत्ति-
वद्वाच्यो नित्यः परिणाम इत्यर्थः । पुरुषो यद्यप्यपरिणामी
तथाऽपि भोक्तृत्वात्तद्वर्मापन्न इव भवति । तदुक्तं हरिणा—

प्रवृत्तिरिति सामान्यं लक्षणं तस्य कथ्यते ।

आविर्भावस्तितरोभावः स्थितिक्षेत्थ भिद्यते ॥ १ ॥

प्रवृत्तिमन्तः सर्वेऽर्थास्तित्वभिश्च प्रवृत्तिभिः ।

सततं न विद्युज्यन्ते वाचश्चैवात्र सम्भवः ॥ २ ॥

यथाप्रवृत्तिधर्मार्थस्थितिरूपेण गृह्यते ।

अनुयातीव सोन्येपां प्रवृत्तीर्विष्यगाधयः ॥ ३ ॥

तेनास्य चितिरूपं च चितिकालश्च भिद्यते ।

तस्य स्वरूपभेदस्तु न कश्चिदपि विद्यते ॥ ४ ॥

अचेतनेषु संक्रान्तं चैतन्यमिव दृश्यते ।

प्रतिविन्वकधर्मेण यत्तद्वाचो निबन्धनम् ॥ ५ ॥ इति

सामान्यमपि गोत्वादिकं व्यकरोत्यतिरेकत्वात्प्रवृत्तिधर्मः ।
ज्ञानमिषाणादावपि यत्परपदार्थस्य सद्भावात्तद्वद्भावेन लिङ्गयोग
इति सर्वपदार्थव्यापिनीत्वं प्रवृत्तेः । आविर्भावतिरोभावान्तरा-
लादस्या स्थितिरुच्यते । सा च नपुंसकत्वेन व्यवस्थाप्यते ।
कालं कालात् पुंस्त्वमित्यादौ संस्त्यानादेरपि प्रवृत्तिलक्षण-
लिङ्गयोगः ॥

(उद्धोतः) । नन्वेवमपि संस्त्यानाप्रसवगुणत्वं सर्वत्र कथ्यत
आह भाष्ये—प्रवृत्तिः परस्वपीति । प्रवृत्तिरिति लिङ्गसामान्यल-
क्षणम् । नित्या सौर्वादिकत्वात्सर्वनिरुक्ताया, तदाह—सर्षपदार्थ-
व्यापित्वमिति । रूपरसादिसर्वपदार्थैर्लभ्यः । इदमुपलक्षणं सर्व-
कालव्यापित्वस्य । प्रवृत्तिः सखपि नित्येत्यनेनान्वयः । तचोभयं
सर्षप्रेत्येतेनौर्ध्वं दक्षितमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये—नहीहेति । रूपादी-
नामपि काचिदवसा प्रलीयते काचिद्व्रतं इति आविर्भावतिरोभावी

सर्वत्रैलभ्यः ॥ आविर्भावोदीति । आदिना तिरोभावस्तीति ॥ नित्य
इति । नित्यत्वं च सर्वदा सर्वत्र च भावात्, तच्च नहीत्यादिना
भाष्ये दर्शितम् ॥ ननु पुरुषे परिणामान्मुपगमात् कथं पुरुषस्थित्यैत-
न्यमिति लिङ्गव्ययोग इति श्रूयते—पुरुषो यद्यपीति ॥ तद्वर्मापन्न
इवेति । भोगवशिशुणात्यकसकलवस्तुधर्मापत्रैलभ्यः । अर्थ भावः—

भोक्तृत्वावसायां भोग्यवस्तुश्वलितमेव चैतन्यं प्रतीयते, तदेव च
शब्दगोचरं; एवं च गच्छति पुरुष इतिवत्तस्य लिङ्गव्योपपत्ति-
रिति ॥ प्रवृत्तिरिति । अजसपरिणामिनां गुणानां परिणामविशेषा-
नादरेण प्रवृत्तिः=परिणाम इति सामान्यलक्षणमित्यर्थः ॥ अथ

तत्सामान्यमाविर्भावोदिरूपेण त्रिधा भिद्यते, तत्राविर्भावः पुंसवत्,
तिरोभावः स्त्रीत्वम्, स्थितिरन्तरालवत्सा नपुंसकत्वम्, अर्ह एव
स्थितेः संस्त्यानाप्रसवव्यापित्वेन लिङ्गसर्वनामानपुंसकम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेः सार्वत्रिकत्वं दर्शयति—प्रवृत्तिमन्त्र इति । यत्तस्ति-
सुमिः प्रवृत्तिभिः सततं सर्वदा न विद्युज्यन्तेऽतः सर्वेऽर्थाः प्रवृत्ति-
मन्त इत्यन्वयः, नित्ययोगे मत्तुप । नित्यं प्रवृत्तिमन्त इत्यर्थः । सत-
तमित्यनेन सार्वदिकत्वमुक्तम् ॥ वाचश्चैवेति । एवंभूतेषु पदार्थ-
ेष्वेव वाचःशब्दस्य संभवः, न हि शब्दं परिणामरहितं वस्तु शब्द-
विषयः, अर्थापरायमहेषेव शब्दव्याप्यत्वादिति भावः ॥ २ ॥

अपरिणामधर्मिणि पुरुषे लिङ्गमुपपदयति—यश्चेति । चितिरूपेण
केवलचैतन्यरूपेण । गृह्यते योगिमिरिति शेषः । अन्येपां=भो-
ग्यानां, विष्वगाधयः=सर्वपदार्थानुगतः । 'विष्वगाधयाः', इति
पाठोऽसंगतः । अन्येपां प्रवृत्तिरित्यनेन पौनरुक्त्यादित्याहुः ॥ अनु-
यातीव=अनुगच्छदीव । वस्तुतः परिणामाभावेऽपि व्यवहारे भोग्य
श्वलितत्वेनैव ग्रहणात् भोग्यनिष्ठमवृत्त्यादिना सोऽपि लिङ्गादिना-

निति भावः । तत्तदवस्तुतत्तद्व्यवसायकारवृत्तीनां चैतन्ये प्रतिविद्वा-
दिति सत्त्वम् ॥ ३ ॥ तत्र भावं दर्शयति—तेनेति । तेन बुद्धिदर्श-
नं संक्रान्तेन भोग्यव्यवहारेन भोक्तृस्थितिरूपं भिद्यते । विषयाकारेण हि
ज्ञानं केदेन गृह्यत इत्यर्थः । यथा घटज्ञानं पठानमिति ॥ कालं
क्षेति—आस्यति शालेत्वादौ । वत्स=चैतन्यमात्ररूपस्य पुरुषस्य ।

स्वरूपभेद इति । स्वरूपतो देहातः कालतो वा न कश्चिरूप-
भेदस्तस्य विषय इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ननु शब्दस्य पुरुषस्य भोग्येनास-
व्यत्वात्कथं तद्वृत्तिधर्मेण व्यवहारोऽत आह—अचेतनेतिवति ।
चैतन्यमचेतनेषु सकान्तमिव दृश्यत इत्यन्वयः ॥ प्रतिविन्वकधर्मे-
णेति । विन्वकप्रतिविन्वकधर्मेणैलभ्यः । यथा दर्शने मुञ्जदि गृह्यते न च
तदुल्लसत्तदादित, तद्वैधन्यमपि दर्शनेत्यानीयेषु सत्त्वादियुगमयेषु
जडेभ्यः वरणादिषु सत्त्वधर्मैस्त्वत्त्वातिशयवदेन तत्राविर्णामानमपि
संक्रान्तमिव दृश्यते । अतस्तत्संक्रमविशिष्टान्तःकरणवृत्तौ सर्वो-

१ तिरोभावविर्भावौ सर्वत्र नित्येतिदक्षिणं नहीह कश्चिदित्यदि ॥

२ तिरोभावविर्भावौ ॥

३ भोग्यस्य इति आविर्भावतिरोभावविरुद्धत्वात् परिणामानुपपत्तिव
नित्यत्वात् इत्यर्थः ॥

४ यद्यपि पुरुषा परिणामरहितोऽपि सौर्वादिकरेण्युपलब्धत्वात्तद्विज्ञा-
नमवति, तथानपि सामान्यदिषु पदार्थेषु प्रवृत्तिरितिदक्षिणं तत्त्वाभावेन कथं लिङ्ग-
योगः पंचमदीत्याह—सामान्यमपीति ॥

५ सर्वनामान्प्राप्त्यादिभिः कर्तव्य इति । सार्वत्रिक इत्यर्थः ॥

६ प्रवृत्तिः सत्त्वपीति भाष्येण सर्वव्याप्यत्वात्तत्त्वमन्तःसर्वत्र इत्यर्थः ॥

७ तद्योमर्थं सर्वेतिनेन भाष्येण सर्वव्याप्यत्वात्तत्त्वमन्तःसर्वत्र इत्यर्थः ॥

८ ननु शब्दव्यवहारे कथं नपुंसकत्वमिहान्वयः । तदभावे भूतव्यवसायिना
अभावात्कालवत् नपुंसकत्वमित्येति विधानवदेव तद्वैधन्यमुपमिसाम्यः । नार-
यणमुना—अतः यद्यपि सतिरिति ॥

९ तद्विषयं वस्तु पद्वत्कथं न यदीति यद्यप्येवमवसायादित्येतेलभ्यः ॥

धांपारसमर्पणात् तादृशश्चेत् पुनश्चेत्तेन प्रतिविम्बादन्वेष्टं प्रशुचि-
मनुनिदधनुमवति छिन्ने योगमिति ॥ तदेव वाचो निबन्धनमिति
भावः ॥ ५ ॥ ननु जातेनित्यतया प्रशुचिर्धर्मायोगात्कर्म जातिः
सामान्यमित्यादि शिष्टयोगोऽन आह—सामान्यमपीति ॥ तद्य-
चयगुता वैशुमचैव गोत्वादिजातिरिति पक्षे इदम्, जातिव्युत्पत्त्या-
दात्म्यबोधकस्य समवायस्यैव संबंधतया चक्रमार्गोत्पत्तेश्चर्यः । वस्तु-
तस्तदपि प्रवृत्तेः परिणामविशेष एव, चिरत्वायिता मात्रेण तु परेषां
नित्यत्वव्यवहारः ॥ अत्यन्तासच्छ्रमविपाणादौ शिष्टयोगमुपपाद-
यति—दादोति । एवं चोत्तरेपैदधर्मस्य बोधे समुदाये आरोप-
इति भावः ॥ केचित्तु यथा मुक्तिविषयैवाथर्वकतेन प्रतिपरिवर्त्तं तथा
शिष्टयोगोऽपीत्याहुः ॥ प्रवृत्तेरिति । परिणामस्येत्यर्थः ॥ ननु क्षी-
त्वादेः क्षीत्वांतराधयोगात् कर्म स्वीतेत्यादीति तत्राह—संस्रव्यमा-
देरिति । परिणामस्वरूपस्यापिसंख्यानादेः परिणामांतरसम्बन्धेन
संलग्नोपपत्तेरिति भावः ॥

(भाक्षेपभाष्यम्)

यद्युभयं संपन्न,
कुतो व्यवस्था ?

(समाधानभाष्यम्)

विद्यक्षातः ।

संस्त्यानविद्यक्षायां स्त्री, प्रसविद्यक्षायां पुमान्,
उभयविद्यक्षायां नपुंसकम् ॥

(प्रदीपः) विद्यक्षात इति । लोकव्यवहारानुवादिनी
 विद्यक्षाऽऽधीयते न तु प्राप्येकनी । तदुक्तं हरिणा—
 र्खनिधाने निमित्तानां किंचिदेव प्रवर्तकम् ।
 यथा तक्षादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा ॥ १ ॥
 भाष्यतत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः ।
 यद्यङ्गमैङ्गतामेति लिङ्गं तत्तत्प्रचक्षते ॥ २ ॥ इति ॥

(उद्घोषः) शोकमप्यहरेति । शूषेदरादिश्लोकशिक्षलो-
केत्यर्थः ॥ किंचिदुदेति । लिङविशेषरूप निमित्तमित्यर्थः । शब्द-
द्राक्षित्वैविध्यादिति भावः । प्रयत्नेकम्—तच्छब्दे तत्तच्छब्दप्रयोग-
नियामकम् । यथा तत्क्षणच्छब्देनाद्यनेकक्रियासन्निधानेति तत्क्षण-

माभिल तद्वाऽयमिति व्यवहियते ॥ १ ॥ भावतत्त्वविदः—प्रमान-
श्चमाश्रयात्सर्वतः, निरुपपन्नभावपदस्य प्रमाणं नृदेः । वैदेशिाः ।
दाद्यर्थेषु व्यवस्थिताः । प्रमाणत्वेनेति शेषः । तेषां प्रयोगो यद्यहिं
धर्मैर्द्रव्यायेति तच्चच्छब्दस्य छिक्रमित्यन्वयः । एवं च येषां दृग्भाता
यदिमुमुषादाय शिष्टाः साधुत्वावगमपूर्वक धर्मजननवत्तुद्धया प्रयोगो
कुर्वन्ति तेषां तदेव छिक्रमिति नियमः सिद्ध इति भावः ॥

(दोषपरिहारभाष्यम्)

तस्योक्तौ लोकतो नाम

तस्योक्तौ वचने^१ लोकतो नामैतद्भवति—स्त्री,
पुमान्, नपुंसकमिति ॥

(प्रदीपः) तस्योक्ताविति । लोकतः=दिष्टलोकतस्य
लिङ्गस्य प्रतिपादने व्यवस्थाऽनुगन्तव्येत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तमेवार्थं भगवानाह—तस्योक्तविति ॥ तस्योक्त-
वित्यत्र वचिः प्रतिपादनं इत्याह—लोकत इति । प्रतिपादनं=शु-
भेन बोधने । तेनास्य स्त्रियास्य शुभद्वन्द्वबोधविषयतोक्ता ॥ किमेत-
दित्येनाह—स्त्रीपुमानित्यादि ॥

(इंदुशलिङ्गाधरणे लाघवबोधकमाग्यम्)

गुणो वा लुपि यूरुवत् ॥

घर्धिकादिषु भूयान् परिहारः ।

लुपि युक्त्यद्वयक्तिवचने (१।२।५१) इत्येषमत्र-
गुणो भवति ॥

(प्रदीपः) भूयानिति । ध्रुवंसादिषु स्तान्केशादिमत्प-
ल्लङ्घनित्वाभ्युपगमत्यागः परिहारः । चक्ष्वादिषु तु तदपरित्या-
गेऽपि शास्त्राद्विप्रसिद्धिरिति भावः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—गुणो वेति । गुणशब्देन लिंगमुच्यते ।
एवञ्चातिदिश्यमानविरुद्धस्वकार्याभाव इति भावः ॥

(प्रमाणप्रदर्शकभाष्यम्)

न चैतन्मन्तव्यं स्वमनीषिकयोच्यत इति ।

परिप्यति हाचार्यः—लिङ्गमक्षिप्यं लोकाश्रय-
त्वाल्लिङ्गस्येति ।

१ अक्षयसूत्रेणि पाठ ए पु ॥

२ श्रमविपालादौ—उत्तरपदार्थस्य विद्यापदस्य अन्तेन तत्सहोच्चारित-
श्रमविपालपदस्यपि बौद्धोऽर्थः कथंन व्याप्नोति तदुक्त हरिणा— ।

व्यपदेशो पदार्थानां बाह्यसत्त्वपचारिकी ।

सर्ववस्थासु सर्वेषामात्मरूपस्य दर्शिका ॥

अत्रत्य बाह्यवर्तमानादिभिः पदस्य 'बाह्यविषयगतता' शुद्धिसमाप्तिश्च
भौतिकवादी-आलोचनायोग्यवती इत्यर्थमाह मन्मथप्राज्ञः ।

॥ यथा शशविषाणादिपदस्य बौद्धार्थमात्रस्य प्रातिपदिवत्त्वादिष्ववहार-
समा बौद्धार्थे वर्तमानस्य छिन्नस्यापि शशविषाणपदे समाश्रयणादित्यर्थः ॥

३ ननु गुणानामविर्भावः पुस्तकमित्यादिप्रकारेण लिङ्गव्यवस्थया कियते
 चेत् आविर्भूतगुणवाचको भुम्पदे कथं लिङ्गयोगो स्यात्, तत्र गुणानामविर्भावे
 न हेतुः पुस्तकप्रतिष्ठापनः कथं न च गुणविराजते तिरोभावोऽपि न

४ पा० च०

शुभयः । एवं च लिङ्गमात्रबोधकपुस्तकादिपदेषु स्त्रीत्वादीनामुपपत्तये परिणामेऽपि परिणामान्तरसत्ता समान्यवर्णीयेति लिङ्गवत्त्वोपपत्तिरित्यर्थः ॥

॥ ननु आनिर्वाचयितोभावस्थितेन विद्ययाऽनुरोधेन लिङ्गवत्त्वमवगमे धर्मे-
यमपि पदानां धर्मलिङ्गचोपकृत्यापि स्वतदाह—विषयात् इति—लौकि-
कविकथनेलभ्यः ॥ अयं यथाविर्भाव एवमधीष्टे तत्र पुत्रत्वमेवेत्यादिना समाप्ते-
रिति भावः ॥

६ 'निरूपपदस्य' इति ग. पाठः ।

● तेऽव्ययस्यैवात्कारणम् ।

८ स च पुस्तकयोः 'सिद्धमिति' इति पाठः ॥

२. 'तस्योक्तौ च य' इति च पाठः ।

१० जिह्वस्य प्रतिपादन श्येततो भवतीत्यर्थः ।

११ तस्योक्तौ वचने श्लोके नानैतद्भूषतीत्येतद्भाष्येण 'क्षत्' पदार्थमाह
मयरात्र—ह्रीं प्रमानित्वादिना ॥

पुनः पठिष्यति—एकार्थं शब्दान्यत्वात् दृष्टं लिङ्गान्यत्वम्, अवयवान्यत्वाच्च, इति ॥

संस्थाने स्थापतेर्द्ध स्त्री

सूतेः सप्त प्रसवे पुमान् ।

तस्योक्तौ लोकतो नाम

गुणो वा लुपि युक्तवत् ॥

(प्रदीपः) लिङ्गमशियमिति । लिङ्गव्यवस्थानां लोकः प्रमाणमित्यर्थः ॥ एकार्थं इति । अनेन लिङ्गस्वरूपमपि लोकादेव शायत इत्युक्तं भवति । तत्रैकमिदमेवायं संस्थानादिसद्भावानुपपत्त्यकारणं नक्षत्रमिति शब्दान्यत्वालिङ्गान्यत्वम् । तानकेशादिसम्बन्धे तु लिङ्गेऽभ्युपगम्यमान एतन्न युक्तम् ॥ अवयवान्यत्वाच्चेति । कुटी कुटीर इति रेफस्यावयवस्योपजने लिङ्गमेवो दृष्ट इत्यर्थः । यद्यप्यविचारितरमणीयं लिङ्गमाश्रित्य वफारः शब्दानुसारयन्ति श्रोतारश्च प्रतिपद्यन्ते तथाऽपि वस्तुतत्त्वनिर्णयो भाष्यकारेण कृत इति यन्मैरभ्युपगमि—संस्थानादिलक्षणमलौकिकं लिङ्गमिति, तदेषाकृतं भवति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—न चैतदिति । एतत्—आविर्भावोदिरूप लिङ्गम्, तस्योक्तौ लोकतो नामैवेत्यत्र स्वमनीषिकत्वोच्यत इति न मन्तव्यमित्यर्थः ॥ आचार्य इति । वार्तिककृदित्यर्थः ॥ पुनः पठिष्यतीति । तस्यापत्तिमिति च्छ इति बोध्यम् ॥ तत्राचनावृत्तिकार्यमाह—लिङ्गव्यवस्थायामिति । लिङ्गस्वरूपम्—संस्थानप्रसवमित्येतत् ॥ तत्रेति । गुणानामवस्था लिङ्गमित्यभ्युपगमे सतीत्यर्थः ॥ भाष्ये शब्दान्यत्वमेव प्रकारान्तरेण—अवयवान्यत्वाच्चेति । यत्रमपि शब्दान्यत्वमिति भावः ॥ नास प्रयोगप्रतिपत्तिः कल विचारस्य, किं तर्हि परमतनिरास इत्याह—यद्यपीति । अविचारितमपि—आविर्भावस्यादिनाऽज्ञातमपि रमणीयं—शब्दबलात्प्रदीप्तं लिङ्गमाश्रित्य शब्दव्यवहारदर्शनाहास्य विचारस्य प्रयोगप्रतिपत्तिः फलमित्यर्थः । तस्मात्स्त्रीवादिना प्रदीपमानं संस्थानादिवर्गं लौकिकम् । तस्मात्लौकिकत्वे तु सदा स्त्री, वृश्चः पुमान्, इत्यादिशब्दव्यवहारोऽनुपपन्न इति तस्यापि लौकिकत्वप्रमाणेनालोच्यत्वं निराकृतमिति भावः ॥

('खियाम्' पदान्वयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरिदं विज्ञायते—खियामभिधेयायां टावाद्यो भवन्तीति । आहोसित् स्त्रीसमानाधिकरणत्वात्प्रातिपदिकादिति ॥

कञ्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) कथमिति । स्त्रीशब्दः शुक्लादिशब्दवद् गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते । तत्र यैदा गुणमात्रमिह स्त्रीत्वं स्त्रीशब्देनोच्यते तदा द्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे वाच्ये टावाद्य इति स्त्रीत्वं प्रत्ययार्थं इति पक्षः संपद्यते । यदा तु स्त्रीत्वगुणं द्रव्यं स्त्रीशब्देनोच्यते तदा परं पक्षद्वयं संभवति स्त्रीत्वोपलक्षितद्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकाट्टावाद्य इति—स्त्रीसमानाधिकरणपक्षसंभवः । अथ स्त्रीत्वगुणद्रव्यवाचिनोऽङ्गीकृतस्त्रीत्वात्प्रातिपदिकादिति—प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षसंभवः ॥

(उद्घोतः) स्त्रीत्वोपलक्षितेति । वस्तुतः स्त्रीत्वगुणं यत्र तन्मात्रवाचिनः, न तु स्त्रीत्वविशिष्टवाचिन इत्यर्थः ॥ अङ्गीकृतस्त्रीत्वात्प्रातिपदिकादिति । अस्य पक्षस्तद्वेति शेषः ॥

(५११५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १)

॥ * ॥ खियामिति रूपार्थाभिधाने चेद्वा-
यादयो द्विवचनबहुवचनानेक-

प्रत्ययानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) खियामिति रूपार्थाभिधाने चेद्वायादयो भवन्ति, द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः—कुमार्यो, कुमार्यः, किशोर्यो, किशोर्यः ॥

किं कारणम् ?

एकत्वात् स्त्रीत्वस्य । एकोऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम । तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एकोऽयमर्थ इति । प्रकृत्यर्थोपसर्जनस्य स्त्रीत्वस्य प्रत्ययेनाभिधानादिति भावः । यद्यपि शब्दादीनामप्यस्याविशेषो लिङ्गम्, अवस्थाशब्दस्यातुरभिधानः, तथाऽपि यैदा शब्दादीनां संनिवेशमात्रे घटे शब्दादीनां बहुत्वेऽपि संनिवेशस्यामेदविवक्षायां घट इत्येकवचनं भवति । एवमप्यविशेषस्य लिङ्गस्याप्येकत्वमेव संस्थानादेरिति मथ्यते ॥

(उद्घोतः) प्रकृत्यर्थोपसर्जनेति । यद्यपि स्त्रीत्वशब्दप्रत्ययस्य दिवादिर्धसंभवस्यापि प्रधानार्थस्य संस्थायां वचनेन भाष्यम्, तस्य च दिवाद्यमात्र इति भावः । वेदाः प्रमाणमित्यापि प्रमाणत्वगतसंस्थायां धर्मव्यापारोपात्ताप्यमित्याद्यः ॥ शब्दादीनामस्त्वशब्दरूपादिगुणानामित्यर्थः ॥ अवस्थायामेति । एवं च कुमार्य इत्याद्यावस्थानां गुणानां बहुत्वात् सर्वदा बहुवचनमेव स्यादिति चोदनीयमित्यर्थः ॥ संनिवेशस्त्येति । रूपादिर्धसंभवात् संस्थानविशेषः

१ क गुणके 'यदा'प्यने न दृश्यते ॥

२ आहोसित् स्त्रीसमानाधिकरणत्वात्प्रातिपदिकादिति यदा यद्यस्य मरुत्सर्वविशेषणत्वमत्र इत्यर्थः ॥

३ प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षस्य स्त्रीत्वमेव तत्र तत्र वचनेन स्यात् प्रिदु-
कत्वे । एवं च स्त्रीत्वशब्दार्थविशेषणमेव स्यादिति शेषः ॥

४ क गुणके 'यदा'प्यने न दृश्यते ॥

१ आहोसितस्य लिङ्गादुपसर्जनेति श्रोतार्येनाह ॥

२ भगवत्पुनः पठिष्यति—एकार्थं शब्दान्यत्वात् दृष्टं लिङ्गान्यत्वम्, अवयवान्यत्वाच्च, इति ॥
३ लिङ्गमात्रमपि कारणादिसंभवे न च स्त्रीत्वमात्रमपि कारणपक्षः, प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षश्च तत्र द्रव्यमात्रवाचिनः प्रातिपदिकस्य स्त्रीत्वमेव इति द्रव्यमात्रमात्रवाचिनपक्ष-
सदृशमिति । मरुत्सर्वविशेषणपक्षे च स्त्रीत्वशब्दार्थविशेषणमेव स्यादिति शेषः ॥

पक्षेऽर्थः ॥ अभेदेति । एकत्वस्येवार्थः ॥ अवस्थाविशेषस्येति ।
अवस्थाभेदस्यापि सत्त्वात्संगतैकत्वमेवैवैवार्थः ॥

(द्वितीयदोषप्रदर्शकभाष्यम्)

अनेकप्रत्ययानुपपत्तिश्च ।

अनेकश्च प्रत्ययो नोपपद्यते—गार्ग्यायणी, कारी-
पगन्ध्या, कालितरा, इति ।

किं कारणम् ?

एकत्वात् स्त्रीत्वस्य । एकोऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम
तस्यैकेनोक्तत्वाद् द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् ।

किं कारणम् ?

उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥

(प्रदीपः) अनेकश्चेति । पक्षद्वयेऽपि द्योतकः प्रत्ययः,
अनेकस्यापि च प्रदीपादेर्दृष्टं द्योतकत्वमित्यनेकप्रत्ययोपपत्तिर-
विक्रमा । वाचके तु प्रत्ययेऽर्थप्रयुक्तत्वाच्छब्दस्यैकेनैवाभिहितेऽर्थे
द्वितीयस्यानुपपत्तिप्रसङ्गः ॥ गार्ग्यायणीति । गार्ग्यायणं गोत्रं
स्त्री । गार्गादिभ्यो यञ् । तदन्तात्प्राचां एफ तद्धित इति एफ,
तदन्तात् ङीप् ॥ करीपगन्धेरपलं स्त्रीलञ् । तस्यागिनोरिति
ष्यद् । ततो यङश्चाविति चाप ॥ कालशब्दाज्ज्ञानपदादिसुत्रेण
ङीप् । ततस्तत्परं । ततश्चान्न प्राप्नोति । ङीषा स्त्रीत्वस्योक्तत्वात् ॥

(उद्घोतः) नन्वितरयोश्च पक्षयोरेकप्रत्ययानुपपत्तिरुक्त्या
तत्राह—पक्षद्वये विवक्षितः । समानाधिकरणपक्षे, प्रकृत्यपेक्षि-
तपक्षे चेत्यर्थः ॥ अनेकस्यापीति । यथाऽप्यकारवाङ्मय एक-
प्रदीपेन प्रकाशभावे प्रदीपान्तरोपपदानम्, तद्वदेकैव स्त्रीत्वाद्योतने
प्रत्ययान्तरोपपदानमित्यर्थः ॥ तदन्तात् ङीपिति । योतवत्ये तु
प्रातिपदिकेनोक्त्यपि स्त्रीत्वे ङीपुपत्तिरविक्रमेति भावः । स्त्रीसमा-
नाधिकरणादिति पक्षेऽपि द्योतकत्वैवेति बोध्यम् ॥

(५१११ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ रूपर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात्
स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) रूपर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात्
स्त्रियामिति—ईकारो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) रूपर्थस्येति । सत्त्वानवाचिद्व्युत्पन्नत्वान्वेन
सत्त्वान्वेन स्त्रीत्वस्याभिधानान् ङीन् प्राप्नोति ॥

(पक्षान्तरोपपादकभाष्यम्)

अस्तु तर्हि स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिका-
दिति ॥

१ ख. घ. पुस्तकयोः ‘अवस्थाभेदेति भेदस्यापि सत्त्वात्’ इति पाठः ।
अस्मिन् पाठेऽन्तर्यामुरभेदेति सत्त्वान्वेदस्यापि सत्त्वान्वेनवाचिद्व्युत्पन्नत्वान्वेन ।
अवस्थाभेदस्यापि पाठे तु—अन्तर्यामुरभेदेनैवस्याप्युक्तैकत्वान्वेन ॥

२ प्रातिपदिकेनोक्त्ये स्त्रीत्वे तदर्थैकप्रत्ययस्य पुनरुपपत्तिरित्यर्थः । स्त्रीत्वस्य
प्रत्ययार्थत्वपक्षे दोषः ॥

३ अलपार्षपयथातिरिक्तपक्षद्वयेऽप्यहो ॥

(५११७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्-
भूतादिष्वतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूता-
दिष्वतिप्रसङ्गो भवति—भूतमियं ब्राह्मणी, कारण-
मियं ब्राह्मणी, आवपनमियमुष्ट्रिकेति ॥

(प्रदीपः) भूतमियमिति । स्त्रीत्वोपलक्षितब्राह्मणीश्रुति-
त्वाद्भूतशब्दस्य तत्समानाधिकरण्यात् स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) स्त्रीत्वोपलक्षितेति । अत्र पक्षे स्त्रीत्वं द्रव्योप-
लक्षणमिति तदुपलक्षणमाशङ्क्या भूतशब्दस्य द्योतः । पदार्थोप-
लक्षितपक्षेऽप्येवार्थस्य स्त्रीप्रत्ययान्वाधाने निमित्तत्वात् स्यादिति
भावः । ननु भूतमियमित्यत्र द्यव्यपि हस्तो न पुंसक इति हस्तो इवार्
इति चेन्न । परमन्यवलक्षणप्रवृत्त्यान्तरागत्वाद् हस्त्ये ततश्चापि लक्ष्ये
लक्षणस्येति न्यायेन पुनरप्युच्यते । आवपनादौ ङीपः, भूतत्वस्य
जातित्वे तत्रापि ङीपः प्रसंगाच्च ॥

(प्रथमपक्षसमर्थकभाष्यम्)

रूपार्थोभिधाने पुनर्वादादिषु सत्सु,
इह तावद्—भूतमियं ब्राह्मणीति, नात्र स्त्रीत्वं
विवक्षितम् । किं तर्हि ? पौतन्यम् ॥

कारणमियं ब्राह्मणीति, नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् ।
किं तर्हि ? प्राधान्यम् ॥

आवपनमियमुष्ट्रिकेति, नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् ।
किं तर्हि ? संभवनम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—रूपार्थोभिधान इति । रूपार्थोभि-
धाने—प्रतिपादने तन्निमित्तं प्रयोगे दावादिषु सत्सु—वायमानेषु न दोष
इति शेषः । दोषाभावमेवोपपादयति भाष्ये—इहेति ॥ पौतन्यम्=
पूतनालम्, पिशाचता । तत्राचिभूतशब्दो विसर्गपुंसकः । पञ्च-
मावपनम्—मावपनविशेषः । पौर्त्येति—प्रवृत्तिनिमित्तम् ॥

(५११८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पदसंज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदसंज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
पञ्च ब्राह्मण्यः, दश ब्राह्मण्यः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—पदसंज्ञकेभ्य इति । पदसंज्ञकानां लि-
गाभावात्पक्षद्वये तत्र कर्तव्यमित्याशयः । भेदनियतत्वात्संख्या—भेदः ॥

३ स्त्रीसमानाधिकरणद्रव्योपलक्षण इति पक्षे भूतादीनामपि ब्राह्मणादिसमा-
नाधिकरण्यात् तेष्वपि स्त्रीत्वप्रसङ्गः इत्यर्थः ॥

५ परिच्छेदकभाष्यम् ॥

६ भूतादिष्वन्तानामिति चेन्न ॥

७ स्त्रीसमानाधिकरणात्स्त्रीत्वस्य इत्यर्थोक्तौ ब्राह्मणीसामानाधिकरणा-
त्पदादियन्मेषोऽपि स्त्रीत्वस्यत्वात्तत्रैव स्वीकृत्यतः ॥

(प्रथमपक्षसमर्थकभाष्यम्)

रूपार्थाभिधाने पुनरावादिषु सत्सु, नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि ? भेदो विवक्षितः संख्या ॥

(प्रदीपः) रूपार्थाभिधान इति । प्रत्ययार्थपक्षे दोषोऽयं नापत्तरतीत्यर्थः । भूतादयः पीतग्यायत्र्युत्तय इति तदर्थस्य स्त्रीत्वेन संबन्धाभावात् प्रत्ययोल्लिखितप्रसङ्गाभावः ॥

(दोषप्रतिपादकभाष्यम्)

इह च 'स्त्री' ईकारो न प्राप्नोति । न हि तेनैवं तस्य सामानाधिकरण्यमस्ति ॥

(प्रदीपः) न हि तेनैवेति । स्त्रीशब्दसामानाधिकरण्याद् ब्राह्मण्यादिषु स्त्रीप्रत्ययः सिध्यति । स्त्रीशब्दे तु पदान्तरप्रयोगाभावाद्, ब्राह्मण्यादिपदापेक्षाभावाच्च प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अथ ब्राह्मण्याद्यपेक्षया स्त्रीशब्दात्प्रत्ययः कियते तदेतैरेतराश्रय-दोषोपपत्तिः । प्रत्ययोरपत्तौ परस्परपेक्षणात् ॥

(उद्घोषः) स्त्रीप्रत्यय इति । स्त्रीशब्दप्रयोगामानेऽपि प्र-विश विष्णोर्मिलादौ क्रियाकारकादेरिव तत्प्रतीत्या तत्सामानाधिकरण्यमिति भावः । नन्वत्र पक्षे यथा ब्राह्मण्यादिषु स्त्रीप्रत्ययस्यैव स्त्रीशब्देऽपि स्वादात् आह—स्त्रीशब्दे रयति ॥ पदापेक्षाभावादिति । तदर्थपेक्षामावादित्यपि बोध्यम्, सामान्यविषयत्वात् शब्दप्रयो-गादिति भावः ॥ अथेति । सामान्ये सर्वविशेषान्तर्भावत्वात् ब्राह्म-ण्यादिप्रतीतेरिति भावः ॥ परस्परपेक्षणादिति । स्त्रीशब्दान्धीपि सति तत्सामानाधिकरण्यात् तदधिकारस्वीकृत्यैव ब्राह्मण्यादिसिद्धिः, तत्सामानाधिकरण्याच्च शब्दशब्दप्रत्यय इत्यर्थः । साधुत्वज्ञानानुप-पत्तिरेतदितरेतराश्रयस्य दूषकतामीजम् ॥

(५११९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशे-
षणत्वात् स्वार्थं टायादयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।
कथम् ?

स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् । प्रतिपदिक-
विशेषणं स्त्रीग्रहणम्, स्वार्थिकाष्टायादयः ।

नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामिति ।

नापि स्त्रीसामानाधिकरण्यादिति ।

कथं तर्हि ?

स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते तस्मादावाद्यो
भवन्ति । कस्मिन्नर्थे ? स्वार्थं इति ॥

(प्रदीपः) इदानीं तृतीयं पक्षमाश्रित्याह—सिद्धं त्वि-
ति । स्त्रीत्युक्त्येऽङ्गीकृतसंस्थाने वर्तमानात् स्वार्थं टायादय
इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) अङ्गीकृतसंस्थान इति । तद्विशिष्टस्त्रीवाचका-
दित्यर्थः । अनेनात्र पक्षे स्त्रीत्वस्य विशेषणत्वमेवेति सूचितम् ॥

(पूर्वपक्षोपपादकभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु स्त्रियामभिधेयायामिति ।

ननु चोक्तं स्त्रियामिति रूपार्थाभिधाने चेष्टायादयो
द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः, रूप्यस्य च
प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्ति-
रिति ॥

(प्रथमपक्षोक्तदोषपरिहारभाष्यम्)

नैप दोषः ॥

यत्तावदुच्यते द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्ति-
रिति ॥

(५१२० पूर्वपक्षोक्तदोषोद्धारकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ गुणवचनस्य चाश्रयतो लिङ्ग-
वचनभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो
लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा—शुक्लं यत्नम्,
शुक्ला शरीरा, शुक्लः कर्म्यलः, शुक्लौ कर्म्यलौ, शुक्लाः
कर्म्यला इति ।

यदसौ द्रव्यं धितो भवति गुणस्तस्य यद्विहं
वचनं च तद् गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यद्वदो
द्रव्यं धितं भवति स्त्रीत्वं गुणः, तस्य यद्विहं वचनं
च तत् स्त्रीत्वस्यापि भविष्यति ॥

(प्रदीपः) एवमिहापीति । यद्यपि गुणमात्रे प्रत्ययः
क्रियते तथाऽपि गुणस्यिदमेव विवक्षायां स्वाभाविकत्वाद्वा
गुणप्रधानभावव्यवस्थायाः कुमारीशब्देन द्रव्यस्यैवाभिधानात्त-
द्गतसंख्याविमिता वचनोत्पत्तिः, द्रव्यवाचिना च निजं सामा-
नाधिकरण्यमिति भावः । तदुक्तं हरिणा—

सोऽयमित्यभिसंवन्धादाश्रयं प्रतिपद्यते ।

स्त्रीत्वं स्वभावसिद्धो वा गुणभावविपर्ययः ॥ इति ॥

(उद्घोषः) ननु शुद्धादीनां द्रव्यविशेषणत्वादाश्रयगत
लिङ्गादिबुक्त्यै, तस्मात्प्राधान्यात् । इह तु स्त्रीत्व प्रधानम्, प्रत्य-
यवाच्यत्वात् । द्रव्यं शुभ्रतं प्रकृत्यैवादिदि कथं शुभ्रधर्माणां प्रधाने

१ सामानाधिकरण्यपक्षे स्त्रीशब्दात्तद्विशिष्टस्त्रीवाचकशब्दसामानाधिकरण्यभा-
वान्न स्त्रीप्रत्ययानुपपत्तिः ॥ ५. पुच्छके 'स्त्रीति ई' इति पाठः ॥

२ स्त्रीशब्देनैव स्त्रीशब्दस्य सामानाधिकरण्यं नालीत्यर्थः ॥

३ क. पुच्छके 'तदेतराश्रयदोषोपपत्तिः' इति पाठः ॥

४ मर्यादायः स्त्रीत्वमिति नालीयत इत्यर्थः ॥

५ अत्रार्थः स्त्रीत्वमिति नैति भावः ॥

६ क. पुच्छके 'स्त्रीत्वं तस्य' इति पाठः ॥

७ शुभ्रधर्माणां प्रधानत्वात् सामानाधिकरण्यात्पक्षे स्त्रीवाचिनाभिधानादित्यर्थः । अत्र-
विपर्ययार्थोऽयम् । अत्रार्थमस्ति सामानाधिकरण्यात् न विपर्ययः किन्तुऽर्थः इति भावः ॥

प्रतिपत्तिरिति शङ्कते—यद्यपीति । अथेदनिवक्ष्यामिखलस्य द्रव्यस्यै-
वाभिधानादित्यनेनान्वयः ॥ स्वाभाविकत्वाद्देति । प्रत्ययार्थप्राधान्यं
हृत्सर्ग इति भावः ॥ द्रव्यस्यैवेति । न कदाचिदपि प्राधान्येन
स्त्रीत्वस्य गुणसेति भावः ॥ नित्यं सामानाधिकरण्यमिति । इयं
स्त्रीत्वेन सर्वदा, न त्वस्याः स्त्रीति कदाचिदिति भावः । एवं तु ‘अना-
दीनां वा स्त्री’ इति ‘अजापतः’ इति यद्ये आभ्यम्, अजापधंगदे
स्त्रीत्व इत्यर्थे इति कैयटश्च कथं संगत इति चिन्त्यम् ॥ सोऽयमि-
तीति । गुणमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वेऽपि द्रव्येणोपचरिताभेदं गुणं प्रत्ययो-
ऽभिपद्यते इति स्वीत्वं कर्तुं—आश्रयमभेदेन प्रतिपद्यत इति तद्वत्संस्था-
दिलाम् इत्यर्थः । ॥ अत्रैव पक्षे आभ्यस्तरस्य, गुणवचनदृष्टान्तेन
साधनात् । नहि गुणप्रधानमावनिपर्ययेऽस्योपयोगः, संभवो वा ।
वाचकत्वे प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमेवेत्येव आभ्यास इति दिङ् ॥

(पूर्वपक्षोक्तदोषाक्षेपरभाष्यम्)

यद्यप्युच्यते अनेकप्रत्ययानुपपत्तिरिति ॥

(५१२१ पूर्वपक्षोक्तदोषाक्षेपरभाष्यम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ भावस्य च भावयुक्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भावो भावेन युज्यते । तद्यथा—इपि-
रिपिणा, निमन्निश्च निमन्निष्ठा ॥

(प्रदीपः) भावस्येति । स्त्रीत्वस्य स्त्रीत्वेन योग इत्यर्थः ॥
इपिरिति । एपितुमिच्छतीत्यनेत्यर्थः ॥ निमन्निश्चेति ।
‘निमन्निश्चेति’ इत्यत्र निमन्निश्चेति लिङ्विधायित्वार्थः ॥

(उद्घोषः) भावशब्देन धर्ममात्रमुच्यते इत्याह—स्त्रीत्व-
स्येति ॥ निमन्निश्च इत्यनेति । निमन्निष्ठायां लिङ्विधायित्वे निमन्नि-
श्च इत्यनेत्यन्वयः ॥

(दृष्टान्तविषयकभाष्यम्)

विप्रम् उपन्यासः । युक्तं तत्रैकस्य वाह्यं साधनम्, सर्वकालञ्च
कालमेवाह ॥

युक्तं तत्रैकस्य वाह्यं साधनम्, सर्वकालञ्च
प्रत्ययः ।

अपरस्याभ्यन्तरं साधनम्, वर्तमानकालञ्च प्र-
त्यय इति ।

इह पुनरेकं स्त्रीत्वम् ॥

(प्रदीपः) एकस्येति । एपितुमिच्छत्येवेत्यर्थः ॥ वाह्य-
मिति । भोजनादिकमित्यर्थः ॥ सर्वकाल इति । तुमुजि-
त्यर्थः । स हि समानकर्तृकेषु तुमुजिति कालमात्रे विधीयते ॥

अपरस्येति । इच्छतीत्यर्थः ॥ आभ्यन्तरमिति । इपिरेव
कर्मत्वार्थः । स एपिपतीत्यत्र प्रकृत्यर्थात्तादभ्यन्तरः, ॥ इह
पुनरिति । भेदहेतुभावादिकमेव स्त्रीत्वम् । इच्छायास्त्वभिन्न-
रूपाया अपि कालसाधनमेवाद् भवतु भेदग्रहणमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) कथं पुनरिधिरूपस्य कर्मण आभ्यन्तरत्वमत
आह—चेति । इपिथेलार्थः ॥ एकमेवेति । प्फडीपादिवाच्यमेक-
मेव स्त्रीत्वमिति खलस्य सेन योगसंभव इत्यर्थः ॥ अभिन्नरूपाया
इति । पातुते भेदानवगतेरिति भावः ॥

(समानप्रतिपत्तिभाष्यम्)

अथैकमप्युपलभ्यते ।

किं चातः ?

यद्येकमुपलभ्यते द्वितीयमप्युपलभ्यताम् ।

अथैकमप्यनुमानगम्यं द्वितीयमप्यनुमानादित्य-
ताम् ॥

(प्रदीपः) इतर इह पुनरेवमिति ध्रुवता स्त्रीत्वमनेन प्रति-
पत्तं भवेत्तु मुसाध इति मत्वाऽऽह—अथैकमपीति ॥ पक्षे-
कमुपलभ्यत इति ।

सद्वादित्वस्येदपि मृगतत्त्वायद्येष्टमुपलभ्यते लिङ्गम् ।

अविचारितरमणीयेन च तेन प्रसिद्धो व्यवहारः ॥

तदा स्त्रीत्वाद् द्वितीयस्याप्युपलम्भोऽस्तिविति भावः ॥

अथैकमिति । मुखदुःखमोहान्द्वयात्स्वव्यक्तीनां तत्परिणाम
एवेदं विधम्, गुणानां च प्रवृत्तिलिङ्गम् । तत्र प्रवृत्तेरपि प्र-
तिपत्तिराल्लिङ्गयोगोऽस्तिवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) भेदसाधनाय यथेकमिति भाष्यम्, तदाच्चे-
त्तदादेतिविति ॥ लिङ्गस्यानुमानगम्यत्वमुपपादयति—मुखेति ॥
तत्परिणाम इति । दुःखाणां तत्परिणाम इत्यर्थः । ॥ उप-
गुणानां प्रवृत्त्यनुमेवतेनैव तत्परिणामात्मकलिङ्गत्वापि तत्त्वम् ॥ तत्र
प्रवृत्तेरपीति । गुणानां प्रवृत्तिः—आविर्भावोपादि लिङ्ग तत्पदवाच्यम् ।
यत्र च प्रवृत्तेरपि गुणपरिणामत्वात्तत्रापि गुणा विभावादिसत्त्वाक्षिण-
योग इत्यर्थः ॥

(समाधानान्तरप्रतिपादकभाष्यम्)

कस्य तौचद्वयानेकं गुणं न्याय्यं मन्यते स्त्रीत्वं
नाम ?

द्रव्यस्य ॥

द्रव्ये च भवतः कः संप्रत्ययः ?

॥ तत्र—गुणवत्परिणामस्येति विधेः गुणानां चत्वादीनामवृत्तिप्रकृत्य-
प्रवृत्तेरपि लिङ्गमुपपद्यत इति भावः ॥ ५. उपलक्षे ‘तत्र प्रवृत्तिप्रकृत्याद्’
इत्येव पाठः ॥

॥ ‘विपत्ये तावती’ इति न पाठः ॥

॥ ‘लिङ्गे वल्ल तावती’ इति न. पाठः ॥

॥ ननु स्त्रीत्वस्याप्येकमित्येति तस्य प्रत्ययं भवति न चेति विचारो गुण्येते
स्त्रीत्वसामान्यपरिणामार्थं यन्मात्राह—कल सापदिदि ॥

॥ ८ उपलक्षे ‘एतं गुणं’ इति पाठः ॥

१ एपितुमिच्छतीत्यत्र द्वयोरेपि ‘इह’ पाठो कारके भिन्ने । प्रथमस्य ‘इह’
वर्तिष्ठतु भोजनादिक साधनं स्त्रीकर्मणीयम् । द्वितीयस्य च प्रथम इपिरेव कर्मणि
साधनभेदः स्पष्ट एव ॥

२ इह पुनरेकं स्त्रीत्वमिति ध्रुवता यदिना द्विरस्य स्त्रीकारः कुत । स्त्रीकृते
च तस्मिन्नेदोऽपि मुसाध भवेति मत्वा—अथैकमिति भाष्यम् । यदि स्त्रीत्वमस्ति
तर्हि तस्य प्रत्ययमप्यवश्यं भविष्यति । यदि च वक्षिज्ञ प्रत्ययं न भवति
किंत्वनुमानाद्भवति तर्हि द्वितीयमप्यनुमानादित्येव भवेति भावः ॥

३ कपुलक्षे ‘यद्युपलभ्यते’ इति पाठः । तत्र युक्तः ॥

(५१२२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ स्त्रीविपये ड्यापोरप्रसिद्धि-
कारान्तादर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रीविपये ड्यापोरप्रसिद्धिः । खट्वा,
माला ।

किं कारणम् ?

अकारान्तादर्शनात् । न ह्यकारान्तता दृश्यते ।

ननु चेयं दृश्यते—अतिखट्वः, अतिमाल इति ।

नैषाऽकारान्तता । आप पयैतद् हस्यत्वम् ॥

(प्रदीपः) स्त्रीविपय इति । ये नित्यमेव स्त्रियां
वर्तन्ते खट्वामालादयस्तेषामकारान्तप्रकृतित्वमवधारयितुं न
शक्यते । अकारान्तस्य प्रयोगाभावात् । अनेकलिङ्गेषु तु डङ्कु-
टादिषु शक्यतेऽकारान्तत्वं निधेतुमिति भावः ॥

(उद्घोषः) विषयशब्दस्य प्रयोजनपूर्वमर्थं दर्शयति—ये
नित्यमेवेति । अनवभावे हि विषयशब्दः ॥

(५१२३ समाधानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ सर्वेषां तु स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थं
उपदेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वेषामेव तु प्रातिपदिकानां स्वर-
वर्णानुपूर्वीज्ञानार्थं उपदेशः कर्तव्यः—

शशः, पप इति मा भूत् ।

पलाशः, पलाप इति मा भूत् ।

मञ्जकः, मञ्जक इति मा भूत् ॥

(प्रदीपः) सर्वेषामिति । शाकटायनदर्शनेन सर्वश-
ब्दानां व्युत्पाद्यत्वाच्छास्त्रद्वारेणाऽकारान्तता निश्चीयत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) शाकटायनेति । सर्वं नाम बाहुजमाह ।
निकृते, व्याकरणे, शकैटस्य च लोकमित्युच्यतेति भावः । भाष्ये—
उपदेशशब्देन—व्युत्पादनम् ॥

(५१२४ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ तस्मात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मात्सिद्धमेतद्भवति ॥

अथ वा श्रयमकारान्तता दृश्यते—पञ्चमिः खट्वा-
मिः क्रीतः पटः पञ्चखट्वः, दशखट्वः ॥

(प्रदीपः) पञ्चमिरिति । तद्विधौ द्विगुः । आर्हादिति

उक्त् । तस्याद्वयपूर्ववैति लुक् । लुप्तद्वितलुक्क्रीति स्त्रीप्रत्ययस्य
लुक्कृते प्रयोग एवाकारान्तता दृश्यत एवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

(६२० प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ३ ॥)

(प्रत्ययाधिकरणम्)

१२७८ अजायतष्टाप् ॥ ४ । १ । ४ ॥

(५१२५ विधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शूद्रा चामहत्पूर्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) शूद्रा चामहत्पूर्ववैति घक्तव्यम्—शूद्रा ॥
अमहत्पूर्ववैति किमर्थम् ?

महाशूद्रा ॥

(प्रदीपः) शूद्रा चेति । जातिलक्षणे ङीप् अनेन टापा
वाच्यते न तु पुंयोगलक्षणः, गौणमुख्ययोर्मुल्ये संप्रत्यय इति
न्यायानुसृत्यार्पणैरेह शूद्रशब्दस्य ग्रहणात् । तेन शूद्रस्य
भाष्ये शूद्रीलेख भवति । अमहत्पूर्वस्य महच्छब्दस्यानुकरण-
शब्दत्वाद्गौणविकार्याभिधायात्वाभावादात्वाभावः ॥ अमहत्पूर्-
वैति किमर्थमिति । अन्तरात्त्वात् पूर्वं टापि कृते लुप्यु-
त्पत्तेः समासेन भाव्यम्—महती शूद्रा महाशूद्रेति, ततश्च निर्धे-
तत्वाद्यापः प्रतिषेधोऽनर्थक इति प्रथः ॥ महाशूद्रीति । महा-
शूद्रशब्दः समुदाय एवाभीरजातिवचनो न त्वत्रावयवार्थोऽस्ति,
यथा गौरखर इति । तत्र समुदायव्युत्पादनेऽवयवार्थस्य स्त्रीत्वा-
भावात्तद्विवक्षितत्वेव समासः क्रियते । ततश्चापि प्रतियिद्धे
जातिलक्षणे ङीपेव भवति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—शूद्रा चेति । गणपठितशूद्रस्यत्रा-
महापूर्ववैति घक्तव्यमित्यर्थः । गणे जना, पट्टका, सुषिका, शूद्रेति
स्त्रीप्रत्ययान्ताः पठ्यन्त इति बोध्यम् । अत एवमेव शूद्राशब्दोऽजा-
यितु पठ्यत इति भाष्यं संगच्छते ॥ बाध्यत इति । अकारान्त-
त्वेन सिद्धे पुनः पाठादिति भावः । गौणमुख्ययोरिति । यद्यपि
पदकार्येष्वप्यन्यथा ह्यलोलखड्ग उक्तम्, तथाऽपि यत्र प्रातिपदिकावस्था-
यामेव गौणत्वप्रतीतिस्तत्र तदाश्रयणं युक्तमेव । तत्र पदग्रहणस्य
गौणवृत्त्याऽऽश्रयोपलक्षणत्वात् । अत्र हि पुंयोगात्किंवा वृत्तौ स्त्रीत्व-
प्रतीतिरप्यप्येव गौणार्थवैति भावः । अत्राहुः—लक्षणिकत्वं न
गौणत्वं किन्तु सट्शल्लक्षणिकत्वमिति कथमत्रास्य न्यायस्य
विषयः । शूद्रस्य स्त्रीत्वमेव तु न टापुः । जैतावाचि महापूर्वमित्यस्य
स्त्रीत्वविशिष्टताविबोधकत्वेन शूद्रशब्दस्य ग्रहणात् । किं च येषां
शब्दानामर्थस्य स्वत एव स्त्रीत्वं न तत्र पुंयोगादुचितिरित्यस्य
स्त्रीत्वमेव ङीप् स्यादिति न वाच्यम् । यदा त्वन्यजातिः शूद्रमार्थेति
विचक्षिता तदा शूद्रीलेखेति दिक् ॥ अंतरंगात्वादिति । एवं चार-
ण्येऽप्यवयवकियः प्रतिषेध इति प्रथ इति भावः । निर्दुत्तस्य

१ स्त्रीविपये—नित्यस्त्रीलिङ्ग इत्यर्थः ॥

२ 'प्रकृतिसमञ्जस' इति क. पाठः ॥

३ सर्वेषामपि शब्दानां व्याकृत्यानेन व्युत्पत्ति मदनर्थत इति भावः ॥

४ उपदेशशब्दस्य व्युत्पत्तिरेवाभिधीयत इत्यर्थः ॥

५ ननु गौणमुख्ययोर्मुल्ये कार्यसंप्रत्यय इत्यत्रगौणपदेन सट्शल्लक्षणिक
एव गृह्यते न लक्षणिक इति शूद्रस्य स्त्रीत्वविबोधाय शूद्रशब्दस्य सट्शल्लक्ष-
णिकत्वाभावेन सट्शल्लक्षणिकत्वात् स्यादिति वाच्यम् ॥

वचनशतेनापि दूरीकृतमश्वत्थलादिति तात्पर्यम् ॥ आभीरिति ।
क्षत्रियाच्छूद्रकन्यावामुत्तमोपकन्या, तस्यां मादणादुत्पन्न आभीरः ॥
तदविषयक्षित्वेवेति । अविवक्षायां हेतुः स्त्रीत्वामात्रः ॥

(५१२६ विध्यंदापूर्वकार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ जातिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) जातिरिति चक्यम् । या हि महती
शूद्रा महाशूद्रा सा भवति ॥

(प्रदीपः) जातिरिति । महाशूद्रशब्दसमुदायो यदा
जातिवाची तदा टापः प्रतिषेधः, यदा तु महत्त्वविशिष्टा शूद्रा
प्रतिपिपादायिषिता तदा महाशूद्रेत्येव भवति । असति तु जाति-
ग्रहणे, अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गोऽपि टाव्याप्येत ।
ततश्चात्रापि कृष्णं प्रसज्यते ॥

(उद्द्योतः) ननु जातेरन्यत्रावरोधेऽपि ततः क्षुपि समासे
च जातस्य टापो निवृत्त्ययोगादिषेधो जातावेव पर्यवस्यतीति नार्थो
जातिवचनेनेत्यत आह—असतीति । एतत्सर्वं चित्यम्—आभीर-
जातिवाचिमहाशूद्रशब्दे प्रतिषेधाभावात् । नचानर्थकस्तत्र शू-
द्रशब्द इति तद्वत् प्राप्त्यभावादनर्थकः 'प्रतिषेधः, महाशूद्रावयव-
शूद्रशब्दस्थानर्थके तर्तादापः प्राप्तिरेव नेति निषेधवैयर्थ्यानु-
सारात्, जातिरित्यस्य सुतरा वैयर्थ्यानुसारात् । वस्तुतो वा हि
महती शूद्रा तद्विषयार्थं जातिगामविषयमाहुकुटाण्डावामिव शूद्रा-
शब्देन समाते ततः स्त्रीत्वविषयार्थं निषेधेऽसति जातिरुक्त्युक्तो कृष्ण-
मा भूत् इत्यर्थः तत् । महाशूद्रशब्दे शूद्रशब्दार्थावधानेनेति आप्या-
द्यम् ॥ भाष्ये—ग्रहणपतेति । प्रत्ययविधौ प्रतिषेधोपलक्षणमिदम् ।

(चार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

शूद्रशब्दोऽजादिषु पठ्यते । तत्र कः प्रसङ्गो
यन्महत्पूर्वार्थस्यात् ?

नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन ॥

तदन्तर्विधिना प्राप्नोति ॥

ग्रहणयता प्रतिपदिकेन तदन्तर्विधिः प्रति-
पिच्यते ॥

१ अमहत्पूर्वस्य जातिरिति कस्य विधेयं स्यात् ? एवं च तद्वक्तृमहत्त्व-
मिति भावः ॥

२ यदि बृहत्पदशब्दात् कृष्णमेव तदा तत्पराकाशेन मज्जामुत्पन्नस्य
इति अप्योपाधेयत्वात् नैवार्थः स्यात् ॥

३ एतदुक्तमन्यथापि तत्र भाष्ये बृहत्पदशब्दस्य महती, महाका,
हारी, इत्यादि, इत्यादिशब्दोपपत्तिरिति । महतीशरीरं विनवृत्तायां नच-
कृष्णतायै न च (एतदेवार्थं) प्राप्तिरित्यत्राशङ्क्ये । कृष्णरूपे पठितोऽपि
महतीशरीरमवस्थानं नववृत्तायां इति वचनस्य च मज्जाव्यवस्थानिष्ठत्वात्
महतीशरीरे विनवृत्तायां तदवस्थानावस्थानेति गौरवमिव वचनं न पठ-
नीयेति तर्कः ॥

४ इति शरीरेऽप्युक्तं ननु पुनरेव 'महत्पदशब्दः' इत्येव कस्य प्रसङ्गः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—भवतीह तदन्तर्विधि-
रिति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

भवती, अतिभवती, महती, अतिमहती, अत्र
तदन्तर्विधिः सिद्धो भवति ॥

जातिरिति च चक्ष्यामीति ॥

(प्रदीपः) अतिभवतीति । भवन्तमतिक्रान्ता महान्त-
मतिक्रान्तेति प्रादिसमासः । तत उचितश्चेत्यनेनोपिदन्तादपि
कृष्णं सिद्धो भवति । गौरादिषु बृहन्महत्त्वशब्दो न पठितव्यो ।
तथा च शतुरनुम इत्यत्र नयजाद्युदात्तत्वे बृहन्महती-
पसंख्यानमित्युक्तम् । अन्यथा कृष्ण एयोदात्तत्वेन सिद्धत्वात्
किं कृष्ण उदात्तविधानेन ? विभक्त्युदात्तार्थं तद्वचनमिति चेत्
किं गौरादिषु पाठेन प्रयोजनम् ? अनुपसर्जनाधिकाराच्चाति-
महतीत्यत्र गौरादिषुपभावादुपलक्षण्यो कृष्णं कर्तव्यस्तस्य बो-
दात्तात्सुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ जातिरिति च चक्ष्या-
मीति । अन्यथाऽमहत्पूर्वस्यसति प्रतिषेधे महाशूद्रीनहाशूद्रा-
शब्दोर्विषयविभागेन कथं साधुत्वं प्रतीयेतोति भाष्यः ॥

(उद्द्योतः) उचिदन्तान्तादपीति । भवच्छब्दः शक्त
इत्यभिप्रायेणोक्तम् । उचिदन्तादपीति ॥ युक्तः पाठः ॥ ननु गौरादि-
पाठान्महच्छब्दे कृष्ण भाष्यम्, न तु कृषेति भाष्ये महतीत्येतत्प्रथम-
मयुक्तमित्यत आह—गौरादिषुपतिरिति । ननु गौरादिपाठेन तद्वचन-
मेव प्रत्याख्यायतामिति चेत् । अन्याथैवावयवप्रत्याख्यायाह—विम-
कीति ॥ फलान्तरमप्युपसंख्यानस्याह—अनुपसर्जनेनेति ॥ भाष्ये—
जातिरिति चेति । तदन्तर्विधौ हि सति 'अमहत्पूर्व' इत्यस्य वरगे
तद्विषयं जातिरिति वक्तुं शक्यमिति भावः ॥ जातिरित्यपि मारित्वेति
शङ्कमानं प्रत्याह—अन्यथेति । अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधाभावे जाति-
रित्यस्याभावात् अनयोर्विषयविभागे न स्यादिति भावः ॥ साधुत्य-
मिति । स्पष्टवृत्तित्वेन स्यादिति भावः ॥

(समाधानाक्षेपभाष्यम्)

यद्येतज्जाप्यते—पञ्चाजी, दशाजी, अत्रापि प्रा-
प्नोति ॥

महत्त्वशब्दस्य सप्तमत्वकीकारादुपिदन्तादपि पठितं चेदेवेन । मज्जामु-
त्पत्तिरिति विचार्यतुपिदन्तरेति तत्परिधिः, तद्व्याप्याहृदिनि क्षयितव्यं इति
इति 'उचिदन्तादपि' इति व्याख्येयः ॥ मारित्वेति विधानेन प्राप्तस्य तद्व्य-
तिषेधोऽवश्यमेव स्यादिति 'तद्व्यतिषेधविधानं वा वारं तु न युज्यते । तस्याप्यनु-
पेन पठितमिति विचार्येवेन स्पष्टम् । एवं च 'उचिदन्तादपि' इति पाठस्य युक्त्यर्थ-
विपत्त्युक्तम् ॥

५ अमहत्पूर्वस्यो 'महत्पूर्वेति' पाठः ॥

६ कृष्णरित्यस्यापि पुनोर्विषयार्थं महाप्रदीपि, इत्यत्र महत्पदोऽपि
व्यपञ्च्ये स्यादेव । तद्व्यतिषेधे 'अमहत्पूर्व' इत्येत्यनेन इत्यस्य विनवृत्तायां ताद-
महतीति स्पष्टमिति ॥

७ अमहत्पूर्वमेवेव यदि धीनवयेत तद्व्यतिषेधोऽपि तदा पठनीयतायां
तत्र पठितेन कृष्णं न स्पष्टमित्यर्थः ॥

(मदीपः) पञ्चाजीति । पञ्चानामजानां समाहार इति द्विगु । ततो 'द्विगो' इति णिन् प्रप्नोति । टापो भाष्यमानत्वात् ॥
(आक्षेपतद्वहनभाष्यम्)

नैष दोषः ॥

अजादिभिर्नैष स्त्रियं विशेषयिष्यामः—अजादीनां या स्त्रीति ॥

(मदीपः) अजादीनामिति । अजायत इति पट्ठी । तेनाजादिप्रातिपदिकाभिधेयसमवेतं स्त्रीत्वमिह गृह्यते । पञ्चानीत्यत्र तु समासाभिधेयसमाहारगतं स्त्रीत्वं न त्वजादिसद्वगतमिति टापोऽप्रसङ्गः । प्रत्यासत्त्या च स्त्रीत्वविशेषणोपशर्णानामप्यजादीनामेव ग्रैहृत्वित्वं विज्ञायते, सामर्थ्याद्वा । एवं तु सखमहत्त्वैर्न प्रतिषेधो कर्णव्यः । न हि महाशस्त्रीत्यत्र शस्त्राभ्यासं स्त्रीत्वमिति टापोऽप्रसङ्गाभावात् ॥ ५ ॥

(उद्घोषः) नवजायते इति पठ्यमा वष स्त्री विशेष्येस्त्राए—अजायत इतीति ॥ नन्वेव टाप् कसादिति न ज्ञायेतेत्यत्र आह—प्रत्यासायेति ॥ सामर्थ्याद्वेति । अजायन्तप्रातिपदिकवर्धनपक्षगीत्यमतिपदनं तदुत्पत्तेनैव प्रत्ययेन ज्ञायते कर्तुमिति भावः ॥ नहीति । समुदायस्य जातिविशेषावाचित्वेन शूद्रशब्दस्य नैर्धेयत्वेन स्त्रीत्ववृत्तिरभावादिति भावः । तदन्तविधौ तु शापर्कान्तरमनुसर्तव्यम् । अत्र केचित्—अनुलोमसंकराणामपि मातृजातिरुच्येः स्मृतिपुत्रत्वेन मातृजातीयत्वात्तर्पणं शूद्रत्वमस्ति । अत्र एव शूद्रस्मृतौ मातृगण क्षत्रिय-वैदेयैः क्षत्रिया-वैदेया शूद्राश्चपक्षाः क्षत्रिय-वैदेय-शूद्रा एवेष्टुक्तम् ।

शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽप्यध्वंसजाः स्मृताः ॥
इति स्मृतिरपि तेषां शूद्रत्वोत्पत्तिमूलिकैव, अन्यथाऽस्य मूलान्तरकल्पने गौरव स्यात् । स्मृतावप्यध्वंसः शूद्राविवाह उच्यते । अतः शूद्रादीन्धर्मासम्पत्तौकीलस्य सशस्त्रदस्त्रेव टापोः प्रसंग इत्यमहत्त्वैस्त्वावश्यम् । जातिप्रत्ययस्य शूद्रशब्देन समास ध्व, न तु शूद्राशब्देन समास, इति न प्रागुक्तदोषः । उक्तरीत्या जातिरिति चावश्यमेवेति भाष्यतात्पर्यम्, अत एव भाष्यकृता नेद मत्याख्यातमिच्छाः ॥

१ अनुपवर्जनादिसंविज्ञासामर्थ्याद्विधये विधामिति विशेषण विग्रहस्यैवैति ज्ञाप्यते, तदत्र माहोद्वि विधामिति विशेषण गुह्यमागच्छेति भावः ॥

२ ननु पञ्चानीत्यादावप्यपदार्थबोधकद्वन्द्वीदृशविनाशशब्दावप्यस्य त्वस्त्रीत्वमिति प्रमाणाभावाद्—पञ्चाजीत्यत्रेति ॥

३ अथवाः प्रकृतैश्च प्रत्यासत्त्याभावादिति भावः ॥

४ शूद्रशब्दार्थान्तर्भावित्वे टाप्त्वसंस्कारेण महाशूद्रशब्दस्य च जातिमाकर्तृत्वं तावदावधार्यमाणं शूद्रशब्दस्यानर्थकत्वात् तत्राह । महती चारी शूद्रत्वसंस्कारेण तु टाप् स्यादिति विनयविनाशोपलक्षणं भवेति भावः ॥

५ अजायत इति पञ्चानीप्रमाणाभावाद्—नन्वजायत इति ॥

६ तत्रापिजातिवाचकमहाशूद्रशब्दपठकशूद्रशब्देऽपि ॥

७ अप्यन्यत्रोक्तं शूद्रत्वसंस्कारबोधिका स्मृता तेषु शूद्रत्वसारोप एव बोध्यते ॥

८ एव च जातिवाचकस्यापि महाशूद्रशब्दस्योपलक्षणत्वव्यपथनं बोधकत्वेन तद्वत्कशूद्रशब्दस्यापि तदर्थबोधकत्वेन स्त्रीत्वसम्पत्तेरुत्पत्त्यादावप्यत्र भवेति दाश्रा भागवदित्यावश्यकमेवेति भावः ॥

५ पाठो च ०

(६२१ प्रत्ययविधायकसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४)

१२८० उगितश्च ॥ ४ । १ । ६ ॥

(तदन्तविधिमभावे दोषप्रतिपादकं भाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—

उगितः प्रातिपदिकादिति,

आहो खिदुगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति ?

किं चातः ?

यदि विज्ञायते उगितः प्रातिपदिकादिति,

सिद्धम्—भवती, महतीति ।

अतिभवती, अतिमहतीति न सिध्यति ॥

तदन्तविधिना भविष्यति ।

ग्रहणयता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिपिध्यते ॥

(मदीपः) कथमिति । प्रातिपदिकादिति वर्तते । तत्र विशेष्येणविशेष्यभावे कामगाराद्यदि प्रातिपदिकेनोगिद्विशेष्यते तदोगितः प्राधान्यात्तेन तदन्तविधिर्नास्ति । न च प्रातिपदिकान्तमुगितसंभवतीति प्रातिपदिकादुगित इति पक्षसम्भवः । यदा त्रुगिता प्रातिपदिकं विशेष्यते तदा तदन्तविधौ सत्युगिदन्तात्प्रातिपदिकादित्येष पक्षो भवति । पक्षद्वयेऽप्यन्यासितिरिति मत्वा प्रश्नः ॥ भवतीति । सर्वादपि भवतुशब्द उगितपठ्यते, महच्छब्दोऽपि श्रुत्वश्रुतावुगितपठ्यतेऽपि ॥ तदन्तविधिर्नेति । उगिता प्रातिपदिकस्य विशेषणादिति भावः ॥ ग्रहयत्यतेति । ग्रहणमुपादानम्, न तु प्रातिपदिकस्य स्वरूपेणोच्चारणम् ॥

(उद्घोषः) ननु भार्तेर्देवतो निष्पन्नस्य भवतो नोगितम्, किन्तु गितत्वमेवेत्यत्र आह—सर्वादिति । तैत्तिर्यामिस्माद् ॥ श्रुतवद्भावेनेति । 'वर्तमाने वृषमहद्बहुजगच्छ्रुतवच' इत्यनेन । उगितपठ्यते इति पाठे—उगिति स्वपदेशो यस्येत्यर्थः । भाष्ये—अतिभवतीत्यादि पञ्चलीत्यादेरप्युपलक्षणं बोधम् ॥ ननु प्रातिपदिकस्य स्वरूपेणोच्चारणम् ॥

९ ननु महच्छब्दशब्दे शूद्रसारोपितशूद्रत्ववर्धनं, महच्छब्देन च आरोपविषयत्वेन महच्छ बोधन इति स्त्रीकारे शूद्राशब्देन च महच्छब्दस्य स्वयमेवातिमात्रकत्वेऽपि महाशब्देति प्रयोगपक्षः स्यादित्यत्र आह—जातिप्रत्ययश्चेति । शब्दप्रकृतिसामर्थ्यादिति भावः ॥

१० ननु प्रातिपदिकरूपविशेष्यवत्त्वे शूद्रा चामहदित्यनेन ज्ञापिते च तदन्तविधौ 'उगित प्रातिपदिकात्' इति न सम्भवत्यत्र आह—तत्र विशेष्यविशेष्यभावात् इति ॥

११ ननु प्रातिपदिकपदस्य विशेषणत्वे तत्रैव ज्ञापितशूद्रत्वविधिः स्यात्त आह—न च प्रातिपदीति ॥

१२ उगितो भवत्येव इति पठितसुखादहर्तोत्यर्थे 'दशानिभ्यो एव' (५।१।६) इति पठः । क सुप्ते 'अपठ्ये' इत्येव पाठः ।

१३ तदन्तविधिर्ननुप्रत्ययविधौ नो भवच्छब्दः, अयामागित इत्यर्थः ॥

१४ प्रातिपदिकस्य स्वरूपेणोच्चारणभावेऽपि प्रातिपदिकादुगित उद्विजित स्यादिति पूर्वोक्तविशेषणमेव ॥

पेणोच्चारणाभावात् कथमत्र न्यायप्राप्तिरत आह—ग्रहणमुपादान-
मात्रमिति ॥

(तदन्तविधौ दोषाघायकभाष्यम्)

अथ विज्ञायते उगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति,
सिद्धम्—अतिभवती, अतिमहतीति ॥

भवती, महतीति न सिध्यति ।

व्यपदेशिचद्भावेनेह भविष्यति ।

व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ॥

(अदीपः) अथेति । अगहत्पूर्वेति प्रतिषेधेनेह प्रकरणे
तदन्तविधेर्नामितत्वादिति भावः ॥

(पक्षद्वये दोषप्रतिपादकमाप्यम्)

उभयथा च निर्गोमती, निर्ययमतीति न सिध्यति ॥

किं कारणम् ?

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स त्रिहितस्तदादेर्ग्रहणं भव-
तीति ॥

(प्रदीपः) निर्गोमतीति । आद्ये पक्षे गोमैतीत्यत्रापि न सिध्यति । उचित्वं मनुष्ये गोमानिषादौ शुमर्थं स्यात् । द्वितीये तु गोमतीति सिध्यति, मनुष्य उभित्वात्तदन्तत्वाच्च गोमच्छब्दस्य । गोमैती निष्कान्तेति समासे तु कृते निरादेः समुदायात् मनुष्ये विधानाभावात् ङीञ्ज स्यादित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु मनुवादीनां उगितवसाभ्यां च दन्तविधिः
स्यादत आह—उगित्वं विवति । नुम्विधेरार्गेणेन तत्र तदन्त-
विधिरिति भावः ॥ समुदायादिति । प्रत्ययप्रत्ययपरिभाषयेति
भावः ॥

(प्रथमपक्षे दोषाभाषोपपादकभाष्यम्)

यथेच्छसि तथास्तु ॥

अस्तु तायदुगितः प्रातिपदिकादिति ॥

कथम्—अतिभयती, अतिमदतीति ? तदन्तयि-
धिना भविष्यति ॥

१ मिमोन्नीसादी। मन्त्रिपदिकस्येति मन्त्रपदवाक्यस्य उत्पत्तिविषयात् लोकः।
अमरहरिद्वयेन च साधनासदृशविचारवि मिमोन्नीसादी। एभिर्मन्त्रस्य च मन्त्र-
पदोऽन्यथा च मन्त्रपदं च वचसादिति परिभाषणयोग्यमस्ति। इति सप्तमः। इति सप्तमः। इति सप्तमः।
मन्त्रिपदिकः ॥ अमरहरिद्वयेन च साधनासदृशविचारवि मिमोन्नीसादी। एभिर्मन्त्रस्य च मन्त्र-
पदोऽन्यथा च मन्त्रपदं च वचसादिति परिभाषणयोग्यमस्ति। इति सप्तमः। इति सप्तमः। इति सप्तमः।

१ भोगीजन मनुष्य एतितेन प्रातिपदिकस्य शोभिद्रुपत्वान्वाचनेनेति ।
मन्निपदिश्रिणि तदुत्तरिभवावयवेऽपि दोष इत्यर्थः ॥

१ गोपब्रह्म निर्वाचन समाप्ते गोपब्रह्म दत्त। स्वर्गिनि निर्मुक्तनीति
स्वं स्वर्ग। गोपनीयत्वेन समावेष्टं 'निर्गोमती' इति दीर्घो न स्यात् न आद्य—
गोपब्रह्मे निष्कामयेति ३

॥ 'मुमुक्षिपेयगमतेन' इति ग. पाठः । तदा यथायथावशिष्टो धनितेव इति
 मन्त्रादिभिः शक्तिभिः सम आत्मगतेन गमयति विनाशयति ।

मुनिवैद्यपात्रत्वेनेति चोक्ते 'पद्माब्जवन्दने' इति चोक्त्याप्या तदुक्त्यादिभिः

५. ममवदन्मन्त्रिणां कमुदावर्त्तेऽहम्भक्तवदितार्थः ॥

१. एतन्मतेन परिणतं ननु तादृशेन भावितृद्वयमप्युक्तं तत्रैव न ।

ननु चोक्तं ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः
प्रतिषिध्यत इति ।

नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम् । प्रातिपदिकाप्रातिपदि-
कयोरेतद् ग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) तदन्तविधिनेति । ननु च प्रातिपदिकेनो-
 गितो विशेषणविशेष्येण कथं तदन्तविधिः ? एवं तर्हि तन्नेपे
 योगद्वयमुच्चार्यते, तत्रैकस्मिन् योगे प्रातिपदिकेनो गिद्विष्यते ।
 द्वितीये तु गिता प्रातिपदिकमिति दोषाभावाः ॥ नैतदिति ।
 उभयस्य तदुक्तिरिति शब्दरूपमात्रमन्यपदार्थ आधीयते न तु
 प्रातिपदिकमेवेत्यर्थः ॥

(उद्धृतः) नन्वाद्यपक्ष उगितो विद्येष्पत्वादुदत्तविध्यभाव
इत्युक्तमिति शङ्कते—ननु चेति ॥ नन्वुगिच्छद्भ्यस्य संनिधानात्
प्रातिपदिकमेवाव्यपदार्थ इति प्रातिपदिकप्रवृत्तमेवेदमत आह—उगि-
च्छस्येति ॥ शब्दरूपभावाप्रमिति । प्रत्ययोऽपीत्यर्थः ॥ नन्वर्तुर्वक्ष्य-
व्यपदेशिवद्भावाभारम् एव ज्यायानिति शङ्कायामाह—तेनैति ।
व्यपदेशिवद्भावावस्त्वप्रातिपदिकेनेति भावः । वस्तुत इदं विन्यस्य,
तस्याप्रत्ययविधिपिपयत्वात् । गोक्षारमित्यस्य यथा वारुणं तथा
गोखिरोमित्यत्रैव निर्दिष्टमित्यर्थः ॥

(द्वितीयपक्षे दोषाभायोपपादकभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्त—उगिबन्तात्मातिपदिकाविति ॥

कथं—भवती, महतीति ?

व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ॥

ननु चोक्तं व्यपदेशिवद्भाष्येऽप्रातिपदिकेनेति ।
नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम् । प्रातिपदिकाप्रातिपदि-
कयोरेतद् ग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) व्यपदेशिवद्भावेनेति । प्रयोगभेदेन भवान् भवतीति यच्छब्दरूपं प्रयुज्यते तस्यायं भवच्छब्दोऽन्त इति कल्पनवैलक्षण्यः । एतेन^१ येन विभित्तदन्तसेलस्य स्य रूपमिति

प्रातिपदिकशानिरदिक्पहण इत्याद्येनाह—नैतदिति ॥

७ अनुवर्त्येन विधिति धूरे सां रूपमित्यनुवर्त्य ।

॥ गोभीरिणिसारी ॥ अरुणदिग्धस्वप्नवर्जितेन द्रष्टव्याण्यम्, येन विधिरिति
 ह्येते सन्निवृत्तस्वप्नवर्जनेन अरुणदिग्धस्वप्नस्य मत्स्यादयः ॥ गोमृद्वस्य
 द्रष्टव्यस्य च । अथ वस्तुपूर्वतोऽप्यथा अरुणदिग्धस्वप्नो मायस्वप्ना लोहना ।
 अथ गोभीरिणिसारं अरुणदिग्धस्वप्नस्य मत्स्यादयो वीर्या, यवती-महतीरिणिसरु
 येन विधिरित्येनास्ति चिह्नमिति वचनम् । मत्स्यादिमत्स्यम् । विरित्याये हेतुमाह—
 छम्पाप्रत्ययेति । येन विधिरिति सुप्तस्य सप्तविधिरिति ह्यवयवेन अरु-
 णदिग्धस्वप्नविधिराये अरुणदिग्धस्वप्नमेव यथा ।

१. तत्र हि—येषु मन्त्रादिभिर्दृष्टमिति श्रोतरीत्या वेन चन्द्रेन उगाध-
रिषी आद्यमन्त्रादिभिर्ह्येतत्तत्तं मत्स्यदानान्तरेनोत्कर्त्तव्यात् मन्त्राणां तात्पर्या-
न्वयान्तरादिव्यस्येव ह्यत्र हि भाष्यार्थः ॥ हस्तारिष्येन गोविशोरिति ह्ना-
मानः शक्तिः ॥

३० मनु मेव विविक्तस्येति वृत्ते स्वं स्वमिच्छसाधुरादेव तद्व्यतिरा-
 वृत्तिरेवमत्र कथं भवेदेवेमाह—स्येतेनेति । स्यारेतिद्वारायामिच्छाया-
 नुभूतिरिति वदत्यर्थः ।

निवृत्तमिति दर्शितं भवति । तेन गोक्षीरेमिल्यदौ गोत्रियोरिति ह्यसौ न भवति ॥

(पक्षद्वये दोषाभावोपपादकभाष्यम्)

यदप्युच्यते—उभयथा निर्गोमती, निर्यवमतीति न सिध्यतीति ।

किं कारणम् ?

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवतीति ॥

नैतत्प्रत्ययग्रहणम् । प्रत्ययाप्रत्यययोरेतद् ग्रहणम् ॥

कथम् ?

घर्णोप्युगित्, प्रत्ययोप्युगित्, प्रातिपदिकमप्युगित् ॥

(प्रदीपः) घर्णोप्युगिति । 'अवंग्रह्येतावनमः' इत्यवंग्रह्यस्य तुशब्द आदेशः, तत्रावेतीति ङीप् भवति, अन्धपर्यायोऽप्येव शब्दः । नन्वेतस्य तुशब्द आदेशो विधीयते तत्र ऋभेभ्य इति ङीप् कृते आदेशेन भाष्यम् । एवं तर्हि सम्भवमात्रेणैतदुक्तमिल्यदोषः ॥

(उद्घोषः) अवंग्रह्यस्य सिर्यां कृतित्वं दर्शयति—अन्धपर्याय इति ॥ भाष्यमिति । ङीप् निमिषीकृत्येति भावः ॥ संभवमात्रेणेति । 'बर्णोऽप्युगित्संभवति' इत्येतेन भाष्येऽभिसंहितम्, न तु प्रकृतोपयोगोऽपीत्यर्थः । कलुक्लु कोट्टीत्यादावाङोऽपि 'सिर्यां च' इति लुक्प्रदानो यथा ङीडुत्पत्तेः प्राक्, तथा 'तु' आदेशोऽपि तत्र प्राप्तेनेति भाष्याद्ययः ॥

(५१२० पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ धातोरुगितः प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) धातोरुगितः प्रतिषेधो प्रकट्यः । उल्लासद् प्राहणी, पर्णध्वद् प्राहणी ॥

(५१२० पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अञ्जतेऽप्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अञ्जतेऽप्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्राची, प्रतीची ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—अञ्जतेऽप्येति । वार्तिके 'नलोपिनः' इति शेषः । यव हि प्रत्याख्यनेन समफलता भवति ॥

(५१२१ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उगित्यञ्जतिग्रहणात्सिद्धमधातोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) "उगिति" अञ्जतिग्रहणादधातोः सिद्धम् ॥

अञ्जतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । अञ्जतेरेवो गितो धातोर्नान्यस्योगितो धातोरिति ॥

(प्रदीपः) उगित्यञ्जतिग्रहणादिति । उगिदन्वामिन्द्रो गिद्ग्रहणादयत्तेरपि ग्रहणे सिद्धेऽयतिग्रहणं नियमार्थम्—इह शास्त्रे यत्कार्यमुगितो विधीयते तदयत्तेरेव धातोर्भवति नान्यस्य धातोरिति कार्यमात्रं नियम्यते न तु शुभागम एव । अधातुग्रहणं तु तत्राधातुभूतपूर्वस्यापि शुभागमार्थम् । तेन गोमन्तमिच्छतीति क्यपि क्विपि च कृते गोमानिलप्रापि शुम्भयति । अन्यथा धातुत्वादयतिग्रहणाद् नियमार्थं स्यात् । अन्ये त्वाहुः—उगितयेति यद्यशब्दः सोषवेर्लुक्कारणकारस्यानुकरणम् । विमर्शेऽपि शुभा सुलुगिति लृक् । भाविनं चाकारलोपमाध्रिय चेति निर्देशः कृतः । ततश्चायतिग्रहणमिहैव नियमार्थम् । अकारणकारलोपयोश्चातश्चत्वात्—भाष्येः पूजायामिति यदा नलोपः प्रतिषिध्यते तदापि ङीप् भवति ॥ ६ ॥

(उद्घोषः) नन्वेवमधारेति व्यर्थमत आह—अधारिचिति । धारभेदेनेति भावः ॥ च शब्द इति । अकारत्वाकारणार्थे इति भावः ॥ भाविनं चेति । ङीप् कृते भाविनमित्यर्थः । न ङीप्शु न्याय्य एवेति भावः ॥ तदापि ङीप् भवतीति । ईदं शिष्यम्—आद्यव्याख्याने 'उगिदन्वा' इत्यत्र न लोपस्य विवक्षितत्वात्पूजायामप्रतिषेधः । अत एवोपदेशिकं प्राञ्चालायपदरायादिदेशिकं प्राचीत्याहुदाहरण भाष्ये दत्तम् । उगित्यञ्जतिग्रहणादिति चोक्तम्, अन्ययोगित्यस्य नोपयोगः स्यात् । यव च पूजायां प्राञ्चालायपदरायेवेत्यन्वये ॥

(११२ प्रत्ययविधिप्रश्नम् ॥ ४ । १ । ५)

१२८१ वनो र च ॥ ४ । १ । ७ ॥

(अतिव्याप्तिप्रतिहारभाष्यम्)

इह कस्माच्च भवति—निःशुनी, अतियूनीति ? अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति ।

* ननु विधिविधिविधिराद्यप्येव आदेशस्य बहिरहत्वाज्जोष पूर्वमुत्तमिः स्यादिसाह—नन्मन्त्रस्येति ॥

* तदपि—पूजायामपि ॥

* उगित्यञ्जत्यस्य चकाराधार इत्यर्थः ॥

* भाष्यव्याख्यायादुरोधेन द्वितीयपक्षान्तेनैव नलोपस्य विवक्षितत्वेनोक्तिरिति । अत्र द्वितीयपक्षे नकारलोपस्याप्रत्ययेन विवक्षितत्वमिति । पूजायामपि लोपिऽप्यञ्जतेः प्राथमिकं प्राचीलेव देशं स्यादित्युक्तम् ॥

* जीमलपक्षे तद्व्याख्यानेन यत्राद्यत्तदादित्यर्थः स्यात्, तथा च निःशुनीत्यादौ देश इत्यप्येव शब्दे—इह कस्मादिति ॥

* क पुच्छे 'स्वरूपमिति प्रवृत्तमिति' इति पाठः । असिद्धपाठेऽपि मन्त्रः कथं सगच्छेति सुधीर्निर्दिष्टमावनीयम् ॥

* गोत्रियोरिति सूत्रे मन्त्रमिति ईदृशोपचर्जनस्य बह्वेन गोक्षीरेमिलन गोशब्दस्य गोशब्दन्तेऽर्थकारणेऽपि येन विधिरिति सूत्रे स रूपमित्यस्योक्तत्वात् स्यादिति । स्यादिति स रूपमित्यनन्तरं न्यवेदियद्वाच्यं आशीषत इत्यर्थः । मन्त्रपक्षेऽपि मन्त्रस्य भाष्यमिति दक्षिणपक्षत्वात् न प्राप्तिः । तेन केवलगोशब्दस्य न ह्यस्य इति भावः ॥

* वर्णस्योक्तिः प्रदर्शयति—अर्षणल्लक्षणादिति ॥

यपि धीनो विधीयेयाताम्, तदा सुपूर्वादेरनुपधालोपिनोऽपि स्याताम् ॥

(उद्धोतः) ननु बहुषो धीवर्धो यथेति बहुव्रीहौ अंतरंगत्वा-
ज्जनयोर्धीपूर्वोः प्रतिपेक्ष स वचनेनाश्रयत्वात् उपसंख्यानं व्यर्थ-
मन आह—यहव इति । यदि धेति । इदं चावश्यकमिति नप-
दित्यत्र वक्ष्यामः ॥

(५२३२ पूर्वपक्षीयसमाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अनो बहुव्रीहिप्रतिपेधे वोपधा-
लोपिनो वावचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'अनो बहुव्रीहिप्रतिपेधे वोपधालो-
पिनो वेति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) अन इति । 'अनो बहुव्रीहे' इत्यस्यानन्तरम्
'उपधालोपिनो वा' इति वक्तव्यम् । तेन 'अन उपधालोपिनोऽन्य-
तरस्याम्' इत्येतन्न वक्तव्यं भवति । तत्रानुपधालोपिनो निलो
धीप्रतिपेधो भवति ॥ सुपर्वेति । उपधालोपिनस्तु धीचिन्-
त्यस्तेन—बहुराजी, बहुराजानी, बहुराजेति रूपनयं सिध्यति ।
एवं बहुधीवरी, बहुधीवानो, बहुधीवेति वचनन्तरस्यानुपधालो-
पिनो रूपनयं भवति ॥

(उद्धोतः) इत्यस्यानन्तरमिति । यथोक्त्याप्यनुपसंजननिदि-
शीह न सप्तपठ्यते, बहुव्रीहावप्रतस्यानुपसंजनस्यासम्भवात् इति भावः ॥
ननु यवनेन वचनप्रत्याख्यानमनुकमत् आह—तेनान उपप्रेति ॥
धीपूर्विकत्वं इति । निपेधविकल्पे विधिविकल्प फलतीति भावः ॥
बहुराजानाजिति । एकवचने—प्रतिपेधे, ङापि च रूपमेवामावा-
द्विवचनमुदाहृतम् ॥

(समाधानाक्षेपभाष्यम्)

अन्यथा कृत्वा चोदितमन्यथा कृत्वा परिहारः ।

१ ननु बहुवृद्धस्य धीवरीयस्यैव समाधे रूपस्य विद्वत्त्वाद्वाचितकमनयकमत्
आह—ननु बहुषो धीवर्धो यथेतीति । यत्र च धीवरीयस्यैव समाधे
वाचितकमनयस्यैव रूपं विद्वत्त्वेन । बहुषो धीवानो वल्लभिति विग्रहे रूपविद्वत्स्यै
वार्तिकमनयस्यैव इति भावः ॥

२ न सुखे 'अमया—अनो बहुव्रीहिप्रतिपेधे' उपधा लोपिनो वेति
वक्तव्यम्—इति पाठः । मूलपाठे प्रथमो वाङ्मयः 'अमया पदार्थकः' ॥

३ अनो बहुव्रीहिप्रतिपेधे इत्यदिगाम्बन्धभावाद्—अनो बहुव्रीहे
रित्येति ॥

४ अनउपधालोपिन इति सूत्रं मल्लाहवाचानो बहुव्रीहेरित्येतदन्तरानुप-
धालोपिनो वेत्यस्याधारात् फलमाह—एष बहुधीवरीत्यदि । यथान्याये तु
बहुधीवर्, बहुवृद्धाप्रकृष्टान्तराधेनामवयवमिति सूत्रेण दृष्टिं कृतेऽपि रो न स्यादिति
तत्र विद्वेदित्यर्थः ॥

५ ननु अनउपधालोपिन इत्यनुपधालोपिनो निलोपिनो बहुव्री-
हेरित्यस्यानन्तरउपधालोपिनो वेति सूत्रप्रत्येकउपसंजनदित्यस्यासम्भवात् इति
दोषः स्यादेवेत्यत आह—यथा न्यायेऽपीति । अनुपसंजनदित्येतद्विग्रहेण
मुद्रामात्रेवेति निष्पादकत्वं स्यादित्येतेषां बहुव्रीहेरनुपसंजनस्य तस्या-
सम्भवा फलमाह इति भावः ॥

६ वचनेनेति । फलविशेषमात्रे इत्यादि । एवम फलविशेषमात्रे 'अन
उपधालोपिनो वा' इति वचनेन 'बहुव्रीहे' इति वचनमल्लाहवाचमनुकमत् ॥

यथोपसंख्यानं चोदितं तथा नित्याभ्यां ङीप्ताभ्यां
भवितव्यम् ।

यथा परिहारः, तथा विभाषया भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) इतर पूर्वोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह—अन्यथा
कृत्वेति ॥

(उद्धोतः) पूर्वोक्तमिति । अनउपप्रेत्येन विहिते ङीप्-
रमात्रमनेन निधीयत इत्यनमित्यर्थः ॥ यथोपसंख्यानमिति बहु-
व्रीहेरित्येतत् । परिहारः—उपधालोपिनो वेत्येव ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथोपसंख्यानं चोदितमेवमपि विभाषया भवि-
तव्यम्, न हात्र ङीप् दुर्लभः । सिद्धोऽन ङीप्—अन
उपधालोपिनोन्यतरस्याम् (४११२८) इति । ङी-
प्संनियोगेन र उच्यमानोऽन्येन सति न स्यादित्ये-
वमर्थमुपसंख्यानं चोद्यते ॥

(प्रदीपः) अन्येन संतीति । प्रकरणान्तरविहितत्वा-
त्तस्य ङीप् इति भावः । बहुव्रीहेधेति तु वचनेन प्रकरणान्तर-
विहिते पाक्षिके ङीपि रेषो विधीयत इति तदेव रूपनयं भव-
तीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) नवन उपप्रेति ङीप् तत्तन्निवोगेन वनोरथै-
त्यनेन रादेष्टस्यापि सिद्धेर्बहुव्रीहेरुपसंख्यानं व्यर्थमती भाष्ये—
ङीप्संनियोगेनेति । कश्चेत्य इति ङीप्संनियोगेनेत्यर्थः ॥ ननु
कश्चेत्य इति ङीप्संनियोगेनेवेतदङ्गीप्संनियोगेनापि रङ्गं सुपरिमत्
आह—प्रकरणान्तरेति ॥ वचनेनेति । वचनसामर्थ्येनेत्यर्थः ॥

(सिद्धान्ताक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कारणं ङीप्संनियोगेन र उच्यते ?

इह मा भूत्—सुपर्वा, चारुपर्वेति ।

ततोर्होपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

अत्र तु 'उपधालोपिनो वा' इति वचनकरणे बहुव्रीहेष्व, अनउपधालोपिनो
न्यतरस्यामिति वचनद्वयं न कार्यमिति महत्तावमिति भावः ॥

७ अत्रानुपधालोपिनो बहुव्रीहेर्वा ङीप् सैवसंनियोगालोपिनो वेति
वचनसंनिकारे निषेचामात्रवत्तत्रैव इति ङीप् स्यादेवेत्याह—प्रतिपेधेति ॥
'प्रतिपेधविकल्पे' इति न पाठः ॥

८ ननु बहुवृद्धा, बहुवृद्धा, इति यमगात्रस्यैवमर्थे दृष्टीकृत्यापि यव-
मानस्येव सुखमिति बहुव्रीह्यामनित्यस्यानुकमत्तिलापङ्गानमाह—एकवचन
इति ॥

९ वनो र चेलनन्तर 'बहुव्रीहेष्व' इति वरणे नित्य ङीप् भवितव्यम् । शनो-
बहुव्रीहेरित्येतदन्तरानुपधालोपिनो वेति पाठो विकल्पस्यादिति फलमेव इत्यर्थः ॥

१० ननु कोपेत्तस्यानन्तर बहुव्रीहेरिति पाठेऽपि न तत्र ङीप्संनियोगान-
मपि तु केवलस्यैव । तथा च यकारान्तरादितिवान् उपप्रेत्येन 'ङीप् बहु-
व्रीहेरित्येन रो न स्यादिति 'अन्येन सति न स्यात्' इत्येतद्व्यायमनुपपन्नमाह
आह—बहुव्रीहेरिति रिति । शुनोपधालोपिनो वेति पक्षो व्यावर्त्यते । बहु-
व्रीहेरिति वक्तव्यमनुपधालोपिनो बहुव्रीहेरिति वक्तव्येन, उपधालोपिनो बहुव्रीहेरिति
प्रकरणान्तरस्यैव ङीप् सम्भवेन च बहुव्रीहेरिति 'वचनं व्यर्थमेव स्यादिति
तत्तन्निवोगेनान्तरात्तत्रैव ङीप् तत्तन्निवोगेन रूपनयं मुद्रामित्यर्थः ॥

११ वनोपेत्तस्यानन्तर बहुव्रीहेरिति पक्षे व्यावर्त्यमाह यकारान्तरात्—तत्र
ह्येति । अन्यतरस्यां बहुव्रीह्यामनित्यस्यादिति भावः ॥

८ मन्त्रोऽभिज्ञानस्य परिशिष्टं ८५५—मन्त्रोऽभिज्ञानस्य

(आपरुद्रावकभाष्यम्)

यदि प्रत्याहारग्रहणम्—

दोषस्त्वित्वे

इत्वे दोषो भवति—यदुच्यमिका, यदुच्यमिका ।
प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् (७।३।४४) इति—इत्वं न
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) दोषस्त्वित्व इति । तत्र हि सुन्विधिरिति
सर्वविभक्त्यन्तावेयवः समास आधीयते । तैत्थ्यं तापि सुपि
विधि 'इत्वम्' सुन्विधिर्भवतीति—इत्वे कर्तव्ये नलोपसाप्ति-
द्वत्वात्पूर्वोऽकारो न भवतीतीत्यं न स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नन्वित्वं तापो न विधीयत इति कथं सुपिधिरत
आह—तत्र हीति ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तस्मान्नोभौ ॥

तस्मात् पदसंज्ञकेभ्य उभौ न भवत इति वक्त-
व्यम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ।

स्त्रियाम् (४।३।३) इति वर्तते, स्त्रियां यत्प्राप्नोति
तस्य प्रतिषेधः ॥

पदसंज्ञानामन्ते लुप्ते

दाबुत्पत्तिः कसान्न स्यात् ।

प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं

दोषस्त्वित्वे तस्मान्नोभौ ॥

(प्रदीपः) स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति । अर्थाश्रयप्राप्तिमा-
त्रापेक्षोऽयं प्रतिषेध इत्यर्थः ॥ १० ॥

(उद्घोतः) नैतु स्त्रियामित्यनुवृत्तावपि स्त्रियां विहित लेख-
भेऽनंतरसेत्यादि हुर्वारमत आह—अर्थाश्रयेति । भिन्नपञ्चा त्रौपदी,
अतिपञ्चा कुलेत्सादौ गौणेष्वप्यत्र निषेधः, तदतविधिसत्तात् । बहु-
वचनस्य व्यक्तित्वबुद्ध्याभिप्रायेणैव सत्तेनार्थप्राप्त्यन्त इत्येवम्बुद्धौ

१ 'विभक्त्यन्तावयव इति कृमास' इति क पाठः । अयम्—इति शब्दः
मकाराभौ, सुन्विधिरिति पदं सर्वविभक्त्यन्तावयवकमेवमकारः कृमास अत्रा-
मत इत्यर्थः । इति शब्दद्वयं पठ पाठो भेदात् ॥ तापि सुपि इत्यस्य—तादृ-
शे सुपि, विधिरित्यमित्यस्य इत्यादयो विधिरित्यर्थः ॥

२ इत्यस्य सुपि विधिः सुन्विधिरिति सप्तमीत्यनुवृत्त्याश्रित्य सुन्विधित्व
हापयति—तत्राप्तेति । बहुवचनिकपदोद्धारिणि सुपि विधिरिति सप्तमि इत्य-
सुन्विधिर्भवति, इति इत्वे कर्तव्य इत्यापत्त्यर्थः ॥

३ नन्वर्थाश्रयप्राप्तिमात्रादिरेवमेव न पदसंज्ञानामर्थमात्रात् यथार्थं
निषेध इति अत्रो मा भूदित्यत आह—ननु स्त्रियामित्यादि । अत एव भिन्न-
पक्षेलादि गौणभेदेऽपि निषेध इति ॥

४ नैतु दाबुत्पत्तिरिति सूत्राय 'उत्पादनात्' पदेन 'मत्' 'मनो बहुवीहि' इति

मानाभावाच्च । पदेन चाप- एकारेण प्रत्याहारे इत्वे दोषवत्, अति-
पञ्चा कुलेत्सादौ दाबुत्पत्तिरिति दोषानुपपत्त्यासे वीजामात्र इत्यपास्तम् ।
एव चैतन्नाम्यप्रामाण्याद्बहुवचनस्यामित्यत्र नलोपे दाबुत्पत्तिरित्यादयो-
बहुवीहिरेत्यनेनाप्युभयोर्निषेधः । अतश्चभिप्रायेणैव पूर्वत्र—'यदि' ॥
स्त्रियां यदुक्तम्' इत्यादि कैयटेनोक्तमिति बोध्यम् ॥ १० ॥

(३२४ डापविधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । १ भा. ७ ॥)

१२८७ डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्

॥ ४ । १ । १३ ॥

(विकल्पाधिकरणम्)

(सूत्रैकदेशाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमुभाभ्यामित्युच्यते ?

(समाधानभाष्यम्)

उभाभ्यां योगाभ्यां डाप्यथा स्यात् । मन्त्रन्ताद्वज्र-
न्ताश्च बहुवीहिः ॥

(प्रदीपः) योगाभ्यामिति । योगस्या प्रकृतिर्योग-
स्तेनोच्यते ॥

(उद्घोतः) योगाभ्यां प्रत्ययविधेरसंभवादाह—योगस्येति ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमुपयममुवर्तते ॥

(प्रदीपः) प्रकृतमिति । ईयोरपि स्वरितत्वप्रतिज्ञा-
नात्, अपेक्षणाहेति भावः । एवमुभाभ्यामिति प्रत्याख्यातम् ॥

(उद्घोतः) नन्वनन्तरस्यैव सा स्यादत आह—द्वयोरपीति ॥
'स्वरितेनाधिकारः' इत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षेऽप्याह—अपेक्षणाहेति ॥

(भाक्षेपभाष्यम्)

अर्थान्यतरस्यां ग्रहणं किमर्थम् ?

(समाधानभाष्यम्)

अन्यतरस्यां डाप्यथा स्यात् । डापामुके प्रतिषे-
धोऽपि यथा स्यादिति ॥

इति सूत्रद्वयं पठ्यते । सूत्रद्वयं चान् पठ नञ्विधितः, सयोः मातृपिदि-
कृत्वाभावस्य च 'उभाभ्यां योगाभ्यां' इति मात्पमनर्थक स्यादत आहोद्घोते—
योगाभ्यामिति । एतद्व्याख्यानस्योत्पत्तेरुपपन्न इत्यर्थः ॥

१ 'उत्पादनात्' कर्तृपीत्यर्थः ॥ 'मत्' 'मनो बहुवीहि' इति सूत्रो-
पेक्षावृत्तिः कर्तृपीत्यर्थः ॥

२ द्वयोरपीति । 'मत्' 'मनो बहुवीहि' इत्यनयोः स्वरितत्वप्रतिज्ञाया-
दपेक्षावृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥

३ स्वरितेनाधिकार इत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षे स्वरितत्वप्रतिज्ञायाऽपेक्षावृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥

४ डाबुत्पत्त्यामिति सूत्रेण कस्यो विधानात्, पूर्ववृत्त्यान्वो निषेधविधानात्
सूत्रद्वयं विधिरिति विधयः विकल्पपक्षेऽप्युच्यते—अथा—यतरेति ॥

(समाधानाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह डाबुच्यते, प्रतिपे-
धोऽपि । तावुभाविपि ध्वननाद्भविष्यते ॥

(प्रदीपः) तावुभाविपि । यदि यत्रैव क्षीप्रतिपेध-
स्तत्रैव डाप् स्यात्तदा प्रतिपेधमविधायैव 'भनो डाप्' इत्युच्येत,
ततः 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेनापि लायेव विधीयेत, स एव हि
क्षीपं वाधिष्यते किं प्रतिपेधेन ? तस्मादुभयविधानसामर्थ्यादुभयं
भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु सम्भवत्येकविषयत्वे विषयमैवेन प्रवृत्तिर्न
स्यादत आह—यदि यत्रैवेति ।

(समाधानभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—

डाप्प्रतिपेधाभ्यां मुक्ते क्षीपपि यथा स्यात् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—डाप्प्रतिपेधाभ्यां मुक्ते इति ।
अन्यतरस्या प्रथम वाक्यभेदेनानन्तरस्य 'अनो बहुव्रीहेः' इत्येतस्य
विषये क्षीपनुशासार्थमिति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

सिद्धोऽन क्षीप्—अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्
(४।१।२८) इति ॥

(प्रदीपः) सिद्धोऽनेति । ननु यत्र तेन न सिध्यति सुप-
र्वेत्सादौ, तदर्थमन्यतरस्यामग्रहणं स्यात् । नैतदस्ति । यदाऽने-
नान्यतरस्यामग्रहणेन पक्षे क्षीपनुशास्यते तदाऽन उपधालोपिन
इति नियमार्थं भवति—उपधालोपिन एवास्तत्ताद् क्षीप् भवति
नान्यत्वादिति । ततश्च सुपर्वेत्सादेरुपधालोपिनो क्षीप न
आव्यमेव ॥

(उद्घोतः) तदर्थमिति । तत्र क्षीपनुशासार्थमिति ॥
न भाष्यमेवेति । सत्यतः वाऽन्यतरस्यामग्रहण इत्यर्थः ॥

(सूत्रात्परेकदेशाक्षेपभाष्यम्)

अथ तदन्यतरस्यामग्रहणं शक्यमकर्तुम् ?

यादं शक्यम् ॥

फथम् ?

इह डाप्पुच्यते, प्रतिपेधोऽपि, क्षीपपि । तत्सर्वं
यचनाद्भविष्यति ॥

१ यदा डाप्पुच्यते तदा प्रतिपेधोऽपि । यदि यत्रैवेति । 'यत्र' इति सूत्रेणैव
प्रतिपेधः, यत्र 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यत्राप्युक्तं । यत्र च डाप्पुच्यते तदा
यत्र मेव कर्तव्यमिति तत्प्रकारेणानुशिक्षणं विधायोक्तं भाष्यम् ॥

२ डाप्पुच्यते 'डाप्प्रतिपेध' इति सूत्रेणैव प्रतिपेधोऽपि । यदि यत्रैवेति सूत्रेणैव
प्रतिपेधः, यत्र 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यत्राप्युक्तं । यत्र च डाप्पुच्यते तदा
यत्र मेव कर्तव्यमिति तत्प्रकारेणानुशिक्षणं विधायोक्तं भाष्यम् ॥

३ डाप्पुच्यते 'डाप्प्रतिपेध' इति सूत्रेणैव प्रतिपेधोऽपि । यदि यत्रैवेति सूत्रेणैव
प्रतिपेधः, यत्र 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यत्राप्युक्तं । यत्र च डाप्पुच्यते तदा
यत्र मेव कर्तव्यमिति तत्प्रकारेणानुशिक्षणं विधायोक्तं भाष्यम् ॥

४ डाप्पुच्यते 'डाप्प्रतिपेध' इति सूत्रेणैव प्रतिपेधोऽपि । यदि यत्रैवेति सूत्रेणैव
प्रतिपेधः, यत्र 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यत्राप्युक्तं । यत्र च डाप्पुच्यते तदा
यत्र मेव कर्तव्यमिति तत्प्रकारेणानुशिक्षणं विधायोक्तं भाष्यम् ॥

५ डाप्पुच्यते 'डाप्प्रतिपेध' इति सूत्रेणैव प्रतिपेधोऽपि । यदि यत्रैवेति सूत्रेणैव
प्रतिपेधः, यत्र 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यत्राप्युक्तं । यत्र च डाप्पुच्यते तदा
यत्र मेव कर्तव्यमिति तत्प्रकारेणानुशिक्षणं विधायोक्तं भाष्यम् ॥

६ डाप्पुच्यते 'डाप्प्रतिपेध' इति सूत्रेणैव प्रतिपेधोऽपि । यदि यत्रैवेति सूत्रेणैव
प्रतिपेधः, यत्र 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यत्राप्युक्तं । यत्र च डाप्पुच्यते तदा
यत्र मेव कर्तव्यमिति तत्प्रकारेणानुशिक्षणं विधायोक्तं भाष्यम् ॥

७ डाप्पुच्यते 'डाप्प्रतिपेध' इति सूत्रेणैव प्रतिपेधोऽपि । यदि यत्रैवेति सूत्रेणैव
प्रतिपेधः, यत्र 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यत्राप्युक्तं । यत्र च डाप्पुच्यते तदा
यत्र मेव कर्तव्यमिति तत्प्रकारेणानुशिक्षणं विधायोक्तं भाष्यम् ॥

(प्रदीपः) अथ तदिति । अन्तराले विचारः क्रियते—
इदमेवान्यतरस्यामग्रहणं भवतु, तत्रत्यं न कर्तव्यं भवतीति मन्यते ॥
इतरोऽकरणं संमन्यते—यादमिति ॥ क्षीवपीति । अन्य-
तरस्यामग्रहणेनान्तरेण प्रापित इति भावः ॥

(उद्घोतः) विचार इति । प्रकृतविचारोपयोगि विचार-
ान्तरमिच्छार्थः ॥ ननु द्वयोरपि तयोः प्रत्याख्यानं सुपर्वेत्सादौ सावकाश-
योर्दोषप्रतिपेधयोः 'अन उपधालोपिनः' इति क्षीप् बहुराजेत्सादौ
बाधकः स्यादत आह—इदमेवेति । इदं च निषिद्धक्षीपोऽनुमतये,
अस्यैव चानुपधालोपिन इत्येतद्विधमायेति बहुराजेत्सादौ क्षीप्-
डाप्—प्रतिपेधाः सिद्धाः, सुपर्वेत्सादौ च क्षीवभावः ॥ ननु प्रति-
पेधो क्षीप् कस्य 'उच्यते इत्युच्यते' अत आह—अन्यतरस्यां
मग्रहणे नाप्रत्येनेति ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

नैवं शक्यं विज्ञातुम् । अक्रियमाणे हि तत्रान्यत-
रस्यां मग्रहणेऽनवकाशो क्षीप् डाप्प्रतिपेधौ बाधेत ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अनवकाश इति । निलोऽन उपप्रेति
विधिस्तद्विधानार्थः, विधिनियमसमवे विधेरेव यथायत्त्वादिति भावः ।

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

डाप्प्रतिपेधावप्यनवकाशौ तौ यचनाद्भविष्यतः ॥

(समाधानभाष्यम्)

सावकाशौ डाप्प्रतिपेधौ । कोऽवकाशः ?

सुपर्वः, चारुपर्वेति ।

तस्मादन्यतरस्यां मग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) तस्मादिति । अत उपप्रेत्य नियमावधिनि-
त्यर्थः । अन्यथा तदन्यतरस्यामग्रहणोपि विवक्षितः सुपर्वेत्सादौपि
स्यादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इदं तु स्वत्यन्यतरस्यां मग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥

(प्रदीपः) इदं स्थितिः । असिन्नन्यतरस्यामग्रहणे क्रिय-
माणेऽन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामिति नियमार्थं कर्तव्यम् । त-
देवेवाहुतेऽन्यतरस्यामग्रहणे निष्येधं भविष्यतीति भावः ॥

तदीति । सुपर्वेत्सादौ यथायत्ने क्षीपौ प्रत्यक्षय इति भावः । अन्यतरस्यां
यत्पक्षे 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इत्यस्य नियमावधौ न अनुपधा-
लोपिनो क्षीप्, तदपवादो च विधानाभावादेव सुपर्वेत्सादेरनुपधालोपिनो न
धीयताम् ॥

१ ननु 'इह डाप्पुच्यते, प्रतिपेधोऽपि, क्षीपपि' इत्यत्र डाप्पुच्यते क्षीपपु-
च्यते इत्येवमपुनरावृत्त्यः, तत्र क्षीपो विधानाभावादेवेत्येवमपुनरावृत्त्यः—ननु प्रतिपेधो
क्षीपविधाति । यत्र प्रतिपेधो क्षीप् च उपप्रेति यत्रेन कथमुच्यते इत्यर्थः ॥

२ अत उपप्रेत्यन्यतरस्यामग्रहणमादेव नियमो भवति । तत्र डाप्प्रतिपेधा-
विधानस्य विधानार्थो न स्यात् । यत्र च 'अनुपधालोपिनो डाप् क्षीप् प्रतिपेधा'
वचनादिति च नियमोऽन 'अन वचना' इत्यनेन क्षीपेनानुपधालोपिनोऽन्यतरस्या-
देत्यर्थः ॥

३ डाप्पुच्यते डाप्प्रतिपेध इति सूत्रेणैव प्रतिपेधोऽपि । यदि यत्रैवेति सूत्रेणैव
प्रतिपेधः, यत्र 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यत्राप्युक्तं । यत्र च डाप्पुच्यते तदा
यत्र मेव कर्तव्यमिति तत्प्रकारेणानुशिक्षणं विधायोक्तं भाष्यम् ॥

(उद्घोतः) विषयं भविष्यतीति । एते न भविष्य-
शेष इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

इदमप्यवश्यं कर्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ?

डाप्यतिपेधाभ्यां मुक्ते ङीत्रावपि यथा स्याता-
मिति । रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं चोदितं तत्र
यत्कथं भवति ॥

(प्रदीप) इदमपीति । असतीहान्यतरस्याग्रहणे 'अन
उपधालापिनोऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रं विषयं स्यात्तत्र प्रस्फुरा-
न्तरेण ङीपो विधानात् 'वतो र च' इत्यनेन 'ऋज्ञेभ्यो ङीप्'
इत्येतं सूत्रमिषीयमानशेषक्रियेन विषीयमानो रेफो बहुव्रीह-
रीत्यन न स्यात्, बहुव्रीणीति स्यात् । सति त्रिवहान्यतरस्याग्र-
हणेऽन उपधालोपिन इति सूत्रं नियमार्थं भवति न तु विषय-
धर्मिति बहुव्रीहरीत्यन ऋज्ञेभ्यो ङीमित्यनेनैव ङीर् भवति ।
तत्तत्र वनो र चेति रेफादेश सिध्यति । यदि तर्लन्यतरस्याग्र-
हणेन पक्षे ङीवनुज्ञायते तदा मज्जन्तादपि प्राप्नोति, व्यवस्थित-
विभाषाविज्ञानात् भविष्यति । अथवा डाधुभाभ्यामित्येको योप
कियते, ततोऽन्यतरस्यामिति द्वितीय, तनानो बहुव्रीहेरेति
वनते न तु मन इति ॥

(उद्घोत) इत्येतस्मिन्नेति । अनन्तरत्वादिति भावः ॥
अस्मभ्यो ङीवित्यनेनैवेति । नियमार्थं स तदनुवादरूपत्वादिति
भावः ॥ मज्जन्तादपीति । अङ्गुलीदो 'पामे, पामाना' इत्यादौ वा
निवात्यतरस्यामित्यनेन वाक्यभेदेनानुज्ञायमानो ङीप्पुभाभ्या स्वा-
दिति भावः ॥ एतत्तत्रावपि तदनुज्ञाऽसम्भवाद्वाग्यभेद आशयक
इत्याद्येनाह—अप्येति । व्यवस्थितविभाषया तु नैतत्तावद्वि-
शेष्यम्, 'मन' इत्यस्य सप्तमे तद्व्यवस्थापते ॥

(जिज्ञासाभाष्यम्)

अथैह कथं भवितव्यम्—

वहय. श्वानोऽस्यां रथ्यायाम्, वहवो युवानो
ऽस्यां शालायामिति ?

(प्रदीप) अथेहेति । यदि 'नयुतथ' इत्यनेन नयन्ताद्
बहुव्रीहौ रन्विधीयते, तदाऽत्रापि कपा भाव्यम् । अत्र नय-
न्तानां वर्तिपदानां यो बहुव्रीहिस्ततः क्विति, तदा तत्र कथा
न भाव्यमिति सहाय्यं पृच्छति ॥

(उद्घोत) वदाऽत्रापिती । डाप् टिलोप-सम्प्रसारणपूर्व-
त्वं—दीपत्येषु केषु नयन्तादिति भावः ॥ नयन्तानां वर्तिपदा-
नामिति । नय तोत्तरपदक इत्यत्र इति भावः । बहुवचनं प्रयो-
गबाहुव्याभिप्रायेण ॥

(रूपाक्षेपभाष्यम्)

'बहुव्रीह्या, बहुव्रीह्या' इति भवितव्यम् ॥

का रूपसिद्धिः—डाप्, टिलोपः, प्रसारणम्,
प्रसारणपरपूर्वत्वम्, नयुतथेति कप् ॥

(प्रदीप) आचार्यदेशीय आह—बहुव्रीहेति ॥ प्रसार-
णपरपूर्वत्वमिति । सम्प्रसारणस्य डापथेत्यत्र । ततो 'हल्'
इति सम्प्रसारणात्तस्य दीर्घत्वम्, अङ्गप्रत्यययोरेकदेशस्य पूर्व-
प्रत्यन्तवद्वाचान्तो नवीसज्ञायामुपजाताया नयुतथेति कप् ॥

(उद्घोत) ननु टिलोपे परामावात्य सम्प्रसारणपूर्व-
त्वमत्राह—डापश्चेति ॥ दीपपट्टचिनिमित्तं सम्प्रसारणत्वम्, तद-
न्नागत्य चोपपादयति—अतवदिति । हल् इति सूत्रान्नमाम
र्थेनात्विषावप्यतिदेशप्रवृत्तिरिति भावः । अतवत्वादेशं च सम्प्र-
सारणान्तस्वाङ्गत्वं बोध्यम् । एव करो निमित्तं बहुव्रीहित्वमप्यन्त-
वत्त्वेन बोध्यम् ॥ तत्र इति । दीर्घानतरमित्यत्र ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

कपा तावन् भवितव्यम् ॥

किं कारणम् ?

नयन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तद्विज्ञायते, न
चैव नयन्तानां बहुव्रीहिः ॥

प्रसारणेनापि न भवितव्यम् ।

वक्ष्यत्येतत्—श्वादीनां प्रसारणे नकारान्तग्रह-
णमनकारान्तप्रतिपेधार्थमिति ॥

परपूर्वत्वेन चापि न भवितव्यम् ।

वक्ष्यत्येतत्—सम्प्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणम-
समानाङ्गप्रतिपेधार्थमिति ॥

तस्माद्बहुश्वा, बहुयुवेति भवितव्यमिति ॥

(प्रदीप) इदानीमाचार्य आह—कपा तावदिति ॥
वक्ष्यतीति । अपि परतः पूर्वमत्रम्, डावन्तानु प्रत्ययान्तरे
इति सम्प्रसारणस्य डापथ समानाङ्गत्वं नास्तीत्युक्ताकारयोरे-
कादेशाभावः, यथा शकहाविति ॥

(उद्घोत) भाष्ये—श्वादीनां सम्प्रसारण इति । ननु
टिलोपस्याभीयासिकत्वेन यत्र न नातवमिति चेन्न । तस्यानित्य-
त्वात् । ईदृशविषये श्वाश्रयवादसिद्धत्वाप्रवृत्तिरित्यर्थस्यासिद्धपक्षे
उपपादयिष्यमाणत्वाच्च ॥ प्रत्ययान्तरे इति । तत्र नाभाष्य-
त्पत्र इति भावः ॥

(६२५ अधिकारसूत्रम् ॥ ४ । १ । १ आ० ८)

१२८८ अनुपसर्जनात् ॥ ४।१।१४ ॥

(तदन्तविधिज्ञापनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अनुपसर्जनादिति किमर्थम् ?

१ डाधुभाष्य मिल्यत्र वाच्यमदाभावे एतन्निव वाच्यं डापो दीपस्य विधान-
मनुमानम् ॥ तत्र व्यवस्थितविभाषाऽऽवृत्त्याऽपि यद् यत्रना दीप् नय-
नमिति चेत् तद्वै तद्वै इत्यस्य ङीवनुज्ञायाऽङ्गत्वं उद्देश्येनोद्दिष्टं एव
स्वादिति वाक्यभेद एवोपचरणम् ॥

२ उपसर्जनपदं नयमानं श्रुत्वा विन्नु एवविधिकं चार्थविषयते इति
सूत्रेण विधीयमाना ४२४ वक्ष्य स्यात्तदन्तःश्रीवन इति तस्मादनुपसर्जनात् ङीप्
त्यस्य साहित्येन नवि—अनुपसर्जनादिति निवधमिति मत्र ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—ज्ञापकं स्याति । 'अनुपसर्जना' इति तदन्तविषयभावसिद्ध्यानुसारः, तेन पूर्वत्र तदन्तविधिनाम इत्याशयः, अत्र एव 'पूर्वत्र' इत्युक्तम् ॥

(शापनप्रयोजनभाष्यम्)

किमेतस्य शापने प्रयोजनम् ?

भयती, अतिभयती, महती, अतिमहतीत्यत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतत्—वर्णोऽप्युगित्, प्रत्ययोऽप्युगित्, प्रातिपदिकमप्युगित् इति ॥

(शापनप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि—यद्बुधीयरी, यद्बुपीयरीति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अप्राप्युक्तम्—'एविधाने यद्बुमीहेरूपसंस्थानं प्रतिपिद्धत्वात्' इति ॥

(मदीयः) यद्बुधीयरीति । 'बनो र च' इत्यत्र वधन्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रहणादेव तदन्तविधिर्न स्यादिति भावः ॥ उपसंस्थानादत्र सिद्धिं न्वाऽऽह—एतदपीति ॥

(उद्घोतः) ननु बनोरचेत्यत्र वनिति प्रत्ययप्रहणात् कथं प्रहणवता प्रातिपदिकेनेति निषेधोऽत्र आह—बनो र चेत्यत्रेति । प्रत्ययप्रहणपरिभाषयेति भावः । तथा च सामर्थ्यगृहीतेन वधन्त-प्रातिपदिकेन प्रातिपदिकाधिकारे विज्ञेये सम्भवन्नपि तदन्तविधिः प्रतिषेधात् स्यात्, अस्मात्तु शापनाद्वनतीति तात्पर्यम् । एतत्प्रकरणस्य शब्दानामस्त्रीलिङ्गप्रकृतिकाचारकिञ्चनप्रकृतिकर्तृकिञ्चनानां स्त्रीलिङ्गानामभाव इति बोध्यम् ॥

(शापनप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि—अतिधीयरी, अतिपीयरी ॥

(मदीयः) अतिधीयरीति । धीवानमतिकान्तेति तत्-पुरुषः ॥

(उद्घोतः) तत्पुरुष इति । बहुमीहो उपसंस्थानेन सिद्ध-मिति भावः ॥

१ 'उद्घोतः' इति समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधस्य निषेधक-मिति तदन्तविधिरक्षयः चित्तादि सिद्ध इत्याशयः ॥

२ बनोरचेत्यत्र प्रत्ययप्रहणेन तदन्तविधिप्रतिषेधेऽपि वधन्तस्य वीजद्वयस्य ग्रहणं स्यात् तदन्तस्येति पुनस्तदन्तविधिप्रतिषेधक इत्यर्थः ॥

३ यद्बुधीयरीत्यादिपदेषु 'एविधाने यद्बुमीहेरूपसंस्थानं प्रतिपिद्धत्वात्' इति वार्तिककृतोक्तम् ॥

४ अस्य तत्पुरुषत्वेन रतिधाने बहुमीहेरित्येनापि सिद्धिरिति भावः ॥

५ पूर्वविधिना 'अनुपसर्जनं' यदाभिः श्राद्धीय वचनविधिषापूर्वं इत्येन-कथितो गृहीतः । इदानीमप्रधानपदार्थमनुपसर्जनमिति पदमित्येवमिति तदन्त-पूर्वमेवेति ॥

६ अतिधीयरीत्यादिकृद्भवनमहर्षेति शापितस्तदन्तविधिना सिद्धमिति नैव दत्तपुत्रमधिकारस्य फलमत आह—ननु अमहर्षिति । अतिधीयरीत्यादि-कथयित्वे परिभाषिकोपसर्जनस्य वीजद्वयविशेषादीनामस्त्येव ॥

७ अमहर्षत्वेनेत्येन तदन्तविधौ शापितेति बहुकुञ्चरेत्यादौ माहस्य धीनो धारणार्थमनुपसर्जननादित्वावश्यकमिति प्रयोजनमुपसर्जनमाह—अथपेति ॥

(५१३५ उपसर्जनपदार्थयोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पूर्वसूत्रनिर्देशो वाऽऽपिशालमधीत इति ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वसूत्रनिर्देशो वा पुनरयं द्रष्टव्यः । पूर्वसूत्रेऽप्रधानस्योपसर्जनमिति संज्ञा क्रियते । या-यद् ब्रूयात्प्रधानादुत्पत्तव्यमप्रधानाच्चेति, ताद्यदनु-पसर्जनादिति ॥

किं प्रयोजनम् ?

आपिशालमधीते ग्राहणी—आपिशाला ग्राहणी । अणन्तादित्येकारो मा भूदिति ॥

(मदीयः) ननु अमहर्षत्वं इत्यनेनैव शापितस्तदन्तविधिः । ततश्च नाशोऽनेन शापकेनेत्याह—पूर्वसूत्रनिर्देश इति । याद्यद्व्यस्त्यर्थं ॥ अथ वा पूर्व तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वादुपसर्जनेनापि तदन्तविधिः स्यादिति प्रयोजनसमुच्चयायां वाह्यम् । पूर्वसूत्र-शाब्देन पूर्वाचार्यकृतं व्याकरणमुच्यते । क्षीपिशास्त्रिणा प्रोक्तमिति 'इनच' इत्यण् । ततोऽध्येयं 'तदधीते' इत्यण्, तस्य 'प्रोक्तानु-क्त' इति लृक् । प्रोक्तप्रत्ययस्याणोऽनोपसर्जनत्वाद् कृष्ण भवति ॥

(उद्घोतः) ननु परिभाषिकोपसर्जनग्रहणे तदन्तविधिशाप-नस्य प्रयोजनस्योक्तत्वेन कथं कौत्सिकोपसर्जनग्रहणं प्रधानावि-नोपसर्जनस्य ? कृत्विभोक्तृविन्यायवाच्यस्यानुचितत्वादत आह—ननु अमहर्षिति । तस्यैव इति । यदि शापकस्य नोपयोगस्तर्हि तस्यैव ॥ ननु तेन तदन्तविधिशापने बहुकुञ्चरेत्यादि व्याहरणं अधिकार आवश्यक इति 'तस्यैव' इत्युक्तमत आह—अथ पेति । पूर्वमिति । अमहर्षत्वेनेत्येव ॥ तत्र पक्षे 'इदं तर्हि प्रयोजनम्' इत्यभिमत-व्याख्यानस्य, तस्यादमहर्षिति शापक लक्ष्यानुसाराणापिशालमधिकार-विकल्पात् । पूर्वविषयमेव । अत एव पूर्ववार्तिके पूर्वमेत्युक्तम् । एत-त्प्रभृति तदन्तविधेः फलं तु अत्र न पश्यति इत्यपरे ॥ भाष्ये—पूर्वसू-त्रेति । सामर्थ्याद्विधानानुसारव्याख्यानान्नात्र कृत्विन्यायवाच्यवि-तिः ॥

८ 'आपिशाला' इत्यत्र प्रोक्तार्थव्यवस्थायाम् अनुसर्जनं वाच्यं कीदृ । अथे-व नोऽनुपसर्जनस्यैव तस्य लोपात् ततो वीजित्वं ॥

९ कृत्विभोक्तृविन्यायवाच्ये वीजित्वं—आपिशाला' इत्यादि उद्घातमादिधिरैव । परिभाषिकस्योपसर्जनस्य ग्रहणे आपिपुत्रत्वेन परिभाषिकोपसर्जनत्वाभावात् न माह ॥

१० अत्र पक्षे—यदीयां प्रति पक्षे, कौत्सत्वे तु तदन्तविधिरमहर्षत्वेनेत्येव ज्ञाप्यते, तथा शोषणं नैवापि तदन्तविधिः प्रामोति, तद्वारणार्थमनुपसर्जनादि-लेतदावश्यकमिति पक्ष इत्यर्थः ॥

११ सामान्यतया इदं तर्हि प्रयोजनम्—प्रधानेन तदन्तविधिर्भावात् स्यात् इत्यादिना अनुपसर्जननादित्येनैव तदन्तविधिर्नतीति स्मरत्वा मदीये । मदीयमताश्चने हि ब्रूयादुपसर्जनादित्यधिकारस्य तदन्तविधिज्ञापनत्वाभावेन नैतद्व्याप्त स्मरत्वात् शेषमेवेत्यर्थः ॥

१२ पूर्वविधयेष्वेव अनुपसर्जनविकाराणां तदन्तविधियोषकमित्यर्थः । अत्रापि प्रधान 'शापकं तु पूर्व तदन्तप्रतिषेधस्य' इति वार्तिकप्रत्यय-ग्रहणमेव ॥

रिति भावः ॥ नैतु डातुभाष्यामिति पूर्ववत् नान्प्रधानस्योपसर्जन-
सरोत्तल्यन आह—पूर्वाचार्येति ॥ नन्वापिशलिद्व्युत्पत्तीकार्यं छेन
भाष्यमत आह—इजश्चेतीति ॥

(अन्वयबोधकभाष्यम्)

अथानुपसर्जनादित्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भ-
वति ?

अणन्तं ह्येतदनुपसर्जनम् । नानुपसर्जग्रहणे-
नानणन्तं विदोष्यते—अणन्तादनुपसर्जनादिति ॥

किं तर्हि ? अणेष विदोष्यते । अण्योऽनुपसर्जन-
मिति ॥

(प्रदीपः) अणन्तमिति । प्रत्यये लुप्ते प्रकृतेरेव तदर्था-
भिधानादिति भावः ॥ अणेषेति । अत्र च प्रोक्तार्थस्योपसर्ज-
नत्वादर्थद्वारेणानुप्रत्यय उपसर्जनमिति भावः । यस्त्वय्येन्या
प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य लुप्तत्वात्तदाश्रयो हीन भवति । प्रत्येय-
लक्षणानपि न भवति—‘अण्योऽङ्कार’ इति विज्ञानात् ॥

(उद्द्योतः) साक्षाच्छब्दस्योपसर्जनत्वात्तद्व्याख्या—अत्र
येति ॥ अण्योऽङ्कार इति । एव च प्राधान्येन वर्णाश्रयत्वात्प्रत्य-
यलक्षणाभावा इति भावः ॥

(५१३६ अनुपसर्जनस्य गृह्यमाणविदोषणत्वे दोष-
वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गो भवति—
अवन्ती, कुन्ती, गान्धारी ॥

(प्रदीपः) अतिप्रसङ्ग इति । तेभ्योऽपि प्रतियेधः
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ अवन्तीति । अवन्तेरपत्वं छी, ‘इदेल्लोस-
राजादागुम्बद्’, तस्य ‘त्रियामयन्तिउन्तिउरुभ्यश्च’ इति लृप् ॥
गान्धारीति । गान्धारेरपत्वं छी, ‘सात्वेयगान्धारीभ्याश्च’
इत्यम्, तस्य ‘अतध’ इति लृप् । अत्र प्रत्ययार्थं प्रति प्रहृ-
षंस्त्वोपसर्जनत्वात् ‘इतो मनुष्यजातेः’ इति ङीप् न प्राप्नोति ।
तस्य तु दाशीत्यादिरवशात् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—जातिशब्देभ्यस्त्विति । उपसर्ज-
नार्थप्रतिपादकत्वादवन्त्यादिशब्दानामिति पूर्वपक्षः । उपसर्जनीभूत-
जात्यर्थप्रतिपादकादित्यर्थ इत्युत्तरम् । अनन्तरापत्तेऽपि गोत्रवारो-
पेणात्र जातित्वम् ।

(५१३७ दोषाभावोपपादकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥*॥ सिद्धं तु जातेरनुपसर्जनन्त्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

‘कथम् ? अनुपसर्जनादित्युच्यते । न च जाति-
रुपसर्जनम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । प्रत्यये लुप्ते प्रकृतिरेवापत्त्य-
लक्षणां जातिमाह, सा चानुपसर्जनमित्यर्थः ॥

(वार्तिकान्यथासिद्धिभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्त्रियामिति वर्तते ।
सेनाणं विशेषयिष्यामः—स्त्रियां योऽपिहित इति ॥

(प्रदीपः) एतदपीति । यदुक्तं पूर्वसूत्रनिर्देशो वैति
तद्व्याप्यकारः प्रत्याचष्टे ॥ स्त्रियां योऽपिगिति । आपिशलि-
शब्दास्तु यः प्रोक्तार्थेऽणुप्रत्ययः स स्त्रिया न विहितः ॥

(अभ्युपेत्यादेन दोषभाष्यम्)

एवमपि काशकृत्स्निता प्रोक्ता मीमांसा—काश-
कृत्स्नी, काशकृत्स्नीमधीते—काशकृत्स्ना ब्राह्मणी,
अत्र प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—एवमपीति । अत्र प्रोक्ताया अपि
श्रीत्वास्त्रियामणलीति पूर्वपक्षाशयः ॥

(दोषाभावोपपादकभाष्यम्)

नैप दोषः । अध्येड्यामभिधेययामण ईकारेण
भयितव्यम् । यद्वात्राध्येन्यामभिधेययामणुत्तः,
लुप्तः सः ।

यद्यश्चूयते, उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न
भयिष्यति ॥

(प्रदीपः) उत्पन्न इति । योऽपि लुप्तकृत्स्नीति लुप्तः ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

रुद्रग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति—संघातादुत्पत्तिर्मविष्यति ।

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

रुद्रग्रहण इत्युच्यते, न चैतरुद्रग्रहणम् ।

रुद्ररुद्रग्रहणमेतत्—रुद्रप्ययमण, तद्धितोऽपि ॥

(सूत्रानुपयोगप्रदर्शकभाष्यम्)

एवं तर्हि—ईकारान्तेन समासो भविष्यति ।

(प्रदीपः) एवं तर्ह्येति । कुम्भस्य कारीशब्देनोपपद-
लक्षणः समासः करिष्यते । 'ह्यो' इत्यत्र च दयाप्राप्ति-
पदिकादिति त्रितयाधिकारात् श्रीप्रत्ययान्तात्समासप्रातिपदि-
कादृग्विधासत्वे । समासमन्तरेण श्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदि-
कस्यासंभवात्समासः श्रीप्रत्ययान्तो गृह्यते । दयापन्वेभ्यश्च
गुणर्थादिभ्यो दयाप्रग्रहणानुदृश्या भविष्यतीति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु श्रीप्रत्ययान्तेन समासेऽपि समासस्य प्रत्यय-
प्रदणपरिभाषया श्रीप्रत्ययान्तसमासत्वं सतो दगत आह—श्रीभ्यो-
ऽनिति । एवं च श्रीप्रत्ययान्ताप्रातिपदिकाद् ङको विधानाप्रत्ययेन
प्रत्ययग्रहणपरिभाषा भाष्येन इति भावः ॥

नन्वेवं गुणर्थादिभ्यो दयान्तेभ्यो ङङ् न स्याद्, उभयत आक्षेपे-
ऽन्नादिवर्त्तमानाच्च विननादिभ्योऽपि न स्यादत आह—दयापन्तेभ्यश्च
इति । अनुपगमनेन श्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावादिं सर्वं विज्ञेयम् ।
तस्मात्श्रीभ्य इति सूत्रे प्रातिपदिकादिति न संभवेत्यत्र इत्येव तत्त्वम् ।
अथवा दयाप्रग्रहणसैनदर्भगावश्यकत्वेन दयापृष्टप्रत्ययान्तस्यैव
इति दिष्टम् ॥

(सूत्रोपयोगप्रदर्शकभाष्यम्)

यत्वेयं लभ्येत, एतं स्यात् । तत्तु न लभ्यते ।

किं कारणम् ? अत्र हि गतिकारकोपपदानां रुद्रि-
रुद्र समासो भवतीति समास एव तापद्वयपत्तिः ।
समासे च एते, अवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति ॥

अथवयादुत्पत्तां सत्यं को दोषः ?

कीम्भकारोयो न तिङ्गपत्ति-अवयवस्य वृद्धिस्त्वती
ह्याताम् ।

तस्मादनुपसर्जनाधिकारः ॥

(प्रदीपः) अवयवादिति । अत्र बोधयन्ति—'कृतदि-
तसमासाश्च' इत्यत्र रुद्रग्रहणपरिभाषया कुम्भकारशब्दस्य प्राति-
पदिकत्वात्तत एव ङीव् भविष्यतीति—तदयुक्तम् । अत्रास्याः
परिभाषया अनुपस्थानस्य पुंयोगसूत्रे प्रतिपादनात् ॥ नन्वेवमपि
कारशब्दाद् ङीपि विहिते कुम्भकारीशब्दादेव ङङ् भविष्यति,
श्रीप्रत्ययग्रहणे तदादिनियमाभावात् । तथा च परमकारीपग-
न्धीपुन इत्यत्र संप्रसारणं भवति । एवं तर्हि तदादिनियमाभा-
वादनिवृत्त्यः प्रसज्येत । तथा च कदाचित्कारीशब्दात्प्रत्ययः
स्यात्, कदाचित् कुम्भकारीशब्दात् । यैदा तु कुम्भकारीशब्द
एव श्रीप्रत्ययान्तो भवति, न तु कारीशब्द इति तत्र प्रत्ययो
भवति ॥ ननु कदाचित्प्रत्ययभाष्यात्कारीशब्दोऽपि श्रीप्रत्ययान्तो
भवतीति ततोऽपि ङङ् प्रसज्यः । नैप दोषः । नियमप्रतिषेधेना-
धिकस्य तदन्तस्य कार्यं विधीयते, न तु न्यूनस्य । अथ वा श्रीप्रत्यये
तदादिनियमाभावमनाधित्स्य कुम्भकारीति प्रयोजनमुक्तम् ॥

(उद्घोतः) सत एवेति । वस्तुनोऽवयवस्य प्रातिपदिकत्वा-
त्समुदायस्य चाणनन्तत्वाभावाद् ङीपोऽप्राप्तिरेवेति शंभिनुमुचितम् ॥
प्रधानेन तदविवक्षितप्राप्ते तु नानियमप्रसंगदोष इत्याह—यदा-
स्त्विति । 'विधीयते' इत्यनन्तरं 'तदा' इति शेषः ॥ सत इति ।
कुम्भकारीशब्दादित्यर्थः । ननुपाठे तु कारीशब्दादित्यर्थः ॥
सत्यस्य प्रधानेन तदविविधौ चङ्कते—ननु कदाचित्तिति ॥ नियम-
प्रतिषेधेनेति । अर्थ भावः—नियमेनापि कस्यैव व्यावृत्तिर्न तु न्य-
ूनस्य, अथ एव 'अस्यापस्त युदा' इत्यर्थे—अशब्दादिभि यत्सेति कोपे,
इत्यन्तावाह इतिदिः । 'इषदेवेयन्मात्रम्' इत्यादौ शब्दतात्त्विके मा-
त्रादितिदिः । एवं च तत्रिषेधे तस्मात्सर्वस्यैव साम्रो गम्यामे न तु
अगम्यावर्त्तयेति ॥

नन्वसत्यस्य प्रधानेन तदविविधौ श्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात्कु-
म्भकारीशब्दस्य निष्कृष्टाप्रत्ययेनानववाच्य तदविविधकारीशब्दस्य एव-
मन्ताभावाच्च समुदायादेव द्यादि भविष्यतीत्यत आह—अथ वेति ।
तत्राश्रयणे तु यत्सेधेदेरमिति वृत्तिरुक्तम् ॥ केचित्तु—कुम्भकारीशब्दस्य
ङङ् इति वा अवयवस्यैव विरुद्धिरे गम्यान्त्योत्पत्त्यनुकूलि वा अवयवस्यैव वि-
रुद्धिरे विरुद्धिः अप्यनवायेन दर्शयति प्रयोगोपात्तात्वाच्च अनेदेशावयवा-
दुत्पत्तिरेवापीभावेऽपि । समुदायादेवेव विरुद्धिरे प्रधानाश्रयणोपात्ति
तस्य दुबारात्वादः । यन्निर्णयं देन विविधिति सूत्रे भाष्येऽपीति तदेव

निरूपितम् । सुषन्तं तु न वचनेन निमित्तकोटौ प्रविष्टम्, किन्तु न्यायप्राप्तमिति माप्याचयः । तस्यै बुद्धिदोषः प्रवृत्तौदाहरणस्येष्ट एव । सारदोषस्तु यदा कुपकरणे निवृत्ता तुम् करोति तदा 'अणि निवृत्ते' इत्यनेन पूर्वपादमुदाहरणमिति । न च कियामित्यस्य गृह्यमाविशेषणतायाः प्रागुक्तत्वेन, अनुपसर्जनं नादित्येवमावर्त्तमानेन साधितेऽपि कथं चारितार्थम् ? अनेनेन कियामित्यस्य तदन्तविशेषणताया अपि शापनाद्, तस्य ङीप्प्रकृतियविशेषणताया न्याय्यत्वात् । स्वमन्त्रस्यैव तदर्थान्वयाद् । एव च बहुकुरुरचरेति व्याख्यं प्रतिदम् । निश्चये सति 'आविशका' इत्यप्येत्यावर्त्तमेव । अनुपसर्जनं नादिति तु गृह्यमागविशेषणमेवेत्याहुः ॥

(५१३८ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अनुपसर्जननाधिकारे जातेर्ङी-
प्विधाने सुपण्या उपसंख्यानम् ॥*॥

(भाष्यम्) अनुपसर्जननाधिकारे जातेर्ङीप्विधाने
सुपण्या उपसंख्यानं फर्तव्यम्—सुपर्णी ॥

(प्रदीपः) सुपर्णीति । शोभनानि पर्णान्यस्या इति बहु-
मीहिः । तन् पर्णशब्दस्योपसर्जनत्वाद् ङीप् न प्राप्नोति ॥

(बह्योत्तरः) भाष्ये—जातेर्ङीप्पिति । जातेरित्युपसर्गभावे
पाकपण्येति ङीप्विधाने इत्यर्थः । भाष्ये 'तस्य च शब्दस्य जातिवा-
चकत्वाद्' इत्यन्वयः ॥

(५१३९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ न वा समासस्यानुपसर्जनत्वा-
जातिवाचकत्वाच्च शब्दस्य सामा-
न्येन ङीप्विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एव दोषः ।

किं कारणम् ? समासस्यानुपसर्जनत्वाद् । समा-
सोऽत्रानुपसर्जनम् । स च जातिवाचकः । समास-

स्यानुपसर्जनत्वात्तस्य च जातिवाचकत्वाच्छब्दस्य
सामान्येन ङीप् भविष्यति—'जातेरङ्गीविपयाद्-
योपधात्' (४१३६) इति ॥

(प्रदीपः) न वेति । सुपर्णशब्दो जातिवाचि प्राति-
पदिकं तच्चानुपसर्जनम् । बहुकुरुरा नगरीत्यत्र तु जातिवा-
चिनः कुकुटशब्दस्योपसर्जनत्वात्समासजातिवाचित्वाद् ङी-
पोऽभावः ॥ जातेरिति । जातेरित्यनुवर्तमाने 'पाककर्णपणे'
इत्यनेनेत्यर्थः ॥

(बह्योत्तरः) जातिवाचीति । औपधितातिवाचीत्यर्थः ॥
नन्वेव जातेरङ्गीत्यनुपसर्जननाधिकारे पाठो न्यर्थास्त आह—
बहुकुरुरेति ॥

(वार्तिकोपसंहारभाष्यम्)

कथं कृत्वा चोदितम् ? कथं कृत्वा परिहारः ?
परम्रीहिरिति कृत्वा चोदितम् ।
तत्पुरुष इति कृत्वा परिहारः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिधिरचित्ते व्याकरण-
महाभाष्ये चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमे
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) बहुमीहिरिति । नास्त्युपसर्जनमन्मिथिलानु-
पसर्जनमित्याधीयमाणे पर्णशब्दस्योपसर्जनत्वाद् ङीप् न स्यात् ।
तत्पुरुषे तु दोषाभावः । समासस्योपसर्जनत्वाभावाद् ॥

इत्युपाध्यायजैय्यट्टपुनःकैयट्टकृते महाभाष्यप्रदीपे चतुर्थ-
ध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकम् ॥

(बह्योत्तरः) 'कथं कृत्वा' इति भाष्यस्य वदाद्वयविषयत्वप्र-
तिपत्तिरिति—नास्त्युपेति ॥

इति श्रीशिवमहर्ष्यसतीगर्भजनागोत्रीमहर्षकृते भाष्यप्रदीपे-
ह्योते चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमे प्रथममाह्निकम् ॥

१ अनु 'धीमथोदात्तमिति कुमुदात्तम्' इति धीमथोदित्यादिना । तथा
॥ केवलकारीशब्दस्य सुबन्तात्माभावादेव न तत्तत् मत्व इत्यादिवाच्यमाह—
सुबन्तात्त्वमिति । अत्र शुभ्रं वातुर्वेत्त इत्यर्थः ॥

२ कुम्भकारेव इत्यादायपक्षस्य वृद्धौ सत्यमपि न कश्चिदोष इत्यर्थः ॥

३ ननु विशिष्टाङ्गु मत्व 'क्रातु' इत्यनेना-नोदात्तत्वम्, किन्तु ङीप्प्रार्थो
भावे केवलकारीशब्दादपि ङीप् अन्तोदात्तत्वमेवेति कथं 'अवयवस्य वृद्धिस्तौ
स्यात्' इत्याद्यामिति प्रदर्शितेन आह—'एवमदोषस्तित्ति' । कुम्भकार
इत्यत्र मत्वस्येव नानोदात्तत्वम्, स च विशिष्टाङ्गुत्ववत्ता दकि अन्तोदात्तत्वमेव
स्यादिति न लोकोपेयः । यत्र कुम्भकाराणां क्रियाया निवृत्त्येव काचन तत्र 'अण्यन्ते
परे निवृत्तकामिनि कथसि पूर्वमाहुदात्तम्' इत्यर्थेन 'अणिनिवृत्ते' इति सूत्रेण
कुम्भकारीशब्दे कुम्भशब्द एव आहुदात्तः स्यात् । ततश्चावयवकारीशब्दात्
ङीप् मत्वस्येव नानोदात्तत्वे आहुदात्तत्वमनोदात्तस्य चेति सारद्वयस्य अण्य
स्यादिति भावः ॥ अनुदात्तमप्यद्वयमेवेति परिभाषया ङीप् विष्टरं वञ्चि

मत्वेन चानोदात्तत्वमेव स्यादिति तु न वक्तुं शक्यम् । अवयवकारीशब्दा-
दपि तस्यैव सति तत्तत्तत्वेन सातिपदित्वात्सुबन्तात्वमपि कारये इत्येवेति
परिभाषया न कोऽपि दोष इत्याहुः ॥

४ ननु चिवामिति विशेषणं गृह्यमाणस्यैवेति लोकिपमणे बहुकुरुरासादौ
दोषाभावात्सुपसर्जननादित्येवमाहुः, कथं स्यादे चारितार्थमाभावात्तस्य मिति
तदन्तस्यैव विशेषणमिति शङ्क्यत इत्यत आह—तस्य ङीप्पिति । ङीप्पस्य
धीत्वस्य प्रकृत्यर्थे एवावयवस्य न्याय्यत्वेन चिवामित्येतदपि तदन्तस्यैव विशेषण
न्याय्यमिति भावः ॥

५ अनुपसर्जननादित्येव विशेषणं गृह्यमाणस्यैवेति सिद्धान्तित्वेन पाककर्णे-
त्यादौ अनुपसर्जनं न च पाकमि जातिवाचकं तदन्तत्वाधीयवकायमस्य इत्यर्थः ॥
स्यावयवत्वमेव सुपर्णीत्यादौ ण्यस्योपसर्जनत्वाद्भातिरिति भावः ॥

६ ननु सुपर्णीशब्दस्य मित्यधीत्येव जातेरङ्गीत्यस्य माप्यवयवत्वाद्—
जातेरित्यनुवर्तमान इति ॥

(६२६ टीपविधायकसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ९ ॥)

१२८९ टिङ्गणज्ज्वयसज्जन्मात्र-

चर्तयण्ठवठज्जकरपः ॥ ४ । १ । १५ ॥

(टीपविकरणम्)

(५१४० पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दग्रहणे सानुबन्धकस्योप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दग्रहणे सानुबन्धकस्योपसंख्यानं

कर्तव्यम्—कारिकेयी, हारिकेयी ॥

किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ? •

(५१४१ पूर्वपक्षसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अननुबन्धकग्रहणे हि न सानु-
बन्धकस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्ध-

कस्य ग्रहणं भवति' इत्येषा परिभाषा कर्तव्या ।

कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ?

तव्यग्रहणे तव्यदग्रहणं मा भूत् ।

दिव्यग्रहणे दिव्यग्रहणं मा भूत् ॥

(प्रदीपः) तव्यग्रहण इति । 'पूरणशुण' इति तव्येन
रामासप्रतिषेध उच्यमानस्तव्यता न भवतीति ब्राह्मणकर्तव्यमिति
रामाद्यो भवत्येव, तत्र कृतस्वरैरान्तस्वरिणं भवति । तव्येन तु
रामावे कृतस्वरेण तदाब्दाकार उदात्तः स्यात् ॥ दिव्यग्रहणे
इति । तेनाक्षरपूरिति 'दिव औद्' इति न भवति । अक्षरपूर्या-
मिति 'दिव उद्' इति न भवति । अन्यथा 'ऊठि' कृते, एक-
देशविकृतस्यानन्त्यादौत्वारे स्याताम् । परिभाषायां तु सत्यां
प्रातिपदिकस्य स्वर्गान्तरिक्षापाचिनो दिव्यग्रहणस्य ग्रहणम् ॥

(उद्योतः) अन्तःस्वरितमिति । तन्मल्लिखितेन स्वरितो-
त्पाद ॥ तदाब्दाकार इति । प्रचैयम्वरेण कर्तव्यस्य ग्रहणोदात्त-
त्वाद् ॥ अक्षरपूरिति । पाचोः सानुबन्धकत्वाद् ॥ ऊठि कृत इति ।
इतिगुणविमर्शस्यैवशरादेशया दिव्येयुष्यादुदत्तस्य ॥ दिव्यग्रह-
णेति । शिदिप्रत्ययान्तस्य, अग्रनुपप्रत्यय वेत्यर्थः ॥

(परिभाषाज्ञापकभाष्यम्)

ननु चेयमपि कर्तव्या—'तदनुबन्धकग्रहणेऽतद-
नुबन्धकग्रहणं न' इति ।

कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ?

'यत्'ग्रहणे 'यत्' ग्रहणं मा भूत् ।

'अङ्' ग्रहणे 'चङ्' ग्रहणं मा भूत्

'अच्' ग्रहणे 'णच्' ग्रहणं मा भूत् ॥

(प्रदीपः) प्रसङ्गेन परिभाषाऽन्तरप्रतिपादनायाह—ननु
चेयमिति । स एवानुबन्धो यस्येत्यर्थः । उपात्तानुबन्धव्य-
तिरिक्तानुबन्धयुक्तस्त्वतदनुबन्धकः ॥ यत् ग्रहण इति । 'य-
तोऽनामः' इत्याद्यामित्यर्थः ॥ अङ्ग्रहण इति । 'अदृशोऽदि-
गुणः' इत्यत्र चङो ग्रहणाभावादिति विधीयमानं 'क्षयतेरः' इत्यलं
चङि न भवति—अशिथियदिति ॥

(उद्योतः) प्रसङ्गेनेति । न तु प्रकृते ढको ग्रहणानुपपत्तिप्र-
योजिका सेल्यर्थः ॥ स एवेति । सप्तर्षादी वीप्सावश्च वृत्तावध्या-
रणस्यान्तर्भाव इत्यर्थः ॥ अतदित्यस्य तत्तद्विज्ञेयार्थ इत्याह—उपा-
सेति ॥ अदृशोऽदीति । अनुवृत्तिप्रदर्शनार्थमेतत् ॥ चङि नेति ।
'विभाषापेदृशम्योः' इति चङ, 'जृष्टम्' इति षोडश ॥

(परिभाषाज्ञापकभाष्यम्)

से ढ्रे एते परिभाषे कर्तव्ये ?

न कर्तव्ये । •

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत एते परिभाषे इति
यद्वयं 'यामदेवाद् ड्यड्ङ्यौ' (४।२।९) इति ययती
द्वितौ करोति ॥

(प्रदीपः) ड्यड्ङ्यौचिति । यस्मैति लोपेन वानवेव्य-
मिति रूपेऽसिद्धे डित्करणे 'ययतीक्षातदर्थे' इत्यत्र ष्वव्यतोऽग्रहण-
नियारणाभंम् । एवं चैतर्द्धे डित्स्य प्रयोजनं भवति, यद्येते परि-
भाषे भवतः । तेनायामवेव्यमित्यनान्तोदात्तत्वं न भवति, अपि
तव्यग्रहणपूर्वपदप्रकृतिसंख्यानार्थेन ॥

(उद्योतः) ननु लोपार्थं शिवमत आह—यस्मैतीति ॥
'यवं च' इतिग्रहणस्यार्थमाह—यद्येते इत्यादि ॥ अन्तोदात्तत्वं नेति ।
'ययतीक्षातदर्थे' इत्यनेन, नच उत्तरयोर्मपदंनयोऽन्तरपदयोरेवमा-
मस्यान् उदात्त इति तदर्थः ॥

(प्रथमवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

तत्तत्पुंसंख्यानं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् ।

अननुबन्धको दृष्टाद्ः स्त्रियां नालीति कृत्वा
सानुबन्धकस्य ग्रहणं विनास्यते ।

ननु चायमस्ति 'शिलाया ङः' (५।३।१०२) इति । नप
स्त्रियां वर्तते ।

अयं तर्हि 'समाया यः' (५।३।१०५) 'दृष्टादृन्तित'
(५।३।१०६) इति । एयोऽपि न स्त्रियां वर्तते ॥

१ 'अन्तरिक्षा' इति अ. पाठः ॥

२ इतिग्रहणस्यार्थमाह—यद्येते इत्यादि ॥ अन्तोदात्तत्वं नेति ।

३ ययतीक्षातदर्थे इत्यनेन, नच उत्तरयोर्मपदंनयोऽन्तरपदयोरेवमा-

मस्यान् उदात्त इति तदर्थः ॥

४ ययतीक्षातदर्थे इत्यनेन, नच उत्तरयोर्मपदंनयोऽन्तरपदयोरेवमा-

मस्यान् उदात्त इति तदर्थः ॥

५ ययतीक्षातदर्थे इत्यनेन, नच उत्तरयोर्मपदंनयोऽन्तरपदयोरेवमा-

मस्यान् उदात्त इति तदर्थः ॥

किं कारणम् ? तत्र साधुरिति चतंते । कथं च
स्त्री नाम सभायां साध्वी स्यात् ?

(प्रदीपः) नैप स्त्रियामिति । शिडेव शिलेयमिति नपुं-
सकलिङ्ग एव शिलेयशब्दः, सभावात् ॥ कथं स्त्री नामेति ।
यत्सभायां विदुषामेव पुरुषाणां साधुत्वविभारादिति भावः ॥
ननु सभायां साधुरियं ब्राह्मणपट्टिः, परिपट्टेनि समवति स्त्रियाः
सभायां साधुत्वम् । एवं तर्हि च्छन्दसि सभेयशब्दस्यैव विधायी
स्त्रिया प्रयोगोभारः ॥

(उद्घोतः) यश्मभायामिति । भवेति प्रायश्चित्तादेरनु-
पलक्ष्यम् । प्रायश्चित्तादिविमर्शे, याननादौ वा विदुषामेव साधुत्वेन
योग्यतयाऽपि विभारादिति भावः ॥ वैदुष्यं च—उपनयनादिभ्यां पुंसां भे-
देति तात्पर्यम् ॥

(५१४२ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अन्ग्रहणमनर्थकं तदन्ताद्धि
डीन्विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ?
तदन्ताद्धि डीन्विधानम्—तदन्ताद्धिग्रन्ताद् डीन्
विधीयते—‘शार्ङ्गरवाद्यजो डीन्’ (४१.१७३) इति ॥
न चास्ति विशेषः—अग्रन्ताद् डीपो वा डीनो
वा, तदेव रूपं स एव स्वरः ॥

(प्रदीपः) अन्ग्रहणमिति । ‘शार्ङ्गरवाद्यजो डीन्’ इत्य-
नेनाग्रन्ताद्धिन्विधानादग्रन्ताद्धि डीन्विधानमनर्थकम् । खरे
विशेषाभावाद्—अग्रन्तस्याधुदात्तत्वात् ङीपि ङीनि वैयुदात्त-
स्यैवावस्थानात् ॥

(उद्घोतः) ङीन्विधानादिति । भाष्ये हि हेतुनित्यर्थः ।

(५१४३ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा जात्यधिकारात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽनर्थकम् । किं कारणम् ?
जात्यधिकारात् । अतेरिति तत्रानुवर्तते । अजा-
त्यर्थोऽयमारम्भः—औदपानी, औत्सी ॥

तच्चावश्यं जातिग्रहणमनुवर्त्यम् ॥

(प्रदीपः) औत्सीति । उल्ले भवेति भवैवावयवे ‘उत्सा-
दिभ्योऽङ्’ इत्यनृविधाने जातिवाचित्वाभावात् ॥

१ छन्दसि सभेयशब्दस्य ‘सभायां साधु’ इत्यर्थे स्त्रियाम्भेदो नास्तीति
दृष्टव्यं स्त्रिया नास्तीति सम्भेदेन ॥ छन्दसि दृष्टव्यविधत्वात् ॥

२ न पुल्ले ‘धामादत्राऽनन्तात्’ इति पाठः ॥

३ ‘ङीनि वाऽधुदात्तस्य’ इति च पाठः ॥

४ अथवाऽपि गोत्रं च चरति स्मृतिं जातिवत् ॥ अत्रार्थे जातिवत्त्वाभावेन
तद्विषयभेदेति द्रष्टव्यम् ॥

५ च छ. पुल्लेभ्योः ‘पुंगोदादिरायावत्’ इति पाठः । वार्तिके पुंगोदा
७ पाठो च ॥

(उद्घोतः) ननु औत्सा अपसार्धते जातिवत्त्वस्यैवेत्यत
आह—भवेति ॥

(५१४४ सिद्धान्तसाधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अनधिकारे हि पुंगोदादिरायां
डीन्प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अननुवर्तमाने हि जातिग्रहणे पुंगो-
दादिरायां डीन्प्रसज्येत—वैदस्य स्त्री वैदीति ॥

(अन्ग्रहणद्वयस्य साफल्यबोधकभाष्यम्)

यदि तर्तस्य नियन्धनमस्ति, इदमेव यक्तव्यम् ।
तत्र यक्तव्यम् ।

तदप्यवश्यं यक्तव्यम् । अक्रियमाणे हि तस्मिन्
वैदस्य भगिनी—वैदी, परत्वाज्जातिलक्षणो ङीप्
ङीपं वाधेत । ङीनि पुनः सति परत्वाद् ङीन् ङीपं
याधते ॥

(प्रदीपः) वैदस्य भगिनीति । अनेन जातिवाचित्वं
दर्शयति । या हि वैदस्य भगिनी सा विदस्यापत्यमिति तस्यां
जातिनिमित्त एव वैदशब्दः प्रवर्तते, न पुंगोयनिमित्तः ॥ पर-
त्वादिति । परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यत इत्यपवादत्वादि-
त्युक्तमवति ॥

(उद्घोतः) ननु भगिन्यामपि पुंगोदादेव वैदशब्दस्य वर्तना-
त्कथं जातिवत्त्वम आह—अनेनेत्यादि ॥ ननु शार्ङ्गरवादिष्वपि
जातिग्रहणानुवृत्तौ निरवशात्त्रायां ङीमः कथं परवोक्तिरत आह—
परत्येति ॥

(५१४५ सूत्रांशपूरकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ ख्युन उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ख्युन उपसंख्यानं कर्तव्यम्—आख्य-
ङ्करणी, सुभगङ्करणी ।

(सूत्रांशपूरकभाष्यम्)

अल्पसिद्धमुच्यते ‘ख्युनः’ इति—

नञ्जन्त्रीककख्युंस्तख्यु-
तलुनानामुपसंख्यानम् ।

नञ्जन्त्रीककख्युंस्तख्युंस्तलुनानामुपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । नञ्—खेणी । ख्युं—पौञ्जी । ईकङ्—शा-

क्यामिति सूत्रेण ङीन्प्रसज्येत्यर्थः । भाष्ये तु पुंगोदादिरायां स्त्रिया ङीन् इति
तात्पर्यम् ॥

१ ‘अनुवर्तमाने’ इति च पुल्ले ॥

२ भगिनी वैदीत्यर्थः इति च पुल्ले ॥

३ भगिन्यामपि अन्ग्रहणमप्यस्य वैदशब्दस्य जातिवाचकत्वमुपपादयति—
या हीति ॥

४ ‘अत्यल्प’ इति च छ पाठः ॥

५ ‘नञ्, ख्युं—खेणी, पौञ्जी’ इति क पाठः ॥

कीकी, याष्टीकी । ख्युन्—आट्यङ्करणी, सुमग-
ङ्करणी । तरुण, तलुन—तरुणी, तलुनी ॥

(प्रदीपः) ख्युन इति । ख्ये ख्युनः पाठोऽनार्थः ॥
नञ्छत्रीति । तरुणतलुनशब्दयोरवयोऽर्थं ग्रहणम्—तैरुणी
सुरेति । प्राणिधर्मो हि वयः । गौरादिषु तरुणतलुनशब्दयोः
पाठान् ऋषिर्भवति । खैरे विशेषः । अथ वा वयोवाचि-
भ्यामपि गौरादिपाठात्परत्वात् ऋषेव स्यादिति वयोवचनावपि
तरुणतलुनशब्दावुपसंख्यानं प्रयोज्यतः, तत्र सामर्थ्यात्
ऋषीयोरैविकल्पः ॥

(उद्द्योतः) ननु तर्णननुनयोः 'वयस्वचरमरति' ऋषः ति-
देरुपसंख्यानं ध्येयमत आह—तरणेत्यादि ॥ खैरे विशेष इति ।
हनननावापुशचाविनो । तत्र कीप्यापुशचात्वम्, ऋषि स्वतोदात्त-
त्वमिति विवेकः ॥ तदानीं सुरेत्यामपि वयस आरोपाप्रयोगः स्यादत
आह—अथयेति ॥

(१२० ऋषिधापयसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ भा. १० ॥)

१२९० यजश्च ॥ ४ । १ । १६ ॥

(ऋषिधिकरणम्)

(५१४१ आक्षेपपार्तिक्म् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आपत्यग्रहणं द्वीपाद्यजः प्रति-
पेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आपत्यग्रहणं कर्तव्यम्, द्वीपाद्यजः
प्रतिपेधार्थम् ।

इह मा भूत्—ऋष्येति ।

तत्तर्हि यक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) आपत्यग्रहणमिति । अपत्ये भव आपत्यः ॥
ऋष्येति । ऋषिर्भर्ता मनादावर्थे 'द्वीपादनुमसुदं यम्' इति
वम् ॥

(उद्द्योतः) अपत्ये भव इति । त यै प्रदीपरोक्षपरेणापदा-

ऽपत्ताधिकारस्य एव गृह्यते । अत एव देवापननाविति यन्नि दैव्ये-
त्वादो न ङीप् इति बोध्यम् । अत एव प्रत्याख्यानं समफलता ॥

(समाधानभाष्यम्)

न यक्तव्यम् । नैवं विधायते—कञ्करपो यज-
श्चेति ।

कथं तर्हि ?

कञ्करपोऽयजश्चेति ॥

(प्रदीपः) कञ्करपोऽयजश्चेति । अयं संहितापाठ
आर्षः । तत्र 'गर्गादिभ्यो यज्' इत्यत्राकारप्रत्ययेपादयन्विधीयते,
त एव चेष्टानुक्रियते । तत्राकारोऽनुनासिक इन्द्रचङ्कः, इह
विशेषणार्थ इति यत्रो ग्रहणाभावाद् द्वैत्येति तावैव भवति ।
'यस्कादिभ्यो गोत्रे, यज्योश्च' इत्यत्राप्यकारप्रत्यये ॥

अथयौ गोत्रग्रहणानुवृत्त्या 'गर्गादिभ्यो यज्' इत्यस्यैव लुता-
कारस्य निर्देशः ॥

(उद्द्योतः) ननु निश्चित्य पाठे दोष एवेत्यत आह—आर्षं
इति । सै नु स्यात्प्राप्त्युत्पत्तिरिति भावः ॥ ननु अयत्रोऽभावात्कथं
तदन्तान्ग्रीप्तिरित आह—उप्रेति ॥ तन्नेवं गार्ग्यो न सिध्यती-
त्यत आह—तत्राकार इति ॥ ह्रस्वधौपकेऽकारप्रत्यये विनाऽपि सिद्धिं
दर्शयति—अथ येति । एतेन संधावरुह्येति म्याख्यातम्, गोत्रवर-
णादित्तो गोत्रग्रहणानुवृत्तेः । तदनुबंधकपरिभाषा स्वनिहास्तेन भा-
ष्यप्रामाण्यात् प्रपदैते । गोत्रग्रहणस्य तत्रानुवृत्त्या गोत्रे तदनुबंधक-
योऽभावापेति दिक् । 'अभिमित्' इति यदनु कश्चिन्मा विधानात्
तदियमे दोषः ॥

(१२० ऋषिधापयसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ भा. ११ ॥)

१२९१ प्राचां प्फ तद्धितः ॥ ४।१।१७ ॥

(तद्धितप्राधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

तद्धितपचनं किमर्थम् ?

(५१४६ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तद्वितवचनं पितः प्रातिपदि-
कादीकारार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्धितयचनं क्रियते, पितः प्राति-
पदिकादितीकारो यथा स्यात् ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

पित्करणसामर्थ्यादेवात्र-ईकारो भविष्यति ।

यथैव तद्धि पितृकरणसामर्थ्यादप्रातिपदिकादी-
कारो भवति । एवं प्रातिपदिकादित्यस्यानुवर्तन-
सामर्थ्यादपितोऽपि प्रातिपदिकादीकारः स्यात् ॥

भस्त्यन्यत् प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तौ प्रयोजनम् ।
किम् ?

उत्तरार्थम् । अत इन्—दाक्षिः, ग्राक्षिः ॥

(प्रदीपः) पितृकरणसामर्थ्यादिति । धातोः-त्रैपादेः
पियमद्विभो चरित्तायमिति त्रया समेत्यादौ ङीप् भवति ॥ य-
थैय तर्हति । यदि 'विद्वर्गौरादिभ्यश्च' इत्यत्र पितृ-प्रातिप-
दिकसद्वयोर्विशेषणविशेष्यभावो नास्ति, तदा समुच्चयेन भा-
व्यमिति भावः ॥ उत्तरार्थमिति । अत्र त्वैनुवर्तते नान्तर-
ीकम् । एतच्च गौरादिप्रहणादिज्ञायते ॥ समुच्चये गौरादिभ्यो
ङीपः सिद्धत्वात् ॥ अत इमिति । अन्यथाऽत इति समय-
विशेषणं स्यादिति भावः ॥

(उद्धृतः) ननु पितृसामर्थ्यादप्रातिपदिकान्डीति भातोरपि
 स्यात्त आह—भातोरिति । भावभेदस्य स्त्रीवेनायोगः । हृदंते तु
 अवयवे चारितार्थेन समुदादिभेदकारकत्वे मानामाव इति भावः ॥

पुतत्र—अत्रानुवृत्तेनास्तीत्यर्थः च । यद्यपि गौरादिग्रहणमित-
रप्रातिपदिकमावृत्त्यर्थं तथाऽपि स्वास्थानात्तदसंबन्धेनैवोपपत्तौ तद्वि-
त्तग्रहणं च कार्यमिति भाष्याशयः ॥ अग्न्यथा—प्रातिपदिकाधिकारा-
भावे ॥ समर्थेति । तत्तद्वैक्योरपलमित्रज्ञ च स्वादिति भावः ॥

१ 'मादिपदिकादीकारो' इति क. च. पाठः । पित्रादिभ्यश्चेत्यत्र माति-
पदिकादित्यनुवृत्तेः । पितुः मातिपदिकादित्यर्थः । स्वात्तत्वात् अपभ्रंशान्तरस्य
तद्विज्ञानत्वात्मातिपदिकसंज्ञाऽप्यवश्यकी ॥

१ नपादे=नपु० सञ्ज्ञायामिलादेः क्त्वि 'विद्धिदादिभ्योः' इत्यत्र विधानेन चरितार्थमिति कृदन्तात्प्रत्ययस्य चोक्तत्वं । केवलाद्भूतोः स्त्रीत्या-
योगात् प्रत्ययः ॥

३ अन त्वनुवर्तनमपि हिोपदिश्यमेवान् मातिपदिक्कदित्सस्वानुवर्तिना
त्रैलोक्यस्थने हिमाद्रिसराधेऽनुवर्तमाना मन्तरीयकक्षासंस्थिता इत्यर्थः ॥ यद्यपि
मातिपदिक्कदित्सस्व विरोधपूर्णं किन्तु समुच्चयद्वारा गौरादीना ग्रहण स्थान-
मेव स्यात्सामातिपदिक्कदित्सोपदिश्येणमेवेति ॥

॥ अत इत्येतद्विशेषणं यदि समर्थस्य स्वातन्त्र्याऽकारुण्यत्समर्थादिव्यर्थः।

(६२९ प्रत्ययविधायसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १२ ॥)

१२९२ सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः

॥ ४१३१३८ ॥

('सर्वत्र' पदकृत्यभाष्यम्)

सर्वप्रग्रहणं किमर्थम् ?

प्राचामेव हि स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम्, सिद्धं प्राच्यां पूर्वेण ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम् । सर्वेषामेव यथा स्यात्—
वक्ष्यायनी, चापं बाधित्वा प्फो यथा स्यात् ।

(प्रदीपः) सिद्धमिति । आग्नेयसामर्थ्यात् 'प्राचा' इति न संभन्त्यत इति भावः ॥ सर्वपामिति । अपवादविषया-
णामपीत्यर्थः । इहानुपयोगात् पूर्वसूत्रेण सर्वत्रप्रहणं संभध्यते ।
तेनानव्यायनीति प्राचा एफः सिद्धो भवति । अन्यथा ह्यवव्या-
येति चाप-उर्वीचां सावकाशः परत्वाप्राचां एफं दाधेत ॥

(उद्घोषः) अपवादोति । बाधकलभः । परत्वादि ज्ञा-
प्राप्नोति, बाधकविषयेऽपि प्राचा मते ष्फो यथा स्वादिलभः ॥
अत्रत्यमंत्रप्रवृत्ते कथं सङ्गमोऽत आह—इदोति । सर्वत्रैत्यस्य
बाधकविषयेऽपीति तर्कार्थः ॥ ननु चैष्यपि लिङ्गविशिष्टविषयभावना ष्कस्य
सिद्धेः सर्वत्रप्रमाणं व्यर्थमेवेति चेन्न । अत इत्यधिकारादिति विद् ॥

(५१४७ सूत्रांशपूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लोहितादिषु शाक्त्यस्योप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानं
कर्तव्यम्—शाकल्यायनी ।

यदि पुनरयं शकलशब्दो लोहितादिषु पठ्येत ।

नैवं शक्यम् ।

इह हि शाकल्यस्य श्छात्राः शाकलाः 'कण्वादि-
भ्योगोत्रे' (४।२।११) इत्यन्त स्यात् ।

स्यात् । दृश्योरित्यस्वाकारान्तत्वानावेन न ततः प्रत्ययः स्यादिति भावः ॥

५ सर्वत्रेति सूत्रारम्भं सामर्थ्यादथ प्राचामिति न सम्भवत इति भावः ।
अत्राद्या तेनैव सिद्धे सर्वविद् व्यर्थं स्यात् ॥

६ सर्वत्र बोद्धितेति सूत्रे सर्वत्र ग्रहणमात्रेऽपि लक्ष्यदोषादतन्मन्त्रात्पूर्वसूत्रे
 यावत्तच्छब्दोक्त इत्यत्र सम्बन्धते । तथा च यस्मिन्नादावप्यसुखादप्यन्तात्मा-
 स्यैव चाप्यन्तात्मा एक एव भवति । सर्वत्रपदसम्बन्धमात्रे हि आपा एको बाध्यते ॥

७ तद्भाषिष्योन्नेज्जरितार्थत्वरूपापञ्चकत्वत्वरूपाभावाद्वाह—वाचकेत्यर्थ इति ॥

८ तत्रार्थः—पूर्वतुने सम्बन्धस्य सर्वत्रपरस्येत्यर्थः ।

९ ननु सर्वत्रापि स्थितवानां शोक्तव्येनापि स्वस्वगत्येनैव दशमावा-
त्सर्वत्रैति व्यर्थमिति आह—ननु चाप्यग्निपि ॥

उपचयौपचयलक्षणे इति दर्शनम्, तदैतन्न वक्तव्यम् । यौवन-
सापि प्रथमवयोरुपत्त्यात् ॥

(उद्घोतः) ये प्रीणीति । नार्थैर्नैसमन्तादिदमेव युक्तम् ॥
(अतिव्याप्तिनिरासभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—उत्तानशया, लोहितपा-
दिका, द्विवर्णा, त्रिवर्पति ।

नैतानि चयोवाचीनि ॥
कथं तर्हि वयो गम्यते ?
संयन्धाद् ॥

(प्रदीपः) उत्तानशयेति । एते हि सन्धाः प्रथमव-
योविषयाः प्रयुज्यन्त इति भावः । नैतानीति । नैर्षी वयः
प्रश्रितनिमित्तमित्यर्थः ॥ संयन्धादिति । विशेषणविशेष्यभा-
वलक्षणादित्यर्थः । ततश्च यद्विहङ्गाद्वयः प्रतीतेर्ज्ञानं भवति ॥

(उद्घोतः) ननु योविषयत्वेन योनोपचयस्या नैपानि
योवाचीनि—इत्युक्तं न आह—नैपामिति । नात्ययौवनव्या-
पिरूपं यो नैपामिति निमित्तमिति भावः । यत्तच्छब्दप्रतिपाद्य-
क्रियाकारादिसम्बन्धाद्वयसोऽपरीचाराह—विशेषणिति । प्रवर्णा-
दिसापेक्षावधारणादिगमविशेषणविशेष्यभावादित्यर्थः । सवांसि भदा-
चिदुत्ताना शैत इति सामर्थ्याद् उत्तानैव श्रेण इत्यवधारणमार्भयते ।
॥ प्रकरणेन विहङ्गाभावे निश्चिते बाधेति गम्यन् इति तात्पर्यम् ॥
नन्वेव योऽवगमनी ङीप् स्वादेवेत्यन् आह—ततश्चेति ॥

(अव्याप्तिनिरासभाष्यम्)

यदि तर्हि यत्र सम्यन्धाद्वयो गम्यते तत्र न
भवति—इति—इहापि न प्राप्नोति—कुमारीति ॥

अत्रापि हि सम्यन्धाद्वयो गम्यते ।
कोऽस्ती सम्यन्धः ?
योऽस्ती पुंसां सहासंप्रयोगः ॥

(प्रदीपः) कुमारीति । पुंसां सहासंप्रयोगोऽस्य प्रश्रित-
निमित्तम्, न तु प्रथमं वयः । तथा च वृद्धकुमारीति प्रयोगः ।
पाणिग्रहीती तु प्रथमवया अपि कुमारीशब्देन नोच्यत इति
भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अत्रापि हि संबन्धादिति । पुंसां
संप्रयोगसंबन्धादिति भावः ॥

(विवरणभाष्यम्)

सम्यन्धादेवात्रं ययो गम्यते ॥
इह पुनः सम्यन्धसम्यन्धात् ।
इह तावत्—उत्तानशयेति—
यदा कर्तृत्वं विशेषितं भवति तत उत्तरफालं
ययो गम्यते ॥

लोहितपादिकेति—
यदा बहुव्रीह्यायां विशेषितः तत, उत्तरफालं
ययो गम्यते ॥

द्विवर्णा त्रिवर्पति—
यदा द्विवर्णायां विशेषितः, तत उत्तरफालं ययो
गम्यते ॥

(प्रदीपः) सम्यन्धादेवेति । औपत्तिकाद्व्याख्यायक-
भावलक्षणात्संबन्धादित्यर्थः । कुमारशब्दस्य हि प्रथमं वयः
प्रश्रितनिमित्तम्, सौहृद्वर्थास्तु पुंसां सहासंप्रयोगमुपादाय वृद्धायां
गौणः कुमारीशब्दः प्रयुज्यते ॥ सम्यन्धादिति । कर्तृमा-
त्रादेरभिधेयस्य शब्दसम्बन्धस्य प्रमाणान्तरावगतैर्न विशेष्येणैव
सम्बन्धादित्यर्थः ॥ कर्तृत्वमिति । उत्तानशया—इति शैतिक-
यायाः कर्त्री शब्दादौ । यदा तु प्रकरणादिवशात्प्रथमवयोः

१ यामदुपचयकावेदक वयः, यतश्चापचयकोऽपरमिति श्रुतत्वात् सधृट-
चिरपटोरपि यौवनवाचकत्वेनौपचयकत्वात्प्रथमवयोवाचकत्वेनेति तस्मिन्
धर्मैर्न भवेति ॥ अत्राप्यमिति भावः ॥

२ 'वयस्य चरम' इति वक्तव्यम् इति वार्तिकसमूहतादिति भावः ॥

३ उत्तानशयादिशब्दैरवयविशेषो नोच्यते, ततश्च वयस्य मतीतिवैकृत्य
ह्यप्युच्यते ॥ तेन च कदाचिदुत्तान वृद्धाया अपि शोका स्थाव, कदाचिच्च
कायाया अतीति मयमवयो वाचकत्वात्पि सम्बन्धेन सूरस्य मतिमात्राद्वेति ॥

४ 'नैवेया' इति स ध ड पाठः । उत्तानशयादिशब्दैर्नैवो नोच्यते,
उत्तानशयावयस्य वाचकविपत्त्यात्, न ॥ वयस्येवामृतिनिमित्तमिति भावः ॥

५ उत्तानशयादिशब्दैर्नैव 'उत्तानशया' भावा इत्यादि विशेष्यविशेषण-
वाचकस्य प्रयोगः कियते, अथवा विशेष्यविशेषणमात्रा प्रकरणादिवशादित्याहते,
तदा वयसः मतीति—इति विशेष्यविशेषणमात्रासम्बन्धात्तत्त्वात् इत्यर्थः ॥

६ उत्तानशयादिशब्दैः पूर्वं वयस्येवामृतिनिमित्तमिति वयस्य मयस्य इत्यस्यमात्रा-
न्तरात्तत्त्वात्तत्त्वमिति वक्तव्यमात्राया न बहिर्ज्ञेयो ङीवित्यर्थः ॥

७ 'उत्ताना' श्रेते, लोहितौ पादौ यस्यां धर्त' इत्यादि शब्दैः प्रतिपादित-
क्रियाकारादिसम्बन्धाद्वयसोऽपरीचिता इत्यर्थः ॥

८ 'नवीणीति न' इति छ पुन्येति ॥

९ 'पुंसां प्रयोगः' इति छ. पाठः ॥

१० अत्र—कुमारीशब्दे साहाय्यसम्बन्धाद्व्याख्यायकत्वात्सम्यन्धयो गम्यत
इत्यर्थः ॥

११ इह—उत्तानशयेत्यादी कृताकारकत्वात् सहासंप्रयोगान्तरात्प्रकरणा-
दिना वयस्य मतीतिविशेषा श्रुत्या साध्याद्व्याख्यायकत्वात् भाष्ये ॥

१२ मतीतिवयस्यो रूपार्थस्य विशेष्य कर्तृत्वम्भवनीत्यर्थः ॥

१३ प्रकरणादिना मतीत्ययोऽस्मै यो वयस्योपचयस्य विशेष्यम्बुद्धीदिना
मात्रोऽर्थोऽसम्बन्धादौ भवति इत्यर्थः ॥

१४ द्विवर्णायां बहुव्रीह्यात्प्रकारादिना मतीत्यवयवयो रूपार्थस्य विशेष्य
मित्यर्थः ॥

१५ ननु वृद्धायापि वृद्धकुमारीति शब्दः प्रयुज्यत इति कुमारशब्दस्य न
वयोवाचकत्वमित्यत आह—साहृद्वर्थास्त्विति । कुमारीशब्दो योवाचक इव,
वृद्धाया कुमारीशब्दस्य सहासंप्रयोगस्तु संज्ञे माग्नकेत्यादौ यथा श्रीयादिरूपसम्बन्धा-
त्सिद्धत्वात्प्रतीत्ये भाग्यत्वे उद्देश्यापि पुंसां सहासंप्रयोगस्य सम्बन्धात्पुंसात्सं-
वृद्धायात्प्रतीत्ये इति भावः ॥

१६ उत्तानशयेत्यादौ उत्तानशयावयवविशेषणार्थत्वात्प्रथमवयो भावेति, ततश्च धर्मे
कर्त्री बाधेति प्रकरणादिना गम्यत इति 'प्रथमवयोविशिष्टा शयनकर्त्री' इत्येव
अकारतो शोका प्रथमवयो रूपार्थविशेषण इत्यर्थः ॥

विशिष्टा कर्त्री प्रतीयते तदा प्रथमवशोविपर्ययत्वं वैहिरुद्रलि-
ख्यर्थः । लोहितपादिकेति । अत्राप्यन्यपदार्थमात्रं सौन्दर्यः ।
विशेषप्रतिपत्तिः प्रकरणाद्यत्ता । ह्रियतेति । द्वे वर्षे भूतेति ऊनो
‘वर्षांलुक्’ चित्तवति नित्यम्’ इति लृक् । अत्रापि परिमाणमात्रं
सौन्दर्यः, शालादावपि प्रयोगाद् । वयःप्रतिपत्तिस्तु प्रमाणान्तर-
रश्मिघना ।

(उच्येतः) औपपत्तिकादिति । स्वाभाविकान्तर्यः । स हि साक्षात्सम्बन्धः ॥ प्रथमं वय इति । पुनरित्येव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन जिघांसि तदेवेति भावः ॥ साहचर्यादिति । यस्याः प्रथमव्यवस्थाः पुंसांसपयोग इति सम्बन्धादित्यर्थः ॥ शब्दसंबन्धस्येति । शब्देन सर्वगो व्यस्येति बहुव्रीहिः ॥ प्रमाणान्तरं प्रवरणादिति । विशेषणेत्येति । प्रकरणादिना प्रथमवयोविहितायाः कर्तृत्वपदीतिरिति । प्रवरणादिप्राप्तप्रथमवयोरूपेण विशेषणत्वं सम्बन्धादित्यर्थः ॥ विशेषेणिति । स्वभावात् यदास्याः पादौ रजौ मालसकान्ते लेखं गुरौतीः तौ, बालेति गमयत्यर्थः ॥ माथ्ये—यदा कर्तुंरुत्समित्यादि । प्रत्ययार्थो यदोपपदावंधात्वार्थोभ्यां विशेषितस्तदा वद्विशेषणकप्रत्ययार्थस्य सामान्यतो गोभोत्तर प्रकरणादितो वयः प्रतीतिरित्यर्थः ॥ उत्तानशयननिरूपितयत्नवतीति बोधादिति भावः । एव बहुव्रीह्यायाम्यपदाभौ वाग्यपदाविधेयणकः प्रथमं मुख्यते, ततोऽनन्तरप्रकरणादितः स्वाभाविकरजसादवबती बालेति विशेषणपदीतिरिति ॥ द्विरप्यस्य इत्यसिद्धिसिद्धमपदाभौ इत्यर्थः ॥ प्रमाणान्तरं—प्रकरणादिति ।

(अतिव्याप्तिनिरासभाष्यम्)

यदि तर्हि यत्र सम्यग्धावेव व्यो गम्यते तत्र
भयंति-इति-इहापि प्राप्नोति-कन्येति ।

निपातनादेतत्सिद्धम् ॥

किं निपातनम् ?

'कन्यायाः कनीन च' (४।१।१६) इति ॥

(६३२ हीप्पनिषेधसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १५)

१२९४ अपरिमाणविस्ताचितकम्ब-
ल्येभ्यो न तद्धितल्लकि ॥ ४।१।२२ ॥

(निषेधाधिकरणम्)

(योगविभागेन सूत्रांशप्रत्यारूपानभाष्यम्)

इमौ ही प्रतिषेधावुच्येते, तत्रैकः शफ्योऽवक्तुम् ।

१ उद्यमशून्यता: अथवा उद्यमशून्यदिपणामुनि तत्र जीवद्वय
जीवान्तराद्वातानि यथापरीवर्तमानाश्चसर्वोचितिकानामुद्भवति यथे
ह्यस्य भविष्यमानायावति अष्टादशशतमाना दी, दीर्घीयिभिरुत्प-
त्तवन्ति। इत्युच्यते ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

३ गङ्गा नालाद्वारा पुष्पगिरीसह्यदेवता अतिरिक्तियुक्ता, मदीये पु
'पुष्पादि' देवता' इत्यादिवा पुष्पगिरिसह्यदेवतायामुत्तमनिवास इत्यत्र आह—
यतीति ॥

३. दशरूपस्य हस्तस्य त्र्यम्बकस्य नाम—इत्युक्तेति ॥ त्र्यम्बकस्य
 त्र्यम्बक इति नाम्ना द्वि त्र्यम्बकस्य त्र्यम्बकस्य त्र्यम्बकस्य त्र्यम्बकस्य
 इत्युक्तेति ॥ त्र्यम्बकस्य त्र्यम्बकस्य त्र्यम्बकस्य त्र्यम्बकस्य

* 'अवस्था' १३ अ. ४ प्रकरणे वगैः ।

૧. વિદેશોત્પન્ન માધ્યમ હિતાર્થે હિતાર્થે માધ્યમો વ. પ્રસિદ્ધ દર દાર્જી .

कथम् ?

एवं वक्ष्यामि—परिमाणान्तात्तद्वितलुकि क्षीय-
वतीति ।

तद्वियमार्थं भविष्यति—परिमाणान्तादेव तद्वि-
तल्लुकि ङीव भवति, नान्यत इति ॥

ततो विस्ताचितकम्बल्येभ्यो नेति । तद्वितलुकी-
त्येव ॥

(प्रदीपः) परिमाणान्तादेवेति । तद्विस्तृतकथयेत्येव नु विपरीततियमो न भवति, कस्यानुसारित्वाद्भक्षणस्य । तेन तद्विस्तृतक समहारे च दृश्यावकीति बीजं भवति, पञ्चभित्तयेः श्रीता पञ्चाश्वेत्यादौ न भवति । विस्तारदीनां परिमाणवाचित्वात्प्रतिपेधो निषेधः ॥

(उद्घोषः) तद्विस्तृतमुच्येयेति । यव हि समाहारो न स्यादिति भावः । 'आगन्तुमासन्वे तिवेशः' इति म्यायेन 'स' पञ्चोचित इति तात्पर्यम् ॥ व्याकीर्ति । द्वाभ्यामादकाभ्यां क्रीवेति, द्वयोरादक्योः संमाहार इति चार्थः ॥ परिमाणवाचिरवादिति । विस्तीर्णनायुष्यग्रहणादेवापरिमाणशब्देनोन्मानमपि गृह्यत इति भावः । विस्त्वादयः परिमाणविशेषा अप्रीत्याद्यन हस्यन्ते ॥

(६३३ प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १६)

१२९५ बहुव्रीहेरुधसो ङीप्

॥ ४ । १ । २५ ॥

(दीपधिकरणम्)

(५१५१ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ऊघसो नकारो लिङ्गाधिकारे ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे घञ्-
व्यः । इह मा भूत्—महोधाः पर्जन्य इति ॥

(प्रदीपः) ऊधस्त इति । 'ऊधसोऽनश्' इति समास-
न्तप्रचरणे सूत्रमश्रुत्या 'यदुर्गद्वेष्टुधसो णीप् नञ्' इति वक्त-

* य पुनरे, 'तत्र भविष्यम् ३ इत्या' इति पाठः ।

८ अक्षिन् शूने नमज्जं दशने, तरेको नम्य यमयोऽन्युनित्यर्थः ॥

१. परमाण्विकारोद्वयविनियोजनसूत्रविषये निम्नो भाष्ये उदाहरण-
 लादी उदाहरणोद्देशे विरचितम्, परमाण्विकारोद्वयविनियोजनसूत्र-
 विवरणार्थं कदाचिदुदाहरणसमाप्तिपर्यन्तं विनियोजनसूत्रविषये
 विनियोजनम् ॥

१० अत्राणु येन साधनैव वराहस्येने निवेद्य हवि 'पश्यान्मन्त्रात्तु' इति
हविष्ये' हवि निवेद्यो अथवा साधुं सन्वत्तुयेवमा माविद्य हवाम् ।
११ हविष्ये निवेद्यमात्रेण हवोत्तावयोः अथवा हवाम् साधुर्हि न
साधुर्वाच्य इत्येवमात्रेण साधुर्वाच्य इत्येवमात्रेण साधुर्वाच्य इत्येवमात्रेण

१६ मनु विष्णु-हृत्पञ्चाशत् अहं चैवं, तेषां विष्णु-हृत्पञ्चाशत्
 दोष-पाद-विष्णु-हृत्पञ्चाशत् विष्णु-हृत्पञ्चाशत् ॥

व्यम् । तत्र 'अलोन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य नकारो ङीप्प्रत्ययस्य स्थित्या भवतीत्यर्थो भवति । 'धनुषोऽनङ्' इति समासान्तेषु पठितव्यम् एवं च महोपाः पर्जन्यः, कुण्डोषो धेनुकमिलनङ् न भवति ॥

(उद्घोषः) ननु निम्नलिखिते नवारे क्रियमाणे 'महोपाः' इत्यादिपुंसोऽनङ् इवोऽनङ् आह—ऊषसोऽनङिति ॥ नक्षेत्रे विकल्पमिति । न चैवमनो एतद्विनिश्चयः प्रमाणपरिभाषाया अप्यप्रवृत्तेः ; एतद्व्याप्यप्रामाण्यादेव । अनङ् इति हेतुं हन्तेभ्य आचारविक्रमावासाचारविरन्ते आत्मनेपदप्रयोजनमिति बोध्यम् ॥ ननु अत्र पाठे 'धनुषश्च' इत्यनङ् न हन्तेत्येतत् आह—धनुष इति ॥

(५१५२ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीप्रहणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा लिङ्गाधिकारे नकारः कर्तव्यः । किं कारणम् ?

समासान्ताधिकारे स्त्रीप्रहणात्—समासान्ताधिकार एव स्त्रीप्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) न चेति । समासान्तप्रकरण एव 'ऊषसोऽनङ् श्रियाम्' इति वक्तव्यम् । तन्निर्वाणसं कर्तव्यम्—कृत्स्नमासान्तनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) कर्ममासान्तेति । कर्मपुस्तमास्तोत्रत्वर्थः ॥

(५१५३ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ इतरथा हि कविविधिसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इतरथा हि कविविधिः प्रसज्येत ॥

कर्वी पुनरप्यस्यां कथ्यामिति ?

प्राक् ङीपुत्पत्तेः ॥

१ विधायित्वधिकारे 'बहुव्रीहेरुपशो दीर्घः' इति निबन्धने 'ऊष सोऽनङ्' इत्यत्र 'श्रियाम्' इति न वक्तव्यम्, तथा च महोपा इत्यादी दोष इति भावः ॥

२ अत्रतः प्रत्ययविकारपठितत्वेन प्रत्ययत्वमाशुद्धिर्दिष्टं कथं वृत्तम्, ततश्च विष्णुसामर्थ्यादियमादेश इति विद्वम् ॥ अत्र केचित् 'एतद्व्याप्यप्रामाण्यादेव' इति हेतुं हन्तेभ्य आचारविक्रमावासाचारविरन्ते तत्पुच्छम् । हन्तेभ्य आचारविक्रमावासाचारविरन्ते अस्य भाष्यस्य कैयर्थं नापेक्षेति न हद्वाच्यमर्थं प्रमाणं भवितुमर्हतीति भावः । अत्र च ग घ गुणकेषु 'नङादेश' इत्यर्थेय पाठ उपलभ्यते, तथापि 'नङ्' रूपस्य कान्यपुत्रत्वेन 'अनङ्' आक्षेपिराजित इति द्विविधोऽयं विचारवन्तः ॥

३ अत्रैव 'बहुव्रीहेरुपशो दीर्घः' इत्यत्र नकारस्य पाठे 'ऊषोऽनङ्' इत्यस्य विष्णुत्वेन प्रागे 'चेति' केचन । पञ्चमस्य नकारपाठेन 'ऊषोऽनङ्' 'श्रिया च' इत्येतत् वक्तव्यं भवतीति कोपवर्जितं भावः ॥

४ 'ऊषोऽनङ्' इति सुशतरूपप्रकरणेऽपि नकारादेशप्रसङ्गस्याने शीघ्रमाह—तत्रेति । रूपविज्ञापिते घमासान्तप्रत्ययेन कर्मादिनिवृत्तिः स्यात् । समासान्तप्रकरणे क्रियमाणस्य चानङ् कर्तृत्वव्यापकत्वेनेदमिति विदितं भावः ॥

५ 'समासान्त इत्यर्थः' इति च पाठः ॥

प्राक्तावन्न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

न हि ङीप्विभाषा ॥

उत्पन्ने तर्हि ङीपि प्राप्नोति ॥

उत्पन्ने चापि न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

नचन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तत् । न चैव नचन्तानां बहुव्रीहिः ॥

प्रागेव तर्हि प्राप्नोति ।

ननु चोक्तं न हि ङीप्विभाषेति ।

यद्यपि न ङीप्विभाषा, कप् तु विभाषा ॥

कपोऽवकाशः—अन्यो बहुव्रीहिः—अयवकाः, अमीहिकः ।

ङीपोऽवकाशः—विभाषा कप्, यदा न कप् सोऽवकाशः—कुण्डोष्मी, घटोष्मी ।

कप्प्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति, परत्वात्कप्स्यात् ।

(प्रदीपः) कस्यां पुनरिति । द्वार्येभ्य कपो—नक्षी-लक्षणो नित्यः, रोपलक्षणो विकल्पितश्च ; तत्र कस्य प्रसङ्ग इति प्रश्नः ॥ प्राप्नोति । रोपलक्षण इत्यर्थः ॥ न हि ङीपिति । यद्यन कप्स्याद्, ङीप्विधानमनवकाशं स्यादिति भावः । द्वयोस्तु विरुद्धे सति परस्परपरिहारेण प्रवर्तनाच्चास्ति ङीपोऽनवकाशत्वम् उत्पन्न इति । नक्षीलक्षण इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) द्वार्येति । अवस्थाप्रशङ्गादेव कप्विधेर्विषयः प्रश्न इति भावः । अनवकाशं स्यादिति । भावयामस्यां कापः प्रवृत्त्या तदतस्त्वैव बहुव्रीहिलाङ्गोन्वयबहुव्रीहेरभाव इति भावः ॥ ननु न हि सावकाशो ङीपिति वक्तव्ये न हि ङीप्विभाषेति कृत उत्तमत आह—द्वयोस्तिविति । नक्षीलक्षण इति । नैतु ङीपि कृते तदन्तस्य

१ यत्तु उज्ज्वलाङ्गुलीहेरवकाशेऽप्यपि वज्राग्रेऽप्यपि नक्षी-लक्षणो नित्यः, ततश्च समासान्तप्रत्ययस्यापुनरिति, समासान्तप्रत्ययस्य समासप्रकृताः प्राक् कालमानत्वात् । यदि च नकारादेशात्प्रागे समासान्त इति मन्वते ततोऽवकाशव्यवस्थान्वायादेव तस्याप्रागे च बाधको भवितुमर्हतीत्येदमिति वक्तव्यं पुनरिति ॥

२ 'न अस्तिनित्यम्' इति च पाठः ॥

३ 'नक्षीलक्षण' इत्यत्र नक्षीलक्षणपदबहुव्रीहेः कवित्वर्थः । तथा चात्र बहुव्रीहेर्द्विविधत्वेनैकलोचरपदकालव्यवहारी न क्षम्यतीति नष्टतथैवस्याप्राप्तिरिति भावः ॥

४ 'त्येवं स' इति च पाठः ॥

५ 'ह्यपि' इति च पाठः ॥

६ ङीपुत्पत्तेः प्राक् नचुतमेवस्य मासिधमाव्यापि नैति चेदपि नचोत्पत्त्यैव जीवः प्राक् मासिर्त्यर्थः ॥

७ यत्तु 'उत्पन्ने तर्हि ङीपि प्राप्नोति' इति भाष्यस्य—उज्ज्वलाङ्गुलीहेरौ प्राप्तिरित्यत्र नक्षीलक्षणाया ङीपेन बहुव्रीहिलाङ्गुलीहेरु समासकप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । स च नोपपद्यते । समासान्त विद्यावत्या परिभाषाया अमृष्टिप्रकृतात् । पञ्चमस्यपञ्चमवर्तित्वात्प्रागेनाह—ननु ङीपि इति इत्यदि ॥

ननुमीहिवाभावात् बहुमीहार्थकवाच्यत्वाभावात् नैवतबहुमीहेः कश्चि-
ल्यर्थेऽपि कथं तत्प्राप्तिः ? न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तत्प्राप्तिः, तेषां
च परिभाषया खीप्रत्ययसमभिव्यहारे प्रीतिपदिकत्व-तन्माप्यधर्माणां
लिङ्गप्रत्ययविशिष्टेऽतिदेशो भोष्यत इति वाच्यम् । समाप्तान्तविधौ
लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेति 'इयंप्रप्रातिपदिकात्' इति सूत्रे भाष्य उ-
क्तत्वेनात्र तदप्रतिष्ठेति चेन्न । तदनन्तुपगमेनैव पूर्वपक्षिणा प्रास्तुङ्ग-
मनात् । समीप्तान्तविधौ वयवग्रहण एव दोष इत्यत्रैव वक्तव्यतात्प-
र्यात् । समाप्तसमुदायग्रहणे तत्पदव्यवहृत्योः फले विशेषाभावाच्च ॥
भाष्ये—नद्यन्तानामिति । नद्यन्तप्रकृतिकसुन्तोत्तरपद इति
भावः । अत्र यत्र करभोरित्यत्र न नित्यः कर्त्तृ भाष्ये—परत्वा-
दिति । उत्सृष्टत्वात्परत्वादित्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तस्मात्सुभूयते—न वा समाप्तान्तधिकारे खी-
ग्रहणादितरथा हि कश्चिधिमिसङ्ग इति ॥

(१३६ ङीपविधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १७ ॥)

१३९६ दामहायनान्ताच्च ॥ ४।१।२७ ॥

(ङीपविकरणम्)

(५१५४ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दामहायनान्तात्संख्याऽऽदेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) दामहायनान्तात्संख्याऽऽदेरिति वक्त-
व्यम् ।

इह मा भूत्—उद्दामा वडवेति ॥

(प्रदीपः) संख्याऽऽदेरिति । संख्याऽव्यययोर्द्व-
निर्देशादेकदेशानुवृत्तिरन्येति भावः ॥

(५१५५ पक्षदेशिसमाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्पुरुषविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहुमीहेरिति यतते । तत्पुरुषश्चा-
यम्—उत्तरान्ता दास्य उद्दामेति ॥

भवेत्सिद्धम्—यदा तत्पुरुषः ॥

यदा तु यत्तु बहुमीहिस्तदा न सिध्यति—उत्क्रान्तं
दाम् अस्या इति ।

(एकदेश्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

ननु चेतनावत् एतद्भवति—उत्क्रमणं वाऽपक्रमणं
वा, दाम चाचेतनम् ॥

अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारे इश्यते । तद्यथा—
स्वस्तान्यस्या वन्धनानि, स्वस्तन्तेऽस्या वन्धनानीति ॥

(प्रदीपः) चेतनावत् इति । लोकव्यवहारे—उत्क्रम-
णादौ चेतनस्यैव कर्तृत्वेन प्रसिद्धत्वात् हि यत् उत्क्रामतीति
प्रसिद्धिरिति भावः ॥ अचेतनेष्वपीति । देशान्तरप्राप्ते-
श्चेतननामपि इश्यत इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) न हि यत् इति । कलातुल्यत्वेन कृतेरपि
सर्ववार्थक्यत्वादिति भावः ॥ भाष्ये—अचेतनेष्वपीति । कला-
चारेणैव प्रयोग इति भावः । एकमेव रूपं गच्छतीत्याद्युपपत्तिः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तच्चार्हि संख्यादेरिति वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम्, प्रकृतमनुवर्तते ॥

क प्रकृतम् ?

'संख्याऽव्ययादेर्ङीप्' (४।१।२६) इति ॥

यदि तदनुवर्तते, अव्ययादेरपि प्राप्नोति ।

नैव दोषः ।

संख्यादेरित्यनुवर्तते, अव्ययादेरिति निवृत्तम् ॥

(परिभाषायुत्वेन सिद्धान्तभाष्यम्)

कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तते, एक-
देशो न ?

एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति ।

तद्यथा—'तस्य पाकमूले पील्यादिकर्णादिभ्यः
कुणञ्जाहचौ' (५।१।२४) 'पक्षात्ति' (२५) इत्यत्र
मूल इत्यनुवर्तते, पाक इति निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) एकयोगेति । शब्दानुमेयपक्षे यस्यैव श-
ब्दस्य स्मरितत्वं प्रतिपाद्यते, स एवानुवर्तते । अर्थागुमानपक्षे
तु द्वन्द्वार्थेल्यत्वादनुवृत्तिः स्यात् ॥

१ अत्र उद्दामाश्च दामहायनान्तात्संख्यायाम् न च निश्चय इति ङीपवत्त्वमु-
द्दिष्टमात्रेऽपि न दोष इत्यत्र भावः—बहुमीहार्थेति इति ॥

२ तदुद्देशस्य मयत्तदुद्देशोऽपि न विज्ञेय इत्येवम् । विज्ञेयं मयत्तदु-
द्देशादुद्देशितार्थं आधीन्य इत्यर्थः ॥

३ अत्र 'इच्छाभावेन' यतो बहुमीहितत्वं, तस्य न ङीपेऽपि द्विः अत्र
दोष इति भावः ॥

४ उद्दामाश्च ङीपः अत्र 'इच्छाभावेन' यतो बहुमीहितत्वं, तस्य न ङीपेऽपि द्विः अत्र
दोष इति भावः ॥

५ ङीपवत्त्वमयत्तदुद्देशोऽपि न विज्ञेय इत्येवम् । विज्ञेयं मयत्तदु-
द्देशादुद्देशितार्थं आधीन्य इत्यर्थः ॥

६ अत्र ङीपे निश्चयेन यत्तदुद्देशोऽपि न विज्ञेय इत्येवम् । विज्ञेयं मयत्तदु-
द्देशादुद्देशितार्थं आधीन्य इत्यर्थः ॥

७ यद्यप्येकदेशान्तरं यदा मा भूतिः यदा वा निवृत्तिरिति परिभाषयेति
भावः ॥

८ यतो गच्छतीत्यादि व्यवहारेणैव कलासमवधानात् इति प्रति-
पाद्यते तदुद्देश्येति भावः ॥

९ अत्र 'इच्छाभावेन' यतो बहुमीहितत्वं, तस्य न ङीपेऽपि द्विः अत्र
दोष इति भावः ॥

१० यद्यप्येकदेशान्तरं यदा मा भूतिः यदा वा निवृत्तिरिति परिभाषयेति
भावः ॥

११ यद्यप्येकदेशान्तरं यदा मा भूतिः यदा वा निवृत्तिरिति परिभाषयेति
भावः ॥

१२ यद्यप्येकदेशान्तरं यदा मा भूतिः यदा वा निवृत्तिरिति परिभाषयेति
भावः ॥

(उद्घोतः) एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशनिवृत्तौ बीजमाह—
शब्दानुमानेति ॥

(सिद्धान्तानाकथनभाष्यम्)

अथेह कथं भवितव्यम् द्वौ हायनावस्थाः शालायाः ?

द्विहायना, त्रिहायनेति ?

हायनो वयसि स्मृतः ॥

वयोवाचिनो हायनशब्दस्य ग्रहणम् । न चैष वयोवाची ।

अथ णत्वं कस्मात् भवति ?

णत्वमपि वयोवाचिन एव ॥

(प्रदीपः) हायन इति । वजन्यमेतदिति भावः ॥ णत्व-
मपीति । 'निचतुर्भां हायनस्य' इति विहितम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—शालाया इत्यतः प्रश्नः । ईदृशेऽर्थे कथं
प्रयोगेण भाष्यमिति प्रश्नः, दिहामनेत्याद्युत्तरम् ॥ वक्तव्यमिति ।
हायनान्तो यो बहुमीदृः स वयसि गम्य एव डीपः प्रकृतिः शिष्टः
रद्वेत्सर्थो भाष्यस्य ॥

(६३४ डीपविधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १८ ॥)

१२९७ केवलमामकभागधेयपापापर-

समानार्थकृतसुमङ्गलभेषजाद्य

॥ ४ । १ । ३० ॥

(डीवधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

मामकग्रहणं किमर्थम्, नार्णन्तादित्येव सिद्धम् ?

(समाधानभाष्यम्)

नियमार्थोऽयमारम्भः—मामकशब्दात्संज्ञाछन्द-
सोरेव ॥

(प्रत्युदाहरणभाष्यम्)

क मा भूत् ?

मामिका बुद्धिरिति ॥

(प्रदीपः) मामिकेति । ममेवमिति—'युच्यैदसदोर-
न्यतरस्या स्य' इत्यण् । 'तवकममवाचैरुचचने' इति ममका-
देशः । टाप् । 'मामकनरकयोः रपसंख्यानाम्' इतीत्वम् ॥

(६३५ डीपविधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १९)

१२९८ रात्रेश्चाजसौ ॥ ४ । १ । ३१ ॥

(डीवधिकरणम्)

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अजसादिष्विति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—

रात्रिं रात्रिं स्मरिष्यन्तः ।

रात्रिं रात्रिमजानतः ।

सर्वो रात्रिं सहोपित्वा ।

वृत्त्यामेकान्तरात्रिम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—'सर्वा रात्रिं सहोपित्वा पला एक
त्रिरात्रिशतम्' इति पाठः ॥

(६३६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. २०)

१२९९ अन्तर्वत्पतिवर्तुर्नुक् ॥ ४ । १ । ३२ ॥

(गुणधिकरणम्)

(५१५६ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृ-
संयोगे ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोग
इति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—

'प्रथमे त्वया पतिमती पृथिवी' इति ॥

(प्रदीपः) अन्तर्वदिति । अन्तर्वती=गर्भिणी । पति-
वती=जीवद्वर्तकेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) जीवदिति । लोकव्यवहारादीदृशस्य संयोगस्य
ग्रहणम् । अत एवायं 'जीवपला च' इति भाष्ये उक्तम् । तत्रैवेति
हस्येति पाक्षिकनदीत्वम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथान्तःशब्दस्यागर्भसंयोगे किं प्रत्युदाह्रियते ?
अन्तरस्थां शालायामस्तीति ॥

किं पुनः कारणं धान्यमेवोदाह्रियते, न पुनर्म-
नुप् ?

अस्तिसामानाधिकरण्ये मनुय विधीयते । न
चात्रास्तिसामानाधिकरण्यम् ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । अन्तर्वतीति गुणभाव एव
प्रत्युदाहार्य इति मन्यते ॥ न चान्तेति । अन्तःशब्दस्याधिक-
रणप्रधानत्वादिति भावः ॥

१ मामकशब्दस्याप्यत्रादिति भावः ॥

२ मामिकाशब्दस्य विद्विमाह—युच्येदिति ॥

३ 'स्मरिष्यन्ते' इति क पुराणे ॥

४ 'पला' वैष्णवरात्रिकम् इति क पुराणे ॥

५ जीवपलानि क्व वाचयति—सत्रं विधीयते ॥

६ 'न चात्रास्तिसा सामा' इति क पाठः, 'न चास्तिसा सामा' इति

क पाठः, 'न चास्तिव पिषयेऽस्तिता सामा' इति च पाठः ॥

(उद्योतः) ननु मनुष्यविरक्षणदीपो दुर्जालेन कथं प्रत्यु-
दाहरणत्वमत आह—युगाभाव एवेति ॥

(प्रत्याक्षेपमाध्यम्)

इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अन्तर्बलीति ॥

(सिद्धान्तमाध्यम्)

एवं तर्हि—

अन्तर्बत्पतिवतोस्तु

मनुष्यत्वे निपातनात् ।

अन्तर्बदिति मनुष्यं निपात्यते, बत्त्वं सिद्धम् ।
पतिवदिति बत्त्वं निपात्यते, मनुष्यं सिद्धः ॥

किमविशेषेण ? नेत्याह—

गर्भिण्यां जीवपत्यां च

प्रतस्मिन् विषये ॥

वा च च्छन्दसि नुग्भवेत् ॥

वा च छन्दसि नुगच्छत्यर्थः—

साऽन्तर्बती देवानुपैत, साऽन्तर्बली देवानुपैत,
पतिवती तरुणयस्ता, पतिवली तरुणयस्ता ॥

(प्रदीपः) वा चेति । मनुष्यत्वे तु नित्यं भवतः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—उक्तमेव सामान्येनोपसंहृति—एत-
स्मिन्विषये इति । प्रतस्मिन् विषयविशेष इत्यर्थः ॥ नुग्भवे-
त्प्रागल्भ्यमाह—मनुष्यत्व इति ॥

अन्तर्बत्पतिवतोस्तु

मनुष्यत्वे निपातनात् ।

गर्भिण्यां जीवपत्यां च

वा च च्छन्दसि नुग्भवेत् ॥

—॥॥॥॥॥॥॥॥

(६३७ विधिवृत्तम् ॥ ४ । १ । २ आ. २१)

१३०० पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥४१॥३३॥

(नादेराधिकरणम्)

(भाक्षेपमाध्यम्)

यज्ञसंयोग इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति—इय-
मस्य पटी ॥

क तर्हि स्यात् ?

‘पत्नीसंयाजाः’ इति यत्र यज्ञसंयोगः ॥

(प्रदीपः) इयमस्य पत्नीति । यज्ञसंयोग इति पति-
शब्दस्य विशेषणं मन्यते । तेन यत्र यज्ञवाचितमवधाने प्रति-
शब्दः प्रयुज्यते—पत्नीसंयाजा इत्यादौ—तत्रैव नत्वेन भाव्य-
मिति भावः ॥

(उद्योतः) पतिशब्दस्येति । नार्थस्येत्यर्थः, पत्नीसंयाज-
शब्दो यामविशेषस्य संज्ञा ॥

(समाधानमाध्यम्)

नैव दोषः । पतिशब्दोऽयमैश्वर्यवाची । सर्वेण च
गृहस्थेन पञ्च महायज्ञा निर्वर्त्याः, यच्चादः सायंप्रातः-
होमचरुपुरोडाशान्निर्यपति तस्यासावीष्टे ॥

(प्रदीपः) पतिशब्दोऽयमिति । पतिशब्दादस्य यज्ञ-
संयोग इति विशेषणम् । पर्यायश्च दम्पत्योः सहाधिकाराद्
यज्ञे कर्तृत्वात्तत्फलसंबन्धाद् यज्ञसंयोगः ॥

(उद्योतः) पतिशब्दादस्येति । तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्यैश्वर्य-
स्येत्यर्थः । वृत्ते ‘यस्य च भावेन’ इति सप्तमी यज्ञसंयोगे सति यदे-
श्वर्यम्, प्रत्यासत्त्या र्थैक्यमितं तत्र वर्तमानापतिशब्दादित्यर्थं इति
भावः । यज्ञकत्ववर्गादिभोक्तृत्वाच्च यज्ञात्मित्वं भार्याया बोध्यम् ॥
सहाधिकारादिति । मैदभिरुपितसाधनत्वात्, ‘मदर्थं कर्म’—इत्येवं
रक्षणोपधिवारो भार्याया अप्यस्तीति बीमासाक्षात् स्पष्टम् ॥ कर्तृत्वा-
दिति । यस्याधिकारस्तस्य कर्तृत्वादित्यर्थः ॥

(अत्र्यासिवावकमाध्यम्)

एवमपि तुपर्जकस्य पत्नी न सिध्यति ।

उपमानात्सिद्धम्—पत्नीय पत्नीति ॥

(प्रदीपः) तुपर्जकस्येति । श्रैयर्गवानामेव सभार्याणां
यज्ञोपधारो न तु द्यौस्तस्य ॥ उपमानादिति । औमिमाक्षि-
पूर्वकमागिग्रहणाश्रयादिति भावः ॥

(उद्योतः) न तु द्यौस्तस्येति । विधौषा अनायाससैवान-
धिकारे तद्वर्त्तमानाः तुपराणि भावः । ननु यज्ञमहावेषेण द्यौराग-
ममपिभारोऽस्तीति चेन्न । द्यौस्तेलसात्ताच्छ्रुतेलभाष्य । तत्पुद्गा-
गामेन लेप्थविवर्त इति प्रतिज्ञा रच्युत्तरिण ॥ अस्तीति । नमिसाधि-
नपानिग्रहणमित्येवसाहचर्यादित्यर्थः । यज्ञैरेवपुद्गाग—येषां परस्मि
नस्ति तेषां साहचर्येणैव बोध्यम् ॥

—॥॥॥॥॥॥॥॥

१ अमर्षं दित्वा—इदमवकाशान्तेन विष्णुभाष्यविद्वत्प्रमाणे इति मनु-
सिद्धिः ॥

२ अमर्षं दित्वा—इति तुल्येति ॥ ६३७ व्यासकथनी इति आ. २१ ॥

३ अथ यज्ञयोगेनमाह—इति भाष्यः ॥

४ यज्ञयोगेनमाह—इति भाष्यः ॥

५ अमर्षं यज्ञयोगेनमाह—इति भाष्यः ॥

६ अमर्षं यज्ञयोगेनमाह—इति भाष्यः ॥

७ ‘यज्ञयोगे’ इति आ. २१ ॥

८ द्यौस्तस्येति—इदमवकाशान्तेन विष्णुभाष्यविद्वत्प्रमाणे इति मनु-
सिद्धिः ॥

९ यज्ञयोगेनमाह—इति भाष्यः ॥

१० द्यौस्तस्येति—इति भाष्यः ॥

११ यज्ञयोगेनमाह—इति भाष्यः ॥

१२ यज्ञयोगेनमाह—इति भाष्यः ॥

१३ यज्ञयोगेनमाह—इति भाष्यः ॥

(६३८ विधिविकल्पसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. २२)

१३०१ विभाषा सपूर्वस्य ॥ ४।१।३४ ॥

(विकल्पाधिकरणम्)

(५१५७ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पत्युः सपूर्वादुपसर्जनसमास उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पत्युः सपूर्वादुपसर्जनसमास उपसंख्यान्तं कर्तव्यम्—वृद्धपतिः, वृद्धपत्नी, स्थूलपतिः, स्थूलपत्नी ।

यच्चनान्नविष्यति ॥

अस्ति यच्चने प्रयोजनम् ।

किम् ?

आशापतिः, आशापत्नी ॥

(प्रदीपः) सहस्रान्दोऽत्र विद्यमानवचनो—विद्यमानपूर्वं सपूर्वम्, न तु सधुन आगत इत्यादिबहुत्वयोगे सहस्रान्दः । न हि पूर्वस्य नकारादेश इष्यते । तत्र पतिशब्देनविशेषणं सपूर्व-प्रहणमिति मत्वाऽऽह—पत्युरिति ॥ उपसर्जनसमास इति । सर्वोपसर्जने बहुव्रीह्यावित्यर्थः ॥ आशापतिरिति । आशायाः पतिरिति पत्नीसमासः ॥ प्रातिपदिकविशेषण-त्वादिति । प्रातिपदिकं पतिशब्देन विशेष्यते, तदेवानुप-सर्जनप्रहणेन सपूर्वप्रहणेन च । पूर्वसम्बन्धव्यववाची गृह्यते न तु व्यवस्थावाची । शब्देऽवयवस्य प्रत्यासक्तत्वात् । सामर्थ्याच्च पतिशब्देन तदन्तविधिर्भवति । मूहणवदेति तदन्तविधिप्रति-षेधमाधत्तम् ॥

(उद्घोषः) विद्यमानेति । 'तहैव पुनैदंशभिः' इतिवत् ॥ नविति । तर्षा सति पूर्वसापि नकारः स्यादिति भावः ॥ तदाह—महोति ॥ तत्र पतिशब्देति । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात् शुद्धमागविशेषणताया एव सर्वत्र दर्शनात् 'अनुपसर्जनात्' इत्यपि तस्यैव विशेषणमिति भावः ॥ ननु वृद्धपत्नीत्यादावपि समास उपसर्जनं न भवतीत्यत आह—सर्वोपसर्जनेति । बहुव्रीहौ उपसर्जनप्रत्ययवयवे समासे इत्यर्थः । अत एवातिपत्नीत्यपि सिध्यति । सकोचो माना-मोवाच । अत एव प्रत्याख्यानारभ्योः समफलता ॥ आशायाः

✓ १ अत्रसहस्रान्दस्य मुख्ययोगोऽन्यत्वे यथा सधुन आगत इत्यादी पुन-स्यान्त्यस्य भावमवधिक्रियाभावव्यो भवति, तथा नकारादेशवर्धनान्तरव्यति शब्दस्यैव तत्सहस्रान्दस्यापि स्वात्मना भूदित्याह—सह शब्दोऽत्रेति ॥

२ प्रातिपदिकाविवाराणातिपदिकस्य पतिशब्दस्य वा विशेषणं द्रव्यान्वयेति । तत्र पतिशब्दविशेषणं मत्वेतदिति भावः ॥

३ अनुपसर्जनसमसि इत्युच्यमाने बहुव्रीहिसमासस्यानुपसर्जनत्वभावनेन कथं शक्यमितिः स्वादिशाराधनेनाह—सर्वोपेति । सम्यक्प्रत्ययानां सर्वेषां यनोपसर्जनस्य तस्यैव बहुव्रीह्याविति भावः ॥

४ शब्देऽन्तविधिप्रतिषेधप्रातिपदिकमेव । नन्वेवमनुपसर्जनेति विशेषणं गुणमात्रमिति विद्वांसोऽप्यानुपेतेरिति चेन्न । सर्वेष्वप्यस्य गुणमात्रस्यैव विशेषणमिति न दोषः ॥

पतिरिति । आशापतिर्वै च तत्पूर्वत्वेन ॥ तदेव—पत्युःप्रातिपदि-कमेव ॥ सपूर्वप्रहणेन चेति । निशेष्यत इत्यनुपसर्गः ॥ ननु वृद्ध-पत्नीत्यादी समासप्रातिपदिकात्पूर्वस्य कस्यचिदभावात्सपूर्वत्वामात्रेन-प्रत्ययो न स्यादत आह—पूर्वशब्दश्चेति । अत एव वाक्ये नास्ति-प्रसंगः ॥ प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधादाह—सामर्थ्याच्चेति । सपूर्वस्येति विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः । विद्यमानपूर्वोपसर्जनव्यवस्था केवलपतिशब्देऽभावात् । पवाररूपावयववृत्तौ अन्यविचारोति तात्-पर्यम् । लक्ष्यनुसारिन्यास्यानाच्चानुपसर्जननादित्यपि तदन्तविशेषणम्—पत्युःतदनुपसर्जनादिति ॥

(५१५८ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु पत्युः प्रातिपदिक-विशेषणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥

कथम् ?

पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् । नैवं विज्ञायते । अस्यस्मात्पतिशब्दात्पूर्वःसोऽयं सपूर्वः, सपूर्व-त्पतिशब्दादनुपसर्जनादिति ॥

कथं तर्हि ?

अस्यसिद्धं प्रातिपदिके पूर्वं तद्विदं सपूर्वम्, सपूर्व-त्प्रातिपदिकात्पत्युस्तदनुपसर्जनादिति ॥

(६३९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. २३)

१३०२ पूतकतोरै च ॥ ४ । १ । ३६ ॥

(पेकारादेशाधिकरणम्)

(५१५९ विधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

✓ ॥ * ॥ पूतकत्वादीनां पुंयोगप्रकरणे वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूतकत्वादयः पुंयोगप्रकरणे वक्त-व्याः—पूतकतोः स्त्री पूतकतायी ॥

यथा हि पूताः क्रतयः पूतकतुः सा भवति ॥

(प्रदीपः) पूतकत्वादीनामिति । त्रय एते योगा

५ सपूर्वमिति विशेषणस्येदंशप्रत्ययेन प्रातिपदिकविशेषणमिति भावः ॥

६ सपूर्वप्रहणस्यभावात्तदित्यर्थः ॥

७ ननु येनविधिरित्यनेन विशेषणमात्रस्य तदन्तवचनमिति सामर्थ्यकथनं अनुपसर्गकस्यादित आह—प्रहणवचनेति ॥

८ अत्र सहस्रान्दस्य विद्यमानवचनत्वम्, अत्र एव पुनर्जा नारक्रिया-शामन्यमात्रेऽपि ग्रहेव पुनरित्यनुपसर्ग इति भावः ॥

९ तथा सति—पुनर्गोपवचनत्वे इत्यर्थः ॥

१० उपसर्जनसमास इत्युच्यमाने तस्य सर्वोपसर्जनइत्यर्थोऽयमेव बहु-व्रीह्येव स्यात्, अतिपत्नीत्यादी न स्यात् । तस्य प्रत्याख्यानस्यैव यद्विग्रहद्वान् प्रातिपदिकस्यविधिरपि स्यादिति चेन्न मन्त्रादीनि तत्र प्रातिपदिके वक्तव्यं स्यात् । तथा च उपसर्जनप्रत्ययवचनमात्र इत्याद्यांशवगमेव गुणमिति भावः ॥

दीप्तिताः पुंयोगादाख्यायामित्यत्रानुवर्तयितव्या इत्युक्तं भ-
वति । तेन यदा पुंयोगात् स्त्रिया पठ्यत्वादयो वर्तन्ते, तदाऽयं
विधिर्नान्यदा ॥

(उद्द्योतः) अविशेषेण सर्वेषामुत्तरयोगानां ग्रहणमिति अर्थं निराकरोति—अथ इति । उद्द्यानुसारिन्याल्यानेनेति भावः ॥

(५१६० पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमा-
देशानां वचने लिङ्गलुकि
तत्कृतप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमवेदानां
घटने लिङ्गलुकि तत्कृतं प्राप्नोति—पञ्चेन्द्राण्यो दे-
यता अस्य पञ्चेन्द्रः, पञ्चान्निः, दशान्निः ॥

(प्रदीपः) लिङ्गसंनियोगेनेति । लिङ्गायिद्विहितः प्रत्ययो लिङ्गशब्देनोच्यते । यद्यपि स्त्रीप्रत्ययेन सहागमादेशानां विधानं तथाऽपि विधानोत्तरफलं स्त्रीप्रत्यये छोऽपि तेषां श्रवणं प्रसज्येत, तस्मिन्नुत्ती प्रमाणभावात् । यथा यमलक्षयोरेषैवोदरेक-
मिनाशोऽपि नापरस्य विनाश इति भावः ॥ पञ्चेन्द्राण्य इति । तद्विधितं द्विगुः । 'सास्य देवता' इत्यण्, तस्य 'द्विगोर्लुङ्गनभवे' इति लृक् । 'लृक्छित्तलृक्' इति ङीपो लृक् । अत्राऽऽनुवो-
नियुतिर्न प्राप्नोति ॥ पञ्चाग्निरिति । पञ्चाम्राण्यो देवता
अस्येति पूर्ववत्त्वयम् । अग्नेकारस्य नियुतिर्न प्राप्नोति ॥

(वक्ष्योतः) नवधर्मस्य लिंगस्य लुगोऽस्मभ्यः, आगमादेशैः संनिधोगस्य चान्वभरोऽत आह—लिंगार्थे इति ॥ यदापीति । सन्निधोगस्य स्थानमप्यन्तरपाथे उभयोरप्युपायदिति भावः ॥ अस्य न्यायस्य व्यभिचारेण दर्शयति—यथेति ॥ अत्रानुक्त इति । इन्द्रधनेति विदितेस्त्वर्थः । देवास्य=शृण्वप्यगोति विदितस्य ।

(पूर्यपक्षसाधकमाध्यम्)

फिमुच्यते सर्वत्रेति ? अन्यत्रापि, नावैदयमिदृशं ॥
फान्यत्र ?

१ इदानीन्तने कृतकालेषु महीगुलारेषु 'जिज्ञासो विदितः' इत्येव पठ्यते
इत्येव । यांशु च म य गुलारेषु 'जिज्ञासो हति' अद्वयोः प्रतीकस्य स्थानेन
'जिज्ञासो विदितः' इत्येव पठ्यते इत्येव ।

१. 'ममलक्ष्मणोदेक' इति च पाठः ॥

१ अम्यत्राविष्णुप्रकारे विष्णुप्रकारादुत्पत्तिः । एतत्प्रकारेण
वाप्येवमेव हि न. इत्यत्रैव स्पष्टेयमिति ।

४ शिवायकोयेन सांशान्नादेष्टानर्तिना कर्तव्ये शिवायकोयेनेष्टेनानि
५ वस्तुभ्योऽर्पितः ॥

५. व. पुष्पदे 'तादृशे प्रगल्भा' इति पठः ।

६ छ. दुष्टके 'माहिष्यते' इति पाठः ।

[illegible]

८३ अ नमोऽस्तुते ॥

૧. ટોચે દર્શાવેલ મદ્ય મથકનામાંથી લેવાયેલાં ફિરકે મેદાનના પાણીનાં નમૂનાઓ

पञ्चभिर्धौवरीभिः कृतः—पञ्चधीवा, दशधी-
वेति ॥

लिङ्गग्रहणेन नार्थः, सर्वत्रागमादेशानां वचने
लुकि तत्कृतैः प्रसङ्ग इत्येव ॥

इदमपि सिद्धं भवति—पञ्चमेन गृह्णाति पञ्चकः ।
नैतदस्ति । मयडयं परादिः स डटो ग्रहणेन र्ग्रही-
ष्यते ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं—पष्ठेन गृह्णाति पदक इति ॥

(प्रदीपः) पञ्चभिरिति । आर्हाङ्यष्टकम् । तस्याप्यर्थः-
पूर्वति लङ् । ततो ऽपि लङ्, अत्र रेफस्य निट्प्रत्ययः ॥
पञ्चमेनेति । तावतिथस्य महणमिति लुग्वेस्यन् तावतिथेन
शब्दातीति लङ् वेत्युपसंख्यानार्थम् । प्रत्ययो ङट्थ लङ् ॥ स
ङट् इति । एतेन मद्सहितस्य लुगित्यर्थः ॥ पट्क इति ।
ङटि परतः पूर्वभक्त्युपागमो ङटि निट्प्रत्ययेन निवर्तते,
प्रत्ययलक्षणेन वै प्रसज्येत । ननु कनि पूर्वस्य पदैवात्संयो-
गान्तस्य लोप इति युक्तो कोपो भवति । एवं तर्हि चतुर्थेन
शब्दाति चतुष्क इत्युदाहरणम् । अत्र हि रात्सस्येति नियमात्
क्षकः संयोगान्तस्य लोप इति नास्ति ॥

(उद्धोतः) धुगागमः=पदकतिपयेति निहितः । नन्व-
न्तरागमनीति न्यायेन छविपये पूर्वमेवाप्रवृत्तिरत आह—प्रत्यय-
रक्षणेनेति । स न्यायस्वरतरागमिच्छविनायकविधिविधयः । न च
प्रकृते तत्राशः, प्रत्ययैरक्षणेन सत्त्वादिति भावः । षडिति एते
बह्विबुधस्य बह्वदेवस्त्रीत्वार्थः । सप्तम्या विपरिणामे कलाभावा-
दित्याशयः । षडि परैत इत्यपि बहुतत्त्वस्य परत्वादुच्यमिति नोपपन्नम् ॥
ननु कनीति । बह्व प्रत्ययरक्षणेनाभिलष्य भव्य न न, न छमत्ता
तल्लिखिते प्रत्ययरक्षणाविषेयात् । षडेयैस्यायां पूर्वजातभक्त्याया
दिति निरुद्धेऽपि निरुद्धो सानामात्रेण परया गतंहाया विषमालयेन
पदत्वाभावात्पदमतीति । धुवेति निरुद्धो नु धुनान्वन्निमित्तपदपरयेना-
न्तरागम जलप्राप्तिरिति आध्यात्मिकयमये ॥

१० न पुनश्चे 'प्रलायच्छब्देनापि प्र' इति पाठः ।

११ वडुशब्दानुपलये आने वडुशब्दा इत्ता तिमारे वडुशब्दनिमित्तका
पर्वश पदुशब्देति सवोगात्पद्येनेव निवाह इति भावा ॥

[illegible]

१३ अनुवृत्त-विशेषात्पुनरावृत्त-व्याख्यायाः विनिर्दिष्टायाः 'इति परतः
परिग्रहः' इत्यादि शब्द-विशेष-व्याख्यायाः—इति परतः व्याख्या ।

१४ वेकडे—ननु कवीनां शिष्याभेदात्तद्वयार्थः इत्यन्यथाप्येव दृश्यते
ननु च इदं—तुल्यार्थः—इत्यप्यन्यथाप्यभिप्रायः ॥

३५ मनु इति विदुषोऽपि पूर्वमनुपपन्नमनुष्यो म म माह इति स्वीकरो
यथा भवोपपन्नो म मन्वीर्यव भव—मथो निरुत्तमिनि ॥

निवारितम् । सा हि द्रव्ये निविशमाना द्रव्यं न कदाचिज्जहति, न च भिन्नजातीयानि द्रव्याभ्यनिविशन्ते । यद्यपि गवाध्यादिषु प्राणित्वमस्ति तथापि प्राणित्वेन तेषामेकजातीयत्वमेव ॥

क्रियायास्तु पूर्वोक्तैक्षणयोगाद् गुणत्वं प्राप्नोति । साऽपि हि द्रव्ये निविशते कदाचिद् द्रव्याक्षिप्यते । निष्क्रियं हि द्रव्यं कदाचिद् भवति यदाचित्ककियम्, भिन्नजातीयानि च द्रव्याभ्यधयतीत्याह—आधेय इति—उत्पायः—यथा घटादेः पाकजो रूपादिः ॥ अक्रियाजः=अनुत्पायः—यथाऽऽवाद्यादेर्महत्त्वादिः । क्रिया कृपाद्यं न मिलेति तस्या द्विविध्याभावात् गुणत्वाभावः ॥

एवं तु द्रव्यस्यापि गुणत्वं प्राप्नोति । अवयविद्रव्यमवयवद्रव्येषु निविशते, असमयाधिकारणसंयोगनिवृत्तौ च विन्यासात्ततोऽपि, भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते । द्विविधश्च तन्निमित्तनिमित्तभेदेन । निरवयवस्य द्रव्यस्यामपरमाण्वार्देनित्यत्वादवयविद्रव्यस्यानित्यत्वादित्याह—अस्तत्त्वप्रकृतिरिति । अद्रव्यस्य भाव इत्यर्थः । अत्र पृथग्जातिव्यवसमासः । समासे हि 'जात्यन्ताच्छब्दगुणि' इति छः प्रसज्येत । तत्र व्यक्तियु—जात्याधार्यु इत्यन्तः—जातिषु दृश्यते—इत्युच्यते ॥

(उद्घोषः) द्रव्यमिति । सीदन्त्येति जातिगुणक्रिया इति श्रुत्येतः सदैरीणादिको वस्तव्यः । ईतः पाकादिकारणान्तरवशाद्गुणागरोपेतो स गुणस्ततो द्रव्याभिवर्तत इत्यर्थः ॥ भिन्नजातीयेष्विति । घटपादिव्यवसंभेदः ॥ एतेन जातेरिति । इदमुपलक्षणम्, अनेन संज्ञाया अपि तत्त्वनिरासः ॥ न कदाचिदिति । नित्यत्वात्पक्षा इति भावः ॥ प्राणित्वमिति । यद्यपि प्राणित्वं प्राणसंबन्धक्यं न जातिनाम्यलक्षणेपि स्थितिषु तस्य जातिस्वाज्ञीवरणेदम् ॥ इत्याह—इति । इत्यत आह इत्यर्थः ॥ आधेय इत्यर्थः—उत्पाय इति । एतेन नित्येनित्यद्विजातिमत्त्वं लक्षणम् ॥ नैव कियेत्याह—क्रिया स्थितिः ॥ अद्रव्यस्य भाव इति । द्रव्यमिति इत्यर्थः, द्रव्यादन्व इति उपलक्षणे उक्तेः । द्रव्यपदेनात्र गुणाश्रय उच्यते । अत्रैव व्याख्याने 'पृथक् जातिषु दृश्यते' इत्यनेन, 'सत्त्वे निविशते' इत्यादिना वा जातेर्वारेण सिद्धेऽन्यतरव्यव्यापत्तिः । किं च क्रियावारमेवैव जातिधारणे सिद्धे उभयोरपि वैयर्थ्यम् । किं च ईश्वरकृताति-

विलनेन जातिवारणमशक्यं भिन्नजातीयेषु पश्यदादिषु द्रव्यत्वादित्येनान्तरात् ॥

(लक्षणान्तरभाष्यम्)

अपर आह ॥

उपेत्यन्यज्जहात्यन्यद् दृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि ।

वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः ॥

(प्रदीपः) अयमेवार्थः शोकान्तरेणोच्यते—उपेत्यन्यदिति । अन्यद्—द्रव्यं शुभादिको गुण आगच्छति, अन्यस्तु परित्यजति, भिन्नजातीयेषु च द्रव्येषु दृष्टः । सर्वलिङ्गाप्रयगतलिङ्गाहित्वात्—वाचकः सर्वलिङ्गानाम् । शब्दधर्मस्य वाचकत्वस्यार्थ आरोपाद् वाचक इत्युच्यते ॥ द्रव्यादन्य इति । यथोक्तलक्षणयुक्त्येवैव यस्य द्रव्यत्वं नास्ति ॥ गुण इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) अन्यद्रव्यमिति । यथा कुक्षीमादिकं वज्रमापाति कुक्षुम्भश्च परित्यजतीत्यर्थः । पटुत्वापि हविदापाति हवित्रयति, कसचित्पटोरपटुत्वस्यापटोश्च पटुत्वस्य दर्शनात् । पूर्वोक्तैष्वेवमेव व्याख्यातुमुचितम् ॥ द्रव्येषु दृष्ट इति । पूर्वापेन संज्ञाया जातेषु तत्त्वनिरासः ॥ ननु गुणस्य वाचकत्वमनुपपन्नमत्र आह—शब्दधर्मस्येति । अनेनास्ति क्रियाया गुणत्वनिरासः । अत्रापि पूर्वोक्तलक्षणव्यतिरेकेणनाऽऽपत्तिः । द्रव्योपेत्येन भावत्वोपलक्षणादभावनिरासः ॥

अत्र वदन्ति—गुणो नामेति प्रश्ने नामैकदेशप्रमाणम्, गुणवचनः क इति प्रश्नः । अत एवोचते वाचकः सर्वलिङ्गानामिति यथाहृतयैव संगच्छते । येषां च शब्दानामाकारादनेन गुणवचनसंज्ञाया येषां भेदात् कथनम् । एव हि द्वयोर्नामयोरैकानयना भवति । तत्र हि समस्तकृततत्त्वित्वात्सर्वनामावाति स एवासंज्ञाशब्दातिरिक्तशब्दस्य गुणवचनसंज्ञा कृता । तस्मादत्रापि विशेष्यैस्त्वशब्दादिरेव युक्ता ॥

तथाहि—तत्रार्थेपदेन संज्ञानिरासः । न हि संज्ञानातिशब्दाद्व्ये विद्यमान एव रक्षादिशब्दवत्कदाचिद्वाचकत्वेन प्रवर्तते कदा-

१ ननु प्राणित्वस्या जातिभिन्नजातीयानि गवाध्यादीनि द्रव्यान्वभिविनिविशत एवेति जातवपि गुणलक्षणं मासमित्याह—सीदमानाह—यच्छरीरं ॥

२ सत्त्वे निविशत इत्यादिकारिकायां लक्षणयोगात् ॥

३ 'जातीयानि द्रव्याभ्याम्' इति च पाठः ॥

४ 'धार्यु दृश्यते इत्युच्यते' इति च पाठः ॥

५ गुणस्य द्रव्याभित्वं दर्शयति । जातिशब्दो लक्षणस्या व्याख्यानमिति ॥

६ गुणस्य द्रव्यानिवृत्तिं दर्शयति—तस्य पाकादीति ॥

७ परिनिष्ठित गुणलक्षणमाह—नित्यमनित्येनादि ॥

८ द्रव्यपदेन—ओऽपलम्बतु सतिरस्यसत्त्वपदेनैव ॥

९ 'उच्यते' इत्युच्यते इति । जातिशब्दो लक्षणस्या व्याख्यानमिति भावः ॥ अत्र इत्यपि पाठो दृश्यते च उल्लेखः ॥

१० एवं ईश्वरोक्तव्याख्यानेऽप्यत्रैवैव्याख्यानस्यैव व्याख्यायां लोका धर्मवन्तीत्यर्थः । तावत्कृत व्याख्यानम् 'अत्र वदन्ति' इत्यादिनाऽपि कथयति ॥

११ ननु जानिष्येन व्यत्ययेद्वयो 'पृथक् जातिषु' इत्यनेन न जातेर्वारणम्, तथा च नाप्यतर्कैवव्याप्यारित्यत आह—किं च कियेति ॥

१२ नन्वावयवपदेन न—उत्पायस्यैवार्थस्य महत्त्वम्, निवृत्त्यवधारित इत्यर्थस्य लक्षणम्, तथा 'आक्रियत' इति क्रियाधारचपदेन जातेर्वारणं न सम्भवति, तस्या अप्यक्रियानित्यत्वादित्येव व्याख्या—किं च पृथगिति ॥

१३ कुक्षुमादिना यत्र यच्च रक्षत इति रक्षारक्षक कुक्षुमत्स्यं यद्येवमापाति कुक्षुमत्स्यं तदप्य परित्यजतीत्यर्थः ॥

१४ अप्यत्र तत्रापि शुभीरिरेवोदीनम् ॥

१५ द्रव्यादन्यपदेन द्रव्येभ्यो विवक्ष्यते—द्रव्याभितो द्रव्यदृष्ट इति ।

१६ शब्दवचनं नामत्वेन, तेषां नामविरास इत्यर्थः ॥

१७ आधेयपदेन सत्त्वे निविशतेऽतीत्यनेन । घटो रक्त इत्यादिव्यवहारेषु घटस्य विद्यमानत्वं दृष्टव्यमेव भवति, नत्यविद्यमानत्वं दृष्टव्यम् । असादिशब्दानां न तथा व्यवहार इति भावः ॥

कारुण्य इति समाप्तः ॥ हेतोरिति । हेतोः पञ्चमीति भावः ॥ ननु
प्रधानेन योगेन, स्त्रिया वा सम्बन्धः स्यादत आह—अन्येनेति ॥
तत्र नापे इत्याह—गणकादय इति ॥ अन्ये स्त्रिया आख्यायानिलत्र
किमुयोगात्माह सदाख्यायानिलत्रः ॥ उ न उत्तरकालमिति । नाप
इत्याह—स्त्रियाश्चेति ॥ नान्य इत्याह—पुंयोगादिति ॥ प्रसूत-
द्वयो हीति । पुंयोगहेतुवर्गमाभनोचरवाचं तत्रिःसरणरूपप्रसवप्र-
चिनिमिच्छादिनि भावः ॥ नाचक्षते इति । ततो गर्भनिःसरण-
भावादिति भावः । गर्भाधाननिमित्तकः प्रसूतशब्दः पुंस्त्रिय, तथा-
ऽप्युत्पन्नवृत्तिनिमित्तको न पुंम आख्या । नापि गर्भाधाननिमित्तेन
प्रसूतशब्दवाच्यपुंयोगमात्रेणास्य किञ्च वृत्तिरिति भावः ॥ गोवा-
त्किवादीनां प्रतिषेधप्रतियोगित्वात्प्रसवशब्दाह—वाच्यशेष इति ।
नन्वर्षे वृजकाम्यामिति निषेधात् समातो दुर्लभः, शेषपञ्चमा समासेऽपि
वापः सुपः परत्वादित्ये दुर्लभमिति चेन्न । शेषपञ्चमा अपि तत्पदपूर्व-
र्धस्य क्रियाजनकत्वात् कारकत्वमेवेति तथाऽपि सुनुत्पत्तेः पूर्वं समाप्त
इति नापः सुपः परत्वमित्यदोषात् । यथाकर्मज्ञित्वात्कोपादानेऽपि
कर्मक्षित्वात्प्रसवमात्राय सा प्रवर्तते इति अत्रत्यमाध्याय, उपपदेमिति
सुप्रसूतमाध्याय आदये ॥ पुंसीति । प्रसूतनादिक्रियायाः पुंमन्तवा-
दिति भावः । उदाहरणयोः सुप्रियः, चरेष्टः—इति कटी ॥

(समाधानभाष्यम्)

तस्येदमित्यनेनाभिसंबन्धेन । यथैव ह्यसौ तत्कृ-
तान् ज्ञानोद्धर्तनपरिपेकान् लभते, एवं प्रपुशब्द-
मपि लभते ॥

(प्रदीपः) तस्येदमित्यनेनेति । यथा राजाभ्यासो
राजकार्याणि, राजव्यपदेशं च लभते; तथा प्रपुमार्याऽपीत्यर्थः ।
'ज्ञान' शब्दः करणसाधन इत्युपनयकः 'परिपेक' शब्दः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—तस्येदमिति । सामान्ये ननुसकम् ॥
तत्कृतमिति । तस्येदमित्यभिसम्बन्धकृतानित्यर्थः ॥ करणसाधन
इति । तथा च ज्ञानशब्दे गन्धेनादिवचन इत्यर्थः ॥

(समाधानाक्षेपभाष्यम्)

यथेयं,

१ योगेनेति । सूत्रप्रयोगशब्देनेत्यर्थः ॥

२ योगशब्देनाप्यापि न सम्बन्धः, गणकादयो हि शब्दा गणकत्वा पुष्पाख्या
स्त्रिया वर्ततेऽतः स्त्रियासम्बन्धेन, न तु पुंयोगाख्या वर्तते इति मन्वेति ॥

३ पुंयोगादिति शब्दे पुंमन्तवाये योगादाख्यायामिति सूत्रे स्यात्तत्र वा
योगादप्यत्र स्त्रिया वर्तते ततो बीधित्वम् । सम्बन्धेन, प्रपुशब्दयो हि शब्दा पुंमो
मात्रा ज्ञापयन्ति, प्रसूतेः पुंयोगहेतुवर्गमाभनोचरमात्रायाः । न तु पुंमन्तवा
ज्ञापयन्ति—अतः पुंमन्तमिति भावः ॥

४ पुष्पाख्यायानित्येवत्वमावादिनि भावः ॥

५ ननु देवो देव्यामुपनयान्, प्रपुशब्दो देवदत्तः पुंमन्तवादिभेदप्रसिद्धः
प्रसूतशब्दः पुंस्त्रिय—इति शब्दे पुंमन्तमदोषेति ततो जीवः प्रपुशब्देनेत्यत
आह—गर्भाधानेनेति । क्रियाप्रधानोऽयं शब्दो न पुंम आख्यानेति भावः ॥

६ प्रतिषेधः—अत्राह । तस्य च प्रतिषेधित्वेनैव न सम्बन्धमिति 'सिद्धे'
इति शेषः । परवत् तेषां वचनार्थं सिद्धये जीवः प्रतिषेध इत्यर्थः ॥

१ पा० च०

(५१०२ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पुंयोगादाख्यायां तद्धित-
लुग्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंयोगादाख्यायां तद्धितस्य लुग्वचन-
व्यः । 'तस्येदम्' (धा३।१२) इति प्राप्नोति ॥

न तर्हीदानीमिदं भवति—प्राप्य इमाः, प्राच्यं
इमा इति ।

भवति च । विभाषा लुग्वचनव्यः ।

यदा लुक् तदा प्रष्टी, यदा न लुक् तदा प्राष्टी ॥

(प्रदीपः) तद्धितलुग्वचनमिति । तस्येदमिति संब-
न्धस्य भेदविशेषाद् भेदाश्रयतद्धितोत्पत्तौ तस्यां तस्य
लुग्वचनव्यः । लुकि च सति प्रष्टीतिरेव प्रष्टशब्दस्तद्धितार्थ
स्त्रियमभिधत्त इति प्रष्टीति शेषः सिद्ध्यति ॥

(वार्तिकान्यथासिद्धिपरभाष्यम्)

यथेयं नार्थो लुका, विभाषा तद्धितोत्पत्तिः ।

यदा तद्धितोत्पत्तिः—तदा—प्राष्टी ।

यदा न तद्धितोत्पत्तिः—तदा—प्रष्टी ॥

(वार्तिकप्रयोजनबोधकभाष्यम्)

एवमपि लुग्वचनव्यः । न ह्यन्तरेण तद्धितस्य
लुक् परार्थे शब्दो वर्तते ॥

(प्रदीपः) न ह्यन्तरेणेति । तद्धितस्य विकल्पेनोत्पत्ता-
वपि पक्षे वाक्यमेव भवति—प्रष्टसेयमिति । तत्र च प्रष्टशब्दः
पुंस्त्रिय वर्तते न तु त्रिप्राप् । तस्मात्, क्रीडितवमस्येच्छता
तद्धितलुग्विधेय इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु तद्धितस्य विकल्पे प्रष्टशब्द एव सम्बन्ध-
माचष्ट इति किं तुकेलत आह—तद्धितस्येति । महाविभाषया
वाक्यस्यैवाभ्यनुष्ठानादिति भावः । लक्षण्या चैवैवेष्टेऽस्तासुत्व-
तत्सम्बन्धीत्येऽस्तुतात्वेन प्रत्ययात्स्येव, तत्सम्बन्धीत्यादिसमोत्पत्तौ
वा साधुत्वनिगमनादिति तात्पर्यम् ॥

१ वार्तिकोक्तोपलक्षिते रूपे वाचयति—मन्वेनेत्यादिना ॥

२ तत्पदपूर्वार्थस्य—पक्षीपदपूर्वार्थस्य गोशब्दात्स्य पाठनरूपक्रियाजनकत्वात्
त्वात्कत्वमित्यर्थः ॥

३ लुग्वचनवार्तिकेति सूत्रे—कुम्भकार इत्यत्र पक्षीपदमात्रेऽपि मातः, उपपद-
समाधेयः । तत्र भाष्यकार आह—न याऽप्यो विवर्तिषेन, ॥ कारकम् । पक्षी-
समाधेयस्यमात्रमुपपदव्यक्त्या अविवर्तिषे—पक्षीकारकोपपदार्थं वृद्धिरिति यदा-
नवचनावत् । पक्षव कुम्भस्य कार इत्यादौ कारकशब्दस्युपपत्त्येवमेतः आह उप-
पदमिति मातः । तुमुत्पत्तेः पूर्वं पक्षी समाधेय न प्राप्नोतीति तस्यभावो भाष्य-
कारेणोक्तः । तथा च शेषपञ्चमस्य कुम्भशब्दस्य कारकत्वसम्बन्धकृतोक्तमिति
सुलल्लेखः ॥

४ यः किञ्चैव स लुग्वचनार्थविधायां न्यायादिति भावः ॥

५ तत्सम्बन्धीत्यादि समाधेयस्येति । प्रपुशब्दादि समाधेयस्येति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यदि पुनस्तस्यामेव प्रष्टव्यो वर्तते ।

कथं पुनस्तस्यामेवाप्रतिष्ठमानायां प्रष्टव्यो वर्तते ?

यथैव ह्यसावकुर्वती किंचित्पापं भर्तृकृतान् वध-
वन्धनादिक्लेशान् लभते, एवं प्रष्टव्यमपि लभते ॥(प्रदीपः) यदि पुनरिति । यथा पञ्चभिर्द्वैः कृपतीति प्रतिविधानात् कर्तृत्वम्, एवं स्त्रिया अपि प्रस्थानादौ कर्तृत्वं स्वादेवेति भावः ॥ कथमिति । साक्षात्तस्याः क्रियाया अरु-
णादकर्तृत्वं मन्यते ॥ यथैवेति । साक्षात्पापमकुर्वत्यपि स्त्रि-
धात्रीत्याकर्तृत्वमापद्यते ऐष । यथा स्वामिदासौ पचत इति स्वामिनः संविधातृत्वात् पचत्वम्, दासस्य तु साक्षात्, तथा श्रीपुंसयोः प्रस्थातृत्वमित्यर्थः ॥(उद्योतः) प्रतिविधानात्—तत्समपांचरणात्, पञ्चभिर्द्वै-
भूकर्मण्यस्यैकनासम्भवादिति भावः ॥ भाष्ये—भर्तृकृतानिति ।
भर्तृकृतैवापकृतानित्यर्थः । तत्कृतानिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ “तथा च
दास्यलक्षणं यव पुंयोगो भवतोऽभिमतः । केपली, देवकी, रेवती-
त्यादौ गौरादिवान्धमिति तदाकृतम्” ॥ तथेति । स्वामिदासयोः
पाककर्तृत्ववत्पुंसयोः पापकर्तृत्ववच्च तयोः प्रस्थातृत्वमपीत्यर्थः ॥
कथमुनरन्यायैरान्याभाभिधानमत आह—सम्बन्धादिति ॥

(५१७३ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सुवन्तसमासवचनाच्चाकारा-
न्तानुपपत्तिः ॥ * ॥(भाष्यम्) सुवन्तसमासवचनाच्चाकारान्तता नो-
पपद्यते । सुवन्तानां समासस्तत्रान्तरङ्गत्वाद्वाप ।
दास्युत्पन्ने समासः । स्यादशब्दः समस्येत । तत्र पुंयो-
गादाख्यायामकारान्तादित्येकारो न प्राप्नोति ॥(प्रदीपः) तत्रान्तरङ्गत्वादिति । प्रातिपदिकं पुं
लिङ्गमभिधाति, पञ्चात्सख्यामिति तन्निमित्तस्य पुंयो बहिरङ्ग-
त्वमिति भावः ॥

(५१७३ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु स्त्रियाः पुंशब्देना-
भिधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

१ देवदासः पञ्चभिर्द्वैः कृपतीत्यत्र यथा पञ्चभिर्द्वैः कर्णमित्रेण साक्षा-
त्येन क्षम्यते कर्णकृतत्वमात्रं न भवति तथा पतिहत्यादिके मरणोपनि-
वर्तते स्त्रिया इत्यर्थः ।

२ ‘आपद्यते यथा’ इति च, पाठः ।

३ न तु भयो विभक्ते कचनं न । किन्तु सर्वपापकृतानि कवचव्या-
पति भावः ॥४ “यत्किञ्चिद्विज्ञेयं यत्कस्यचित्पि प्रमाणदेवतामित्येव
पुत्रादेव नोपलभ्यते । तन्मात्रस्याप्यस्य कश्चिन्न पञ्चान्युद्गमप्राणि दण-
दादयर्षकाद्यानि पशून्प्राणि तेषु लक्षणद्वयं पाठस्य, सिद्धमितिऽन्य निवेद्य ॥

कथम् ?

स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात् । स्त्री पुंशब्देनाकारा-
न्तेनाभिधीयते ॥(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । तस्येदमिति संबन्धात्
तच्छब्दालम्बं मन्यते ॥

(प्रथमवार्तिकोक्तप्रक्षेपनिरासभाष्यम्)

ननु चोक्तं पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुगं वचन-
मिति ॥

नैप दोषः ।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नातस्तद्धितोत्पत्तिर्भव-
तीति, यद्यप्युंयोगादाख्यायामिति ‘ईकारं’ शास्ति ।(प्रदीपः) यद्यमिति । अणि द्वि जीप् सिद्धः, न
चाणन्तात् जीपि जीपि वा विशेषः, उदात्तानुदात्तत्वेन जीप
उदात्तत्वात् ॥(उद्योतः) नन्वणि जीपविधानात्पदिमिलपापकमत आह—
अणिहीति ॥

(ज्ञापकाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने
प्रयोजनम् । येऽनीकारस्तद्धितास्तदर्थमेतत्स्यात् ॥(प्रदीपः) येऽनीकारा इति । यथा भानोरियमिति
इदच्छब्द—भानवीया । अत्र दाव्याधनार्थमिदं वचनं स्यात् ॥(उद्योतः) भाष्ये—अनीकारा इति । ईकारोप्राप्तियोग्या
इत्यर्थः ॥

(ज्ञापकसाधकभाष्यम्)

यत्तर्ह्यख्याग्रहणं करोति । न हि तद्धितान्त-
माख्या भवति ॥(प्रदीपः) न हि तद्धितान्तमिति । तद्धितान्तस्य
शब्दस्य प्रकृत्यर्थे पुंस्यवर्तनादिति भावः । तदेवमाख्याग्रहणं
सत्येदमिति नेद्विविधस्यायामपि तद्धितोत्पत्तिमन्तरेण प्रष्टव्यशब्दस्य
स्त्रिया वृत्तिर्बन्धुत्वञ्च ज्ञापयति । ‘तेन न केवला प्रकृतिः
प्रयोक्तव्या’ इति नियमो न प्रयतैत इत्युक्तम् ॥(उद्योतः) प्रकृत्यर्थे पुंसीति । यत्र च पुमाख्यायाः स्त्रिया-
मप्येव सूत्रवैध्यव्ययेनेति भावः । ननु प्रद्युतादौ दीप्यावृत्त्ये तस्य

५ ‘लिङ्गपुपदाति’ इति च पाठः ।

६ यतिपदिकार्येण स्यात्, द्रव्यं, लिङ्गं, द्रव्यं, कारकाणां क्रमेणैव शेष-
स्यमित्युक्तिः स्वीकारात् ।७ ननु जीपि वल्लोकोदात्तत्वं, जीपि चानुदात्तत्वमिति विशेष एवेत्यत
आह—उदात्तैवेति । गण्यतावृत्त्यस्य अत्र उदात्तत्वोदात्तमिति विशेष
द्विपुङ्कारस्यानुदात्तत्वमिति भावः ।

८ न पुनरुक्तं ‘क्षरा स्त्रीप्रत्ययसदर्थं’ इति पाठः ।

९ अनोदात्ता इत्यत्र ईकारानुभागा इत्याद्यङ्कारानुभागा—ईकारा-
प्राप्तीति ॥

गोत्वसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ नन्वन्यधर्मस्यान्यत्र कथं सम्बन्धोऽत आह—
निमित्तादिति । शौर्यादिरूपादित्यर्थः ॥ विपर्ययमिति । अन्यत्र
विपर्ययमर्थस्य च, अन्यत्रोपहितमित्यर्थः ॥ स्तार्थं—तोये । कैश्चि
दित्यस्य पातजलेरित्यर्थः । समीप्यात् गगार्थां चोप, अत्र तीरे
समीप्यात् गगत्कारोप, गगत्सम्बन्धितरे लैङ्गणार्थां तु तस्येदमित्य-
णन्तत्वेयं तत्रार्थं साधुत्वेनासाधुत्वम् । एव मत्वर्थादिलङ्घनायामपि
प्रवृत्तेरसाधुत्वम् । साहचर्यं च सम्बन्धमात्रोपलक्षणम् ॥

(द्वितीयवार्तिकरूपडनभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु तस्यामेव प्रशब्दः ।

ननु चोक्तम्—‘सुपन्तस्तमासवचनाच्चाकारान्ता-
नुपपत्तिः’ इति ।

नैव दोषः ॥

(प्रदीप) अथ वेति । सविधानीत्वाद् अस्थाने कर्तृत्वं
त्रिया, पुत्रपगताया वा अस्थानाक्रियायास्तस्यामारोपदिति भावः ॥

(उद्ध्योत) अत्र पक्षे पुत्रोद्ध्योतकस्त्री इति त्वाभावादाह—
पुत्रपगताया वेति । आलोके निमित्तं च तत्साहचर्यम् ॥

(५१७५ परिभाषावार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह
समासवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह
समासो भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

(परिभाषाप्रयोजनभाष्यम्)

कानि पुनरस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ?

(५१७६ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं क्तादल्पाख्यायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अत्रविलिप्ति, सूत्रविलिप्ति ।

सुपन्तानां समासः । तत्रान्तरङ्गत्वाद्वापि । टाप्
त्पक्षे समासः । विलिप्ताशब्दः समस्येत । तत्र ‘क्ताद-
ल्पाख्यायाम्, (४११५१) अकारान्तादिति ङीप्
न प्राप्नोति ॥

(प्रदीप) अत्रविलिप्तिरिति । अत्रशब्दस्य वृत्तीया-
न्तस्य विलिप्ताशब्देन ‘कर्तृकरणे कृता’ इति समासः । तत्
करणपूर्वादिति वर्तमाने ‘क्तादल्पाख्यायाम्’ इति ङीप् न

प्राप्नोति । वचनसामर्थ्याद्वावन्तादपि भविष्यतीति चेदत इत्य-
धिकारो बाध्यते, परिभाषा चान्यार्थाऽवर्यं कर्तव्या । अथ वा
वचनात् प्रातिपदिकाधिकारो बाध्यते, ततश्च वाक्ये ङीप् प्रस-
ज्येत—अत्रैविलिप्ता वीरिति ॥

(उद्ध्योत) बाध्येतेति । अवधेनोपपत्तौ वापो न न्याय्य
इति भावः ॥ ननु तैदवाधाय परिभाषाकरणे गौरवमत आह—परि-
भाषा चेति ॥

(५१७७ द्वितीयं प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ जातेर्ङीप्विधाने ॥ * ॥

(भाष्यम्) जातेर्ङीप्विधाने प्रयोजनम्—व्याप्ती,
कच्छपी ।

सुपन्तानां समासः । तत्रान्तरङ्गत्वाद्वाप्युत्पद्ये
समासः । आशब्दः समस्येत । तत्र ‘जातेरङ्गीप्विप-
यादयोषयात्’ (४११६३) अकारान्तादिति ङीप्
न प्राप्नोति ॥

(प्रदीप) व्याप्तीति । व्याङ्पूर्वाङ्गिप्रते ‘प्र संज्ञायाम्
प्रतिषेध’ इति शब्द प्रतिषेधात् ‘आतश्चोपसर्ग’ इति कप्रत्ययः ।
तत्र प्रशब्दमात्रं जातौ न वर्तते इति टाभेव स्यात् । ङीप्स्तु
सूक्त्यादिरवकाशः ।

(उद्ध्योत) शब्द—प्राग्विधादिना विहितस्य । वैद्युतो जिघ्रा-
देशस्य तेन प्रतिषेध इति शत्रुत्वयात् एव व्याघ्रशब्द इति बोध्यम् ॥
प्रशब्दमात्रमिति । किन्तु व्याघ्रशब्द इति भावः ॥ सूक्त्यादि-
रिति । यत्ने करमिति मत इत्यम् । प्रोक्षीत्यादिरिति पाठान्तरम् ।
मोक्षी—यकरीत्याहु ॥

(५१७८ तृतीयं प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ समासान्तस्य णत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) समासान्तस्य णत्वे प्रयोजनम् । वक्ष्य-
ति—प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तप्रहणम-
समासान्तप्रतिषेधार्थमिति । तस्मिन् क्रियमाणे—
मापवापिणी, ग्रीहिवापिणी । सुपन्तानां समासः ।
तत्रान्तरङ्गत्वाच्चकारान्तत्वाद्वापि । ङीप्पुत्पद्ये स-
मासः । वापिनीशब्दः समस्येत । तत्र समासा-
न्तस्येति णत्वं नै प्राप्नोति ॥

(प्रदीप) समासान्तप्रहणमिति । समासस्य प्राति-
पदिकस्य योऽन्तो नकारस्तस्य णत्वमिति । तत्र मापान् चपल-

१ विदे विपमानमर्थस्य आगच्छे आगच्छितमित्यर्थः ॥

२ गगरे हीरुमिति शौर्यादिरूपमन्त्रेण अत्रान्तस्य तीरे आरोहणेन च
गगर्वादेन हीरुपन्थेति । गगर्वादिपत्तीर इत्यर्थेति चरे ‘तस्येद’ इत्यनेन
तद्विपर्ययस्य स्यात्, तथाच तीरे गगर्वादिपन्थेति साधुत्वम् ॥

३ तद्व्यापारस्यन्त इत्यधिकारस्य आकारान्तस्य परिभाषाकरणे वीरवर्गमिति
का न प्रतीतिः । तेनात्र इत्यधिकारस्य बाधो न भवेदत आह—ननु तद्व-
यापयेति ॥

४ ‘परिभाषायां करणे’ इति च पाठः ।

५ ‘विषेधात्’ इति च ।

६ नु प्रशब्दमात्रं जानी याधीति वीरोपपत्तिः । एव वैतत्यस्मात्
उपपदे कोटरीलस्य चरितान्तेष्वेव न स्पष्टमिति तत्सामर्थ्यात्सामान्येन वीर-
स्यादित्याह व्यापमाह—ङीप्तिरिति ॥

७ अत्र अङ्गावगतिरिति इति वातिनेन जिघ्रादेशस्य तेन निषेधः । द्वयोः,
अपसराणाम् अन्तेष्वेति वाचः ॥

८ वार्तिकमेतत्प्रातिपदिकस्य (८१४११) इति सूत्रे ।

९ एवञ्च नारदकृष्णीनादिभिर्यत्नं यतिभ्यश्चौरपदानादित्यावरणमिति
मात्रः ॥

१० ‘विलस्य’ इति च ॥

भोक्षमिति 'बहुलमाभीक्ष्ये' इति णिना कृते 'शब्देभ्यः' इति षीणि कृते मुचन्त्येन यदि समासः स्यात्तदा समासस्यान्त इक्षारो न तु नकार इति तत्त्वं न स्यात् । मापवापिण इत्यादेवेव तु स्यात्॥

(दृश्योतः) अभीक्ष्णमिति । तच्छीलस्याप्युपलक्षणम् ॥

(५१७९ चतुर्थं प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च प्रयो-
जनम् । सांकृटिन्म्, व्याचक्रोशी । अत्रावयवा-
वृत्तिः प्रसज्येत ।

गतिकारकोपपदानां छद्भिः सह समासो भव-
तीति न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) सांकूटिनमिति । 'अभिविधौ भाप इतुण्' इतीतुण्प्रत्ययः । तत्र कूटिभित्तयेत्साच्छब्दात्समासायां विभक्तिश्च प्राप्नोति, 'अणिगुणः' इत्यण्प्रत्ययश्च । तत्र स्वार्थिकत्वाद्-अन्त-रङ्गत्वाद्गणप्रत्ययः स्यात् । ततश्च कूटिभित्तयैवाङ्गत्वादादिशुद्धिः स्यात् । प्राक् सुबुज्यन्ते समासेऽन्तरङ्गत्वाद् पूर्वं समासः । अण्-प्रत्ययौ हि प्रातिपदिकविशेषोपापेक्षत्वाद् ग्रह्येष्टः । तत्र संकूटि-भित्तयेत्सात्समासप्रातिपदिकाद्गणप्रत्यये सदीयं तिष्ठति ॥ व्याचक्रोऽतीति । 'कर्मव्यतिहारेण च क्रियाम्' इति गन् । 'गन्ः क्रियाम्' इत्यण् ।

(उद्घोः) स्वार्थिभूत्वादि । एवं चालम्ब्यस्वार्थिभूतानां सुवृत्त्यर्थः पूर्वमेव प्रवृत्तिरिति भावः । अन्यथा तस्यापि सुवृत्त्यादुत्पत्तौ पूर्वं ज्ञापि, इतुगन्तव्यरूपाभिक्रमदार्थसापेक्षतया नरित्वाग्न्यप्रत्यय-
-भङ्गत्वापूर्वं समासे ततो निक्षिप्यारूपि रूपसिद्धौ भाष्यमन्वयमेव
स्यात् । आद्योक्तः स्वरदोषश्च व्यावर्कोशीत्यत्र—प्रथम तद्विवे तद-
-व्येन समर्थे—अतोदासं स्यात् । समासोत्तरमनि द्व—आधुदात्तमिति
भोध्यम् ॥ विदोपापेक्षत्वादिति । इतुगन्तव्यरूपाभिक्रमदार्थसापेक्षत्वा-
-दिसर्गः ॥

(परिभाषाऽऽक्षेपभाष्यम्)

सत्यामप्येतस्यां परिभाषायामवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति ॥

(प्रदीपः) 'सत्यामपीति । 'णञः' 'इतुणः' इति प्रत्ययग्रहणात्—प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानात् कूटिन्नित्यादेर-
पावयवात्तदितोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(परिभाषान्तरेण समाधानभाष्यम्)

चूडहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति
संघातादुत्पत्तिर्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कृद्ग्रहण इति । अनया परिभाषया
प्रत्ययग्रहणपरिभाषा वाध्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषाः) याघ्र्यते इति । नन्विद्यं तर्द्धमात्रमिषयसंग्राहिका,
अतएवाग्निना तदर्थस्यापि संग्रहः परिभाषायामिति चेत् । गत्यादि-
समयवशेन वापिपैव तस्या इत्याशयात् । अपिस्तु गत्याघमाने ताद-
न्मानस्यापि ग्रहणार्थ इति भावः ॥

(परिभाषान्तरेण परिभाषात्वण्डनभाष्यम्)

यदि तर्ह्येषा परिभाषास्ति, नैतद्व्याः परिभाषायाः प्रयोजनं भवति, एतयैव सिद्धम् ॥

(मदीयः) नैतदस्या इति । गतिकारणोपपत्तानामित्यस्याः साङ्गुटिनैमित्त्यादि न प्रयोजनम् । अहृत एव समासे कृद्रूपहणपरिभाषया संघातात्तद्वितीत्यतिभिर्विष्यतीति भावः ॥

(परिभाषोपपादकभाष्यम्)

न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

अप्रातिपदिकत्वात् ।

कृत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति ॥

ननु चेदानीं प्रातिपदिकसंज्ञायामप्येतया परि-
भाषया इह शस्यमुपस्थातुम् ।

नेत्याह ।

इह हि मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते इति वाक्येऽपि लुक्
प्रसज्येत ॥

स्वरे च दोषः स्यात्—प्रकारकः, प्रकरणम् ।
गतिफारकोपपदात् छदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं
भवतीत्येष स्वरो न स्यात् ॥

नैष दोषः ।

द्वे अत्र प्रातिपदिकसंज्ञे, अवयवस्यापि समुदाय-
स्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयः
स्वरो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अग्रातिपदिकत्वादिति । 'णनः त्रियाम्' 'अणिनुणः' इत्यत्र प्रातिपदिकाधिकाराद्—णजन्तादिनुणन्ताश्च प्रातिपदिकास्तदितो विधीयते । तत्र ह्रस्वप्रहणपरिभाषया णज्जि-
नुणन्तत्वं सिध्यति, न तु प्रातिपदिकत्वम् । तत्र समसप्रद्वयेन

निस्त्वम् इत्याशुदात्मिति भावः ■

५ तस्यैव-इत्युक्तत्वादित्यादिति भावः । अथवाप्युक्तं-इत्युक्तं-इत्युक्तं-
व्यवहारः ॥

१ कृद्ग्रहण इति परिचायमत्यवग्रहणे यन्नादित्यस्या अविषयस्यापि अन्ता
तिवा । अतः यन्नापि अन्तेन प्रत्ययग्रहण इत्येतदर्थस्यापि संग्रह इत्यर्थः ॥

७ बृहत्पणपरिभाषास्तीकारेऽपि गतिकारकोपपदानामित्यस्या न सर्वाणि
प्रयोजनानि सिध्यन्ति, किन्तु साकृदितिमत्यादीन्येवेति भावः ॥

१ वचनस्य धारिताम्यम्यदर्शयति—मयाध्यायिण इति ॥

३ 'इत्यादिरेव तु' इति छ. ।

१ गिनिसमस्यविद्यायां 'सुस्यजतौ गिनिसाष्टीत्ये' इति सुप्ते जातिगिने
 ह्युपपद इत्यधेन मापत्रासीत्यत्र मापपदस्य जातिवाचकत्वेन ताच्छीक्ष्ये गिनिर्यत्र
 मातोतीति 'वहुवामासीत्ये' इति गिनिः कृतः प्रदीपकृतः । एतच्च ताच्छीलस्याः
 प्युपस्यगमित्युद्योतोक्तिसु चिन्त्या ॥

४ समासश्लेषेणान्वोदात्तं स्यादिति भावः । समासोत्तरमणि तु 'निर्दिष्टादि-

सांकृतिनं व्यावकोशीत्यपि न सिध्यति । समुदायावयवसंज्ञिघाने द्विवचनवत्समुदाय एव प्रकृतिवेनाश्रयिष्यत इति चेत्प्रकारके दोषः स्यात् । समुदायस्य कृदन्तत्वे तदन्तर्भावोद्भवेः—तदाश्रयः स्वरो न स्यात् ॥

किञ्च समुदाये द्विरुक्ते अवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्तीति प्रत्यगद्विवचनं न प्रयुज्यते । इह तु समुदायादुत्पत्तौ तस्यैवाङ्ग-संज्ञाया तन्निबन्धनानि कार्याणि प्रवर्तन्ते, नावयवानामित्यवय-वादपि प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गः । तत्र कुम्भकारशब्दे यदि कार-शब्दस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा समुदायस्यैषि, गतिकारकोपपदानामित्येतच्च नाश्रीयते तदा कारशब्दात्प्रातिपदिकान् भीषि कृते कारीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तात्वात्त एव ङकि सति तस्यैवादि-कृद्धिः स्यात् ॥

ननु चातुसर्जनादिति सूत्रं प्रधानेन तदन्तर्बन्धित्वमित्युक्तम् । तत्र कारशब्दान्तात् ङीव् भविष्यति, तत्कथमुक्तं कौम्भकारयो न सिध्यतीति ? नैष दोषः । गतिकारकोपपदानामित्येतद्वचनमत्र प्रदेशो आक्षिप्तम् । अस्मिन्नासति-उपपदस्य सुबन्तेन सह समा-सेन भाव्यम् । तस्मान्तरङ्गत्वात्कारशब्दादेव ङीपि सति उ-पपत्तौ सत्त्वा समासः प्रसज्येत । तत्तच्च कारीशब्दादेव ङक् स्यात् । यद्यपि स्त्रीप्रत्यये तद्वहानियमो नास्ति, तथापि 'स्त्रीभ्यो ङक्' इति समुदायाङ्गकं बाधित्वा 'क्षच.' इति परत्वादन्तरङ्गा-त्वाद्वाच्ययाङ्गकं प्रसज्येत । तस्मात् स्थितमेतत् 'कृतदितसमा-साय' इत्यत्र कृद्गुणपरिभाषा नोपतिष्ठते । यस्मात्—अप्रत्यय इत्यस्य प्रतिषेधस्य बाधनार्थं तत् कृद्गुणम् । परिभाषोपस्थाने तु सति मूलफेनोपदेशं भुङ्क्ते इति वाक्यस्यापि स्यात् । तथा च समासप्रहणयो नियमः स बाध्यते । मध्येऽपवादा इति न्यायाच्च 'अप्रत्यय.' इत्यर्थं निषेधः कृद्गुणेन बाध्यते, न तु समासप्रहण-कृतो नियमः । तत्र परत्वात्समासप्रहणेन गतिकारकपूर्वस्यापि कृदन्तस्य वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाया निवर्तनात् यस्मात् कृद्धितत्त्वदादेरेव कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञाऽवतिष्ठते ॥

(उच्यते :) न्यायासम्भवमपि दर्शयति—किञ्चेति । इत्ये-तच्च नाश्रीयत इति । तदाश्रयणे क्काराङ्गत्वात्कारशब्देनैव पूर्वं समासे तत्र प्रधानेन तदन्तिपित्वात्समुदायादेव ङीपि समुदाया-देव तद्विद स्यादिति भावः ॥ कारीशब्दादेवेति । न तूपपदसि-त्वात् ॥ सयापीति । तदादिनियमाभावात्तच्चित्वातीशब्दादि

'स्त्रीभ्यः' इत्यनेनैव स्यादित्यपि बोध्यम् । यथोक्तं कैयटेनैव 'अनु-सर्जनात्' इत्यत्र अन्तरंगत्वादिति । स्त्रीभ्य इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययान्त-त्वस्याधिकस्यापेक्षणादन्तरङ्गत्वमिति भावः ॥ अनुपसिक्तौ प्रमाणा-न्तर दर्शयति—यस्मादित्यादिना ॥ अप्रत्यय इत्यस्येति । अथाङ्-रित्यस्यापीति बोध्यम् ॥ ननु तद्भाषेऽपीष्टापत्तिरत आह—मध्येऽप-वादा इति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तस्मात्प्रयोजनमेवेतदस्याः परिभाषायाः, उभा-भ्यां तु खलु सिध्यति ॥

(प्रदीपः) तस्मादिति । गतिकारकोपपदानामित्यस्याः सांकृतिनमित्यादि प्रयोजनमित्यर्थः ॥ उभाभ्यामिति । सां-कृतिनादि परिभाषाद्वयेन सिध्यति, न केवलया कृद्गुणपरिभाष-यैल्यर्थः ॥

ननु च गतिकारकपूर्वस्यापीत्यपिप्रहणात् कृद्धित्वस्यापि इगुणन्तत्वाद् न प्राप्नोति । नैष दोषः । उभयोरपीगुणन्तत्वे प्रातिपदिकत्वे बाधविच्छेदाभावादवयवविच्छेदे प्रमाणाभावा-त्समुदायादेवोत्पत्तिर्भवति । अस्तथा त्वैकतरस्यां परिभाषाया-वयवस्यैवेगुणन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वात्त एव तद्विदोत्पत्तिः प्रस-ज्येत । 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इत्यत्र तु गतिकारकयोर्भेदे-नोपादानात् निमित्तभावावयवसमर्पकत्वात् केवलस्य कृदन्तस्य, कचित् गतिकारकपूर्वस्य यस्यादिभ्य उत्तरस्य स्वरो भवति । तदेवम्—गतिकारकोपपदानामिति वचनात् प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे प्रथमद्वेऽकारान्तः पुंयोगात् प्रस्थानासत्तात्, पुंस्कर्तृक-प्रस्थानकियाया सविधानीत्वाद्वा कर्तृत्वात् श्रिया वर्तते पुंसी वाचकश्च-इति प्रधीत्युदाहरणं भवतीति ॥

(उच्यते :) परिभाषाद्वयेन—गतिकारकोपपदानामिति, कृद्गुण इति च । समासे कृते विशिष्टस्यैवेगुणन्तत्वात्, प्रातिपदिक-त्वाच्च ॥ अर्थविच्छेदाभावादिति । वृत्तवैक्याभावेनावयवार्थस्य वृषकृ निष्कांभावात्, तन्मादगत्वात्तार्थस्य प्रत्ययेन प्रतिपिपाद-विधायाः सन्तुमद्यवयवत्वात्त प्रत्ययभाव इति भावः ॥

परे तु शङ्कैवेवमसङ्गता, गतिकारकमवयवने तत्पूर्वस्य प्रहण-न्तदसमवयवने केवलस्यापीत्येव तत्परिभाषाऽर्थात् । उत्तरीया माभ्या-च्छवेव छात्रात् । अनया प्रत्ययप्रहणपरिभाषा बाधयत इति स्वोच्छेद-सङ्गत्यापत्तेः । मित्रे सिद्धान्तोऽप्यसङ्गः, अनुपसर्जनादिति सूत्रस-

१ समुदायावयवसंज्ञिघाने समुदाय एव प्रकृतिवेनाश्रयिष्यत इत्याभीय-माने के मन्कोरेयो न दोषः, तत्रापत्र-उपपत्तिर न स्यात् । यत्र च प्रकार-पदो दोषः । तमेव दोषमिदं नमि—समुदायस्येलादिना ॥

२ उ पुञ्जे 'अनुपसर्जते' इति पाठः ।

३ समुदायद्विवचनम्भाषाया न प्रवर्तते, यत्र समुदायस्य द्विवचनस्य भावि द्विरुक्ता भवन्तीति नावयवानामनुद्विवचनम् । इह कोमन्कोरेवद्विरुक्ते समुदायस्युपपत्तौ सत्त्वात्तद्वचनम्भाषाया न प्रवर्तते—अवयवनामपि पुनः कार्यप्रपञ्च इति भावः न्यायास्य इतिच इति प्रमाणवत्ये—इह विवक्षादिना ॥

४ अवयवनामपि कृद्गुणपरिभाषा इति कार्येन च द्विवचनोऽप्यवतिष्ठति इति मन्कोरे-त्पत्तिरप्यह इत्यर्थः ॥

५ म' तद्विरुद्धेति दोषः ॥

६ समासार्थेनैव पदान्तराद्यैस्तत्प्रकारवहिरङ्गत्वाभावात्—मत्र पदान्तराह-रवाद्यतिविच्छेदादीत्यर्थः ॥

७ प्रयोजनं—मध्यमेन तद्व्यतिरिक्तत्वात्तद्विवर्धनम् । छप्येत । तत्रच केवलस्यापिप्रहणोद्विष्ये न स्यादेव । किन्तु कुम्भकारशब्देदेवेतिप्रमाणं नमि-माक्षीति कृद्गुणत्वात् ॥

८ वास्तुव्योतपुत्रकाम्युपक्रम्यापि तेन सर्वेभ्यो 'अन्तरङ्गत्वमिति' इति प्रतीक इत्यर्थः, यस्मिन्—अन्तरङ्गत्वमित्यस्य वैरुद्धे इत्येवमार्थेन 'अन्तरङ्ग-त्वादिति' मन्कोरेन सूत्रेण न ॥

९ सिद्धान्त-मन्कोरेवेतिपाठोपात्तव्यविच्छेदे प्रमाणाभावादिति । वदे-त्युपपत्त्येन मन्कोरेन तद्विच्छेदः ॥ तत्र वदन्ते वदन्तः सत्येवेत्यप्यनयो-रवयव-त्यर्थः मन्कोरेति मन्कोरेनोपपत्तिरिति ॥

स्यावयवाद्युत्पत्तिः प्राप्नोतीति भाष्यस्य निर्दलत्वापत्तेः । किञ्च येन-
विभक्त्यन्तस्येति सूत्रस्य समर्थः पदविधिरिति सूत्रोपस्यस्य च
भाष्यस्यासङ्गतेरित्याहुः ॥ तत एवेति । सामर्थ्यादिति भावः ॥
नन्वेव गतिवारकोपपदादिति स्वरविभाजके कृद्गण इत्युपस्थितौ
प्रकारके स्वरो न स्यात्, अनुपस्थितौ इत्यप्रत्यये प्रत्यक्षनस्य कृद-
न्तत्वाभावात्सरो न स्यात् आह—गतिकारकेति । एवञ्च तत्पक्षे
गतिकारकयोर्भेदेनोपपदानसामर्थ्यात्, तयोरेव निमित्तत्वेन कृद्गणे
गतीत्यस्याः प्रत्ययग्रहणे यसादित्यस्याश्लेषातिरिति भावः ॥ उपो-
गतिस्त्वया वदेत इत्यन्वयः कथमित्याह—प्रस्थानासङ्गादिति ।
साहचर्येण क्त्वा प्रस्थानात्तत्पदार्थः ॥ संविधान्तीत्याद्वेति ।
तदनुकूलसंविधानमपि भाव्ये इति भावः ॥

(५१८० प्रासङ्गिकपूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ अवदातायां तु ङीप्सङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवदातायां ङीप् प्राप्नोति । अव-
दाता ब्राह्मणी । 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः'
(४।१।३९) इति ॥

(प्रदीपः) अवदातायामिति । प्राक् सुबुत्पत्तेः समास
इत्येतत्प्रसङ्गेनाग्निदमुक्तम्, वर्णादनुदात्तादित्यत्र तु वक्तव्यम् ।
अवदातशब्दो गौरवाचीति मन्यते ॥

(उद्योतः) अवदातायामित्यलं प्रकृत्यपेक्षसंगतेः प्रसङ्ग-
संगतिं दर्शयति—प्राक् सुबुत्पत्तिः । अर्थादशब्दः 'वर्णानां गणति'
इत्याद्युपाधः, गतिकारत्वेति सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासादकारान्तश्चेति
ङीप्सङ्गात्वेः प्रातिः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैव वर्णयाची ।

किं तर्हि ?

विशुद्धयाची । आतश्च विशुद्धयाची ॥

एवं ह्याह—

त्रीणि यस्यावदातानि

विद्या योनिश्च कर्म च ।

एतच्छिष्यं विजानीहि

ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणम् ॥ इति ।

(प्रदीपः) विशुद्धयाचीति । वर्णान्तरव्यतिकीर्णोऽपि
विशुद्धिमुपायमप्रयुज्यते ॥

(उद्योतः) वर्णान्तरेति । वर्णान्तरं गौरवविरक्तम्, तत्प-

क्षेपि प्रयोगाद्रीरवाचीत्युक्तमिति भावः । एवञ्च गौरवोऽपि विशुद्धि-
मादायैव प्रयोग इति तात्पर्यम् ॥

(अतिव्याप्तिपरिहारभाष्यम्)

सूर्यादेवतायां चाव वक्तव्यः—सूर्यस्य स्त्री—सूर्या ।

देवतायामिति किमर्थम् ?

सूरी ॥

(प्रदीपः) सूरीति । सूर्यतिथ्येति यलोपः ॥

(६४३ विधिसूत्रम् ॥ ४।१।२ भा. २७)

१३०४ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहि-

मारण्ययवयवनमातुलाचार्या-

णामानुक् ॥ ४।१।४९ ॥

(आनुगधिकरणम्)

(५१८१ अर्थनियामकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हिमारण्ययोर्महत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) हिमारण्ययोर्महत्वं इति वक्तव्यम् ।
महद्विभं हिमानी, महद्वरण्यमरण्यानी ॥

(प्रदीपः) महद्विभमिति । महद्वरण्यो हिमारण्ययोः
स्त्रीत्वम् ॥

(उद्योतः) महद्वयोनः इति । तेन महत्त्वोपायभावेऽप्यत्र
दायिनि प्रनो न वार्य इति भावः ॥

(५१८२ अर्थनियामकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ यवाहोपे ॥ * ॥

(भाष्यम्) यवाहोप इति वक्तव्यम् । दुष्टो यथो
यवानी ॥

(प्रदीपः) यवानीति । जालन्तरमेवाभिधीयते । दोषस्तु
यवत्वजातेरभावे तदाकारानुकृतिमात्रमित्याहुः ॥

(उद्योतः) जालन्तरमेवेति । न ॥ यवानामेव केनचि-
त्कारणेन दुष्टत्वं यवत्ववृत्तिरिति भावः । तर्हि दोष इत्युक्तमत
आह—दोषस्त्विति ॥

(५१८३ अर्थनियामकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ यवनाह्लिप्याम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यवनाह्लिप्यामिति वक्तव्यम् । यव-
नानी लिपिः ॥

(प्रदीपः) यवनानीति । 'तस्येदम्' इत्यणो याधको धीप् ॥

(उद्योतः) याधक इति । हिमादिताहचयौदसादपि मु-

१ मनु अक्षरं तस्य दीर्घार्थेनात्मनेन नैतदुदाहरणेनैतच्छेदे वक्तुं शुक्ल-
मिलायद्वाभाह—प्राक् सुबुत्पत्तेरित्यादि ॥

२ मनु अक्षरानुसृत्य वर्णवाच्यत्वं न प्रविद्धम्, किन्तु विशुद्धयाच्य-
मेति । वर्णान्तरात् दिवस-पुनरागमोऽत्र वर्णवर्णीतायङ्गाभाह—अव-
दातशब्दो गौरवेति ॥

३ अवदानशुभ्रत्वायुदात्तात्पदं यथावति—अवदात शब्द इति ॥

४ य. सुष्ठोः यत्पक्षे 'यि' इति पाठः । य. य. काचित् ।

५ यदा ॥ यत्पक्षे दी देवत्वं यवत्वं तदा—युष्म, यदा च तस्य दी मातु-
तदा—सूरी, कुम्भीलार्थः ॥

(६४६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ३० ॥)

१३०७ स्वाङ्गाचोपसर्जनादसंयो-

गोपधात् ॥ ४ । १ । ५४ ॥

(स्वाङ्गलक्षणाधिकरणम्)

(जिज्ञासाभाष्यम्)

स्वाङ्गाचोपसर्जनादित्युच्यते,

किं स्वाङ्गं नाम ? ॥

(प्रदीपः) किं स्वाङ्गमिति । किं स्वमतं स्वाङ्गमाहो-
स्त्रिंक्षणान्तरप्रयुक्तमिति प्रश्नः ॥

(बङ्गोतः) ननु लोक्त एव स्वाङ्गशब्दः प्रसिद्धोऽतः प्रस्ता-
नुपपत्तिरत आह—किं स्वमिति । तदाश्रयणे 'दीर्घनासिक्यर्चा'
इत्यादावभ्यासि । अङ्गशब्दस्य चेतनशरीरावयवे रुढत्वात् ॥

(स्वाङ्गलक्षणम्)

अद्रवं मूर्तिर्मत्स्वाङ्गं

प्राणिस्थमविकारजम् ।

अतत्स्यं तत्र दृष्टं च

तस्य चेत्तत्तथायुतम् ॥

अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गम् ॥

(प्रदीपः) अद्रवमिति । द्रवतीति द्रवम् । ततोऽन्यद-
द्रवम् ॥ मूर्तिः—काठिन्यम् । अथ वा—असंवेगतद्रव्यपरि-
माणम्, सा यस्यास्ति तत्—मूर्तिमत् ॥ अविकारजमिति ।
विकारो वातादिवैषम्यम्, तस्याद्यत्र जातमित्यर्थः । तथा—
अप्राणिस्थमपि संप्रति, यत् पूर्वं प्राणिनि दृष्टं तदपि स्वाङ्गम् ।
यथा रथ्यापतितः केशः ॥ तस्य चेदिति । अप्राणिनोऽपि
मूर्तं स्वाङ्गं भवति, यदि यथा प्राणिना तत्सयदं तथैवाप्राणि-
नापि ॥ अप्राणिनोऽपीति । तस्य चेतत्तथायुतमित्यस्य साम-
र्थ्यलभ्योऽयमभ्याहारः ॥

(बङ्गोतः) अद्रवमित्यनेन रथिरादिव्यावृत्तिः ॥ नन्वेव-
मद्रवमिति कथं स्यादत आह—अथयेति ॥ आवासादेर्मूर्तेत्वार-
णाय—असर्वेति । अविमुद्रव्यपरिमाणमित्यर्थः । 'अविकारजम्'
इत्यनेन शरीरादिभ्यावृत्तिः ॥ ननु प्राणिनि दृष्टस्य कथमप्राणिस्त्वलमत
आह—समप्रतीतिः ॥ अप्राणिनोऽपीति । तस्येति शेषत्वविबक्षार्थां
यदी, तेन—अप्राणिना तथायुतं चेदप्राणिनोऽपि स्वाङ्गमित्यर्थः ।

तदाह—अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गमिति ॥ अभ्याहार इति । अन्य-
लक्षणद्वयप्रदर्शनेनमात्रलक्षणे प्राणिस्थपदोपलक्षितार्थविवेचनायेति
नोध्यम् ॥

(लक्षणपदकृत्यभाष्यम्)

अद्रवमिति किमर्थम् ?

बहुलोहिता ।

नैतदस्ति । बह्वचो नेति प्रतिषेधो भविष्यति ।

इदं तर्हि—यहुकफा ॥

मूर्तिमदिति किमर्थम् ?

यहुबुद्धिः, यहुमनाः ।

नैतदस्ति । अत इति वर्तते ।

इदं तर्हि—यहुशाना ॥

प्राणिस्थमिति किमर्थम् ?

शृङ्गमुखा शाला ॥

अविकारजमिति किमर्थम् ?

यहुगङ्गुः, यहुपिटका ।

नैतदस्ति । इह तावद्गुगुडुरिति, अत इत्यनु-
वर्तते, यहुपिटकेति, यह्वचो नेति प्रतिषेधो भवि-
ष्यति ।

इदं तर्हि—यहुशोफा ॥

(प्रदीपः) बहुलोहितेति । लोहितं रथिरुच्यते ॥
नैतदस्तीति । 'अपभावाथं लोहितस्यास्वाङ्गत्वप्रतिपादनं नोप-
युज्यते, 'स्वाङ्गे ध्रुवे' 'उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमप्यङ्गं' इत्यादिकार्या-
भावाय तस्युच्यत एव ॥

(बङ्गोतः) रथिरमिति । न तु रथिर्वर्णमात्रमिति भावः ॥
उपयुज्यत इति । एवमुचरन्तीति द्रष्टव्यम् ॥

(द्वितीयं स्वाङ्गलक्षणम्)

अतत्स्यं तत्र दृष्टं च

अप्राणिस्थं प्राणिनि दृष्टं च स्वाङ्गसंज्ञं भवति ।
दीर्घकेशी रथ्या-इति ॥

(तृतीयं स्वाङ्गलक्षणम्)

तस्य चेत्तत्तथायुतम् ॥

अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गसंज्ञं भवतीति । दीर्घना-
सिकी—अर्चा, नुक्कनासिकी—अर्चेति ॥

१ स्वमतं स्वाङ्गमित्यादिप्रसंगोऽपि नास्ति—मन्त्रित्वादित्या ॥

२ दीर्घनासिक्यर्चा-इति नासिक्यर्चा स्वमतमात्रेण जीवमाह—अङ्ग-
शब्दोऽस्ति ॥

३ मूर्तिः—काठिन्यस्यार्थमिति स्वमतं, अथर्वणद्वयपरिमाणमित्यर्थमाह ।
तत्परिमाणम्—विमुद्रव्यं, तदा वर्तमानं न भवति इति । अथ यत्
'अविमुद्रव्यपरिमाणम्' इत्यर्थं नोदयति ॥

४ अपभाषा तत्र इहमेतत्तथायुतमाह—मया—अप्राणिरप्येवादिना ॥

५ 'न कोऽपि बह्वचः' इति प्रतिषेध इत्यर्थः ॥

६ दीर्घमात्रेण न कोऽपि बह्वच इत्यनेन विद्वद् एव । कोऽपि न स्वाङ्गत्वा-
भावात्—यथा ध्रुवे—दृष्टादित्या ॥

७ कोऽपि न स्वमतं रथिरुच्यते इत्यनेनमाह—ननु रथ्यादित्या ॥

८ उचरन्तीति—बुद्धिः, यहुमनाः, यहुगङ्गुडुरिति । उचरन्तीति
ननु नास्ति इति स्वमतं, किमु तावद्गुगुडुरिति स्वमतं—
इत्यर्थः ॥

(उपसर्जनपदकृत्यभाष्यम्)

अथोपसर्जनग्रहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—अशिखेति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—अशिखेति । नन्वत्र बहुव्रीहौ उपसर्जनग्रहणे कृतेऽपि दोषः, अन्तरङ्गत्वादपि अदन्तत्वाभावेनोपसर्जनग्रहणाभावेऽप्यप्रतिषेधः, अत एव तत्पुरुषोऽपि न, नन्वपूर्वकत्वेन 'सह-नम् विप्रमान' इति निषेधेनाप्रतिषेधेति चेन्न । शिखेत्सर्वैयस्यैव प्रत्यु-दाहरणत्वे तात्पर्यात् । कचिन्नु शिखेत्वेव पाठः ॥

(५१९४ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उपसर्जनग्रहणमनर्थकं बहु-
व्रीह्यधिकारात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपसर्जनग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

यद्व्रीह्यधिकारात् । यद्व्रीह्येतिरिति प्रकृतमनु-
वर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'यद्व्रीह्येतिरन्तोदात्तात्' (४।१।५२) इति ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

यद्व्यर्थं तर्हि उपसर्जनग्रहणं कर्तव्यम् । यद्व्य-
नेति प्रतिषेधं दध्यति तद्व्यर्थग्रहणमुपसर्जनविशे-
षणं यथा विज्ञायेत—यद्व्यर्थ उपसर्जनाभेति ॥

(एकदेश्याक्षेपभाष्यम्)

अथाक्रियमाणे उपसर्जनग्रहणे कस्य यद्व्यर्थग्रहणं
विशेषणं स्यात् ?

यद्व्रीह्येतिरिति वर्तते । यद्व्रीह्येतिविशेषणं विज्ञा-
येत । अस्ति चेदानीं कश्चिदयद्व्यर्थं यद्व्रीह्यः, यद्व्यर्थो
विधिः स्यात्—अस्तीत्याह । स्यडा, स्यडीति ॥

(प्रदीपः) अस्ति चेदानीमिति । अनेकपदाययवत्वाद्-
यद्व्यर्थं यद्व्रीह्येति सभयति, तत्र विधियामर्थ्याद्व्यर्थग्रहण-
मुत्तरपदविशेषणं भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः ॥ स्वदेति । अहो
पृथक्भावयविशेषः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—अथाक्रियमाण इति । बहुव्रीह्यस्य
बहुव्रीह्यविशेषणत्वेऽपि यद्व्रीह्येतिरिति निषेधापत्तिः । उपसर्जनविशेष-
णत्वे उपसर्जनग्रहणव्यवस्थान्तरादपि निषेधः इति भावः ॥

१ भाष्ये (परेऽप्युपसर्जनग्रहणे) 'यिक्ता' इत्येव पाठः द्रष्टव्यः । यत्तु बहुव्रीहौ
पुनरेव 'भाष्य-अशिखेति' इति मनीष्युपपत्त्यर्थे, तदुत्तरपदविशेषणमप्युप-
पत्त्यर्थे । अत्रापि न कचिन् 'यिक्ता' इत्येव पाठः इत्युक्तम् । तद-
व्यवस्थान्तरादपि निषेधः । दोषादपि न कचिन् 'यिक्ता' इति भाष्ये 'अशिक्ता'
इति पाठोदयः इत्युक्तम् । तदप्युपपत्त्यर्थे न कचिन् 'यिक्ता' इति भाष्ये ।

२ यो हेतुः, यत्र भाष्ये अशिखेतिरिति अन्तरङ्गत्वाभावेनोपसर्जनग्रहणाभावे-
नान्यत्र उपसर्जनग्रहणे कृतेऽपि दोषः इत्यर्थः ॥

(५१९५ एकदेशिसमाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ बहुव्रीह्यमिति चेत्स्वाङ्गग्रहणा-
त्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वाङ्गग्रहणं क्रियते, तद्व्यर्थग्रहणेन
विशेषणमिति भावः—स्वाङ्गाद् व्यर्थो नेति ॥

एवं तर्हि अन्तोदात्तादिति वर्तते । अनन्तोदा-
त्तात्थोऽप्युपसर्जनः ॥

(प्रदीपः) अनन्तोदात्तात्थं इति । बहुव्रीह्यधिकारात्
स्वाङ्गस्योपसर्जनत्वे लब्धे पुनरुपसर्जनग्रहणमुपसर्जनमात्रपरि-
ग्रहणमित्यनन्तोदात्तादपि औपम्यमिति भावः ॥

(उद्योतः) कथमुपसर्जनग्रहणे सत्यनन्तोदात्तात्तात्थोऽपि-
स्ति तत्राह—बहुव्रीह्येति ॥

(५१९६ उपसर्जनग्रहणस्य निष्कलत्वबोधकं वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अनन्तोदात्तात्थमिति चेत्

सहादिकृतत्वान्तिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यप्य 'सहान्वयविप्रमानपूर्वाच्च'
(४।१।५७) इति प्रतिषेधं शास्ति तद्व्यापयत्या-
चार्यः—अनन्तोदात्तादपि भवतीति ॥

(प्रदीपः) सहादिकृतत्वादिति । सहाप्रीतिः कृतः
सहादिकृतः—प्रतिषेधः, तद्व्यापः सहादिकृतत्वम्, तत्त्वाद-
त्यर्थः । सहादिकृतस्य हि बहुव्रीह्यः पूर्वपदप्रकृतिसत्त्वे शेषनिपाते
न चास्त्वन्तोदात्तत्वमिति प्रतिषेधं न विदध्यादिति भावः ॥

(उद्योतः) तत्त्वादिति । भावप्रत्ययान्तेन पुनर्भेदो लक्ष्यते ।
मित्यतः शास्त्रिणां इति तद्व्यापयमिति भावः ॥ प्रतिषेधं न
विदध्यादिति । येन 'अन्तोदात्ताद्' इत्यस्य निवृत्तिर्भाव्यते इति
भावः ॥

(५१९७ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तद्व्यर्थग्रह-
णमिति भावः ।

स्वाङ्गग्रहणात्

स्वाङ्गसमुदायस्याभावे भूत्—कल्याणपाणिपादा ॥

१ सूत्रे उपसर्जनग्रहणाभावे विशेष्यवर्तिनी हीनमनुशासनार्थं उपसर्जनग्रहण-
मिति भावः ॥

२ उपसर्जनग्रहणव्यवस्थान्तरादपि निषेधः इत्यर्थे न कचिन् 'यिक्ता' इति भावः ॥

३ यत्तु सहादिकृतत्वमिति न कचिन् 'यिक्ता' इति भावः, तत्र भावप्रत्ययान्तेन पुनर्भेदो
न लक्ष्यते । सहादिकृतत्वमिति चेत्तद्व्यापयमिति भावः । तद्व्यापयमिति भावः
तद्व्यापयमिति भावः । तद्व्यापयमिति भावः । तद्व्यापयमिति भावः । तद्व्यापयमिति भावः ।

अथ क्रियमाणेऽप्युपसर्जनग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति ? स्वाङ्गं ह्येतदुपसर्जनम् ।

न स्वाङ्गत्समुदायः स्वाङ्गग्रहणेन गृह्यते । यथा
जनपदत्समुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यते—काशि-
कोशलीया इति, जनपदत्तद्वयोरिति वुञ् न
भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

अस्वाङ्गपूर्वादिति वर्तते, तेन स्वाङ्गं विशेष-
यिष्यामः—अस्वाङ्गपूर्वपदात्परं यत्स्वाङ्गं तदन्ताद्
यद्ग्रीहेरिति ।

यच्चात्रास्वाङ्गपूर्वपदात्परं स्वाङ्गम्, न तदन्तो बहु-
व्रीहिः ।

यदन्तश्च बहुव्रीहिः, न तदस्याङ्गपूर्वपदात्परं स्वाङ्गम् ॥

(प्रदीपः) कल्याणपाणिपदेति । पौणी च पादौ च पाणिपादन्तवत्-कल्याणं यस्मा इति बहुव्रीहिः । अत्र पाणिपाद-शब्द उपसर्जनम्, स च स्वाहसमुदायवाची न तु स्वाहवाची । यस्तु स्वाहवाची पादशब्दः स उपसर्जनं न भवतीति औप न भवति । असति तूपसर्जनग्रहणे पादशब्देनै स्वाहवाचिन्या स्वाहान्तो बहुव्रीहिर्भवतीति औप स्यात् ॥ काशिकोऽश्लीया इति । कायश्च कोशलाद्येति द्वन्द्वः । तत्र भवा इति 'अट्-ऊादपि' इति मुष् न भवति, वृद्धलक्षणश्च एव भवति ॥

(उद्धोतः) ननु स्वांगसमुदायस्यांगात्वादेव बीजभावः
 सिद्धः, किमुपसर्जनपदेनेत्यत आह—असति विवति । सति तु
 तस्मिन् समासशाले प्रथमनिर्दिष्टत्वात् समुदायस्येति न पादशब्द-
 उपसर्जनत्व, अन्यपदार्थविशिष्टेषां च समुदाय एव; न केवलः
 पादशब्द इति तात्पर्यम् ॥ 'जनैर्पदतद्वचनोश्च' इति प्रकरणोपलक्ष्य-
 मित्याह—अतुद्धादीपति । जनपदावादेः प्रत्येकपथोक्ततया समुदाये
 स्वांगजनपदत्वयोर्भाव इति दिक् ॥ भाष्ये—अस्वाङ्गपूर्वपदार्थ-
 त्वेर्ह्यस्वाङ्गमिति । पार्श्वशब्दस्य व्यवहितत्वम्, याजिपादेति समु-
 दायस्य तु स्वांगसमुदायत्वाच्च स्वांगत्वमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च तत् पूर्वस्मिन् योगे बहुव्रीहिविशेषणम् ।
नेत्याह ।

पूर्वपदविशेषणं तत् । न स्वाङ्गमस्वाङ्गम्, पूर्वपदं
पूर्वपदम्, अस्वाङ्गं पूर्वपदमस्वाङ्गपूर्वपदम्, अस्वाङ्ग-
पूर्वपदादिति ।

यद्येवं पूर्वस्मिन् योगे बहुव्रीहिरविशेषितो भवति ।
बहुव्रीहिश्च विशेषितः ।

कथम् ?

क्वादिति वर्तते तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः ।

अस्वाङ्गात् पूर्वपदात्परं यत् कान्तं तदन्ताद् वृद्धुः
घीहेरिति ॥

(प्रदीपः) न स्वाङ्गमिति । पर्युदासाश्रयेण तत्सदृशं
शब्दान्तरमर्थान्तरवाचि गृह्यत इत्यर्थः ॥

(उच्यते :) बहुव्रीहिरिदोषणमिति । अस्माकपूर्वपदादिति बहुव्रीहिरिति भावः ॥ पूर्वपदविशेषणमिति । कर्मभारय इति भावः ॥ ननु पर्युदासेन स्वाङ्गमित्रस्य भाणिसवाचकस्यैव मध्यम स्यादत आह—इन्द्रान्तरिमिति । शब्दस्यैवैव साङ्गद्वयं गृह्यत इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—

बहुमीहेरिति धर्तमान उपसर्जनग्रहणमुपसर्जन-
मात्रायथा स्यात्—निष्केशी यूका, अतिकेशी
मालेति ॥

(प्रदीपः) निष्केशीति । केशेभ्यो निष्कान्तेति प्रादि-
समासस्तत्पुरुषः ॥

(उच्छ्रोतः) भाष्ये—उपसर्जनमात्रादिति । निष्केशीत्यादी
 'प्रकविभक्ति' इत्युपसर्जनत्वम्, अभ्रपातस्वरूपमुपसर्जनत्वत्रेति
 भावः ॥ न चैवं कल्याणपाणिपादव्यैत्रे दोषः, तत्र स्वाङ्कस्वपादाभ्रस्य
 समाहारमिति—अभ्रपातत्वेऽपि न तस्य कीचत्वम्, बहुमीमांस्यमिति तु
 समाहारस्योपसर्जनत्वेऽपि न पादस्य तत्त्वमिति बाध्यम् । यदन्तस्य
 कीचत्वं तदर्थं प्रच्छुपसर्जनस्ताहृत्यैव तस्य समासस्य भ्रष्टाभावः ।
 अस्ताङ्गपूर्वप्रहास्यं यस्ताहृत्यैवैवैव वाणसमग्रायेति बोधम् ॥

—•—•—•—•—•—•—

८ अस्याह्वाचक्रात्कृतपाणपदोदितत्वपरत्वस्यादशब्दस्य नास्ति, यस्य च पाणिपादसमुदायस्यान्वयहितत्वं न तस्य स्थावृत्वमिति भावः ।

* तत्=गल्यारूपपूर्वपदमदित्येतत् ।

१० तत्तु=अस्मादभिधेतत् ।

११ अस्मात्पूर्ववदित्येत्यदिबहुव्रीहियोगेण स्वप्नदा अस्मात्पूर्ववदादि-
त्ययमपि बहुव्रीहिरवबह्वनीयः, सदेतदाह—अस्मात्पूर्ववदादिनीति ॥

१२ 'वर्तन उपसर्जनमात्राप्यथा' इति छ.

१३ निष्प्रेक्षीयादौ बद्धमीदृश्या वाहयति—केरोम्य इति ॥

१४ स्वप्नम्—उपसर्जनमात्रायां स्यादित्यर्थः स्वीकारे ।

[illegible]

१ 'बहुवीहिर्नादोऽस्मात्' इति क. पाठः ।

१ कल्याणपाणिपादमित्यत्र हीरमावमुपपादयति—पाणी चेत्यादिना ।

१ 'पादशब्देन साहचर्ये' इति क. पाठः । अग्निम् पुस्तके 'साहचर्यादिना'

इत्यस्य न पाठः ।
 * भवद्वापि कटुवचनविषयस्यैव काश्चित्शुद्धीया इत्यस्य जनपद-
 याचिरशानायेन तस्माद्भूय न भवतीत्यर्थः । श्लोकस्य जनपदव्यवस्थितेऽपि ह्यस्य
 दास्यस्य तद्व्यवस्थित्वाभावात् ।

५ मनु स्थाकृष्टमुदीक्षस्य यदि स्थाकृष्टावित् न स्यात्तदा ततो दीक्षमन्तरं
मुपसर्जनमवश्यमिति नावश्यमिति तत्प्रतिपादयति—मनु रवाद्येत्यादिना ॥

६ पादशब्दस्य शास्त्रीरमशास्त्रीरथोपक्रमैतत्त्वविराजरोति—सति तु स-
मिधित्वादिना ॥

● मनु काशिकोशलीया इत्यत्र जनपदतद्वचनोभेति सामान्यमुपस्थापयति
 काशिकराज्यातिरेकं मान्सीनि "जनपदतद्वचनोरिति बुभु न भवति" इति
 भाष्यस्याप्यसौ वारयति—जनपदतद्वचनोभेति ।

(६४७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ३१ ॥)

१३०८ नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्ण-

शृङ्गाच्च ॥ ४ । १ । ५५ ॥

(द्विष्टिकल्पाधिकरणम्)

(५१९८ विधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नासिकादीनां विभाषायां

पुच्छाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्चेति
यक्तव्यम् । कल्याणपुच्छी, कल्याणपुच्छा ।

(५१९९ विधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ कवरमणिविषहरेभ्यो नित्यम् ॥*॥

(भाष्यम्) कथरमणिविषशरेभ्यो नित्यमिति
यत्कथम् । कथरपुच्छी, मणिपुच्छी, विषपुच्छी,
शरपुच्छी ॥

(प्रदीपः) कयरपुच्छीति । कयरशब्देन वर्णविशेषो-
ऽभिधीयते ॥

(उच्यते ।) भस्माक्षपूर्यपदात्परत्वं श्रुत्यादयितुमाह—कउर-
शब्देनेति । न तु केचपाश इति भावः ॥

(५२०० विधिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपमानात्पक्षोऽपि, पुच्छायेति वक्तव्यम् । उत्तूकपक्षी शाला, उत्तूकपुच्छी सेनेति ।

(५१०१ विधिनिषेधयोर्विप्रतिषेधयोधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ नासिकादिभ्यो विभाषायाः
सहनश्रुविद्यमानपूर्वभ्यः प्रतिषेधो

विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) नासिकादिभ्यो विभाषायाः सहनञ्-
यियमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेन ।

नासिकादिभ्यो यिमापाया अवकाशः—कल्याण
नासिकी, कल्याणनासिका ।

सहनमपिद्यमानपूर्वलक्षणस्य प्रतिषेधस्यावका-
शः—समुत्था, भमुत्था, पिद्यमानमुत्थेति ।

इदोभयं प्राप्नोति—सनातिका, अनासिका, विद्य-
माननासिकेति ।

सहनञ्जविद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्र-
तिषेधेन ।

नैव युक्तो विप्रतिषेधः ।

अयं विधिः ।

स प्रतिषेधः । विधिप्रतिषेधोऽप्ययुक्तो विप्रति-
षेधः ।

अयमपि विधिः—त मृदूनामिव कार्पासानां कृतः,
प्रतिपेधविषय आरभ्यते । स यथैव बहज्जक्षणं
संयोगोपधलक्षणं च प्रतिपेधं याधते, एवं हि सह-
नवविधमानलक्षणमपि याधेत ।

का तर्हि गतिः ? ॥

(प्रवीणः) विधिप्रतिषेधयोरिति । विधिवर्तर्गः, प्रतिषेधस्त्वपवाद इति तुल्यबलत्वाभावात्स्या अप्राप्तेः सहादिलक्षणेनैव प्रतिषेधेन भाव्यमित्यर्थः । न मृदूनामिति । मृदुभिः कार्पासैः कृतः पटो मृदुरेव भवति । अयं तु विधिः प्रतिषेधापवादत्वाद्वान्वित्यर्थः । का तर्हीति । विधेरपि बलवत्त्वे विप्रतिषेधाभाव इति मन्यते ॥

(उद्घोषः) अपवाद इति । विष्णुगूलत्वैविति भावः ॥
अस्या अप्राप्तेरिति । विप्रतिपेक्षपरिभाषाया इत्यर्थः ॥ सह्यादिल-
क्षणैवेति । तद्वैक्षण्येन प्रतिपेक्षेनैव भाग्यत्वात्, प्रतिपेक्षत्वात्, न ॥
विप्रतिपेक्षत्वात् विषय इति भावः । 'अस्या अपि प्राप्तेः' इति पाठे
'नास्तिकोदरोष्ठ' इति प्राप्तेरपि विप्रतिपेक्ष विनैव तेन प्रतिपेक्षः सिद्ध
इति भावः ॥ मृदुभिरिति । भाष्ये वरणस्य दोषसिद्धिज्ञायां
पठति भावः ॥ प्रतिपेक्षापवादत्वादिति । वक्ष्येति लक्षणे लोभो-
पलक्षणे च प्रतिपेक्षे प्राप्तेः सारम्भादिति भावः ॥ विधेरपि वक्ष्येति
विप्रतिपेक्षोपपत्तौ तदुपपत्तौ न युक्तोक्तत्वात्—विधेरपि ।
सर्वप्रतिपेक्षत्वादिति प्रतिपेक्षापक्षसिद्धिरर्थः ॥

(विप्रतिषेधसमर्थकभाष्यम्)

इह तावन्नासिकोदर इति—

यद्वज्रलक्षणश्च प्रतिषेधः प्राप्नोति, सदनम्विद्यमानपूर्यक्षलक्षणश्च ।

‘पुरस्तादपवादा अन्तरान् विधीन् याचन्ते’ इत्ये-
वमिथं विमाणा वात्सल्यलक्षणं प्रतिपेक्षं याचिष्यते,
सहजनिविद्यमानलक्षणं न याचिष्यते ।

ओष्ठजह्वादन्तकर्णशृङ्गाद्येति—

संयोगोपधलक्षणश्च प्रतिषेधः प्राप्नोति, स एनम्-
विद्यमानपर्यलक्षणश्च ।

१ 'यथायं पुष्प' इति च. पा. २३

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

५ 'मर्याद' शब्दार्थ 'मर्यादा' इत्यस्य 'मर्याद' शब्दार्थ—मर्यादा-
शब्दार्थः ॥

१ बद्धः पश्चिमे-न मोक्षः पश्चिमे इत्येवमित्युक्तं, एवमेवोत्तरपश्चिमे-राज्ञा-
मोक्षमार्गः इत्येवमित्युक्तं इत्यर्थः ॥

५. गुरुपरायाधेय इति । किञ्चित्तेषोऽन्यथापि कथं व्यथेय इत्यर्थः ।

‘मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् वाचन्ते’ इत्येव-
मियं विभाषा संयोगोपधलक्षणं प्रतिषेधं वाधि-
ष्यते, सहनञ्चिद्यमानपूर्वलक्षणं न वाधिष्यते ॥

(प्रदीपः) इदानीं यथा विप्रतिषेधोपपत्तिस्तथा दर्श-
यति—इह तावदिति ॥

(६४८ आदेशविधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ३२)

३३३३ दिक्पूर्वपदान्डीप् ॥ ४।१।६० ॥

(डीयादेशाधिकरणम्)

(५२०२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ दिक्पूर्वपदान्डीपोऽनुदात्तत्वम् ॥*॥

(भाष्यम्) दिक्पूर्वपदान्डीपोऽनुदात्तत्वं घक-
व्यम् । प्राङ्मुखी, प्रत्यङ्मुखी ।

(५२०३ द्वितीयाक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ डीन्विधाने ह्यन्यत्रापि डीन्वि-
पयान्डीप्प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) डीन्विधाने हि सति अन्यत्रापि
डीन्विपयान्डीप् प्राप्नोति । प्राग्मुक्ता, प्रत्यङ्ग-
लटा ।

ननु चैते विशोपा अनुवर्तन्ते—‘असंयोगोपधात्’
‘यद्वचो न’ इति । यद्यप्येते विशोपा अनुवर्तन्त-
संयोगोपधाद्वद्वचो नेति । एवमपि दिक्पूर्वपदात्
डीपा मुक्ते डीप् प्रसज्येत ।

नैप दोषः ।

उक्तमेतत्—यनोत्सर्गोपवादां विभाषा तत्राप-
यादेन मुक्ते उत्सर्गो न भवतीति ॥

(प्रदीपः) अन्यत्रापि । यत्रापि प्रतिषिद्धो डीपि-
त्यर्थः । ‘असंयोगोपधात्’ इत्यादिकस्तु प्रतिषेधोऽनन्तरस्य
विधिवर्त्तमानस्य डीपो लभ्यत इति भावः ॥ एवमपीति । वेल्लु-
यतनादिकल्पेन डीप् निधीयते, पक्षे प्राङ्मुख्येति यथा स्यात् ।
तत्र डीपा मुक्ते पक्षे डीप् प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ उक्तमिति ।
‘पारेमप्ये पश्चा वा’ इत्यादौ । ततश्च डीपा मुक्ते तावेव
भविष्यतीति भाष्यः सूत्रभङ्गेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) डीप एवेति । ‘स्नाह्नौकोपसर्जनात्’ इति
विहित डीप एवेत्यर्थः ॥ वेल्लुयतनादिति । ‘अस्नाह्नपूर्वपदात्’
इत्यतो मण्डूकमुलेति भावः ॥ तथाऽनुवृत्तौ मानमाह—प्राङ्मुखे-
पीति । अत एवादेशपक्षेण न कलभेदः ॥ भाष्ये—यत्रोत्सर्गोप-
वादमिति । सर्वविशेषानुवृत्तौ हि—अयं तस्यापवादः, तत्रैतदभावे
तत्प्रसक्तपवादत्वमेव भव्येतेति भावः ॥ सूत्रभङ्गेनेति । दिक्पूर्व-
पदान्डीपोऽनुदात्तत्वमित्येवंरूपेणेत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अथ वा डीप आदेशो डीप् करिष्यते ॥

तत्तर्हि डीपोऽत्र ग्रहणं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् ।

प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

अन्यतो डीपिति ।

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं पठ्ठीनिर्दिष्टेन चेद्वार्थः ।

दिक्पूर्वपदादित्येषा पञ्चमी डीपिति प्रथमायाः
पठ्ठीमिह प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य (१।१।
६०) इति ॥

प्रत्ययविधिरप्यम्, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः
प्रकल्पिका भवन्ति ।

नायं प्रत्ययविधिः, विहितः प्रत्ययः प्रकृतस्यानु-
वर्तते ॥

(६४९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ३३)

३३३४ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्

॥ ४ । १ । ६३ ॥

(जातिलक्षणाधिकरणम्)

(लक्षणभाष्यम्)

जातेरित्युच्यते, का जातिर्नाम ?

आकृतिग्रहणा जाति-

लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्गत्या

गोत्रं च चरणैः सह ॥

१ ‘अनुवर्तन्तु सर्वतो’ इति च ‘अनुवर्तन्तु सर्वतो’ इति च. पाठः ४

२ यत्रापि । डीपनिर्दिष्टेऽपि डीपानुवर्तते ॥

३ ननु प्रकृतमनुवर्तते इति चेन्नोपधात् इत्यादौ विधेया न भवतीति
जातिलक्षणे चेन्न विधेयं कथमनुवर्तते इत्याह—यथाज्ञातोपि ॥

४ अथ विधिसूत्रोपदेशमाह—यद्वचो न ॥

५ सर्वविशेषानुवृत्तौ हि अस्नाह्नपूर्वपदात् इति, तस्य-डीपोऽनुव-

वर्तते ॥ तत्र यदि विधिसूत्रात् दिक्पूर्वपदादिति डीपोऽभावे यदि डीप्
नोपधात् तस्य डीपोऽप्यनुवर्तते ननु प्रकृतम् ॥

(डीपोऽनुवर्तते इति) । डीपोऽनुवर्तते इति चेन्न विधेया न भवतीति
जातिलक्षणे चेन्न विधेयं कथमनुवर्तते इत्याह—यथाज्ञातोपि ॥

६ ‘विधेयं सर्वतो’ इति च. पाठः ४

अपर आह—

प्रादुर्भावविनाशाभ्यां

सत्त्वस्य युगपद् गुणैः ।

असर्वलिङ्गां बहुधा

तां जातिं कवयो विदुः ॥

गोत्रं च चरणानि च ॥

(प्रदीपः) का जातिरिति । लक्षणविप्रतिपत्त्या प्रश्नः ॥ आकृतिग्रहणेति । यथैतेऽन्नेनेति ग्रहणमिति करणसामान्ये पदं संस्मृत्यते । तत्राकृतिशब्दसंनिधाने स्वीत्वप्रतिषेधः—वहिरङ्गत्वात् स्वीप्रत्ययनिमित्तं न भवति । आकृतिर्महं यस्याः सा—आकृतिग्रहणा, अवयवसंनिवेशविशेषव्याख्येयार्थः ॥

एतेनैव गोत्वादिजातिलक्षिता । ब्राह्मणत्वादित्यु न संहृता, ब्राह्मणसन्निवासीनां संस्थानस्य राष्ट्रत्वादिति तत्संग्रहायाह—लिङ्गानामिति । लिङ्गानि सर्वाणि भजतीति सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् ‘भजो णिवः’ इति णिवप्रत्ययः । लिङ्गानामिति कर्मणि पठ्यते । अप्राप्तप्रापणार्थं चेदं वचनमिति तद्वादेः सर्वलिङ्गत्वेऽप्याकृतिग्रहणस्याङ्गजातिरूपोपपत्तिः । उप-देशापेक्षं च ‘लिङ्गानाम्’ इति जातिलक्षणमिति ब्राह्मणत्वादिरेव लक्ष्यते । तेन देयदत्तेऽसर्वलिङ्गत्वेऽपि जातिलक्षणधीपभावः ॥ सङ्गदिति । ‘अयं गौः’ इति सङ्गदुपदिष्टा जातिनिर्महीदृग्—निवेतुं पिण्डान्तरे शक्यत्वार्थः ॥

गोत्रमिति । अपत्यमित्यर्थः । चरणशब्देन दासाऽप्या-यिनो गृह्यन्ते । गोत्रस्य सर्वलिङ्गत्वात् धृग्युपादानम्, ‘नाटा-यनं नर्तुमयम्’ इति दर्शनात् ॥

प्रादुर्भावेति । सत्त्वस्य=द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां या—आधिर्भावतिरोभायो प्राप्तेति । यावद्द्रव्यभाषिनीत्यर्थः । गुणैर्गुणपद् द्रव्येण सयप्यते, यथा निर्गुण्य द्रव्यस्योपलम्भो न भवति, एवं जातिरहितव्यापीत्यर्थः ॥ पदार्थमिति । सर्व-व्यतिष्यापिनीमित्यर्थः । अयं शब्दोऽत्र नियमाधी ॥ चरण-नीति । चरणशब्दोऽप्यनवयवः, इदं वृष्यारादप्येवमु-पदेत ॥

(उद्योतः) गन्तुं जातेरौके तथैव प्रमितावप्रक्षामुप-पदेत—लक्षणेति । जनेनेन प्राप्य इति दृष्टान्ते । जाते

अनया मित्रेष्वामित्राभिधानप्रत्ययावित्यन्ये । नित्यमेकमेकानुगतं सामान्यमित्यन्ये, इत्येव विप्रतिपत्त्येवार्थः ॥ ननु करणसाधनग्रहण-शब्दस्याकृतिसमानाविपरणतया स्वीत्वेन ‘आकृतिग्रहणीया’ इति प्राप्तेर्दीलत आह—सामान्य इति ॥ स्वीप्रत्ययनिमित्तं न भव-तीति । स्वीत्वमिति शेषः ॥ नन्वाकृतिरपि जातिरेवेति जातिव्यङ्ग्या जातिरित्युक्तमत आह—अवयवेति ॥

ननु ‘भजो णिवः’ इत्यस्य सुप्पुपपदे विधानाद् पदनिषितयाऽसा-भ्यर्थं कथं प्राप्तिरत आह—गमकत्वादिति । बोधकत्वादित्यर्थः, अवोधकत्वमेव ह्यसामर्थ्यं दृश्यप्राप्तौ धीनम् ॥ मन्वेव तद्वादेः सर्व-लिङ्गत्वाच्चातिर्वं न स्यादत आह—अप्राप्तेति । पूर्वेण यत्रप्राप्तं जातिर्वं तदर्थमिदमित्यर्थः । एवदभावेऽपि पूर्वलक्षणेन सिद्धिरिति भावः ॥ सर्वलिङ्गत्वेऽपीति । न च जालाशयो द्रव्यं सैलिङ्गं न जातिरिति कथयेतत्तद्विशेषणमिति वाच्यम्, जातिद्रव्यमोरभेदात् । यद्व—आकृतिग्रहणार्थकः शब्दः, सङ्गदात्म्यतानिर्माणासर्वलिङ्गार्थकः शब्दो जातिशब्द इति शब्दलक्षणमेतत् । ध्वनितं वेदमात्राकारयस्य भाष्ये ॥ नन्वेवमपि देवदत्तत्वादेरसर्वलिङ्गत्वाजातिरप्यपत्तिरत आह—उपदेदेति । उपदेशसहाय्यमल्लेण प्रकाशं गृहीतमात्मनस्य तज्जातिरपिनादिरूपपिण्डान्तरे ग्रहणवत्तं देवदत्तत्वं क्वचित्पिण्डान्तरे प्रतीयते । यद्यपि पिण्डान्तरस्यापि ‘देवदत्त’ इति ईशा, तथापि वाच्यमनादृश्यमेव न त्वर्पसादृश्यं तत्र प्रतीयत इति ॥ ‘सङ्गदात्म्यता’ इत्युभयशेष इत्याह—अयं गौरिति । अनेन चानेकवृत्तिरवमेवार्थं चोपलभ्यत इति भावः । ‘लिङ्गानां च न सर्वमाह’ इत्यनेन शृष्टादि-व्यावृत्तिः, तेषां निमित्तत्वात् । ब्राह्मणादिशब्दास्तु न त्रिलिङ्गा इति बोध्यम् ॥

अपत्यमित्यर्थ इति । अपत्याविशारादन्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणा-दिति भावः । प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रप्रत्ययान्तमपत्यमित्यर्थः ‘एको गोत्रे’ ‘अणिगोः’ इति एतत्प्रत्ययस्यारम्भात् । ‘अवन्ति’ इत्यादेर तादृशगोत्रलक्षणोपात्तातिवार्तिनाह इत्यन्ये । दात्वाध्यायिन इति—द्रव्यः । तेन कदा शारेत्यपि सिद्धमिति चेद्विद् । कठ-शारेत्येव तत्र प्रयोग इत्यपरे ॥ शेषं पूरयति—आतिर्भावित्वादि । नित्यवाहुत्वविधिनाश्यासंभवादिवमुक्तम् ॥ नन्वेवमात्मनः प्रादुर्भाव-विनाशामादेनात्मत्वादेर्जातित्वं न स्यादत आह—यावद् द्रव्ये-स्त्वादिति । ण्वदर्थोपलक्षणं इति शेषः ॥ गुणैरिति । इदमत्र दृष्टौ स्वरूपवचनप्रत्येव । तेन द्रव्यवचनानिरेवात्र दृष्टेः विवितम् । यावद्द्रव्यं भाषिणेन युक्तत्वादीनां न जातित्वम् ॥ यद्वर्धमित्यनेन

‘देवदत्त’ इति संशयान्ते न दोषः ॥ विषयवाचीति । न प्रयो-
जनादिवाची । जात्याश्रयवाच्यसौ न विषयलोकि । समानकालिक-
बहुव्यक्तिहृत्तिनीमित्यर्थः । तेन परिमाणभेदेन द्रव्यभेदेऽपि देवदत्त-
त्वादीनां न जातित्वम् ॥ ‘चरणानि’ इति नपुंसकलोपपत्त्ये आह—
चरणशब्द इति ॥ उपचारात्—अध्यवन्तारोपादित्यर्थः ॥

(जातिलक्षणविशेषदर्शकभाष्यम्)

कः पुनरेतयोर्जातिलक्षणयोर्विशेषः ?

यथा पूर्वं जातिलक्षणं स्या—‘कुमारीभार्यः’
इति भवितव्यम् ।

यथोत्तरं स्या—‘कुमारभार्यः’ इति भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) कुमारभार्य इति । कुमारम्—अयावद्भव्य-
भावि-अपि आकृतिमहत्त्वात्जातिरिति ‘जातेष्व’ इति पुंष्वङ्गाय-
प्रतिषेधः । उत्तरे तु लक्षणे कुमारं जातिर्न भवति, अयाव-
द्भव्यभावितात् । पूर्वोक्तमेव लक्षणं भाष्यकारस्याभिमतम्,
‘अपर आह’ इत्यभिधानादित्याहुः । तथा च ‘युवतितरा’ इति
व्यापृष्टम् उदाहरणं ददा, ‘तसिलादिषु’ इति प्राप्तस्य पुंष्वङ्गा-
यस्य ‘जातेष्व’ इति निषेधात् ॥

(उद्घोषः) आकृतिमहत्त्वादिति । मास्यगतसूक्ष्मावयव-
संनिवेशस्य सर्वत्रैकजातीयत्वादिति भावः ॥ नन्वेव सदेहे कथं
साधुसम्बन्धस्येत्यत आह—पूर्वोक्तमेवेति । वस्तुतस्तु लक्षणद्वयप्रणे-
रुक्तपिद्वयप्रामाण्यात्जातिवार्त्तस्य युवशब्दादौ विकल्पः । अत एव
‘युवजानि,’ ‘युवतितरा’ इत्यादौ द्विविधमप्यनुष्ठानं संगतः । ‘ब्रह्मा’
‘स्वविरा’ इत्यादौ स्वनादिपाठादप्युह्यते इति तत्त्वम् ॥

परं तु ‘आकृतिमहत्ता’ इत्येव लक्षणम् । आकृतिर्पदेनोपदेश्यमुप-
लभ्यते । तेन ‘आकृत्युपदेशद्वारा साक्षादपेक्षेयं गम्या जाति’
इत्येव लक्षणमुभयसाधारणम् । ‘लिङ्गानां च न सर्वमाकृ’ इत्यनेन
‘विशेषणानां च’ इति सूत्रस्यमाविष्टलिङ्गत्वं जातेरुक्तमनुदितम् ।
उत्तरलक्षणेऽसर्वलिङ्गमित्यस्य तावन्मात्रकल्पत्वात् । ‘सकृत्’ इत्यने-
नैकत्वमनेन वृत्तित्वं चोक्तम् । उत्तरलक्षणे बहुवर्गमित्यनेन तदोक्तम् ।
तत्र—असर्वलिङ्गत्वं प्राथमिकम्, भाष्यप्रामाण्यात्जातिशब्दानां त्रिलि-
ङ्गत्वमप्राथमिकं वा । अत एव भाष्ये—‘यथापूर्वं जातिलक्षणम्’ इत्ये-
कवचनं प्रयुक्तम् । बह्वर्तो मित्रेणमित्रं शिष्टेऽपि मित्रमिति पर-
दास्यभाष्योपनिषत् ‘नित्यत्वे एकत्वे च सति अनेकानुगतत्वम्’ एव

१ ‘चरणादीनि’ इति ख ग घ पुच्छकेषु पाठो दृश्यते, तेन भाष्ये
चरणादीनि इति पाठेन भाष्यमिलतुमीक्यते । इदानीन्तनसाधारणो भेति
मात्रादुक्तम् ॥

२ ‘यथोत्तरं कुमारभार्यः’ इति क पाठः ।

३ न ‘आकृतिमहत्त्वमुपदेश्योपलभ्यते’ इति एतत्सूत्रस्याप्युपदेश्ये दोष-
साधारणम् । अपरं च ‘आकृतिरपेक्षेयमुपलभ्यते’ इत्युच्यते । अपरं तस्य
मुच्यमित्यादिभिरुक्तम् ॥

४ एतन्नेतत्प्रयुक्तवचनं भाष्यद्वारा साधितम्, अत एवैतदोक्तं यथो-
क्तं भाष्येन न भूता । वस्तुतस्तु ‘नित्यत्वे एकत्वे च सति अनेकानुगत-
त्वम्’ इत्येव स्यात् विद्वत्सम्मतम् । तदेतदहं—बह्वर्त इत्यादिना ॥

११ पा० प०

जातिलक्षणं भाष्यसमन्तं ब्राह्मणत्वव्यवहारादिसाधारणम् । शुद्धादीनां
नित्यत्वेकत्वमपेक्षोपाधिकभेदेनानेकत्वव्यवहारादेकत्वव्यवहाराभावाच्च
न जातित्वम् । अत एव ‘जात्याख्यायाम्’ इति सूत्रे ‘यत्तद्दीर्घा मीहित्व
गायं गायकं तस्यैकत्वादिकत्वचनम्’ इति भाष्ये । अनेन तत्र
जातित्वारोपे दोषितः, ‘गोत्रं च चरणैः सह’ इत्यत्रापि तयो-
स्तत्वारोपेनोपेक्षमेव । द्वित्वत्वादौ तु न तत्वारोपः, जातिवार्त्तदर्श-
नात् । नवस्यपि जातित्वारोपः कार्यानुसारेण व्यवसित इति तद्विषय-
रूपद्वयसिद्धिः ‘भवन्ती’ इत्यादौ तत्र गोत्रत्वारोपवत् । अत एवेतयो-
लक्षणयोर्भाष्यान्तेऽपि भगवता नाकाराति साम्प्रदायिकाः ॥

(सूत्रार्थबोधकभाष्यम्)

अथास्त्रीविषयादिति कथमिदं विशायते—समा-
नायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमिति ?

आहो खिन्व कचिदस्त्रीविषयमिति ?

किं चातः ?

यदि विशायते समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषय-
मिति—द्रोणी, कुटी, पात्रीति न सिध्यति ॥

अथ विशायते क चिदस्त्रीविषयमिति—माला,
यलाका, अत्रापि प्राप्नोति ।

अस्तु क चिदस्त्रीविषयमिति ।

कथं—माला, यलाकैति ?

अजादिषु पाठः करिष्यते ॥

(प्रदीपः) अयेति । यदा—अस्त्रीविषयोऽस्मिन्नर्थे प्रगृहि-
तमित्यस्यपदार्थः प्रगृहितमित्यसमाधीयते, तदा—समा-
नायामाकृतायस्त्रीविषयात्—इत्येव पक्षो भवति । यदा
तु प्रातिपदिकस्यपदार्थत्वेनाधीयते, तदा—यत्र क चिद-
स्त्रीविषयात्—इत्येव पक्षः संप्रत्यक्षे ॥ द्रोणीति । श्रेय-
शब्दः परिमाणविशेषे पुष्टिहः, यदादन्त्यां तु स्त्रीलिङ्गः ॥
मालेति । मलनं माल इति पुष्टिहः, क्षेत्रविशेषे नपुंसकम् ।
खजि स्त्रीलिङ्गम् । यलमाशयतीति यलाकशब्दो यौगिकः
पुंति इत्यते ॥ अस्त्येति । अन्य एव क्रियावाची, जाति-
शब्दस्त्वन्थ एवेति परिहारान्तरमप्यत्र समवति ॥

(उद्घोषः) यदादन्त्यां स्थिति । एव च जातो नित्यस्त्री-
त्वात् स्त्रीप्रापत्तिरिति भावः । एव कुटशब्दो गेहे स्त्रीलिङ्गः, पदे

५ अत एवेति । गोत्राकाङ्क्षत्वेनोपेक्षयोर्यथापेक्षं धर्मद्वयेत्यर्थः ॥

६ रूपद्वयसिद्धिरिति । भाष्यद्वयमुक्तं कुमारभार्यः, कुमारभार्य इति रूप-
द्वयसिद्धिरित्यर्थः ॥

७ भाष्योक्तसूत्रप्रयुक्तवचनं—यदेत्यादिना । यस्य मनुष्यनिमित्तम-
स्त्रीविषयमित्यर्थः स्त्रीक्रियेन तदा समानायामाकृतिविशेष एव उपपद्यते, यत्र
मात्रादिद्वयव्यतिरेक उभये इत्यर्थेन मात्रादिद्वयव्यतिरेकस्य स्त्रीकारणत्वात्
अपिद्वयव्यतिरेकविशेषेनोपपद्यते इत्यर्थः ॥

८ स्त्रीलिङ्ग इति । तथा च समानायामाकृतायस्त्रीविषयस्य श्रेयशब्दे-
नमात्रेण न तयोर्जीविषयः ॥

पुमात् । पात्रशब्दो भाजनसामान्येऽर्धवां दित्वादुभयलिङ्गः, भाजन-
विशेषे स्त्री ॥ बलमाकायतीति । और्ध्वप्रदर्शनमेतत् । व्युत्पत्तिस्त्वै-
वम्—आकायतीति—आकः, बलस्यान् इति । अन्यथा बलकाय—इति
स्यात् ॥ परिहारान्तरमपीति । द्रोणीत्यादयोषि तुल्यन्यायादोषापचे-
रिदं चिन्त्यम् । केचित्तु—‘समानावागाकृतौ अक्षीविषय’ इत्यर्थे
प्रयोचितः, अतएव पाकगणैति चरिताभैम्, उद्वि खीविषयाभैम्,
अन्यथा तेषामपि दौलिकाभै लिङ्गान्तरसम्भवेनाक्षीविषयत्वात्पुनरेव
सिद्धे किं तेन ? द्रोणीत्यादयो गौरादिषु पात्रा इत्याहुः ॥ वस्तुतः—
हृदिप्रदिलेवाश्लिष्य पाकगणैस्त्वै न कार्यमिति भाष्यतात्पर्यम् ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अयोपधादिति किमर्थम् ? इत्या, क्षत्रिया ।
अत्यल्पमिदमुच्ये—अयोपधादिति, अकोपधा-
दित्यपि वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—चटका,
मूपिकेति ।

यद्यकोपधादित्युच्यते—काफी, कोफी, पिफी,
शुफी, उल्कीति न लिप्यति ।

अस्तु तर्ह्ययोपधादित्येव ।

कथं—चटका, मूपिकेति ?

अजादिषु पाठः कर्तव्यः ॥

(५२०४ विष्यंशपूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ योपधप्रतिपेधे हयगवयमुकय-
मनुप्यमत्स्यानामप्रतिपेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) योपधप्रतिपेधे गवयहयमुकयमनु-
प्यमत्स्यानामप्रतिपेधो भवतीति वक्तव्यम् । ग-
वय—गवयी । हय—हयी । मुकय—मुकयी ।
मनुप्य—मनुयी । मत्स्य—मत्सी ॥

(प्रदीप) गवयीति । गौरादिष्विदानींतनैर्गवयादयः
प्रक्षिप्ता इति पार्तिहारम्नाद्विज्ञायते ॥

(६५० विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ३४)

१३१५ पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालो-
त्तरपदाच्च ॥ ४ । १ । ६४ ॥

(टीपधिकरणम्)

(५२०५ अतिव्याप्तिवारकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सद्व्याण्टप्रान्तशतैकेभ्यः

पुष्पात् प्रतिपेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सद्व्याण्टप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्प्रति-

पेधो वक्तव्यः—सत्पुष्पा, प्राक्पुष्पा, प्रत्यक्पुष्पा,
काण्डपुष्पा, प्रान्तपुष्पा, शतपुष्पा, एकपुष्पा ॥

(प्रदीपः) सद्व्याण्डेति । अत्राद्यतिः किञ्चनो
गृह्यते । अयमप्यजादिषु पाठ इदानींतनः ॥

(उद्घोतः) अत्राद्यतिरिति । ‘सत्प्राकाण्ड’ इति पाठस्त-
दुक्त इति भावः ॥ अस्मा फलेति । जातिशब्दोऽयम्, न संज्ञा—
इति हस्तो न कृतः ॥

(५२०६ अतिव्याप्तिवारकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः

फलात् प्रतिपेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फला-
त्प्रतिपेधो वक्तव्यः—सम्—सम्फला—सम् । भ-
स्त्रा—भस्त्राफला—भस्त्रा । अजिन—अजितफ-
ला—अजिन । शण—शणफला—शण । पिण्ड—
पिण्डफला ॥

श्वेतद्येति वक्तव्यम् । श्वेतफला ॥

(५२०८ अतिव्याप्तिवारकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ त्रेक्ष ॥ * ॥

(भाष्यम्) त्रेक्ष प्रतिपेधो वक्तव्यः । त्रिफला ॥

(प्रदीपः) त्रिफलेति । त्रयाणां फलानां समाहार इति
द्विगु । ततो द्विगुल्क्षणान् औपः परत्वात् बीप् प्राप्तो निविध्यते ।
तन्निपेधसामर्थ्यात् औषधि न भवति । तयोर्न विरोधान्नावात् ॥

(उद्घोतः) निपेधसामर्थ्ये दशेयति—तयोरेवेति । द्विगु-
समासस्यानोदात्तत्वेन बीप्प्राप्तनिवृत्तिरप्राप्तिः, इति प्रत्ययस्वर-
प्राप्तेरिति भावः ॥

(५२०९ अतिव्याप्तिवारकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ मूलाक्षत्रः ॥ * ॥

(भाष्यम्) मूलाक्षत्रः प्रतिपेधो वक्तव्यः ।
अमूला ॥

(६५० विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ३५)

१३१५ इतो मनुप्यजातेः ॥ ४।१।६५ ॥

(टीपोऽधिकरणम्)

(विज्ञाताभाष्यम्)

जातेरिति यतमाने पुनर्जातिप्रदणं किमर्थम् ?

अयोपधादिति वर्तते, योपधादपि यथा स्यात् ।
औदमेयी ॥

(प्रदीपः) औदमेयीति । उदमेयस्यापत्यम्, 'अत इत्' ॥

(उद्ध्योतः) औदमेयिद्यस्य मनुष्यजातिवान्वित् दर्शयति—
उदमेयस्येति ॥

(५२१० विध्यंशपरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इतो मनुष्यजातेरिज उप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इतो मनुष्यजातेरिज उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । सौतङ्गमी, मौनचित्ती ॥

(प्रदीपः) सौतङ्गमीति । सुतङ्गमेन निर्हतेति युष्-
छणादिसूत्रेण इत् ॥

(उद्ध्योतः) सुतङ्गमेनेति । यैव चोपसंख्यानमन्वात्यर्थमिति
भावः ॥

(६५८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । १ भा. ६६)

१३१६ ऊङुतः ॥ ४ । १ । ६६ ॥

(ऊर्ध्वोपधिव्यकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

किमर्थो ङकारः ?

विशेषणार्थः ।

क विशेषणार्थेनार्थः ?

'नोद्घातयोः' (६११९७५) इति । नोर्घात्वोरित्यु-
च्यमाने—यद्याद्या, यद्यावै, इत्यत्रापि प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) यद्याव्येति । वैर्णग्रहणेऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषा
नोपविष्ट इति भावः ॥

(उद्ध्योतः) वर्णग्रहणे इति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषाऽप्येव-
मिति बोध्यम् ॥

१ औदमेयिद्यस्य 'गोत्र' अर्थात् 'उद्' इति भाषितम् ॥

२ वृत्तछादित्युपेयमेव सौतङ्गमिद्यस्य स्यादितिवाभावात्प्रत्ये-
रिदं यच्चनमित्येव—एवमप्येति ॥

३ ऊर्ध्व इत्ययमुक्त्यर्थविशेषादुपसंख्यानम्—किमर्थ इति ॥

४ ननु नोर्घात्वोरित्यत्र विशेषणार्थमुक्त्वा ङकारात्परिभाषा तस्यैव
सुते ङकारो भाषितस्याङ्काराभावात्—नोर्घात्वोरित्यादि ॥

५ ननु नोर्घात्वोरित्यत्रार्थवत्परिभाषायां—अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा
यस्यादिर्भिन्नकर्मोदात्तस्य नोर्घात्वोरित्यस्यार्थः स्यात्, तत्रैव नवावेत्यादा-
प्युपसंख्यानमात्रादेरनं नोर्घ इत्याद्यङ्काराभावात्—वर्णग्रहण इत्यादि ।
अस्या परिभाषायां विशिष्टस्योपसंख्यानविषयत्वेन वर्णग्रहणेऽप्यत्र व्यवहृतिरिति
भावः । विशिष्टस्योपसंख्यानत्वात्—आनुपूर्व्यविधिप्रवृत्तमप्येवमन्वात्युपसंख्यान-
स्य ॥

६ ननु—अर्थवत्परिभाषायां अनुपविष्टावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषायां
दूषारूपप्रत्ययग्रहणः परा यस्यादिर्भिन्नकर्मोदात्तस्यैव नोर्घात्वो

(पदकृत्यभाष्यम्)

अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थम्, न 'उङुतः', इत्ये-
वोच्येत ?

का रूपसिद्धिः—ब्रह्मबन्धूः, वीर्यबन्धूरिति ?

सर्वणदीर्घत्वेन सिद्धम् ।

न सिध्यति । 'गोत्रियोरुपसर्जनस्य' (१११४८)
इति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत ॥

इह च ब्रह्मबन्धूच्छत्रम्, ब्रह्मबन्धूच्छत्रम्, 'पत्व-
तुकोरसिद्धः' (६११८६) इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाभित्य-
स्तुक् प्रसज्येत ॥

इह च ब्रह्मबन्धूः, वीर्यबन्धूः 'नर्घुतश्च' (५१४१५६)
इति कप् प्रसज्येत ॥

नैप दोषः ।

यत्तावदुच्यते—ब्रह्मबन्धूः, वीर्यबन्धूरिति गोत्रि-
योरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्रसज्येतेति,
उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् ॥

यदप्युच्यते—ब्रह्मबन्धूच्छत्रम्, ब्रह्मबन्धूच्छत्रम्,
पत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाभित्यस्तुक्
प्रसज्येतेति,

पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः । न चैप पदान्त-
पदाद्योरेकादेशः ॥

यदप्युच्यते—इह च ब्रह्मबन्धूः, वीर्यबन्धूरिति
नर्घुतश्चेति कप्प्रसज्येतेति,

नद्यन्तानां यो बहुमीहिरित्येवं तत्, न चैप नद्य-
न्तानां बहुमीहिः ॥

शेषलक्षणस्तर्हि कप् प्राप्नोति । तस्मादीर्घोच्चारणं
कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) गोत्रियोरिति । एकादेशस्यान्तवद्वाहुप-
सर्जनान्तं प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययान्तं भवतीति भावः ॥ नर्घुत
इति । नर्घन्तो बहुमीहिरित्येवं तत् भावः । 'दीर्घोच्चारणे ङ

रित्यत्र स्यात्, तथा च नवावेत्यादाद्योश्च एवेत्याद्यङ्काराभावात्—प्रत्यय-
ग्रहणेत्यादि । प्रत्ययग्रहणपरिभाषा च प्रत्ययग्रहणग्रहणे एव भवतीति ननु
प्रत्ययग्रहणग्रहणे । तत्र निर्वचनीयत्वं प्रत्ययग्रहणपरिभाषायां 'उपसंख्यानं'
इत्यत्र प्रत्ययस्यैकितो मध्येन दीर्घेन स्वादित्याद्यङ्काराभावात् प्रत्ययग्रहणं
नोपकृत्यमात्रेण नान्ताया अपरिभाषितस्यादिता दोषमरिहता माप्यकारेण
स्वातिष्ठम् ॥ एवञ्च प्रत्ययग्रहणपरिभाषायां—अर्थवत्परिभाषायां नोपविष्ट इति
तात्पर्यम् ॥

१ 'वीर्यबन्धूः' इति क. च पाठः ॥

२ 'नर्घुतः' इति क. च प्रसज्येत इति क. च पाठः ॥

३ वीर्यबन्धूः—'नर्घुतः' इति क. च प्रसज्येत इति क. च पाठः ॥

४ 'अन्वादिच्छत्रम्' इति क. ॥

५ एकादेशस्य पदविभक्त्या न नद्यन्त इति भावः ॥

६ ननु अर्थवत् दीर्घे ङुतेऽपि पदविभक्त्या न नद्यन्त इति भावः ॥
एवेत्यत्र आह—दीर्घोच्चारण इति ॥

तत्सामर्थ्यात्कबूखी न प्रवर्तते ॥ उभयत इति । एकादेशस्य-
न्तवत्त्वेन प्रातिपदिकसंज्ञा संपाद्या, अन्यथाऽप्रत्यय इति प्रतिषेध-
प्रसङ्गः । आदिवत्त्वेन च स्त्रीप्रत्ययत्वं साध्यमित्येकोऽवयवो
युगपद् द्वयोरित्येषा बुद्धिर्विरोधाच्च प्रवर्तते । स्त्रीप्रत्ययविशेषणं
चोपसर्जनम् । न चात्र स्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वमिति हस्ताऽप्र-
सङ्गः ॥ पदान्तेति । अभित्येत्यादावेत्यर्थः ॥ तस्मादिति ।
वैकारद्वयं धीर्यं निर्दिष्टम्, तत्र द्वितीय उकारः परत्वाद्वाचकस्य
शेषलक्षणस्य कपो बाधनाय इति भावः ॥

(उद्योतः) ननुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययात्तत्प्रातिपदिकभावात्कथं हस-
त्वमत आह—एकादेशस्येति । उपसर्जनेन स्त्रीप्रत्ययेन च प्राति-
पदिनं विधेयम् इति भावः । तत्रैकादेशस्यांतवत्त्वेनोपसर्जनान्तं
प्रातिपदिकम्, आदिप्रज्ञावाच्च स्त्रीप्रत्ययानामिति बोध्यम् ॥ ननुउत्त-
पदादित्येऽप्राप्तेराह—नयन्त इति ॥ तस्सामर्थ्यादिति । प्रत्येवेण
उकारद्वयविधानाद् कबूखीतिरिति भावः ॥ स्वयं परिहारान्तरमाह—
स्त्रीप्रत्ययविशेषणं चेति । स्त्रीप्रत्ययान्तविशेषणमित्यर्थः ॥ आधे—
शेषलक्षणस्यार्हति । कः प्राप्तेति शेषः ॥ ननु दीर्घाणामपि
परत्वात्कप् प्राप्नोति, कबवावे कच् सावकाशोऽत आह—उकार-
द्वयमिति ॥ परत्वादिति । अन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । अथैकमन्तरं
'अधुरः' अथवा' इति निर्देशसिद्धोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति भावः ।
ध्वनित चेद वृथाप्यस्ये भाव्ये ॥

(५२११ विधिवातिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ऊङ्प्रकरणेऽप्राणिजातेश्चा-
रुञ्जवादीनाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऊङ्प्रकरणेऽप्राणिजातेश्चारुञ्जवादी-
नामिति घक्तव्यम् । अलावूः, कर्कन्धूः ।
अप्राणिजातेरिति किमर्थम् ?
छकयाङुः ॥
अरुञ्जवादीनामिति किमर्थम् ?
रज्जुः, हनुः ॥

(प्रदीपः) अलावूरिति । ऊङि सति 'नोद्भातो.' इति
विभक्त्युदात्तत्वनिषेधो भवति—अर्जन्वेति ॥

(उद्योतः) नन्वलावूऽप्रत्ययः स्यात् ऊङ्प्रकरणेऽप्राणिजाते-
भावेनेत्यत आह—ऊङि सतीति । औष वातैरेव उत हन्त्यास्तंभन
इति भावः ॥

(६५२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. २०)

१३२० संहितशफलक्षणवामादेशश्च

॥ ४ । १ । ७० ॥

(ऊङोऽधिकरणम्)

(पूरकभाष्यम्)

सहितसहाभ्यां चेति घक्तव्यम् । सहितोरुः,
सहोरुः ॥

(प्रदीपः) सहितोरुरिति । नन्वेकदेशमिच्छित्तस्यानन्य-
त्वात्संहितशब्दप्रक्षेपेन सहितशब्दस्य सिद्धं ग्रहणम् । एवं तर्हि
विद्यमानं हितमस्य सहित इति यदा व्युत्पत्तिस्तदर्थं वार्तिकम् ॥
सहोरुरिति । सहते इति सहौ ऊरु इति व्युत्पत्तिः । अथवा
विद्यमानाबू यस्याः सा सहोरुरित्युर्वतिशयप्रतिपादनायः
प्रयोगः ॥

(उद्योतः) नन्वेकदेशेति । 'समो वा दितयोः' इति
व्युत्पत्त्यादिति भावः । ननु सर्वस्या अन्येनैतत्प्रयोगानर्थन्य-
मत आह—सहते इति । रतिशयमिति शेषः ॥

(६५१ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ भा० २०)

१३२१ कटुकमण्डल्वोद्ग्रहन्दसि

॥ ४ । १ । ७१ ॥

(उद्ग्रहणोऽधिकरणम्)

(सूत्रात्पूरकभाष्यम्)

अव्ययमिदमुच्यते—कटुकमण्डल्वोरिति,

कटुकमण्डल्वुगुगुलमधुजतुपतयाल्वनामिति घ-
क्तव्यम् । कटुः, कमण्डलुः, गुग्गुलुः, मधुः, जतुः,
पतयालुः ॥

(प्रदीपः) गुग्गुलुमधुजतुतां छन्दति लिङ्गव्यत्ययेन
धीत्वम् । पतयालुशब्दः 'सृष्टिर्ग्रहि' इत्याहुर्जन्तः ॥

(उद्योतः) ननु गुग्गुलुमधुजतुनामस्त्रीत्वाकथं श्रियामूहि-
धानमत् आह—गुगुहिरिति ॥

१ अत्र घेयवामस्य करो वैदिककालेन तदन्ते वाचकायलोको दीर्घ-
वाचकमपि वाचकायवाचक—उकारद्वयमित्यादि ॥

२ ननु उत्पन्नं कः करो अथैकमन्तरं द्विर्वाप्येव स्थापय कबूखीर्वाप्येव स्थापय
आह—अनुप्रासमिति ॥

३ 'नन्वाह' इत्यत्र नन्वेकमन्तरं नन्वाहवत्त्वमप्यस्य लोकाप्योक्तिर्येनोदात्त
विभक्तौ नरदीर्घः ॥

४ ननु 'ऊङ्प्र' इत्यसिद्धं सूत्रे—भाषाभिभाषेभ्यारुञ्जवादीनामुपपदयानेति
अत्राव्ययमप्युक्तमप्यस्यमन्त्र, तस्य दीर्घोभावात्तत्रेन 'ऊङ्प्र' इत्यस्यावतो-
रित्याहवाचकाह—अत्र वार्तिक इति ॥

५ समो वा दितयोरित्यनेन व्युत्पत्त्यं संदिह्यार्थं छन्दित्वाप्यस्यैव वैदिककाल-
न्यायेनैव ग्रहणे सिद्धे छन्दित्वावार्थं चेन्निरूप्यते आह—यदं तर्हि ॥

(६५४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ३९ ॥)

१३२४ यङश्चाप् ॥ ४ । १ । ७४ ॥

(चापोऽधिकरणम्)

(५२१२ विध्यंशपूर्वकार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पाञ्च यञश्चाप् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पाञ्च यञश्चान्यत्क्यः । शार्कराक्ष्या, पौतिमाप्या ।

तत्रापमप्यर्थः—गौरक्ष्यशब्दः कौडपादिषु पठ्यते, स न पठितव्यो भवति ।

यदि न पठ्यते, 'गौकक्षीपुत्रः' इति संप्रसारणं न प्राप्नोति ।

इष्टमेवैतत्संगृहीतम्—'गौकक्ष्यापुत्रः' इत्येव भवितव्यम् ।

एवं हि सौतागाः पठन्ति—

यङः संप्रसारणे

गौकक्ष्यायाः प्रतिषेधः । इति ॥

(प्रदीपः) शार्कराक्ष्येति । गर्गादियमन्ता एते ॥

(६५५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ४०)

१३२५ आवट्याच्च ॥ ४ । १ । ७५ ॥

(चापोऽधिकरणम्)

(५२१३ पूर्वविप्रतिषेधकार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अन उपधालोपिन ऊघसो

डीप् पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' (४।१।२८) इत्येतस्माद्धसो डीप्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्यस्यावकाशः—यहुराक्षी, यहुतक्षणी ।

ऊघसो डीप्भवतीत्यस्यावकाशः—विभाषा डीप्, यदा न डीप् सोऽवकाशः ।

डीप्सङ्गे उभयं प्राप्नोति, ऊघसो डीप्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ।

अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्यत्र 'ऊघसो डीप्भवति' इत्येतदनुवर्तिष्यते ॥

(प्रदीपः) अन इति । यद्यपीदमन्यत्र वक्तव्यम्, तथाप्यन्यैर्यपूर्वविप्रतिषेधप्रतिपादनप्रसङ्गेनानोक्तम् ॥

(५२१३ पूर्वविप्रतिषेधे द्वितीयं कार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आवट्याद्यञः ष्फश्चापः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आवट्याद्यञः ष्फश्चापो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

आवट्याद्यञश्चापोऽवकाशः—उदीचाम्—आवट्याम् । ष्फस्यावकाशः—अन्यानि यञन्तानि—गार्ग्यायणी, चात्स्यायनी ।

आवट्यशब्दात्प्राचामुभयं प्राप्नोति—आवट्यायनी, ष्फो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(सूत्रन्यासेन सिद्धान्तभाष्यम्)

आवट्यग्रहणेन नार्थः । 'यञः ष्फश्चापः' इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति—शार्कराक्ष्यायणी, पौतिमाप्यायणी ॥

यञग्रहणेनैतपि नार्थः । 'ष्फश्चापः' इत्येव । गौकक्ष्यशब्दः कौडपादिषु पठ्यते, इदमपि सिद्धं भवति—गौकक्ष्यायणी ।

तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि—'प्राचां ष्फ तद्विज्ञः सर्वत्र' ।

क्व सर्वत्र ?

यत्र ष्फश्चान्यश्च प्राप्नोति, ष्फ एव तत्र भवतीति ॥

ततो लोहितादिकतन्तेभ्यः सर्वत्र ।

क्व सर्वत्र ?

प्राचां चोदीचां च ॥

(प्रदीपः) गौकक्ष्यायणीति । गौकक्ष्यापत्वं गौत्रे स्त्री । गर्गादित्याद्यम्, ततः ध्वस् । प्रातिपदिकग्रहणे छिन्नविशिष्टस्यापि ग्रहणाद्यमन्ताद् ष्फो विधीयमानः प्यर्जन्तादपि भवतीति प्रक्रियाऽऽश्रयेणदुष्पम् ॥

(उद्घोषः) प्रक्रियाश्रयेणेति । वट्टनः स्त्रीप्रत्यये

१ कौडपादिषु 'कौडपादिभ्यश्च' इत्यनेन विधां अत्र प्रत्ययार्थेनाऽऽदिष्टेन । अत्रिन् द्विजे विद्यमाने गर्गादिभ्यश्चान्ति चार्त्तः सिद्धवतीति न यत्र यत्रोच्यतेति भावः ।

२ अन उपधालोपिन ऊघसो डीप् पूर्वविप्रतिषिद्धमित्यादिशब्देष्वनोक्तम् ।

विप्रतिषेधः 'आवट्यश्चापः ष्फश्चापः' इति पूर्वविप्रतिषेधग्रहणे कतिपय इति अत्रिन् द्विजे विद्यमाने गर्गादिभ्यश्चान्ति चार्त्तः सिद्धवतीति न यत्र यत्रोच्यतेति भावः ।

३ 'प्राचामेव नार्थः' इति क. पाठः ।

४ भाष्यार्थः इत्यमरवदित्यादिषु गर्गादिभ्यश्चान्ति चार्त्तः सिद्धवतीति न यत्र यत्रोच्यतेति भावः ।

नास्या प्रवृत्ति कर्माभावात्, इति—अनेन ध्वनितम् । पक्षविधावपि
माष्ये ध्वनितमेतत् । भाष्याशयस्तु—‘कौट्यादिभ्यः’ इति तादर्थ्ये
ननुर्था, कौट्यादिसिद्धये प्रत्ययस्य व्यञ्जनादेश इत्यर्थः । एव च
स्यानिवर्त्तनेन यजतत्वात्फो भवतीति ॥ यद्वा ‘मस्यदे उद्धिते’ ‘सिद्धस्य
प्रत्ययविधौ’ इति पुनर्वृत्तविदेशेन यजतत्वात्फ इति ॥

(६५६ आदेशसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ ४० ॥)

१३२८ अणिजोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः

व्यङ् गोत्रे ॥ ४ । १ । ७८ ॥

(सद्वित्तपञ्चद्विकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—दाक्षी, प्राक्षीति ॥

(प्रदीपः) दाक्षीति । दक्षस्यापत्य गोत्रं ब्रूति 'वत इभू' । उत्तमशब्दमव्युत्पन्नमन्यमानवचनमाश्रित्य प्रश्न ॥

(उद्घोष) भन्त्यमात्रेति । तेनात्रोपान्यस्य गुस्तवात्प्यङ्
प्रसङ्ग इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

आतिशायिकेनायन्तमशब्देन निर्देश क्रियते,
स च त्रिप्रभृतिषु वर्तते, त्रिप्रभृतीनामभावात् ॥

(प्रदीप) न चेति । यत्रैकोऽनुव्रत प्रयमोच्चारितत्वात्,
नयस्तद्वृत्ता ऊर्ध्वोच्चारितास्तोत्तमशब्द प्रयुज्यते । एव च
चतुष्पदास्यति प्रयुज्यते । उव्रतापेक्षया चैत्रप्रगुतिवित्युक्तम् ॥

(उत्प्रेत) ननु निमग्नतेऽपि लोकां राहित्येऽन्वयसद्भावात्
 धातास्माया एव न सिध्यतीति वक्ष्यमाणं चोचमनुपपन्नमत आह—
 मत्रेति ॥ उत्प्रेतश्च उत्प्रेतायै वर्तते । कैर्ल्वमुच्यते तम्-उत्प्रेतम् ।
 कर्त्तव्यं म प्रथमस्यैकम्, तदाह—प्रथम इति । उत्प्रेतस्य साधुता-
 पैक्ष्याद्ब्रह्मनामकस्य प्रकृपे तमयो विधानाच्च बह्वप्युच्यते, अत्रै-
 वमप्रशङ्गा वर्तत इति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपे श्लोकभाष्यम्)

यद्येवम्—

१ माघां एक तद्वित इति सुते-तद्वितवचन किञ्च विन मातिर्यदेवदी
 षातो यथा स्यात्-इत्युक्त समवका। यदि धर्मलवपयि विद्विगिधितपरिभाषाया
 मवर्तेत तर्हि माघां षडति सुते तद्वितमहणाभावेऽपि समन्तत्वे विज्ञानमास
 मातिरिक्तं यत्तु एतस्यवत्तेति तद्वत् विन मातिरिक्तत्वाकारो यथा सादि
 र्सादि विष्णुपञ्चमिनि तद्वितपद्मयोऽनकमवर्तमानाया विद्विगिधितपरिभा
 षायास्यपि॥ मवर्तेत इति मवर्तेते। मवत् यत् मवर्तणेति नायं
 एकमात्र ह्येष, इदमपि विद्वत्समिति गौडव्याक्ये इत्युक्तमप्यवर्तमान। यथा
 अस्याव सप्तमं यममहर्मादये गौडव्याक्येति विधायि यममहर्मादये तु न
 तद्वितदेवित्याद्यो माग्नय चीलस्यपि॥ यदि विद्विगिधितपरिभाषा मवर्ते
 तदा मवर्तमानस्य विद्वत् निदत्तं यममहर्मादयेऽपि गौडव्याक्येति विद्वत्
 तथा च इदमपि विद्वत्समिति इत्युक्तमहर्मादयेऽपि मवर्तमानस्य
 तोऽयमर्थो मवर्तयत् चीलस्यपि च विद्विगिधित परिभाषा मवर्तयति॥

३ 'पक्ष्या नु वि' इति छ ।
४ अक्षयमन्त्रपत्रं उच्यते इति भावः—उच्यते इति ॥

प्रकर्षे चेतनं कृत्वा
दाक्ष्या नोपोत्तमं गुरु ।
आम्बिधिः केन ते न
स्यात् ? प्रकर्षे यद्ययं तमः ॥

प्रकर्षे चेत्तम कृत्वा दाक्ष्या नोपोत्तमं श्रुर्वित्यु-
च्यते, आम्बिधि. केन तव न स्यात् ? 'अव्ययधातु'
इति प्राप्नोति । 'प्रकर्षे यद्यय तमः' = यद्यय तमः
प्रकर्षे वर्तते ॥

(प्रदीप) प्रकर्षे चेति । सैण् चेदर्थे वर्तते । क्वचित् प्रकर्षे चेदिति पाठः । यदि प्रकषप्रत्यय कृत्वा दाक्ष्या गुरुपोत्तम न भवतीत्युच्यते, तत उच्छब्दात्तमपि सति 'किमेतिष्व्यय-चाव' इत्याम्प्रत्ययप्रसङ्गादतममिति प्राप्नोति ॥

(उद्घोष) यदि प्ररूपेति । एतेनाभ्युत्पन्नोत्तमशब्दाश्रयणे
 नाव दोष इति ध्वनितम् ॥

(प्रत्याक्षेपनिरासे श्लोकभाष्यम्)

उद्धतस्य प्रकर्षोऽयं

गन्तव्योऽथ लभ्यते ।

उद्भूतस्याय प्रकर्षः । गतशब्दस्यान लोपो भवति ।

नाव्ययार्थप्रकर्षोऽस्ति
धात्वर्थोऽत्र प्रकृत्यते ।

नायमन्ययार्थस्य प्रकर्षः ।

कस्य तर्हि ।

धात्वर्थस्य ॥

(प्रवी) उद्गतस्येति । उच्छब्दोऽनस्य सत्ताधन-
 क्रियावचन । तत्र क्रियाप्रकपैश्चरको द्रव्यप्रकपे इति 'अद्रव्य-
 प्रकपे' इति वचनादाम् न भवतीत्यर्थः ॥ गतशब्दोऽप्रेति ।
 उच्छब्देन यतायैस्याभिधानादप्रयोग एव गतशब्दस्यात्र लोपः ॥
 धात्वर्थोऽप्रेति । भातशब्देन धात्वर्थाऽन क्रियाभिधीयते,

४ उद्भूतार्थभाद—रूपमिति । अमन्दरगुणरितमित्यर्थः । तत्र च कदाचि
नन्दरमित्यप्या भवतीति मयमसत्तेष्वथ धर्तत इति भावः ॥

॥ यत्र च'वरो जग. कश्चिन्न च वर्तते तसैवोत्तमशान्दभोगः ॥ यस्मिन् येषु
हि प्रथमस्वाप्नोत्तम च वत् ततोऽप्युत्तमोत्तमवर्ति बहुवैराग्यस्य सर्वत्र च तमनो
विधानमिति-उत्तम च वत् प्रथमस्वाप्नोत्तम च वर्तते येषु वर्तते शान्तवतीति भावः ॥
॥ च'पदैर्मैवैव इति कैवल्यात् भेन अर्थात् च तामकृत्या इति भाव्य
पादोऽस्तुमीषते ॥ जन च ह्येवदम्बवल्गनात्प्रादुर्भविष्यदेधेयं वर्तत इति
कैवल्यादयः ॥ यनात्प्रादुर्भवास्तु निपातेऽदिहिव्यवृत्तिमेवेत्ययं न विधान
युक्तमिष्येव ॥ यतन 'मोक्षमय' इति कैवल्यादित्वात् पाठ इति मैविश्रुतकान्त
श्रुतिरुक्तमुच्येव ॥

● वा उवाच भगवन् ॥ अद्भुतवर्णो हसि विजयान् भवतीत्युच्यमानो
उपस्थितः द्रुपदः कृतवाननेह । तत्र च तस्य निवसितकालेन स्वात्त आद-
त्तम किमप्यत्रय इति । विजयान्वितं द्रुपदवर्णो हास्यो न तु पादशिरो
द्रुपदवर्णः ॥

सोऽर्थः प्रयोजनं विषयो वा यस्य स धात्वर्थः—साधनाधारः पदार्थः, स प्रकृष्यते क्रियाप्रकर्षद्वारेणेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ससाधनेति । क्रियाविशिष्टसाधनवचन इत्यर्थः ॥ क्रियाप्रकर्षद्वारक इति । एवं चाद्वयप्रकर्ष इति निषेध इति भावः ॥ ननु धात्वर्थप्रकर्षेऽपि 'अद्वयप्रकर्ष' इत्याम् पञ्चिततरामित्यत्रैव स्यादत आह—धातुदाब्देनेति ॥ भाष्ये—नाभ्ययार्थेत्यल—नार्थल-भूषणस्येत्यर्थः ॥ प्रयोजनमिति । क्रियार्थं साधनोपादानाक्रिया तत्प्रयोजनम् ॥ विषय इति । उद्देश्य इत्यर्थः । साधननिर्वहला-क्रियायाः साधनानां सा—उद्देश्यतया विषय इति उच्यते ॥ साधना-धार इति । शब्दाधारो द्रव्यमित्यर्थः ॥

(व्युत्पत्त्या तमपस्तीकारे दोषश्लोकभाष्यम्)

उद्गतोऽपेक्षते किं चित्
त्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ ॥

अनुद्गतमपेक्ष्योद्गतमित्येतद्भवति । 'त्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ' त्रयाणां किल द्वावुद्गतौ भवतः ।

चतुष्प्रभृतिकर्तव्यो
वाराह्यायां न सिध्यति ।

चतुष्प्रभृतिषु प्यङ् वक्तव्यः । 'वाराह्यायां न सिध्यति' वाराह्यायां न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

चतुष्प्रभृतीनामभावात् ॥

(प्रदीपः) त्रयाणामिति । यत्र त्रयो वर्णस्त्रयैवोऽनु-द्गतो द्वावुद्गतौ, द्वयोर्बैकस्य प्रकर्षे तरया तमगो बाधनादुत्तमशब्दो नास्तीति, वाराहेति प्यङ् प्राप्नोति । यत्र च चतुष्प्रभृतयो वर्ण-स्तत्रैव प्यङ् सादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तमपस्त्वपक्षे नाम्नादोषोद्घारेऽपि लक्ष्यसिद्धि-भाह—भाष्ये—उद्गतोऽपेक्षते इति । 'त्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ' इत्ये-तत् 'चतुःप्रभृतिकर्तव्यः' इत्येव च शेषपुराणेन बोधयति—यनेति ॥

(व्युत्पत्तिपक्षे दूषणान्तरयोर्धकं श्लोकभाष्यम्)

भिद्यतेऽस्य स्वरस्तेन
विधिश्चात्रो न लक्ष्यते ।

भिद्यते खल्वस्य स्वरः, तेनातिशायनिकेन तमश-ब्देन उत्तमस्य 'विधिश्चात्रो न लक्ष्यते' विधिश्चात्रो न कचिदपि लक्ष्यते ॥

१ ननु तमपस्त्वपक्षे उद्गतोऽपेक्षतेऽपि लक्ष्यस्यार्थकस्योद्घारेऽपि 'आ ध्याया धर्षयचोऽस्ति' इति भाष्यमनुपगम्यत आह—नाशयति ॥

२ क्रियायाः साधनप्रयोजनत्वं साधयति—क्रियाप्रेषमिति ॥

३ क्रियाया विषयत्वं साधयति—साधयति ॥

४ 'तेन विप्रभृतिषु यत्—प्रभृतिषु—अन्त्यभूतम्' इति वै शब्दनामोद्यया ।

(प्रदीपः) भिद्यत इति । तमपः पितृवादनुदात्तात्वाद्-तमशब्द आधुदातः प्राप्नोति, अन्तोदात्तश्चेत्यते । एतच्चोच्चा-दिषु—उत्तमशब्दतमौ सर्वत्र इति पाठानपेक्ष्योक्तम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—व्युत्पत्तिपक्षे दूषणान्तरमप्याह—भिद्य-तेऽस्येति ॥ दूषणान्तरमाह—विधिश्चात्र इति ॥

(सिद्धान्ते श्लोकभाष्यम्)

शब्दान्तरमिदं विद्याद्
दृष्टमभ्यन्तरं त्रिषु ।

एवं तर्हि—अन्योऽयमातिशायनिकेन समानार्थः 'तमः' त्रिप्रभृतिषु वर्तते ॥

(प्रदीपः) न च क्रियाप्रकर्षेऽपि आन्तस्त्व कचित्प्रयोगो दृश्यते—इत्यनभिधानादुच्छब्दान्तमत्रैव नास्ति । अव्युत्पत्त्य-एकोत्तमशब्दः स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्यमाहेत्याह—शब्दा-न्तरमिति ॥ दृष्टमिति । त्रिप्रहणं बहुत्वोपलक्षणाद्यम् । तेन त्रिप्रभृतिषु यत्—अभ्यन्तरम्—अन्तर्भूतं तत्र दृष्टमित्यर्थः ॥ आतिशायनिकेनेति । आतिशायनिकशब्दः प्रभृतीनामन्य-माह । अव्युत्पत्त्यस्तु त्रिप्रभृतीनाम्, इति—अन्यत्वमात्रेण सदृशा-र्थत्वमिति भावः ॥ तम इति । तमान्तोऽव्युत्पत्त्यशब्द इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तत्राचष्टे—न च क्रियेति । यद्यपि तमपस्त्वान्ता-दिक्रियाप्रकर्षविवक्षायामान स्यात् । न च तत्रापि स दृश्यतेऽतः—तमवेषाह नास्तीति भावः । क्रियाप्रकर्षेऽप्यामन्तस्य न कचित्प्रयोगो दृश्यत इत्यन्वयः ॥ अभ्यन्तरमित्यन्त्यमेव विवक्षितमित्याह—अन्य-भूतमिति । अन्तर्भूतमिति पाठेऽन्यमिति शेषः ॥ नन्वव्युत्पत्त्ये-तमस्यानर्थवशात्तमस्त्रिप्रभृतिषु वर्तत इत्युक्तं आह—तमान्त इति । त्रिप्रभृतिषु वर्तत इति भाष्यस्य तेषु मध्ये यदन्त्यं तत्र वर्तते इत्यर्थः । एते श्लोकौ भाष्यकृत एव, न वार्तिककृतः, संपुटीकरणा-भावात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनर्यमणिजोरादेशः, आहोस्विदणिञ्भ्यां परः ?

कश्चात्र विरोधः ?

(प्रदीपः) किं पुनरिति । प्रत्ययविधायिणि 'गायोदृक्' 'ग्रीह्यान्त्योर्दृक्' इत्यादौ पठ्यते दृश्यत इति संदेहात्प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) ननु पठ्यतेतिदेवोनादेशत्वनिश्चयात्तानुपपत्तिरत आह—प्रत्ययविधायीति ॥

मनीचिदित् । तादृक् पाठविधानानीन्द्रुषु पुसकेषु नोपलभ्यते ॥

५ एतेन 'गायत्र्यस्योऽकारिण्यनेति' इति वदन् भाष्यनिरासोपा-पत्ताम् ॥

६ शब्दावधिचरपठितत्वात् यद्यपि यद्यद्वदन्तेऽपि प्रत्ययविधिरपेक्षे भावः । यद्यपीदं नम्, अथ न यत्—नानि वदेद्वदन्तः ॥

(५२१५ अनादेशे दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ व्यङ्ग्यनादेशे यलोपवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्यङ्गि अनादेशे यलोपो वक्तव्यः । औदमेच्यायादछात्रा औदमेघाः ॥

(प्रदीपः) औदमेच्याया इति । उदमेघस्यापलं गोत्रं । स्त्री, 'अत इन्' । यद्यत्र इन्न्तात्परः स्त्रिया प्यङ्गि विधीयते तदाऽपल्यकारो न भवतीति यलोपो नै प्रामोति । आदेशपक्षे तु स्थानिवद्भावात् प्यङ्ग आपल्यत्वमिति यलोपः सिध्यति ॥

(उद्द्योतः) स्थानियज्ञावादिति । कैपले विधानेनापल्यार्थकत्वमपि शालीयमेवेति भावः । वैस्तुतः स्थानियज्ञावादित्यस्य स्थानिसदृशत्वादित्यर्थः । स्थान्यर्थाभिधानसमर्थत्वेनादेशत्वात्, आदेशत्वेऽपल्यार्थकत्वरूपमापल्यत्वमिति भावः ॥

(५२१६ अनादेशे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ द्विरण्विधेयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विश्चाण्विधेयः । औदमेच्यायादछात्रा औदमेघाः । औदमेच्यानां संघ औदमेघः । 'इजः' इत्यण् न प्रामोति ॥

(प्रदीपः) द्विरिति । इजखेलस्यानन्तरं प्यङ्गवेति वक्तव्यम् । तेनेव परो य प्यङ्ग तदन्तादण् भवतीत्ययमर्थो भवति । 'सघाङ्' इत्यापि तथैव वक्तव्यम् । आदेशपक्षे तु स्थानिवद्भावात्सिध्यति ॥

(उद्द्योतः) द्विरणो विधेयानुपपादयति—इजखेतीति ॥ तथैवेति । इजं प्यङ्गवेतीत्यर्थः ॥ ननु 'संघाङ्' इति ख्ये कृपिप्रजनस्यैव गोत्रस्य प्रशङ्गमिति 'औपुनान्तात्' इति ख्ये भाष्यादिषु प्रसिद्धम्, तदस्यानुविधात्कथं तद्व्याप्तिः, कृपिये तु कथं प्यङ्ग प्राप्तिरिति श्रेयः । संघाङ्कति ख्ये कृपिप्रजनस्य प्रशङ्गमिति नियमोऽनुमत्य नामविषय इति न दोषः । कृपिर्मननभेदमप्युच्यते नापकाभावाच्च ॥ स्थानियज्ञावादिति । भण्डमिम्यस्य प्राप्तिरेवास्ति भावः ॥

(आदेशपक्षे भाष्यम्)

अस्तु तर्हि आदेशः ॥

(५२१७ आदेशे दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आदेशोऽन्लोपवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यथादेशः, अनो लोपो वक्तव्यः । औडुलोम्या, शारलोम्येति । 'ये चाभावकर्मणोः' (६।४।१६८) इति प्रकृतिभावः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) औडुलोम्येति । औडुलोमोऽपलं गोत्रं स्त्री । बाह्यादिषु लोमनशब्दस्य पाठात् कैवलस्यापल्येन योगाभावात् सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणादिगुप्रत्ययः । तत्र यदि तदादेशः प्यङ्ग क्रियेत तदा 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावादिलोपो न प्रामोति । प्रत्ययपक्षे हिवा व्यवधानात् प्रकृतिभावाभावः ॥

(उद्द्योतः) सामर्थ्यादिति । अन्यथा प्रथमविधौ निषेधात्तदन्तात् स्यादिति भावः । द्विषोपः—'नस्तद्धिते इति विहितः' । इत्या व्यवधानादिति । 'येस्येति लोपेऽपि स्थानिवद्भावव्यवधानमेवेति भावः ॥

(५२१८ आदेशे दोषवारकं वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा प्यङ्गो लोपनिमित्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ।

किं कारणम् ?

प्यङ्गो लोपनिमित्तत्वात् । लोपनिमित्तः प्यङ्ग, न चाकृते लोपे प्यङ्ग प्रामोति ।

किं कारणम् ?

गुरूपोत्तमयोरित्युच्यते, न चाकृते लोपे गुरूपोत्तमता भवति ॥

(प्रदीपः) न वेति । आनुपूर्व्याभयेन दोषं परिहरति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—लोपनिमित्त इति—'रहुमीदि' । इत्याद्यन्तस्य हि गुरूपोत्तमत्वमपेक्षितम्, तत्र न लोप विनेति भावः ॥

(परत्वपक्षे दोषवारकं भाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु परः । ननु चोक्तं प्यङ्ग्यनादेशे यलोपवचनम्, द्विरण्विधिरिति ।

नैव दोषः ।

यत्ताद्युच्यते—यलोपवचनमिति, अदोष एषः ।

किं कारणम् ?

इत्येवं स्यादुक्तस्य प्राप्तिरपि नैव भावः ॥

१ धर्मप्यनन्तरस्य यथा हिनुदादी न युजितव्यम्, तद्वदिति भावः ॥

२ 'आदेशे न लोप' इति ४ ।

३ औडुलोम्येति रूपं काचयति—औडुलोमोऽपल्यमिति ॥

४ आद्यशब्दे दोषग्रहणवर्तते—तत्र यदतीति ॥

१० येन द्विषिणात्वेन सत्यं सदासत्यत्वविधौ प्रतिषेधेन लोपग्रहणं—अप्युदाकारादपि द्विषिणात्वेन न स्यादिति उडुलोम्यं अन्तात्पत्ययो न स्यादित्यर्थः ॥

११ सत्यं न लोपेनाप्यन्तराद्यवधानमुपपादयति—सत्येतीति ॥

१२ ओजस्य निमित्तेति वही सत्यस्य विधेयत्वात्तद्विधेयग्रहणवर्तते—अडुमीदिति ॥

१ आपल्यस्य च तद्धितेनाति—इत्यनेन यलोपो न प्रामोतीत्यर्थः ॥

२ 'अत इन्' इत्यनेन द्विरीयमनस्य इज्ज मत्वस्य अपल्यविधेयत्वात्पठित-स्वरूपस्यापेक्षान्वयः, तथा च—अपल्यार्थकत्वस्यो यमो लोपप्रतिपादित इति काचित्पि चेत्त्यर्थः ॥

३ ननु सदासमीपगो वर्गे एव शालीय, अपल्यार्थवत्त्वमिति तु न शालीयः । अनेष्वप्यभिहितं तदन्तात्पत्यं अह—अस्तुत इति ॥

४ 'सघाङ्' इत्यपि एवमेवेति वक्तव्यम् । तथा च—इजा परोऽण् भवति, इजा परो य प्यङ्ग तदन्तादण् भवतीत्यर्थः ॥ अदेशपक्षे तु स्थानिवद्भावेनैव ग्रहणमेव ॥

५ आदेशे द्विरीयमनस्य अपल्यत्वमिति ॥ सदा—औदमेच्यानां सदा

पुंवद्भावादाजादौ तद्धिते । यजादौ तद्धिते पुंवद्भावो भविष्यति, भस्यादे तद्धिते पुंवद्भवतीति ॥

अयं तर्हि दोषः—द्विरपिचधिरिति ।

नैप दोषः ।

सिद्धश्च प्रत्ययविधौ, स च सिद्धः प्रत्ययविधौ ॥

(प्रदीपः) सिद्धश्चेति । ययपि सिद्धविशिष्टपरिभाषा-
ऽऽश्रयेण इयन्तात्मातिपदिकादण् विधीयमानः प्यन्तादपि
सिध्यति, तयोऽपि पुंवद्भावस्य न्याप्यत्वात् एवोक्तः ॥

(उच्यते) न्याय्यत्वादिति । पुंवत्वेन प्यदो निवृत्तौ
किञ्चिद्विशिष्टपरिभाषाया अनेपस्यानादिति भावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

उभयमिदमुक्तम्—आदेशः, पर इति च ।

किमत्र न्याप्यम् ?

आदेश इत्येतद् न्याप्यम् ।

कुत एतत् ?

एवं चैव हि कृत्वाऽऽचार्येण सूत्रं पठितम्,

पृष्ठया च निर्देशः कृतः ।

अत एव पक्षो निर्दोषः ॥

(प्रदीपः) पृष्ठया चेति । वैशम्भो हेता । 'अग्निनोर-
नार्थयोः' इति पृथीनिर्देश आदेशार्थ एव । प्रत्ययपक्षस्याभिनतत्वे
ह्यसंदेहाय पक्षन्येवोच्यते ॥

(उच्यते) हेतुस्तानभिधानाचोऽनुपपन्न इत्यत आह—चो
हेताविति ॥ असंदेहायेति । किमेतन्तयं पृथी ? उत स्थानरूपे
सम्बन्धे ? इति संदेहनिवृत्तय इत्यर्थः ॥ भाष्ये—अत एव पक्षो निर्दो-
षेति । नर्वादेशपक्ष इति शिरसोऽप्यल हासितीति । बाह्यदित्या-
दिभ्य, अचि शीर्षः, तत इम. अक्ष—हासितीत्या । अत्र स्थानि-
पत्वेन शीर्षस्य शिर.शब्दवाच्यं 'ये च तद्धिते' इति शीर्षादेश
प्राप्नोति, 'ये चाभावकर्मणो.' इति प्रकृतिमावात् टिणोपो दुर्लभः ।
प्रत्ययपक्षस्य त्विकारलोपस्य स्थानिपत्वेन व्यवधानात् दोषः । एतद्

१ क्षीप्रवर्तिवौ किञ्चिद्विशिष्टपरिभाषा न प्रवर्तत इति भाषा एक तद्धित
इति भूतप्रमाणानुसृत्य इत्युक्त्याऽऽह—तथापीति ॥

२ पुंवत्वेन प्यदो निवृत्तौ किञ्चिद्विशिष्टपरिभाषाया अत्र विषय एव
माहीत्यनुपपन्नमिति भावः ॥

३ यतः पृष्ठया निर्देशः कृतोऽत्र आचार्येण एवमेव हि सूत्रमपठितमि-
त्यस्य । पृथीनिर्देशादेयविधायकमेतत्प्रमाणमिति ॥

४ आदेशविधायकमेतत्प्रमाणमिति भाष्ये हेतुः सम्भवतीति वाच्यं एव
व्याप्यकार इत्यत आह—हेतुस्तेति ॥

५ प्रत्ययपक्षस्य पठितत्वात् प्रत्ययविधायकत्वम्, उत पृथीनिर्देशादेय-
विधायकत्वमित्येवमुक्त्युत्तरेण संदेहो न सम्भवति । 'भाष्येऽह' इत्यदौ पृथी
निर्देशपक्षेऽपि प्रत्ययविधायकत्वेन दृष्टत्वेन पृथीनिर्देशपक्षेऽपि विधायक-
त्वात्प्रमाणे हेतुत्वात्प्रमाणम् । अतः अन्येदम्यदुर्लभेति—किमेति ॥

६ आदेशपक्षेऽपि आभावात्कर्मणोऽप्युपपत्त्यसि—नन्वादेशपक्ष इत्य-
दिति ॥

७ इत्यतः प्रत्ययपक्षस्य एव उपनीत्यम्, तत्र शिरसादेवे हासिनि-
१२ पा० च०

चेद 'ये च तद्धिते' इति सूत्रे भाष्य इति चेत् । उपनीत्यविरोधेन
शीर्षादेशपञ्चते, प्रकृतिभावविधायकत्वात्वेलादिपुंदासेन प्रत्यया-
स्थानिकत्वादेव ग्रहणेनादोषाच्च । अन्ये चेद भाष्य मानमिच्छाः ॥

(प्रत्ययपक्षे दोषप्रदर्शकभाष्यम्) ॥

ननु च परस्मिन्पि सति ये दोषास्ते परिहृताः,
पुंवद्भावेन यलोपः परिहृतः ।

स च पुंवद्भावोऽहं भवति, तत्र ते औदमेधेयो
न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) औदमेधेय इति । प्यन्तात् 'क्षीम्नो ढक्' ॥

(आदेशपक्षे दोषोद्भावं श्लोकभाष्यम्)

अनुबन्धौ त्वया कार्या

यस्यादेशः, अनुबन्धौ तेन कर्तव्यौ । एकः सा-
मान्यग्रहणार्थः, अपरः सामान्यग्रहणायिघातार्थः ॥

क सामान्यग्रहणार्थनार्थः ?

यश्चात् (अ१।७४) इति ॥

अथ क सामान्यग्रहणायिघातार्थनार्थः ?

अत्रैव ॥

किं प्रयोजनम् ?

चावर्थम्

चावर्थमथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) इतानीं प्रत्ययवाचावेद्यवादिनो दोषमुद्भा-
यति—अनुबन्धाविति ॥

(उच्यते) दोषमुद्भावयतीति । असत्यस्य कथ्यासिद्धि-
दोष, त्वन्ते गौरवमिति समवेत्तमिमान । एव चानुबन्धावित्या-
दिभाष्ये पददेशिनोरिति । भाष्ये—एक सामान्येति । एको
अवरोहस्य 'यश्चात्' इत्यत्र ग्रहणार्थ इत्यर्थः । 'यैकानुबन्धकत्वा-
त्' इत्यत्र ग्रहणं स्यात् नु 'द्वेदत्' इति न्यङ इति द्वितीयोऽपि कार्य
इत्यर्थः ॥ अत्रैवेति । यैकचित्यवैतरेत्यर्थः ॥ चावर्थम् । अत्र,
न्यदि च चापुच्छिष्यमित्यर्थः ॥

विरिति रूपद्विरुद्धेति । तथा चोपनीत्यविरोधाच्छीर्षादेशो न मन्वतीति
तत्प्रसङ्गः ॥

८ उपनीत्यविरोधेऽपि प्यद्विषयकस्य क्षत्रिवातलक्षणविधित्वं नास्ति, तर्हि
हस्ताक्षीनामकारानां हे प्रत्ययस्य विधित्वाति क्षत्रिवातलक्षणविधित्वं सुप-
द्वम् । अग्निनोरनार्थोरित्यत्र च योरेवाभिधौ विहितत्वात्तयोः तदन्तयो-
र्गुरुयोस्तयोः द्विधा प्यक्षदेय इत्यन्तं तत्सम्भवतीति न क्षत्रिवातलक्षण-
परिभाषायाः प्रकृतिपरत्वविरोधोपपत्त्या—प्रकृतिमावेति । ये आताव-
कर्मणोरित्यत्र भावकर्मणोर्मन्त्रप्रत्ययविधौ वादौ प्रत्यये मकृतिमात्र इत्यर्थेन उद्भा-
वात्, भावकर्मणोर्मन्त्रप्रत्ययस्य भावविधौ एव कल्पत इति तत्तद्वयोऽपि वि-
मलसोऽपि मलगतभाषिक एव गृह्यत इति न दोष इति भावः ॥

९ ये आतावकर्मणोरित्यत्र पदरुद्धाधिकरण इत्येव भाष्यमग्रमणमित्यर्थः ॥

१० सामान्यग्रहणायिघातार्थकत्वमप्युपपत्तिरिति—एकानुबन्धेति ॥

११ 'यश्चात्' इत्यत्र प्यक्षदेवोर्मन्त्रप्रत्ययमित्यर्थः । तेन हासितीत्यां,
कोत्त्वया—इति भाष्यमलगात्प्रत्ययप्रवृत्तिः ॥

१२ प्यक्षदेव, प्यक्षदेव आदिप्रत्ययमित्यर्थः ॥

(आदेशवादिन आक्षेपभाष्यम्)

तत्र कथं चाप् ?

(उद्द्योतः) तत्र कथं चाविति । आदेशवादिनः प्रश्नः ॥

(प्रत्ययवादिनः समाधानश्लोकभाष्यम्)

टाविविधर्मम् ।

टापा मम सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) टापा ममेति । प्रत्ययवादी प्रत्यये कृते टां फोटीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) टाविति । प्रत्ययवादिन उक्तम् ॥

(आदेशवादिनः प्रतिपन्निभाष्यम्)

ननु च ममापि टापा सिद्धं स्यात् ॥

(प्रदीपः) आदेशवाद्याह—ममापीति ॥

(प्रत्ययवादिनः परिहारभाष्यम्)

न सिध्यति । अण इति, ईञ इति चेकारः प्रामोति ॥

(आदेशवादिनः परिहारभाष्यम्)

नैप दोषः ।

नैचं विज्ञापते—अणन्तादकारान्ताद्, इजन्तादिकारान्तादिति ।

कथं तर्हि ?

अण्योऽकारः, इज्य इकार इति ॥

(प्रदीपः) अण्य इति । अकारः प्रधानम्, तद्विसेषणम् । तत्रानन्विधाविति प्रतिषेधात् स्थानिवद्भावभावः । अणन्तादकारान्तादिति तु विज्ञायमाने स्वाश्रयमकारान्तत्वं स्थानिवद्भावादनन्तत्वं चेति स्यादेव औपस्थत्यः । इनादेशस्य तु व्यञ्जो न स्वाश्रयमकारान्तत्वम्, नापि स्थानिवद्भावप्राप्तिम्, अनन्विधाविति प्रतिषेधादिति ततः सिद्ध एव टाप् । यदा शेष उपसंख्यानमित्यत्रेते इत्यपेक्षते, तदा व्यञ्जि कृतेऽविकारान्तत्वात् औपोऽप्रसक्तः ॥

(उद्द्योतः) इतो मनुष्येणस्य प्राप्तिस्तु नेत्याह—इनादेशस्य त्विति ॥ ननु यतोऽप्राप्तस्य 'इज्य उपसंख्यानम्' इति प्रामोति, तत्र च 'इतः' इत्यसामानोऽत आह—यदा चेति । अत्रैव वारणार्थमित्येत्येतानुवृत्तिरिति भावः ॥

(प्रत्ययवादिनो दोषभाष्यम्)

स्वार्थस्त्विति त्वया चाव्यक्तव्यः । स्मितीत्याद्युदा-

त्तत्वं मा भूत्, चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययवाद्याह—स्वार्थ इति । इनादेशो यदि पृथक् कियते, तदन्ताच्च टाप्, तदा वाराधित्याद्युदात्तं पदं स्यात् ; तस्मादन्तोदात्तायैस्त्वया चाप् विधेयः ॥

(उद्द्योतः) चाप् विधेय इति । प्रत्ययवादिनो तु प्रत्ययसरेणान्तोदात्तं पदं सिध्यति—इत्याशयः ॥

(आदेशवादिनः प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

तथापि तर्हि पृथङ् उक्तत्वात् स्त्रीत्वस्य टाप् प्रामोति ॥

(प्रदीपः) आदेशवाद्याह—तथापीति । मैम तु 'यद-क्षाप्' इति वचनाचाप् भवतीति मन्यते ॥

(उद्द्योतः) नन्वादक्षपक्षेऽप्युक्तार्थत्वं तुल्यमन आह—मम त्विति ॥

(प्रत्ययवादिनः श्लोकभाष्येण समाधानम्)

नैप दोषः ।

उक्तेऽपि हि भवन्त्येते ।

उक्तेऽपि तु स्त्रीत्वे भवन्त्येते टावाद्य इति । उक्तमेतत्—स्वार्थिकाद्यावाद्य इति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययवाद्याह—नैप दोष इति ॥ उक्त इति । द्योतित इत्यर्थः । एकस्य स्त्रीत्वद्योतने सामर्थ्याभावाद् द्वयोर्व्योतकत्वम् । तच्च प्रयोगदर्शनादवसीयते ॥

(उद्द्योतः) वाचकत्वपक्षाय द्योतकत्वपक्षे विधेयमाह—एक-स्येति । अन्धकाराधिक्ये एकस्य प्रदीपस्येवेत्यर्थः । गान्ध्या इत्यादावपि यस्य सत्त्वेन तन्मात्रस्य द्योतने सामर्थ्याभावादिति भावः ॥ तच्च प्रयोगेति । अतिप्रसक्तो नाशक्य इति भावः ॥

(आदेशवादिनो दोषवारकं भाष्यम्)

सानुयन्धकस्यादेशो मम ।

ममापि तर्हि सानुयन्धकस्यादेशो इत्कार्यं नैति, तेन विध्व भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आदेशवाद्याह—सानुयन्धकस्येति । इय एवाकृत्ययसरेर्देशञ्जकस्य यादेशः करिष्यते, तेन मित्स्वराभावात्प्रत्ययस्यरे टापि कृते 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति वाराशा-शब्दोऽन्तोदात्तो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) सानुयन्धकस्यादेशे मित्वायांभावमुपपादयति—इम एवेति ॥

१ इत्यन्तमन्वयमिति भावः ॥

२ इतो मनुष्येण ३, इतो मनुष्येणमित्यत्र उक्तत्वात् त्विति सूत्रमिति भावः ॥

३ अकारस्याभावात् दोषमाह—अणन्तादिति ॥

४ इतो मनुष्येणेत्यस्यान्ताविति तन्मात्रस्य 'इज्य उपसंख्यानम्' इति नैपस्य मतिरिति भावः ॥

५ इय उपसंख्यानमिति कतिचित् ॥ इत्यस्याऽऽवृत्तिरिति भावः ॥

६ प्रत्ययवादिनस्तु पृथङ् वल्लभसरेणोदात्तत्वम्, तत्र च टापि उदात्त-मिति सारोपास्योदात्तत्वमिति वाराशाःपि न दोष इति भावः ॥

७ आदेशवादिनो 'यदक्षाप्' इति वचनाद्युक्तं चितीते कार् भविष्यति । तत्र तु पृथङ् स्त्रीत्वद्योतनेन उदात्तार्थानामयोग इति टाप् न स्यादिति भावः ॥

(प्रत्ययवादिनो दोषदर्शकं श्लोकमाप्यम्)

अस्यानिवच्ये दोषस्ते

वृद्धिरत्र न सिध्यति ।

अस्यानिवच्ये दोषः—वृद्धिस्ते न प्राप्नोति । औद्ध-
लोम्या, शारलोम्येति । न चेदानीमर्द्धजरतीयं
लभ्यम्—वृद्धिर्मेम भविष्यति, स्वरो नेति ।

तद्यथा—अर्धं जरत्याः कामयन्ते, अर्धं नेति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययवाद्याह—अस्यानिवच्य इति ॥

अर्धजरतीयमिति । 'समासाच्च तद्विधयात्' इति छप्रत्ययः ।
मुपे न कामयन्ते, अत्रान्तरे तु जरत्याः कामयन्ते ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—अस्यानिवच्य इति । सानिवचनेन
निवाभावे इत्यर्थः ॥ समासाद्येति । इवार्थे समौसः, इवार्थे प्रत्यय
इति इवार्थेद्वयनिर्वादात् जरतीशब्दोऽङ्गन्तरे वर्तते, अर्धशब्दश्च प्रत्य-
संज्ञा जरत्या एवाङ्गन्तरे, तौ च कामनाऽङ्गमनाङ्गणिकौ । एवं
च तादृशकामनाऽङ्गमनादिसदृशद्वयव्यवहारकामनाऽङ्गमनाप्रयोज्या
तज्जन्यप्रवृत्तिसदृशी तव प्रवृत्तिरित्यर्थः । ध्वनिरेके च दृष्टान्तः ।
यथा तत्र विषयभेदात्तादृशकामनादि, तथा प्रवृत्त्यादि वस्तु शोचयम्,
नैवं प्रवृत्ते । एकनिमित्तकत्वात्प्राप्तद्वयस्येति तात्पर्यम् ॥

(आदेशवादिनः प्रतिबन्धिश्लोकमाप्यम्)

त्वयाऽप्यत्र विशेषार्थं

कर्तव्यं स्यात् विशेषणम् ।

त्वयाऽप्यत्र विशेषणार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः ॥

क्व विशेषणार्थेनार्थः ?

प्यङ्गः सम्प्रसारणमिति ॥

(प्रदीपः) आदेशवाद्याह—त्वयाऽप्यत्रेति ॥

(प्रत्ययवादिनो दोषनिवारकं श्लोकमाप्यम्)

अक्रियैव विशेषोऽत्र

सानुबन्धो विशेषवान् ।

अक्रियैव मम विशेषः, सानुबन्धस्तु विशेषवान् ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययवाद्याह—अक्रियैवेति । 'यस्य सम्प्रसा-
रणम्' इति वक्ष्यते । निरनुबन्धकत्वाच्चायमेव प्रतीयते ।
अन्धश्रुपुत्र इत्यादौ ॥ प्यङ्गः सानुबन्धकत्वात्सम्प्रसारणे न
भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) प्यङ्गः—'वृद्धेऽलोम्या' इतिविहितस्य ॥

(आदेशवादिनो दोषमाप्यम्)

पाश्यायां ते कथं न स्यात् ?

पाश्यापुत्र इत्यत्र कस्मान्न भवति ?

(प्रदीपः) आदेशवाद्याह—पाश्यायामिति । यदीह
यप्रत्ययं विधाय 'यस्य सम्प्रसारणम्' इत्युच्यते तदा पाश्यानां
समूहः 'पाशादिभ्यो यः' इति यप्रत्ययस्य पाश्यापतिरित्यादौ
सम्प्रसारणप्रवृत्तः ॥

(प्रत्ययवादिन उत्तरभाष्यम्)

एको मे स्याद्विशेषणम्

एको मम विशेषणार्थः । त्वया पुनर्द्वौ कर्तव्यौ ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययवाद्याह—एक इति ॥

(आदेशवादिन आक्षेपकं श्लोकमाप्यम्)

अथैकसिन्नापि सति कः करिष्यते ?

किं चातः ?

अन्यस्मिन् सूत्रभेदः स्यात्

यद्येताभ्यामन्यः क्रियते, सूत्रभेदः कृतो भवति ।

पिति लिङ्गं प्रसज्यते ।

अथ पित् क्रियते, पित इतीकारः प्राप्नोति ।

ङिति चेक्रीयिते दोषः

अथ ङित् क्रियते, चेक्रीयिते दोषो भवति ।

लोढ्यापुत्रः, लोढ्यापतिरिति ॥

(प्रदीपः) आदेशवाद्याह—अथेति ॥ चेक्रीयित
इति । 'भातोरेकाचो' इत्यनेन विहिते षष्ठीत्यर्थः । यङ्गः
पूर्वाचार्यसंज्ञा चेनीयितमिति ॥

(प्रत्ययवादिन उत्तरं श्लोकमाप्यम्)

व्यवधानान्न दुष्यति ॥

अकारेण व्यवहितत्वात्त दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययवाद्याह—व्यवधानादिति । लोढ-
यैत्यत्र यङ्गत्वात् 'अप्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्यये सति अकारेण
व्यवधानादित्यर्थः । 'पुत्रपत्न्योः' इति सप्तमीनिर्देशादनन्तरस्य
यङ्गः सम्प्रसारणेन भाष्यम् । तत्र वापदशब्दे टापा सहैका-
देशस्य पूर्वं प्रत्ययान्तराद्वात् पुत्रपत्न्योरनन्तरं यद् भवति ।

१ 'वृद्धिरत्र न' इति क ।

२ अथ नेति 'न चाऽर्धजरतीयत्वं स्वरो मे न भविष्यति' इति श्लोकवार्ति-
करूपमधिक ग्रन्थमुत्तराय 'इदं पद्यमपि वर्णनां दृष्टमात्रात्तद्व्यापिकृतम्'
इति वदन्ति । तत्र सप्तमीनम् । कैम्यदेन कर्धनतीत्यस्यार्थः 'अर्ध-
जरतीयमिति' इति प्रतीकमुक्तम् । यदि तदा पूर्वं 'न चाऽर्धजरतीयत्वम्' इति
वार्तिकमपि स्यात् 'अर्धजरतीयत्वमिति' इति प्रतीकस्याप्यन्वयादप्युच्यते ॥
रूपानुपपत्तेरपि स्यात् । अपि न तैवामि श्लोकवार्तिप्रवृत्तिः, भाष्यकाराणां-
भेदे भोज्या इत्येतेन उदयोक्तव्यं तत्र प्रतीयत इति दुर्बलं पक्षं मनामम् ॥

३ अस्य प्रवृत्तिसङ्गतिः—अर्धजरतीयमित्यत्र समासोऽपि इवार्थः, मल-
योऽपि तदर्थेव । इवार्थेद्वयविहाय अर्धशब्दं नार्थान्तरे कर्तुं तत्र जरती-
शब्दोऽपि अर्थान्तरं एव लीकणीयः । तत्र यथापि जरत्या एवार्थं प्राप्नोति ।
तथा च एकमर्थं कामनामिवम् । अत्रार्थं च अङ्गमनामिवम् । तादृशिकेऽपि
द्वयस्यैव व्यापिनश्चान्येन मिलिते समासिते वृद्धिः स्वात्सरो नैशेनादयमर्थजरतीयं
न कल्पयति वाक्यं । जरत्या अङ्गभेदेन कामनाऽङ्गमनामिव सन्भवति । अत्र
वृद्धिरत्योऽपि मिलनेकमेव विधितमिति न तथेति द्योतयति—व्यतिरेके-
इत्यादिनम् ॥

लोत्प्लेस्यन् तु यदन्तात् 'अप्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्यये कृते 'अतो
लोप, इति यद्योऽकारो लुप्यते । तत्र यपि कृते एकादेशे च
पुनरप्योरनन्तरो यच् न भवति, आस्त्ररेण व्यवधानादिति सप्र-
सारण न भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोष) ननु यदि लोदुषाणुपेक्षकत्वेन व्यथानं तर्हि बारा
दीपुपेक्षेति याप व्यथनान्नं प्राप्नोतीत्यत आह—तत्र वाग्व्येति ।
न. च 'अच परस्मिन्' इत्येतत्, 'कृतृति' इतिपुस्तकागम्यतीत्या
ल्लभम्, एव-व व्यथनान्नमेवेति वाच्यम् । 'येन नाव्यवधानम्'
इतिन्यायेन तदव्यवधानेऽपि प्रवृत्तेरित्याशयात् ॥

(आदेशयादिन श्लोकभाष्यम्)

योऽनन्तरो न धातुः सः ।

धातोरिति वर्तते, यश्चाज्ज्ञानन्तरो नास्ती धातुः ।

यो धातुः सोऽननन्तरः

यश्च भ्रातुर्न सायनन्तरः ।

न चेद्भयतः साम्य-

सुभयत्र प्रसज्यते ।

न चेदुभयतः साम्यम्, उभयत्र प्राप्नोति ।

(मवीप) आदेशवाचाह—योऽनन्तर इति । यदा 'यश्च सप्रसारणम्' इति भवता सूत्र क्रियते तदा 'छिति धातो' इत्यतो धातुप्रहणासुवृत्तौ सस्या धातुना बह्विधोऽभ्यस्यते । तत्र पुनपस्योरनन्तरं यन्तो धातुर्न समवर्तीति सामर्थ्याव्याधा-
तोरनन्तस्य वाराहीपुन इति सप्रसारणं भवति, एव सोऽद्यपुन इत्यन व्यबहितस्यापि धातो स्यादित्यर्थः । धातुत्वमानन्तर्यं च विशेषणमाश्रितम् । तत्रैकस्योभयासमवात्सामर्थ्यादेकतर-
विशेषणाश्रयणादुभयोरपि सप्रसारणप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ न चो-
दिति । एकस्य यदा धर्मद्वयं न समवति तदाऽनन्तररूपा
श्रयणादुभयो साम्यात्कार्यप्राप्तिः ॥

(उद्ध्योव) आदेशवाचाहेति । प्रत्ययवादिना 'यङ्' संप्रसारणम्' इति ध्वन्यालोकादिप्रसंगे परिहृतम् ॥ परिहारमादिश्रवणासिपत्वीत्यर्थः ॥ धातुग्रहणानुवृत्ताविति । उच्यते स च 'श्रवणमन्त्रेन मन्त्रेऽपि संपन्न' इति भावः ॥ न सम्यक्तीति । धातुना तावन्मात्रं समासाभावात् । न च विभक्तौ सम्यक्, अलोपयलोपयो ह्यनयो स्थानिनश्चाभावादिति भावः ॥

(मत्स्यवादिनः समर्थक भाष्यम्)

यदि पुनर्यङा धातुर्विशेष्येत?

(प्रदीप) प्रत्ययवादाद्—यदीति । तदा किं दोष
स्याज्चेति पृच्छति ॥

(उद्घोष.) उभयोरपीति । अथातोरनन्तरम्, भातोव्यव-
हितस्य चेत्यर्थः ॥ अंगस्येका चेत्यत्र विशेषण इत्यनुक्तं ॥

(भादेशवादिभाष्यम्)

यङा विशेष्येत यदीह धातु-

र्यद् घातुना वा यदि तुल्यमेतत् ।

यच्चेव यडा धातुर्विशेष्यते, अथापि धातुना यङ्,
तुस्यमेतद्भवति ।

(प्रदीप) आदेशवाधाह—यदेति । 'जुति च' इत्यादावन्नेकेषु विशेषणे, अङ्गसेका वा विशेषोऽस्त्येव । यथा तु धातौ विशेष्यमाणे, धातुना वा-यदि विशेषो नास्तीत्यर्थः ॥

(उद्घोष) अथैव विशेषणविशेष्यभाव-व्युत्पत्तिरर्थेऽपि प्रकृतौ नैवाह—अस्ति चेति । अत्रनेको विशेषणेऽनन्यस्यापि गुण, अन्यथा त्वत्स्येति विशेष ॥ यद्वा त्विति । उभयथाऽपि मिलयद्गण-परिभाषया तदवधिषिऽज्ञावादात्तत्त्वरूप्यद्वयोऽसम्भवादिति भावः । धातुना वा यदीत्यत्र विशेषेण ब्रह्मनुर्य ॥

(मत्स्यवादिभाष्यम्)

उभौ प्रधानं यदि नात्र दोषः ।

अथोभौ प्रधानं भवत , नात्र दोषो भवति ॥

(मवीय) प्रत्ययवादाह—उभाविती । गृध्रात्सो
परस्परणे विशेषणविशेष्यभावो नास्ति । समुच्चयेन तु कार्यं
विधीयते पुत्रप्रत्योन्नतस्तस्य यतो धातोश्चेति । तत्र वाराहीपुत्र
इत्यादौ भविष्यति न तु कोऽप्युपतिरित्यादौ, धातोर्भ्यवधानात् ।
ततश्च सामर्थ्यादात्तमहणस्योत्तरार्थेनाहुस्ति ॥

(बह्योत) ननु धातो कार्याभावे किं तदनुवृत्त्येत्यत आह—
तत्तथेति ॥

(आदेशवादिभाष्यम्)

तथा प्रसार्येत तु वाक्पतिस्ते ।

तथा सति वाक्पतिः, वानपुत्र इत्यत्र सगमसा-
रणं प्राप्नोति ।

(प्रदीप) आदेशवाचाह—सद्येति । यदि यत्र धातो समुच्चय, न तु विशेषणविशेष्यभाव, तदा वाच्यप्रतिशब्दे पूर्वपूरणन्तरस्य यत्र धातोर्व्येति यच्चर्यंतो समससारणप्रसङ्गः ॥

(अस्वयवशदिभाष्यम्)

क्या तार्ह ?

धातुप्रकरणस्येह

न स्थानमिति निश्चयः ।

१. 'हृदि च हृत्पत्रे विरज्यमाने-हृत्पत्राहृत्पत्रे गुणो लक्षि, आहृत्पत्रे
गुणो लक्षि इति त्रिवारसोऽर्थः सम्भवतीति भावः ॥

३. अम्यत्र=तुष्टिं यत्नात् ३

॥ अथ यथाऽभङ्गस्य विशेषगुणानामे तस्य विशेषभ्यन्ते भेदार्थः ॥

३ 'विद्वान्यभाष' इति तु पाठः ।

५५ 'यङ्प्रधात्पो' इति च वाटः ।

६ 'एषं तार्क्ष' इति पाठः क. पुस्तके क्वचिदुपलभ्यते । स च निश्चिद्यं
नार्थमपादयितुः ॥

धातुप्रकरणस्येह स्थानं नास्तीति वृत्त्वा एष निश्चयः क्रियते ॥

(प्रदीप) प्रत्ययवाचाह—धातुप्रकरणस्येति । धातु-
ग्रहणं नातुवर्तत इति नास्त्वितिप्रसङ्गः ॥

(उद्घोष) माथे—‘धातुप्रकरणस्य’ इति प्रकरणपदेना-
नुवृत्तिरुच्यते ॥ नास्त्वितिप्रसङ्गः इति । वाक्यतावित्यर्थः ।

(आदेशवादिभाष्यम्)

अयमयमात्वार्यं धातुग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा
भूत्—गोभ्याम्, गोभिः, नौभ्याम्, नौभिरिति ॥

(प्रदीपः) आदेशवाचाह—अयमयमिति । ‘आदेश-
उपदेशोऽस्ति’ इत्येतदर्थमवयवमनुष्यं धातुग्रहणमित्यर्थः ॥

(प्रत्ययवादिभाष्यम्)

आत्वार्यं यदि कर्तव्यं

तत्रैवैतत्करिष्यते ॥

उपदेशे यदेजन्तं

तस्य चेदात्वमिष्यते ।

उद्देशो रूढिशब्दानां

तेन गोर्न भविष्यति ॥

एष तर्हि उपदेशो ईत्युच्यते । उद्देशश्च प्राति-
पदिकानां नोपदेशः ॥

(प्रदीप) प्रत्ययवाचाह—आत्वार्यमिति ॥ एत-
दिति । एतत्प्रयोजनार्थं व्याख्यानमित्यर्थः । उपदेशशब्देन
शास्त्रमुच्यते । तेन ह्येते ये पठिता एवन्तास्तेषामात्व-
विधीयते । प्रातिपदिकानि न प्रतिपदं शाले पठितानि, किं तर्हि ?
प्रकृत्यादिविभाषकत्पनाद्वादेन साधुवेन प्रतिपादितानि । ननु
‘नौभ्यश्च’ ‘गोभ्यश्च’ इत्यादौ उपदेशो यानि प्रातिपदिकानि
पठितानि तेषामात्वप्रसङ्गः । एव तर्हि ‘गोतो गिव’ इति गिरवा-
तिदेशानुज्ञापकतोपामात्वाभावः । न ह्यावे गोशब्दस्य कृते
गित्वसाक्षिः प्रयोजनम् । एवं प्रत्ययपक्षोऽपि निर्दोषः । अत-
एव ‘कौब्बादिभ्यश्च’ इति पञ्चमीनिर्देशः । औदयेचेय इत्यादौ
तु सिद्धं प्रत्ययपक्षोऽपि यलोपः । प्यद् आपत्त्याद्विहितत्वाद्
सार्थिकत्वादापत्त्याद्विहाहः ॥

(उद्घोष) ननु येनानुवृत्तिरुच्यते तेनैव कथं सत्करण-
मुच्यतेऽतो नानेनानुवृत्तिकर्तव्यतोच्यते, किं तर्हि सफलसंपत्त्यर्थं
व्याख्यानमेवेत्याह—एतत्प्रयोजनार्थमिति ॥ शास्त्रमिति । नर-
ण्युत्पत्त्येति भावः ॥ एवं तर्हीति । वस्तुतः उपदेशपदेनाज्ञातज्ञापक-
मुच्चारणमुच्यते, एव तमित्यर्थः शब्दरूपं विशेष्यमादाय । शब्दश्च

प्रत्यासत्तयोपदेशविषय इवेति—इतिवेत्यादौ न दोषः । नैव ‘नौ-
भ्याम्’ इत्यादौ, अनुवादत्वादिति तत्त्वम् । अत्र एवाधे—‘प्रातिपदि-
कानां नोपदेशः’ इति भाष्यं संगच्छते ॥ अयं श्रीकृष्णोऽह—एव
प्रत्ययेति ॥ अपत्त्याद्विहितत्वादिति । अपत्यप्रत्ययान्ताद्विहित-
त्वादित्यर्थः । यलोपस्य आपत्त्यशब्दस्य तथेवार्थद्वयम्—अपत्ये
भवत्येति, आत्वार्यप्रत्यययोर्द्वेन विहितत्वेनेति चेति भावः । द्वितीये
‘वेने’ इत्यन् ॥ अन्वार्थस्यापत्यशब्देन स्वरसतोऽपत्त्यामादाह—
स्वार्थिकत्वादिति । इत्यस्य स्वार्थेक्षापत्यमेवेति भावः । अधिक-
स्त्रीव्योदतवनासत्वेऽपि सत्त्वाश्वेतिरिति तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु स्वार्थ-
पत्येऽपि स्त्रियामिति निश्चित्योक्ते स्त्रीवार्थकत्वमेवास्ति ननु अपत्यार्थ-
नचम्, अभिनिच्छन्द्वाद्गोत्रागन्ताद्व्यतिरिक्तार्थिके इति कस्याप्यर्थस्य
विशिष्ट्यं योल्लताऽनुकरित्वेयपक्षमर्थोऽपि तत्तुल्य इति यथोऽपत्यार्थ-
कत्वेन ततो ‘गोत्रपरत्वात्’ इति पुनः ‘आपत्त्य’ इति यलोपसिद्धि-
रिति भाष्याद्यह ॥

(इत्यहं प्यद्देशाधिकरणम्) ॥ ४ । १ । २ आ ३९)

१३२७ गोत्रावयवात् ॥ ४।१।७९ ॥

(प्यद्देशाधिकरणम्)

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(प्रदीप) अवयवशब्दव्यानेकार्थत्वाद् सदेहात्मश्च —
किमर्थमिति ॥

(उद्घोषः) गोत्रावयवाविविधितयोरिग्नौ च्युतिरुच्चारणं
अनेकार्थत्वादिति । एवम्भूताप्रधानैकदेशार्थत्वादिति भावः ॥

(एकदेशसमाधानभाष्यम्)

गोत्रावयववाद्गोत्रार्थम् । गोत्रावयववादित्युच्यते,
अगोत्रार्थोऽयमारम्भः ॥

(प्रदीप) पृथग्भाववाचिनमवयवशब्दमाश्रित्याऽऽह—
गोत्रावयववादिति । गोत्रावयवो गोत्राद् पृथग्भूतो गोत्रं न
भवतीत्यर्थः । सप्तम्यर्थे चैव पञ्चमी । तेन गोत्रेऽपि चैव
भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोष) न चैवमर्थेन धौर्वापत्तयमवापञ्चम्यनुपपत्तेस्त-
त्त्वाह—सप्तम्यर्थे चेति ॥

(५२२० एकदेशाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गोत्रावयववाद्गोत्रार्थमिति
चेत्तदनिष्टम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोत्रावयववाद्गोत्रार्थमिति चेत्तद-
निष्टं प्राप्नोति ।

इहापि प्राप्नोति—आहिच्छत्री, कान्यकुब्जीति ॥

(प्रदीपः) इहापीति । पूर्वसूत्रे गोत्रप्रहणानर्थक्यप्रस-
ङ्गादेपोऽर्थं इह नाधीयत इति भावः ॥

(उद्द्योतः) तदनाग्रवणे बीजमप्याह—पूर्वसूत्रे इति ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि गोत्रादेव गोत्रावयवात् ॥

(प्रदीपः) इदानीमिकदेशनाच्याश्रयेणाह—एवं तर्हीति ।
यथा घृतावयवो घृतम्, एवं गोत्रावयवोऽपि गोत्रमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) नेतु देवदत्तावयवस्य देवदत्तत्वाभावेन गोत्रादेव
गोत्रावयवादिद्वयकृतता आह—यथा घृतेति ॥

(५१२१ सूत्राक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ गोत्रादिति चेद्वचनानर्थक्यम् ॥*॥

(भाष्यम्) गोत्रादिति चेद्वचनमनर्थकं भवति ।
सिद्धं गोत्रे पूर्वैर्णैव ॥

(प्रदीपः) गोत्रादिति चेदिति । पौत्रप्रभृत्यपत्यसु-
दायस्य गोत्रत्वे तदवयवस्यापि गोत्रत्वात् पूर्वैर्णैव पदं सिद्ध-
इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) सूत्रे—‘गोत्रावयवात्’ इति—गोत्र चासावयव-
वक्षेति कर्मधारय । तत्र गोत्रशब्देन यदि पारिभाषिक गोत्रं तदा दोष-
माह—नाथे—वचनमनर्थकमिति ॥ ननु पूर्वैर्णैव गोत्रे विधान-
मनेन तदवयव इति कथं वचनामर्थक्यमत आह—पौत्रप्रभृतीति ॥

(सिद्धान्त्येकदेशिभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—गुरुपोत्तमयोरित्युच्यते,
अगुरुपोत्तमार्थोऽप्यमारम्भः ॥

(उद्द्योतः) नाथे—अगुरुपोत्तमार्थे इति । कस्मि-
न्क्षिप्तमात्रेणैव दान्यवातरगोत्राणि, यथा—भार्यवस्य श्ववनादीनि,
तैवगुरुपोत्तमार्थः ॥

(५१२१ सूत्रप्रत्याख्यानं वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अगुरुपोत्तमार्थमिति चेत्

सर्वेषामवयवत्वात्सर्वप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अगुरुपोत्तमार्थमिति चेत् सर्वेषाम-
वयवत्वात्सर्वत्र प्राप्नोति । अष्टाशीतिसहस्राण्यूर्ध्व-
रेतसानृपीणां यन्भुवस्तन्नागस्त्याष्टमैर्ऋषिभिः प्रज-
नोऽभ्युपगतः । तत्रभवतां यदपत्यं तानि गोत्राणि,
अतोऽन्ये गोत्रावयवाः, तत उत्पत्तिः प्राप्नोति ।
तद्यानिष्टम् । तस्मात्प्राप्तोऽनेन योगेन ॥

(प्रदीपः) सर्वप्रसङ्ग इति । यथा भार्यवगोत्रस्य साचा-
णस्यावातरगोत्राणि श्ववनादीनि, तेषु ऋषिपञ्चदेभ्यः पूर्व-

सूत्रेऽनार्थयोरिति प्यद्वप्रतिषेधादृषिपञ्चदेभ्यो गुरुपोत्तमेभ्य
एव व्यतिष्यते, न त्वगुरुपोत्तमेभ्य इति भावः ॥ तत्रभव-
तामिति । अगस्त्याष्टमानामित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) (नाथे)—तत्रभवतां यदपत्यमिति ।
साक्षादपत्यमित्यर्थः ॥ तानि गोत्राणीति । गोत्रत्वेन लोके प्रसि-
द्धानीत्यर्थः । यत्तदेव च तत्र तत्र लौकिकगोत्रपदेनोच्यते ॥ अतोऽन्ये
इति । तदपत्यसत्तारूपा अर्वातरगोत्रपदार्था इत्यर्थः ॥ तत इति ।
अवातरगोत्रेभ्योऽगुरुपोत्तमेभ्य इत्यर्थः ॥ तस्याच्चे—यथा भार्यवे-
त्यादि । प्रवराध्यायप्रतिष्ठा द्विविधा—ऋषयोऽनुपपन्नः । ऋषिद्वन्द्वे-
नान मन्त्रद्वयः । तत्राप्येव न प्राप्तिरित्याह—पूर्वसूत्रे इति ॥ अथे-
वाह—अनुवीति ॥ न त्विति । एव चागुरुपोत्तमार्थार्थं दृष्टमिति
बोध्यम् । ‘ये क्रौड्यादयः’ इत्यनेन ग्रन्थेन सूत्र प्रत्याख्यातम् ॥

(प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

कथं येभ्योऽगुरुपोत्तमेभ्य इत्यते ?

(प्रदीपः) कथं येभ्य इति । पुनिकमुत्तरादिभ्यः ॥

(५२२१ प्रत्याख्यानसाधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥*॥ सिद्धं तु रौढ्यादिपूपसंख्यानात् ॥*॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

रौढ्यादिपूपसंख्यानात् । रौढ्यादिपूपसंख्यानां
कर्तव्यम् ।

के पुन रौढ्यादयः ?

ये क्रौड्यादयः ॥

(प्रदीपः) ये क्रौड्यादय इति । पूर्वाचार्यसंज्ञावैम-
निहितमित्यर्थः ॥

(भारद्वाजीयमतेन फलप्रदशकभाष्यम्)

भारद्वाजीयाः पठन्ति—सिद्धं तु कुलाख्याभ्यो
लोके गोत्राभिमतारभ्य इति ।

सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

कुलाख्या लोके गोत्रावयवा इत्युच्यन्ते ॥

अथ वा गोत्रावयवः को भवितुमर्हति ?

यो गोत्रादवयुतः ।

कश्च गोत्रादवयुतः ?

योऽनन्तरः—दैवदत्त्या, याज्ञदत्त्येति ॥

इति श्रीमगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे

पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

(प्रदीपः) कुलाख्याभ्य इति । अत्रधानवयवोऽव-

यवशब्द इह एषते । तत्र प्रवराच्यायपठितानां मुख्यं गोत्र-
त्वम् । ये त्वदिपुरुषाः श्रुतशीलसंप्रदाया अपत्यसन्तानप्रसिद्धि-
हेतवस्तेषामप्रधानं गोत्रत्वम्, तेष्व्योऽनेन प्यहविधानम् । पुष्पि-
कस्यापत्वं गोत्रं स्त्री—पुष्पिकया, भौणिकया, भौर्येति ॥
योऽनन्तर इति । पृथग्वाच्ययवशब्दोऽपत्यत्वेन गोत्र-
सादश्ये सति पृथग्भावोऽन्तरत्वादाधीयत इति जातादौ प्यह-
न भवति—आदिच्छति । तदेवमर्थद्वयमस्य सूत्रस्य भाष्य-
कारेण व्याख्यातम् । अभिधानलक्षणाच्च कृतद्वितसमासा इति
सर्वप्रधानन्तरापत्ये प्यह न भवति ॥

इत्युपाध्यायजैष्यदुपुत्रजैष्यद्वृत्ते महामाष्यप्रवीपे चतुर्थ-
स्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

(उच्यते :) अथ भारद्वाजीयेकं सूत्रप्रयोजनमाह—भार-
द्वाजीया इति ॥ अभिधानवचन इति । अभिधानानि गोत्राणि
गोत्रावयवशब्देनोच्यन्ते । तत्र प्राधान्याप्राधान्ये कथमत आह—
प्रवराध्यामेति ॥ तेषामप्रधानमिति । अपत्यतत्त्वप्रसिद्धिहेतुवे
न तेषां गीर्णं गोत्रत्वम् । 'अपत्यं पीत्रप्रभृति' इति गोत्रत्वचोमय-
साधारणमिति भावः । सूत्रे कर्मधारयः, सौमः परनिपातः ॥ एव
चात्र 'गुरुषोऽपमयोः' इति नातृवर्षत इत्याह—पुष्पिकस्येति ।
एवं चागुरुषोऽपमयोऽपिमिति भावः ॥ कौल्यादिपाठास्तिकेः सूत्र-
स्यैवार्थं मनसि निभावाह—भारद्वाजीयः—अथयेति । अथ
भावः—एतत्सूत्रागमसामर्थ्यात् अपत्याधिकारादन्तर्वेदसि पूर्वसूत्रे
गोत्रशब्देन शालीयं गृहीत्वा तत्रिज्ञेऽनन्तरापत्यप्रत्ययान्ते विध्यर्थमिद-
मिति । कङ्कनयुदाहरति—दैवदत्तयेत्यादि । गोत्रावयवशब्देन वच-
ननन्तरावसंमहणमत आह—पृथग्भावेति । यथा माह्वानागुरुष-
भूतोऽपमियुक्ते तत्सदृशे क्षत्रियादौ प्रथम प्रतीतिरिति भावः । नन्वेवं
सत्यतिप्रसंगः स्यादत आह—अभिधानलक्षण इति । अत एव
युदापत्ये न दोषः । एवप्रधानन्तरापत्ये तत्पठितयुदाहरणद्वयमेव
साधयेति भावः । एवं च येष्व्योऽनन्तरापत्यप्रत्ययान्तेभ्य इत्येते, तानपि
कौल्यादिषु पठित्वा इदं सूत्रं त्याज्यमेवेति भाष्यमतमिति भाति ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतमतीगर्भनानागोत्रीमहकृते भाष्यप्रदीपे-
क्षोपे चतुर्थस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

(६५६ अधिकारसूत्रम् ॥ ४ । २ । ३ आ. ४० ॥)

१३२८ समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ४।१।८२ ॥

(अधिकाराधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

समर्थवचनं किमर्थम् ?

समर्थदुत्पत्तिर्यथा स्यात्—उपगोरपत्यम् ।

असमर्थान्मा भूदिति—कम्बल उपगोरपत्यं देव-
दत्तस्येति ॥

(प्रदीपः) समर्थवचनमिति । 'तस्यापत्यम्' इत्यादौ
भूयैमाणासम्बन्धपेक्षायां विमर्शो विज्ञायमानायामसामर्थ्ये
प्रत्ययप्रसङ्ग एव नास्तीति मत्वा प्रथमः ॥ समर्थोदिति ।
समर्थोदेवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम् । न 'तस्यापत्यम्' इत्यादौ क्लृप्त-
वाक्ये सम्बन्धप्रतिपादनाय विभक्त्युच्चारणम्, इह तस्य प्रयो-
जनमाभावात् । किं तर्हि—पठ्यन्ताप्रत्ययविध्यर्थे 'तस्य' इति
निर्दिष्टम्, अपत्यमिति प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टमिति—परस्पर-
सम्बन्धस्याप्रतिपादनादसमर्थोदपि प्रत्ययः स्यादिति भावः ।
कृद्सोपगोरपत्यमित्यादावपि प्रत्ययो न भवति, सापेक्षत्वाद्-
सामर्थ्यात् ॥

(उच्यते :) संबन्धपेक्षायामिति । अपत्याद्यर्थे निरूपित-
संबन्धार्थिकावमित्यर्थः । तैस्तस्यैवप्रत्ययमित्यर्थे प्रयोच्चारिताप्रत्यय-
इत्याह—'बलमुपगोरपत्यं चैत्रस्य' इत्यादिभ्यामितिहेतुः भावः ॥
ननु न समर्थदुत्पत्त्यर्थं वचनम्, किं त्वसमर्थदुत्पत्त्यर्थमत आह—
समर्थोदेवेति ॥ इह—एतदुच्यते ॥ तस्य—संबन्धप्रतिपादनस्य ॥
सत्येतीति । सर्वविशेषसंप्रसार्य च तच्छब्देन सामान्येनोपादानम् ।
पूर्वोक्तपदकृत्येऽपि सूत्राणां 'समर्थोत्' इत्यावयवकमित्याह—कृद्-
स्येति ॥

(५२२४ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समर्थवचनमनर्थकम्, न ह्यसंम-
र्थेनार्थाभिधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समर्थवचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

नह्यसमर्थेनार्थाभिधानम् । नह्यसमर्थदुत्पत्त्यभा-
वेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत्
उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) समर्थवचनमिति । प्रयुक्तानामिदमन्वा-
ख्यानं प्रवृत्तम् । तत्र 'कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्य' इति
योऽर्थः प्रतीयते नास्तीति 'कम्बल औपगवो देवदत्तस्य' इति प्रत्यये
कृते, इति प्रत्ययो न भविष्यतीत्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययौ च प्रत्ययार्थं
सह ब्रूते न चानन्वितयोः सह्यभिधानसम्भवः । असमर्थ-
शब्देनासमर्थदुत्पत्तः प्रत्यय उपचारादभिहितः ॥

(उच्यते :) अनभिधानादित्यस्य—प्रत्ययान्तेन वाक्यप्रदी-

- १ 'असमर्थानां मूल' इत्येव इतिरहितः पाठः क च गुणकयोः ॥
- २ भूयमानो योऽपत्यद्विस्त्रोऽर्थसंनिधितसम्बन्धनिष्ठपेक्षावामित्यर्थः ॥
- ३ समर्थानामित्यस्यापिऽपि सस्यापत्यमित्यादिद्वयेनैव वाक्यार्थप्रत्ययस्येति
धारणं प्रदर्शयति—तत्तत्सम्बन्धपत्यमिति ॥
- ४ मत्प्रविशणकम्पराभावात् तस्यैवनिर्दिष्टानां पठ्यन्ताप्रत्ययविध्यर्थ-
माह—कृद्स्येति ॥ समर्थानामित्यधिकारात्तयोः सत्यापसमित्यादीनां अपत्यार्थ-

निरूपितसम्बन्धवैधायक्यप्रत्यय इत्यर्थः स्यात् । उदाहरणं इति कृद्सोपगोर-
पत्यमित्यादावपि मत्प्रवयवकृत्पठ्यन्तदर्शयति—पूर्वोक्तपदकृत्येऽपि ॥

५ इति—प्रत्ययार्थेनार्थाभिधानमाभावेतोत्पत्त्युद्भवप्रत्ययो नेत्यर्थः ॥

६ वाक्येन प्रतीवमानो योऽर्थसंज्ञः क्लृप्तवाक्येन समुदायेन मतीतेरावादि-
त्यर्थः । कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्य इति वाक्येन मतीवमानोऽर्थः, उपगोरपत्यस्ये
कृतेऽपि न स्या मतीते भवतीति न तस्यैवत्यवयवकृत् इति भावः ॥

यमानार्थप्रतीत्यभावादित्यर्थमुक्त्वा प्रकृतिप्रत्यययोः सहाभिधानायोगादित्यर्थोत्तरं दर्शयति—प्रकृतिप्रत्ययौ चेति । प्रत्ययार्थमिति । प्रतीयमानमित्यर्थः । कश्चित् 'प्रत्येयार्थम्' इति पाठः । ऋद्धसौषगव इत्यादिवाण्याय पूर्वोक्ताय दवावश्यक इति बोध्यम् ॥ नन्वसमर्थेनापि प्रकृत्यादिना स्वार्थभिधानमस्तेवेत्यत आह—असमर्थशब्देनेति । तुल्यन्यायात् 'समर्थः पदविधिः' इत्यपि प्रत्याख्यातमिति बोध्यम् ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अथ प्रथमवचनं किमर्थम् ?

प्रथमवचनं प्रकृतिविशेषणार्थम् । प्रथमात्प्रत्ययोत्पत्तिर्यथा स्यात्, अप्रथमान्मा भूत्—उपगोरपत्यमिति अपत्यशब्दात् ॥

(प्रदीपः) अपत्यशब्दादिति । अपत्यविशेषवाचिनो देवदत्तादिशब्दादित्यर्थः । तथाहि—यथा-इन्द्रो देवता यस्य तदैन्द्रं हविरिति प्रथमान्तात्प्रत्ययो भवति, एवं देवदत्तोऽपत्यमस्योपगोरिति प्रत्ययप्रसङ्गः । लक्षणवाक्यापेक्षं प्राथम्यं नियतत्वादाधीयते न ॥ विप्रहवाक्षमापेक्षमनियतम्, अन्यथा पर्यायेण सर्वस्य प्राप्यन्तात् प्रथमादित्यनर्थकं स्यात् ॥

(उद्द्योतः) नन्वपत्यमित्यर्थनिर्देशात् ततः शब्दरूपत्वयः प्रसङ्गः 'लौन्वो ऋक्' इत्यादेशासंगतिः स्यादत आह—अपत्यविशेषेति ॥ अपत्यशब्दादिति भाष्यस्यापत्यबोधकशब्दादित्यर्थः ॥ न शिवति । उपगोरपत्यम्, अपत्यमुपगोः—इति द्विविधप्रयोगस्यापि लोके दर्शनादिति भावः ॥

(५२२५ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रथमवचनमनर्थकं न ह्यप्रथमे-
नार्थाभिधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रथमवचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

न ह्यप्रथमेनार्थाभिधानम् । न ह्यप्रथमादुत्पत्त्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात्, अनभिधानास्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) प्रथमवचनमिति । दैर्घ्यवृत्तिरित्युक्तेऽप्यलं प्रतीयते, न त्वपत्यवानित्यर्थः ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अथ चावचनं किमर्थम् ?

वाच्यमपि यथा स्यात्—उपगोरपत्यमिति ॥

(५२२६ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चावचने चोक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

१ ततः शब्दादिति । तत्कालप्रमाणवदित्यर्थः ॥

२ देवदत्तशब्दादित्यर्थे इत्येवमन्वयोऽर्थः मदीति मयति, न तथा अपत्य-
शब्दप्रत्यये इत्येवमन्वयोऽर्थः मदीति मयति इत्येवमन्वयोऽर्थः ॥

३ उपगोरपत्यः इत्येवमन्वयोऽर्थः इति सूत्र इत्यर्थः ॥

तत्र तावदुक्तं चावचनानर्थक्यं च, तत्र नित्यत्वात् सन इति ।

इहापि चावचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

तत्र नित्यत्वात्प्रत्ययस्य ॥

(चावचनप्रत्याख्यानसमर्थकभाष्यम्)

इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । स्वभाव-
तश्चैतद्भवति—वाक्यं च वृत्तिश्च ।

तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते चावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसन्त्यन्धुमन्यदतः सं-
ज्ञायाः, न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते ।

तस्मान्नार्थो चावचनेन ॥

(प्रदीपः) इहेति । व्यपेक्षैकैवाभावयोरन्यन्तमेवा-
ङ्गिषार्थस्य वाक्यस्य दूरया बाधनं न भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अन्यदतः संज्ञाया इति । प्रत्यय-
तदितादिसंज्ञाया इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अपैतत्समर्थग्रहणं नैव कर्तव्यम् ।

कर्तव्यं च ।

किं प्रयोजनम् ?

समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यादसमर्थान्मा भूदिति ।

किं पुनः समर्थम् ?

अर्थोभिधाने यत्समर्थम् ।

किं पुनस्तत् ? कृतवर्णानुपूर्वीकं पदम्—सौत्थि-
तिः, वैश्वमाप्तिरिति ।

(प्रदीपः) कृतवर्णानुपूर्वीकमिति । तस्यैव लोकेऽर्थ-
प्रतिपादनाय प्रयोगात्समर्थत्वमिति भावः ॥ सौत्थितिरिति ।
विभज्यान्वाख्याने सुचरित इत्यस्मादपि प्रत्ययः स्यात्, ततश्च
साधुचितिरित्यनिप्रसङ्गः, वार्णादाहं बलीय इति वृद्धिप्रसङ्गात् ।
नन्वन्तरप्रत्ययाद्यर्णेषु कार्येषु कृतेषु प्रत्ययो भविष्यति । एवं
तर्ह्येतदनेन समर्थवचनेन ज्ञाप्यते—अस्त्यो परिभाषा 'अकृतः
व्युहः वाणिनीयाः' इति । तेन पशुषः, तक्षुष इत्यादि सिद्धं
भवति । भेन्तत्प्रत्ययात्पूर्वं कृतोऽपीदागम एतत्परिभाषावशाजिव-
र्तते । तत्र पशु वाक् अस् इति स्थिते इदं च प्राप्नोति, सम्प्र-
सारणं च । तत्र सम्प्रसारणं बलीयः प्रतिपदविधानादिति ।
तत्र इते बलादित्वाभावादित् नान्तीति सिद्धं—पशुष इति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अपैतत्समर्थेति । 'समर्थः पदविधिः'

३ व्यपेक्षायामन्यतयावस्य, द्वावार्थोपनिर्दिष्टे च वाच्यतामस्य सिद्ध-
त्वेन वाच्यमनर्थकमित्यर्थः ॥

५ 'अभावात्तद्वचनम्' इति सूत्र पाठः ।

इत्येव सिद्धेरिति भावः । पैरिपुण्यस्य वदार्थोन्तरेण संख्यात् सुवन्ताच-
क्षितोऽस्या पदविधित्वं स्पष्टमेव ॥ आभ्ये—अर्थाभिधाने यत्सम-
र्थमिति । अर्थाभिधाने यच्छक्तमित्यर्थः ॥ कृतवर्णानुपूर्वीकं वद-
मिति । अनेनाप्येवमप्यर्थं निश्चित्येदं एव, न तु सत्यपि
शास्त्राप्रकृतप्रत्ययशक्तिक्रान्ते तस्य लोके बोधव्यमिति । एवं च
वर्णफोटः शास्त्रव्यवहारमात्रोपयोगीति सूचितम् । एवं च
समर्थपदेनापि सुवन्तादुत्पत्तिः सूचिता । तदेव 'कुस्मिते' इति यत्ने
वक्ष्यति ॥ मन्वन्तरावसानवर्गदोषैः स्वादत्त आह—वाग्योदिति ॥
क्रमेणाव्याख्याने सिध्यतीदमिति शङ्कते—मन्वन्तरावसानादिति ।
वाग्योदाहमिति तु समानवाक्याप्रतिविषयमिति भावः । न ह्येतो विशिष्ट
कहल्लोके निमित्ताविनाशेऽपि कार्यसिद्धिरूपो यथा दण्डनाशेऽपि पट-
सिद्धिः, स यैते इत्यर्थः । तदाह—पूर्वं कृतोऽपीत्यादि ॥ प्रकारान्तरेण
पुनश्च इत्यस्य सिद्धिमाह—तत्रेत्यादि ॥ प्रतिपदविधानादिति ।
अनवकाशत्वाभावाद्वाप्यवकाशत्वाभावेऽपि पूर्वप्रवृत्तौ श्रीगोपस्थितिक्रान्तेनैव
मपि निवामकमिति भावः । अनेन पदस्य विमज्ज्यान्वाख्यानेऽकृतव्य-
वहारिभाषा विनाऽप्येतदसिद्ध्या तस्या अनान्वयकस्य सूचितम् । विष्णु
इत्यादिवाक्यस्यैः प्रत्ययदर्शनेन सर्वत्र तद्विधे तथेति अमवागम्य सङ्गे
न्यायसिद्धाभौतवाद एव समर्थमहमिति भाष्याशयः । अत एव सो
रिधौ पदस्य विमज्ज्यान्वाख्यानेऽकृतस्येति प्रत्ययः स्यादिति कैयटे-
नोक्तम् । अत एव विप्रतिषेधपक्षेऽन्तरात् कवीश्वर इत्यस्य सूचितिः,
वैश्वामिणिरिति प्रयोजनत्वेनोक्तम् । वाग्यपरिभाषावन्निर्वाहान् प्रवर्तते
इति तदाशयः ॥

(वाच्यचने सिद्धान्तभाष्यम्)

अथ तद्वाच्यचनं नैव कर्तव्यम् ।

कर्तव्यं च ।

किं प्रयोजनम् ?

नित्याः शास्त्राः, नित्येषु शब्देषु वाच्यस्य साधु-
त्वमनैवान्वाख्यापते ॥

(प्रदीपः) वाच्यस्येति । उक्तिवाक्ययोरन्तरार्थभे-
देऽपि प्रधानार्थभेदादिकाव्याप्यावस्थस्य वृत्त्या बाधः स्यात् ।
तथा ह्योपगममानयैत्युक्ते योऽयं आनीयते स एवोपगोप्यमान-
यैत्युक्ते । तत्र तथा गोशब्देन गावीशब्दो नियतते सत्यामपि
गावीशब्दादधिकस्य वीत्वस्य प्रतिपत्तौ जातिरुल्लेखार्थभेदात्,
एवं वाक्यस्यापि वृत्त्या निवृत्तिः स्यादिति तदभ्यनुज्ञानाय वा-
च्यचनम् ॥

(उल्लेखः) नन्यर्थभेदादेव वृत्त्या वाक्यस्य न नापोऽत आह
—वृत्तौति । अत्रान्तरार्थभेदः—पदजन्योपस्थितिकात्मिकः ।
वाक्येऽप्यल्लेखान्तरात्प्रकारिकोपस्थितिः, वृत्तौ त्वण-उपगुसम्बन्ध-
विशिष्टस्येति भावः । उभयविधाभेदे एव वाचकस्य मन्वमान
प्रवाहं—तत्र स्येति । वाक्यस्य निवृत्तिरित्यस्य तस्य साधुत्व-
निवृत्तिः स्यादित्यर्थः । अनेन समाधीपमदाविभाषाऽपि कर्तव्ये-

त्युक्तम्, वृत्त्यन्वयात् ॥ अधिकस्य वीत्वस्येति । प्रवृत्तिनि-
चादधिकस्य वीत्वस्येत्यर्थः । गोशब्दस्तु पुंसत्वसमानाधिकरणमपि
गोत्वमाहेति भावः ॥

(१५७ अधिकारसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ भा. ४१)

१३२९ प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ ४।१।८३ ॥

(अणधिकाराधिकरणम्)

(भाष्येप्रमाणम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः, न हि तत्र कश्चिद् दीव्य-
च्छन्दः पठ्यते ।

कस्तर्हि ?

दीव्यतिशब्दः ।

कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ?

प्राग्दीव्यतेरिति ।

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः—प्राग्दीव्यतेरिति ?

(प्रदीपः) अयुक्त इति । प्रसिद्धस्यायकस्यो युजिः ।

प्रसिद्धस्य च कदाचित्प्रतिपदप्रतिपत्त्यर्थः प्रयोगो दृश्यते—न्यादे-
नायुक्तमिति । नहीति । दीव्यतिशब्दाच्चन्यासार्थस्यैवाविभाषा
विचक्षितः । अर्थाभावेवाविधिमत्तत्त्वेऽष्टत्वात् । समानजातीयानां
मन्वन्वयविमज्ज्यावस्य सुप्रसिद्धत्वात् । समुदाये चैकदेशस्य गुण-
भावादवधिचिन्तानुपपत्तिरिति भावः ॥

(उल्लेखः) केनायुक्त इत्याकाङ्क्षापामाह—प्रसिद्धेति । न
तु अविश्वतोऽपि प्राणादिवद्वाच्येऽन्वर्तते ॥ तदेव ध्वनयन्नाह—प्रसि-
द्धस्य चेति । ननु तदेकदेशदीव्यच्छन्दसमुद्भवस्य निर्देशोऽत आह—
दीव्यति शब्देति ॥ समानजातीयेति । अवधिमन्वमानानां
मेवेष्टमित्यवधिरन्वयं ददेति भावः ॥ नन्येकदेशदीव्यदर्थैस्त्वविधि-
त्वमन्वयत आह—समुदाये चेति । एकदेशस्य समुदायत्वरूप-
निष्पादकत्वात् कथमपि नार्थप्रतिपादकत्वमित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यः ।

दीव्यतिशब्दे दीव्यच्छन्दोऽस्ति तस्मादेवा पञ्चमी ॥

(प्रदीपः) दीव्यच्छन्द इति । एकदेशेन समुदायो
निर्दिश्यते । स नार्थप्रधान इत्यर्थस्यावधित्वं सम्पद्यते ॥

(उल्लेखः) निर्दिश्यत इति । समुदायायो बोध्यत्वं इत्यर्थः,
एकदेशविश्वसन्त्वात्मावाहेति भावः । स च—समुदायश्च ।
अर्थप्रधान इत्यनेकदेशोऽपि अर्थमन्वय इति तत्पर्यम् ॥

(परिभाषाज्ञापकपरभाष्यम्)

किं पुनः कारणं विकृतनिर्देशः क्रियते ?

१ समर्थः पदविधिरित्यस्याः परिभाषाया अत्र प्रातिपदार्थभेदः—परिपूर्व-
स्येति ॥

२ वृत्तिवाच्यार्थभेदोपपन्नमिति—अत्रान्तरार्थभेद इति ॥

३ तथा जीवस्तु मन्वनेऽपि, तत्र प्राण रूपोऽन्वयत्वात् एव । न तथा
युक्तवाच्यं न्यायकारणत्वस्य भवेत् । काव्यं प्रवेष्टानादिव 'गोवेना-
शुकम्' इत्येवमन्वयत्वात् प्रयोगो दृश्यते, न तथा मन्वेन जीवस्यैव रूपः ॥

एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा—एक-
देशविरुद्धमनन्यवद्भवतीति ।

किमेतस्य क्षापने प्रयोजनम्?

एकदेशविद्युतेषूपसंख्यानं चोदितं तत्र कर्तव्यं भवति ।

अथ वा प्राप्शब्दोऽयं दिक्शब्दः, दिक्शब्दैश्च योगे पञ्चमी भवति । तत्र 'अप्रथमासमानाधिकरणे' इति ज्ञाता भविष्यति ॥

(प्रदीपः) लभेति । तेन पंचवित्यादौ षड्विंश सिद्धा भवति ॥ अथवेति । नैवेद्यमनुकरणम्, किं तर्हि ! अयं एवावधिविन निर्दिश्यते । तत्र दिवेर्लेटि कृतेऽर्पादित्यनेन गन्धमानार्घत्वादप्रयुक्तोनाप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यात्, प्रथमासमानाधिकरणे निषेधाद्वा लटः बाधोदेशः कृत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) तदाह भाष्ये—विकृतिनिर्देश इत्यादिना ।
 श्कापामावरूपविकारेण निर्देश इत्यर्थः ॥ अन्वयेत्येति । एव वैकृते-
 दाविकृतोऽन्येवबोधक इति भावः । अनन्यवदित्यस्यनवबन्धस्यार्थः । तत्रा-
 न्वयतादृशविनिषेधस्यावनिषेधः सूत्रात् ॥ एतेनैकदेशविकृतन्यायोऽपि
 स्थानपक्षनिर्दिष्ट एवैवास्मात् ॥ भाष्ये—अथवा प्राक्शब्दोऽन्य-
 मिति । यद्येवाप्यनवैकविद्विच्छब्द एवावयवम्, तथापि प्रथमात्मानाना-
 भिकारण्याभावबोधनान्येदम् । अथ हि ह्ये प्रथमात्माः संभाष्यते ।
 तेन तु न सामानाधिकार्यमिति भावः । एव च प्रत्ययप्रतिषेधे
 शब्दसंभवः । पशुदासस्य न्याय्यत्वादय पक्ष इत्येदोक्तिः ॥ नैवेद्यस्य
 श्रुतारण्यमिति । नैवेद्येशोच्चारणमित्यर्थः । अनुच्चारितस्य=नाम्नीयक-
 तवोच्चारितस्य कारणम्=उच्चारणमित्युक्तार्थः । शब्दमात्रतापसंबन्धत्वा-
 भावेन सुसुमात्रकृतारण्यमात्रम् । अर्थ एवेति । अविकृतत्वबोधकपद-
 बोधोऽयं प्रत्येकस्य । अन्यप्रथमात्वेन सामानाधिकारण्याभावात्सर्व-
 कृतेत्या भाह—उच्येति ॥ निषेधाद्वेति । प्रत्ययप्रतिषेध इति भावः ।
 प्रत्येकैव सामानाधिकार्यं भवतीत्याशोऽयुक्त इति बोध्यम् ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अथ प्राग्वचनं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) गयेति । एकदेशाक्षेपद्वारेण प्राग्वीन्यत

इति समुदाय आक्षिप्तः । अणित्वेव वस्तव्यमधिकारायमिति
मत्वा प्रथ. ॥

(उद्घोषः) नन्वेवं प्रतियोगमणित्यस्य कर्तव्यतया गौरवमत
आह—मणित्येवेति ॥

(.५२२७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राग्वचनं क्रियते, सकृद्विधानार्थम्।

सकृद्विहितः प्रत्ययो विहितो यथा स्यात् । योगे
योगे तस्य ग्रहणं मा कार्ष्मिति ॥

(प्रदीपः) सकृद्विधानार्थमिति । प्राङ्गीव्यतो वेड्या-
स्ताद् सर्वानपेक्षानेनाण्यल्ययः सकृद्विधोयत् इत्यर्थः ॥
विहितो यथा स्यादिति । सर्वेष्वप्येषु विहितो यथा स्याद-
ित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) अणु प्रलयः सङ्कटदीपयते इति । सर्वेष्वर्थ-
नोपकवाक्येषु अणुप्रलयसंबन्धः सङ्कटोद्ध्यत इत्यर्थः ॥ विहितोपाय-
पौनरवल वारयति—सर्वेष्वर्थेष्विति । सङ्कटोद्धारितः सर्वेष्वर्थ-
वाक्येषु विहितो यथा स्यादिति भाव्याकारार्थः । अन्यथा प्रवृत्तार्थो-
पकवानस्ये भगिण्युत्तरं स्यादित्याह—योगे योगे इति ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

अधिकारादप्येतत् सिद्धम्—अधिकारः प्रतियोगं
तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठते ॥

(५२२८ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवाद-
विषयेऽणप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधिकारात् लिङ्गमिति चेदपवाद-

विषयेऽण् प्राप्नोति—‘अत इच्छू’ (४।१।२५) अण्ये-
त्यणपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ईक्षण चेति । प्रतियोगमुपस्थाने द्वयोरेकविप-
वत्प्रादिकल्पः स्याज्जु बाध्यसापेक्षभाव इति भावः ॥

१ एकदेशविकृतम्यापोदाहरणमाह—तेन पञ्चस्थितिः ॥

३. 'अथवा मातृ यन्त्रोपदे' इत्यदिना। मातृपक्षे ३ ध्वान्तरूपप्रयच्छ।
इति आद्यमयन—मातृपक्षस्य दिङ्प्रत्ययेन लृङ्प्रत्ययेनैव इत्यलं।
४. यन्त्रोपदेन ध्वान्तरूपप्रयच्छ। ५. यन्त्र इत्यदिना नैकेषु ध्वान्तरूपमेत-
दिति। ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५

१ इदोदाधेपशाले चण्डालं वृक्षवाधे वृक्षमपशुभमप्याधितमे
सावित्राहृत्यामाह—अधितेयेति ॥

३ जनसम्यग्दमार्गसंवाधिकारत्वेन किञ्चि मात्मीयतां हलान्तेनान्

स्वास्तीयेषां शेषेऽर्थास्तैश्च विधानार्थम् । तेन 'अश्वत्थादिभ्यश्च' इत्यादिसूत्रेण
स्वास्तीयेषां शेषेऽर्थास्तैश्च विधानार्थम् ।

५. भाष्ये 'सृष्टिर्निहितः भवत्यो निहितो यथा' इत्यत्र दोषस्तथाग्रहः।
साधकतत्त्वार्थः ॥

६ भाष्यरक्षामयमस्य विहितशब्दस्य उच्चारणरूपोद्भवं इति भावः ॥

● 'अधिकारादभ्येत्य' इति क. पाठः ।

८ अणुवेति मतीकमेव भाष्यतो गृहीतमित्युक्तिर् विषये विराट् ॥ ५.
पुच्छके 'अणु' मेति । मतीक निर्दिश्यते । अ पुच्छके च भास्य मतीकत्वमे-
वान्वयम् । ५ पक्षके च यदेव । अस्माकम् मतीकमेवेति गति ।

१. 'आध्यात्मिकसाधक' इत्येव साहस्यः न. स. पञ्चापसोः ।

(५२२९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तस्मात् प्राग्बचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मात्प्राग्बचनं कर्तव्यम् ॥

(सूत्रार्थविषये पञ्चदशयोधकं भाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्बचने कथमिदं विज्ञायते—प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति, आहो स्वित्प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति ।

किं चातः ?

यदि विज्ञायते प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति, स एव दोषः, अपवादविषयेऽणप्रसङ्ग इति ॥

अथ विज्ञायते प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति, न दोषो भवति । समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान इक्षणं बाधते ।

यथा न दोषस्तथाऽस्तु ॥

(प्रदीपः) स एव दोष इति । सर्वाधेयप्रकृतय इहापेक्ष्यन्ते तदैकविषयत्वादर्ण इमादीना च बाध्यबाधकभावो न स्यात् ॥ समानेऽर्थे इति । अर्थपेक्षणे सत्यर्थेऽपि दमश्चिधानमिति प्रकृत्यन्तरे चावकाशोऽणप्रसङ्ग एकस्मिन्नर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानेनेनादिना तत्कौशिकिन्यायेन बाध्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सर्वाधेदिति । प्राग्दीव्यत प्रकृतिष्वणिलेखस्तत्त्वमय इत्यर्थे इति भावः ॥ भाष्ये—समानेऽर्थे इति । समानादणप्रसङ्गः ॥

(अन्यतरपक्षेऽभिनिवेशभाष्यम्)

प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति विज्ञायते ।

कुत एतत्—

तथा ह्यर्थं प्राधान्येनार्थं प्रतिनिर्दिशति । इतरथा हि बहुपक्षत्र प्रकृतयः पठ्यन्ते, ततो यां कां चिदेव निमित्तत्वेनोपाददीत ॥

अथ वा पुनरस्तु प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति ।

ननु चोक्तमपवादविषयेऽणप्रसङ्ग इति ॥

(प्रदीपः) तथा हीति । यजातीयोऽवधिस्तज्जातीयोऽवधिमिति भावः ॥ प्राधान्येनेति । तात्पर्येणेत्यर्थः ॥ यां कांचिदिति । 'श्रावकुलरादाय' इति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु 'गर्थं प्रतिनिर्दिशति' इत्येव सिद्धे 'प्राधान्येन' इत्यधिकमत आह—'तात्पर्येणेति' । तर्हि एकमाह—भाष्ये—

यां कांचिदिति । स्पष्टप्रतिपत्तये श्लाघ्यः । एवं चावधिनादीय एवावधिमनुवित इति अर्थः एवावधिमन्त इति तात्पर्यम् ॥

(५२३० एकदेशिसमाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा क चिद्वावचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ।

किं कारणम् ?

क चिद्वावचनात् । यद्यं क चिद्वावचनं करोति—पीलाया वा (४२१११८), उद्ध्यितोऽन्यतरस्याम् (४२१११९) इति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो नापवादविषयेऽणभवतीति ॥

(प्रदीपः) पीलाया धेति । सैनमप्येतदनारम्भणीयं स्यात्, 'अच.' इत्यनेनैव ठकः सिद्धत्वात्, अनेनाप्यणः ॥ उद्ध्यित इति । 'उद्ध्यित.' इत्येव ठविधानाय कर्तव्यं स्यात्, अनेनाण. सिद्धत्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सूत्रमपीति । न केवलम् ॥ भवननेत्यर्थः ॥

(एकदेशिसिद्धान्तभाष्यम्)

यद्येतज्ज्ञाप्यते नार्थः प्राग्बचनेन । अधिकारात्सिद्धम् ।

ननु चोक्तमधिकापात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽणप्रसङ्ग इति ।

नैष दोषः ।

परिहृतमेतत्—न वा क चिद्वावचनादिति ॥

किं पुनः कारणमियानवधिर्गृह्यते, न 'प्राक् ठकः' इत्येवोच्येत ?

एतज्ज्ञापयत्यर्थेऽप्ययं भवतीति ।

किमेतस्य ह्यापने प्रयोजनम् ?

प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान इक्षणं बाधते ॥

(प्रदीपः) न प्राक् ठक इति । रथपीहानेकं ठगमहपमस्ति तथाऽपि व्याख्यानात् 'श्रावहवेष्टक' इत्ययमेवावधित्वेन गृहीष्यते ॥ एतदिति । एव हि स्पष्टो बाध्यबाधकभावो भवति, ज्ञापकाश्रयणमन्तरैरेवेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) मात्रावरोधेऽपि प्रतिपत्तिरावधाय तथा निर्देश इति भाष्याय श्लाघ—एव हीति ॥

दिवा ॥

१ अन्यतरपक्षमित्यर्थे वेदवर्णनोपपत्ति—उद्ध्यित इत्येति ॥

२ 'लघ्वेवेष्टक' इति च पाठः ॥

३ ननु प्राग्बचनेनियता प्राक् ननु स्पष्टं ठगमहपमस्ति, तथा चावधित्वेन कचमावहवेष्टकमित्येव गृह्य स्यात्तदा—मन्त्रीद्वानेकमिति ॥

१ 'गणिनादीना बाध्य' इति च ॥ शुक्लकोः ॥

२ मण्यदस्य प्रतिपत्तिरुपरिभाषा इत्यर्थः ॥

३ 'चिदेवावधित्वेन' इति च क पाठः ॥

४ तज्ज्ञापयति—तात्पर्यमाह—कौशिकः ॥

५ पीलायाधेति सूत्रप्रकाशनाय वैयर्थ्यमन्तरैरेवेत्यर्थः—सूत्रप्रत्येतदित्या-

(६५६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ अ. ४२)

१३३० दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः

॥ ४ । १ । ८५ ॥

(पयप्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रदीपः) अणपवादो ण्यः ॥

(उद्धोतः) प्राग्दीन्योऽर्थोपपेक्षितमपिहितत इत्यादि-
प्रकारेणैषामप्यधिकारत्वं बोध्यम् । तेष्वयं सवतीति विषावकत्वमेवे-
त्यन्ये ॥

(५२३१ विधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ (पयप्रकरणे) बाह्यतिपितृमतां

छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) (पयप्रकरणे) बाह्यतिपितृमतां छन्द-
स्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । वाक्—वाच्यः । वाक्—
मति—मात्यः । मैति । पितृमत्—पैतृमत्यः ॥(प्रदीपः) बाह्यतीति । कुर्वादिषु मतिपितृमच्छन्द-
स्योपसंख्येयं भाषायामपि पयविधानार्थः पाठः । अनेन तु च्छ-
न्दसि सर्वेषु प्राग्दीन्यतीयेषु अयं पयविधिः ॥(उद्धोतः) ननु सलुपसंख्येयाने कुर्वादी मतिपितृमतोः
प्रादो व्यर्थः स्यादत आह—कुर्वादिष्विति । जन्वेवैमत्र पाठो
व्यर्थोऽत आह—अनेन रविति ।

(५२३२ विधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पृथिव्या आजौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) पृथिव्या आजौ यकव्यौ । पार्थिव्या,
पार्थिवी ॥

(५२३३ विधिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ देवस्य यमजौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) देवस्य यमजौ यकव्यौ । दैव्यम्, दैवम् ।

(५२३४ विधिवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ यहिपटिलोपश्च यञ् च ॥ * ॥

(भाष्यम्) यहिपटिलोपश्च यञ् च यकव्यः ।
यहिमेघो घाहः ॥(प्रदीपः) यहिप इति । टिलोपवचनम् 'अव्यायानां
भगान्ने टिलोपः' इत्यास्यानित्यत्वापनार्थम्, तेनारतीय इत्येव-
मादि सिद्धं भवति ॥(उद्धोतः) नन्वव्यायामित्येव सिद्धे टिलोपविधानं व्यर्थमत
आह—टिलोपेति । 'आरतीयः' इति प्रयोगः 'अव्यायान्यप्' सूत्रे
माप्ये ॥

(५२३५ विधिवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ ईकवच ॥ * ॥

(भाष्यम्) ईकक वकव्यः । बाहीकः ॥

(५२३६ विधिवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ ईकञ् छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) ईकञ् छन्दसि यकव्यः । बाहीक-
मस्तु भद्रं वः ॥

(५२३७ विधिवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ स्यान्नोऽकारः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्यान्नोऽकारो यकव्यः । अश्वत्थामः ॥

(प्रदीपः) स्यान्न इति । भाष्यकारवचनप्रामाण्यात्तद-
न्तस्य ग्रहणम्, न केवलम् ॥ अश्वत्थाम इति । अश्वत्थ-
स्याम=वत्सं गतेति बहुमीहिः, पुनोदेरादित्वात्तकारस्य
तकारः, अपत्यादावर्षोऽकारप्रत्ययः, नस्तद्धित इति टिलोपः ॥(उद्धोतः) प्रत्ययविधौ तदन्तविधिमतिविधादाह—भाष्येति ।
यैवति यकवचिनः स्वामश्वत्थस्यापलेन न योगः, तथाऽपि काठदिना
योगः सवतीत्येवमुक्तम् । वार्तिके मातिपदेक विशेष्यमादाय तदन्त-
विधिः । 'महणवता' इत्यादिनिषेधामवृत्तिर्नोप्योदाहरणम् । 'उगि-
ह्णोऽग्रहणवत्तय' इत्येवमप्युपलक्षणमिति भावः ॥

(५२३८ विधिवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ लोन्नोऽपत्येषु बहुषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) लोन्नोऽपत्येषु बहुषु अकारो यकव्यः ।
उडुलोमाः, शारलोमाः ।

बहुष्विति किमर्थम् ?

औडुलोमिः, शारलोमिः ॥

(प्रदीपः) उडुलोमा इति । बाह्यादिषु लोमशब्दस्य
पाठादिवि प्राप्तेऽकारो विधीयते ।१ प्राग्दीन्य इति सूत्रे प्राग्दृष्टये सत्ये भाष्यवाचकभावे भवति,
अपिचरस्यैव कारकादिना व पाठमीव इति मतिरिति सूत्रम् । तद्वाराणां
प्राग्दृष्टयोरनेन भाष्यमपिचरस्यभाष्यमपि मतिरिति भाष्यप्रत्यय इति भावः ॥२ () विद्वत्पयपतिनोऽहः क. तुल्यं माहिः, वार्तिकेनोऽपि वाच-
नं इति भाष्यम् ॥३ बाहः, मति—अमयोः क. तुल्यं न पाठः । क. तुल्यं न वैतृमज इत्य-
स्ये 'विद्वत्' इत्यपि पाठः ॥

४ सलुपसंख्यान इति । 'यय मयने' इति वार्तिकेनेति चेत् ॥

५ जन्वेवमिति । कुर्वादिषु मतिपितृमतोः पाठादेव जन्मस्यस्य विज्ञा-
नीत्यर्थः ॥६ 'अव्यायतीरुष्योत्तरपदोऽर्थोपपेक्षामकोपयति' इत्याहो मतिरिति पूर्वप-
त्तिरेव । इत्येवमाव्यायपदं भवित्वा आरादित्यव्यायपदप्रत्ययः । आव्याय-
माव्यायपदं इत्यस्यैव प्रत्ययस्य टिलोपो न ॥७ ननु वेचनस्य भाष्यप्रत्ययस्येत्येव बोधायनस्यैव भाष्ये
तद्वार्तिकः । अतः टि भाष्यकारवचनप्रामाण्यादित्येव उपपन्नमित्यत आह—
ययति यकवचिन इति ॥

केचिदाहुः—इष्यपि कृते तस्य 'बहुच इयः प्राच्यभर-
तेषु' इति लुकि प्रत्ययलक्षणेन स्वादिधित्वि पदसंज्ञायां नलोपेन
सिद्धं रूपम् । भसंज्ञा तु वर्णाभयत्वात्प्रत्ययलक्षणेन न भवति,
'न विसंयुद्धोः' इति औ नलोपनिषेधाद्वा । तदेतदयुक्तम् ।
प्राच्यभरतगोत्रादन्यत्र लुगभावात् । किं 'चोडुलोमैरुडुलोमेभ्य
इत्यादौ सुविविधौ नलोपस्यासिद्धत्वादिसादि न स्यात्, 'न लुग-
ताहस्य' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्वा पदसंज्ञाया अभावात् । यथा
कादयपेन प्रोक्तमधीयते कादयपिन इत्यत्र 'प्रोकाबुक्' इत्यणो
लुकि कृते नलोपो न भवति, एवमिहापि न स्यात् ॥

(उद्घोषः) लोमन्शब्दस्येति । अत्र लोडोऽपत्येन योगा-
भावात्सामर्थ्याच्चन्दन्विधिः ॥ ननु भवेन बाधार्थं पदत्वमत
आह—भसंज्ञा शिविति ॥ ननु यस्मिन्निधौ नलोपः, प्रत्यासरा
तस्मिन्निधौ लुकिभावेनासिद्धत्वादित्यादि परितुष्टं शक्यमत आह—न
लुगमेवेति ॥ अणो लुकीति । न चान्तर्वैतिविमत्वा पदत्वा-
लोपो दुर्वाहः । तद्विषयतावच्छाद्योक्तार्थकप्रत्ययान्तेभ्यः ह्रस्वस्यैः
पूर्वमेवाच्चेनादिप्रत्ययस्वीकारेणाशेषात् । प्रकृते चान्तर्वैतिविमत्वा
पदत्वस्य सत्वेन 'प्राच्यभरतगोत्रादन्यत्र' इति—आषसमाधिरेव युक्त
इति ध्येयम् ॥

(५१३९ विधिपार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत्कथ्यः ।
गवि भवं गव्यम् । गोः स्वं गव्यम् । गौर्देवताऽस्य
स्थालीपाकस्य गव्यः स्थालीपाकः ॥

(प्रदीपः) सर्वत्रेति । नापत्य एव । यद्वा प्राग्दीव्यतीये,
अन्त्यत्र च । तेन गवा चरति गव्य इति भवतीति केचिदाहुः ।
अजादिप्रसङ्ग इति किम् । गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरह्यम्,
गोमयम् ॥

(उद्घोषः) प्राग्दीव्यतीयेषु पाठादेव नापत्य यवेति सिद्धमत
आह—यवेति । तदनुवाद एव सर्वत्रेति—इति तत्परम् ॥

(५१४० सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ प्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादण-
पवादात्पूर्वविप्रतिषेधम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादा-
द्भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

प्यादीनामवकाशः—दितिर्देवताऽस्य दैत्यः, अं
दितिर्देवताऽस्य आवित्यः ।

अर्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्यावकाशः—दुलेर-
पत्यं दौलेयः, वालेयः ।

इहोभयं प्राप्नोति—दितेरपत्यं दैत्यः, अदितेरा-
दित्यः ॥

अपरस्यार्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्यावकाशः—
अचिच्चहस्तिधेनोष्ठक् (४१२४७) आपूपिकम्,
शाष्कुलिकम् ।

प्यादीनामवकाशः—वार्हस्पत्यम्, प्राजापत्यम् ।
इहोभयं प्राप्नोति—यनस्पतीनां समूहो वानस्प-
त्यम् ।

प्यादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो यत्कथ्यः ।

न यत्कथ्यः ।

**इष्टयाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तदङ्ग-
वतीति ।**

दितियनस्पतिभ्यामपत्यसमूहयोः ॥

(प्रदीपः) प्यादय इति । प्यादयो येन नाम्नासिन्या-
येनाण एवापवादाः । ढगादिमिरणपवादस्तु सह संप्रधारणानां
परत्वात् एव स्मृतिरिति वार्तिकारम्भः । अर्थविशेषो लक्षणं
निसिक्तं यस्य सोऽर्थविशेषलक्षणः । यत्स्वर्थसामान्यलक्षणे-
ऽणपवादात्स परत्वाद्भवति, उष्ट्रपतिनाम पवं तस्येवमौष्ट्रपतम् ।
'पञ्चाव्युपरिपदश्च' इत्यत्र भवति, न तु ध्रुवः ॥

वार्हस्पत्यमिति । वृहस्पतिर्देवता असेति ष्यः ॥

दितियनस्पतिभ्यामिति । 'इतश्चानिजः' इति दिवै-
र्बक् न भवति । वनस्पतेः 'अचिच्चहस्तिधेनोष्ठक्' इति ठक् न
भवति ॥

(उद्घोषः) ननु प्यादीनामितरापवादत्वात्कम विप्रतिषेधोऽत्र
आह—प्यादय इति ॥ यत्स्वर्थसामान्येति । 'तसेदय' इति
सामान्येन विधानादिति मानः । न च 'पयादासे' हलुक्परमप्यर्थ-
विशेषलक्षण इति वाच्यम्, सामान्यशब्देनैव तस्य विशेषस्यापि संध-

८ यदपि छ. पुष्पके न हस्यते ।

९ 'तद्वचति' इति इतिप्रति पाठः छ. पुष्पकस्य ।

१० उत्तरगोत्रादयोर्विप्रतिषेधावच्छेदभावत् तदुपपादयति—ननु प्यादीना-
मिति ॥

११ पञ्चाव्युपरिपदशब्देनेन विधीयमानोऽनपत्यस्य पञ्चादास इत्यभिप्रायो-
क्तवान् सत्यं भवतीति 'अर्थविशेषलक्षण' भवमिति उक्तवान् ॥

१२ सामान्येन—इदंशब्देनेव वाच्यत्वात्स्य संमहत्त्वप्रदर्शनेनैव लक्षणं
हस्तापातः ॥

दाव । विरोधैकलक्षणत्वं च विरोधशब्देन बोधिवर्त्यैकप्रत्ययत्वमिति
 भावः ॥ इत्यश्वेति । दितिर्नैतत्पठित्वाप्रत्ययसमूहयोग्यं पठेष्टः, न
 तु प्रत्ययान्तरमिति भाष्यार्थ इति भावः । दितिशब्देन भाष्येऽदिति-
 रप्युपलक्षणीयः । एतेन देतेयादितेयो भगवतो नेष्टविति प्रतीयते,
 ङीप्शान्ताभ्यामपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ण्य एवेति भाति ॥

(६५८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ४३)

१३३१ उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ४।१।८६ ॥

(अङ्गप्रत्ययाधिकरणम्)

(५२४१ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥३॥ अङ्गप्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसि ॥३॥

(भाष्यम्) अञ्जकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसीति व-
क्तव्यम् । ग्रीष्मम् ।

अच्छन्दसीति किम् ?

त्रिष्टुप् त्रैप्सी ॥

(प्रदीपः) श्रीष्मादिति । छन्दःशब्देनेह वसन्त्येव ।
तस्मिन्निषेधेऽयं प्रतिषेधादण्वेव भवति ॥ निष्ठुविति ।
ग्रीष्मो देवता अस्या इत्यण् । कदा तु ग्रीष्मे भवति शोषार्थवि-
वक्षा तदा तु शैषिक ऋत्वेण सिद्ध एव । न चाग्रा शैषिकस्य
वाद्यप्रसङ्गः, अर्थविशेषलक्षणात् । तुल्यकक्षयाणामेव प्रसम्भाना
प्यादिनिर्बाधनात् । ऋत्वेण तु कक्षयान्तरवार्धकत्वाद्यभो पाषक ।
तैया हि—काजान्द्रु—अणोपपादः, ठनोऽपि ऋत्वेण ॥

(उद्घोषतः) द्युतमिति । यस्य गावः शब्दो निवेद्यः ॥ ननु 'गायदयोर्वधेति' इति पूर्वस्मिन्निर्दिष्टेन क्त्वणोऽप्यम् नाशक-
स्पातः बाहू—न धामिति । अर्धविशेषरक्षणत्वं तुल्यकालं च बाधे
निमित्तम्, तत्र कालः । शेषमपि विधानादाय नास्ति ॥ द्वितीयमपि
नेत्याह—नरवणिति ॥

(छन्दः पदार्थविवरणभाष्यम्)

यद्यच्छन्दसीत्युच्यते, प्रैष्मावेतौ मासौ—अत्र न
प्राप्नोति ।

अच्छन्दसीत्युच्यते, नैदं छन्दो विवक्षितम्—
फाठकं फालापकं मौदकं पैप्पलादकमिति ।

१ पञ्चव्युत्पत्तिरिदं शब्देन—इदमर्थं यत् प्रत्ययस्य विधानमिति न सोऽर्थं विशेषलक्षणः । यत्प्रत्ययस्य प्रत्ययस्वरूपविशेषश्चेन्न तदर्थं विधानं सोऽर्थं विशेषलक्षण इति स्वप्रत्ययस्येति भावः ॥

१ ननु यद्यर्थविशेषजन्यभाषावादस्य स्वप्रत्ययः पूर्वप्रतिपत्तेयः साधारणः, तर्हि इतिगुण्वादाप्रत्ययेऽपि यनस्यतिगुण्वापः समूहस्ये अचित्तहृद्विधेनोरिति टयोऽपि बाधः स्यादिति चेद्विशेषवेत्याह—इति यनस्यतिभ्यामिति ॥

॥ पूर्वदिशतिथेभनिरुपलगाभ्यस्यायमर्थ इति आह ॥

इ वे हि हैतेषां दिनेषां किञ्चिदस्येति चेत् किञ्चिद्विद्युत्सहस्रसंख्याया
 मन्विष्यत्तत्तद्व्याप्तं हीनत्वं दिनपञ्चाशत्-दिव्यद्विषादिशेषसंख्यायां मत्वा
 हीनोऽप्येति यच्च तत्पक्षेति स एव महत्त्वाः—वाच्यं तु चेत् किञ्चिद्विद्युत्सहस्रसंख्यायां

किं वादः ?

प्रत्ययार्थविशेषणमेतद् । न चेच्छब्दः प्रत्ययार्थो
भवतीति ॥

(प्रदीपः) ग्रैष्मावेताविति । शेषलक्षणादर्थादन्यत्र
बोद्धव्यम् । शेषे तु ऋत्वणा भाव्यमित्युक्तम् ॥

(६५९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ० ४४)

१३३२ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्यजौ भव-

नात ॥ ४ । १ । ८७ ॥

(नमूनाधिकरणम्)

(प्रत्ययभेदाश्लेषभाष्यम्)

किमर्थं नञ्ज्ञप्ताद्युच्येते, न नञेवोच्येत ?

का रूपसिद्धिः ?

पौञ्जम् । पुंस् इति सकारान्तः, नञ्शब्दश्च
प्रत्ययः ।

न सिध्यति । संयोगान्तस्य लोपः (८१२३)
इति लोपः प्राप्नोति ।

एवं तर्हि नैवाथौ नञा, नापि सञा । अञ् प्रकृतः
सोऽन्यतिथ्यते, नकारश्चागमो यक्तव्यः ।

अथ नकारागमे सति किं पूर्वान्तः करिष्यते,
आहोस्वित्परादिः ?

किं चतः ?

यदि पूर्वान्तः—

स्त्रैणाः, बहुषु लोपः प्राप्नोति ।

खैणानां सवः, सद्वाक्कलक्षणेभ्यश्चयजिनामण
४।३।२७) इत्यण् प्राप्नोति ॥

अथ परादेः—पौञ्जम् । स एव दोषः—संयोगा-
न्तलोपः प्राप्नोति ॥

अस्तु पूर्वान्तः ।

कथं खैणाः, खैणानां सह इति ।

उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ब्रह्मणम् । न चेद
लौकिकं गोत्रम् ॥

आया दोषेषु अस्यानुष्ठेभगवतो नैतदिष्टम्, दोषाः अथवापि साक्षर्येण परि-
गणित इति भाष्योक्तम् ॥ ५ ॥ यथापि सत्ये मानान्नाशयेति ॥

॥ अ 'वृत्तमित्युच्यते' इति क । छन्दसीत्यस्य न वेदे इत्यर्थः, विशेषा-
माश्रयादयो ये वृत्तविशेषास्त इहोच्यन्ते ॥

६ 'कृद्व्यातरप्राप्तस्यादृजो' इति च सु शा० ।

• 'तथाहि' इत्यस्य स्थाने 'यथाहि' इति च ॥ पाठः ॥

८ 'नेतृद्वन्द्वः समीक्षितं वाच' इति छ पाठा, 'नेद द्वन्द्वः समीक्षितं' इति ष पाठा ॥

२ 'पैण्ड्यादक भा' इति च पाठः ।

ईकारस्तर्हि प्राप्नोति ।

इष्टमेवैतत्संगृहीतम्—स्त्रैणी, पाँझीत्येव भवि-
त्यम् ।

एवं हि सौनागाः पठन्ति—‘नञ्छञ्जीकक्यु-
स्तरणतलुनानामुपसंख्यानम्’ इति ॥

(भदीपः) लोपः प्राप्नोतीति । तत्र कर्तव्ये ‘पूर्वत्रा-
सिद्धम्’ इत्यनुस्वारस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्यापि वा अयोगवाहस्य
प्रत्याहारो द्रष्टव्यत्वासंयोगान्तत्यादिति भावः ॥ अथ प्रकृत
इति । तत्र भत्यापदत्वाभावात् संयोगान्तलोपाप्रसङ्गः ॥

यद्गुप लोप इति । ‘यमनोश्’ इत्यनेन ॥

अथ परादिरिति । परादौ वशब्दः संपद्यत इत्यम्-
कार्याभावः ॥ ननु च तद्भक्त्य तद्गृहेण प्रहणारपरादापि
नकारेऽङ्कृतं प्राप्नोति । एवं तर्हि अद्यासाधनित्याभयणाददोष
इति मन्यते । पररूपं च शक्त्यादित्वात्सौत्रवादा निदेशस्य
भवति ॥

उभयत्रेति । ‘यमनोश्’ इत्यत्र ‘यस्कादिभ्यो गोत्रे’
इत्यनुवर्तते । ‘सहाइ’ इत्यत्रापि ‘गोत्रचरणाहुम्’ इत्यतः ।
अपिप्रजनश्च लोके गोत्रमित्युच्यते । जी च नर्विनापि पुंशब्द-
वाच्यं सामान्यमिति भावः ॥

(उद्घोतः) नन्वनुस्वारस्याच्चात्सस्य संयोगान्तत्वाभावाद्
आह—तत्र कर्तव्य इति ॥ प्रत्याहारो=अर्थापहारः ॥ ‘स यव
दोषः’ इत्येवकारासंगतिं शङ्कते—ननु चेति ॥ अङ्कृतमूललोपादि)।
नन्वेवं तवर्गदीर्घः स्वादत्त आह—पररूपं चेति ॥ अपिप्रजन
इति । प्रवर्ताप्यप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ तस्यैव लोके गोत्रत्वेन व्यव-
हारात् । ‘गोत्रावयवात्’ इति सूत्रे भाष्ये रूढमेतत् ॥ भाषि पुंश-
ब्दवाच्यं सामान्यमिति । अपिप्रति शेषः ॥ भाष्ये—इष्टमेवै-
तदिति । न च गोत्रापलक्षियाममन्तत्वे शार्ङ्गवादि कौन्, नजार्ण-
सत्वे जातिलक्षणबीप, बीपः परवाच्य—इति स्वरे विशेष इति भाष्यम्,
जातिलक्षणेऽपि अपिप्रजनस्यैव गोत्रस्य ग्रहणात् । अन्वीलातो तु
तदातोऽपि जातिकार्यमित्यदोषात् । न च उद्घोः कियोर्मेवो द्वैलीण
श्लातो दिगोर्दोषापत्तिः । प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभावेन तादृशप्रयो-
गस्यैव दुर्लभत्वात् ॥

(प्रयोजनमुखेन समाधानभाष्यम्)

टिलोपस्तर्हि प्राप्नोति ।

नुग्वचनाश्च भविष्यति ।

भवेदिह नुग्वचनाश्च स्यात्स्त्रैणमिति ।

इह तु खलु पाँझमिति, नुग्वचनादेव प्राप्नोति ।

तस्मान्नञ्छञ्जी वक्तव्यौ ॥

(भदीपः) टिलोपस्तर्हि । ‘प्रकृत्यैकाज्’ इत्यत्र ‘इष्टे-
मेयः’ इत्यनुवर्तनात् प्रकृतिभावे नास्ति ॥ इह तु खल्विति ।
‘यं निधि प्रति’ इति ‘यस्य तु निधिः’ इति च न्यायाभ्या-
मिलयः । ननु च व्रीह्यब्दस्यापि नुगेव लोपनिमित्तम् । अन्यथा
श्रीदेवता अस्तेति श्रायमित्यादाविव यस्तेति लोपात्परत्वाद्
इति स्थापितं चिन्त्यमेतत् । पाँझे दोषप्रसङ्गाद्वा स्त्रैणे नाकारि
सूत्रेणा ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—नुग्वचनादिति । यस्तेति लोपेमेव
सिद्धे नुग्विधानसामर्थ्यादित्यर्थः ॥

सूत्रमेवेति । परे तु एतद्व्याख्यानमागपादुदेः पूर्वविप्रतिषेधेन
लोपो बलीयान् । आयमिति यदि प्रामाणिकं तदा वर्णव्यत्ययेन साधु,
लोके तु ‘अम्’ इत्येव साधु, ‘नाम्नो’ इति धृते गिति प्रत्याहारः
मरणेन सामान्य एव इदेलोपस्य बलवत्त्वानाच्च । ‘कसोमाह्वयम्’
इति सिद्धे ‘कस्ये’ इतीत्यविधानाच्चेत्याहुः । नन्वकारसहितनगम
एवास्तु, तत्र यस्तेति लोपे तस्य स्थानित्वाद्दिलोपाप्नोति चेन्न;
असन्देहाय प्रतिपत्तिजापवाय च तथोक्ते; तादृशगमस्यादृष्टत्वा-
च्चेत्याहुः ॥

(त्रिशसामागमम्)

अथेमौ नञ्छञ्जी प्राग्भयनादिति, आहो स्त्रिप्रा-
ग्वतेः ?

कश्चात्र विशेषः ?

(५२४२ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नञ्छञ्जी भवनादिति चेद्व्यर्थं
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) नञ्छञ्जी भवनादिति चेद्व्यर्थं प्रति-
षेधो वक्तव्यः—स्त्रीषत्, पुंषदिति ।

किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ?

इमौ नञ्छञ्जी प्राग्भवनादित्युच्येते, तौ विशेष-
विहितौ सामान्यविहितं वर्तते बाधेयाताम् ॥

तच्चार्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् ।

वतेः प्रागिति चक्ष्यामि ॥

(भदीपः) वत्स्यर्थ इति । प्राक् भवनात्तत्त्वैष्येषु ननु-
छञ्जी प्रकृतिविशेषादिधीयमानो प्रकृत्यन्तरेषु सावकाशस्य वते-
र्वापको प्रार्थित इति भावः ॥

(५२४३ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वतेः प्रागिति चेद् भाव उप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वतेः प्रागिति चेद् भाव उपसंख्यानं

कर्तव्यम्—स्त्रीभावः स्त्रैणम्, पुंभावः पौंछमिति ।
सूत्रं च भिद्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

ननु चोक्तं नञ्छञौ भवनादिति चेद्व्यत्यर्थे प्रति-
पेद्य इति ।

नैव दोषः ।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न व्यत्यर्थे नञ्छञौ
भवत इति, यदयं स्त्रियाः पुंवदिति निर्देशं करोति ।
एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति ।

योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥

(प्रदीपः) योगापेक्षमिति । अयं योगो वल्लभं न
प्रवर्तत इति पुंवदिति निर्देशेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः । तत्तलोस्तु
नञ्छञभ्या समादेशाय 'आ च त्वात्' इत्यत्र यद्व. करिष्यते ।
तत्र स्त्रीत्वं, स्त्रीता, पुंस्त्वं, पुंस्तेत्यपि भवति ॥

(उद्घोषः) ननु प्राग्भनादित्युक्तेनैव नञ्छञौ सिद्धौ,
पदसु ताभ्या स्वतलोर्वाभ्यां न स्वातामत् आह—स्वतलोर्ध्वमिति ॥

(६६० निधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ४५)

१३३३ द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ४।१।८८ ॥

(ज्ञापिकरणम्)

(सूत्रार्थोपपादकभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—त्रैविध्यः, पाञ्चनदः, पाद-
कुल इति ।

इह तावत्—त्रैविध्य इति—

नैवं विहायते—तिस्रो विद्या अधीते त्रैविध्य इति ।

कथं तर्हि ?

अवयवया विद्या त्रिविद्या, त्रिविद्यामधीते त्रैविध्य
इति ।

इहापि पाञ्चनद इति—

१ उच्यते निर्देशेन सुवन्द्यद्रव्ये जन्म वेति विधेयपक्षे न ज्ञाप्यते किन्तु
मूलधे यो नो न प्रवर्तत इति तात्पर्यम् ॥

२ आ च त्वादिति चकारात्मकपवादादभावेनार्थमिहादिभ्यो कलः ।
तथा न तस्य कलमप्युक्तम्—स्त्रीपुंशार्थां स्वतलोर्ध्वमप्यपि तत्र यत्कस्य
भवतीति ॥

३ तिस्रो विद्या अधीत इत्यर्थे द्विगोरप्यत्र इति चङुको मन्वत इत्यर्थः ।
विद्वान्त्वच्च व्यापना विवेकादिना द्विगो वरत्तमस्यस्य मात्तोल्लादिना मूल
एव एतत् ॥

—४ ननु—त्रैविध्यपदस्य विधानमधीन इत्यर्थः प्रतिपद्यते, ननु अवयवया
विधेति, समासाभावेनोपपत्त्यैव विग्रहमिति व्यवयवविग्रहाच्चतुस्रस्य स्वादत्
आह—विद्यात्रय रूपस्येति ॥

नैवं विहायते—पञ्चसु नदीषु भवः पाञ्चनद
इति ।

कथं तर्हि ?

पञ्चानां नदीनां समाहारः पञ्चनदम्, पञ्चनदे
भवः पाञ्चनद इति ।

पादकुल इति—

नैवं विहायते—पदसु कुलेषु भवः पादकुल इति,
कथं तर्हि ?

पण्णां कुलं पदकुलम्, पदकुले भवः पादकुल
इति ॥

(प्रदीपः) त्रैविध्य इति । द्विगोरत्राप्यत्र प्रत्यय इति
मन्यते ॥ अवयववेति । विद्यार्थपरस्य सप्तदास्यस्य विद्यार्थ
विवक्षितमित्यर्थमेवो नास्ति । अन्यविकल्पस्याप्यत्र द्विगोभावः ॥
पञ्चनदमिति । 'नदीभिश्च' इति समाहारेऽव्ययीभावः ।
'कृष्णोदकपाण्डुरस्रगापूर्वाया' इत्यत्र समासान्तः ॥ पण्णा-
मिति । आदिपुरुषाणाम् ॥ कुलमिति । कुलसामान्यस्य
विवक्षितत्वात् एवार्थः पदसु कुलेषु भव इति, स एव पण्णा कुले
भव इतीति भावः ॥

(उद्घोषः) द्विगोरत्रेति । तिस्रो विद्या अधीत इति विग्रह
इति भावः । ननु—वचनवेति विग्रहे 'विद्यात्रयमधीते' इत्यर्थोऽन्त-
र्यादाधेनेदोऽत आह—विद्यात्रयमधीते ॥ नन्वेवमपि यदा
तद्विधेयं द्विगुत्वात् त्रिविध्य इति सादत आह—अन्यविकेति ॥
ननु पञ्चनदसमाहारोद्विगोर्लुगिति इति ज्ञानसादत आह—नदी-
भिश्चेति ॥ संख्यापूर्वाया इतीति । तत्र 'भूमे' इत्यत्र लुप्लालौ-
कारः, 'अच् प्रत्ययव' इति योगविभागात्तद्व्यादिनि भावः । योग-
विभागाभावे तु पुनोदरादित्यनुचरपदान्तास्माकारादेशः, पञ्चनानव-
दित्यग्ये ॥

कुलपदस्य समुहपरत्वात्प्रसवाराणाम् पण्णामित्यस्य व्याख्या—
आदिपुरुषाणामिति । कुलम्—सततसमूहः । नन्वेवमादिपुरुष-
भेदेन कुलमेदात्कुलानीति युक्तमत आह—कुलसामान्यस्येति ।
एव न विग्रहद्वयेऽपि नार्थभेद इत्याह—य एवेति ॥

५ अनेवार्थमिति विग्रहे अविग्रहपदस्य मूल्य उत्पद्यते न त्वविग्रह-
इति—आत्मिकविलेप रूप मयति । इदो अव्ययोः धर्माणां योरोक्तेनविग्रहः,
अपरसादुल्लिखितमिति । तत्राऽनामि व्यवस्था विद्या त्रिविद्या त्रिविद्यामधीते
त्रैविध्य इत्येव मयति न स्वत्र द्विगुति तावः ॥

६ 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्यनेन तद्विग्रहमित्यर्थः ॥

७ कृष्णोदकपाण्डुरस्रगा पूर्वाया भूमिर्भित्तव इति वचने भूमिचन्द्रस्य
पाठेन पञ्चनदमित्यत्राङ्गु कुलं खेलायाऽङ्गाभाह—तत्र भूभेदिति ।
भवयुक्तानुवाक इति वचनेन अन्येभ्योऽपि अन्यत्रापि भवतीति तात्पर्यम् ।
तत्र प्रत्ययमाह—अजिति । कृष्णोदमिति वचनं नाराङ्गं, किन्तु 'अण्' इति
योगविभागादेव विद्वदिति भावः ॥

(सूत्रार्थसंग्राहकभाष्यम्)

अजादिग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत्—पञ्च-
गर्गरूप्यम्, पञ्चगर्गमयम् ॥

(प्रदीपः) पञ्चगर्गरूप्यमिति । पञ्चगर्गो गर्गस्यो
हेतुभ्य आगतमिति द्विगुः । ततो रूप्यमयम् ॥

(उद्घोषः) ततो रूप्येति । 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां
रूप्यः' 'मयद् च' इति विहिते । नगैर्जादिग्रहणे 'द्विरथः' इत्यत्र
'तस्येदम्' इत्यभिव्यक्तिरित्यनेन द्विगुः—'येन विधिः' 'तद्विनि'
इति सूत्रस्याभावात्संमते न सिद्धयेदिति चेन्न; 'अजादिग्रहणं कर्तव्यम्'
इति भाष्यस्य—उत्तरपञ्चादशीत्यत्राप्यत्र वाक्यभेदेन व्याख्येयम्, तेन
इत्यादेरपि कस्य चिद्विहिते—आपर्वेणारोपाद् ॥

(५२४४ पूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम् ॥*॥

(भाष्यम्) द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्त-
व्यम्, द्विगुनिमित्तं यस्तद्वितः—तस्य लुगभयतीति
यक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपाल-
मिति ॥

(प्रदीपः) द्विगुनिमित्तमिति । द्विगोर्निमित्तमिति
पृथोसमासः । कश्चिद् 'द्विगुनिमित्तः' इति पाठः । तत्र द्विगो-
निमित्तं यस्मिन्तद्विते तथैवो योऽर्थः स द्विगुनिमित्त इति
व्याख्येयम् ॥ पञ्चकपालस्येति । पञ्च कपालेषु सरट्
इति तद्वितार्थं द्विगुः, ततोऽर्थः । तस्यानेन लुक्, पुनः 'तस्ये-
दम्' इत्यत्र । तस्य द्विगुं प्रत्यनिमित्तत्वाद्गुणभावः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—द्विगुनिमित्तं य इति । यष्वुत्तर-
वार्तिके 'अतन्निमित्ताद्' इति पञ्चमीदशनेन तन्निमित्तग्रहणमपि
पञ्चम्यन्तम्, अत यमपि तन्निमित्तपदे समासविकल्पपञ्चापरभाष्ये
पञ्चम्यन्तात् इत्यपे, तथाऽपि तत्र बहुमीहि सिद्धान्तमभिप्रेत्य फलि-
तार्थकथनमिदम् । तदाह—पृथोसमास इति । बहुमीहो सर्वस्यापि
द्विगोर्निमित्तस्य द्विगुनिमित्तत्वेन पाञ्चकपालादावपि लुगपक्षेस्तन्निमित्त-
ग्रहणवैयर्थ्यापत्तिर्ननुपपत्त्वामापत्तिश्चेति भावः ॥ निमित्तपदार्थ-
माह—तदीयो य इति ॥ स इति । तद्वित् इत्यर्थः ॥

(५२४५ पूरकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्नि-
मित्तादपि ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्ताद्-
पीति यक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

पञ्चषु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः, पञ्च-
कपाल्यां संस्कृत इत्यपि विग्रहा पञ्चकपाल इत्येव
यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) अर्थविशेषासंप्रत्यय इति । तद्वितहेतु-
त्वाद् द्विगोर्लुकि योऽर्थः प्रतीयते स एवातद्वितहेतुत्वादपि यथी-
त्यर्थः । समाहारद्विगुश्च तद्वितार्थ इति द्विगुना समानार्थ इति
तत इदं लुगिधानम् ॥

(उद्घोषः) सर्वस्याप्यर्थवत्त्वादर्थविशेषासंप्रत्यय इत्यनुपपन्नम
माह—तद्वितहेतुत्वादिति ॥ अतद्वितेति । समाहारद्विगोर्-
त्यर्थः । 'समाहारद्विगुश्च तद्वितार्थद्विगुना' इति पाठः । समाहार-
द्विगुप्रवृत्तिककितान्त्रश्च तद्वितार्थद्विगुप्रवृत्तिककितान्त्रेन समानार्थ-
मित्यर्थः ॥

(जिज्ञासाभाष्यम्)

अथ त्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं
विधायते—

तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति,
आहो स्वित् स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्त-
स्तन्निमित्तादिति ।

किं चातः ?

यदि विधायते—तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्नि-
मित्तादिति,

त्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणेऽत्र प्राप्नोति—
पञ्चकपालस्येदं खण्डमिति ॥

अथ विधायते स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्त-
स्तन्निमित्तादिति,

न दोषो भवति ।

यथा न दोषस्तथाऽस्तु ॥

स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः, तन्निमित्ता-
दिति विधायते ।

कुत एतत् ।

यद्यमाह—अर्थविशेषाऽसंप्रत्ययेऽतन्निमित्ताद्-
पीति ॥

(प्रदीपः) तस्येति । तद्वितस्य ॥ स निमित्तमिति ।
स तद्वितोऽर्थद्वारेण निमित्तं यस्मैत्यर्थः ॥ यद्यमिति । पञ्च-
कपाल्या संस्कृत इत्यत्रापि तद्वितस्य निमित्तं द्विगुरिति किं
द्वितीयवार्तिकारम्भेण । किं न तन्निमित्तग्रहणमपि व्यावर्त्तमावा-
दनर्थकं स्यात् ॥ निमित्तमिति । निमित्तनिमित्तमितिभावलक्षणस्य
सुबन्धस्यान्तरङ्गत्वात्स एवाधीयते न तु पौर्वापर्यलक्षणः । पौर्वा-
पर्यस्य च पञ्चम्या लभात् पञ्चाश्रयणमनर्थकं स्यात् ॥

इति हलदावपि संप्रति भावः ॥

१ अजादिग्रहणं कर्तव्यमित्यस्याभावेन ततोऽत्रादित्वाभावात् लुक् श्रायो
तीति यद्विग्रहः । उत्तरपञ्चादशीत्यत्राप्यत्र वाक्यभेदेन तस्य वाच्यत्वाभावेऽप्यतः

(उद्योतः) तस्येति तच्छब्देन यदि दिव्यं पराभूतवत्, तदा दिव्यनिमित्ताद्विगोरित्यर्थः स्यात्त चायुक्त इत्यत आह—तद्वि-
तस्येति । तस्माद्विधीयमानत्वेन द्विगोस्तद्धितनिमित्तत्वमिति भावः ॥
नान्वानन्यादिनिरूपितस्यापि सवन्धस्य सत्त्वात्कथं तस्मादुक्त
आह—निमित्तेति ॥ हेत्वन्तरमप्याह—पौर्वापर्यस्य चेति ।
अयमभ्युच्चयः ॥

(प्रथमवार्तिकान्यथासिद्धिकरणभाष्यम्)

तच्चार्हि निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् ।

द्विगोरिति नैपा पञ्चमी,

का तर्हि ?

संयन्धे पट्टी—द्विगोस्तद्धितस्य लुभभवति ।

किञ्च द्विगोस्तद्धितः ?

निमित्तम् । यस्मिन् द्विगुरित्येतद्भवति ।

कस्मिंश्चैतद्भवति ?

प्रत्यये ॥

(द्वितीयवार्तिकान्यथासिद्धिभाष्यम्)

इदं तर्हि वक्तव्यम्—अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतस्मि-
न्निचादपेति ।

एतच्च न वक्तव्यम् ।

इहास्मानिहौशब्दं साध्यं—पञ्चसु कपालेषु सं-
स्कृतः, पञ्चकपाल्यां संस्कृतः, पञ्चकपालः । दश-
कपाल इति ।

तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः,
अपरसादुपपत्तिर्भविष्यत्यव्यविकन्यायेन ।

तद्यथा—अवर्मासमिति विग्रहाविकशब्दादुप-
त्तिर्भवति—आविकसिति ।

पयं पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति विग्रह्य पञ्च-
कपाल इति भविष्यति ।

पञ्चकपाल्यां संस्कृत इति विग्रह्य पाक्यमेव
भविष्यति ।

१ 'तत्पञ्चपट्टी' इति छ पाठः ॥

२ वैश्वसमिति । पञ्चसु कपालेषु घट्टत इत्येव, पञ्चकपाला घट्टत
इति द्वितीयः, पञ्चकपाल इति एतथ इति वैश्वसमिति ॥

३ 'अविरविश-या' इति छ पाठः ॥

४ 'तत्पञ्चपट्टी' इति छ पाठः । अवपाणवर्षिक पाठ इति सप्तयुच्चम् ॥

५ तत्र च—अविरविश-यायेति पठेत् च, अथ अस्तेति शेषः । एतन्त्वमेव
महर्षयः—अविः—अविक—वायेनेति ॥

६ अनुवार्तिकार्थमिति । अनुवार्तिकप्रकरणमोर्मेदिविधयेति यावत् ॥

७ न तु पूर्वपाठ इति । मयमात्रविशेषस्य 'अविः' इत्यस्योपरान्तिक
वत्, तद्वर्तमानाया मयमाया च शेषः किं तदा परस्परकथाः मयमाया
शेषः । पूर्वपाठोऽपि हेतुमाह—अनुवर्तमानाया मयमायायादिति ।
शेषमात्रे हेतुः एतन्मात्रः, तदपि चोपरान्तिकस्य ॥

वैश्वस्य चेह साध्यम्, तच्चैवं सति सिद्धं भवति ॥

(प्रदीपः) अव्यविकन्यायेनेति । अव्यविकन्यायेनो-
न्यायस्येनेत्यर्थः । कचित्—अविरविकन्यायेन—इति पाठः,
तत्र च एतन्त्वमेवोपन्यासः । अविः—अविकन्यायेन—तद्द्वारेण
यथा प्रत्ययमुत्पादयति न स्वयम्, तथाऽयमपीत्यर्थः ।

अथवाऽविरित्यस्य विभक्त्यन्तस्यानुकरणमविरिति ।
ततोऽनुकार्यार्थानार्थवत्त्वात् विभक्तिरुपपद्यते तस्या द्वन्द्वान्त-
र्भावोपः, न तु पूर्वस्या, अनुकरणत्वात् सुखाभावात् ।
यथाऽस्ववाचीयमिति पठ्या लुगभावः ।

अथवा भाष्यकारवचनप्रामाण्यादस्य साधुत्वम् ॥ एवमिति ।
पञ्चकपालीशब्दाद्वचनमिधानात्तद्धितादुपपत्तिरिति भावः ॥

(उद्योतः) यो न्याय इति । कविशब्देन विग्रह पठ्य ।
अविकशब्दात्प्रत्ययः, तेन विग्रहश्चेति तयोर्न्यायः ॥ सङ्घरेण—अविक-
द्वारेण । अयमेव न्यायशब्दार्थ इति भावः ॥

अन पठे यथातथेसाध्यादागौरवगतः पक्षान्तत्वाह—अध-
येति । कैनायमर्थः—अविरित्येतद्वद्, अविक इति च, तयोर्मध्ये
विवारविप्रत्यय कन्यादेव, न तु कैवकादिति न्यायः—तेनेति ।
भाष्ये—विग्रहाविकशब्दादुत्पत्तिरिति 'परान्वयोमे च' इति शब्दाः ॥
न्यायस्य प्रथमान्ते पदे न विषय इत्यर्थे चेत्—भाष्यकारेति ।
अयं भाष्यकारस्यैव प्रयोगः, तद्वचनप्रामाण्यान्मयूरव्यसकादित्वा-
त्पूर्वपदस्य रेफे आगम इत्याद्यर्थः ॥

(६६१ अलुगविधिवृत्तम् ॥ ४ । १ । २ आ. ४६ ॥)

१३३४ गोत्रेऽलुगवि ॥ ४ । १ । ८९ ॥

(अलुगधिकरणम्)

(मदीपः) 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इति प्रकरणेन प्राप्तस्य लुने
विषयविशेषेऽयमपवादः ॥

(उद्योतः) अन गोत्रशब्देन पारिभौषिक ब्राह्मणमेव,
उत्तरवृत्तमेव कुवियेण यूना सौहर्वात् । पूर्ववृत्तेण गोत्रप्रत्ययलुनेऽ-
प्राप्तेः श्रौतिं दर्शयति—यस्कादिभ्य इति । अनेन 'गोत्राज' इत्यस्यापि
समग्रः । तैत्तिरीयेषु 'बहुपु' इत्यनुवृत्तेस्तस्याप्येतत्करणस्यत्वात् ।
'पयक्षयिव' इति तु न गृह्यते, यूना गोत्रसंज्ञाया अभावात्, 'भूति

८ तेन—अविकशब्देन, तयो = अव्यविकशब्दयोः ॥

९ 'अविरविकन्यायेन' इति पाठे वैश्वस्योऽन द्वितीयवचनमुपवादयति—
अवपाणवर्षिक इति ॥

१० रेफ आगम इति । न तु 'अविः' पदस्य मयमान्त्वमिति भावः ॥

११ पारिभाषिकम्—यथाप्राचीयवृत्तेतिविषयविशेषात् ॥

१२ यूपि लुमिति सूत्रे सुवर्गवत् यथा शास्त्रीयार्थस्य मयमाया, तस्या
प्रत्ययवृत्तिरुपपद्यते गोत्रशब्दोऽपि साध्याभावेन मयमाया इति भावः ॥

१३ प्राप्तिमिति । 'लुक्' इत्यपिः ॥

१४ अनेन—अविरविकन्यायेन प्राप्तस्य लुक् इति वैश्वस्योऽन द्वितीयवचनमुपवादयति—
यथाप्राचीयवृत्तेतिविषयविशेषात् ॥

१५ तद्वचनप्रामाण्यान्मयूरव्यसकादित्वा-
त्पूर्वपदस्य रेफे आगम इत्याद्यर्थः ॥

प्राप्तः' इति भाष्यम् ॥ निवेद्ये—प्राग्दीव्यतीयाभिरप्यर्थे । प्राग्दी-
व्यतीयापोषनीयार्थेन च प्रकरणोक्तं इति बोध्यम् ॥

(५२४६ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गोत्रेऽलुगचीति चेदितरेतरा-
श्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोत्रेऽलुगचीति चेदितरेतराश्रय-
त्वादप्रसिद्धिः ।

फा इतरेतराश्रयता ?

अलुङ्गिमित्तोऽजादिः, अजादिनिमित्तश्चालुङ्गः
तदेतदितरेतराश्रयं भवति ।

इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥

(प्रदीपः) गोत्रेऽलुगचीति चेदिति । अस्मिन् सूत्र-
न्याये दोषः । यदि ॥ 'गोत्रेऽलुङ्ग' इत्युक्त्वा 'हृत् न' इत्युच्येत
तदा न स्यादोष इत्यर्थः ॥ अलुङ्गिमित्त इति । गर्गाणां छात्रा
इति प्राग्दीव्यतीयार्थविशेषायां संलुङ्गि शृङ्खलाच्छेदं भाष्यं
नान्यथा, छे च कृते ईयादेशो परतोऽलुगितीतरेतराश्रयत्वम् ।
व्यक्तिपक्षेऽचीति परसप्तम्याश्रयणेऽयं दोषः । आहृतिपक्षे तु
विषयसप्तम्याश्रयणेऽस्य दोषस्यानवधारः ॥

(उद्घोषः) 'अनुविधाने' इति वचन्ये 'गोत्रेऽलुगचीति चेत्'
इत्युक्तमत आह—अस्मिन्सूत्रेति ॥ यदि त्विति । प्राग्दीव्यतीयेऽने
निवक्षिते गोत्रस्यालुङ्ग, वलादौ तु नेति सूत्रार्थः ॥ यद्यप्यजादिप्रत्ययमा-
त्रस्य नाहुतिमिच्छता, तथाऽपि तद्विशेषछस्यास्तीत्याह—गर्गाणा-
मिति ॥ परत इति । ईयादेशो कृते तस्मिन्परत इत्यर्थः । यत्नेन विषय-
सप्तम्या न दोष इति भवितुम् ॥ तदाह—व्यक्तिपक्षे इति । तपक्षे
साक्षात्पौर्वापर्यसप्तम्या ॥ आहृतीति । अन हि जातेः पौर्वापर्या-
सप्तम्या विषयसप्तम्येनेत्याशयः । इदम् 'आश्रयणोक्तं' इति कृते द्वितीये
सहम् ॥

(५२४७ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विप्रतिषेधात् लुङ्गच्छविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विप्रतिषेधात् लुङ्गः छो भविष्यति ।
लुङ्कोऽचकाशः—गर्गाः, वत्साः, विदाः, उर्वाः ।
छस्याचकाशः—शालीयः, मालीयः, गार्गीयः,
वात्सीयः ।

इहोभयं प्राप्तोति—गर्गाणां छात्राः गार्गीयाः,
वात्सीयाः ।

छो भवति विप्रतिषेधेन ।

१ यत्न यदि तद्व्याख्येति प्रकरणविलिखितलुङ्ग प्रत्ययलुङ्गप्रत्ययलुङ्गादिति या-
ध्याय एव तस्मिन् लुङ्गप्रकरणे सूत्रमिदं कल्प्यमत आह—प्राग्दीव्यतीयेरपो-
षेति । प्राग्दीव्यतीये विषयलुङ्गार्थे द्वितीयाध्याये न दृष्टमेतदित्यर्थः ॥

२ भाष्यकृत-अलुगविधाने—अनुविधेयो इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिर्द्वितीये वच-
नम्, न तु गोत्रेऽलुगितीति । तस्मात् 'गोत्रेऽलुगचीति' भाष्यकृत उचिन्त्ये
दोषप्रदर्शनार्थमुक्तं इत्यर्थः ॥

नैप युक्तो विप्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) गार्गीया इति । गार्ग्यस्यायं छात्र इति यदा
एकवचनान्ता प्रवृत्तिस्तदेवं छस्यावकाशप्रदर्शनम् ॥

(उद्घोषः) ननु गार्गीयस्य विवादस्यानत्वाच्छावकाशत्वमनुप-
पद्यमत आह—यदेति ॥

(समाधानश्लोकभाष्यम्)

भूमीति च लुङ्ग प्राप्तो

वाछे चार्थे विधीयतेऽजादिः ।

बहिरङ्गमन्तरङ्गाद्

विप्रतिषेधादयुक्तं स्यात् ॥

भूम्नि प्राप्तस्य लुङ्गो

यदजादौ तद्धितेऽलुङ्गं शास्ति ।

एतद् ब्रवीति कुर्वन्

समानकालावलुङ्गलुङ्ग च ॥

यदयं भूम्नि प्राप्तस्य लुङ्गोऽजादौ तद्धितेऽलुङ्गं
शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः समानकालावेतावलु-
ङ्गलुङ्गाविति ॥

(प्रदीपः) भूमीति चेति । प्रत्ययार्थबहुत्वमात्रापेक्षो ह्य-
न्तरङ्गः, बाह्यप्राग्दीव्यतीयार्थोपेक्षया तु बहिरङ्गोऽजादिप्रत्ययः ।
अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्धातुत्वकालत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः ॥ लुङ्ग-
कालत्वप्रतिपादनायाह—भूमीति ॥ समानकालाविति ।
यदि पूर्वं लुङ्गं प्रवर्तत तदाऽभिनिर्गतास्य निवर्तयितुमशक्यत्वा-
दनर्थकमनुविधानं स्यात् । तस्मादनुविधानाच्च तावत्पूर्वं लुङ्गं
प्रवर्तत इति लुङ्गोऽपि सापेक्षत्वादनन्तरङ्गत्वाभावादुपपन्न एव
विप्रतिषेध इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) अन्तरङ्गः—पूर्वकालप्राप्तिक इत्यर्थः ॥ लुङ्गोऽपि
सापेक्षत्वात्—बाह्यप्रापेक्षाऽलुङ्गसाक्षकलक्षसंस्कारापेक्षत्वात्,
न चेत्तु लुङ्गत्वेन किंतु लुङ्गोऽपीत्येवम् ॥

(अजादिप्रत्ययस्य लुङ्गबन्धोपपादकभाष्यम्)

यदि वा लुङ्गः प्रसङ्गे भवत्य-

लुङ्गं छस्तथा प्रसिद्धोऽस्य ।

यदि वा लुङ्गः प्रसङ्गेऽलुगभवति तथाऽस्य छः
प्रसिद्धो भवति ।

१ यत्न अर्थनिमित्तकस्य बहिरङ्गत्वं गार्गीये, अत एव छीत्युत्पाद्य-
विमित्तकतिसापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वाप्रयत्ने 'न तिसृक्तम्' इति निवेद्यो भवत्यर्थः ।
एवञ्च प्रत्ययार्थबहुत्वमात्रापेक्ष इत्यादि प्रयत्नप्रयोगोऽप्युक्तः स्यात्, तदप्रवृत्तिः,
आश्रयायाह—पूर्वकालप्राप्तिक इति ॥

२ बहिरङ्गत्वमिति भावः ॥

अन्यो बहुषु यन्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुग
प्राप्नोति ।

मा भूदेवम्—अन्यो बहुषु यन्यो बहुष्विति ।
अजन्तं बहुषु यजन्तं बहुष्वित्येवं मन्त्रियति ॥
नैवं द्राम्यम् ।

इह हि दोषः स्यात्—काश्यपप्रतिरुतयः काश्यपा
इति ॥

(प्रदीप) अजन्तमिति । इति उते युवयु बहुष्वान्तस्य
वर्तमानानुगमवित्यतीत्यर्थः ॥ काश्यपा इति । काश्यपस्यापत्य
पिदादिवाद्यम् । तत एफस्यैव काश्यपस्य बहुषु प्रतिरुतयो
यदा विवक्षिता भवन्ति तदा 'इये प्रतिरुता' इति वन्प्रत्यय-
स्तस्य देवपयादिवाद्युप । 'हरीतक्यादिषु व्यभि' इति वचना-
क्षिप्तेव युक्त्यद्वायेन भवति । यचन त्वभिषेयगतमेव ।
यद्वैकशेषे नियते, तदाऽन्यन्तस्य प्रतिरुतियहृत्ये वर्तमानानुग-
प्रसङ्गः ॥

(उद्योत) हरीतक्यादिवाभावेऽपि बहुवचनं साधयति—
यद्वैकशेष इति ।

(विद्वान्तभाष्यम्)

नैप दोषः ।

यत्तावदुच्यते—'गोनस्य बहुषु लोपिनो बहु-
पघनान्तस्य प्रवृत्तौ व्येकयोरलुगम्यकव्य' इति ।

न यकव्यः ।

अचीत्येवालुगं सिद्धः ।

अचीत्युच्यते, न चानाजादिं पद्याम ।

प्रत्ययलक्षणेन ॥

ननु चोक्तं वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति ।

यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन
भवन्ति, तथा चेदमपि भविष्यति ॥

अथ वाऽविशेषेणालुगमुक्त्वा हलि नैति व-
क्ष्यामि ।

यद्यविशेषेणालुगमुक्त्वा हलि नेत्युच्यते, विदा-
नामपत्यं बहवो माणवका विदा—अत्राप्यलुगं
प्राप्नोति ।

अस्तु ।

पुनरस्य युवयुहृत्ये वर्तमानस्य लुगमविष्यति ।

पुनरलुगं कस्मात् भवति ?

समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यालुगुच्यते,
न चेत्तत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम् ।

किं तर्हि ?

द्वितीयमर्थमुपसंश्रान्तम् ।

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्—अग्निभरद्वाजिका,
वसिष्ठकश्यपिका, भृगुचक्रिरसिका, वृत्तशुशुकि-
का—इत्येवमर्थम् ॥

(प्रदीप) यदि वेति । यथैवेत्यर्थः । अतुणेइ इत्यन
ह्लादी पिति सावैधान्तिके विधीयमान 'वृणह इम्' इतीमागमो
उत्तेऽपि सावैधान्तिके भवति । सन हि हलीत्यनेन सावैधान्तिकं
विशेष्यते । ततश्च ह्लादिसावैधान्तिकानुश्रव्यादिमागम प्रत्यय-
रक्षण इति स्मृतेऽपि प्रत्यये प्रवर्तते । गवे हित गोहितमित्यादौ
त्वचाद्योऽन्माने विधीयमाना वणटपतानिमित्ता एव न तु
पल्यत्वनिमित्ता इति प्रत्ययलक्षणभावाभावेऽपि न प्रवर्तन्ते ।
इहाप्यजादौ प्रत्यये लुगुच्यमान प्रत्ययलक्षणो भवतीति स्मृतेऽपि
प्रत्यये प्रवर्तते इति भावः ॥

अग्निशेषेणेति । प्राग्गीव्यतीयोऽर्थ एवापेक्ष्यते, न त्व
जादि प्रत्ययविशेष इत्यर्थः ॥ हलि नैति । गर्गम्य आगतं
गर्गल्यम्, गर्गमयमिति हलाशब्दलुगं भवति ॥ विद्वानाम-
पत्यमिति । अत्रापि प्राग्गीव्यतीयार्थस्य विवक्षितत्वादलुगं
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

युवयुहृत्य इति । लुगिगो गोत्रप्रत्ययमानं युवत इति
युवयुहृत्येऽपि लुगं प्रवर्तते इति भावः ॥

प्रथमस्येति । 'प्रथमात्' इत्यनुवृत्तिमिहार्थवत्त्वात् पठ्यन्तं
सवयते । प्रथमार्थवृत्तित्वाच्च प्राथम्यम्, गोनप्रत्ययस्य द्विती-
यार्थवृत्तित्वे त्वलुगभावः ॥

अग्निभरद्वाजिकेति । अनेरपत्यानि बहूनि 'इतश्चानिय' इति लुगं । तदन्तपुवबहुत्वे 'अत इम्' । तस्य 'ण्यक्षत्रियार्थ' इति लुगं । 'अग्निम्यु' इति लुगं लुगं । भारद्वाजशब्दाद्विदा-
यन् । ततो यूनीम् । पूर्वबहुत्वं । अतोऽपि युवबहुत्वे लुगि-
प्यते । अनेन प्रथमस्योच्यमान —अग्निभरद्वाजानां मैशुनिका—
इति प्राग्गीव्यतीयार्थविवक्षायामलुगं भवति ॥ वसिष्ठकश्य-
पिकेति । वसिष्ठकश्यप्यं । यूनीगो लुगं । अणोऽप्यप्यादि-
ख्येण लुगं । कश्यपादिदाय्यं । यूनीगो लुगं । अत्र 'यजनोश्च' इति लुगं । पूर्वबहुत्वं । भृगो—अप्यण् । यूनीगो लुगं । अत्र 'अग्निम्यु' इति लुगं । एवमत्रिसत् । कुत्सात्—

१ यद्यपि प्रागो वसिष्ठकश्यपानामनुवृत्तिगण वन काश्यपशब्दस्य हरीतक्या-
दिगणशब्दस्य न कोऽपि दोषश्च यि हरीतक्यादिषु 'यसि' इत्यनेन सिद्ध-
स्यैव वचनसाधि जगिः स्यात्तथा च काश्यपशब्दादनुवृत्तवचनं न स्यात्, तेवञ्च-
नित्यस्यैव शुक्लवद्वाचकत्वेन, वचनस्य च शुक्लवद्वाचकत्वेन ममानाभावादित्यत-
आह—यद्वैकशेष इति ॥

२ आनुवृत्तिगणकलनन हरीतक्यादिषु काश्यपशब्दस्य पाठनवपत्य-
यतिरुपतिरिति भावः ॥

३ 'यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणे न भवति तथेद-
मपि न भविष्यति' इति च लुगं पाठो इत्यतः, सामान्यतो विषयसाम्ये-
नास्य पाठस्य यद्विनिगमनोक्तव्यम् ॥

लौकिकस्येति । अपत्यस्येत्यर्थः । वाङ्मयाः—इत्यनेन तु प्रतिरुतिवद्बुद्धे यतते नापत्यस्य बहुत्वे ॥ निमित्तं नास्तीति । बहुत्वं नास्ति, द्वित्वैवत्वविषयत्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नियमाधेयत्वमुपादयति—गर्गादिति । अन्यभाटनेनवातुकि सिद्धे गंगामंनिवात्तद्वत्स गोपवनादिषु पाठो न्यर्थः स्यादिति भारः ॥ भाष्ये—अप्रन्तमिति । एवञ्च 'यज्जोष' इत्यनेनैव सिद्धिरिति भावः ॥ तत्र च उद्घोतः—ननु चेत्यादि वाङ्मया इत्यनेन ॥

अपत्यस्येति । प्रवराध्यायप्रसिद्धापत्यस्येत्यर्थः 'क्षीपुंसाभ्याम्' इति श्रुते स्वत्यमेव तथोक्तं ॥ भाष्ये—यैदाः, यैदावत्रापि प्राप्नोतीति । अग्रमस्य गोत्रयुवसमुदायगतबहुत्वे यथेनाम् । अन्यो बहुत्वित्वं तु न दोषः, तत्समुदायगतबहुत्वेऽन्योऽवर्णनादित्यभिमानः ॥ उत्तरं तु—गोनरश्रुते प्राप्तस्यानुक्तं भाष्यः, युनक्तु बहुत्वमेव न । उभयसमुदायगतं न समकक्षताया शब्दवाच्य इति । बहुत्वं नास्तीति । युवबहुत्वं नास्तीत्यर्थः ॥

(५२५१ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

'आपत्यं वा गोत्रम्', 'परमप्रकृतेरुपापत्यः', 'आपत्याजीवद्वंद्वयात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः' 'स चास्त्रियाम्' 'एको गोत्रप्रग्रहणानर्थक्यं' च, 'यदुपचनलोपिमु च सिद्धम्' इति ।

तत्र विद्वानामपत्यं माणवक इति विगृह्य विद्वद्व्याद्वेकयोस्तत्पत्तिर्भविष्यति—यैदाः, यैदी ।

यैदस्यापत्यं यहवो माणवक इति विगृह्य विद्वद्व्याद्वेकयोस्तत्पत्तिर्भविष्यति—विदा इति, अविरचिकन्यायेन ॥

(प्रदीपः) आपत्यं वेति । आपत्यस्येदमापत्यम्, पौत्रप्रत्ययपत्यमित्यर्थः, तद् गोत्रसंज्ञं भवति ॥ परमप्रकृतेरिति । गर्गादिवापत्यप्रत्ययः कार्यो न त्वनन्तरगोत्रयुवस्य इत्यर्थः ॥ आपत्यादिति । गर्गादिर्यदा पौत्रप्रकृतेरपत्ये चतुर्वादी जीवद्वंद्वे प्रत्ययः क्रियते तदा स्थाप्ये द्वितीयः 'यज्जोष' इत्यादिना फगादिः क्रियते, गार्ग्यायण इति ॥ स चेति । स्त्रिया द्वितीयप्रत्ययाभावाद् गार्ग्यायण भवति ॥ एक इति । 'परमप्रकृतेरुपापत्यः' इत्यनेन तदर्थस्य लभाम् ॥ यदुपचनलोपिष्विति । युवबहुत्वे विदा इत्यादि सिद्धम् । द्वित्वैकत्वयोस्तु यैदाः, यैदा-विदादीत्यर्थः ॥ तत्र विद्वानामिति । 'गोत्रस्य बहुषु लोपिनः' इति वार्तिकप्रयोजनमन्यथा साधयति । परमप्रकृतेरेव

यूनि प्रत्ययः । आपत्याजीवद्वंद्वयादित्यनेन स्थापिको द्वितीयः 'पुत्रश्रुतिर्वाप्ययितः' इति लुप्यते ॥

अविरचिकन्यायेनेति । केचिदाहुरप्रन्योऽयमिति, 'परमप्रकृतेरुपापत्यः' इति वाचनिकत्वादित्यस्य । अन्ये तु वचनस्यैवाव्यक्तिकन्यायमूल्यप्रतिपादनायेतदुक्तमित्याहुः ॥

(उद्घोतः) अन्यत्र 'स्त्रियमपि नार्थिकेन त्रये वार्तिके प्रत्याचष्टे तेषामानवदपन्यप्रतिपादने—उक्तं वेति ॥ अपत्यस्येदमित्येति । 'तस्येदम्' इत्यादिवार्तिकविरुद्धमेतद् । शिवादिपाठादिति युक्तम् ॥ आपत्याजीवद्वंद्वयादिति । जीवद्वंद्वयचतुर्षां द्विबोधाद्विप्रत्ययान्तरात्त्वापे द्वितीयः फगादिर्भवति स युवसंज्ञक इत्यर्थः ।

परे तु आपत्यापत्यार्थकस्य आपत्यशब्दस्य तदर्थकप्रत्ययपरता, 'परमप्रकृतेरुपापत्यः' इति वार्तिके 'आपत्यात्' इत्यत्र च तस्य तत्परत्वावश्यकत्वात् । एवं च—प्रत्ययस्यैव गोत्रसंज्ञा, युवसंज्ञावत् । कैयटोक्तव्याख्याने वार्तिकस्य सूत्रसमानार्थकत्वात् 'आपत्यं वा' इति वाङ्मयासंगतिः, उद्देश्यानन्तरं 'वा' शब्देन तद्विकल्पबोधनात् । न्यासविकल्पे तु—'आपत्यं गोत्रमिति वा' इति वदेत् । स चापत्यापत्यबोधकः प्रत्ययः परमप्रकृतेरेव भवति । एवं च—गोत्रत्वयुवत्वादिना बोधनिरयताशङ्काऽपि न । 'आपत्यो वा गोत्रम्' इति वार्तिकपाठः 'जीवति' इति श्रुते भाष्ये कचित्पुस्तके दृश्यते, स युवसंज्ञः । यदस्यान्तान्तां लीपुसवोरिव श्रुतेः, 'गोत्रे' लुगन्वि' इत्यादौ 'यूनि छह' इत्यादौ च दृश्यते सप्तमीत्याहुः ॥ वार्तिकप्रयोजनमिति । वार्तिकद्वयप्रयोजनमित्यर्थः ॥ अन्यथेति । वार्तिककारो वचनं नितैव प्रकाशान्तरेण साधयतीत्यर्थः ॥ यूनि—युवबहुत्वे, तद्वित्वैकत्वयोश्चेत्यर्थः ॥ वाचनिकत्वादिति । तत्रे न्यापितद्वारकयनमुक्तमित्यर्थः ॥

(६६२ लुगविधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ भा. ४७ ॥)

१३३६ यूनि लुक् ॥ ४ । १ । ९० ॥

(लुगधिकरणम्)

(५२५२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यूनि लुगचीति चेत् प्रत्ययस्यायथेष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यूनि लुगचीति चेत् प्रत्ययस्यायथेष्टं प्राप्नोति । अनिष्टे प्रत्ययेऽवस्थिते लुक् । अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) यूनि लुगचीति चेदिति । अस्मिन् सूत्रे न्यासे दोषः, न तु न्यासान्तर इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) न्यासान्तरे इति । 'यूनि छह, न हलि' इति न्यासे इत्यर्थः ॥

१ एतद्व्यवस्थेर्नार्थिकेनोक्तोकोवार्तिकयोः प्रत्याख्यानमिच्छाशकः ॥

२ यैदां वार्तिकानाङ्गमनार्थमाह—अपत्यस्येदमित्यादिना ॥

३ आपत्यापत्यमित्यर्थे शिवादिपाठादप्युक्तं, न तु तत्र तस्येदमित्यनेनात् । तस्यापत्यमित्यस्य द्वाप्रत्ययत्वम् ॥

४ नव्यापत्यं वा गोत्रमित्यत्रापत्यशब्दस्यापत्यार्थकप्रत्ययपरत्वे गोत्र-

शब्देनापत्यप्रत्यय एव श्रुते, तस्य गोत्रेऽलुगचीत्यादौ सप्तमा अनुपपत्तिः ॥

५ योक्तव्यस्य वाचनिकत्वे, अविरचिकन्यायेनेति व्यापकशब्दकथनमुक्तं स्यात्, वाचनिकत्वे न्यायाध्यायवदित्याशयः ॥

(५२५३ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वविशेषेण लुग्वचनं
हलि च प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

अविशेषेण लुगमुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि ।
सिध्यति ।

सूत्रं तर्हि मिचते ॥

(वार्तिकान्यथासिद्धिकरणभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु योक्तम्—‘यूनि लुगचीति चेत् प्रत्ययस्या-
यधेष्टप्रसङ्गः’ इति ।

नैप दोषः ।

अचीति नैपा परस्समी ।

का तर्हि ?

विषयसप्तमी—अजादौ विषय इति । तत्राचि
विषये लुकि कृते यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो
भविष्यति ॥

(प्रयोजनावतरणभाष्यम्)

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

(५२५४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं सौवीरगोत्रेभ्यो

णठक्छाः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ण, फाण्टाहृतेरपत्यं माणवकः—
फाण्टाहृतः, फाण्टाहृतस्य यूनदछात्राः—फाण्टा-
हृताः । ण ॥

ठक्, भागवित्तेरपत्यं माणवको भागवित्तिकः ।
भागवित्तिकस्य यूनदछात्राः—भागवित्ताः । ठक् ॥

छ, तैकायनेरपत्यं माणवकस्यैकायनीयः । तैका-
यनीयस्य यूनदछात्राः—तैकायनीयाः ॥

(प्रदीपः) फाण्टाहृतस्यापत्यमिति ‘अत इम्’ । तस्या-
पत्यं युवा ‘फाण्टाहृतिमिमताभ्याम्’ इति ण । तस्य छात्रा इति
प्रादीप्यतीयाथैविवक्ष्याम्य ‘इन्थ’ इत्यभिप्यते । स च न
प्राप्नोति, पान्तत्वात् । ततश्च वृद्धलक्षण एव छे परतो णस्य
छक् स्यादिति छस्य श्रवणप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

भागवित्तेरिति । भागवित्तस्यापत्यमिति ‘अत इम्’ ।
ततो यूनि ‘यूदाहृक् सौवीरेषु बहुलम्’ इति ठक् । तस्य छात्रा
इत्यर्थे ठको लुकि ‘इन्थ’ इत्यम् ॥

तैकायनेरिति । तिकस्यापत्यमिति ‘तिकादिभ्यः फिञ्’ ।
ततो यूनि ‘फेदृ च’ इति च्छ ।

यमुन्दश्च सुपामा च चाप्यायणिः फिञः स्मृताः ।

इति परिगणनं भाष्यकारेण ‘फेदृ च’ इत्यन नाश्रितमिति
तैकायनेरुचो भवति । परिगणनाश्रये तु प्राप्नोति । तस्य छात्रा
इति च्छे छेते वृद्धलक्षणदृष्टः ॥

(उद्योतः) अनिष्टप्रत्ययश्रवणमुदाहरणे दर्शयति—फाण्टा-
हृतेति ॥ अविशेषेणेति—भाष्ये । ‘अचि’ इत्यय विशेषो नापे-
क्ष्यत इत्यर्थः ॥

फेदृ च येति । तैकायनिः सौवीरगोत्र इति भाष्यः । अतौवीर-
गोत्रोऽन्येयम् । अतएव ‘फेदृ च’ इति च्छे—सौवीरेति किम् ?
तैकायनिः—इति वृथादिप्रत्या संगच्छते ॥ परिगणनाश्रये
त्विति । एव च परिगणनं चित्तमिति भाष्यः ॥ छे छेते इति ।
यद्यपि तदनुवर्षे छ प्राप्नोति तथापि तैकायनीयीय इति प्राप्नोतीति
भाष्यः ॥

(५२५५ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ इष्णयी सर्वत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्) इष्णयी सर्वत्र प्रयोजनम् । औपगवे
यूनदछात्राः—औपगवीयाः । वृद्धवदतिदेशो सति
इभो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति ॥

नैप दोषः ।

प्रत्याख्यायतेऽसावतिदेशः ।

कथं यानि प्रयोजनानि ॥

तानि द्वापकेन सिद्धानि ॥

(प्रदीपः) औपगवेरिति । उपगोरपत्यमिच्छन्, ततो
यूनीम्, तस्मिन् छेते छ । किं पुनरिदो लुक् प्रयोजनम् ? यदा
तस्मिन्नल्लेखेऽपि विददृष्टो वृद्धलक्षण इत्याह—वृद्धवदिति ।
वृद्धशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा योऽस्य । तत्र यूनो वृद्धवदतिदेशादिजो
लुक्प्रत्ययस्य स्यात् ॥ कथं पुनर्यानीति । गौर्यायणानां
समूह इत्यादौ योऽल्लेखणो नुनिष्यते, स न प्राप्नोति ॥ द्वापके-
नेति । ‘राजन्याह्वं मनुष्याश्च’ इति वक्ष्यमाणेन । तदेवमिदो
लुका विनाऽप्यौपगवीया इति च्छस्य सिद्धत्वाद्नुदाहरणमेतत् ॥

(५३) इत्यभिप्यन् कण् । ततो ‘अत इम्’ (४११५४) इत्यनेन यूनीम् ।
तस्यैवप्रत्ययस्य ‘यूनि लुक्’ (४११५०) इत्यनेन छकि धति ‘यूदाहृ’
(४११५१४) इत्यनेन छ प्रत्ययः ॥

५ भागवित्तेरौपगवे यूनो वृद्धवदतिदेशस्य यानि प्रयोजनानि भाष्यो
यानि गौर्यायणानां समूहः निषिद्धः । अधिरित्यादीनि, तानि तदतिदेशस्य
प्रत्याख्यानं कथं सिद्धयतीत्यर्थः ॥

१ ‘हलि नेति प्रतिषेधः’ इति क च छ स्य षठ् ॥

२ तैकायनिशब्दो द्विविधः—‘सौवीरगोत्र’, अतौवीरगोत्रेति भाष्यः ॥

३ प्रादीप्यतीयाथैविवक्ष्याम्य यूनो वृद्धवदतिदेशः कर्तव्य इत्यनेनविशेषेण यानि
नेन वृद्धवदतिदेशे ‘इन्थ’ (४१२११२) इति सूत्रेण इत्यप्राप्नोतिभ्यो अण्
महापाः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

४ ‘उपगोरपत्ये’ इति क षठ् । अपत्यार्थे ‘मादीप्यतीयाथै’ (४१११११)

(उद्घोषः) भाष्य—सर्वत्रेति । चांसीयोगोऽन्वोऽमौवीर-
गोपेभ्यश्चेत्यर्थः ॥ सिद्ध इति । 'ईनक्ष' इत्यण् तु न प्राप्नोति, यूनि
इव उत्पन्नत्वेनागोत्रार्थत्वादिति भावः ॥ इत्यादेति । इत्यन आदे-
त्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणेनेति । तेनैव क्षत्राभिप्रायान्वयत्र लौकिकगोत्र-
ग्रहणं ज्ञाप्यत्र इति भावः ॥ लुका विनाऽपीति । 'ईनक्ष' इत्यस्य
तु न तेन शास्त्रेण प्राप्तिः, तत्र शास्त्रीयोगत्रयैव ग्रहणादिति वक्ष्यत्र
इति भावः ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

यत्प्रच्छान्तात्तर्हि—इक्षः प्रयोजनम् ।

यत्—अथश्रुत्स्यापत्यं अथश्रुत्यः, अथश्रुत्स्यापत्यं
अथाश्रुतिः । अथानुरेयूनदद्यात्तः अथानुराः—यत् ॥

ख—कुलस्यापत्यं कुलीनः, कुलीनस्यापत्यं कौ-
लीनिः, कौलीनेयूनदद्यात्तः कौलीनोः—ख ॥

छ—ससुरपत्यं सखीयः, सखीयस्यापत्यं सा-
खीयिः, साखीयेयूनः छात्राः साखीर्याः ॥

(प्रदीपः) इदानीमिन उदाहरणान्तरे दर्शयितुमाह—
यत्प्रच्छान्तादिति ॥ अथाश्रुतिरिति । 'आपत्यस्य च तद्विदे
नाति' इति यलोपः । उणादीनामभ्युत्पन्नत्वाद् 'न खाभ्याम्'
इति श्रुतिनिषेध एजागमश्च न प्रवर्तते ॥ कुलीन इति ।
'कुलास्तः' ॥ सखीय इति । 'सख्यच्छः' ॥

(उद्घोषः) ननु आभयके शात्रुपदे उरनि अश्रुत्स्या सिद्धेः
'न खाभ्याम्' इत्येवमासीत्यत आह—उणादीनामिति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

एतान्यपि हि न सन्ति प्रयोजनानि । अत्रापि
यूनि—अथश्रुत्यः, कुलीनः, सखीय इत्येव भवितव्यम् ।
उक्तमेतत्—अणिमोर्लुकि-अप्राज्ञगोत्रमात्राद्युच-
प्रत्ययस्योपसंख्यानम् इति ।

अप्राज्ञगोत्रमात्रादित्युच्यते, न चैतदप्राज्ञगो-
त्रमात्रम् ।

अप्राज्ञगोत्रमात्रादिति नायं पर्थुदासः—यद-
न्यद् प्राज्ञगोत्रमात्रादिति ।

किं तर्हि—
प्रसज्य प्रतिषेधोऽयम्—प्राज्ञगोत्रमात्राच्चेति ।

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । मायूरिः, कापोतिः,
कापिजलिरित्येवमर्थम् ॥

(प्रदीपः) एतान्यपीति । उक्तान्तरेण युवप्रत्ययस्य
लुक् सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ न चैतदिति । अप्राज्ञगोत्रमात्रेण
मात्रागतदशसत्रियादिग्रहणात्, अश्रुत्स्यादिग्रहण-
विधानादित्यर्थः ॥ प्रसज्य प्रतिषेध इति । युवप्रत्ययमात्रस्य
लुक् विधाय माज्ञगोत्रात्परस्य स निषिध्यत इत्यर्थः ॥ मायू-
रिति । मयूरस्य पक्षिविशेषस्य गोत्र इम् । तदन्ताद्युनि
'यनिनोश्' इति कङ् । तस्य लुक् ॥

(उद्घोषः) क्षत्रियादेरिति । क्षत्रियादेरित्यर्थः । अप्रा-
ज्ञगोत्रमात्रादित्यत्र मात्रादमवधारणार्थकमिति भावः ॥ अप्राज्ञगो-
त्रमात्रादित्येति—भाष्ये—अन्यच्छब्देन क्षत्रियादिगोत्रमात्रग्रहणं
बोध्यम् । माज्ञगोत्रमात्रे निषेधे तु क्षत्रियादिमात्रगोत्रे, साधारणे
च निषिधिति बोध्यम् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि—अण्यौ सर्वत्र प्रयोजनम् ।

अण्—लुचुकायनेरपत्यं माणवको ग्लौचुकायनः,
ग्लौचुकायनस्य यूनदद्यात्तः ग्लौचुकायनः ।

अथक्ष कापिजलाद्यर्थम् । कापिजलादेरपत्यं
माणवकः कापिजलायः, कापिजलाद्यस्य यून-
दद्यात्तः कापिजलायः ॥

(प्रदीपः) ग्लुचुकायनेरिति । ग्लुचुकस्यापत्यं गोत्र-
मिति 'प्राचामद्वात् किन् बहुलम्' इति किन्, ततो यून्यण् ।
तस्य लुक्प्रयोगे भवति । अन्यथा वृद्धत्वाच्छः स्यात् ॥ कापि-
जलादेरिति । कापिजलादस्यापत्यम् 'अत इम्' । ततो यूनि
'कुर्वादिभ्यो ण्यः' इति ण्यः । तस्य लुकि 'ईनक्ष' इत्यण् भवति ।
अन्यथा छः स्यात् ॥

(५२५६ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो

वृद्धवदतिदेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवद-
तिदेशः कर्तव्यः । युवा वृद्धवद्भवतीति चकच्यम् ।
किं प्रयोजनम् ?

१ ननु इत्यन्तापो न स्यात् 'ईनक्ष' इति श्रुतेन विहितस्याणः प्रतिपदे
कत्वेन बाधकत्वात्त आह—इत्यक्षेलाण् तु नेति ॥

२ तेन—रात्र्याद्युच्य मनुष्यापैति वार्तिनेन ॥

३ ननु रात्र्याद्युचि कतिपयेन कतिपयगोत्रग्रहणं ज्ञाप्यते, तथा च
गोत्रादीनां इत्यत्र सत्य बाधक इत्येवमस्य स्यात्त आह—इत्यक्षेलेत्येति ॥

४ अश्रुत्स्यापत्यमित्यर्थे 'रात्र्याद्युच्य' (३१११२०) इति वचनस्य
ततोऽप्यर्थः 'न ईन' इत्यनेनेति तस्य 'यूनि लुक्' इत्यनेन लुकि 'प्राग्दी-
व्यतोऽयम्' इत्यत्र च 'यथाश्रुत्' इति सिद्धयति ॥

५ कुलस्यापत्यमित्यर्थे 'कुलास्तः' (३१११२१) इत्यनेन वचनस्य तद-
१५ पा० च०

न्यात् 'अत दन्' इतीत्य, तत्र 'यूनि लुक्' इत्यनेन लुकि च 'प्राग्दीव्यतोऽयम्'
इत्यत्र 'कौलीना' इति ॥

६ 'सख्यच्छः' इति वचनस्यापत्यमिति ततो यून्यणि लुकि च 'साखीया'
इति पूर्ववत् ॥

७ 'अथक्षत्रियादिभ्यो यूनि लुगभिको' इति श्रुते वार्तिनेनेत्येति ॥

८ छ, लुक् 'प्रत्ययव्यतिरेकः' इति पाठः, च, ह, लुक् 'प्रत्यय-
व्यतिरेकः' इत्येव पाठः ॥

९ यत्नि गीष्वादि रूपानि—इमन्तात्तलो लुकि भवति । प्रदीपे च स्पष्टी-
कृतानि ॥

गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम्, गार्ग्याय-
णानां किञ्चिद् गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणो भक्ति-
रस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राश्रयो ब्रुव यथा स्यात् ।

यदि बृद्धवदतिदेशः क्रियते—औपगवेर्यून-
इच्छाना औपगवीया इतीजो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्राग्दीव्यत इति । प्राग्दीव्यतो येऽर्थोत्तेषु
विवक्षितेष्वित्यर्थः ॥ बृद्धवदिति । गोत्रवदित्यर्थः । अन्यथा
गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञया बाधितत्वाद् गोत्राश्रयकार्यप्रसङ्गः ॥
गार्ग्यायणानामिति । गर्गसाधनं गोत्रम् 'गर्गादिभ्यो
यञ्' । तदन्तायुनि 'यमिओश्च' इति फक् । तदन्तात्समूहे 'गोत्रो-
क्षोश्चोश्च' इति हुञ् । इदमर्थे 'गोत्रचरणानुम्' इति हुञ् ।
सोऽस्य भक्तिरित्यत्रार्थे 'गोत्रसंज्ञायास्त्वभ्यो घटुलं चुञ्' इति
चुञ् ॥ औपगवेरिति । सत्यतिदेशे 'यूनि लुक्' इत्यस्य प्रत्या-
ख्यानदिनो लुगभावाद्बृद्धवदतिदेशात् 'इन्क्ष' इत्यण्प्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) बाधितत्वादिति । 'औवैति तु' इति तुग्रह-
णादवधारणार्थादिति भावः ॥ नन्वप्रातिदेशेऽपि स्वाश्रययुवात्वमा-
दायौपगवेरिजोक्तं 'इन्क्ष' इत्यत्र शक्यत्वादिपररूपेणैकारप्रकेषादि-
कारेणेनो विशेषणानुसंगोऽप्राप्तिराह—सत्यतिदेश इति । प्रत्या-
ख्यानमिति । इदं चिन्तम् । कार्यातिदेशे तत्प्रत्याख्यानसम्भवं,
कामिजलासादिभेदः । अर्थातिदेशानुपपत्तिरित्येवार्थेऽवधारणत्वेनेदानीं
तदभावात् । तस्मात्तुवमपि प्रत्ययरूपेणैवैवन्तत्वादेव प्रसंग इति भाव्या-
शयः । इकारप्रकेषे तु न मानमिति तात्पर्यम् ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

यदि पुनर्युवा बृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिरितिदि-
श्येत ।

कथं पुनर्युवा बृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिः शक्या
निर्देष्टुम् ?

वृत्तिनिर्देशोऽयम्, कामचारश्च वृत्तिनिर्देशे
वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा—उशीनरवभृदेषु
यथाः,

सन्ति—न सन्तीति,

मातृवदस्याः कलाः,
सन्ति—न सन्तीति ।

एवमिहापि युवा बृद्धवद्ववति, बृद्धवन्न भव-
तीति—एवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा—
गोत्रे युवप्रत्ययो न भवति, एवं प्राग्दीव्यतोऽधिकारे
यून्पि न भवतीति ॥

(प्रदीपः) एतदोपपरिहारायाह—यदि पुनरिति ।
यथा गोत्रे युवप्रत्ययो नोत्पद्यते तथा यून्पि प्राग्दीव्यतीत्यर्थ-
विन्यासां युवप्रत्ययस्यानुत्पादित् 'इन्क्ष' इत्यण् न भविष्यती-
त्यर्थः ॥ अतिदिश्येतेति । अतोऽयं दोषो न स्यादिति
वाक्यशेषः ॥

एवं वाक्यशेषमिति । उभयसंभवे 'न भवति' इत्य-
स्याहरिष्यत इत्यर्थः । एवम्—इत्यनेनानन्तरम्प्रकान्तः 'न
भवति' इति वाक्यशेषः परामृश्यते ॥

(उद्द्योतः) उभयभासतिदेशस्यातिव्यावाह—उभयसंभव
इति ॥

(समाधानाक्षेपभाष्यम्)

तद्वक्तव्यम् ? यद्यप्येतदुच्यते ॥

(प्रदीपः) तद्वक्तव्यमिति । तर्तक्ष गौरवं स्यादिति
भावः ॥

(एकदेशिसमाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वैतर्हि 'यूनि लुक्' इत्येतन्न क्रियते ।

कथं तर्हि—फक्फिजोऽन्यतरस्याम् (४।१।१९)
इति ?

फक्फिज्वर्ती युवा वा बृद्धवद्ववतीति वक्ष्यामि ॥

(प्रदीपः) अथ वै तर्हि । एवं संतीत्यर्थः । एतेन
गौरवं परित्यक्तम् ॥ कथमिति । 'यूनि लुक्' इत्यस्मिन्नकृते
'फक्फिजोऽन्यतरस्याम्' इत्येतदपि न कर्तव्यम्, विधेयकार्या-
निर्देशात् । ततश्च गार्ग्यायणस्य इच्छानाः—गार्गायाः, गार्ग्या-
यणीया इति स्मृद्वयं न सिध्यतीति भावः ॥ फक्फिज्व-
र्तीति । वर्तनं वर्तः, फक्फिजोवर्तः—फक्फिज्वर्तः, स विद्यते

यद्येवमिति न तस्य विद्भिः । अतो न यूनि लुगितेतत्प्रत्ययमात्रे ॥

१ 'स्त्रालुत्पाददिप्रमाणप्रतिषेध' इति इ पाठः ॥

२ युवा बृद्धवदित्यनेन—यथा गोत्रे युवप्रत्ययो न भवति, एवमप्राग्दीव्यतो-
धिकारे यून्पि न भवति, यथा गोत्रे मलयो भवति तथा प्राग्दीव्यतोऽधिकारे
यून्पि मलयो भवति । इत्येवयुववातिदेशः ॥

३ यूनि लुगितस्य स्थाने युवा बृद्धवदिति न्यासेऽपि पदगोपनाभावात्
दुष्यते । तत्र न वक्तव्यंति वाक्यशेषवरणो च गौरवमिति भावः ॥

४ 'न भवति' इति वाक्यशेषावगमस्य गौरवपरावृत्त्यायाह—अथ वै त-
र्हि ॥

५ बृद्धवदतिदेशावगमे न भवतीति वाक्यशेषावगमस्यगौरवे उतीति
भावः ॥

६ यूनि लुगितस्यावगमे फक्फिजोऽन्यतरस्यामित्येतदपि न वर्तव्यं स्यात्,
ततश्च गार्ग्यायणस्यविध्वन्नामिति—यूनि लुगितमिति ॥

१ प्राग्दीव्यतीतिधिकारे बृद्धवदतिदेशयोपयोगमात्रेण कक्षे च तत्तथा-
वदवस्थेन वार्तिकमण्डितं स्यादतस्तदर्थमाह—प्राग्दीव्यत इति ॥

२ गार्ग्यायणो भक्तिरित्यनेन—इत्यर्थः ॥

३ नन्वाह गोत्रादिशृङ्गात्मिकशृङ्गाधिकारे पाठ्यागमेन न तयोः परस्पर-
माश्रयमात्रमात्रः स्यादित्यत आह—औपगवेरिति ॥

४ इत्यनेनैवार्थेऽपि—एकान्तादिन्यादित्यर्थः स्यात्, स्वाश्रय-
युवात्प्राप्तयेनो अनेन मत्स्यकथनेनैकतत्वेऽपि—इकारान्तावगमवर्णनाः प्राति-
नैत्यर्थः ॥

५ गार्ग्यादिदेशे बृद्धवदतिदेशेन बृद्धवत्त्वं न स्यादतिदेशः, तत्र यदि स्वाश्रय-
युवात्वमुक्तकार्त्तव्यं स्यात् तदापि न भविष्यतीति स्वाश्रययुवात्वमुक्तं यूनि
लुगितस्यावगमे, स्वाश्रययुवात्प्राप्तयेन न भविष्यतीतिदेशस्य समावाहः । वृत्तिजला-
दद्यद्दिमि ततो यूनि वचनस्ये तस्य उदीयमेति युगेणपि च कश्चिज्ज-
दस्य विद्भिः । यदि यूनि लुगितस्यावगममात्रेण तदा न भवत्यवगमपरावृत्त्यावगमे-

यस्मिन् युनि ॥ वा वृद्धवत् । ततः पक्षे फक्किञ्चरुपतिः, पक्षेऽनुत्पत्तिरिति द्वैष्ट्यविधिः ॥

(उद्घोतः) ननु सत्ताप्यफलसिद्धये 'फक्कि-तो.' इत्येव-
स्पृष्टमावश्यकम आह—यूनि लुमिति ॥ वतं=प्रवृत्तिः ॥

(समाधानाक्षेपभाष्यम्)

यदा तर्हि न वृद्धवत्, तदा—
गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम्,
गार्ग्यायणानां किञ्चिद् गार्ग्यायणकम्,
गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः,
गोत्राश्रयो बुद्ध् न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यदा तर्ह्येति । गार्ग्यायणानां समूह इति
विशेषाया यदा वृद्धवदितिदेशात् फकोऽनुत्पत्तिसदा गार्ग्यकमिति
सिध्यति । यस्मिन् पक्षे वृद्धवदितिदेशाभावात् फक्थवण तत्र
गोत्ररूपणो बुद्ध् न प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—यदा तर्ह्येति । यदातिदेशस्तदेव
फकोऽनुत्पत्तिरिति भावः ॥

(प्रकरान्तरेणैकदेशिसमाधानभाष्यम्)

यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनाथोऽतिदिश्येत ।
प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदर्थो भवतीति ॥

(प्रदीपः) इदानीमर्थातिदेशनिदर्शनायाह—यदि पुन-
रिति ॥

(समाधानाक्षेपभाष्यम्)

तद्वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

अथ तैर्हि 'यूनि लुम्' इत्येतन्न करिष्यते ।

कथं फक्किञ्चरुत्तरस्यामिति ?

फक्किञ्चर्यो युवायो वा वृद्धवद्धवतीति वक्ष्या-
मि । यदा तर्हि न वृद्धवत्, तदा—
गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम्,
गार्ग्यायणानां किञ्चिद् गार्ग्यायणकम्,
गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः,
गोत्राश्रयो बुद्ध् न प्राप्नोति ॥

१ यस्मिन्पक्षे फक्किञ्चरुपतिरिति च युवाऽथो वा वृद्धवद्धवतीत्यर्थः ॥

२ एवञ्च गार्ग्यायणकमिति रूपं न विद्मोदिति भावः ॥ तत्र युवप्रत्ययान्तस्य
गोत्रार्थकत्वाभावेन गोत्रवाचकत्वाभावात् गोत्रवरणमुपनिषादितुं बुद्ध् न प्राप्नो-
तीति भावः ॥

३ मन्वन्तिदेशेन वृद्धत्वमुक्तकार्यस्य तावन्ति स्वाश्रयवृत्तसमवृत्तप्रत्यय-
तोऽपि स्वादित्यावृत्ताभावात्—अतिदिश्यमानेति ॥

४ भाष्योक्तम् 'गोत्रोद्घोषोऽत्र राजराजं च राज्युत्पन्नसमुपगच्छात्' इति
सूत्रप्रमाणस्यमुपपन्नोद्घोषप्रत्ययमुपादयति—प्राग्गोत्रसंज्ञायाधितिः ।
एवञ्च 'राजभञ्जरायत्' 'मनोजातमन्वतोऽहं' इत्यत्र गोत्रग्रहणादुत्प्रेष-
यमानन्तरात्स प्रत्यय एव नैति राजभञ्जरायत्पदोपनिषादितुं विद्मो-
दित्यमृष्टेन श्रवणमिति भावः ॥

५ गोत्रग्रहणमन्वतोद्घोषोद्घोषेति सूत्रप्रमाणस्यैव ऊर्ध्वगतोपलब्धे

(प्रदीपः) यूनि लुमितिदेति । यूनो गोत्रत्वाति-
देशाद् युवप्रत्ययस्याभावाद् द्विषेय इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) गोत्रत्वातिदेशादिति । तत्त्वातिदेशे च गोत्रे
एक एवेति नियमेन युवप्रत्ययानुत्पत्तेर्द्विषेय, अतिदिश्यमान-
धर्मेतिरुद्धत्वाप्रभावाद्वातिदेशात्समावृत्तिरिति भावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि—

राजन्पाद् बुम् मनुष्याच्च
ज्ञापकं लौकिकं परम् ॥

यदयं बुद्धयिधौ राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः—लौकिकं परं गोत्रग्रहणमिति ।
युवा च लोके गोत्रमित्युपचर्यते ।

किं गोत्रोऽस्ति माणवकः ?

गार्ग्यायणः ।

किं गोत्रोऽस्ति माणवकः ?

चात्स्यायनः ॥

(प्रदीपः) यद्यमिति । प्राग्गोत्रसंज्ञाया. 'गोत्रे वृक्षा-
दिभ्य' इत्यतो गोत्रग्रहणादुत्पत्त्याच्छास्त्रायोगोनामिधायिनी
राजन्यमनुष्यसन्द्वी, ततश्च गोत्रग्रहणेनैव ताभ्यां बुच. सिद्ध-
त्वात् किं तयोर्ग्रहणेन ? यदीति तु ज्ञापयत—गोत्रग्रहणं लौकिकं
गोत्रपरमिति । राजन्यमनुष्यसन्द्वी च लौकिके प्रयोगे जाति-
विशेषवाचित्वात् लौकिकगोत्राभिधायिनी न भवत इति कर्तव्यं
तयोर्ग्रहणम् । लौकिकं च गोत्रमप्यसमानम् ॥ परमिति ।
अपस्माधिकारादुत्तरमिदं ॥ उपचर्यत इति । व्यवहियत
इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु 'राजभञ्जरायत्' 'मनोजातमन्वतोऽहं' इत्या-
भ्यामनन्तरात्पक्षेऽपि प्रत्ययेन तस्य गोत्रत्वाभावाच्च बुनोऽप्राप्तो
तत्प्रापकत्वेन तस्य चारितार्थोक्तञ्च ज्ञापकत्वमेव आह—प्राग्गो-
त्रेति । न चैव पक्षेऽनन्तरात्पक्षे 'माहेय.' 'मनुष्ये.' ईत्यतिदि. ।
द्रोणात्मनिवृत्तप्रापणे सिद्धे । न च प्राग्गोत्रमिति यूनि इति स्वात्,
गोत्रत्वातोपे 'एको गोत्रे' इति नियमात्, ईदंनारोपे ॥ गोत्रत्वाभावा-

वाचकत्वं तु शास्त्रीयगोत्रस्य वाचकमिति ॥

६ गोत्रत्वाभावादिति । शास्त्रीयगोत्रत्वाभावादित्यर्थः ॥

७ अत्र पक्ष इति । गोत्रे कुञ्जदिभ्य इत्यतो गोत्रग्रहणादुत्पत्तयश्च
इत्यर्थः ॥

८ सर्वत्र 'अपलम्ब्यौपम्यमिति' इति पारिभाषिकगोत्रग्रहणे गङ्गाशब्दा-
च्छात्राशब्दाच्चानुपपत्त्ये प्रत्ययो वेति गङ्गाशब्दार्थग्रहणोत्पत्तिरिति ॥

९ गोत्रत्वारोपे इति । ज्ञापकत्वोपपत्त्येनैव लौकिकगोत्रग्रहणे यूनोऽपि
गोत्रत्वमेवैवत्यभावात् ॥

१० च 'लोकेऽस्मिन् गोत्रप्रत्ययस्य चत्प्रत्ययेन पुनरपि यूनोऽपि गोत्र-
त्वारोपेन एवैव गोत्र इति नियमादुत्पत्त्ये प्रत्ययो न । ज्ञापकत्वाभावेन यूनि
गोत्रत्वारोपे न । गोत्रे कुञ्जदिभ्य इत्यतो लौकिके दमित्यत्र गोत्रत्वात्पदार्थोक्तं
प्रत्ययो वेति भावः ॥

(उद्घोषः) अत एव चेति । अन्यथा नपदिषु दृष्टुं दृष्ट-
इमेने पाठ्याद गोत्रे एतेव स्मृतः । निषानातिरमति भवदीत्यर्थः ॥
नन्वतिरेपेने शपने कथं 'नश्रादिभ्यो गोत्रे' इत्यत्र शास्त्रीयगोत्र-
प्रदानमिवा आह—गोत्रप्रत्ययेति । गोत्राभिवारविहितप्रत्ययानु-
पादेनेत्यर्थः । तत्र च गोत्र इति शपने इति भावः ॥ तद्वेद्य चेति ।
शास्त्रीयं गोत्रमित्यर्थः । तच्च गुरावांनास्त्रान्पात्रमध्वन्यवस्त्रकृष्णम् ॥
न निवति । यूगीभो निषानादित्यर्थः ॥ इहो लुब्ध भाष्यमिति ।
ननु हुनपति प्रत्ययच्छा गुरुमन्त्रं, न शेषारूप इमित्यर्थोऽत्र तत्र,
मानाभावात्—इति चिन्त्यमिदम् ॥

(११३ विधिसूत्रम् ॥ ४।१।२ आ. ४८)

१३३८ तस्यापत्यम् ॥ ४।१।२२ ॥

(अपत्याधिकरणम्)

(आक्षेपकं श्लोकवार्तिकम्)

तस्येदमित्यपत्येऽपि

(भाष्यम्) तस्येदम् (४।१।२०) इत्यपत्येऽपि—
अण् सिद्धः । तस्येदविशेषा एते—अपत्यम्, समूहः,
विकारः, निपात इति ।

किमर्थं तर्हीदमुच्यते ?

(प्रदीपः) तस्येदमिति । ईदमिति ध्वनिप्रतामान्ये तर्ह-
विशेषोपात्तर्भावादपत्यस्याप्यन्तर्भूतत्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) सर्वविशेषेति । सार्थेभ्योऽपि भावः । यतश्च
'तस्य' पदविचारे भाष्य एव खण्डम् ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

याधनार्थं कृतं भवेत् ।

(भाष्यम्) ये तस्य याधकास्तद्वाधनार्थम् ॥

(प्रदीपः) याधका इति । जातो बहुवचनम् । 'तस्ये-
दम्' इत्यनेन विधीयमानस्यागो याधकदृष्टस्वस याधनार्थमिदं
सूत्रमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु उदाहरणे सत्यस्य छलेषोपादानात् बहु-
वचनननुपपन्नमत आह—जाताविति । प्रयोगादुक्त्याभिप्रायेणेति
वक्तुं युक्तम् । जातो बहुवचनस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् ॥

(प्रत्याक्षेपमाध्यम्)

कथं पुनरदौपिकः दौपिकं याधेत ?

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । एकस्मिन् कथं प्राप्तां सत्यां
भाष्यवाधकभावो भवति । तत्र शेषेऽर्थं विधीयमानदृष्टः, अण्
त्वनेनापत्य इति निष्ठाप्यत्वादनयोः कथं भाष्यवाधकभाव
इति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) निष्ठाप्यत्वादिति । न हि प्राप्तेभ्यो भोक्तुं
दधि दीपशब्दं, कीण्डिन्याव तेषु खानायेत्यत्र भाष्यवाधकभावोऽ-
स्तीति भाषः ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधाने श्लोकवार्तिकम्)

उत्सर्गः शेष एवासौ

(भाष्यम्) यो हुत्सर्गः सोऽपि शेष एव ॥

(प्रदीपः) उत्सर्ग इति । यदि योगविभागमकृत्वा
'तस्यापत्यमत इम्' इत्युच्येत तदा प्रकृतिविशेषसम्बद्धस्यैवा-
पत्यायस्योपयोगात् प्रकृतिसामान्यसम्बद्धोऽपत्यार्थः शेष एव
स्यादिति स्यादेव वृद्धादपत्ये छः । दृष्टमनौ ननु अपत्यायस्यागादि-
विधापुत्रयोगाच्छेषत्वाभावाच्छस्याप्राप्तिरिति सैव बाधा कथ्यते ।
उत्सर्ग इति प्रकृतिसामान्यसंबद्धः सामान्यभूतोऽपत्यार्थ उक्तः ।
ईध या—इदमिति सामान्यभूतोऽर्थ उत्सर्गः, तदन्तर्भावाद-
सत्यस्मिन् दृष्टमनौऽपत्यार्थ उत्सर्गः शेष एव भवति, ईदु-
पयुक्तत्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) वयमेव 'उत्सर्गः शेष एव' इत्यनुपपन्नमत आह—
वदीति । भाष्ये—उत्सर्ग इत्युक्तिस्तु प्रकृतिविशेषासंबद्धत्वमात्रेण
गोचरा ॥ सामान्यसंबद्ध इति । उक्तप्रतिविशेषातिरिक्तप्रकृतिसंबद्ध
इत्यर्थः । कथं पुनरदौपिकः दौपिकं याधेतेति भाष्ये न 'तस्येद-
मित्यपत्येऽपि' इति वदतः पूर्वपक्षः, 'तस्येदम्' इत्यपत्ये सिद्धमभावात्,

१ अपत्याधिकारपदस्य नैविर्कमेव गोत्रमिति क्षान्ते इत्यर्थः ॥

२ तस्य—अपत्यस्यमित्यर्थः । यत्कस्याप्येवमेव प्रमाणमिति । एवञ्च
प्रत्ययछेदनेनान्यत्वाच्च भाष्योतीत्येतदर्थं गोत्रे य इतिहित इत्यादिनां
भ्योक्तः समाधिः सुलभ इति चेत्पदोक्तिरित्यतिलभ्यते ॥

३ इदं विशेषा इति । सामान्यस्येदमर्थस्य विशेषा अपत्यादय इत्यर्थः ॥

४ इदमिति पदं ध्वनिप्रतामान्येऽर्थे वर्तते, तस्मिन् सामान्यस्येऽर्थे
सर्वविशेषागमनार्थान्मिपस्यस्यस्यदृष्टिकृतागमनार्थान्पात्रकृतोऽपत्यार्थोऽन्तर्भवती-
ति भावः ॥

५ सामान्यवाचकत्वस्य कस्य उपयोगमात्रेण इदमिति विधानसामर्थ्य-
त्वात् विशेषवाचकत्वमिति भावः ॥

६ ननु 'तस्यापत्यमत इव' इत्येवयोगकान्ये सामान्यरूपोऽपत्यार्थ उक्त
एव नेति—उत्सर्गः शेष एवेति कथमुपपद्येत्येतत् आह—अण् चेति ॥

७ वैकिकतिरिक्तमपत्यविधानस्य इतिशब्दादुपपत्त्यस्यपत्यावैव शेषस्या
भावेऽपि इदमर्थस्यदृष्टत्वेन सामान्यरूपस्यावैव सामान्यप्रत्ययविधानमुपो-
गाच्छेदत्वमिति भावः ॥

८ अस्मिन्नेव तस्येदमित्यपत्येऽपीति पूर्वपक्षः, तदुक्तस्याधनार्थमिति ।
तत्र भाष्यकृत्ये पूर्वविधा—कथमुनरदौपिक इति, तस्य भोतामुत्सर्गा
शेष इत्यादिना, इत्येवमागतं मतीवते । न चैतत्वेलाह—कथमुनर-
दौपिक इत्यादिना । तस्येदमित्यपत्येऽपीति वदतो न—कथमुनरदौपिक
इत्यादिः पूर्वपक्षः । कथमुनरदिति वदत तस्येदमिति वक्तुमन्यथाभवत् । एवमा-
गच्छतोऽपत्ये तस्येदमित्यस्य विद्वत्प्रमाणम् । कथमुनरित्यागच्छावमये तस्येद-
मित्यागच्छात्वा निवर्तनाच्च । तदन्तर्गतसामान्यस्य दौपिकस्य पूर्वोक्तशब्दावभावा-
नयोऽनुपपत्तिप्रदर्शनार्थमागच्छा—कथमुनरदिति । यद्यदौपिकः दौपिकं न
कथेत तर्हि तस्येदमित्यपत्येऽपि न प्रयुज्यात्, अद्योपेक्षस्यस्येऽर्थं तस्येद-
मित्यस्यस्यवर्तमात् । तदभावात्सामान्यार्थमित्यस्यस्यस्यवर्तमात् । तस्येदमेव । अत
यत् य—उत्सर्गः शेष इति सामान्यपत्यमुपपद्यते । यदि य भाष्यार्थमित्यस्यै-
वागच्छाकथमुनरित्यागच्छेव स्यात्तर्हि वैकिकस्यावैकिकेण भाष्यत्वा—अदौपिकविधये
वैकिकस्याप्रतिरेकं वाय इत्येवोक्तवन्त्यात् । तस्यादृष्टमः शेष इत्यादुपपत्त्यो
नभवतोऽप्येवमागच्छा । एवञ्च पूर्वपक्षेणानुपपत्त्योऽप्येवमागच्छात्वावैव शब्द-
स्याप्येतदुत्तरम्—उत्सर्गः शेष इत्येति ॥

तत्पूर्वपक्षस्यापि गन्नात्, तस्मात्तृतीयस्यो भवानुपपत्त्युक्ताविका शङ्का ।
अत एव 'उत्सर्गः शेष धर्वासी' इति समाधिः । बाधकत्वाभावात्प-
श्चाद्या त्वप्रतिरेव बाध इत्येवोत्तर दद्यात् । तस्मात्पूर्वपक्षोपपादनपूर्वकं
बाधवत्त्वाभावात्तद्वाप्यो धर्वादमुत्तरम् । नैवास्मात् न च तत्रैवोपा-
ध्यायैः ॥ अपत्यायं उत्सर्ग इति । उत्सर्गभूतसामान्यशब्देनो-
पादानादिति भावः ॥

(सूत्रफलजिज्ञासाभाष्यम्)

अथैतस्मिन् बाधकवाधनार्थं सति किं प्रयोजनम् ?

(प्रयोजने श्लोकवार्तिकम्)

वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

(भाष्यम्) वृद्धानि प्रयोजयन्ति—भानोरपत्यं
भानवः, इयामगोरपत्यं इयामगध इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरिच्छताऽपि—अपवादः प्राप्नुयन् शक्यो
वाधितुम् ?

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । प्रकृतिसामान्याद्विधानाद-
पेवोत्सर्गः । प्रकृतिविशेषात्तु विधानाच्छेषापवाद इति मत्वा
प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) ननु योगविभागेऽप्येव छस्याप्राप्त्या बाधाया उक्तेः
'कथं पुनर्' इति प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह—प्रकृतिसामान्यादिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

तस्य ग्रहणसामर्थ्यात् ॥

(प्रदीपः) तस्य ग्रहणसामर्थ्यादिति । एकदेशेन
सूत्रं लक्षयते । तेन वृथक्स्वरूपमादित्यर्थः । वृथसूत्रं हि—
अपत्यायस्य शेषत्वाभावाच्छस्याभावः ॥

(उद्घोतः) ननु 'तस्य' ग्रहणमपि 'अत इत्' इत्याद्यर्थेमत
आह—एकदेशेनेति ॥

(मत्वाक्षेपभाष्यम्)

किमिदं भवानप्यारहा तस्य ग्रहणस्य प्रयोजन-
माह, न पुनः सर्वस्यैव योगस्य ।

अवश्यमुत्तरार्थमर्थनिर्देशः कर्तव्यः ।

समर्थविभक्तिरपि तर्हि अवश्यमुत्तरार्थं प्रति-
निर्देश्य ॥

(प्रदीपः) इतरोऽज्ञातमिग्राय आह—किमिदमिति ॥
अध्यास्येति । तत्रैव तात्पर्यं कृत्वेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) र्तिविशेषरूपस्याध्यारोहणस्य कथं शब्दविषय-
त्वमत आह—तत्रैवेति ॥

(सम्मानभाष्यम्)

एवं तर्हि योगविभागकरणसामर्थ्यात् ।

इतरथा हि तस्यापत्यमत इत् भवतीत्येव ब्रूयात् ॥

(प्रदीपः) सिद्धान्तवार्थं स्तमिप्रार्थं दर्शयितुमाह—
एवं तर्हीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

पुंलिङ्गेनायं निर्देशः कियते, एकवचनान्तेन च ।
तेन पुंलिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यात्, एकवचनान्ताच्च ।
स्त्रीनपुंसकलिङ्गाद्, द्विवचनपद्वचनान्ताच्चेदं न
स्यात् ॥

(प्रदीपः) पुंलिङ्गेनेति । यद्यपि नपुंसकेऽपि तस्येति-
ह्यं भवेति, तथाऽपि पुंनपुंसकयोर्गुणनिर्देशस्य कर्तुमशक्य-
त्वात् र्थाभावादादेवमुक्तम् ॥ स्त्रीनपुंसकलिङ्गादिति ।
सुमादुरपत्यं सौमानः, क्षत्रस्यापत्यं क्षानिरित्यादावित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) कामचारादिति । ययं स्त्रीनिर्देशे स्त्रीपुंसयोर्
स्यादिति बोधव्यम् । यद्यपि 'नपुंसकनपुंसके' इति—एकदेशेनेति-
तिभ्यति, तथाऽपि वास्तवमेव समाधिं वक्तुं तत्तादृशम् ॥ क्षत्र-
त्येति । एतेन नपुंसकत्वाभेदापत्तेर्न योगासम्भवं इत्यपास्तम् ॥

(५२५७ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तद्वितार्थनिर्देशो लिङ्गवचनमप्रमाणं

तस्याविवक्षितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्वितार्थनिर्देशो लिङ्गवचनमप्रमा-
णम् ।

किं कारणम् ?

तस्याविवक्षितत्वाद् । नात्र निर्देशस्तत्रम् ।

येति ॥

० 'तस्येति रूपम्' इत्येव च श तात् ॥

१ 'एवेति' तस्येतिपदेन पुनपुनयोगो निर्देशस्यावश्यकत्वेन नपुंसकनिर्देशा
विवक्षित इत्युत्तरापि यत्रपराशक्तुर्निर्देशवर्धमिदुक्तिः नास्त्यार इत्यर्थः ॥

२ नपुंसकनिर्देशो नपुंसकनिर्देशः नपुंसकव्यापारः—यद्यपीति ॥

३ नपुंसकलिङ्गे नास्तिनिर्देशः द्विवचन इत्युत्तरागोचरि स्त्रीलिङ्गात्पत्त्यादि-
त्यादिपक्ष सत्तात्त्विकोपपत्तेर्नपुंसकनिर्देशोऽप्यप्यभिहितः ॥

४ नानावाक्यव्याप्तिः नास्ति ॥

५ 'तावन्वयेति' इति न तात् ॥

१ भाव येनार्थं व्याख्यातुर्नैद्विधस्याप्यविधिनि साक ॥

२ 'बाधने सति' इति घ. पाठः ॥

३ तस्यापत्यमिति योगविभागेऽवशक्येऽपि को न प्राप्नोति । यद्यप्यापति-
रुपा छल्य बाध—उत्पत्तेरिति यथापुनरिति प्रकोऽनुपपन्न इति भावः ॥

४ ननु तस्य परोऽज्ञातं यद्यप्यज्ञातस्योपपत्तिर्न बाधकत्वमिति न तस्येति
पदं स्वयमेव आह—एकदेशेनेति ॥ तस्यापत्यमिति पुनरपत्यायवार्थमिति
हि तस्य ग्रहणसामर्थ्यात्—इत्यस्यर्थे इति भावः ॥

५ नैवमन्तरेत्यसौ न गच्छेत् प्रथमं पुनरुक्तं पुनरुक्तम्, तत्र विधेयानावाप्यं ।
ननु तदुत्तरार्थमिति शङ्कास्तथापि स्वरूपेण ॥

६ अपरोऽपि यद्यप्यज्ञातस्येति नपुंसकत्वमिति शङ्का—यतिविरो-

कथं पुनस्तेनैव च नामनिर्देशः क्रियते, तच्चा-
तन्त्रं स्यात् । तत्कारी च भवांस्तद्वेपी च ।

नान्तरियकत्वादत्र पुँद्धिहेन निर्देशः क्रियते,
एकवचनान्तेन च । अद्वयं कयाचिद्विभक्त्या केन-
चिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्यः ।

तद्यथा—कश्चिद्वार्थं शालिकलापं सतुपं सप-
लालमाहरति, नान्तरियकत्वात् । स यावदादेयं
तावदादाय तुपपलालान्युत्सृजति ।

तथा—कश्चिन्मांसाथं मत्स्यान् सशकलान् स-
कण्टकानाहरति, नान्तरियकत्वात् । स यावदादेयं
तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति ।

एवमिहापि नान्तरियकत्वात्पुँद्धिहेन निर्देशः
क्रियते, एकवचनान्तेन च । न ह्यत्र निर्देशस्तन्मम् ॥

(भदीपः) तद्धितार्थनिर्देश इति । तद्धितप्रकरणादेव-
मुक्तम् । सर्वत्रैव हि शास्त्रेऽस्मिन्नान्तरियकत्वादुपात्तं लिङ्गसङ्ख्यं
न विवक्ष्यते । कचित्संख्या तु विवक्ष्यते । यथा—मुष्पु-
पेति ॥ अप्रमाणमिति । तद्वशात्कार्यस्य विधिनियेधौ न
भवत इत्यर्थः । भावसूत्रे (३।३।१८) विस्तरण भाष्यमेतद्
व्याख्यातमिति तत एवावधार्यम् ॥

(उद्घोषः) तद्धितार्थेति—भाष्ये । तैत्तिरीयपत्यमिल्यर्थे
प्रत्यय इति सूत्रार्थदेवमुक्तम् । यदा तद्धितप्रयोजनकनिर्देशे इत्यर्थः ॥
सर्वत्रैवेति । 'भावे' इत्यादावपि । कचित्संख्येति । लिङ्गं तु सर्व-
त्राभिव्यक्तिरनेव, सख्या तु लक्ष्यानुसाराद् कचिद्विवक्षते, कचित्त्रे-
त्यर्थः । विधेयविधेयं सख्याविषयोदाहर्तुमुच्यते ॥ तद्वशादिति ।
अप्रमाणमिलस्य विधिनियेधप्रमाँजनकमित्यर्थ इति भावः ॥

(५२५८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सर्वनामनिर्देशे विशेषाऽसंप्रत्ययः

सामान्यनिर्देशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वनामनिर्देशे विशेषोऽसंप्रत्ययः ।

किं कारणम् ?

१ 'नान्तरियकत्वाद्' इति वार्तिकमेतदिति गौडा । सादृशपाठस्य
भाष्यमतनुपपन्नमिति तत्रोच्यते । न चानेन किंचिद्विधीयत इति वार्ति-
कस्यैव प्रमाणभाव एवेति प्रतिमतिः ॥

२ 'कश्चिद्वार्थार्थ' इति च पाठः ॥

३ 'तुपपलालान्युत्सृजति' इति च पाठः ॥

४ 'कण्टकात्पुत्सृजति' इति च पाठः ॥

५ ननु रसगन्तुवायाः सविषयगोपि विशेषणतत्त्वज्ञायाः सर्वत्र विवक्ष-
णात्तत्रैव हि शास्त्रं इत्यादि भरीवेति नोपपद्येतत आह—तद्वचन-
न्यमप्यस्मिति । अगोरेदद्वयमप्यनुपपद्यते एवाविषयस्युक्तमिति भावः ।
तदेव स्पष्टयति—यदेति ॥

६ न तु 'अप्रमाणम्' इति भाष्यस्य मन्त्रोक्त 'तद्वशात्कार्यस्य' इत्याद्यर्थोऽनु-
पपन्नः, सादृशार्थस्य शब्दमर्थद्वयाऽऽपि मादित्यत आह—अप्रमाणमित्येवेति ॥

७ 'विधिनियेधे प्रमाँजन' इति च पाठः ॥

सामान्यनिर्देशात् । सर्वनाम्नाऽयं निर्देशः क्रियते ।
सर्वनाम च सामान्यवाचि । तेन सामान्यवाचिन
एवोत्पत्तिः स्याद्, विशेषवाचिनो न स्यात् ॥

(भदीपः) सामान्यनिर्देशादिति । 'तस्य' इति निर्दे-
शात्तच्छब्दादेव सामान्यवाचिनः प्रत्ययः साधोपगवादिभ्यं
इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) सामान्यवाचिनस्तच्छब्दादेवेत्यन्वयः, उपहि-
तार्थेति भावः । सामान्यवाचित्वं च परोक्षत्वेन सकलपरोक्षव्याप्ति-
शेषकत्वम् ॥

(५२५९ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सामान्यचोदनास्तु विशेषेण ॥ * ॥

(भाष्यम्) सामान्यचोदनास्तु विशेषेष्वध-
तिष्ठन्ते ।

तद्यथा—गौरुवन्ध्योऽजोऽस्त्रीपोमीय इति । आ-
कृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षण-
विशसनादीनि क्रियन्ते ।

विषय उपन्यासः ।

अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति ।

किं कारणम् ?

असंभवात् । आकृताचारम्भणादीनां संभयो
नास्तीति कृत्वा—आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भ-
णालम्भनविशसनादीनि क्रियन्ते ।

इदमप्येवंजातीयकमेव ।

असंभवात् सामान्यवाचिन उत्पत्तौ विशेष-
वाचिन उत्पत्तिर्भविष्यति ॥

(भदीपः) सामान्यचोदना इति । विशेषीणामेव
कार्यसिद्ध्यर्थं सामान्यमुपावीर्यते न तु स्वार्थमित्यर्थः ॥

इदमपीति । 'अपत्यम्' इत्यनेनैव सम्बन्धिशब्दत्वाद्-
पत्यवन्मात्स्याक्षेपात्सामान्येनापत्यस्य विशेषणविशेष्यभावायो-

८ 'तच्छब्दादेव सामान्यवाचिनः' इत्युभयाने तच्छब्दस्य विशेष-
वाचित्वमप्यस्ति, ततश्च विशेषवाचिनः स्यादेव मलय इत्याशङ्कां भाषितु-
माह—सामान्यवाचिन इति ॥

९ न तु सामान्यवाचित्वं इदमादिशब्दोऽपि मलय स्यादिति तच्छ-
ब्दादेवेति निर्धारणद्वयं तद्व्यपेक्षेतत आह—उपरिधत्तरादिति ॥

१० तद्व्यपिमुचिप्रापकस्योपपत्तेरिति 'परोक्षत्वेन' इत्यर्थः । यथा
प्रत्ययस्योपपत्तेरनेन नोपपत्तिस्तत्त्वेन तच्छब्दादिति भावः । तच्छब्दत्वेन
सामान्यवाचित्वस्य लक्षणमुक्तम् । अत एवेदमादिशब्दानामलक्ष्यार्थत्वोप-
पत्तेरपि न सामान्यवाचित्वस्य हानिः । ननु तस्य परोक्षत्वेन सकलव्याप्ति-
नोपपत्त्येव वक्ष्यमुचितम् ॥

११ यतस्तस्मिन्नि निर्दिष्टे पूर्वोक्तस्य लक्षणद्वयेन अपोशादित्यस्मिन्निर्दिष्ट-
विशेष एव गृह्यन्तेऽतो विशेषीणामेव स्वार्थं चाप्यनुपावीर्यते न तु तच्छ-
ब्दात्पत्योपपत्तिमित्यर्थः ॥

गादिद्वापि सामान्येन विज्ञेया एव गृह्यन्ते । यदा तु प्रकरण-
पञ्चाद्विशेषे सर्वनाम वर्तते तदा तस्मादपि प्रत्ययो भवति—
तादायनिरिति ॥

(उच्योतः) विशेषणमेवेति । यथा 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे'
'तसादिदृशस्य' इत्यादि ॥ ननु 'गौरनुबन्ध.' इत्यादिनाङ्गान-
समवायं द्रव्योपलक्षणत्वेऽपीहोपलक्षणत्वे प्रमाणमावोऽवगाह-
अपत्यमित्यनेनेति ॥

विदोषणविदोध्यभावाद्योगादिति । कलाभावाच्चैषिणो बोध्यम् ॥
 नन्वेव सामान्यवाचिनः प्रत्ययो न स्वार्थेवेत्यत आह—यदा स्थितिः ।
 यदा सच्छब्दः परोक्षत्वेन व्यक्तिविशेषं वक्तुमुद्दिष्टं प्रकटणोपपद्यति
 तदैवैषः । तादात्म्यं (स्वार्थीति) इति इत्यत्राह “व्यंसा इत्याह”
 इति किम् । प्रथमेव लैगाः, पौष्ठा इत्यत्राप्येव प्रत्ययो बोध्यः ॥

(५२६० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अपत्याभिधाने स्त्रीपुंलिङ्गस्या-
प्रसिद्धिर्नपुंसकत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपत्याभिधाने स्त्रीपुंलिङ्गस्याप्रसिद्धिः ।
किं कारणम् ?

नपुंसकलिङ्गत्वात् । अपत्यं नपुंसकलिङ्गम् । तेन
नपुंसकलिङ्गस्यैवाभिधानं स्यात्, स्त्रीपुंलिङ्गस्य न
स्यात् ।

ननु चेदं पुरस्तादेव ओदितं परिहृतं च ।

उत्पत्तिस्तत्र चाद्यते ।

इह पुनस्तपन्नेनाभिधानं घोष्यते ॥

(प्रदीप) नपुंसकलिङ्गस्येति । औपगवमिलनेनैवापत्य-
स्याभिधानं स्यात् । औपगव, औपगवौत्येवं न स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) उत्पत्तिस्तप्रेति—माये । तत्र यथा पुंलिङ्गादे-
 बीतत्पिबोदितं तथा प्रकृते ननुमवे वाच्यं प्रतीतसि । स्यादिति न
 बोधते, किं ननुमवतप्रेतिङ्गोनेव सर्वोपलम्भिधानं स्यात् न पुंस्त्वा-
 दिवेति नानुमतिं बोधनं इत्यर्थः ॥

(५२६१ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥*॥ सिद्धं तु प्रजनस्य विचक्षितत्वात् ॥*॥

(माप्यम्) सिद्धमेतत् ।

पथम् ?

प्रजननस्य नियमितं रात्रि । प्रजनोऽयं नियमितः ।

इ च उपेन्द्रः ।

. (प्रदीप) प्रजन इति । प्रणयमात्रं विपश्चितं न तु

लिङ्गसूत्रे अपील्यर्थः ॥ स चेति । सन्ततिः, अपत्यम्, प्रसव इति सर्वलिङ्गस्य शब्दैरभिधीयमानस्य दर्शनादित्यर्थः ॥

(प्रजनशब्दस्य सर्वलिङ्गकाक्षेपेभाष्यम्)

किं पुनः कारणं समानायाम्प्रवृत्तौ—अपत्यं नपुं-
सकलिङ्गम्, प्रजनः सर्वलिङ्गः ॥

(प्रदीप.) समानायामिति । एकस्मिन्नर्थे इत्यर्थः ॥
 अपत्यमिति । अपत्यशब्दप्रत्याग्यमानमित्यर्थः ॥ प्रजन
 इति । सर्वलिङ्गे प्रत्याग्यमानत्वात्सर्वलिङ्ग इत्युच्यते ॥

(उद्धोतः) 'अपस नपुंसकम्' इत्युक्तम्, तस्यैव शब्दा-
नुरेणाभिधाने लिङान्तरयोगादत आह—अपसदाब्देति ॥ प्रजन-
शब्दप्रत्याख्यस्य इतिवत्त्वात् प्रजनः सर्वलिङ्ग इत्युक्तमत आह—
सर्वलिङ्गेति । प्रजन इत्यर्थ एव विवक्षितः, यद्ये तच्छब्दाभावा-
दिति भावः ॥

(५२६२ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ एकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टं
लिङ्गान्यत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकैकं शब्दान्यत्याह्नितान्यत्वं दृश्यते।
तद्यथा—पुष्पः, तारकः, नक्षत्रम्, गेहम्,
कुटी, भठ इति।

(प्रदीपः) एकार्थ इति । एवैकोऽर्थः सर्वलिङ्ग, स च
केन चिच्छब्देन प्रत्याप्यमानः केन चिदेव लिङ्गेन युक्तः प्रतीयते ॥

(उद्धृत्योः) नन्येव स्यात्स तत्तच्छब्दप्रतिपादयेद्येव निज
 लोके वृष्ट प्रोच., इति कथं सर्वस्मिन्नावमत आह—भाष्ये—प्राकार्य
 इति । ध्वनिगर्भेऽप्यल्यर्थः ॥ तस्यावष्टे—पृथ्व इति । 'जिह्वाम्'
 इति युक्ते निरूपितयेतत् ॥

(५२६३ समाधानसाधकद्वितीयपार्तिष्कम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अथयवान्यत्याद्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवयवान्यत्याद्य लिङ्गान्यत्वं दृश्यते।
तद्यथा—कुटी—कुटीरः, शमी—शमीरः, शु-
ष्ण—शुष्कारः।

अथ यवान्यत्यात्किल लिङ्गान्यत्वं स्यात्, किं पुन-
र्यत्र दान्दान्यत्वमपि ?

(प्रदीपः) यथयथान्यतयादिति । श्वापिष्यस्यि प्रत्य-
यस्योत्पत्तिः । भिन्नाययवावाः भिन्नान्दप्रवापमानवादेवम्ये-
वापिष्य विभ्रमेदोऽयमव्यये । ६ पुनरन्तर्गमिन्नान्दप्रवाप्य-
मानस्य विभ्रमेदायमिति श्वाः । इत्यर्थः ॥

(उत्पत्तिः) त्रैलोक्यव्यापकस्यैवात्र साधने—साधयाम्य-
साधयेति ॥ १॥ साधये—व्यापयिष्येति । विप्रवदसाधेः हि विप्र-

१. 'मनुष्य' शब्दार्थः 'मनु' इति अन्तर्गतः ।

१. 'विष्णुजीवात्मसामिवा' इति ह. 'जीवात्मसामि' इति च. अ. ११.

३० पुनः 'सि' प्रिनिङ्गल म आत्' इति म प्रे म आत्मे ।

॥ 'दुष्टायेन वि' ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

५. आर्य समाज के स्थापक श्री सदाशिव पुरोहित जी 'महाभारत' की
'व्याख्यान' की शुरुआत १९०० ई. में की थी—यही है।

१. गणेशाय नमः ।

1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 26

शस्त्रत्वमेवेति 'किं पुनर्यत्' इति न युक्तमत आह—अत्यन्तेति ।
यत्ति शिद्वययौनामिति साम्यामाने इत्यर्थे ॥

(६६४ नियमसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ भा. ४९)

१३३९ एको गोत्रे ॥ ४ । १ । ९३ ॥

(प्रत्ययनियमाधिकरणम्)

(मदीप) एकशब्दोऽयमन्यप्रधानासहायसंख्याप्रथमसमा-
नवाची, इह तु संख्यावाची प्रथमवाची वा श्रुत इत्येव निर्णयः,
अर्थान्तरासम्भवात् ॥

(उद्घोष) एकशब्दोऽयमिति । 'दैक मयत्ते' 'एक
पाथो धनुमताम्' 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' 'श्लोकयो' 'एकैकप्रमाणाय'
'तेनैकदिक्' इतिकर्मेणोदाहरणानि ॥ असम्भवादिति । श्छानुगुण-
सम्भवादित्यर्थः ॥

(आक्षेपमाध्वम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(मदीप) किमर्थमिति । क्रियमाणेऽपि सूत्रद्वये सर्व-
मिष्टं न सिध्यतीति प्रश्नः । इह पौत्रप्रभृतावपले विवक्षिते मूत्र-
प्रभृतेरेव गणादे प्रत्यय इष्यते । न त्वनन्तरापलवाचिनो
गार्गिप्रभृते, नापि गोत्रप्रत्ययान्ताद् गार्ग्यप्रभृते । यूनि तु
गोत्रप्रत्ययान्तादेवेष्यते, न तु मूलप्रकृत्यन्तरेत्युच्यते । श्रिया
तु युवकार्यं नैष्यते, अपि तु गोत्रकार्यमेव । एतत्सर्वमेतस्मा-
त्सूत्रद्वयाद्यथा न सिध्यति तथा क्रमेण वक्ष्यते ॥

(उद्घोष) सूत्रद्वये—'गोत्रापूर्नि' 'एको गोत्रे' इति च ॥

(५२६४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥३॥ उत्पादयितारं प्रत्ययपलयोगात् तस्य
च विवक्षितत्वादेकवचनं गोत्रे ॥ ३ ॥

(भाष्यम्) उत्पादयितोत्पादयिताऽपत्येन युज्य-
ते । तस्य च विवक्षितत्वात् । उत्पादयितुः स चाभि-
सम्बन्धो विवक्षितः । उत्पादयितार प्रत्ययपलयोगा-
त्स्य चाभिसम्बन्धस्य विवक्षितत्वात् उत्पादयितु-
रुत्पादयितुरपत्याभिधानेऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति ।
इष्यते चैक एव स्यादिति, तच्चान्तरेण यत्नं न
सिध्यतीत्येकवचनं गोत्रे ।

एवमर्थमिदमुच्यते ॥

१ कुटी—कुटीरशब्दयोः प्रायोऽवयवसाम्यम्, पुष्प—तारकाशब्दयोश्चास्य
प्रमाणम् ॥

२ एकशब्दस्य प्रधानार्थकत्वमुदाहरणे साधयति—एकै इत्यादिना ॥

३ मनु नियमार्थमस्य सूत्रस्यावयवत्वेन किमर्थम् इति नाभ्युपगच्छा-
मशौशुपुत्रः स्वादिति तदाद्यपि विज्ञेयः—क्रियमाणेऽपीति ॥

४ मूलप्रकृत्यन्तरेत्युच्यते इति । मूलप्रकृते—गार्ग्यशब्दात्, अनन्तरात्—
भगवतापत्यमपत्या तद्गार्ग्यशब्दात्, युवप्रत्ययान्तात्—गार्ग्यशब्दस्य युवप्र-
त्ययो न भवेतीत्यर्थः ॥

५ 'तस्य चाभिसम्बन्धस्य विव' इति छ पाठः ॥

१६ पा० च०

(मदीप) वार्तिककार प्रयोजनं तावदायस्य सूत्रस्य
कथमितिमाह—उत्पादयितारमिति । प्रतिशब्दो लक्षणे
वाक्यकारेण प्रयुक्तः । उत्पादयितुसामान्यविवक्षया च द्विवचनं
नाकारि । भाष्यकारेण तु भेदविवक्षया वीष्णामाश्रित्य द्विव-
चनं कृतम् ॥ अपत्ययोगादिति । अपत्यस्य योग इति कर्तृ-
पट्टीसमासः । उत्पादयिता चान्न कर्मत्वेन न विवक्षितः, किं
तर्हि ? प्रतिशब्दयोगविवक्षया 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति
द्वितीयया निर्दिष्टः । अन्यथा 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्ति-
र्धनीयसी' इति कर्मणि कृशोर्गलक्षणा पट्टी स्यात् ॥ तस्य
चेति । सन्नप्यर्थो यदा लोके न विवक्ष्यते तदा नासी शब्द-
संस्कारनिमित्त भवति । अपत्येन योगस्तु लोके उत्पादयितु-
रेव विवक्षित इति तस्मिन्निमित्तानेकप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ एक-
वचनमिति । एकस्य प्रत्ययस्य प्रतिपादनमित्यर्थः । वाचन्य-
पत्यानि तावता प्रत्ययाना प्रसङ्गे सति—एक एव प्रत्ययो यथा
स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । गोत्र इति च जालपेक्षार्थेकवचनम्,
तेन गोत्रसमुदाये प्रत्ययसमुदायो निवार्यते ॥

(उद्घोष) प्रयोजनं तावदिति । प्रयोजनज्ञानोत्तर दोषो-
केरवसर इति प्रथमं तत्प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ ननु भाष्ये—उत्पादयि-
तोत्पादयितेत्युक्तेर्बीष्णवा प्रतिशब्द इत्यवगमः द्विवचनं कुर्वार-
मत आह—प्रतिशब्द इति । उत्पादयितार एकीकृत्यापलयोगस्य
वहारादित्यर्थः ॥ भाष्यकारेण सति । वार्तिकं सामान्यविवक्षयेति
दशमिगुणैव तथोक्तमिति भावः । कर्मत्वेन नेति । किन्तु शेषत्वेने-
त्यर्थः । तेषां सति 'अभ्यप्राप्तौ' इति नियमात्कर्तारं पट्टी न स्यादिति
भावः ॥ प्रतिशब्दयोगविवक्षायामिति । प्रतिशब्दोत्पल्लवश्च
गभावसंबन्धविवक्षायामित्यर्थः ॥ अन्यथा—कर्मत्वेन विवक्षायाम् ॥
ननु 'तस्य च विवक्षितत्वात्' इति हेतुवचनमनुकम्, सत्ते विव-
क्षया एव युक्तत्वादत आह—सन्नपीति । यथा मातुः सरस्वतीयादी
कर्मत्वम् ॥ दिशीयायां वारिभाषिकेकवचनस्यानवगतादाह—एक-
स्येति ॥ नन्वेवत्र गोत्रे एकस्यैव प्रत्ययस्य प्रसङ्गात् नियमानुपपत्ति-
रत आह—जालपेक्षयेति । गोत्रपद गोत्रसमुदायपरमिति वक्तुं
युक्तम् ॥

(वार्तिकार्थसमर्थकभाष्यम्)

कथं पुनर्ज्ञायते—उत्पादयितोत्पादयिताऽपत्येन
युज्यते इति ।

एवं हि दृश्यते लोके—पितामहस्योत्सङ्गे दारक-

६ ननु उत्पादयितुल्यं मातृपितृभिरिति वार्तिकं द्विवचनमावश्यकमिति
आह—उत्पादयितमिति ॥

७ 'अमायविषयज्ञाया च' इति च छ न पाठः ।

८ 'भेदविवक्षया च' इति च छ ॥ पाठः ॥

९ 'कृशोर्गलक्षणा' इति छ पाठः ॥

१० तथा सति—कर्मत्वेन विवक्षायाम् । अपत्यस्येति कर्तारं पट्टी न स्या-
दित्यर्थः ॥

११ ननु लक्षणे यथिति सूत्रेण न केवलमपत्यशब्दोऽपत्येन द्वितीयोऽप्येति, किन्तु
तदर्थोऽपि लक्ष्यलक्षणेऽपि तदाह—प्रतिशब्देति ॥

मासीनं कैश्चित्पृच्छति कस्यायं दारक इति । स
आह—देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वेति ।

उत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मानम् ॥

(प्रदीपः) कथमिति । एकमप्यस्य पितृषितामहासीनं
सर्वेषां सम्बन्धि भवति । तथा च 'अपसं पौत्रप्रभृति गोत्रम्'
इति सूत्रकारेण सामानाधिकरन्धेन निर्देशः कृत इति प्रश्नः ॥
एवं हि दृश्यत इति । शब्दार्थसम्बन्धे लोकव्यवहार एव
प्रमाणं मान्यत । तत्र च प्रष्टृप्रतिवक्त्रोक्त्यादयितृविषये एव प्रश्न-
प्रतिवचने इति तत एतदवधार्यत इत्यर्थः । 'अपसं पौत्रप्रभृति'
इति सामानाधिकरण्यं तु गौणमाश्रियते ॥

(उद्धोतः) ननुत्पादयितुरपत्नेन सर्वेष्वस्य प्रसिद्धतया किं
प्रश्नेनेत्यत आह—एकमपीति ॥ गौणमिति । अपतनहेतुविरूपयु-
गयोगादित्यर्थः ॥

(प्रयोजनान्तरं प्रस्तावकभाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् ।

किं तर्हीति ?

(५२६५ सूत्राक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो
गोत्रे नियतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो यत्क-
व्यः । औपगवस्यापत्यमिति ।

किं कारणम् ?

गोत्रे नियतत्वात् । गोत्रे ह्ययं नियमः क्रियते ।
तैन यश्चासौ यथाजातीयकश्च गोत्रे प्रत्ययः प्राप्नोति
त एकः स्यात् ।

कश्च प्राप्नोति ?

यः प्रत्ययान्तात् ॥

(प्रदीपः) तथेति । अनन्तरादेः प्रयोजनेऽभिमतं सूत्र-
स्यासामर्थ्यात् 'नापस्या' इति वक्तव्यम्, अपत्यप्रत्ययान्ताद-
पत्ये प्रत्ययान्तापत्यम् ॥ गोत्र इति । यदा 'एको गोत्रे' इति
गोत्रशब्दोपादानेन नियमः कृतः, तदाऽयं प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
यदि तु 'एकोऽपत्ये' इति उच्यते तदाऽपत्यप्रत्ययान्तादपत्ये
नेपापरः प्रत्ययः स्यादपत्यजातावेकमेव विधानात् । 'एको गोत्रे'
इति श्रुत्यमाने अनन्तरापत्यप्रत्ययान्ताद् गोत्रे प्रत्ययः स्यादेव ।

तुल्यजातीयापेक्षो हि नियमः, तेन गोत्रप्रत्यय एवापत्यो निपा-
र्यते । ततश्च गोत्रप्रत्ययान्तादपत्यो गोत्रप्रत्ययो भा भूत् ।
अनन्तरापत्यप्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रत्ययः स्यादेवेति भावः ॥

अथवा यदेत्पादयितेवापत्नेन युज्यते न तु पितामहादिः,
'एको गोत्रे' इत्येतच्च नियमार्थम्, तदा यतोऽनेकप्रत्ययप्रसङ्गो
गोत्राकृतौ विवक्षितायां तस्मादेक एवेति नियम्यते । अपत्य-
प्रत्ययान्तादेवं च क्रमेणापत्यपरम्पराविवक्षायामनेकप्रत्ययप्रस-
ङ्गात्तत एवैकाभ्यनुज्ञानद्वारेणानेकनिवारणं स्यादिति भावः ॥

यश्चासौ यथाजातीयकश्चेति । यत्प्रकृतिरित्यर्थः ।
उभयोपादानं सर्वविशेषयोगप्रतिपत्त्यर्थम् ॥

(उद्धोतः) नवेलसाधमाह—अनन्तरादेः इति । अनन्त-
रादेऽभिमतं प्रयोजने सध्ययोजनसिद्धौ सूत्रस्यासामर्थ्यादित्यन्वयः ॥
'प्रत्ययान्ताप्रतिषेधः' इति म्याचटे—नापस्यादिति । अपत्यमव-
प्रत्ययान्तापत्येति ॥ तेन गोत्रप्रत्यय एवेति । गोत्रहतामप्येक एव
प्रत्यय इत्युक्ते तनेन यानेक इति वचनव्यक्तेरिति भावः ॥

ननु गोत्रे यदपत्यलक्षणं साधमानं तदपेक्षे नियमे नार्थं दोष
इत्यत्रैराह—अथवेति ॥ नियमार्थमिति । न तु परमप्रकृतेरपु-
तीयादावपत्ये विषयमिति भावः ॥ ननु विषयार्थे समवति कथं
नियमार्थत्वमिति चेत्सत्यम्, पराप्त्युपगमेनैवमुक्तः ॥ यतः—
यस्याच्छ्रयात् ॥ अपत्यप्रत्ययान्तादेव चेति । न कुपगोरतृतीयेन
संबन्धः, किं त्वीपगवसंबन्धेति भावः ॥ गुणपदसम्बन्धाह—क्रमे-
णेति ॥ तत एव—प्रत्ययान्तादीपगवादेरेव । य एव तृतीये
औपगविरिति स्यादेवेति भावः ॥

'यथाजातीयक' शब्दाधमाह—यत्प्रकृतिरिति । सर्वविदि-
येति । 'गर्गादिभ्यो यञ्' इत्यादिविशेषयष्टपविप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः ॥

(५२६६ सूत्राक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिरित्येकाव्या । अयो-
गादि न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) परमप्रकृतेरिति । गर्गादिरित्यर्थः ॥ अयो-
गादिति । उत्पादयितर्यपत्यपुक्ते गर्गास्य पौत्रादिनाऽपत्या-
पत्यवत्समन्धाभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोति । यद्यपि 'गर्गादिभ्यो
यञ्' इति विधीनसामर्थ्याद् गर्गादिभ्यो गोत्रप्रत्ययः सिध्यति
तथाऽपि येऽनाद्योऽनन्तरापत्ये सावकाशात्ते परमप्रकृतेरप-
त्वादेर्गोत्रे न प्राप्नुयन्तीति विवक्षितम् ।

अथोच्यते—'एको गोत्रे' इत्येतत्परमप्रकृतेरप्यर्थं यदि-

१ 'कश्चित्पितृच्छति' इति क. च. म. पाठः ॥

२ 'तत्र प्रष्टृ' इति च. पाठः क. पुस्तके ॥

३ 'अप द्वापरा' इति क. पाठः ॥

४ 'अपत्येऽपत्यप्रत्ययान्तादपत्ये' अत्रापत्यप्रत्ययान्तादपत्ये
मात्रे 'ए' इति लुके भावे 'अपत्यप्रत्ययान्ता' इत्युक्तम् । अपत्यप्रत्यय-
ान्तात् अपत्यप्रत्ययान्तात् 'अपत्यप्रत्ययान्ता' इति लुके सप्तम्य-
होच्यते ॥

५ 'एको गोत्रे' इति क. पाठः ॥

६ 'गोत्रप्रत्यय' इति क. पाठः ॥

७ अनन्तरादेः प्रयोजने—अनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति, एवमेव पैठ दत्त सा-
दितेनयमोच्यते ॥

८ 'नवेलसा' इति क. ॥

९ 'द्वे च' इति क. ॥

१० 'गर्गादिभ्यो' इति क. ॥

११ 'इति सावकाशात्' इति क. ॥

प्यति—इति, नियमस्तर्हि न प्रकल्प्येत । तत्तथापत्यमात्रायां प्रत्ययमात्राप्रसङ्गः ॥

ननु परमप्रकृतेः प्रत्ययोत्पत्तायुच्यमानायामपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः परम्परायोगस्तदवस्थ एवेति प्रयोगो नैव स्यात् । नैप दोषः । परम्परयण संवन्धसद्भावात्प्रयोगो भविष्यति । साक्षात्संवन्धे ॥ प्रत्ययस्य चरितार्थत्वाद् गौणसंवन्धाभ्रयेणोत्पत्तिर्न स्यादिति वक्ष्या ॥

(उद्घोषः) परमप्रकृतिशब्देनापत्यप्रत्ययरहित उच्यते ॥ विप्रत्ययेमिति । एकशब्दः प्रथमवाची, प्रथमः=प्रकृतिभूतः शब्दो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थे इति भावः ॥ नन्वेवमेव प्रत्ययोऽपि वैचनं निना भविष्यतीत्यत आह—साक्षात्संवन्धे इति ॥

(द्वितीयवृत्तीयपक्षमवार्तिकासेपभाष्यम्)
एतयोश्चैवे परिहारः, 'पठिष्यति ह्याचार्यः—
यूनि चान्ताहिंतेऽप्राप्तिरिति' तस्य च—
यथा तत्प्रत्ययान्तम् ।

यथा तदेव विकारावयवप्रत्ययान्तं द्वितीयं च
तृतीयं च विकारं संक्रामति, एवमिहापि तदेवापत्य-
प्रत्ययान्तं द्वितीयं च तृतीयं चापत्यं संक्रमिष्यति ॥

(प्रदीपः) इदानीमेतदोषद्वयं वक्ष्यमाणेन दोषेण सह
परितुष्टमाह—एतयोश्चेति । चशब्दो वक्ष्यमाणपेलया समु-
च्चयार्थः ॥ तत्प्रत्ययान्तमिति । 'नितश्च तत्प्रत्ययात्' इत्ये-
तत्सर्वं प्रत्याख्यायते । यो हि कपोतस्य तदवयवस्य तद्विपर्ययो
ऽवयवो विकारो वा सोऽभेदोपचारात् कपोतस्याप्यवयवो
विकारश्च भवतीति कपोत एव भविष्यतीति नार्थो मयह्वाध-
नार्थेन 'नितश्च तत्प्रत्ययात्' इत्यनेन सूत्रेण । तत्र यथा कपो-
तस्य, विकारावयवभ्यामभेदोपचारात् कपोतस्य वैलुभयवेष्टं
क्षिप्यति, तथेहाप्युपगवीपगवयोरीपगवतदपत्ययोर्वाऽभेदोपचारा-
त्पौत्रप्रभृतिरीपगवशब्देनाभिधास्यते । गार्गायणपत्यं च
गार्गायणशब्देनेति दोषत्रयमपि परिहृतम् ॥

(उद्घोषः) वक्ष्यमाणेति । 'यूनि चान्ताहिंतेऽप्राप्तिः' इति ।
एतयोः पूर्वपक्षयोः, यच्च पठिष्यत्याचार्यो यूनि चान्ताहिंतेऽप्राप्तिरिति
तस्य च परिहारो यथा तत्प्रत्ययान्तमिति भाष्येऽन्वयः ॥ ननु
'नितश्च' इत्यनेन प्रत्ययान्तरविधानेऽपि रूपभेदाभावात् युक्तं यत्—
तदेव द्वितीयायुपसंक्रामतीति, इह तु रूपाभेदापवप्रत्ययान्तरा-

भावाकथं तदुपपद्यत इति तत्प्रत्याख्यानान्निप्रायेणाह—जितक्षेति ॥
तृतीयदोषपरिहारात्परमाह—गार्गायणपत्यं चेति । तयोर्भेद-
विशया त्वनशियानाशेति नानिह्य ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

भवेत्सिद्धम्—औपगवस्यापत्यमौपगवः, यत्र स
एवानन्तर इष्यते स एव गोत्रे ॥

इदं तु एतलु न क्षिप्यति—गर्गस्यापत्यं गार्ग्यं
इति । अत्र हान्योऽनन्तर इष्यते, अन्यो गोत्रे ॥

(प्रदीपः) अस्य परिहारस्याव्याप्तिं दर्शयितुमाह—भवे-
दिति ॥ अत्र हान्य इति । यदि गार्गां गर्गत्वमारोप्यते
तदा गार्गिरेव भेदसंबन्धस्य निरुक्तबाह्यगर्गशब्दाच्चा इति गार्ग-
रपत्यं गार्गिरेव स्यात्, गार्ग्यक्षेप्यते । अथ गार्गितदपत्ययोर-
भेदाप्यवसायः, तथाऽपि गार्गैरपत्यं गार्गिः प्राप्नोति । यद्यपि
'गर्गदिभ्यो यन्' इति वचनसामर्थ्याद् गार्ग्यः स्यात्, तथाऽपि
गार्गिरपि स्यात् । तस्मादपत्यविषये दोषवानभेदोपचार इति
भेद एवाश्रयणीयः । तथा च प्रत्ययान्तराप्रतिषेधः, परमप्रकृते-
श्चोत्पत्तिर्वैकल्प्येति स्थितमेतत् ॥

(उद्घोषः) गार्गिरपि स्यादिति । भेदविशयायां यथेष्टे ति-
क्षेऽप्यभेदोपचारादनिरूपयि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(५२६० सूत्राक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ स्त्रियां चानियमः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रियां च युवत्यां नियमो न प्राप्नो-
ति—औपगवी माणविका ।

नियमाद्धि स्त्री पर्युदस्यते, 'एको गोत्रे' 'गोत्रा-
यून्स्त्रियाम्' इति ॥

(प्रदीपः) स्त्रियां चेति । चशब्दो दोषसमुच्चयार्थः ।
तत्रानन्तरापत्यस्त्रिया गोत्रस्त्रियां चानियमप्रसङ्गाभावात्सामर्थ्या-
त्पौत्रप्रभृतेरपत्यं स्त्री युज्यते । युवचक्षुषा गोत्रचक्षुषा एकचक्षुषा-
धिकारे 'युवं युवा' इति वचनेनाप्युदस्यते इति नियमार्थाद्धाधितत्वात्
स्त्रियाः पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य गोत्रचक्षुषा नास्तीति 'एको गोत्रे'
इत्येव नियमो नैव । अस्त्रियामिति निषेधाद् 'गोत्रायूनि'

अनेप प्राप्नोति । गर्गशब्दात् गर्गदिभ्यो वज्रिलस्य गोत्रे विहितोपवायन्तरा-
पत्ये इह, गोत्रे च यत्—इति रूपभेद इत्याशयः ॥

७ 'औपगवीं माणविका' इति क. पाठः ।

८ निषेधमात्रमुपपदाध्वनि—सन्नेति । योत्रस्त्रियां निषेधकत्वेन युवत्यां
येवानियमप्राप्तिरिति भावः ॥

९ युवचक्षुषादपत्यं स्त्रीरूपं युज्यत इति शेषः ॥

१० एकचक्षुषाधिकारे—अपत्येदपत्ये मयत्वं युवं युवचक्षुषा नापत्ये इत्यर्थ-
कात् 'अपत्यं युवं युवा' इति वार्तिकवचनादित्यर्थः ॥

११ ननु विद्वान् गोत्रयुवचक्षुषोरपत्येदपत्येदपत्ये पाठभावेन नापत्येदपत्ये
हेतुर्नपत्ये—यत्नत आह—तु सम्बन्धेति ॥

१२ युवचक्षुषादपत्येदपत्येदपत्ये शेषः ॥

१३ पौत्रप्रभृतेः स्त्रीरूपपत्यस्य युवचक्षुषात् गोत्रचक्षुषाभावेन एको गोत्र
इत्यस्य च गोत्र एव नियमप्रकारास्त्रिया युवत्यां नियमो न प्राप्नोतीति भावः ॥

१ 'परस्परयोगा' इति च. अ. पाठः । स च परार्थः ॥ परस्परयोग
इत्यस्य च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः साध्यायोग एव नास्ति निनु परस्परवैव वेग
इति प्रत्यय एव न स्यादित्यर्थः । यस्तुल्य युवोत्तरमन्त्रविमर्शे तु 'परस्पर-
योगा' इत्येव पाठो मन्त्रवृत्तामिति प्रतीयते । अत एव साक्षात्सम्बन्धाभावेऽपि
परस्परयोग सन्धयसद्भावात्प्रत्ययः स्यादित्युक्तमित्यर्थः ॥

२ 'न स्यात्' इत्येव अ. पाठः ॥

३ 'एको गोत्रे' इति सूत्रस्य विवक्षयन्ते तस्यार्थमाह—एकशब्दः
प्रथमवार्तनीति ॥

४ 'वचनेन विना' इति च. य. अ. उ. उच्यते पाठः ॥

५ 'क्षेप ए' इति क. अ. पाठः ॥

६ अथ हि औपगवस्यापत्यमिलये औपगवशब्दात् प्रत्ययः किन्तु अर्धेदो-
पचारादुपगोत्रनगरापत्ये गोत्रे वा क्षान्तमेव रूपम् । यत् उपगोत्रार्थेऽपि

इत्यपि नास्ति नियमः, तथा च क्षियां विवक्षितास्यामनेकप्रत्यय-
प्रसङ्गः । औपगवस्यापत्वं स्त्रीति 'अत इष्' इतीष् प्राप्नोति ।
'इतो मनुष्यजातेः' इति वीप्-अत इजन्ताश्च प्राप्नोति । 'गोत्रं
च चरणैः सह' इत्यत्र शास्त्रीयस्य गोत्रस्य ग्रहणात्, क्षिया-
श्चास्या गोत्रसंज्ञाया अभावात् । एतच्च 'इज उपसंख्यानम-
जात्यर्थम्' इत्येतदनपेक्ष्यैषोदाहृतम् । गोत्रलक्षणश्च यथादिः
पौन्यामेव स्यात् । अजीवद्वंद्व्यायां च क्षियां पौनप्रसूतेरपत्वे ।
जीवद्वंद्व्यायां तु न स्यात् । अपत्यसामान्यलक्षण एव तु स्यात् ॥
नियमादिति । सामान्यापेक्षमेकवचनम्, नियमद्वयादि-
त्यर्थः ॥

(उद्घोतः) चशब्द इति । पूर्वोक्तस्य दोषप्रत्यय स्थितत्वा-
दिति भावः ॥ ननु वार्तिके 'क्षिया च' इति सामान्योक्त्यां च 'क्षिया
सुबलात्' इति विशेषपर्यन्तं निर्वाचयित्वा आह—तत्रानन्तरेति ।
अनन्तरापरस्यैकवाचनानियमप्रसङ्गाभावात्, गोत्रक्षिया तु 'एको
गोत्रे' इति नियमात्तदभाव इत्यर्थः ॥ ननु 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन
'अक्षियाम्' इति 'गोत्रादिति' इत्यस्यैव निषेधे इति भाव्ये 'एको
गोत्रे' इत्यभिधानमनुकूलत आह—युवसंज्ञयेति ॥ तुल्यत्वादेति ।
'जीवति तु' इत्यत्र तुरप्रधारणार्थः । युवेव, न गोत्रमित्यर्थे इति
भावः । ननिष्पत्ति 'इतो मनुष्य' इति जीवि-औपगवी-माणविकेति
तिष्ठति, स्वरे च नास्ति विधेयः-अणन्तान्जीवि, इत्यन्तान्जीवि
वेत्यत आह—इतो मनुष्येति ॥ अत इजन्तादिति । ईवापत्य-
मात्रावदप्रादित्यादित्यर्थः ॥ नन्वजात्यर्थमुपसख्यानमप्येत्यत
आह—एतच्छेति ॥ दोषान्तरमाह—गोत्रलक्षण इति । एवञ्च
तदपेक्षायामपि न दोष इत्यर्थः ॥ पौन्यामेवेति । वचनसामर्थ्या-
द्वेष्टे गणादिभ्यो भवन्त्यत्रादि. स्त्रीष्वे पौन्यामेव स्यात् । एव च
तत्र सावधाशोऽसमित्यर्थः ॥ अवघातान्तरमप्याह—सजीवद्वंद्व्या-
याच्चेति । पौनप्रमूलपत्यभूतायामजीवद्वंद्व्यायाश्च-अत एव गोत्र-
भूतार्या क्षियमित्यर्थः ॥ जीवद्वंद्व्यायां तिथति । युवसंज्ञाया गोत्र-
संज्ञाया बाधादिति भावः । सिद्धान्ते तु क्षियां युवसंज्ञाया अभावात्स
भवेत्यत इति तात्पर्यम् ॥ सामान्यलक्षणः-इत्यादिः ॥

(पक्षविशेषेण दोषोपपादकं भाष्यम्)

फतरस्मिन् पक्षोऽयं दोषः ?

उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते ॥

उत्पादयितरि तावत् अपत्ययुक्ते न दोषः । उत्पा-
दयितरि ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् ।
तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियमे नैव दोषः ॥
सर्वेषु तर्ह्यपत्ययुक्तेष्वयं दोषः ।

सर्वेषु तर्ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् ।
तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति च नियम एव
दोषः ॥

(प्रदीपः) कतरस्मिन्निति । येनोद्भावितो दोषस्तर्ही-
योऽयं न प्रसङ्गः, विरोधात् । किन्तार्हः । पक्षविभागदर्शनेन
भाष्यकारोऽनन्तरौकमेवार्थं प्रश्नपूर्वकं विदुषोति—उत्पाद-
यितरि तावदिति । 'अनियमः' इति यदुक्तं तत्र वाक्यल-
मुद्राययति । यदोत्पादयितुरेवापत्येनं योगो नान्यस्य, तस्मिन्
विवक्षिते एकस्या एव प्रकृतेरेक एव प्रत्ययः प्राप्नोति न त्वनेक-
स्यदा सूत्रद्वयं नैव नियमार्थम्, किं तर्हि ? विध्यर्थमिति-किमु-
च्यते क्षिया चानियम इति । प्रत्ययमालाप्रसङ्गदोषस्तु गोत्र-
लक्षणप्रत्ययाप्रसङ्गदोषश्च स्थित एव ॥ सर्वेच्छिति । वक्ष्य-
माणेन न्यायेन सर्वेऽपत्येन युज्यन्त इति पक्षोपपत्तिः ॥

(उद्घोतः) विरोधोऽदिति । 'वितुरेवापत्यम्' इति पक्षमुप-
क्षिप्य तत्रैव दोषमभिधाय तस्यैव प्रसङ्गो न्याहृत इत्यर्थः ॥ अनन्त-
रौकमेवेति । क्षियां नियमद्वयमप्युक्तैरेकप्रत्ययमसंगकृपानियमः,
गोत्रलक्षणश्च यथादिति चोक्तम्-अर्थमिदं ॥ वाक्यलक्षमिति ।
सामान्योक्तौऽयं वक्ष्यविवादार्थादर्थान्तरकल्पनाया नापौकिः-पाक-
छलम् । प्रकृते च निवेदेन क्षिया गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नो-
तीत्येवमप्युक्तं यदुक्तिवद्विज्ञातानियमसम्बन्धार्थस्य 'एको गोत्रे' 'गोत्रादिति'
इति नियमहास्याप्राप्तिरित्यन्यथावरणेन दोषोद्भावनं क्रियत इत्यर्थः ॥
विध्यर्थमेति । उपयुज्यन्त्यावृत्तीवादावपत्ये प्रत्ययाप्रतिः 'एको गोत्रे'
इति विध्यर्थम् । एव गोत्रान्तावग्रहमादौ मूनि विध्यर्थं 'वैर एवम् ॥
किमुच्यत इति । नियमस्यैवाभावात् 'क्षिया नियमो न प्राप्नोति'
इति किमुच्यत इति भावः ॥ ननु तर्हि निषिद्ध एवाश्रीयतामत
आह—प्रत्ययमादेति । नैव दोषोऽपि स्थित एव, गोत्रलक्षणेन
दोषश्च स्थित इत्येतद्वचनम् ॥

१ गोत्रं चरणैः सहैव शास्त्रीयगोत्रस्य ग्रहणेन औपगवस्यापत्वं
स्त्रीति विवक्षितामिति प्रसङ्गः तस्य युवसंज्ञास्यधिकत्वेन गोत्रलक्षणापत्त्य-
र्थोपपत्त्याभावेन स्त्रीतिवाचनपरिग्रहः स्यादिति विचार्यते ॥

२ प्रियाभावात् इति च पाठः ॥

३ 'एव सत्योऽपि गोत्रमुपायार्थम्' इत्यत्र च 'एव' यदुक्तं इत्यपेक्षाया-
माह—युवसंज्ञयेति ॥

४ 'एकसंज्ञास्योऽपि दोषः' इत्यत्र च 'एकसंज्ञा' इति वचनं ॥

५ 'एकसंज्ञास्योऽपि दोषः' इत्यत्र च 'एकसंज्ञा' इति वचनं ॥

६ 'क्षियां युव' इति च. पा. २. ॥

७ 'उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते तावत् दोषः' इत्येव उद्घोतविशेषेण पाठः
अनुसंधेयः ॥

८ 'यस्यप्रतिभावा' इति च. पा. २. ॥

९ 'यत्नेन गोत्रयोग' इति च. पा. २. ॥

१० विधेयमुपपादयति—किमुच्यते । विदुषोऽपि पक्षमुद्राययति-
गोत्रलक्षणं समर्थयति, तदैव तत्पक्षस्य दोषोऽपि पाठपर्यादिति भावः ॥

११ मदीशोऽपि तत्रैव पक्षमुद्राययति ॥

१२ यत्नेन गोत्रयोग इति च. पा. २. ॥

१३ यत्नेन गोत्रयोग इति च. पा. २. ॥

१४ 'प्रत्ययमादेति' इति च. पा. २. ॥ 'प्रत्ययमादेति' इति च. पा. २. ॥ 'प्रत्ययमादेति' इति च. पा. २. ॥

(उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते दोषान्तरयोपकम्माप्यम्)
उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते स्त्रिया युवत्या अभि-
धानं न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

गोत्रसंज्ञां युवसंज्ञां याधते । गोत्राद् यूनि चा-
स्त्रियां प्रत्ययो विधीयते ॥

(प्रदीपः) इदानीं चाष्टलमिति । स्वाभिप्रायप्रकाशनद्वारे-
त्यर्थः ॥ ननु क्यादिशब्दैर्बुवला अभिधानसम्बन्धाद्—गोत्रविषये-
णेति ॥ अयमेवात्रेति । न ॥ नियमस्वात्मप्राप्तिरूप इति भावः ॥
नियमपूर्वकमिति । नियमोऽपि न सिध्यति, अभिधानं चेत्यर्थः ॥
भाष्ये—अभिधानं न प्राप्नोति—इत्यस्य तयोः स्वात्मनो नियम-
त्वपूर्वकं गोत्रसंज्ञायां भाषादभिधानप्राप्तिरिति भावः । तथा गार्ग्य-
प्रकृतिकयाऽपि स्त्रिया युवत्या अभिधानं न प्राप्नोति । तदाह—
भाष्ये—गोत्राद्यूनि चास्त्रियां प्रत्ययो विधीयते—इति ॥

(उद्घोषः) इदानीं चाष्टलमिति । स्वाभिप्रायप्रकाशनद्वारे-
त्यर्थः ॥ ननु क्यादिशब्दैर्बुवला अभिधानसम्बन्धाद्—गोत्रविषये-
णेति ॥ अयमेवात्रेति । न ॥ नियमस्वात्मप्राप्तिरूप इति भावः ॥
नियमपूर्वकमिति । नियमोऽपि न सिध्यति, अभिधानं चेत्यर्थः ॥
भाष्ये—अभिधानं न प्राप्नोति—इत्यस्य तयोः स्वात्मनो नियम-
त्वपूर्वकं गोत्रसंज्ञायां भाषादभिधानप्राप्तिरिति भावः । तथा गार्ग्य-
प्रकृतिकयाऽपि स्त्रिया युवत्या अभिधानं न प्राप्नोति । तदाह—
भाष्ये—गोत्राद्यूनि चास्त्रियां प्रत्ययो विधीयते—इति ॥

(५२६८ सूत्राक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यूनि चान्तर्हिते नियमस्याप्राप्तिः ।
गार्ग्यार्यस्यापत्यमिति ॥

(प्रदीपः) यूनि चेति । चतुर्थादिना व्यवहिते पञ्चा-
दावित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) नियमस्याप्राप्तिरिति । नियमपूर्वकं गोत्रप्र-
तिकुपप्रत्ययेनाभिधानप्राप्तिरित्यर्थः ॥

(पक्षविरोधाश्रयेण दोषोपपादकं भाष्यम्)

फतरसिन् पक्षेऽयं दोषः ?

सर्वेण्यपत्ययुक्तेषु ।

सर्वेषु अपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेषु ह्यपत्य-
युक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उप-
पन्नो भवति । सति नियमे नैव दोषः ॥

उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः । उत्पाद-
यितरि तर्ह्यपत्ययुक्ते परमप्रकृतेरनन्तराद् गोत्राच्चा-
योगात् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अत्रापि पूर्ववत्प्रभृत्पूर्वकं पक्षविभागेन विव-
रणं वर्तुमाह—फतरसिन्निति ॥ तत्र नियम इति ।
गोत्रादेव यूनीति भावः ॥ परमप्रकृतेरिति । पञ्चमस्य त्रि-
मिरपत्यापत्यवत्सम्यन्धमावादित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) पक्षविभागेनेति । विदुरेवापत्यमिति पक्षे
वार्तिकप्रदर्शयि बहूलमिर्त्यर्थः ॥ भाष्ये—सर्वत इति । बहूलमह्वल-
न्तरापत्यमत्ययोऽपत्ययुक्त्वप्रधानत्वादित्यर्थः ॥ तत्र 'एको गोत्रे'
इति नियम उपपन्न इति भाति । श्रुदस्यति—गोत्रादेवेति ॥ ननु
पञ्चमस्य गगोदिनैकदेशान्तरानादिरूपसंग्रहस्तत्त्वावादाह—पञ्चमस्य
त्रिमिरिति । यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिरित्यस्य नियमाप्राप्तिरिति
नार्थः, किंतु प्रत्ययाप्राप्तिरित्यर्थ इति तात्पर्यम् ॥

(दोषसमुच्चारकम्भाष्यम्)

यूनश्च न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

गोत्रादिति नियमात् ॥

(प्रदीपः) यूनश्चेति । चतुर्थादित्यर्थः ॥ गोत्रा-
दिति । चतुर्थस्य युवत्याहोत्रसंज्ञाया अर्भावात् ।

ननूत्पादयितर्यपत्ययुक्ते नियन्तव्यस्याभावाद् 'गोत्राद्यूनि'
इति विध्यर्थं भविष्यति । तत्रानन्तरं यूनि गोत्रात्स्तिष्ठ एव प्रत्यय
इति व्यर्थहिते यूनि गोत्रेण तस्यायोपाद्राप्ताः प्रत्ययो विधास्यते ।
तत्किमुच्यते—'यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिः प्रत्ययस्य' इति ?

उच्यते—उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते गोत्रसमुदाये प्रत्ययमाला-
प्रसङ्गविश्रुत्यर्थम् 'एको गोत्रे' इति सूत्रं यथा नियमार्थम्, एवं
युवसमुदाये युवसामान्ये वा युवशब्देनोच्यमाने गोत्रादगोत्राच्च
प्रत्ययप्रसङ्गे—गोत्रादेव यूनि—इति नियमे क्रियमाणे विध्यर्थत्वा-
भावाद्युक्तमुक्तम्—'यूनि चान्तर्हिते' इति ॥

(उद्घोषः) नियन्तव्यस्येति । निवमेन श्रुदस्येत्यर्थः ।
एकैसादेकस्येव प्रत्ययस्य प्रसङ्गादगोत्रात्परमप्रकृत्यनन्तरापत्यरूपायूनि

भावः ॥

१. पक्षस्य प्रत्ययस्य प्राप्तिरन्येन श्रुदस्य कोऽप्यन्यो ग्राह्येत्यर्थः ॥

२. एषास्मादिति । उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते इति भावः । गोत्राद्यूनीति सूत्रस्य
नियन्तव्यमाश्रित्य परिहरति—एकस्मादित्यादिना । अस्मिन् पक्षे उत्पादयि-
तरेवापत्यमत्ययेन गोत्रात्स्तिष्ठेत्कस्मै प्रत्ययस्य प्रसङ्गः । अतो गोत्रप्रत्यया-
न्धमिवापत्यमत्ययस्यापत्ययुक्तेरुत्पादनात् परमप्रकृत्यनन्तरापत्यरूपायूनीत्यस्य युवशब्दान्वेन
तस्मात्पूर्वमन्येन न प्राप्नोति तस्मात्पि अनन्तरापत्यमत्ययान्तरापत्यमत्ययवधि-
त्यस्यप्रत्यये कृते तस्मान्ननुयं वाक्येऽगोत्रादुपपत्त्यः स्यात् । स च गोत्राद्यूनीति
सूत्रेण नियन्तव्य इत्येव न । उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते पक्षे गोत्रागोत्रावपत्यम-
त्ययेन न प्राप्नोति किंतु अगोत्रप्रत्ययान्तरापत्यमत्ययेन प्राप्नोतीति न निवमार्थवत्त्वं,
'गोत्राद्यूनि' इति सूत्रस्याश्रयः ॥

१ 'गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञाया वाचा' इति ख ग घ ङ पाठः ॥

२ 'उत्पादयितरि ह्यपत्ययुक्ते' इति ॥

३ 'पक्षप्रविभाग' इति ख ङ ञ पाठः ॥

४ पञ्चमस्य चतुर्थेनापत्यापत्यवत्सम्बन्धो न तु प्रथमैकमिति भावः ॥

५ 'तत्र नियम उपपन्नो भवति' इति भाष्ये नियमपदेन 'एको गोत्रे'
इत्यस्य न महत्त्वम्, किंतु 'गोत्राद्यूनि' इत्यस्य महत्त्वम् । सर्वत
उत्पत्त्या 'एको गोत्रे' इति नियम उपपत्तेरिति, यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिरिति
दोषोऽपि तदवश्यम् एवीवेतात् आह—उच्यते ॥

६ 'अमावास्या' इति क, पाठः ॥

७ गोत्रप्रत्ययान्तरान्तरे यूनीति शेषः ॥

८ गोत्रप्रत्ययान्तरान्तरापत्यमत्यये कृते तस्मात्पूर्वमन्येन न प्राप्नोति इति

प्रत्ययान्त्येवपि युवाऽपत्यप्रत्ययान्तात्प्राप्नोति, तथाऽपि तस्यां व्यक्तौ गोत्रागोत्रान्यामप्राप्त्या नियमानुपपत्तिरिति भावः ॥ यथा नियमार्थ-
मिति । परेण स्वीकृतमित्यर्थः । तद्वैय्युपमानुसारेण दूषणदानमिति
तात्पर्यम् । प्रत्ययविधित्वे तु युवप्रत्ययान्तादपि युवप्रत्ययप्रसंगो दोष
इति बोध्यम् ॥ युवसमुदाय इति । तदभिप्रायमेव सूत्रे एवमचन-
मिति भावः ॥ युवसामान्ये वेति । जातवैयवचनमिति भावः ॥
अगोत्रादिति । युवप्रत्ययान्तरूपादित्यर्थः ॥

(द्वितीयपक्षोपपादकभाष्यम्)

सन्तु तर्हि सर्वेऽपत्ययुक्ता इति ।

कथं पुनर्हायते सर्वेऽपत्ययुक्ता इति ?

एवं हि याशिकाः पठन्ति—दशपुरुषानूकं यस्य
गृहे शूद्रा न विद्येरन् स सोमं पिबेदिति ।

यदि च सर्वेऽपत्ययुक्ता भवन्ति, तत एतदुपपन्नं
भवति ॥

(प्रदीपः) सन्तु तर्हि । तेन व्यवहितेऽपि यूनि
गोत्रादेवेति 'यचनाद् गोत्रप्रत्ययो भविष्यतीति नास्त्ययं दोषः—
'यूनि चान्तर्हिते' इति । दशपुरुषानूकमिति । अनुपूर्वा-
त्कायते—अनूकानमनूक इति 'परम्यं यविधानम्' इति कः ।
'अन्येषामपि' इति धीर्वाचम् । दशपुरुषा अस्मिन्ननूके इति
बहुमीहिः । दशपुरुषोऽनूकोऽस्मिन्निति पुनर्वहुमीहिः । दशपुरु-
षानुचशब्दन्तम्, दशपु पुर्वेष्विति यावत् ॥ शूद्रा इति ।
विवाहिताः ।

शूद्रा येदी पत्ययः ।

इति यचनात्पातहेतुः शूद्रा । एकस्मिन् पतिवै सर्वेषां पीत
इत्येतद्दशपुरुषानुचशब्देनोक्तं भवति । तत्तत्प्राथम्येन सर्वान्
प्रत्यपातहेतुत्वात्पत्यमित्युक्तं भवति ॥

नन्वेवस्यैवापलोपत्तौ व्यापाराकथं तेनान्येषां सम्बन्धः ?
त्रियागर्भो हि उपेन्न सम्बन्धो नान्यथेति—उद्वृण्वते ।

नैप दोषः । पुत्रोत्पादनमेव गोत्राप्त्युपत्तौ व्यापारः, तद-
न्तरेण तस्यात्मन्यात् । 'अपरां गोत्रप्रयुति' इति मुख्यं
सामानाधिकरन्थ्यमस्मिन् परा उपपद्यते । पूर्वत्र तु पक्षे गोत्रं
सामानाधिकरन्थ्यं स्यात्, अपत्यापत्यव्यापत्यव्यपचारत् ॥

(उद्धोतः) तत्पत्यव्यपत्येभ्यः यदाऽनन्तरौक्तोपाभावस्तथा-
ऽऽह—तेनेति । परमप्रकृत्योक्तपतिवैयवचनमेव दोषो नास्तीत्येति
गोचरम् ॥ अनूकानं—शूद्रः ॥ अनूकैऽस्मिन्निति । शूद्रोऽन्य-
वर्थाः ॥ अनूकैऽस्मिन्निति । काचयनेत्यर्थः । दशपुरुषानु-
चावेत्यवधारणः ॥ एतत्तद्व्याह—दशपुरुषानुसंज्ञादन्तमिति ॥
आप्ये—दशपुरुषानूकमिति—काचयोगे द्वितीया, ननु दापीनेन
एतत्तत्तद्व्याह गोत्रान्तरादन्तराह—विवाहिता इति ॥ ननु

चातुर्वर्ण्यविवाहसंरक्षणं दोषहेतु आह—शूद्रावेदीति । शूद्रा-
प्रथमदोषेत्यर्थः । 'पत्यय' इति पाठे 'अत्र' इत्यस्य नरकविशेष
इत्यर्थः ॥ आप्ये—यस्य गृह इति । कुले इत्यर्थः । तत्र पठपर्यो-
ऽपत्यापत्यवत्सम्बन्धः । अनेन सर्वान्प्रत्ययपत्यव्य बोधितम् । दशपुरु-
षाणां मध्ये कस्य चित् पावेन चास्य पात उक्तः । स च दशपुरु-
षाणामस्य सन्ध्ये सत्येव, सन्बन्धस्यापत्यापत्यवद्भावं पद, नान्यः
असंभवदित्यपि बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि सर्वेऽपत्ययुक्ता इत्यर्थस्य कथं
सिद्धिरित आह—एकस्मिन्नेति ॥ क्रियागर्भेति । जन्यजनकमावा-
ष्टुपयोगिकिंवाक्यत्वं इत्यर्थः ॥

(पूर्वपक्षोक्तदोषनिरासभाष्यम्)

कथम्—पदुकम्—'पितामहस्योत्सङ्गे द्वारकमा-
सीनं कश्चित्पृच्छति कस्यायमिति, स आह वैचद-
त्तस्य यद्दत्तस्य वेति, उत्पादयितारं व्यपदिशति
नात्मानम्' इति ।

उत्पत्तिस्तस्य विवक्षिता ।

सर्वेषां न इदमपत्यम्, वैचदत्तस्त्वस्योत्पादयि-
तेति ॥

(प्रदीपः) उत्पत्तिस्तस्येति । सामान्यशब्दस्यापि
कचिद्विशेषो वृत्तिदर्शनात् । यथा गोमण्डले व्यवस्थितं गोपालकं
कश्चित्पृच्छति या पदवतीति ॥ सर्वेषामिति । यदा गर्गस्य
पौत्रप्रयुति सर्वेषां गर्गगार्गिगार्ग्याणामपत्यं भवति तदा गार्गि-
गार्ग्याभ्यां प्रत्ययो मा भूद् गर्गशब्दादेव यथा स्यादिति—
एवमर्थम् 'एको गोत्रे' इत्येतदित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु सामान्यशब्देन प्रमातृव्युत्पत्तिर्विवक्षिता ?
तत्राह—सामान्येति । सर्वेषामपत्ययोगे वृत्तिहेतुराह—यदा
गर्गसेति ॥

(द्वितीयपक्षे सूत्रप्रयोजनाप्रतरणभाष्यम्)

अथ सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु किमनेन क्रियते एको गोत्र
इति ?

(५२६९ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सर्वेषामपत्ययोगात् प्रत्ययान्ताद्
गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्रे ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वेषामपत्यपत्ययोगात् प्रत्ययान्ता-
द्गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्र इत्युच्यते ॥

(सूत्रप्रयोजनाभाषोपपादकभाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् ।

किं तर्हि ?

तत्र न क्षायते क एको भवेति, यो वा परममष्ट-
तेषो वाऽनन्तरादिति ॥

(प्रदीपः) न तु क्षायत इति । 'एकः' इति सामान्यानेनोपादानादिशेषस्यानवगम इत्यप्रतिपादकत्वात्सन्देशलक्षणमप्राप्त्यर्थं प्रसक्तमित्यर्थः । उत्पादयितरि त्वपत्ययुक्ते क्रमेण सम्बन्धविक्षायां गोत्रसमुदाये प्रत्ययमालाप्रसङ्गे एक एव भवतीत्युच्यमाने य एव परमप्रकृतेः प्राप्नोति स एव भवतीति नास्ति तत्रैकविशेषज्ञानलक्षणो दोषः ॥

(उद्घोषः) ननु पक्षान्तरसाधारणेऽसिन्धोपे न तद्वादिनाऽप्यभ्येन्युक्तोक्त्योऽत आह—उत्पादयितरि त्विति ॥

(५२०० नियामकत्वाभावसोपपत्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ नियमानुपपत्तिश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) नियमश्च नोपपद्यते ।

किं कारणम् ?

(५२०१ नियामकत्वाभावसाधकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ न होकस्मिन्नपत्येऽनेकप्रत्यय-
प्राप्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न होकस्मिन्नपत्येऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति ।

किं तर्हि ?

(प्रदीपः) न होकस्मिन्निति । एकैनेव तस्यार्थस्योक्तत्वाच्चस्मिन्नपत्ये एकः प्रत्ययः कियते तस्मिन्नेव नास्त्यपरस्य प्रत्ययस्य प्रसङ्ग इति तस्मिन्निगमनार्थकमेवेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) एकैनेवेति । 'एको गोत्रे' इत्यन गोत्रपदेन गोत्रत्वविशिष्टलक्षणीयसिद्धेरेति भावः ॥

(५२०२ नियामकत्वाभावे दोषसाधकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ अपत्यान्तरे शब्दान्तरात्प्रत्ययान्तरप्राप्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपत्यान्तरेऽपत्यान्तरे शब्दान्तराच्छब्दान्तरात् प्रत्ययान्तरस्य प्रत्ययान्तरं प्राप्नोति । फगन्तादिषु, इजन्तात्फगिति फगिजोर्दाशतयी प्रत्ययमाला प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अपत्यान्तर इति । सामान्यापेक्षं वैयर्थिक एकवचनम् ॥ भाष्यकारस्तु भेदं वीक्ष्य च साकल्यप्रतिपादनायाभिप्रेत्य विवृणोति ॥ दाशतयीति । दशावयवा यस्य संघेयस्य स दशतयः संघः, तत्र भवा दाशतयी । अनेकप्रत्ययप्रसङ्गप्रतिपादनपरं चैतत् । नत्वत्र दशायां विवक्षितः । अतोऽन्तरमेव कनित्युक्तं 'अपत्यं समुदाययेत्' इति पठ्यते ।

अन्यत्र तु प्रत्ययमालाप्रसङ्गप्रधानान्तरम् 'कतरस्मिन्' इत्यादि सर्वं पूर्वोक्तं पठ्यते । तत्पुनरुक्तत्वादप्रत्ययत्वादभ्येन्येक्षितम् ॥

(उद्घोषः) ननु दाशतयीत्युक्तेर्विशयपत्येनपि किं तावलेव प्रत्ययमाला ? नेत्याह—अनेकेति ॥

(पक्षविशेषाश्रयेण दोषोपपादकभाष्यम्)

कतरस्मिन् पक्षेऽयं दोषः ?

सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु ।

सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति नियमे नैव दोषः ॥

उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः । उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियमे एव दोषः ॥

(प्रदीपः) अन्ये त्वेवं पठन्ति—'कतरस्मिन् पक्ष एव दोषः ? सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम्, तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति नियमे नैव दोषः । उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः । उत्पादयितरि ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियमे एव दोषः । उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते न दोषः । कथम् । अपत्यं समुदाययेत्' इति । अयं ग्रन्थ एव, पक्षेपरिहारेण दोषपरिहारात् ।

अस्यायमर्थः—यदा सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते तदैकस्मिन्नेव गोत्रापत्ये गर्गगार्गिपागर्थेभ्यः पर्यायेणापत्यापत्यवत्सम्बन्धनिबन्धनायां प्रत्ययप्रसङ्गः । तत्र यदा गर्गशब्दात् प्रत्यय उत्पद्यते तदैक एव गोत्रापत्ये प्रत्ययो भवति । यदि तु गार्गिगार्ग्यशब्दाभ्यामुत्पद्यते तदा पूर्वस्मिन् स्थिते परस्मोत्पादनादनेकः प्रत्ययः कृतः स्यात् । तस्मादनेकप्रत्ययनिवारणाय 'एको गोत्रे' इति नियमः कियते । तेन गर्गशब्दादेनोत्पत्तिरुक्ता भवति । यदा तत्प्रादयितवापत्येन युज्यत इति पक्षः, गोत्रशब्देन चैकमेवापत्यमुच्यते तदोत्पादयितुरेक एव प्रत्ययः प्राप्नोतीति नियन्तव्याभावाच्चियमो नोपपद्यत इत्यपत्यपरम्पराविषयायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गदोष आपतयेत् ॥

(दोषनिरासभाष्यम्)

उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते नायं दोषः ।

कथम् ?

(उद्घोषः) येन गर्गशब्दादेवेति । अनेन न ज्ञायते क एक इति, निवमानुपपत्तिहेतुर्दोषद्वयनिरासो दर्शितः ॥ भाष्ये—

सापि तावन्ना प्रत्यया प्रयुज्यन्ति—इति दाशतयीत्किरसङ्गता स्यादताह—अनेकेति ॥

५ 'पक्ष विविधाग्रे' इति थ ख. च. पाठः ॥

६ पक्षान्तरे दोषाभावमाह—यदा तत्प्रादेति ॥

१ 'अपत्यान्तरे' इत्येकवचनमित्यर्थः ॥

२ ननु वार्तिकपादनात्तदर्थे 'अपत्यान्तरे—अपत्यान्तरे' इति द्विवचनमनुपपन्नत आह—भाष्यकारसिद्धिर्वा ॥

३ 'संघातस्य' इति थ. छ. न. पाठः ॥

४ ननु अपत्यान्तरेऽपत्यान्तरे प्रत्ययान्तरं प्राप्नोतीत्युच्यमाने यावन्ति अप-

उत्पादयितरि चेति । चेन 'सर्वेष्वपत्येषु' इति पक्षे तु नैव दोषः, अत्रापि पक्षे न दोष इत्यर्थः ॥

(दोषनिरासे श्लोकमाध्यम्)

अपत्यं समुदायश्चे-
न्नियमोऽत्र समीक्षितः ।
तस्मिन्सुबह्वः प्राप्ता
नियमोऽस्य भविष्यति ॥

अपत्यमित्यनेन सर्वेषमुपगमादिपितृकमपत्यं समी-
क्षितम् । तस्मिन्सु बह्वः प्रत्ययाः प्राप्ताः । निय-
मोऽस्य भविष्यति—एको गोत्र इति ।

(प्रदीपः) अत्रापि पक्षे परिहारोऽभिधीयते—अपत्यं
समुदायश्चेदिति । अपत्यशब्देनापत्यसामान्यवाचिनाऽपि
प्रकरणशब्दाद् गोत्रापत्यमेवोच्यते, तेनायमर्थः । गोत्रशब्देन
गोत्रसमुदायोऽभिधीयते, अवयवधर्मेण समुदायस्य गोत्रव्यप-
देशात् ।

अन्ये त्वाहुः—'अपत्यं गौत्रप्रवृत्ति गोत्रम्' इत्यत्रापत्यशब्देन
क्रियाशब्देन समुदायोऽभिधीयत इति तस्यैव गोत्रसंज्ञा क्रियते ।
कश्चित्तु अवयवमात्रेऽपि गोत्रशब्दो वर्तते । समुदायेषु प्रवृत्ताः
शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति न्यायात् । ततश्च 'एको गोत्रे'
इत्यस्यायमर्थः—'गौत्रप्रवृत्त्यपत्यपरम्पराविषयाया प्रत्ययमाला-
प्रसक्ते एक एव कर्तव्यो नानेकः' इति । तेन परमप्रकृतेरेव
सम्बन्धाधयेनापत्यापत्यवत्सम्बन्धविषयाया प्रत्ययः कर्तव्य
इत्युक्तं भवति ॥ तस्मिन्निति । समुदाय इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु एते गोत्रप्रदीपदानात् 'अपत्यं समुदायश्चेत्'
इत्युपपन्नमत आह—अपत्यशब्देनेति ॥

नैनु मुच्ये संभवति गौत्रगोत्रस्य समुदायस्य ग्रहणं न युक्तमत
आह—अन्ये त्विति । वार्तिकसोपलक्ष्यशब्देन गोत्रसहायनसम-
पत्यमिति युक्त इति भावः ॥ क्रियाशब्देनेति । उर्ध्वान्नक्रिया-
ऽधीनं पठनाजनकत्वं ध्यातव्यम् ॥ तस्यैव—अपत्यसमुदायस्यैव ॥
कश्चित्—गोत्रेऽङ्गमीत्यादि ॥

अत्राहुः—'आपत्यादरेऽपि गोत्रशब्देनाऽपत्यगोत्रसमुदायो लक्ष्यत

इति युक्तम् । इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये—अपत्यपदं प्रयुक्तम्, 'सर्व-
सुपत्यादिपितृकमपत्यं समीक्षितम्' इति चोक्तम् । अत एव वैयर्थ्योऽपि
वक्ष्यति—परमप्रकृतेरेवेति । किं चेन्न सति गौत्रसमुदायेऽनेक-
प्रत्ययवारोऽपि तृतीये वाच्ये प्रत्ययपदं न निवारितं स्यादिति
बोध्यम् । ननु मूलप्रकृतेरप्राधान्यविषयमेव स्यादत्र पक्षे, न तु
नियमापत्तिमिति चेन्न । विधित्वे एकग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । 'गोत्रे' इत्युच्येव
'प्रथमात्' इत्यनुवृत्त्योपवादिभ्योऽङ्गादिविधानेन त्वदिष्टसिद्धेः । एक-
ग्रहणसाधनार्थान्नियमेनैकाग्र्यनुशासनात् परमप्रकृतेर्विधिरपि परम्परा-
पत्यापत्यवत्सम्बन्धे प्रवर्तते इत्यनुमीयत इति न दोष इति दिक् ॥

(चतुर्थवार्तिकोक्तदोषनिरासमाध्यम्)

यदप्युच्यते 'स्त्रियां चानियमः' इति ।

एवं वक्ष्यामि—गोत्राद्युनि प्रत्ययो भवति, स्त्रियां
नेति ॥

(प्रत्याक्षेपमाध्यम्)

एवमपि स्त्रिया युवत्या अभिधानं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । अस्त्रियामिति योगविधौने
कृतेऽपि यदि नाम गोत्रादेव यूनीत्यस्य नियमस्य निषेधो न
भवति तर्थाऽपि प्राधान्यायुवप्रत्ययस्यैव निषेधः प्राप्नोति, न तु
युवसंज्ञायाः । ततश्च गोत्रलक्षणः प्रत्ययो न प्राप्नोति, अपत्य-
सामान्यलक्षण एव ॥ प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ततश्च गार्ग्यस्यापत्यं
स्त्रीति गार्ग्यशब्दादयम्न स्यात् । तदभावात् 'यद्यश्च' 'प्राचां एव
तद्विदः' इति वीक्ष्यो न स्याताम्—गार्गी गार्ग्यमीतीति ॥

(उद्योतः) ननु योगविभागेन स्त्रियां युवत्वनिषेधात् गोत्र-
प्रत्ययान्तगार्ग्यशब्देन युवत्याः स्त्रिया अभिधानं भविष्यति, इत्यत्र
आह—यद्ये नामेत्यादि । यद्यपीत्यर्थः ॥ निषेधो न भवतीति ।
योगविभागात्प्राप्त्या 'अस्त्रियात्' इत्येव इति भावः ॥ न प्राप्नो-
तीति । युवसंज्ञाया गोत्रसंज्ञाया वार्थेदिति भावः ॥ यच्च स्यादिति ।
किन्तु इमेव स्यादित्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानमाध्यम्)

एवं तर्हि—एवं वक्ष्यामि—गोत्राद्युनि प्रत्ययो
भवेति, ततः—स्त्रियां लुक् ॥

(प्रदीपः) स्त्रियां लुगिति । गौर्वशब्दात् फलो लुपि
कृते यथायथं रूपद्वयं तिष्ठति ॥

१ भाष्ये 'उत्पादयितरि च' इति पाठोऽपि तिष्ठेव एते दोषाभावात् पूर्व-
मिच्छते च दोषोऽत्रैवेति ग्रन्थिवारणाभावात्—येन सर्वमिति ॥

२ अपत्यं समुदायश्चेदिति प्रकरणशब्दात् गोत्रशब्दो भवत्यपत्यमिति—
अपत्यशब्देनेति । प्रकरणशब्दात् गोत्रशब्दो भवत्यपत्यमिति गोत्रापत्यमे-
वोच्यते इति भावः ॥

३ 'देव सवर्गपितरश्च' इति छ. अ. वा. पाठः ॥
४ एको गौत्र इत्यस्य द्वितीयादिकृतो हेतुमाह—ननु मुच्ये इति ॥

५ पूर्वमिति पक्षे अपत्यशब्देन गोत्रापत्यमित्युच्यते, अस्मिन् पक्षे न
अपत्यशब्देन अपत्यं गोत्रप्रवृत्ति गौत्रमपत्यं युक्तं इत्यर्थः ॥

६ अपत्यपदस्य विपरीतार्थत्वं त्वद्विदः—उपपत्तेरिति ॥

७ 'किं चेन्न सति' इति छ. अ. वा. पाठः ॥
८ 'यद्यश्च' नाम अस्त्रियामिति गोत्रशब्दोऽपि द्वे (गोत्रविभागात्प्राप्त्या)

गोत्रादेव युनीति नियमस्य निषेधो न भवतीत्यन्वयः । गोत्रविभागाद्यपि गोत्र-
मूलपरिभाषिते युवत्ये वक्ष्यति निषेधे गृह्यते गोत्रमपत्यमात्रेणैव मूलतः स्त्रि-
यादित्यर्थः ननु युवत्यः, योगविधौ तु वक्ष्यमाणमपत्यमिति नियमस्य निषेधो
न भवतीत्यर्थः ॥

९ ननु अस्त्रियामित्यनेन नियमस्य निषेधाभावे वक्ष्यमाणे यद्यपि गोत्रोऽङ्ग-
तत्त्वहेतवेन वक्ष्यतेत्यत्र आह—तथापीति ।

१० 'स्त्रियां युवत्येव' इति नियमादेन गोत्रसंज्ञाया परत्वात्पुनरुक्त-
त्वात् इत्याशयः ॥

११ 'नवमि', 'स्त्रियां लुक्' इति छ. वा. पाठः ॥

१२ अस्त्रियामित्यस्य द्वितीयादिकृतो हेतुमाह—यथा गार्गी गार्ग्यमीति द्वे
वाक्येति—ग्रन्थसंज्ञात्पक्ष इति ।

(पक्षद्वयोपसंकलनमाप्यम्)

इहोत्पादयितर्यपत्ययुक्ते प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो
चकच्यः, परमप्रकृतेऽधोत्पत्तिर्येकव्या ।

सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो चकच्यः ॥

(प्रदीपः) इदानीं पक्षद्वयोक्तदोषपरिहाराय तत्संकीर्तनं
करोमि—इहेति ॥ सर्वेष्विति । ननु नायं दोषः पूर्वमुक्तः ।
नैतदस्ति । नै श्रूयते क एको भवतीत्यभिधानादर्थत उक्त
एवायं दोषः ॥

(उद्घोषः) पक्षद्वयोक्तेति । सैवम्याते तु—उत्पादयितर्य-
पत्ययुक्ते नैतयोः परिहारः, भिषिषसम्बन्धेनै नियमानुपपत्तेः ।
'प्रयमाद' इत्यनुवृत्त्यैव निषे तिष्ठे 'प्रक्रमहणसामर्थ्यान्नियमः' इत्यपि
न युक्तम्, तस्य चूते प्रमोद्यादितादित्यर्थकत्वात् । किञ्च निर्यमात्वे
परम्परासंबन्धे प्रत्ययविध्यनुपपत्तिः । न च सोऽपि तेनैवानुनीयते,
सर्वविषयस्य वचनव्यापारस्यान्यत्र प्राप्यदृष्टत्वादिति । अन्वयेऽपि
नियमासंभवः, एवमित्थपक्षेऽनेकप्रत्ययाप्रोतेः । अपैलसमुदायलक्ष-
णायाञ्च न मानमिति शब्दमववादया सर्वेष्टसिद्धिरिति भावः ॥ अत्र
दोषे उक्तत्वाभावनाशङ्कते—नन्विति ॥ अर्थत इति । क ईको
भवति यो वा परमप्रकृतेर्यो चानन्तरादित्यनेनानियम उक्तत्वात्परि-
हाराय प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो चकच्य इत्युक्त एवावयवमर्थ इति भावः ॥

(५२७३ दोषवारणवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ तस्मात्प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मात्प्रतिषेधो चकच्यः ॥

(प्रदीपः) तस्मादिति । नैपलादित्येव चकच्यम् ।
तेनापलप्रत्ययान्तादपैले प्रत्ययो न भवतीत्यवयवमर्थः संपद्यते ॥

(उद्घोषः) नापत्यादिति । अपलसम्बन्धिप्रत्यय अपलः,
तस्मादित्यर्थः ॥

१ 'न तु ज्ञापये' इति श्रु पाठः ॥

२ इत्यभिधानादनुत्पत्तत्वात् ॥

३ एवमन्ता विद्वान् 'एको गोत्रे' इति सूत्रस्य गोत्रपदस्यलक्षणात्तत्र,
दोषमा निराहृता—तदाह—सूत्रस्यास्ति तु इति । तु नाहंति, स्मृतिः,
एवविषयस्यास्यसम्बन्धेऽपि दोषाः सन्त्येवेति ॥

४ उत्पादयितर्यपत्ययुक्तेति । भाष्योक्तमवयवमर्थ इत्यर्थः ॥

५ विद्वान्प्रत्ययविषये उपगोत्रादीनि विविधेति तत्प्रत्ययलक्षणात्तेन प्रत्यया-
मातरस्य सूत्रस्यानुपलब्धविषयकत्वसम्बन्धेन निषेधानुपपत्तिरिति भावः ॥

६ तस्यन्वयमादिति पदस्य ॥

७ 'नियमपरत्वे' इति च. श्र. पाठः ॥

८ एवविषयस्य वचनव्यापारस्यान्यत्र दर्शनाभावेन दृष्टान्ताभावानुमानन-
शक्यमिति भावः । अत्र हि दोषशब्दस्य योगानुवचनस्यैव लक्षणाभावात्पुन-
एकः, दोषे परः, प्रयोगे थापर इति गोत्रे एक इति कथनेऽपि अनेकेषामप्यवय-
नामपरम्परा प्रामोदिति स्वयं सत्त्वं निषेधार्थमित्येकान्युपपन्नद्वारा परमप्रकृते-
विधिरपि परम्परापरसत्त्वसम्बन्धे प्रवर्तते इत्यनुमानधर्मकः । दृष्टान्ता-
१७ पा० च०

(५२७४ प्रकाशान्तरेण दोषवारणे द्वितीयवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ संज्ञाकारिभ्यो वा

प्रत्ययोत्पत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्ति-
र्येकव्या ॥

(प्रदीपः) संज्ञाकारिभ्य इति । कुलव्यपदेशहेतव
आदिपुरषाः संज्ञाकारिण उच्यन्ते ॥

(उद्घोषः) कुलव्यपदेशहेतवः—सर्ववित्तशब्देन स्वा-
स्थानां व्यवहारहेतवः ॥ आदिपुरषाः—गर्गादय इत्यर्थः ॥

(प्रत्यासोपसमाधाने दोषभाष्यम्)

एवमप्योपगयी माणविका, अनुपसर्जनं नादिति-
कारो न प्रामोति । मा भूदेवम्—अप्योऽनुपसर्जन-
मिति ।

अणन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति ।

नैवं शक्यम् ।

इह हि दोषः स्यात्—काशकृत्स्नना प्रोक्ता भी-
मांसा काशकृत्स्ने, तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी ।
अणन्तादिति कारः प्रसज्येत ।

नैप दोषः ।

अध्येष्यामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यम् ।
यश्चात्राध्येष्यामभिधेयायामण, लुप्तः सः । यश्च
श्रूयते, उत्पन्नस्तत्सादीकार इति कृत्या पुनर्न भवि-
ष्यति ॥

इह तर्हि—औपगयी माणविका भार्याऽस्य औप-
गवीभार्यः, जातिलक्षणः पुंवद्भायमतिषेधो न
प्रामोति ।

मा भूदेवम्, 'वृद्धिनिमित्तस्य' इत्येवं भविष्यति ।
यस्तर्हि न वृद्धिनिमित्तम्—श्लुचुकायनी माणविका
भार्याऽस्य श्लुचुकायनीभार्यः ॥

भावानुमानम्, गोत्रशब्दस्य तादृशव्यवहारश्च न मानमित्यनुमानासम्भ-
व इत्यर्थः ॥

९ अन्वयेऽपीति । सर्वेष्वपत्ययुक्तेष्विति द्वितीयपक्षे इत्यर्थः ॥

१० ननु पक्षद्वयेषु गोत्रपदस्य गोत्रगोत्रवृत्तद्वय-
लक्षणाभावेन निषे-
धस्यसम्भ-
व इत्यनुपपत्त्याह—अपलसमुदायेति ॥

११ दोषस्यार्थत उक्तत्वकारमाह—क एको भवतीति ॥

१२ तस्मात्प्रतिषेध इति वार्तिकमार्थ—नापत्यादित्येवेति । एको गोत्रे
इत्यस्य स्थाने नापत्यादित्येव सूत्रमात्रकथनेऽपि, अपलसम्बन्धिप्रत्ययलक्षणात्प्रत्ययो-
न—इत्येवमिति वार्तिक भावः ॥

१३ 'अपलस्य' इति क. पाठः ॥

१४ ननु कुलव्यपदेशादिशब्दस्य व्यवहारहेतवः सर्वेऽपि तत्प्रत्ययद्व-
इति आदिपुरषा इत्येवमुपपन्न स्यादत आह—एववित्तशब्देनेति ॥

१५ 'कृत्स्नी काशकृत्स्नीभ्यो' इति च. श्र. न. पाठः ॥

१६ 'जाह्नवीति' इति च. श्र. न. पाठः ॥

१७ 'वृद्धिनिमित्त' इति च. श्र. न. श्र. पाठः ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । औपगवस्यापलं स्त्रीलैत इजो लुकि कृतेऽनुपसर्जनाधिकारादण्कारेणोपसर्जनत्वात्तदर्थस्य प्रत्ययार्थप्रतिविशेषणत्वादण्क्षण ईकारो न प्राप्नोदीत्यर्थः ॥ अणन्तादिति । प्रत्यये लोते प्रकृतिरेव प्रत्ययार्थमाहेत्यणन्तस्यानुपसर्जनत्वमिति भावः ॥ काशरुत्स्निनेति । 'इयश्' इत्यण्, तदन्तादप्येयामण्, तस्य 'प्रोक्लुक्' इति लुक् । 'लुक्तदितलुकि' इति द्वीप्रत्ययस्य लुक् । अत्राणन्तस्याप्येय्यां संकान्तत्वादनुपसर्जनत्वादीकारेण प्रसङ्गः ॥ पुनर्न भविष्यतीति । शास्त्रस्य सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वादिति भावः । अप् तु पूर्वमनुत्पन्न इति उत्पद्यते । अपवादस्याप्रवृत्तानुत्सर्गस्यानिवारणात् ।

नन्वेवमापिशलिना प्रोक्तमापिशलम्, तदधीते-आपिशला ब्राह्मणीति 'औ' प्राप्नोति । तस्यादण् एवानुपसर्जनप्रहणं विशेषणमित्यौपगवी माणविकेति न सिध्यति । एवं तर्हि वक्ष्यमाणोपादिष्टत्वाभावादेतद्व्याप्यकारेण सुष्ठु न निरूपितम् ॥

जातिलक्षण इति । गोत्रसंज्ञाया अभावे जातिरूपमाभावात् । यदा तु 'गोत्रं च चरणैः सह' इत्यत्र गोत्रसंज्ञेनापलमानं श्रुते तदौपगवीभार्य इत्यत्र जातिलक्षणौपवद्भावप्रतिषेधौ सिध्यत एव ॥ ग्लुचुकायनीति । ग्लुचुकस्यापलमिति 'प्राचामरुद्धाव' इति किन्प्रत्ययः, तदन्तादणो लुकि क्रियमाणे जातिवामाभावात् 'इतो मनुष्यजातेः' इति औप् न प्राप्नोति । अथापि 'सर्गोऽकिन्नर्याव' इति औप् क्रियते । तथाऽपि पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति, लुन्माधिको विधेयः ॥

(बह्वोतः) उपसर्जनत्वे हेतुः—तदर्थस्येति ॥ प्रत्ययार्थम्—इयर्थम् ॥ नन्वर्थद्वाराऽणन्तमप्युपसर्जनमत आह—प्रत्यय इति । इयर्थे एव प्राधान्येनोच्यते इति नोपसर्जनत्वमित्यर्थः ॥ ननु खीप्रत्ययत्वसाम्याद्वाच्ये न स्यादत आह—दाहियति ॥ ननु दीपा नाधितष्टाप् कथं स्यादत आह—अपवादस्येति ॥

वृक्षादण् प्येति । त्रिषु वृद्धन्तिविशेषणत्वे तदन्तान्तस्य विधेयत्वात्प्राप्त्यनुपसर्जनमापिकार्येवर्थापत्तिः, 'शिवाम्' इत्यस्याधिक्येण वार्तेनाप्यत्र परिहारः श्रुत इति चेदपि 'औपगवी' इत्यत्र तुल्यम् ॥ वक्ष्यमाणारोपात्—पुनर्वचनप्रतिषेधमात्रातिरुक्ताः ॥ सुष्ठु न निरूपितमिति । वाचकृत्स्निनेत्यादिस्तिङ्गायुक्तिः 'आपिशलेः' अणुपलक्ष्यणम् । तदाऽपानमिषपूर्ववर्तिगः 'नैष दोषः' इत्युक्तिः । सिद्धान्ती आशयमपकाइवेन दोषान्तरेण तं निरस्ततीति भावः ॥

जातिरूपमाभावादिति । जातित्वाभावादित्यर्थः । युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधादिति भावः ॥ यदाह्विति । अत एव कुन्तीत्यनन्तरापले जातिलक्षणेनो विधेति—'अनुपसर्जनत्वात्' इति युवसं भाष्यं संगच्छते । यदा त्विति तुनाऽरुचिर्बोधिता—एतद्व्याप्यविशेषरूपा । तस्मात् एतद्व्याप्यात्, फलिदाहृताभार्य इति भाष्याच्च जातिलक्षणे गोत्रं शास्त्रीयमेव । अत एवापलमिति नोक्तम् । कुन्तीत्यादौ द्रोणायनित्वोन्तारोपो भाष्यप्रामाण्यात्, यन् तु न गोत्रवारोपस्तत्र तत्संज्ञाविषयात्, ग्लुचुकायनीत्यत्र औप् तु सिद्धान्ते जातित्वात् 'इतो मनुष्य' इत्येवेत्युक्तः ॥ अणो लुकीति । युन्युत्पन्नस्य 'सिर्वां तुह' इत्यनेनेति भावः ॥ पुंवद्भावप्रतिषेध इति । गोत्रस्य धूनश्चापलत्वेनैव बोधस्तमानायामाकृतौ भाषितपुनरुक्तनिर्वाहो बोध्यः ॥

(सिद्धान्तमाध्यम्)

तस्मात्त्रिया युवत्या युवसंज्ञैव पर्युदसितव्या । तस्याश्च पर्युदस्तायां गोत्रप्रत्ययान्तमेतद्यूनि धर्तते ॥

(प्रदीपः) तस्यादिति । 'अश्रियाम्' इति योगविभागे सति यूनीति वर्तते । परिभाषा चैयम् । तेन युवसंज्ञायाम् 'अश्रियाम्' इत्युपतिष्ठते । तदुपस्थानेन त्रिया युवसंज्ञा निवार्येत इति गोत्रसंज्ञा प्रवर्तते ॥ यूनि धर्तत इति । युवसंज्ञाया अभावेऽपि युवत्वेन पौत्रप्रभृतेरपस्यनुपलक्ष्यत इति यूनीत्युक्तम् ॥

(उद्योतः) ननु 'अश्रियाम्' इति निषेधः प्रत्ययस्यैव स्यात् न तु युवत्वरस्य, अप्राधान्यादत आह—अश्रियामिति ॥ परिभाषेति । यत्र युवसंज्ञासंज्ञायामित्युपतिष्ठत इत्यर्थः । व्यवहितेनापि संबन्धाय परिभाषावत्मुक्तम् । ननु शिवा युवत्वाभावापूनीत्युक्तमत आह—युवसंज्ञाया इति ॥

(आक्षेपमाप्यम्)

यदि संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरुच्यते, कथं गार्ग्यायणः, चात्स्यायन इति ?

(५२७५ समाधानवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ गोत्राधूनीति च ॥ * ॥

(माध्यम्) गोत्राधूनीत्येतद्वक्तव्यम् ॥

(५२७६ दोषवारणद्वितीयवार्तिकोपष्टमकपातिका ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ तच्च जात्यादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(आप्यम्) तैश्चादयं संज्ञाकारिप्रहणं कर्तव्यम् ।

१ 'लत इन्, तस्य लुकि' इति च. ह. म. पाठः ॥

२ 'द्वारप्रहणः' इति च. पाठः ॥

३ 'अने कथं च विधेति तत्परम् ॥

४ 'अश्रियाम्' इति ह. पाठः । अश्रियाम् अणुपलक्ष्यं विधेयत्वात् विधेयमिति वहीते ।

५ 'ब्राह्मणीति औपगवीति' इति ह. पाठः, तत्र 'दोष' अत्रापि, दोष इत्येति औपगवीति ॥

६ 'यदि अश्रियाम् अणुपलक्ष्यं तत्परम् औपगवीति' 'अश्रियाम्' अणुपलक्ष्यं तत्परम् औपगवीति ॥

७ शिवां तुहमित्येव 'अश्रियाम्' इति विनियोगेनोक्तम् ॥

८ 'गोत्रस्य युवोश्च' इति च. म. पाठः ॥

९ 'तस्याश्च' इत्यस्य वक्तुं 'युवसंज्ञायां' इति च. म. पाठः ॥

१० 'आपिश्रियामिति योगविभागेऽपि गोत्राधूनीति पूर्वोक्तं मत्परमं त्रिया-मादिकामिन्नैवमपि मत्परमं विधेयः स्वतन्त्रादौपगवी न स्यात्, अतः यद्यप्युपगवीत्युपलक्ष्यं—परिभाषेति ॥

११ यद्यप्युपगवीः अश्रियामिति गोत्राधूनीति वक्तव्यम्, अप्यम् अणुपलक्ष्यं तत्परम् औपगवीति वक्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ?

जात्यादिनिवृत्त्यर्थम् । जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्मा भूदिति ॥

(उपहृन्मसाधकभाष्यम्)

जातिर्न वर्तते, संख्या न वर्तते, सर्वनाम न वर्तते ।

जातिर्न वर्तते—काकस्यापत्यम्, कुरुरस्यापत्यमिति ।

संख्या न वर्तते—नयानामपत्यम्, दशानामपत्यमिति ।

सर्वनाम न वर्तते—सर्वेषामपत्यम्, विश्वेषामपत्यमिति ॥

(प्रदीपः) जातिर्नैति । अस्म्यं नोत्पादयतीत्यर्थः । परार्थाभिधानं हि श्रुतिः । सति च प्रत्यये प्रकृतिः प्रत्ययार्थं वर्तते, तत्र जात्यादिश्रुतिः संज्ञाकारिप्रहणेन निवार्यते ॥

(उद्घोषः) सत्ताविषयप्रम वारयति—प्रत्ययमिति ॥ 'न वर्तते' इत्यनेन प्रत्ययानुत्पत्तिः कथं कथ्येत आह—पराधीति । संज्ञाकारिप्रमं कथ्येतमित्यसोपादानाय 'जातिर्न वर्तते' इत्यादि-प्रम इति बोध्यम् ॥

(संज्ञाकारिप्रममस्याप्यानभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—

जातिर्न वर्तते—काकस्यापत्यम्, कुरुरस्यापत्यमिति ।

येनैव हेतुना एकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयश्च द्वितीयश्च काको भविष्यति ॥

यदप्युच्यते—

संख्या न वर्तते—नयानामपत्यम्, दशानामपत्यमिति ।

संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्तते । तत् सापेक्षम् । सापेक्षं चासमर्थं भवतीति—असामर्थ्यान्न भविष्यति ॥

यदप्युच्यते—

सर्वनाम न वर्तते—सर्वेषामपत्यम्, विश्वेषामपत्यमिति ।

निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते । तत्सापेक्षम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति—असामर्थ्यात् न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) येनैवेति । अपत्यविशेषप्रतिपत्तये प्रहृत्योर्विशेषणमुपाधीयते । स च विशेषो जातिसंबन्धावगमनेनैवागम्यत इत्यपलापत्यसंबन्धाविषयाया एषाम्नाभाव इत्यर्थः ॥ संख्येयमिति । ब्राह्मणादिकमवयवमपेक्षणीयम्, निराधारस्य गुणस्याभावादित्यर्थः ॥ निर्देश्यमिति । पूर्वप्रकृतमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) संज्ञाकारिप्रमं प्रत्याचष्टे—भाष्ये—यत्तावदिति ॥ ननु बन्धननक्षत्रोर्जातिसाम्येऽप्यपत्यविशेषप्रतिपत्त्यर्थं प्रत्ययः स्यादत आह—अपत्यविशेषेति ॥ निराधारस्येति । नवादीनां शब्दानां संख्येयपरत्वेऽपि संख्येयविशेषापेक्षयाऽसामर्थ्यम् ॥ भाष्ये संख्येयमित्यलं—संख्येयविशेषमित्यर्थ इति तत्त्वम् ॥ पूर्वप्रकृतमिति । सर्वनाम्नां प्रकृतपरामर्शकत्वादिति भावः ॥ सर्वेषामित्याह—केषामिति निवृत्तावाहोदयात् निर्देश्यं विशेषमपेक्ष्य सर्वनाम्नां निर्देशः प्रवर्तते इति भाष्याधुरार्थः । निर्देशश्च वचिष्यतिदम्, कचिष्यतिदम्, वचिदनुभूतमित्यन्यम् ॥

(निराकरणप्रतीकारभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—

येनैव हेतुना एकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयश्च द्वितीयश्च काको भविष्यतीति ।

नैतद्विषयदामहे—काको न काक इति ।

किं तर्हि ?

येनैव हेतुना एतद्वान्यं भवति काकस्यापत्यम्, कुरुरस्यापत्यमिति, तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति ॥

यदप्युच्यते—

संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्तते तत्सापेक्षम्, सापेक्षं चासमर्थं भवतीति ।

भवति वै कस्य चिदर्थ्यात् प्रकरणाद्वा अपेक्ष्यं निर्ज्ञातम्, यदा निर्ज्ञातम्, तदा वृत्तिः प्राप्नोति ।

यदप्युच्यते—

सर्वेषामपत्यम्, विश्वेषामपत्यमिति निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते, तत्सापेक्षम्, सापेक्षं चासमर्थं भवतीति ।

भवति वै कस्य चिदर्थ्यात् प्रकरणाद्वा अपेक्ष्यं निर्ज्ञातम्, यदा निर्ज्ञातम्, तदा वृत्तिः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) वृत्तिरपीति । यदा जालुपव्यग्रनामि नाभिः व्यकानि तदा पितृसुबन्ध एव विशेषावगमायोपाधीयते तत्र वाक्यवद्वृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ भवतीति । ततश्च संख्याशब्द एव विशिष्टसंख्येयवाचीति सापेक्षत्वाभावाद्वातैवेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) जालेन विशेषप्रतीतिमुक्ता निरुद्धा—यदेति । अक्षप्राप्यवस्थायामित्यर्थः ॥ तत्रशेषेति । संख्यामात्रवृत्तित्वे सापेक्ष-

त्वम्, प्रकारान्तरेण सख्येयवृत्तित्वनिश्चये सरयेयविशेषपरत्वनिश्चये वा न तत्त्वमित्यर्थः ॥

(प्रतीकारपरिहारभाष्यम्)

एवं तर्हि—अनभिधानाज्ज्ञात्यादिभ्य उत्पत्तिर्न भविष्यति ।

तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् ।

क्रियमाणेऽपि हि संज्ञाकारिग्रहणे यत्र ज्ञात्यादिभ्य उत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं भवति, भवति तत्र उत्पत्तिः । तद्यथा—

कुतश्चरति मायूरः
केन कापिज्जलिः रुद्राः ।

आहेयेन च दृष्टस्य

पाञ्चिः सुतस्समो मतः ॥

तादायनिः, यादायनिः, कैमायनिरिति ॥

(प्रदीपः) आहेयेनैति । अहेरपलम्, 'इतथानिच.' इति टक् ॥ पाञ्चिरिति । यादादित्वादिक् ॥ तादायनिरिति । 'उदीचा द्वादा' इति किम् ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तदेतदनन्त्यर्थं संज्ञाकारिग्रहणं कर्तव्यम्, प्रत्ययान्ताद्वा प्रतिषेधो घटक्यः ।

उभयं न कर्तव्यम् ।

गोत्रग्रहणं न करिष्यते । एकोऽपत्ये प्रत्ययो भवतीत्येव ॥

यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्याद्वैकोऽपत्ये प्रत्ययः एतः स्यात् ॥

यदि गोत्रग्रहणं न क्रियते, कथं गार्ग्यायणः, चात्स्यायन इति ?

यत्कस्यमेतत्—गोत्राघ्न्युत्थियामिति ॥

अद्यापि गोत्रग्रहणं क्रियते ।

प्रथममपि न दोषः । नैकग्रहणेन प्रत्ययोऽभिसम्बध्यते—एको गोत्रे प्रत्ययो भवतीति ।

किं तर्हि ?

प्रकृतिरभिसम्बध्यते । एका प्रकृतिर्गोत्रप्रत्ययशुभाद्यतीति ।

यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यात्, नैका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुपादयेत् ।

अथ वा अस्थानेऽयं यत्नः क्रियते । न हीदं लोकाद्भिद्यते । लोके हि संख्यां प्रवर्तमानामुपाचरन्ति एक इति वा प्रथम इति वा ।

यावद् ब्रूयात् प्रथमो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयतीति तावदेको गोत्रे इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महामाध्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) एका प्रकृतिरिति । एकशब्दः संख्यावाचीति केचिदाहुः । प्रथमातिक्रमे च कारणाभावात् परमप्रकृतिरेवैकशब्देन गृह्यते । शब्दापेक्षया चैक इति पुंलिङ्गेन निर्देशः । अन्ये तु साधारणे—एक इत्याहुः । परमप्रकृतिश्च सर्वप्रत्ययसाधारणीति तत्र प्रवृत्तपत्तिर्भवति । 'सर्वेऽपत्येन पुण्यन्ते' इत्ययं च पक्षः प्रमाणोपपत्तत्वात् स्थितः । न हीदमिति । लोके योऽयं एकशब्दस्य दृश्यते स एवेहाधीयते । लोके च प्रथमशब्दसमानार्थं एकशब्दो दृश्यते इतीहापि प्रथमार्थं एवाधीयते । चात्रेऽपि प्रथमार्थं एकशब्दो दृश्यते—एकेऽल्पप्राणा इत्यत्र प्रथमेऽल्पप्राणा इति गम्यते । उपाचरन्तीति । व्यपहरन्तीत्यर्थः । अस्या पञ्चमैकमानयेत्यादौ त्वनिवृत्तलैकस्यावगमात्संख्यावाच्यैकशब्दो न प्रथमवाची ॥

इत्युपाध्यायैव्यटपुनकैष्यटकृते महामाध्यप्रदीपे चतुर्थ-

स्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

(उद्घोतः) माध्वे—एकोऽपत्ये प्रत्ययो भवतीति । प्रातिपदिकद्वयोऽपत्ये प्रत्यय इत्यर्थः । प्रातिपदिकद्वयोऽपत्ये प्रत्ययभेदेन च, अर्थादपत्यसमुदायविपक्षायामिति यावत् ॥ तदेवाह—यदि चेदानीमिति । गोत्रग्रहणे इत्ये तु अनुपपत्तिरित्येव ॥ ननु गार्ग्यायणसिद्धये 'गोत्राघ्नि' इति शिष्यभेदेन स्यात्, यथाओपगोत्रुदापत्यमित्यर्थे—ओपगव इत्यस्य दुर्बलत्वापरिहारे आह—माध्वे—अद्यापि गोत्रग्रहणमिति । अयं च गार्ग्यायणस्य सिद्ध्या 'गोत्राघ्नि' इति नियमाभेदेन बाध्यम्, तथा च गोत्रदोष इति भावः । तत्र 'विगु-रेवापलम्, इति परेऽस्य नियमत्वं तु 'पत्ये गोत्रे' इति सादृश्यलोभम् । सुवपयश्च सुवसुसुवपयम् । शिष्यस्यनुज्ञानमत्र भावदेव । 'तदेऽपत्येन पुण्यन्ते' इति परे तु दृश्यमेव नियमायम् । अपत्येन पत्यः सप्तमाध्यायमनं शयुज्जदेव । 'पत्ये गोत्रे' इत्यत्र गोत्रादेन पुत्रावयव न गृह्यते, दृश्यमेव गोत्रमहर्षिर्हि बोध्यम् । नगरेषा प्रहृष्टिस्तुष्टि रीतिषा हृष्टिषा रेवऽस्तु, प्रथमा वषं दृश्यतेऽन

१ 'हि च संज्ञा' इति च । 'हि संज्ञा' इति च. ३

२ 'अनभिधाने' इति च. ३

३ 'अनभिधाने' इति च. ३

४ 'इति' इति च. ३

रेव नृपि शिष्यस्य 'गोत्राघ्नि' इति बाध्यम् । वामदेवो गौत्रुपदेन सप्तमाध्यायमनं शयुज्जदेव । 'पत्ये गोत्रे' इति सादृश्यलोभम् । सुवपयश्च सुवसुसुवपयम् । शिष्यस्यनुज्ञानमत्र भावदेव । 'तदेऽपत्येन पुण्यन्ते' इति परे तु दृश्यमेव नियमायम् । अपत्येन पत्यः सप्तमाध्यायमनं शयुज्जदेव । 'पत्ये गोत्रे' इत्यत्र गोत्रादेन पुत्रावयव न गृह्यते, दृश्यमेव गोत्रमहर्षिर्हि बोध्यम् । नगरेषा प्रहृष्टिस्तुष्टि रीतिषा हृष्टिषा रेवऽस्तु, प्रथमा वषं दृश्यतेऽन

आह—प्रथमातिक्रम इति । इदं चिन्त्यम्—‘निजां प्रयागां’
इत्यत्र प्रयागमित्युच्चेरस्य न्यायस्यात्र शब्देऽनाध्यायात् । तस्मादय-
मर्थः—गोत्रे प्रत्ययस्य सिद्धत्वादिदं नियमापेक्षम् । गोत्रे बोधनीये
प्रत्ययप्रकृतिरेकैव, नानेका ॥ तदाह—भाष्ये—यदि चेदानी-
मित्यादिना ॥ प्रकृतिपरत्वे पुल्लिङ्गानुपपत्तेराह—शब्दापेक्षयेति ॥
प्रमाणोपपत्त्यादिति । दशपुरुषानूक्तम्—अपत्यं पौत्रप्रभृति ।
अरत्कार्यानुपपत्त्यानञ्च तत्र प्रमाणम् । पदान्तरे त्वोपचारिवर्तन्या-
भवेण प्रत्ययोल्लिखित्या भवति, विधित्वसंभवेन नियमालाभयेति
बोध्यम् ॥ भाष्ये—अयं यज्ञः—सहाय्यप्रदहमित्यादिः, किं तर्हि
प्रकृतिरेत्यापन्तः ॥ भाष्ये—संरयाभ्यस्तमानामिति । प्रवर्त-
मानां सङ्ख्याम्—आरम्भविषयां सङ्ख्याम्—एकशब्देन प्रथमशब्देन
च व्यबहृन्तीत्यर्थः । एते ह्यवित्यादिब्रह्मप्रमद्वितीयेत्यादि गणना-
द्वैतानादिवशम् एकशब्दा प्रथमवाच्यप्रीति भावः । ‘उपाचरन्ति’
इत्यन्तेन एकशब्दावीजसंज्ञप्रदर्शनम् । एकशब्दायै प्रथमशब्ददर्शना-
दन्यत्रापि प्रथमार्थे एकत्वमारोप्यैकप्रयोग इति तात्पर्यम् ॥ तद्धन-
यन्नाह—अस्यां पङ्क्त्याविति । कचिदेवैव शब्दस्य विवक्षाप्रकरणादि-
वशालक्षणा प्रथमपरत्वम्, न सर्वत्रेत्यर्थः । प्रकृतस्यैव च लक्ष्या-
नुपपत्त्याप्रत्ययपरत्वमिति भावः । ‘शिरुकोपपत्यम्’ इति पक्षे, एक-
शब्दस्य संरयावान्तिपक्षे च शुरुभूतानेकद्विद्वत्वरनामिया ‘सर्वेषा-
मपत्यम्’ इति पक्षे, प्रथमवाची एकशब्द इति च न्यायमित्याशयः ॥
इति श्रीशिवमहर्ष्यतत्त्वतीर्णमन्त्रागोत्रीभट्टकृते भाष्यप्रदीपे-
होत्रे चतुर्थस्याध्याये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

(६९५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ५०)

१३४१ अत इज् ॥ ४ । १ । १५ ॥

(इन्द्रप्रत्ययाधिकरणम्)

(५९७७ सिद्धान्तसाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इजो वृद्धावृद्धाभ्यां फिज्फिनौ
विप्रतिपेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) इजो वृद्धावृद्धाभ्यां फिज्फिनौ भवतो
विप्रतिपेधेन ।

इजोऽवकाशः—दाक्षिः, लाक्षिः ।

फिनोऽवकाशः—सादायनिः, यादायनिः ।

इहोभयं भामोति—तापसायनिः, स्वांमिताका-
यनिः ।

फिनोऽवकाशः—त्वचायनिः, खुचायनिः ।

इजः स एव ।

इहोभयं भामोति—खुचुकायनिः, म्खुचुकायनिः ।

फिज्फिनौ भवतो विप्रतिपेधेन ॥

(प्रदीपः) दाक्षिरिति । ‘वा नामधेयस्य’ इति यदा
वृद्धसंज्ञा नास्ति तदाऽयमिवोऽवकाशः ॥ इजः स एवेति ।
‘प्राचामृद्धात् फिज् बहुलम्’ इति प्राचा मतेन फिनो विधा-
नात्, उदीचा मतेन तदमावादिनोऽवकाश इति भावः ॥

(उद्घोषः) ननु दक्षस्य वृद्धस्य च नामधेयत्वाद्बद्धत्वेन
‘उदीचा वृद्धात्’ इति फिज्प्राप्तेः यमिनोऽवकाशोऽत आह—यदा
वृद्धसंज्ञा नास्तीति । वैरिपक्षत्वादिति भावः ॥ तदाऽयमिज
इति । उदीचाम्पतेनेति भावः । ननु च वृद्धत्वाभावेऽपि अवृद्धत्वा-
त्किं प्राप्तेः कयमिजः ॥ एवेत्युच्यतेऽत आह—प्राचामिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मात् भवति—दाक्षिः, लाक्षिः ॥

(प्रदीपः) इह कस्मादिति । प्राचा मतेनावृद्धात्
फिज् प्राप्नोतीति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यैहुल्यवचनात् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—यैहुल्यवचनादिति । ‘प्राचामृद्धात्’
इत्यत्र पठितदित्यर्थः ॥

(५९७८ द्वितीयं सिद्धान्तसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तद्राजश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्राजश्चेजो भवति विप्रतिपेधेन ।
तद्राजस्यावकाशः—पेक्ष्याकः ।

इजः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—पाञ्चालः, वैदेहः, वैदर्भः,
तद्राजो भवति विप्रतिपेधेन ॥

(प्रदीपः) पेक्ष्याक इति । इक्ष्वाकोरपत्यमिति ‘अनप-
दशब्दात् क्षत्रियादयः’ इत्यम् । दाण्डिनायवादिस्त्रेणोकारलोपो
निपात्यते ॥ पाञ्चाल इति । पाञ्चालविदेहविदर्भेभ्योऽञ् ॥

(६९६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ५१ ॥)

१३४२ बाह्यादिभ्यश्च ॥ ४ । १ । १६ ॥

(इन्द्रप्रत्ययाधिकरणम्)

(५९७९ सिद्धान्तबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ बाह्यादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं

गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र

तेषां प्रतिपेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) बाह्यादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्र-
भावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिपेधो वक्तव्यः ।

वाहोरपत्यं वाहनिः । यो हि वाहुनां वाहव-
स्तस्य भवति ॥

नडस्यापत्यं नाडायनः । यो हि नडो नाम नाडि-
स्तस्य भवति ॥

(प्रदीपः) यादादिप्रभृतिष्विति । प्रभृतिग्रहणेन
यस्यमागानां दुष्प्रतिपत्तिरिति ग्रहणम् ॥ लौकिक इति ।
लोके विदित इत्यर्थः ॥ गोत्रमाय इति । संज्ञाकारित्वे-
न्नादिपुत्रपत्य इत्यर्थः । एतस्य स्मृतिशास्त्रस्यार्थतोऽनादित्वाद्-
नादार्थाभिधादिप्रहणस्य न्यायकत्वात् ॥ यत्तु कार्यं निदिष्ट-
शब्दस्य ह्येवमेव न विधीयते, किन्तु प्रकाशनेन, यथा-
'अत इह' इति, तत्-ददान्तिनान्तर्गताभिधायिनोऽपि भवति-
द्वयवतिरिति ॥

(उद्द्योतः) ननु बाह्वोरपत्येनैव नाडमदे 'प्रभृति'ग्रहण
शुभिलं वाह—प्रभृतीति ॥ लोके इति । लोके विदिते आदिपुत्र-
पत्यवति येषां दत्तमिति मायार्थः । गोत्रभावे—इति प्रत्याभि-
प्रायम् ॥ अर्थः इति । दत्तवत्तु सादीत्यर्थः । 'अन्तर्गताभिधा-
यित्वा बाह्वोरपत्यस्य न्यायकत्वात्' इति पाठः ॥ नन्वेव नाडि-
त्वादिनापि न स्यात् वाह—यतिरिति । यत्र दत्तार्थेनैव-
विधिपत्रेन प्रतिष्ठापनां प्रत्नं न त्वन्वयपीति भावः ॥ वाहुनां
नपि, 'जानानि वाहनि' इत्याद्युक्तमवधारम् ॥

(५३८० विद्वान्बोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सम्बन्धिशब्दप्रत्ययानां च
तत्सहशात्प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सम्बन्धिशब्दप्रत्ययानां च तत्सहशा-
त्प्रतिषेधो यथावयवः । अत्रुत्तरापत्यं अत्रुत्तरः । यो
हि अत्रुत्तरो नाम अत्रुत्तरात्प्रत्ययमपति ॥

(प्रदीपः) सम्बन्धिशब्देति । अत्रुत्तरमपि न्यायवृत्तः ।
अत्रुत्तरात्प्रत्ययः, अत्रुत्तरः, अत्रुत्तरः चैव न्यायवृत्तः तन्नादित्वा-
त्प्रत्ययवृत्तः न्यायवृत्तः ॥

(उद्द्योतः) अत्रुत्तरं नैवमेव दत्तमन्वयवृत्त-
मन्वयवृत्तम् ॥ अत्रुत्तरात्प्रत्ययः । अत्रुत्तरं नैवमेव दत्तमन्वयवृत्त-
मन्वयवृत्तम् ॥ अत्रुत्तरात्प्रत्ययः । अत्रुत्तरं नैवमेव दत्तमन्वयवृत्त-
मन्वयवृत्तम् ॥

(वार्तिकसंग्रहप्रत्ययानां प्रकाशितमहामाध्यम्)

प्रत्ययग्रहणेन नाथः । सम्बन्धिशब्दानां तत्स-
हशात्प्रतिषेध इत्येव ।

इदमपि सिद्धं भवति—'मातृपितृभ्यां ससा'
(५३८४) मातृपितृसा, पितृपितृसा । अन्या मातृस-
सेति ॥

(प्रदीपः) मातृससेति । मातृपितृभ्यां ससा, न
जननीवाचीति 'मातृपितृभ्यां ससा' इति पत्यं न भवति ।
यद्यपि कियत्तत्त्वार्थोऽपि नित्यत्वमापि प्रतिदत्तः संयधि-
तत्त्वार्थोऽर्थ इति तत्त्वैव ग्रहणं युक्तम् । उक्तं च हरिणः—

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः ।
शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥ इति ॥

(उद्द्योतः) कियत्तत्त्वार्थोऽपि । कियत्तत्त्वार्थोऽपि नित्यत्वमापि प्रतिदत्तः ।
कियत्तत्त्वार्थोऽपि । कियत्तत्त्वार्थोऽपि नित्यत्वमापि प्रतिदत्तः ।
अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः ।
शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥ इति ॥

(५३८० विद्वान्बोधकवार्तिकम् ॥ १ । १ । २ आ. ५२ ॥)
१३४३ सुधातुरकट्च ॥ ४ । १ । १७ ॥

(५३८१ एकदेशवार्तिकम् ॥ १ ॥)
॥ * ॥ सुधातृव्यासयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुधातृव्यासयोरेति यथावयवः । लो-
धातृकिः, ध्यातृकिः युक्तः ।

यस्यस्वमिदमुच्यते ।
सुधातृव्यासपदनिपादचण्डालविग्रहानामिति

यथावयवः । लोधातृकिः, ध्यातृकिः युक्तः, यादृ-
किः, निपादकिः, चण्डालकिः, ध्यातृकिः ॥

(विद्वान्बोधकवार्तिकम्)
तत्तर्हि यथावयवम् ?

न चक्षव्यम् ।

प्रकृत्यन्तराण्येवैतानि ॥

(प्रदीपः) प्रकृत्यन्तराणीति । सार्थिकवन्प्रत्ययान्तत्वादिति भावः । अव्ययिकन्यायेन च कर्त्रहितैर्बोध्यमेव भवति । व्यासकचन्द्राद्य कस्तन्तादयिवाचिनोऽपि बाह्यदेराकृतिगणत्वादिषु भवति, न तु श्रव्यमिति भावः ॥

(उद्घोषः) स्वार्थिकेति । व्यासादिनिषेधमिदम् । अत एव वैयासनी संक्षेपेन सिद्धिः । अत एव वैयासक्यां संक्षेपामिति पुराणेषु पठ्यते । वैयासित्वमिति स्वपाठः ॥ ननु व्यासादिभ्यः प्रत्ययेऽनिष्टरूपापचित आह—अव्ययिकेति ॥

(६६८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ भा० ५३)

१३४४ गोत्रे कुआदिभ्यश्चफञ्

॥ ४ । १ । ९८ ॥

(चक्रोऽधिकरणम्)

(प्रत्ययानुबन्धानाम्फलदशब्दभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ?

स्वरार्थः । चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

अथ अकारः किमर्थः ?

अकारो वृद्धयर्थः । ङितीति वृद्धिर्यथा स्यात् ॥

एकेन फकारेणोभयं सिद्धम् ।

अवश्यमत्र विशेषणार्थोऽन्योऽनुबन्धः कर्तव्यः ।

क विशेषणार्थेनार्थः ? 'घातचूफञोरखियाम्' (१३१११३) इति । फक इति तुल्यमाने नाडायनः, अत्रापि प्रसज्येत ।

अथापि फञ इत्युच्यते । एवमप्याभ्यायनः, अत्रापि प्रसज्येत ।

तसाचकार एव कर्तव्यः, अन्तोदात्तत्वमपि यथा स्यात् । चकारे चेदानीं विशेषणार्थे क्रियमाणेऽवश्यं वृद्धयर्थोऽन्योऽनुबन्धः कर्तव्यः । स च अकार एव कर्तव्यः, सूत्रमेदो मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) अथापि फञ इति । सर्वथा सामान्यग्रहणं प्राप्तीत्येवमप्युच्यते । फनिति क्रियमाणे कौञ्जयना इति चित्स्वरप्रसङ्गः ॥ सूत्रमेद इति । चक्षव्यपि सिध्यति । सूत्रमेदस्तु स्यादिति भावः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—फक इत्युच्यमाने इति । फकप्रत्यये कसेत्सङ्गा दुर्लभेति भावः ॥ फनिति क्रियमाण इति । 'अथ

ख्ये' इत्यादिः ॥ कानुबन्धेनापि वृद्धिः सिध्यतीत्याह—चक्षव्यपि सिद्धतीति ॥

(स्वार्थानुबन्धाक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि चै चकारे—अन्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

परत्वात् 'ङिति' इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति ।

चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वमप्यप्यति ।

चित्करणसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वमप्यप्राप्नोति ।

अस्यन्यञ्चित्करणे प्रयोजनम् ।

किम् ?

वृद्धयर्थो अकारः ।

चित्करणेऽपि तर्हि अन्यत्प्रयोजनम् ।

किम् ?

विशेषणार्थश्चकारः ।

शक्योऽत्र विशेषणार्थोऽन्योऽनुबन्ध आसक्तुम्,

तत्र चकारानुलोपादान्तोदात्तत्वमभवति ।

वृद्धयर्थोऽपि तर्हि अन्यः शक्योऽनुबन्ध आसक्तुम् । तत्र अकारानुलोपादाद्युदात्तत्वमप्यप्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि स्वरे योगविभागः करिष्यते । इवमस्ति—'चितः' (६१११६३)—चितोऽन्त उदात्तो भवतीति । ततः—तद्धितस्य—तद्धितस्य च चितोऽन्त उदात्तो भवतीति ।

किमर्थमिदम् ?

परत्वात् 'ङिति' इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति, तद्धानार्थम् ।

ततः—कितः—कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवतीति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । चकारस्य विशेषणे चरितार्थत्वात्, वृद्धौ च अकारस्य परत्वाच्चित्स्वरप्राप्तावित्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरत्र स्वराद्यं चकारेणानुबन्धेन ? यावता चक्रजन्तोऽन्यो विधीयते, तत्र ङिति त्याद्युदात्तत्वेन अवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) तत्र ङितितीति । सति शिष्टस्वरस्य मलीय-स्त्वापि भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैतदस्ति ।

वहुपु लोपे कृते अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्—
कौञ्जायना इति ॥

(प्राचीनवैयाकरणमतखण्डनभाष्यम्)

इह केचित्—द्येकयोः फ्यञं विदधति, बहुपु च
फकम्, केचित्—ऊफञन्ताञ्ज्यम् ।

किमत्र न्याय्यम् ?

अयवचनमेव न्याय्यम् । द्येकयोर्हि फ्यञि सति
बहुपु च फकि कौञ्जायनानामपत्यं माणवकः—
कौञ्जायन्यः, कौञ्जायन्यो, केन यशब्दः श्रूयेत ?
द्येकयोरित्युच्यमानो न प्राप्नोति ।

इह कौञ्जायन्यस्यापत्यं यद्यो माणवकाः कौञ्जा-
यनाः । केन यशब्दो न श्रूयेत । द्येकयोरित्युच्य-
मानः प्राप्नोति ॥

(मदीयः) इहेति । पूर्वं वैयाकरणाः । केन यशब्दः
इति । यशब्दस्य बहुत्वे प्रागभावात् । यदा तु व्यः क्रियते
तदा 'गोत्रेऽलुग्वि' इति लुकि प्रतिपिदे यशब्दः श्रूयेत ।
कौञ्जायन्यस्यापत्यानि बहुनीसत इज. 'प्यञनिर्यापे' इति लुकि
तद्विज्ञानस्य बहुपु वर्तमानाभ्यस्य लुक् सिध्यति ॥

(बह्व्योतः) यशब्दस्य बहुत्वे प्रागभावादिति । बहुत्वे
शुबप्रत्ययोरप्ये. प्राक् यशब्दस्य प्रागभावादित्यर्थः । अनिषु—'प्रयो-
नाभावात्' इति पाठः ॥ लुकि प्रतिपिदे इति । शुबप्रत्ययस्य तु
'यवक्षत्रिय' इति लुगिति बोध्यम् । न च लुका निषयापहारे ऋमत्रा-
लुक् । प्रत्ययलुकेन सत्त्वात् । 'न शुभत' इति निषेधस्तु न, अस्य
प्रत्ययोद्देश्यत्वेऽप्यत्रोद्देश्यप्रत्ययमात्रादित्याहुः । पञ्चमताशुबप्रत्ययस्य
लुक् तु पेशादित्याहुः, कपित्याहुः । 'आपे' इत्यत्र लुङ्प्रतिपदोक्त-
परिभाषा तु न प्रवर्तते, अत्र एव 'आत्रिय' इत्यादिनिषेधो लुङ्-
प्रत्ययेन ग्राह्य इत्याहुः ॥ चम्राजान्वस्य बहुष्विति । तत अजादि-
प्राचीन्वतीवयिवक्षामात्रात्रात्रः प्राप्तिरिति भावः ॥

(पाणिनिमतपुरस्करणभाष्यम्)

तदेतत्कथं श्रुत्या अयवचनं ज्यायो भवति ?

यदि तन्नास्ति—आपत्यं चा गोत्रम्, परमप्रवृत्ते-
श्चापत्यः, आपत्याजीव्यद्वन्द्वस्यास्यार्थे द्वितीयो युव-
संज्ञः, स चात्रियाम्, एको गोत्रप्रवृत्तानर्थक्यं च,
यद्यवचनलोपिपु च सिद्धमिति ॥

(मदीयः) आपत्यञ्जेति । 'गोत्रेऽलुग्वि' इत्यत्रैवद्रा-
ह्यात् । शुबप्रत्ययस्य मूनि फ्यञि पठि च श्रुते स्वार्थि-
कस्य संज्ञो लुकि कृते सर्वार्थसिद्धिः ॥

(बह्व्योतः) मूनि फ्यञि पठि चेति । शुबप्रत्ययोः पदम्,
लुङ्प्रत्यये पठि च भवः ॥

(प्राचीनवैयाकरणमतखण्डननिराकरणभाष्यम्)

—इति हि तस्मिन्—द्येकयोरपि फ्यञि सति
बहुपु च फकि गति न दोषो भवति ॥

तत्र कौञ्जायनानामपत्यं माणवक इति विग्रह-
कुञ्जशब्दाद् द्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति—कौञ्जायन्यः
कौञ्जायन्यौ ।

कौञ्जायन्यस्यापत्यं माणवका इति विग्रहः कुञ्ज-
शब्दाद्बहुपुत्पत्तिर्भविष्यति—कौञ्जायना इति ॥

(६७४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ५९)

१३५० अनृप्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ्

॥ ४ । १ । १०४ ॥

(अञोऽधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अनृप्यानन्तर्य इत्युच्यते 'तत्रेदं न सिध्यति—
कौशिको विश्वामित्र इति ।

किं कारणम् ?

विश्वामित्रस्तपस्तेपे नानृपिः स्यामिति ।

तत्रभवानृपिः संपन्नः ।

स पुनस्तपस्तेपे नानृपेः पुत्रः स्यामिति ।

तत्रभवान् गाधिरपि ऋषिः संपन्नः ।

स पुनस्तपस्तेपे नानृपेः पौत्रः स्यामिति ।

तत्रभवान् कुशिकोऽपि ऋषिः संपन्नः ।

तदेतदप्यानन्तर्यं भवति । तत्रानृप्यानन्तर्य इति
प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(मदीयः) अनृप्यानन्तर्य इत्यस्यार्थद्वयं सम्भवति—
श्रुतीणामानन्तर्ये—अव्यवधाने न भवति । यद्वा—अनन्तरनेषा-
नन्तर्यम्, तेन ऋषिभ्योऽनन्तरापत्ये प्रत्ययो न भवतीति ।
उभयशायसम्पत्संनताः, भवतिना नमः सम्भवत् । तन्नाय-
पक्षान्वयेन पूर्वं पक्षः, द्वितीयपक्षान्वयेनोत्तरम् ॥

(बह्व्योतः) तेन ऋषिभ्योऽनन्तरिति । माधे—'वयं
तर्हि—ऋषावनन्दे न' इत्यत्र 'करो' इत्यवधेरेषाधिरणत्वविशेषात्
सप्तमिर्नि भावः । अत्र 'विश्वामित्रस्तपस्तेपे' इति ग्राह्या—अन्यत्र
ऋष्यानन्तर्याभावः शून्यति । अनृपिपुत्रागमि कपित्याहुः, कपि-
पुत्रागमपुत्रिषायेति बोध्यम् ॥

(एकदेशसमाधानभाष्यम्)

नैष दोषः ।

नैवं विधायते—ऋष्यानन्तर्यं न भवतीति ।

कथं तर्हि ?

ऋषायनन्तरे नेति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यद्येयम्—

(५२८२ प्रत्याहोपवातिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अन्वृप्यानन्तर्यवचनमनर्थकं

संज्ञागोत्राधिकारात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्वृप्यानन्तर्यवचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

संज्ञागोत्राधिकारात् । संज्ञागोत्र इति वर्तते, कः प्रसङ्गो यदनन्तरे स्यात् ।

नैव प्राप्नोति, नार्थः प्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) संज्ञागोत्राधिकारादिति । संज्ञया यद् गोत्रं पौत्रप्रवृत्ति तदेवाधिकृतम्, न स्वपत्यमानमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु गोत्रग्रहणमेव प्रकृतम्, न संज्ञागोत्रं नाम किञ्चिदत आह—संज्ञयेति । संज्ञया प्रतिषाधं यद् गोत्रम्, गोत्र-प्रवृत्तीत्यर्थः । गोत्रसंज्ञया प्रत्याम्य यत्पौत्रप्रवृत्ति तस्मादधिकारोऽनेति फलितम् ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यदन्वृप्यानन्तर्य इति प्रति-
षेधं शास्ति तज्ज्ञापयस्याचार्यो विदादिषु येऽन्वृपयः
पठ्यन्ते तेषामनन्तरेऽपि वृत्तिर्भवतीति ।

किमेतस्य द्वापने प्रयोजनम् ?

नानान्द्रः, पौत्रः, दौहित्र इत्येतत् सिद्धम्भवति ॥

(प्रदीपः) तेषामनन्तर इति । अन्यथा—आनन्तर्य-

प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तत्र ऋषिभ्यो गोत्र एव प्रत्ययः ।
अन्वृषिभ्यस्त्वन्तरापस्य एवैषेप विषयविभागः ॥ नन्वस्या-
प्लापकादन्वृषिभ्योऽपस्यमाने प्रत्ययः प्राप्नोति । नैव दोषः ।
विशेषविषयसालुमानस्याध्रयणात् ॥

(उद्घोषः) अन्ययेति । प्राप्तिपूर्वकावाप्तप्रतिषेधस्येति भावः ॥

गोत्रं दृष्टेति । अनन्तरे निषेधादिति भावः ॥ विशेषविषयस्येति ।

‘ऋषिभ्योऽनन्तरे न भवति’ इति प्रतिषेधेन ‘अनुषिभ्योऽनन्तरे

भवति’ इति दोषोऽनुमीयते । स च तत्कालीण्डिन्यायाहोत्रेऽनो

षापक इति भावः । भाष्ये—तेषामनन्तरेऽपि वृत्तिरित्यपिष्य

पत्रभारार्थः, अपिरहित एव पाठ इति वाऽऽशयः । अत्र मान

चित्तम् । किं च ऋषिभ्योऽनन्तरे नेति प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्याय

विकलम्, अनुषिभ्योऽनन्तर इत्येव युक्तत्वात् । न च ‘गोत्रे’ इत्य-

धिकारादनन्तरेऽप्राप्त्या निषेधो व्यर्थः । तस्मान्नार्थेनात्र सद्ये ‘गोत्रे’

इत्यस्यासम्भवादः । युवापले हु नः ‘गोत्राणाम्’ इति नियमात्, तस्मा-

दनुषिभ्योऽनन्तरे गोत्रे च प्रत्यय इत्येव ग्राह्याहम्यते इति दिक् ॥

(६७८ विधिसुत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ६३)

१३५४ वतण्डाच्च ॥ ४ । १ । १०८ ॥

(यनोऽधिकरणम्)

(सूत्रफलप्रदर्शकभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

न गर्गादिभ्यो यत् (४ । १ । १०५) इत्येव सिद्धम् ।

‘लुक् स्त्रियाम्’ (१०९) इति वक्ष्यामीति ॥

(प्रदीपः) लुक् स्त्रियामिति वक्ष्यामीति । तत्र च
वतण्डशब्दानुवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः ॥(उद्घोषः) भाष्ये—न गर्गादिभ्यो यन्नित्येव सिद्ध-
मिति । न च शिवादिष्वप्यस्य पाठादाहिरसेऽप्युपानार्थमिदमिति
भाष्यम् । गण्डपपाठसामर्थ्येनाभिधानस्याभावादाहिरसे यत्,
अन्वप्राणिनि व्यवसासंयवादिह्यभिमानः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि पुनस्तत्रैवोच्येत ॥

(प्रदीपः) यदीति । गर्गादिगण एव वतण्डशब्दानन्तरे
‘लुक् स्त्रियाम्’ इति पठितव्यमिति भावः ॥(उद्घोषः) ‘तत्र’शब्दार्थमाह—गण दृष्टेति ॥ नचैव-
मन्येभ्योऽपि गर्गादिभ्यो वयः स्त्रिया लुक्सादत आह—वतण्ड-
शब्दानन्तरमिति । तथा च तत्र वतण्डग्रहणमनुवर्तत इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैवं शक्यम्, आहिरसप्रग्रहणं हि विच्छिद्येत ॥

(प्रदीपः) आहिरसप्रग्रहणमिति । तथा च सर्वत्र
लुक् स्यात् । योगविभाष्यार्था हि किमर्थं, न ‘वतण्डाहुक् स्त्रियाम्’
इत्येकयोग एवोच्येत ? आहिरसे शिवाद्यणुवाधानार्थो योगवि-
भागः । वतण्डो नाम ऋषिः, तैत ऋषिवादेवाणि विद्धे
शिवादिषु तस्य पाठो गोत्रे गर्गादियथा समावेशार्थः । अनेन
हु योगेनाहिरसेऽप्यप्रसङ्गे यन्विधानादप्य भाष्यते । अन्यत्र हु
गोत्रे यमगो द्वावपि भवतः । ऋषिवादेव च वातण्डीत्यत्र
प्यद् न भवति ॥(उद्घोषः) सर्वत्र—आहिरसे, तत्रिञ्च । यं चाहिरसे
वतण्डो, अन्वत्र वातण्ड्यायनीति भावः ॥ अणुवाधनार्थं इति ।
गण्डपपाठसामर्थ्येन सिद्धा व्यवस्था न लभ्यत इति भावः । परे ॥
विध्यर्थे इत्येवोचितम्, ‘न गर्गादिभ्यः’ इति प्रत्यस्य गर्गादिष्वेव
पठनीयः, किमनेन दृष्टव्यत्वेन ? कस्यादिविषय विशेषानुक्तः । कपि-
षोषाभ्यां योगविभागेन ‘आहिरसे’ इत्यस्यासम्भ-
वत्याशयः ॥ उत्तरपति—लुगिति । ‘यदि पुनस्तत्रैवोच्येत’ इत्यस्य कैपटोक्त
प्रकारः ॥ नैवमिच्छादि । तदिच्छेदे हि सर्वत्र यत् स्वादित्यर्थः ।
तस्मादाहिरस एव गोत्रेऽस्याप्य इति भावः । गर्गादिपाठस्तु
नास्त्येव । अत एव यमगता योगविभागफल न विचारितम् । एवञ्च
योगविभागेन कपिषोषवोरिव वतण्डस्यापि गर्गादिगणे पाठान्ना
प्राप्तुमीयते । पञ्चानाहिरसे ‘वातण्ड्यायनी’ इत्यस्याप्येनेति
भाष्यार्थमाहुः ॥

(६८२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १७ ॥)

१३५८ शिवादिभ्योऽण् ॥ ४ । १ । ११२ ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(अणुप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थं शिवादिभ्योऽण् विधीयते, न यथाविहितमित्येवोच्येत ?

शिवादिभ्यो यथा विहितमितीयत्युच्यमाने—इच्च प्रसज्येत । इच्च—अतो यथाविहितः ।

पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् ॥

(प्रदीपः) गोत्र इति निवृत्तम्, अपत्यमित्येवानुवर्तते ॥

(उद्घोतः) नाथे—न यथाविहितमिति । फञ्छु व्याख्यानदेव नानुवृत्तिरिति भावः ॥

(अणुप्रयोजनखण्डनभाष्यम्)

स वै नास्ति यस्तं बाधेत, तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितः, न च प्राप्नोति, स भविष्यति ।

कक्षासौ ?

अण्वेव ॥

(उद्घोतः) स वै नास्तीति । न वैभ्यः 'भानामश्वात्' इत्यस्य प्राप्तयेन कथं तद्वान्नः । 'बहुलमहणात्तत्वेद्ये विपयेऽप्रवृत्तिरित्याद्यथा ॥ कक्षासाधनेति । ननिवृत्तमण्यम्, पिनादिभ्यो गोत्र द्येन् नान्येति नियमेन चारितार्थात्कथमण्प्रश्न विनाऽप्यिधिरत आह—गोत्रे इति निवृत्तमिति । अन्ये तु विध्यर्थत्वस्य शुक्लादिपितृवादाद्यं यत् विधिस्तैरेति भाष्याद्यर्थः । अत एव 'युति शब्द' कक्षादिसमाप्येनाविरोध इत्याहुः ॥

(अणुप्रयोजनभाष्यम्)

उत्तरार्थमेव तर्हि । 'अवृद्धाभ्यो नदीमानुपीभ्यस्तप्राप्तिकाभ्याः' (४।१।११३) इति । अत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने—दक् प्रसज्येत, दक्—अतो यथाविहितः ।

पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् ॥

(प्रदीपः) दगत इति । ननु मातृवन्दस्याप्रीप्रत्ययान्तरात्तत्त्वं दग्गितः । एवं तर्हि परिहारान्तराभिधानात् भिचारितमेव द्वाभ्यकारणे ॥

(उद्घोतः) परिहारान्तेति । 'क्षीभ्यः' इत्यर्थेऽर्वां मात्रा पूर्वपठितोपपत्ताकारत्वेन दग्गितुल्य उपपत्ताकारत्वेन परिहारान्तरमेवेष्टम्, न तु दग्गित्वं निरूपितम् । तच्च 'क्षीभ्यः' इति यत्ने निरूपयित्ते इति भावः ॥

(अणुप्रयोजनखण्डनभाष्यम्) .

स वै नास्ति यस्तं बाधेत, तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितः, न च प्राप्नोति, स भविष्यति ।

कः पुनरसौ ?

अण्वेव ॥

(अणुप्रयोजनभाष्यम्)

उत्तरार्थमेव हि तर्हि । 'ऋष्यन्धकवृष्णिङ्कुरुभ्यश्च' (११४) इति । अत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने—इच्च प्रसज्येत । इच्च—अतो यथाविहितः ।

पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् ॥

(खण्डनभाष्यम्)

स वै नास्ति यस्तं बाधेत, तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितः, न प्राप्नोति, स भविष्यति ।

कक्षासौ ?

अण्वेव ॥

(अणुप्रयोजनभाष्यम्)

उत्तरार्थमेव तर्हि । 'मातृवत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः, कन्यायाः कनीन च' (११५, ११६) इति । अत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने—दक् प्रसज्येत । दक्—अतो यथाविहितः ।

पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

मातृवत्कारं वक्ष्यामि, कन्यायाः कनीनभावमिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्—तत्रैवायम्भूयात्—'स्त्रीभ्यो दक्' (१२०) मातृवत्कारः, कन्यायाश्च कनीन इति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अयमुपेक्षेणशब्दः शिवादिषु पठ्यते । अत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने—इच्च प्रसज्येत । तं परत्यात्सेनान्ताण्यो बाधेत । तत्रारम्भसामर्थ्यात्—इच्च प्रसज्येत । पुनरप्युद्घादण्वेव भवति ॥

(प्रदीपः) तम्परत्वादिति । परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यते, तेनापवादत्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु व्यख्यानवशात्तावत्तावदित्युक्तमत आह—परत्वग्रहणेनेति । न च प्राग्दीभ्यदीवाधिकादेशेनाग्रहणे सिद्धेनेति व्यर्थमेव, अर्थस्याधिभाष्यनेनापरोपचकारने एव तदुपस्थितेः ॥

(भाष्यम्) सिद्धोऽयं दृक् 'स्त्रीभ्यो दृक्' (४।१। १२०) इत्येव । तस्य पुनर्येचन एतत्प्रयोजनं येऽन्ये तदुपपादाः प्राप्नुयन्ति तद्वाचनार्थम् । स यथैव तदुपादन्तप्राप्तिकाणं याधते, एवं दृग्दन्नापि याधेत ॥

(५२८८ एकदेशिसमाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ तस्मात्तन्नामिकाण्यद्वयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मात्तन्नामिकाणि—अद्वय इति वक्तव्यम् ।

(उद्घोतः) भाष्ये—तन्नामिकाण्यद्वय इति । एव च अत्रोऽपि 'स्त्रीभ्यो ङ्क्' इत्येव दशिति 'अचः' इति यत्र पृषद्भ्रातृभ्यमित्यर्थः ॥

(समाधानान्यथासिद्धिभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ।

'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् याधन्ते' इत्येवमयं ङ्क् तन्नामिकाणं तदपवादं वाधिष्यते, ङ्ङ्गौ न वाधिष्यते ॥

(प्रदीपः) मध्येऽपवादा इति । पूर्वस्य निर्ज्ञातस्वरूपत्वाद्भाष्यत्वम्, न तत्तरस्यानिर्ज्ञातस्वरूपस्येति भावः ॥ अथा-ब्राह्मः—कस्य पुनर्निर्ज्ञाना शब्दानामनित्यान्धकादिवंशाश्रयेणा-न्याख्यानं युज्यते । अत्र समाधिः—'त्रिपुरपानूकं नाम कुर्यात्' इति न्यायेनान्धकादिवंशा अपि नित्या एव । अथ याऽनित्योपायाश्रयेणापि नित्यान्वाख्यानं दृश्यते । यथा शकाश्रयेणेन कालस्य ॥

(उद्घोतः) यथा शकेति । प्रसिद्धमेतज्ज्योतिर्विदाम् ॥

(५२८९ सिद्धान्तसामान्यवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ ऋष्यन्धकवृष्णिर्कुर्वणः

सेनान्ताण्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋष्यन्धकवृष्णिर्कुर्वणः सेनान्ताण्यो भवति विप्रतिपेधेन ।

ऋष्यणोऽयकाशः—यातिष्ठः, वैश्वामित्रः ।

ण्यस्यायकाशः—पारिषेण्यः, धारिषेण्यः ।

जातसेनो नाम ऋषिस्तस्मादुभयं प्राप्नोति, ण्यो भवति विप्रतिपेधेन । जातसेन्यः ॥

अन्धकाणोऽयकाशः—श्याफल्कः, चैत्रकः, रं-धसः ।

ण्यस्य स एव ।

उग्रसेनो नामान्यकस्तस्मादुभयं प्राप्नोति, ण्यो भवति विप्रतिपेधेन । भौमसेन्यः ॥

घृण्यणोऽयकाशः—चातुदेवः, धालदेवः ।

ण्यस्य स एव ।

विश्वफसेनो नाम घृष्णिस्तस्मादुभयं प्राप्नोति, ण्यो भवति विप्रतिपेधेन । वैष्वफसेन्यः ॥

कुर्वणोऽयकाशः—नाकुलः, साहदेवः ।

ण्यस्य स एव ।

भीमसेनो नाम कुरुस्तस्मादुभयं प्राप्नोति, ण्यो भवति विप्रतिपेधेन । भौमसेन्यः ॥

(सामान्यवार्तिकस्य विशेषे संकोचकभाष्यम्)

सेनान्ताण्यो भवति विप्रतिपेधेन जातोऽग्र-विष्वग्भीमेभ्य इति वक्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) जौतादिभ्यः परो यः सेनाशब्दस्तस्मात्ताण्यो विप्रतिपेधेनेति वक्तव्यमिति भाष्येऽन्वयः ॥

(१५७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ७०)

१३६१ मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः

॥ ४ । १ । ११५ ॥

(प्रदीपः) अपि सिद्धे तत्तन्नियोगेनोत्वार्यं वचनम् ॥

(उद्घोतः) अपि-सिद्धे इति । 'तस्मात्पत्यम्' इत्यनेन ॥

(खीलिङ्गनिर्देशसमर्थकभाष्यम्)

किमर्थं खीलिङ्गेन निर्देशः कियते, न संख्या-संभद्रपूर्वस्येत्येवमुच्यते ?

खीलिङ्गो यो मातृशब्दस्तस्माद्यथा स्यात् ।

इह मा भूत्—संनिमीते संमाता—संमातुरपत्यं सामात्र इति ॥

(प्रदीपः) खीलिङ्ग इति । अर्थधर्मं स्त्रीत्वं शब्दे समारोप्य क्रियाशब्दनिवृत्त्यर्थः खीलिङ्गनिर्देशः कृतः । न्याया-नुवादश्चार्थं खीलिङ्गनिर्देशः । सम्बन्धिशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात् तस्यैव ग्रहणस्य सिद्धत्वात् । एतच्च 'बाह्वादिभ्यश्च' इत्यनोक्तम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—खीलिङ्गो य इति । निर्वं खीलिङ्ग इत्यर्थः ॥ संबन्धिशब्दस्येति । बहुवचनविहितः ॥

(१५८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ७१)

१३६२ कन्यायाः कनीन च

॥ ४ । १ । ११६ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इदं विप्रतिपिद्धम् ।

को विप्रतिपेधः ?

अपत्यमिति वर्तते । यदि च कन्या, नापत्यम् ।

अथापत्यम्, न कन्या ।

कन्या चापत्यं चेति विप्रतिपिद्धम् ॥

(प्रदीपः) यदीति । असतयोनिः कन्या, सा कथमप-
त्येन सम्बन्धेति भावः ॥

(उद्घोषः) ननु प्रथमं वयः कन्याशब्दप्रवृत्तिमित्यम्,
देवात्प्रथमे वयस्यपत्यसंबन्धसंगमालो विरोधोऽत आह—
श्रद्धतेति ॥

(समाधानमाख्यम्)

नैतद्विप्रतिपिद्धम् ।

कथम् ?

कन्याशब्दोऽयं पुंसाऽभिसम्बन्धपूर्वके संप्रयोगे
निवर्तते ।

या चेदानीं प्रागभिसम्बन्धात् पुंसा सह संप्र-
योगं गच्छति तस्यां कन्याशब्दो वर्तते एव ।

कन्यायाः कन्योक्तायाः कन्याभिमततायाः सुद-
र्शनाया यदपत्यं स कानीन इति ॥

(प्रदीपः) अभिसम्बन्धपूर्वक इति । शास्त्रोक्तो
विवाहोऽभिसम्बन्धस्तत्पूर्वके पुरुषसयोगे कन्याशब्दो निवर्तते ।
सा तु शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण विना पुरुषं युनक्ति सा
कन्यात्वं न जहाति ॥ कन्योक्ताया इति । कन्यैवासाधुका ॥
तदेव व्याचष्टे—कन्याभिमतताया इति । कन्यैव साऽभि-
मता स्तुतिकारणमित्यर्थः ॥ सुदर्शनाया इति । प्रकटदर्श-
नायाः, अप्रकटत्वमित्यर्थः । अन्ये स्वाहुः । सुनिदेवतामाहा-
स्याया पुंयोगेऽप्यक्षतयोनिर्भवति । यथा कुन्ती नक्राहुतदिन-
करोत्यादितकर्णाख्यपुनरपि पुनः कन्यैवाऽभूत् । तदपत्यं
कानीनशब्दाभिधेयम् ॥

(उद्घोषः) नन्यभिसम्बन्धपूर्वके संप्रयोग इति पुनरुक्तमत
आह—शास्त्रोक्त इति ॥ उपरं पुनर्कीति । पुरुषमागमि
योर्ययति, पुरुषेणात्मानं योजयतीति यावत् ॥ कन्याऽभिमतत्वे
हेतुः—सुदर्शनाया इति । अप्रकटत्वहेतोः प्रकटदर्शनाया
इत्यन्वयः । मन्त्राहुतेन दिनकरोणीपादितः कर्णाख्यः पुनो यसा
इति बहुवीदिः, सुदर्शनाया इति माथ्येनेदमेव बोध्यते इत्यन्ये ॥

(१६२ सुविधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ७५)

१३६६ स्त्रीभ्यो ङक् ॥ ४ । १ । १२० ॥

(द्वगधिकरणम्)

(स्त्रीशब्दाप्रमत्तापनमाख्यम्)

इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते—स्त्रीग्रहणे

स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा स्यात्, स्त्रीशब्दग्रहणं वा,
रूप्यर्थग्रहणं वा ॥

किं चातः ?

यदि स्त्रीशब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा—इडविह—
पेडविडः । पृथ्—पार्थः । उशिकू—औशिशः ।
दरद्—दारदः ।

अत्रापि प्राप्नोति ।

अथ प्रत्ययग्रहणम्—लैलाभ्रेयः, वैमात्रेयः, इति
न सिध्यति ॥

अस्तु प्रत्ययग्रहणम् ।

कयं लैलाभ्रेयः, वैमात्रेय इति ?

शुभ्रादिषु पाठः करिष्यते ॥

(प्रदीपः) बहुवचननिर्देशात् स्वरूपग्रहणे निरस्ते पक्षत्र-
यसम्भावनापूर्वके प्रत्ययग्रहणमिह व्यवस्थान्यते—इदं सर्व-
ण्यति । तत्र कश्चिकश्चित्पक्ष आश्रीयते । इह तु स्वरितत्व-
प्रतिज्ञानात् 'स्वरितेनाधिकारः' इत्यस्य स्वरितेनाधिकारावगति-
र्भवतीत्यस्यैवस्याश्रयणाद्यादिप्रत्ययग्रहणम् । 'स्त्रिया किन्'
इत्येतत्प्रकरणमिहित्वास्तु प्रत्ययो व्यवधानात् पृथग्यते ॥ स्त्री-
शब्दग्रहणमिति । स्त्रीलिङ्गानां शब्दानां ग्रहणमित्यर्थः ॥
रूप्यर्थग्रहणमिति । अर्थे कार्यासम्भवे तु तदभिधायिशब्द-
ग्रहणमेव सम्बन्ध्यते । इडविहदयः शब्दाः स्त्रीवृत्तयो न तु
स्त्रीप्रत्ययान्ता इति तेभ्योऽप्येव भवति ॥

(उद्घोषः) ननु स्वरूपग्रहणैकः कुणो न शकितोऽत आह—
बहुवचनेति ॥ ननु सर्वेषु एकनावीयसिद्धान्ताभावादाह—तत्र
कश्चिदिति । यथा 'यू क्वाएवो' इत्यत्र स्त्रीलिङ्गशब्दग्रहणम्,
'स्त्रिया' इत्यादौ चार्थाभिधानमिति भावः ॥ प्रकृतसुप्रसिद्धान्त-
पक्षे बीजमाह—इह स्थितिः ॥ नन्वेवं किनादीनामपि ग्रहणं
स्यादत् आह—स्त्रियां किति । इयवधानात्—अतिदूरवादि-
त्यर्थः ॥ ननु बहुवचनस्वरूपग्रहणनिरासेन स्त्रीशब्दग्रहणमित्यनुप-
पन्नत्वं आह—स्त्रीलिङ्गानामिति ॥ ननु शब्दस्यार्थस्य वा ग्रहणे
एकैकश्रीत्येवोपक्रमनयुक्तमत आह—अर्थे इति । एवञ्चात्र यदे
स्त्रीशब्दग्रहणम्, रूप्यर्थग्रहणमित्यप्युच्यतेविधेरेऽपि संभवमात्रेणोप-
न्यस्तो । 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यादौ त्वनयोर्विधेयो बोध्यः । केचित्तु
स्त्रीलिङ्गार्थबोधकशब्दग्रहणमेवान्, इडविहदीनां विवादिषु पाठः,
अनभिधानाया तेभ्यो ङगमावः, एको गोत्रपुत्रोक्तीतेः । यथा के-
च्यश्चिदपत्यप्रत्ययसामान्याभावः, तत्रापि येषाञ्चित् शुभ्रादिपाठ आह-
वकः, स्त्रीशब्दे स्वरितत्वप्रतिज्ञानप्राप्यविधौ माध्यमेकदेशुकि-

१ 'कन्यैवासाधुकाभिमतता' इति क. पाठः ॥

२ 'योजयति, सङ्गमयति, उपरुषेय' इति ह. पाठः ॥

३ 'साम्यर्थ' इति क. ह. पाठः ॥

४ 'सम्भवे तदभि' इति ह. पठितः पाठः क. ह. पुस्तकयोः ॥

५ स्त्रीशब्दस्य एतदेव स्वरूपग्रहणपक्षे बहुवचनमुपपन्नं स्पष्टम् स्वरूप-
ग्रहणसंशयः ॥

६ माथ्यं स्त्रीशब्दग्रहणेऽर्थग्रहणे वा पक्षे वा दोषः कः 'यदि एतौ शब्द-
ग्रहणमर्थग्रहणं वा, इडविह—पेडविह' इत्यादिना वदेनपुनरभिधायः ॥

रित्याहुः। अत्र प्रातिपदिकादिति न संवध्यते, विरोधादिति बोध्यम्।
सम्बन्धेऽपि निरुविशिष्टपरिभाषया न दोष इत्यन्ये ॥ •

(अर्थविशेषे प्रत्ययबोधकभाष्यवार्तिकम्)

बद्धवाया घृषे वाच्ये ।

घडयाया वृषे वाच्ये दग् चक्यः—घडयाया
वृषो वाडवेयः ॥

(प्रदीपः) चङ्चाया इति । वृषः-भीजाधः । तेन विरोधविहितेनापत्यलक्षणोऽयं दृक् वाच्यते । तेनापत्ये वाङ्मय इति भवति ॥

(उद्घोषतः) यादव इतीति । न च चतुष्पादाचित्वाद्भूतः प्रातिः, सरे च निधेय इति वाच्यम् । देवताविधेयस्य सूर्यकीरूपस्य गृहीताभावरूपस्य वाचक्यपवाधश्चत्वेनात्र ग्रहणात् । कीगावशब्देनापि गृहीताभावरूपस्यमुपमान्स्वं पदं । पदवत् तस्य चतुष्पादाज्जातिवाचित्वाभावात्तत्र दोषः । अत्र पुन 'वाचो बहवानलः' इत्यमरः । न चापे-
स्यानुपाधायेन निधेयनिहितेनान्येनापसत्तायां न वाप्यत इति वाच्यम् ।
अर्थस्यापि निधेयनाभाः कार्यशब्दवादे सत्येनादोषादिति केचित्,
तत्र, 'चतुष्पादो गर्भिण्या' इत्यत्र 'जातिरिति वचम्यम्' इति वदता
कार्तिव्यहोत्राच्च चतुष्पादाचित्वात्तत्रग्रहणस्य बोधनात् । ब्राह्मणीवाचि-
कवाद्यश्चास्य धरोऽपवादे 'अद्वैतध्वः' इत्यपि ब्राह्मणावागी वाच्यः
साधुः । अथावाचित्वेन तु ह्यपि वाङ्मयेन हलैव । वाच्य इत्यस्यापीदृशे
'दादृचैव' इतिवत्साधुः इति बोध्यम् ॥

(दृष्टावकप्रत्ययबोधकभाष्यप्रतिपत्तिम्)

अणु शुद्धाकोकिलात्स्मृतः ।

श्रीचः, फौकिल इति ॥

(मदीयः) नौञ्च इति । अपत्य द्वायं दयपवादः ॥

(उत्प्रेषः) नात्रि—दुष्प्राप्तेऽपि—समाहार-
नूतिर्द्वयः । एवं च शिवादिगो कुमादिभिः पाठोऽन्यै रपि
वीज्यम् ॥

(लक्षणापकप्रत्ययबोधकभाष्यमार्तिकम्)

आरफ़ पुंसि ततोऽन्यत्र ।

ततोऽन्यत्र भास्वपुंसि षष्ठ्यः । मृशिकाया
अपत्यं पुमान् मृशिकादः, मृश्याः पुमान्मार्गादः ॥

[illegible]

(इति पुनरर्थविधायकभाष्यवार्तिकम्)

गोघाया द्वक्विधौ स्मृतः ॥

गोधायाः पुमान् गौधेरः ॥

(६७० विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ भा. ८३ ॥)

१३७४ चटकाया ऐरक् ॥ ४११२८ ॥

(पैरमधिकरणम्)

(५२९० सूत्रे स्त्रीलिंगनिर्देशस्याविवक्षितरामबोधक-
यार्थिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चटकायाः पुंलिङ्गनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) चटकायाः पुंलिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः ।
इहापि यथा स्यात्—चटफस्यापत्यं चाटकैरः ।

यदि पुंलिङ्गेन निर्देशः प्रियते, चटकाया अपत्यं
चाटकैर इति न सिध्यति ।

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भव-
तीत्येवं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) पुँल्लिङ्गेनेति । अन्यया पुँतिज्ञादिम् प्रसज्येत ॥

(५२९१ यार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ # ॥ स्त्रियामपत्ये लुग्यक्तव्यः ॥ # ॥

(भाष्यम्) चटकाया आपत्यं घटका ॥

(उद्घोषः) त्रियामपत्य इति । स्त्रीरूपेणैव त्वर्यः ।
 चन्द्राया अत्यन्तं स्त्री चन्द्रेणैव 'मुखादिना' इत्यनेन वाच्ये तुल्यार्थ-
 भेदेन चन्द्रभेदाद्युपपत्त्या । अर्थात्तु परमचन्द्रपाठाया न चात्रि-
 त्तयाऽपि दीप्यते ॥

(१०२ विधिपुत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ८५)

१३७६ आरगुदीचाम् ॥ ४।१।१३० ॥

(५२५२ आशेषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आरग्यचनमनर्थकं रक्षा
सिद्धस्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आरभ्यचनमनयंप.म् ।

रिः पारणम् ?

एषा सिद्धय्यात् । गोपा—आपारान्ता एद् च
 प्रापयः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—गोषा आकारान्तेति । गोषाद्यन्त्र
आकारान्त इत्यर्थः । अपर्यमीत्य खीत्वस्य शब्दे आरोपः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यदारकं शास्ति तज्ज्ञाप-
यत्याचार्योऽन्येभ्योऽप्ययं भवतीति ।

किमेतस्य क्षापने प्रयोजनम् ?

मौण्डारः, जाण्डारः, पाण्डार—इत्येतत्सिद्धं
भवति ॥

(उद्घोतः) अन्येभ्योऽपीति । न चाक्षयानप्यन्तात्किपि
गोषाद्यन्त्रस्येवानाकारान्तत्वसमयेनान्यतः प्रष्टव्यो न मानम्, भाष्य-
प्रामाण्येनाक्षयानप्यन्तात्किपोऽनुत्पत्तेः । ‘अभिष्यक्त’ इतिव्यायेन
तस्यात्रामहणाचेति दिक् ॥

(१७३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ८६ ॥)

१३७७ क्षुद्राभ्यो वा ॥ ४ । १ । १३१ ॥

(क्षुद्राक्षध्वार्थेयधकभाष्यम्)

क्षुद्राभ्य इत्युच्यते,

का क्षुद्रा नाम ?

अनियतपुंस्का, अङ्गहीना वा ॥

(प्रदीपः) अङ्गहीना चेति । वाशब्दार्थे ॥

(१७५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ८८ ॥)

१३७९ ढकि लोपः ॥ ४ । १ । १३३ ॥

(ढकसमर्कभाष्यम्)

केन विहिते पितृप्यसुः—ढकि लोप इत्युच्यते ?
एतदेव क्षापयति पितृप्यसुर्दमिति, यदयं ढकि
लोपं शास्ति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—एतदेवेति । शुभादिषु तत्पाठः
फलनीय इति भावः । ‘कच्यन्क’ इति सूत्रोक्तमौप्यरीत्या
‘सौम्य’ इति वा । अनेन ढोपकेन ‘सौम्य इत्यर्थग्रहणम्’ इत्येव
क्षाप्यत इति बोध्यम् ॥

(१७६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ८९)

१३८० मातृप्वसुश्च ॥ ४ । १ । १३४ ॥

(छणसाधकभाष्यम्)

ढकि लोप इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—मातृ-
प्यस्त्रीयः ।

नैप दोषः ।

एवं वक्ष्यामि—पितृप्वसुश्छण, ढकि लोपः ।

ततो मातृप्वसुश्च ।

पितृप्वसुर्यदुक्तं तन्मातृप्वसुर्भवतीति ।

किं पुनस्तत् ?

छण ढकि लोपश्च ॥

(प्रदीपः) तत्रेदमिति । अनन्तरस्य विधिं मन्यते ॥

एवं वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । चकारेण पितृ-
प्वसुरित्यनुकृत्य इति कार्यद्वयलाभः ॥

(उद्घोतः) नन्वेवमेव पाठाद्वक्ष्यामीत्यसंगतमत आह—
एवं व्याख्यास्यामीति । बलवतः ‘च’रहितः सूत्रपाठ इति वक्ष्या-
मीति यथाश्रुतमेवेत्यन्ये ॥

(१७९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ९१)

१३८३ राजश्वशुराद्यत् ॥ ४ । १ । १३७ ॥

(यतोऽधिकरणम्)

(प्रदीपः) राजशब्दः क्षत्रियशब्दपर्यायः ॥

(उद्घोतः) ननु राजशब्द ऐश्वर्यविशेषयोगनिमित्तक इति
कथं ततः प्रत्ययेन जातिप्रतीतिरत आह—राजशब्द इति ॥

(५२९३ अर्थविशेषे प्रत्ययनियामकयार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणं कर्तव्यम् ।

राजन्यो नाम जातिः ।

क मा भूत् ?

राजन् इति ॥

(प्रदीपः) जातिग्रहणमिति । यदा प्रष्टव्यप्रत्ययसमु-
दायेन जातिर्गम्यते तदा प्रत्ययो मान्यदा । तेन क्षत्रियजाती
प्रतिषिपादयिष्यताया राजन्यशब्दस्य प्रयोगः, वैदेर्ये छन्दे ॥
राजापत्ये राजन्यशब्दप्रयोगः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—राज्ञोऽपत्य इति ॥ अपत्य इति प्रष्टवे
इत्यर्थः । जातिशेदाभ्यां तदपत्ये सप्त, अत एव राजन्यननु-
प्यग्रहणस्यापलाधिकारादन्वयः औसि रयोगग्रहणश्चाप्युक्तः
संगच्छते ॥

१ अ. ४. म. पुस्तके ‘जाडार’ इति पाठे दृश्यते ।

२ ‘सौम्यो’ इति पाठः ‘सौम्यः’ पठेन ‘अर्थग्रहणस्य’ अन्वयः स्यात् ।

३ ‘मन्त्रेण’ आचार्येण ‘सिन्धुपार’ इति भाष्यस्य ‘सौम्य’ इति
पदं ‘अर्थग्रहणस्य’ अन्वयः स्यात् ।

४ ‘* ॥ राज्ञोऽपत्ये’ इति ‘अर्थग्रहण’ इति भाष्ये-

यत्पुनश्च स्वतन्त्रमिति—व्याख्यास्यामीत्यर्थः इति । चकारार्थेण ‘राज्ञोऽपत्ये’-

‘* ॥ राज्ञोऽपत्ये’ इति भाष्ये ‘अर्थग्रहण’ इति । ‘राज्ञोऽपत्ये’ ‘* ॥

राज्ञोऽपत्ये’ इति भाष्ये ‘अर्थग्रहण’ इति ।

(६८० विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १२ ॥)

१३८४ व्यन्सपत्ने ॥ ४ । १ । १४५ ॥

(व्यन्प्रत्ययाधिकरणम्)

(५२९४ भाष्येपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ व्यन्वचनमनर्थकं प्रत्ययार्था-
भावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्यन्वचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

प्रत्ययार्थाभावात् ।

किमिदं प्रत्ययार्थाभावादिति ?

अपत्यार्थाभावात् । अपत्यमिति वर्तते, अनपत्ये
चापि सपत्ने आटव्यशब्दो वर्तते—पाप्मना आट-
व्येणेति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययार्थाभावादिति । आटव्यशब्दः सर्व-
स्मिन् सपत्ने इष्यते । न हि सर्वैः सपत्नो आटुरपत्यमित्यपत्य-
क्षणस्य प्रत्ययार्थाभावात् इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु शत्रुरूपप्रत्ययार्थप्रतीतिस्तदभावादित्युक्त-
मत आह—आटव्येति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तु तावद्यदपत्यं सपत्नश्च तत्र—आटव्य इति ।

कथं पाप्मना आटव्येणेति ?

उपमानात्सिद्धम्, आटव्य इव आटव्य इति ॥

(प्रदीपः) अस्तु तावदिति । विरोधाभावात्सपत्नेना-
पत्यायौ न नाप्येव । न समुदायार्थः सपत्नः, प्रकृतिप्रत्यया-
र्थयोस्त्यागप्रसङ्गात् । न च गत्यन्तरसम्भवे तस्यागो युक्त
इति भावः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—अस्तु तावद्यदपत्यमिति । अनुवर्तता-
नपत्यमितिर्लभः ॥ ननु विशेषविधिरेव सामान्यमिदित्यस्य नापि
उचितोऽन आह—विरोधाभावादिति । मत्तुतो नाप्यप्रसंग एवात्र
नेत्युक्तम् । न च समुदायार्थ इति । शुद्धरूढ एव, अपत्यापेक्ष
नाप्येवेति शङ्काशयः ॥

(६८९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १०१ ॥)

१३९३ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च

॥ ४ । १ । १४७ ॥

(ण ट् प्रत्ययाधिकरणम्)

(गित्वाक्षेपे भाष्यम्)

किमर्थो णकारः ?

१ मत्तुताभाष्येनुरादयः—आटव्येति ॥

२ 'न तनु' इति च पाठः ४

वृद्ध्यर्थः, ङिणीति वृद्धिर्यथा स्यात्, गार्गो
जाह्नमः ॥

(५२९५ गित्वाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणा-
नर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणमन-
र्थकम् ।

किं कारणम् ?

वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य । वृद्धमेवेदं प्रातिपदि-
कम् ॥

(प्रदीपः) बहूनां गोत्रप्रत्ययानां वृद्धिमत्त्वदर्शनादि-
चारः—गोत्रस्त्रिया इति ॥

(उद्योतः) किन्नन्त्यावृद्धस्यापि सत्त्वादाह—बहूनामिति ॥

(गित्त्वत्कप्रदर्शकभाष्यम्)

लुगर्थं तर्हि णकारः कर्तव्यः । यल्लुगन्तमवृद्धं
तत्र वृद्धिर्यथा स्यात्—वातण्डो जाह्नमः ॥

(प्रदीपः) वातण्ड इति । वतण्डस्यापत्यं गोत्रं स्त्री ।
'वतण्डाच्च' इति यस्, तस्य 'उक् स्त्रियाम्' इति उक्, चार्तर-
वादित्वात् जीन् । वतण्ड्या अपत्यमिति णः ॥

(५२९६ फले भाष्येपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लुगर्थमिति चेन्न लुक्प्रति-
पेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लुगर्थमिति चेत्तत्र ।

किं कारणम् ?

लुक्प्रतिपेधात्, प्रतिपिष्यते तत्र लुक्—गोत्रे-
ऽलुगचि (४।१।८९) इति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—गोत्रेऽलुगिति । यद्यपि भूषि प्राप्तस्य
लुकोऽलुगिति तत्तुत्रभाष्योक्तेश्चालुकोऽप्राप्तिः, तथापि पुंवङ्गापेन
सिद्धेः फलाभावादेव तदप्रवृत्तेर्नदयमान्तया नापि द्यु आदरः
कृतः । 'व्यवहितत्वात्' इति वा मुख्यमातृत्वस्याप्युल्लक्षणम् ॥

(प्रत्याक्षेपे भाष्यम्)

व्यवहितत्वादप्रतिपेधः । ईकारेण व्यवहितत्वा-
त्प्रतिपेधो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) व्यवहितत्वादिति । 'अयि' इति परसप्तमीं
मन्यते । विषयसप्तम्यां तु न दोषः । अथ वा यतो गोत्रप्रत्य-
यादव्यवहितोऽजादित्यस्य तस्यालुगिति विरोधादिपयसप्तम्या-
मपि दोषाय व्यवधानम् ॥

१ 'व्यवहितत्वादि वा' इति च पाठः १

२ 'विज्ञापनात्' इति च पाठः २

(५२९७ प्रत्याक्षेपनिरासवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति ।
चेन्न पुंवद्भावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेत्तन्न ।
किं कारणम् ?

पुंवद्भावात्, पुंवद्भावोऽत्र भवति—भस्यादे
तद्धिते पुंवद्भावो भवतीति ॥

(प्रदीपः) पुंवद्भावादिति । पुंवद्भावेन रूपादिदेशा-
द्वातपञ्चशब्दात् स्त्रीरुतेर्गप्रत्यय इति भावः ॥

(उद्घोषः) तद्धनयशब्द—वातपञ्चशब्दात् इति । पुंव-
द्भावेन स्त्री न इव लुकोऽपि निवृत्तिरिति अलुको नोपयोग इति
भाष्यार्थ इति भावः ॥ स्त्रीरुतेरिति । भूतपूर्वस्त्रीरुतेरित्यर्थः ।
पुंवद्भावेनापत्यं निवृत्तेः । जेत एव 'वातपञ्चयुवतिः' इत्यादौ यनो
लुक् न ॥ भाष्ये—पुंवद्भावोऽत्र भवतीति । पुंवद्भावेनैव लुकः
प्रतिषेधसिद्धिरिति भावः ॥

(५२९८ गित्वफलप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ फिनर्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) फिनर्थं तु णकारः कर्तव्यः । यत्कि-
नन्तमवृद्धं तत्र वृद्धिर्यथा स्यात्—ग्लौघुकायनो
जायते इति ॥

(प्रदीपः) ग्लौघुकायन इति । ग्लुक्स्यापत्यं स्त्री,
'ग्राचाम्' इति फिन्प्रत्ययः । 'इतो मनुष्यजातेः' इति बीप्,
पुंवद्भावे कृते णः ॥

(उद्घोषः) न्याय्यत्वादाह—पुंवद्भावे कृत इति ॥

(५२९९ गित्वफलसंग्राहकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च णकारः
कर्तव्यः । गार्गा भार्या अस्य गार्गाभार्याः । वृद्धि-
निमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

(५३०० पुंवद्भावप्रतिषेधार्थरूपफलखण्डनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ गोत्राद्यन्यस्त्रियामिति

वचनादप्रयोजनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् (४।१।९४) इति
वचनादप्रयोजनमेतद्भवति । नास्ति गार्गा ॥

(प्रदीपः) नास्ति गार्गेति । गार्ग्या अपत्यं स्त्रीत्यत्रार्थे
नास्ति प्रत्ययः । 'अस्त्रियाम्' इति युवसंज्ञानिषेधाद् गोत्रस-

ज्ञाऽवस्थानात् 'एको गोत्रे' इति नियमाद् गोत्रप्रत्ययान्तादपर-
गोत्रप्रत्ययानुत्पादात् ॥

(उद्घोषः) ननु, 'नास्ति गार्गा' इत्यस्य 'गार्ग्या अपत्यं
स्त्री नास्ति' इति नाशः, मानामावादत आह—गार्ग्या इति ।
गार्गाशब्दो नास्तीति भाष्यार्थ इति भावः ॥

(५३०१ मतान्तरप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अवश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनमेत-
द्भवति । न च स्त्री वंश्या । अस्ति गार्गा स्त्री ॥

(प्रदीपः) अवश्यत्वादेति । गार्ग्या अपत्यं वा स्त्री
तस्या न युवसंज्ञा नापि गोत्रसंज्ञा, न हि सा गार्गस्यापत्यम् ।
पौत्रप्रभृतेष्वपत्यस्य गोत्रसंज्ञा विधीयते, तदभावात् 'एको
गोत्रे' इति नियमाभावाण्यस्य भावादस्ति गार्ग्येत्यर्थः ॥ न च
स्त्री वंश्येति । पितृपितामहादिवंशः, न मातृमातामहादिति-
त्यर्थः । तस्मात् पुंवद्भावप्रतिषेधार्थो णकारः । न च 'जातेष्व'
इति प्रतिषेधः सिध्यति । गोत्रत्वाभावे जातित्वाभावात् । यदा
च गोत्रं च चरत्तैः सहेत्यनापत्यमानं गोत्रं दृश्यते तदा
जातित्वमस्येव । फिनर्थस्तु कर्तव्य एव णकारो दृश्ये ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—अवश्यत्वादिति । गोत्रभूतव्यपत्य-
स्त्रिया मूलपुरुषव्यवहारेणेत्युक्त्याभावेन वंश्यत्वाभावात् तदनपत्यत्वेन
न गोत्रत्वम्, नापि युवत्वमित्यर्थः ॥ तदाह—गार्ग्या अपत्यमिति ।

वतु 'सामान्यं एव न स्त्रीवश्येत्यर्थः' इति तत्र । 'गोत्रस्त्रियाः'
'वनश्च' इत्यादीनामसगत्यापत्तेः ॥

यदि गोत्रस्यापत्यभूतस्त्रिया न वंश्यत्वमिति, तदपि न, 'स्त्रियां
न युवसंज्ञा' इति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः ।

मम तु गोत्रभूतपुरुषापत्यभूतस्त्रियास्तत्त्वनिषेधेन चारितार्थं
स्पष्टमेव ॥ णस्य भावादिति । 'एको गोत्रे' इति नियमेन गोत्र-
स्त्रिया गोत्रे विधानासम्भवात् 'गोत्रे' इत्यस्यासङ्गत्वेनापत्यमानान्ये
वतद्विधानादिति भावः ॥ यदा चेति । वतुन इदमनुक्तम्, 'गार्गा'
इत्यत्र भाष्ये स्त्रीषोऽकृष्णादित्याहुः ॥

(मतान्तरप्रदर्शकभाष्यम्)

अपर आह—

द्वावेव वंशौ । मातृवंशः, पितृवंशश्च । यावत्
मातृवंशोऽप्यस्ति, नास्ति गार्गा ॥

(प्रदीपः) मातृवंश इति । गार्ग्या अपत्यं वा स्त्री सा
मातृवंशेन गार्ग्यकुला भवत्येवेति गार्ग्यपेक्षया तस्य गोत्रत्वात्
'एको गोत्रे' इति नियमात्प्रत्ययान्तराभावाच्चास्ति गार्गा । पौत्र-
प्रभृतिग्रहणं तु व्यवहित्वापत्योपलक्षणम् । तस्मात् फिनर्थ एव
णकारः ॥

१ 'वातपञ्च' इति क. पाठः न च अत्रैकमवादादिति मनीषये ॥

२ पुंवद्भावेन पुंवद्वन्निधेय इव उपभोऽपि कथ्यते, न तु कथ्यते ॥

३ अत्र एवमभार्यत धीनरूपस्य निवर्तनार्थे वातपञ्चयुवतिरिति

'एकं त्रियाम्' इति तत्र न ॥

४ पुंवद्भावेन स्त्रीत्वाभावात् प्रतिषेध इति भावः ॥

५४ तु पुनर्क 'इति' चन्द्रो नात्र ॥

६ क. पुनर्क 'च' चन्द्रो न ॥

७ नवप्रत्ययस्त्रिया न गोत्रव्यतिरेकः ॥

८ 'निवर्तते' अत्रार्थः इति वचनद्विगु पाठः न. पुनर्कचन्द्रो ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—द्वावेवेति । द्वावपीत्यर्थः ॥ ननु पौत्र-
प्रभृतीत्यत्र पुंस्यस्य निवक्षितत्वात् न गोत्रत्वमत आह—पौत्र-
प्रभृतीति ॥

(६९० विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. १०२)

१३९४ वृद्धावृक् सौवीरेषु बहुलम्

॥ ४ । १ । १४८ ॥

(विषयविभागप्रदोक्तभाष्यम्)

गोत्रस्त्रियाः, वृद्धावृक्, फेरुश्च, फाण्डाहति
(१४७-१५०) इमे चत्वारो योगाः ।

तत्र त्रयः कुत्सने, त्रयः सौवीरगोत्रे ।

आद्यो योगः कुत्सने एष, अन्त्यः सौवीरगोत्र
एष ॥

(प्रदीपः) गोत्रस्त्रिया इति । विषयविभागकनयार्थोऽ-
शेषोऽपक्षेपः । कुत्सनेग्रहणस्य सौवीरग्रहणस्य च सूत्रद्वय एवावृ-
त्तनायथोक्तविषयविभागालम्बः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—अन्त्यः सौवीरगोत्र एवेति । इदं
च फाण्डाहत्याभिप्रायकम्, न तु मिमताभिप्रायकम्, अस्मत्प्रवादः ॥
कथमयं विषयविभागो लभ्यवेदत आह—कुत्सनेग्रहणस्येति ॥

(६९२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. १०३)

१३९६ फाण्डाहतिमिमताभ्यां णकिजौ

॥ ४ । १ । १५० ॥

(णिवाक्षेपे भाष्यम्)

किमर्थो णकारः ?

वृद्ध्यर्थः । ङितिती वृद्धिर्या स्यात्—फाण्डा-
हतिः ॥

१ मिमत्स्य गोत्रस्याभावात् 'अन्त्यः सौवीर गोत्र एष' इत्येतिमतेन
पदं न चरन्त्येते, कथमवादिष्यते ॥

२ फाण्डाहतेन, मिमतास्य किञ्च इत्येवं यथापचयव्यवहारविशेषः ॥

३ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने न वेति 'गुत्राभावात्पञ्चाश्वेति' इति । तत्र हि
पुंस्यस्य प्रतिषेधार्थं, गोत्राभावादिवाच्यमिति वचनादवगच्छेत्, अन्त्यत्वाद्वा
दिवाः प्रयोजनम्—एति वातिकृत्यव्यवहारात्पञ्चाश्वेतिवार्थस्य भाष्यपुष्टोक्तः ॥

४ 'इत्येषोऽयं चत्वारो' इति ह्य. शब्दः ॥

५ गोत्रस्त्रिया इति एते वातिके एते च्चे, फाण्डाहत्याभावेन पुंस्यस्य
प्रतिषेधार्थं मलस्य शिखरं देवावरणम्, वादिव्यापिति दिवां युषसंज्ञाविधि
येन फाण्डाहतेनैव दीक्षयेत् फाण्डाहतिव्यवधानप्रत्यय एव दुर्लभः, गोत्र-

(५३०२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ फाण्डाहतेः प्रत्ययस्य णित्करण-
नर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) फाण्डाहतेः प्रत्ययस्य णित्करणमन-
र्थकम् ।

किं कारणम् ?

वृद्धत्वात् प्रातिपदिकस्य । वृद्धमेवैतत्प्रातिपदि-
कम् ॥

(प्रदीपः) फाण्डाहतेरिति । यथासंख्यसंयन्धस्येष्ट-
त्वान्न मिमत्तच्छब्दार्थं णित्वम् । पूर्वनिपातव्यवस्था तु शास्त्रे
नावश्यं सर्वनाशीयतु इति तदनाश्रयणमपि न यथासंख्याभावं
सूचयितुमलम् । शिष्टं भाष्यं पूर्ववद्भाष्येयम् ॥

(उद्धोतः) नन्वव्याचूतत्वाग्निमतस्य पूर्वनिपाते कर्तव्ये
तदकरणं यथासंख्यप्रवृत्तभावबोधनद्वारा मिमतात्वात् नार्थमिति वृद्धौ
णकारोऽत आह—यथासंख्येति ॥

(५३०३ णित्वफलवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पुंस्यव्यवप्रतिषेधार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंस्यव्यवस्य प्रतिषेधार्थो णकारः
कर्तव्यः । फाण्डाहता भार्या अस्य फाण्डाहता-
भार्यः । 'वृद्धिनिमित्तस्य' इति पुंस्यव्यवप्रतिषेधो
यथा स्यात्—इति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—फाण्डाहता भार्येति । नन्वत्र जाति-
त्वाच्छब्दोपुत्तिः, किं च किंवां युवसंज्ञानिवेधेन 'एते गोत्रे' इति
नियमेन गोऽपि दुर्लभ इति चेन्न । अन्त्यदोषस्यात्र वक्ष्यमाणत्वेना-
दोषत्वात् । आधोऽपि न, शास्त्रीयगोत्रस्यैव जातिकल्पे प्रहणत् ।
यत्नेन 'जातेश्च' इति पुंस्यव्यवप्रतिषेधेऽपि प्रयोजनमित्यपास्तम् ॥

(५३०४ णित्वप्रयोजनप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

गोत्रोत्पन्नस्त्रियामिति यचनादप्रयोजनम्,
अवश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनमिति ॥

(उद्धोतः) अवश्यत्वाद्वा इति । इदमपि पूर्वोक्तापर आहत्यादि-
रीत्या प्रत्याख्येयमिति तात्पर्यम् ॥

मलस्यवाच्यद्वारे गोत्रमलस्येति एते गोत्रे इत्यनेन प्रतिषेधात् । फाण्डाहत्या-
पत्य फाण्डाहतिरिति नन्वाच्यद्वारे गोत्रमलस्यः (दिवां) न स्यात् । युवमलस्यस्य
सन्देशेन च च दिव्या न यवति—इति शिखरस्य फाण्डाहत्याभावं इत्येवार्थमनाश्र-
यकमिति भावः ॥

१ शिष्टोपनिषद्वादिर्वैद्यो न तु मातृमातामहादिः । फाण्डाहतेः रूपस्य न
शुद्धस्य, न गोत्रस्येति 'एते गोत्रे' इति नियमागताद्वयं फाण्डाहत्याभावं
इति तत्र पुंस्यव्यवप्रतिषेधार्थमवश्यं शिखरमिति भावः ॥

२ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने इति भाष्ये मातृमातामहादिरपि वृद्धत्वात् च
फाण्डाहतेः रूपस्य न शिखरं निषमाग्न्यस्यमातिर्नेति नैतिगत्वप्रयोजन-
मिमांसपर आहत्यादिनोक्तम् ॥

(६९३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ भा. १०४)

१३९७ कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ ४।१।१५१ ॥

(ण्यप्रत्ययाधिकरणम्)

(५३०५ अतिदेशविधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वामरथस्य कण्वादिवत्स्वर-
वर्जम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वामरथस्य कण्वादिवद्भावो वक्तव्यः ।

किमविशेषेण ?

नैत्याह—

स्वरवर्जम्, स्वरं वर्जयित्वा ।

किं प्रयोजनम् ॥

वामरथस्य छात्रा वामरथाः । 'कण्वादिभ्यो
गोत्रे' (४।१।११) इत्यण्यथा स्यात् ॥(प्रदीपः) वामरथस्येति । प्रकरणाण्यप्रत्ययान्तस्येति
विज्ञेयम् । कण्वादीनां यन्तानां यत्कार्यं तदतिदेशः । केवलानां
तेषां कार्यस्य कस्य चिद्विधानात् ॥ वामरथा इति । छे
प्राप्तेऽपि विधिः । 'आपलस्य' इति यलोपः ॥(उद्घोषः) ननु 'वामरथस्य कण्वादिवत्' इत्युक्त्वा वामर-
थस्य छात्रा इत्युदाहरणमुक्तम् आह—प्रकरणादिति ॥ ननु
'कण्वादिवत्' इति वक्तव्ये 'कण्वादिवत्' इत्युक्तम् आह—
कण्वादीनामिति ॥

(पक्षद्वयेऽप्याक्षेपकभाष्यम्)

यदि कण्वादिवदित्युच्यते, प्रत्ययाभ्ययमतति-
दिष्टं भवति ।

तत्र को दोषः ?

वामरथाः, बहुषु लोपो न प्राप्नोति । वामरथानां
संघः—वामरथः—'संघाद्गुलक्षणेऽप्यन्यभिप्रायम्'
(४।३।१२७) इत्यण् न प्राप्नोति ।यदि पुनर्यत्रादित्युच्यते । प्रथमपि प्रकृत्याभित-
मततिदिष्टं भवति ।

तत्र को दोषः ?

वामरथस्य छात्रा वामरथाः । 'कण्वादिभ्यो
गोत्रे' इत्यण् न प्राप्नोति ॥(प्रदीपः) यदीति । कण्वादिवदिति वचनात्कण्वादीना-
माहस्य यत्कार्यं विहितं 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति तस्यैवातिदेशः
प्राप्नोति, न तु यन्तमात्रनिवन्धनस्येति भावः ॥ प्रथम-
पीति । सामान्यातिदेशो विशेषान्विदेष्टव्यः ॥(उद्घोषः) ननु कण्वादिराश्रयस्य तत्प्रकृतिकदन्तव्यमिति
वक्तव्यः प्रत्ययमात्रमातिरिक्त आह—कण्वादिवदिति ॥ ननुयन्तवित्स्य यन्तवदित्यर्थः कथं प्रकृत्याभ्यां प्रातिरिक्त आह—
सामान्येति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तु तर्हि कण्वादिवदित्येव ।

कथं वामरथाः, वामरथानां संघ इति च ?

यदयं स्वरवर्जमित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रत्य-
याभ्ययमप्यतिदिष्टं भवतीति ॥(प्रदीपः) यद्यमिति । जिह्वादाहत्यानाहस्य च कण्वा-
दीनां यन्तानां यत्कार्यं विधीयते तदतिदिश्यते ॥

(उद्घोषः) सरसाहस्य विधानाभावादाह—जिह्वादिति ॥

(१९५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ भा. १०५)

१३९९ उदीचामिञ् ॥ ४।१।१५३ ॥

(इजोऽधिकरणम्)

(५३०६ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उदीचामिञ्विधौ तद्धणो-

ऽण्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उदीचामिञ्विधौ तद्धणोऽण्वचन-
व्यः—ताद्धणः ॥(प्रदीपः) उदीचामिति । इव्याधनायागिन्ध्यर्थं वच-
नम् ॥ ताद्धण इति । 'यपूर्वेहन्वृत्तराशामणि' इत्यल्लोपः ॥(उद्घोषः) इव्याधनायेति । 'उदीचो मते' इत्यादिः । 'अन्'
इति प्रकृतिभावप्राप्तेराह—यपूर्वेति । इदञ्च प्रकृतिभावापवादक-
मिति भावः ॥

(लाघवप्रदर्शकभाष्यम्)

यदि पुनरयं तद्व्यञ्जकः शिवादिषु पठ्येत ॥

(प्रदीपः) यदीति । विशेषविहितेनाया बाधितत्वादित्यु-
न भविष्यतीति भावः ॥(उद्घोषः) ननु शिवादिषु प्राचा मते चरितार्थोऽयं
आह—विशेषेति । तेषां प्यप्राप्तेर्नाप्यतामाप्यचिन्तयेति भावः ॥

(५३०७ लाघवाभावबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ शिवादिरिति चेण्यविधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) शिवादिरिति चेद् ण्यो विधेयः ।
ताक्षण्या इति ॥(प्रदीपः) ण्यविधिरिति । ययण कार्यमात्रं भाष्यते
तदा द्वयोरपि व्येवोर्वाधः स्यात् । अथ विशेषचिन्ता, तदा इ-
त्यादपवादा इति न्यायाद् व्यञ्ज्ये र्वापः प्राप्नोति नेनः ॥

(५३०८ सिद्धान्तघातिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ सिद्धं तूदीचां वा ण्यवचनात् ॥*॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

उदीचां वा ण्यवचनात् । उदीचां वा ण्यो भवतीति वक्तव्यम् । ण्येन मुक्ते यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्यति । विकल्पितण्यमुक्ते पक्षे तत्क्षणाच्चात् 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यण् भवति । ननु जातसेनोपसेन-विष्यक्सेनसीमसेनेभ्यो ण्येन मुक्ते, पक्षेऽण् ऋष्यादिलक्षणः प्राप्नोति । यथाग्यासे न तेभ्यो ण्येनो भवतः । एवं तर्हि वाहा-देराकृतिगणत्यादेतेभ्यो ण्येन मुक्ते इष् भविष्यतीत्यदोषः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—उदीचां वा ण्येति । पूर्वपक्षे उदीचा-प्रधानपक्षस्य विवक्षार्थतया भ्याख्येयम्, इदं च सूत्रं न वार्यमिति भावः । स्वमेतत्प्रच्युतिमङ्गीकृत्येदम् ॥

(६९७ किञ्चिद्विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. १०६)

१४०१ कौसल्यकार्मार्याभ्यां च

॥ ४ । १ । १५५ ॥

(किञ्चोऽधिकरणम्)

(विवृतनिर्देशस्य विवक्षितत्वबोधकभाष्यम्)

किमिदं कौसल्यकार्मार्याभ्यां विवृततयोर्ग्रहणं कि-
यते ?

एवं विवृताभ्यां यथा स्यात् ।

अत्यल्पमिदमुच्यते—कौसल्यकार्मार्याभ्यां चेति ॥

(प्रदीपः) किमिदमिति । कौसल्यस्यापलम्, 'दृढेल्लो-
सलाजादाकम्पञ्च' इति व्यञ्ज । कर्मारस्यापलम्, कारिलक्षणे
ष्य इत्येवं यौ कौसल्यकार्मार्याशब्दौ तयोर्ग्रहणं नेष्यत इति
प्रश्नः । उत्तरं तु—अत्यल्पमिति योगेनैवं भूतप्रकृत्यादेशविधानार्थं
एव निर्देशः ॥(उद्घोतः) नैनु व्ययान्तयोः प्रकृतित्वादेव निर्देशोऽस्य
आह—कौसल्येति ॥ उत्तरं त्यति । कौसल्याक्यादिप्रयोगे
भूयमाणप्रकृतिमागस्येदमनुकरणमित्यर्थः ॥

(५३०९ सूत्रांतरपूरकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ किञ्चप्रकरणे दग्गुकोसलकर्मार-
च्छागवृषाणां युद् च ॥ * ॥(भाष्यम्) किञ्चप्रकरणे दग्गुकोसलकर्मारच्छा-
गवृषाणां युद् चेति वक्तव्यम् । दग्गु—दागव्यायनिः ।
कोसल—कौसल्यायनिः । कर्मार—कार्मार्यायनिः ।
छाग—छाग्यायनिः । वृष—वार्ष्यायनिः ।

(भाष्येपमाध्यम्)

यदि युद् क्रियते युद्धि कृतेऽनादित्वादादेशो न
प्राप्नोति ।इदमिह संप्रधार्यम्—आदेशः क्रियतां युद्धिति
किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादादेशः ।

नित्यो युद्—कृतेऽप्यादेशो प्राप्नोति, अकृतेऽपि ।
युडप्यनित्यः—अन्यस्य कृत आदेशो प्राप्नोति,
अन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य प्राप्त्यनन्विधिरनित्यो
भवति ।

अन्तरङ्गस्तर्हि युद् ।

काऽन्तरङ्गता ?

उत्पत्तिसंनियोगेन युडुच्यते, उत्पत्ते प्रत्यये
प्रकृतिप्रत्ययावाधित्वाङ्गस्यादेश उच्यते ।

आदेशोऽप्यन्तरङ्गः ।

कथम् ?

वक्ष्यत्येतत्—आयर्नादिवृषदेशिचद्वचनं स्वरति-
क्षयर्यमिति ।

अनवकाशस्तर्हि युद् ॥

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

यदि पूर्वान्तः क्रियते—दागव्यायनिः, ओर्गुणो
न प्राप्नोति ॥(प्रदीपः) अङ्गस्यादेश इति । अङ्गनिमित्तप्रत्ययाव-
यत्वेत्यर्थः ॥ चेनेति ॥ तेन युगपदागमादेशो भवतः ॥(उद्घोतः) ननु प्रत्ययावयवस्यैते आदेशा इति 'अगत्यादेशा.'
इत्युक्तमत आह—अङ्गनिमित्तेति ॥ भाष्ये—ओर्गुणो न प्रा-
प्नोतीति । कोशलादावतो कोषनापसिरिलपि बोध्यम् ॥१ प्रत्ययान्तयोः उदीचा ग्रहणं तेनान्तरङ्गत्वेत्येव कार्यं नत्वपकर्ष इत्या-
शयः ॥२ यथाग्यासे तातसेनादिप्रत्ययेषु भाष्ये अने ष्य एव न लिख्य, उदीचा
नते इत्येव । परतस्तथाभावे तु प्राचागुदीचाभिरादिप्रयोगे न स्पष्टविषय स्वमत-
प्रच्युतिः ॥३ उच्यतेत्यात्मा कौसल्यकार्मार्याभ्यामेव किञ्च अत्रल्लोसलाजादाकम्पञ्च निर्देश-
इत्यर्थः ॥४ उच्यतेत्यात्मा नायमिह, किन्तु कौसल्यकर्मारच्छागवृषाणां भवति,
तत्त्वानुयोगेन च कृते कौसल्यकार्मार्यां शब्दादादेशो भवत इत्येवाशययोग्यम् ।
व्यवस्थापनाभावात् किञ्च स्त्रीकारे गोत्रप्रत्ययान्तरादयमेव पञ्चमिह स्यात्, इत्येव
च नोचे ॥

५ 'युद् क्रियतामादेश इति' इति च पाठः ॥

६ 'अगत्यादेश' इति च च पाठः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तु तर्हि परादिरेव ।

ननु चोक्तम्—युटि कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति ।

नैप दोषः ।

सिद्धं त्वादिष्टस्य युद्धचनात्, सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

आदिष्टस्य युद्धचनात् । युद्धादिष्टस्येति वक्तव्यम् ।

तच्चर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् । चेन संनियोगः करिष्यते—युद्ध च । किं च ?

यथान्वत्प्राप्नोति ।

किं चान्वत् प्राप्नोति ?

आदेश इति ॥

(७०० विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ भा. १०७)

१४०४ वाकिनादीनां कुक् च

॥ ४ । १ । १५८ ॥

(लाघवमूलं भाष्यम्)

यदि पुनरयं कुट्ट परादिः क्रियते ॥

(प्रदीपः) क्रियत इति । गणसूत्रमेवैवं पठ्यत इत्यर्थः ।

यद्यपि 'वाकिनादीनां कुट्ट' इति सूत्रपाठे लाघवं भवति, 'नलोपश्च' इति गणसूत्रकदेशस्याकरणात्, तथापि गणपाठस्य पश्चात् सूत्रप्रणयनाद् गणपाठदर्शनात् ईकचेलुकमिति भावः । लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषया चर्मिणीनामिणीभ्यां प्रत्ययविधानाद्भाष्यात् इति पुनर्वाच्यः सिद्ध्यति । कुट्टि तु भन्वाभावात् पुनर्वाच्यो न स्यात् ॥

(उद्घोषः) नन्वष्टाध्यायसामसादराणां 'क्रियते—न्यामश्च' इत्यनुक्तस्य आह—गणेति ॥ सर्वं पठान्तरमाह—लिङ्गविशिष्टेति । स्त्रीप्रत्ययान्ताभ्यामाभ्यां प्रत्ययेनार्धभिधाने कुट्ट आनं विन्यसिमिति कश्चित् ॥

(५३१० कुडागमाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कुट्टि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्ति-
रनादित्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुट्टि सति प्रत्ययादेरादेशो नोपप-
द्यते ।

किं कारणम् ?

अनादित्वात्, कुट्टि कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति ॥

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ॥

(५३११ कुडागमेऽप्याक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पूर्वान्ते नलोपवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि पूर्वान्तः क्रियते, नलोपो वक्तव्यः—चार्मिकायणिः, चार्मिकायणिः । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपो न प्राप्नोति । परादौ तु पुनः सति 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः सिध्यति ॥

अस्तु तर्हि परादिरेव ।

ननु चोक्तम्—कुट्टि कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति ॥

(५३१२ कुडागमसमर्थकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वादिष्टस्य कुद्धचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

कुद्धादिष्टस्येति वक्तव्यम् ।

तच्चर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम्, चेन संनियोगः करिष्यते—कुद्ध, किं च ? यथान्वत् प्राप्नोति ।

किं चान्वत्प्राप्नोति ?

आदेशः ।

सिध्यति, सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

(कुडागमसमर्थकभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तं पूर्वान्ते नलोपवचनमिति ।

नैप दोषः ।

क्रियते एतद्व्यास एव 'चार्मिकार्मिणोर्नलोपश्च' इति ॥

(५३१३ विप्रतिषेधशेषवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ कारिभ्य इजोऽङोत्रात्किञ्च
विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) कारिभ्य इज् भवतीत्येतस्मादङोत्रात् किञ्च भवति विप्रतिषेधेन । कारिभ्य इज् भवतीत्यस्यावकाशः—अयस्कारिः, लौहकारिः । फिजोऽयकाशः—तापसायनिः, साम्प्रतिकायनिः ।

१ पुनर्वाच्यत्वस्य गणपाठस्य कृतेन गणसूत्रस्य अनुपपत्तिः ।

२ य. पुच्छे 'करिष्यते' इति पाठ उल्लेख्यते ॥

३ चर्मिणी—चर्मिणीः इत्यादिभ्यां चर्मिणीभ्यां प्रत्ययविधानाद्भाष्यात् इति पुनर्वाच्यः । कुट्टि तु भन्वाभावात् पुनर्वाच्यो न स्यात् ।

४ सूत्रे वक्तव्यकरणात् कुडागमस्य एव कृतादेशो भाष्ये दीप्यते ।

५ कश्चित् 'नलोपश्च' इति पाठः ।

इहोभयं प्राप्नोति—नापितायनिः । किञ्चभवति
विप्रतिपेधेन ॥

(७०३ विधिवृत्तम् ॥ ४ । १ । ४ आ. १०८)

१४०७ मनोजर्जातावज्यतौ पुक् च

॥ ४ । १ । १६१ ॥

(अन्यतोरधिकरणम्)

(माणवशब्दसिद्ध्यर्थं भाष्यवार्तिकम्)

अपत्ये कुत्सिते मूढे

मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।

नकारस्य च सूर्धन्य-

स्तेन सिध्यति माणवः ॥

(प्रदीपः) अपत्य इति । पत्यविधानार्थमिदम्, अणः
सिद्धत्वात् । न च 'न दण्डमाणवान्तेवासिपु' इति निपातनाण्य-
त्वस्य सिद्धत्वाच्चनमनारम्भणीयम् । निपातनादयंविशेषस्यानि-
श्चयात् । अनधीतविद्यत्वान्मूढत्वं, विहिताकरणाग्निपिदान्वर-
णाच्च कुत्सितत्वम् ॥

(उद्द्योतः) अनिश्चयादिति । निपातनसिद्ध्यर्थं यव एकु-
त्वाय कथित इति तत्त्वम् ॥

(पुक्ः पूर्वान्ताये आक्षेपभाष्यम्)

यदि पुक् पूर्वान्तः क्रियते—मानुषाः, बहुषु
लोपः प्राप्नोति । मानुषाणां संघः "संघाद्भलक्षणेप्य-
ज्यत्रिजामम्" (४।१।१२७) इत्यण् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) मानुषा इति । अपत्यभाष्यकारादपत्ये प्रत्यये
विधीयते । जातिग्रहणं तु प्रकृतिप्रत्ययविशेषणं न तु जातिः
प्रत्ययार्थ इति 'यजनोय' इति लक्ष्यप्रसङ्गः । परादी तु पन् भवति
नान्यथि ह्यगमायः । ननु तद्वक्तृत्वग्रहणेन शक्यत इति
परादावप्यम् कृतप्रसङ्गः । एवं तर्हि अकारप्रत्येपादकारमात्र-
स्यामोऽत्र ग्रहणात्परादावप्यकार्यमायः ॥

(उद्द्योतः) प्रकृतिप्रत्ययविशेषणमिति । समुदायार्थविशे-
षणमित्यर्थः । समुदायगम्येति व्यावृत्तः । यव 'राजन्व' इत्यप्यसि
नोप्यम् ॥ अकारप्रत्येपादिति । अतन्वाधित्वात्—'यजमोक्ष'
'संपाद' इत्यनेति भावः ॥

(परादित्वे आक्षेपभाष्यम्)

मस्तु तर्हि परादिः ।

यदि परादिः क्रियते—मानुषी, अजन्तादिति-
कारो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ईकार इति । 'शार्तरवावनो जीन्' इत्यने-
नेति भावः ॥

(उद्द्योतः) शार्तरवावृत्तिः । 'अंतः' इत्यधिकारादकार-
रूपसंबन्धस्य ग्रहणमिति भावः ॥

(पूर्वान्तत्वस्यापकभाष्यम्)

अस्तु तर्हि पूर्वान्त एव ।

कथं मानुषाः, मानुषाणां संघ इति ?

उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम्, न चैत-
लौकिकं गोत्रम् ।

किं तर्हि ?

जातिः ॥

इह तर्हि मानुष्यकमिति 'हलस्तद्धितस्य' इति
यलोपः प्राप्नोति ।

परादावप्येव दोषः ।

यदि तद्भलस्तद्धितस्येति हलग्रहणं न तद्विशे-
षणं शक्यं विज्ञानुम् ।

इह हि दोषः स्यात्—"वृकाद्वेपयण" (५।३।११५)
यार्केणीति ।

तस्मादुभाभ्यामेव तद्वक्तव्यम्—ग्रहणादप्येव राज-
न्यमनुप्ययुवान इति ॥

(प्रदीपः) न चैतदिति । अपत्ये व्युत्पादितस्यापि
मानुषशब्दस्य ब्राह्मणशब्दस्येव जातिवाचित्वादपत्यवाचित्वा-
भावादित्यर्थः ॥ इह तर्हि त्विति । हलन्तादात्तात्परस्य तद्धितव-
कारस्य लोप इति मन्यते, 'हलस्तद्धितस्य' इति वर्तमाने 'आप-
स्यस्य च तद्धितेनाति' इति लोपोऽत्र प्राप्नोति । 'हलस्तद्धितस्य'
इत्यत्र तु—इत्थीति वर्तते ॥ यार्केणीति । वृशशब्दादायुष-
जीविषयविशेषणवचनात् स्वायं टेष्ण्यप्रत्ययः ॥

(उद्द्योतः) अपत्यवाचिरभावादादिति । शास्त्रेण विधा-
नेऽपि लोकेऽपत्यवोक्तत्वाभावादिति भावः । अपत्यत्वेन बोधक प्रव-
राध्यायप्रसिद्ध इति गोत्रम् । तत्प्रसिद्धत्वाभावात्तेष्वपि नोप्यम् ॥

१ वदीयो वृकाद्वेपयण इत्यनेन ॥

२ 'वृको गृहे वापे मानुषशब्दप्रत्ययनयले कुत्सित इत्यादिभाष्येन
विधेयः । वृकाद्वेपयण इति वाक्येन अत्र विधेयं मानुषशब्दविधिः इत्यर्थः ।

३ यत्र अ वृकाद्वेपयण इति विधिः । वृकाद्वेपयण इति भाष्येन अ वृकाद्वेपयण इति

यद्गोत्रं यववाच्यं च मृदा वृत्तिगण यत्नेन भाष्ये कुत्सिते मृदादिभाष्येन
कर्मणः, तदाह—निरातनविधार्थं इति ॥

४ ननु तद्वक्तृत्वग्रहणेन युक्त इति भाष्यकारादपि अत्र न वृत्तिगण
भाष्य—अत इत्यधिकारादिति ॥

५ 'किं तर्हि ? जातिः' अपत्यत्वात् उ पुक्ते भाष्ये ॥

(७०४ संज्ञासूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. १०९)

१४०८ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्

॥ ४ । १ । १६२ ॥

(गोत्रसंज्ञाधिकरणम्)

(५३१४ सूत्रस्य न्यूनताक्षेपे वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यं
तस्य पौत्रप्रभृतिसंज्ञाकरणम् ॥ * ॥(भाष्यम्) पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यवि-
वक्षा तस्य पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् ।
गर्गोऽपि हि कंचित्प्रति पौत्रः, कुक्षिकोऽपि, तत्र
मा भूदिति ॥(प्रदीपः) पौत्रप्रभृतेरिति । नन्यपत्यमात्रस्य लोके
गोत्रत्वादपत्यविशेषे गोत्रशब्दस्य नियमात्परिभाषेयं न्याय्या
न तु संज्ञा । नैप दोषः । लिङ्गवती परिभाषा भवति, विध्यन्त-
रशेषभूता वा । न चेयं तथा । यथा च ईदृशादयः सर्वाग्र-
स्यानयोरग्रा अपि संज्ञिविशेषे शान्त्यवच्छेदकरणात् संज्ञा
उच्यन्ते तथेयमपि । उक्तं च हरिणा—व्यवहापय नियमः संज्ञानां संज्ञिनि क्वचित् ।
नित्य एव तु संयन्धो डित्यादिषु गयादिवत् ॥
वृद्धादीनां च शास्त्रेऽस्मिच्छब्दस्यवच्छेदलक्षणः ।
अकृत्रिमो हि संयन्धो विशेषणविशेष्यवद्वि ॥ इति ।गर्गोऽपीति । वस्तुस्थित्या तस्यापि पौत्रत्वमवश्यं भावि ।
सत्यां च गोत्रसंज्ञायां गोत्राद्यूनीति वचनाद्यूनि प्रत्ययप्रसङ्गः,
गार्ग्योदेव च यूनीष्यते ॥(उद्घोषः) अपत्यमात्रसेति । ननु प्रवराध्याय-
प्रतिष्ठापत्यस्यैव लोके गोत्रत्वेन तदतिरिक्तपौत्रप्रभृतेरपि संज्ञार्थमिदं
चरितार्थमिति चेत्—चिन्त्यैमेवेदम् ॥ निग्रमादिति । अनिवार्ये
नियमकारिणी परिभाषेति भावः ॥ लिङ्गवतीति । यथा 'इको
गुणवृद्धी' इति ॥ विध्यन्तरेति । यथा 'मित्रविषये परम्' इति ।
विध्यन्तरशेष भूतत्वं च विध्यन्तरनियामात्मरूपं विवक्षितम्, अतः
संज्ञानां कार्यान्तेऽपि न क्षतिः ॥ उच्यन्तरमप्याह—यथा चेति ।
वर्षस्यापत्यस्योपस्थापनेन वृत्त्या नोपनादिति भावः ॥ करणादिति ।
स्थापनादित्यर्थः ॥ व्यवहारायेति । क्वचित्संज्ञिनि संज्ञानां नियमो
व्यवहारायेत्यन्वयः ॥ ननु विधिरिव किं न स्वादत् आह—नित्यएव स्थिति । डित्यादिषु डित्यादिपदानां नित्य एव संबन्धः, यथा
गयादिपदानां गवाचये इत्यर्थः ॥ अस्मिन्शास्त्रे—व्याकरणे वृद्ध्या-
दीनां शब्दानां शक्तिर्लोकचलक्षणी नियमो व्यवहारायेत्यन्वयः ॥
तत्र हेतुः—अकृत्रिम इति । कृत्रिमत्वम्—आधुनिकत्वमिति
भावः । यथा गुणद्रव्ययोरुभे विशेपणत्वम्, द्रव्ये विशेष्यत्वमकृत्रि-
ममनादिसिद्धमेव, न त्वाधुनिकम्, तदस्त्वशास्त्रसिद्धसंबन्धोऽकृत्रिम
इत्येवार्थः ॥परे तु—कारिकायां नियमः—शक्तिवोधनम्, शक्तिरतु नित्य-
त्वाह—नित्य एवेति । एवञ्च गोत्रशब्दस्याप्यनेकेष्वर्थेषु शक्तिरस्त्वेव,
तद्बोधनकर्तृकं शास्त्रम्, अज्ञातशक्तिवोधकत्वात् । कैयटोक्तनियम-
त्वानुपपत्तेः—वृद्ध्यादिष्वप्येवमेवेत्याह—वृद्ध्यादीनां चेतीत्यर्थः-
भाहुः । अत्र यद्वक्तव्यं तद्वद्विद्यते शब्देन्दुशेखरे, शक्तिवादे मंजूपाया
च विस्तरेण निरूपितम् ॥भाष्ये—पौत्रप्रभृतेरिति । तद्व्यापत्यस्यैवार्थः ॥ यस्यापत्येति ।
यसंबन्ध्यपत्यविवक्षा तत्संबन्धिपौत्रप्रभृतीत्यर्थः ॥ गर्गस्य गोत्रत्वे
दोषमाह—सत्याच्चेति ॥

(वार्तिकान्यथासिद्धिपरं भाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । "समर्थानां प्रथमाद्वा" (४।१।८२)
इति वर्तते । समर्थानां प्रथमस्य यदपत्यं पौत्रप्रभृ-
तीति विशास्यते ॥(प्रदीपः) समर्थानामिति । यैष्यपत्यशब्दस्य संब-
न्धिशब्दत्वेन बोधयेतत्परिहितेति । न हि गर्गशब्दस्यापत्यत्वं
सदपि वस्तुस्थित्याऽर्थं इति । तथापि परिहारान्तरसद्भावाद्वा-
व्यवहारैरेतद्वोक्तम् ॥(उद्घोषः) न हि गर्गशब्दस्येति । वस्तुस्थित्या सदप्यपत्यत्वं
न गर्गशब्दस्थापे इत्यन्वयः । सूत्रे—अपत्यशब्देनापत्यत्वेन बोध-
विषय उच्यत इत्याशयः ॥परे तु—संबन्धिशब्दत्वेऽपि 'यस्यापत्यं तं प्रति गोत्रम्' इत्यर्थ-
लोकेऽपि गर्गस्य गोत्रसंज्ञा दुष्परिहारा । 'अपत्यत्वप्रकारकबोधविषयम्'
इत्यर्थेन वारणे तु 'संबन्धिशब्दत्वेन' इति निष्कलम् । किञ्च
यदाऽपत्यशब्दः भवत्पादिना पौत्रादिपरस्वदा ततो यूनि प्रत्ययसंगः,
तस्माद्भाष्योक्तमेव युक्तम् । 'समर्थानां प्रथमात्' इत्यनुवृत्त्यर्थमेवात्र
पठितम्, न तु प्रथमे । तेन व्यापत्यप्रत्ययान्तेवाव्यस्य गोत्रसंज्ञेति
फलति । किञ्च यस्यापत्यं विवक्षितम्—यस्यापत्यमित्यर्थं प्रत्ययो
विवक्षितः—यतः प्रत्ययो विवक्षित इति यावत्, तस्य पौत्रप्रभृति१ सर्वे सर्वार्थावका इत्यभ्युपगमेन वृद्ध्यादयो शब्दाः सर्वार्थमन्वेषावका-
शेभ्यो ह्यर्थः ॥२ गर्गस्य वृत्तिरिति धीमन्तेन धीमन्तस्य नोवत्वेऽप्यपि गोत्रधर्मायां तस्या-
दपि प्रत्ययः स्यात्, इत्येव च मार्गादिशब्दार्थः ॥

३ 'गोत्राद्यूनि वचनादपि' इत्येव पाठः क. तुल्यः ॥

४ व्यवहाराय गुणद्रव्यविषये नियमकारित्वाभावात् परिभाषात्वमिति केच-
नोक्तव्यमात्रमात्रं निर्मूलमिति भावः ॥५ ननु निष्कर्षादेवमूलतः विध्यन्तरविशेष्यत्वम्, तत्र वृद्ध्यादीनामती-
त्यत आह—विध्यन्तर शेषभूतपरवर्धेति ॥६ उपस्थापत्यशब्दादेव स्थापनस्य उपस्थापनेन वृद्ध्यादिपरं वृत्त्या-
न्वया बोधनदित्यर्थः ॥

७ 'यस्यापत्यशब्दस्य' इति क. ॥

८ 'न हि गर्गस्यापत्यस्य' इति क. ॥

गोत्रमिलर्थः । न हेतावानर्थः सवन्निशब्देनापि वाच्यवृत्त्या
रुच्यत इत्याहुः ॥

(५३१५ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ जीवद्वंद्वयञ्च कुत्तिसतम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) जीवद्वंद्वयं च कुत्तिसतं गोत्रसंज्ञं भव-
तीति वक्तव्यम् । भार्ग्यस्त्वमसि जाल्म, वात्स्य-
स्त्वमसि जाल्म इति ।

का पुनरिह कुरसा ?

पितृतो लोके व्यपदेशयताऽस्वतन्त्रेण भवित-
व्यम् ।

य इदानीं पितृमान् स्वतन्त्रो भवति स उच्यते
भार्ग्यस्त्वमसि जाल्म, वात्स्यस्त्वमसि जाल्म । न
त्वं पितृतो व्यपदेशमर्हसीति ॥

(प्रदीपः) जीवद्वंद्वयमिति । 'यूनस्य पुन्सायाम्' इति
सूनमर्गापमिति वचनम् ॥ न त्वं पितृत इति । पितृतो
व्यपदेशो हि भार्ग्यायण इति भाष्यम् ॥

(उद्योतः) पितृत इति । वृत्ता त्वीदृशे नियमे 'या गोत्र-
संज्ञा' इत्युक्तम्, तद्विगलमिति भावः । वेचित्तु—अनेन युवेवेति
नियमादत्रास गोत्रत्वं विधीयते, तेन पर्यायेण साऽपि, अन्येन वृत्ता-
शय इत्याहुः । परं निर्दं 'न त्वं पितृत' इति भाष्यविरुद्धम् ।
पितृतो लोके व्यपदेशयतेत्यस्य पितृमतेत्यर्थः, पितृमतेति
शेषो वा ॥

(७०५ संज्ञासूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. ११०)

१४०९ जीवति तु वंद्ये युवा

॥ ४ । १ । १६३ ॥

(युवसंज्ञाधिकरणम्)

(५३१६ अनुवृत्तिफलप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ जीवति तु वंद्ये युवेति पौत्र-

प्रभृत्यपेक्षं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) जीवति तु वंद्ये युवेति पौत्रप्रभृत्य-
पेक्षं चेति वक्तव्यम् ॥

तर्त्तहिं वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम्, पौत्रप्रभृतीति वर्तते ।

एवं तर्त्तहिं अन्वाचष्टे पौत्रप्रभृतीति वर्तत इति ।

किमेतस्यान्वाच्याने प्रयोजनम् ?

(प्रदीपः) अभिजनप्रबन्धो वंशः, तत्र भवो वंश्यः
पित्रादिः, तस्मिन् जीवति यस्य सङ्गेष्यते न स निर्दिष्ट इत्यप-
र्याप्तस्य युवसंज्ञा प्राप्नोतीति मत्वाऽऽह—पौत्रप्रभृत्यपेक्षं
चेति । 'इदं सङ्गाविधानम्' इति शेषः । पौत्रप्रभृतीति व्यधि-
करणं विशेषणमपत्यस्यापेक्ष्य युवसंज्ञा विधीयते । पौत्रप्रभृते-
र्वदपत्यं तद्युवसंज्ञमिल्यर्थः ॥

(उद्योतः) अभिजनः—उत्पादकः ॥ तत्प्रबन्धः—तत्पर-
म्परा ॥ तत्र भव इति । दिगादित्याद्यतः । तेन पितृव्यमातुलादीनां
न वक्ष्यत्वम् ॥ पौत्रप्रभृत्यपेक्षपदस्य बहुव्रीहित्वेनाप्यपदार्थमाह—
इदं सङ्गेति ॥ नन्वेव पौत्रस्यापि युवसंज्ञा स्यादत आह—व्यधि-
करणमिति ॥

(५३१७ अनुवृत्तिफलप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तच्च दैवदत्तस्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दैवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तिरिति, अन-
न्तरं यदपत्यं तत्र युवसंज्ञा ना भूदिति ।

(प्रदीपः) अनन्तरमिति । अनन्तरस्य च युवसंज्ञायां
'व्यधिनिरापे' इति लुक्प्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) अनन्तरस्य युवसंज्ञा दोषमाह—अनन्तरस्य
चेति । 'गोत्राणाम्' इति नियमादेवदत्तसंज्ञादपत्यस्यो न स्यादित्यादि
सोध्यम् ॥

(अनुवृत्तौ दोषनिरासभाष्यम्)

दैवदैतस्य तर्त्तहिं पौत्रे युवसंज्ञा प्राप्नोति, एतदपि
पौत्रप्रभृति भवति ।

न पौत्रप्रभृतीत्यनेनापत्यमभिसंयज्यते—पौत्रप्र-
भृति यदपत्यमिति ।

किं तर्त्तहिं ?

वंश्योऽभिसंयज्यते—पौत्रप्रभृति वंद्ये जीवति
यदपत्यमिति ।

एवमपि दैवदत्तस्य ह्यौ पुत्रौ, तयोः कर्त्तव्यति
युवसंज्ञा प्राप्नोति—'आतर्त्तं च ज्यायति' (४।१।
१६४) इति ।

एवं तर्ह्यपत्यमेवाभिसंवध्यते न तु पौत्रप्रभृति-
समानाधिकरणमपत्यम् ।

नैवं विज्ञायते—पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति ।

कथं तर्हि ?

पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति ॥

(प्रदीपः) इतरः पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति सामानाधिक-
रण्येन संवन्धं मत्वाऽऽह—देवदत्तस्येति ॥ आचार्यदेशीय
आह—न पौत्रप्रभृतीति ॥ चोदक आह—एवमपीति ।
आतरीत्यनेन बन्धस्य निर्वर्तितत्वात्तद्विशेषणस्यापि पौत्रप्रभृति-
ग्रहणस्य विरुद्धौ ज्यायसि भ्रातरि जीवत्यनन्तरापत्यस्यापि कनी-
यसौ युवसंज्ञाप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ कथं तर्हीति । एतच्चेहार्था-
दपत्यग्रहणादभ्यते । अन्यथा पौत्रप्रभृतेरपत्यत्वाव्यभिचारान-
र्थकमेवापत्यग्रहणं स्यात् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—देवदत्तस्य पौत्रस्येति पाठे व्यधि-
करणे षष्ठी । पौत्रप्रभृतिर्वन्धे इति । ध्रुवश्चापत्यमपि यस्य पौत्र-
प्रभृतिर्वन्धस्तद्वन्धुर्भावेनेति भावः ॥ ननु तस्य पौत्रप्रभृतिवन्धकत्वा-
भावात्कथं संज्ञाऽऽपादनमत आह—आतरीत्यनेनेति । 'भ्रातरि
च ज्यायसि' इति सूत्र इति भावः ॥ बन्धस्य—बन्धव्यपत्यम् ॥ अन्य-
थेति । वृत्तीयपरगणपत्यादिशब्दाधूनिप्रत्ययवर्णनाय कृतया 'ग्रथ-
मात्' इत्यनुबन्धेन समर्थानां प्रथमस्य वत्पौत्रप्रभृतीत्यनेनेन गमादि-
वाच्येनास्य फलाभाव इति भावः । न चापत्यग्रहणानुबन्धेवास्यास्य
सिद्धौ पुनरपत्यग्रहणं व्यर्थेनेति वाच्यम् । तस्य समर्थमिभक्ति-
बद्धत्वेनेहासम्बन्धात् । न चात्र करणम् 'ते तद्गानाः' इत्यगानादी-
नामेव परामर्शार्थम् । 'तद्गानाः' इति महासकृदा वेपथ्येन संबन्धात् ॥

(५३१६ युवसंज्ञाविधिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृद्धस्य च पूजायां युवसंज्ञा वक्तव्या ।
तत्र भवन्तो गार्ग्यायणाः, तत्रभवन्तो धात्स्यायनाः ।
का पुनरिह पूजा ?

युवत्वं लोके ईप्सितं पूजेत्युपचर्यते । तत्रमय-
न्तश्च युवत्वेनोपचर्यमाणाः पूजिता भवन्ति ॥

(प्रदीपः) वृद्धस्येति । सन्नेषु तु 'वृद्धस्य च पूजायाम्'
इति वैधिरुद वार्तिकदर्शनात्प्रक्षिप्तम् ॥ गार्ग्यायणा इति ।
युवसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् स्वायं युवप्रत्ययः ॥ युवत्वमिति ।
ननु युवशब्दोऽनपेक्षितप्रभृतिनिमित्त एव सहेति कथमेतदु-
च्यते ? प्रायेणात्यवयसौ जीवद्वन्द्वत्वं समवतीति तदप्यारोपः
पूजेल्लोपः ॥

(उद्घोषः) युवसंज्ञेति । अत्रापि वृद्धत्वे विकल्पवित्त्वः ॥
यदप्यारोप इति । तदप्यारोपमूढात्सहचरित्ववत्ततोऽप्यारोप
ईप्सितत्वेन पूजेल्लोपः ॥

(५३१९ पूर्ववार्तिकप्रत्याख्यानं वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ आपत्यो वा गोत्रम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा—आपत्यो गोत्रसंज्ञो भव-
तीति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) आपत्यो वेति । 'गोत्रेऽङ्गवत्' इत्यत्र
व्याख्यातम् ॥

(५३२० प्रत्याख्यानोपयोगिवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ परमप्रकृतेश्चापत्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) परमप्रकृतेश्चापत्यो भवतीति वक्त-
व्यम् ।

(५३२१ प्रत्याख्यानोपयोगिवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ आपत्याजीवद्वन्द्वस्यात्स्वार्थं

द्वितीयो युवसंज्ञः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आपत्याजीवद्वन्द्वस्यात्स्वार्थं द्वितीयः
प्रत्ययः स च युवसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥

(५३२२ प्रत्याख्यानोपयोगिवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ स चास्त्रियाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स चास्त्रियां भवतीति वक्तव्यम् ॥

(५३२३ लाघवबोधकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ एको गोत्रग्रहणानर्थक्यं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवं च कृत्वा एको गोत्रग्रहणमनर्थकं
भवति ॥

(५३२४ प्रत्याख्यानेनेष्टसाधकं वार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ बहुवचनलोपिपु च सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहुवचनलोपिपु च सिद्धं भवति ।
तत्र विदानामपत्यं माणवक इति विग्रहश्च विदशब्दाद्
लोकयोः रूपत्तिर्भविष्यति—वैदः, वैदी ॥

वैदस्यापत्यानि बहुवो माणवका इति विग्रहश्च
विदशब्दाद्बहुवृत्तपत्तिर्भविष्यति—विदा इति ॥

(७०७ संज्ञासूत्रम् ॥ ४ । १ । २ भा. १८२)

१४११ वाऽन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे
जीवति ॥ ४ । १ । १६५ ॥

(पदहृत्यभाष्यम्)

अन्यग्रहणं किमर्थम् ?

आतरीति घर्तते, सपिण्डमात्रे यथा स्यात् ।

अयं स्थविरतरग्रहणं किमर्थम् ?

उभयतो विधिरे यथा स्यात्, स्थानतो यपस्तथ ।

(दोषापादकं श्लोकवार्तिकम्)

दोषोऽत्रिविधप्रश्नाला

न यूनीत्यनुवर्तनात् ॥

(भाष्यम्). यदि न यूनीत्यनुवर्तते—अत्रयः, विदाः, पश्वाला, माणवका इति न सिध्यति ।

नैष दोषः ।

संयन्वमनुवर्तिष्यते । 'न तौल्यलिभ्यः' 'तद्वाजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियां' लुग् भवति, तौल्यलिभ्यो यूनि न । 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' लुग् भवति, यूनि न । तौल्यलिभ्य इति निवृत्तम् ।

'यजमोक्ष' 'अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च' लुग् भवति । यूनि नैत्यपि निवृत्तम् ।

इह तर्हि—काण्व्यायनस्य छात्राः काण्व्यायनीयाः । 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' (४।२।११) इत्यण् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अत्रय इति । अत्रेगोत्रे 'इतश्चानिजः' इति ङक् । विदादयः । पश्वालात् 'जनपदशब्दात्' इत्यन् । ततो बहुषु युवबुध—अत इम् । तस्य 'पञ्चमिवाप' इति लुकि कृते ङनोर्लुङिष्यते, स 'न यूनि' इत्यनुवर्तनात् प्राप्नोति ॥ संयन्धमिति । तेन 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इत्यत्रैव 'न यूनि' इति संबध्यते नान्यत्रेत्यर्थः ॥ इह तर्हि। व्यग्रहितेऽपि परशब्दस्य श्रुतिदर्शनात्कण्वशब्दात्परः फग् भवतीति गोत्रसंज्ञाया मण्प्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) न प्राप्नोतीति । 'शिष्यमार्गं छुष्यमानापांभिधाभि' इति न्यायेन ङगाद्यन्तानां यूनि कृषेरिति भावः । 'अत्रिभृगु' इति 'यजमोक्ष' इति च ङनोर्लुङ् । ननु कण्वादिभ्यः परो यो गोत्रप्रत्यय इति तदर्थः, अयं च न कण्वादिभ्यः परः, किं तु काण्व्यादात् आह—व्यग्रहितेऽपीति । प्रत्ययान्ता परेपामेव विधानात् इदिति पराशब्दसैवाहोष इति भावः ॥

(दोषोद्धारकं श्लोकवार्तिकम्)

कण्वादिषु न दोषोऽस्ति

न यून्यस्ति ततः परम् ॥

(भाष्यम्) कण्वादिषु दोषो नास्ति ।

किं कारणम् ?

न यून्यस्ति ततः परम् । कण्वादिभ्यो यो विहित-

स्तदन्तात्प्रातिपदिकादित्युच्यते । यश्चात्र कण्वादिभ्यो विहितः, न तदन्तं प्रातिपदिकम् । यदन्तं च प्रातिपदिकम्, नासौ कण्वादिभ्यः ॥

(प्रदीपः) विहितविशेषणपक्षाश्रयेण परिहारमाह—कण्वादिष्विति । कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकाच्छेषेऽयं प्रत्यय इति सूत्रार्थश्रवणतदोषाभावः ॥

(उद्घोषः) विहितेति । 'तस्मात्' इति परिभाषया अव्ययवहितपरलक्षणेन दोषवारणसंमनेऽपि काण्वादिदमेवाद्भुतम् । विहितविशेषणस्यापि तत्रैव तात्पर्यमिति परे । 'न यून्यस्ति ततः परम्' इति भाष्यपाठे—यद् युवबुधे गोत्रेऽस्ति फक्कृत्वं न तद् कण्वादिभ्यो निहितं परमित्यर्थः ॥ विहितादि ततः परमिति । ततः कण्वादिभ्यो विहितात्—विहितप्रत्ययान्तात्—परं—परदेशेऽप्यविधानमित्यर्थः ॥ आधे—न तदन्तं प्रातिपदिकमिति । 'शैविप्रकृतिभूतम्' इति शेषः ॥ आधे—तदन्तादिति । अणतादित्यर्थः ॥

(दोषापादकभाष्यम्)

इह तर्ह्यौपगवस्यापत्यमौपगविरिति "एको गोत्रे" (४।१।९३) इत्येतस्माच्चिद्यमार्त्तयोनो न प्राप्नोति ॥

(दोषोद्धारकं श्लोकवार्तिकम्)

एको गोत्रे प्रतिपदम् ।

(भाष्यम्) प्रतिपदमत्र प्रत्यया विधीयन्ते ।

"गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्" (४।१।९४) इति ॥

(प्रदीपः) प्रतिपदमिति । 'एको गोत्रे' इति नियमादप्राप्तो यून्यपरः प्रत्ययो विधीयत इत्यर्थः ॥

(दोषापादकं भाष्यम्)

तदन्ताच्छर्जनैः प्रत्ययः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) तदन्ताच्छर्जाति । यदि 'एको गोत्रे' इति नियमो भाष्यते तदौपगवैर्यूनोऽपत्यमित्यत्रापि यूनो गोत्रत्वे सति 'यजमोक्ष' इति फक्प्रसङ्गः ॥

(दोषोद्धारकं श्लोकवार्तिकम्)

गोत्राद्यूनं च तत्समेत् ।

(भाष्यम्) "गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्" इति तत् समेत् ।

किम् ?

एक इत्येव ॥

१ 'न यून्यस्ति' इत्यस्य शब्देन 'विहितादि ततः परम्' इति पाठ इदोतत्त्वमण इत्यवगम्यते । एतावता पाठो न इदानीन्तनभाष्यपुच्छकैरूपकयते ॥

२ 'कण्वादिभ्यः परः' इति च. छ. पाठः ॥

३ 'अयमादोषाभाषा' इति क. ॥

४ गोत्रपुत्रकृषोः समारोहे पुत्रपुत्रकृषयः गोत्रपुत्रकृषत्वेन 'एको गोत्रे' इति निवृत्तान्तमपेक्ष्यार्त्तमित्यस्यैव न स्वार्थित्वार्थः ॥

५ गोत्रपुत्रकृषोः समारोहे, इदो गोत्र इत्यस्य निवृत्तार्थे च गोत्रपुत्र-

सत्य निवृत्तार्थत्वं न सम्भवति किन्तु गोत्रमन्वयानुगुणोपमात्तत्वं मन्वयस्य विधानवदन्तेऽपि गोत्रे यूनि च प्रत्ययो भविष्यन् इत्यर्थः ॥

६ गोत्राद्रीति श्रुतेन गोत्रमन्वयानुगुणो गोत्रमन्वयो न, युवबुधवत्त्वमन्वयेनेति युवमन्वयविरुद्धे निवृत्तान्ताद्युपपन्नान्तादौपगवित्यव्याप्युक्तार्थे गोत्रप्रत्ययः फक् स्यात्, गोत्रपुत्रोः समारोह इति भावः ॥

७ इदो गोत्र इत्यस्य यो नियमो गोत्रमन्वय इति इति गोत्राद्रीत्यादि युवमन्वय इति इति निवृत्तं कोटिदित्यर्थः ॥

(सूत्रार्थोपसंहारभाष्यम्)

यद्येतज्ज्ञाप्यते-औपगवेर्यूनश्चात्रा औपगवीयाः ।
इजो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति ।

सामूहिकेषु क्षापकम् ।

यदि सामूहिकेषु क्षापकम्—गार्ग्यायणानां किं-
चिद् गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्या-
यणकः, गोत्राश्रयो बुद्धिः प्राप्नोति ।

बुद्धिविधौ क्षापकम् ।

बुद्धिविधावेतज्ज्ञापकम् ।

यदि बुद्धिविधौ क्षापकम्—शालङ्केर्यूनश्चात्राः
शालङ्काः ।

इजो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति ।

अस्तु तर्ह्यविशेषेण ।

कथमौपगवेर्यूनश्चात्रा औपगवीयाः, इजो गोत्र
इत्यण् प्राप्नोति ?

नैव दोषः । गोत्रेणात्रेजं विशेषयिष्यामः—गोत्रे
य इज्विहित इति ॥

(७१० विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ० ११२)

१४१४ जनपदशब्दात् क्षत्रियादज्

॥ ४ । १ । १६८ ॥

(अनोऽधिकरणम्)

(५३२५ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ क्षत्रियादेकराजात्सङ्घ-

प्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्षत्रियादेकराजादिति यक्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

सङ्घप्रतिषेधार्थम् । सङ्घान्मा भूत्—पञ्चालानाम-
पत्यम्, विदेहानामपत्यमिति ।

तत्तर्हि यक्यम् ॥

(प्रदीपः) एकराजादिति । एकधातौ राज्ञे=क्षत्रिय
एकराजः । तेनैकक्षत्रियमाचिन एव प्रत्ययो भवति, न तु बहु-
त्वसंख्यायुक्तक्षत्रियमाचिन इत्यर्थः । यथैवैकः क्षत्रियः पञ्चा-
लस्तथैव बहवः क्षत्रियाः पञ्चाला इति प्रत्ययप्रसङ्गे वचनमिदम् ॥

(उद्घोषः) ननु पञ्चालशब्दादत्र बहुषु 'यजमोक्ष' इति
'तदाजस' इति वा शक्तिः पञ्चाला इति भवति, ततोऽपलविबध्नायाम्
'एकै गोत्रे' इति नियमात् गोत्रे प्रत्ययप्राप्तिः, यस्मिं तु अत्रादि
प्राग्दीप्यदीयविषये गोत्रप्रत्ययसमाश्रितं पञ्चालशब्दे संप्रति जनपदस-
मानशब्दराजाभावादेव प्रातिरित आह—यथैवेति । त बह्वु पञ्चाल-

शब्दो यौगिकः, किन्तु एकसिद्धिब रूढ'पदेति भावः । उत्तरस्य
'तु-एकसिद्धेव रुढिः, न बहुषु, मानामावादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न यक्यम् । न ह्यन्तरेण बहुषु लुक् पञ्चाला
इत्येतद्वचति ।

यस्तस्मादुत्पद्यते युवप्रत्ययः स स्यात् । युवप्रत्यय-
श्चेत्तस्य लुक्, तस्मिंश्चालुग् भविष्यति ॥

इदं तर्हि—क्षौद्रकाणामपत्यम्, मालयानामपत्य-
मिति ।

अत्रापि क्षौद्रक्यो मालव्य इति नैतत्तेषां हासे
वा भवति कर्मकरे वा ।

किं तर्हि ?

तेषामेव कस्मिंश्चित् । यावता तेषामेव कस्मिं-
श्चित्, यस्तस्मादुत्पद्यते स युवप्रत्ययः स्यात् । युव-
प्रत्ययश्चेत्तस्य लुक्, तस्मिंश्चालुग् भविष्यति ॥

(प्रदीपः) न ह्यन्तरेणेति । पञ्चालापत्येषु यौगिकः
पञ्चालशब्दः, तदाजस्यनो बहुषु लुक्त्वात् ॥ तस्य लुगिति ।
'ण्यक्षत्रियापंजितः' इत्यनेन ॥ तस्मिंश्चेति । 'गोत्रेऽलुगचि'
इत्यनेन । यथैव पञ्चाल इति सर्वथा भवितव्यमिति किं वार्ति-
कारम्भेण ? ॥

तत्र वार्तिककारस्यभिप्रायमाहुः—असति वार्तिकारम्भे
बहुवचनान्तादेव प्रत्ययः स्यात्, नैकवचनान्तात् । जनपदे हि
बहुवचनान्तः पञ्चालशब्दो वर्तते इति तस्यैव जनपदसमान-
शब्दत्वम्, क्षत्रियश्रुतित्वं च ॥

भाष्यकारस्तु मन्यते प्रातिपदिकस्य जनपदसमानशब्दत्वं
प्राधानं न सुबन्तसेत्येकवचनान्तात् प्रत्ययः केन निवार्यते इति ॥

इदं तर्ह्यिति । क्षौद्रकस्य राज्ञो मृत्या अपि क्षत्रिजाः
क्षौद्रका उच्यन्ते । ततश्चापत्यापलवत्सम्भन्धाभावाद् गोत्रयु-
वाभ्यकार्याभावादिन्यप्यमाणोऽपि तत्राजो व्यद् प्राप्नोतीत्यर्थः ॥
नैतदिति । मृत्यया धृत्या दासेषु धृत्यमाशादुपचरितार्था-
त्यलयादर्शनात् तदेवोत्तरमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ण्यक्षत्रियेति । अजादिशब्दीयदीयत्रिषु
'गोत्रेऽलुक्' इत्युक्तिं पञ्चालशब्दत्वाभावात्सेमो 'ण्यक्षत्रिय' इति
लुगिति भावः ॥ यथैवमिति । बहुवचनान्तरप्रवृत्तिके पञ्चालस्य
दुर्गोत्वात् वार्तिकस्थोक्तिमसरो नास्तीत्यर्थः । केन वार्यते इति ।
एवञ्च पञ्चालानामपत्यं पञ्चाल इति वा भूदित्येवमर्थं वार्तिकमिति
भाष्यम् । तत्र दुर्गिवादिमिदं चेति व्यावर्तयितुमशक्यमित्याशयेन
प्रत्याख्याया वार्तिकमिति भावः । नन्विदमपि पूर्वोदाहरेण समग्र
आह—क्षौद्रकसेति ॥ भाष्ये—तस्मिंश्चालुगिति । अत्र 'यद्'-
जस्य बहुषु इति लुक् प्राप्तिः ॥

(क्षत्रियपदाज्ञेपभाष्यम्)

अथ क्षत्रियग्रहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—विदेहो नाम ब्राह्मणस्तस्यापत्यं
वेदेहिः ॥

(५३२६ क्षत्रियपदप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ क्षत्रियग्रहणानर्थक्ये चोक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

एकं तावदुक्तम्—याद्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं
गोत्रमाद्ये लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेध इति ।

अपरमुक्तम्—अनभिधानादिति ॥

(५३२७ अतिवैयर्थ्यवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य
राजन्यपत्यवत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य रा-
जन्यपत्यवत्प्रत्यया भवन्तीति चकव्यम् । पञ्चालानां
राजा पाञ्चालः ॥

पूरोरण् चकव्यः—पौरवः ॥

पाण्डोर्ध्वेण चकव्यः—पाण्ड्यः ॥

(प्रदीप) पूरोरिति । सिद्धे ग्राम्यीत्यीयेऽणि तत्राज-
संशयमिदं वचनम् । पुरुशब्दो न जनपदवाची । अन्यथा
“द्यम्गमध” इत्यण् सिद्धत्वाच्चनमनर्थकं स्यात् ॥ पाण्डो-
रिति । मायाविप्रभृतिषु येषां दर्शनं लौकिके गोत्रभावे इति
पचगाद् युधिष्ठिरादिवित् । पाण्डोरमहणात्तद्वाचिनः । पाण्डव इत्येव
भवति ॥

(उद्घोतः) युधिष्ठिरादिवित्तरिति । संग्रहसूत्रेण जन-
पदस्वारितेन तत्समानशब्दश्रुतिवगातिविशेषवाचिपाण्डुशब्दस्यैव-
चास्य पाण्डोर्ध्वेणोक्तिमिच्छयतेनाप्रतिद्वारकादिति भावः ॥

(७१२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. ११३)

१४१६ द्व्यङ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्

॥ ४ । १ । १७० ॥

(अणोऽधिवरणम्)

(५३२८ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अणो व्यङ्पयेजो विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणो व्यङ्—ण्य—इध्—इत्येते
भवन्ति विप्रतिषेधेन ।

अणोऽपवादाः—आहः, घाहः ।

व्यङ्गोऽपवादाः—आम्यष्टपः, सौवीर्यः ।

इहोभयं प्राप्नोति—दार्ढ्यः ॥

ण्यस्यावकाशः—निर्चक—नैचक्यः ।

अणः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—नीप—नैव्यः ॥

इहोऽवकाशः—आजमीढिः, आजक्रन्दिः ।

अणः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—बुध—वौधिः ।

व्यङ्पयेजो भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) दार्ढ्यं इति । दार्ढ्यसापत्नमिति व्यङ् ॥

वौधिरिति । सात्वावयवलक्षण इम् ॥

(उद्घोतः) सात्वावयवपेति । इत्यनुक्ता ऋषिद्विषाजमीढा-
जक्रन्दा भाष्यप्रामाण्यात्सात्वावयवा बोध्याः ॥

(५३२९ विप्रतिषेधे द्वितीयवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ व्यङ्गः कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्यङ्गः कुरुनादिभ्यो ण्यो भवति
विप्रतिषेधेन । व्यङ्गोऽवकाशः—आवन्त्यः, कौन्त्यः ।

ण्यस्य स एव ।

नैशो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति ।

ण्यो भवति विप्रतिषेधेन—नैश्यः ॥

(७१० लुगिवधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. ११४)

१४२१ कम्बोजाह्लुक् ॥ ४ । १ । १७५ ॥

(लुगधिकरणम्)

(५३३० सूत्रपरवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं

चोडाद्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनम् ।

किं प्रयोजनम् ?

चोडाद्यर्थम्—चोडेः, कटेरः, केरलः ॥

(७१९ लुगिवधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. ११५)

१४२३ अतश्च ॥ ४ । १ । १७७ ॥

(उद्घोतः) स्थिर्वा तद्वावयवसारप्रत्ययस्य लुगिवधेः ॥

(अष्टद्वयवारणपरभाष्यम्)

इह कस्मात् भवति—आम्यष्टपा, सौवीर्या ?

अत इत्युच्यते, नैयोऽकारः ।

तदन्तविधिना प्राप्नोति ।

अत उत्तरं पठति—

(उद्घोतः) तत्रादन्त्येत्थं मत्वा पृच्छति—इह कस्मादिति ॥

(५३३१ तदन्ताग्रहणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अत इति तदन्ताग्रहणमवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् ॥ * ॥

(माप्यम्) अत इति तदन्तस्याग्रहणम् ।

किं कारणम् ?

अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् । यदयमवन्त्यादिभ्यो लुक् शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—नात्र तदन्तविधिमवतीति ॥

(उद्घोतः) अवन्तीति । तेन हि व्यङ्ग्यबोद्धुं ॥

(सूत्रात्पूरकमाप्यम्)

पश्वादिभ्यो लुग्वचव्यः । पर्शः, रक्षाः, असुरी ॥

(प्रदीपः) पर्शरिति । पर्शोरपत्वं स्त्री 'ह्रस्वमगच' इत्यण्, तस्य 'अतश्च' इति लुक् । 'पश्वादिबौधेयादिभ्योऽणौ' इति स्थायेंऽण् । तस्य भिन्नप्रकरणत्वाद्लुगप्राप्तो वचनेन विधीयते । ततः 'ऊङुतः' इत्यङ् । रक्षा इति । रक्षसः क्षत्रियविशेषस्यापत्वं स्त्री पूर्ववदस्य लुकि कृते स्त्रिया अभिधायकात्सुलोपे दीर्घत्वे च रक्षा इति भवति । रश् इत्ययुक्तः पाठः ॥ असुरीति । असुरशब्दात् स्त्रियामपत्येऽनो लुक्, ततोऽण्, तस्यापि लुक्, जातिलक्षणे षीप् ॥

(उद्घोतः) रक्षस इति । अलाप 'अन्मगच' इत्यणः 'अतश्च' इति लुकि ततः पश्वादिभ्यः 'पश्वादिभ्यः' इति लुक् ॥

३ 'पूर्ववदङ्ग्यस्य' इति क पाठः ॥

इति श्रीशिवभट्टमुनसतीगर्भजनामोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोते चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाहिकम् ॥

पादस्य समाप्तः ॥

(५३३२ अन्यथासिद्धिसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ यौधेयादिप्रतिपेधो ज्ञापकः पश्वादिभ्यः ॥ * ॥

(माप्यम्) यदयं "न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः" (४।१।७८) इति प्रतिपेधं शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—भवति पश्वादिभ्यो लुगिति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमे

पादे चतुर्थमाहिकम् ॥

पादस्य समाप्तः ॥

(प्रदीपः) यौधेयादिप्रतिपेध इति ॥ यदि पाठ-मिकस्यापि तद्वाजस्य 'अतश्च' इति लुङ् स्यात्तदा यौधेयादिभ्यो विहितस्यानो लुक्प्रतिपेधविधानमनर्थकमेव स्यादित्यर्थः । युधाया अपत्वं स्त्री 'दाचः' इति ङ् । ततः स्थायेंऽण् । तस्य लुकि प्रतिपिद्धेऽवन्तलक्षणे स्त्रीनि कृते बौधेयीति भवति । यदि त्वनो लुक् स्यात्तदा ङलक्षणे कोपि सति उदात्तविहितस्य स्यात् ॥

इत्युपाध्यायवैष्यट्पुनरैक्यट्कृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थ-

साध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाहिकम् ॥

पादस्य समाप्तः ॥

	सूत्रवार्तिकसंख्या						सर्वयोगः
	प्राकनयोगः	आहिके १	आहिके २	आहिके ३	आहिके ४	आहिकमङ्गल-योगः	
व्याख्यातसूत्राणि	६१७	८	३५	१०	३३	८६	७०३
अव्याख्यातसूत्राणि	६६१	६	३२	३	४९	९०	७५१
समुदितसूत्राणि	१२७८	१४	६७	१३	८२	१७६	१४५४
वार्तिकानि	५०९३	४६	७९	५३	५६	२३४	५३२७

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

प्रथममाहिकम् ॥

(७०४ अर्थविधायकसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. १ ॥)

१४२४ तेन रक्तं रागात् ॥ ४ । २ । १ ॥

(रक्तार्थाधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

रागादिति किमर्थम् ?

देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ॥

(५३१० 'रागात्' यदानर्थेययोधकं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ रक्तादीनामर्थान्भिधाने प्रत्यय-

विधानादुपाध्यायनर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) रक्तादीनामर्थान्भिधाने प्रत्ययविधानादुपाधिग्रहणमनर्थकम् । न ह्यरागादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थान्भिधानं स्यात् ।

अनभिधानात्तत् उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) रक्तादीनामिति । रक्तादीनां शब्दाना योऽर्थः स एव यदि लौकिके प्रयोगे प्रत्ययेनाभिधीयते तदा प्रत्ययो भवति नान्यथा । प्रयुक्तानां शब्दानां साध्वसाधुविषे-
धाय शास्त्रारम्भादेवदत्तेन रक्तं वस्त्रमिति वाक्यायोऽर्थोऽवग-
म्यते भासो—देवदत्तं वस्त्रमित्येतोऽवगम्यते, सस्यामिसम्बन्धस्ये-
धात्. सम्प्रत्ययात् । अत एवानभिधानात्—कोपेन रक्तं सुयं,
रूपेण वान्तायां रक्तं ह्यादौ वर्णाभिप्रायचोर्न भविष्यति
प्रत्ययः ॥(उद्ध्योतः) ननु रक्तादीनामर्थानामभिधानं श्लघे सम्रासोऽ-
नुपपन्नः, सविशेषणत्वेनासामर्थ्यात् आह—रक्तादीनां शब्दाना-
मिति । शब्दपरत्वे च 'देवदत्तस्य शुद्धकृष्ण' इति वस्तुमात्रं इति
भावः । रागादिरुक्तोऽप्यनभिधानमात्रव्यक्त्याह—अत एवेति ।
अभिरुच्य—प्रीतिः ॥

(७०५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २)

१४२५ लाक्षारोचनाटुकम् ॥ ४ । २ । २ ॥

(टगधिकरणम्)

(५३२९ सूत्रानापूर्वकारिणम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्या-

मुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसं-

ख्यानं कर्तव्यम् । शकलिकम्, कार्दमिकम् ॥

(प्रदीपः) ठक्प्रकरण इति । शकलकर्दमयोः सूत्रे
पाठोऽनार्षः ॥

(५३३० बाधकप्रत्ययोपपादकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नील्या अन् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नील्या अन् वक्तव्यः । नील्या रक्तं
नीलम् ॥(प्रदीपः) नील्या इति । औषधिविशेषो नीली ।
अण्वधार्थं वचनम् । नीलशब्दस्तु गुणगुणिनोऽभेदोपा-
रान्मनुज्योपाद्वा नील्या रक्ते वस्त्रे सिध्यति ॥(उद्ध्योतः) प्राण्यादिरूपनील्या रागकरणत्वात्संभवादाह—
औषधीति । अण्याधनेति । न तु नीलमिति रूपसिद्धय इत्यर्थः ।
तैदुपपादयति—नीलशब्दस्त्विति ॥

(५३३१ बाधकप्रत्ययोपपादकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पीतात्कन् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पीतात्कन्यकव्यः । पीतेन रक्तं
पीतकम् ।

पीतकशब्दो वा प्रकृत्यन्तरम्, तस्माद्भुग्वकव्यः ॥

(प्रदीपः) पीतादिति । रागविशेषवाची पीतशब्दः ॥
प्रकृत्यन्तरमिति । स्वार्थिककनप्रत्ययान्तामिष्यर्थः ॥(उद्ध्योतः) स्वार्थिकेति । पूर्वमते तु अस्यादनभिधानात्-
प्रत्यय इति बोध्यम् । अत्र यत्ने पीतशब्दादनभिधानं बोध्यम् ॥

(५३३२ बाधकप्रत्ययोपपादकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् वक्तव्यः ।
हारिद्रम्, माहारजनम् ।

(प्रयोगसाधकभाष्यम्)

रागादित्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति—हारिद्रौ
कुण्डुद्वयपादौ, कापायौ गर्दमस्य कर्णाविति ।उपमानात्सिद्धम् । हारिद्रायिव हारिद्रौ, कापा-
याविव कापायौ ॥

(प्रदीपः) उपमानादिति । रूपजादयविमिश्रितार्थः ॥

१ देवदत्ताशोचमात्रकलर्दमाहिति शुभमज्जि, ४ वटोऽनार्षे
१० भा. ४

२ अष्टादशेन नैव शकितकलावर्थाविति नका. ४

३ तत्पदोऽप्युक्तम् ४

४ 'रक्तं वस्त्रं नीलम्' इति ५. अ. ४. ५. २३

५ हीनद्वयशब्दोपपादकविधि—पीतादिति, पीतद्वयम् । मूलशब्दं
तस्मादिति । तत्र पूर्वमते—पीतादिति नित्ये पीतद्वयार्थविधायकत्वस्यो-
पपादकत्वम् । मूलशब्दोपपादकत्वमिति पीतद्वयार्थविधायकत्वमिति बोध्यमिति
म. ११ ४

(७०६ अर्धविधायकसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३)

१४२६ नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥१४२३॥

(युक्त्याधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः । योगो हि नाम स भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः । न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः, नित्ये हि कालनक्षत्रे ।

कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ?

(प्रदीपः) योगो हीति । अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिर्योगः, स कालनक्षत्रयोर्नास्ति द्वयोरपि नित्यत्वात् । न च चन्द्रमसैव योगः पुण्यादीनां नक्षत्रता । सर्वदा तेषां लोके नक्षत्रव्यवहारदर्शनात् । अथापि सम्बन्धमार्तं योगः, स च नित्यानामपि प्रधानपुरुषपदविबुद्धः । तथापि कालविशेषावगमार्थः पौषादिशब्दप्रयोगः । एवं सति-असत्सु कालविशेषावगतौ न स्यात् ॥

(उद्घोषः) ननु प्रधानपुरुषयोरेव नित्यः कालक्षेपोयोगः स्वादत आह-अप्राप्तीति ॥ तदुक्तं भाष्ये-ययोः संनिकर्षविप्रकर्षाविति ॥ न चेति । चन्द्रमो योग एव तेषां नक्षत्रत्वम्, न तु तदभावे इत्यर्थः ॥ एवं सतीति । सर्वस्य कालस्य पुण्यसंबन्धतया कालविशेषावगतावसर्गा तदवगमार्थः प्रयोगो न स्यादिति भावः । यद्यपि क्षणरूपः कालोऽनित्यस्त्वयापि तत्काररूपः कालपदव्यवहार्यः, स व्यवहारानित्य इति बोध्यम् ॥

(५३३३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्तद्युक्तात्काले प्रत्ययविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्तद्युक्तात्काले प्रत्ययविधानं भवतीति वक्तव्यम् । पुण्येण युक्तः पुण्ययुक्तः, पुण्ययुक्तश्चन्द्रमा अस्मिन् काले पौषमहा, पौषी रात्रिः ॥

(प्रदीपः) तद्युक्तादिति । नक्षत्रयुक्तचन्द्रवाचिनः कालेऽभिपेये प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः । चन्द्रनक्षत्रयोश्चाविमुत्पादसि कादाचित्को योगः । कालस्तु नित्यो व्यापी चेति योगाभावः ॥

(उद्घोषः) ननु नक्षत्रयुक्तचन्द्रश्चाप्यत्र प्रत्ययो विधातु शक्यः, नापि तदाचिनः काले इति च आह-नक्षत्रयुचेति । तद्युक्तादित्यस्य-तद्युक्तचन्द्रवाचिनः पुण्ययुक्तादिशब्दादित्यर्थः । पुण्ययुक्तादिशब्दस्य चन्द्रवाचकत्वे हेतुकथनम्-नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगादिति ॥ काले-तद्युक्तकाले ॥ नन्वेवमपि तयोः सार्वदिकत्वात्कर्मग्राह्ये योगोऽत आह-चन्द्रेति ॥

(५३३४ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्रोत्तरपदलोपः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्रैवं सति उत्तरपदलोपो वक्तव्यः । पुण्ययुक्तशब्दादि प्रत्ययो विधीयते ॥

(५३३५ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ लिङ्गवचनानुपपत्तिश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिङ्गवचनयोश्चानुपपत्तिः । चन्द्रमसो यत्किञ्च वचनं च तद्युक्तवद्भावेन प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) लिङ्गेति । मधायुक्तशब्दात्प्रत्यये क्रियमाणे तस्य च लुपि सति मया इति लील्यबहुत्वे न सिध्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) 'अथ पुनः' इत्यादौ युक्तवद्भावेऽपि न दोषोऽत आह-मधायुक्तेति । 'मया'शब्दो नित्यबहुवचनान्तो नित्य-लोलिङ्गश्च ॥

(५३३६ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ कालयोगात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कालयोगात्सिद्धमेतत् ॥

अस्तु नक्षत्रेण युक्तः काल इत्येव ॥

(प्रदीपः) कालयोगादिति । कालस्यैव पुण्यादिषमीपत्येन चन्द्रमसो योग आधीयत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) कालस्यैवेति । चन्द्रगौणनक्षत्रवाचकेनैव कालयोगात्सिद्धमिति वार्तिकार्थ इति भावः ॥ कैयटे-पुण्यादिसमीपत्येनेत्यस्य पुण्यादिपदलोप्येनेत्यादिः ॥

(समाधानाक्षेपभाष्यम्)

ननु चोक्तम्-अयुक्तोऽयं निर्देशः, योगो हि नाम स भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः, न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः, नित्ये हि कालनक्षत्रे इति ।

नैव दोषः ।

पुण्यसमीपगते चन्द्रमसि पुण्यशब्दो वर्तते, तेन तत्संज्ञकेन कालो विशेष्यते ॥

(प्रदीपः) पुण्यसमीपगत इति । शुद्धार्थासम्भवे गौणस्याध्ययनादिति भावः । मयादयः शब्दा अपरित्यक्ताऽत्र प्रसङ्गा एव चन्द्रमसि वर्तन्ते । यथा मयादयः-मयान् शिवः पश्येति । तेन युक्तवद्भावेऽपि दोषाभावः ॥

(उद्घोषः) नन्वेवमपि युक्तवद्भावेऽपि दोषोऽत आह-मयादय इति । लक्ष्मणस्यैव सति श्रुत्यागामादिति भावः ॥

(५३३७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तथा च संप्रत्ययः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवं च कृत्वा लोके संप्रत्ययो भवति । पुण्यसमीपगते चन्द्रमसि वक्तारो भवन्ति—पुण्येणाद्य, मद्याभिरयेति ॥

(उद्धोतः) 'पुण्येणाद्य' इत्यादिमाध्यस्य 'माध्यम्' इति शेषः ॥

(७०७ लुब्धिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ४)

१४२७ लुवविशेषे ॥ ४।२।४ ॥

(लुवधिकरणम्)

(पृथञ्जानलुवृत्तौ दोषदर्शकभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—पौषी रात्रिः, पौषमहः ?

अविशेष इत्युच्यते, विशेपश्चात्र गम्यते—रात्रिरित्युक्तेऽहर्नैति गम्यते, अहरित्युक्ते रात्रिनैति गम्यते ।

इहापि तर्हि न प्रामोति—अद्य पुण्य इति । अत्रापि हि विशेपो गम्यते—अद्येत्युक्ते न ह्यो न श्य इति गम्यते ।

यद्यप्यत्र विशेपो गम्यते, अविशेपोऽपि तु गम्यते ॥ अद्येत्युक्ते न क्षायते रात्री दिवा वेति । यतोऽविशेपोस्तदाश्रयो लुभविष्यति ॥

इहापि तर्हि—यद्यपि विशेपो गम्यते, अविशेपोऽपि तु गम्यते । रात्रिरित्युक्ते न क्षायते फदेति । दियेत्युक्ते न क्षायते फदेति । यतोऽविशेपोस्तदाश्रयो लुभामोति ।

(प्रदीपः) अविशेपस्वरूपदर्शनाय प्रथमप्रतिवचने—इद्वेति । पौषमहरित्वाहविशेपानवगमादत्सविशेष इति लुभप्रसङ्गः ॥

(उद्धोतः) दर्शनाय=ज्ञानाय । ईद प्रकृतवर्ण्ये प्रतिवचनगम्यने ज्ञानादेत्वर्थः । ईदोरुपनिवेशवगते, ययमत्र लुभू । अन आर—अहर्दिशेति । पृथीतमात्र । 'अविशेष इत्युच्यते' इति भाष्य प्रगम्यतिरेवनामिष्य । 'यद्यप्यत्र' इत्यादि तु पृथुंराष्टं समाश्रिते । बोध्यम् ॥ अद्य पुण्य इति । ययमि 'अद्य वच्य देयम्' इत्यादारम्यभिहाराद्यधिश्रानम्, तथाप्यत्र भाष्यनामाप्याच्छादितमात्र-

यान बोध्यम् । 'राहोः शिरः' इतिवत्कल्पितमेदित्वन्यथ आधाराधेयभावः । अत एव 'अवतनमहोरात्रम्' इत्यादेरुपपत्तिरित्यन्ये ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि—'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यनुवर्तते, नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे ।

कः पुनः कालो नक्षत्रेण युज्यते ?

अहोरात्रः ॥

(प्रदीपः) अहोरात्र इति । तेनाहोरात्रस्य यदाऽहान्तराभ्याद्यवयवविशेषाविवक्षा तदा लुप् । विशेषविवक्षाया तु श्रवणम् । पौषोऽहोरात्र इत्यापि विशेषस्य शब्देनाश्रितत्वाल्लुभभावः ॥

(उद्धोतः) श्रवणमिति । पौषी रात्रिरित्यादौ प्रत्ययस्य ॥ विशेषस्य शब्देनेति । समुदायप्रतीतिमाध्यवयववद्वयविशेषस्य सर्वम् ॥ अविशेष इति प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः ॥

(७०८ लुब्धिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ५)

१४२८ संज्ञायां श्रवणांश्च तथाभ्याम्

॥ ४ । २ । ५ ॥

(श्रवणात्तदसाधकं भाष्यम्)

इह कस्मान्न युक्तवद्भाषो भवति—श्रवणा रात्रिः ? निपातनादेतत्सिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

"विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिंकीचैत्रीभ्यः"

(४।२।३) इति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—निपातनादिति । निदेशेन श्रवणशब्दात्स्यस्यपि युक्तवद्भाषायास्तु भाष्यस्य इति भावः । ययमि तत्रैव फाल्गुनीत्यादिनिर्देशाच्च पूर्णिमाया न लुभाहस्तथापि अयमेतिनिर्देशेन पूर्णिमास्तमिरेपेऽनित्यत्वस्य बोधनाय दोषः ॥

(७०९ विधिचूचम् ॥ ४ । २ । १ आ. ६)

१४३० दृष्टं साम ॥ ४ । २ । ७ ॥

(अर्थाधिकरणम्)

(५३३८ कलितद्वयपियं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दृष्टं साम कलेर्दक् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दृष्टं सामेत्यत्र फलेर्द्वयकव्यः । कलिना दृष्टं साम कालेयं साम गीयते ॥

१ 'मि गम्यते' इति ४ अ. पा. १

२ 'अविशेषवचनार्थनाय प्रथमप्रतिवचने' इत्यस्यत्वमह—इह प्रथमप्रतिवचने इत्यादिना ॥

३ अहो रात्रा विदेशोऽपि लभः ॥

४ 'दी' इति गीता 'दृष्टविशेषे' इति दृष्टत्वं विदेशे दम्बकाने दम्बे अर्धे अर्धेयं दोषवत् इति, अप पुन इत्यादी वार्तुत्वं अर्धेयं दम्बकाने

दृष्टत्वं अर्धेयं दोषवत् इति भाष्येन वार्तुत्वं दम्बकाने अर्धेयं दम्बकाने

५ 'दी' इति गीता 'दृष्टविशेषे' इति दृष्टत्वं विदेशे दम्बकाने दम्बे

६ विभाषा फाल्गुनीं लुभे 'अवस्था' इति निर्देशेन श्रवणशब्दात्तु दीर्घं लभ्यते इति वचने तत्रापि इति दृष्टत्वं विदेशे दम्बकाने अर्धेयं दम्बकाने

अपर आह—

(प्रदीपः) कलिना दृष्टमिति । यस्य साम्रो विशिष्ट-
कार्यविषयो विनियोगो ज्ञानातिशयसम्पत्त्या कलिनाऽज्ञायि
ततेन दृष्टमित्युच्यते ॥

(उद्घोतः) ननु कविप्रवसाश्रो नित्यत्वाकलिना दृष्टमित्य-
नुपपन्नमत आह—यस्य साम्र इति । ज्ञापित इत्यस्य 'प्रथ-
मतः' इत्यादिः । अज्ञायोति वचित्वाठः ॥

(५३३९ व्यापकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक्चक्यः ।
अग्निना दृष्टं सामाग्रेयम्, अग्नौ भवमाग्रेयम्, अग्ने-
रागतमाग्रेयम्, अग्नेः स्वमाग्रेयम्, अग्निर्देवताऽस्या-
ग्रेयः । कलिना दृष्टं कालेयम्, कलौ भवं कालेयम्,
कलेरागतं कालेयम्, कलेः स्रं कालेयम्, कलि-
र्देवताऽस्य कालेयश्चक्रः ॥

(प्रदीपः) सर्वत्रेति । सर्वेषु प्राग्बीज्यतीयेष्वर्थेष्वित्यर्थः ॥

(विधायकं श्लोकवार्तिकम् ॥)

दृष्टे सामनि जाते

चाप्यण् ङिद्धिर्वा विधीयते ॥

(भाष्यम्) दृष्टे सामनि जाते चाप्यण् ङिद्धिर्वा
चक्यः । उशनसा दृष्टं साम औशनम्, औशन-
सम् । शतभिपजि जातः शतभिपजः, शतभिपः ॥

(प्रदीपः) जाते चेति । जातेऽर्थे यो दिष्टः विधीयते
पूर्वं विहितो वाचकेन निवर्तितः पुनर्विधीयत इत्यर्थः, स वा
विज्ञापति । शतभिपजीति । शतभिपजयुक्तः काल इत्यण् ।
तस्य ङक् । ततो जातेऽर्थे 'प्राग्बीज्यतोऽण्' इत्यण् विहितः
'कालादृक्' इति ठना वाधितः पुनः 'हेन्धिबेला' इत्यादिसूत्रेण
विधीयते ॥

(उद्घोतः) दिगणितनेन योग्यतया 'जाते च' इत्येवान्वेति-
त्याशयेनाह—जातेऽर्थे इति । 'दृष्टे सामनि' इत्येतु न गणैव
सम्पद्यत इति भावः ॥

(विधायकं श्लोकवार्तिकम् ॥)

तीयादीकक् ॥

(भाष्यम्) तीयादीकक् चक्यः । द्वैतीयीकः,
तार्त्तीयीकः ॥

(प्रदीपः) तीयादीकगिति । अर्थाभिर्देशात् स्वार्थ एवेति
हेयम् ॥ न विद्याया इति । विद्यावाचिनो न भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) विद्याशब्दादीककोऽप्राप्तेराह—विद्यावाचिन
इति ॥

(निषेधे श्लोकवार्तिकम् ॥)

न विद्यायाः ॥

(भाष्यम्) विद्याया न भवतीति चक्यम् ।
द्वितीया विद्या, तृतीया विद्येत्येव ॥

(अतिदेशे श्लोकवार्तिकम् ॥)

गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥

(भाष्यम्) औपगवकम्, कापटचकम् ॥

दृष्टे सामनि जाते

चाप्यण् ङिद्धिर्वा विधीयते ।

तीयादीकक् विद्याया

गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥

(प्रदीपः) गोत्रादिति । यथाङ्कं गोत्रप्रत्ययान्तरप्र-
त्ययः, एवं दृष्टे सामनीत्यर्थः ॥ औपगवकमिति ॥ 'गोत्र-
वरणादृक्' इति ध्रु ॥

(उद्घोतः) नुमिति । अङ्के यो दृष्टस्व सर्वसंवातिदेशः,
न त्वङ्के आहलेव विहितस्वेति भावः ॥

(७१० विशिष्टम् ॥ ४ । २ । १ आ. ७)

१४३२ वामदेवाङ्कवद्व्यौ ॥ ४।२।१ ॥

(व्यङ्ग्ययोरधिकरणम्)

(उद्घोतः) अत्रलम्भाय 'दिङ्' इतिङ्ग्रे व्याख्यातम् ॥

(दिव्यफलवोधकभाष्यम्)

किमर्थो ङकारः ?

ङिति लोपो यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । यस्येति लोपेनाप्येतत्सि-
द्धम् ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्ययतौ ङितौ करोति तज्ज
ज्ञापयत्याचार्यः—भवत पते परिभाषे—अननुबन्ध-
कग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्, तदनुबन्धक-
ग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणमिति ॥

(ज्ञापनफलवोधकभाष्यम्)

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

अवामदेव्यमित्येतत्सिद्धं भवति ।

सिद्धे यस्येति लोपेन

किमर्थं ययतौ ङितौ ।

ग्रहणं माऽतदर्थं भू-

द्रामदेव्यस्य नञ्चखरे ॥

(प्रदीपः) अवामदेव्यमिति । अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरणाद्युदात्तत्वमित्यर्थः । अन्यथा 'ययतोधातदर्धे' इत्यनेनान्तो
दात्तत्वं स्यात् ॥ ग्रहणमिति । अतदर्धग्रहणेन सूत्रं लक्ष्यते ॥
नञ्स्वर इति । नञाधयेऽन्तोदात्तत्वे विधीयमान इत्यर्थः ॥

(७११ विशिष्टार्थं प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ४।२।१ आ. ८ ॥)

१४३३ परिवृतो रथः ॥ ४।२।१० ॥

(अर्थाधिकरणम्)

(५३४० परिवृतपदार्थबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ परिवृतो रथ इति तदेकान्तं-

ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) परिवृतो रथ इत्यत्र तदेकान्तग्रहणं
कर्तव्यम् । येन परिवृतो रथो रथैकान्तश्चेत् स भव-
तीति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्-पुत्रैः परिवृतो रथः, छात्रैः परिवृतो
रथ इति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ।

कस्मान्न भवति-पुत्रैः परिवृतो रथः, छात्रैः परि-
वृतो रथ इति ।

अनभिधानात् ॥

(प्रदीपः) तदेकान्तग्रहणमिति । रथस्य चर्मवला-
दयोऽवयवा इति तद्वाचिभ्य एव प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥ अन-
भिधानादिति । पीनो रथ इत्यादावभिधानस्याभावादित्यर्थः ॥

(उद्योतः) अवयवा इति । अवयवा इत्येतेषः । संयुक्त-
क्रादिबन्धनाप्यवयवत्वमुदिरिति भावः ॥

(७१२ निधिसूत्रम् ॥ ४।२।१ आ. ९)

१४३४ पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ४।२।११ ॥

(इतिप्रत्ययाधिकरणम्)

(कलाभाययोपक्रमभाष्यम्)

अयं योगः शफ्योऽयच्छम् ।

कथम्—पाण्डुकम्बली, पाण्डुकम्बलिनी, पाण्डु-
कम्बलिनी इति ।

इतिनैतन्मत्पर्ययिण सिद्धम् । पाण्डुकम्बलोऽस्या-
लीति—पाण्डुकम्बली ॥

(प्रदीपः) इतिनैतदिति । अत्यन्तभिधानाच्च भवतीति
तद्वाचनार्थमपीदं न पाष्यमिति भावः ॥

(उद्योतः) नन्वसति यत्र पाण्डुकम्बलेन परिवृत इत्यर्थे पूर्व-
पाण् खादत्त आह—अणित्वेति ॥

(७१३ निपातनसूत्रम् ॥ ४।२।१ आ. १० ॥)

१४३६ कौमारापूर्ववचने ॥ ४।२।१३ ॥

(निपातनपरिचरणम्)

(५३४१ अपूर्ववचनार्थबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कौमारापूर्ववचन इत्युभयतः

स्त्रिया अपूर्वत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) कौमारापूर्ववचन इत्यत्रोभयतः स्त्रिया
अपूर्वत्व इति वक्तव्यम् । अपूर्वपतिं कुमारीमुपपन्नः
कौमारो भर्ता । कुमारी-अपूर्वपतिः-पतिमुपपन्ना
कौमारी भार्या ॥

(भाष्यवार्तिकम्)

कौमारापूर्ववचने

कुमार्या अपिबधीयते ।

अपूर्वत्वं यदा तस्याः

कुमार्या भवतीति वा ॥

(भाष्यम्) अथ वा कुमार्या भवः कौमारः ॥

यद्येवं कौमारीभार्येति न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) उभयत इति । उभयसिन्धुभयतः । यदि
कौमारीति स्त्रियां प्रयोगः, अथ कौमारः पतिरिति पुंलि, उभय-
त्रापि स्त्रियाः पाणिप्रद्वयस्यापूर्वत्वे प्रयोगः कार्य इत्यर्थः ।
एतच्च निपातनसामर्थ्यादभ्यन्तरेण वार्तिककृता प्रकाशितम् ॥
अपूर्वपतिमिति । अयिद्यमानः पूर्वं पतिर्वस्यात्मा प्राप्त
इत्यर्थः । द्वितीयावसर्ग्याकुमारीरन्दादुपपन्तरी-अप्रत्ययः ।
स्त्रियां तु स्त्रायं प्रत्ययः ॥ कुमार्या भव इति । रोगैदिषु
तु यद्यभिधानं नास्ति तदाऽनभिधानात्प्रत्ययानामयः ॥

(उद्योतः) उभयत इत्यत्र-स्त्रियाः पुंस्येति तार्थः,
स्त्रिया इति वानयशेषाच्च, यदाहणविरोधाप्याह—उभयसि-
न्धिति ॥ तद्विरोधो—यदीत्यादि ॥ पाणिप्रद्वयत्वेति । निपा-
तनवत्प्रत्ययेनेति ॥ तद्वनपत्यपति—एतथेति ॥ सौमार्पूर्वग्रन्थो
मात्रप्रधान इत्याह—अपूर्वत्वं इति ॥ उपपन्तरी-निर्गोदरि ।
स्त्रार्थे—उपपन्ननिमित्तेति स्त्रायं इत्यर्थः । 'कुमार्या भवतीति वा' इति
वार्तिकस्यास्यान्य—कुमार्याभ्यय इति । तस्यां प्राप्त इत्यर्थः ।
तस्यां संवत् इति यावत् ॥ यद्यभिधानमिति । रं प एतारभेऽ-
प्यावयवम्, अन्यथा तत्राति स दुर्भारः ॥

(५३४२ अन्ययासिद्धिसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पुंयोगात् रुयभिधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंयोगात् रुयभिधानं भविष्यति ।

कौमारस्य भार्या कौमारीति ॥

(प्रदीपः) कौमारस्य भार्येति । ग्रन्थासत्त्या यैव तस्य

कौमारव्यपदेशनिवन्धनं सैवाभिधीयते, नान्या ॥

(उद्घोतः) नन्वेवमन्यस्या अप्यभिधानं स्यादत आह—

प्रत्यासत्त्येति । (प्रत्येकदेशवाच्यत्वादिति भावः) । इदं च सूत्रारम्भे-

ऽप्यावश्यकम्, अन्यथा भवार्थमादायातिप्रसंगो दुर्वांर इति बोध्यम् ॥

(७१४ विशिष्टार्थे प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ४२।१ आ० ११)

१४४४ सासिन् पौर्णमासीति

॥ ४ । २ । २१ ॥

(अर्थबोधनाधिकरणम्)

(५३४३ उपसङ्ख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सासिन् पौर्णमासीति संज्ञा-

ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सासिन् पौर्णमासीत्यत्र संज्ञाग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) संज्ञाग्रहणं सूत्रेऽनार्थमिति वार्तिकमारब्धम् ॥

(५३४४ उपसङ्ख्यानभावे गौरवबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ असंज्ञायां हि गरीयानुप-
संयोगः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियमाणे हि संज्ञाग्रहणे गरीया-
नुपसंयोगः कर्तव्यः स्यात्—भासार्थमासयोरिति
वक्तव्यं स्यात् ।

इह मा भूत्—पौषी पौर्णमास्यसिन्—पञ्चदश-
रात्रे, दशरात्र इति ।

संवत्सरपर्यणीति च वक्तव्यं स्यात् । श्रुतकमासे
मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) उपसंयोग इति । उपसंयुज्यत इत्युप-
सयोगः—उपाधिच्यते । अनेक उपाधिर्नर्देष्टव्यः स्यादित्यर्थः ॥
संवत्सरपर्यणीति । संवत्सरस्य द्वादश पर्वाणि मासान्ता-
स्तान् पर्यवशिष्टे मासे यथा स्यात् । मृतकमासे—पौष्या पौर्ण-
मास्याऽतद्वति मासादिव्यपदेशमात्रे पौषशब्दो मा भूदित्येव-
मर्थमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—पञ्चरात्रे दशरात्रे इति पाठः । मासा-
र्थमासयोरिति च वार्तिकपाठः ॥ संवत्सरस्येति । पूर्णिमास्तमा-
नेन द्वादशमासात्मकस्य द्वादशपर्याणि मासागता इत्यर्थः । पर्ववि-
शिष्टे—पर्वपरिच्छिन्न इत्यर्थः । माघाद्यव्यपदेशमाजीति पाठः,
पौषमासादिव्यवहारहिते इत्यर्थः । कचिचु—मासादिव्यपदेश-
माजीति पाठः, आदिनाऽर्धमासः ॥

(उपसङ्ख्यानान्ययासिद्धिभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । इतिकरणः कियते, ततश्चेद्विधक्षा ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—ततश्चेद्विधक्षेति । ततः—प्रत्यया-
न्तादीदृशार्थविवक्षा चेत्तदा प्रत्यय इत्यर्थः ॥

(७१५ प्रत्ययसन्नियोगेनादेसाविधिसूत्रम् ॥ ४२।१ आ० १२)

१४४८ कस्येत् ॥ ४ । २ । २५ ॥

(आदेशाधिकरणम्)

(भाष्यम्)

यस्येति लोपः कस्मात् भवति ।

इकारोच्चारणसामर्थ्यात् ।

अथ यत्कार्यं हविः, कथं तस्य संमेषः कर्तव्यः ?

यदि तावत्किमः कादेशः, कस्मा अनुवृद्ध्यति
भवितव्यम् ।

अथ न किमः, कायानुवृद्ध्यति भवितव्यम् ।

यद्यपि किमः, अथापि न किमः, उभयथा कस्मा
अनुवृद्ध्यति भवितव्यम् । सर्वस्य हि सर्वनामसंज्ञा
क्रियते, सर्वश्च प्रजापतिः, प्रजापतिश्च कः ॥

अपर आह—

१ 'कौमारी' इति इतिपदप्रतिपत्तिः पाठः क पुच्छके ॥

२ (१) यत्तद्विद्वाधो भागो य पुच्छके इत्येव, नान्यत्र ॥

३ 'ज्ञाया गरी' इति हि कश्चरदिति पाठः क पुच्छके ॥

४ 'पञ्चदशरात्र इति' इत्येव पाठः क पुच्छके । च क पुच्छकपोल
'रात्रे दशरात्रे इति' इति पाठः ॥

५ 'महीने—पर्यवसिते मासे' इत्यत्र 'पर्यवसिते मासाद्यव्यपदेश-
भावे मासे' इति, 'पर्यवसिते मासादिव्यपदेशमात्रे मासे' इत्येव वा
पाठो भट्टाचार्यतः ॥

६ 'श्रुतकमासे—पूर्णमासीरहितो मघः, शावन इत्यर्थः । पौष्या पौर्णमा-
स्याऽतद्वति—पूर्णमासीरहिते मासादिव्यवहारमात्रे—इत्यर्थः । इदानीन्तनो-

क्त्यपुच्छके 'पौर्णमास्या तद्वति' इत्येवम्याद उपक्रम्यते, यत्तद्विध-
पुच्छके 'पौर्णमास्यातद्वति' इत्येव धर्मिण्यनिव, पञ्चदशे चापभाट इत्यत्र
तथा स्थानि, क्वस्य तस्यैव धर्मिणो रित्युक्तम् ॥

७ 'मरुत्पुरोयान्द्रात्रे' 'पञ्चदशरात्रे' इत्यत्र स्थाने पञ्चरात्र इति पाठः,
'अथज्ञाया हि गरीयानुपसंयोगो मासार्धमासयोः' इत्येव च धर्मिण्यन्ये
भट्टाचार्यतः ॥

८ 'अन्वत्तादोऽथ यावत्तु आसीदन्तमासश्चक्रेति गौरीवृत्तः'
इति वैय्य्यादयः, तदीयर्थे १९०६ अनुपसङ्ख्यानवर्णनप्रत्यय-
सुपेयमीयम् ॥

यद्येव किमः,
अथापि न किमः,
उभयथा कायानुवृहीति भवितव्यम् । संज्ञोप-
सर्जनयोर्हि सर्वनामसंज्ञा प्रतिपिध्यते, संज्ञा चैषा
तत्र भवतः ॥

(प्रदीपः) इकारोच्चारणसामर्थ्यादिति । यदा कश्चब्दस्येकारदेशस्तदाऽयं परिहारः । यदा ॥ किमो मन्त्ररस्येकारस्तदा लोपेऽपि कायमिति सिध्यति । यद्यपि कश्चब्दस्येवे ह्रस्वे परत्वाद्ब्रह्मा लोपो वाध्यते, यथा श्रीदेवताऽस्य धायमिति । तथापि परिहान्तरसद्भावादित्थमप्युक्तता नोक्तम् ॥ अयेति-कर्मकारविप्रतिपत्त्या संशयः । अर्धयुगं होतुः संप्रेषः क्रियते ॥ यदि तावदिति । किमो विभक्तौ कादेशं कृत्वा कस्य-इति । यदि निर्देशः कृत इत्यर्थः । किञ्चब्दश्च प्रश्नाक्षेपयोरिव प्रजापतो वर्तते ॥ अथ नेति । यदा कश्चब्दस्यैव कस्य-इति निर्देश इत्यर्थः ॥ सर्वस्येति । सर्वार्थवाचिन इत्यर्थः ॥ सर्वत्रेति । कार्यकारणयोरभेदादिति भावः ॥ प्रजापतिश्च क इति । सर्वोदिषु कश्चब्दस्यापाठेऽपि अन्यर्थसंज्ञाविज्ञानात्सर्वनामसंज्ञा भवति । गणपाठस्तु प्रपञ्चार्थः । येषां तु सकलं कृत्स्नमित्यादीनां सर्वनामसंज्ञा नेप्यते तेषां 'न बहुमीदृह' इत्यत्र नेति योगविभागात्तदभापः । वागसंप्रदानं देवता । मन्त्रस्तुल्यार्थः ॥ संज्ञा चैपेति । यद्येवं कादेशाभावात्कायेति किमो न सिध्यति । एवं तर्हि कस्य-इत्यत एव निपातनात्प्रदेशो भविष्यतीत्युक्तदोषः ॥

(उद्धृयोः) सदा लोपेषीति । 'वार्धादाङ्ग' इति म्यायेन दीर्घापूर्वं लोप इति भावः । पुनर्वर्त्येति लोपस्तु न, पूर्वलोपसाक्षित्वात्, स्यात्तिवचनाद्वा ॥ कृत्वा लोप इति । इदमुच्यते तु तस्य प्राप्तिरेव नेति भावः । इदेलोपस्य वचनवशादथेन भाव्यम्, अत एव किमः क्तामिति सिध्यति—इत्यन्ये ॥ कल्पकारेति । कृतिविप्रतिपत्त्या संचय इत्यन्ये ॥ ननु विभक्तौ विहितस्य कादेशस्य तद्विवेक्यं प्राप्तिः ? अत आह—किमौ विभक्ताविति ॥ ननु किङ्करेण कथं प्रजापतिरुच्यते ? अत आह—किङ्करश्चेति ॥ यदा कताच्-स्येति । अत्र 'न किमः' इत्युच्यते पूर्वपक्षिणा किमोऽपि निदेशे दीर्घाभावस्य द्युहितत्वेन सिद्धान्तिना नोक्तमेव ॥ एतदुच्यते च द्वयोर्देहिनीः प्रीतोऽस्मिन् ॥ अत एव 'सर्वादि' इत्यस्य भाव्यतिरोधो न, 'देहिषा देवानाम्' इति प्रयोगविरोधश्च नेति बोध्यम् ॥ ननु सर्वगृहस्य संज्ञायामपि कथं 'क' नृशब्देत्यत आह—सर्वार्थेति ॥ भाष्ये—सर्वस्य प्रजापतिः, प्रजापतिश्च क इति । अत एव—'सर्वं समामोषि ततोऽपि सर्वः' इति शीघ्रयामनुचम् ॥ ननु मन्त्राः पूजयामनिविद्योगात्वं देवनात्मकम् आह—यागतंमेति ॥ कादेशाभावादिति । 'शिमः कः' इत्यत्र स्वरादीनामित्यनुद्धृष्टेति भावः ॥ एषं तर्ह्येति । एवं च 'अथ आह' इत्यस्य प्रोक्तत्वं नृपिदम् ॥

(७१६ विधिसूत्रम् ॥ ४।२।१ आं. १३)

१४५० अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः

॥ ४ । २ । २७ ॥

(वप्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रैषविचारकभाष्यम्)

अथ यदपोनप्त्रियम्, अपांनप्त्रियं हैविः, कथं
तस्य संग्रहैः कर्तव्यः ?

अपोनपातेऽनुब्रूहि, अपानपातेऽनुब्रूहि ।

अपोनञ्जपांस्तृभावः कस्मान्न भवति ?

प्रत्ययसन्नियोगेन अकारान्तत्वमुच्यते, तेना-
सति प्रत्यये न भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) ज्येति । वेदे कश्चित्-अपोनध्वे स्वाहेति
श्रुकारान्तः प्रयोगो दृश्यते । कश्चिदपोनपादपानपादिति तका-
रान्तः प्रयोग इति प्रश्नः ॥ प्रत्ययर्सनियोगेनेति । वेदे हु
च्छान्दसत्वात् कश्चिदकारान्तप्रयोगः ॥

(७१७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. १४)

१४५१ छ च ॥ ४ । २ । २८ ॥

(छाधिकरणम्)

(५३४५ सिद्धान्तयार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य
उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छप्रकारणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उप-
संख्यानं कर्तव्यम् । पैङ्गाक्षीपुत्रीयम्, तार्णविन्द-
वीयम् ॥

(५३४६ सिद्धान्तव्याप्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ शतरुद्राद् घ च ॥ * ॥

(भाष्यम्) शतरुद्राद् घप्रत्ययो घक्तव्यः, छक्ष
चक्तव्यः । शतरुद्रियम्, शतरुद्रीयम् ॥

(उद्घोषः) शतशब्दोऽनन्तराधी ॥

(७१८ अतिदेशसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ अ. १५)

१४५७ कालेभ्यो भववत् ॥ ४१३४ ॥

(अतिदेशाधिकरणम्)

(सुत्रार्थबोधकभाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—

भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति कालेभ्यः
साऽस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे इति,

आहोस्विकालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विहितास्ते
भवन्ति साऽस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे इति ।

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीप.) कथमिति । कालेभ्य इति सकृच्छ्रवणात् 'भवेन'
याऽभिसम्बन्धः स्यात् 'साऽस्य देवता' इत्यनेन वेति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) सकृदिति । आहोस्योभयान्येऽपि भत्वादिभ्यो
विहितोऽण् सुहृदादिभ्योऽपि स्यादित्यपि बोध्यम् ॥

(५३४७ प्रथमपक्षे दोषोद्भावकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कालेभ्यो भवे प्रत्ययमात्र-
प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि विहायते भवे ये प्रत्यया विहि-
तास्ते भवन्ति कालेभ्यः साऽस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे
इति, प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययमात्रमिति । 'दिगादिभ्यो यत्' इति
यत्प्रत्ययो भवे विहितः स कालवाचिभ्यः प्राप्नोतीत्यर्थः ।

(५३४८ द्वितीयपक्षे दोषोद्भावकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ यः कालेभ्यो भवे तस्य विधाने
प्रातिपदिकमात्रात्प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ विहायते कालेभ्यो भवे ये
प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति साऽस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे
इति, प्रातिपदिकमात्रात् प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) प्रातिपदिकमात्रादिति । 'कालाद्वय' इति
ठगिन्द्रादेरपि प्राप्नोति ॥

(५३४९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तूभयनिर्देशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

उभयनिर्देशात् । उभयनिर्देशः कर्तव्यः । कालेभ्यो
भवयत् कालेभ्य इति ॥

स तर्ह्युभयनिर्देशः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः ।

भवयदिति तैतिना निर्देशोऽयम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । वतिरपि देवमात्रे चरितार्थ
इति न सर्वसादृश्यं लभ्यत इति वार्तिककारो मन्यते ॥ यति-

निर्देशोऽयमिति । 'कालेभ्यो भवे' इत्येव भवार्थे विहिता-
प्रत्यया स्थित्वन्तीति वतिनिर्देशः सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थं कृतः ॥

(उद्घोषः) इत्येवेति । 'भवे' इति सप्तम्यन्तम् । भवे ये
प्रत्यया विहितास्ते कालवाचकेभ्य इत्यर्थः ॥

(वतिनिर्देशलब्धार्थबोधकभाष्यम्)

यदि च याम्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन भवे
प्रत्यया विहितास्ताम्यः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषणेन
साऽस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे भवन्ति, ततोऽमी भवव-
त्कृताः स्युः ।

अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः, प्रत्ययमात्रं वा
स्यात्, नामी भवयत्कृताः स्युः ॥

(७१९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. १६ ॥)

१४५८ महाराजप्रोष्ठपदाद्वञ्

॥ ४ । २ । ३५ ॥

(ठगोऽधिकरणम्)

(५३५० सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ठञ्प्रकरणे तदस्मिन् वर्तत इति
नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ठञ्प्रकरणे तदस्मिन् वर्तत इति नव-
यज्ञादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । नवयज्ञो वर्तते-
ऽस्मिन् काले—नावयज्ञिकः, पाकयज्ञिकः ॥

(५३५१ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पूर्णमासादण् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्णमासादण्वकव्यः । पूर्णमासो
वर्ततेऽस्मिन् काले—पूर्णमासी तिथिः ॥

(७२० निपातनबोधक सूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. १७)

१४५९ पितृव्यमातुलमातामह-

पितामहाः ॥ ४ । २ । ३६ ॥

(निपातनाधिकरणम्)

(निपातनभ्युत्पादक भाष्यम्)

पितृव्यमातुलेति किं निपात्यते ?

(५३५२ व्युत्पादकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पितृमातृभ्यां आतरि

व्यङ्गुलचौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) पितृमातृभ्यां आतरि व्यङ्गुलचौ प्रत्ययौ निपात्येते । पितुर्भ्राता—पितृव्यः, मातुर्भ्राता—मातुलः ।

मातामहपितामहेति किं निपात्यते ?

(उद्द्योतः) भाष्ये—इत्येति निष्, निरनुबन्धकः, तिष्ठेति बहुवृद्धिनिर्वाचयम् ॥

(५३५३ व्युत्पादकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्प्रत्ययो निपात्यते । मातुः पिता—मातामहः, पितुः पिता—पितामहः ॥

(५३५४ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ मातरि पिच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पिच्च वक्तव्यः । पितामही, मातामही ॥

(उद्द्योतः) पिचेति । गौतादिगणे मातामहीश्चन्द्रपाठोऽनर्प इति भावः ।

(५३५५ अयमहो रूपसाधकं वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ महो वा छन्दस्यानलोऽव-
ग्रहदर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) महो वा पुनरेव भविष्यति, छन्दस्यानलोऽवग्रहदर्शनात् । छन्दस्यानलोऽवग्रहो दृश्यते—पिता—मह इति ॥

(प्रदीपः) महो वेति । पितृछन्दस्यानलो निपात्यते महश्च प्रत्ययः । तेन पददर्शनाय सत्त्वा पितृत्वमग्रहो भवति । डामहचि ह न स्यात् ॥

(उद्द्योतः) डामहचि शिवति । तत्र गतादिति भावः ॥

(५३५६ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अयेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अयेर्दुग्धे सोढदूसमरीसच इत्येते प्रत्यया वक्तव्याः । अयिसोढम्, अयिदूसम्, अयिमरीसम् ॥

(प्रदीपः) अयिसोढमिति । पत्वं सकारोच्चारणसामर्थ्याच्च भवति । अन्यथा षोढप्रत्ययं प्रक्रियालाघवार्थं कुर्यात् । एवं दूसमरीसयोरेपि यत्नाभावः सकारस्य ॥

(उद्द्योतः) एवं दूसेति । न च ष्यन्ताकिमि 'अविदूर' इत्यादौ सकारस्य चारितार्थम् । तेषामभिधाने दृढतरमानाभावादिति भावः ॥

(५३५७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ वक्तव्यौ । तिलपिञ्जः, तिलपेजः ॥

(प्रदीपः) तिलपिञ्ज इति । तिलो धान्यविशेषः । फलरहित इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) फलरहित इति । फलं काले फलरहित इत्यर्थः ॥

(५३५८ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ पिञ्जश्छन्दसि डिच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पिञ्जश्छन्दसि डिच्च वक्तव्यः । ति-
स्त्रिष्वं वृषडानतम् ॥

(७२१ विधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १. आ. १८)

१४६१ भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ४ । २ । ३८ ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(युवतिशब्दपाठफलबोधकं भाष्यम्)

किमर्थं भिक्षादिषु युवतिशब्दः पठ्यते, न "तस्य सम्भूः" (४।१।३७) इत्येव सिद्धम् । न सिद्ध्यति ।

अनुदात्तादिर्लक्षणोऽन्त्यात्, तद्वाचनार्थम् ।

अत उच्चरे पठति—

(५३५९ युवतिपाठनयैक्ययोपक्रमं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं
पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भिक्षादिषु युवतिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ?

पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात् । प्रत्ययविधौ पुंवद्भावोऽत्र भविष्यति । 'अम्याडे तद्धिते' पुंवद्भवतीति ॥

१ 'व्यङ्गुलचौ' इति अ. अ. पाठः ॥

२ 'अव ग्राह्यमह' इति अ. अ. पाठः ॥

३ अत्र 'द्वयमे-मातामहः पितामहः' इत्येवमप्येते द्वयमे, मातामह-पितामहयोरेतेषां तद्वै तदा वक्तव्यमस्तीति ॥

४ 'अयिसोढो वत्सा' इति अ. पाठः ॥

५ अत्रादिपिञ्जः कश्चनपि वज्ररहितः सत्त्वात् तद्विनाशे निवृत्तेने भवति ॥

६ 'कञ्चयोन्त्यादौपि वृद्धा' इति अ. अ. पाठः ॥

सिद्धश्च प्रत्ययविधौ । स च सिद्धः प्रत्ययविधौ ॥
(प्रदीपः) पुंवद्भावेऽत्रेति । पुंवद्भावे सत्याद्युदात्त-
त्वात्पुं सिद्ध इत्यर्थः ॥ सिद्धश्चेति । पूर्वं पुंवद्भावः, पश्चा-
त्प्रत्यय इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) पुंवद्भावे सतीति । कैनिन्यस्यान्तत्वादिति
भावः ॥ ननु प्रत्यये सति तस्मिन्चित् भावमिति कथमन्यस्योऽत
आह—भाष्ये—सिद्धश्चेति ॥

(७२२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. १९)

१४६२ गोत्रोक्षोऽग्रोभ्रराजराजन्यराज-
पुत्रवत्समनुष्याजाहुञ् ॥ ४।२।३९ ॥

(युजोऽधिकरणम्)

(५३६० पूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वृद्धाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृद्धाच्चेति यकव्यम् । वृद्धानां समूहो
वाचकम् ॥

(५३६१ एकदेशिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अजो बुञ्पूर्वविप्रतिपिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अजो बुञ्भवति पूर्वविप्रतिपेधेन ।
अजोऽवकाशः—कापोत—कापोतम् । युजोऽव-
काशः—ग्लुचकापनि—ग्लौचुकापनकम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—औपगवकम्, कापटवकम् ।

बुञ्भवति पूर्वविप्रतिपेधेन ॥

स तर्हि पूर्वविप्रतिपेधो यकव्यः ।

न यकव्यः ।

यक्ष्यत्येतत्—पूर्वोऽपि बुञ् परमजं वाधत इति ॥

अथ वा—इष्टवाची परशब्दः, विप्रतिपेधे परं
पदिष्टं तद्व्यतीति ॥

(प्रदीपः) कापोतमिति । 'लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो
शुभः' इति भण्डोदात्तादनुदात्तादिः कापोतशब्दः ॥

(५३६२ विप्रतिपेधबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ठकु विप्रतिपेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ठकु भवति विप्रतिपेधेन ।

ठकोऽवकाशः—सकृ—साकृकम् ।

अजः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—आपूपिकम्, शाष्कुलिकम्,
मौदिकिकम् । ठग्भवति विप्रतिपेधेन ॥

(प्रदीपः) सकृशब्दस्तन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः ।
शाष्कुलीशब्दो जीपन्तोऽन्तोदात्तत्वाद्नुदात्तादिः ॥

(उद्घोषः) आयुदात्त इति । अत एव 'अजित' इति ठकोऽ-
वयवकाश इति भावः ॥

(७२३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २० ॥)

१४६३ केदारायश्च ॥ ४ । २ । ४० ॥

(५३६३ पूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गणिकायाश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) गणिकायाश्चेति यकव्यम् । गणिकानां
समूहो गणिक्यम् ॥

(७२४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २१)

१४६५ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन्

॥ ४ । २ । ४२ ॥

(यन्प्रत्ययाधिकरणम्)

(सित्वफलबोधकं भाष्यम्)

किमर्थं ब्राह्मणादिभ्यो यन्विधीयते, न यन्प्रकृत-
स्त्वोनुवर्तियते ?

न ह्यस्ति विशेषो ब्राह्मणादिभ्यो यनो वा यजो
वा, तदेव रूपं स एव स्वरः ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यद् ब्राह्मणादिभ्यो यनं
नास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—अन्येभ्योऽप्ययं भव-
तीति ॥

किमेतस्य शापने प्रयोजनम् ?

यन्प्रकरणे घृष्टाहुपसंस्थानमिति चोदयिष्यति
तत्र कर्तव्यं भवति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—तदेव रूपमिति । ननुतत्वाद्,
'यजन्' इत्यत्रापत्यग्रहणात् न सिर्वा विशेषः, इदत्वात् न इदित्तो
विशेषः । योमविभागसामर्थ्यात् तयो न सवर्णः, चानुवृत्त्यात् न
यैव इति भावः ॥

१ 'सिद्धश्च प्रत्ययविधौ' बर्तिकमेवमिति वैभक्त्यर्थे, तत् 'आह-
भाष्ये—सिद्धश्चेति' इत्येवमुदात्तमतिद्वन्द्वमिति सूत्रम् ॥

२ युजोऽवकाशे शिष्यस्यवशोराष्ट्रेणादिपुत्राश्च इति—अनुदात्तादिकृष्णोऽयम्
आत इत्यभिव्यक्तिगुणः पुत्रादेन समद्विगमभाष्ये । पुंवद्भावे हि शिष्यस्य
स्वारागमन्तविनयस्य विनयानुपुत्राणो युक्तव्य इति—अनुदात्तादिकृष्ण-
ोऽयम् न प्राप्नोतीति भावः ॥

३ ननु युजोऽवकाशस्योदात्तादित्वाद्नुदात्तकथनेऽपि इत्येव यन्प्र-
करणेऽपुत्राण्येऽपि न तस्याप्येति त्रिपुल्यावात्त एव श्रुतेः, अतएवमहति-
३२ पा० च०

भाष्यं अभाष्यादित्याशयेन यद्वा—ननु प्रत्यय इति ॥ अतएवमहतिभाष्य-
मात्रेण इदमपि भाष्यमन्यमिति भावः ॥

४ अत्र वार्तिकस्य ४ उच्यते न पाठः ॥

५ 'ग्लौचुकापनकम्' इत्यपि न पाठः उच्यते ॥

६ अत्रपि वार्तिकेऽप्येति वा. अ. अ. उच्यते । अ. उच्यते न-
ह्येत्यर्थः ॥

७ 'न पुञ् इति' अ. पाठः ॥

(५३६४ सिद्धान्तकथनपरं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
पृष्ठानां समूहः—पृष्ठयः—पडहः ॥

(७२५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २२ ॥)

१४६६ ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल्य

॥ ४ । २ । ४३ ॥

(तत्प्रत्ययधिकरणम्)

(५३६५ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गजसहायाभ्यां च ॥ * ॥

(भाष्यम्) गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम् ।
गंजता, सहायता ॥

(५३६६ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अहः खः ॥ * ॥

(भाष्यम्) खो वक्तव्यः । अह्नां समूहोऽहीनः ॥

(५३६७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ क्रतौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्रतायिति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—

आह्वाय धृतपाप्मानो भास्कराजितमृत्युषः ॥

(प्रदीपः) आह्वायेति । राण्डिकादिषु दर्शनादहः-
शब्दादहः, तदन्ताच्चतुर्थी ॥

(उद्घोतः) क्रतायिति । क्रतुश्चेत्तदहःशब्दादित्यर्थः ।
एवञ्च वृत्तासमूहे स्वीडहीनशब्द इति भावः ॥

(५३६८ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ पर्व्याः सण् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पर्व्याः सण् वक्तव्यः । पर्दानां समूहः
पार्थम् ।

यदि सण् क्रियते, इत्संज्ञा न प्राप्नोति ॥

एवं तर्हि णस्यत्वः ।

(६२६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २३ ॥)

१४६८ खण्डिकादिभ्यश्च ॥ १२।४५ ॥

(मलोऽधिकरणम्)

(गणे उल्लङ्घनादपाठप्रयोजनभाष्यम्)

राण्डिकानुलोत्क । किमर्थं राण्डिकादिपुल्ल-
कादः पठ्यते, न 'अनुदात्तादेः' इत्येव सिद्धम् ।

न सिध्यति ।

० चापोलूकयोश्चलन्त्याद्युदात्तः प्रयोगो दृश्यते—
चापेण किंकिरीविनां, यदुलूको वदति ।

नैतयोश्चलन्ति सामूहिको दृश्यते । यत्र च
दृश्यते, तत्रैतावनुदात्तादी ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अयमौलूकयो गोत्रम्, तत्र
गोत्राश्रयो बुभ्रास्तस्तद्वाधनार्थम् ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

यद्यवचनान्तानां हि सामूहिकः, यदुप च लुक् ।
तत्र लुकि कृते 'अनुदात्तादेः' इत्येव सिद्धम् ।

न सिध्यति ।

"गोत्रेऽलुगचि" (४।१।८९) इत्यलुक् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) तत्रैताविति । चापशब्दः—चपेर्ण्यन्तादच्य-
न्तोदात्तः । उलूकशब्दः—'लघावन्ते द्वयोश्च' इति मध्योदात्तः ।
औलूक्यशब्दो गर्गादियजन्तः ॥ यद्यवचनान्तानामिति ।
द्वयोस्तु समुद्भववहारो लोके प्रायो नास्तीति भावः ॥ यदुप
चेति । 'यजोश्च' इत्यनेन ॥ लुकि कृत इति । ननु
लुग्यपि कृते प्रत्ययलक्षणेन गोत्रलक्षणे युग्मं पूर्वविप्रतिषेधेन
प्राप्नोत्सेन । एवं तर्हि परीक्षारान्तराभिधानाक्षोफम् । सामर्थ्या-
बौलङ्ग्यशब्दार्थं उल्लङ्घनशब्दस्य यञ्जुगन्तस्य पाठः । कृतय-
ञ्जुक् उल्लङ्घनशब्दस्यानुकरणे गणे निर्दिष्टः ॥

(उद्घोतः) प्रत्ययलक्षणेनेति । इदमुपलक्षणम्, गोत्रार्थका-
दित्येव लुग्यपि गोत्रार्थकत्वमद्वयसंशयेत्यपि गोचरम् ॥ पूर्वविप्रतिषेधे-
नेति । वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः । अत्रापि पूर्वविप्रतिषेधाद्यानात्परिहारात्त-
लुग्यमिति यावः ॥ भाष्ये—अलुगिति ॥ तत्रौलङ्घ्यशब्दादपि
'आपलल' इति यलोपः ॥ नन्वौल्लङ्घ्यशब्दम्, तत्कथमौलङ्घ्यशब्दा-
दस्य प्राप्तिरत आह—सामर्थ्यादिति ॥ औलङ्घ्यशब्दार्थं इति ।
प्रयोजनवाचि—अर्थानां प्रथमानाम् ॥ उक्तमेव विशृणोति—कृतेति ॥
अनुकरण इति । अनुकरणभूतः शब्द इत्यर्थः ॥

(शुद्रकमालवपाठप्रयोजने भाष्यवार्तिकम्)

अश्वसिद्धिरनुदात्तादेः

कोऽर्थः शुद्रकमालवात् ।

(भाष्यम्) 'अनुदात्तादेः' इत्येवावसिद्धः, कि-
मर्थं शुद्रकमालवशब्दः राण्डिकादिषु पठ्यते ।

गोत्राश्रयो बुभ्रास्तस्तद्वाधनार्थम् ॥

(प्रदीपः) अश्वसिद्धिरिति । शुद्रकस्यापत्यानीति 'जन-
पदशब्दात्' इति निहितस्य तद्वानस्य लुक् । मालवास्तु शुद्र-
लक्षणस्य व्यपटः । ततो ब्रह्मः, ततः रामाणान्तोदात्तत्वेनानु-

१ 'गजसहायाभ्यां' इत्यस्य कर्त्तृत्वमेव च, पुत्रादयो वाच्ये च दारभ्ये,
तत्रहीनं तत्रहीनं हीनं भाष्येति सूत्रे 'इतिष्टा ॥ वागिद्वय-सहाय-
कादीनि सूत्रे अत्रिष्टा' इत्युक्तम् । तेन कर्त्तृत्वमेव हीनं वाच्ये ॥

भाष्येनेत्युक्तं, न च निहितस्य व. क. पुत्रादयो । अ. क. पुत्रादयो
कर्त्तृत्वमेव हीनं वाच्ये ॥

२ 'अहः को' इति च. न. वा. ३

दातादित्वमिति भावः । अत्र च 'गोत्रेऽलुगवि' इति व्यञ्जो
लुगप्रतिषेधात् 'आपत्यस्य' इति श्लेषः ॥

(उद्घोषः) व्यदो लुगप्रतिषेधादिति । शुद्रकादिहिता-
नस्तु नाशुद्र, अजादौ प्राग्दीव्यवीये विवक्षिते तदव्यवहितसैवालुगवि-
धानादिति भावः ॥

(पाठप्रयोजनखण्डने भाष्यवार्तिकम्)

गोत्रादुञ्ज न च तद्गोत्रम् ॥

(भाष्यम्) गोत्राद् युञ्ज भवतीत्युच्यते, न च
शुद्रकमालवशब्दो गोत्रम्—न च गोत्रसमुदायो
गोत्रग्रहणेन गृह्यते । तथा—जनपदसमुदायो
जनपदशब्देन न गृह्यते, काशिकोसलीया इति
युञ्ज भवति ॥

(प्रदीपः) न चेति । चशब्दो ह्यर्थे । न हील्यर्थः ॥
युञ्ज भवतीति । 'अशुद्धादपि' इत्यनेन ॥

(उद्घोषः) समुच्चयार्थस्यासंभवादाह—ह्यर्थे इति ।
यद्यपि शुद्रकमालवो न लौकिक गोत्रम्, तथाऽपि तत्पारोपो बोध्यः ॥

(प्रयोजनसमर्थकं भाष्यम्)

तदन्तविधिना प्राप्नोति ॥

(तदन्तविधिखण्डने भाष्यवार्तिकम्)

तदन्तात्त स सर्वतः ॥

(भाष्यम्) परिगणितेषु कार्येषु तदन्तविधिः ।
न चेद् तन्न परिगण्यते ॥

(प्रदीपः) तदन्तादिति । तदन्तादुञ्ज प्राप्नोतीति यदु-
च्यते, तन्न; यस्मात्स तदन्तविधिः सर्वत्र न भवति—उगि-
ह्मणग्रहण एव प्रत्ययविधौ तदन्तविधेरित्याद् ॥

(उद्घोषः) तदन्तादिति । गोत्रान्तादित्यर्थः ॥ उगिह्मण-
ग्रहण एवेति । इदं तत्त्वज्ञस्य 'शौरी' इत्यादिवातिवानासु-
पल्लवम् ॥

(तदन्तविधिशिष्यापनेन फलसमर्थने भाष्यवार्तिकम्)

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे

(भाष्यम्) एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह
तदन्तविधिरिति ॥

(प्रदीपः) भवतीहेति । समुद्रप्रकरण इत्यर्थः ॥

(तदन्तविधिशिष्यापनेन इष्टबोधकभाष्यवार्तिकम्)

तथा चापिशलेर्विधिः ।

(भाष्यम्) एवञ्च श्रुत्याऽऽपिशलेराचार्यस्य
विधिरुपपन्नो भवति—धेनुवरजमि यमुत्पादयति—
धेनूनां समूहो धेनुकम् ॥

अनप्रीति किमर्थम् ?

अधेनूनां समूहः—आधेनवम् ॥

(प्रदीपः) एवं चेति । तदन्तविध्यभावे ह्यनप्रीति
प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादित्यर्थः ॥ आधेनवमिति । 'तत्पुरुषे
तुल्यार्थः' इति पूर्वपदप्रकृतिसंज्ञेणाबुदात्तत्वाद् ॥ अन्ये
त्वाहुः—उत्तादित्यादम् । तत्र हि 'वक्ष्याऽष्टे' इति समास-
निषेधात्तदन्तविधिरस्ति । 'जङ्गलधेनु' इत्युत्तरपदस्य वा वृद्धिः ॥

(उद्घोषः) वक्ष्यासे इति । वक्ष्यशब्दोऽस्मात्सेऽन-
सुत्पादयतीत्यर्थः । न चानप्रीति निषेधो न कार्यः, तदन्तविधिश्च
भास्तिवति वाच्यम् । शौधेनुकमित्याहस्तिहेति ॥

(सिद्धान्तख्यापकं भाष्यवार्तिकम्)

सेनायां नियमार्थं वा

(भाष्यम्) अथवा नियमार्थोऽयमारम्भः—शुद्र-
कमालवशब्दात्सेनायामेव ।

क मा भूत् ?

क्षौद्रकमालवकमन्यादिति ॥

(प्रदीपः) नियमार्थं वेति । वाशब्दः समुच्चये । एव-
मयवेत्ययमपि । यदा सेनारूपः समूहः, तदाऽम् प्रत्ययः,
अन्यदा तु धुनेवेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु नियमार्थत्वे तदन्तविधेरुदाहृतत्वाद् 'क्षौद्र-
कमालवकमन्यद्' इति ननु कथमत आह—या शब्द इति । योग-
विभागेनोभय सिध्यतीत्यर्थः ॥

(मतान्तरेण सिद्धान्तभाष्यवार्तिकम्)

यथा वाध्येत वाऽञ्ज युजा ॥

(भाष्यम्) अथवा शापयत्याचार्यः पूर्वोऽपि
युञ्ज परममं याधत इति ॥

(अनुपपत्तिपरिहारभाष्यम्)

ननु चोक्तं गोत्राद् युञ्ज न च तद्गोत्रमिति ।

तदन्तविधिना प्राप्नोति ।

ननु चोक्तम्—

'तदन्तात्त स सर्वतः' इति ।

'ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे' ।

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधि-
रिति ॥

कथं पुनरेतदुभयं शक्यं शापयितुम्—भवति च
तदन्तविधिः, पूर्वञ्च युञ्ज परममं याधत इति ।

उभयं शाप्यते ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । 'ज्ञापकं स्याद्' इत्युक्तमपि
चोपपत्तिराद्यनूदितम् ॥ उभयमिति । अन्ययाऽनुपपत्त्या
ज्ञापक्य भवति, उभयेन च विना शुद्रकमालवादम्भविषयं
नोपपद्यत इत्युभयस्यापि ज्ञापकत्वमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) चोपपत्तिराद्यनूदितम्—परीक्षमाणः । अन्यदर-

आपनेनैव चारितायमिति चोचम् ॥ उभयस्यापि ज्ञापकत्वमिति ।
उभयनिरूपितं ज्ञापकत्वमविवक्षितं, 'त्व'रहितपाठस्तु युक्त
यत् ॥

(५३६९ सिद्ध्यर्थं चार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अञ्जप्रकरणे क्षुद्रकमालचा-
त्सेनासंज्ञायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अञ्जप्रकरणे क्षुद्रकमालचात्सेनासं-
ज्ञायामिति घटाव्यम् । क्षौद्रकमालची सेना चेत् ।
छ मा भूत् ?

क्षौद्रकमालचकमन्यदिति ॥

(प्रदीपः) अञ्जप्रकरण इति । यद्यपि गण एवैतत्प-
ठ्यते तथापि क्षुद्रकमालचादिति योग्यमिमांशार्थं द्रव्यं ज्ञाप्यम्,
ततः सेनासंज्ञायामिति नियमः कर्तव्य इति दर्शयितुं चार्ति-
कारम् ॥

(उद्द्योतः) यद्यपि गणे एवेति । गणे क्षुद्रकमालचेत्येव
पाठो वार्तिकत्वादिति समिदादिवाः ॥

(७२७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २४)

१४७२ पाशादिभ्यो यः ॥ ४।२।४९ ॥

(यमस्ययाधिकरणम्)

(गणपठितत्वादेभ्यः समूहायै प्रत्ययोपपादकमाप्यम्)
पाशादुपधूमयात् ।

(५३७० गणे वातशब्दपाठोपपादकं चार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पृथग्वातादर्शनादसमूहः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पृथग्वातादर्शनादयुक्तोऽयं वातशब्दस्य
सामूहिके पाठः । न हि पृथग्वाता दृश्यन्ते ।
न सर्वोदानीमिदं भवति—वात्येति ?
भवति ॥

(प्रदीपः) पृथगिति । वातपरमाण्वनामनेकत्वेऽपि वात-
संज्ञकस्याप्ययमपि एकत्वादेरपराधपरपराभूतानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु वायुसंज्ञाव्यवधानमिति साधारण्यादनेकत्वम-
संशयस्तु आह—वात्येति ॥

(५३७१ गणे वातशब्दपाठोपपादकं चार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शीघ्रत्वे तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) शीघ्रो वातो वात्या ।

अथ वा पृथग्वाता अपि दृश्यन्ते ।

तद्यथा—पूर्वो वातः, उत्तरो वातः, सर्वतो वातः,
वाता वायुन् दिशो दश ॥

(प्रदीपः) शीघ्रत्वे त्यति । तैत्थ 'वाताश्चैश्चे' इति
पृथग्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ अथ वेति । एकस्यापि वातस्य दिग्मे-
दनिमित्तमेदप्रतिमासादनेवाश्रयसमूहोपपत्तिः । यथेकाऽपि दिक्
सूर्योदयास्तमयाद्युपाधिभेदादनेका व्यपदिश्यते, तथा दश दिशा
इति लोके व्यवहारः । यद्वा भिन्ना एव वाताः, अव्यवितः
पृथगुपलम्भात् ॥

(उद्द्योतः) अनेकेति । पूर्वपक्षमोत्तरदक्षिणभेदेनैत्यर्थः ॥
अथेति । औपाधिकं यत्र 'दश' इत्यपि व्यवहार इत्यर्थः । भिन्ना
एवेति । पूर्वदिशायाः स्वतः यत्र भिन्ना इत्यर्थः ॥ पृथगुपलम्भा-
दिति । 'वातासमने' इति शेषः ॥

(७२८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २५)

१४७३ खलगोरथात् ॥ ४ । २ । ५० ॥

(७२९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २६)

१४७४ इनित्रकट्यचश्च ॥ ४ । २ । ५१ ॥

(५३७२ यथातनुयवोचकं चार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ खलादिभ्य इनिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) खलादिभ्य इनिर्यकच्यम् । खलिनी,
उकिनी, कुन्दुमिनी, कुन्दुमिनीति ॥

(७३० विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २७)

१४७५ विषयो देशे ॥ ४ । २ । ५२ ॥

(अर्थाधिकरणम्)

(५३७३ एकदेशिचार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विषयामिधाने जनपदे लङ्

यहुचचनविषयात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विषयामिधाने जनपदे लुङ् यद्-

१ यत्र कर्त्तव्ये कर्तव्यः । २. युक्तैस्तत्र कर्त्तव्येन भोक्तव्यः । ३. यत्र
कर्त्तव्येन भवति कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ४. कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च ।

५. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ६. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ७. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च ।

८. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ९. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । १०. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च ।

११. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । १२. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । १३. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च ।

यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । १४. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । १५. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च ।

१६. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । १७. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । १८. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च ।

१९. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । २०. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । २१. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च ।

२२. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । २३. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । २४. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च ।

वचनविपयाद्वक्तव्यः । अङ्गानां विषयो देशः—अङ्गाः, वङ्गाः, सुहाः, पुण्ड्राः ॥

(प्रदीपः) विषयाभिधान इति । अङ्गानां निवासो जनपद इत्यतः स्वस्वामिभावो न प्रतीयते । अङ्गानां विषय इत्यत्र ॥ स्वस्वामिभावः प्रतीयते, न ॥ निर्वासार्थ इति 'जनपदे लुप्' इति चातुरर्थिकस्य लुप् विधीयमानो विषये न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ बहुवचनविपयादिति । बहुवचनान्ताच्छब्दात्परस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु चातुरर्थिकलुपाऽपि 'अंगाः' इत्यादि—विधौ सेरासन्ति, अर्थादेदादत आह—अङ्गानामिति । वैधौ त्वङ्ग-त्वेनैवानेकव्यक्तिमानं बोध्यम् ॥

(५३७७ एकदेशिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ गान्धार्यादिभ्यो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) गान्धार्यादिभ्यो वेति वक्तव्यम् । गान्धारः, गान्धार्यः । वासातः, वसातयः । शैवः, शिवयः ॥

(प्रदीपः) गान्धार इति । गान्धारस्यापलं गान्धारिः । तस्यापलानि 'सार्वेवगान्धारिभ्यो च' इत्यञ् । लृक् । ततो गान्धारीणो विषय इत्यञ् । तत्तत्स्य वा लुप् । 'लुपि युक्तवत्' इति लिङ्गसंख्यातिदेशः ॥

(उद्धोतः) 'गान्धारिभ्याम्लेखम्' इत्येतदुत्तर 'लृक्' ततो गान्धारीणाम्—इत्येव कैयटे पाठः । मध्ये—'तद्वाजवादनो लृक्, तस्य 'गोत्रेऽलृगश्चि' इत्यलृक्' इत्यपठः । एवम् 'तत्तत्स्य वा लृप्' इत्युत्तरम् 'लुपि युक्तवत्' इत्येव पाठः । मध्ये—'तत्तत्स्य-जान्तात्वादयो लृक्' इत्यपठः । एतेन 'एको गोत्रे' इति नियमादयमञ्—यूनि वाप्यः, यवञ् ततोऽपि परत्वात् 'यूनि लृक्' प्राप्नोति, अयमपञ्च ॥ एवेहम्यः । अन्यथा वैपयिनागो लुप्यपि प्रत्ययलङ्घनेन 'गोत्रेऽलृगश्चि' इत्यस्य दुर्बारात्ता 'गान्धार्यः' इत्यस्यासिद्धिरेव स्यादिति पराक्षम्, लृङ्गशब्देन तैलैव ग्रहणम् । कचिषु 'चैलम्' ततः 'गान्धारीणाम्' इत्येव पाठः । 'वा लृप्' 'लुपि युक्तवत्' इत्येव च पाठः ॥

(५३७५ एकदेशिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ राजन्यादिभ्यो वा वुञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) राजन्यादिभ्यो वा वुञ् वक्तव्यः । राजन्ययः, राजन्याः । दैययातयकः, दैययातवाः ॥

(प्रदीपः) राजन्या इति । औत्सर्गिकस्याणो विषयाभिधान इति लृप् । वुञ्पक्षे ॥ तद्विधानसामर्थ्याद्बुधभावः ॥

(५३७६ एकदेशिवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ वैत्ववचनादिभ्यो नित्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वैत्ववचनादिभ्यो वुञ् नित्यमिति वक्तव्यम् । वैत्ववचनकः, आम्बरीपपुत्रकः, आत्म-कामेयकः ।

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ॥

(५३७७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वाऽभिधेयस्य निवासविषयत्वाद्विषयविषयक्षायाम् लुप्विषयविषय-क्षायाम् प्रत्ययः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ।

किं कारणम् ? अभिधेयस्य निवासविषयत्वात् । यदभिधेयं स निवासश्च विषयश्च । अभिधेयस्य निवासविषयत्वात्निवासविषयक्षायाम् लुप्, विषय-विषयक्षायाम् प्रत्ययो भविष्यति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—एतज्वास्यामि—इह नित्यो विधिः, इह विभाषेति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

यावता यदभिधेयं स निवासश्च विषयश्च । अभिधेयस्य निवासविषयत्वात्—निवासविषयक्षायाम् लुप्, विषयविषयक्षायाम् प्रत्यय इत्येव ॥

(प्रदीपः) न वेति । जनपदलक्षणस्याभिधेयस्याहोदिस-बन्धिनो निवासरूपत्वं विषयरूपत्वं चास्ति । यपि विषयनिवासयोः परस्परव्यभिचारस्तथाप्यहोदिसां य एव सौ विषयः स एव तेषां निवास इति स्वयमेव । तत्रैकस्योभयरूपत्वात्प्रयोगदर्शनवशाद्ग्राहो निवासविषयक, गान्धार्यादियु राजन्यादियु र्नु पर्यायेणोभयरविज्ञा, वैत्ववनादियु विषयविषयक्षेपाधीयत इति । नाथो लुप्विधेयि, न तद्विधेयत्वेन, न युष्मिकत्वेन वा, नापि विकल्पवाधानार्थेन नित्यवचनेनेत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—अभिधेयस्य निवासविषयत्वादिति । निवासत्वादिविषयविषयक्षेपः । नन्वत्र विषयस्यैवाभिधेयत्वादाभिधेय-स्योभयरूपत्वमसङ्गम् आह—जनपदेति ॥ नन्वेवम् 'आङ्गाः' इत्यपि

१ तल्लेखम्—लुप् लुगिभ्यो ॥

२ 'इत्येव' इत्यपठः ॥ उ उक्तं न दारयते ॥

३ राजन्यादियु च पर्यायेण' इति च. छ. पु. लृ. ॥

४ लुप्विधेयि—विषयविषयक्षेपेन जनपदे लृप्विधेयि—विधौ नाथ इति भाष्यम् ॥

५ तद्विधेयत्वेनादि । गान्धार्यादिभ्यो देश-विशेषेति नाथ इति भाष्यम् ॥

६ 'आङ्गाः' इत्येवमिति अङ्गानां विषय इत्येव स्पष्टित्वम् ॥

१ निवासार्थ इति । मध्येन इति चेत् ॥

२ अङ्गानां निवासो जनपद—अङ्गाः, च च देशदत्तस्य विषय इति विधौ वाङ्मा इति धेनुवच, निवासार्थेनैव जनपदस्याप्यहोदिसत्वात् । तथापि जनपदे लृप्विधेयः 'तस्य निवासः' इति धेनुवचि'द्विधेयत्वस्य लृप् विधीयते न 'विषयो देतो' इत्यनेन विधिल्लेखे इत्यन्येन विधिना ॥

३ लृको लृप्यविधेयत्वमप्यभिधानार्थं निवासार्थं च व्युत्पद्यतेनैव भाष्यमिति भाष्यम् ॥

कदाचित्सादत आह—तत्रैकस्येति । भाष्येऽपि—निवासविषया-
याम् इत्यादिना विवक्षानेत्यत्रेव प्रतिपाद्यत इति बोध्यम् ॥

(७३१ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २८)

१४७८ सोऽस्यादिरिति छन्दसः

प्रगाथेषु ॥ ४ । २ । ५५ ॥

(अर्थधिकरणम्)

(५३७८ सिद्धान्तसाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसका-

त्स्वार्थ उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्मन्यर्थं
उपसंख्यानं कर्तव्यम् । त्रिष्टुभेषु त्रैष्टुभम्, अनुष्टुबे-
षु अनुष्टुभम्, जगत्त्रेव जागतम् ॥

(प्रदीपः) छन्दस इति । छन्दःशब्देनाक्षरेयसाविशे-
षवाचिनो गामन्मादेः शब्दस्य ग्रहणम् ॥ नपुंसकादिति ।
नपुंसकार्थमिधायिन इत्यर्थः । नपुंसकार्थमिधायित्वं च त्रिष्टु-
बादीनां स्वाधिकारप्रत्ययान्तानामेवेति नपुंसके स्वार्थ इत्युक्तं
भवति ॥

(उद्द्योतः) ननु त्रिष्टुबादीनां नपुंसकत्वमावाप्त्यै, नपुंसकार्थं
इत्यसंगतमेत आह—नपुंसकार्थेति । ननु केवल त्रिष्टुबादीनां तत्त्व-
मपि नास्तीत्यत आह—नपुंसकेति । कलितमाह—नपुंसके स्वार्थ
इति । जूरी-जूटीर इति वासनानास्ति शक्तिरिति वाच्यम् ॥

(७३२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २९)

१४८२ तदधीते तद्वेद ॥ ४ । २ । ५९ ॥

(अर्थधिकरणम्)

(अर्थद्वयकथनप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थमिमांशुभावप्यर्थो निर्दिश्यते, न योऽधीते
वेत्स्यप्सौ, यस्तु वेत्स्यधीतेऽप्यसौ ।

नैतयोरावश्यकः समावेशः ।

भवति हि कश्चित्संपाठं पठति, न च वेत्ति; क-
श्चिच्च वेत्ति, न च संपाठं पठति ॥

(प्रदीपः) न य इति । यो हि यं ग्रन्थमधीते स तं
स्वरूपतोऽवश्यं वेत्ति । यद्य स्वरूपतो वेत्ति सोऽवश्यमधीत इति
भावः ॥ नैतयोरीति । अर्थावबोधो वेदनमभिप्रेतम्, न तु
स्वरूपमावेदनम् । तत्र परस्परव्यभिचारदर्शनादुभयोपादाने
त्यर्थः ॥ संपाठमिति । अर्थनिरपेक्षं स्वाध्यायं पठतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) यो हीति । वेदनम्—अधीयमानग्रन्थविषयमे-
व इति बोधामिमांश इति भावः ॥ भाष्ये—न य इत्यत्र नञि

काकुः ॥ यश्चेति । अध्ययनं विना स्वरूपतो वेदनासंभवादिति
भावः ॥ सम्पाठशब्दः कर्मणि घञन्त इत्यासयेनाह—स्वाध्याय-
मिति । स्वाध्यायः—वेदः ॥

(७३३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३०)

१४८३ क्रतूकथादिसूत्रान्ताट्टक

॥ ४ । २ । ६० ॥

(उद्द्योतधिकरणम्)

(सूत्रार्थबोधकभाष्यम्)

उक्थादीत्युच्यते, कानि पुनरुक्तानि ?

सामानि । यद्येवं सामगमात्रे औक्थिक इति
प्राप्नोति ।

नैव दोषः ।

तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । उक्थार्थमुक्तम् ।

इह—उक्थान्यधीते—औक्थिकः, पक्षमधीते—या-
ज्ञिकः ।

य इदानीमौक्थिन्यं याज्ञिक्यं चाधीते, कथं तत्र
भवितव्यम् ?

औक्थिकः, याज्ञिक इत्येव भवितव्यम् ।

कथम् ?

(५३७९ एकदेशिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तस्येदम्प्रत्ययौल्लङ्घ्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्येदम्प्रत्ययाल्लङ्घ्यकव्यः, तस्येदं
प्रत्ययस्य च ॥

स तर्हि वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ।

इहासामिहैशब्दं साध्यम्—उक्थान्यधीते, औ-
क्थिक्यमधीते, औक्थिक इति । तत्र द्वयोः शब्दयोः
समानार्थयोरेकेन विग्रहः, अपरसाधुत्पत्तिर्भवि-
ष्यति—अविरविकन्यायेन ।

तद्यथा—अवेर्मांसमिति विग्रहाविकशब्दादुत्प-
त्तिर्भवति—आविकमिति । पचमुक्त्यान्यधीत इति
विग्रह औक्थिक इति भविष्यति, औक्थिक्यमिति
विग्रह वाक्यमेव ॥

(प्रदीपः) कानीति । उक्थशब्दो येषु सामगु रुढ-
स्त्वान्यधीयाने प्रलयो नेष्यते । यदधीयाने प्रलय इष्यते, तत्रो-
क्थशब्दो न रुढ इति प्रश्नः ॥ उक्थार्थमिति । सामलक्षणं
प्रातिशाल्यं शास्त्राल्लयः । मुख्यार्थमिधायिनस्तत्प्रत्ययशब्दात्प्र-
लयो नेष्यते । तत्र वाक्यमेव भवति—उक्थान्यधीते वेद वेति ॥
इहेति । उक्थशब्देन गोप्या कुर्या सामलक्षणमौक्थिक्य-

सुच्यते ॥ य इदानीमिति । औक्थिकानामाश्रय इतीदमर्थे
'छन्दोगौक्थिक' इति व्युत्पत्तिः ॥ तत्स्येदं प्रत्ययादिति । अथे-
तु वेदोक्तप्रमाणे लुक्, आश्रये विहितस्य व्यस्य चेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नेच्यत इति । अनभिधानादिति भावः ॥
भाष्ये—सामगमात्रे—इत्यस्य प्रातिशाख्यानभ्येत्यत्र सामग्रे इत्यर्थः ॥
यदधीयान इति । प्रातिशाख्यमधीयाने इत्यर्थः । असामग्रेऽपीति
शेषः ॥ सामलक्षणमिति—पठितलुपः ॥ भाष्ये—य इदानी-
मिति । औक्थिकमधीते इति विग्रहं करोति ॥ तत्र—साहचर्यविग्रहे,
कथं भवितव्यमित्यर्थः ॥ औक्थिकानामिति । औक्थिकाः—प्राति-
शाख्यविदः, वेद्यामाश्रयः—प्रातिशाख्यमेव ॥ भाष्ये—तत्स्येदं-
प्रत्ययादिति । नार्तिके पठ्यते पञ्चमी ॥ तत्स्येत्वाच्चेन्नायं कप्रत्य-
यस्येत्यर्थः, तदाह—अध्येक्षित्यादि । एकेन विग्रहे इति ।
विग्रह एवेत्यर्थः ॥ अपरसादुत्पत्तिरिति । उपचरिणीत्यर्थः ॥ अवि-
कृताद्यादिति । तस्मादेवेत्यर्थः ॥ औक्थिक इति । इत्यपि भवि-
ष्यति, भाष्येत्यर्थः ॥ तदाह—वाक्यमेवेति । 'उच्यमानधीत इति
विग्रह औक्थिक इत्यपि भविष्यति' इति पाठः ॥

(इकविधायकं भाष्यम्)

विद्यालक्षणकल्पसूत्रा-

न्तादकल्पादेरिकम् स्मृतः ॥

विद्या—वायसविधिकः, सौर्षविधिकः । विद्या ।
लक्षणः—गौलक्षणिकः, आश्वलक्षणिकः । लक्षण ।
कल्पः—पाराशरकल्पिकः । पारकल्पिकः । कल्प ।
सूत्रः—यार्तिकसूत्रिकः, सांग्रहसूत्रिकः ॥

(प्रदीपः) विधेति । इकमिति—ठगित्यर्थः । अकल्पा-
देरित्येतद—आनन्तर्याद सूत्रान्तस्यैव कल्पादेर्निर्णयं करोति । तथा
च भाष्ये काल्पसूत्र इति प्रसुदाहृतम् । अन्ये तु—सर्वेपात्रेव
निषेधमिच्छन्तः काल्पविद्य इत्यादि भाष्यमिलाहः । तत्तु प्रय-
मातिक्रमे कारणादर्शनाद्भाष्यविरुद्धमिति लक्ष्यते ॥

(उद्घोतः) अत्र शास्त्रे इकोऽभावात्, स्यात् औक्थिकभावात्, ये,
'मानुसुक्तः' इत्यसिद्धेऽह—ठगितीति ॥ ननु 'अकल्पादेः' इत्यस्य
प्रयोगोपसिन्धुनिषात्तापहाय सूत्रान्तोदाहरणदाने बीजभावात्तद-
भाह—अकल्पादेरित्येतदिति ॥ प्रथमातिक्रमे इति । 'निषा-
यानङ्ग' इत्यत्र 'निपूर्वाणि' इत्यनुषया निषायात्मकत्वादेरित्यस्या-
सम्बन्धोपनादेति वक्तुं युक्तम् ॥

(पदकल्पभाष्यम्)

अकल्पादेरिति किमर्थम् ?

काल्पसूत्रः ।

(इकहसंकोपकभाष्यम्)

विद्याचानङ्गक्षत्रधर्मश्रिपूर्वा ।

विद्याचानङ्गक्षत्रधर्मश्रिपूर्वेति यक्यम् । आङ्ग-
विद्यः, क्षत्रविद्यः, धार्मविद्यः, प्रैयिद्यः ।

(प्रदीपः) प्रैयिद्य इति । त्रयवयवा विद्या त्रिविद्या,
तामधीत इति प्रत्ययः कार्यः । तिस्रो विद्या अधीत इति क्रिय-
माणे 'दिगोर्लुक्' इति लुक्प्रसङ्गः ॥

(द्विविधायकं भाष्यम्)

आख्यानाख्यायिकेति-

हासपुराणेभ्यश्च ठगवक्तव्यः ।

यावकीतिकः, प्रैयङ्गविकः, यायातिकः,
आख्यान ॥

आख्यायिका—वासवदत्तिकः, सौमनोत्तरिकः ॥

पेतिहासिकः ॥ पौराणिकः ॥

(प्रदीपः) आख्यानेति । द्वयोरर्थग्रहणम्, द्वयोः स्वरूपग्रह-
णम् ॥ यावकीतिक इति । यावकीताधिकारेण कृतमाख्यान-
मुपचाराद् यावकीतशब्देनोच्यते । तदधीते वेद वा यावकी-
तिकः । एवं प्रैयङ्गवाधिकारकृताख्यानाख्यायी प्रैयङ्गविकः ॥
वासवदत्तिक इति । वासवदत्ताभिहितस्य कृताऽऽख्यायिका
अभिहितस्य कृते ग्रन्थ इत्यत्रार्थे दृष्टाच्छः । तस्य 'लुपाख्यायि-
काभ्यो बहुलम्' इति लुप् । ततोऽनेन ठह । एवं सौमनोत्तरिक
इति ॥ पेतिहासिक इति । इतिहासश्च उपदेशपरमर्थ-
वर्तते । इति हास्यतेऽस्मिन्निति-इतिहासः 'हलश्च' इति यम् ।
मयूरव्यसकादित्यासमासस्तत्तच्छब्दः ॥

(उद्घोतः) द्वयोरर्थेति । आख्यानाद, तत्रैव भाष्ये उदा-
हरणमिति भावः ॥ ननु यावकीतादयो नाख्यानामामानीत्यत आह—
यावकीतेति ॥ उपचारादिति । यवकीतापत्यत्वादीपादित्यर्थः ।
तदधिकारकृत्वेन बोधे तु 'अभिहितस्य कृते' इत्यनेन छः स्यादिति
बोध्यम् ॥ लुभिति । वासवदत्ताधिकारकृत्वेन बोधादिति भावः ॥
आख्यायिकास्य इति । आख्यायिका अभिप्रातुं कृतस्य मूलस्य
लुभित्यर्थः । बहुलमङ्गणादाख्यानेऽपि लुभित्यर्थः ॥ इति हास्यत इति ।
उपदेशपरमर्थेणास्यते—निश्चयद्वया स्वीयतेऽस्मिन्नित्यर्थः । उपदे-
शपरम्पर्या आख्यानादीन्मूलान्ये साध्यान्नेत्येत्यर्थं कश्चिद् ॥

(लुविधिमभाष्यम्)

सर्वसादेर्दिगोश्च लः ।

सर्वसादेर्दिगोश्च लो यक्यः । सर्वपेदः, सर्व-
तन्त्रः । सयार्तिकः, ससंग्रहः । पञ्चकल्पः, दितग्रन्थः,
द्विपेदः ॥

(प्रदीपः) सर्वसादेरिति । सयान्तोऽर्थवान् एतत् इति
सर्वग्रन्थः प्रथमदिशः । दिगो येलत्वेन 'दिगोर्लुक्' इति स्मरितम् ॥
सर्वपेद इति । सर्वपेदानधीत इत्यनेन एतद् ॥ सयार्तिक-
इति । एतौ सौप्तु कर्तव्यम् । 'कमादिभ्यश्च' इति ठक् । नार्ति-
कान्तमधीत इति—अन्तवचने सहस्यान्वयीभावः । 'अन्वयीभावे
यादाते' इति समासः । ततोऽनेन लृक् ॥ पञ्चकल्प इति ।
पञ्चकल्पानधीत इति दिगुः । ततः 'विद्यातन्त्र' इति ठक् ।
तस्य लृक् ॥

(उद्घोतः) ननु 'सादेः' इत्येव सिद्धे सर्वग्रहणं व्यर्थम् आह—सशब्द इति ॥ ततोऽणो लुगिति । तत्र सलब्धयीभावा-
र्थस्योपसर्जनान्नाप्राप्यत्वमिति बोध्यम् ॥

(संग्रहभाष्यम्)

अनुसूक्तलक्षण-
सर्वसादेर्दिगोश्च लः ।

इकन्पदोत्तरपदात्
शतषष्ठेः पिकन्पथः ॥

(प्रदीपः) अनुसरति । अनुसूक्तशब्दो ग्रन्थविशेषवाची,
स ठकमुत्पादयति । लक्ष्यलक्षणशब्दौ चेत्यर्थः । अनुसूक्तशब्दो
इति ठक् । 'इष्टसुक्तान्ताद्' इति कादेशः, 'केऽणः' इति ह्रस्वो
वृद्धिश्च । तत आनुसुक इति भवति । लक्ष्यमधीते-साक्षिकः ।
लक्षणमधीते-लाक्षणिकः ॥ इकन्पदमधीते-पूर्व-
परिकः । शतपथमधीते-शतपथिकः, शतपथिकी । पष्ठपथिकः,
पष्ठपथिकी ॥

(उद्घोतः) परस्परमनन्ययादाह—अनुसूक्तशब्द इत्यादि ॥
अनुसूकमिति । 'अनुसू' इत्यभ्युपगममिति वृणभावाः । कश्चित्तु
'अनुसू' इति पाठः । तदाऽनुपूर्वोरसूतेः किविति बोध्यम् ॥
साक्षिक इति—पकारसहितपाठः ॥ पिकनः पित् लोपभ्यम्,
तदाह—पष्ठपथिकीति ॥

(७३४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३१)

१४८५ अनुब्राह्मणादिनिः

॥ ४ । २ । ६२ ॥

(इतिप्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अयं योगः शक्योऽवकुम् ।

कथमनुब्राह्मणी, अनुब्राह्मणिनौ, अनुब्राह्मणिन
इति ?

इतिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अयमिति । अन्वेतुवेदिशोरनभिधामादन्
अभिन्वीतीति तद्वाधनार्थमपि सूत्रं न कर्तव्यम् ॥

(७३५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३२)

१४८६ वसन्तादिभ्यष्टक् ॥ ४ । २ । ६३ ॥

(सूत्रालोपभाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः । अधीते-वेदेति वर्तते, न च
वसन्तो नामाध्ययनमस्ति ॥

१ वषिष्ठ उ. पृष्ठे 'विद्वद्' इत्यत्र वदं 'अनुब्राह्मणमस्तीत्यनु-
भाषणी' इत्यपि पाठो दृश्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः ।

साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । वसन्तसहचरि-
तमध्ययनम्—वसन्तोऽध्ययनमिति ॥

(प्रदीपः) वसन्तसहचरितमिति । यत्र वसन्तो
वर्ण्यते, यदा वसन्तेऽधीयते तत्साहचर्यात्ताच्छब्दं लभते ॥

(७३६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३३)

१४८५ प्रोक्ताष्टक् ॥ ४ । २ । ६४ ॥

(लुकोऽधिकरणम्)

(सूत्ररूपसाधकं भाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः । प्रोक्तादिति भवितव्यम् ।

सौत्रो निर्देशः ॥

(प्रदीपः) अयुक्त इति । अयं स प्रोक्तादर्थेन च
प्रत्ययस्य पूर्वार्थापसम्भवादिति भावः ॥ सौत्र इति । प्रो-
क्तादर्थेन च स्वरितत्वं प्रतिज्ञातम्, तेन तदधिकारनिहितप्रत्यय-
ग्रहणमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) किमनुवृत्तमत आह—अर्थस्येति ॥ प्रोक्तेऽर्थे
विहितमित्यर्थेऽपि—इदमसाधित्याह—भाष्ये—प्रोक्तादिति ॥
भाष्ये—सौत्र इति । सौत्रनाम्नस्यानुवृत्तिरित्यर्थः । सौत्रनाम्न-
वान् इत्यन्ये ॥ स्वरितत्वमिति । अथ क उपयोगः, अधिकारवि-
हितेति तत्पर्यन्तं व्याख्यानस्य च क उपयोग इति चिन्त्यम् ॥

(७३७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३४)

१४८६ सूत्राच्च कोपधात् ॥ ४ । २ । ६५ ॥

(सूत्रप्रकभाष्यम्)

संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—मा-
हावार्तिकः, चान्दनगन्धिकः, फालापकः ॥

(प्रदीपः) संख्याप्रकृतेरिति । अष्ट अध्यायाः परि-
माणमस्य । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कम्' इति कन्प्रत्ययः,
ततोऽष्टकमधीयत इति अणो छुकि कृतेऽष्टकाः पणिनीया इत्यु-
दाहरणम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—कालापक इति । कालापिना प्रोक्त-
मधीयते कालापलोपाध्यायः कालापकम् । उम् । अत्राणो छुकि
उत्पत्तिवचनमाधुदात्तत्वं स्यात्, स्यात् लोपश्च न स्यादिति भावः ॥
उदाहरणं भाष्ये नोक्तमिति स्वयमाह—अष्टेति ॥

(७३८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३५)

१४८७ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि

॥ ४ । २ । ६६ ॥

(छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयाधिकरणम्)

(इष्टसिद्धिविषयकजिज्ञासाभाष्यम्)

किमयं निर्दिष्टमुच्यते ?

(प्रदीपः) इह श्रोक्तप्रत्ययान्तस्यानेकः प्रकारो दृश्यते स्वातन्त्र्यम्, उपाध्यन्तरयोगः, वाक्यम्, अध्येतृवेदिनोः प्रत्ययश्च । स्वातन्त्र्यं तावद् यथा—पाणिनिना श्रोक्तं व्याकरणं पाणिनीयमिति । उपाध्यन्तरयोग—महत्पाणिनीयमिति । वाक्यम्—पाणिनीयमधीयत इति । अध्येतृवेदिनोः प्रत्ययः—पाणिनीया इति । छन्दोब्राह्मणवाचिनां तु श्रोक्तप्रत्ययान्तानामध्येतृवेदितृ-प्रत्ययविषयतैवप्यते, न तु स्वातन्त्र्यादि—इति तद्विषयाधर्मिदं सूत्रम् । क्रियमाणेऽपि चैतस्मिन् 'अधीते' 'वेद' इत्यधिकारादध्येतृवेदितृविषयस्य वाक्यस्यैव निवृत्तिः सिध्यति, न तु स्वातन्त्र्यादेरिति मत्वा पृच्छति—किमर्थमिति ॥

(उद्धोतः) इदं सूत्रं नियमाधर्मिलाह—इह श्रोकेति ॥ तद्विषयाधर्ममिति । अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयत्वाधर्मिलक्षणे ॥ नन्वेवं 'किमर्थम्' इति प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह—क्रियमाणेऽपीति । एव यावद्विद्वत्सिद्ध्या प्रश्न इति भावः ॥

(५३८० सूत्रविषयप्रदर्शकं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वात्

छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्यत्राभिधेयमनित्यं भवति ।

पाणिनीयमिति वा भवति, पाणिनीया इति वा ।

अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वाच्चछन्दोब्राह्मणानामप्यनित्यता प्राप्नोति । इष्यते च तद्विषयतैव स्यादिति ।

तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम् ॥

(प्रदीपः) अन्यत्रेति । पाणिनीयादी । अभिधेयस्येति । श्रोक्तलक्षणस्यार्थस्य ॥ अनित्यत्वादिति । नागाविषयत्वादध्येतृवेदिनोर्नित्यं विशेषणत्वेनाप्रयोगात्—अनियतत्वादित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु श्रोके प्रागभावाप्रतिबोधिते सति ध्वसाप्रतिबोधितरूपं नित्यत्वं नारस्तेलन आह—नानेति ॥ नित्यमिति । नित्यमध्येतृवेदिनार्थेन रूपितविशेषणत्वेन श्रोक्तार्थस्य प्रयोगादित्यर्थः ॥ भाष्ये—पाणिनीया इति चेति । वा चन्द्रश्याधे ॥

(प्रयोजनान्तरावतारकं भाष्यम्)

एवमर्थमिदमुच्यते ?

अस्ति प्रयोजनमेतत् ।

किं तर्हीति ?

(५३८१ पूर्वोक्तविषयसंग्रहमात्रप्रदर्शकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र यथाधिकारं तद्विषय-

प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र यथाऽधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति ।

२३ पा० च०

अधीते—वेदेति वर्तते, तेनाध्येतृवेदिनोरेव तद्विषयता स्यात्; येऽन्य उपचारास्तत्र न स्यात् ।

यथेह भवति—पाणिनीयं महत्सुविहितमिति, एवमिहापि स्यात्—कुतं महत्सुविहितमिति ॥

(प्रदीपः) तत्र यथाऽधिकारमिति । अधिकारमनतिक्रम्येत्यर्थः । अधीते—वेदस्य अधिकारादध्येतृवेदिनोरेव विवक्षित-योस्तद्विषयता विधीयमाना तद्विषयमेव वाक्यं निवर्तयेत्, न तु क्रियान्तरविषयमित्यर्थः ॥ येऽन्य उपचारा इति । व्यवहार इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) नन्यध्येतृवेदितृविषयताया एव स्वीकारादध्येतृवेदिनोरेव तद्विषयता स्यादिति यन्म ? अत आह—तद्विषयमेव वाक्यमिति ॥ क्रियान्तरमिति । श्रवणादीत्यर्थः ॥ भाष्ये—येऽन्ये उपचारास्तत्र न स्यादिति । अन्यथा व्यवहारे श्रोक्तप्रत्ययान्तप्रयोगनिवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तद्विषयता हि तन्निवृत्त्यर्थापीति भावः ॥

(५३८२ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु श्रोक्ताधिकारे तद्विषय-
वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

श्रोक्ताधिकार एव तद्विषयता घक्तव्या । "तेन श्रोक्तम्" (४१३।१०१) 'छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदिनोः' इति ॥

तत्तर्ह्यध्येतृवेदितृग्रहणं कर्तव्यम् ।

ननु चेहोपि क्रियते ।

परार्थमेतद्व्यति—तदधीते—तद्वेदेति ।

एवं तर्हि—यावदिह—छन्दोब्राह्मणग्रहणम्, ता-

वचनत्राध्येतृवेदितृग्रहणम् ।

ननु च तत्रापि क्रियते ।

परार्थं तद्विषयति—“पुराणश्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु” (४१३।१०५) “श्रीनकादिभ्यश्छन्दसि” (१०६) इति ।

इह वा छन्दोब्राह्मणग्रहणं क्रियते, तत्र वाऽध्येतृवेदितृग्रहणम्, को न्यत्र विशेषः ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । अध्येतृवेदिनोरेव विवक्षितयो-द्व्यन्तोब्राह्मणेषु श्रोक्तप्रत्यय उत्पद्यते, नान्यत्र, इत्येवं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ परार्थं तदिति । 'छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदिनोः' इति परिभाषा कृत्वा 'पुराणश्रोक्ते कल्पे च' इति वरिष्यते । चकारेण ब्राह्मणग्रहणमनुष्यते । ततः 'श्रीनकादिभ्यः' इति । तत्तद्व्यन्तोब्राह्मणमनुवर्तिष्यत इति भावः ॥

१ ननु चेहोपि । छन्दोब्राह्मणानि कृते 'तद्विषयानि' इत्यत्राध्येतृवेदिनोरेवार्थात्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) छन्दोमाहाणेष्विविति । अभिषेयेष्वित्यर्थः ।
अध्येमाद्येषु विवक्षित एव छन्दोमाहाणार्थकप्रोक्तप्रत्ययान्तिनि प्रयो-
क्तव्यानीति भाष्यसर्ववचनाद्वारार्थः ॥ भाष्ये—ननु चेद्वापीति ।
तैदर्थकं 'तद्विषयाणि' इत्येतदित्यर्थः ॥ परार्थमिति । यत्परार्थं
कृतम् 'तद्वीते तद्वेद' इति, तदनुवृत्त्येव सामान्येन नियमार्थतायाः
'अध्येतृवेदिप्रोः' इत्यनेन विनाऽपि सिद्धत्वादिति भावः ॥ षष्ठ्यन्त-
र्हिति । न्यासद्वयेऽपि समता—इत्यर्थः ॥ ननु चेति । छन्दोमाहा-
णप्रग्रहप्रयुक्तं गौरव इत्यमित्यर्थः ॥ परार्थमिति । 'पुराण' इत्या-
दिष्वग्रहणं तदकरणाद्यध्वमित्यर्थः । इदानीमुक्तिधानं व्याख्यानात्सुल-
भमिति भावः ॥ को न्वग्रेति । अत्रापि करणे उद्ध्ययानुरोधेन
सामान्यापेक्षानियमस्य व्याख्यातुं शक्यत्वादिति भावः । एवं सङ्ग-
न्यासः स्थापितः, तद्विषयताबलादेव च सुवृत्तपक्षे पूर्वमिदमेव विषये
प्रत्यय इति 'शैलालिनी नटाः' इत्यादौ न मलोपः ॥

(५३८३ अतिष्ठनिरासे वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥*॥ याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः ॥*॥

(भाष्यम्) याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्त-
व्यः । याज्ञवल्क्यानि द्राष्टव्यानि, सौलमानि ।

किं प्रोक्ताधिकारे तद्विषयता क्रियत इत्यतो याज्ञ-
वल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ?

नेत्याह ।

सर्वथा याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) याज्ञवल्क्यानीति । यज्ञवल्क्यप्रत्ययमिति
गर्गादित्याद्यम् । तदन्ताग्रोच्चार्यं 'कण्ठादिभ्यो गोत्रे' इत्यम् ।
अत्र तद्विषयता न भवति ॥ सौलमानीति । सौलमेन प्रोक्ता-
नीति 'तेन प्रोक्तम्' इत्यम् । 'सिद्धं तु' इत्याख्यानान्तरं प्रतिषेध-
वचनात् ॥ तस्मिन्मित्रत्वं प्रतिषेधवचनस्यासङ्गत्वं वृत्तछति—किं
प्रोक्ताधिकार इति ॥

(५३८४ पूर्ववार्तिकप्रत्याख्यानं वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इतिर्वा प्रोक्ते तद्विषयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भव-
तीति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) इतिर्वेति । इतिशब्देन विनिरपि गृह्यते,
'कर्मन्ददृष्टाश्चादिनि' इत्ययमिति । तेनेनेरेव प्रोक्तार्थविहि-
तस्य तद्विषयता भविष्यति, न त्वण इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'इतिर्वा' इत्युक्ते 'कर्मयथिनः' इत्यादौ
गिनिविषये तद्विषयता न स्यादत आह—इतिशब्देनेति ॥ न त्वण
इति । एवमयं याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो न वक्तव्य इति भावः ॥

(वार्तिकाक्षेपभाष्यम्)

यदि—इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीत्युच्यते, एवं-
मपि पैद्री कल्पः, अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) पैद्रीति । पित्रेन प्रोक्तः कल्प इति निनिः ।
अत्रापि छन्दोमाहाणप्रग्रहेऽक्रियमाणे तद्विषयताप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) ननु छन्दस्त्वापभावात्कथम् 'पैद्री कल्पः' इत्यत्र
तद्विषयताप्राप्तिः ? अत आह—छन्दोमाहाणेत्येति । तदभावादि-
मापत्तिरिति भावः ॥

(५३८५ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ काश्यपकौशिकग्रहणं च

कल्पे नियमार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) काश्यपकौशिकग्रहणं कल्पे नियमार्थं
दृष्टव्यम् ।

काश्यपकौशिकाभ्यामेवेति कल्पे तद्विषयो भव-
ति, नान्येभ्य इति ॥

(प्रदीपः) काश्यपकौशिकग्रहणं चेति । 'इतिरप्ये-
वृत्तेविज्ञोः' इति परिभाषा कृत्वा 'काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां
कल्पे' इति सूत्रं नियमार्थं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु तत् 'गिति' विधायकम्, न तु तत्र 'कल्पे'
इत्यस्ति; तत्कथं नियमः ? अत आह—इतिरप्येति ॥ परि-
भाषामिति । नियमकारित्वात्तद्वत् ॥ अग्नयेत्यत इति । इदं चात्र
भाष्ये, 'तिष्ठतिवर' इति सूत्रे च भाष्ये प्रत्ययान्तानुपन्यासावहायते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि छणादीनां तद्विषयता न प्राप्नोति—तै-
त्तिरीयाः, चारतन्तवीयाः ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । इनेरेकस्यापदानाप्तिर्वादि-
सूत्रविहितानां छणादीनां तद्विषयता न स्यात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

यदि पुनश्छणादयः प्रोक्ते तद्विषया भवन्तीत्यु-
च्येत ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

एवमपि पैद्रीकल्पः, अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रत्याक्षेपे समाधानभाष्यम्)

काश्यपकौशिकग्रहणं च कल्पे नियमार्थमित्येव ॥

(पुनः प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

एवमप्यौत्सर्गिकाणां तद्विषयता न प्राप्नोति—
मौढाः, काट्टाः, मौढाः, पैप्पलादाः ॥

१ पित्रेन प्रोक्ताधिकारे तद्विषयकत्वादिति वार्तिकपरिषयवशात्तदर्थं इति
भावः ॥

२ ननु चेद्वापीतिभाष्यं व्याकरोति—तदर्थमिति । आयेतृवेदि-

कं तद्विषयाणि—इत्येवमिति विवक्षित इत्यर्थः ॥

३ अ. युक्तके 'एवमपि' इत्यस्य पाठो नास्ति ।

४ 'प्रोक्त इति' इत्येव वक्ष्यमन्वदित्यत आह. न. पुनरेव ।

(प्रदीपः) कौडा इति । कोडेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयते । कङ्कतेन, सुदेन, पिप्पलादेन चेति 'तेन प्रोक्तम्' इत्यण्, तस्य छगादिध्वनन्तर्भावात्तद्विषयता न प्राप्नोति ॥

(दोषान्तरदर्शनेन प्रत्याक्षेपनिरासमाप्त्यम्)

छगादयश्चाप्यौत्सर्गिकान्ध्वेतुवेदित्रोरेव वाधेरन्, येऽन्ये उपचारास्तत्र न वाधेरन्—तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इति ॥

(प्रदीपः) दोषान्तरमुद्गावयति—छगादय इति । अध्वेतुवेदितुविवशायामेव प्रोक्तार्थ उत्पद्यमानाऽछगादयस्तत्रैव स्वयं भवन्त औत्सर्गिकान् वाधेरन् । अन्यत्र ॥ स्वयमभवन्तो न वाधेरन्—इत्यर्थः ॥ तित्तिरिणा प्रोक्ता इति ॥ 'तित्तिरि-
वरतन्नु'—इत्यत्र छन्दोमहणं कर्तव्यमिति वक्ष्यते, तेनात्र छण् न भवति । तदभावेऽप्यण् नैष्यते । यथेयमपवादाभाव उत्सर्गस्य प्रवृत्तिः केन निवार्यते ? अथानभिधानादिकमुत्सर्गानुत्पत्तौ हेतुरभिधीयते, तर्हि छगादयश्चापि, इति दोषो नोपन्यसनीय इति चिन्त्यमेतत् ॥

(उद्घोतः) तर्हि छगादयश्चापीत्यस्य 'अनभिधानात्तोल-
त्सन्ने' इति शेषः ॥ चिन्त्यमिति । केचित्तु तित्तिर्यादिस्यः प्रोक्ते छन्दसेव प्रत्ययः, स च छगेनेति द्विविधनिषेधेन श्लोकेष्वणभाव इति भाष्याद्ययः । निषमद्वयस्याप्यध्वेतुर्वादिष्विवशायामेव प्रवृत्तायं दोष इत्याहुः ॥

(धार्तिकाव्ययासिद्धिकरणेनोपसंहारमाप्त्यम्)

अस्तु तर्ह्यविशेषेण ।

ननु चोक्तं यावदवस्थ्यादिभ्यः प्रतिषेध इति ।

यद्यप्येतत्—यावदवस्थ्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्य-
कालत्वादिति, तत्रैव यक्तव्यम्—तद्विषयता च न भवतीति ॥

कथं काश्यपिनः, कौशिकिन इति ?

इतिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीत्युच्यमाने—अथद्वय-
मत्र काश्यपकौशिकप्रहणं कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यम् ।
तदेवेदानीं विध्यर्थं भविष्यति ॥

कथं पाराशरिणो भिक्षवः, दौलालिनो नदाः ?

अत्रापि तद्विषयता चेत्पुनरुक्तिरूप्यते ॥

(प्रदीपः) अस्तु तर्ह्यिति । इह वा—'छन्दोमाह्वयानि
च तद्विषयानि' इति क्रियेत, प्रोक्षाधिकारे वा 'छन्दोमाह्वयानि-
न्यध्वेतुवेदित्रोः' इत्युच्येत—नास्ति विशेषः । इहापि च प्रकरणे
प्रोक्तप्रहणानुसरमा प्रोक्तप्रत्ययान्तानां छन्दोमाह्वयवाचिनां
तद्विषयता विधीयमाना सर्वं स्वातन्त्र्यादि निवर्तयितुं शक्या—इति
'दयाऽधिकारम्' इत्ययं दोषो नावतरति । 'विदं'—प्रोक्षाधिकारे
इत्येतदपि धार्तिकाव्ययेन स्ये 'श्रीषाह' इत्यतः प्रोक्तचन्द्र-
स्याधिकार इत्येवं केचिदावश्यं । यद्यप्येतदिति । 'पुण-
श्रोतेषु' इत्यत्र ॥ कथमिति । अन्ये तद्विषयता न प्राप्नोतीति

प्रश्नः । अत्रापि तद्विषयता चेति । अर्थमात्रमत्र निर्दि-
ष्टम् । तथा हि—यद्यत्र प्रकरणे सूत्रमिदं क्रियते, तदा व्य-
हितत्वात्कथं तत्र तद्विषयग्रहणस्यानुवृत्तिः स्यात् । अथ प्रोक्त-
प्रकरणे 'छन्दो माह्वयान्यध्वेतुवेदित्रोः' इत्युच्यते तदा तद्वि-
षयग्रहणं नास्ति । तस्मात्प्रोक्तप्रकरणेऽध्वेतुवेदितुमहणं 'पारा-
शर्यशिलालिभ्याम्' इत्यादावितुर्वर्त्तमिति भाष्यकारो मन्यते ।
यद्वा—'यावदवस्थ्यादयः' तद्विषयता च न' इति यदुक्तं तदेव
तद्विषयताग्रहणमुत्तरानुवर्त्तमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अस्तु तर्ह्यविशेषेणेति । इतिरूपमिश्री-
पमतुपादायेत्यर्थः ॥ तादृशवचनं चात्र वा कर्तव्यम्, प्रोक्षाधिकारे
वा, न विशेष इत्याह—इह चेति । अत एव 'सर्वथा यावदवस्थ्या-
दिस्यः' इति भाष्ये 'सर्वथा' इत्युपात्तम् ॥ प्रोक्तप्रहणानुवृत्त्येति ।
इदं स्वरूपकथनम् ॥ सर्वं स्वातन्त्र्यादीति । छहानुसारिव्याख्याना-
दिति भावः । यद्यपि तदनुवृत्तिसामर्थ्यात्सर्वनिवृत्तिरिति कैयटस्वर-
त्तः, तथापि सामर्थ्यं कथमिति चिन्त्यम् । छन्दोमाह्वयवाचिनां तद्वि-
षयतानाराधय तदनुवृत्तेरावश्यकतादित्याहुः ॥ केचिद्व्यावृत्तव
इति । अत्रावृत्तिरुपात्तानुवृत्तयुक्तम् ॥ भाष्ये—तद्व्यावृत्तवा-
द्विती । यत्र 'श्राव्यावनिनः' इत्यादाविस्यते तैस्तुल्यकालत्वेनास्यापि
पुराणप्रोक्तवाणिनिप्रतिरित्यर्थः ॥ भाष्ये—अत्रापि तद्विषयता
चेति । अथिना 'काश्यप' इत्यादिष्वे च ॥ तस्मात्प्रोक्तप्रकरणे
इति । प्रोक्तप्रकरणे यदा वचनं तदा तत्रत्यमध्यैरादिग्रहणमित्यर्थः ॥
उत्तरप्रानुवर्त्तमिति । केचित्तु—'छन्दोमाह्वयानि च' इति छत्र-
स्वचसानुक्तसमुच्चयार्थत्वेन, श्रानुलोपायाख्यानाच्च 'पुराणप्रोक्तैषु'
इति छत्रविषयमिति कल्पे छत्रे च तद्विषयता । 'अत्रापि' इत्यादि-
भाष्यसाधर्म्यः—यावदवस्थ्यादिकप्रोक्ते कल्पे मिथुनरद्वयदोष
अनु—छन्दोमाह्वययोः पश्चात् तद्विषयता वर्तिस्यते—कतिप्यते,
कुतस्तत्राह—चेतीति । एते 'च' इत्युक्तेरिति वदन्ति ।
माह्वयानामप्यन्तरत्वात्स्ये पुनर्ग्रहणं ॥

—०८६—०८७—

(७३९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ भा. ११)

१४८८ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि

॥ ४ । २ । ६७ ॥

(७४० विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ भा. १०)

१४८९ तेन निर्दृष्टम् ॥ ४ । २ । ६८ ॥

(७४१ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ भा. १८)

१४९० तस्य निवासः ॥ ४ । २ । ६९ ॥

(७४२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ भा. २९)

१४९१ अदूरभवश्च ॥ ४ । २ । ७० ॥

(चातुर्यार्थिकाधिकरणम्)

(एकानेकवाच्यतोषतोषे भाष्यम्)

किं पुनरयमेको योग आदोलिपानां योगाः ।

किं चातः ?

(प्रदीपः) चतुर्णां योगानां किमेकवाक्यता, अथ नानावाक्यतेति विचारः—किं पुनरिति । ननु समर्थविम-
क्षयः प्रत्ययार्थाश्च भिन्ना इति कथमेकयोगत्वसंभावना ?
उच्यते, अणादयः “प्रतदीव्यतोऽण” इत्यारभ्य पञ्च एतैर्योगै-
र्विधीयन्ते इति तद्विधानापेक्षमेकयोगत्वं समर्थम् । यदा युग-
पदेतेष्वर्थेष्वप्याद्यो विधीयन्ते प्रहणकवाक्येनैकेन तदैकयोग-
त्वम्, तदा चेतस्त्रिभन्धानि प्रक्रियावाक्यान्पुपष्ठवन्ते । यदा
तु क्रमेण भिन्नेष्वर्थेषु प्रत्ययविधानं तदा नानावाक्यता ॥

(उद्योतः) अणादय इति । अण्णान्नन्लज्जः ॥ एक-
योगत्वमिति । विधेयमेदप्रयुक्तयोगमेदनिरासपरमेतत् ॥

(एकवाक्यतायां दोषदशकं भाष्यम्)

यदेको योगः,

उत्तरेष्वर्थादिशनेषु ‘देशे तन्नास्ति’ ‘देशे तन्नास्ति’
इत्यनुवृत्तिः कर्तव्या, न होक्योगोऽनुवृत्तिर्भवति ।

कथं ज्ञायते ?

यदयं “तदधीते तद्देद” (४।२।५९) इति द्विस्त-
द्वहणं करोति ॥

(प्रदीपः) देशे तन्नास्तीति । चतुर्विधेऽपि योगेषु प्रत्य-
यान्तापोधिस्त्वेनैतदुपयुज्यते । एकयोगे च प्रत्ययेनैवापेक्षान-
न्तर्वासम्बध्यते, नान्यैः । नानायोगत्वे तु स्मरितत्वादधिकारे
सति सर्वैर्यैरस्योपाधेः सम्बन्ध उपपद्यते ॥

(भिन्नवाक्यतायां दोषदशकं भाष्यम्)

अथ नाना योगाः,

“ओरञ्ज” (४।२।७१) इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव
सर्वान्वयमर्थादिशानं तस्यैव विषये स्यात् ।

यथेच्छसि तथास्तु ॥

(एकवाक्यतायां दोषाभावबोधकं भाष्यम्)

अस्तु तावदेको योगः ।

ननु चोक्तमुत्तरेष्वर्थादिशनेषु ‘देशे तन्नास्ति’
‘देशे तन्नास्ति’ इत्यस्यानुवृत्तिः कर्तव्या, न होक-
योगोऽनुवृत्तिर्भवतीति ।

एकयोगोऽप्यनुवृत्तिर्भवति ।

कथं ज्ञायते ?

यदयं “तदस्यास्त्यसिञ्चिति मनुषू” (५।२।९४)
इति द्विस्तद्वहणं न करोति ॥

कथं “तदधीते तद्देद” इति ?

प्रमादरुतमाचार्यस्य, शक्यमकर्तुम् ।

(प्रदीपः) प्रमादरुतमिति । शिष्याणां भ्रुतावबोधाय
लाभवं प्रत्यनवधानलक्षणेन प्रमादेन कृतमित्यर्थः । लौकिके

हाधिमनोऽपेक्षालक्षण एकस्मिन्नपि योगे न विरह्यते । अर्थसमु-
दायं चापेक्ष्य समर्थविमक्तिरुपाधिर्वा निर्दिश्यमानः प्रत्येकम-
भिसंयध्यते । यत्तन्मन्त्रोक्तम्—न चैकयोगोऽनुवृत्तिर्भवतीति ।
तच्छास्त्रीयमधिकारमन्तरेणैव संबन्धस्य न्याय्यत्वमनाश्रित्ये-
लविरोधः ॥

(उद्योतः) नन्वाचार्यस्य प्रमादोऽनुपपन्नोऽत आह—
शिष्याणामिति ॥ ननु स्मरितत्वमुपगम्यानुवृत्तिरेकस्यैव कथम् ?
स्मरितत्ववाक्यबोधनान्तर निराकाङ्क्षतयाऽन्यथान्यामात्रे हि तत्प्राप्तये
स्मरितासङ्गः, न चैतदेकयोगे; अत आह—लौकिक इति ॥ अपे-
क्षाभेदं द्रष्टुं पादयति—अर्थसमुदायश्चेति ॥ अन्यथेति । ‘एको
गुणइव’ इत्यत्र ॥ अधिकारमन्तरेणैवेति । एवमर्थोऽप्यर्थः ।
अनाश्रित्येति च पाठः । अधिकारमन्तरेणैवेति पाठस्तु चिन्त्यः ।
केचित्तु—तन्नाश्रित्येतद्विरोधादेकदेशुक्तिरिति तवाप्यावश्यकम् ।
एषश्च ‘लौकिको हि’ इत्यादिद्वेष्टोऽप्यर्थः एव, स्मरितत्वेनाप्येक-
योगोऽनुवृत्त्यां नापकामावाह । निराकाङ्क्षेण सङ्गन्नामात्रे सङ्गन्नामेव
व्यवहितत्वादिना संबन्धप्राप्तौ संबन्धस्यापि स्मरितत्वात्तरे नापका-
भावादित्याहुः ॥

(भिन्नवाक्यतायां दोषाभावबोधकं भाष्यम्)

अथ वा सन्तु पुनर्नाना योगाः ।

ननु चोक्तम्—ओरञ्जित्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव
सर्वान्वयमर्थादिशानं तस्यैव विषये स्यादिति ।

नैप दोषः ।

गोयूथवदधिकाराः ।

तद्यथा—गोयूथमेकदण्डप्रघट्टितं सर्वं समं घोषं
गच्छति, तद्वदधिकाराः ॥

(प्रदीपः) गोयूथवदिति । स्मरितलिङ्गासङ्गदण्डप्रघट्ट-
माणा अधिकारगवाः—आनन्तर्यव्यवधाननिरपेक्षाः सममेव
कार्यदेशमनुसरन्तीत्यर्थः ॥

(७४३ विधिवृत्तम् ॥ ४ । २ । १ आ. ४०)

१४९२ ओरञ्ज ॥ ४ । २ । ७१ ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(५३८९ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ओरञ्जविधेर्नद्यां मनुविव्रति-
पिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ओरञ्जविधेर्नद्यां मनुविव्रति विप्रति-
षेधेन ।

ओरञ्जविधेरवकाशः—कक्षतु—काक्षतवयम्, का-
कपेलवम् ।

मनुषोऽवकाशः—उदुम्वरायती, मशकायती ।

१ ‘काक्षेयवयम्, काक्षेयवयम्, काक्षेयवयम्’ इत्येवं पाठः दृश्यते ॥

इहोभयं प्राप्नोति—इक्षुमती, द्रुमती ।

मनुष्मवति विप्रतिपेधेन ॥

(मदीपः) उदुम्बरावतीति । 'मतौ बह्वचोऽनजिरा-
दीनाम्' इति दीर्घः ॥

(७४४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ४१)

१४९३ मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ ४।२।७२ ॥

(पदकृत्यमाप्यम्)

अङ्गग्रहणं किमर्थम् ?

यथा बह्वजङ्गममङ्गविशेषणं विज्ञायेत । बह्वचो-
द्गादिति ॥

(मदीपः) अङ्गग्रहणमिति । 'मतोश्च बह्वचः' इत्ये-
वास्तु, व्यधिकरणे पञ्चम्यो व्याख्यासेते, बह्वचो यो विहितो
मनुष्य तदन्तादयमवतीति स एवार्थः सम्पद्यत इति अङ्गः ॥
यथेति । सामानाधिकरण्ये सम्भवति वैयधिकरण्याप्रयणस्या
शुक्लादित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) सामानाधिकरण्ये इति । तथा च वैयधिक-
रण्यान्वये तात्पर्यमाह 'अङ्ग'ग्रहणमिति भावः ॥

(अङ्गग्रहणस्य फलोपपन्नं भाष्यम्)

अथक्रियमाणेऽङ्गग्रहणे बह्वजङ्गमं कस्य विशेष-
णं स्यात् ?

मत्पन्तविशेषणम् ।

तत्र को दीपः ?

इहापि प्रसज्येत—मालाघतामयं निवासो माला-
घतम् ।

अस्ति चेदानीं कश्चिद्व्यवहृज्मत्पन्तो यदर्थो विधिः
स्यात् ।

अस्तीत्याह । श्यवान्, स्ववान् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—यदर्थो विधिरिति । यमाहृत्य
बह्वचपदस्य कारणं स्यादित्यर्थः ॥ श्ववान्, स्ववानिति । यथा
निवास इत्यर्थे 'अम्' भेल्लेपः ॥

(७४५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ४२)

१५०६ नद्यां मनुष्य ॥ ४।२।८५ ॥

(मनुष्यधिकरणम्)

(भाष्येपभाष्यम्)

किमर्थं नद्यां मनुष्यधीयते, "न तदस्यास्त्यसि-
प्रिति मनुष्य" (५।२।९४) इत्येव सिद्धम् ॥

(५३८० समाधाने वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नद्यां मनुष्यचनं मत्पन्त-
ऽपिधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नद्यां मनुष्यचनं क्रियते मत्पन्तऽपि-
धानात् ।

अयं मत्पन्तऽपिधीयते, स विशेषपविहितः
सामान्यविहितं मनुष्यं वाधेत ॥

(मदीपः) अयमिति । 'तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि'
इत्येतत्सूत्रविहितं, नद्या अपि देशत्वात् । 'विशिष्टलिङ्गो नदी-
देशो प्राप्ता' इत्यत्र ॥ पृथक्नदीग्रहणं सर्वनदीवाच्यवयवद्वन्द्व-
परिग्रहार्थम् ॥ स विशेषपविहित इति । देशे तन्नाम्नि
विधानात् ॥

(उद्घोषः) ननु नदी न देशः, अत एव 'विशिष्टलिङ्ग' इति
देशात्पृथक् नदीग्रहणमत आह—नद्या अपीति ॥ पृथक्नदीग्रह-
णमिति । वस्तुतस्तत्र 'अप्रामा' इति पशुदासात् देशपदेन मनु-
ष्यवासयोग्यजनपदपदगणनामेव ग्रहणम् । अत एव पर्वतानां न—
कैलासगन्धमादने । एवञ्च नदीग्रहणसार्थकं स्पष्टमेव । नद्यादि
सर्वावयवग्रहणं तु विशिष्टलिङ्गादिसाहचर्यामासवानावेति बोध्यम् ॥

(५३८८ समाधानान्तरबोधकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ निर्वृत्ताद्यर्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) निर्वृत्ताद्यर्थं च नद्यां मनुष्यचनं
क्रियते ।

निर्वृत्ताद्यर्थेषु मनुष्यथा स्यात् ॥

(मदीपः) निर्वृत्ताद्यर्थं चेति । निर्वृत्तादिषु निम्ब-
र्येषु अप्राप्त एव मनुष्यं विधीयते । तदस्मिन्नस्तीत्यत्र त्वर्थे प्रति-
प्रसूयत इत्यर्थः ॥

(७४६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ४३)

१५०८ कुमुदनडवेतसेभ्यो अतुषू

॥ ४।२।८७ ॥

(विधायकं भाष्यम्)

मदिपाद्येति यत्कव्यम् । महिष्यान् ॥

(७४७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ४४)

१५१२ नडादीनां कुक्क ॥ ४।२।९१ ॥

(आधिकरणम्)

(वृगाक्षेपभाष्यम्)

यदि पुनरयं कुक्क परादिः क्रियेत ॥

(मदीपः) सूत्रकारेण कुक्क पूर्वान्तः कृतः, तत्र कुशा
अस्मिन् सन्तीति कुशधीयमिति ह्यनो न ऽपिपति । तदादीय-
मित्यत्र च नलोपो न प्राप्नोति । परादौ तु—'केऽन' इति
इत्, नान्तस्य च पदवाचकोऽयम् । ऽपिपतीति मन्वान आह—
यदि पुनरिति ॥

(उद्घोषः) ननु कुक्कः कुशोत्पत्तितत्परादिभ्यश्चान्ता-
मातोऽन आह—सूत्रेण 'केऽन' इति । आदीन्यर्थे न नये ॥

(५३८९ कुडागमे दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कुटि प्रत्ययादेरादेशानुप-
पत्तिरनादित्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुटि सति प्रत्ययादेरित्यादेशस्या-
नुपपत्तिः ।

कुटि कृते अनादित्यादादेशो न प्राप्नोति ॥
एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

(५३९० कुडागमे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पूर्वान्ते ह्रस्वत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि पूर्वान्तः,
ह्रस्वत्वं धत्तव्यम्—कुञ्जकीयाः ।

परादौ पुनः सति “केऽणः” (७।४।१३) इति
ह्रस्वत्वं सिद्धं भवति ।

अस्तु तर्हि परादिः । ननु चोक्तं कुटि कृतेऽना-
दित्यादादेशो न प्राप्नोतीति ॥

(५३९१ कुडागमे दोषाभाववार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ सिद्धं त्वादिएस्य कुञ्जचनात् ॥*॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

आदिएस्य कुञ्जचनात्, कुञ्जादिएस्येति धत्तव्यम् ।
तत्तर्हि धत्तव्यम् ?

न धत्तव्यम् ॥

(५३९२ आदिएस्येति न्यासाभावेऽपि दोषाभावबोधकं
वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ संनियोगात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संनियोगः करिष्यते ।

क एष यत्तद्योयते—संनियोगो नाम ?

चकारः कर्तव्यः, कुञ्ज ।

किं च ?

यथान्यत्प्राप्नोति ।

किं चान्यत् प्राप्नोति ?

आदेशः ।

सिध्यति ।

सुप्रं तर्हि भिद्यते ॥

(प्रदीपः) क एष इति । आगमादेशो सह भवतः

इत्युच्यमाने गौरवप्रसङ्ग इति मन्यते ॥

(सितान्तभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तं पूर्वांते ह्रस्वत्वमिति ।

निपातनादेव तिस्रस्रम् ।

किं निपातनम् ?

कुञ्जा ह्रस्वत्वं चेति ।

तत्तर्हि पूर्वान्ते सति निपातनं कर्तव्यम् ।

परादावप्येव दोषः—यद्धि तत्केऽण इति ह्रस्वत्वम्,
न तत्कादिमात्रे शक्यं विज्ञातुम् ।

इहापि प्रसज्येत—नदीकल्पः परीवाहः, कुमारी-
काम्यतीति ।

तस्मादुभाभ्यामेतद्वक्तव्यम्—कुञ्जा ह्रस्वत्वञ्चेति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये

पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) निपातनादिति । गण एव “कुञ्जा ह्रस्वत्वं च”
‘तत्तत्तलोपश्च’ इत्युच्चारणादित्यर्थः ॥ यद्धि तदिति । केऽण
इत्यत्र कप्रत्ययस्य ग्रहणम्, न तु वर्णमात्रस्य, यत्तत्तदादिविधिः
स्यादित्यर्थः ॥

इत्युपाध्यायजैष्यस्त्वनकैष्यट्कृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थ-
स्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(उद्योतः) ननु गणे विधायावचनत्वेन पाठाभिप्रायतनादि-
त्वंसंगतमत्र आह—गण एवेति ॥ निपातनम्—उच्चारणम् ॥
स्वोक्तदोषस्यापि परिहारायाह—तत्तत्तत्तिति । भाष्यमुपलक्षणमिति
भावः ॥ न शिविति । अत्र पराकारोच्चारणम्, अन्यथा ‘कि’ इति
वदेदिति भावः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतस्तीर्णार्थजनामोर्जीमङ्कृते भाष्यप्रदीपो-
द्योते चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(७४७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ आ. ४४)

१५१३ शेषे ॥ ४ । २ । १२ ॥

(शेषार्थोपधिरूपम्)

(शेषार्थोपधिरूपम्)

शेष इत्युच्यते, कः शेषो नाम ?

अपत्यादिभ्यश्चातुरर्थपर्यन्तेभ्यो येऽन्येऽर्थाः स
शेषः ॥

(प्रदीपः) शेषग्रहणवन्तरेणापत्यादीनां चातुरर्थपर्य-
न्तानां निवृत्तत्वाद्भ्यस्यमाणेषु जैतादिषु पादयः शिष्यन्तीति
मत्या पृच्छति—कः शेष इति ॥ इतरः शिष्यपुद्विपरीत्यार्थं
शेषं दर्शयति—अपत्यादिभ्य इति ॥

(उद्योतः) “कः शेषः” इत्यस्य त्रिप्रयोजनं शेषप्रति-
क्षणं । आस्तदभावेऽपि तदर्थेतिह दर्शयति—शेषग्रहणमिति ॥
भाष्ये—चातुरर्थेति । चातुरर्थार्थानां सम्यक्साधनार्थं, चातुरर्थेन
चातुरर्थम्, प्रहासित्वात् । अस्मादेवाप्याप्यादिवाहमि “चातुर-
र्थि” इति बोध्यम् ॥

(शेषपदाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते ?

शेषे चादयो यथा स्युः स्वार्थे मा भूवन्ति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

इदं तावदप्ये प्रष्टव्यः—अणादयः स्वार्थे कस्मात् भवन्तीति ?

अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते, तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति ।

इमेऽपि तर्हि जातादिष्वर्थेषु विधीयन्ते, तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) येनाभिप्रायेण पृष्ठवांस्तेनैव पुनः पृच्छति—
किमर्थमिति ॥ स्वार्थे मा भूवन्ति । अर्थातिदेशे हि
स्वार्थे चादिप्रवृत्तः, विप्रकर्षात् जातादिभिर्घादीनां सम्बन्धो न
स्यादिति भावः ॥ अपत्यादिष्विति ॥ 'प्राग्बोध्यतः' इति
विशिष्टावधिपरिच्छिन्नायां भ्रयेणाणादीनां विधानादिति भावः ॥
इमेऽपीति । चादिविधानवाक्येति निदेशाभावात् । 'तत्र
जातः' इत्यादिष्वर्थनिदेशावाक्येषु प्रत्ययानुपादानात् परस्पर-
वाङ्मनादपेक्षयाक्यतायां सत्यां जातादिष्वेव चादयो भवि-
ष्यन्ति, न तु स्वार्थे इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु जातापर्यन्तिदेशात्कथं स्वार्थे विधानमत
आह—विप्रकर्षादिति ॥ ननु 'प्राग्बोध्यतोऽप्य' इत्यनपत्याधि-
कारमावाक्यमेतदत आह—प्राग्बोध्यत इति ॥ ननु विप्रकर्षो-
ऽत आह—घादीति । पाठविप्रकर्षेऽप्यावाङ्मनात्सविधानमिति
भावः ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

कथं पुनरिहोच्यमाना चादयो जातादिषु शक्या
विज्ञानम् ?

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

अनुवर्तिष्यन्ते तत्र चादयः ।

यद्यनुवर्तन्ते चादयः, या या परा प्रकृतिस्तस्या-
स्तस्याः पूर्वं पूर्वं प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति ।

एवं तर्हि जातादिष्वर्थेषु घादीनापेक्षिष्यामहे ।

अयुक्तैषं बहुनोऽपेक्षा । अपेक्षमाणोऽयमनन्तरं
योगमपेक्षेत ।

बहुनोऽप्यपेक्षा भवति ।

“तद्यथा-कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः” (३।४।४६)
इति सामान्यकं सविशेषकं सर्वमपेक्ष्यते ।

अथ या पुनरस्यनुवृत्तिः ।

ननु चोक्तं या या परा प्रकृतिस्तस्यास्तस्याः पूर्वं
पूर्वं प्रत्ययाः प्राप्नुवन्तीति ।

नैव दोषः ।

संबन्धमनुवर्तिष्यते । राष्ट्रावारपारादखौ (४।२
।९३) । ग्रामाद्यखजौ (९४)

राष्ट्रावारपारादखौ । कड्यादिभ्यो ढकञ् (९५)

राष्ट्रावारपारादखौ ग्रामाद्यखजाविति ।

(प्रदीपः) एवं तर्ह्येति । 'तत्र जात' इत्यादिषु प्रत्यया-
निर्देशादवस्थाकाङ्क्षितव्या चादय इति भावः ॥ अयुक्तेति ।
बहुनो वस्तुनोऽपेक्षा न युक्ता, अनन्तरैव प्रत्ययेनाकाङ्क्षा-
विच्छेदसम्भवादिति भावः ॥ अनन्तरमिति । 'विभाषा
पूर्वाङ्गपराङ्गभ्याम्' इत्येतदित्यर्थः ॥ कपादिष्विति । यथा-
ऽत्र कपादिष्विति वचनेनापेक्षा प्रतिपाद्यते तथेहापि योग-
विभागासामर्थ्यात्प्रत्ययसमुदायापेक्षा भविष्यतीति मन्यते ॥ स-
सामान्यकमिति । 'उपमाने कर्मणि च' इत्यत्र धातुसामान्यं
प्रकृतित्वेनोपासीयते, अन्यत्र तु विशेषः । ततश्च सर्वस्यैवापेक्षा
भविष्यतीत्यर्थः ॥ अथ वेति । स्वरितत्वादिति भावः ॥

(उद्घोषः) बहुनो वस्तुन इति । वैपुल्यवाचिबहुवचनस्य
चतुर्लोकवचनप्रयोग इति बोध्यम् ॥ ननु तत्र 'कपादिषु' इत्युक्तत्वा-
त्सर्वापेक्षा, न चैवमेवेत्यत आह—यथाऽत्रेति ॥ योगविभागेति ।
'विभाषा पूर्वं' इत्यनेनैव योगविभागेत्यर्थः ॥ नन्वधिकारपक्ष इव
प्रवृत्ते, 'अथवा' इत्युक्तमत आह—स्वरितत्वादिति । औक्ति-
धिकारपरिहारेण शास्त्रीयाधिकारयोपनाय 'अथवा' इत्युक्तिरिति
भावः ॥

(शेषपदाक्षेपसमाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति ।

(५३९३ शेषपदाक्षेपसमाधाने धात्विकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शेषवचनं घादीनामपत्यादिष्व-
प्रसङ्गार्थम् ॥ * ॥(भाष्यम्) शेषवचनं क्रियते शेषे चादयो यथा
स्युः, अपत्यादिषु मा भूवन्ति ।

कथं च प्राप्नुवन्ति ?

(उद्घोषः) एवञ्च शेषग्रहणे व्यपन्ता प्राप्ते वातिकरुच उत्तरं
भाष्ये—शेषवचनमिति ॥

(५३९४ समाधानसमर्थकं धात्विकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तस्येदंवचनात्प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्येदंविशेषो घेत्ये-अपत्यम्, स-
मूहः, निवासः, विकार इति ॥

(उद्घोषः) तस्येदंविशेषो दीपि । सर्वे च विशेषा एवमा-

दिदंपदेनोक्ताः 'तस्येदम्' इति सूत्रे । इदम्पदाधैस 'इदंत्वस्यावय-
भूता व्यक्तियेशोपा इति' धर्करायेः । यत्पदीदमिति प्रलक्षविषयत्वेन
नोपवम्, तथाऽपि तेन रूपेण सर्वविशेषसंग्राहकमेतत् । प्रत्ययतश्च
प्रकरणदिस्तत्तद्वेषेण बोधः । शेषग्रहणे तु शेषे इदमर्थे प्रत्यय इत्यर्थे-
नापत्यादीनामुक्तानामिदंत्वेन 'इद'शब्देनाग्रहणमिति तेषु यत्तद्या-
वृत्तिः । न चेदंपदेनापत्यादीनामग्रहणे 'आपत्य गोत्रम्' इति
वार्तिकप्रयोगानुपपत्तिः, अपत्यस्येदमापत्यमित्यर्थो हि तत्रेति वाच्यम्,
तच्च शिवादिपाठेनापि तदेः । 'दाशरथः' इत्याद्यपि दाशरथशब्दस्य
शिवादिवाह्यायोः पाठेन सिद्धमिति भावः ॥

(५१९५ समाधानाक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणादयः क्रियन्तां चादय इति,

किमत्र कर्तव्यम् ?

अणादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) विप्रतिषेधादिति । पूर्वविप्रतिषेधादिति
भावः ॥

(५१९६ आक्षेपनिरासवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा परत्वाद्धादीनाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष युक्तो विप्रतिषेधः ।

किं कारणम् ?

परत्वाद् धादीनाम् । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते,
पूर्वे आणादयः परे चादयः ॥

परेऽणादयः करिष्यन्ते ।

सूत्रविपर्यासश्चैवं कृतो भवति ॥

(प्रदीपः) न चेति । अनेष्टप्रसङ्गाद्विप्रतिषेध आध-
यितुं न युक्तं, परशब्दस्य व्यवस्थाविषयस्य तत्र ग्रहणात् ।
इष्टायां संयुक्त इति चेत्, इष्टानिष्टत्वस्य वचनाद्विना दुर्गान-
त्वात्तद्ग्रहणस्यासुपुन्यत्वात् ॥

(५१९७ शेषपदप्रयोजने वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अणपवाद्धत्वाच्चाण्विषये चादि-
प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणपवाद्धत्वाच्च धादीनामण्विषये
चादयः प्राप्नुयन्ति ॥

(प्रदीपः) अणपवाद्धत्वादिति । नाश्रतेऽभि विधी-
यमाना चादयोऽपत्यादिव्यप्यर्थे आपेरिति शेषाधिकारः
कर्तव्य इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) पूर्वविप्रतिषेधोऽप्ययुक्तः, अणपवाद्धत्वात्—
भाष्ये—अणपवाद्धत्वाचेति । अण्विषयेऽपत्यादिरूपेऽप्य-
विप्रत्ययेन नाश्रितः चादयः प्राप्नुवन्तीत्युक्तार्थः ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

नैप दोषः ।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नाण्विषये चादयो भव-
न्तीति, यदयं "केश्चि च" (४।१।१४९) इति
फिन्नन्ताच्छं शास्ति ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् ।

फिन्नर्थमेतत् स्यात् ।

सौवीरगोत्रेणिवति वर्तते, न च फिन्नन्तं सौवीर-
गोत्रमस्ति ॥

गोत्रग्रहणं सामूहिकेषु ज्ञापकम्, दैवयातवग्रहणं
वैपयिकेषु, आत्मायणग्रहणं नैचासिकेषु ॥

(प्रदीपः) इदानीं भाष्यकारोऽसत्यपि शेषाधिकारे ज्ञापकेना-
पत्यादिषु शेषाधिकारप्रत्याख्यानान्न पादीन् व्यावर्तयति—
नैप दोष इति ॥ केश्चिचेति । 'किं' इत्येवं ठविधानार्थं
कर्तव्यम् । तत्र ठका मुक्ते पक्षे 'इद्धाच्छः' इति छो भविष्यति,
नार्थश्च विधानेन । तन्तु ज्ञापकार्यं सम्पद्यते—चादयोऽपत्यादिषु
न भवन्ति' इत्यस्यार्थस्य । अपत्य एव ज्ञापकं स्यादित्याद्यस्य
ज्ञापकान्तराण्याह—गोत्रग्रहणमिति । 'गोत्रोक्तोऽग्रह' इत्येतदिति भावः । 'गोत्रचरणाद्गु' इति सङ्गह इदमर्थान्त-
र्भूते शुनि सिद्धे पुनर्वृत्तिवानं यथोक्तार्थज्ञापकम् ॥ दैवयातव-
ग्रहणमिति । राजन्यादिगणपठितमिति भावः । दैवयातुना-
मपत्यानि दैवयातवा इति, गोत्रप्रत्ययान्तमेतत् ॥ आत्मायण-
ग्रहणमिति । अरीहणादिगणपठितं भुविधानार्थमिति भावः ।

यद्यपि न्यायेनापत्यादिषु चाद्यभावः सिध्यति, तथापि
विस्पष्टप्रतिपत्तये भाष्यकारो ज्ञापकानुपन्यास्यत्वात् । तथाहि—
विशेषशब्दसंक्षिप्ताने सामान्यशब्द उपपादीयमानस्तत्रैव वा
विशेषेऽवतिष्ठते, यथा—वृक्षः शिशमेति । विशेषान्तरेषु वा, यथा—
'इधि ब्राह्मणेभ्यो दीयता तत्तं वीण्डिन्याय' इति । तस्येदमिति
सामान्यमपत्यादिसादृशविधायिभावोपादीयमानं यद्यपत्यादिष्वेव वर्तते
तदा सामान्योपादानमनर्थकमेव स्यात् । तस्मादपत्यादिविशेष-
परिहारेण विशेषान्तराणि 'तस्येदम्' इत्यन्ते आह्वियन्ते ॥

यदि तर्हि शेषग्रहणं प्रत्याख्यानयते तदा तस्य लक्षणतया
यानि शब्दरूपाणि साध्यानि तानि कथं सिध्यन्ति—चक्षुषा गृह्यते
चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । चक्षुर्गिच्छते चातुरं
शकटम् । आश्रयो रथः । दृषदि पिष्टा दार्पदाः राक्षसः ।
उद्धास्ते धुण्य औत्सृखलो यावकः । चतुर्दया हरये
चातुर्दशं रथ इति । 'तस्येदम्' इति 'धरतं भद्राः' इति
च सिद्धत्वाद्यर्थस्य दर्शने शेषवचनेन । 'तत्र जातः' इत्यत्र ॥
सूत्रेऽस्य लक्षणत्वमाश्रित्येतेषां सिद्धिमभिप्रास्यति नागनाथः ॥

(उद्घोतः) इदानीं भाष्यकारोऽसत्यपीति । शेषाधि-
कारप्रत्याख्यानान्न ज्ञापकेनापत्यादिषु पादीनि संवधः । भाष्य-
कार इत्यस्य—गोत्रेऽन्तर्गताः । 'पेक्षप्रव' इत्यनेन सौवीरगोत्रा-
तिरिक्त्यादित्येव ठका विधीयते ॥ इदमर्थान्तर्भूते इति । न

चोदमर्थयुजन्त त्रिलिङ्ग स्यात्, समूहे तु द्वीवमिति वाच्यम्, लोका-
भयत्वाद्भिन्नस्येत्थे ॥ यथा दधीति । अत्र माहाणशब्दः कौण्डिन्य-
सनिधौ तदतिरिक्तविशेषे वर्तते । 'बृहः शिशपा' इत्यत्र तु फक्प्र-
हणनिवृत्त्ये, औक्तिके प्रयोगे लाघव प्रत्यनादराच्च सामान्यशब्दोपा-
दानमिति बोध्यम् ॥ 'यथपत्यादि' इत्यनेनाद्यः प्रकारो दूषितः,
अतो द्वितीयं एव प्रकार इत्याह—तस्यादिति । केचित्तु सामान्यो-
पादानं व्यवहितान्यवहितसर्वसम्राज्य स्यात्, अतो विशेषान्तरस्यैवान्
ग्रहणोपपन्नार्थं शेषग्रहणम्, आपकोपन्यासो वाऽऽवश्यकः । तत्र आप-
केनानुमानिकवचनकल्पनाऽपेक्षया सूत्रमेव ज्याय इति—इयमेकदेश्यु-
क्तिरित्याहुः ॥ पुटेषां सिद्धिमिति । औख्यातवाच्यार्थस्येदमा परा-
मर्शयोगादनेनैव साधनं युक्तमिति भगवतो नागनाथस्याभिप्रायः ।
आपकेन वार्तिकोक्तार्थप्रत्याख्यानस्यैकदेशिन इत्युक्तमेव । 'शेषिर्का-
न्मनुवर्षायात्' इत्यस्य विषयलोभायाप्यधिकारसूत्रमाश्रयकमिति
बोध्यम् ॥

(७४८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ भा. ७५)

१५१४ राष्ट्रावारपाराद्धखौ ॥ ४।२।९३ ॥

(घलाधिकरणम्)

(५३९८ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अवारपाराद्धिगृहीतादपि ॥ * ॥

(आप्यम्) अवारपाराद्धिगृहीतादपि चक-

च्यम् । अघारीणः, पारीणः, अवारपारीणः ॥

(५३९९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विपरीताच्च ॥ * ॥

(आप्यम्) विपरीताच्चेति चकच्यं । पार-

घारीणः ॥

(७४९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ भा. ७६)

१५१६ कत्रयादिभ्यो ढकञ्

॥ ४ । २ । ९५ ॥

(ढकप्रत्ययाधिकरणम्)

(ग्रामपदविषयकवाङ्मासमाधानभाष्यम्)

ग्रामाच्चेति चकच्यम् । ग्रामेयकः ।

तत्तर्हि चकच्यम् ?

१ आद्यः प्रकार इति । 'विधेयपदविषयाने सामान्यशब्द उपधादि-
मानकमेव वा विशेषेणवर्तते' इत्यत्र ॥

२ द्वितीय इति । 'विधेयान्ते' का इत्यत्र ॥

३ इयम्'अने' इति सूत्रमसाधनपरा ॥

४ आद्यप्रातर्वाच्यास्य किंवापत्यस्य कात्स्न्यात् ॥ इदमर्थेन निर्दिष्टा-
संनकारादुपमाश्रयमिति भगवतोऽभिप्रायः ॥

५ 'क्षेपचर्च' धादिग्रामपरादिष्वप्रसङ्गात् ॥ इतिवार्तिकोपेक्षेय-
प्रशोधनमसाधनमेकदेशिन इति भावः ॥

२४ पा० ५०

न चकच्यम् । कत्रयादिभ्यो ढकञित्यत्र ग्रामादि-
स्येतदनुवर्तित्यते ॥

(७५० विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ भा. ७७)

१५१७ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वाऽस्य-

लङ्कारेषु ॥ ४ । २ । ९६ ॥

(सूत्रप्रत्याख्याने भाष्यम्)

अयं योगः शफ्योऽवकुम् ।

कथं कौलेयकः ?

कुलस्यापत्यम् ।

कुक्षिग्रीवाच्च कन् ढञः ।

कुलस्यापत्यं कौलेयक इति भविष्यति ।

कुक्षिग्रीवादपि ढञन्तात्कन्भविष्यति ॥

(भवीषः) कुलस्यापत्यमिति । छैनः प्रत्ययार्थत्वे

अकुलं प्रकुल्यं सपयवे ॥ कश्चित् । सार्थिक इति भावः ॥

(उद्योतः) शुन इति । कुलशब्दात् 'अपूर्वपदादन्यतर-

स्याम्' इति ढकम् । शुनश्चक्रितमवावाचकितस्याभिधानलङ्घनाच्च

शुन्येषापत्ये इति भावः । मनु कुलस्यापत्येन कथं योग इति चैत्र,

कुलशब्दस्य उत्पन्नवपरत्वात् । शुनि सैनिकोऽण्डु न, अनभिधाना-

दिति बोध्यम् ॥ स्वार्थिक इतीति । 'इतिकुक्षिकण्ठिपत्यस्यैवैवञ्'

'ग्रीवाभ्योण' इत्यभिधानस्यामाप्यादस्यलङ्कारयोरेवेति बोध्यम् ॥

'सहायो कन्' इति कन् ॥

(७५१ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ भा. ७८)

१५२० कापिड्याः फक् ॥ ४।२।९९ ॥

(फक्प्रत्ययाधिकरणम्)

(संग्रहभाष्यम्)

याह्युर्दिपदिभ्यश्चेति चकच्यम् । याह्यायनी,

मौर्द्यायनी, पार्द्यायनी ॥

(भवीषः) याह्युर्दाति । 'अड्ढादपि' इति धुनि श्रुते

फकारार्थे इत्याहुः ॥

(उद्योतः) अड्ढादपि । 'याह्यायनी' इत्यत्रापि ना-

ड्ढादित्यनेन श्रुतिः । कश्चित् 'बन्धुदी' इत्येव पाठः ॥

६ अथिचत्तुल्यस्य फक्प्रत्ययस्य—सौषिच्यमिति ॥

७ 'कौलेयक', 'कौलेयक', 'क्षेत्रिक' इत्युत्तरात् ॥ इति पाठः ॥

पुल्ले ॥

८ शुनः प्रत्ययार्थत्वे इति । अत्रत्येन शुन एव विवक्ष्यतां प्रत्ययार्थ-

त्वात्वादिभ्यः ॥

९ कौलेयपदस्य अवाचकत्वनिवर्ते प्रत्ययमाह—शस्त्रसमीपि ॥

१० 'फक्कार्थत्वे' इति ५. ४. पाठः ॥

(७५२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ आ. ४९)

१५२१ रङ्गोरमनुष्येऽण्व ॥ ४।२।१००॥

(अमनुष्यग्रहणाक्षेपभाष्यम्)

अमनुष्य इति किमर्थम् ?

राङ्गवको मनुष्यः ॥

(५४०० प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ रङ्गोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं मनुष्य-
तत्स्ययोर्बुद्धिधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) रङ्गोरमनुष्यग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

मनुष्यतत्स्ययोर्बुद्धिधानात् । अयं मनुष्ये मनु-
ष्यस्ये च बुद्धिधीयते स बाधको भविष्यति ॥

(प्रदीपः) रङ्गवो जनपदस्ततः 'प्राग्भीष्यतोऽण' इत्यण
प्राप्तः, ततः 'अण्दादपि' इति युग्मं प्राप्तः, ततः 'ओदेशे ङञ्'
प्राप्तः, ततः 'कोपधादण', ततः 'कच्छादिभ्यश्च' इत्यण प्राप्तः,
ततः ष्फगणौ विधीयेते । कच्छादियु घोषधत्वादेवापि सिद्धे
रङ्गवाच्यस्य पाठो मनुष्यतत्स्ययोर्बुद्धिधानार्थः ॥ स बाधक
इति । विशेषविहितत्वादिति भावः ॥

(उद्योतः) ननु रङ्गोः कच्छादित्वादेवापि सिद्धेऽणविधानं
व्यर्थमत आह—रङ्गव इति । तत्र ष्फका बाधा ना भूदिति अण
विधीयत इति भावः ॥ नन्वेवं कच्छादियु रङ्गवाच्यपाठो व्यर्थः, कोप-
धात्वादेव सिद्धेत आह—कच्छादित्विति । विशेषेणेति । रङ्गव-
च्यविषयस्य तस्याचरितार्थत्वादिति भावः । न च रङ्गोर्मनुष्यमु
नैकरिकं इत्यर्थमापनार्थं तत्र रङ्गवच्यपाठः, अमनुष्यत्वस्याभावे हि
पठे ष्फगणौ स्यात् । यद्यपि मनुष्ये राङ्गवो राङ्गवक इति रूपद्वय-
मिति भाष्यम् । यत्तत्स्यविहितयोर्द्वयोरेकभावस्यामनुष्यग्रहणेन बोध-
नात्, आप्तयेऽण्योऽकारमाह । न च तेन ष्फगभाव इव बोध्यते,
मिनिगमनाविरहात् एषोपासत्वेन तन्नामनुष्ये इत्यस्याग्नौचित्यात् ॥

(एकदेशिभाष्यम्)

एवं तर्हि शापयत्याचार्यः—अमनुष्ये मनुष्यस्ये
ष्फगणौ भवत इति ॥

(प्रदीपः) अमनुष्ये मनुष्यस्य इति । धृदादवि-
सर्गः । यदि हि मनुष्यस्य युग्मं ष्फगणौ न बाधयताम्,
मनुष्यप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ॥

(उद्योतः) यदि हीति । यद्यपि युग्मः ष्फगणौ बाधकमिति
भाष्ये इत्यर्थः ॥

(५४०१ प्रत्याख्यानसमर्थकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अमनुष्ये मनुष्यस्ये ष्फगणो-
र्भाष्यकमिति चेन्नानिष्टत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अमनुष्ये मनुष्यस्ये ष्फगणोर्भाष्यक-
मिति चेत्तत्र ।

किं कारणम् ?

अनिष्टत्वात् । न ह्यमनुष्ये मनुष्यस्ये ष्फगणा-
विध्येते ।

किं तर्हि ?

बुद्धेर्विध्येते ॥

(५४०२ अण्ग्रहणप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अण्ग्रहणं च कच्छादिभ्यो-
ऽण्वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अण्ग्रहणं चानर्थकम् ।

किं कारणम् ?

कच्छादिभ्योऽण्वचनात् । कच्छादिपाठादत्रा-
ण्वविध्यति ॥

(प्रदीपः) कच्छादिभ्योऽण्वचनादिति । तत्तत्त्वैक-
विषयस्वात्पर्यायेण ष्फगणौ भविष्यत इति नार्थोऽण्वचनेनेत्यर्थः ।
तदेवं 'रङ्गोश्च' इत्येव वक्तव्यम् । यत्तु कैश्चिदभ्यघाति—अ-
मनुष्यग्रहणेन पर्युदासाशयेन मनुष्यसदृशे प्राणिनि ष्फविधीयते,
नाप्राणिनि । अत एव विशेषविहितत्वाद्गणो बाधकः स्यादित्यण-
ग्रहणमपि कृतमिति । तदयुक्तम् । न हि भाष्यकारनार्तिकका-
राभ्यामभियुक्ततरः शब्दविषये कश्चित्ति ॥

(उद्योतः) सतश्चेति । न च मनुष्यतत्स्ययोर्बुद्धिधान्यर्थः
त पाठमरितार्थः, विमिगमनाविरहेण तत्पाठस्योपपत्तिरिति
भावः । न हि भाष्येति । यद्यपि भाष्यसंततमेव लक्ष्यम्, यत्र ॥
सप्तप्रतिपत्त्यर्थं ग्रहणमिति भावः ॥

(७५३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ आ. ५०)

१५२५ अव्ययात्स्यप् ॥ ४ । २ । १०४ ॥

(स्वप्नस्यविधिग्रहणम्)

(अव्ययपरिगणनभाष्यम्)

परिगणनं कर्तव्यम् ।

अमेहकृतसित्रेभ्यस्त्य-

न्विधियोऽव्ययात्स्यप् ॥

अमा—अमात्यः । अमा ।

इह—इहत्यः । इह ।

क—कत्यः । क ।

तसि—ततस्त्यः, यतस्त्यः । तसि ।

य । तत्रत्यः, यत्रत्यः ।

इतरण्य दौत्तरादौपरिष्कारान्तानां प्रतिषेधो
यत्तव्यः स्यात् । औत्तराहः, औपरिहः, पारतः ॥

त्यन्नेर्धुवे । त्यन्नेर्धुवे घक्तव्यः । नित्यः ॥
निसो गते । त्यन्वक्तव्य इति । निष्पद्यः ॥
अरण्याणः । अरण्याणो घक्तव्यः । आरण्याः
सुमनसः ॥
दूरादेत्यः । दूरादेत्यो घक्तव्यः । दूरेत्यः ॥
उत्तरादाह्व । उत्तरादाह्व घक्तव्यः । औत्त-
राहः ॥

(प्रदीपः) अमेहेति । सोऽव्ययात्प्रत्ययिभिः सोऽमादिभ्य
एव स्मृत इत्यर्थः । अमासब्दः सहायं सामीप्ये च वर्तते ।
तेन समीपे भवतीत्यमालः ॥ औत्तराह इति । 'आहि च
दूरे' उत्तराह इत्यादिप्रत्ययः । उत्तराहि भवः—उपरिष्टाद्भवः—
परतो भव इत्यण् । 'अव्ययाना भमाने' इति टिलोपः । परतः-
दान्दः 'विभाषा परावराभ्याम्' इत्यतमुजन्तः ॥ त्यन्नेर्धुवे
इति । धुवं नियतमुच्यते ॥ निसो गत इति । निर्गतो
वर्णाश्रमेभ्य इति तिङ्यः—चण्डालादिः । 'हस्तात्तादो वदिते इति
सकारस्य मूर्धन्यत्वाकारस्य हुत्वम् ॥ अरण्याण इति ।
अगि सति धीप् स्यादिति णो विधीयते ॥

(उद्घोषः) अमादिभ्यो यस्त्वन्निभिः सोऽव्ययादित्यनयेऽप्र-
तिदि, वैयर्थ्यं चेतत् आह—योऽव्ययादिति ॥ धुवं नियतमिति ॥
ध्वस्राप्रतिषेधोत्पादिकमित्यर्थः ॥ 'निर्गतः' इत्यस्य कस्मादित्याह-
हायाः सत्त्वादाह—वर्णाश्रमेभ्य इति ॥ नन्वरण्यात्सामान्यदने-
णाण् तिङ्ग मवेत्यत आह—अणीति । घटदधेवेन भाष्ये सिवा-
मुदाहरणम् ॥

(५४०३ संप्रहवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अव्ययान्यप्याविष्टस्योप-
संख्यानं छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्ययात्प्रत्ययित्यप्राविष्टस्य छन्दस्यु-
पसंख्यानं कर्तव्यम् । आविष्टयो यर्द्धते चार्हतास्तु ॥

(प्रदीपः) आविष्ट इति । आविष्टस्याह्वदाच्छे
प्राति खान्निभिः । आविर्मृत आविष्टः ॥

(उद्घोषः) परिगणनमभिप्राह—वृद्धाच्छे इति ॥

(५४०४ विप्रतिषेधेन छविधिवोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्राम-
कोपधविधेर्वृद्धाच्छे विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्राम-
कोपधविधेर्वृद्धाच्छे भवति विप्रतिषेधेन ।

अव्ययात्प्रभवतीत्यस्यावकाशः—अमाल्यः ।
वृद्धाच्छस्यावकाशः—शालीयः, मालीयः ।
आरादुभयं प्राप्नोति, आरातीयः ।

तीरोत्तरपदादन् भवतीत्यस्यावकाशः—कर्त्त-
तीर—काखतीरी ।

छस्य स एव ।

वायसतीरादुभयं प्राप्नोति, वायसतीरीयः ॥

रूप्योत्तरपदाज्जो भवतीत्यस्यावकाशः—वर्णा-
रूप्य—चाणाररूप्या ।

छस्य स एव ।

माणिरूप्यादुभयं प्राप्नोति । तं चापि छं पर-
त्वाद्योपधलक्षणे बुद्ध्यधत्ते । माणिरूप्यकः ॥

उदीच्यग्रामाच्च यद्वचोऽन्तोदात्तादन्भवतीत्य-
स्यावकाशः—शिवपुर—शैवपुरः ।

छस्य स एव ।

वाडयकर्पादुभयं प्राप्नोति, वाडयकर्पीयः ।

कोपधादण् भवतीत्यस्यावकाशः—निलीनक—
नैलीनकः ।

छस्य स एव ।

औलूकादुभयं प्राप्नोति, औलूकीयः ॥

(प्रदीपः) आरातीय इति । असति परिगणनेऽन-
प्राप्नोति ॥ योपधलक्षण इति । 'धन्वयोपधादुभ्य' इति
धुम् । परत्वमहणेन बाधकत्वं लक्ष्यते । अपवादत्वादि छस्य
धुम् बाधकः । वार्तिककारेण तु प्राप्तिमानाश्रयेण छस्य रूप्यो-
त्तरपदलक्षणस्य च व्यस्य विप्रतिषेध उक्तः ॥ शिवपुरमिति ।
शिवस्य पुरमिति पट्टीसमासः, समासखरेणान्तोदात्तत्वम् ।

'प्रत्यपुरवहान्ताच्च' इत्यन 'इद्वाद् प्राचाम्' इत्यतो इद्वाधिकात्-
तत्र धुम् न भवति ॥ कोपधादिति । 'प्रस्योत्तरपदपलयादि-
कोपधादय्' इत्यनमपिबधितः । एतस्मादि परच्छः । यस्तु
'कोपधादय्' इत्यण्, स जनपदधुनोऽपवादः । तस्मापि 'इद्वाद्-
कैरान्तखोपधादय्' इत्यन खोपधग्रहणात् छो बाधकः, परत्वात् ॥
औलूकादिति । उलूका असिन् सन्तीति 'तदस्मिन्नसि'
इत्यण् । औलूको नाम ग्रामः ॥

(उद्घोषः) ननु परिगणनादत्र त्यः प्रातिरेव नैवत आह—
असतीति । परिगणन माप्यकृत, अन्यवार्तिककारस्य वा—इति
विप्रतिषेधवार्तिककाराख्य जानसीति भावः ॥ ननु 'धन्वयोपधादय्'
इत्यन 'इद्वाद्' इत्यनुपेतेनवकाशत्वात्परतोकिरसंगत्वेत्यत आह—
परत्वेति ॥ नन्वेव 'रूप्योत्तरपदादन्मूलवाय् इद्वाच्छे' परत्वाद्'
इति वार्तिकासंगतिरत आह—वार्तिकेति ॥ 'पुरे प्राचाम्' इत्यनेन
पुरान्तसमासे पूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वविधानाश्रयमन्तोदात्तोऽत आह—
शिवस्येति । तत्तु अधिकाराद्बुद्धीदिविषयमिति भावः ॥ ननु कय-
मयमन्तोऽवकाश परत्वेन पुरान्तलक्षणमुनापरेत आह—प्रस्येति ॥
धुनोऽपवाद इति । स तु 'इद्वाच्छे' इत्यत पर इति भावः ॥
कोपधग्रहणादिति । अनेनान्तस्थाने कोपधग्रहणं कर्तव्यमिति
वार्तिकादिति भावः । एवञ्च उवाचि कळे न विधेयो ययति, तथाऽपि

‘वृद्धाच्छः’ इति धातिवमसंगत स्यादिति तत्पर्यम् ॥ केचित्तु-
वृद्धाच्छपदेनोमोरेपि संग्रहं मन्यन्ते । ‘वृद्धादके’ इति यष्टल-
कोपधादित्यस्य जनपदतदवधिपिष्यस्वात्र प्रातिरपि नेत्याह—
औलुको नाम प्राप्त इति ॥

.(५४०५ विप्रतिषेधवैकल्पिकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तेभ्यश्छञ्जिठौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) तेभ्यस्तथादिभ्यश्छञ्जिठौ भवतो वि-
प्रतिषेधेन ।

अव्ययान्यभ्यवतीत्यस्यावकाशः—अमात्यः ।

छञ्जिठयोरवकाशः—कारतन्तयिकी, कारतन्त-
यिका ।

आरात्राम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—
आरात्की, आरात्का ॥

तीरोत्तरपदादभ्यवतीत्यस्यावकाशः—कैरयतीर-
कारयतीरी ।

ठञ्जिठयोः स एव ।

कास्तीरो नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—
कास्तीरिक्की, कास्तीरिका ॥

रूप्योत्तरपदाञ्जो भवतीत्यस्यावकाशः—चणा-
रूप्य—चाणारूप्या ।

ठञ्जिठयोः स एव ।

दासरूप्यं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति ।
तौ चापि ठञ्जिठौ परत्वाद्योपधलक्षणौ धुञ्च पाधते ।
दासरूप्यकः ॥

उदीच्यग्रामाच्च यद्बोऽन्तोदात्तादभ्यवतीत्य-
स्यावकाशः—शिवपुर—शैवपुरः ।

ठञ्जिठयोः स एव ।

शाकलं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति ।
शाकलिकी, शाकलिका ।

कोपधादभ्यवतीत्यस्यावकाशः—निलीनक—नै-
लीनकः ।

ठञ्जिठयोः स एव ।

सौसुकं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति ।
तौ चापि ठञ्जिठौ परत्वात्कोपधलक्षणद्वयो वाधते ।
सौसुकीयः ॥

(प्रदीपः) तेभ्य इति । ये छस्य वाच्या अव्ययादि-
लक्षणा प्रत्ययास्तेभ्य इत्यर्थं ॥ आरात्कीति । परिगणना-
नपेक्षयाऽयं विप्रतिषेध उक्तः ॥ शाकलमिति । शाकलानि
सन्त्यमिति पूर्ववदम् ॥ कोपधलक्षण इति । ‘वृद्धादके-
फान्त’ इत्यत्राकैकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सर्वव्यमिति विहित ॥

(उद्योतः) तच्छब्दपरामर्शमनुगत रूपं दर्शयति—ये
इति ॥ परिगणनानपेक्षयेति । ग्रामवाचिनोऽप्यभ्यवत्वमिलाधि-
सेदम् ॥ पूर्ववदिति । ‘तदसिग्नसि’ इत्यनेन । अत्र सर्वत्र ‘वाही-
कग्रामेभ्यश्च’ इति ठञ्जिठौ ॥

(५४०६ विप्रतिषेधवैकल्पिकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा ठञादीनां छापवादत्वात्त-
द्विषये चाभावादितरेषाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन ।

किं कारणम् ?

ठञादीनां छापवादत्वात् । ठञादयदछापवादाः,
तद्विषये चाभावादितरेषाम् । तद्विषये—छविषये
त्ययादीनामभावः ॥

(प्रदीपः) न चेति । यदुक्तं ‘तेभ्यश्छञ्जिठौ’ इति तज्जि-
राकरोति । अव्ययादिलक्षणानां प्रत्ययानां परत्वाच्छेन बाधितानां
छापवादद्विषयादिभिरुक्तद्वयै सह सम्प्रधारणा नास्तीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) छापवादैरिति । ‘वाहिकग्रामेभ्यश्च’ इत्यत्र
वृद्धादित्यनुवृत्तेरिति भावः ॥ ठञादिभिरिति । आदिना मिठः ।
यदुच्यते प्रयोगवद्बुद्ध्याभिप्रायम् ॥

(५४०७ विप्रतिषेधवैकल्पिकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ कोपधादणः पुनर्वचनमन्य-
निवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः—योऽयं
कोपधादणः, छस्य च ॥

किं कारणम् ?

कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धो-
ऽप्राण उत्सर्गणैव, तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं
येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम् । स
यथैव तदपवादमजं वाधते, एवं छमपि वाधते ॥

(प्रदीपः) अत्र वाधत इति । उदीच्यग्रामलक्षण-
मिलर्थः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—कोपधादणः पुनरिति । पूर्ववाति-
कोको यः कोपवाणछयोविप्रतिषेध ‘ओच्छकोप’ इत्येतद्विषयस्य-
तल्लक्षकमिदम् । तदाह—अयञ्जापेति ॥ तदपवादम्—अणप-
वादम् ॥ उदीच्यग्रामलक्षणमिति । ‘प्रसोत्तरपद’ इति नोप-
लक्षणागिति शेषः । अणवादत्वात् ओऽञ्जो बाधकः, तत्र उदीच्य-
ग्रामाच्च इति सपूर्णध्वजानुवृत्तेरिति भावः ॥

(५४०८ विप्रतिषेधामावसमर्थकं वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥*॥ तस्मादन्तोदात्ते कोपधप्रतिषेधः ॥*॥

(भाष्यम्) तस्मादन्तोदात्ते कोपधादणः प्रति-
षेधो वक्तव्यः ॥

(प्रदीप) तस्मादिति । 'उरीच्यग्रामाय बहुचोऽन्तोदा-
त्तादयोपधात्' इति वक्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) यक्षस्यमित्यर्थः इति । एव हि अग्नि प्रतिविदे
यो यत् प्राप्नोति स ततो भविष्यतीति च सिद्ध इत्यर्थः ॥

(विप्रतिपेधसमर्थकं भाष्यम्)

न पक्षव्यः ।

मध्येऽपवादाः पूर्वात् विधीन् याधन्त इत्येवं
कोपधादण अत्र याधिप्यते, छं न याधिप्यते ॥

(प्रदीप) भाष्यकारो विप्रतिपेध समर्थमित्युमाह-न
पक्षव्य इति ॥

(५४०९ विप्रतिपेधबोधकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ छादोद्देशे कालाट्टञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छात् "ओद्देशे ठञ्" (४।२।११९)
"कालाट्टञ्" (४।३।११) इत्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ।

छस्यावकाशः—दालीयः, मालीयः ।

ओद्देशे ठञ्मयतीत्यस्यावकाशः—निपाहकपूर्वनाम
देशः—नैपाहकर्तुः ।

इहोमयं प्राप्नोति—दाक्षिक्यर्तुः ॥

कालाट्टञ्भवतीत्यस्यावकाशः—मार्द्धमासिकम्,
सांवत्सरिकम् ।

छस्य स एव ।

मासादुभयं प्राप्नोति, मासिकम् ॥

(प्रदीप) दाक्षिक्यर्तुः इति । दाक्षिक्यपूर्वनाम बाहीक-
ग्राम, 'तत्र भव' इति ठञ् । 'इमुमुकान्तात्' 'केऽण' इति
ह्रस्वः ॥

(उद्घोषः) इदं दर्शयितुमाह—दाक्षिक्यं प्रति ।
अमास्य ठञोऽवकाशमदर्शनमाये 'मिपादवप्' इति पाठः । यत्तदुच-
रन्माये 'नक्षत्राणापरत्वात्' 'त्युत्प्लौ च अत्यरत्वात्' इति
विप्रतिपेधप्रयुक्तम्, तदेकदेशुकि, परत्वेन छत्राथकठपवादत-
योक्तृत्वकानामगादीनां दुर्बलेन छेन सम्प्रधारणया अयोगात् ।
तद्विधानमि काणदिति सर्वत इति वृत्त्यनुसारिण । वस्तुवस्तु ठञ्प-
वादत्वेऽपि परस्परपरिहारेण चारितार्थत्वेन सम्प्रधारणावीजत्वेन
मास्यासङ्गसम्भव इति दिक् ॥

(५४१० विप्रतिपेधबोधकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ नक्षत्रादण् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नक्षत्रादण् छाद्भवति विप्रतिपेधेन ।

अणोऽवकाशः—तैपः, पौषः ।

छस्य स एव ।

स्वातेरुभयं प्राप्नोति, सौवातः ॥

(प्रदीप) सौवात इति । अत्रे सुर्वात् 'अज्यति-
भ्याम्' इतीगप्रत्ययः । स्वातिना युक्तं काल इत्यण् । 'छव-

विशेषे' इति छत्र । स्वातो भव इति सन्धिषेलादिसूत्रेण ।
जातेऽयं तु छत्रं मास्यम् 'अभिष्टाफल्गुनी' इत्यादिना ॥

(उद्घोषः) अविष्टेति । तत्र सन् 'स्वातिविष्' इति
ह्रस्वान्तः पाठ इति भावः ॥

(५४११ विप्रतिपेधबोधकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ अव्ययाद्व्युत्प्लौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्ययाद्व्युत्प्लौ छाद्भवतो विप्रति-
पेधेन ।

व्युत्प्लोरवकाशः—दोषातनम्, दियातनम् ।

छस्य स एव ।

प्रातःशब्दादुभयं प्राप्नोति, प्रातस्तनम् ॥

(५४१२ विप्रतिपेधबोधकवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ शरीरावयवाद्यत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शरीरावयवाद्यच्छाद्भवति विप्रति-
पेधेन ।

यतोऽवकाशः—दन्त्यम्, ओष्ठम् ।

छस्य स एव ।

पादशब्दादुभयं प्राप्नोति, पद्यम् ॥

(प्रदीप) पद्यमिति । 'पद्यतदर्थे' इति पद्माशः ॥

(५५१३ विप्रतिपेधबोधकवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ वर्गान्ताद्याशब्दे यत्त्वौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) वर्गान्ताद्याशब्दे यत्त्वौ छाद्भवतो
विप्रतिपेधेन ।

यत्त्वयोरवकाशः—अकूरवर्ग्यः, अकूरवर्गाणः ।

छस्य स एव ।

वासुदेववर्गादुभयं प्राप्नोति, वासुदेववर्ग्यः, वा-
सुदेववर्गाणः ॥

(प्रदीप) अकूरवर्ग्य इति । अकूरो नाम क्षत्रिय,
मगवात् वासुदेवो वा ॥

(उद्घोषः) वासुदेवो वेति । 'अकूर' पेशलो दह' इति
सहस्रनामसु पाठादिति भावः ॥

(५४१४ विप्रतिपेधबोधकवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ बहुचोऽन्तोदात्ताट्टञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) "बहुचोऽन्तोदात्ताट्टञ्" (४।३।६७)
छाद्भवति विप्रतिपेधेन । ठञोऽवकाशः—नता-
नत—नातानतिकः ।

छस्य स एव ।

सामस्तशब्दादुभयं प्राप्नोति, सामस्तिकः ॥

(प्रदीप) नातानतिक इति । नत—अनुदात्त ।
अनत—उदात्त । ततो द्वन्द्वः, समाससंज्ञेयान्दोदात्त ।
सामस्तं नाम शास्त्रम् ॥

(उत्थोतः) उदात्त इति । तत्तत्प्रतिपादकशब्दं च नतान्तशब्दाभ्यामुच्यते, 'तस्य व्याख्यान' इत्यधिकारे 'बन्धवोऽन्तोदात्ताम्' इत्यस्य पाठान् ॥

(५४१५ विप्रतिषेधोपधकार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ आयस्थानेभ्यष्टक् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आयस्थानेभ्यष्टक् छान्दवति विप्रतिषेधेन ।

ठकोऽवकाशः—शौक्लिकम्, गौत्तिकम् ।

छस्य स एव ।

आपणानुभयं प्राप्नोति, आपणिकम् ॥

(प्रदीपः) आपणिकमिति । आपणादागतमिति ठक् ॥

(५४१६ विप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ विद्यापोनिसंबन्धेभ्यो वुञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) "विद्यापोनिसंबन्धेभ्यो वुञ्"

(४१३७७) छान्दवति विप्रतिषेधेन ।

बुजोऽवकाशः—औपाध्यायकम्, पैतामहकम् ।

छस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति, आचार्यकम्, मातुलकम् ॥

(५४१७ विप्रतिषेधोपपादकवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ ऋतष्टञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋतष्टञ् (४१३७८) छान्दवति विप्रतिषेधेन ।

ठकोऽवकाशः—हौत्कम्, स्वात्कम् ।

छस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति, शास्त्रकम्, आरुक्कम् ॥

(प्रदीपः) स्वात्कमिति । उणादीनां ऋचिर् न्युत्त-
तिनिमित्तकार्योभावात् 'न्याभ्याम्' इति न प्रवर्तते ॥

शास्त्रकमिति । शास्त्रेस्तुष्टौ । 'अविश्ववादिभ्यः संज्ञाया
नातिरौ' इति तुन्प्रत्ययः ॥

(५४१८ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ रूप्यमयटौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) रूप्यमयटौ छान्दवति विप्रतिषेधेन ।

रूप्यमयटोरवकाशः—देवदत्तरूप्यम्, देवदत्त-
मयम् ।

छस्य स एव ।

वायुदत्ताडुभयं प्राप्नोति, वायुदत्तरूप्यम्, याथु-
दत्तमयम् ॥

(५४१९ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ अचिच्चाट्ठक् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अचिच्चाट्ठक् छान्दवति विप्रतिषेधेन ।

ठकोऽवकाशः—आपूपिकः, शाष्कुलिकः, मोद-
किकः ।

छस्य स एव ।

पायसाडुभयं प्राप्नोति, पायसिकः ॥

(प्रदीपः) पायसिक इति । पयसि संस्कृतमित्यण्,
ततष्टक् ॥

(उत्थोतः) ततष्टमिति । 'भक्तिः' इत्यधिकारे 'अभित्ताद-
देवकाण्डुह' इत्यनेनेति भावः ॥

(५४२० विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) "गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्"

(४१३९९) छान्दवति विप्रतिषेधेन ।

बुजोऽवकाशः—खलौडकायनकः, त्रैगर्तकः ।

छस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति, गार्ग्यकः, घात्सकः, मालवकः ॥

(प्रदीपः) गार्ग्यक इति । गार्ग्ये भक्षिरस्येति वुन् ।
'आपस्वस्य' इति यलोपः ॥ मालवक इति । मालवस्याप-
स्यम् । 'बृहत्सेवल' इति व्यङ् । पूर्वबहुव्यलोपौ ॥

(उत्थोतः) मालवः—क्षत्रियः ॥

(५४२१ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ णिनिरन्तेवासिब्राह्मणेभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) णिनिरन्तेवासिब्राह्मणेभ्यश्छान्दवति

विप्रतिषेधेन ।

णिनिरवकाशः—हारिद्रविणः, सौम्युरविणः, मा-
ल्लविणः ।

छस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति, आरुणिनः, शाठ्यायनिनः ॥

(प्रदीपः) माल्लविण इति । मल्लना प्रोक्तमधीयत इति
'पुराणप्रोक्तेषु' इति णिनिः । तदन्तादप्येतर्वण् । तस्य 'प्रोक्ता-
ल्लुक्' इति लृक् ॥ आरुणिन इति । आरुणिर्विशंसायनान्ते-
वासी । तेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयत इति णिनिः ॥ शाठ्यायनिन
इति । शाठ्यायस्य शाठ्यः । तस्यापत्यं युवा 'यनिनोश्च' इति
पङ् । शाठ्यायनेन प्रोक्तं ब्राह्मणमधीयत इत्यर्थविश्रया युनि
लृक् । 'कृत्स्निगोरन्यतरस्याम्' इति पक्षे छगमावः । 'पुराण-
प्रोक्तेषु' इति णिनिः ॥

(उत्थोतः) हरिद्रमुनिर्वैशंपायनान्तेवासिरेवेति भलो-
त्तत्वाभावादाह—अमुनेति । णिनिद्रवस्यापि विप्रतिषेधो भाष्ये
उक्तः, 'जन्तेवासिमाहणेभ्यः' इत्युक्तेः । माल्लणेभ्य इत्यस्य भाष्य-
णोपधकप्रत्ययप्रकृतिभ्य इत्यर्थः ॥

(५४२२ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २० ॥)

॥ * ॥ पत्रपूर्वादञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) “पत्रपूर्वादञ्” (४।३।१२२) छाद्भवति विप्रतिषेधेन ।

अञोऽवकाशः—उट्—औट्, औट्प्रत्यम् ।
छस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति, यामी—यामम्, यामीरथम् ॥

(प्रदीपः) औट्प्रत्यमिति । ‘रपायव’ ‘पत्रपूर्वात्’ इत्यम् ॥
यामीति । यामी वडवा तस्या वाद्यमिति ‘पत्रार्थ्यु’ इत्यम् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—पत्रपूर्वादञ्जिलनेन—“पत्रपूर्वादञ्”
‘पत्रार्थ्युपरिमदञ्’ इत्युभयोरपि ग्रहणम्, इयोरभ्युदाहरणात् ॥

(५४२३ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २१ ॥)

॥ * ॥ द्वन्द्वद् युन् वैरमैथुनिकयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) “द्वन्द्वद् युन् वैरमैथुनिकयोः” (४।३।१२५)
छाद्भवति विप्रतिषेधेन ।

युनोऽवकाशः—अहिनकुलिका ।

छस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति, काकोलूकिका, श्याचराहिका ॥

(प्रदीपः) श्याचराहिकेति । या च वराहवेति द्वन्द्वः,
‘येयां च विरोधः’ इत्येकवद्भावेन । ‘युनो दन्तदंष्ट्रा’ इति दीर्घः ।
ततोः वैरे युन् ॥

(उद्घोषः) श्याचराहस्य इत्यनुपपादयति—आ चेति ॥
युनो दन्तेति । ‘अन्वेयामसि इत्यपे’ इत्येतत्प्रपञ्चभूताभिमुखोक्ति-
रियम् ॥

(५४२४ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २२ ॥)

॥ * ॥ गोत्रचरणाद् युञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) “गोत्रचरणाद् युञ्” (४।३।१२६)
छाद्भवति विप्रतिषेधेन ।

युञोऽवकाशः—श्लौचुकायनकम्, श्लौचुकाय-
नकम् । काठकम्, कालापकम् ।
छस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति, गार्गकम्, वात्सकम् । मौद-
कम्, पैपलादकम् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—मौदकमिति । मौदपैपलदो दासाऽ-
ध्वेतुषाम्निनो ॥

(५४२५ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २३ ॥)

॥ * ॥ कण्वादीञोऽणिवधेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ‘कण्वादिभ्योऽण् भवति’ ‘इञोऽण्

भवति’ इत्येतस्माद् युञ् भवति विप्रतिषेधेन । कण्वा-
दिभ्योऽण् भवति इञोऽण् भवतीत्यस्यावकाशः—

काण्वाः—दण्डमाणवाः, दाक्षाः—दण्डमाणवाः ।

युञः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति, काण्वकम्, दाक्षकम् ॥

(प्रदीपः) काण्वा इति । काण्व्यो गार्गादियन्तः ।
तस्य ‘दण्डमाणवा’ इत्यण् । युञ् ‘न दण्डमाणवान्तेवासिषु’
इति निषिद्धः । ‘पुरस्तादपवादाः’ इति न्यायेनाण् छं बाधते
न युजमिति विप्रतिषेध उक्तः ॥

(उद्घोषः) ननु कण्वाघणदण्डत्वेन युञोऽप्यपवादत्वात्कथं
विप्रतिषेधोऽत आह—पुरस्तादिति ॥

(५४२६ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २४ ॥)

॥ * ॥ ठञ्जिठाभ्यामोर्दशे ठञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ठञ्जिठाभ्याम् “ओर्दशे ठञ्”
(४।३।१२९) इत्येतद्व्यति विप्रतिषेधेन ।

ठञ्जिठयोरवकाशः—कारतन्तविकी, कारतन्त-
विका ।

ओर्दशे ठञ् भवतीत्यस्यावकाशः—निपाद-
कर्तुः—नैपादकर्तुः ।

इहोभयं प्राप्नोति, नापितवास्तुकः । ठञ् भवति
विप्रतिषेधेन ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—ठञ्जिठाभ्यामिति । ‘काश्चादित्यङ्-
मिनी’ ‘बाहीवप्रापेभ्यश्च’ इति विहितविल्लपः ॥ कारतन्तव
नापितवास्तु नादिवप्राप्नोति ॥

(५४२७ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २५ ॥)

॥ * ॥ न वा ठञोऽनवकाशत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन ।

किं कारणम् ?

ठञोऽनवकाशत्वात् । अनवकाशदृष्ट्यु ठञ्जिठौ
वाधियते ।

ननु चेदानीमवकाशः प्रकृतः—यद्वृद्धमनुवर्णान्तं
वाहीकग्रामः स ठञ्जिठयोरवकाशः ।

यद्वृद्धमुवर्णान्तमवाहीकग्रामः स ठञोऽव-
काशः ।

यद्वृद्धमुवर्णान्तं वाहीकग्रामस्य तस्मादुभयं
प्राप्नोति ॥

एवं तर्हि नायमस्य विप्रतिषेधस्योपालम्भः ।

कस्य तर्हि ?

‘छादोर्दशे कालाद्वृञ्’ इत्येतस्य ।

ननु च तत्राप्यवकाशः प्रकृतः ।
 यद्वृद्धमुवर्णान्तं स छस्यावकाशः ।
 यद्वृद्धमुवर्णान्तं स ठञोऽवकाशः ।
 यद्वृद्धमुवर्णान्तं देशश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति ॥
 एवं तर्हि “वृद्धात् प्राचाम्” (अ१२१२०) इत्यनेन
 वृद्धग्रहणेन किं क्रियते ?
 यावद् ब्रूयात्पूर्वसिन् योगे वृद्धाच्चावृद्धाच्चेति ।
 यदेतसिन् योगे वृद्धग्रहणं तदनवकाशं तस्या-
 नवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । छञोरपि विप्रतिषेधो
 नास्तीति, दर्शयति, “वृद्धात्प्राचाम्” इति ठञो विशेषविहित-
 त्वादित्यर्थः । यावद् ब्रूयादिति । यदि “वृद्धाच्छः” इत्यतो
 वृद्धग्रहणम् “ओदेशे” इत्यत्रानुवर्तते तदा “वृद्धात्प्राचाम्” इति
 सूत्रं न कुर्यात् । एतद्धि नियमार्थं कृतं—प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेव
 यथा स्याद्, अवृद्धान्मा भूद्—भाष्यवाक्येन इति । न च वृद्धग्रह-
 णावृत्ताववृद्धात्प्रासिष्ठञोऽस्तीति किं नियमार्थेन सूत्रेणेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) छञोरपीति । “ओदेशे” इति ठञ् ॥
 भाष्ये—कालाट्टम्भु वार्तिकोच्चारणप्रसंगेनोक्तः ॥ ननु “ओदेशे”
 इत्यन “वृद्धात्” इत्यस्य निवृत्ताकारे वृद्धाच्चावृद्धाच्चेति तैवेन तस्मिन्
 “वृद्धात्प्राचाम्” इति स्पष्टमेत आह—उद्धाति ॥ वृद्धात्प्राचामिति
 ठञ् इति । इत्येतत्तस्मात्तस्यैव “ओदेशे ठञ्” इत्यनेन वृद्धादुभौ वि-
 षेधितत्वादानुमानादित्यर्थः । गल्लभास्तव इति । गल्लवारुः—
 प्रकृतिः ॥ न चेति । परस्मैतत्तामस्यारपूर्वस्येण वृद्धेऽपि विधानानु-
 मानात्तस्मान्नवकाशात्तैवेन भाष्यवाक्योपपत्तौ विप्रतिषेधोऽयुक्त इत्यर्थः ॥

(५४२८ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २६ ॥)

॥ * ॥ योपधप्रस्थादीनां वुञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योपधप्रस्थादीनां वुञ् ठञ्जिठ्ठाभ्यां
 भवति विप्रतिषेधेन ।

योपधावुञ् भवतीत्यस्यावकाशः—साङ्गादय-
 साङ्गादयकः, कापित्यकः ।

ठञ्जिठ्ठयोः स एव ।

दौसरूप्यं नाम वाहीकग्रामः, तस्मादुभयं प्राप्नो-
 ति, दासरूप्यकः ॥

प्रस्थान्ताहुव् भवतीत्यस्यावकाशः—भालाप्रस्थ-
 कः ।

ठञ्जिठ्ठयोः स एव ।

पातानप्रस्थं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नो-
 ति, पातानप्रस्थकः ॥

१ अ. वुञ्क मस्य पाठः ।

२ “दासरूप्यं—दासरूप्यः” इति च. छ. पाठः ।

३ “पातालप्रस्थं—पातालप्रस्थः” इति च. छ. पाठः ।

पुरान्ताद् वुञ् भवतीत्यस्यावकाशः—काञ्चीपुर-
 काञ्चीपुरकः ।

ठञ्जिठ्ठयोः स एव ।

नान्दीपुरं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति,
 नान्दीपुरकः ॥

वहान्तावुञ् भवतीत्यस्यावकाशः—वातवह-
 वातवहकः ।

ठञ्जिठ्ठयोः स एव ।

कौकुडीवहं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति,
 कौकुडीवहकः ॥

(५४२९ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २७ ॥)

॥ * ॥ ओश्च ठञः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ओश्च ठञो वुञ् भवति विप्रतिषेधेन ।

ओष्ठञोऽवकाशः—नैपादकर्तुः ।

वुञः स एव ।

आभीतमायोरुभयं प्राप्नोति, आभीतमायकः ॥

(५४३० विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २८ ॥)

॥ * ॥ जनपदानामकाणौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) जनपदानामकाणावोष्ठञो भवती
 विप्रतिषेधेन ।

अकस्यावकाशः—अङ्गाः—आङ्गकः ।

ओष्ठञः स एव ।

जिह्वो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति, जैह-
 वकः ।

अणोऽवकाशः—कपिक—आपिकः ।

ओष्ठञः स एव ।

इक्ष्वाकवो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति,
 ऐक्ष्वाकः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अकाणाविति । “अङ्गादपि ह्रस्व-
 नविपवाद” इत्यकः । “ओपधादण्” इत्यण् ॥

(५४३१ विप्रतिषेधाभाववार्तिकम् ॥ २९ ॥)

॥ * ॥ न वा वुञपवादात्त्वादणः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन ।

किं कारणम् ?

वुञपवादात्त्वादणः । वुञपवादोऽण्, वुञ्च—ओष्ठञं
 वाधिष्यते ॥

(प्रदीपः) वुञ्चेति । परत्वादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) न वाऽर्थो विप्रतिषेधेनेति । ओष्ठपणोरिति शेषः ॥

३ “कौकुडीवहं—कौकुडीवहः” इति च. छ. पाठः ।

४ “नैपादकर्तुः” इति छ. पाठः ।

(५४३२ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ३० ॥)

॥ * ॥ कोपघादणोऽकेकान्ताच्छः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कोपघादण् भवतीत्यस्यावकाशः—निछीनक-
नै-
लीनकः ।

कोपघादण् भवतीत्यस्यावकाशः—निछीनक-
नीनकः ।

अकेकान्ताच्छो भवतीत्यस्यावकाशः—आरीह-
णकम्—आरीहणफीयः ।

ब्राह्मणको नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति, ब्रा-
ह्मणफीयः ॥

(मदीपः) कोपघादण इति । जनपदवाचिनः कोप-
घादोऽपिधीयते तस्मादित्यर्थः ॥ आरीहणकमिति । अरी-
हणेन निर्हृतमिति 'युच्छणकठ' इति युम् । अयस्य जनपदवा-
चीति कोपघादणो न विषयः ॥ ब्राह्मणक इति । 'ब्राह्मण-
कोशिके संज्ञायाम्' इत्यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनो यत्र
देशे तस्मिन्नेवं ब्राह्मणकशब्दो निपातितः ॥

(उद्घोतः) 'कोपघादणोऽकान्ताच्छः' इति भाष्ये पाठः ॥
ननु 'प्रलोचर' इति विहितकोपघातः 'बृद्धाच्छः' परः, तस्मापि
जनपदद्वयम् बाधकः, ततोऽपि परः 'बृद्धादके', इति सिद्धमेव
तद्वाचकत्वमिति किमनेन वार्तिकेन । इत्यत्र आह—जनपदवाचिन
इति । 'कोपघादण' इति स्वतन्त्रपक्षेणेति भावः । ब्राह्मणफीये
'बृद्धादकेकान्त' इति छः ॥

(५४३३ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ३१ ॥)

॥ * ॥ धन्वयुजश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) धन्वयुजश्च छो भवति विप्रतिषेधेन ।
धन्वनो बुज् भवतीत्यस्यावकाशः—पारेधन्व-
पारेधन्वकः ।

छस्य स एव ।
आष्टकं नाम धन्व तस्मादुभयं प्राप्नोति, आष्ट-
फीयः ॥

(मदीपः) धन्वयुज इति । धन्वशब्दो मरुदेशवाची ॥
पारे धन्वेति । धन्वनः पारमिति 'पारे मध्ये यस्मा वा'
इत्यव्ययीभावः । 'अनक्ष' 'नपुंसकादभ्यतरस्याम्' इति पक्षे
ट्छसमासान्तः ॥ आष्टफीय इति । 'बृद्धादकेकान्त'
इति छः ॥

(उद्घोतः) 'पारेधन्व'शब्दो मरुदेशविशेषवाची । अत्र
भाष्ये पारेधन्वमिति पाठः । कश्चित्पारेधन्वेति, तदुभयसिद्धये
आह—पक्षे ट्छिति । 'अनक्ष' इति त्वनुवृत्तिप्रदर्शनाय ॥

(५४३४ विप्रतिषेधामात्रोपपादकवार्तिकम् ॥ ३२ ॥)

॥ * ॥ न वा छस्य पुनर्वचनं छापवाद-
निवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन ।

किं कारणम् ॥

छस्य पुनर्वचनं छापवादननिवृत्त्यर्थम् । सिद्धोऽत्र
छः "बृद्धाच्छः" (धा११४) इत्येव ।

तस्य पुनर्वचनं एतत्प्रयोजनम्—येऽन्ये तदप-
घादाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम् ।

स यथैवान्यांस्तदपवादान् वाधत एवमिममपि
वाधिष्यते ॥

(मदीपः) येऽन्य इति । शुवादयः ॥ स यथैवेति ।
तत्तथापवादत्वादेव छो वाधको न तु परत्वादित्यर्थः ॥

(७५४ तिथिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ भा. ५१)

१५४५ जनपदतद्वध्योश्च

॥ ४ । २ । १२४ ॥

(बुजोऽधिकरणम्)

(५४३५ सूत्रातिशयसिद्धांशवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ जनपदतद्वध्योर्बुज् विधानेऽव-
यवमात्रात्प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) जनपदतद्वध्योर्बुजो विधानेऽवयव-
मात्रात्प्राप्नोति । मौजो नाम वाहीकेषु ग्रामस्तस्मिन्
भवो मौजीयः ॥

एवं तर्हि जनपदादेव जनपदाशयेः ॥

(मदीपः) तस्यावयवित्वद्वधिरिति यष्टीसमासाश्रयेण कोद-
यति-जनपदेति ॥ अवयवमात्रादिति । यो जनपदस्या-
वधिः—मीमा-अजनपदोऽपि, तस्मादपि प्राप्नोति, विज्ञेयानुपादा-
नादित्यर्थः ॥ मौजो नाम वाहीकेष्विति । सामीपिकमिद-
मधिकरणम् । तेन 'वाहीकग्रामेभ्यः' इति ठञ्जिदौ न भवतः ॥
एवं तर्हीति । स चासाववयवित्वद्वधिरिति कर्मधारय
आधीयते इत्यर्थः । कस्मात्साववधिरिति चेत्, प्रत्यासरथा जन-
पदस्येति विज्ञायते ॥

(उद्घोतः) ननु 'तद्वधिरः' इति छापवाकर्मधारयः, तत्कथं
मिदं नोभयम् । अत आह—तस्यावधिरिति ॥ ननु जनपदावय-
वस्याजनपदत्वात्कथमवयवमात्रादप्यसित आह—यो जनपदस्येति ।
तद्वधिरपिदाश एव पूर्वपक्ष इति भावः ॥ ननु वाहीकग्रामः कथं
तस्य जनपदसावधिः । तत्तेऽपि वा ठञ्जिदौ युजो इति मौजीय
इत्ययुक्तत आह—सामीपिकमिति । एवं च वाहीकसमीपः

दृश्यते ॥

१ 'आष्टकं-आष्टफीय' इति च. न. पाठः ।

२ 'अवयवमात्रादिति । यो' इति पाठः क. पुच्छे वाति ।

१ इदानीमेव उद्धितपुलकेषु 'कोपघादणोऽकान्ताच्छः' इत्येव पाठ
उपलभ्यते । क. पुच्छे 'कोपघादणोऽकेकान्ताच्छः' इति पाठ उपलभ्यते ॥

२ क. पुच्छे 'अकेकान्ता' इति पाठोऽपि उद्धितेषु 'अकान्ता' इति
पा० न० २५

स आगः, बह्वीकरूपजनपदस्यावधिरेति भावः ॥ भाष्ये—अव-
यवमात्रादित्वावधिभूतजनपदावयवमात्रात्वीमात्राभावेरपीत्यर्थः ॥

(५४३६ सूत्रांशवैयर्थ्यप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ जनपदादिति चेद्वचनानर्थक्यम् ॥*॥

(भाष्यम्) जनपदादिति चेद्वचनग्रहणमनर्थ-
कम् । सिद्धं जनपदादित्येव ।

(प्रदीपः) बुजेवेति । त्रिगतौ भवद्वैगतैक इत्यत्रेत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—जनपदावधेरुजेव यथा
स्यात्, यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ।

१. किं चान्यत्प्राप्नोति ?

छः ।

गतोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदादुच्यते पूर्वविप्रतिषिद्ध-
मिति वक्ष्यति स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो
भवति ॥

(७५५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ आ. ५२)

१५५० अरण्यान्मनुष्ये ॥ ४।२।२९ ॥

(संग्राहकभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते—मनुष्य इति, पथ्यध्याय-
न्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम् । आरण्यकः
पन्थाः, आरण्यकोऽध्यायः, आरण्यको न्यायः,
आरण्यको विहारः, आरण्यको मनुष्यः, आरण्यको
हस्तिः ।

चा गोमयेष्विति वक्तव्यम् । आरण्यका गोमयाः ।
आरण्या गोमयाः ॥

(७५६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ आ. ५३)

१५५१ विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम्

॥ ४ । २ । १३० ॥

(५४३७ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ कुरुयुगन्धरेभ्यो वाचनान्मनुष्य-
तत्स्ययोर्बुज्विधानम् ॥*॥

(भाष्यम्) कुरुयुगन्धरेभ्यो वाचनानां “मनुष्य-
तत्स्ययोर्बुज्” (४।२।१३४) इत्येतद्भवति विप्रति-
षेधेन ।

कुरुयुगन्धरेभ्यो वाचनस्यावकाशः—कौरवः,
कौरवकः, योगन्धरः, योगन्धरकः ।

मनुष्यतत्स्ययोर्बुज् भवतीत्यस्यावकाशः—अन्ये
कच्छादयः—काच्छको मनुष्यः, काच्छकमस्येक्षि-
तम्, हसितम्, जल्पितम्, सितम् ।

इहोभयं प्राप्नोति, कौरवको मनुष्यः, कौरवक-
मस्येक्षितम्, हसितम्, जल्पितम्, सितम् । बुज्
भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) अन्ये कच्छादय इति । समुदाये कार्यं
विधीयमानं केषु चिदप्यवयवेषु प्रवर्तमानं सावकाशमेवेति
मन्यते ॥

(उद्द्योतः) औभ्यां बुजित्वर्थः । ‘मनुष्यतत्स्योः’ इति निलो
बुज् ॥ ननु कुरोस्त्र पाठो न्ययोऽत आह—समुदाये इति ॥

(कुरुशब्दस्य विप्रतिषेधानर्थक्ये भाष्यम्)

नैप युको विप्रतिषेधः ।

न हि कुरुशब्दस्यान्ये कच्छादयोऽवकाशः ।
कुरुशब्दस्य यः कच्छादिषु पाठः सोऽनवकाशः ॥

न खस्यपि कुरुशब्दो विभाषां प्रयोजयति ।
अनेन बुज्, कच्छादिपाठादभविष्यति ।

सैषा युगन्धरार्था विभाषा ॥

(प्रदीपः) न हीति । सर्व एवावयवास्त्राज् कार्यित्वेन
निर्दिष्टा इति भावः ॥ सैवेति । ननु युगन्धरशब्दादपि ‘अद्व-
द्वादपि’ इति निलो बुजि सिद्धेऽन्तरेणपि विभाषामहर्णं विकस्यो
विज्ञास्यते । नैतदस्ति । युगन्धराभिलो बुज्, ‘अद्वद्वाद’
इत्यनेन नु विभाषैवेत्यपि विज्ञायते । तस्माद्विभाषाप्रहर्णं
कर्तव्यमेव ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—न खलवपीति । विकस्यस्य ह्यप्रहर्ण-
मात्रेण सिद्धेरिति भावः । एवञ्चामनुष्यतत्स्योरनेन बुज्, कच्छादि-
पाठावर्ण, एवेत्यु कच्छप्रहर्णं बाधित्वा बुजेवेति विप्रतिषेधोऽनर्थकः
इति भावः ॥

(७५७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ आ. ५४)

१५५४ कच्छादिभ्यश्च ॥ ४।२।१३३ ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(निज्ञासाभाष्यम्)

किमर्थं सात्वानां कच्छादिषु पाठः क्रियते ?

(५४३८ पाठप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ सात्वानां कच्छादिषु पाठोऽण-
विधानार्थः ॥*॥

(भाष्यम्) सात्वानां कच्छादिषु पाठोऽणविधा-
नार्थः क्रियते । अन्यथा स्याद्, बुज् मा भूदिति ॥

(५४३९ पाठप्रयोजनाभावबोधकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न चाऽपदातिगोयवाग्रहण-
मवधारणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न चैतत्प्रयोजनमस्ति ।

किं कारणम् ?

अपदातिगोयवाग्रहणमवधारणार्थं भविष्यति ।
अपदातावेव सात्वात् । गोयवाग्वोरेव च सात्वा-
दिति ॥

(प्रदीपः) सात्वशब्दो गणे पठ्यते तस्य प्रत्याख्यानं
याह-न वेति । 'जनपदतद्वच्यो' इति बुद्धिं सिद्धे 'अपदातो
सात्वात्' 'गोयवावोश्च' इति बुद्धौ नियमादप्यत्रान्न भविष्यती-
त्यर्थः । ननु पुत्रभावे छ. प्रप्नोति न त्वणिति चिन्त्यमेतत् ॥

(उद्घोषः) सात्वशब्द इति । 'सात्वानाम्' इति भाष्ये
बहुवचनं तु अर्धगतनहुत्वस्य शब्द आरोपाद्भोजम् । सात्वानां
वाचकस्य किमर्थः । पाठ इति वाक्यार्थः ॥ पुत्रभावे छ इति । इद-
त्वादिति भावः । 'अपदातो' इति छन्दोऽणमनुपलं भावयमेवेन तद्यति-
रिक्तोऽणनिधानमिति भाष्यत्पारपर्यमाहुः ॥

(७५८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ भा. ५५)

१५५८ गर्तोत्तरपदाच्छः ॥ ४।२।१३७ ॥

(छाधिकरणम्)

(५४४० पूर्वविप्रतिषेधे वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद्
बुञ् विप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद् बुञ्
भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

गर्तोत्तरपदाच्छो भवतीत्यस्यायकाशः—श्वावि-
द्वर्त—श्वाविद्वर्तीयः ।

बुञोऽवकाशः—अज्ञाः—आहुकः ।

इहोभयं प्रप्नोति, वैगर्तकः ।

बुञ् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) श्वाविद्वर्तीय इति । श्वानं विध्यतीति
किप् । 'नहिइति' इति वीथे । श्वाविधा यत् इति समासः ॥

(वार्तिकप्रत्याख्याने भाष्यम्)

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ?

न वक्तव्यः ।

उक्तमेवाधग्रहणस्य प्रयोजनम्—जनपदाजन-
पदावधेर्बुञेव यथा स्यात्, यदन्यत् प्रप्नोति तन्मा
भूदिति ॥

(७५९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ भा. ५६)

१५५९ गहादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । १३८ ॥

(५४४१ मध्यमशब्दस्य आदेशिनिश्चायकं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गहादिषु पृथिवीमध्यस्य

मध्यमभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावो
वक्तव्यः । पृथिवीमध्ये भवो मध्यमीयः ॥

(प्रदीपः) 'मध्यो मध्यमं चाण् चरणे' इति गणपाठः, तं
विशेषेऽनस्थापयितुमाह—गहादिष्विति । पृथिवीमध्यवा-
च्येव मध्यशब्दो ग्राह्यः, न तु मध्यान्तरवाचीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु पृथिवीमध्यस्य प्रकृतित्वे तद्वदकमध्यश-
ब्दस्य मध्यमादेशेऽपि 'मध्यमीय' इत्यसगतमत आह—वाच्ये-
वेति । गहादिषु पृथिवीमध्यवाची 'मध्य'शब्दो ग्राह्यः, तस्य
च मध्यमादेश इति वार्तिकार्थः ।

अन्ये तु—गणसूत्रमनार्षम्, पृथिवीमध्यशब्दस्यैव मध्यमादेश
इत्याहुः ॥

(५४४२ अर्थनिर्णयविषये वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ चरणसम्बन्धेन निवासलक्षण-
णोऽण् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽण-
वक्तव्यः । त्रयः प्राच्याः । त्रय उदीच्याः । त्रयो
माध्यमाः । सर्वे निवासलक्षणाः ॥

(प्रदीपः) चरणसम्बन्धेनेति । पृथिवीमध्यं निवास
एषा चरणानामित्यत्रार्थे भाष्यमाध्वरणा इति भवतीत्यर्थः ।
चरणां कठादयः ॥ निवासलक्षण इति । सोऽस्य निवास
इत्यत्रार्थ इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) प्राक् निवातो वेधाम्, उदक् निवातो वेधा-
न्ते—प्राच्याः—उदीच्याः । 'पुप्राक्' इति यद ॥ माध्यमा
इति । प्रकृतवातिवेधान्, तदाह—माध्ये—सर्वे इति । अनेन
भाष्येण प्रागुदाहृतानां निवासे एव इति सूत्रयतीति केचित् ॥

इति भीषिवगृह्युत्तरवतीगर्भजतागोत्रीभट्टश्रुते भाष्यप्रदीपो-
द्घोषे चतुर्थोऽध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

(७६० विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ भा. ५७)

१५६२ वृद्धादकेकान्तखोपधात्

॥ ४ । २ । १४१ ॥

(सूत्रोपसंख्यानं भाष्यम्)

ईकान्तादीपीति वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्—ऐणीकीयः ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ॥

(५४४३ लघूपसङ्ख्यानबोधकं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं
सौसुकाद्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं कर्त-
व्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

सौसुकाद्यर्थम्, सौसुकीयः ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये चतुर्थोऽध्यायस्य द्वितीये पादे

द्वितीयमाहिकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

(प्रदीपः) अकेकान्तग्रहण इति । अकेकान्तग्रहणम-
पनीय कोपधग्रहणं व्यापकं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

इत्युपाध्यायजैष्यट्पुनर्कैय्यट्कृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थ-
स्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

	असिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।				
	प्राक्तनयोगः	आहिके १	आहिके २	आहिकमदल- योगः	सर्वयोगः
व्याख्यातसूत्राणि	७०३	४३	१४	५७	७६०
अध्याख्यातसूत्राणि	७१९	४८	४०	८८	८१०
समुदितसूत्राणि	१४२५	९१	५४	१४५	१५७०
वार्तिकानि	५३२७	६५	५१	११६	५४४३

(७६१ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १)

१५७१ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्

॥ ४ । ३ । १ ॥

(खनोऽधिकरणम्)

(५४४४ योगविभागोपधकार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ युष्मदस्मद्भ्यां प्रत्ययविधाने
योगविभागः ॥ * ॥(भाष्यम्) युष्मदस्मद्भ्यां प्रत्ययविधाने योग-
विभागः कर्तव्यः ।युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम् । छो भवति । युष्म-
दीयः, अस्मदीयः ।

ततः-खञ् ।

खञ् भवति युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम् । यौष्मा-
कीणः, आस्माकीणः ॥

किमर्थो योगविभागः ?

(प्रदीपः) खदादित्वाद्वत्त्वाद् छे प्राप्ते खन् विधीयते ।
ततश्च छे प्राप्ते चकारेण छोऽनुकृत्यते । एवं च खन्छाव-
न्यतरस्यां युष्मदस्मदोरविधीयते । तेन पक्षे यथाप्राप्तम् भवति ।
तत्र खञ्छोयोर्युष्मदस्मदोश्च संख्यासामान्याचारासंख्यं प्राप्नोति,
तद्विधिरुपगमाद्—युष्मदस्मद्भ्यामिति ॥ केचित्त्व-
ज्जाहुः—एक एवनेन खन् विधीयते, चकारेण तु तस्य सहायता
द्योत्यते । तत्र प्रकरणछेन—इति विज्ञायते । अन्यतरस्याग्रहणेन
चाणः प्रतिप्रसवः क्रियते । तत्र यद्येक एवापूर्वः खन् विधी-
यते, यदि वा त्रयः खञ्छाणः, सर्वथा नास्ति संख्यासामान्यमिति
यथासंख्यतिरासाय न कर्तव्यो योगविभाग इति ।अत्राहुः—चकारेण छस्यानुकर्षणं क्रियते, तेन यावदुक्तं
खञ्छाविति तावत् खञेति । ततश्च सिद्धोऽपि छप्रत्ययोऽने-
नैवाभावाच्च चकारेण समुच्चयार्थमात्रादुक्त्य विधीयत इति स्यादेव
यथासंख्यम्, अन्यतरस्याग्रहणेन तु खञ्छयोः पक्षोऽनुपपत्तिः
प्रतिपाद्यते । तदनुपपत्तौ आपवादामावात्खञ्छाज्ञेनाण् भवतीति
कृतः प्रत्ययत्रयस्यानेन विधानम् ॥(उद्घोषः) ननु खञ् एवनेन विधानात्रयाणां वा खञ्छाणां
विधानाद् क्व यथासङ्गमप्राप्तिः ? किमर्थं वा योगविभागः ? अत
आह—खदादित्वादिति ॥कुतः प्रत्ययत्रयस्येति । ननु यदि प्रत्ययत्रयाविधानं तर्हि द्वयो-
रपि न विधानम्, चेन सहायतामात्रचोतनात् । यदि तत्पर्यव-
त्स्यापि विधानाद्भयोर्विधानं तर्हि त्रयाणामपि, इति चेन्न; अन्य-
तरस्याग्रहणस्य ॥ पक्षोऽभावमात्रमर्थः, न त्वन्यमानोऽपि, नानार्थ-तापत्तेः । एवञ्च वाच्यस्य महानिमापया सिद्धत्वादन्यतरस्याग्रहण-
बोधितवदाभावे—अनेवेति खद्वयसंस्कारवेलायां निर्णीयते । यथासङ्ग-
सूत्रे च ‘निष्पत्त्यप्रामितिकालिकं सङ्ख्यासाम्यं’ गृह्यत, इति ‘यम-
उण’ इति सूत्रभाष्ये स्पष्टमित्याशयात् । तसहायत्वस्य प्रतियोगि-
सापेक्षत्वादाव्यवर्धेलायामेव तदुपपत्तिरित्यदोषः ॥ युष्मदस्मदो-
रिति—पक्षे ‘यापोः’ इतिवदानन्वये । पूर्वगुच्चारणमुत्तरार्थम् ॥

(५४४५ योगविभागफलबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ समसंख्याप्रतिपेक्षार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) संख्यातानुदेशो मा भूदिति ॥

(७६२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २)

१५७२ तस्मिन्नपि च युष्माकास्माकौ

॥ ४ । ३ । २ ॥

(आदेशाधिकरणम्)

(५४४६ योगविभागे वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आदेशचचने च ॥ * ॥

(भाष्यम्) किम् ?

योगविभागः कर्तव्यः । ‘तस्मिन्नपि युष्माका-
स्माकौ’ भवतः । यौष्माकः, आस्माकः ।ततः—‘खञि’ । खञि च युष्माकास्माकौ भवतः ।
यौष्माकीणः, आस्माकीणः ।

किमर्थो योगविभागः ?

समसंख्याप्रतिपेक्षार्थ इत्येव ॥

(५४४७ योगविभागसाधने वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र पुनः खञ्ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र पुनः खञ्ग्रहणं कर्तव्यम् । न
छान्तरेण खञ्ग्रहणं योगाङ्गमुपजायते ॥(प्रदीपः) तत्र पुनरिति । खनि—अपि चेति वक्तव्य-
मित्यर्थः । अन्यथा पूर्वसूत्रे खञेति चकारेण छोऽनुकृत इति
च एवानन्तर्यात्तस्मिन्नित्यनेन परावृत्त्येत ॥(उद्घोषः) ननु तच्छब्देन खञः परामर्शसिद्धिरसङ्गतमेव
तत्, अत आह—अन्ययेति ॥

(योगविभागसाधनप्रत्याख्यानं भाष्यम्)

तर्चादि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् ।

एवं वक्ष्यामि—तस्मिन् खञि युष्माकास्माकौ
भवतः ।

१ ‘प्रकरणाच्छेन—इति’ इति ड. पाठः ॥

२ यथासङ्गमप्राप्तिसुपान्वयति—अत खञ् एवनेनेति ॥

३ ननु युष्मदस्मदोरिति सूत्रे वदयमेवया पञ्चगुच्चारणमेव कथं न वृत्-

रमगवनस्यह—पञ्चगुच्चारणमिति ॥

४ ‘संख्यातानुदेशप्रतिपेक्षार्थः’ इति ड. न. पाठः ॥

ततः—अणि च । अणि च युष्माकास्माकौ भवत इति ॥

(प्रदीपः) एवं चक्ष्यामीति । एवं व्याख्यास्यामीत्यर्थः । तस्मिन्नियमेन पूर्वेण साक्षाद्विहितः यज् परामृश्यते, न तु चकारानुद्धृष्टः । चक्षब्दे हि समुच्चयस्य द्योतकः प्रकृतमनु-
कुर्यात् । तत्र किं प्रकृतं स्यादिति विचारप्रवृत्तौ लिङ्गिभवा छस्य प्रतीतिः, अव्यवहिता तु खज इति तस्यैव सवनाम्ना परामर्शो युक्त इति भावः । अथवा पूर्वसूत्रे योगविभागस्य व्याख्यातव्या भवे चकारेण छस्यानुकरणमिति कुतस्तस्यानन्तर्यम्, यतस्तस्य परामर्शः स्यात् ॥

(उद्घोतः) अस्यवहिता र्विति । साक्षादुच्चारणादिति भावः । तच्छब्दस्याभ्यवहिततुङ्सिपरामर्शवत्त्वादिति तात्पर्यम् । तदेतत्प्रवृत्ति—‘वानुद्धृष्टोत्तरम्’ इति । इदमेव युक्तम् । ‘अथवा’ इत्यादि तु श्रोत्रा व्याख्यानम् ॥

(७६३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ३)

१५७३ तवकममकावेकवचने

॥ ४ । ३ । ३ ॥

(५४४८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ एकार्थग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकार्थग्रहणं च कर्तव्यम् । एकार्थ-
योयुष्मदस्मदोरिति वक्तव्यम् ।

किमर्थम् ?

न एकवचन इत्येव सिद्धम् ?

न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

एकवचनाभावात् । एकवचन इत्युच्यते, न
चानैकवचनं पदयामः ॥

(प्रदीपः) कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययादिति न्यायात् प्रत्ययस्यैकवचनस्य ग्रहणं स्यात्, तस्य च नित्यत्वाद्बुक्-
प्रवृत्तनात् प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च एकवचनपरता युष्मदस्मदोर्न
समवतीति मत्वाऽऽह—एकार्थग्रहणं चेति ॥

(उद्घोतः) मनु ‘एक वक्ति’ इति व्युत्पत्त्या एकवचनशब्द-
स्यैव तदपेक्षसम्भवादाह—कृत्रिमेति ॥ नित्यत्वादिति । ‘अन्त-
र्रानि’ इति न्यायाधेयस्य बोधश्च ॥

(वार्तिकान्यथासिद्धिबोधकं भाष्यम्)

यदि पुनरेकवचनपरत्वेनापराजौ विशेष्येया-
ताम् ।

नैवं शक्यम्, इह हि प्रसज्येयाताम्—युष्माकं
‘प्रथो योष्माकीनाः । आस्माकीनाः ।

इह च न स्याताम् । तव छात्रास्तावकीनाः ।
मामकीनाः ।

तस्माच्चैवं शक्यम् ।

न चेदेवमेकार्थग्रहणं कर्तव्यम् ॥

न कर्तव्यम् ।

नैवं पारिभाषिकस्यैकवचनस्य ग्रहणम् ।

किं तर्हि ?

अन्वर्थग्रहणम् । उच्यते वचनम्, एकस्यार्थस्य
वचनमेकवचनमिति ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । तत्रार्थ—तावक इत्यादि
सिध्यतीति मन्यते ॥ नैवं शक्यमिति । अव्याहर्त्येत्याति-
दोषेणुद्धृत्वादिति भावः ॥ अन्वर्थग्रहणमिति । उभयगति-
रिह शास्त्रे समवति । तत्र विषयभेदेन कचित् कृत्रिमस्य ग्रह-
णम्, कचिदैकृत्रिमस्य, कचिदुभयोः ।

अथ वचनात् प्रत्ययलक्षणं भवतीति कस्मात्प्रामाण्यम् ।
उच्यते । अन्वर्थग्रहणे सत्यभ्यवहिता प्रतिपत्तिर्भवतीति तदेवा-
श्रितम् । ‘एकवचने’ इति च प्रथमादिवचनान्तं—युष्मदस्मदोः
समानाधिकरणं विशेषणम् ॥ एकस्येति । वाच्यवाचक-
संबन्धे पृष्ठी । एकार्थभिधानाय ये उच्येते युष्मदस्मदी तयो-
रादेशान्नित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननुयोग्यग्रहणं ॥ स्यात्, कृत्रिमस्यैव वा,
अकृत्रिमस्यैव ग्रहणं तु कर्तव्यम् ? अत आह—तत्र विषय-
भेदेनेति । व्याख्यानादिति भावः ॥ अव्यवहितेति । प्रत्यय-
लक्षणस्य तु निषेधप्रतिषेधद्वारा व्यवहितेत्यर्थः । किञ्च शास्त्राभा-
वेक्षया लौकिकन्यायनाभो युक्त । किञ्च ‘त्वमावेकवचने’ ‘प्रत्ययो-
त्तरपदयोश्च’ इत्याशायां एव सरणोदाहरणत्वेनात्रापीममेवाहृषा
अभवत् । नन्वेवम् ‘एकवचने’ इति सप्तम्येकवचनासंगतिरत आह—
एकवचने इति चेति ॥ प्रथमादिवचनान्तमिति । एवञ्च
एकार्थवाचके ये युष्मदस्मदी तयोरेति हेतोऽत्र बोधः । षष्ठ्यर्थे प्रथमा-
दिवचनमित्यन्ये ॥ तत्वेकार्थस्य वचनम्—वचनम्, न हि ते
युष्मदस्मदी, अत आह—वाच्येति । वचनशब्दः वरणव्युत्पत्त्या
प्रतिपादवपर इति भावः ॥

(७६४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ४)

१५७४ अर्धाद्यत् ॥ ४ । ३ । ४ ॥

(यतोऽधिकरणम्)

(५४४९ विधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अर्धाद्यद्विधाने सपूर्वाद्बुक् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्धाद्यद्विधाने सपूर्वाद्बुक् वक्तव्यः ।
वाङ्मयाधिकः । गौतमार्थिकः ॥

(५४५० विधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ दिक्पूर्वपदाद्यच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) दिक्पूर्वपदाद्यच्च उच्च वक्तव्यः ।
पूर्वार्ध्यः, पौर्वार्थिकः, दक्षिणार्ध्यः, दाक्षिणार्थिकः,
उत्तरार्ध्यः, औत्तरार्थिकः ॥

(वार्तिकक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते, यथान्यास एव दिम्पूर्व-
पदादर्धादुभयमुच्यते ।

इदमद्यापूर्वं कियते—अर्धाद्यद्विधाने सपूर्वा-
द्वमिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

तद् द्वेष्यं विजानीयात्—सर्वमेव विकल्पत इति ।

तदाचार्यः सुहृदभृत्याऽन्याचष्टे दिक्पूर्वपदाद-
र्धाद्यथान्यासमेव भवतीति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—सहृष्यमिति । 'दिक्पूर्वपदाद'
इत्यस्य स्थाने सूत्रकृच्छिद्विध्यादेव कृतमिति यो भाष्येत्तन्प्रतीदमाख्य-
यत इत्यर्थः ॥

(७६५ विधिवृत्तम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ५)

१५८५ श्वसस्तुद् च ॥ ४ । ३ । १५ ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(५४५१ आगमस्य टित्वकरणे आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ श्वसस्तुट्वादेशानुपपत्तिर-

नादित्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) श्वसस्तुटि कृते आदेशानुपपत्तिः ।

किं कारणम् ?

अनादित्वात् । तुटि कृतेऽनादित्वादादेशो न
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अनादित्वादिति । यद्यपि 'ठस्येक' इत्यनादि-
ग्रहणं नास्ति तथाऽप्यङ्गस्य निमित्तं यष्टस्येक इति सूत्रार्थाश्रय-
णाद् यथा 'कर्मणि षटोऽठ्' इत्यठ्वङ्गस्य निमित्तं न ठ इति
कर्मठ इत्यनेकादेशो न भवति, एव तुटि कृते समुदायोऽङ्ग-
सङ्गानिमित्तम्, न ठमात्रमिति कादेशो न प्राप्नोतीति भावः ॥

(बह्वोषः) समुदायोऽङ्गसङ्गानिमित्तमिति । चित्तमि-
दम्, 'ठस्येकः' इत्यत्र वर्णग्रहणपक्षे वर्णमात्रस्यैव प्रत्ययत्वेन,
समुदायग्रहणपक्षे च तस्यैव प्रत्ययत्वेन 'यदागमा' इति न्यायेन
तुट्त्वविशिष्टस्यापि प्रत्ययत्वेन उग्रहणेन च ग्रहणात् । तस्मान्मङ्गसङ्ग-
निमित्तत्वेऽपि निर्दिश्यमानपरिमाण्वा ठस्येवादेशेन च दोषाभावात् ।
तस्मादङ्गात्परमेति व्याख्यानमभिप्रेत्य—अनादित्वात्—इति आ-
प्यम् । तत्र योऽङ्गात्परो न स निर्दिश्यमानः, यश्च निर्दिश्यमानो

नासावङ्गात्पर इत्यादेशानुपपत्तिरिति भावः ॥ अनादित्वात् इत्यने-
नाङ्गात्परत्वाभावो बोध्यते । आदित्वे हि निर्दिश्यमानस्य तस्याङ्गा-
त्परस्य भवतीति बोध्यम् । समाधानान्तरमेव वक्तुम्—अङ्गनिमि-
त्तमेति नास्ति भगवत्स्येव सारम् ॥

(तुडागमस्य पूर्वान्तरत्वबोधकं भाष्यम्)

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ॥

(५४५२ पूर्वान्तत्वे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पूर्वान्ते कप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि पूर्वान्तः, कादेशस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः । शौवस्तिकम् ।

तान्तादिति कादेशः प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) शौवस्तिकमिति । 'द्वारायैना च' इति
वृद्धिप्रतिषेधः, ऐजायमश्च ॥

(परादिस्वाम्युपगमाप्यम्)

अस्तु तर्हि परादिः ।

ननु चोक्तं श्वसस्तुट्वादेशानुपपत्तिरनादित्वा-
दिति ॥

(५४५३ परादिस्वाम्युपगतदोषनिराकरणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वादित्पृश्य तुङ्गचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

तुडादिपृथ्वेति वक्तव्यम् ॥

(५४५४ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ संनियोगाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा चेन संनियोगः करिष्यते ।

तुद् च ।

किं च ?

यश्चान्यत्प्राप्नोति ।

किं चान्यत्प्राप्नोति ?

आदेशः ॥

(प्रदीपः) संनियोग इति । तेनागमादेशो राह भवतः ॥

(७६६ विधिवृत्तम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ६)

१५९२ सर्वत्रापच तलोपश्च ॥ ४।३।२२ ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(५४५५ सूत्रैकदेशप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हेमन्तस्याणि तलोपवचनानर्थक्यं

हेमन्तः प्रकृत्यन्तरत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हेमन्तस्याणि तलोपवचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

हेमः प्रकृत्यन्तरत्वात् । प्रकृत्यन्तरं हेमन्शब्दः ।
आतश्च प्रकृत्यन्तरम्, एवं ह्यह—हेमन् हेमप्रागनी-
गन्ति कर्णौ तस्मादेतौ हेमन्शुष्यत इति ॥

(प्रदीपः) हेम इति । हेमन्पर्यायो हेमन्शब्दोऽप्यस्ति,
तस्माद्वृत्ति कृते हेमन्मिति भविष्यति, नार्थसलोपविधानेन,
'सर्वनाण' इत्येव वक्तव्यम् । भाषाया च—एतद्वृत्तिविषय एव
हेमन्शब्दः श्रुतवाचीत्यस्यपदेन विग्रहः कर्तव्य—हेमन्ते साधु
हेमन्मिति । 'अन्' इति प्रकृतिभावाद्दिलोपामाव. ॥ हेमन्
हेमन्मिति । सप्तम्येकवचनस्य छन्दसि 'सुपा सुलृक्' इति
छन्दः । 'नदिसुलृक्' इति नलोपप्रतिषेधः ॥

(उद्योतः) अनेन घृणमाण्तलोभे विधीयेते । ननु हेमश-
ब्दस्य स्वगोशक्तत्वात् अर्धमेनेदोऽत आह—हेमन्तेति ॥ सर्वप्राणि-
स्येव वक्तव्यमिति । वेदे ऽप्या भाषा मा भूदिति वक्तव्यम् । छन्द-
सेवाविधाने लोके तदभाव आशङ्क्येतेति 'सर्वत्र' इति वक्तव्यम् ।
ननु 'हेमन्हेमप्रागनीति कर्णौ तस्मादेतौ हेमन्शुष्यत.' इति वेदे
प्रयोगाच्छ्रुति तत्तत्त्वेऽपि भाषाया तदभावेन तत्र 'हेमन्म्' इति
प्रयोगसिद्धयर्थं तलोप आवश्यक, भाषायामपि तत्स्वीकारेऽन्यत्रापि
तदभावोपापत्तिरत आह—एतद्वृत्तिविषय इति ॥ प्रकृतिभावा-
दिति । इदं च तलेपमन्तेऽपि 'त' इति समुदायलोप इति
पक्षे आवश्यकम् । अनेन व्यञ्जनस्य लोपः । 'यस्येति च' इत्यलोप
इति पक्षे लोपोपस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाच्च न टिलोप इत्यपि
नोप्यम् ॥

(५४५६ प्रत्याख्यानोपपन्नभक्त्यार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अलोपदर्शनाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अलोपः खद्यपि दृश्यते । पङ्क्तिर्हेम-
न्मिति ।

(उद्योतः) भाष्ये—अलोपः खद्यपीति । न च 'अण्व'
इति चकारेण यथाप्राप्तकत्वोऽपि बोधनेन तत्र च तलोपामावात्
हेमन्मिति सिद्ध्यतीति भाष्यम् । भाष्यविरोधेन यस्य तत्तात्पर्यकं
स्यामानात् । तत्पक्षेणा तलोपावरणस्यैवोचितत्वमेवेति भावः ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

अपर आह—हेमन्तस्याणवचनम्, अपि च तलो
पवचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

हेमः प्रकृत्यन्तरत्वात् अलोपदर्शनाच्चेत्येव ।

तत्र श्रुतभ्य इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अपर आह इति । सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानम् ।
तथा हि—छन्दस्येव रूपमस्मिन्—हेमन्म्, हेमन्तिकम्, हेम
न्तमिति । तत्र हेमन्शब्दस्य श्रुतवृत्ति हेमन्मिति भवति ।
'हेमन्ताच्च' इत्यनेन ऽपि हेमन्तिकमिति । 'सर्वे विधयः छन्दसि

विवर्त्यन्ते' इति हेमन्तशब्दाद्वृत्ति हेमन्तमिति भवति ।
भाषायां तु हेमन्हेमन्तशब्दयोर्द्वयवृत्ति हेमन् हेमन्तमिति
रूपद्वयमिदं सिध्यतीति नार्थं सूत्रेणेत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु 'सर्वत्र'ग्रहणतामर्थान्तपूर्वघृणेत्यस्यानुक-
रणेन भाषायां ऽप्या कत्वणो भाषा मा भूदिति 'सर्वत्राण' इत्यावश्य-
कमत आह—छन्दस्येवेति । 'सर्वत्र' ग्रहणतु 'सर्वत्र विभाषा गोः'
इतिवत्सपष्टार्थमेवेति भावः ॥ नन्वेवमपि ऽप्या वापादिरे 'हेमन्तम्'
इत्यस्यासिद्धिरत आह—सर्वे विधय इति ॥

(७६७ विधिसूत्रम् ॥ १ । ३ । १ आ. ७)

१५९३ सायचिरं प्राह्ये प्रगेऽन्ययेभ्यश्च्यु-
व्युलौ तुद् च ॥ ४ । ३ । २३ ॥

(व्युल्लोपधिकरणम्)

(विष्णुपद्यम्भकभाष्यम्)

चिरपरुपरारिभ्यस्त्रो वक्तव्यः ।

चिरसम्, परुसम्, परारितम् ।

प्रगस्यच्छन्दसि गलो-

पश्च नश्च वक्तव्यः ।

१ प्रलमात्मानम् ।

अग्रादिपञ्चाङ्गिमच्च स्मृतः ।

अग्रिमम्, आदिमम्, पश्चिमम् ।

अन्ताच्चेति वक्तव्यम् ।

अन्तिमम् ॥

(प्रदीपः) चिरपरुदिति । व्युल्लोपश्चा नस्य समावेश
इत्यते, न तु व्युल्लोपार्थोऽपि इत्याहुः ॥

(उद्योतः) समावेश इति । निरुद्ध्यते तदर्थनादिति
भावः ॥ इत्याहुरिति । अत्राचिधीन तु परुपरारिभ्या समावेशे
मानाभाव इति ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अथ सायचिरयोः किं निपात्यते ?

(५४५७ निपातनयोधकं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सायचिरयोर्मकारान्तत्वं

प्रत्ययसंनियुक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सायचिरयोर्मकारान्तत्वं प्रत्यय-
संनियोगेन निपात्यते । सायन्तनम्, चिरन्तनम् ॥

(प्रदीपः) सायचिरयोरिति । सत्येतेन सायशब्दस्य
विरुद्धत्वाच्च न मान्तत्वं निपात्यत इत्यर्थः ॥

(वार्तिकाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम्, मकारान्तः सायंशब्दः ।

(प्रदीपः) मकारान्त इति । अनेन सायंशब्दः प्रत्याख्यायते, अव्ययत्वादेव श्रुत्युलोः सिद्धत्वात् । चिरञ्चन्दस्यैव तु मान्तत्वं निपात्यते । सायंशब्दस्तु घञन्तोऽवसानमानवाची, न तु कालविशेषवाची—इति तस्येह ग्रहणमयुक्तमिति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु मान्तसायंशब्दस्याव्ययत्वादेव सिद्धे सूत्रे तदुपादानं व्यर्थमत्र आह—अनेनेति ॥ नन्वेवमपि घञन्तस्य सायंशब्दस्य 'सायिकः' इत्येतद्व्यापृत्तये तदुपादानमत आह—सायंशब्दस्तिवति ॥ तस्येह ग्रहणमिति । एतत्प्रकरणस्य प्रत्यये प्रकृति-त्वेन ग्रहणमित्यर्थः । अत्रापि 'कालात्' इत्यनुवचैत इति भावः ॥ न च सायंशब्दस्यापि लक्षणया कालविशेषपरत्वे कालाद्भुविवा-पाय सूत्रे तद्वृत्तम्, अनभिधानेन तत्र तदभावरूपनादित्याशयः ॥ केचित्तु—'मकारान्तसायंशब्दस्य घञन्तस्थानभिधानमेव' इति भाष्या-शयः । अत एवामे प्रश्नः—'कयं सायाहः' इत्यादिः, अन्यथाऽव-सानवचनस्य तात्कालिकलक्षणा 'सायाहः' इत्येकदेशिसमानोपपत्तौ प्रमासंगतिः स्पष्टयेत्याहुः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यदि मकारान्तः,
कयं सायाहः ?

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

सायमोऽहं मलोपः ।

सायमोऽहं मलोपो यकव्यः ।

कयं सायतरे ?

तरे चेति यकव्यम् ।

कयं सायम् साये ?

या सप्तम्यामिति यकव्यम् ॥

(प्रदीपः) सायमोऽहं इति । 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्य-
आदेशाद्यन्तो निर्दिष्टः । 'सख्यामिसायपूर्वस्याहस्य' इति ज्ञाप-
कदेशेदेशिसमाप्तः । सायतरे इति । तरेपि रूपमेतत् । या
सप्तम्यामिति । मलोपे च कृते 'साये' इति, भाष्यकार-
यथनप्राभाष्यादव्ययसंज्ञाऽभावः ॥

(उद्घोतः) ननु पूर्वादिनामावाक्यमनेनैकदेशिसमाप्तः ?
अन्यसमाप्ते तु पूर्वादिनामवैपरीत्यापत्तिरत्र आह—सख्यावीति ॥
नन्वेवमप्यव्ययत्वादिसिद्धिः कथमसंगतमत आह—आप्यकारेति ॥
'सायमप्यनमभिभारयन्त्यः' इत्यादि तु चिन्त्यमेवेत्याहुः ॥ चिर-
मित्यप्येतेभ्यः सिद्धे चिरदन्त्यस्य केनेव ढगो बाधे सिद्धे तदुपादानाय
चिरमित्यव्ययमप्राभाषिकनित्याहुः ॥

(वार्तिकाक्षेपभाष्यम्)

अथ प्राहप्रगयोः किं निपात्यते ?

(५४५८ निपातनबोधकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्राहप्रगयोरेदन्तत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राहप्रगयोरेकारान्तत्वं निपात्यते ।
प्राहेतनम्, प्रगेतनम् ॥

(वार्तिकाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम्, सप्तम्या अलुकाऽपि सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अलुकेति । 'यकालतनेषु कालनाम्नः' इत्य-
नेन ॥

(उद्घोतः) यकालेति । स च नित्य इति भावः ॥

(आक्षेपसमाधानभाष्यम्)

भवेत्सिद्धम्, यदा सप्तमी । यदा त्वन्या विम-
कयः, तदा न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) यदा त्वन्या इति । प्राहः सोढोऽस्य—प्राहे-
तन इत्यादौ ॥

(५४५९ शिवकरणाक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तुदुत्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

तुदुत्तादेशानुपपत्तिरनादित्यादिति । तुटि कृते-
ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अनादित्यादिति । अत्रसंज्ञानिमित्तस्य
योः—अनादेश उच्यमानो भृत्यशब्द इव तुटि कृते तुय-
व्योऽज्ञानिमित्तम्, न तु युवश्च इति न स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) यथादिग्रहणाभावादाह—अज्ञस्येति । अत्र-
त्यमपि भाष्यम्—'असत्तुद च' इति सूत्रस्य भाष्यस्यापत्तिरित्येव
व्याख्येयम् । नैपत्यं चिन्त्यं एव ॥

(पूर्वान्तबोधकं भाष्यम्)

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ॥

(५४६० पूर्वान्तबोधकं वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ पूर्वान्ते विसर्जनीयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि पूर्वान्तः, विसर्जनीयो यकव्यः ।
प्रातस्तनम्, पुनस्तनम् ।

परादौ पुनः सति "एतत्त्वसानयोर्विसर्जनीयः"
(८३१९) इति विसर्जनीयः सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) यदीति । यदान्तस्य रेफस्य विधीयमानस्तुटि
कृते अपदान्तत्वाच्च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तोपक्रमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि परादिः ।

ननु चोक्तं नुटि कृतेऽनादित्वादादेशोऽन प्राप्नो-
तीति ॥

(५४६१ एकदेशिपार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वादित्यस्य तुङ्गचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

आदित्यस्य तुङ्गवचनात् । तुङ्गादित्येति वक्त-
व्यम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

(सिद्धान्तभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ॥

(५४६२ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ संनियोगाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा चेन संनियोगः करिष्यते ।
तुद् च ।

किं च ?

यथान्यत्प्राप्नोति ।

किं चान्यत् प्राप्नोति ?

आदेशः ॥

(७१८ विधियुग्मम् ॥ ३ । ३ । १ आ. ८)

१५९४ विभाषा पूर्वाह्णापराह्णभ्याम्

॥ ४ । ३ । २४ ॥

(५४६३ मुदन्तव्यस्यवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पूर्वाह्णापराह्णभ्यां सुपन्तवचनं
सप्तमीश्रवणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वाह्णापराह्णभ्यां सुपन्तव्यं वक्त-
व्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

सप्तमीश्रवणार्थम् । सप्तम्याः श्रवणं यथा स्थानम् ।
पूर्वाह्णतनम्, अपराह्णतनम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

(प्रदीपः) सुपन्तवचनमिति । इत्यादिप्रदीपः-

(पूर्ववार्तिकस्यान्यथासिद्धत्वबोधकं भाष्यम्)

न वक्तव्यम् ।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवत्यत्र सप्तमीति,
यदयं “यकालतनेषु कालनाम्नः” (६।३।१७) इति
सप्तम्या अलुक् शास्ति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—भवत्यत्रेति । अत्र=राजवाचक-
शब्दे ॥

(५४६४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चेद-

व्ययात्सप्तमीप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चेदव्यया-
त्सप्तमी प्राप्नोति । दोषातनम्, दिवातनम् ॥

(प्रदीपः) दोषातनमिति । दोषाशब्दस्यापि काल-
वाचित्वादलुगनुमितयाः सप्तम्याः श्रवणप्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) तदाह—कालवाचित्वादिति ॥

(प्रत्याक्षेपपरं भाष्यम्)

अस्तु । ‘अव्ययात्’ इति लुग्वचिष्यति ।

इहापि लुक्प्राप्नोति—पूर्वाह्णतनम्, अपराह्ण-
तनम् ।

अलुगत्र लुक् वाचिष्यते ।

इहापि तर्हि याचेत—दोषातनम्, दिवातनम् ।

समानाश्रयो लुगलुका वाच्यते ।

यत्र समानाश्रयः ?

यैः प्रत्ययाश्रयः, अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्ते-
रुद्भवति ॥

न तिष्यति । इह हि सति प्रत्यये लुका भवित-
व्यम्, सति लुक्प्रत्ययलुका भवितव्यम् । तत्र च प्रत्यय
एव नास्ति कुतो लुग्वचिष्यति ॥

यैषा ज्ञापकेनासती पिभक्तिराहूयते । सा यथै-
वेह वाचिषा भवति—पूर्वाह्णतनम्, अपराह्णतन-
मिति, एवमिहापि स्थानं—दोषातनम्, दिवातनम् ॥

(प्रदीपः) समानाश्रय इति । ‘इतो’ अलुग्वचिष्यति-

पक्षः प्रक्रान्तः । तत्र प्रत्यय उत्पत्ते विभक्त्या भाष्यम्, न तु पूर्वम्; ततश्च 'अव्ययादाप्पुप' इत्ययमपि लुक्छितोत्पत्त्युत्तरका-
लभाविमुप्यागिकत्वादलुक्; समानाश्रयत्वात् बाध्यत इत्यर्थः ।
एतच्च हलन्तादित्यस्यानुवृत्तिमनपेक्षोच्यते ॥ तत्र च प्रत्यय
इति । प्राक्कृतितोत्पत्तेः सुप्सञ्ज्ञकः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु लुकोऽनेमिचत्वात्किमादाय समानामयत्वम् ?
अत आह—सुपो धात्विति । समानकालप्राप्तिकत्वमेव समाना-
मयत्वमिति भावः ॥ अन्तरङ्गत्वादिति । 'अन्तरङ्गानपि' इति
न्याये तु छगतिरिक्ता एवान्तरङ्गविषयो गृह्यन्त इति भावः ॥ ननु
'अव्ययाद्' इति लुक्; कथं तद्धितप्रत्ययपेक्षत्वम् ? अत आह—प्राति-
पदिकादिति ॥ एतच्चेति । एवञ्च तत्र तत्र तदनुवृत्तिर्नृपिकृतामेव-
ङ्गाभ्यविरुद्धेति भावः ॥ सुपः प्रत्ययस्य सत्त्वादिदमयुक्तमत आह—
प्राक्कृतितेति ॥ भाष्ये—आकुर्यत इति । उत्पातत इत्यर्थः ॥
सा यथैवेह बाधिकेति । तदनुमापयानुक्तप्रत्ययत्वर्थः ॥

(एदन्तरये साधकान्तरबोधकं भाष्यम्)
एवं तर्हि न ब्रूमः—'अलुक्त्वचनं ज्ञापकम्-मध-
त्यत्र सप्तमी' इति ।

किं तर्हि ?
भवति सुवन्तादुत्पत्तिरिति ।
किं पुनर्ज्ञाप्यमेतद्, यावता समर्थानां प्रथमा-
विति वर्तते सामर्थ्यं च सुयन्तेन ?
ज्ञाप्यमित्याह ।
कथम् ?

उद्याप्यातिपदिकादित्यपि वर्तते, तत्र कुत एत-
त्-सुयन्तादुत्पत्तिर्भविष्यति, न पुनर्दर्याप्याति-
पदिकादिति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—सुवन्तादुत्पत्तिरिति । 'साधकद्रव्यलिङ्ग-
सङ्ख्यावाक्यैः परिपूर्णाधेय पदस्य पदान्तरेण सम्बन्धः' इत्यर्थो
ज्ञाप्यत इत्यर्थः ॥ यावता समर्थानां प्रथमादिति । 'किं पुनः
समर्थम् ? अर्थाभिधाने यच्छक्त कृतवर्णानुपूर्विकपदम्' इति तत्त्वज्ञ-
भाष्योक्तेरिति भावः । कृतवर्णानुपूर्विकत्व पर—उद्याप्यातिपदिकार्थे
एवेत्यन्यत् ॥ न पुनर्दर्याप्येति । यद्यपि सत्यर्थावैव शक्यम्, ततः
प्रथमाप्यातिपदिनादित्यर्थो भविष्यतीति भावः ॥

(साधकान्तराक्षेपभाष्यम्)
कथं यच्चदुक्तम्—'वृद्धावृद्धावर्णस्वरङ्गजलक्षणे च
प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थम्' इति ?

(प्रदीपः) कथं यदिति । यत्तुल्यविधानेन समर्थस्य
प्रवृत्तित्वमनुमीयते तदा उद्याप्यातिपदिकाधिकारस्य वृद्धादिभि-

शेषणत्वेन उद्याप्यातिपदिकस्य प्रवृत्तित्वप्रतिपादनं प्रयोजनं
यदुक्तं तत्कर्तुं न विरुध्यत इति प्रश्नः ॥

(उद्धोतः) ननु ज्ञापकात्सुबन्तस्य प्रवृत्तिर्येऽपि 'प्रातिपदिव्या-
त्परः सुवन्तात्परः' इत्यर्थः । तत्र सुवन्तात्परत्वमव्यवहितम्, प्राति-
पदिकात्सु व्यवहितम्, सामर्थ्यात्, इति—प्रातिपदिकस्यापि संमिहितत्वा-
त्तद्विशेषणं 'वृद्धात्' इत्यादि भविष्यतीति को विरोधः ? अत आह—
यदीति ॥ वृद्धादिविशेषणत्वेनेति बहुव्रीहिः । अयं भावः—
'वृद्धाच्छ' इत्यादी 'वृद्धात्' इत्यादि प्रवृत्तिबोधकम्, तस्य प्रातिप-
दिकविशेषणत्वे तस्यैव प्रवृत्तित्वं लभ्यते इति प्रवृत्तित्वप्रतिपादनरूपं
यत्प्रयोजनं तदधिकारस्योक्तं तद्विरुध्यते इति । किञ्च विनिगमनाधि-
रहाद्युभयोर्विशेषणं स्यात्, ततश्च 'ज्ञानेनमय वीर्यः' इत्येव स्यात्,
'शरीरयम्' इत्यत्र न स्यात् । 'ज्ञा'शब्दोऽज्ञानन्त इति भावः ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)
समर्थस्य यद् वृद्धं उद्याप्यातिपदिकमित्येवमेत-
द्विज्ञायते ॥

(प्रदीपः) परिहारमाह—समर्थस्येति । समर्थस्य
विभक्त्यन्तस्य प्रत्ययप्रवृत्तिरेवाश्रितस्यावयवभूतं ज्ञाप्याप्याति-
पदिकं वृद्धादि चेद्वयति ततः समर्थोदेव प्रत्ययो भवतीति
नास्ति विरोध इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) समर्थस्येति । उद्याप्यातिपदिकादित्ये-
तत्सामर्थ्याच्च तस्यैव विशेषणं भविष्यतीति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)
यद्येतज्ज्ञाप्यते, कथं द्विपद आगतं द्विपदाह्वयम्,
प्रष्टौह आगतं प्रष्टयाह्वयम्, कीलालप आगतं
कीलालपाह्वयम्, पपुप आगतं पपिपह्वयम् ?

पद्मावः, ऊर्, आकारलोपः, प्रसारणमित्येते
विधयः प्राप्नुयन्ति ॥

(प्रदीपः) कथं द्विपद इति । विभक्त्यन्तारप्रत्ययोर-
त्तावाधीयमाणाया विभक्तिनिमित्तानि कार्याण्यन्तरत्वात् प्राप्नु-
वन्तीति प्रश्नः । सर्वत्र 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरसा रूपः' इति
रूपप्रत्ययः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—प्रष्टौह इति । 'वहव' इति विभः ।
एतद्भाष्यमाग्यात् एव 'छन्दति' इति नानुवर्तते, न हि विप्रह-
वावय छन्दः ॥ प्यन्तादिभि तु पिबोपस्य स्थानित्वाद् उर्ध्वम्, 'ही
उर्ध्वम्' इत्यत्र विमहय पिबोऽप्युपवृत्तय वा ॥ कीलालप इति ।
एतद्भाष्यमाग्यात् 'आनो मनिन्' इत्यादिस्थे 'छन्दति' इत्यस्याग-
म्यन्, तेनेवात्र पिन् । पिबि तु अनेल स्यात्, आन्तादि-
योऽननिर्धानात् ॥ पपुप इति । एतद्भाष्यमाग्यादेव बहुव्रीहि-

भावादेव न तत्रत्यस्य उद्याप्यातिपदिकस्य आह—उद्याप्यातिपदिकस्य इति ॥
१ एतद्भाष्यमाग्यात् एव 'छन्दति' इति नानुवर्तते, न हि विप्रह-
वावय छन्दः ॥ प्यन्तादिभि तु पिबोपस्य स्थानित्वाद् उर्ध्वम्, 'ही
उर्ध्वम्' इत्यत्र विमहय पिबोऽप्युपवृत्तय वा ॥ कीलालप इति ।
२ एतद्भाष्यमाग्यात् 'आनो मनिन्' इत्यादिस्थे 'छन्दति' इत्यस्याग-
म्यन्, तेनेवात्र पिन् । पिबि तु अनेल स्यात्, आन्तादि-
योऽननिर्धानात् ॥ पपुप इति । एतद्भाष्यमाग्यादेव बहुव्रीहि-

१ उद्याप्यातिपदिकादिप्रत्ययानुवृत्तौ कर्तव्यम् ॥
२ ज्ञापकमयमिति । वृद्धादिसंज्ञानवधिरेतत्तत्त्वं वृद्धात्-विभक्ति-
वृद्धात् सुवन्तात्पर्यं स्यात् । लुकोक्तस्य प्रत्ययस्य वृद्धात्पर्यय-
प्रत्ययस्यो न स्यादित्यर्थः ॥
३ ननु वृद्धादिनेन मतिरिति विशेष्यमिति । एतच्च हल एतदपि विदितव्यम्

केऽपि वृत्तिरुच्यते, 'भाषायां सदवस' इत्यत्र सदादिग्रहणं तदा-
हरणमात्रमिलाहुः ॥

(प्रत्याक्षेपनिरासभाष्यम्)

लुकि कृते न भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) लुकि कृत इति । कृताकृतप्रसङ्गित्वाभिल-
त्वादिति भावः । वर्णाश्रयत्वाद् भस्मज्ञायाः प्रत्ययलक्षणत्वा-
भावात्पद्मादिभूतमित्यम् ॥

(उद्योतः) निरुत्वादिति । पदस्य विभक्त्यान्वाख्याने
इदम् ॥

(पुनः प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि सामस्य साधु सामन्यः, वैमन्यः ।
"न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य" (८।२।७) इति नलोपः
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) इह तर्हि । नलोपस्य प्रत्ययलक्षणेन प्राप्त्या
नित्यत्वं मन्यते ॥

(उद्योतः) नलोपस्येति । कुत्रापि प्रत्ययलक्षणेन पदत्वा-
दिति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपनिरासभाष्यम्)

लुकि कृते भत्यान्न भविष्यति ।
इदमिह संप्रधार्यम्—लुक् क्रियतां नलोप इति,
किमत्र कर्तव्यम् ?
परत्यान्नलोपः ।

एवं तर्हि इदमिह संप्रधार्यम्—नलोपः क्रियतां
तद्धितोत्पत्तिरिति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्यान्नलोपः ।
अस्तिह नलोपः, तस्यासिद्धत्वाच्चित्तोत्पत्ति-
र्भविष्यति ।

परिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽस्तिरुः, न चेदं तत्र
परिगण्यते ।

इदमपि तत्र परिगण्यते ।

कथम् ?

सुन्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः—सुपो
यिधिः सुन्विधिः, सुयन्तादिभिः सुन्विधिरिति ॥

(प्रदीपः) परत्यादिति । द्वावपि दृष्टान्तलोपो मिले ।
'नम्य लक्षणान्तरेण निमित्तं सिद्ध्यते न तदभिलक्षम्' इति
नलोपोऽपि मिले इति भावः । एतत् 'अन्तरङ्गानपि विधीन्
बहिराग्रेण एव बाधते' इत्येवमादिभिलोच्यम् । एतदेव व्याधयणी-
यम्, भव्यत्वाऽन्तर्गतत्वाद्वात्तद्वद्वयो मिलनपि दृष्टं बाधेत् ।
तदुच्यम्—परमित्यान्तर्गतप्रतिपदविधयो विरोधिन्याते तेषां
भिः प्रसङ्गे परवर्तीयन्मिति । सुयन्तादिधिरिति । शतस्य

तद्धितोऽपि सुन्विधिरिति तत्र कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वादप्रवृत्तिः ।
तद्धिते ॥ कृते लुकोऽपि सुन्विधित्वात्तत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद्बहु-
प्रवर्तते, ततो भत्यान्नलोपाभावः ॥

(उद्योतः) ननु लुकि सति भवे पदवामावाङ्गलोपाप्राप्तेः
कथं तस्य नित्यत्वम् ? अत आह—यस्येति ॥ परमित्येति । एते
विषयो विरोधिभिः पूर्वदिग्भिः समीपाते भवन्तीति शेषः ॥ तेषां
मिथः प्रसङ्गे—परमित्याद्योरेकत्र प्रसङ्गे परमित्यान्तरङ्गेति पाठरीत्या
वर्षत्परन्तर्गलीय इति परिभाषार्थः ॥

अन्ये तु—पद्मादिभिष्ये 'लुकि कृते' इति भाष्यस्यान्तरङ्गा-
नपीति न्यायेनेति शेषः । लुकि कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेन पदत्वसम्भा-
वलोपः प्राप्नोतीत्याह—इह तर्हि । उत्तरयति—लुकि कृते
भत्यादिति । समानावधिकत्वं पदत्वबाधो भव्येनेति भावः ।
'इदमिह' इत्यादि भाष्यं तु 'अन्तरङ्गानपि' इति परिभाषाऽन-
भिधयोरेकदेशिकोक्तप्रत्युक्तिपरमिलाहुः ॥

(७६९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ९)

१५९५ तत्र जातः ॥ ४ । ३ । २५ ॥

(जातार्थोधिकरणम्)

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं जातादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते ?

(प्रदीपः) जातादिषु घाटीनामपेक्षामाश्रित्य शेषमहर्षं
प्रत्याख्यातम् । इह तु शेष इत्यस्य लक्षणत्वमधिकारत्वं चाश्रित्य
जातादयोऽक्षेपः—किमर्थमिति । प्रत्ययार्थवशेनाभिधान-
सामर्थ्येन च समर्थविभक्तिरूपस्य इति तन्निर्देशोऽपि न कर्तव्य
इति भावः ॥

(उद्योतः) ननु 'क्षेपे' इत्यपि केऽपि समर्थविभक्तिनिर्दे-
शायैतान्यावश्यकानीत्यत्र आह—प्रत्ययार्थेति ॥ ननु जातरूपमस्य
यार्थे सन्नया इव तृतीयाया अपि योग्यत्वादाह—अभिधानेति ॥

(सूत्रप्रयोजनभाष्यम्)

जातादिष्वर्थेषु घादयो यथा स्युः, स्यार्थे मा
भूययिति ॥

(प्रयोजनार्थेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

"क्षेपे" (४।२।२२) इत्यनुवर्तते, तेन स्यार्थे न
भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) तेन स्यार्थे इति । ननु स्यार्थोऽपि प्रत्ययवि-
धावनुयोगाच्छेपः, इति कुतश्च न स्युः ? उच्यते—अन्त-
रेणापि शेषाधिकारं चातुर्यव्यवस्थापस्याद्यर्थनिर्दिष्टया स्यार्थे
यादिषु प्राप्तेषु शेषाधिकारः स्यात्वंयतिरिषावर्षपरिग्रहार्थः ॥

(उद्योतः) स्यार्थेऽप्यतिरिच्येति । उर्युक्तद्वयमोषपुष्प-
सज्जीवरैः च ग्रहादिभिः भावः ॥

(चार्तिकवतरणमाप्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(५४६५ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ तत्र जातादिषु वचनं नियमार्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) नियमार्थोऽयमारम्भः । जातादिष्वेव चादयो यथा स्युरिह मा भूवन्—तत्रास्ते, तत्र शेत इति ॥

(प्रदीपः) तत्र आस्ते इति । सुप्र आस्त इत्यादावपि शेष इत्यस्य लक्षणत्वात्प्रत्ययप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) माथे—अयमारम्भ इति । 'तत्र जातः' इत्यादि सूत्रसह्यारम्भ इत्यर्थः ॥ नियमावादे प्रत्ययप्रसंगमुपपादयति—सुप्र इत्यादि ॥

(नियमानर्थव्यवोधकमाप्यम्)

यदि नियमः क्रियते, दार्पदाः सक्तचः, औलूखलो याचक इति न सिध्यति ।

संस्कृतमित्येवं भविष्यति ।

भवेत् सिद्धम्—दार्पदाः सक्तच इति ।

इदं तु न सिध्यति—औलूखलो याचक इति ।

संस्कृतं नाम तद्वचति यत्तत् एवापकृष्याभ्यवह्रियते, न च याचक उलूखलादेवापकृष्याभ्यवह्रियते । अवश्यं रन्धनादीनि प्रतीक्ष्याणि ।

तस्माच्चायौऽनेन नियमेन ॥

(प्रदीपः) संस्कृतमिति । उपयोगफला हि क्रिया संस्कार इति मन्यते ॥

(उद्घोषः) उपयोगः—साहाज्येनानादौ विनियोगः ॥

(नियमफलसाधकमाप्यम्)

कस्मान्न भवति—तत्रास्ते, तत्र शेत इति ।

अनभिधानात् ॥

तद्याद्यदयमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेऽपि ह्यर्थनिर्देशेषु यत्र जातादिष्वप्यधमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं न भवति, न भवति तत्र प्रत्ययोत्पत्तिः । तद्यथा—अङ्गुल्या खनति, वृक्षमूला-दागत इति ॥

(प्रदीपः) तद्याद्यदयमिति । अर्थनिर्देशाभरणवादिनाऽप्यनिर्दिष्टतयेऽवयवमाधनितव्यमनभिधानमित्यर्थः ॥

(सूत्रफलवोधकमाप्यम्)

न तर्हीदानीं जातादयोऽर्था निर्देष्टव्याः ।

निर्देष्टव्याश्च ।

किं प्रयोजनम् ?

अपवादविधानार्थम् । “प्रावृषष्टप्” (४।३।२६)

प्रावृषि जातः प्रावृषिकः ।

क मा भूत् ?

प्रावृषि भवाः प्रावृषेण्या यलाहकाः ।

यानि त्वेतानि निरपवादान्यर्थोद्देशनानि तानि शक्यान्यर्कतुम् । “कृतलब्धक्रीतकुशलाः” (४।३।३८) सौमो देवदत्त इति ॥

(प्रदीपः) अपवादविधानार्थमिति । असंकरेण विशिष्ट एवायंऽपवादा यथा स्युरित्येवमर्था अर्थनिर्देशा इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) नव्यर्थनिर्देशं विनाऽप्यपवादविधाने को दोषोऽत आह—असंकरेणेति । अन्यथा प्रावृष षण्यठसोः सर्वेष्वप्युपर्यायप्रसंगः स्यादिति भावः ॥

(७७० विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १०)

१६०४ श्रविष्ठाफल्युन्यनुराधास्वाति-

तिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढा-

बहुलालुक् ॥ ४ । ३ । ३४ ॥

(लुकोऽधिकरणम्)

(५४६१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः

स्त्रियामुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । चित्रायां जाता-चित्रा स्त्री । चित्रा ॥

रेवती । रेवती स्त्री । रेवती ॥

रोहिणी । रोहिणी स्त्री ॥

(प्रदीपः) रेवतीरोहिणीति । नक्षत्राणो लुकि शृते 'हनतद्वितलुकि' इति स्त्रीमत्त्वस्य लङ् । ततो गौरादिषु 'सिप्य-त्वादयश्च' इति पाठादादिद्यच्च न्यत्राचार्यचान्द्रीप् प्रत्ययः ॥

(उद्घोषः) . ननु गौरादी रेवतीरोहिणी नक्षत्रे'त्युक्तेः नर्थमेव डीप् । अत आह—सिप्यत्वादयश्चेति ॥ डीप्प्रत्यय इति । वैशङ्करोतिवत् 'लक्ष्ये तद्याद्य' इति न्यायस्य न, इत्त-द्वर्गा सिप्यत्वादिषु पाठारित्यादुः ॥

१ मातृप दत्ता (४।३।१०) इत्यनेन प्रावृषि कर्तुमित्यर्थे एवमनलोपि विधीयते । कर्तृपदम् (४।३।१६) इत्यनेन तु प्रावृषि कर्तु इत्यर्थे ट्प्रत्यय इति तयोर्वाक्यार्थवैदर्भ्यायैव पदार्थो न्य दित्यर्थः ॥

२ उक्तेषु चित्रा रेवती रोहिणीत्युक्तमित्युक्ते तेषां दृष्ट्यानां विवरणिनश्च नानाप्रकारेण भवत्यप्यत्र तदर्थः ॥

३ कर्माहूतेतिवदिति । कर्माहूतत्वात् मोक्षदीपवित्तमर्थेन डीप् च कर्माहूतत्वात् । एतन्निर्देशो लुकि । ननु वदन्तं प्रत्ययस्य डीप् इति । अत्रान्तरात्ततो डीप् कर्माहूतत्वात्, नाना । अत एव डीप् इति । अत एव डीप् कर्माहूतत्वात् इति भावः ॥

(५४६७ विधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ फल्गुन्यपादाभ्यां टानौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) फल्गुन्यपादाभ्यां टानौ चकव्यौ ।
फल्गुनी, अपादा उपदधाति ॥

(५४६८ विधिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अविष्टापादाभ्यां छण् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अविष्टापादाभ्यां छण्वकव्यः । आवि-
ष्टोयाः, आपाढीयाः ।

स तर्हि चकव्यः ?

(५४६९ प्रथमवार्तिकलङ्घनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा नक्षत्रेभ्यो बहुलं

लुग्वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा चकव्यः ।

किं कारणम् ?

नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात् । नक्षत्रेभ्यो बहुलं
लुगित्येवमत्र लुगमविव्यति ॥

(प्रदीपः) न धेति । लुक् एव प्रत्याख्यानम्, प्रत्यया-
स्तुल्येभ्योः ॥

(उद्योतः) गन्तु लुगिधानेन कर्त्तुं ताऽनादिविधायकप्रत्या-
ख्यानगत आह—लुक् धेति ॥

(७७१ विधिप्रश्नम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ११)

१६०९ प्रायभवः ॥ ४ । ३ । ३९ ॥

(प्रायभवार्थव्याख्यानम्)

(५४७० सूत्रप्रत्याख्यानं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन
कृतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रायमयग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

तत्र भवेन कृतत्वात् । यो हि राष्ट्रे प्रायेण
अपति तत्र भवेऽपीति भवति । तत्र "तत्र भवः"
(४।३।५३) इत्येव सिद्धम् ।

न तिष्ठति ।

अनित्यभवः प्रायमयः । नित्यमयस्तत्र भवः ॥

(प्रदीपः) तत्र भवेनेति । भवे सामान्ये प्रायभवस्यापि
प्रियेस्मान्तर्भावादिति भावः ॥

(ब्रह्मोक्तः) गन्तु भवेन प्रायमयस्य वचनमपेक्षा ? भवे-
देवराज भव—भव इति ॥

(५४७१ प्रत्याख्यानोपष्टम्भकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अनित्यभवः प्रायभव इति
चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्वाचान् मुक्तसंशयं तत्र भव उदा-
हरणं न्याय्यं मन्यते—सौम्यौ देवदत्त इति, तेनै-
तत्तुल्यम् । सोऽपि ह्यवश्यमुदकदेशादीन्यभिनि-
ष्कामति ।

अथैतद्वाचान् प्रायभवे उदाहरणं न्याय्यं मन्यते,
तत्र भवे किमुदाहरणम् ?

यत्तत्र नित्यं भवति—सौम्याः प्रासादाः, सौम्याः
प्राकारा इति ।

एवं तर्हि तत्र भव इति प्रकृत्य जिह्वामूलाङ्गुलेद्यो
विधीयते । स यथा तस्मिन् दृष्टापचारे—अङ्गुली-
यम्—इति भवति, एवं प्रायभवेऽपि भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अनित्यभव इति । अर्थभेदमनेनाचष्टे ।
यस्तत्र कदाचिद्भवति कदाचिन्न भवति सः—प्रायभवः । यस्य
तु नियत आधाराभ्येभावः सः—तत्र भव इति भावः ॥ एत-
न्निराकरोति—मुक्तसंशयेनेति ॥

(उद्योतः) मुक्तसंशयेनेतीति । यत्र 'तत्र भवः' इत्यत्र
सर्वं गृह्यते, अभिधानस्वाम्याद्या भवत्येति भावः ॥ भाष्ये—
देवदत्तस्यानित्यमवत्वमुपपादयति—सोऽपि ह्यवश्यमुदकदेशा-
दीनीति । अलाहरणार्थमिति भावः । 'उदकदेशादीनि' इति तस्मि-
न्पाठः । अथैवमुक्तः पाठः, अलादेः सुग्नदेद्येऽपि मूलमवा-
दिति बोध्यम् ॥ भाष्ये—यत्तत्र नित्यमिति । यत्र तदेवोदाहरणं
साम्प्रतं तु 'सौम्यो देवदत्तः' इति । यत्र संमत्तादिषु तदुदाहरणदा-
नमसंगतं स्यादिति भावः ॥ नित्यमवत्वैव 'तत्र भवः' इत्यत्र ग्रहणे
दोषान्तरमाह—भाष्ये—एवं तर्हीति । किञ्चित्परः । अन्त्युपेक्ष
वा दोषान्तरमाह—एवं तर्हीति ॥ दृष्टापचारे इति । ईदृश्याभि-
प्राते, अङ्गुलीयवत्प्राधान्येऽपीति यावत् । तस्मिन्नुदाहरणेऽङ्गुलीय-
मिति अवतीत्यर्थः ॥

(सूत्रप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—प्रायभव इति प्रकृत्य
उपजानूपकरणोपनीयेष्टकं चक्यति स प्रायमय एव
यथा स्यात्, तत्र भवे मा भूत् । उपजानुमयं
गङ्गिति ॥

(सूत्रप्रयोजनताम्ययामिद्विप्रदर्शकं भाष्यम्)

अयेदानीं तत्र भव इति प्रकृत्य शरीरायययाच-
छिधीयते सोऽत्र कस्तात्र अपति ?

१ 'विश्ववराह भवः' इत्यत्र वाच्यं, मुक्तं भवति ।

२ अत्रादारात् 'अपति' इत्युपपत्त्यै—इदमभिव्यक्त इति ॥

३ अङ्गुलीयवत्प्राधान्येति । अङ्गुलीयवत्प्राधान्यमुपपत्त्यै विधीयते ॥

'अङ्गुलीयवत्' इत्यङ्गुलीयवत्प्राधान्यम् । तदाङ्गुलीयवत्प्राधान्यं भवति ते इदं
इति भावः ॥

अनभिधानात् ।

यथैव तर्ह्यनभिधानाद्यत्र भवति, एवं ङगपि न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अयेति । जानुसमीपस्थशरीरावयववाची-उपजानुशब्द इति भावः ॥ एवं ङगपीति । तत्रभवाधिकारे ङगिवधीयमानः प्रायभव एव भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु उपजानुशब्दस्य कथं शरीरावयववाचकत्वमत आह—जानुसमीपेति ॥ प्रायभव एवेति । अनभिधानस्याभावात्तत्र भविष्येष्ट एव तदुत्पत्तिर्भविष्यतीति नार्थः । 'प्रायभवः' इत्यधिकारेणेति भावः ॥

(७७२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १२)

१६१२ कोशाङ्गु ॥ ४ । ३ । ४२ ॥

(सम्भूताधिकरणे ङगप्रत्ययः)

(५४७२ प्रत्ययस्यार्थयोषकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विकारे कोशाङ्गु ॥ * ॥

(भाष्यम्) विकारे कोशाङ्गुशब्दकल्पः । कोशास्य विकारः कौशेयम् ॥

(प्रदीपः) विकारे इति । 'तस्य विकारः' इत्यत्र प्रकरणे सूत्रमिदं कर्तव्यम् । 'एण्या ङ्' इति कृत्वा कोशादिति कर्तव्यम् ॥

(उद्घोषः) विकारे—इति नापूर्वमिलाह—तस्य विकार इति । तत्र लाघवमप्याह—एण्या इति ॥

(५४७३ उत्तरसूत्रानुपपत्तिर्द्वौकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ संभूते ह्यर्थानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) संभूत इति ह्युच्यमानेऽर्थस्यानुपपत्तिः स्यात् । न ह्यदः कोशे संभवति ।

किं तर्हि ?

कोशास्यादो विकारः ॥

(प्रदीपः) अर्थानुपपत्तिरिति । कौशेयशब्दस्य लौकिको योऽर्थः सूत्रव्यवहारात् स एव नोपपद्यते, लौकिकोऽर्थो न सद्यहीतः स्यादित्यर्थः । न ह्यद इति । कौशेयशब्दाभिधेयवत्सूत्रलक्षणं कोशेन सम्भवतीत्यर्थः । ननु कोशास्य वस्त्रकारणत्वात् कारणे च कार्यस्य सम्भवात् कथमर्थानुपपत्तिः ? नैव दोषः । लोकप्रतिष्ठापर्यन्त एव कृतः स्यात्, न हि कार्यावस्थायां लोकः कार्यकारणयोः सम्भवति नापेक्षनापाराधयेयमावमधिगच्छति, किन्तर्हि ? प्रतिधिकारभावम् ॥

(उद्घोषः) लौकिक इति । कथमेष्टार्थानुपपत्तिरिति 'अर्थानुपपत्तिः' इत्यस्यार्थ इति भावः ॥ स एवमिति । सम्भूताधिकारे क्रियमानो ऽर्थः ॥ सम्भवः—उत्पत्तिः, सम्भावना—अपेक्षस्य-आपेक्षितत्वात्—निरर्थकम् ॥ अद इत्यस्य च लोकं पुन्यमानमित्यर्थ-दाह—कौशेयेति । सम्भवद्विधा—उत्पत्तिद्विधा ॥ किं तर्हि प्रह-

तीति । तन्नुप पठ इति तु न सम्भवद्विधापेक्ष आधाराधियमावः, किन्त्ववयवेन आधारत्वेनधारः, न हि तया कोश इति भावः ॥

(प्रथमवार्तिकेतिव्याप्तिदर्शकं भाष्यम्) .

यदि विकार इत्युच्यते, भसन्त्यपि प्राप्नोति । भसापि कोशास्य विकारः ॥

(अतिव्याप्तिनिवारकभाष्यम्)

अथ सम्भूत इत्युच्यमाने किमौ कस्मान्न भवति ? किमिरपि कौशे सम्भवति ।

अनभिधानात् ।

यथैव तर्ह्यनभिधानात्किमौ न भवत्येवं भसन्त्यपि न भविष्यति । अर्थश्चोपपन्नो भवति ॥

(प्रदीपः) अर्थश्चेति । लौकिकोऽर्थो विकारे प्रत्ययविधानेन शास्त्रेणानुसृतत्वात्पुन्युचो भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) पुन्युचो भवतीति । स्वस्मिन् शब्दस्य साधुत्वनिवामको भवतीत्यर्थः ॥

(७७३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १३)

१६१८ कलाप्यश्चरथयवबुसाङ्गु

नु ॥ ४ । ३ । ४८ ॥

(देयसूत्राधिकरणे पुन्यप्रत्ययः)

(सूत्रार्थोपपादकभाष्यम्)

अयुकोऽयं निर्देशः । कालादिति वर्तते, न च कलापी नाम कालोऽस्ति ॥

नैव दोषः ।

साहचर्याच्चाच्छब्धं भविष्यति । कलापिसहचरितः कालः कलापी काल इति ॥

(प्रदीपः) कलापिसहचरित इति । यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति ॥ कलापीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—कालादिति वर्तते इति । 'काला-स्तापुप्रत्यय' इत्यत्रः । साहचर्यमुपपादयति—यस्मिन्निति ॥

(७७४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १४)

१६२३ तत्र भवः ॥ ४ । ३ । ५३ ॥

(तत्र भवार्थधिकरणम्)

(पदवृत्त्यभाष्यम्)

तत्रेति वर्तमाने पुनस्तत्रप्रवृत्तं किमर्थम् ?

(५४७४ तत्रप्रवृत्तप्रवृत्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तत्रप्रकरणे पुनस्तत्रव्ययनं

कालनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्रप्रकरणे तत्रेति पुनर्वचनं क्रियते कालनिवृत्त्यर्थम् । कालाधिशब्दे निपत्यते ॥

(उद्योतः) भाष्ये—कालाधिकार इति । 'कालात्साधु' इत्ययम् ॥ निवर्त्यते इति । तत्रशब्देनेति शेषः । न च 'तदस्य सोढम्' इत्यनेन विच्छेदात्तत्रग्रहणार्थवन्धः, तस्मिन्नापि पठितुं शक्यत्वादिति भावः ॥

(वार्तिकयोगेष्टमकभाष्यम्)

न हि काको वाश्यत इत्येवाधिकारो निवर्तन्ते, को वाऽभिसम्बन्धो यत्तत्रग्रहणं कालाधिकारं निवर्तयेत् ।

एषोऽभिसम्बन्धः—

कालाभिसम्बन्धं तत्रग्रहणमनुवर्तते, तत्रग्रहणं च तत्रग्रहणस्य निवर्तकं भवति, तस्मिन्निवृत्ते कालाधिकारोऽपि निवर्तते ॥

(प्रदीपः) न हि काक इति । ययौ काकवाशितस्य कालाधिकारनिवृत्तिर्नाभिधेया तथा तत्रशब्दस्यापीत्यर्थः ॥ तत्र ग्रहणं चेति । सप्तम्यर्थमात्रप्रतिपत्तिप्रयोजनं तत्रग्रहणं कालसम्बद्धस्य विशेषफलस्य तत्रग्रहणस्य निवृत्तिं विरोधात् करोतीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) विशेषफलस्येति । कालनिष्ठसप्तम्यर्थप्रतिपत्ति-फलस्येत्यर्थः ॥

(७७५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १५)

१६२८ गम्भीराज्यः ॥ ४ । ३ । ५८ ॥

(तत्रभववाधिकरणे व्यप्रत्ययः)

(७७६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १६)

१६२९ अव्ययीभावाच्च ॥ ४ । ३ । ५९ ॥

(५४७५ उपसङ्ख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ व्यप्रकरणे परिमुखादिभ्यः

उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्यप्रकरणे परिमुखादिभ्यः उपसंख्यानं कर्तव्यम् । परिमुख्यम्, पांयौष्ठ्यम्, पारिहन्यम् ॥

(प्रदीपः) व्यप्रकरण इति । 'अव्ययीभावाच्च' इत्येतदव्ययापकत्वादकृत्वा परिमुखादिभ्य एव नो विधेयः, गणे चाव्ययीभावकार्ययुक्तानि परिमुखादीनि पठितव्यानि न तु प्रातिपदिकान्येव । तेन तेषां बहुव्रीहितत्पुरुषाणां ग्रहणं न भविष्यतीति भावः ॥

(उद्योतः) ननु परिमुखादिभ्योऽव्ययीभावस्य एवेत्येत, अत्र एव एतारम्भे 'उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधः' इत्युक्तम्, तत्र 'अव्ययीभावाच्च' इत्येव सिद्धमत आह—अव्ययीभावाच्चेत्येतदिति ॥

(५४७६ उत्तरसूत्रातिव्याप्तिनिवारकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अव्ययीभावाद्विधाने उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्ययीभावाद्विधाने उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । औपकूलः, औपमूलः, औपशालः ॥

(प्रदीपः) अथ सूत्रं कियते तदाऽतिव्याप्तिपरिहारयेदं वक्तव्यमिलाह—अव्ययीभावादिति ॥

(उद्योतः) इदं वक्तव्यमिति । वक्ष्यमाणम्—उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधः' इत्येतदित्यर्थः । एवञ्च 'परिमुखादिभ्यः' इत्येवोच्यते 'अव्ययीभावाच्च' इति न वक्तव्यमिति भावः । बहुव्रीहितत्पुरुषाणामनभिधानाच्च ग्रहणमित्यन्ये ॥

(७७७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १७)

१६३० अन्तःपूर्वपदाद्गु ॥ ४ । ३ । ६० ॥

(तत्रभववाधिकरणे ठक्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते ।

(५४७७ संग्राहकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्ट्यते ॥ * ॥

(भाष्यम्) समानस्य—सामानिकः ।

तदादेशः—सामानग्रामिकः, सामानदेशिकः ।

अध्यात्मादिषु चेष्ट्यते—आध्यात्मिकः, आधिदैविकः, आधिभौतिकः ॥

(५४७८ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ऊर्ध्वदमाच्च देहाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऊर्ध्ववक्तव्यः—और्ध्वेन्द्रमिकम्; और्ध्वदैहिकम् ॥

(प्रदीपः) ऊर्ध्वदमाच्चेति । एव उत्तरपदे ठक्त्विति शोणेनोद्धृशब्दस्य मकारान्तत्वं निपात्यते ॥

(उद्योतः) उदाहरणे 'और्ध्व' इत्यनुसारश्रवणं कथम् ? अत आह—इमे इति । न तु देहे, और्ध्वदैहिकमिति भाष्ये तदनुचारादिति भावः ॥

(५४७९ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ लोकोत्तरपदस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ठक् वक्तव्यः । ऐहलौकिकम्, पारलौकिकम् ॥

(प्रदीपः) पेहलौकिकमिति । अनुवृत्तिर्यादित्वादुभय-
पदवृद्धिः ॥

(५४८० वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ मुखपार्श्वतसोरीयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) मुख पार्श्व इत्येताभ्यां तसन्ताभ्या-
मीयप्रत्ययो वक्तव्यः । मुखंतीयम्, पार्श्वंतीयम् ॥

(प्रदीपः) मुखंतीयमिति । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—तसन्ताभ्यामिति । वार्तिके पार्श्वता-
त्समासः ॥ अव्ययानां भेति । 'मुखपार्श्वतसोरोपश्च' इत्यनार्थ-
मिति भावः ॥

(५४८१ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ कुञ्जनस्य परस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ईयो वक्तव्यः, कुञ्चागमः । जनकी-
यम्, परकीयम् ॥

(५४८२ वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ ईयः कार्योऽथ मध्यस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) मध्यीयः ॥

(५४८३ वार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ वक्तव्यौ ।
माध्यमः, मध्यमीयः ॥

(५४८४ वार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ मध्यो मध्यं दिनं चास्मात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मध्यशब्दो मध्यंशब्दमापद्यते, दिनञ्च
चास्मात्प्रत्ययो वक्तव्यः । माध्यन्दिन उद्गायति ॥

(प्रदीपः) मध्यमीय इति । गहादिषु 'मध्यो मध्यं
चाप् चरणे' इति वरपठितं तत्र पृथिवीमध्यमवाची मध्यशब्दो
श्रुत इत्युक्तम् । ततोऽन्यत्रापि भवार्थे मध्यमीय इति यथा
स्यादिति मीयप्रत्ययविधिः । जातादिषु पृथिवीमध्यवाचिन एव
मध्यमीय इति यथा स्यात्, मध्यान्तरवाचिनो मा भूदित्येवमर्थं
गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभाव इत्युक्तम् ॥

(उद्घोषः) गहादिपाठादेव सिद्धे इदं किमर्थम् ? अत आह—
गहादिष्विति ॥ प्रकृतवार्तिकप्रणेजनमाह—ततोऽन्यत्रापीति ।
ननु गहादिषु सर्वमध्यशब्दस्य ग्रहणमख्यं, इदञ्च न कार्यमत आह—
जातादिष्विति ॥

(५४८५ वार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ स्यान्नो लुगजिनात्तथा ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्यान्नो लुगवक्तव्यः । अव्ययतामा ।

अजिनात्तथा । अजिनान्ताच्च लुगवक्तव्यः । कृष्णा-
जिनः, उलोजिनः, सिंहाजिनः, व्याघ्राजिनः ॥

(प्रदीपः) स्यान्नो लुगजिनात्तथेति । उभाभ्यामपि
तदन्तविधिरिष्यते ॥

(उद्घोषः) स्यान्नो लुगित्यादि । भवार्थप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः ॥

तदन्तविधिरिष्यत इति । भाष्ये तदन्तोदाहरणादिति भावः ॥

(५४८६ वार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्यो गाम्भीर्यं
च न्य इष्यते ॥ * ॥

(प्रदीपः) बाह्य इति । 'गम्भीराश्च' इत्यत्रेदं वक्तव्य-
मित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) इदं वक्तव्यमिति । यो गम्भीराश्च वक्तव्यः,
स दैव्य इति भाष्याक्षरार्थः । यद्यपि बाह्यदैव्यौ 'वदिवद्विजोयो
यश्च' 'देवायनमौ' इति सिद्धौ, तथाऽपि तयोरेव भवार्थे एव प्रवृत्ति
सूचयितुमिदम्—अन्यत्रानभिधानमिति भावः । अत एव तदा-
तिके—'इदमैवो बाह्यः' इत्येव विग्रहो भाष्ये दृष्टितः ॥

समानस्य तदादेश्च अप्यात्मादिषु चेप्यते ।

कर्षदमात्रं देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥ १ ॥

मुखपार्श्वतसोरीयः कुञ्जनस्य परस्य च ।

ईयः कार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ ॥ २ ॥

मध्यो मध्यं दिनं चास्मात्स्यो लुगजिनात्तथा ।

बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्यो गाम्भीर्यं च न्य इष्यते ॥ ३ ॥

—००००००—

(७७८ विधिवृत्तम् ॥ ४ । ३ । १ भा. १८)

१६३६ तस्य व्याख्यान इति च
व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ १३।१६६ ॥

(व्याख्यानार्थाधिकरणम्)

(वार्ताकावतरणमाध्यम्)

किमर्थं भवव्याख्यानयोर्दुर्गपदधिकारः क्रियते ?

(प्रदीपः) अधिकारोऽयमिति वृत्तिकारैर्व्याख्यादि, तत्र
प्रयोजनं पृच्छति—किमर्थमिति । यथाविहितविधानार्थमेव
भवव्याख्यानयोरोपादानं कस्याच्च भवतीति भावः ॥

(उद्घोषः) अधिकारोऽयमिति । त्रिषु फलमात्र इति
तेषां गुणोऽभिप्रायः ॥ अधिकारफलप्रसो युगपत्तत्करणफलप्रसङ्गात् ।
अन्यफलम्—युगपदवादयुक्तवरणामात्र इति बोध्यम् ॥ यथा
विहितेति । पादिसिध्यर्थमित्यर्थः । निश्चयेनेव निश्चिते प्रकाशयः ॥

(५४८७ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारो-
ऽपवादविधानार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रि-
यते, अपवादविधानार्थः । युगपदपवादान् वक्ष्या-
मीति ।

(प्रदीपः) अपवादविधानार्थ इति । नक्ष्यमाणान्वा-
द्योऽपवादा भवव्याख्यानयोर्यथा स्मृतिलेखमर्थस्तयोरधिकार
इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) विधौ कलाभावा इत्यभिप्रायेणैवाह—भाष्ये—अप-
वादविधानार्थ इति ॥

(वार्तिकोक्तप्रभाष्यम्)

किमुच्यतेऽपवादविधानार्थ इति, न पुननिर्देशा-
र्थोऽपि स्यात् ?

(प्रदीपः) निर्देशार्थोऽपीति । अणादीनां धावीना-
माभिनिर्योऽपीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) गूढानिप्रायमज्ञानान् आह—भाष्ये—न पुननि-
र्देशार्थ इति ॥

(५४८८ आक्षेपनिरासवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कृतनिर्देशौ हि तौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृतनिर्देशौ होतावर्थौ । एकः “तत्र
भवः” (४।३।५३) इति, अपरः “तस्येदम्” (१२०)
इति ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अथ व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं किमर्थम् ?

(उद्घोषः) व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं किमर्थमिति ।
व्याख्यानेनैव योग्यतावशादस्य संबन्धः । तत्राक्षेपादेव सिद्धिरिति
मत्ता प्रश्नः ॥

(५४८९ पदप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं
भवार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं कियते
भवार्थम् ।

किमुच्यते भवार्थमिति न पुनर्व्याख्यानार्थमपि
स्यात् ?

(प्रदीपः) भवार्थमिति । उत्तरैर्वागमैवे व्याख्यातव्य-
नाम्न एव यथा प्रत्यया स्मृतिलेखमर्थमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु सामान्यो विधानेनापि तत् सिध्यतीत्य-
आह—उत्तरैरेति ॥

(५४९० पदप्रयोजनसमर्थकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ व्याख्याने ह्यवचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्याख्याने हि सति अन्तरेण वचनं
सिद्धम् । यत्प्रति व्याख्यानमित्येतद्वचति, तस्मा-
दुत्पत्तिर्भविव्यति ।

किं प्रत्येतद्वचति ?

व्याख्यातव्य नाम ॥

(प्रदीपः) व्याख्याने हीति । व्याख्यानशब्दस्य सव-
न्निशब्दत्वाद् व्याख्यातव्याक्षेपस्य सिद्धत्वादिति भावः ॥

(अन्वदपि प्रयोजनप्रदर्शनपर भाष्यम्)

यदुच्यते भवार्थमिति, तत्र । व्याख्यानार्थमपि
व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते । इह मा भूह—
पाठलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसलेति ।

अथ क्रियमाणेऽपि व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणे
कसादेवान् न भवति ? अवयवशो व्याख्यानं व्या-
ख्यानम्, पाठलिपुत्रं चाप्यवयवश आचष्टे—ईदृशा
अस्य प्राकारः, ईदृशा अस्य प्रासादा इति ।

सत्यमेवमेतत् ।

कचिन्नु काचित्प्रसूततरा गतिर्भवति । शब्द-
ग्रन्थेषु चैवा प्रसूततरा गतिर्भवति—निरक्तं व्या-
ख्यायते, व्याकरणं व्याख्यायत इत्युच्यते, न कश्चि-
दाह—पाठलिपुत्रं व्याख्यायत इति ॥

(प्रदीपः) पाठलिपुत्रस्येति । यादृशः दृशेऽसलायां
प्राकारादिसन्निवेशादृशः पाठलिपुत्रे, इति पाठलिपुत्रं व्या-
ख्यातव्यं भवतीति स्यादेव प्रलयः । व्याख्यातव्यनाम्नग्रहणाज्जु
व्याख्यातव्यत्वेन प्रसिद्धतमस्य ग्रन्थस्य यन्नाम तस्य ग्रहणा-
वतिप्रसङ्गाभावः ॥

(उद्घोषः) व्याख्यातव्यनाम्नग्रहणादिति । भवार्थस्य
व्याख्यातव्यग्रहणेनैव सिद्धेर्नामग्रहणमेतदध्वकमिति भावः ॥
भाष्ये—कचित्सु काचित् इति । एवञ्च भवार्थमेव व्याख्यातव्यना-
मग्रहणमिति भावः ॥

(५४९१ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ भवे मन्त्रेषु लुग्यवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भवे मन्त्रेषु लुग्यवचनम् । अग्निष्टोमे
भवो मन्त्रः—अग्निष्टोमः, राजसूयः, वाजपेयः ॥

(प्रदीपः) अग्निष्टोमे भव इति । अग्निष्टोमशब्दोऽत्र
कतुवाच्येव न नु व्याख्यातव्यवाची, इति ठमसावादान्नो ह्युक्तः ॥

(उद्घोषः) नन्वाग्निष्टोमादिभ्यो भवे छपिपाने “कतुवदे-
व्यस्य” इति भवे ठञ्जिपाने व्यर्थं स्यादत आह—अग्निष्टोमशब्द-
इति । ठञ्जिपाने तु तदर्थमत्रादिशैथिल्याग्निष्टोमादिभ्यश्चरितार्थ-
मिति भावः ॥

(५४९२ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ कल्पे च व्याख्यानं ॥ * ॥

(भाष्यम्) कल्पे च व्याख्याने लुक्वक्तव्यः । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानः कल्पः—अग्निष्टोमः, राजसूयः, वाजपेयः ।

स तर्हि वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) कल्पे चेति । अत्र ठञ एव लृक् ॥

(उद्घोतः) अत्र ठञ एवेति । व्याख्यातव्यनामत्वादिति भावः । भाष्ये—स तर्हीति । मवे, मवे, व्याख्याने, कल्पे च दुगित्यर्थः ॥

(५४९३ वार्तिकप्रत्याख्यानं वार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः ।

किं कारणम् ?

तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् ।

तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । अग्निष्टोमार्थः—अग्निष्टोमः, राजसूयः, वाजपेयः ॥

(उद्घोतः) तादर्थ्यात्ताच्छब्दमिति । अग्निष्टोमार्थं मवे तदर्थे कल्पे चाग्निष्टोमत्वात्तेषां प्रयोग इति भावः ॥

(७७९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १९)

१६३८ क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ४ । ३ । ६८ ॥

(णोऽधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

क्रतुग्रहणं किमर्थम् ?

यज्ञेभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतका यज्ञास्तत एवोत्पत्तिः स्यात् । आग्निष्टोमिकः, राजसूयिकः, वाजपेयिकः ।

यत्र यां यज्ञशब्दोऽस्ति—नाचयज्ञिकः, पाकयज्ञिकः ।

इह न स्यात्—पाञ्चौदनिकः, दाशौदनिकः, शातौदनिकः, सासौदनिकः । क्रतुग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

अथ यज्ञग्रहणं किमर्थम् ?

क्रतुभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतकाः प्रत्यस्तत उत्पत्तिः स्यात् । अग्निष्टोमिकः, राजसूयिकः, वाजपेयिकः ।

इह न स्यात्—पाञ्चौदनिकः, शातौदनिकः, सासौदनिक इति ।

यज्ञग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) क्रतुयज्ञशब्दयोः पर्यायत्वात् प्रश्नः—क्रतुग्रहणमिति ॥ संज्ञीभूतका इति । मुख्या इत्यर्थः ॥ यत्र वेति । बहुवचननिर्देशात् खरूपग्रहणे निरस्ते तदन्तविधिः स्यादिति भावः ॥ पाञ्चौदनिक इति । सोमपानाभावादसुख्यत्वमेवामिति भावः । तस्माद् गौणमुख्यपरिहारार्थसुमयोदपादानम् ॥

(उद्घोतः) मुख्या इति । सोमसाधेष्वेतौ मुख्यावेति बोध्यम् । बहुवचननिर्देशादिति । तेन 'सं रूपम्' इत्येतद्वाचने विशेषग्रहणवत् 'ग्रहणवत्ता' इत्येतद्वाचने तदन्तानामपि ग्रहणं स्यादिति भावः ॥ भाष्ये—यत्र वेति—'का'शब्दश्चार्थः ॥ अमुख्यत्वमिति । एवं नववक्तादीनामपि तत्त्वं बोध्यम् ॥

(७८० विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २०)

१६४२ झजृद्वाहणकर्त्रथमाध्वरपुर-
श्ररणनामाख्याताट्टक् ॥ ४ । ३ । ७२ ॥

(ङकोऽधिकरणम्)

(५४९४ नामग्रहणवैयर्थ्यनिवारकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नामाख्यातग्रहणं संघात-

विग्रहीतार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नामाख्यातग्रहणं संघातविग्रहीतार्थं प्रष्टव्यम् । नामिकः, आख्यातिकः, नामाख्यातिकः ॥

(७८१ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २१)

१६५४ विदूराज्यः ॥ ४ । ३ । ८४ ॥

(व्यप्रत्ययाधिकरणम्)

(सूत्रानुपपत्तिदशकंभाष्यम्)

अनुक्तोऽर्थं निर्देशः, न ह्यसौ विदूरात्मभवति ।

किं तर्हि ?

घालवायात्यभवति, विदूरे संस्क्रियते ।

एवं तर्हि—

(सूत्रोपपत्तिप्रदशकं श्लोकभाष्यम्)

घालवायो विदूरं च

प्रकृत्यन्तरमेव चा ।

घालवायाशब्दो विदूराशब्दमापद्यते अथास्तात्प्रत्ययो वक्तव्यः ॥

अप्या प्रत्यत्यन्तरं विदूराशब्दोऽस्ति घालवायस्य । न यै तत्र घालवायं विदूर इत्युपाचरन्ति ॥

न वै तत्रेति चेद्भूया-
जित्वरीवदुपाचरेत् ।

तद्यथा—वणिजो वाराणसीं जित्वरीत्युपाच-
रन्ति ।

एवं वैयाकरणा बालवायं विदूर इत्युपाचरन्ति ॥

बालवायो विदूरं च
प्रकृत्यन्तरमेव वा ।
न वै तत्रेति चेद्भूया-
जित्वरीवदुपाचरेत् ॥

(प्रदीपः) बालवाय इति । आदेश एव सूत्रे निर्दिष्टः ।
तेन त्वनुरूपः स्थानी बालवायशब्द आक्षिप्यते, यथा शिवा-
दिगणे विश्वगणरव्येत्यादेशौ पठ्येते ताभ्यां तु विश्वःशब्दः
स्यामित्येनाक्षिप्यते ॥

प्रकृत्यन्तरमिति । विदूरशब्दो नगरविशेषत्वेन पर्वत-
विशेषस्यापि वाचकः, स एवात्र प्रकृतित्वेनाधीयत इत्यर्थः ।
पर्वते विदूरशब्दो न प्रसिद्ध इति चेत्, जित्वरीवदुपाचरेत् ।
प्रतिनियतपुरुषापेक्षाऽपि प्रतिदिग्भवति । वणिजश्च महलायां
वाराणसीं जित्वरीति व्यवहरन्ति ॥

(उद्द्योतः) 'बालवायो विदूरश्च' इत्यस्य नापूर्वत्वमित्याह—
आदेश पृथेति ॥ अनुरूपः—प्रभवसीत्यधीनुरूपः । बालवाय-
सेति—भाष्ये 'वाचकः' इति शेषः ॥ न वै तत्रेति तत्राचरे-
न वै छोके इति ॥ महलायां वाराणसीमिति । सरणमात्रेण
सर्वमङ्गलप्रयोजनां वाराणसीं तत्रादेव जित्वरीति व्यवहरन्तीत्यर्थः ।
सरणमात्रेण सर्वमङ्गलप्रयोजनरूपमात्रेण मुक्तिदातारत्तवोत्सर्गवत्त्वा-
त्जित्वरीति व्यवहार इति भावः । यत्र व्याकरणं यत्र बालवायस्य
विदूरशब्देन व्यवहार इति भावः ॥

(७८२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २२)

१६५६ अभिनिष्कामति द्वारम्

॥ ४ । ३ । ८६ ॥

(अभिनिष्कामतिद्वारमित्यधीनधिकरणम्)

(सूत्रानुपपत्तिदर्शकं भाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः, चेतनायत एतद्भवति—नि-
ष्कामणमपममणं वा, द्वारं चाचेतनम् ।

कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ?

अभिनिष्कामणं द्वारमिति । स तर्हि तथा निर्देशः
कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः ॥

(प्रदीपः) चेतनावत इति । निष्कामणस्य पादविशेष-
रूपत्वादिति भावः । यद्यपि शकटादीनां निष्कामणादि भवति
तथापि चेतनाधिष्ठानात्, न तु स्वतन्त्राणामिति भावः ॥

(उद्द्योतः) यद्यपीति । तेषाम् न पादविशेषरूपं निष्काम-
णमिति भावः ॥ तथाऽपीति । अथादिपादविशेषस्य तत्रापि सार-
मिति भावः ॥

(ध्रुवोपपत्तिदर्शकं भाष्यम्)

अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारो दृश्यते ।

तद्यथा—अयमस्य कोणोऽभिनिश्चुतः, अयमभि-
प्रविष्ट इति ॥

(प्रदीपः) अचेतनेष्वपीति । देशान्तरप्राप्तिलक्षण-
कार्यदर्शनादचेतनेष्वपि क्रियाव्यवहारः । न च पादविशेष एव
निष्कामणम्, चायुर्निष्कामतीति दर्शनात् । ननु द्वारस्य देशा-
न्तरप्राप्तिकलं नैव निष्कामणं मन्ति । एवं तर्हि करणस्यापि
कर्तृसाध्यक्रियाऽऽरोपादभिनिष्कामति द्वारमिति निर्देशः ॥

(उद्द्योतः) क्रियारोपादिति । अतिरिक्तनीतिरिति
भावः ॥

(७८३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २२)

१६५७ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ४ । ३ । ८७ ॥

(अर्थाधिकरणम्)

(५४९५ लक्ष्यविशेषसाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे लुबाख्या-
यिकाभ्यो बहुलम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यत्राख्यायिका-
भ्यो बहुलं लुब्धकव्यः । चासंपदत्ता, लुभनोत्तरा ॥

(प्रदीपः) आख्यायिकाभ्य इति—तादर्थ्यं चतुर्थी ।
आख्यायिकाऽभिधानाय यः प्रत्ययस्तस्य बहुलं लुप् भवती-
त्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) आख्यायिकावाचकाप्रत्ययानुपपत्तेः पञ्चम्यनु-
पपत्तेस्त आह—तादर्थ्यं इति ॥

(बहुलफलसोपश्रुतं भाष्यम्)

न च भवति—मैमरथी ॥

१ न वै छोके—इति श्रुतिः पठ्येद्युत्पत्तिपुरुषेण दृश्यते, भाष्ये वैरुक्ते
योग्यपुरुषेणैव मैमरथी इत्यत्र व्यवहरेत् । अत्रानुपपत्त्या 'न वै तत्रेति'
भाष्यमाशेषः पाठोऽस्तीत्येते ॥

२ 'विहितानाह' इति च श्रु. पाठः ॥

३ पठ्येद्युत्पत्तिपुरुषेण 'अतिरिक्तनीतिरिति भावः' इति पाठः । श्रु. पठ्येते
'इतिचिदिति' इति पाठो दृश्यते ॥

(७८४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २४)

१६५८ शिशुकन्दयमसमद्वन्द्वेन्द्रजन-
नादिभ्यश्छः ॥ ४ । ३ । ८८ ॥

(५४९६ द्वन्द्वे विशेषबोधकत्वातिङ्कम् ॥ १ ॥)

॥*॥ द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥*॥

(भाष्यम्) द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो व-
क्तव्यः । दैवासुरम्, राक्षोऽसुरम् । दैवासुरी,
राक्षोऽसुरी ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—दैवासुरमित्यत्राद्यानं विशेष्यम् ।
दैवासुरीत्यत्राद्यापिना विशेष्येति बोध्यम् ॥

(७८५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २५)

१६५९ सोऽस्य निवासः ॥ ४।३।८९ ॥

(७८६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २६)

१६६० अभिजनश्च ॥ ४ । ३ । ९० ॥

(अर्थाधिकरणम्)

(निवासाभिजनविशेषे भाष्यम्)

निवासाभिजनयोः को विशेषः ?

निवासो नाम यत्र संप्रत्युप्यते ।

अभिजनो नाम यत्र पूर्वैरुपितम् ॥

(प्रदीपः) निवासाभिजनयोरिति । अभिजनशब्देन
पूर्वं बान्धवा उच्यन्ते । तत्सम्बन्धात् देशोऽभिजनो गृह्यते ।
निवासशब्देनाप्यधिकरणवाधनेन देश एवेत्यभिधीयात्प्रश्नः ॥
निवासो नामेति । यत्र स्वयं वसति स तस्य निवासः ।
यत्र पूर्वबान्धवानामुपितं सोऽभिजन इत्यर्थः । निवाससाह-
चर्याच्चाभिजनो देशो गृह्यते न तु पूर्वं बान्धवा ॥

(उद्घोषः) पूर्वबन्धवोऽभिजनाः, निवासो देश इति विशेषः
स्पष्ट इत्येतत् आह—अभिजनेति ॥ ननु सुसम्बन्धेन ग्रहणद्वयो
नैकत्र आह—निवाससाहचर्याच्चेति ॥

(७८७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २७)

१६६८ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ४।३।९८ ॥

(वुनोऽधिकरणम्)

(वुनि-आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं वासुदेवशब्दाद्वुन् विधीयते, न “गोत्रह-
त्रियाप्येभ्यो बहुलं वुन्” (४।३।९९) इत्येव सिद्धम् ?
न ह्यस्ति विशेषो वासुदेवशब्दाद् वुनो वा वुनो
वा । तदेव रूपं स एव सारः ॥

(प्रदीपः) वासुदेवस्यापत्यं वासुदेव, ‘कृष्यन्धक’ इत्य-
णन्तः । तत्र गोत्रत्वात् क्षत्रियत्वाच्च वुनि रूपस्वरयोः सिद्ध-
त्वात्प्रश्नः—किमर्थमिति ॥

(उद्घोषः) वासुदेवस्य गोत्रत्वादि दर्शयति—वासुदेवस्येति ॥
गोत्रत्वादिति । चिन्त्यमिदम् । अपत्यापित्वात्तुत्तरत्र लौकिकं
गोत्रम्, तच्च प्रवर्त्तय्यायसिद्धमेव, न चैतत्तत्त्वसिद्धम् । अत्र एवमर्थे
‘नैपा क्षत्रियाख्या’ इत्येव भाष्ये वक्ष्यते ॥

(आक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—वासुदेवशब्दस्य पूर्वनिपातं
वक्ष्यामीति ।

अथ वा नैपा क्षत्रियाख्या । संज्ञेया तत्र भवतः ॥

(प्रदीपः) पूर्वनिपातमिति । अभ्यर्हितं पूर्वं निपातसी-
त्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थमित्यर्थः ॥ संज्ञेयेति । नित्यः परमात्मा
देवताविशेष इह वासुदेवो गृह्यत इत्यर्थः । प्रसङ्गेन च निर्देशेन
पूर्वोक्तोऽप्यर्थो ज्ञाप्यते ॥

(उद्घोषः) ‘अभ्यर्हितं पूर्वम्’ इत्यर्थेज्ञापनेऽपि चारिष्याम्यं-
नुपपादनादाह—भाष्ये—अथवा नैपा क्षत्रियाख्येति । देवता-
विशेष इति—गङ्गानीतिः । देवतापद नोपलक्षणमित्याहुः ॥

(७८८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २८)

१६७० जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जन-
पदेन समानशब्दानां बहुवचने

॥ ४ । ३ । १०० ॥

(प्रत्ययातिदेशाधिकरणम्)

(सर्वशब्दाक्षेपे भाष्यम्)

सर्ववचनं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) जनपदिनः=जनपदसामिनः क्षत्रिया, तद्वा-
चिना बहुवचने जनपदवाचिना शब्देन समानश्रुतीनां जनपद-
वत् सर्वं भवति, सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । यथा आज्ञा
जनपदो भक्तिरस्य आज्ञक इति ‘अट्टादापि’ इति वुम् भवति ।
एवमज्ञा. क्षत्रिया भक्तिरस्येतस्मिन् भवति । एवं स्थिते प्रश्नः—
सर्ववचनमिति । अन्तरेणापि सर्ववचनं जनपदवदिति
सामान्येनातिदेशः क्रियमाणः सर्वस्य भविष्यतीति भावः ॥

(उद्घोषः) वरिष्यमाणपूर्वपक्षस्य स्पष्टप्रतिपक्षे यज्ञार्थ-
माह—जनपदिन इति ॥

(५४९७ आक्षेपनिराकरणार्थातिङ्कम् ॥ १ ॥)

॥*॥ सर्ववचनं प्रकृतिनिर्हासार्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) सर्ववचनं क्रियते प्रकृतिनिर्हासा-
र्थम् । प्रकृतिनिर्हासो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) प्रकृतिनिर्हासार्यमिति । असति सर्व-
ग्रहणे प्रत्ययस्यैव प्राधान्यादितिदेशः स्वाद्य तु प्रकृतेरपि । सर्व-
ग्रहणात् भवति । निर्हासः=अपचयः, अल्पत्वमित्यर्थः ।

(उद्द्योतः) प्राधान्यादिति । विधेयत्वेन प्राधान्यम्, प्रक-
रण्यत्वमपि बोध्यम् । ननु निर्हासो हस्तः, एवं हि 'शुक्तिः' इत्य-
सङ्गतमत आह—निर्हासोऽपचय इति । जनपदाधिकारविहित-
प्रत्ययप्रकृतिव्यवस्थेति वाच्यार्थः । एवं हि तत्सापचयः फलति ।

(५४९८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तच्च मद्रष्टृज्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तच्च मद्रष्टृज्यर्थं द्रष्टव्यम् । माद्रो
भक्तिरस्य माद्रौ वा भक्तिरस्य—मद्रक इत्येव यथा
स्यात् । वाज्यो भक्तिरस्य वाज्यौ वा भक्तिरस्य—
वृजिक इत्येव यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) वृद्धिनिमित्तेषु घुमादिषु विशेषाभावं मत्वाऽऽह—
तथेति । द्वित्वैकत्वयोः शब्दभेदादितिदेशः प्रकृतिनिर्हा-
सार्यः, न तु बहुत्वे, तत्र मद्रा इति शब्दभेदाभावात् ॥
मद्रक इति । मद्रस्यापत्यमिति 'ह्रस्वमगध' इत्यण् । माह-
शब्दस्य मद्रशब्दातिदेशः, तत्प्रत्ययातिदेशश्च । वाज्यं इति ।
वृजोरपत्यमिति 'वृद्धेल्लोसल' इति क्यच् ॥

(उद्द्योतः) वृद्धिनिमित्तेष्विति । 'आह्वकः' इत्यादौ । ननु
विभक्त्येव द्वित्वचननचनयोरेषोऽपि निर्वाणोऽत आह—द्वित्वेत्यादि ॥
तत्प्रत्ययातिदेश इति । 'मद्रष्टृज्योः कन्' इति प्रत्ययः ॥

(७८९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २९)

१६७९ तेन प्रोक्तम् ॥ ४ । ३ । १०९ ॥

(प्रोक्तार्थाधिकरणम्)

(५४९९ प्रोक्तग्रहणाक्षेपे वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रोक्तग्रहणमनर्थकं तत्रा-
दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रोक्तग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

तत्रादर्शनात् । ग्रामे ग्रामे कालापकं काठकं च
प्रोच्यते । तत्रादर्शनात्, न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते ॥

(प्रदीपः) प्रपूर्वो यच्चिः प्रकाशने व्याप्यपनरूपे ना वर्तते
कारणे वा । तत्राद्येऽर्थे प्रत्ययो न दृश्यते, द्वितीये तु सूत्रान्तरेण
सिद्धमिति मत्वाऽऽह—प्रोक्तग्रहणमिति । ग्रामे ग्राम
इति । सुशर्मरीना प्रतिग्रामं प्रवृत्तत्वेऽपि सुशर्मणा प्रोक्त-
काठकं सौशर्मणमिति प्रयोगो न दृश्यत इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) कालापककाठकयोर्गौरवचरणानुत्पत्तौ भवौघावयोदिति
बोधम् ॥ प्रपूर्वं प्रथिरिति । व्याप्यपनरूपे प्रकाशने वा वर्तते,

कारणे वैलम्बयः ॥ ननु 'वाठकम्' इत्यादौ प्रत्ययवर्धनात्—न
प्रत्ययो दृश्यते—इत्यनुपपन्नमत आह—सुशर्मरीनामिति ॥

(५५०० आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ग्रन्थे च दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यत्र च दृश्यते ग्रन्थः सः, तत्र
'कृते ग्रन्थे' (४३३११६) इत्येव सिद्धम् ॥

(उद्द्योतः) ग्रन्थे—ग्रन्थे चेति । तेन कृते ग्रन्थे इत्यर्थः ।
ग्रन्थः स इति । तेन कृते ग्रन्थः स इत्यर्थः ॥

(आक्षेपनियारकभाष्यम्)

० छन्दोऽर्थं तर्हिदं चकच्यम् । न हि छन्दांसि क्रि-
यन्ते, नित्यानि छन्दांसि ॥

(प्रदीपः) नित्यानीति । कर्तुरस्तरणान्तेपामिति भावः ॥

(५५०१ प्रत्याक्षेपे वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ छन्दोऽर्थमिति चेत्तुल्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दोऽर्थमिति चेत्तुल्यमेतद्व्यवति ।
ग्रामे ग्रामे काठकं कालापकं च प्रोच्यते तत्रादर्श-
नात् । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते ।

ग्रन्थे च दर्शनात् । यत्र दृश्यते ग्रन्थः सः, तत्र
कृते ग्रन्थ इत्येव सिद्धम् ।

ननु चोक्तम्—न हि छन्दांसि क्रियन्ते नित्यानि
छन्दांसीति ।

यद्यप्यर्थो नित्यः, या त्वसौ वर्णानुपूर्वी साऽनि-
त्या । तद्भेदाच्चैतद्व्यवति—काठकम्, कालापकम्,
मौदकम्, वैष्णवादकमिति ॥

(प्रदीपः) या त्वसाविति । महाप्रलयवादिषु वर्णानु-
पूर्वाभिनाशे पुनरुत्पन्न ऋषयः सत्कारातिशयाद्वादिषु इत्यात्मा
शब्दरचना विदधतीत्यर्थः । तद्भेदादिति । आनुपूर्वमेवा-
दित्यर्थः । ततश्च कठादयो वेदानुपूर्व्याः कर्तार एव, न तु
स्थिताया एव सुशर्मादिवत्प्रवक्तारः । ततश्च छन्दस्यपि 'कृते
ग्रन्थे' इत्येव सिद्धः प्रत्यय इति भावः ॥

(उद्द्योतः) तुल्यमेतद्व्यवति । वेदानुपूर्व्यमित्येत्यर्थः ॥ अनेन
वेदस्य नित्यत्वं स्वीकृत्यार्थेनानित्यत्वमाह—यद्यप्यर्थ इति । अनेन
वेदत्वं शब्दाभ्योर्भवद्वृत्तीति ध्वनितम् ॥ ननु 'भाता यथापूर्वमकल्पय' इत्यादि
सुतिबलेनानुपूर्व्यं धेयेति नचपूर्वमीमासातिशयाग्राह्याऽनि-
त्यत्वमुक्तमत आह—महाप्रलयवादिष्विति । आनुपूर्व्यासापक्षधर्मादि-
त्येवैवानित्यत्वमिति भाव इति केचित्, तत्र, 'यद्यप्यर्थो नित्यः' इत्यादि-
वाक्यशेषसिरोपाए, अयंस्यापि ज्योतिषोमादेरनित्यत्वात् । प्रवाहादि-
च्छेदेन नित्यत्वं तुभ्योरिति, तस्यामन्यन्तरेभेदेनानुपूर्वी भिन्नैव ।

'प्रतिमन्यन्तरेषा सुतिरन्या विधीयते' इत्युक्ते—इत्यन्ये ॥

पदे तु—'अर्थो नित्यः' इत्यत्र इत्युक्तसिरोपि नित्यत्वस्यैवा-

भ्युपगमः, पूर्वपक्षिणा तादृशतिलत्वस्यैव छन्दःश्रुतेः । 'ध्व-
जार्थेऽनुभवेनाम ईश्वरः, मुख्यतया तस्यैव सर्ववेदतात्पर्यविषयत्वात्,
'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इति गीतोक्तेरित्याहुः ॥

वर्णानुपूर्व्या अनित्यत्वे मानमाह—तद्भेदाच्चेति । अनित्यत्वस्या-
प्यभेदेन तत्तत्तद्विधिः । भेदोऽत्र नानात्वम् । ईश्वरे तु न तत्त्वम् ॥
भेदे मान व्यवहारमाह—काठकेत्यादि । अर्थेनवेऽप्यानुपूर्वाभेदादेव
काठककालापवादिष्ववहार इति भावः । ज्ञानानुपूर्वी 'अनित्या'
इत्युक्तेः 'पदानि सान्येव' इति ध्वनितम्, तदाह—तत्तद्व्य-
वहार इति । अधिकं मञ्जुषाया द्रष्टव्यम् ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम् ।

वक्तव्यं च ।

किं प्रयोजनम् ?

यत्तेन प्रोक्तं न च तेन कृतम् । माधुरी वृत्तिः ।

यदि तर्हि अस्म्य नियन्धनमस्ति, इदमेव वक्तव्यम्,
तत्र वक्तव्यम् ।

तदप्यवश्यं वक्तव्यम् । यत्तेन कृतं न च तेन
प्रोक्तम्—वाररुचं काव्यम्, जालूकाः श्लोकाः ॥

(प्रदीपः) माधुरीति । माधुरेण प्रथमतः प्रकाशित्वस्यैव ।
'कलापिनोऽण' इत्यनुग्रहणस्याधिकविधानार्थत्वाद्वाङ्मादप्यत्राण
भवति । द्विविधं चेह प्रोक्तं शृङ्गते स्मरुतम्, परकृतम्—वा-
यत् प्रकाशितम् । तेन प्रोक्ताधिकार एव कठादिभ्यो वक्ष्यमाण-
प्रत्ययविधानम् ॥

(उद्घोषः) ननु माधुराङ्गान्तेन भाष्यमत आह—कला-
पिनोऽणिति ॥ नन्वेव कठादिभ्यः प्रोक्ताधिकारे प्रत्ययविधान-
व्यर्थम्, तत्र प्रयोजकं न च तेन कृतम्—इत्यर्थवापादत आह—
द्विविधं चेति ॥ प्रोक्ताधिकार एवेति । इत्यनुग्रहेण स्वाप्रवाशि-
तलकृतत्वेव ग्रहणादिति भावः ॥

(७५० विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । ३ भा. ३०)

१६७४ कलापिवैशम्पायनान्ते-
वासिभ्यश्च ॥ ४ । ३ । १०४ ॥

(गिनिप्रत्ययाधिकरणम्)

(५५०२ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रत्यक्षकारिग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रत्यक्षकारिग्रहणं कर्तव्यम्, अन्ते-
षास्यन्तेवासिभ्यो मा भूदिति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) प्रत्यक्षकारिग्रहणमिति । करोतेः क्रिया-

सामान्यावचित्वात् सामान्यस्य सर्वविशेषेषु समवायादध्ययन-
मिह करणं शृङ्गते । शिष्यशिष्याणामपि शिष्यव्यवहारदर्शनात्
वार्तिकारम्भः ॥

(उद्घोषः) गन्वन्तेवासिनः प्रत्यक्षकारिणो न तु तथा-
कारिणोऽत आह—करोतेरिति । प्रत्यक्षत्वेन साक्षात्सुप्रलक्ष्यते ॥
ननु शिष्यशिष्या नामन्तेवासिनोऽन आह—शिष्यशिष्याणामपीति ॥

(५५०३ पूर्वपक्षनिराकरणे वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कलापिखाडायनग्रहणं ज्ञापकं

वैशम्पायनान्तेवासिषु प्रत्यक्षकारि-

ग्रहणस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यं कलापिखाडायनग्रहणं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भव-
तीति ।

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?

वैशम्पायनान्तेवासी कठः, कठान्तेवासी खाडा-
यनः । वैशम्पायनान्तेवासी कलापी ।

यदि चान्तेवास्यन्तेवासिभ्योऽपि स्यात्कलापि-
खाडायनग्रहणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यो
नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति, ततः कलापि-
खाडायनग्रहणं करोति ॥

(प्रदीपः) कलापिखाडायनग्रहणमिति । वैशम्पा-
यनान्तेवासी कलापी, कलाप्यन्तेवासिनी वैशम्पायनान्तेवाशि-
त्वाणिनो सिद्धे पुत्रश्च कलापिग्रहणं प्रत्यक्षकारिग्रहणे लिङ्गम् ।
तथा वैशम्पायनान्तेवासी कठः । कठान्तेवासी खाडायनो
वैशम्पायनान्तेवासी भवत्येवेति गिनौ सिद्धे शौनकादिषु गिन्यर्थे
खाडायनग्रहणं साक्षाच्छिष्यग्रहणे लिङ्गमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) 'कलापि' इति सूत्रस्य—कलाप्यन्तेवासिभ्यो
वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च गितिरित्यर्थः ॥

(५५०४ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ छन्दोग्रहणं चेतरेषां ह्यति-

प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दोग्रहणं च कर्तव्यम् । इतरथा
ह्यतिप्रसङ्गः । इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः स्यात् ।

इहापि प्रसज्येत—तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका
इति ॥

(प्रदीपः) तित्तिरिणेति । एणोऽभावे यथाऽन्य भवति
तथा 'छन्दोग्राहणमिति' इत्युक्तम् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—छन्दोग्रहणमेति । 'शौनकादि' एते
'छन्दसि' इति योऽपि विमल 'क्षितिर्' इत्यादिर्वाच्यते

व्याख्येयमिति भावः ॥ इत्यत्रोक्तमिति । 'अनभिधानात्' इति हि तत्रोक्तम् । प्रकारान्तरमपि मया तत्रोक्तम् ॥

(७९१ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ३१)

१६७५ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु

॥ ४ । ३ । १०५ ॥

(५५०५ प्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु

याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेध-

स्तुल्यकालत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि, सौलभानि इति ।

किं कारणम् ?

स्तुल्यकालत्वात् । एतान्यपि तुल्यकालानीति ॥

(प्रदीपः) तुल्यकालत्वादिति । शाब्द्यायनादिप्रोक्त-
प्राङ्गणैरेककालत्वादित्यर्थः ॥

(उद्योतः) शाब्द्यायनादीति । वेपु माह्वेषु णिरिष्यते तैरेतानि तुल्यकालानि-इति-एतान्यपि पुराणप्रोक्तानीति भावः । एतेन शाब्द्यायनाद्यपेक्ष्यतानि आप्तिकानीति वृथायुक्तमपास्तम् । 'अनाणि तदिष्यताया अणि प्रतिषेधः' इति 'छन्दोमाह्वानि' इत्यत्र भाष्ये उक्तम् ॥

(७९२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ३२)

१६८६ कृते ग्रन्थे ॥ ४ । ३ । ११६ ॥

(अर्थधिकरणम्)

(५५०६ ग्रन्थाभावेऽपि प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कृते ग्रन्थे मक्षिकादिभ्योऽण् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृते ग्रन्थ इत्यत्र मक्षिकादिभ्योऽण्वक्तव्यः । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम् ॥

(उद्योतः) भाष्ये—मक्षिकादिभ्य इति । अग्रवाग्निदम् ॥

(५५०७ प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तद्विशेष्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्विशेष्यम् आण्वक्तव्यः । सरघाभिः कृतं सारघम्, गार्मुतम्, पौत्तिकम् ।

स तर्हि वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ॥

(५५०८ वार्तिकद्वयान्यथासिद्धिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ योगविभागोऽस्तिद्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागः करिष्यते । कृते ग्रन्थे । ततः-संज्ञायाम्, संज्ञायां च तेन कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सरघाभिः कृतं सारघम्, गार्मुतम्, पौत्तिकम् ।

ततः कुलालादिभ्यो वुञ् । संज्ञायामित्येव ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) कृते योगविभाग इति । 'संज्ञायाम्' 'कुलालादिभ्यो वुञ्' इति सूत्रं विभक्त्यमित्यर्थः ॥

इत्युपाध्यायजैष्यट्पुनर्कैट्यट्कृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थ-
स्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(उद्योतः) नन्विदं विभक्तमेव पठ्यते, तत्र योगविभागस्य कृतव्यता नोद्यत इत्यत आह सम्ज्ञायां कुलालेति ॥

इति श्रीशिवभट्टसूतरीश्वरसम्भवनगोस्वामीभट्टेन कृते भाष्य-
प्रदीपोद्योते चतुर्थस्य तृतीये प्रथममाह्निकम् ॥

(७९३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. १)

१६९० तस्येदम् ॥ ४ । ३ । १२० ॥

(इदमर्थधिकरणम्)

(५५०९ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिरिदम-
प्रत्यक्षवाचित्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिः ।

किं कारणम् ?

इदमः प्रत्यक्षवाचित्वात् । इदमित्येतत्प्रत्यक्षे वर्तते, तेनेहैव स्यात्—तस्येदमिति, तस्याद् इति । तस्य तदित्यत्र न स्यात् ॥

(प्रदीपः) इदम् इति । इदंशब्दाद्योऽर्थः प्रतीयते तस्मिन्नेव प्रत्ययप्रयत्न इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु 'इदम्' इत्यनेन सर्वगणितं प्रत्ययविधाना-
त्सर्वत्र सेत्स्यति—इत्यत आह—इदंशब्दादिति ॥ योऽर्थ इति । प्रत्ययविषयत्वावच्छिन्न इत्यर्थः ॥

(५५१० न्यासान्तरेण समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु यद्योगा पठ्ये तत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

यद्योगा पृष्ठी प्रवर्तते तत्रेति चक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं तिथति । येन सम्बन्धिना योगे पृष्ठी विधीयते तस्मिन् प्रत्यय इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु 'पृष्ठी शेषे' इत्यस्यान्यसम्बन्धनिमित्तकत्वाभावादाह—येनेति । शेषे—विशेषणे पृष्ठी विधीयते, विशेषण च विशेष्यरूपितमिति भावः । सूत्रस्यासेऽसाधारणम्, सूत्रवार्तिकस्यामयोः साधारणं च दोषं वार्तिककृतस्त्वस्यासे परिहरति—सिद्धन्तिवति ॥

(५५११ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अनन्तरादिषु च प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनन्तरादिषु च प्रतिषेधो चक्तव्यः । तस्यानन्तरः, तस्य समीप इति ।

किं यद्योगा पृष्ठी प्रवर्तते इत्यतोऽनन्तरादिषु प्रतिषेधो चक्तव्यः ?
नेत्याह ।

सर्वथाऽनन्तरादिषु प्रतिषेधो चक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) सर्वथेति । पाणिनीये कालायनीये च न्यास इत्यर्थः । पाणिनीयन्यासेऽपि देवदत्तलेखमनन्तरमिति प्रत्यय-प्रसङ्गः ॥

(५५१२ एकदेशिसमाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु परिगणनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

परिगणनं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं तिथति । असन्निहिते प्रत्ययविधान-मनन्तरादिषु चाप्राप्तिरित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तद्वनपन्थाच्छेद—असन्निहिते प्रत्ययविधानमिति । तत्रापि दोष आधेन 'सिद्धं तु' इत्यनेन, 'अनन्तरादिषु च' इति दोषो द्वितीयेन तेनोद्भूत इति भावः । 'असन्निहिते प्रत्ययविधाने' इति पाठे परिगणनेनासन्निहिते प्रत्ययविधाने कृते सति 'अनन्तरादिषु' इति द्वितीयोऽपि दोष उद्भूत इत्यन्वय इत्येके ॥

(५५१३ परिगणनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ स्वे ग्रामजनपदमनुप्येभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वे ग्रामजनपदमनुप्येभ्य इति चक्तव्यम् । स्त्रीभिः, माथुः । ग्राम ॥

जनपद । आङ्गकः, चाङ्गकः । जनपद ॥

मनुष्य । दैवदत्तः, याज्ञदत्तः ॥

(प्रदीपः) स्व इति । तेनात्मीयज्ञातिधनेष्वेव प्रत्यया भवन्ति न त्वनन्तरादिषु ॥

(उद्घोतः) आत्मीयज्ञातिधनेष्वेवेति । आमादिभ्य द्षेवेल्यर्थः ॥

(५५१४ परिगणनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ पत्राद्राद्ये ॥ * ॥

(भाष्यम्) पत्राद्राद्य इति चक्तव्यम् । आश्वम्, औष्ट्रम्, गार्दभम् ॥

(प्रदीपः) पत्राद्राद्य इति । 'पत्राध्वर्युपरिपदध' इत्य-श्रायमर्थनिर्देशः ॥

(उद्घोतः) पत्राध्वर्यवेति । अत एव 'आश्वम्' इत्यादि वदुदाहरणं भाष्ये दत्तम् ॥

(५५१५ परिगणनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ रथाद्रथाङ्गे ॥ * ॥

(भाष्यम्) रथाद्रथाङ्ग इति चक्तव्यम् । आश्व-रथम्, औष्ट्ररथम्, गार्दभरथम् ॥

(प्रदीपः) रथादिति । 'रथाद्यत्' 'पत्रपूर्वाद्ध' इत्ये-तयोर्योगोरर्थनिर्देशः ॥

(उद्घोतः) पत्रपूर्वादिति । अत एव 'आश्वरथम्' इत्या-दिउदाहरणम् ॥

(५५१६ परिगणनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ बहेस्तुरणिद् च ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहेस्तुरादण्यक्तव्य इद् चक्तव्यः । संयोदुः स्वं सांवहित्रम् ॥

(प्रदीपः) सांवहित्रमिति । तत्र 'पूर्वनासिद्धम्' इति दत्वादीनामिति कर्तव्येऽसिद्धत्वात् तृषि इति रूपम् ॥

(उद्घोतः) तृषि—दैववत्सायाम् ॥

(५५१७ परिगणनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ अग्नीधः शरणे रज्ज्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अग्नीधः शरणे रज्ज्वक्तव्यो मसंज्ञा च चक्तव्या । अग्नीधः शरणमाग्नीधम् ॥

(प्रदीपः) आग्नीधमिति । अग्निगन्धे—इति त्रिप् । अन्तर्भावितपर्यवत्वादिभिः सक्तम् । होता—अग्नीदुष्यते, तस्य शरणं—यद्ग्रामाग्नीधम् । असंज्ञा पदसंज्ञायां सार्धनाज्ज्ञा-भावः ॥

१ 'प्रत्ययविधानेऽनन्तरादिषु' इति क. पाठः ॥

२ असन्निहिते प्रत्ययविधानमित्यत्र दोष आधेन—सिद्धं ॥ यद्योगा पृष्ठी तत्रेति वार्तिकेन, द्वितीयोऽपि सिद्धं तु परिगणनादिभिः वार्तिकेनोद्भूत इति भावः ॥

३ ननु दत्वादीनामसिद्धत्वेऽपि शोभोपरं तुम् नैव दित्वे स च प्रथम-मेवेत्यत्र इति 'असिद्धत्वात् तृषि इति' इति देव्यट्टप्रयोगोऽनङ्गत्वात् अह—तृष्यद्रथायामिति । दत्वादीनामसिद्धत्वात् अग्नीधः इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) होतेति । कतिविशेष इत्यर्थः । अन्यथा होत्राख्यकविजलस्य भिन्नत्वादसङ्गतिः स्पष्टैव ॥ असंशयेति । नन्वस्य भवत्वाकडारसावाभावाद् कथमेनेन पदत्वबाधः ? तद्वाधे च कथं नाहत्वबाधः ? इति चेत्, न, 'यचि भम्' इत्युत्तरम् 'रणि' इति कर्तव्यमित्याशयात् ॥

(५५१८ परिगणनवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ समिधामाधाने वेण्यण् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समिधामाधाने वेण्यण् घकृत्यः । समिधामाधानो मन्त्रः सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ॥

(५५१९ परिगणनवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ चरणाद्धर्माज्ञाययोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) चरणाद्धर्माज्ञाययोरिति घकृत्यम् । कठानां धर्म आज्ञायो वा—काठकम् । काला-पकम् । मौदकम् । पैपलादकम्—इति ॥

(प्रदीपः) चरणादिति । 'गोत्रचरणार्त्त' इत्यत्रा-शमर्थनिर्देशः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तत्तर्हीवं बहु घकृत्यम्, सूत्रं च भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तं तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिरिति । किमिदं भवान् प्रत्ययार्थमेवोपालभते, न पुनः प्रकृत्यर्थमपि । यथैव हि—इदमित्येतत् प्रत्यक्षे वर्तते, एवं तदित्येतत्परोक्षे वर्तते । तेनेहैव स्यात्तस्येद-मिति, अस्यामुप्य इत्यत्र न स्यात् ।

अस्त्यत्र विशेषः, एकशेषनिर्देशोऽत्र भविष्यति—तस्य चास्य च अनुप्य च तस्येति भवति ।

इहापि तर्ह्येकशेषनिर्देशो भविष्यति—तच्चाद्वेद-च—इदमित्येव ।

यदप्युच्यते—अनन्तरादिषु च प्रतिषेधो घकृत्य इति ।

न घकृत्यः ।

अनभिधानादनन्तरादिपुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) एकशेषनिर्देश इति । 'खदायीन सर्वैर्नि-खम्' इत्येकशेषः । खदायीनं नयत्वरं तत्तच्छिष्यत् इत्युक्तेः 'पूर्वशेषदर्शनाच्च' इत्युक्तमिति पूर्वस्यापि तदः शेषः । सौत्रत्वाच्च निर्देशस्यैक्यचनम्, विभक्त्यन्तानां चैकशेषः । एकशेषद्वारेण चैतदप्रतिपादयति—पञ्चमन्त्रां प्रकृतित्वेन विवक्षितम्, तत्प्रति-योगिनां च प्रत्ययार्थत्वेन । यत्तदपरं लिङ्गसंख्याप्रत्यक्षत्वपरो-क्षत्वारिकं तदविशेषितम् ॥

(उद्योतः) इत्युक्तेरिति । अनन्तरमिति शेषः । इत्युक्ते-रनन्तरमित्यर्थः । सप्तम्यन्तपाठे—इत्युक्ते सतीत्यर्थः ॥ निर्देशस्य सौत्रत्वमावदकमित्याह—विभक्त्यन्तानामिति । तेषामेकशेषस्य सप्तानासुत्वादेकशेषोऽत्र सौत्रः ॥ प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वादिकमिति । यदप्यन्ताहुविशेषित्वेन भासमाने तुद्विविधेऽपि प्रत्यय इत्यर्थ इति गावः ॥ गाव्ये—अनभिधानादिति । अत एव वृक्षादिभ्योऽप्य-नन्तरादिषु चोत्पत्तिरिति भावः ॥

(७९४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. २)

१६९५ इन्द्राहुन् वैरमैथुनिकयोः

॥ ४ । ३ । १२५ ॥

(ध्रुवोऽधिकरणम्)

(५५२० सूत्रार्थपुंदाते वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥*॥

(भाष्यम्) वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो घक-ृत्यः । वैवासुत्म्, राक्षोऽसुत्म् ॥

(७९५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. ३)

१६९७ सङ्गाङ्गलक्षणेऽव्यञ्जिना-

मण् ॥ ४ । ३ । १२७ ॥

(अष्टप्रत्ययाधिकरणम्)

(५५२१ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सङ्गादिषु घोषग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सङ्गादिषु घोषग्रहणं कर्तव्यम् । गार्गो घोषः, वात्सो घोषः ।

(प्रदीपः) घोषग्रहणमिति । तेन घोषेऽपि प्रत्ययः सिध्यति । वैपय्याच्च यथासंख्यं न भवति ॥

(एकदेशिनो गकारप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थो गकारः ?

वृद्धयर्थः, 'ङिति' इति वृद्धिर्यथा स्यात् ॥

(५५२२ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सङ्गादिषु प्रत्ययस्य गित्करण-नर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) सङ्गादिषु प्रत्ययस्य गित्करणमनर्थ-कम् ।

किं कारणम् ?

वृद्धत्वात् प्रातिपदिकस्य । वृद्धमेवैतत् प्राति-पदिकम् ॥

(५५२३ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ लिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु णकारः कर्तव्यः ।

लिङ्गार्थम्—चैदी ।

पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम्—चैदी स्थूणाऽस्य चैदी-स्थूणः । 'वृद्धिनिमित्तस्य' इति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) लिङ्गिति । लिङ्गविहितप्रत्ययो लिङ्गशब्दे-नोच्यते ॥

(उद्घोतः) लिङ्गरूपेण पुंवद्भाववार्तिकार्थत्वस्याभि-जमावाचाह—लिङ्गविहितेति ॥

(७९६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. ४)

१७०१ रैवतिकादिभ्यश्छः

॥ ४ । ३ । १३१ ॥

(छप्रत्ययाधिकरणम्)

(५५२४ अण्विधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कौपिञ्जलहास्तिपदादण् चकव्यः । कौपिञ्जलः, हास्तिपदाः ॥

(प्रदीपः) अपाणिनीयः सूत्रेण पाठ इत्याह—कौपि-ञ्जलेति । गोत्रे जुगि प्राप्तेऽग्विधिः । अस्मादेव निपातनाद-पक्षार्थं कुपिञ्जलहास्तिपदादण्मात्रम्, पादस्य पञ्चावधः । गोत्राधिकारात् गोत्रप्रत्ययान्तादिर्द विधानम् ॥

(उद्घोतः) नन्वनयो. यथ गोत्रे साधुत्वम् ? अपलाण इति वा-भासत आह—अस्मादेवेति ॥ अष्टोपस्य स्थानिकवापादः पञ्चावा-प्राप्तिराह—पञ्चावधेति । समाप्तान्तरीपस्य न, 'अहस्तादिभ्यः' इति निषेधात् ॥ नन्वनपलाणमेवाश्लेषोऽहर्णमस्तिपदा आह—गो-त्राधिकारादिति । गोत्रचरपादितलो गोत्रपदाधिकारः ॥

(७९७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. ५)

१७०२ आथर्वणिकस्येकलोपश्च

॥ ४ । ३ । १३२ ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(चकारार्थबोधकभाष्यम्)

आथर्वणिकस्येकलोपश्चाप्य चकव्यः । आथ-र्वणः—धर्मः, आथर्वणः—आज्ञापः ।

(प्रदीपः) अपचकव्य इति । 'कौपिञ्जलहास्तिपदादण्' इत्यापाणिनीयवाच्यः ॥

(उद्घोतः) नन्वाथर्वणिनेत्यणानुवृत्त्यैव सिद्धेऽप्यक्तव्य इति व्यर्थमत आह—कौपिञ्जलेति । वार्तिकस्य सूत्रेऽनुवृत्तिरुल्लं-भेयार्थः । इदमपि वार्तिकमिति तु हरदत्तः । 'काम्ये रोः' इत्यादि-वार्तिकानां सूत्रेष्वनुवृत्तिरुल्लंभेयार्थेनोक्तं चिन्त्यम् ॥

(अथर्वणशब्दव्यवस्थाभाष्यम्)

इदमाथर्वणार्थमाथर्वणिकार्थं च चतुर्ग्रहणं क्रि-यते । वसन्तादिषु—अथर्वणशब्द आथर्वणशब्दश्च पठ्यते । पठेऽध्याये प्रकृतिभावार्थं ग्रहणं क्रियते । इदं चतुर्थमिकलोपार्थम् ।

द्विर्ग्रहणं शन्यमकर्तुम् ।

कथम् ?

“तेन प्रोक्तम्” (४।३।१०१) इति प्रकृत्य ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः—वसिष्ठोऽनुवाकः, विश्वामित्रोऽनुवाक इत्येवमर्थम् ।

ततो चकव्यम्—अथर्वणो वेति । तेन सिद्धम-थर्वा—इति आथर्वण, इति च ।

अथ वसन्तादिष्वथर्वणशब्दः पठितव्यः, तत्र नैवार्यः प्रकृतिभावार्थेन, नापि—इकलोपार्थेन ॥

(प्रदीपः) ऋषिभ्यो लुगिति । वसिष्ठादिशब्दसिद्धये अवश्यवक्तव्यो लुक् ॥ नन्वसलसिन् सूत्रे आथर्वणिकानां धर्मं आम्नायो वेत्यत्रार्थं आथर्वणशब्दो न विन्यतीत्याह—तत्रेति । यदेवाथर्वणा प्रोक्तमाथर्वणं धार्यं तदेवाथर्वणिकानामात्रायः, न तु तेषामात्रायान्तरमाथर्वणशब्दवाच्यम्, धर्मस्तु आथर्वण-सादृश्यादाथर्वणशब्देनाभिभास्यते ॥

(उद्घोतः) ननु ऋषिभ्यो लुगिति वाच्यम्, अथर्वग्रहणं वा, को विधेपोऽत आह—वसिष्ठादीति ॥ इत्याहेति । इतिहेतो ॥

(अथर्वविरुद्धायेन प्रयोगव्यवस्थाभाष्यम्)

यदि वसन्तादिष्वथर्वणशब्दः पठ्यते—अथर्वा-णमधीते आथर्वणिक इति न सिध्यति ।

नैव दोषः ।

इहास्माभिर्वैशद्यं साध्यम्—अथर्वणमधीते, आथर्वणमधीते, आथर्वणिक इति ।

तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहो-ऽपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति—अथर्वणिकन्यायेन ।

तद्यथा—अवेमांसमिति विग्रहाधिकशब्दादुत्प-त्तिर्भवति—आधिकमिति । एवमाथर्वणमधीत इति विशुद्ध—आथर्वणिक इति भविष्यति । अथ-र्वणमधीत इति विग्रहा-याक्यमेव भविष्यति । तत्रा-भिसंबन्धमात्रं वर्तव्यम्—आथर्वणिकतन्नामिदमिति ।

न चेदानीमन्यदाथर्वणिकानां सं-भूयितुमर्हति, अन्यदतो धर्मादास्मादाह ॥

(प्रदीपः) न चेदानीमिति । 'चरणाद् धर्माग्राययोः' इति वचनादर्थान्तरे प्रत्ययाभावादित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—तत्राभिसंबन्धमात्रमिति । तत्र—आय-
वर्णिकसंबन्धादयं इत्यर्थे सम्बन्धोपकण्ठपठितवाक्यमेव प्रयोक्तव्यं
न तु ततः प्रत्यय इति भावः ॥ आधर्वाण्यसादृश्यादिति । सादृश्यं
चाधर्वाण्युपहिततया तत्किंवाविषयत्वेनेति बोध्यम् ॥ ननु पुनश्चनादिक-
मपि तेषां स्वमत आह—चरणादिति । 'तसेदम्' इत्यस्य न्यवसा-
पकमेतदित्यर्थः ॥

(७९८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ पा. ६)

१७०३ तस्य विकारः ॥ ४ । ३ । १३३ ॥

(विकारार्थप्रत्ययाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

तस्येति वर्तमाने पुनस्तत्प्रग्रहणं किमर्थम् ?

(५५२५ तस्यपदप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तस्यप्रकरणे तस्यपुनर्वचनं

शैषिकनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्यप्रकरणे तस्यपुनर्वचनं कियते
शैषिकनिवृत्त्यर्थम् । शैषिका निवर्त्यन्ते ॥

(प्रदीपः) शैषिकनिवृत्त्यर्थमिति । विकारावयवयो-
र्धादयो मा भूवन्निषेधमर्थं तस्य प्रग्रहमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु यद्यप्यत्राप्रकृतिभ्यस्तत्प्रत्ययैर्वाधत्वेन शैषि-
कामात्रप्रत्ययनिवृत्तिः तिष्ठेत्तत् आह—विकारित्यादि । भाष्ये
शैषिकेत्यस्य तदधिकारवद्विधाभासीत्यर्थं इति भावः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

कथं च प्राप्नुवन्ति ?

(प्रदीपः) कथं चेति । किमधिकारात् प्राप्नुवन्ति ?
अथ तस्येदमिति वचनात् । यद्यधिकारात् प्राप्तानां तस्यप्रग्रहेन
निवृत्तिः कियते तदा पुनरपि 'तसेदम्' इत्यनेन प्राप्नुवन्ति । अथ
'तसेदम्' इत्यनेन प्राप्तानां तस्यप्रग्रहेन निवृत्तिः कियते, तदाऽसौ
नोपपद्यते, उत्तरार्थत्वादस्य योगस्य तत्रैव चरितार्थत्वादिति
प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) अपिकारादेव प्राप्तिसत्त्वात् कथं चेत्तुपुनश्चनमद
आह—किमिति ॥ तत्रैवेति । अर्थनिर्देशवत्प्रत्ययैर्मिमिकरि
उच्यते चरितार्थत्वनिर्माणः ॥

(५५२६ प्रयोजनसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तस्येदंवचनात् प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्येदंविशेषा ह्येते—अपत्यम्, समूहः,
निवासः, विकार इति ॥

(प्रदीपः) तस्येदंवचनादिति । तस्यप्रग्रहणं चादि-
सम्बद्धस्य तस्यप्रग्रहणस्य निवर्तकं धादीनपि निवर्तयति । तत्ति-
वर्तनसामर्थ्यात् 'तसेदम्' इत्यनेनापि विकारावयवयोर्धादयो न
भवन्ति । अन्यथा तद्विवर्तनमनर्थकं स्यादित्यर्थः । प्राग्दीव्यत
इत्यपि विशेषाश्रयेण तु अणादीनामधिकारादणादय इह सम्ब-
ध्यन्त इति विपर्ययोऽत्र न बोदनीयः—धादयोऽनुवर्तन्ताम्,
अणादयो मानुहतञ्चिति ॥

(सूत्राक्षेपसमाधानभाष्यवार्तिकम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

ये तस्य बाधकास्तद्वाधनार्थम् ।

कथं पुनरशैषिकः शैषिकं बाधते ?

उत्सर्गः शेष एवासौ ॥

यो ह्युत्सर्गः सोऽपि शेष एव ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति—सर्वस्यैव सूत्रसाक्षेपः ॥ बाध-
नार्थमिति । 'तसेदम्' इत्यनाणादयो, 'बाधयथाणाद्यपवादो
विहिताः । तत्र विकारावयवयोरणादय एव यथा ह्युत्सर्गपवादो
यादयो मा भूवन्निषेधमर्थमिदमुच्यते ॥ ये तस्येति । अण
इत्यर्थः ॥

कथं पुनरिति । 'तसेदम्' इत्यस्मात् 'तस्य विकारः'
इत्यस्य पृथक्निर्देशादनेन विधीयमानोऽप्रत्ययोऽशैषिकः
कथं विकारोऽप्राप्तान् धादीन् बाधते इति प्रश्नः ॥ उत्सर्ग
इति । असत्यस्य पृथक् सत्ये विकारोऽपि 'तसेदम्' इत्य-
न्तर्भावाच्छेषो भवतीति बाधयः प्राप्नुवन्ति । उत्सर्गत्वं
विकारस्य प्रकृतिविशेषासम्बन्धात् । असति हि योगविभागे 'वि-
त्वादिभ्योऽणं विकारे' इति वक्तव्यम् । तत्र प्रकृतिविशेषसंबन्ध
एव विकार उपपुन्युक्तवादशेषः स्यात् । प्रकृतिमात्रसंबन्धस्त-
नुपयोगाच्छेष एव स्यात् । सति तु योगविभागे विकारस्मा-
द्विधातुपयोगादशेषत्वाद् धादीनामाप्तिः । अप्राप्त्यनुमान-
मेव बाध इति भावः ॥

(उद्द्योतः) सर्वस्यैवेति । 'तसेदम्' इत्यनेनैव तिष्ठेयं गणि-
यतः प्रश्न इत्यर्थः ॥ नन्वपलक्षितपुरार्थपर्यादादप्यनेन कथमशैषि-
कत्वमेव आह—तस्येदमित्यस्मादिति । पृथग्योगकटादयः तस्यप्र-
ग्राचास्मादिप्रेतत्वमित्यर्थः । अयं भावः—'तत्र जातः' इत्यादिषु
'क्षेपे' इति सम्बन्धे, अथ यत्र च तस्य सम्बन्धेति शैषिकाः । अथ च
पृथग्योगात्तस्यप्रग्रहणस्य तदसम्बन्ध इत्ययमशैषिक इति । विकारो-
ऽप्राप्तमिति । अस्य शेषत्वायावत्तस्येदमित्यनेनापि न प्राप्तिरिति
भावः ॥ विकारोऽपीति । प्रकृतिविशेषासम्बद्ध इत्यादिः ॥ उत्स-
र्गत्वं चेति । योगविभागे इति शेषः ॥ उपपुन्युक्त्यादशेष इति ।
उपपुन्युक्त—उच्यते यद्यप्यत्राणो वेत्यन्यत् । नन्वप्राप्ति कथं तद्वधपरत्वमेव
आह—अप्राप्तीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

के पुनः शैपिकाणां विकारावयवयोः प्रायुवन्ति, याचता सर्वमद्यापचादैर्व्याप्तम् ॥

(प्रदीपः) के पुनरिति । शैपिकाणामिति निर्धारणे पृथी ॥ अपचादैरिति । वक्ष्यमाणैरणादिभिरित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) वक्ष्यमाणैरिति । केयुक्तिकोपपाद्यन्, केयु-
चिदोरम्, केयुचिदनुदात्तादेरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

इह न किंचिदुच्यते—“हलसीरादृक्” (शशिश्रृङ्) इति ॥

कथं पुनरिच्छताऽप्यपचादः प्रायुवन् शन्यो
याधितुम् ।

तस्यग्रहणसामर्थ्यात् ॥

किमिदं भवानभ्यासह्य तस्यग्रहणस्यैव प्रयोजन-
माह, न पुनः सर्वस्यैव योगस्य ।

अवश्यमुत्तरार्थोऽर्थनिर्देशः कर्तव्यः ।

समर्थविभक्तिरपि तर्ह्यवश्यमुत्तरार्थं निर्देष्टव्या ।
प्रकृता समर्था विभक्तिरनुवर्तते—“तस्येदम्” इति ॥

(प्रदीपः) हलसीरादिति । इहशब्दः ‘नन्विपयस्यानि-
सन्तस्य’ इत्याद्युदात्तः, वीरशब्दोऽपि कन्नतो नित्वात् । तत-
श्चैताभ्यां विकारे न कश्चिदणपवादोऽस्तीति ठकं बाधित्वाऽणैव
भयति—हलः, तैर इति । कथं पुनरिति । ‘हलवीरादृक्’
इत्ययमण एवापचादः कथमणैव शक्यो याधितुम्, योगस्तु-
त्तरार्थ एव स्यादिति प्रश्नः ॥ तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति ।
याधकषाधनार्थादणः पुनर्विधानादित्यर्थः । तस्यग्रहणमे-
वान्वयार्थमिति तत्सामर्थ्यादित्युक्तम् । ईदमर्थाद्विकारस्मोक्तयो
नाशकनाशकत्वं एवेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु हलसीराभ्यामपि ‘अनुदात्तादेरम्’ इत्यस्य
प्राप्तिर आह—इहशब्द इति । नन्वारभसामर्थ्यादेव नापो
मविभ्यतीत्यत आह—योगादित्यति ॥ ननु संपूर्णवृत्तसामर्थ्यमेव
कृतो नोक्तमत आह—तस्यग्रहणमेवेति । तस्यैवतुष्ट्यैव सिद्धेति
भावः । अर्थनिर्देशात्तरार्थ इति बोध्यम् । तत्कृतिमाह—इद-
मर्थादिति ॥

(५५१० सूत्रेणोपपाधनामावयवोपधं वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा संप्रत्ययः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा संप्रत्यय इयता सूत्रेण, शैपि-
काणां निवृत्तेः ।

न हि काको धादयत इत्येवाधिकारः निवर्तन्ते ।

यदि तस्यपि विकारावयवयोः शैपिका नेष्यन्ते,
महता सूत्रेण निवृत्तिर्युक्तव्या ॥

(प्रदीपः) न वेति । घादीनां प्राधान्यात्तस्यग्रहणे गुणे
प्राक्तेन निवर्तमानेऽपि निवृत्तिर्न शक्यते प्रतिपादयितुम् । न
हि गुणानुयायि प्रधानं भवति ॥

(उद्घोषः) प्राधान्यादिति । विवेकत्वेन तत्त्वम् ॥ भाष्ये—
महता सूत्रेणेति । धादयो विकारावयवयोर्नित्येव स्रजं कार्यमित्यर्थः ॥

(५५२८ सूत्राक्षेपे वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अवयवे चाप्राण्योपधिवृक्षेभ्यो-
ऽनिवृत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवयवे चाप्राण्योपधिवृक्षेभ्योऽनि-
वृत्तिरिति, तत्र च निवृत्तिः प्राप्नोति । पाटलि-
पुत्रकाः प्राकाराः, पाटलिपुत्रकाः प्रासादा इति ॥

(प्रदीपः) अवयवे चेति । अवयवेषु घादीनां निवृ-
त्तत्वाद्प्राण्योपधिवृक्षेभ्योऽप्यस्रज इत्यर्थः ॥ पाटलिपुत्रका
इति । पाटलिपुनस्यावयवा इति तस्येदमित्यत्रार्थं ‘रोपधेतोः
प्राचाम्’ इति श्रुत् ॥

(उद्घोषः) ननु ‘अवयवे च प्राण्योपधिवृक्षेभ्यः’ इत्युक्तेः
कथं तद्वृक्षेभ्योऽवयवेऽनिवृत्तिरित्यत आह—अवयवेषुऽर्थे इति ।
तेषामवयवार्थेनार्तस्मिन् इत्यभिमानः ॥ पाटलिपुत्रस्येवे इति—इदं-
स्तेनावयवयोधे पुनिष्ठः, तदाह—पाटलिपुनस्यावयवा इति । यद्वा
तत्तस्मिन्विनो येन केनापि रूपेण नोपे प्रत्यय इति भावः ॥

(५५२९ सूत्राक्षेपे वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अपमयदोश्च विप्रतिपेधानुपपत्ति-
र्मयदुत्सर्गात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपमयदोश्च विप्रतिपेधो नोपपद्यते ।
पठिष्यति हि विप्रतिपेधम्—‘अणो वृद्धान्मयद्’
इति स विप्रतिपेधो नोपपद्यते ।

किं कारणम् ?

मयदुत्सर्गात् । नियतमानेषु शैपिकेषु वृद्धान्म-
यदुत्सर्गस्तस्याणपचादः, उत्सर्गापचादयोऽप्युक्तो
विप्रतिपेधः ॥

(प्रदीपः) मयदुत्सर्गादिति । मयदुत्सर्गः—शैपिकेषु
निवृत्तेषु सामान्येन विधानमित्यर्थः, अप्राप्त एव वृद्धाच्छे ‘मिलं
वृद्ध’ इति मयद्वारम्भात् । ‘अनुदात्तादे’ इत्ययमवयवेषु
कृतार्थः, तत्राविशेषादप्यमयदोः ‘कोपधाप’ इत्ययमपचादोऽपि
शाकमयमित्यत्र मयण्य उच्यते इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) मयदुत्सर्गादिति—भाष्यस्य मयदः सामान्येन
विधानात्, न सन्वयप्राप्ते विधानादित्येव स्पष्टमाह—मयदुत्सर्ग इति ।
वृद्धीत्युपपन्नः ॥ ननु ‘मिल वृद्ध’ इति मयद्वारपादावर्तकमयदुत्सर्ग-
मेलनम् आह—अप्राप्ते श्रूयते । शैपिकागम्येनोपधेयोरप्राप्तेरिति

तर्गतं—इति भाष्यस्यत्वम् ॥

(भाष्यम्) पदस्य हि निघातः, सुवन्तं च पदम्,
द्वयाभ्यातिपदिकाच्च प्रत्ययो विधीयते ॥

[illegible]

(५५३७ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ मयद्वैतयोर्वचनमपवाद-
विषयेऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मयद्वैतयोरेत्युच्यते, अपवादविषये-
ऽनिवृत्तिर्यथा स्यादिति । विल्वमयम्, वैल्वम् ॥

(५५३८ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एतयोरेत्यर्थनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एतयोरेत्यर्थनिर्देशो द्रष्टव्यः । द्वेष्यं
विजानीयात्—योगयोर्या प्रत्यययोरिति ।
तदाचार्यः सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे—एतयोरेत्यर्थ-
निर्देश इति ॥

(प्रदीपः) योगयोरिति । योगयोः प्रत्यययोर्वा विषये
मयद्वैत्यर्थः स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) योगयोरिति । 'पलाद्यादिभ्यो वा' 'द्वयाः
पठन्' इत्येतयोरेत्यर्थः ॥ प्रत्यययोः—अन्वयमोरेत्यर्थः ॥

(८०३ त्रिधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ भा. ११)

१७२४ जितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ ४।३।१५४ ॥

(अत्रोऽधिकरणम्)

(प्रदीपः) तयोर्विकारावयवयोर्यो जितप्रत्ययस्यदन्ता-
द्विकारावयवयोरेवम् भवतीति सूत्रार्थः ॥

(उद्घोषः) विकारावयवयोरेवेति । एवकारः स्वरूपकथ-
नपरः । ऋचिचद्रहित एव पाठः ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । अन्तरेणापि सूत्रं लिखि-
तत्वा प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) अन्तरेणापीति । नक्षमाणप्रत्याख्यानरहितेति
भावः ॥

(५५३९ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विकारावयवयोर्विकारावयव-
युक्तत्वान्मयद्वप्रतिषेधार्थं जितश्च
तत्प्रत्ययादत्रो विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विकारो विपारेण युज्यते, अवयव-
नायययः । विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्तत्वा-
न्मयद्व प्रामोति । इत्येते चात्रेव स्यादिति । तथा-
न्तरेण यद्यं न सिद्ध्यतीति मयद्वप्रतिषेधार्थं जितश्च
तत्प्रत्ययादत्रो विधानम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्रदीपः) विकारावयवयोरिति । कपोतस्य विकारो
यत्—मांसं—कापोतम्, तस्यापि विकारो रक्षो भवति, कपोता-
वयवस्य सकथ्यादेः कापोतस्यावयवोऽन्यो भवतीति वृद्धत्वा-
न्मयद्वप्रसङ्गे तत्रिश्रुत्यर्थमन्विधानमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) सकथ्यादेः कापोतत्वेति । ननु अथ प्राण्यौ-
पधिवृद्धत्वाभावाच्चित्तमिदं भाष्यमिति चेत्, न, प्राणिनारोपेणा-
क्षतेरित्याशयात् ॥

(५५४० समाधानाक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा दृष्टो ह्यवयवे समुदाय-
शब्दो विकारे च प्रकृतिशब्द-
स्तस्मान्मयद्वभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न चैतत्प्रयोजनमस्ति ।

किं कारणम् ?

दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्दः, तद्यथा—पूर्वं प-
ञ्चालाः । उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं
भुक्तम् । शुक्रं, नीलं, कृष्ण इति ।

विकारे च प्रकृतिशब्दः । विकारे च प्रकृतिशब्दो
दृश्यते । तद्यथा—शालीन् मुद्गे मुद्गैः, शालिः
विकारं मुद्गविकारेणेति ।

तस्मान्मयद्वभावः । तस्मान्मयद्वतो न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) न वेति । यदा कपोतावयवसकथ्यादेर-
वयवो विवक्ष्यते तदा कपोतशब्दादेव सकथ्यावयवयुक्तेर-
भविष्यति । कपोतविकारमादृत्येव कपोतशब्दान्मासविकारे
रसे इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) यदा कपोतेति । अथ चारोपः सूक्ष्माग्नेऽप्या-
वयवकः । अन्यथाऽवयवे प्राण्यादित्वाभावाच्चतोऽवयवे प्रत्ययो दुर्ह-
पपाद एवेति बोध्यम् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

नैतद्विषयमाह—अवयवे समुदायशब्दोऽस्ति
नास्तीति, विकारे वा प्रकृतिशब्द इति ।

किं तर्हि ?

विकारावयवशब्दोऽपि त्यस्ति, तत् उत्पत्तिः
प्रामोति ॥

(५५४१ प्रत्याक्षेपनिराकरणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति
चेन्न तेनानभिधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विकारावयवशब्दाद् प्रसङ्ग इति
चेत्तत्र ।

किं कारणम् ?

तेनानभिधानात् । न हि विकारावयवशब्दादु-
त्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात् । अत्रमि-
धानात्तत् उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

तद्यावदप्यभनभिधानमाश्रितव्यम् ॥

(प्रदीपः) तेनेति । मयटः 'कपोतमयम्' इति विका-
रावयवयोः प्रयोगाभावादित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) प्रयोगाभावादिति । मयटः प्रयोगेण तदर्थ-
नवगमादित्यर्थः ॥

(५५४२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अभिधाने ह्यन्यतोऽपि

मयटप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभिधाने सत्यन्यतोऽपि मयट् प्रस-
ज्येत । वैचल्यस्य विकार इति ॥

(५५४३ सिद्धान्त्येकदेशिवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वचनम् ॥

(प्रदीपः) तस्मादिति । यदनभिधानं नाश्रीयते तदा
'नितश्च तत्प्रत्ययात्' इति सूत्रमपनीय नैवमयादिनिवृत्त्यर्थं
'तत्प्रत्ययाल्लु' इति वक्तव्यम् ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यदि लुगुच्यते, कथं गौमयं अस्य, द्रौवयं मान-
म्, कापित्थो रसः ? इति ।

अन्यत्र गौमयाद् द्रुवयात् फलाच्च लुग्वक्तव्यः ॥
इह तर्हि—औष्ट्रीकी, अग्रन्तादितीकारो न
प्राप्नोति ।

इदमेवैतत्संगृहीतम्, औष्ट्रिकेत्येव भवितव्यम् ।
इह हि सौनागाः पठन्ति—बुधश्चाश्रुतप्रसङ्ग इति ॥

इह तर्हि—पालाशी समितिल्यनुपसर्जनलक्षण
ईकारो न प्राप्नोति ।

मा भूदेवम्—अन् योऽनुपसर्जनमिति, अग्रन्ता-
दनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति ।

नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्—काशकृ-
त्छिन्ना भोक्ता मीमांसा काशकृत्स्त्री तामधीते का-
शकृत्स्त्रा ब्राह्मणीति, अग्रन्तादितीकारः प्रसज्येत ।

तस्मादस्तु न तेनानभिधानादित्येव ॥

इह तर्हि कपोतो रस इति—प्राणिशब्दो नोप-
पद्यते ।

नैप दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—योऽसावाद्यः
कपोतः सलोमकः सपक्षः, न संप्रति प्राणिति,
कथं तत्र प्राणिशब्दो वर्तते ? इति ।

अथ मतमेतत्—प्रकृत्यन्वया विकारा भवन्तीति ।

इहापि न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) अन्यत्रेति । 'गोश्च पुरीषे' इति विकारे प्रत्ययं
भन्यते । यदा तु पुरीषं नावयवो नापि विकारस्तदा गोमयं
तत्प्रत्यय एव न भवतीति लुङ् प्रसङ्ग एव नास्ति । द्रुवय-
शब्दो श्रोत्रिकार इति 'माने वयः' इति वयप्रत्ययान्तः । एताभ्या-
मनुपादादिलक्षणेऽन् ॥

औष्ट्रीकीति । उल्लक्षणस्य मयटो लुकिकृतोऽनन्तत्वाभा-
वादीकाराप्रसङ्गः ॥

बुधश्चेति । पाणिनीयलक्षणे दोषोद्घावनमेतत् ॥

पालाशीति । पलाशस्य विकारः । 'पलाशादिभ्यो वा'
इति षष्ठेऽन् । तदन्ताद्विकारे मयटो लुकि ईकाराप्रसङ्गः ।
पाणिनीयलक्षणे त्वनन्तादनि सतीकारः सिध्यति ॥

काशकृत्स्नेति । अणन्तस्य त्रियामध्येभ्यामनुपसर्जनत्वादी-
काराप्रसङ्गः ॥

तस्मादिति । यस्मात्तुकि पालाशीति न सिध्यति तस्मादन-
भिधानान्मयटोऽनुत्पत्तिराश्रयितव्या ।

केवांचित्तु ग्रन्थः—'नैप दोषः, अध्येष्यामभिधेयाया-
मण ईकारेण भवितव्यम् । यथाध्येष्या वर्तते ह्यस्य सः, यथा
श्रूयते उत्पन्नसत्सादीकारः । अथ ना पुनरस्तु—न तेनान-
भिधानादिति' ।

अनेन वयमपि काशकृत्स्त्रा परिहृता तथाप्यापिशका न
परिहृता भवति । पालाश्यापिशक्ते न स्वयदेते । 'तस्मात् अस्तु
न तेनानभिधानात्' इत्येव पाठो युक्तः ॥

इह तर्हीति । उद्गतगणे मांसं प्राणिबाचिन. कपोतश-
ब्दस्य द्युतिः । सत्या द्युते प्राणिवाचित्वाभावाद्देवं मांसविकारं
कपोतशब्दो न सिध्यतीति चोद्यम् ॥

कथं तत्रेति । तत्रापि लोके कपोतशब्दो दृश्यत इति
प्रश्नः ॥

१ तत्प्रत्ययादुपगतिः । 'नितश्च तत्प्रत्ययात्' इति सूत्रवत्कामित्येवस्य
प्रत्याप्यत्वात् तत्प्रत्ययादित्यस्य विकारावयवप्रत्यया ताहवित्यर्थः । तथाच
विवक्षयवत्प्रत्ययं निश्चितप्रत्ययादिविकारायैकमथकृत्प्रत्ययस्य लुकि 'नैव-
मयम्' इति न भवतीत्यर्थः ॥

२ केचित्—अन्त्येपेयादिवातिरुहेतव्यं, व्याकृताभाष्येन अस्य द्युतिर्मात्रं तादृश
व्याकृताभाष्यं च प्रकल्पयति । तत्र क्षमीचीनम् । व्याकराभाष्यस्य भाष्येन
क्षम्येन भाष्यकृतेन दोषमाधिरूप्य कणादिति विलम्बमेव वरं स्यात् । अत्राऽप्या-
धिहृदोषा भाष्यकृतेन समाहिते, न तु वार्तिककृतेनैवमपि दोषो भाष्यकृतेन

वाचित इति कल्पयन्वा नास्तीति सत्यं वार्तिकत्वेन निर्देशः कृत इति विचारणीय
मेतत्पुनीतिः ॥

३ तत्प्रत्ययस्य द्युतिः । 'गोश्च पुरीषे' इत्यनेन निश्चितो मयट् पुरीषस्य
विकाराभावाच्च विचारार्थ इति 'तत्प्रत्ययात्' इति व्याकृतादन्तत्प्रत्ययवत्त्वात्
एव न मञ्जील्यर्थः । तत्प्रत्ययवत्स्य च तत्र विकारावयवप्रत्यय इत्यर्थः ।
अस्य च मयटो न विकारावयवमिति वक्तव्यम् ॥

४ पाणिनीयलक्षणे—नितश्च तत्प्रत्ययादिति द्युते ॥

प्रकृत्यन्वया इति । प्रकृतेरन्वयो येषु ते प्रकृत्यन्वयाः । प्रकृतिरेव विकाररूपतामापयमाना विकारावस्थायामपि कचि-
त्प्रकृतिशब्देनाभिधीयत इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) मन्यते इति । 'गोक्षे पुरीषे' इति तु पुरीषरूपे
विकारे ष्येति नियमार्थमिति भावः । यदा त्विति । इदं चिन्त्यम्,
माभ्यविरोधात् । शरीरसन्नाशविकारत्वाच्च शरीरविकारत्वमपि
तस्मिन्नेष्टव्यम् ॥ कापित्यो रस इति—माष्ये—कपित्थशब्दात्फले
विकारे प्रत्ययेऽपि तस्य कृत् 'रथावन्ते' इति मध्योदात्ततया फल-
वाचिनः 'अनुदात्तादेः' इत्यञ् ॥

बुधश्चेति—येन 'वसीय' इति यत्रो ग्रहणम् । न चैव शमी-
रुशब्दात् षञ्जन्तादपि ऋषि आनुदात्तं पदम्, अनेद्विवक्षयां
पितृवाचीष्यन्तोदात्तं स्यादिति वाच्यम् । माष्यप्रमाण्यात् षञ्ज-
द्वित्वस्यैवागीकारात् दोष इत्याशयः ॥

माष्ये—ईकारः प्रसज्येतेति । किं चानुपसर्गनादित्यस्य
तदन्तमिच्छेपणत्वेऽनुपसर्गनादित्यस्य वैयर्थ्यमपि, 'बहुकुरचरा' इत्य-
त्रापि प्रसगादिति बोध्यम् ॥

न परिहृतेति । क्षियमित्यस्य शृङ्गमाणमिच्छेपणत्वेनेदं परिहृ-
तमिति चेत्—तुल्यं पालायामपि—इति बोध्यम् ॥

वृत्तिरिति । आरोपः—इत्यर्थः ॥ सत्यं वृत्तामिति । आरोपे
इत्यर्थः ॥ न त्विष्यतीति । प्राणिस्त्वाभावात् 'प्राणिरजनादिभ्योऽञ्'
इत्यस्मात्प्रतेरिति भावः ॥ चोद्यमिति । विकारलक्ष्यैकप्रकृतेर्विकारे
प्रत्यय इति प्रस्ताव्यमानपक्षे इदं चोपमित्यर्थः ॥

माष्ये—न संप्रसीति । मरणोत्तरावस्थायामित्यर्थः ॥ तत्रापि
लोक इति । तथा चारोपेणास्त्यञ् वृत्तामपि प्राणिवाचकत्वात्क-
सिरिति भावः । प्राणिवाचक्यो यो दृष्टस्ततः प्रत्यय इत्यर्थः—इति
बोध्यम् ॥

प्रकृतेरिति । प्रकृतिवाचकशब्दस्येत्यर्थः ॥

(८०४ अतिदेशसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. १२)
१७२५ क्रीतवत्परिमाणात् ॥ ४३११५५॥

(प्रत्ययातिदेशाधिकरणम्)

(जिज्ञासाभाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते
भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयोरिति,
आहोस्तिपरिमाणात् क्रीते ये प्रत्यया विहि-
तास्ते भवन्ति विकारावयवयोरिति ?

किं चातः ?

यदि विज्ञायते—क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भ-
वन्ति परिमाणाद्विकारावयवयोरिति,

प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति ।

अथ विज्ञायते—परिमाणात् क्रीते ये प्रत्यया
विहितास्ते भवन्ति विकारावयवयोरिति,

प्रकृतिमात्रात् प्राप्नुवन्ति ।

तस्मात्—

(प्रदीपः) प्रत्ययमात्रमिति । मुद्रैः क्रीतं मौद्रिकमिति
क्रीते ठ्विबहित इति शृङ्गस्य विकार इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥
प्रकृतिमात्रादिति । 'शृङ्गादन्यतरस्याम्' इत्यनूठनौ हलस्य
विकार इत्यत्रापि प्राप्नुतः ॥

(उद्धोतः) शृङ्गस्येति । तत्र हि शृङ्गादभिरः, पक्षे ऽथ ॥

(५५४४ सूत्रार्थसम्पादने एकदेतिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ क्रीतवत्परिमाणादङ्गं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अङ्गं च क्रीतवदिति वक्तव्यम् ।

तच्चर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) अङ्गं चेति । 'कालेभ्यो भववत्' इत्यत्र
यदुक्तं 'सिद्धं वृषयनिर्देशात्' इति तदेवानेन प्रतिपाद्यते । अङ्ग-
ग्रहणेन प्रत्यासत्त्या परिमाणमेव गृह्यते । तेनायमर्थो भवति—
क्रीतार्थं यथा परिमाणमङ्गं यथा च परिमाणात् प्रत्ययस्तथा
विकारेऽपि परिमाणमङ्गं प्रत्ययश्च । तेन यस्मात्परिमाणात्
क्रीते चः प्रत्ययस्तस्मादेव ॥ विकारेऽपि भवति ॥

न वक्तव्यमिति । क्रीते परिमाणादिलेखान्यतरविशेष-
णत्वे परिमाणस्य सिद्धे वृत्तिनिर्देशात्सिद्धेऽप्यपरिग्रहार्थादुभय-
विशेषणं परिमाणग्रहणमर्थाद्भवतीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु क्रीतेऽङ्गस्याविधानात् 'क्रीतवदङ्गम्' इत्य-
नुक्तत आह—कालेभ्य इत्यादि ॥ अन्यतरेति । क्रीते ये परि-
माणाद्विहिता इति, ये क्रीते विहितास्ते परिमाणाङ्गवति—इति वाच्यः ॥

(वार्तिकोक्तापेक्षायने भाष्यम्)

क्रीतवदिति वृत्तिनिर्देशोऽयम् । यदि च याभ्यः
प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन क्रीते प्रत्यया विहिता-
स्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन परिमाणाद्वि-
कारावयवयोर्भवन्ति, ततोऽमी क्रीतवत् कृताः
स्युः ।

१ गोक्षेत्वादित्यवयववमाह—गोक्षे पुरीषे इति स्थितिः ॥

२ इमेन 'छापावन्ते' इति मध्योदात्ततयाऽनुदात्तैरित्यपि मते, अ-
नोति विरुद्धम् ॥

३ विकारविकारोऽभ्येदविवक्षायां विकार एवेत्यभिज्ञानेनेत्यस्य प्रमा-
द्वाने आरम्भप्रमाद्वान्नोऽप्यनेद्विरूप दोषश्च धियुति—न च छापीति ॥
४ वार्तिकेभ्यो जिज्ञासा तावत्प्रतिज्ञास्य रथाने लज्जकानुपमिनेव सूच-
माह । माष्यप्रकारात् विकारविकारोऽपि अनेद्विवक्षया विकार एवेति वक्तव्यं-

मेव मित्येवमित्युच्यते ॥ अनेद्विरूप—अनेद्विवक्षायामिति ॥

५ 'विहारादङ्गम्' इति च श. पाठः । विहारादङ्गम् इत्यस्य विकारो
लक्ष्यं यस्या इत्यर्थः ॥

६ प्रत्यासत्तावयव इति । मित्यस्य तत्प्रत्ययस्य विकारविकारोऽपि
विकार एवेत्यभिज्ञानेनेत्यस्य प्रमाद्वान्नोऽप्यनेद्विरूप दोषश्च धियुति—न च छापीति ॥
माष्यप्रकारात् विकारविकारोऽपि अनेद्विवक्षया विकार एवेति वक्तव्यं-

अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा
स्यात्, नामी क्रीतवत् कृताः स्युः ॥

(५५४५ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अणो वृद्धान्मयद् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणो वृद्धान्मयडित्येतद्भवति विप्र-
तिषेधेन ।

अणोऽवकाशः—तित्तिडीक—तैत्तिडीकम् ।

मयटोऽवकाशः—काष्टमयम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—शाकमयम् ॥

(प्रदीपः) अण इति । 'कोपधाच' इति विहितात् ॥

(५५४६ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ओरजोऽनुदात्तादेरजश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ओरजोऽनुदात्तादेरजश्च मयद् भ-
वति विप्रतिषेधेन ।

ओरजोऽवकाशः—अरडु—आरडवम् ।

मयटः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—दारु—दारुमयम् ।

अनुदात्तादेरजश्चमयतीत्यस्यावकाशः—कौवलम् ।

जरडुक्ष—जारडुक्षम् ।

मयटः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—आम्रमयम् ॥

(प्रदीपः) कौवलमिति । कुवल्पा विकार इत्यर्थेऽञ् ॥

मयटः स एवेति । काष्टमयमिति, काष्टशब्दस्याद्युदात्त-
त्वात् ॥ आम्रमयमिति । आम्रशब्दः 'अमितम्बोर्दीर्घश्च'
इति रगन्तोऽनुदात्तादिः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—कौवलमिति पाठः । कुवली—कौवल-
मिलपपाठः । एवमग्रेऽपि—आम्र—गार्धमिलपपाठः । गार्धमिलेव ॥

(५५४७ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ मयटः प्राण्यञ्चिप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) मयटः प्राण्यञ्चमवति विप्रतिषेधेन ।

प्राण्यजोऽवकाशः—गार्धम् ।

मयटः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—चापम् । भासम् ।

प्राण्यञ्चमवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) गार्धमिति । एप्रस्य विकार इत्यर्थः ॥

(५५४८ विप्रतिषेधसङ्गठनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वाऽनवकाशत्वादपवादो

मयद् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वैष युक्तो विप्रतिषेधः, योऽय-
मजो मयटश्च ।

किं कारणम् ?

अनवकाशत्वादपवादो मयद् ।

अनवकाशो मयद् सावकाशमजं वाधिष्यते ।

स कथमनवकाशः ?

यद्यनुवर्तन्ते शैपिकाः ।

अथ निवृत्ताः शैपिकाः,

वृद्धमाधुदात्तं मयटोऽवकाशः ॥

(प्रदीपः) नवेति । 'ओरजोऽनुदात्तादेरजश्च' इति य उक्तो

विप्रतिषेधस्तन्निराकरोति ॥ यद्यनुवर्तन्त इति । 'तस्य
विकारः' इत्यत्र शैपिकाणामनुवृत्तौ छे प्राप्ते मयडारभ्यमा-
णोऽन्यपूर्वको भवतीति छेस्येवमोऽपि बाधक इत्यर्थः । एतच्च
चाप्यसामान्यचिन्ताया येन नाप्राप्त इति न्यायस्यानवतारा-
देतद्व्यायानपेक्षायोच्यते ॥ अथेति । तन्निरुक्तौ विध्यन्तर-
पूर्वको मयद् न भवतीति काष्ठमयादौ सावकाशः परत्वादेवानं
वाधते, न स्वपवादत्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) 'प्राण्यजश्च' इत्यस्य पीनरक्त्यपरिहारायाह—
ओरज इति । इदं कोपधाणोऽद्युपलक्षणम् ॥ ननु छेनेवाभा येन
नाप्राप्त्यभावात् कथममोऽपि बाधोऽत आह—एतच्चेति । न्यायान-
पेक्षाया हेतुर्न्यायानवतारः ॥ तन्निरुक्तामिति । तन्निरुक्तिबोधकत्वं
ग्रहणसामर्थ्यात् 'तस्मैदम्' इत्यनेनापि विकारि छाप्राप्तिरिति भावः ॥

(५५४९ विप्रतिषेधसङ्गठनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ प्राण्यजश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः—योऽयं

मयटः प्राण्यजश्च ।

किं कारणम् ?

अनवकाशत्वादपवादो मयडित्येव ।

अनवकाशो मयद्, स यथैव ओरजमनुदात्ता-
देरजं च बाधते, एवं प्राण्यजमपि बाधेत ॥

(प्रदीपः) प्राण्यजश्चेति । पूर्वत्र विप्रतिषेधामावेऽपी-
ष्टसिद्धिर्भवत्येव—दाहमयमात्रमयमिति । प्राण्यजि तु तदभावे
चापं भासमितीष्टं न सिध्यति, मयदप्रसङ्गात् ॥

(उद्घोतः) ननु पूर्ववार्तिकेनैव सिद्धाविद व्यर्थम्, अतस्ततो
विधेयं दर्शयति—पूर्वेति । अपवादत्वेनेति भावः ॥ मयदप्रसं-
गादिति । अपवादत्वादिति भावः । यथेतदित्यादिना भाष्ये कोप-
धलुषणाणो मयटश्च विप्रतिषेधः स्यात्पदे । अत्राधिकारे शैपिकानुवृत्तौ
मयद् छापवादः । 'कोपधाच' इत्यत्र 'ओरज' इत्याद्योऽपवादः ।
तत्रापवादविप्रतिषेधो न्याय्यः । अननुवृत्तौ तु कोपधाणोऽज
इव मयटपवादत्वादनुक्तः, स स्यात् इति बोध्यम् । पुरस्तादिति
न्यायाधीनारे तु मयटो चापवाद इति सर्वथा युक्तो विप्रतिषेध इति
तात्पर्यम् । तद्वनपत्तं वक्ष्यति—मयटा परत्वाकोपधलक्षणेऽञ्
वाधयत इति ॥

(५५५० एकदेशिवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥*॥तस्मान्मयद्विधाने प्राणिप्रतिषेधः॥*॥

(भाष्यम्) तस्मान्मयद्विधाने प्राणिभ्यः प्रतिषेधो यक्तव्यः ।

स तर्हि यक्तव्यः ।

न यक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) तस्मादिति । 'निलं वृद्धशरादिभ्योऽप्राणिनः' इति यक्तव्यमित्यर्थः ॥

(तिष्ठान्वाभाष्यम्)

मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् याधन्त इत्येवमयं मयद् ओरञ्मनुदात्तादेरञं च याधिष्यते, प्राण्यञं न याधिष्यते ॥

यद्येतदस्ति—'मध्येऽपवादाः' 'पुरस्तादपवादाः' इति, माऽनुवृत्तश्रौतिकाः ।

पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् याधन्त इत्येवमयमण अञं याधिष्यते, मयटं न याधिष्यते ॥

(प्रदीपः) यद्येतदस्तीति । यद्येतदाधीयत इत्यर्थः ॥ माऽनुवृत्तमिति । यदेः 'युरुषो छठि' इति वा परस्मैपदम् । 'पुपादिषुतादि' इति च्छेरजदिस । श्रौतिकाणां निरुत्थनु-वृत्तोरपि विप्रतिषेधोपपत्त्या मयटा परत्वाकोपचलक्षणोऽण् याध्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) इवेऽनुदात्तात्परस्मैपद कथमत्र आह—वृत्ते-रिति ॥

(५५५१ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अनुदात्तादेरञः प्राण्य-
ञ्विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुदात्तादेरञः प्राण्यञ्भवति विप्र-
तिषेधेन ।

अनुदात्तादेरञ्भवतीत्यस्यावकाशः—जरद्वृक्षः
—जारद्वृक्षम् ।

प्राण्यञः स एव ।

इहोमयं प्राप्नोति—कपोत—कापोतम् ।

प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) जरद्वृक्ष इति । जरद्वृक्षशब्दः समास-
खरेणान्तोदात्तत्वाद्नुदात्तादि । स एवेति ।—गार्ध्वमिति ।
कपोतशब्दः 'लपावन्ते' इति मण्योदात्तत्वाद्नुदात्तादिः ॥

(उद्घोषः) कपोते उमयप्राण्यनुपपत्त्याह—कपोत इति ॥

(विप्रतिषेधोपपादकं भाष्यम्)

कः पुनरत्र विरोधः, तेन वा सति, यनेन वा ?

सापवादः स निधिः, अयं पुनर्निरपवादः ।

यदि तेन स्याद्, इह न स्यात्—श्वाविधो वि-
कारः शौवाविधम् ॥

(प्रदीपः) सापवाद इति । मयटा परत्वाद् वाध्यमान-
त्वात् ॥ अयमिति । यनेन परत्वान्मयटो वाधनात् ॥
श्वाविध इति । श्वानं विध्यतीति क्तिप् । 'नहिष्ठति' इति
दीर्घः । कृत्खरेणोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वाद्नुदात्तादित्वम् । अत्र
मयडभावात् प्राण्यञ् भवति—इति 'द्वारादीनां च' इति वृद्धि-
प्रतिषेध एवागमश्च ॥

(उद्घोषः) परत्वादिति । अपवादश्चो वाधनमात्रपर
इति भावः ॥ मयडभावादिति । प्राण्यना परत्वाद्वाधनेन तद-
भावो बोध्यः ॥

(८०५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ भा. ३३)

१७३३ फले लुक् ॥ ४ । ३ । १६३ ॥

(लुगधिकरणम्)

(५५५२ सूत्राक्षेपे वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ फले लुग्वचनानर्थक्यं
प्रकृत्यन्तरत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) फले लुग्वचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

प्रकृत्यन्तरत्वात्, प्रकृत्यन्तरमामलकशब्दः फले
वर्तते ।

एकान्तदर्शनात् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्रकृत्यन्तरत्वादिति । आमलकादिशब्दः
फले न यौगिकः—आमलक्याः फलमिति । किं तर्हि ? जातिश-
ब्द एवेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु यौगिकेऽपि अण्प्रकृत्यन्तरत्वात्प्रत्ययत्वमस्तेष्वेव
आह—आमलकादिशब्द इति । फल हि वृक्षस्य नावयदः, अना-
रभकत्वत् । नापि विकारः, ॥ हि शिविधः—मृत्तुपुनर्दक—यथा
मत्सादिः, प्रकृत्यन्तरत्वात्प्रत्ययत्वात् यथा खादिरः शुभ इति । फल
तु नैवतिष्ठमिति सत्र प्रत्ययायोते । प्रकृत्यन्तरत्वमावयदमिति भावः ॥

(५५५३ सूत्राक्षेपे वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति
चेद्वृक्षे लुग्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति चेत्, वृक्षे
लुग्वचक्यः ।

वृक्षोऽपि हि फलेकान्तः ॥

(प्रदीपः) एकान्तदर्शनादिति । आमलक्या अवयवे
आमलकं इत्येत, ततश्च यौगिक एव फले आमलकशब्द
इत्यर्थः ॥ फलेकान्त इति । फलमेकान्तो यस्मैति बहुव्रीहिः ।

यदि संबन्धदर्शनाद्यौगिकत्वमामलकशब्दस्य फले व्यवस्थाप्यते तदा संबन्धाविशेषादामलकस्यैवमामलकी वृक्ष इति वृक्षावयविनि-
प्रत्ययमुत्पाद्य लुग्विधेयः । तस्मादुभयव्याप्त्यामलकादयो
जातिशब्दा एव स्वभावतो वर्तन्त इत्यभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—एकान्तदर्शनादिति । एकान्तोऽवयवः ॥
आमलक्या अवयव इति । अवयवमुत्पत्तेः प्रागसत्त्वादनामकेऽपि
'दन्तशृंगादौ गवावयवत्ववत् फलमप्यवयव इति भावः । एवं विकार-
श्चमपि बोध्यम्, प्रकृतेरवसान्तरस्यैव विकारत्वात् । भवति नाफलिता-
वस्थायाः फलितावस्था—अवस्थान्तरमिति । एवं चामलकीमयमिलादि-
'निवृत्त्यर्थं लुगावयवक इति भावः ॥ भाष्ये—फलेकान्तशब्देन फल-
वृक्षयोः संबन्धो वर्तितस्तदाह—यदि संयन्धेति ॥ लुग्विधेय
इति । आमलकीयो वृक्ष इत्यादि निवृत्त्यर्थमिति भावः ॥ स्वभा-
वतो वर्तन्त इति । अतिप्रसरणमभिधानाद्वारणीय इति भावः ॥

(८०६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. १४)

१७३६ लुप् च ॥ ४ । ३ । १६६ ॥

(लुपोऽधिकरणम्)

(५५५४ संग्रहवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानं
कर्तव्यम् । व्रीहयः, यवाः, मापाः, मुद्गाः, तिलाः ॥

(मदीपः) फलपाकशुषामिति । फलपाकेन ये शु-

ध्यन्ति व्रीह्यादयः, तद्व्याचिनामित्यर्थः ॥ व्रीहय इति । विल्वा-
यण् ॥ यवा मापा इति । 'तृणधान्यानां च व्यपाम्' इत्याहु-
दात्तत्वादौत्तार्गिकोऽण् । मुद्गशब्दात्—विल्वायण् ॥

(५५५५ संग्रहवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पुष्पमूलेषु च बहुलम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुष्पमूलेषु बहुलं लुब्धकव्यः । म-
ल्लिका, करवीरम्, विसम्, मृणालम् ।

न च भवति—पाटलानि मूलानि ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे

द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

(मदीपः) पाटलानीति । पाटलिशब्दो विल्वादः ॥

इत्युपाध्यायजैष्यटपुत्रकैष्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थ-
स्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

(उद्द्योतः) पाटलिशब्दस्य वृक्षत्वान्मयमुचितोऽत आह—
विल्वादिति ॥

इति श्रीशिवभट्टसूतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-

द्द्योते चतुर्थाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

	आस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।				
	प्राक्तनयोगः	आह्निके १	आह्निके २	आह्निकसंख्य- योगः	सर्वयोगः
व्याख्यासूत्राणि	७६०	३२	१४	४६	८०६
अव्याख्यासूत्राणि	८१०	८७	३५	१२२	९३२
समुदितसूत्राणि	१५७०	११९	४९	१६८	१७३८
पातितानि	५४४३	६५	४७	११२	५५५५

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थे पादे

प्रथममाहिकम् ।

(८०७ अधिकाश्वम् ॥ ४ । ४ । १ आ. १)

१७३९ प्राग्वहतेष्टक् ॥ ४ । ४ । १ ॥

(ठकोऽधिकरणम्)

(५५५९ संप्रहवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दा-
दिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य
उपसंख्यानं कर्तव्यम् । माशब्दिकः, नैत्यशब्दिकः,
कार्यशब्दिकः ॥

(प्रदीपः) तदाहेति । तदिति कर्ममात्रं निर्दिश्यते न
तु द्वितीया समर्थविभक्तिः, 'आहो प्रभूतादिभ्यः' इत्यतो भेदेन
वचनात् । तेन पदसमुदायादयं प्रत्ययः । माशब्द इत्याह—
माशब्दिकः, नित्यः शब्द इत्याह—नैत्यशब्दिकः—इति ।
तत्र पदसमुदायाय इतिना प्रत्ययवृद्धयमानो वचनक्रियासंबन्धा-
त्मकं संप्रयते । अत्रातिपदिकत्वात् द्वितीयाऽनुपपत्तिः ॥

(उद्घोषः) ननु तदाहेति द्वितीयासमर्थाप्रत्यय इति कथ्यते ।
न च तनुक्त्वा, वाक्यात्मस्यविधिविनेन वाक्यस्य द्वितीयासमर्था-
दाह—उदिति कर्मेति ॥ भेदेन वचनादिति । तेन हि पदा-
देव द्वितीयासमर्थाधीयते ॥ केचन 'मा'शब्दोच्चारयितरि प्रत्ययस्य-
निष्ठेराह—मा दाह इति । शब्दे मा कारीत्यर्थः । कुतो
करोति क्रियाऽन्तर्गता बोध्या । भाष्ये आशब्दमाहेत्युपाधः ॥

(५५५७ संप्रहवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आहो प्रभूतादिभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आहो प्रभूतादिभ्यःपृथग्व्यक्तव्यः । प्रभू-
तमाह—प्रभूतिकः, पार्याप्तिकः ॥

(प्रदीपः) प्रभूतमाहेति । क्रियाविशेषणत्वात्कर्मेत्यम् ॥

(५५५८ संप्रहवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पृच्छतौ सुखातादिभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पृच्छतौ सुखातादिभ्यःपृथग्व्यक्तव्यः ।
सौख्यगतिकः, सौख्यगतिकः, सौख्यशायनिकः ॥

(प्रदीपः) पृच्छताविति । विद्वन्तानुकरणमेत्यम् । तत्र
शब्दे कार्यासमर्थातिदन्तायै ठविधिः ॥

(उद्घोषः) आहो पृच्छताविति । वैदुष्यमहान्तावधे-
निष्ठे इति । पृच्छतौ प्रकृतान्तरात्पृथक्—तिष्ठतेति ।
सौख्यगतिके उभयपदशक्तिः, अनुपपत्तिरिति ॥

(५५५९ संप्रहवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ गच्छतौ परद्वारादिभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) गच्छतौ परद्वारादिभ्यःपृथग्व्यक्तव्यः ।
पारदारिकः, गौस्तल्पिकः ॥

(८०८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. २)

१७४७ आकर्षात् पृष्ठ ॥ ४ । ४ । १ ॥

(छत्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रत्ययानां विध्वनिद्वारेण भाष्यम्)

इह केषांचित्सांहितिकं पठ्यम्, केषांचित्पि-
दर्थम् ।

तत्र न ज्ञायते केषां सांहितिकं पठ्यम्, केषां
पिदर्थमिति ?

तत्र किं न्याय्यम् ?

परिगणनं कर्तव्यम् ॥

(५५६० परिगणनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आकर्षात्पर्षादेर्भस्त्रा-
दिभ्यः कुसीदत्तुवाच ।

आवसथात्किसरादेः

पितः पडेते ङाधिकारे ॥ * ॥

(प्रदीपः) इहेति । एकस्य वाऽनेकस्य वा प्रकारस्य व्यञ्ज-
नपरस्य श्रुत्या विशेषानवधारणासांहितिकेऽपि वा प्रकारे 'अनपि
च' इति द्विवचनविधानादनेकपकारत्वसंभवात्संशयः ॥ आक-
र्षति । श्लोकः—पार्षादेः सुदिग्धानसदिग्धाश्च आन्तिनिरा-
साय पर्यन्तीयणत् ॥ पडेते इति । विधिवान्वयापेक्षं पठ्यम्,
प्रत्ययानुसारेण सारो ॥

(उद्घोषः) एकस्य वेति । 'महादिभ्यः' इत्यादावयं
संदेहः ॥ ननु सूचीदर्थे ङाच्चोर्दोविधाना पठित्युक्तमत आह—
विधिवान्वयेति ॥

(८०९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. ३)

१७५५ विभाषा विवधात् ॥ ४ । ४ । १ ॥

(छनो विभाषाधिकरणम्)

(५५६१ पृथक्वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वीचघाथेति चत्तव्यम् ॥ * ॥

वैधैधिकः ॥

१ तन्मन्त्राः प्रभूतिभ्य इत्यनेन ॥

२ कर्त्तव्यत्वात् 'आहो-पृच्छतौ' इत्यो कथयति—वदुकेति । आहो-
इति । पृच्छतौ—तिष्ठतौ ॥

३ 'विद्वन्' इति च. न. पठः ।

४ 'विधिवत्, वीचघाथ' इति छ. पठः । तद्वत् पठोऽनेन पुनरेव
न पठते । 'वीचघाथ' इत्यस्योपपत्तिरिति । पृच्छतौ कथयति—वदुकेति ।
५ 'विद्वन्' इति च. न. पठः ।

(प्रदीपः) वीवधाचेति वक्तव्यमिति । अत्र विव-
धशब्दवीवधशब्दौ पर्यायौ । तत्राविरधिकन्यायो न संभवति,
उभाभ्यां प्रत्ययस्येष्टत्वात् । ततो वीवधाचेति वक्तव्यमित्युक्तम् ॥

(उद्घोतः) उभाभ्यामप्रत्ययस्येति । अत्र इत्यर्थः । 'वीवधिकाः'
इत्यस्यापीष्टत्वादिति भावः । एकदेशविकृतन्यायेनैव वीवधग्रहणस्य
सिद्धाविर्द्धं व्यर्थमित्यन्ये । विवधवीवधशब्दौ स्वतन्त्रावेव, न प्रकृति-
विकारमात्राविति वार्तिकाशयः ॥

(८१० विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. ४)

१७५८ त्रेर्मन्वित्यम् ॥ ४ । ४ । २० ॥

(नप्रत्ययाधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

नित्यप्रहणं किमर्थम् ?

विभाषा मा भूत् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम्, पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषा-
ग्रहणं निवृत्तम् ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—

(प्रदीपः) विभाषा मा भूदिति । द्वे अत्र विभाषे
संभवतः । एका महाविभाषा, अपरा—'विभाषा विवधात्' इति ।
तत्रान्तरेणापि नित्यप्रहणं पूर्वसूत्र एवानन्तरस्य विभाषाग्रहण-
स्मात्सारितत्वादननुवृत्तत्वात्माहाविभाषा नित्यप्रहणेन निवर्त्यते ॥
इतरः—'अगन्तरा विभाषा निवर्त्यते' इत्युक्तम्—इति मत्पाऽऽह—
नैतदस्तीति ॥ इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति—इदं तर्हीति ॥

(उद्घोतः) ननु 'अण कुटिलिकायाः' इत्यत्राननुवृत्त्या 'विभाषा
विवधात्' इत्यस्मात्सारितत्वादेव निवृत्तिसिद्धेर्विभाषा मा भूदित्यसंगतमत्र
आह—द्वे अत्रेति ॥ भाष्ये—इदं तर्हीति । महाविभाषानिवृत्त्य-
र्थमित्यर्थः ॥

(५५१२ नित्यप्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ त्रेर्मन्वित्यवचनं विपर्ययार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नित्यं ध्वन्तं मध्यपयमेव यथा
स्यात्, कैवल्यस्य प्रयोगो मा भूत् ।

अस्ति प्रयोजनमेतत् ।

किं तर्हीति ?

(उद्घोतः) तदाह—नित्यं ध्वन्तं मध्यपयमेवेति । नित्य-
पदस्यैवार्थे ध्वनिराण दक्षितः ॥

(५५१३ एकदेशप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र यथाधिकारं तद्विपर्यय-

प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र यथाधिकारं तद्विपर्ययता प्र-
प्नोति । निवृत्त इति यतते, तेन निवृत्त एव ध्वन्तं

मध्यपयं स्यात्, येऽन्ये उपचारास्तत्र न स्यात् ।
कृत्रिमं महत्सु विहितमिति ॥

(प्रदीपः) निवृत्त एवेति । पवित्रणा निर्दृष्टमित्यस्यैव
वाक्यस्य निवृत्तिः स्यात्, न तु पवित्रः कियत इत्यद्वैतमी-
त्यर्थः ॥ कृत्रिमं महदिति । प्रत्ययप्रयोगानन्तरेणापि मह-
त्त्वादीनि कृत्रिमशब्दायविशेषणानि स्युरित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु कृत्रिम महदिति प्रयोग इष्ट एवेत्यत्र
आह—प्रत्ययप्रयोगमिति । कृत्रिमं महदिति वदन् महती कृत्रि-
रित्याद्यपि प्रयुज्येतेति भाष्यार्थे इति भावः ॥

(सिद्धान्तसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि भाव इति प्रकृत्य इमम्वक्तव्यः । कु-
ट्टिमा भूमिः, सेकिमोऽस्तिरित्येवमर्थम् ।

ततो वक्तव्यम्—त्रेः,

—त्रेऽन्नेमपै भवति ।

ततः—नित्यम्,

—नित्यं ध्वन्तादिमविति ।

किमर्थमिदम् ?

नित्यं ध्वन्तमिमम्विपर्यय एव यथा ह्यात्, कैच-
लस्य प्रयोगो मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) भाव इति प्रकृत्येति । भाववाचिनः
शब्दाभिरुक्तेऽयं इमम् विषय इत्यर्थः ॥ त्रैरिति । पूर्वेण सिद्धे
नित्यार्थं वचनम् । तेन निवृत्ते तावद्वाक्यं निवर्त्यते । ततो
नित्यमित्यनेनोपचारान्तरविषयस्यापि वाक्यस्य निवृत्तिः कियत
इति तद्विषयता त्रिप्रत्ययस्य सिध्यति ॥

(उद्घोतः) ननु भावे इमम्विधाने कुट्टिमा भूमिरित्युदा-
हरणासंगतिरत्र आह—भाववाचिन इति । कुट्टनं कुट्टितेन निवृ-
त्त्यर्थः ॥ वतो नित्यमित्यनेनेति । शलो नित्यं पाण्डुर इतिवत्
नित्यशब्दोऽयमव्ययशब्देदार्यः । तत्र हि न कदाप्यपाण्डुर इति श्लो-
कते । यत्र च शोडश निवृत्ते इमम् स 'यन्पाण्डुरस्येत्यर्थे' इति भाष्यः ।
यद्यपि कैवल्यस्येति नोगविभागेन तासामभ्यास्ययमर्थः सापक्षितं
शक्यते, तथापि मत्पदात्करणशेषनाय भगवता वार्तिकपूर्वकं
योगविभागे दक्षित इति बोध्यम् ॥

(८११ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. ५)

१७६१ चूर्णादिनिः ॥ ४ । ४ । २३ ॥

(इतिप्रत्ययाधिकरणम्)

(सूत्रप्रत्ययार्थावकभाष्यम्)

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् ।

कथं चूर्णी, चूर्णिनौ, चूर्णिन इति ?

इतिनैतन्मतवर्थायेन सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) इतिनेति । उक्तु 'संख्ये' इत्यनेनानभिधानाज्
भविष्यतीति भावः ॥

(८१२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ भा. १)

१७६२ लवणाङ्गुक् ॥ ४ । ४ । २४ ॥

(लुकोऽधिकरणम्)

(५५६४ सूत्रप्रत्याख्याने वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लवणाङ्गुग्वचनानर्थक्यं रस-
वाचित्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लवणाङ्गुग्वचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

रसवाचित्वात् । रसवाच्येय लवणशब्दः, नैष
संख्येतिनिमित्तः ।

आतश्च रसवाची ॥

(प्रदीपः) रसवाचित्वादिति । रसस्य गुणत्वाद् गुण-
वाचिनां शुद्धादीनां गुणगुणिनोर्भेदोपचाराद् गुणित्तिदर्शना-
कार्यो लुकेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) रसस्य गुणत्वादिति । द्रव्येण द्रव्यत्वेन च
संख्येयवत्त्वादिति भावः ॥ ननु समवायिसंज्ञस्य गुणेनापि
संख्येयत्वं ततोऽपि प्रलयः स्यादित्यत आह—अभेदेति । भेदे एव
संख्येयवत्त्वात्, न हि गुणगुणिनोः स इति भावः । रूपादिव-
द्रसशब्दस्य गुणिसमानाधिकरणत्वाभावेऽपि शुद्धादिवलवणशब्दस्य
सख्येयमिति तात्पर्यम् । लवणद्रव्यसंख्येयं लावणिक इति त्वनभिधाना-
क्षारणीयमिति तत्परम् ॥

(५५६५ लवणशब्दस्य रसवाचकत्वबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ असंख्ये च दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) असंख्येऽपि हि लवणशब्दो वर्तते ।
सद्यथा—लवणं क्षीयम्, लवणं पानीयमिति ॥

(प्रदीपः) असंख्ये चेति । लवणेन द्रव्येण यदसंख्ये
लवणसंयुक्तं तत्रापि लवणशब्दस्य दर्शनाद् गुणशब्दत्व-
मेवासेत्यर्थः ॥

(५५६६ रसवाचकत्वबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ संख्ये चादर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संख्येऽपि च यदा नोपलभ्यते,
तदाह—अलवणः सूपः, अलवणा यवागूः, अलवणं
शाकमिति ॥

(प्रदीपः) संख्ये चेति । लवणद्रव्यसंख्येयमपि यल्लवण-
रस न भवति, तत्र न दृश्यते लवणशब्द इत्यर्थः ॥

(८१३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ भा. ७)

१७६८ प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ४ । ४ । ३० ॥

(उक्तोऽधिकरणम्)

(सूत्रनिर्देशाक्षेपभाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः, यदसाचक्ष्यं दत्त्वा बहु
गृह्णाति तद्गर्ह्यम् ।

कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ?

(प्रदीपः) अयुक्त इति । उत्तमर्णे यदक्ष्यं ददाति
न तत् गर्ह्यम् । यत्त्वत्वं दत्त्वा बहु गृह्णाति तदेव गर्ह्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) उत्तमर्णे चापमित्येते न च तत्र मामोति—इत्याह—
उत्तमर्ण इति । एव च न तत्र प्रत्ययार्थः । यत्र चापमर्णे प्रत्य-
यार्थः, न तदेव्यत इति यावः ॥

(५५६७ निर्देशसाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रयच्छति गर्ह्याय ॥ * ॥

(भाष्यम्) इति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ।
न कर्तव्यः ।

तादर्थ्याच्चाच्छब्दं भविष्यति—गर्ह्यार्थं गर्ह्यम् ॥

(प्रदीपः) गर्ह्यायेति । द्विगुणाय प्रयच्छति द्वैगुणिक इति
चतुर्थ्यन्ताद् प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः ॥

(५५६८ निर्देशोपपादकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ मेस्याल्लोपो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) मेस्याच्छन्दलोपो वा द्रष्टव्यः । द्वि-
गुणं मेस्यादिति प्रयच्छति—द्वैगुणिकः, त्रैगुणिकः ॥

(प्रदीपः) मेस्याल्लोपो वेति । उपचारापेक्षया विक-
ल्पाधौ वाशब्दः । द्विगुणं मे स्यादिति वाक्याद् प्रत्ययः, मे-
स्याच्छन्दलोपश्च ॥

(५५६९ लक्ष्यसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वृद्धेर्धुपिभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृद्धेर्धुपिभावो ज्ञेयः । चार्धुपिकः ॥

(प्रदीपः) चार्धुपिक इति । वृद्धयर्थं धनं प्रयच्छती-
त्यर्थः ॥

(उद्घोषः) वृद्धयर्थमिति । योऽन्यवृद्धिदानमगोहस्य पर-
कीय धनं गृहीत्वा बहुवृद्धयेऽन्यसे यच्छति तत्रैवायमित्यत इत्यन्ये ॥

(८१४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. ८)

१७७९ धर्मं चरति ॥ ४ । ४ । ४१ ॥

(उक्तोऽधिकरणम्)

(५५७० पूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अधर्माच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधर्माच्चेति वक्तव्यम् । आधर्मिकः ॥

(प्रदीपः) अधर्माच्चेति । तदन्तविधेः 'ग्रहणवता प्राति-
पदिकेन' निषेधाद्वचनम् । 'येन विधिः' इत्यत्र 'धर्मोन्नयः' इति
वार्तिकमनपेक्ष्यैतदुक्तम् ॥

(८१५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. ९)

१७८७ ऋतोऽन् ॥ ४ । ४ । ४९ ॥

(अन्तोऽधिकरणम्)

(५५७१ पूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नृनराभ्यामन्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नृनराभ्यामन्वेति वक्तव्यम् । नृध-
र्म्या-नारी । नरस्यापि-नारी ॥(प्रदीपः) नृनराभ्यामिति । वृशब्दस्य सूत्रेणैव सिद्धे
प्रत्यये वृत्तान्तत्वेनोपादानम् । यथा वृत्तान्तादन् भवति, एवं
नरशब्दादपीत्यर्थः ॥(उद्योतः) नरशब्दादपीति । उक्तिसूत्रस्य वचनम् । अनेनै-
वोभयोर्यां सिद्धाया नृनरयोर्इद्वेधेति गणसूत्रमनार्यम् । सर्वथा
आधुनात्वाद् नृनरस्य वा तत्त्वज्ञातयेव धर्म्येति जातिप्रतीतिरपि
सिद्धा । नरीति तु नरशेष्यत एव । नृशब्दाऽप्यु औपोऽनभिधा-
नम्, तच्च तत्वाप्यावश्यकं पुष्येन कीषो वारणायेत्याहुः ॥

(५५७२ पूरकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विशसितुरिहलोपश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) विशसितुरिहलोपश्चाञ्च वक्तव्यः ।
विशसितुर्धर्म्यं वैशाखम् ॥

(५५७३ पूरकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ विभाजयितुर्णिलोपश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्च वक्तव्यः ।
विभाजयितुर्धर्म्यं—वैभाजित्रम् ॥

(८१६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. १०)

१७९३ शिल्पम् ॥ ४ । ४ । ५५ ॥

(उक्तोऽधिकरणम्)

(अतिष्ठनिवारकं भाष्यम्)

किं यत्नं मुदङ्गः शिल्पं स मार्दङ्गिकः ?

किं चातः ?

कुम्भकारे प्राप्नोति ।

एवं तर्ह्युत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः । शिल्पमिव—
शिल्पम् । मुदङ्गवादनं शिल्पमस्य—मार्दङ्गिकः,
मौरजिकः, पाणविकः, पैठरिकः ॥(प्रदीपः) अभ्यासपूर्वकं किमाद्य कौशलं शिल्पम् ।
मुदङ्गादिषु द्विविधा क्रिया—अभ्याहनलक्षणा, निष्पादनलक्षणा
च । तत्र विशेषानुपादानात् दृच्छति—किं यस्येति ॥एवं तर्हीति । उपचरितगुतिः शिल्पशब्द आश्रीयत इत्यय-
मेवेवशब्दलोपः । कुम्भकारस्य हि मुदङ्गो मुख्यं शिल्पं वादकस्य
तुपचरितम् ॥ मुदङ्गवादनमिति । लोके तु मार्दङ्गिकशब्दस्य
मुदङ्गवादनशिल्पोऽभिधेयः । तत्र साहचर्यान्मुदङ्गवादाने मुदङ्ग-
शब्दस्य वृत्तिविषये वृत्त्या गत्वर्थात्वादप्रयोगो वादनशब्दस्य ॥(उद्योतः) ननु लोके द्रव्यसौन्दर्यजनकक्रियाकोशे शिल्प-
शब्दप्रसिद्धेर्मुदङ्गवादनवौचलवति कथं प्रत्योऽत आह—अभ्यासे-
त्यादि । मुख्ययोगसाधारणमिदं लक्षणम् ॥ द्विविधेति । तत्रान्ये
मुख्यश्च, अन्ये औपचारिकम् । स्पष्ट चेद भाष्ये ॥ विशेषानुपादा-
नादिति । गौणस्यैव ग्रहणमित्यर्थं बोधकविशेषानुपादानादित्यर्थः ॥उपचरितेति । मुख्येऽनभिधानेन सामर्थ्यादुपचरितस्य ग्रहण-
मिति भावः ॥ उपचरितमिति । मुदङ्गवादनमिति शेषः, कश्चित्पु
तथैव पाठः । तदुपचरितं शिल्पमित्यर्थः ॥ नन्वेवं मार्दङ्गवादनिक
इति स्वादत्त आह—तत्र साहचर्यादिति । वृत्तिविषये दृश्येति ।
तद्विद्वत्प्रतिषेधे लक्षणमित्यर्थः । मुदङ्गवादनशब्दात्प्राप्तमभिधाना-
त्प्रत्ययभाव इति भावः ॥

(८१७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. ११)

१७९७ शक्तियष्टोरीकम् ॥ ४ । ४ । ५९ ॥

(ईककोऽधिकरणम्)

(सूत्रभाससमर्थकं भाष्यम्)

किमर्थमीकगुच्यते, न कनोचोच्येत ?

कारूपसिद्धिः—शाकीकः, याद्रीक इति ?

शक्तियष्टोरीकारोऽन्ते, कदाश्च प्रत्ययः ॥

न सिध्यति ।

विभाषा चैव हि शक्तियष्टोरीकारः, अपि च
“केऽणः” (७।४।१३) इति ह्रस्वत्वम् प्रसज्येत ।

एवं तर्हि—इकगुच्यते ।

कारूपसिद्धिः—शाकीको याद्रीक इति ।

सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् ।

न सिध्यति, यस्येति लोपः प्राप्नोति ॥

इकारोच्चारणसामर्थ्याच्च भविष्यति ॥

यदि तर्हि प्राप्नुवन् विधिरिकारोच्चारणसामर्थ्या-
द्वाच्यते, सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति ।यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्वाच्यते ।
यस्य तु विधेर्निमित्तमेव, नास्ती वाच्यते ।

यस्येति लोपं च प्रतीकारोच्चारणमनर्थकम्,
सवर्णदीर्घस्य तु निमित्तमेव ॥

(प्रदीपः) ईकारोऽन्त इति । ब्रह्मादिपाठात् । 'प्राति-
पदिकप्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि प्रहणम्' इति वचनात् शक्तीयष्टी-
शब्दाभ्यां करमविध्यतीत्यर्थः ॥

इकारोच्चारणसामर्थ्यादिति । अन्यथा कक्रमेव विद-
ध्यात् । न चावग्रहनिवृत्तिरकारस्य प्रयोजनम् ; यतः—न लक्ष-
णेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारेणोक्तं लक्षणमनुवर्त्यम् ॥

यं विधिमिति । एवं च दीर्घोच्चारणं प्रत्याख्यातम्,
इक्या सिद्धत्वात् ।

अन्ये त्वाहुः—'शक्तियष्टिभ्यां ठक्' इति ठविधानादेव
यस्येति लोपाभावः सिद्धः । 'प्रहरणम्' इत्यनेन हि ठकिं सिद्धे
पुनश्च ठविधानं यस्येति लोपाभावाद्यमेव । वाक्यनिवृत्तये नित्यार्थं
तस्यादिति चेत्—तत्र, शक्तियष्टिभ्यामित्येवाधिकस्य ठकः पूर्वेण
सिद्धस्य पुनर्विधानेन वाक्यनिवृत्तेरपि सिद्धत्वात् ॥

(बह्वोतः) ननु यत्र ह्रस्वपाठात् कमपीकारोऽन्ते, कथं वा तदं-
ताम्रस्योऽत आह—ब्रह्मादीति । तत्र हि शक्तियष्टिशब्दो पठितो ॥

भाष्ये—विभाषेति । तथा च दीर्घभावे शक्तिक इत्यापत्तिरिति
भावः ॥

ननु लोपायैवेकारोच्चारणं स्यादत आह—अन्यथेति ॥ इक-
केति । न च नञ्ज्ञातीकमिति ङीप्विधायकत्वात्तिक्केऽस्य प्रहणार्थं
दीर्घपाठः, तत्रापि ह्रस्वस्य स्वरुत्वात् । 'कर्मलोहितादीकम्' 'दीपा-
दीकम्' इत्यादेरु न तत्र प्रहणम्, नञ्त्वस्याहचयैणास्त्राविधौकसिच
तत्र प्रहणादिति भावः ॥

वाक्यनिवृत्तेरपि सिद्धत्वादिति । एवं च ङगेव वक्तुं युक्त
इति भावः । वैखुतच्छको विकारामाभावेत्वासापि संभावितत्वेनेक-
देशदीर्घोच्चारणापत्तिरिति चिन्तयितव्यम् ॥

(८१८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. १२)

१७९८ अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः

॥ ४ । ४ । ६० ॥

(ठकोऽधिकरणम्)

(सूत्रार्थोपपादकभाष्यम्)

किं यस्यास्ति मतिः स आस्तिकः ?

किं चातः ?

चौरेऽपि प्राप्नोति ॥

एवं तर्हि—इतिलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । अस्तीत्यस्य
मतिः—आस्तिकः । नास्तीत्यस्य मतिः—नास्तिकः ।
दिष्टमित्यस्य मतिः—दैष्टिकः ॥

(प्रदीपः) चौरेऽपीति । तस्यापि मतिसङ्गतात् ।
अचेतनस्य पदार्थो नास्तिकः स्यादिति वक्ष्यम् । न्यायस्य तु
प्रदर्शनाद्वाध्यकारेण प्रतिपदं नोक्तम् ॥ अस्तीत्यस्येति ।
परलोककर्तृका च सत्ता विज्ञेया । तत्रैव विषये लोके प्रयोग-
दर्शनात् । तेन परो लोकोऽस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिकस्तद्विपरीतो
नास्तिकः । दिष्टश्चासौ दैवपर्यायः । तेन दैवपरायणो दैष्टिकः ॥

(बह्वोतः) इति वक्तव्यमिति । इत्यपि वक्तुं योग्यमिति
भावः ॥ न्यायस्य र्विति । एवं चापंतस्तदुक्तमेवेति विशिष्य नोक्त-
मित्यर्थः ॥ नन्वेवं यदादिकर्तृकसत्तामतिमत्यपि आस्तिक इति स्यादत
आह—परलोकेति ॥

(८१९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. १३)

१८०० छत्रादिभ्यो णः ॥ ४ । ४ । ६२ ॥

(णप्रत्ययाधिकरणम्)

(सूत्रार्थोपपादकभाष्यम्)

किं यस्य छत्रधारणं शीलं स छत्राग्रः ?

किं चातः ?

राजपुरुषे प्राप्नोति ।

एवं तर्हि—उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः—छत्र-
मियच्छत्रम् । शुरुच्छत्रम् । शुरुणा शिष्यच्छत्रवत्
छाद्यः । शिष्येण शुरुच्छत्रमिय परिपाल्यः ॥

(प्रदीपः) राजपुरुष इति । यः पुरुषो परद्वयं
धारयति स छात्रचन्दाभिषेयः स्यादित्यर्थः ॥ उत्तरपद-
लोप इति । उत्तरपदस्य—इवशब्दस्य लोपो द्रष्टव्य इत्यर्थः ।
गौणी वृत्तिच्छत्रसम्बन्धाधयणीया । तत्रैव प्रत्ययस्य दर्शना-
दित्युक्तं भवति ॥ शुरुच्छत्रमिति । अज्ञानं शिष्यस्य छाद-
यति—निवर्तयति, यतस्तत्र छात्रं शीलमस्य, शुरुविषयं पालनं
शीलमस्येत्यर्थः ॥

(बह्वोतः) अज्ञानमिति । यथा छात्रगुणादि निवर्तयति,
यवमज्ञानं शुरुनिवर्तयति—इति तत्सदृशत्वाद्भ्रूः—छत्रम् । मूर्ध्नी
तद्विषयपालनयो छात्रचन्दस्य वृत्तिः । तदुक्तं भाष्ये—शिष्येण
शुरुच्छत्रमिय परिपाल्य इति । मुखाभां च प्रत्ययो नानभिधाना-
दिति बोध्यम् ॥

१ तत्र इति । शक्तियष्टिशब्दोर्द्धादिगणवर्तिभ्यश्चङ्गादिभ्यसेति
इति शब्देभ्योऽपि तो ङम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया च शक्तियष्टयोरेति
चौरे तयोर्द्धमिति भावः ॥

२ वरमुत इति । 'शक्तियष्टीकम्' इति सूत्रमवग्रह 'शक्तियष्टीकम्'
इति शब्दे द्वेन टका सिद्धत्वात्पुनश्च शिष्यवक्तव्यमर्थानां ठक् तिष्ठते च
नञ्चोपि इत्यनेनापि ठविधानस्य कार्योपपत्तिः । ठविधानमवग्रहार्थं रिध्यदेश-
विभिन्नो भवेति शेषो व, दीर्घश्च नञ्दीति कञ्ठविधुपपत्त्यनिति भावः ॥

३ न्यायसेति । नस्य वरिष्ठधीरादिक इति कथमेनेव नञ्चवत्ता—अने-
तवस्य पदार्थो नास्तिक इति—अर्थेन वचनेनेति मतिर्नन्द् नोक्तमिति भावः ॥

४ दृष्टमिति । तद्विदित्वं तद्विषयस्य वक्ष्यमानस्य तद्विषयवत्तयो
कथमेति भावः ॥

५ मुखाभांदिदिति । अज्ञानं मुखाभांदिदिति छात्रचन्दो छात्राग्र इति
उक्तस्यार्थः—नञ्चद्वयस्य मुखाभाः । तस्मात्पुरुषाभां चरद्वयत्वात्तयोर्द्धमिति
भावः । शिष्येण अज्ञानविषयकचरद्वयत्वात् इति भावः ॥

(८२० विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. १४)

१८०३ हितं भक्षाः ॥ ४ । ४ । ६५ ॥

(५५७४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हितं भक्षा इति चतुर्थानिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) हितं भक्षा इति चतुर्थानिर्देशः कर्तव्यः ॥

(५५७५ आक्षेपसमर्थकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इतरथा ह्यनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इतरथा हि निर्देशो न भवति । हित-
शब्देन च योगे चतुर्थी विधीयते, सा प्राप्नोति ।

स तर्हि चतुर्थानिर्देशः कर्तव्यः ?

न कर्तव्यः ।

एवं वक्ष्यामि—हितं भक्षास्तदस्यै । ततः—दी-
यते नियुक्तम् । तदस्मा इति ॥

(प्रदीपः) इतरथा हीति । यदि हि चतुर्थी न निर्दिश्यते
तदा प्रकृताया अस्तेति पश्चाः सम्बन्धायोग्यत्वादिहातुपस्थाना-
प्रत्ययार्थो न निर्दिष्टः स्यादित्यर्थः ॥

(उद्योतः) संबन्धायोग्यत्वादिति । हितयोगे चतुर्थीवि-
धानादिति भावः । भाष्ये—अनिर्देश इति । अनानिर्देश इत्यर्थः ॥
तदेवाह—सा प्राप्नोतीति । चतुर्थी प्राप्नोतीति—अस्तेति पृथ-
गुपपत्तिरित्यर्थः ॥

(८२३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. १५)

१८१४ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्

॥ ४ । ४ । ७६ ॥

(यतोऽधिकरणम्)

(५५७६ सूत्राक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ बह्व्यभिधाने रथशकटहल्सी-

रेभ्यः प्रत्ययविधानानर्थक्यं

विहितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) बह्व्यभिधाने रथशकटहल्सीरेभ्यः
प्रत्ययविधानमनर्थकम् ॥

किं कारणम् ?

विहितत्वात् । विहितोऽत्र प्रत्ययः “तस्येदम्”
(धा३।१२०) इति ॥

१ द्वितीयाश्रयमिदं यन्ने “द्वितीयाश्रयोव्यञ्ज” इति च पाठः ॥

२ “उ एषापो” इति च पाठः ॥

३ तस्येदम् धा३।१२० इति सूत्रे तदुक्तम् ॥

४ तद्वहतिरस्यहत्सीत्यस्य

५ एवमेवेति । एवम बोद्धेति कृत्वे विग्रहवाक्येऽस्यदिक्रियाया
अभ्याशरेऽपि विशेषविधेयप्राप्त्यन्तरेण कर्तृत्वार्थत्वेन तत्र प्रतीति-
रिति भावः ॥

शब्दभेदादविधानम् । शब्दभेदादविधिः स भव-
ति—अन्यो हि शब्दो रथं वहति, अन्यो हि रथस्य
चोडेति ॥

(प्रदीपः) शब्दभेदादिति । पञ्चान्ताप्रत्ययो विधीय-
मानो द्वितीयान्ताच्च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु यत्र बहनकर्तृरुपार्थत्वेन विवक्षितत्वादिति
बोद्धेति शब्दभेदव्ययनसंगतमत आह—पृथगन्तादिति । पृथ-
वाच्चकर्तृत्वापेक्षया द्वितीयाश्रयं कर्मत्वं विजातीयमित्यभिमानः ॥

(५५७७ आक्षेपसमर्थक वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थ्या-

श्रयत्वात् प्रत्ययविधानस्यार्थ-

सामान्यातिसङ्गम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थ्याश्रयः
प्रत्ययविधिः । यं एवार्थो रथं वहति, स एव
रथस्य चोडेति ।

तत्रार्थसामान्यातिसङ्गम् ॥

(प्रदीपः) अर्थसामान्यादिति । अर्थसैक्यात् पञ्च-
न्तादेव प्रत्ययोत्पत्ताविष्टसिद्धिर्भवत्येवमित्यर्थः । ननु “रथाद्रथा”
इति तत्रोक्तम् । बोद्धेति प्रयोगदर्शनादिध्वत्तामिदोषः ॥

(उद्योतः) अर्थसैक्यादिति । बह्वीत्यस्य कियप्रधान-
त्वेऽपि विशेषणविशेष्यभावव्यवसायेन कर्तृरुपाधेर्लक्ष्ये घट्टे प्रतीत्या
तस्यैव तद्विधार्थत्वेन विवक्षितत्वादिति भावः । कर्मत्वपूर्वजात्वे
मानाभावे इति तत्रैवम् । भाष्ये—य एवार्थ इति । तद्विधार्थो-
दर्शकविग्रहवाक्यस्यतिर्कृत्येत्येत्यर्थः । तदुक्तम्—

आश्रयार्थं तद्विधार्थस्य यत्किंचिदुपपन्नकम् ।

युगप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्ययः ॥ इति ।

तुल्यव्यापारकृद्दर्शोपदेशकविग्रहवाक्यस्यतिर्कृत्येत्येत्यर्थः । अत
एव वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनिर्वाहः । इदमपि वृत्त्यर्थोपदेशक-
वाक्यविपर्ययेन । तेन स्वातन्त्र्येण प्रत्ययमाने भावार्थप्रधानत्वमेव ।
एव च तुल्यव्यापारविग्रहवाक्यार्थोपदेशके चित्रा गावो वसेति
वाक्येऽपि तुल्यत्वात् चित्रावोत्तमत्वनिर्वाहः । अत एव तत्रापि
वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनिर्वाहः । एतद्व्यवहारमेव तत्र स इत्यस्य
विग्रहवाक्ये प्रयोगः श्लाघ्यः । तत्रोक्तमिति । एव च बोद्धेति कथं
तेन सिद्धिरिति भावः ॥

१ इदमपि—आश्रयार्थं तद्विधार्थत्वेति वचनमपि, कियप्रधानत्वेऽपि कर्तृ-
रुपाधेर्लक्ष्यं प्रतीतिरित्यर्थः च ॥

२ इत्येव बोध इति । विग्रहवाक्यस्य चित्रावोत्तमत्वनिर्वाहः । चित्रा गावो
वस्य कर्तृत्वेति विग्रहवाक्यस्य च—वत्सस्य चित्रावोत्तमत्वनिर्वाहः । अत एव
बोधः । एवञ्च विग्रहवाक्यविग्रहवाक्योपदेशकविग्रहवाक्यस्यतिर्कृत्येत्येत्यर्थः ।
पराधः । आश्रयार्थं तद्विधार्थत्वेन तद्विधार्थत्वेत्युपपन्नं समानार्थ-
व्यापारवाक्येऽपि कर्तृरुपाधेर्लक्ष्यं प्रतीतिरिति भावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—यो द्वौ रथौ वहति स द्विरथः । यो द्वयो रथयोर्बोद्धा स द्विरथः । तेन सति लुग्भवति ॥

अनेन सति कस्मात् भवति ?

प्राग्दीव्यत इत्युच्यते ॥

(प्रदीप.) द्विरथ इति । 'रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ' इति तदन्तविधि ॥

(उद्घोष.) माथे—तेन सति लुगिति । जनजादि-
नैऽपि यथाऽस्य उद्घोषा 'दिगेर्लुक्' इत्यत्रोक्तम् ॥

(८१२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. १६)

१८२० संज्ञायां जन्याः ॥ ४ । ४ । ८२ ॥

(सूत्रार्थोपपादकभाष्यम्)

किं निपात्यते ?

जनन्या जनीभाषो निपात्यते यच्च प्रत्ययः ॥

(उद्घोष.) माथे—जनन्या जनीभाष इति । गोव्यता-
वशात्पुत्रजनन्यत्र जननीशब्देन गृह्यते ॥

(५५७८ सूत्राक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ जन्या इति निपातनानर्थक्यं
पञ्चमीनिर्देशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) जन्या इति निपातनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

पञ्चमीनिर्देशात् । जनीशब्दादेवा पञ्चमी ॥

(प्रदीप.) निपातनानर्थक्यमिति । वृत्तिकारैर्यजि-
प्रातनमाश्रित तदनर्थक्यं विधिनैवेष्टिदिर्नयलेवेत्यर्थः ॥ जनी-
शब्दादिति । जायतेत्या गर्भे इति जनी वधूच्यते । 'जनि-
सहिभ्याम्' इतीप्रत्ययः, 'जनिभ्योश्च' इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥

(सूत्रफलबोधक भाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—सर्वकालः प्रत्ययविधिर्यथा
विज्ञायेत ।

जननीं वहन्ति जन्याः । जनीं बोद्धारो जन्याः ।
जनीमयाधुजन्त्या इति ॥

(प्रदीप.) सर्वकाल इति । यद्यपि विध्यर्थे वेऽपि
सख्याकालयोरविवक्ष्यतेतत्सिध्यति, तथापि न्यायानुसारेण प्रति-
पत्तिगौरवं स्यादिति निपातनाधयणम् ॥

(उद्घोष.) जनीं बोद्धार इति । वृद्धि रूपम् ॥

(८१३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. १७)

१८२१ विध्यत्यधनुषा ॥ ४ । ४ । ८३ ॥

(५५७९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विध्यत्यकरणेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) विध्यत्यकरणेनेति वक्तव्यम् ॥

(उद्घोष.) अकरणेनेत्यस्य करणयोगे नेत्यर्थः ॥

(५५८० आक्षेपसमर्थकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधनुषेति ह्युच्यमानेऽतिप्रसङ्गे
भवति ।

इहापि प्रसज्येत—शर्कराभिर्विध्यति, कण्टकै-
र्विध्यतीति ।

तच्चर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ॥

(प्रदीप.) शर्कराभिरिति । प्रधानस्यात्र सापेक्षत्वाद् ।
वृत्तिप्रसङ्गः ॥ अनभिधानादिति । शर्कराभिः पच इति
प्रयोगाभावादित्यर्थः । एवं चाधनुषेऽपि न वक्तव्यम् ॥

अन्ये त्वाहुः—धनुषा करणविशेषेण करणमानं लक्ष्यत
इति सर्वत्र करणे प्रतिषेधः प्रवर्तते ॥

(उद्घोष.) प्रधानस्याग्रेति । न चास्यते क्रियायाः
प्राधान्येऽपि तद्धिते साधनप्राधान्यादिदमनुक्तम्, कारकाद्ये शुभमूत-
क्रियाया अपि नित्यसापेक्षत्वेनादोषात् । अत एव कृतपूर्वा कृत्स्नित्यादि
सिध्यति । प्रत्ययार्थत्वात् प्रधानसत्त्वमुपपाद्यायै ।

इदं तु बोध्यम्—प्रत्ययान्तयोगे न त्वीया, तदर्थं प्रति कर-
णत्वाभावस्य करणसङ्गामावस्य च 'कर्तुंरनेनोः' इति सूत्रसमाध्य-
समतत्वात् । विग्रहकालिकरणत्वमादाय तु करणत्वमवधार इति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

कस्मात् भवति—कण्टकैर्विध्यति, शर्कराभि-
र्विध्यतीति ।

अनभिधानात् ॥

(८२४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. १८)

१८२८ गृहपतिना संयुक्ते, ज्यः

॥ ४ । ४ । ९० ॥

(व्यप्रत्ययाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

गृहपतिना संयुक्तः इत्युच्यते, तत्र दक्षिणाग्रायपि
प्राप्नोति । दक्षिणाग्रिरपि गृहपतिना संयुज्यते ॥

(प्रदीपः) गृहपतिः—यजमानः ॥

(उद्घोतः) ननु गृहपतिः—अग्निविशेषः, तेन संयोगो गार्हपत्यस्यैवेति कथं दक्षिणामौ प्राप्तिरत आह—यजमान इति । स च गार्हपत्य इव दक्षिणाद्यावर्गं कार्याणि करोतीति तेनपि स संयुक्त इति भावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि—गृहपतिना संयुक्त इत्युच्यते, सर्वत्र गृहपतिना संयुक्तः ।

तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—साधीयो यो गृहपतिना संयुक्त इति ।

कश्च साधीयः ?

यस्मिन् पत्नीसंयाजाः क्रियन्ते ॥

अथ वा गृहपतिर्नाम मन्त्रः स यस्मिन्नुच्यते ॥

अथ वा संज्ञायामिति वर्तते ॥

(प्रदीपः) यस्मिन्मिति । यजमानेन पत्न्या च ये याग-विशेषाः क्रियन्ते ते पत्नीसंयाजाः, ते च गार्हपत्य एव क्रियन्ते न दक्षिणामौ ॥ अथ वेति । स च मन्त्रो गार्हपत्यविषय एव ॥

(उद्घोतः) प्रकर्षगतेर्मन्त्रविशेषस्य वा ग्रहणे बीजामाना-दाह—माथे—अथ वा संज्ञायामिति ॥

(८२५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. १९)

१८६६ मत्वर्थे मासतन्वोः

॥ ४ । ४ । १२८ ॥

(५५८१ पुरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ मासतन्वोरनन्तरार्थे वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) मासतन्वोरनन्तरार्थे वेति धक्-
ध्यम् । मध्यस्मिन्नस्ति मध्यनन्तरमिति वा मध्यव्यः ।
माधवः ॥

(प्रदीपः) अनन्तरार्थे वेति । शाश्वतः सप्तम्ये ।
मत्वर्थे मासतन्वयविशेषेणेऽपि प्रत्ययोऽनन्तरार्थेऽपीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) मासतन्वयविशेषेणेऽपीति । सामान्यस्य
विशेष प्रति विशेषणत्वादिति भावः ॥

(५५८२ पुरकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लुगकारेकाररेफाश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्यया चक-
त्वाः । लुङ्—मधुः, नमः, तपः ।

अकारः—इयः, ऊर्जः ।

इकारः—शुचिः ।

रेफश्च—शुक्रः ॥

(प्रदीपः) मधुरिति । मधु विद्यतेऽस्मिन्, नभांसि विद्यन्ते
यस्मिन्, तपो विद्यतेऽस्मिन्निति यतो लुङ् । नमःशब्दोऽत्रा-
ध्रवाची । अत्र नमः, तप इति नपुंसकं वम्, छान्दसात्त्वम् ॥

इय इति । एषणम्—इद्, साऽस्मिन्नस्ति, ऊर्जास्मिन्नस्ति,
शोचनं—शुक्रं साऽस्मिन्नस्तीति प्रत्ययाः ।

शुक्र इत्यत्रायस्ययादित्वाज्ज्ञात्वाभावः ॥

(उद्घोतः) ननु शुक्ति विशेष्यतिप्रत्यया पुराणं स्यादत आह—
नपुंसकत्वमिति ॥ वार्तिके बाहुलकात् 'र' इति समुदायनिर्दे-
शेऽपि इकः कृतः । कञ्चित् 'रशब्दाश्च प्रत्ययाः' इति पाठः ॥

(८२९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. २०)

१८७८ वसोः समूहे च ॥ ४।४।१४० ॥

(५५८३ पुरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अक्षरसमूहे छन्दस उप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानं क-
र्तव्यम् । ओ भावयेति चतुरक्षरम् । अस्तु औप-
डिति चतुरक्षरम्, ये यजामह इति पञ्चाक्षरम्,
यजेति षोडशरम्, ह्यक्षरो यपट्कारः । एष वै सप्त-
दशाक्षरः—छन्दस्यः प्रजापतिर्यजमानोविहितः ॥

(प्रदीपः) अक्षरसमूह इति । अक्षरसमूहवाचिनश्छन्दः-
शब्दादप्रत्ययः ॥ ओ भावयेति—अक्षराणि गम्यन्ते ॥

(उद्घोतः) ननु छन्दःशब्दस्याक्षरसमूहवाचकात्तत्त्वम
प्रत्ययविधानानुपपरित आह—अक्षरसमूहवाचिन इति । अक्ष-
रसमूहे वर्तमानाव्यातिपदिकादिति वार्तिकार्थः । प्रत्ययस्तु स्थायै
इति भावः ॥ माथे—प्रजापतिः—प्रजापतिर्दृष्ट इत्यर्थः ॥

(५५८४ पुरकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ छन्दसि बहुभिर्वैसृचैरुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दसि बहुभिर्वैसृचैरुपसंख्यानं
कर्तव्यम् । हस्तौ पृथक्स्य बहुभिर्वैसृचैः ॥

(उद्घोतः) पृथक्वेति । पृणातिः पृणकम् ॥

(५५८५ पुरकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अग्निरीशो वसव्यस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) अग्निरीशो वसव्यस्येत्युपसंख्यानं क-
र्तव्यम् ।

रेफाश्च इति निर्देशोऽनुक्तवत्तत्त्वमाह—वार्तिके इति ।

तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् ॥

(५५८६ सिदान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ स्वार्थविज्ञानात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वार्थविज्ञानात् सिद्धमेतत् । वसव
पव वसव्याः पान्तु ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे

पादे प्रथममाह्निकम् ॥

पादोऽध्यायश्च चतुर्थः समाप्तः ॥

(प्रदीपः) स्वार्थविज्ञानादिति । 'वसोः' इति
योगविभागः कर्तव्यः । तेन स्वार्थे भविष्यतीत्यर्थः ॥

इत्युपाध्यायजैष्यटपुत्रकैष्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थे
स्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

पादोऽध्यायश्च चतुर्थः समाप्तः ॥

(उद्घोषः) स्वार्थे यतो विधानाभावादाह—योगविभाग
इति । वस्तुनः स्वार्थिकप्रकरणे एषामुपसंख्यानं कर्तव्यम्, यथ-
प्रलय उपसंख्येयो वेति भाष्यार्थ इति पंचमे नश्यते ॥

इति श्रीशिवमट्टसुतसतीगर्भननागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपे
इत्योते चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

पादोऽध्यायश्च चतुर्थः समाप्तः ॥

	अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।		
	प्राक्पनयोगः	आह्निके १	सर्वयोगः
व्याख्यातसूत्राणि	८०६	२०	८२६
अव्याख्यातसूत्राणि	९३३	१२४	१०५६
समुदितसूत्राणि	१०३८	१४४	११८२
वार्तिकानि	५५५५	२१	५५८६

	चतुर्थाध्यायस्य सूत्रवार्तिकसंख्या ।				
	प्रथमपादे	द्वितीयपादे	तृतीयपादे	चतुर्थपादे	समग्रोऽध्याये
आह्निकानि	४	२	२	१	९
व्याख्यातसूत्राणि	८६	५७	४६	२०	२०९
अव्याख्यातसूत्राणि	९०	८८	१२२	१२४	४१४
समुदितसूत्राणि	१०६	१४५	१६८	१४४	६३३
वार्तिकानि	२३४	११६	११२	२१	४८३

जयदेवगुरुभूतत्वा तुर्यभाष्यं सुपूजितम् । प्रभाष्यमार्गवेण प्रीयतां परमेश्वरः ॥

(८२८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. २)

१८८४ उगवादिभ्यो यत् ॥ ५।१।२ ॥

(यतोऽधिकरणम्)

(५५८८ पूर्वविप्रतिषेधबोधकमेकदेशिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यञ्ज्यावजः पूर्वविप्रतिषिद्धं

सनङ्गुपानहौ प्रयोजनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यञ्ज्यौ भवतोऽजः पूर्वविप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् ?

सनङ्गुपानहौ प्रयोजनम् ।

यतोऽवकाशः—शङ्क्यं दाह, पिचव्यः कार्पासः ।

अजोऽवकाशः—वार्धम्, धारम् ।

सनङ्गुनाम चर्मविकारः, तस्मादुभयं प्राप्नोति—सनङ्गव्यं चर्म ॥

अवस्थावकाशः—औपानहं दाह ।

अजः स एव ।

उपानहनाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—औपानहं चर्म ॥

(प्रदीप) यञ्ज्याविति । छापवादानां परविप्रतिषेधवाधानायेदम् ॥

(उद्द्योत) वार्धे—‘चर्मनोऽञ्’ । औपानहे—‘कृपनोपानहोव्ये’ । नन्वजद्विषयवादात्वाद्वाह्यहामा यचिन्तया यतोऽप्यपवादत्वादयुक्तो विप्रतिषेधोऽत आह—छापवादानामिति । येन नाम्नास्त्रियायेन छापवाद भवेत्, न तु यदपवादत्वम् । ‘यत्’ अपि छापवाद इति अपवादविप्रतिषेध इति भावः ॥

(५५८९ विप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ दृञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दृञ् भवत्यत्र. पूर्वविप्रतिषेधेन ।

दजोऽवकाशः—छादिषेयं दृणम् ।

अजः स एव ।

छदिर्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—छादिषेयं चर्म ।

दञ् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीप) छदिर्नामेति । छादनं छदिस्य चर्मविकारोऽपि सम्भवति ।

अत्राहुः—छदिरुपानहो प्रतिपदं त्रयवविधानादयुक्तो विप्रतिषेधः । तथा चोक्तम्—‘परमिस्तान्तरत्रप्रतिपदविधयो विरोधिरुपपत्तेरिति तेषां मिय प्रत्यये परमलीगस्यम्’ इति नार्धं पूर्वविप्रतिषेधेनेति चिन्तयेत् ॥

(उद्द्योतः) छादनमिति—कारणे ह्यद । छदिरित्यत्र ‘इसञ्’ इति ह्रस्वः । तच्च तुणविकारः । कचिचर्मविकारोऽपि ॥

अत्राहु रिति । अत्रादृश्चिबीज निरवकाशत्वे सत्त्वेन प्रतिपदविधिरुपपत्तेः प्रयोजकम्, नान्यथा—इति ॥

(५५९० विप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ हविरपूपादिभ्यो विभापाया यत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हविरपूपादिभ्यो विभापाया यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

हविरपूपादिभ्यो विभापाया अवकाशः—आमिष्यम्—आमिषीयम् । पुटोडाश्व्यम्—पुटोडाशीयम् ।

यतः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—चरव्यास्तण्डुलाः ।

यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीप) हविरपूपादिभ्य इति । सूत्रपाठोऽपूर्वप्रदर्शनार्थमपूपादिग्रहणम् । न ह्यपूपादिषु प्रतिपदं कश्चिदुपकारान्तं पठ्यते । पाठोऽपि वाऽपवादोऽस्ती भवति, उत्सर्गोपवादयोऽथायुक्तो विप्रतिषेधस्तस्माद्विवर्तिशेषवाचिष्य एव विप्रतिषेधोऽभिमतः । गवादियुक्ते हवि शब्दस्य पाठात् स्वरूपग्रहणाच्च ‘विभापा हविर्’ इत्यत्र हविर्विशेषवाचिग्रहणम् ॥ चरव्या इति । चर्षधिकरण इतिरुपचारान्तररुच्येनोच्यते ॥

(उद्द्योतः) ननु हविर्विषयस्यैवोदाहरणद्वयपूपादिग्रहणं व्यर्थमत आह—सूत्रपाठेति ॥ असम्भवोऽपि तद्विषये विप्रतिषेधस्येत्याह—न हीति । पाठोऽपि घेलभ्युपगमनात् ॥ ननु हविश्शब्दस्य ग्रहणात्कथं तत्राऽपि विप्रतिषेधप्रसक्तिरत आह—गवादीति ॥ स्वरूपेति । अत्रात्रात्रविरोधित्वन्यायेन तत्रैव स्वरूपग्रहणमिति भावः ॥ ननु चरव्याशब्दस्य स्वात्मां प्रतिद्वे कथमन्योन्यप्राप्तिरत आह—चर्वयीति ॥

(५५९१ विप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अन्नविकारेभ्यश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्नविकारेभ्यश्च विभापाया यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

अन्नविकारेभ्यश्च विभापाया अवकाशः—हुर्याः, सुरीयाः ।

यतः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—सक्तव्या धाना इति ।

यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीप) अन्नविकारेभ्यश्चेति । अपूपादिषु ‘अन्नविकारेभ्यश्च’ इति पठ्यते, तद्विषयोऽयं विप्रतिषेध उच्यते ।

प्रपञ्चार्थं श्वायं पाठः, 'हविरपूषादिभ्यो विभाषाया यत्' इत्युक्त्यात् । तत्र सामर्थ्यादपूषादिग्रहणेनानिर्धारितविशेषा अत्र विचारा एव प्रदीप्यन्ते ॥

(उच्यते :) ननु 'हविर्गुपादिभ्यः' इति वार्तिकेऽगुपादिभ्यः
 भ्यश्च, अत्रविकारातिरिक्तगुपादिवृत्तान्ताभावादत आह—तत्रेति
 निमित्तिषेधवार्तिके इत्यर्थः ॥ सामर्थ्यादिति । गुपादिषु तद्विशो-
 वृत्तान्तवाढाभावादिति भावः ॥ अनिर्धारितविशेषा इति ।
 तत्त्वत्वा अत्रविकारवाचकाः शब्दा इत्यर्थः । तैस च हविर्गुपादौ
 पारितोष्यादितिषेधतद्वृत्तिरिति भावः । पूर्व 'अत्रविकारभ्यश्च' इत्य-
 स्मापूर्वत्वं मत्वा गुपादिभ्यः सङ्गतागुनापूर्वप्रदर्शनार्थमुक्तम् ।
 इह स्वस्य तत्त्वप्रस्थापेत्युच्यते ॥

(विप्रतिषेधानर्थक्यसौधकर्मैकदेशिभाष्यम्)

स तर्हि पूर्यन्निप्रतिषेधो यक्तव्यः ।

न यक्तव्यः । इष्ट्याची पराशब्दः—विप्रतिपेक्षे
परं यदिष्टं तद्भयतीति ।

(घासिकाचतुर्णभाष्यम्)

अयं नाभिःशब्दो गद्यादिषु पठ्यते । तत्रैवोच्यते—
नाभि नमं चेति । तत्र बोध्यते—

(५५९२ नाभेः प्रत्ययानुपपादकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ नाभेर्नभभावे प्रत्ययानुपपत्तिः
प्रकृत्यभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नामेर्नमनाये प्रत्ययस्योऽनुपपत्तिः ।

किं कारणम् ?

प्रकृत्यभावात् ।

• विरुतेः प्रकृतायभिधेयायां प्रत्ययेन भवितव्यम्,
न च नामसिंद्धिकाया विरुतेः प्रकृतिरस्ति । यदेय हि
तन्मण्डलचक्राणां मण्डलचक्रं; तन्नभ्यमित्युच्यते ॥

(प्रदीपः) प्रकृत्यभावादिति । ययपि हितायै नभ्यं तैलं नभ्यं सोद्वेग्नपनमिति सिम्पति, तथापि नभ्यं चक्रमिति न सिम्पति । न हि चक्रम्य नाभिर्वैश्टिरपि त्वयदवः । नापि

तादर्थ्यमस्ति, अवयविनोऽवयवार्थत्वाभावादिति पर्यनुयोगः । यस्तु शरीरावयवो नाभिन्नतः परत्वादितार्थं 'शरीरावयववस्तु' इति यता भाव्यम्-जाभ्यम् तैरुमिति । गवादियता सन्नियुक्तो नमसावोऽन्यत्र यति न भवति ॥

न चेति । यद्यपि दाहकक्षणा प्रवृत्तिर्नाभेरस्ति, तथापि नभश्चन्द्रवाच्यं चक्रं नामैः प्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । मण्डल-
चक्राणामिति—मेघं निर्धारणे पृथी, सामान्यविशेषाभावात् ।
न हि भवति—पावं गौः सम्पक्षशीरमेति । तस्मादवयवावय-
विभावे पृथी । मण्डलाकारं चक्रं येषां तानि मण्डलचक्राणि-
दाहकानि, तेषां मण्डलाकारं यच्चक्रं तज्जन्ममुच्यते । तच्च
नामैः प्रवृत्तिर्न भवतीति तत्र प्रत्यये न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु हितायै प्रत्ययविधानोपपत्तेः निमुच्यते
 प्रत्ययाऽनुसृष्टिरित्यत्र आह—यद्यपीत्यादि । तत्र येनैवत्वात्, षोड-
 क्यनमनैवेत्यस्वरकत्वात्, नाम्नये दितमिति बोध्यम् ॥ अयमय
 इति । छिद्रत्वमेवैतत्प्रकारेण इत्यर्थः । यैश्छिद्राऽनुसृष्टिः षाड्विधोऽप्य-
 इत्युच्यते ॥ अयमयव्योक्त्वाऽभावादिना । आत्मकत्वेनावद्यवानामे-
 वायव्यमर्थैरादिभिः भावः । नन्वेवं 'नाम्यं तैलम्' इति न सिद्ध्येत
 आह—यस्त्यक्तिः ॥ मण्डलचक्राणां मण्डलचक्रम्' इत्यत्रान्यत्रानुप-
 पत्तिरपरिहृतिः नैवमित्यादिना ॥ सामान्यविशेषाभावादिनि ।
 तैलमावादित्यर्थः । क्वचित्पु 'सामान्ये विशेषाभावात्' इति षाडः ।
 तत्राऽयमर्थः—सामान्यविशेष- विशेषविशेषकत्वाऽभावादिनित्यर्थः ।
 'सामान्यविशेषाभावात्' इति क्वचित्षाडः ॥

(५५९३ रूपसाधकं वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु शाखादिषु वचनात्
ह्रस्वत्वं च ॥ * ॥

(माप्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

शाखादिषु नामिशब्दः पठितव्यः, एतत्त्वं च
घटव्यम् । नामिरिच—नभ्यमिति ।

कः पुनरिदोपमार्थः ?

यत्तदक्षधारणं परित्यक्तं वा ॥

१ याद इति । हरिरातु-द्वयो वा विनाश लोके वस्तुनिर्णयेन ह्ये-
कैवमेव निश्चयः स्यात् । अत्रापि च द्वयोरपि नान्यथात्वम् ।

विद्योऽयम्' इत्यस्य वसिष्ठिर्वा 'वैदिकविद्योऽयम्' इति श्रुत्यस्य च ।

३. अतः सूत्राग्रप्रत्ययस्यैवार्थान्वयः सिद्धः । अतः सूत्राग्रप्रत्ययस्यैवार्थान्वयः सिद्धः । अतः सूत्राग्रप्रत्ययस्यैवार्थान्वयः सिद्धः ।

[illegible]

५. 'असह्य' शब्दार्थः 'असह्य' इति शब्दः ।

१. दसवर्षीय (दसवर्षीय) - १० वर्षीय (१० वर्षीय) । १० वर्षीय (१० वर्षीय)
२. दसवर्षीय (दसवर्षीय) - १० वर्षीय (१० वर्षीय) । १० वर्षीय (१० वर्षीय)

[illegible]

७ नमः तैत्तिरीय, नमः ऋग्वेदभाष्येन तैत्तिरीयभाष्येनैवेत्युक्तं
उच्यते—तैत्तिरीयभाष्ये ॥

८ वनिकानुसंहि हति । वनस वनिक विरोधुः । वनिकानुसंहि हति । वनिकानुसंहि हति । वनिकानुसंहि हति ।

[illegible][illegible]

सिद्धार्थः कृतिः । सिद्धोत्पन्नमन्त्रं यथावदुक्तं तदा तदा विचार्यते ।

अपर आह—यत्तदञ्जनोंपाञ्जनमिति ।

(प्रदीपः) कः पुनरिति । अवयवावयविनोः सादृशाभावादिति प्रश्नः ॥ इतरः क्रियाद्वारकं सादृश्यं प्रतिपादयति—यत्तदिति । छिद्रवान् रथाङ्गविशेषो नामिशब्दवाच्यः, स यथाऽऽशङ्क्यं काष्ठविशेषं धारयति परितोते च, एवं चक्रमपि, इति तत्सादृश्यान्मध्यव्यन्धेनाभिधास्यत इत्यर्थः ॥ अञ्जनोंपाञ्जनमिति । अञ्जनम्—तैलाभ्यञ्जः । उपाञ्जनम्—समीपान्मञ्जः ॥

(उद्योतः) माप्ये—सिद्धं तु शाखादिष्विति । ‘शाखादिभ्यो यः’ इति पाठसम्प्रदायिक इति भावः ॥ सादृश्याभावादिति । तत्सैनकृतसादृश्याभावादित्यर्थः ॥ रथाङ्गविशेष इति । रथाङ्गस्य—चक्रस्य विशेषः—अवयवविशेष इत्यर्थः ॥ एवं चक्रमिति । अवयविनो धारणाधामादेशवत्स्यापि तदभावप्रसङ्ग इति भावः ॥ समीपेति । नामिसमीपकर्तृदेशाभ्यङ्ग इत्यर्थः । यथा नामेतिदम्, तथा चक्रस्यापि—इति सादृश्यमिति भावः ॥

(तथादिगणपाठप्रयोजनमाध्यम्)

न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम्—नामि नमं चेति ।

वक्तव्यं च ।

किं प्रयोजनम् ?

यान्येतान्यरन्ति चक्राणि तदर्थम् । तत्र नामिसंज्ञिकाया विवृतेः प्रकृतिरस्ति ।

यानि चाप्यनरन्ति चक्राणि तदर्थमपीदं वक्तव्यम् । इत्यते हि समुदायादवयवस्य पृथक्त्वम् ।

तद्यथा—पार्श्वी शाखेति ॥

गुणान्तरयोगाच्च विकारद्रादौ इत्यते ।

तद्यथा—यैमीतको यूपः, खादिरं चपालमिति ।

तत्राययवत्समुदाये वृत्तिर्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) यान्येतानीति । एतथोपलक्षणम्, ‘नभ्यो लोहवन्धः’ ‘नभ्योऽक्षः’ इत्याद्यर्थमपि पठितव्यमेव । अरवत्सु चक्रेषु पृथग्व्यवस्थितेभ्यः काष्ठेभ्यः पृथग्भूता एव नाभ्यादयोऽवयवा उत्पद्यन्ते । तत्र नामिः प्रकृतिः काष्ठं नभ्यं भवत्येव । अरवर्हितां तु चक्रमेकस्यादेव काष्ठद्रुतस्यत इति पृथङ्नामिः प्रकृतिभूतकाष्ठमावाव प्रत्ययाप्रसङ्गोदित्यर्थः ॥

यानि चापीति । अनराणीति वक्तव्ये चक्रजातिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं मनुजिर्देवः । अनराणीत्युक्ते भस्माराण्यपि चक्राणि प्रतीयेरन्, तस्मादरवत्पुरुषादेनानुपगतारवचक्रप्रतीतिरनरवन्दीत्यनेन भवति । ननु यथा वृक्षा एव बहवो वर्ण न तु

तद्व्यतिरिक्तम् । एवं नाभ्यादय एव चक्रम्, तत्र मेदनिवन्धनो नामिचक्रयोः प्रकृतिविकारभावो न स्यादित्याशङ्क्य मेदं तावदवयवावयविनोः साधयति—इद्वयत इति । मेदेनापि व्यवहारोऽवयवावयविनोर्द्वयते, न केवलमेदेनैवेत्यर्थः ॥

ननु प्रकृत्युच्छेदे विकारस्य दर्शनम्, यथा—काष्ठोच्छेदे भस्मनः । न चेह चक्रोच्छेदे नामिदर्शनमित्याशङ्क्याह—गुणान्तरयोगादिति । तत्रावयवो यश्चक्रस्य नामिसंज्ञकः सोऽञ्जनादिगुणयुक्तनामिसन्ज्ञापयवप्रकृतिः, तद्वारेण चक्रमपि प्रकृतिः । इत्यते ह्यवयवनिबन्धनो व्यपदेशः समुदाये, पंढो दग्ध इत्यादौ । तत्र नुद्धिपरिग्रहीतमाविविकारापेक्षालक्ष्यप्रकृतिव्यपदेशनामिलक्षणवयवद्वारकश्चक्रस्य नभ्यव्यपदेशः ॥

(उद्योतः) अरवत्सु को विशेषोऽत आह—अरवस्थिति ॥

पृथग्व्यवस्थितेभ्य इति । अनिर्माणसौकर्यार्थमिति भावः ॥ तत्र

नामेरिति । तत्प्रकृतिभूतकाष्ठस्य पृथग्भावादित्यर्थः । विकारद्वारा

तथोगाच्च चक्रमपि नभ्यमिति भावः ॥ ननु ईतिद्वयप्रकृत्यापीरवेण

बहुव्रीहिणा ‘अनराणि’ शब्देन युक्तमत आह—चक्रजातीति ॥ अन-

रवत्सु पृथग्भूतपादयति—माप्ये—इद्वयते हीति ॥ समुदाया-

दिति । अथगुणवत्पादपीत्यर्थः ॥ ननु गुणान्तरयोगादिकृतिजेऽपि

चक्रस्य नामिः कथं विकृतिरत आह—माप्ये—तत्रावयवादिति ॥

तद्याचष्टे—उन्नेति ॥ सोऽञ्जनादीति । अञ्जनदिगुणयुक्तनामि-

रश्चक्रस्य स्थापनाऽवयवत्वं तद्वतिः स्वयं प्रकृतिरित्यर्थः ॥ नन्वेवम-

वयवस्य नामिर्नैवत्येऽपि अवयविनि चक्रे कथं तत्रापदेशोऽत आह—

इत्यते हीति ॥ याविविकारः—अञ्जनादिगुणयोगस्तदपेक्षया

लक्ष्यः प्रकृतिव्यपदेशो येनेहनामिलक्षणवयवद्वारेणेत्यर्थः ॥

(वृक्षे नभ्यशब्दोपादकत्वातिभावतरणमाध्यम्)

अथ यो नभ्यायो वृक्षः कथं तत्र भवितव्यम्—

नभ्यो वृक्षः, नभ्या शिशपेति ॥

(५५९४ एकदेशितमाथानवार्तिकम् ॥ ॥)

॥ * ॥ नभ्यास्तु लुग्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नभ्यास्तु लुग्वक्तव्यः ।

स तर्हि लुग्वक्तव्यः ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

न वक्तव्यः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । नभ्यायो नभ्य इति ॥

(प्रदीपः) तादर्थ्यादिति । अनेनैव न्यायेन चरव्य-तद्वत्त्वार्थो ग्रीहयोऽपि चरव्याः । अहापीयकाष्ठार्थो वृक्षोऽभ्य-जारीय एवेति प्रकृतौ लो न भवतीति वेदितव्यम् ॥

१ म । आङ्गिकारवत्सु सादृश्यं नामिचक्रोदात्तेनेत्य आह—उ-
द्योतमिति ॥

२ ‘संज्ञाया’ इति क. म. पाठः ॥

३ ‘तत्र नामिप्रकृतिः काष्ठं’ इति क. म. क. पाठः ॥

४ ‘प्रसङ्गं स्यादिति’ इति क. म. पाठः ॥

५ ‘यथा—पंढो दग्ध’ इति म. पाठः ॥

६ ‘अनराणीति’ इत्यत्र चक्रावयवविशेषितवृत्तिरिति वृत्तिरप्यत्र, अन-
राणीत्यत्र चैक एव बहुव्रीहिः स्यात् इति व्यपचरिति भावः ॥

(उद्घोतः) प्रकृताविति । प्रकृतेः प्रकृतावित्यर्थः । अनभिधानादिति भावः ॥

(८२९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ३)

१८८५ कम्बलाच्च संज्ञायाम्

॥ ५ । १ । ३ । ॥

(सुत्रप्रत्याख्यानपरं भाष्यम्)

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् ।

कथमशीतिशतं कस्यव्यमिति ?

निपातनादेतत्सिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

“अपरिमाणविस्तारितकम्बल्येभ्यो न तद्धित-
लुकि” (४।१।२२) इति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—संशयामिति वक्ष्यामीति।

इह मा भूत्—कम्बलीया ऊर्णाः ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । परिमाणपर्युदासेन पर्युदासे प्राप्ते तत्र कर्मव्यग्रहणं क्रियते—परिमाणार्थम्, परिमाणं च संहैष ॥

(प्रदीपः) निपातनादिति । अन्तस्वरितपाठश्च यद-
न्तत्वं विज्ञास्यते ॥

परिमाणपूर्वभासेनेति । अपरिमाणान्ताद् द्विगो-
ल्लक्षितलक्ष पञ्चाशेत्यादौ णीपि प्रतिपिदे कम्बल्यग्रहणं तत्र
परिमाणार्थमेवेत्यर्थः ॥ परिमाणं च सञ्ज्ञेवेति । सञ्ज्ञायत
इति संज्ञा ॥

(उद्धोतः) ननु येन कम्बन्धशब्दाधुल्लोकोपेनैव स्वार्थं
प्रतिपादयितुं आह—अन्तेति । ‘लोके वेदे च’ इति शेषः ॥ ननु
परिमाणमर्थः, सन्धा तु शब्दः—इति कथं तयोः सामानाधिकरन्ध्रमय
आह—सन्धायात् इति । परिमाणं कृत्वा कम्बन्धशब्देन गम्यत
इत्यर्थः ॥

(८३० विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ४)

१८८६ विभाषा हविरप्पपादिभ्यः

0 5 1 8 1 8 0

(अत्राहविभाषानिश्चायकं भाष्यम्)

किमियं प्राप्ते विभाषा, आहोस्विदप्राप्ते ।

३ न रक्षति स्याद्गृह्णति । रक्षणीतात्मको ब्रह्माविद्येत्येवमिति सिद्धिर्नि
सूत्रार्थे साक्षात् । अद्वैततत्त्वभूयसेन रक्ष्यमाणात्, नीचोर्ध्वस्थेन शीत-
शर्यामात्, सनतमहामर्त्येन च हृद्यमाणात् । परमेश्वर, परमवीर्य,
परमहृष्टा—अस्मिन् ब्रह्मदेशे सपीनानि । शत्रु शीतहृद्यशर्यामात् । सिद्धिस्त
सर्वमनुष्यान्वाश्रयते तस्मात् सर्वमनुष्यान्वाश्रयते तद्विषयिणि
अनेन । अथ हिंसां परमेश्वरः परमात्मनः भजतीति तद्विषयः ।

कथं च प्राप्ते ? कथं वाऽप्राप्ते ?

ऊर्णान्तादिति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते ॥

(प्रदीपः) किमियमिति । यद्यपि 'हविरप्सादिभ्यो विभायाया यत्' इति पूर्वविप्रतिषेधप्रदर्शनादप्राप्तविभायात्त्व-
मिहावगतम्, तथापि शिष्याणां सुखावबोधनायोपन्यासः ॥

(५५९५ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हविरपूषादिभ्योऽप्राप्ते ॥ * ॥

(भाष्यम्) हविरूपादिभ्योऽप्राप्ते विभाषा, प्राप्ते नित्यो विधिः । चरव्यास्तण्डुलाः ॥

(८३३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ५)

१८८८ शरीरावयवाद्यत् ॥ ५।१।६ ॥

(५५९६ संग्राहकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यत्प्रकरणे रथाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) यत्प्रकरणे रथाद्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । रथाय हिता-रथ्या ॥

(प्रदीपः) रथायेति । हितार्थं एव रथात् यत् यथा
 स्यादर्थान्तरे मा भूदित्येवमर्थम् 'उगवादिभ्यो यत्' इत्यत्रोप-
 संख्यानं न कृतम् । केचित्—'रथसीताह्वेभ्यो यद्धिधौ'
 इति तदन्तविधिमिच्छन्ति । अन्ये तु—हलसीतासन्द्दयोः
 साहचर्यात् चतुर्थ्याभ्यायविहित एव यति तदन्तविधिः, नै
 त्वसिद्धित्याहः ॥

(उद्घोषः) इत्याहुरिति । अत्राश्चित्तु-असमाप्तग्रहण
 ज्ञापकसिद्धतदन्तविधेः 'कृष्णतिल्यम्' 'राजमाध्यम्' इत्यादाविशेषापि
 दर्शयित्वमिति ॥

(८३३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ६)

१८८९ खलयवमापतिलवृषध्रह्मणश्च

॥ ५ । ३ । ७ ॥

(अनिष्टरूपनिवारकं भाष्यम्)

वृषशब्दोऽयमकारान्तो गृह्यते ।

[illegible]

वृषेन्शब्दोऽपि नकारान्तोऽस्ति तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्, वृषशब्दश्चादेशो वक्तव्यः । वृष्णे हितमिति विगृह्य-वृष्यमित्येव यथा स्यात् ।

तथा ब्रह्मन्शब्दो नकारान्तो गृह्यते ।

ब्राह्मणशब्दश्चाकारान्तोऽप्यस्ति तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्, ब्रह्मन्शब्दश्चादेशो वक्तव्यः । ब्राह्मणेभ्यो हितमिति विगृह्य-ब्रह्मण्यमित्येव यथा स्यात् । तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । समानार्थोवेतौ-वृषशब्दो वृष-शब्दश्च, ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च । आत्तश्च समानार्थो, एवं ह्याह-कुतो नु चरति ब्रह्मन् कुतो नु चरति ब्राह्मण-इति ।

तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः, अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति-अविरविकन्यायेन ।

तद्यथा-अवेमौसमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति-आविकमिति ।

एवमिहापि वृषाय हितमिति विगृह्य-वृष्यमिति भविष्यति । वृष्णे हितमिति विगृह्य वाक्यमेव ।

तथा ब्रह्मणे हितमिति विगृह्य ब्रह्मण्यमिति भविष्यति, ब्राह्मणेभ्यो हितमिति-विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति ।

त्रैश्वर्यं चेह साध्यम्, तथैवं सति सिद्धं भवति ॥

(प्रदीपः) वृषशब्दोऽयमिति । नै नु कृतनलोपोऽकारान्तः, अन्यथाऽस्यदेहायकृतनलोपो निर्दिश्येतेति भावः ॥

वृषशब्द इति । उच्चारणदेव नान्तत्वे ज्ञात्वे नकारान्त इति ध्वनं स्वरूपनिरूपणार्थम् ॥ तस्येति । अन्यथा ततश्च प्रसज्येत ॥ वृषशब्दश्चादेश इति । अन्यथा 'ये चाभाव-कर्मणोः' इति प्रकृतिभावाद्बुध्यमिति स्यात् ॥

कुतो नु चरतीति-ब्रह्मन्शब्दस्यानेकार्थत्वाद् ब्राह्मण-शब्दपर्यायत्वं नातिप्रसिद्धमिति व्युत्पादयति ॥ एकेन विग्रह

इति । एकेन विग्रह एवेत्यर्थः । विग्रहस्तु द्वाभ्यामपि भवतीति नास्तौ वियम्यते ॥

विगृह्येति-मिषकर्तृत्वात् क्त्वाऽनुपपत्तिः । नैप दोषः । उत्पत्तिश्चन्देनोत्पादं नमुच्यते, अन्तर्भावविपरीत्यत्वात् पदेः । 'परावरयोर्गे च' इति वा क्त्वाप्रत्ययः । वृषशब्दोऽपि नकारान्तो गृह्यते ।

(उद्योतः) भाष्ये-अकारान्त इति । अत एव वृष्यमिति सिध्यति ॥ अन्यथेति । 'आत्मनिवचनम्' इति वद । किञ्च नान्त-ग्रहणे सस्य वृषादेशवचनम्, वृषस्य वृष्यमिति स्यादिति ततो यद्वच-नश्चावश्यमेव ॥ स्वरूपनिरूपणं-स्वरूपस्य साक्षाच्छब्देन बोध-नम् ॥ ननु ब्रह्मन्शब्दस्य ब्राह्मणपर्यायत्वे इव वृषस्य वृष्यपर्यायत्वे कुतो युक्तिर्न दृष्टित्वेति आह-ब्रह्मन्शब्दस्येति । अनेकाऽर्थत्वञ्च-

कमलासनादावपि दृष्टेः । वृषन्-वृषयोस्तु नान्यतरस्याप्यनेकार्थत्वमिति भावः ॥ नाऽस्तौ नियम्यत इति । एकेनेव विग्रह इत्येव मित्यर्थः ।

तथा च तति त्रैश्वर्यातिदिनं स्यादिति भावः ॥ भिषेति । विग्रहे प्रयोक्ता कर्त्ता, अयने उत्पत्तिः, उत्पत्तौ च प्रत्ययः कर्त्तेति भावः ॥

एवमपि 'वृष्णे हितमिति विगृह्य वाक्यमेव' इत्यनुपपत्तेरिति आह-परावरेति । काश्चकृतोऽत्र परावरयोगः, विग्रहहानौचरकालिकावा-प्रत्ययतदभावज्ञानस्य । इदमपि-'अतिमात्रलोकहृदया' इति बोध्यम् ॥

(८३३ विधिचूडम् ॥ ५ । १ । १ आ. ७)

१८९१ आत्मनूविश्वजनभोगोत्तर-

पदात्स्वः ॥ ५ । १ । ९ ॥

(साधिकरणम्)

(५५९७ भोगोत्तरपदात्स्वविधाने पूर्वपक्षे आक्षेप-वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भोगोत्तरपदात्स्वविधानेऽनिर्देशः

पूर्वपदार्थहितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भोगोत्तरपदात्स्वविधानेऽनिर्देशः । अगमको निर्देशोऽनिर्देशः ।

१ 'वृषशब्दस्यान्तादेशः' । वृषशब्दोऽस्या इत्येव याता क युक्ते । अत्र नैविष्य 'वृषशब्दस्योपसंख्यानं वृषशब्दश्चादेशः' 'ब्राह्मणशब्दस्योपसंख्यानं ब्रह्मन्शब्दश्चादेशः' इति द्वे वार्तिके इति वदन्ति, तत्र । तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यमिति दृष्टयेरेव भाष्यवृत्ता-ल्लभ्यस्य ब्रह्मण्यस्यावयव वार्तिककारो विरिति प्रतीयते । ईदृशस्यैवं प्रत्याख्यानं तत्र वार्तिककृतो वचनमिति भाष्यकारैरेव प्रतीयते । तादृशपदोऽपि (वार्तिकरूपेण) नोपलभ्यत इति वार्तिकमिमांशनिरीक्षणेन ॥ भाष्यवृत्ता तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यमिति दृष्टयेरेव प्रत्याखेप इत्यभिप्रेत्येति तथैवोक्तम् ॥

२ यत्तु इति वृषशब्दोऽन्तःपदोऽपि वक्तव्यमिति तर्हि कथमुच्यते-वृषशब्दोऽप्यमकारान्त इत्यदि-इत्याद्युच्चारणमात्रम्-यत्तु वृत्तेति । अन्तेऽस्योऽन्तःपदोऽप्यमकारान्त इत्यदि-इत्याद्युच्चारणमात्रम्-यत्तु वृत्तेति ।

३ अन्यथा-अस्मिन्नेव भाष्ये वृषशब्दस्यैव भाष्यवृत्तस्यावयवमिति तत्राऽप्रत्ययेति भावः ।

४ अन्यथा-नामप्युच्चारणमिति वृषादेशवक्तव्यमेव ॥

५ एवेनेति । एवेन विग्रह एवेत्येव एकेन विग्रह, अनेन विग्रह । प्रत्ययमिति प्रतीयते, यत्तु परावराजोऽप्यत्र नियम इति स्यात् । अत्र विग्रहशब्दोत्तरमवधारणेन प्रत्यय उच्यते नियमः । एवेनेव विग्रह इत्यप्यमाने विग्रहस्य नियमः, विग्रह एवेन शब्देन भवति, अनेन च न विग्रह इति ॥

६ वत्सादनुपपद्यत इति । केवलाय उत्पत्तेः प्रत्यय कर्त्ता, अन्तर्भावित्वमर्थत्वोत्पत्त्यस्य च प्रयोक्तृ कर्त्तेति उभावप्युत्पत्त्यवयवप्रत्ययः युक्त इति उत्पत्तिशब्दस्योत्पत्त्यावयवपर्यवस्यनुपपत्त्यर्थः ॥

७ उत्पत्तिर्निति । वृषो-इति योः । अनेनोत्पत्तिमिति विग्रहातिशयानु-त्पत्तिर्नवतीति भाष्यवाक्ये उत्पत्ति कर्त्ता-इति भावः ॥

८ एवमपीति । अनेनोत्पत्तिमिति विग्रहातिशयेन अनेनोत्पत्त्यवयवपर्यवस्यनुपपत्त्यर्थः । अनेनोत्पत्तिमिति विग्रहातिशयेन अनेनोत्पत्त्यवयवपर्यवस्यनुपपत्त्यर्थः ।

किं कारणम् ?

पूर्वपदार्थहितत्वात् । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः
पूर्वपदार्थप्रधाने च प्रत्यय इष्यते । पितृभोगाय
हिते प्राप्नोति, पित्रे चैव हित इष्यते ।

“ एवं तर्हि भोगीनप्रत्ययो विधास्यते ॥

(प्रदीपः) अनिर्देश इति । योऽयं हितमिति प्रत्यया-
यनिर्देशः स भोगोत्तरपदात्खविधाने विवक्षितार्थप्रत्यायनासा-
मर्थ्यादिनिर्देशः, तत्कार्याकरणात् । तथाहि—लोके पितृभोगी-
नादिसन्देशः पित्रादिहितस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः । ‘ पित्रादिभोगहि-
तस्य तु प्रतिपत्तिप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) कस्य निर्देशस्याऽगमकत्वमत्र आह—योऽय-
मिति ॥ विकक्षितार्थेति । पितृभोगीनेत्यप्यदिक्क्षितार्थेत्यर्थः ॥
तत्कार्येति । निर्देशकार्येत्यर्थः । प्रत्ययार्थनिर्देशकार्यं च प्रयोगतत्त्वा-
दर्थप्रदीतिः ॥ भाष्ये—पूर्वपदार्थप्रधाने इति । पूर्वपदार्थनिरु-
पितप्राधान्यवति हितरूपेऽर्थे प्रत्यय इष्यते । ‘ लोके’ इति शेषः ॥
तदेव व्युत्पादयति—पितृभोगायेत्यादिना ॥

(५५९८ म्यासान्तरविधाने दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ भोगीनरिति चेद्वाच्यमम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भोगीनरिति यदि प्रत्ययो विधीयते
वाच्यमन् कर्तव्यम्, मात्रीयः पित्रीय इत्यपि यथा
स्यादिति ॥

(प्रदीपः) वाच्यमिति । अन्यथा भोगीनराच्छो-
भाष्येत । भोगोत्तरपदात् खविधाने केवलेभ्यः पित्रादिभ्यो
वाधकाभावाच्छोः सिध्यति ॥

(५५९९ एकदेशिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ राजाचार्याभ्यां नित्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम् ।
राजभोगीनः ।

आचार्यादणत्वं च । आचार्यभोगीनः ॥

किं भोगीनप्रत्ययो विधीयत इत्यतः राजा-
चार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम् ?

नेत्याह । सर्वथा राजाचार्याभ्यां नित्यमिति
वक्तव्यम् ॥

इह च ग्रामणिभोगीनः, सेनानिभोगीन इति
‘ उत्तरपदे’ इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति ।

इह चाभोगीन इति “अपोमि” (७४१४८)

इति तत्त्वं प्राप्नोति । सूत्रं च मिथ्येति ॥

(प्रदीपः) किं भोगीनरिति । प्रत्यासत्त्याश्रयेण प्रश्नः ॥
सर्वेथेति । सौमर्ध्यं बलवदित्युत्तरम् । ननु भोगोत्तरपदात्
खविधाने, क्रियमाणेऽपि नित्यग्रहेण केवलाभ्यां राजाचार्याभ्यां
छल निवृत्तिर्न सिध्यति । एवं तर्हि तथा पाठः कर्तव्यः, यथेष्टं
सिध्यति—राजाचार्याभ्यां नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेव हिते
प्रत्यय इति ॥ ग्रामणिभोगीन इति । ग्रामण्यो भोग इति
पट्टी समासः । ‘ इको ह्रस्वोऽङ्गो गालवस्य’ इति ह्रस्वः ॥ तत्त्वं
प्राप्नोतीति । मकारादौ प्रत्ययेऽङ्गस्य विधीयमानमिति भावः ॥

(उद्घोषः) निवृत्तिर्न सिध्यतीति । ‘ निर्लेम्’ इत्यस्य
प्रत्ययेन सम्बन्धान्महाविमानिनिवृत्तिरेव स्यादिति भावः । राजेति ।
‘ राजाचार्याभ्यां यदि हिते प्रत्ययस्ताहि भोगोत्तरपदाभ्यामेव’ इत्यर्था-
दिदोषसिद्धिरिति भावः । निर्लेमित्यस्यैव विवरणं—भोगोत्तरपदा-
भ्यामेवेति ॥ भाष्ये—इह चैत्यादिना प्रत्यासन्नविधाने दोषा-
न्तरमाह—इह चेति । यथान्यासे यथा सिध्यति तदाह—ग्रामण्य
इत्यादि ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तम्—भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः
पूर्वपदार्थहितत्वात्—इति ।

नैपदोषः । अयं भोगशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः ।
तद्यथा—भोगधानयं देश इत्युच्यते यस्मिन्नायः
सस्यानि च वर्तन्ते ।

अस्ति क्रियापदार्थकः । तद्यथा—भोगधानयं
ग्राहण इत्युच्यते । यः सम्यक् ज्ञानादीः क्रिया अनु-
भवति ।

तद्यः क्रियापदार्थकस्तत्त्वेऽहं ग्रहणम् ।

यश्च पितृस्थाभ्यः क्रियाभ्यो हितः, संपन्धादसौ
पित्रेऽपि हितो भवति ॥

यदि संवन्धात्, अस्तु द्रव्यपदार्थकस्यापि ग्रह-
णम् । योऽपि हि पितृद्रव्याय हितः, संवन्धादसौ
पित्रे हितो भवति ॥

अथ वा भोगशब्दः शरीरधाच्यपि दृश्यते ।
तद्यथा—अहिरिच भोगैः पर्येति बाहुम् । अहिरिच ।
शरीरैरिति गम्यते ।

१ ‘पितृभोगीन इति पाठः पु. सुखे ॥

२ ‘इदो ह्रस्वोऽङ्गो गालवस्य’ (५४१४९) इत्यनेन ॥

३ सामर्थ्यमिति । यद्यप्यभ्यासप्रत्ययवत्त्वमत्र भवत्येव राजभोगीन
इत्यादौ इति, न तु भिन्न इति भावः ॥

४ नित्यमित्यस्येति । राजाचार्याभ्यां नित्यमित्युच्यमानेऽपि पित्राग्रहेण
कालवत् निवृत्तिरिति न तु केवलाभ्यां राजाचार्याभ्यां कालवत्त्वम् ।
नित्यग्रहेण हि भोगोत्तरपदात् राजाचार्याभ्यां नित्यमित्यस्य इत्येव बोधयति ॥

यथान्यासे हि वाच्यमेव नियतेति भावः ॥

५ इतिदिसिद्धिरिति । केवलाभ्यां राजाचार्याभ्यां हितार्थे ग्रहणानवश्येति
भावः ॥

६ यः ‘ राजाचार्याभ्यां नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेव हिते प्रत्यय’
इति शरीरे उच्यते । यः हि नित्यमग्रहणयतेऽपि इत्यादि । इत्येवमेवेति नित्य-
ग्रहेण नित्यमित्युच्यते राजाचार्याभ्यां नित्यमित्यस्येति नित्यमित्यस्य ॥

एवं पितृशरीरय हितः—पितृभोगीण इति ॥

(प्रदीपः) द्रव्यपदार्थक इति । भोगो धनमुच्यते ॥ भोगवानप्यं ब्राह्मण इति । धनवानपि रूपणो निर्माण उच्यते, तस्मादन क्रिया भोगशब्दवाच्या ॥ संवन्धादिति । यस्तु पितृधनाय हितो नासावचश्यं पितृहितो भवति, ममेतद्धनं भविष्यतीत्यर्थं युद्धा पितृधनरक्षणमिति भावः ॥ योऽपि हीति । यस्तु 'ममेतद्धविष्यति' इति मन्यते नातो 'पितुरेतद्धनम्' इति रक्षति, किं तर्हि 'ममेतत्' इत्यभिमानेन ॥ जहिरि-वेति । समुदाये श्रुतो भोगशब्द एकदेशेयु फणेषु प्रयुज्यते ।

केचिदाहुः—भुजङ्गाश्रमेव भोगशब्देनोच्यते, न तु सर्व-शरीरमिति । तदुक्तम् । अनन्तत्वात् प्रभोगविषयस्यावधार-मस्य कर्तुमशक्यत्वात् ॥

(उद्योतः) भोगो धनमिति । कर्मणि घणिति भावः ॥ नन्वत्रापि धनमेव भोगपदार्थोऽस्त्वत आह—धनवानपीति ॥ ननु द्रव्यपदार्थेऽन्येतदुच्यमत आह—यस्त्विति ॥ मन्यते नासा-विति । यव हि पित्रादिना धनस्य विशेषणमुक्तं स्यादिति भावः ॥ ननु भोगशब्दस्य शरीरवाचकत्वे एकदेशे फणो प्रयोगो न स्यादत आह—समुदाये इति ॥ भुजङ्गाश्रमेवेति । भुजङ्गशरीरमेवै-त्यर्थः ॥ न तु सर्वमिति । अत एव 'अद्वेष फणकायोः' इति कोशः सङ्गच्छत इति भावः ॥ अनन्तत्वादिति । भाष्यप्रामाण्य-त्वेनाहः मसिद्धतायैविषय इति भावः ॥

(५६०० उपसङ्ख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ खविधाने पञ्चजनादुपसंख्य-
नम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) खविधाने पञ्चजनादुपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । पञ्चजनाय हितः—पञ्चजनीनः ।

समानाधिकरण इति वक्तव्यम् । यो हि पञ्चानां
जनाय हितः—पञ्चजनीयः स भवति ॥

(प्रदीपः) पञ्चजनादिति । मनुष्याः पञ्चजना उच्यन्ते-
चत्वारो वर्णाः, रथकारपथमाः ॥ पञ्चजनायेति । 'दिवसंख्ये
संज्ञायाम्' इति समासः । सैमुदाये वृत्तस्यावयवेऽपि वृत्त्या
एकवचनम्, यथा—सप्तधिरिति । यो हि पञ्चानामिति ।

१ समानाधिकरण इति । वार्तिकेनेति हि नेवपिद्वयम्, अस्तिव ध्वे
'आचार्याणां' इत्यपि वार्तिकमिति च वदन्ति, तदपि नास्ति समञ्जसम् ।
परस्परविज्ञाना वार्तिके नास्ति वयमपि कुण्डलना माष्यकुण्ड- किञ्चत इत्यभिप्राय-
मात्रमिमांसा । अत आस्तुपुण्यवत्तुसन्नेयु मावीनेत्यपि कुण्डलनद्वेद-
मैते वार्तिके इति निर्णीतमस्माभिः । यैश्च प्राचीनतमेयु सुखेवत् कुण्डलनवि-
निर्णयं ददन्, नन्देयौ गोदाना वार्तिकत्वेऽभिनिवेश इति सुविधौ विचार-
यन्तु ॥

२ समुदाये इति । अनसमुदाये शक्यस्य पञ्चजनयव्यस्य अवयवे—अय-
दापचत्वेऽपि घटिगतिरि एकवचनविशेषः । यदा आतिशयोक्त्यं तदा—एक-
वचनम्, स्थितिशेषकत्वे बहुवचनमिति भावः । तदाह—उद्योते—एवमै-
कस्मिन्निति ॥ अथवा 'द्वौ हि अथवे' अयदावचनम् । तस्या—युते पञ्चजना

ननु सापेक्षत्वादत्र समासेन न भाव्यम् । संख्या हि संख्येय-
विशेषमपेक्षते । संख्येयस्यैव जनापेक्षया व्यतिरेकसाम्राणेण न
संख्यायाः—गुणस्येति साक्षात् संबन्धमाभावात्समासाप्रसङ्गः ।
नेप दोषः । प्रकरणादिवशाद्यदा विशिष्टसंख्येयवृत्तिवाचसायः
संख्याशब्दानां तदा जनादिना साक्षात्संबन्धाद्भवति श्रुतिः ॥

(उद्योतः) नन्वेवं बहुवचनं स्यादत आह—समुदाये वृत्त-
स्येति । एवमैकस्मिन् यदा वृत्तिरद्वैकवचनम् ॥ संख्या हीति ।
प्रमादयः केवलसङ्ख्यातोषका इत्यभिर्माणः ॥ व्यतिरेकः—भेद-
पूर्वकः सम्बन्धः । साक्षात्सम्बन्धमाभावात्—सङ्ख्येयमनपेक्ष
सम्बन्धमाभावात् । जनेन सापेक्षत्वादसामर्थ्यं दृढं कृतम् । वस्तुतः
सङ्ख्येयवृत्तित्वेऽपि तद्विशेषापेक्षत्वेन सापेक्षत्वं शोध्यम् । ध्वनित-
त्वेन 'सङ्ख्येयविशेषमपेक्षते' इत्युक्त्या, सिद्धान्ते 'विशिष्ट-
सङ्ख्येयवृत्तित्वान्वयः' इत्युक्त्या चेति शोध्यम् ॥

(५६०१ विधिवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सर्वजनादृञ्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वजनादृञ्च वक्तव्यः, खञ्च । सर्व-
जनाय—हितः सार्वजनिकः, सर्वजनीनः ।

समानाधिकरण इति च वक्तव्यम् । यो हि सर्वेषां
जनाय हितः—सर्वजनीयः स भवति ॥

(प्रदीपः) सर्वजनायेति । सर्वो जन इति 'पूर्वकालेक-
सर्व' इति समासः ॥ सर्वेषां जनायेति । सर्वसाधारणाय
वैश्यादिजनायेत्यर्थः ॥

(५६०२ नित्यत्वबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ महाजनान्नित्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) महाजनान्नित्यं दृष्टव्यम् । महा-
जनाय हितो माहाजनिकः ।

तत्पुरुष इति वक्तव्यम्, बहुमीही मा भूदिति ।
महान् जनोऽस्य—महाजनः, महाजनाय हितः—
महाजनीयः ।

(प्रदीपः) महाजनादिति । नित्यप्रहणं सर्वजनादुक्तः
खो मा भूदित्येवमर्थम् । महाजनशब्दश्च समानाधिकरणपद-
आत्यन्तिसंज्ञादेवावसीयते ॥

उत्तरे पञ्चाङ्गम्, तैलम्मुकमिति' इति नित्यत्वसत्यत्वादिति सूत्रभाष्ये उक्त-
त्वात्तदुपसंख्यानस्यपञ्चजनस्यदो यदा एकस्यां व्यक्तौ प्रवेष्टौ संदेकवचनमिति
भावः । तदाह—यथा सप्तधिरिति । सप्तसप्तिसमुदाये भवत्तस्य प्रवृत्त्याः
यद्वेदेऽपि वृत्तिरित्येकवचनमिति भावः ॥

३ सापेक्षत्वादिति । पञ्चानां जनो पञ्चजन इत्यत्र सङ्ख्यायां जनेन न
साक्षात्सम्बन्धः किन्तु सङ्ख्येयवृत्तौ सङ्ख्येये सापेक्षत्वं पञ्चशब्दस्य जनेन
संघातो न स्यादिति नङ्मादशङ्क्य । सापेक्षत्वेवमपेक्षायति—सङ्ख्या हीला-
दिना ॥

४ इत्यभिमान इति । 'संख्येये इत्याद्य विभु' इति कोशाद्व्याप्त्या ।
अप्यनाना संख्येयवचनत्वे अतिशेऽपि संख्यावाच्यवित्तमनुपसङ्ख्यानपदमर्थम-
विधान इति भावः ॥

(उद्घोतः) नेद नित्यग्रहणं महाविभाषानिवृत्त्यर्थमित्याह—
नित्यग्रहणमिति । अन्यथा खानुवृत्तिरप्यत्र सम्मान्येतेति भावः ॥
अत्र 'समानाधिकरणे' इत्युक्तौ वीजमाह—महाजनशब्दश्चेति ॥

(समानाधिकरणाद्युपाधिप्रत्याख्यानं भाष्यम्)

यदि तर्ह्यतिप्रसङ्गाः सन्तीत्युपाधिः कियते,
आद्यन्यासेऽप्युपाधिः कर्तव्यः—'आत्मन्विश्वजन'
समानाधिकरण इति वक्तव्यम् । यो हि विश्वेषां
जनाय हितः—विश्वजनीयः स भवति ।

अथ मतमेतत्—अनभिधानादाद्यन्यासे न भवि-
ष्यतीति, इहापि नार्थं उपाधिग्रहणेन ।

इहाप्यनभिधानाच्च भविष्यति ॥

(८३४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ८)

१८९२ सर्वपुरुषाभ्यां णट्जौ ॥५१११०॥

(छप्रत्ययापवादणट्जोरधिकरणम्)

(५६०३ विकल्पवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सर्वाणस्य चावचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वाणस्य चेति वक्तव्यम् । सर्वैः,
सर्वीयः ॥

(प्रदीपः) सर्वादिति । अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्वा-
भावः, 'सर्वनामानि' इत्यन्वयस्यशेषाविज्ञानाद् । अनाधितार्थ-
स्य च शब्दरूपस्यानुकरणमिति प्रकृतिवद्भावादपि सर्वनामत्वं
न भवति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—सर्वाणस्य चेति वक्तव्यमिति ।
सर्वाणविधायकाशस्य चेति वक्तव्यम् । अधिकरणस्य वेधत्वविन-
क्षया पृष्टी । अनाधितार्थस्य शब्दरूपस्येति । शब्दस्वरूपपरस्ये-
त्यर्थः । एवञ्च—प्रकृतेरेव सर्वनामत्वमात्रेण तदतिदेशोऽनवय
इति भावः । तैस्मान्नित्यत्वादिति तु तत्त्वम् ॥

(५६०४ अर्थविधायकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पुरुषाद्वधे ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुरुषाद्वध इति वक्तव्यम् । पौरुषेयो
वधः ॥

१ ननु 'महाजनशब्दस्य' इति वाक्ये नित्यग्रहणम् 'महाजनस्य
हितो माहाजनिक' इति विग्रहदर्शनं भाष्यवृत्तानुसंगप्रसक्त आह—नेद
नित्येति ॥

२ उपाधि—समानाधिकरणमिति वक्तव्यम्, तत्पुरुष इति वक्तव्य
मिति ॥

३ ननु सर्वग्रहस्य सर्वनामत्वेन वाक्ये सर्वोदितानुसंगप्रसक्त आह—
अनुकरणत्वादिति ॥

४ प्रकृतिवद्भावादपि—प्रकृतिवद्भावादपि प्रकृतिसिद्धिरिति वक्तव्यम् ॥

५ तस्येति । प्रकृतिवद्भावादपि प्रकृतिसिद्धिरिति वक्तव्यम्, सर्वग्रहस्य तत्पुरुष
स्य न संक्षेपं भावः ॥

६ ननु 'पुरुषाद्वध' इति शब्दस्य तदतिदेशोऽपि वक्तव्यम् इति भाष्ये
३२ पा. ८ च ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते—पुरुषाद्वध इति ।

पुरुषाद्वधविकारसमूहेनकृतेष्विति वक्तव्यम् ।
पौरुषेयो वधः । पौरुषेयो विकारः । पौरुषेयस्स-
मूहः । तेन कृतं पौरुषेयम् ॥

(प्रदीपः) पुरुषाद्वधेति । प्रत्ययार्थसामर्थ्येन पृष्टी
समर्थविभक्तिर्भवति । कृते तु 'तेन' इति तृतीयोपात्तौ ।
पुरुषस्य लोक्रप्रसिद्धः पाष्पादियुक्त इह गृह्यते । न तु साख्यादि-
शास्त्रप्रसिद्धः, तत्र प्रत्ययस्यादर्शनादित्याहुः ॥

(उद्घोतः) ननु समर्थविभक्तिर्निर्दिष्टेत्यत आह—प्रत्य-
यार्थेति ॥ तेनेति तृतीयेति । सौत्रेत्वाद् इन्द्र इति भावः ॥
तत्र प्रत्ययस्येति । तस्य वधविकाराद्यसम्भवोऽपि बोध्यम् ।
अनेकार्थत्वाच्च वधादिशब्दप्रयोगोऽपि ॥

(८३५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ९)

१८९४ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥५१११२॥

(तदर्थं प्रत्ययविध्यधिकरणम्)

(५६०५ संग्रहवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तदर्थमिति कृत्यनामभ्यष्टञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तदर्थमिति कृत्यनामभ्यष्टञ्चकव्यः ।
इन्द्रमहाथर्मैन्द्रमहिकम् । गाह्णमहिकम् । कारोश्च-
यधिकम् ॥

(प्रदीपः) कृत्यनामभ्य इति । अवश्यकर्तव्यत्वाद्
करणात्स्वादा कृत्याः—उरसवा, तत्सामभ्य इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु प्रकृतिविकृतिभावसत्ते कार्यस्वरूपकृत्या-
व्यभिचारादाह—अवश्येति ॥

(५६०६ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा प्रयोजनेन कृतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

प्रयोजनेन कृतत्वात् । यद्दीन्द्रमहाथर्मम्, इन्द्र-

कृतमित्यर्थं मत्स्ये समर्थं विधति । 'तेन' इति निर्दिश्यते, अन्यार्थे तु नेति
पौरुषेयस्यैव इत्यत्र न समर्थविभक्तिरित्याहुः पाष्पादाह—प्रत्ययार्थेति ॥

७ सौत्रेत्वादिति । पुरुषाद्वधविकारसमूहेनकृतेष्विति वक्तव्यमित्यनेति
भावः ॥

८ तस्य—सर्वग्रहस्य तत्पुरुषस्य निर्दिष्टत्वात्तेन वधादीनामनुसंगः ॥

९ अनेकार्थत्वाचेति । शास्त्रविद्वत्स्यास्य पुरुषस्य शिराग्रहस्य सर्वग्रह-
कृतेन पुरुषा—इत्यत्रान्वयोः—स्याच्च तु पुरुषस्य वध इति नेदेन निर्दिष्टं
सम्मान्येति भावः ॥

१० कृत्यनामेति । वध मकृतिरित्युक्त्या वाच्यं मत्स्येयमेतत् । तदर्थं
मिदं वार्तिकम् । इन्द्रमहाथर्मं वधविकृतेन व तदिन्द्रमहाथर्मं निर्दिष्टं प-
मात्तवधविकारम् ॥

३ अन्यथा=तुद्भिपरिचयितारो रितताद्ध्यामयनामावे ।

इह मा भूत्—प्रासादो देवदत्तस्य, प्राकारो नगरस्येति ।

(प्रदीपः) स्याद्ग्रहणमिति । क्रियमाणेऽपि स्याद्ग्रहणे नैवातिप्रसङ्गनिवृत्तिः, इति करणदेव च सर्वोतिप्रपञ्चनिवृत्तिः सेत्स्यतीति प्रश्नः ॥ प्रासादो देवदत्तस्येति । अक्रियमाणे स्याद्ग्रहणे स्वस्वामिसंबन्धादावतिप्रसङ्ग उक्तः, अस्तेति षष्ठा संबन्धमात्रस्य प्रतिपादनात् सामान्ये च सर्वविशेषान्तर्भावात् । ननु तदर्थप्रहणानुत्तरयाऽत्र न भविष्यति । तथा च 'छदिरुपधिवलेर्देन' इत्यत्र भाष्यं—यादमर्थः—इत्यादि । एवं तर्कसति स्याद्ग्रहणे प्रासादाद्योऽयं देवदत्त उत्पन्नो योग्योऽयं प्रासादलाभ इति तादर्थ्यसंभवात्प्रत्ययप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) ननु स्याद्ग्रहणं सम्भावनार्थकत्वेन स्वस्वामिभावदितिसम्बन्धव्यावृत्त्यर्थत आह—क्रियमाणेऽपीति । 'प्रासादो नगरस्य स्यात्' इत्यादावतिप्रसङ्गसत्त्वादिति भावः ॥ सर्वेति । एवञ्च व्यापकत्वात्तदेव कार्यमिति भावः ॥ नन्वत्र स्वस्वामिभावोऽवयवविषयविभाज्य तत्त्वेन विवक्षितो न तु सम्बन्धसामान्यम्, अस्तेति च सामान्यायैकमतो न दोषोऽत्र आह—अस्तेति पश्येति ॥ तादर्थ्यसंभवादिति । 'तदस्य' इत्यर्थे प्रत्ययो भवति, सम्बन्धी चेतदर्थो भवति—इति तदर्थः । प्रासादायैव देवदत्तस्यार्थं प्रासाद इत्यर्थे 'प्रासादीयः' इति स्यादिति—इह भाष्यद्वितीयादेवार्थः ॥

(स्याद्ग्रहणाक्षेपमाभ्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि स्याद्ग्रहण इह कस्मात्प्रभवति—प्रासादो देवदत्तस्य स्यात्, प्राकारो नगरस्य स्यादिति ।

शक्यार्थे लिङ्गिति वक्तव्यम् । नैवं शक्यम्, इदानीमेव श्लोकम्—न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति ।

एवं तर्हि—इतिकरणः क्रियते । ततश्चेद्विवक्षा भवति । विवक्षा च द्वयी । अस्त्येव प्रायोक्त्री विवक्षा, अस्ति लौकिकी ।

प्रायोक्त्री विवक्षा—प्रयोका हि मृद्या स्निग्धया श्लक्ष्णया जिह्वया मुदून् स्निग्धान् श्लक्ष्णान् शब्दान् प्रयुञ्जते ।

लौकिकी विवक्षा—यत्र प्रायस्य संप्रत्ययः, प्राय इति लोको व्यपदिश्यते । न च प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो नगरस्य स्यादित्येतोपपद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात् ॥

(प्रदीपः) अथेति । यदा देवदत्तनाम्ना केनचिदीश्वरो दृष्टस्तः प्रासादं विस्तीर्णं दृष्टाऽसौ संभावयति—नायं प्रासादोऽन्यस्य संभवति देवदत्तस्यार्थं प्रासादः स्यादिति, तदा प्रत्ययः प्राप्नोतीत्यर्थः । नन्वत्र तादर्थ्यं न प्रतीयत इति प्रत्ययो न भविष्यति । एवं तर्हि 'प्रासादलाभयोग्योऽसौ देवदत्तः प्रासादायः' इत्येवं विवक्षायामिदमुदाहरणम् । अथवा तदर्थप्रहणमत्र नानुवर्तते, इतिकरणेनानिष्टनिवृत्तेः साधयिष्यमाणत्वात् । पूर्वसूत्रे ह्यभाष्यकारेणेतिकरणपरामर्शेन प्रसङ्गान्तरेण तदर्थप्रहणस्यैवानुवृत्तिर्दिक्षिता, न त्वसौ सिद्धान्तः । तथा चान्यायमपि दाह योग्यतामात्रेण प्रासादीयमुच्यते । न च तत्र तादर्थ्यलेखोऽप्यस्ति, न च प्रतीयते, येनासदपि तादर्थ्यं बुद्ध्या परिकल्प्य प्रयोगः क्रियेत ॥ शङ्क्यार्थ इति । 'स्याच्छङ्क्यार्थ' इति पठितव्यमित्यर्थः ॥ इदानीमेवेति । पितृतमपि वस्तु बुद्ध्या भावितत्वात्प्रत्ययासन्नमिव प्रतीयते । 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इत्यत्रेदमुक्तम्—'प्रायप्रहणादसंज्ञायामपि घञ् भवति, प्रायवचनात् संज्ञायामेव घञ् स्याद्वा न वा, न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम्' इति । तत्र हि घञ् विधेयत्वात्प्रधानम्, तस्यैव प्रायप्रहणं संज्ञाप्रहणं च विशेषणं न्याय्यम् । न तु संज्ञायाः प्रायप्रहणं विशेषणम्, परार्थस्य ससंस्कारप्रतिपत्तावयोग्यत्वात्, शब्देन परार्थापेक्षस्यैव प्रत्यायनात्, एकवाक्यत्वाच्च । उपाधिविशेषणशब्दोऽथ कचित्प्रयोगवत्तम्, कियामावशब्दोऽपि । क्वचित्तु भेदेन व्यवहारः ।

तदुक्तम्—

अर्थविशेष उपाधिस्तदन्तवाच्यः समानशब्दो यः । अनुपाधिरतोऽन्यः स्याच्छ्रद्धाघादिविशेषणं यद्वत् ॥ इति ।

तत्र स्यादित्येतत्प्रकृत्यर्थविशेषणयोपात्तं परतन्मययोग्यं शक्यार्थ इत्यनेन विशेषणेन संबन्धानुभवे । ननु विशेषणसंबन्धमनुभूय प्रकृत्यर्थं विशेषयिष्यति । नैतदस्ति । विशेषणसंबन्धानुभवे प्रधानत्वं तस्य स्यात्, न त्वाधित्वम् ; प्रतीतिकाल एव तस्य परार्थ्यमवगतमिति कुतो विशेषणसंबन्धः ? अयोपाधिद्वयेन प्रकृत्यर्थः संबध्येत, तदिहापि प्रसज्येत—'शक्यः प्रासादो देवदत्तस्य स्यात्' इति । तत्र शब्दानुपपत्तेरुक्तं वा शक्य इति प्रकृत्यर्थस्य शक्यार्थविशेषणसंबन्धसमायः ॥ मृदूनिति । अपभ्रंशानित्यर्थः । तस्मात् प्रयोक्त्रिविवक्षा नाश्रीयते, प्रयोक्तुः स्वातन्त्र्याजिग्यमाभावात् ॥

(उद्द्योतः) ननु तत्त्वानिमित्तेन निर्णीते प्रासादे कथं सम्भावनामिषयत्वमत्र आह—यदेति । स्वस्वामिभावविषये सम्भावनासत्त्वेन न तेन चाष्टसम्बन्धव्यावृत्तिरिति भावः ॥ भाष्योदाहरणाक्षरेभ्यः 'प्रासादाय' इत्यादेरलाभादाह—अथवेति ॥

१ उपाधिविशेषणयोर्भेदमाह—अर्थविशेष इत्यादि । इतिहरिः पञ्चरित्वात् इतिहरिनामपौरुषेयत्वेन ह्युपपदात् इत् पातो इत् मल्लया पयै कर्तृर्भवति । अथ हि इतिहरिपदेन इत्प्रत्ययान्तेन पञ्चरोपपद्यते । यमुत्पत्त्यर्थं विशेषणं मल्लयापानेन पदेन शक्यः इतिनाधिकरणमात्रेण च उच्यते च उपाधिरित्यर्थः । इतिहरिः पञ्चरित्वात् समल्लयाधिकरणं यमुत्पत्त्यर्थं इतिहरिपदेन

नोक्त उपाधिर्भवति । शक्तिरुपाध्यायते इत्यत्र च 'मोत्रपरणाश्रद्धायाभावात् सद्देहेषु' इत्यनेन विधेयतामेव बुध्य न शक्यमूले, श्रद्धादिनु विषयभूतवत्स्य विधीयमानत्वात् । यद्यपि मल्लयापानेन शक्तिरुपाधेन श्रद्धाया मल्लयापानेनैव श्रद्धा—उपाधिः किन्तु विशेषणमेव । न 'भावविषयेऽपि सम्भावना' इति च. व. पाठः ॥

भाष्यकारेणेति । तदेकदेशिनेत्यर्थः । न हि सिद्धान्तिनोऽज्ञान-
महत्तया युक्ता ॥ प्रसङ्गान्तरेणेति । औपेये तदर्थग्रहणानुवृत्तावधि-
प्रत्ययस्य स्वाधिकृत्यव्युत्पादनप्रसङ्गेनेत्यर्थः ॥ ननु शक्यार्थे लिङः
'शक्ति लिङ् च' इतिपुत्रेणैव सिद्धेर्वक्तव्यलोकारसङ्घट्टेत्यत आह—
स्याच्छब्दव्याप्ये इति । यत्प्रथमतस्तथैव तथेच्छब्दव्याप्यकस्याप्यद्वयोच्चा-
मित्यर्थः । तदस्य शक्यमित्यर्थे प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । यवज्ञा-
विकारिकारण एवायं प्रत्यय इति नोक्तोप इति भावः । तत्र सम्भा-
ननाविषयस्यस्वामिभावस्यैव प्रतीतिर्न तु कारणत्वस्येति तात्पर्यम् ॥
नन्विदं प्रथमे उक्तम्, तत्कर्मविधानीयेष्वेत्युच्यते ? अत आह—
चिरेति ॥ परायेत्येति । परविशेषणत्वेन प्रतीतयेत्यर्थः । यथा
राजसेवकस्य राजसेवाकारणकाले स्वसेवककृतसेवायां संस्काराभाव इति
भावः ॥ तदेवाह—शब्देन परार्थेति । सप्तम्येत्यर्थः ॥ एकेति ।
वैविध्यैकवाचकतापन्नत्वादिति भावः । यत्तेन 'अवान्तरवाच्यार्थवत्
तदर्थः प्रागिति तत्र तस्य स्वातन्त्र्यमेव' इति परास्त्वम् ॥

तदन्तर्वाच्यः—प्रत्ययान्तशब्दवाच्यः । समाप्तशब्दः—
समानाधिकरणशब्दः । यथा 'द्विहिरिः पशुः' इति, कर्तुः प्रत्य-
येनाभिधानात्पशोरापाधित्वम् । अतोऽन्यः—प्रत्ययान्तवाच्यः, व्यपि-
करणशैत्यर्थः । यथा 'गागिकया कथयते' इति शेषा ॥

तत्रेति । प्रथमासमर्थोप यद्वाच्ये प्रत्यय इत्येकं वाच्यम्,
यत्तत्प्रथमासमर्थं तत्वेत्यादिति द्वितीयम् । तत्र द्वितीये प्रकृत्यर्थः
प्रधानम्, विशेष्यत्वात् । 'स्यात्' इत्येतत् विशेषणत्वेन प्रतीयमान-
त्वेनाप्रधानमिति न तस्य विशेषणान्तरेण सम्बन्ध इति भावः ॥
नन्विति । 'युग्मेः कृतात्मसंस्कारः' इति न्यायादिति भावः ॥
नन्वन्यनिरूपितप्रधानत्वेऽप्यन्यनिरूपितं विशेषणत्वं स्याको वि-
रोधः ? अत आह—प्रतीतिकाल एवेति । अयं भावः—

आद्यत्वात् तद्विषयस्य परिक्रिदुपदर्शकम् ।
गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्ययः ॥

—इति 'तद्वदिति—' इति सूत्रसमाप्यसमर्थन्यायेन शक्योत्पत्ति-
कर्तृवाचकप्रधानादिसत्त्वार्थे प्रत्यय इत्यर्थो वाच्यः । तत्र च शक्य-
त्वेनव्यपारवर्णोत्पत्तिविशेषणम्, तस्याश्लेषस्यितिकाले यव कर्तृविशेषण-
तयोपसिद्धेर्न तत्र विशेषणान्वय इति । ननु कथं प्रासादस्य
शक्यार्थं रूपविशेषणसम्बन्धः, स्वरूपेणाशक्यत्वात् ? अत आह—
तत्र ज्ञातुमिति । शक्यार्थविशेषणसम्बन्धेति । शक्यार्थः—
शक्यत्वं, तद्रूपविशेषणत्वार्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यद्येवम्, नार्थः स्याद्ग्रहणेन । न हि प्रासादो देव-
दत्तस्य प्राकारो नगरस्थेत्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन
प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात् ॥

१ सप्तम्येत्यर्थे इति । पुनरुक्त्या यथा प्रत्ययेति सूत्रेणोक्तशक्यप्रत्ययस्यैव
वर्तमानत्वार्थः ॥

२ यथाप्येवेति । 'हृद्यः' इति चन्निभ्यश्चवाचकतापन्नत्वादित्यर्थः ॥

३ गुणः पृथग्व्यवहारः अर्थान् दर्शयत्येति ॥

अत्रान्तरेप्येति तत्र भूयस्मि कस्मि । इति व्याख्यानसम्पन्नम् ॥

(प्रदीपः) प्रायस्येति । समप्रकल्पस्येत्यर्थः । तस्याव-
त्रार्थं लोकाः शब्दान् प्रयुज्यते तदर्थमभिधायिन एव शाल्लेषानु-
विधीयन्ते, प्रयोगमूलत्वाद् व्याकरणसंघटेः । अयमेव न्यायः
कचित्—इतिकरणेनोपसंयुज्यते । तत्र—इति—शब्दो हेत्वर्थः सन्
विवक्षामनुसारयति । योऽयमर्थः—'तदस्य तदस्मिन् स्यादिति'
तदर्थप्रत्यायनाय यदा विवक्षा भवति, अतो हेतोरयमर्थः प्रत्य-
योत्पत्तिनिमित्तत्वेनाधीयत इति । अथ वा एवमर्थः इति—इति—
शब्दो विवक्षामनुसारयति । एवं यदि लोकस्य विवक्षा भवति
तत्र प्रत्यय इत्यर्थः । न च लोकस्य प्रासादो देवदत्तस्य स्यादि-
त्यर्थस्य प्रतिपादनाय प्रासादीयो देवदत्त इति शब्दप्रयोगेच्छा
भवति, भवाद्यर्थप्रतिपादनायैवैतच्छब्दप्रयोगात् ॥

(वृद्धोक्तः) सस्यादिति । यतः प्रयोक्तारो मार्दवगुणादरेणा-
साधुनैव प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥ लोकाः शब्दानिति । साधुप्रयोगात्-
शालिनः शिष्टलोका इत्यर्थः ॥ अनुसरणप्रकारमाह—योऽयमिति ॥
भवादीति । आदिना जातः ॥

(८३८ अधिकारसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ भा. ३२)

१९०१ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरि-

माणान्दृक् ॥ ५ । १ । १९ ॥

(उगधिकरणम्)

(परिमाणतः संख्यायाः पृथग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थं संख्यायाः पृथग्रहणं क्रियते ? न
संख्यापि परिमाणमेव, तत्र परिमाणपर्युदासेन
पर्युदासो भविष्यति ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्संख्यायाः पृथग्रहणं
करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—अन्या संख्या, अन्य-
परिमाणमिति ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

“अपरिमाणवैस्ताचितकम्पलेभ्यो न तद्वित-
लुकि” (भा. १. २. २) इति—द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता
द्विशता, त्रिशता । परिमाणपर्युदासेन पर्युदासो
न भवतीति ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । परिणीयेऽनेनेति परिमाण-
मिति क्रियाशब्दत्वात्परिमाणशब्दस्य संख्याया अपि परिच्छेद-
हेतुत्वात् पृथग्रहणं न कर्तव्यमिति मत्वा प्रश्नः ॥ एवं
तर्हि—आचार्यदेशीयः परिहरति । यथा प्राच्यत्वाद्भारतात्मा

१ ननु भवितुमशक्यार्थः प्रत्ययार्थस्य प्राच्यत्वेऽपि मायप्रधानमक्या-
मिति सिद्धान्तानुसारमुक्तमिति वाच्यं कर्तुं तस्यैव विशेषणतयापिने-
त्यत आह—सूत्रस्य मायप्रत्ययस्यैव तद्व्याप्येति । भावमन्मादशास्त्रिणि
चिद्व्याप्येति तद्विज्ञानस्य विवरणार्थं आद्यतो गुणप्रधानभावस्य विवरणे
इति—अत्रापि अक्षरप्रयोगेनाह—अत्रार्थं १९०१तयाऽप्येति भावः ॥

ग्रहणे सिद्धे 'यद्बन्धः' इत्यत्र भेदेनोपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतग्रहणनिवारणार्थम्, तेन 'इवः प्राच्यम्' इति भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुङ् भवति—औहालिकः पिता, औहालकायनः पुत्र इति । एवमिहापि संख्याग्रहणमन्यत्र परिमाणग्रहणे संख्याया अग्रहणार्थम् । तेन द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशतेत्यत्र द्वियुलक्षणस्य ङीपोऽपरिमाणान्तत्वात् प्रतिषेधः सिध्यति यथा—पञ्चाधिति । 'पणपाद' इति नित्ये यति प्राप्ते 'शाणाद्वा' इत्यत्र 'शतशाणाभ्यां या' इति यचनाद्यत्प्रत्ययामावात्, पक्षे 'शताच्च ठन्त्यतावशते' इत्यत्रासमासग्रहणानुवृत्त्या संख्यालक्षणस्य कनः 'अध्यर्षेर्द्वे' इति लुकि कृते द्विशतेति भवति ॥

(उद्योतः) ननु 'परिमाणम्' सर्वतः इत्युक्तेः सङ्ख्या कथं परिमाणमत आह—परिमीयतेऽनेनेति । रुदेरपाप्यज्ञानादिति भावः ॥ ननु बाह्ये भेदे शापकं व्ययम्, असति तु तस्मिन् शापकेन कथं तत्त्वमत आह—यथेति ॥ द्विशतेत्येतदुपपादयति—पणपादेति नित्ये घतीति । तस्य च विधानसामर्थ्याहुगभाव इत्यर्थः ॥ ननु ठन्त्यतोरेषि विधानसामर्थ्याहुगभाव इति, अत आह—असमासेति । एवञ्च समासे तदप्रतिषेधेति भावः ॥

(परिमाणतः संख्याभेदे दोषभाष्यम्)

यद्येतज्ज्ञाप्यते, "तदस्य परिमाणम्" "संख्यायाः संज्ञासङ्गसूत्राध्ययनेषु" (५।१।५७-५८) इति विशेषणं न प्रकल्पते—परिमाणं या संख्येति । इह च "श्रीतयत्परिमाणात्" (४।३।१९६) इति संख्याविहितस्य प्रत्ययस्यातिवेशो न प्रकल्पते । शतस्य विकारः—शत्यः, शतिकः, साहस्र इति ॥

(शदीपः) यद्येतदिति—शिष्य आचार्यदेवीयेनोक्तं दूषणमुद्राययति ॥

(छापकासम्भ्रमवर्तमानभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—एतज्ज्ञापयत्याचार्यः—अन्या संख्या, अन्यपरिमाणमिति ।

नैतज्ज्ञापकसाध्यम्—अन्या संख्या, अन्यपरिमाणमिति ।

न्यायसिद्धमेवेतत् ।

भेदमात्रं संख्याऽऽह । यद्येपीकान्तं यथापरिमाणं तस्य सर्वस्य संख्या भेदमात्रं प्रवीति ।

परिमाणं तु सर्वतः । सर्वतो मानमिति चातः परिमाणमिति । प्रत्यस्य च समानादृतेर्न कुतश्चिद्विशेषो गम्यते—न चोन्मानतः, न परिमाणतः, न प्रमाणतः ॥

(प्रदीपः) इदानीमाचार्य आह—यत्तावदिति । परिमाणशब्दः क्रियाशब्दत्वेऽपि विशिष्टपरिच्छेदहेतौ शोणादौ रुदो न संख्यामभिधेयत्वेन शङ्काति । यथा पङ्कजशब्दः पद्मेनाभिधेयति न तु कुसुमादिकमपीत्यर्थः ॥ भेदमात्रमिति । भेदः—पदार्थानां वैलक्षण्यम्, तन्मात्रं संख्याशब्दः प्रतिपादयति, मूर्तामूर्तगणनात्मकत्वात् संख्यायाः । एको घट इत्यत्रापि धादिनिराशाद्वेदावगतिरस्येव ॥ यद्येपीकान्तमिति । अपचितपरिमाणोपलक्षणमिपीकान्तग्रहणम् । तेनायमर्थः—हिमवदादि महापरिमाणमपि संख्यया गम्यते—सप्त कुलाचला इति । अपचितपरिमाणमपि—त्रयः परमाणव इति ॥ यथापरिमाणमिति । अमूर्तमन्यात्मादि गम्यते इत्यर्थः । उन्मानप्रमाणपरिमाणानि तु मूर्तद्रव्यविषयाण्येव । कृत्वापाठः—यद्य परिमाणमिति । तत्रायमर्थः—शोणादिपरिमाणमपि संख्यया परिच्छिद्यते—द्वौ शोणाविति । परिमाणग्रहणं चोपलक्षणम्, सर्वस्य संख्यापरिच्छेद्यत्वात् ।

तदुक्तम्—

दिष्टिप्रस्थसुवर्णादि मूर्तिभेदाय कल्पते ।

क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका ॥ इति ॥

सर्वत इति । आरोहपरिणाहार्थं खगताभ्यां धान्यादि येन मीयते काष्ठादिमयेन, तत्—परिमाणं प्रस्थादिकमुच्यते ॥ प्रस्थस्य चेति । संख्येव विशेषो गम्यते—द्वौ प्रस्थौ, त्रयः प्रस्था इति, न तन्मय इत्यर्थः । भिन्नसन्निवेशस्य हस्तादिनाऽपि परिच्छेदो भवतीति समानाकृतिग्रहणं समानसन्निवेशप्रतिपादनार्थम् ॥

(उद्योतः) ननु परिमाणशब्दस्य योगिकत्वात्कथमन्या सङ्ख्येत्यत आह—परिमाणशब्द इति । योगरुदोऽयमिति भावः ॥ शोणादौ—सर्वतो मानवविशिष्टे । वैलक्षण्यम्—सङ्ख्या—तैरप्रयोगकवस्तुसाहित्याभावरूपम्, सङ्ख्यानन्तर्निर्वर्तकवस्तुसाहित्यरूपं च । सङ्ख्याशब्दइत्यस्य सङ्ख्याशब्दवाच्यत्वेन प्रतिष्ठः शब्द इत्यर्थः । तदाह—मूर्तेत्यादि । तत्रान्यभेदो धादिशब्दवाच्यः । आद्यसर्वेकशब्दे श्लाह—एको घट इति ॥ भाष्ये—भेदमात्रमित्यस्य भेदसहचरितमिदं साहित्यम्, तन्महचरितैरसंख्येयसाहित्याभावरूपेण ॥ यद्येपीकान्तमिति । ङीडप्ये । तेन यद्वयपरिमाणम्, यच्च महापरिमाणम्, यथापरिमाण रूपकियादि, तत्सर्वं सङ्ख्यया गम्यत इत्यर्थ इत्येके । मूर्तिः—असर्वगतद्रव्यपरिमाणम् ॥ अमूर्तमन्यात्मादीति । नन्वात्मन्यपि परममहत्परिमाणसत्त्वात्कथं 'अपरिमाणम्' इति भाष्ये उक्तिः, द्रव्यस्य परिमाणवचनियमादिति चेन्न; नियमस्य मूर्तेद्रव्यविषयत्वात्, सर्वपरिमाणाभाववत्त्वेनैव तत्र परममहदादिन्यवस्थास्य गौणत्वात्तस्मिन् केयदाद्यः ॥ मूर्तेद्रव्यविषयत्वादेवेति । तदपि न सर्वमूर्तद्रव्यविषयमित्यपि बोध्यम् ॥ सर्वस्य—मूर्तामूर्तस्य ॥

१ पक्षादिति । विज्ञातव्य इत्युक्तिः । नैतज्ज्ञापकेन साध्यम् । संख्या-
नित्ये शापकादौ परिमाणवद्भावेन कृते भवेन च संख्यायाः परिमाणवदेव
महत्त्वमिति शेषादिसंभवः ॥

२ इषोषी—सूचि, सूच्यन्तपरिमाणवत्पट्टपरिमाणमित्यर्थः ॥

३ संख्याशब्दप्रयोगवस्तुसाहित्याभावरूपम्, संख्याशब्दनिर्वर्तकवस्तुसा-
हित्यत्वेति क्रियाशब्दान्तरत्वेदाहारेण आह—तत्रान्यभेद इति ॥

आरोह—उच्छ्रय ॥ परिणाह—विस्तार ॥ एवौ च न भेयान्ना
निराह—स्वगताभ्यामिति ॥ परिमाणग्रहस्य प्रत्यादिमान
वृत्तियोगाद्—भाष्ये—सर्पेतोमानमिति चात इति ॥ परिमाण-
भेद—बादपि न सद्भाषा परिमाणनिराह—प्रत्यस्य चेति ॥
सद्भययेयेति । ‘न कुतश्चित्’ इति भाष्यस्य—सद्भाषाया अन्यत्र
कुतश्चिदिदेषो न गम्यत इत्यर्थ ॥ निग्रसन्धिषेनासेति । प्रत्या-
न्तराद्विग्रसन्धिषेनास्य प्रत्यासेत्यर्थ ॥

(अग्निमानादिलक्षणैः सत्याया परिमाणतोभेदयोधकमाप्यम्)

किं पुनश्च मानम् ? किं परिमाणम् ? किं प्रमाणम् ?

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानम्

ऊर्ध्वं यन्मीयते तदुन्मानम् ॥

परिमाणं तु सर्वतः ।

सयंतो मानमिति चात परिमाणम् ।

शुत एतव्?

परि. सख्यतोभावे घर्तते ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात्

आयामपि चक्षुषा प्रमाणमित्येतद्व्यति ॥

सत्या याद्या तु सर्वतः ॥

आतथ्य संपत्तः संख्या याया—

भेदमात्रं ब्रवीत्येषा

नैषा मानं कृतश्च न ॥

एषं च कृत्वा सख्यायाः पृथगग्रहणं क्रियते ॥

(प्रदीपः) प्रगते च तानप्रमाणोपि स्वप्रतिपादन
प्रभावय करोति—नि पुनरिति ॥ कथंमिति । कथं
मन्विष्य परिच्छेदकमुक्तमानमुच्यते । यथा हाग्निमुदकमिन्द्र
हन्तीति चेत्तिदाह । अन्ये तु—इत्युक्ते प्रमाण एवा
तन्मोक्षानुपपन्नताकारोप्येव न प्रमाणतत्परिच्छेदमुपपन्न
परिच्छेदकमप्येव पापानिना मुक्तमित्युक्तं । गमयतु
न्मात्रम्, तथाप्येवमुक्तमुच्यते इत्युक्तम् ॥ आयात्र
इति । निग्राहो यत्र यत्र दाहव्यपीनो तन्प्रमाण इत्युक्तं,
तथापापपरिच्छेदकमुक्तमानमुच्यते इत्युक्तम् ॥ नैवेति ।
न कुतोहिन्त्युक्तं । यत्र यत्र दाहव्यमानं गमयतु इत्युक्तं
यत्र यत्र गमयतु इत्युक्तम् ॥ तत्परिच्छेदकमुक्तमुच्यते इत्युक्तम् ॥

(उदपाय) पूर्वमे देवादिभिरुपपन्न-महादेवेति । 'म
 बोध्यात्म' इति चोक्तयेनैव महादेवस्य सत्त्वमय-कामादिभिरपि
 देवैरुक्तं सत्त्व-मयमिति दृश्यं । तं हो देवो ह्यस्य सत्त्व, यो
 यत्तं यो देवो । सत्त्व-मय-मयमिति च दृश्यं ।

देमिति । द्विधायासावापि प्रमाणत्वादिति भावः ॥ आहुरिति ।
अथारविचिव त्वेव-प्रसूयकसम्, हसिनीद्वयस-र-रत्नादा
‘प्रमाणे ल’ इति नित्यतुगापत्तिः । अयं नित्यो वृत्तिरिति तथैव माय-
कैययो रक्षमिन्याह । तस्माद्विभिन्नपि तदुन्मात्रेणैव बोधन् ।
तियविस्तारपरिच्छेदमेव च प्रमाणमिति । निस्तार-दैर्घ्यम् ॥
न बाधामपरिच्छेदके आवाप्तमश्रद्धं बध्मत् आह-तस्यापामेति ॥
कुतश्चित्तिदिति । यथा सङ्ख्या कुतश्चित्तियतिशेदान्नानम्, अपि
तु त्रिविधेषु मानमित्यन्यम् । अनेन सत्तियेदमिति श्रुत्वमाशङ्क्यमाया
सङ्ख्यापरिमात्रोर्भेद उक्तः । किञ्चानेन प्रमेया सङ्ख्यायां तत्त्व-
बाधलोच्यता तेषामबाधकत्वमपि परस्परं सूचितम् । अत एव ‘अप-
मानित्व-’ इति सूत्रे ‘परिमाणा तस्य’ इति सूत्रे च परिमाणाग्रहे-
नोन्मात्रग्रहणमपि । अत एव त्रीणिपदे निस्तारवित्तमह-र, द्वितीये
शान्त्यवदासस्य सङ्गच्छते ॥

(सख्याया भेदे पूर्वोक्तदोषनिरासमाप्यम्)

यदप्युच्यते—‘तदस्य परिमाणं संख्याया संघा-
सन्नसूत्राध्ययनेष्यति विदोषण न प्रवृत्त इति’

आहायम्—परिमाण या स्वल्पेति, न चास्ति
सत्या परिमाणम्, तत्र वचनादियती नियन्त्रा
भविष्यति ।

यदप्युच्यते—‘प्रीतयत्परिमाणादिति च संख्या-
विहितस्य प्रत्ययस्यातिदेशो न प्रपश्यते इति’

सत्याया इति च तत्र यत्तव्यम् ॥

(प्रदीप) इत्यती नियदेति । रुडिरियागो पा-
 व्हेदेन वमाप्रमाप्रयित्ते इत्ये । न पयमप्यन्विषात्
 सद्यसा विरोधानाध्म । नैव दोष । प्रत्यार्थन्य ददा
 पविष्टदिश संदया तदा ज्ञायो नपा स्यात्-पयसो गोमंष
 इति । वदा तु प्रवृत्त्यन्वेर पतिष् देवा संद-पय गतोऽस
 संषसेति तदा मा भूदिवमर्थ सद्यसा परिमाणप्रद्वन मि-
 न्य ॥ सद्यसा इति च तथेति । नयमिद्वय संदया
 प्रद्वन तत्राधिक वान्विर्त्य ॥

[illegible]

(दगाधधिकारनर्पांशगम्भसभाष्यम्)

हिं पुनरिम दगादय. प्रागहोदयसि, आदो
मिगदादय ।

बन्धन विनाश !

(प्रदीपः) किं पुनरिति । किं मर्यादायामाह, अथा-
भिधिविधिति प्रश्नः । अर्हतिशब्दैकदेशानुकरणयाग्राह्यशब्दः ॥

(उद्योतः) अर्हतिशब्देति । 'तदर्हय' इति सूत्रस्याजन्त-
ग्रहे तु आर्हादित्यस्य वैषम्योपपत्तिः, 'प्राग्यतेः' इत्येव सिद्धेः । न
चाभिधिव्यवर्धतया वक्ष्येऽपि एतदधिकारायै तत् । वक्ष्यमभिधिव्याप्या-
धिकारान्निष्ठेः । विशेषविहितकना वयोर्वाधापत्तौ 'एकवक्ष्यास्यान्यतर-
स्याम्' इति प्रयोगविरोधापत्तेरिति भावः ॥

(५६०९ प्रथममर्यादाऽऽक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ ठगादयः प्रागर्हाच्चेदहं तद्विधिः ॥*॥

(भाष्यम्) ठगादयः प्रागर्हाच्चेदहं तद्विधिः । अहं
ठगादयो विधेयाः । शतमर्हति-शत्यः—शक्तिकः,
साहस्र इति ।

वस्त्रे वचनात्सिद्धम् ।

इह यः शतमर्हति शतं तस्य वस्त्रो भवति । तत्र
"लोऽस्यांशवस्त्रधृतयः" (५११५६) इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) वस्त्रे वचनादिति । पदादेर्यस्य शालादि-
शब्दैरभिधानादिति भावः ॥

(उद्योतः) वस्त्रे इति । वस्त्रः—मुख्यम् ॥

(५६१० आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वस्त्रे वचनात्सिद्धमिति चेन्मां-
सौदनिकादिष्वप्राप्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वस्त्रे वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौद-
निकादिष्वप्राप्तिः । मांसौदनिकोऽतिथिः, श्वेतच्छ-
त्रिकाः, कालायस्यपिकाः ॥

तथा गुणानां परिप्रश्नो भवति—किमयं ब्राह्म-
णोऽर्हति ।

शतमर्हति-शत्यः, शक्तिकः, साहस्रः, नैष्किक
इति न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) मांसौदनिक इति । न हि मांसौदनोऽतिथे-
र्मूल्यमिति भावः ॥

(द्वितीयमर्यादाक्षेपवार्तिकवचनप्रमाणम्)

सन्तु तर्हि सहाहंण ॥

(५६११ द्वितीयमर्यादाक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ आर्हाच्चेद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गः ॥*॥

(भाष्यम्) आर्हाच्चेद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो भव-
ति—भोजनमर्हति, पानमर्हतीति ।

किमुच्यते भोजनादिष्वतिप्रसङ्ग इति, यदा
छेदादिभ्य इत्युच्यते । अयमयं मांसौदनिकाद्यर्थे
योगविभागः कर्तव्यः—तदर्हति, ततः—छेदादिभ्यो
नित्यमिति । तस्मिन् क्रियमाणे भोजनादिष्वति-
प्रसङ्गो भवति ॥

(५६१२ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

अनभिधानादिति ।

अनभिधानाद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो न भवति ।

अथ वा योगविभागो न करिष्यते ।

कयं मांसौदनिकोऽतिथिः, श्वेतच्छत्रिकाः, का-
लायस्यपिकाः ?

अस्मिन् दीयते, अस्मा इति च, एवमेतत्सिद्धम् ।

अथ वा पुनः सन्तु प्रागर्हात् ।

ननु चोक्तं ठगादयः प्रागर्हाच्चेदहं तद्विधिरिति ।
परिहृतमेतद्—वस्त्रे वचनात्सिद्धमिति ।

ननु चोक्तं वस्त्रे वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौद-
निकादिष्वप्राप्तिरिति, तथा गुणानां परिप्रश्नो भ-
वति—किमयं ब्राह्मणोऽर्हति, शतमर्हति शत्यः, शक्ति-
काः, साहस्रः, नैष्किक इति न सिध्यतीति ।

अस्मिन् दीयते, अस्मा इति च—एवमेतत्
सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अस्मिन् दीयत इति । अधिकरणत्वं सम्प्र-
दानत्वं वा विवक्षित्वा प्रत्ययो विधास्यत इति विकल्पप्रदर्श-
नार्थमुपयोगोपादानम् । तत्र 'तदस्मिन् वृक्षायलामशुल्कोपदा-
दीयते' इति योगविभागः कियते । 'तदस्मिन्' इत्येको योगः ।
'वृक्षायलामशुल्कोपदा' इति द्वितीय पूर्वयोगस्यासर्व-
विषयत्वज्ञापनार्थः । 'दीयते' इति तृतीयो योग उभयो-
योगयोः शेषः । ततो दीयते तदस्मिन्निधि सत्समर्थे ठगादयः
प्रत्यया भवन्ति । 'तदस्मिन् दीयते तदस्मा इति चोपचक्षया-
नम्' इति वचनाच्चतुर्थ्यर्थेऽपि भवन्तीति सर्वेष्टतिदिः । वक्ष्य-
मर्हतेऽपि न दीयते तथापि योग्यतया सभाषितदानाध्रयप्रत्ययो-
त्पादनेन विशिष्टस्वरूपनित्यसाम्यव्युत्पत्तिरप्यिदमेति मन्यते ॥

(उद्योतः) विकल्पेति । भाष्ये 'चन्द्रो वाऽयं इति
भावः ॥ ननु 'तदस्मिन्' इति सूत्रस्य 'वृक्षाय' इत्यादिवान्यशेषात्कथ-
मन्यत्र प्रत्ययोऽयं आह—तत्रेति ॥ इति योगविभाग इति ।
इत्येव योगविभाग इत्यर्थः ॥ नन्वेव चतुर्थ्ये न स्यादत आह—
तदस्मिन्दीयते तदस्मा इति । एवं च 'प्राग्'पदानुश्रवणे सिद्धे
आह—इत्यसामर्थ्यादभिधिव्यवर्धक एवायमिति निवर्तते ॥

(८३९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. १३)

१९०२ असमासे निष्कादिभ्यः

॥ ५ । १ । २० ॥

(पदकृत्यमाप्यम्)

असमास इति किमर्थम् ?

परमनिष्केण क्रीतम्-परमनैष्किकम् ।

नैतदस्ति । निष्काद्व्याप्त्ययो विधीयते, तत्र कः प्रसङ्गो यत्परमनिष्कशब्दात्स्यात् । नैव प्राप्नोति, नार्थः प्रतिपेधेन ।

तदन्तविधिना प्राप्नोति ।

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिपि-
ध्यते ॥

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपाः) असमास इति । वक्ष्यमाणः प्रष्टुरभि-
प्रायः ॥ परमनैष्किकमिति । ठनेवान्न भवति । तिष्क-
शब्दस्य परिमाणवाचित्वात् पूर्वणाप्राप्तोऽनेन ठविधीयते ॥

(उद्घोतः) ठनेवाग्रेति । 'असमासे' इति पूर्वुरासेना-
स्माप्राप्तेः ॥ ननु निष्कसोन्मानसैनापरिमाणत्वात्पूर्वेण ठकि
सिद्धेऽस्य नियमार्थत्वेन निष्काद्व्याप्त्ययो विधीयत इत्यादिमाप्या-
सङ्गतिरित्वाह—परिमाणवाचित्वादिति । एतद्वाच्यमाप्या-
नात्र परिमाणविशेषवाचकानामेव निष्कादीनां ग्रहणमिति भावः ।
तेषां तद्विधित्वेऽपीदमेव भाष्यं मानम्, असमासग्रहणस्य तदन्त-
विधिप्रापकतापर भाष्यञ्च मानम् । अन्यथा पणपादादिविषये पूर्वस्य-
प्राप्तवक्तो निवृत्त्या तच्चारितार्थं स्पष्टमेव ॥ यदा पूर्वेण ठकि सिद्धे
इदं व्यर्थमेतत् आह—परिमाणवाचित्वादिति । पूर्वस्येन उन्मान-
स्यापि परिमाणग्रहणेन ग्रहणादिति भावः । पणपादादयोऽनुन्मान-
मेवेति बोधयम् । 'परिमाणान्तस्मात्प्राप्त्यापयो.' इत्युत्तरपदद्विदिः ।
शाणपूर्वुदासाद्य तन्मोन्मानमपि गृह्यते । परिमाणविशेषा यव वा
निष्कादयः । यद्यपि 'उत्तरपदस्य' इति सूत्रमाप्येऽनं सूत्रे 'संख्यायाः'
इत्यनुवृत्तिरित्या, तस्याप्यत्रयप्रयोगरूपभाष्यविरोधेनोत्तरपदाधिकार-
प्रयोजनरूपकपूर्वपदस्य किरूपपदवाच्य प्रौढिवाद इति भावः । अत्रैव
'परिमाणान्तस्य' इत्यन्तग्रहणं चरितार्थम् । 'संख्यायाः' इत्यनुवृत्तौ
तु तदेवार्थं स्पष्टमेव । यदा 'संख्यायाः' इत्यनुवृत्त्यं तत्र नास्त्वर्थेदेन
व्याख्येयम् । तेन 'परिमाणान्तस्य' इत्यस्य-असंख्यापूर्वपदे कञचित्क-
रणम् । अत एवास्यानुत्तरपदे एव प्रवृत्तिरिति न तत्रापिनामप्रयो-
जनमिति तदाशयः । एतेन 'संख्यायाः संख्यापरसंख्यास्य च' इत्यत्र

सर्वस्वरग्रहणमन्यत्र परिमाणग्रहणे कालाग्रहणप्रापकमिति भाष्ये
उक्तम् । तस्याभाष्याच्च 'परिमाणान्तस्य' इत्यत्र 'संख्यायाः' इत्यनु-
वृत्तिरनवयवाच्या । अन्यथा 'सर्वस्वरस्य चेत्संख्यायाः' इति नियमा-
र्थतासम्भवेनोक्तार्थप्रापकता न स्यादित्युपास्यम् । 'परिमाणं तु सर्वतः'
इति लक्षणक्षितपरिमाणत्वस्य संख्यायामिव कालेऽभावात्, लक्ष्याऽनु-
रोधेनाज्ञातानिरोधपान्येन च विधिवन्मङ्गीकृत्य तद्व्यापनमेव युक्त-
मिति भाष्याचेत्याहुः । अत एव 'विमाणा कार्यापण' इति घट्टे 'अप्यर्थ-
सौवर्णिकम्' इत्यादिर्विन्नेन वृद्धिर्विद्वते कैयटेन । अन्यथा समास-
कन्धिष्योरेव तस्य संख्यात्वेन तद्वत्तद्विधेः स्पष्टम् ॥

(५६१३ असमासपदप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकं
पूर्वत्र तदन्ताप्रतिपेधस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) निष्कादिष्वसमासग्रहणं क्रियते
ज्ञापकार्यम् ।

किं ज्ञाप्यम् ?

एतज्ज्ञापयत्याचार्यः—पूर्वत्र तदन्तविधेः प्रति-
पेधो न भवतीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

"प्राग्व्येष्टेष्व्" (५।१।१८) इत्यत्र तदन्तविधिः
सिद्धो भवति ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिपि-
ध्यते, न च उच्चिद्यौ काचित्प्रकृतिर्युह्यते ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—'आर्हादगोपुच्छसंख्या-
परिमाणादृक्' (५।१।१९)—परमगोपुच्छेन क्रीतं
पारमगोपुच्छिकम् । अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

विधौ प्रतिपेधः, प्रतिपेधश्चाप्यम् ।

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—इत उत्तरं तदन्तविधेः
प्रतिपेधो न भवतीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

"पारायणनुरायणचान्द्रायणं यतंयति" (५।१।
७२) द्वैपारायणिकः, त्रैपारायणिकः । अत्र तदन्त-
विधिः सिद्धो भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्येतेतत्-प्राग्व्येष्टेः
संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति ।

१ अत्र सूत्रे-परिमाणान्तस्येति सूत्रे । एतच्च संख्यापूर्वपदस्य परिमाणा-
न्तस्योत्तरपदविशेषः स्यात् । एतच्च परमनैष्किकमित्यत्र न स्यात् ॥

२ भाष्येतिरोधेति । परमनैष्किकमिति प्रयोगविशेषेति भाष्यं ॥

३ अत एव-संख्यायाः इत्यस्मात्पूर्वपदार्थः ॥

४ परिमाणान्तस्येति संख्यायाः इत्यस्मात्पूर्वपदार्थः संख्यायाः कञ्चित्कृत्यस्य
नेति सूत्रे निष्कर्षः स्यात्-कञ्चित्कृत्यस्य कञ्चित्कृत्यस्येति । कात्यायनः-

ज्ञापनार्थं न स्यात् आह—यद्येति ॥

५ अत एव-संख्यायाः इत्यस्मात्पूर्वपदार्थः ॥

६ अनेन-परिमाणान्तस्योत्तरपदासाधनो' इत्यनेन ॥

७ अन्यथा-संख्यायाः इत्यस्मात्पूर्वपदार्थः, यद्यपि कञ्चित्कृत्यस्य कञ्चित्कृत्यस्येति
संख्यायाः संख्यायाः इत्यस्मात्पूर्वपदार्थः, यद्यपि कञ्चित्कृत्यस्य कञ्चित्कृत्यस्येति भाष्यं ॥

पूर्वत्रैव तर्हि प्रयोजनम् । “खलयवमापतिलवृष-
ब्रह्मणश्च” (५।१।७) इति । कृष्णतिलेभ्यो हितः-
कृष्णतिल्यः, राजमापेभ्यो हितं-राजमाप्यम् ॥

(प्रदीपः) निष्कादिष्विति । पूर्वग्रहणं वार्तिककारः
पठन् कृष्णतिल्यादि सिद्धमेव प्रयोजनं मेने । भाष्यकारस्तु न्याय-
व्युत्पादनाय पूर्वग्रहणमविवक्षितार्थं मत्वा प्रयोजनानि प्रदर्श्य
द्वयविराजं च कृष्णतिल्यादयस्त्वमेव ज्ञापकस्य स्थापयिष्यति ॥

प्राग्वत्तेष्टजित्यत्रेति । तेन परमनिष्कवच्छादन्तु सिद्धो
भवति । केवलत्वात् प्रातिपदिकादृन् विधीयमानः समासाश्च
स्यादित्याभासमात्रेणैदमुक्तम् ॥

न च ठञ्विधाविति । अत्र विशिष्टा प्रकृतिव्याधीयते
तत्र तदन्तविधेः प्रतिषेधः । ठञ्विधौ तु दयाप्रातिपदिका-
धिकारात् प्रातिपदिकमात्रं प्रकृतित्वेनाधीयते । तत्र हि समास-
स्यापि प्रातिपदिकत्वात्तदन्तविधेर्न विधिः, न प्रतिषेध इति ठञ्
सिध्यतीति भावः ॥ पारमगोपुच्छिकमिति । ठञ्प्रतिषेधा-
द्भूय भवति । यथेवं केवलस्य प्रतिषेधो न प्राप्नोति-गोपुच्छिक
इति । नैप दोषः । यस्या परिभाषाया प्रातिपदिकश्रुतिरस्ति
सह नोपतिष्ठत इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाधीयते । तेन ‘ग्रह-
णवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति’ ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्राति-
पदिकेन’ इति द्वयोर्मध्यभानुपस्थानात्तदन्तविधिना तदन्तस्य
कार्यम्, केवलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन ॥

विधौ प्रतिषेध इति । ‘पूर्वादिनिः’ ‘सपूर्वाच्च’ इति
प्रत्ययविधौ ‘ग्रहणवता’ इत्येतस्याः परिभाषाया ज्ञापितत्वाद्
सत्रैव प्रत्ययो विधीयते तत्रैवानया तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ।
अगोपुच्छसकृष्णापरिमाणद्विस्त्रयेन तु ठञ् प्रतिषिध्यत इति न
तदन्तविधिरिति प्रतिषेधः, नापि व्यपदेशिवद्भावप्रतिषेधः । अन्ये
त्याहुः-गोपुच्छपरिच्छक् साधुर्न भवतीत्येवं प्रतिषेधे विशाया-
माने गोपुच्छश्रुतेः सर्वत्राविशेषात् केवलत्वात्तदन्ताच्च ठञोऽसा-
धुत्वं सिध्यतीति नान्न तदन्तविधिना प्रयोजनमिति तदभावे
तत्प्रतिषेधस्याप्रसङ्ग इति ज्ञापनस्यापि न प्रयोजनम् ॥

वक्ष्यत्येतदिति । तच्चावश्यं वक्तव्यम्-अस्यस्मिन्
ज्ञापके विध्यर्थम्, सति तु नियमार्थम्-सकृत्पूर्वपदानामेव यथा
स्यात् । इह मा भूत्-परमपारगुणं वर्तयतीति । तथा लुग-
न्तायाः प्रकृतेर्मा भूत्-दिशोर्षेण श्रीतं दिशोर्षिकमिति ॥

राजमाप्यमिति । ननु राजमापशब्दस्य आस्तन्त-
रावित्त्वान्मापशब्दस्यानर्थक्यादत्र प्रत्ययो न प्राप्नोति । नैप
दोषः । यथेवंविधार्तिर्नरुद्धो गौरवरो को हितवशास्तिरिवादीनां
समुदायानामर्थान्तराभिधामित्वेऽपि नावयवानामानर्थक्यम्,
तथाऽस्यापि । शब्दसंस्काराय हि शास्त्रे सर्वेन परिकल्पिताऽर्थ-

वताऽऽधीयते । तात्त्विकी तु वाक्यस्यैव, तस्यैवाप्यस्य प्रत्या-
यनाय प्रयोगात् ॥

(उद्द्योतः) ननु वार्तिके ‘पूर्वत्र’ इत्युक्तेर्माप्ये ‘पारायण’
इत्यादेरुदाहरणत्वं कथमत आह-पूर्वत्रेति । प्रयोजनानीति ।
‘पारायण’ इति सूत्रनिषेधाण्यनीत्यर्थः ॥

आमासमात्रेणेति । तद्वीजन्तु ‘ग्रहणवता’-इति सिद्धान्त्युक्तिः ॥
ननु प्रातिपदिकरूपायकृतिस्त्वरात्येवेत्यत आह-यत्र विशि-
ष्टेति । तत्रैव विशेष्यसंज्ञिनानात्तदन्तविधिमसत्तेरिति भावः ॥ अथे-
वमिति । व्यपदेशिवद्भाववत्त्वमिति पदिकेनेति निषिद्ध इति भावः ॥
सामान्यापेक्षमिति । स निषेधः सूत्रोपाशान्तादिशब्दविषयक
इत्यपि बोध्यम् । इदञ्च ‘येनविधिः’ इत्यत्र कैयटे स्पष्टम् ॥

विधावेव प्रतिषेध इत्यर्थं मानमाह-पूर्वादित्यादि । अन्यथा
‘पूर्वादिनिः’ इत्येव तदन्तविधिना सिद्धे ‘सपूर्वाच्च’ इति वैपरीत्यं स्पष्ट-
मेव । अत्रैव ‘पूर्वात्सपूर्वादिनिः’ इत्येकस्यै कर्तव्ये योगविभागः
‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ इत्यस्य ज्ञापको बोध्यः ॥ अन्ये
त्याहुर्निति । अत्राहन्विहीजन्तु विशायाप्येवमेवार्थापत्तौ ‘ग्रहणवता’
इत्यस्य निर्विषयत्वात्पत्तिर्माप्यविरोधश्च ॥

आनर्थक्यादिति । अनर्थकेन तदन्तविधेरभावादिति भावः ॥
वाक्यवानामानर्थक्यमिति । अत एव लुप्तत्वसमानाधिकार-
णवत्प्रत्युक्तसमाससिद्धिरिति भावः ॥ नन्वेतत्कारणमिति, न वास्त-
वम् ; तत्राह-शब्दसंस्काराय हीति ॥

(५६१४ उपसङ्ख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां

तदन्तग्रहणमलुकि ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्त-
ग्रहणमलुकि कर्तव्यम् । पारायणतुरायणचाद्वायणं
वर्तयति । द्वैपारायणिकः । द्वैपारायणिकः ।

अलुकीति किमर्थम् ?

द्राम्यां शूर्पाभ्यां क्रीतम्-द्विशूर्पम्, त्रिशूर्पम् ।
द्विशूर्पेण क्रीतम्-द्विशोर्षिकम्, त्रिशोर्षिकम् ॥

(प्रदीपः) द्राम्यामिति । ‘तद्वितायं’ इति सप्तमि कृते
‘शूर्पादपन्यतरस्याम्’ इत्यष्टोत्थोरन्यतरस्य ‘अध्यधे’ इति
लुक् । ततो द्विशूर्पेण क्रीतमित्यजभावे सामान्यविहितघट्टं भवति ।
तस्य द्विशुर्षिकत्वमात्राहुगुणभावः । ‘परिमाणान्तस्य’ इत्युत्तर-
पदद्विदिः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये-प्राग्वतेरिति । इतै ऊर्ध्वमाहोयेऽना-
दीने चेति चेपः ॥ अलुकीत्युक्तेः फलं दर्शयति-समाप्ते कृते

१ पारायण इत्येदरेति । निष्कादिष्वन्तास्यार्थं ज्ञापकमित्यदिवावार्तिके
कारिणश्चा पूर्व तदन्तविधिरिति च उक्तं, तत्र च पारायणतुरायणेत्युक्ते
तदन्तविधेः फलेन पारायणिक इत्युत्तरादहो भाष्यद्वारा कथं समर्थयेत्तथाकारः ॥

२ इत ऊर्ध्वमिति । अत्रापि निष्कादिष्वन्ता (५५११५०) इत्यत आह

वदन्तविधिरन्तसमासमहोनेन कथयति । इतः परं च ‘प्राग्वतेः’ इति वार्तिकेन
तदन्तविधिविषयेन ‘तद्विदि’ (५५११५०) इत्येतत्सर्वमाहोकारः, ततः परं
‘तेन ऊर्ध्वं दित्या’ इत्यादि (५५११५०) इत्येतत्सर्वमाहोकारः । अतः
माह तदन्तविधिरिति ॥

इति ॥ अत्रभावे इति । लुगैनायाः प्रकृतेस्त्वन्विधिना अद-
णामावादिति भावः । अलुंकीलस्य लुगन्त्या या प्रकृतिसद्विषयत्व-
न्विधिनैति वाच्योऽयम् ॥

(८४० विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. १४)

१९०३ शताच्च ठन्यतावशते

॥ ५ । १ । २१ ॥

(ठन्यतोरधिकरणम्)

(प्रदीपः) 'संख्यायाः' इति कनि प्राप्तं ठन्यतो विधीयते ।
तत्र 'अशते' इति प्रत्ययार्थविशेषणं न प्रकृतेः, असंभवात् । न
हि दातशब्दस्याशते इति संभवति । तत्र प्रत्ययार्थस्य द्विविधं
शतत्वम्—प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तसंख्येयान्तरविषयम्, प्रकृत्यर्थविषयं
च । तत्र पूर्वं यथा—शतेन क्रीतं शतं शाकशतमिति । अपरं
तु—शतमभ्यायाः परिमाणमस्य ग्रन्थस्य—शतक इति । अत्र
हि केवलं प्रत्ययोपदानाय प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदविषया, पारिव-
कस्त्वभेद इति प्रत्ययार्थस्यैकत्वेऽपि शतत्वमस्येव । यथा शत-
मित्येकत्वे विभक्तिकाच्ये सत्यपि शतत्वं न निवर्तते ॥ .

(उद्घोषः) वार्तिकोक्त्यानायाह—संख्याया इति ॥ प्रक-
ृत्यर्थेति । तत्त्वतिरिक्तं वत्संख्येयान्तरम्—संख्येयविशेषः, तद्विषयम्—
तदाव्रितमित्यर्थः ॥ यथा—शतेनेति । अत्र च प्रत्ययार्थस्य शतत्वं
शाकशतताद्विषयान्तरसममिच्छाहारमन्यमिति बोध्यम् ॥ अपरं
रिवति । इदं च पदान्तरानपेक्षं प्रत्ययान्तशब्दअवगमनाग्नेनैव गन्धे-
प्रत्ययार्थोऽपि शतमिति ॥ नन्वात्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदाभावात् कथं
'तदस्य परिमाणम्' इति प्रत्ययः, अपि च प्रत्ययार्थस्यैकत्वात् कथं
शतत्वम् ? अत आह—अत्र हीति । आरोपितभेदमादावेव प्रत्ययो-
पपत्तिरिति भावः ॥ अत्रैव समाधेयं—प्रत्ययार्थस्यैकत्वेऽपीति ॥

१ अत्रभावे हेतुमाह—लुगन्त्याया इति ॥

२ ननु अलुंकीलस्य वृत्तिं कर्तव्यं तद्वृत्तिविधिरित्यर्थः स्यात् । तथा च
प्रित्तोऽयं क्रीतमित्येव कनि कर्तव्यं तद्वृत्तिविधिः स्वादिशत आह—अलुंकी-
लस्येति ॥

३ प्रकृतिविशेषणमाश्रम्यं प्रकृत्यति—अ हीति ॥

४ शतं शाकशतमिति । अत्र हि प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तं शाक-
शतत्वं संख्येयान्तरं तद्विषयं शतत्वमिति । यत्र प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तसंख्येय-
ान्तरविषयं शतत्वं प्रत्ययार्थस्यैव यत्र तत्र यत्नाच्च ठन्यताविति मन्त्रेति । यत्र
प्रकृत्यर्थस्यैव शतत्वमस्यप्रत्ययार्थस्यैव तत्र नैतत्त्वमिति । शतमित्यत्र शाकशत-
शतत्वं प्रत्ययार्थस्यैव न तु प्रकृत्यर्थविषयमिति लक्षणं प्रकृतौ वाच्यमात्रम् ।
यत्रोक्तं यत्र इत्यत्र तु प्रकृत्यर्थविषयस्यैव शतत्वं प्रत्ययार्थस्यैव इति भावः
प्रतीतिः ॥

५ अत्र हि—यत्नमभ्यायाः परिमाणमस्त्विति हि । 'शतकम्' इत्यत्र हि
'तदस्य परिमाणम्' इत्यनेन प्रत्ययो विधीयते । यदि चात्र प्रकृतिप्रत्ययार्थ-
योर्भेदः स्यादात् । भेदवत्त्वमप्युपपन्नमन्येन अस्तेति पदेन प्रत्ययो न प्राप्नु-
यादती भेदविषया ॥

(५६१५ अर्थविशेषबोधकवार्तिकम् ॥ १. ॥)

॥ * ॥ शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वे-

प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वे प्रतिषेधो न
भवतीति वक्तव्यम् ।

इह भा भूत्—शतेन क्रीतं शतं शाकशतमिति ।

अन्यशतत्व इति किम् ?

शतकं निदानमिति ॥

(प्रदीपः) तत्रार्थस्य निषेधो सा भूत्तिसाह—शत-
प्रतिषेध इति । तत्र केचिदाहुः—न्यायसिद्ध एवार्थो
वार्तिककारेण प्रतिपादितः । प्रकृत्यर्थस्य शतस्य यत्र प्रत्यया-
र्थत्वं तत्रान्तराशतत्वमस्य, संख्येयान्तरासाधारणं च शतत्वम् ।
अन्यत्र तु शतं शाकशतमित्यादौ शब्दान्तरप्रयोगसमधि-
गम्यत्वाद्देहिरेकमिति तत्र प्रतिषेधाप्रसङ्गः ॥ अन्ये त्वाहुः—
शतको अन्य इत्यत्र ग्रन्थस्यैव संख्येयत्वाच्छतत्वमनुमीयते । तत्र
यथा 'वृषः' इत्यत्र मूलवचनयवसमेतवचनसंख्याश्रयं बहु-
वचनं न भवति, एवम्—अशते इति प्रतिषेधो ग्रन्थे न प्राप्नोति,
अन्यशतत्वे च प्राप्नोतीति वार्तिककारम्मः । ततः—अन्यशतत्वे
प्रतिषेधाभावात्साधारण्यं दनुमीयमानशतत्वविषयः प्रतिषेधः
संप्रयते । एवं च सति शतं गावः परिमाणमस्य गौसहस्र—शतको
गोसंप्र इत्यत्रापि प्रतिषेधो भवति । 'आपिशलकावाकृत्यस्तोस्त्व-
ग्रन्थे' इति वचनादन्यत्र प्रतिषेधाभावः । नियतकालाच्च स्मृतयो
व्यवस्थाहेतव इति मुनिग्रन्थलेनाचार्ये चाम्बसाधुप्रविभागः ॥

(उद्घोषः) इत्याहेति । इतिहेतौ ॥ भाष्ये—अन्यशतत्वे
इति । प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तशतत्वस्य प्रत्ययार्थत्वे इत्यर्थः ॥ तत्रान्त-
रङ्गमिति । पदान्तरसममिच्छाशरणपेक्षादन्तरङ्गत्वम् ॥ अहेय-
मिति । शल शाकशतमित्यादौ शल शाकशतत्वमित्यस्यापि सम-
वाच्यस्य हेतुत्वम् । अत एव तत्संख्यातत्वाधारणमित्याहुः ॥ अन्ये

१ प्रत्ययार्थस्यैकत्वेऽपीति । 'शतकम्' इत्यादौ प्रत्ययार्थस्यैव संवादित्वे-
कत्वेऽपि शतत्वमस्येव । तत्र ददातिमाह—यथा शतमिति ॥

२ अन्यं समाश्रय इति । प्रत्ययार्थस्यैकत्वात्कथं शतत्वमन्यत्रोपेयं तत्र
यत्र इत्यर्थः । यत्र—प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदाभावादिनादि समाधेये—आरो-
पितभेदमादावेति ॥

३ शतप्रतिषेध इति । यत्नाच्च ठन्यतावित्यत्र 'अशते' इत्यनेन अन्य-
शतत्वे—प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तसंख्येयान्तरविषयं प्रतिषेधो न भवतीति वार्तिकमात्रम् ॥

४ आश्रयः—प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तसंख्येयान्तरविषयत्वम् ॥

५ न्यायसिद्ध इति । यत्नाच्च ठन्यतावित्यत्र हि—यत्नद्वारादनुमी-
यतव्यं प्रत्ययार्थस्यैव प्रत्ययार्थ—इत्यर्थः । तत्र प्रत्ययार्थस्य शतत्वं द्विषोपपत्ते-
प्रकृत्यर्थस्यैव शतत्वमस्यप्रत्ययार्थस्यैव तत्र नैतत्त्वमिति । शतमित्यत्र शाकशत-
शतत्वमिति लक्षणं प्रकृतौ वाच्यमात्रम् । यत्रोक्तं यत्र इत्यत्र तु प्रकृत्यर्थविषयस्यैव शतत्वमिति भावः
प्रतीतिः ॥

११ अहेयः हेतुमाह—संख्यातत्वासाधारण्यमिति ॥
१२ अनुमीयत इति । यत्र प्रत्ययार्थस्यैव शतत्वमस्येव तत्र प्रतिषेधो न
प्राप्नुयादित्येवार्थं वार्तिककारम् ॥ -

त्वाहुरिति । शब्दमार्गानुसारिण इत्यर्थः ॥ अनुमीयत इति ।
अवयवगत तदारोप्य शब्दजन्योपचर प्रतीतिविषयीक्रियत इत्यर्थः ॥
बहुवचनं न भवतीति । तस्य बहुत्वस्य शब्दप्रतीतिविषयत्वा-
भावादिति यावः ॥ एवमिति । अस्य शतत्वस्य प्रत्ययार्थवृत्तितया
शब्देनाप्रतीतेरिति यावः ॥ अन्यथातत्वे इति । तत्र हि प्रत्ययार्थस्य
शब्देनैव प्रतीयते शतत्वम्—इति तत्रैव स्यादिति यावः ॥ नियत-
काशमेति । कलौ पाराशरी रचयितिरिति यावः ॥

(८११ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. १५)

१९०४ संख्याया अतिशदन्तायाः

कन् ॥ ५ । १ । २२ ॥

(कनोऽधिकरणम्)

(उपसंख्यानभाष्यम्)

इतेष्वेति वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्—कतिभिः क्रीतं कतिकम् ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

त्यन्ताया नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) इतेष्वेति । विशविशब्दानु 'विशविकाशः'
इति ज्ञापकाकम् भवति ॥

(उद्योतः) ननु इतेष्वसंख्यानेऽपि विशतेः कश्च स्यात्,
तस्यापि त्यन्तात्वाद आह—विशतीति ॥

(५११६ उपसंख्यानार्थव्यवबोधकं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तिप्रतिषेधाद्भुतिग्रहणमिति चेदर्थ-
वद्ग्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणम्, न च
इतेस्तिशब्दोऽर्थयान् ॥

(प्रदीपः) न च इतेरिति । समुदायस्यार्थवत्त्वात्तद-
न्यपवत्तिशब्दोऽनर्थकः । अत एव विशविशब्दे श्रुतिचः प्रत्यय-
त्वात्तिशब्दस्यानर्थक्याग्राह्यमन्तराणापि भूत् विद्वः ॥

(उद्योतः) ज्ञापकमन्तराणापीति । यदा विशादेशसि-
प्रत्यय तदा तु ज्ञापकादेव तिद्विबोध्य ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

नैया परिभाषा इह शक्या विशातुम्, न हि केव-
लेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते ।
किं तर्हि ?

सप्रकृतिकेन ।

क तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या भवति ?

यान्येतानि शब्दसंघातग्रहणानि ॥

तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम्, अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् ।

ननु चोक्तम्—नैया परिभाषेह शक्या विशातुं न
हि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन तर्हि सप्रकृति-
केन—इति ।

केवलेनापि प्रत्ययेनार्थो गम्यते ।

कथम् ।

उक्तम्—अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥

(प्रदीपः) नैवेति । लौकिकार्थवत्ता प्रकृतीनां प्रत्ययानां
च नास्ति, केवलानां प्रयोगभावादिति भावः ॥ यान्येता-
नीति । यद्यपि प्रत्यया अपि शब्दसंघातास्तथापि तेषामान-
र्थक्यादर्थवन्तः शब्दसंघाता इह विवक्षिताः । यद्योक्तम्—संभ्र-
हणे पायसं करोतीति धुण्ण भवति । उद्ग्रहणे गर्मुद्ग्रहणं न
भवति—गर्मुद्ग स्यात्सीति । हन्ग्रहणे प्लीहन्ग्रहणं न भवति—
'प्लीहानो' इति ॥ केवलेनापीति । शास्त्रव्यवस्थाहेतुरन्वय-
व्यतिरेकगम्याऽर्थवत्ताऽऽश्रीयत इत्यर्थः । अत एव शोऽर्थवद्ग्रहणा-
त्कादो कुशे इत्यादौ शोऽर्थवत्स्य ग्रहणाभावः । उपसर्गाणामपि
केवलानां प्रयोगाभावाद्लौकिक्या अर्थवत्ताया अभावाद्द्वन्द्व-
व्यतिरेकव्यवस्थाप्येवासावाधीयते ॥

(उद्योतः) ननु शास्त्रार्थवत्तावोपमाय कथमेतत् ? अत
आह—लौकिकीति ॥ संभ्रहणे इति । समादेशलौकिकीमर्थवत्ता
मन्यते ॥ अन्वयव्यतिरेकगम्येति । शास्त्रासनाकविपान्यव्यति-
रेकगम्येत्यर्थः ॥ उपसर्गाणामपीति । धातोरप्युपलक्षणम् । लौकि-
क्या अर्थवत्त्वाया ग्रहणे तु उपसर्गाणामपि तदभावात्तदसंगतिः स्पष्टै-
वेति सिद्धम् ॥ अन्वयव्यतिरेकेति । साम्या व्यवस्थापनीयैवेत्यर्थः ॥

(८१२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. १६)

१९०५ वतोरिद्धा ॥ ५ । १ । २३ ॥

(इडागमाधिकरणम्)

(एकदेशवासोपभाष्यम्)

कस्यायमिद्विधीयते ?

कन इत्याह ।

तत्कनो ग्रहणं कर्तव्यम्, अक्रियमाणे हि प्रत्यया-
धिकारात् प्रत्ययोऽयं विशार्यते ।

टिक्करणसामर्थ्यादादिर्मविष्यति ।

१ अर्थवद्ग्रहणमिहा न लौकिकार्थवत्त्वेनोपदिष्टेन न सादीय इत्याश्रित-
मेषा परिभाषेत्यादि उक्तं भगवता, सिद्धान्ते तु साध्याऽप्यन्वयव्यतिरेक-
गम्याऽऽश्रीयत इत्याह—यवत्तेनापि प्रत्ययार्थस्य इत्यादि ॥

२ 'लौकिकार्थवत्ता' इति न ख. म. पाठः ॥

३ गृह्येति । सम्यग्भिर्वा करोती भूत्वा इत्यनेन । गर्मुद्ग स्यात्क्रीडाव

उद्ग्रहणाश्रयोः पूर्वस्थिति पूर्ववर्णः ॥ इडागमादिवत् इत्युक्तिरिति विचनो
नेत्यर्थः ॥

४ लौकिकार्थवत्ताया आश्रयेन न केवलं ग्रहणमसंगतिरस्य एव दोषः
अक्रियमाणेति दर्शयति—उपसर्गाणामपीति ॥

अस्त्यन्यद्वित्करणस्य प्रयोजनम्—द्वित् इति
ईकारो यथा स्यात् ।

अकारान्तप्रकरणे ईकारः, न चैपोऽकारान्तः ।
एवमपि कुत एतत्—टिकरणसामर्थ्यादादि-
भविष्यति, न पुनरकारान्तप्रकरणे अनकारान्ता-
दपि ईकारः स्यात् ?

तत्सायनो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) कस्यायमिति । इतिवादस्यागमत्वं निश्चितम्, जागमी तु न निर्दिष्ट इति तद्विषयः प्रश्नः । यतोऽ-
इति पञ्चमीनिर्दिष्टाद्वत्त्वन्तस्यागमित्वमयुक्तम् ॥ कन इति ।
वत्त्वन्तस्य सख्यात्वात् पूर्वण विहितस्येति भावः । ज्ञानन्तर्याण-
कनमागमिनं मन्यते ॥ तदिति । सख्यायास्तावदनेकस्य
प्रत्ययस्य विधानादागमिविशेषो दुर्लभः । प्रत्ययधिकाराच्च
'वरेष्ट' इत्यादिचिदितः प्रत्ययत्वप्रसङ्गः ॥ अनकारान्ता-
दिति । यथा डित्यमस्यापि डिलोपः ।

अथ प्रयोजनाभावाद्धारस्तेषां न भवतीति कस्माच्च
कल्प्यते । नैतदस्ति । 'हलन्त्यम्' इति श्रुतेर्बलीयस्त्वादत
इति प्रकरणदुर्बलस्य बाधोपपत्तौ प्रयोजनत्वात् ॥

(उद्घोषः) ननु वचन्तादिभिर्यथा, प्रत्ययविधेयं कस्या-
 निह-इत्यनुपपन्नमत आह-तिरिति । पञ्चमीति । न्यासा-
 नादिति भावः ॥ संख्यात्वात्-संख्यासंख्यात्वात् ॥ ननु सख्या-
 वाचकभ्यः पाञ्चिरीत्यादौ इत्यादिरपि निश्चित इति कन एवेति कुत ?
 तत्राह-आनन्तर्यामिति ॥ संख्यायास्तत्त्वमिति । न्यासिन्या-
 याभ्यः पाञ्चिरीत्यादौ इत्यादिरपि निश्चित इति कन एवेति कुत ?
 तत्राह-आनन्तर्यामिति ॥ संख्यायास्तत्त्वमिति । न्यासिन्या-
 याभ्यः पाञ्चिरीत्यादौ इत्यादिरपि निश्चित इति कन एवेति कुत ?

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

“संख्याया अतिशदन्तायाः कन्” (५।१।२२)
इति ।

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्, पृष्ठीनिर्दिष्टेन चेद्द्वयार्थः ।
 घतोरित्येषा पञ्चमी कश्चित् प्रथमायाः पृष्ठी
 प्रकल्पयिष्यति—“तस्मादित्युत्तरस्य” इति ।

प्रत्ययविधिरयम्, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः
प्रकल्पिका भवन्ति ।

नायं प्रत्ययविधिः, विहितः प्रत्ययः प्रवृत्तश्चानु-
घर्तते ॥

१ अथ 'हृद' इत्यत्र टच्चारणेत्युक्त्यामसि कीदृशवाक्ये भवति इत्यस्योत्तरं
 नास्ति न मामोनि, 'प्रत्यया' 'परम्' इत्यभिधानात् 'आद्यन्तो टङ्कितौ'
 इत्यसि न मामोनि—इति टित्त्वत्त्वं न टच्चारणे गच्छेत् चेति वाच्यमिति चेत्
 प्रकृतेरभावात्सत्यम् इत्यस्य वाच्यमेव—अन्तरास्य कश्च मन्त्रः, इत्यस्योत्तरं
 त्रिधावाच्यमन्येन मोक्षदानं इत्येवम्—अथ प्रयोजनं वाचापारिजितं ॥

३ अथत इति । सत्येन सत्यं असत्यं च ध्यात्वा चतुर्विधमप्यन न सत्यं
वर्तते भावा ।

(प्रदीपः) न चेति । पद्ममी हि प्रत्ययस्वरूपमुत्पादयति, यथा 'गुप्तिज्जिह्वयः सन्' इति । न तु पद्मी प्रकल्पयति, अस्मैतः पद्मीप्रकल्पनाभावादिति भावः ॥ प्रकृतश्चेति । खरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः ॥

ननु विधानार्थाऽपि कनोऽनुवृत्तिः संभवति, इया मा
वाधीति । तत्रेदृक्नौ वा भवतः पक्षे ठञ्-इति प्रत्ययनयं
स्यात् । नैष दोषः । पूर्वसूत्रेण तावत् कन्विहित इति तस्येहा-
नुवृत्तिर्विधानार्था न भवतीति प्रतीतिरुपजायते । 'तस्मादित्यु-
त्तरस्य' इत्येषा च परिभाषाऽवतिष्ठते, तत्र किमितिप्रकल्प-
नयाऽनेकवाधोऽस्तु ? अथेदप्रकल्पनया सर्वानुग्रह इति । तत्र
सर्वानुग्रहो न्याय्य, लक्ष्यस्य तथाऽवस्थानाच्च ॥

(उद्धृतः) प्रत्ययविधौ पचन्त्या प्रकल्पकत्वाभावे धीज-
माह—पञ्चमी हीति । प्रत्ययसंज्ञाविशिष्टस्य तौमेने विधानात्तस्याः
प्रत्ययस्वरूपोत्पादकत्वं बोध्यम् । प्रकृतानुवृत्तौ तु पूर्वसूत्रमिदित-
त्वेन सत्त्वात् तत्र षष्ठीप्रकल्पनं युक्तमित्युत्तरम् ॥ अनेकेति ।
विधानार्थत्वाभावात्पूर्वकनियामकत्वं प्रतीयते, ‘तस्या’ इति परिभाषाया-
ज्येष्ठार्थः ॥ तथायस्थानायेति । तौगतित्वव्यापक इत्येवमेवावस्था-
नादित्यर्थः । एवञ्च लक्ष्मणमुतादिभ्यामवस्थानमेवान् शरणमिति भावः ॥

(८४३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ भा. १७)

१९०६ विंशतित्रिशब्दां ह्यनसंज्ञायाम्

॥ ५ । ३ । २४ ॥

(कन्वृङ्गनोरधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

असंज्ञायामिति किमर्थम्? त्रिंशत्कः, विंशतिकः।
कथं चान्न कन् भवति?

संख्यायाः धनं भवतीति ।

अतिशदन्ताया इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्हापयति—भवत्यन कश्चित्, यदयं “विंशतिकात्पः” (५।१।३२) इति प्रत्ययान्तनिपातनं करोति ।

विंशत्तेरेत्तज्ज्ञापकं स्यात् ।

नेत्याह, योगापेक्षं क्षापकम् ।

अथ चा योगविभागः करिष्यते—विंशतित्रिंश-
द्गुणां कन् भवतीति ।

ततः—इनसंशयामिति ॥

१ लघोः इति । पञ्चमीकोणे मत्तवधर्माविद्यतस्य विधानात्पञ्चमाः ।
मन्वन्तस्योत्पत्तिरित्यर्थः ।

४ प्रहृष्टानुहृष्टाविधि । अनुहृष्टं चकारत्तद्व्यापानुहृष्टौ तस्य सना पूर्ण-
हृष्टेन विदितव्यान्नुहृष्टायाः निवृत्ति इति तस्य चोक्तव्यं तद्विधिः भावः ।

५. साधनिक इति । अयमस्य जन्मोपादानम्, न तु अयमस्य न्यकारक-
इत्यस्य न्यकारक इति अयमनुपादानम् इति विचार्य इति भावः ।

(प्रदीपः) प्रत्ययान्तनिपातनमिति । कन्प्रत्ययान्तोच्चारणमित्यर्थः ।

ननु विशतिशब्दे शतिचः प्रत्ययत्वातिशब्दस्यानर्थक्यात् प्रतिषेधप्रसङ्गाभावात्किं ज्ञापकाश्रयणेन ? उच्यते—द्विदशशब्दस्य विशादेशतिप्रत्यय इत्येषा प्रक्रियाऽऽश्रीयते । एवं हि ज्ञापकाश्रयणेन त्रिशत्कशब्दोऽपि सिध्यति । अन्यथा त्रिशत्कशब्दे शतोऽर्थवत्त्वादशदन्ताया इति प्रतिषेधः स्यात् ॥

ननु विशतिशब्दादशतादयर्थविवक्षायां कन्प्रत्यये विशतिकशब्दः स्यादिति कथं ज्ञापकम् ? नैतदस्ति । स्मार्थिके कन्प्रत्यये विशतिकाया इति निर्देशः स्यात् । असंज्ञायां दुनो विधानात् संज्ञाविषयमेव ज्ञापकमाश्रयणीयम् ॥

योगापेक्षमिति । यथा 'पुंवत्' इति योगापेक्षत्वाज्ज्ञापकस्य वक्ष्ये न नृश्लोकोपपत्तौ स्त्रीवदित्यपि भवति, एवम्-एतद्योगापेक्षं 'विशतिकात्' इति ज्ञापकमिति त्रिशत्कशब्दोऽपि वक्ष्यायां भवतीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु निपातनये ज्ञापकत्वोक्तिरसंगतेत्यत आह—कन्प्रत्ययान्तेति ॥ यथा प्रक्रियेति । आप्यानुगुण्यादेस्तत्प्रक्रिया-अपणनेव युक्तमिति भावः ॥ तत्प्रक्रियाश्रयणे युक्त्यन्तरमाह—युक्तं हीति ॥ निर्देशः स्यादिति । विशत्वादि-नयत्यन्तां स्त्रीत्वात् स्वाधिकानां प्रकृतिभिर्ज्ञानतिषर्चनादिति भावः । घृतेऽस्य चन्द-परत्वादित्युक्तम् । भौतयानात्तस्मात्प्रहणमिति 'गुक्तं' युक्तम् ॥ नन्वेवमसंज्ञायामन्येतस्याज्ज्ञापकात् विशतिक इति स्यादत आह—असंज्ञायामिति ॥ एतद्योगेति । 'विशतिनिगूढपाण' इति योगेऽर्थः ॥

(८४४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. १८)

१९०७ कंसाद्विठन् ॥ ५ । १ । २५ ॥

(टिठन्प्रत्ययाधिकरणम्)

(उद्योतः) 'कंसाद्विठन्' इति शास्त्रान्तरम् ॥

(५६१० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ टिठन्प्रार्थच ॥ * ॥

(भाष्यम्) टिठन्प्रार्थयेति वक्तव्यम् । अर्थिकः, अधिकि ॥

(प्रदीपः) अर्थिक इति । अर्थवद्भेदः कार्यापणस्यापे

क्षुड इति भागवदपेक्षायामसामर्थ्यं नाशङ्कनीयमिति केचिदाहुः । अन्ये तु प्रकरणादिवशाद्यदा निर्हातो भागवद्विशेषो भवति तदा नास्त्यसामर्थ्यमिति सर्वसैनार्थस्य ग्रहणेन भाष्यमित्याहुः ॥

(उद्योतः) भागवदपेक्षयेति । अर्थशब्दस्य भागवाचित्वादिति भावः ॥ इत्याहुमिति । वस्तुतो नित्यसापेक्षत्वेन गमनकल्पाज्ञासामर्थ्यमिति बोध्यम् । कसश्चन्दोऽत्र पूर्वोत्तरसाहचर्यात् परिमाणवाच्येव गृह्यते, न लोहविशेषवाचीत्याहुः ॥

(५६१८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कार्यापणाद्वा प्रतिष्ठा ॥ * ॥

(भाष्यम्) कार्यापणाद्वा टिठन्वक्तव्यः, वा च प्रतिष्ठादेशो वक्तव्यः । कार्यापणिकः, कार्यापणिकी । प्रतिकः, प्रतिकी ॥

(८४५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. १९)

१९१० अध्यर्धपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायाम्

॥ ५ । १ । २८ ॥

(उद्योतः) चर्मादरे दन्तः, सौम्यं पुलकम् ॥

(५६१९ निमित्तप्रहणावयवकत्वबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ द्विगोलुक्कयुक्तम् ॥ * ॥

(लुकोऽधिकरणम्)

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

तत्र तावदुक्तम्—'द्विगोलुकि तन्निमित्तप्रहणम्' अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि इति ।

इहापि द्विगोलुकि तन्निमित्तप्रहणं कर्तव्यम् ।

द्विगोनिमित्तं यस्तद्विस्तृतस्य लुगभयतीति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—द्वाराणां शरीराणां क्रीते द्विशर्पम् ।

द्विशर्पेण क्रीते द्विशर्पिकम् । त्रिशर्पिकम् ।

* अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि ।

अर्थविशेषस्यासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ? द्वयोः शर्पयोः समाहारः—द्विशर्पा । द्विशर्पा क्रीतमिति विगृह्य द्विशर्पमित्येव

यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) द्विगोलुप्त्युक्तमिति । 'द्विगोलुप्त्यनपले'
इत्यत्र भाष्ये व्याख्यातमिति तत एव बोद्धव्यम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—द्विशौरिकमिति । अत्र द्वितीयस्य
ठको लुक् भावमिति भावः ॥ अर्थविशेषेति । तद्धितापेक्षिणो
सह यथापि न भिद्यते तत्रातन्निमित्तद्विगोपि परस्य लुगिलयः ॥
इति विगृह्य द्विशूर्यमिति । विग्रहो वृत्तिश्चेत्युभयमेवेत्यते ॥

(तन्निमित्तपदार्थबोधकभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं
विज्ञायते—तस्य निमित्तं—तन्निमित्तम्, तन्निमित्ता-
दिति, आहोस्वित्स निमित्तं यस्य सोऽयं तन्नि-
मित्तः, तन्निमित्तादिति ।

किं चातः ?

यदि विज्ञायते—तस्य निमित्तं तन्निमित्तम्,
तन्निमित्तादिति ।

क्रियमाणेऽपि हि तन्निमित्तग्रहणेऽत्र प्राप्नोति—
द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्यम्, द्विशूर्येण क्रीतं
द्विशौरिकम् । विशौरिकम् ।

अथ विज्ञायते—स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमि-
त्तः, तन्निमित्तादिति ।

न दोषो भवति ।

यथा न दोषस्तथाऽस्तु ।

स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः, तन्निमित्ता-
दिति विज्ञायते ।

कुत एतत् ?

यद्यप्यमाह—अर्थविशेषोपासं प्रत्ययेऽतन्निमित्ताद-
पीति ।

(निमित्तग्रहणानावश्यकत्वबोधकभाष्यम्)

तच्चर्हि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् ।

द्विगोरिति नैषा पञ्चमी ।

का तर्हि ?

संयन्धपट्टी । द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवति । द्विगो-
र्यस्तद्धितः ।

किं च द्विगोस्तद्धितः ?

निमित्तम् । यस्मिन् द्विगुरित्येतद्भवति ।

कस्मिन्नैतद्भवति ॥

प्रत्यये ।

इदं तर्हि यक्तव्यम्—अर्थविशेषोपासं प्रत्ययेऽतन्नि-
मित्तादपीति ।

एतच्च न यक्तव्यम् । इहास्माभिश्चैशब्दं साध्य-
म्—द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतम्, द्विशूर्यां क्रीतम्,
द्विशूर्यम् । विशूर्यमिति ।

तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः
करिष्यते, अपरस्यादुत्पत्तिर्भविष्यति—अविरविक-
न्यायेन ।

तद्यथा—अवेर्मांसमिति विग्रह्य अविकशब्दा-
दुत्पत्तिर्भवति—आविकमिति ।

एवमिहापि—द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति वि-
ग्रह्य—द्विशूर्यमिति भविष्यति ।

द्विशूर्यां क्रीतमिति विग्रह्य—वाक्यमेव भवि-
ष्यति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—इति विग्रह्य वाक्यमेवेति । न तु
वृत्तिः, जननिधानादिति भावः ॥

(पदकृतभाष्यम्)

असंज्ञायामिति किमर्थम् ?

पाञ्चलोहितिकम्, पाञ्चकलापिकम् ॥

(५६२० असंज्ञाग्रहणानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं च तन्नि-
मित्तत्वाल्लोपस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) संज्ञाप्रतिषेधश्चानर्थकः ।

किं कारणम् ?

तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य । नान्तरेण तद्धितं तद्धितस्य
च लुक् द्विगुः संज्ञाऽस्ति, यस्तस्मादुत्पद्यते नासौ
तन्निमित्तं स्यात् । एवं तर्हि इदं स्यात्—पञ्चानां
लोहितानां समाहारः पञ्चलोहिती, पञ्चलोहित्या
क्रीतमिति ।

अत्रापि पञ्चलोहितमित्येव भवितव्यम् ।

कथम् ?

उक्तं होतत्—अर्थविशेषोपासं प्रत्ययेऽतन्निमित्ताद-
पीति ॥

(प्रदीपः) संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यमिति । इह
वृत्तिकारा असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययान्तविशेषणं व्याचक्षते—न
चेत् प्रत्ययान्तं सहेति । पाञ्चलोहितिकपाञ्चकलापिकशब्दौ च
परिमाणविशेषस्य सहे इति लुक् भवति ।

वार्तिककारस्तु—द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणं सन्निधानाद-
वगम्य प्रत्याचष्टे—तन्निमित्तत्वादिति । तस्याः संज्ञाया
लोप एव निमित्तमित्यर्थः । पञ्चलोहितपञ्चकलापिकशब्दौ द्विगु कृत-
तद्धितलुक्मेव सहे, ततो नार्थः प्रतिषेधेनेत्यर्थः ॥ पञ्चलोहि-
तीति । समाहारद्विगुं संज्ञा मन्यते । ततश्च नलोपनिमित्तैव
संज्ञा ॥ अत्रापीति । अव्यविकन्यायेन वाक्यविषय एव
समाहारद्विगुरित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु द्विगोः संज्ञात्मावाक्यमेतद्व्यापारण-
मत आह—इदं हि ॥ प्रत्ययान्तविशेषणमिति । सतमीर्देश-
दिदं द्विगोर्न विशेषणम्, किन्तु प्रत्ययान्तत्वात्संज्ञायां लुगिलयः इति

भावः । पञ्च लोहिन्यः पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति 'तद्विताय' इति समाप्तः । 'तदस्य परिमाणम्' इति ङनि 'मसादे' इति पुनरुक्त्या लोहिनीशब्देकारनकारयोर्निवृत्तिः ॥ परिमाणविशेषस्येति । तत्संख्यानगुणाकलापादिपरिच्छिन्नस्येत्यर्थः । द्विगुविशेषणमिति । विषयत्व सप्तम्यर्थः, सहाविषयो द्विगुनं चेदित्यर्थः ॥ तस्याः संख्या इति । सत्त्वेन लुकि सहाप्रतीतेरिति भावः ॥

(५६२१ अक्षयधर्मग्रहणानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उक्तं संख्यात्वे प्रयोजनं तस्मादिहाध्यधर्मग्रहणानर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उक्तं संख्यात्वेऽध्यधर्मग्रहणस्य प्रयोजनम् ।

किमुक्तम् ?

अध्यधर्मग्रहणं च समासकान्विष्यर्थे लुकि चाग्रहणमिति ।

तस्मादिहाध्यधर्मग्रहणानर्थक्यम् ।

तस्मादिहाध्यधर्मग्रहणमनर्थकम्, द्विगोरित्येव लुक् सिद्धः ॥

(प्रदीपः) अध्यधर्मग्रहणं चेति । 'बहुगण' आदिषु शब्देषु च । न च संख्याकार्याभावज्ञापनमध्यधर्मग्रहणस्यैव प्रयोजनम्, फलसाधनाभावरसज्ञात् । तस्मात्तन्मयं वार्तिकमेव कर्तव्यम्, तस्मिन् सति ह्याध्यधर्मग्रहणमनर्थकम्, द्विगुत्वात् लुक् सिद्धत्वात् ॥

(उद्धोतः) न चेति । तेन कृत्वस्तुतभाव इति भावः ॥ तस्मादिति । वार्तिके च कृते समासबन्धोरेव संख्यात्वोपसंख्यानत्वं कृत्वस्तुतभावः सिद्धः घटते भावः ॥

(७४६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. २०)

१९११ विभाषा कार्पाणसहस्राभ्याम्

॥ ५ । १ । २९ ॥

(५६२२ उपसंगयानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कार्पाणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयोरुपसंगयानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कार्पाणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयोरुपसंगयानं कर्तव्यम् । अध्यधर्ममुपगमं, अध्यधर्मोपगमिकम् । अध्यधर्मशतमानम्, अध्यधर्मशतमानम् । द्विशातमानम्, द्विशातमानम् ॥

(प्रदीपः) अध्यधर्ममुपगममिति । अध्यधर्मेन सुवर्णेन द्विशातमानं द्विगो इत्येव दत्तां लुक् । अक्षरयोः 'परिमाणान्तस्य'

इत्युत्तरपदद्वयः । उन्मानस्यापि वृद्धौ शाणप्रतिषेधात् ग्रहणात् ॥ द्विशातमानमिति । 'शतमान' आदिसूत्रेणाप्युक्तम् ॥

(उद्धोतः) लुको लुगिति । सहस्रादध्यसैव लुक् । कार्पाणस्य परिमाणत्वे ततोऽध्यसैव लुक् । कन्यया तत्तत्प्रतीतिरिति बोध्यम् । शाणप्रतिषेधादितोरुन्मानस्यापि वृद्धौ ग्रहणादित्यन्वयः ॥

(८४७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. २१)

१९१२ द्वित्रिपूर्वास्त्रिष्कात् ॥ ५ । १ । ३० ॥

(८४८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. २२)

१९१३ विस्ताच ॥ ५ । १ । ३१ ॥

(उद्धोतः) अनाध्यधर्मग्रहणं न सन्नघटते, विरोधात्, वस्तुमावाच । द्विगोरिति तु सन्नघटते षष्ठीसमासव्यावृत्तये इति बोध्यम् । उत्तरं तनुवर्तत एव ॥

(५६२३ सूत्रविषयनिर्धारकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वित्रिभ्यामिति यदुच्यते द्वैयोग्यमेतद्वद्व्यम् ।

किमिदं द्वैयोग्यमिति ?

द्वयोर्योग्योर्मयं—द्वियोगम्, द्वियोगस्य भावो द्वैयोग्यमिति ॥

(प्रदीपः) द्वयोर्योग्योरिति । तद्वितायं द्विगो कृते 'बहुचोऽन्तोदात्तादुच्', 'द्विगोर्लुगमपले' इति लुक् । अथ द्विगुनं व्याख्यातव्यनाम तदा अण एव लुक् । द्वैयोग्यशब्देन चापाराधेयभावः सूच्यते, 'समासकृतद्वितेयु सन्नघमभिधानं नम्' इति वचनात् ॥

(उद्धोतः) आभ्ये—द्वित्रिभ्यामिति । अनेन घटे पूर्वग्रहणं चित्सम्प्रयोगेनमिति ध्वनयति ॥ आपाराधेयभाव इति । तेन च साधनो लक्षणे—इति 'घटद्वैयोग्यम्' इति सामानाधिकरण्यापत्तिः । तद्विषययोगस्य 'विषयविशेषादिति' इति न्यायेनेति सिद्धम् ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानं भाष्यम्)

द्वैत्यं विज्ञानीयादविवेचयेत् उत्तरं द्वित्रिभ्यामिति ।

तदाचार्यः सुट् भूत्याऽन्वाचये द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्यमिति ॥

(५६२४ संप्रदायवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र च बहुग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र च बहुग्रहणं कर्तव्यम् । बहु-

निष्कम्, बहुनैष्किकम् । बहुविस्तम्, बहुवैस्तिकम् ॥

(८४९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ भा. २३)

१९१५ खार्या ईकन् ॥ ५ । १ । ३३ ॥

(ईकन्प्रत्ययाधिकरणम्)

(५६२५ इष्टावयाने वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ खार्या ईकन् केवलायाश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) खार्या ईकन् केवलायाश्चेति वक्तव्यम् । खारीकम् ॥

(५६२६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ काकिण्याश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) काकिण्याश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । अध्यर्धकाकिणीकम्, द्विकाकिणीकम् ॥

(५६२७ इष्टावयाने वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ केवलायाश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) केवलायाश्चेति वक्तव्यम् । काकिणीकम् ॥

(प्रदीपः) केवलायाश्चेति । ‘अध्यर्धपूर्वद्विगो’ इत्यधिकारात्केवलाया न प्रामोदीति वचनम् ॥

(उद्घोषः) अध्यर्धेति । तद्वत्तन्त्रे तु केवले इकनव्यति-
तार्थस्य अध्यर्धपूर्वद्विगुविषये लुक् स्यादिति बोध्यम् ॥

(८५० विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ भा. २४)

१९१७ शाणाद्वा ॥ ५ । १ । ३५ ॥

(पतोऽधिकरणम्)

(५६२८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शतशाणाभ्यां वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) शतशाणाभ्यां वेति वक्तव्यम् । अध्यर्धशतम्, अध्यर्धशत्यम् । पञ्चशतम्, पञ्चशत्यम् । अध्यर्धशाणम्, अध्यर्धशाण्यम् । पञ्चशाणम्, पञ्चशाण्यम् ॥

(प्रदीपः) शतशाणाभ्यामिति । शतान्तात्पूर्वेण तिले यति प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । यदभावपक्षे कनो लुक् ॥

(५६२९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ द्वित्रिपूर्वादृण्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वित्रिपूर्वादृण्चेति वक्तव्यम् । द्विशानम्, त्रिशानम् । द्वैशाणम्, त्रैशाणम् । द्विशान्यम्, त्रिशान्यम् ॥

(प्रदीपः) द्वित्रिपूर्वादृण्चेति—सूत्रेध्वनार्थं पाठ इति वार्तिकारम्भः ॥

(८५१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ भा. २५)

१९१९ तेन क्रीतम् ॥ ५ । १ । ३७ ॥

(क्रीतार्थाधिकरणम्)

(५६३० एकदेश्युपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ तेन क्रीतमिति करणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तेन क्रीतमित्यत्र करणादिति वक्तव्यम् । इह मा भूद्—देवदत्तेन क्रीतम्, यद्देवदत्तेन क्रीतमिति ॥

(उद्घोषः) करणादिति । करणत्वञ्च भाष्यवाक्यस्यार्थं बोध्यम् ॥

(५६३१ एकदेश्युपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अकर्त्रेकान्तात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकर्त्रेकान्तादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—देवदत्तेन पाणिना क्रीतमिति ॥

(उद्घोषः) अकर्त्रेकान्तादिति । वचनवयवादित्यर्थः ॥

(५६३२ एकदेश्युपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ संख्यैकवचनाद् द्विगोश्चोप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संख्याया इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—पञ्चभिः क्रीतं पञ्चकम् ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

एकवचनान्तादिति वक्ष्यति, तस्यार्थं परस्तादप-
कर्षः ।

एकवचनात् ।

एकवचनान्तादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—
शूर्पाभ्यां क्रीतम्, शूर्पैः क्रीतमिति ।

द्विगोश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—द्व्याभ्यां
शूर्पाभ्यां क्रीतं—द्विशूर्पम्, त्रिशूर्पमिति ।

(प्रदीपः) संख्यैकवचनादिति । समाहारे द्वन्द्वः ॥

(उद्घोषः) द्वन्द्वे दिवचन स्यात्, समासात्तरतु भाष्यविद्व-
मत आह—समाहारे इति ॥ साधे—अपकर्षः = अपवाद इत्यत्र ।
एकवचनान्तात्समासादप्राप्ते वचनम् । ‘द्विगोश्च’ इत्यपि एकवचना-
न्तादित्वस्यापत्त्यर्थः । तद्वचनवशाद्—द्व्याभ्यां शूर्पाभ्यामिति ॥

(भाष्येप्रमाणम्)

यदेकवचनान्तादित्युच्यते, मुद्देः क्रीतं मौत्रि-
कम्, मापैः क्रीतं मापिकमिति न सिध्यति ।

परिमाणस्य संख्याया यदेकवचनं तदन्तादिति
वक्तव्यम् ।

तत्तर्ह्येकवचनान्तादिति वक्तव्यम् । तस्मिन् क्रियमाणे बहु वक्तव्यं भवति ।

न वक्तव्यम् ।

कस्मान्न भवति शूर्पाभ्यां क्रीतं शूर्पैः क्रीतमिति ?

(प्रदीपः) परिमाणस्येति । परिमाणस्य या संख्या तस्या यत् वाचकं योतकं वैकवचनं तदन्तादिति वक्तव्यमिति वचनाद् मुद्रादीनां धावीनां चाप्रतिषेधः ॥

(५१३३ सिदान्तवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

अनभिधानादिति ॥

यद्येवम्, 'करणात्' 'अकर्त्रेकान्तात्' इत्यपि न वक्तव्यम् ॥

कर्तुः कर्त्रेकान्ताद्वा कस्मान्न भवति ?

अनभिधानात् ॥

(प्रदीपः) अनभिधानादिति । इतो संख्याविशेषा-
गवगमात् परिमाणशब्देभ्यो द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्यया-
भावः । एकत्वसंख्यायुक्ते पार्थं तेषां सभाबतो वृत्त्या-एक-
वचनान्तेभ्य एव प्रत्ययः । द्वाइत्यस्तु शब्दां ह्युत्तायामपि
यिमौ खप्रवृत्तिनिमित्तभूतां संख्यामवगमयन्तीति तेभ्यः
प्रत्ययो भवत्येव । एका च मुद्रादिव्यवस्था कयासम्बाद्धा बहु-
वचनान्तादेव प्रत्ययः । यदा तु जातिशब्दत्वं मुद्रादीनामभ्युपे-
यते तदैकवचनान्तेभ्योऽपि प्रत्ययः । ननु यत् निष्केण क्रीतं
तस्य निष्को पक्षो भवतीति 'चोऽस्यांशवसमुत्तयः' इत्यनेन
प्रत्ययः सिद्ध इति मार्थोऽनेन योगेन । अत्राहुः—यस्य शतं
मूर्त्यं न भवति अथ च तेन क्रीतं कार्यवशात्, तदर्थमिदम् ॥

(उद्द्योतः) परिमाणशब्देभ्य इति । वैकृतः 'अनभिधा-
नात्' इति भाष्योक्तमेव साधु ॥ नन्वेव आदित्योऽपि न स्यादत
आह—आद्यदसिषति ॥

(८५३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. २१)

१९२० तस्य निमित्तं संयोगोत्पातो

॥ ५ । १ । ३८ ॥

(संयोगोत्पातपोरपनिष्ठावकभाष्यम्)

संयोगोत्पातयोः को विशेषः ?

संयोगो नाम स भवति—इदं कृतवेदमवाप्यत
इति ।

उत्पातो नाम स भवति—यादृच्छिको मेदो या
छेदो या पथं या पर्णं या ॥

(प्रदीपः) संयोगोत्पातयोरिति । कोऽनयोः शब्द-
योरर्थ इति प्रश्नः । नन्वेकार्थत्वं मन्वमानस्य प्रश्नः । कोऽसौ
विशेषः, येन संयोगोत्पातो प्रतिपद्यमानहे ॥ इदं कृतवेति ।
यथा—काम्यैर्योगैः पुत्रादयोऽवाप्यन्ते, तत्र संयुज्यते फलविशे-
षेण येन यागादिना करणेन स यागादिरर्थः संयोगः ॥ यादृ-
च्छिक इति । अतर्कितोपनतः ॥ भेद इति ।—वज्रादेः ॥
छेद इति ।—उपानदादेः । भाविनः शुभस्याशुभस्य वा सूच-
कोऽयं उत्पात इत्यर्थः । तस्य च निमित्तत्वं—फलविशेषविषय-
बुद्ध्युत्पत्तिहेतुत्वात्, न तु फलं प्रतिकारणत्वात् ॥

(उद्द्योतः) न त्वेकार्थत्वमिति । अर्थभेदस्य स्पष्टत्वादिति
भावः ॥ यदवाप्यते स संयोग इति भ्रमं वारयति—यथेति ॥
आथे—पथं वा पर्णं वेति । पात्रादावकसाधुपगत पथादि तादृ-
क्यादिपर्णं वा शुभसुखं उत्पात इत्यर्थः ॥ ननु तस्य फलकारणत्वा-
भावात् कथं निमित्तत्वमिति आह—तस्य वेति ॥

(५१३३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्त-
श्लेष्मभ्यः शमनकोपनयो-
रुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्ले-
ष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । वातस्य
शमनं कोपनं वा—यातिकम्, पैत्तिकम्, श्लेष्मि-
कम् ॥

(प्रदीपः) चार्तिकमिति । शमनकोपने एवात्र प्रत्य-
यार्थः, न तु निमित्तम् । उक्तं प्रत्ययः । प्रकरणादिवशाथ
कचित्छमनं प्रतीयते कचित्कोपनम् ॥

(५१३५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ संनिपाताच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् । सात्ति-
पातिकम् ॥

(८५३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. २०)

१९२१ गोद्वयचोऽसंख्यापरिमाणा-

आदेर्यत् ॥ ५ । १ । ३९ ॥

(योऽधिकरणम्)

(५१३६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यत्प्रकरणे ब्रह्मवर्षसाथ ॥ * ॥

(भाष्यम्) यत्प्रकरणे ब्रह्मवर्षसाथोपसंख्यानं

१ ननु इत्थं संख्यापरिमाणस्य आदेर्यत् 'संख्येयवर्षादित्यो'
ह्यहोरात्रिकं च इत्थं संख्यापरिमाणस्य आदेर्यत् 'संख्येयवर्षादित्यो'
ह्यहोरात्रिकं च इत्थं संख्यापरिमाणस्य आदेर्यत् 'संख्येयवर्षादित्यो'

१ ननु इत्थं संख्यापरिमाणस्य आदेर्यत् 'संख्येयवर्षादित्यो'

२ 'तान्महोदयैः' इति न वा पाठः ॥

कर्तव्यम् । ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं संयोगः—ब्रह्म-
वर्चस्यः, उत्पातो वा ॥

(प्रदीपः) ब्रह्मवर्चस इति । ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्च-
सम् । इतस्त्राध्यायसंपदुच्यते । 'ब्रह्मवर्चस्यो वर्चसः' इत्य-
समासान्तः ॥

(उद्घोषः) ब्रह्मणः=ब्राह्मणस्य । वृत्तम्=आचारः स्वा-
ध्यायः=वेदाध्ययनम् ॥

(८५४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ भा. २८)

१९२९ तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्को-
पदा दीयते ॥ ५ । १ । ४७ ॥

(अर्थधिकरणम्)

(५६३७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तदस्मिन् दीयतेऽस्मा इति च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तदस्मिन् दीयतेऽस्मा इति चेति
वक्तव्यम् । पञ्च वृद्धिर्वा आपो वा लाभो वा शुल्को
वा उपदा वा दीयते अस्मै—पञ्चकः, सप्तकः,
अष्टकः, नवकः, दशकः ॥

(प्रदीपः) यन् नदीद्वाराद्य शुल्कादि दीयते तन् प्रत्ययो
विधीयमानः सम्प्रदाने न प्राप्नोतीत्यह—तदस्मिन्निति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् ।

यदि यस्य दीयते तस्मिन्नपि तदीयते, तत्र तद-
स्मिन् दीयते इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) तस्मिन्नपि । संप्रदानमेव दानक्रिया-
पेक्षया अधिकरणत्वेन विवक्ष्यते । यथा 'उमममाश्रणे दानम्'
इति ॥

(उद्घोषः) यथा सममिति । अत्राश्रणे दानमदानेन
समम्, निष्कलमित्यर्थः । कालान्तरीयप्राधान्यसंप्रदानकदाचन प्रह-
णादि कालिकप्राधान्यमुवादिदाने सममित्यर्थो वा ॥

(८५५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ भा. २९)

१९३० पूरणार्धाटुन् ॥ ५ । १ । ४८ ॥

(ठगोऽधिकरणम्)

(५६३८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ठगप्रकरणेऽनन्तादुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ठगप्रकरणेऽनन्तादुपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । द्वितीयकः । तृतीयकः ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

पूरणादित्युच्यते । न चैतत्पूरणान्तम् । अनैत-
त्पर्यवपन्नम् ॥

(प्रदीपः) अन्नन्तादिति । यथा 'गोत्रियोः—' इत्य-
स्त्रीशब्देन कथधिकारविहितानां टापादीनां ग्रहणम्, एवमिहापि
पूरणाधिकारविहिता एव ङडादयो शृङ्गेरिजिति वचनम् ॥

द्वितीयक इति । द्वयोः पूरणो माग इति द्वेतीयस्वदन्तात्
'पूरणाद्वागे तीयादन' इति स्वार्थे भन्प्रत्ययः । ततो द्वितीयो
वृद्धादिस्मिन् दीयत इति ठग प्रत्ययः ॥ पर्यवपन्नमिति ।
व्यवहितमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) नैतु स्वार्थिक-अन्-प्रत्ययान्तत्वेन तस्मात्
पूरणार्थत्वमस्येवेत्यत्र आह—यथेति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

पूरणं नामार्थः, तमर्थमाह तीयशब्दः, पूरणं
सोऽसौ भवति ।

पूरणान्तात्स्वार्थे भागे अन्, सोऽपि पूरणं भव-
त्येव ॥

(प्रदीपः) पूरणं नामेति । अर्थग्रहणमिह, न तु
पूरणाधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमिति भावः ॥ स्वार्थ इति ।
स्वस्याः प्रकृतेरर्थः । सा हि प्रत्ययस्यास्तीचा । तदर्थं च-अन्-
विधीयमानः पूरणमिधायित्वात्पूरणव्यपदेशमासादयतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) माथे—तमर्थमिति । तत्तमर्थं तीयशब्द
आह, अतः सोऽसौ तीयशब्दः पूरणं भवति । यदत्र तदन्तात्स्वाये-
ऽन् अतः स अन्—अपि पूरणमित्यर्थः ॥ ननु सर्वोऽपि प्रत्ययः
स्वस्यैवार्थे, किञ्चानोऽर्थोभावात्स्वाये इत्युपपन्नमत्र आह—स्वस्या
इति ॥

(८५६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ भा. ३०)

१९३१ सम्भवत्यवहरति पचति

॥ ५ । १ । ५२ ॥

(अर्थधिकरणम्)

(५६३९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तत्पचतीति द्रोणादण्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्पचतीति द्रोणादण्य चेति वक्त-
व्यम् । द्रोणे पचति द्रोणी, द्रोणिकी ॥

(प्रदीपः) द्रोणादिति । द्रोणपरिमिते ग्रीष्मादौ धृतं-
मानाद् द्रोणशब्दात्प्रत्ययः, तस्यैव पाकसम्भवात् ॥

१ 'अत्राश्रणे गोदानमदानेन' इति च. पाठः ॥

२ भवति । पूरणार्थोऽप्यस्यप्राधान्यस्यैव विधीयमानः 'अन्' प्रत्ययो-
ऽपि पूरणार्थ एवेत्यर्थः ॥

३ पूरणं नामार्थ इत्यदिवाक्यान्वयं सर्वत्रेति—वक्तव्यमर्थमिति ॥

४ ननु द्रोण-पचतिशब्दः, यत्र तस्य द्रोणः प्रत्ययः, अत्र शब्द-
द्रोणपरिमिते इति ॥

(८५७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ३१)

१९३७ कुलिजास्तुखौ च

॥ ५ । १ । ५५ ॥

(तुक्त्वाधिकरणम्)

॥ (५६४० 'लुक्स्वग्रहणानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कुलिजाचेति सिद्धे लुक्स्वग्रहणा-
नर्थक्यं पूर्वस्मिन् त्रिकभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुलिजाचेत्येव सिद्धं नार्थो लुक्स्व-
ग्रहणेन ।

किं कारणम् ?

पूर्वैस्त्रिकभावात् । पूर्वस्मिन् योगे सर्वे एष
त्रिको निर्दिश्यते—द्व्याढकी, द्व्याढकिणी, द्व्याढ-
कीना ॥

(प्रदीप) कुलिजाचेति सिद्ध इति । 'कुलिजाय'
इत्येव सूत्रमस्ति, तत्र 'द्विगोष्ठश्च' इत्यनुवर्तते, खोऽन्यतरस्या-
मिति च । तत्र छन्दाभ्यां हुक्ते पक्षे छन्, तस्य 'अभ्यर्थपूर्व'
इति छद् । एव रूपत्रयं सिद्धम् । न च छन् पक्षे छगभावेन
चतुर्थं रूपमिष्यते, इति लुक्स्वग्रहणं वार्तिककृता प्रत्याख्यातम् ॥

(उद्द्योत) भाष्ये—पूर्वस्मिन् योग इति । 'आढकाचित'
इति सूत्रे ॥ न च छन् इति । अत्र सूत्रेऽन्यतरसामग्रहणानुवर्त्येति
भावः । वृत्तिस्तु भाष्यविरोधाधिकृत्यैव ॥

(८५८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ३२)

१९३९ तदस्य परिमाणम् ॥ ५।१।५७ ॥

(८५९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ३३)

१९४० संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्य-

यनेषु ॥ ५ । १ । ५८ ॥

(यथाधिकरणम्)

(५६४१ सरयेयमात्रार्थकत्वेनाऽप्राप्तौ प्रत्ययबोधक-
वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ संज्ञायां स्वार्थे ॥ * ॥

(भाष्यम्) संज्ञायां स्वार्थे प्रत्यय उत्पाद्यः ।
पञ्चैव पञ्चकाः शत्रुनयः । त्रिकाः शालङ्कायनाः ।
सप्तका ब्रह्मवृक्षाः ॥

(प्रदीप) संज्ञायां स्वार्थे इति । इहादशम्य,
सख्या सख्याये वर्तन्ते, न तु सख्यागमाने । ततः परा तु
सख्या सख्याने सख्याये च । तत्र य एव शत्रुनयः पञ्चत्व-
सख्यायुक्ता पञ्चशब्दस्य वाच्यास्त एव पञ्चकशब्दस्यापि । ततश्च
परिमाणपरिमाणिभावाभावात् स्वार्थे एव प्रत्ययो वक्तव्यः ।

यदा वृत्तिविषये सख्यामानवृत्तित्वं पञ्चादीनामाश्रीयते,
तथा च 'विकयो' इति सूत्रकारेण द्वित्वकत्वे व्येकशब्दवाच्ये
आश्रित्य निर्देशः कृतः । सख्यायेवाश्रित्य हि व्येकत्वमिति स्यात्,
तदा परिमाणपरिमाणिभावाभावेनापि शक्यं प्रत्यय उत्पाद-
यितुम् ॥

(उद्द्योत) ननु सरयेयमात्रवृत्तेः पञ्चादिशब्दात्सख्याये
परिमाणिनि प्रत्ययसम्भवात् किं वार्तिकेन ? इत्यत आह—इहेति ॥
सरयानेति । करणे ह्युद् । तेनैव तद्विवादावित्यर्थः ॥ शक्यं
उत्पादयितुमिति । एव हि पञ्चसरयः सप्त इत्यर्थे 'पञ्चकः' इत्यपि
सादेति सरयेयवृत्तेरित्यनेनैव प्रत्यय पठ्यन् इत्यपरे ॥

(५६४२ सचादिषु प्रत्ययबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ततः परिमाणिनि ॥ * ॥

(भाष्यम्) ततः परः प्रत्ययः परिमाणिनीति
वक्तव्यम् । पञ्चकः संघः । दशकः संघः ॥

(उद्द्योत) ततः परिमाणिनीत्यस्य भाष्यस्य तदूर्ध्वपक्ष-
मानसत्वादित्यित्यर्थः ॥

(५६४३ प्रथमवार्तिकलोपयैकदेशिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । पटिर्जीवितपरिमाणमस्य—पाट्रिकः, सात-
तिकः ॥

(उद्द्योत) जीवितपरिमाणे इत्यस्य—तत्र बह्विमाना
प्रथमान्तादित्येव प्रत्यय इत्यर्थः ॥

(५६४४ एकदेशिनिहासवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं

वचनं कालादिति सिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनम् ॥
किं कारणम् ?

कालादिति सिद्धत्वात् । "कालात्" (५।१।७८)
इत्येव सिद्धम् । इह यस्य पटिर्जीवितपरिमाणं पटि-

१ अत्र सप्त इति । कुलिजास्तुखौ चेति एते तुक्त्वमन्ते किवयानेऽन्यत
रस्यानित्यव्याप्यतेतः तत्र च छन्ने ॥ निरुक्तं धर्मभाष्येणेति स्वयंप्रत्यय
स्यात् । अतोऽयं वार्तिकः स्यात् । अत्राप्यत्र मन्त्रादयस्तत्र तेन च छन्ने विकल्पो
न भवतीति स्वयंप्रतिश्रुत्युपपत्तेः । वृत्तिरुक्ता रूपवत्प्रत्ययमर्थं वृत्तं तद्व्याप्य
विरोधादुपेक्षितं नास्ति ॥

२ तैवैकत्वमिति । ननु वृत्तिविधानेनैकदेशिवार्तिकमन्तेनैकदेशिवार्तिके वृत्ति-
नेत्यर्थः ॥

३ अनेवेति । यदा तु वृत्तिविषये पञ्चादिशब्दानां धर्माभावात् वृत्तिवि-
तदा तस्य परिमाणिनि प्रत्ययः सादृश्येति तस्मिन् पक्षे वार्तिकं व्यर्थमेव स्यात् ।
अत्र पञ्चमवृत्तेर्न तु छन्दावृत्तेन वार्तिकेन मन्त्रः पञ्चम इत्यपरो-
पाद्यः ॥

मसौ भूतो भवति । तत्र तमधीष्टो भूतो भूतो
भावीत्येव सिद्धम् ॥

अद्ययं चैतदेवं विज्ञेयम् ॥

(प्रदीपः) जीवितपरिमाणे चेति । पूर्वापेक्षः ससु-
षयः । सपादिषु प्रत्ययो विधीयमानोऽन्यत्र न प्राप्नोतीति
वचनम् ॥

(उद्घोषः) पूर्वापेक्ष इति । 'संज्ञाया स्वाधे' इत्येतदपेक्ष
इत्यर्थः ॥ एतद्वचनारम्भे नीजमाह—सङ्ख्यादिष्विति । परिमाणवि-
स्तरः । अत्र हि षष्ठिमङ्गला सङ्ख्येयस्य परिमाणजीवितद्वारा देव-
दत्तादिः, न तु सङ्ख्यादिरित्यप्राप्तिरिति भावः ॥

(५६४५ एकदेवित्वात्किं दोषप्रदर्शकं वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इह वचने हि लुक्प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इह हि क्रियमाणे लुक् प्रसज्येत—
द्विप्राप्तिकः, निपाप्तिकः ।

अनेन सति लुग्भवति ।

तेन सति कस्माच्च भवति ?

आर्हादित्युच्यते ।

न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

न हीमे कालशब्दाः ।

किं तर्हि ?

संख्याशब्दा इमे ।

इमेऽपि कालशब्दाः ।

कथम् ?

संख्या संख्येये वर्तते ।

यदि तर्हि यो यः काले वर्तते स स कालशब्दः,
रमणीयादिष्यतिप्रसङ्गो भवति । रमणीयं कालं
भूतः, शोभनं कालं भूतः ।

अथ मतमेतत्—काले दृष्टः शब्दः कालशब्दः,
कालं यो न व्यभिचरति—इति । न रमणीयादि-
ष्वितिप्रसङ्गो भवति, जीवितपरिमाणे तूपसंख्यानं
कर्तव्यम् ।

इह चोपसंख्यानं कर्तव्यम्—वार्षशक्तिकः, वार्ष-
सहस्रिक इति ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

न हि वर्षशतशब्दः संख्या ।

किं तर्हि ?

संख्येये वर्तते वर्षशतशब्दः ।

एवं तर्हि—

(प्रदीपः) द्विप्राप्तिक इति । 'संख्यायाः सवत्सर-

सत्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥ आर्हादिति । 'अध्यर्षपुक्'
इत्याद्यादीत्युक्तनादाहर्हायस्य लुक् भाव्यम् । 'तमधीष्ट'
इत्यनेन प्रत्ययोऽर्हापर इति तस्य लुग्भावः ॥ न हीम इति ।
मासादय एव कालशब्दाः, न तु निमित्तान्तरेण काले प्रयोग-
मात्रेणेति भावः ॥ संख्या संख्येय इति । काले संख्येये
वर्तमानस्य संख्यावाचिनः कालाभिधायित्वमुपपन्नमिति भावः ॥
वार्षशक्तिक इति । संख्यायाः प्रत्ययो विधीयमानस्तदन्तात्
प्राप्नोति । संख्या पूर्वेपदानामेव श्रावतेस्तदन्तविधिरिष्यते ॥

(उद्घोषः) नन्वेतेऽपि कालोपेक्षा विरोधतया—इत्यत्र आह—
मासादय एवेति । कालेतराऽऽदिकालस्याप्यपमं प्रवृत्तिमिति चका-
इति भावः ॥ सङ्ख्येयवृत्तित्वेऽपि पञ्चादिवत्सङ्ख्यात्मकमतमेव आह—
सङ्ख्याया इति ॥ ननु तदन्तविधिना भविष्यतीत्यतः—सङ्ख्या-
पूर्वति । परे तु 'उन्विषौ सङ्ख्यायाः' इति तदन्तविधिविध्वंसमाधोकि-
स्तदन्तस्य प्रमाणान्तर्येणानान्यपूर्वपदस्याऽपि तदन्तस्य प्रमाणाभिन्यमि-
दम् । तस्माद्वर्षशतशब्दादौ 'यत् वर्षाणि' इत्याद्यर्थे मयूरम्यसनादि-
त्यापूर्वपदार्थप्रधानः समासः । सङ्ख्येये वर्तते इत्यस्य वर्षादिरूप-
सङ्ख्येये वर्तते, शतमासशतशब्दवत् । सङ्ख्याशब्दार्थं च—सङ्ख्याप्रद-
क्षितिमिच्छकत्वम् । द्वे षष्ठी सवत्सरा जीवितपरिमाणमस्येत्यर्थे द्विषष्टि-
शब्दस्य सङ्ख्याप्रवृत्तिमिच्छकत्वमेव । प्रत्यगादिवद्वाचु सवत्सररूप-
सङ्ख्येयस्य तादृशसङ्ख्यावर्तनेनैव शब्दोपेक्षे मानमित्यन्यद्—इत्याहुः ॥

(५६४६ योगविभागबोधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते खार-

शताद्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

खारशताद्यर्थम् । खारशतको राशिः । खार-

सहस्रिको राशिः ॥

(प्रदीपः) खारशताद्यर्थमिति । खारशब्दोऽका-
रागतो वार्तिककारवचनात् साधु । 'तदस्य परिमाणम्' इति
योगविभाग कर्तव्य इत्युक्तं भवति ॥

(उद्घोषः) खारशब्द इति । खारीशब्दपर्याय इत्यर्थः ।
'अन्येभ्योऽपि' इत्यस्य—सङ्ख्यामित्येव्य इत्यर्थः । इद्येः सर्वो-
पाधिभविचारार्थत्वात् 'अन्येभ्योऽपि' इत्यर्थोऽपि द्रष्टव्यः ॥ योग-
विभाग इति । द्विप्राप्तिकत्वसंज्ञिकादिसिद्धये इति भावः ॥

(सिद्धान्ताभिप्रायकं भाष्यम्) ।

अयं तर्हि दोषः—इह वचने हि लुक्प्रसङ्ग इति ।

न भूमौ यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्तव्यमिति ।

किं तर्हि ?

यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्तव्यम् ।

अत्र च क्रियमाणे न दोषः ? परमार्हात् ।

तर्हाह उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् ।

कालादित्येव सिद्धम् ।

ननु चोक्तं नेमे कालशब्दाः, किं तर्हि, संख्या-
शब्दा इति ।

ननु चोक्तमिमेऽपि कालशब्दाः । कथं ? संख्या
संख्येये वर्तते ।

ननु चोक्तं यदि तर्हि यो यः शब्दः काले वर्तते
स स कालशब्दः, रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भव-
तीति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—लुक्प्रसङ्ग इति । 'दिपाष्टिकः'
इत्यनेति भावः ॥ परमाहोदिति । 'तदस्य परिमाणम्' इति तत्र
प्रतिषेधमिल्यर्थः ॥ तत्तर्हिदिति । परमाहोद 'तदस्य परिमाणम्' इत्ये-
तत् ॥ न कर्तव्यमिति । स्मरशक्तिकार्यशक्तिकार्यमयं योमविभागः
कार्यः, दिपाष्टिकादिष्व 'काणए' इत्येव सिद्ध इति न तदर्थः स
आहोदपरः कार्य इति भावः ॥

(५६४७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

अनभिधानादिति । अनभिधानाद्रमणीयादिष्व-
रक्षितं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अनभिधानादिति । न हि रमणीयादयो
श्रुतिविषये काले वर्तन्ते, पञ्चादयस्तु श्रुतौ संख्येयेषु संवत्सरेषु
स्वभावतो वर्तन्ते इति युक्तं तेषां कालवान्वितम् । 'लोके च
संवत्सरसंख्यया जीवितं प्रायेण परिच्छिद्यत इति संवत्सर-
श्रुतित्वं पञ्चादीनामुच्यते ॥

(उद्द्योतः) इमेऽपि कालशब्दा इत्यनेन—कालग्रहणे
पराधर्मभिरालोक्यतीनां ग्रहणमिति सूचयति, अतिप्रसङ्गाद्भाव-
स्त्वनभिधानात् । तदेवाह—न हीति । ननु संवत्सरेष्विति कुतः ?
मासादीनामपि सङ्ख्येयत्वसम्भवात्—मत् आह—लोके चेति ॥

(५६४८ उपसङ्ख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ स्तोमे ऽविधिः पञ्चदशाद्यर्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्तोमे ऽवे विधेयः ।

किं प्रयोजनम् ?

पञ्चदशाद्यर्थः । पञ्चदशः स्तोमः । सप्तदशः स्तोम
इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महामाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
प्रथममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) स्तोमे ऽविधिरिति । द्विकरणं विंश-
स्तोम इत्यादां टिलोपार्थम् । पञ्चदश इत्यत्र तु 'नत्तदिते'
इति टिलोपः सिध्यति । स्तोमो भग्नसमूहः ॥

द्व्युपाध्यायजैष्यटयुपकैष्यटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चम-
स्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(उद्द्योतः) द्विकरणमिति । विंशे ति लोपार्थम्, प्रत्यक्षि-
शब्दा टिलोपार्थमिल्यर्थः । 'तिटिलोपार्थम्' इति पाठः ॥

इति श्रीशिवमहामुनिसत्ततीर्गमर्जनागोजीमहकृते भाष्यप्रदीपो-
द्द्योते पञ्चमाध्यायस्य प्रथम पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(८६० विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. २४)

१९४१ पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंश-

त्पञ्चाशत्पष्टिसप्तत्यशीतिनवति-

शतम् ॥ ५ । १ । ५९ ॥

(सिपावनाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

इमे विंशत्यादयः सप्रकृतिकाः सप्रत्ययकाश्च
निपात्यन्ते, तत्र न ज्ञायते—का प्रकृतिः, कः प्रत्ययः,
कः प्रत्ययार्थ इति ।

तत्र यत्कथ्यम्—इयं प्रकृतिः, अयं प्रत्ययः, अयं
प्रत्ययार्थ इति ।

इमे ब्रूमः—द्विशब्दादयं दशद्वयाभिधायिनः
स्वार्थे शक्तिच प्रत्ययो निपात्यते, विन्भावश्च । द्वौ
दशतौ विंशतिः ॥

(प्रदीपः) इमे विंशत्यादय इति । सूत्रे पठितानां प्रत्यक्ष-
त्वादिसमा परामर्शः । पङ्क्तिशब्ददृष्टान्दोषविशेषे संतिवैद्यविशेषे
च रुद्धे नैवावयवार्थोत्सारेण प्रवर्तत इति तात्पर्यात्वात् विंश-
त्यादय एव विचार्यन्ते । यद्यप्युपाध्यायवार्तिकाद्यतारणार्थं चार्थं भाष्य
उपक्षेपः ॥ सप्रकृतिका इति । प्रकृतिप्रत्ययप्रकरणे उच्चार-
णादिति भावः । सहस्रशब्दोऽत्र विद्यमानार्थः, न तुल्ययोगार्थः ।

तेन विद्यमानप्रकृतिप्रत्यया इत्यर्थः ॥ निपात्यन्त इति ।
अथ प्रकृतिव्यवस्थां कक्षाच्च विहायते । परम्याः प्रत्ययस्य पाठ-
पादानात्, अनिपत्तस्य च प्रकृतिव्यवस्थायात् । प्रत्ययरवं तर्हि
कक्षादीनां न भवति ? लोके केवलानां प्रयोगदर्शनात् । 'शताथ
ठन्यतानशब्दे' 'विंशत्यादिभ्यः' इति शाले च केवलानामुच्चार-
णात् । विधिनिपातनयोर्धार्थं मेदो यज्ञाययवा निर्दिश्यन्ते,
समुदायोऽनुमीयते स विधिः । यत्र तु समुदायः श्रूयते,
अवयवाद्यानुमीयन्ते तन्निपातनम् ॥ का प्रकृतिरिति ।
प्रकृतिप्रत्ययविशेषोपविषयः प्रश्नः । प्रकृत्यर्थं तु न दृच्छति,
प्रकृतौ विज्ञातायां तदयंस्यापि विज्ञानात् ॥ कः प्रत्ययार्थ
इति । लोके विद्यत्यादीनां संख्यायां संख्येये च प्रयोगो
दृश्यते, तत्र लौकिकार्थोऽनुगुणं प्रत्ययार्थमाधित्य साधुत्वावैवा-
मन्वाच्यानं क्रियत इत्यर्थः ॥

इमे ब्रूम इति । वचनक्रियायाभाभिमुख्यं प्रतिपादयितुं
प्रत्ययार्थसर्वनामोपादानम् । वचनमात्रं चेह विवक्षितम्, न

तु कर्त्रभिप्रायं कियाफलमित्यात्मनेपदं न कृतम् ॥ द्विदश्यादिति । दशद्वर्गलक्षणसंख्येयवाचिन इत्यर्थः । समुदाये च निपात्यमाने नान्तरीयकमवयवानां निपातनमित्यभिप्रायेण शक्तिप्रत्ययो निपात्यत इत्युच्यते ॥ सार्थ इति । प्रत्ययस्य स्वात्मीया प्रकृतिः, तस्मा अर्थ इत्यर्थः । अथ वा यः प्रकृतेरर्थः स एव प्रत्ययानां सार्थः—पितृघनमिव पुत्रस्य, तत्रैवार्थे प्रत्यासत्त्याऽनिर्दिष्टार्थप्रत्ययस्योत्पत्तेरन्याय्यत्वाद् ॥

(उच्यते) प्रयोगोपस्थितपक्षेऽपि धीममाह—पट्टकि-
शब्द इति ॥ बीजान्तरमप्याह—वद्व्यमाणेति । तच्च विशला-
दिविषयमेवेति भावः ॥ ननु कथमेतद्वचनं सप्रकृतिका इत्यादि । अत
आह—प्रकृतीति ॥ ननु प्रकृतिमत्त्वाऽतिरिक्तीति निपातनाभावात्केन
सादित्यमत आह—सहस्राब्दोऽप्रेति ॥ भवेति । पञ्चम्यादिभ्यो-
ऽधिकृतः प्रत्ययो भवति—रति हि—अर्थः स्वारिति भावः ॥ प्रत्यय-
स्थाधिकारलक्षणात् 'गावोदह' इत्यादौ पञ्चम्या अभावाच्च उच्यते-
रमाह—अभिप्रेतस्य चेति । अन्यत एवामनिरूपेते ॥ शताचेति ।
तत्र तदन्तरविधिसम्भवाधिन्यसमिदम् ॥ विधीयन्त इति लक्षणा 'निपा-
त्यन्ते' इत्युक्तौ बीजमाह—विधीत्यदि ॥ विधोपविषय इति ।
प्रकृतिसामान्यस्य प्रकरणादेव शातरादिति भावः ॥ ननु प्रकृता-
मुक्तायां सदर्थेऽवयवेऽवशिष्टः प्रत्ययार्थ इति भावः ॥ उच्यते इति किं
तत्रमेतन् । इत्यत आह—लोक इति । सङ्ख्यायाने इति । सङ्ख्या-
यतेऽनेनेति सङ्ख्यान-सङ्ख्या ॥ साधुत्वाच्च—उपशेपनाय ॥

आभिमुख्यमिति । उच्यतेऽनोचतत्त्वमित्यर्थः ॥ प्रतिपादयि-
तमिति । प्रतिषेधनस्य सुशक्त्यवशतोनायेति भावः ॥ (नैम्बाचार्यः
लोकदूषणपरिहारमाह—इति कियाफलस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपदाप-
चित आह—) वचनमात्रवेति । वरुतोः कथनफलस्य—तन्निर्ण-
यस्य शिष्यगामित्वात्तत्रैवैव विवक्षणाच्च कथनत्रागमेपदप्रसिरिति
वित्यम् ॥ दशद्वर्गेति । दश द्व्याग्नि परिमाणमस्य वर्गस्य सः—
दशद्वर्गः । वर्गः—सङ्ख इत्युच्यते ॥

ननु समुदायस्यैव निपातनात्कथं प्रत्ययो निपात्यत इत्युक्तिः । अत
आह—समुदाये चेति ॥ सार्थशब्दे षष्ठीतत्पुत्रस्यः कर्मधारयो
वेत्याह—प्रत्ययस्येत्यादिना ॥

(५१११ विशालादीनां दशद्वर्गस्य समासवचनानुपपत्ति-
रूपान्तोपपत्तिर्लक्षम् ॥ १ ॥)
॥ * ॥ विशालादयो दशद्वर्गं चेत्समास-
वचनानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) विशालादयो दशद्वर्गं चेत्समासो
नोपपद्यते—विंशतिगममिति ।

किं कारणम् ।
द्रव्यमनमिहितम्, तस्यानमिहितत्वात् षष्ठी

प्राप्नोति, पष्ठयन्तं च समासे पूर्व निपतति । तत्र
गोविंशतिरिति प्राप्नोति ॥

न चैवं भवितव्यम्—गोविंशतिरिति ?
भवितव्यम् च, विंशतिगवं तु न सिध्यति ॥

इह च विंशत्पूली चत्वारिंशत्पूली समानाधि-
करणलक्षणः समासो न प्राप्नोति ॥

वचनं च विधेयम् । विंशतिः ।
द्वित्यादशतोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) समासवचनानुपपत्तिरिति । इष्टयोः
समासवचनयोरनुपपत्तिरित्यवयवयोऽभिमतः । न हि समासमानं
वचनमात्रं वा न सिध्यति ॥ विंशतिगवमिति । विंशति-
शब्देन द्वयोर्दशतोरभिधानं न ॥ दशस्यपिधनं द्व्यागामम् ।
ततश्च दशद्वेष्टया गवां व्यतिरेकोपजननात् षष्ठ्या भाव्यम्—
गवां विंशतिरिति । ततः समानाधिकरणपदनिबन्धनद्विगुणसमा-
साप्रसङ्गः ॥ पष्ठयन्तं चेति । 'उपसर्जनं पूर्वम्' इति लक्ष-
णेन । 'गुणेन षष्ठी न समस्यते' इति प्रतिषेधः संख्यायां न
भवति, 'शतसहस्रान्ताच्च निष्काद' इति प्रत्ययविधानाङ्गाप-
काद, 'कोशशतयोजनशतयोः' इति वार्तिकवचनात् ॥

द्विवचनं प्राप्नोतीति । स्वार्थकाः प्राकृतं लिङ्गमेवं
केचिदतिवर्तन्ते न ॥ संख्यामपि, संख्यान्तरयुक्तस्य संख्यान्त-
रविरोधात् । लिङ्गात् न तु विरोधाभावः स्त्रीसूत्रे प्रतिपादितः ॥

एवं तर्हीति । 'तदस्य परिमाणम्' इत्यधिकारात्परिमाणो-
पायेः संख्यायाः 'अस्य' इति परिमाणिनि प्रत्ययः । परिमाणी
च द्विविधः—द्रव्यसंघातः, भिज्जानि वा द्व्याग्नि । तत्र सप्तल-
क्षत्वाद् विंशतिरित्येकवचनं सिध्यति । द्व्यागामा तु परिमाणित्वे
विंशतिगवं विंशत्पूलीत समानाधिकरणसमाससिद्धिरिति भावः ॥

(उच्यते) ननु षष्ठीसमासदिः तिङ्गैः कथं समासाऽनु-
पपत्तिः । अत आह—इष्टयोरिति । ननु विंशतिशब्दस्य सङ्ख-
यवाचित्वात्समानाधिकरणसमासोऽपि सेत्स्यतीत्यत आह—विंश-
तिशब्देनेति ॥ दशतयोः—दशस्यवयवकसमूहयोः । न तिष्ठति ।
तदशस्यस्यसम्बन्धिनां दशसङ्ख्यद्व्यागामित्यर्थः । गवां व्यतिरे-
कोपजननादिति । गवां द्वौ दशतावित्येवमिति भावः ॥

ननु गुणेन षष्ठीसमासनिषेधात्समासस्य दश तावदुद्धेयः, किं
पूर्वनिपातद्वयेन । इत्यत आह—गुणेनेति ॥ अस्य प्रयोगस्येष्ट-
त्वादाह—भाष्ये—न चैवमिति । उच्यते—भवितव्यमेवेति ॥
ननु 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्तरवर्तन्ते' इत्यस्यापि सत्त्वा-
त्समिदं दूषणमत आह—स्वार्थिका इति । न तु सङ्ख्यायाम-
पीति । सङ्ख्यान्तोपपत्त्युपायद्व्यागामपीत्यर्थः ॥ स्त्रीसूत्रे इति ।
'इयं व्यतिरेक्य पदार्थ इदं वरु' इति त्रिभिष्यवहारस्य प्रतिवस्तु
सत्त्वात्पुलक इति व्यवहारश्च वेदाभिविरोध इति भावः ॥ ननु किं

‘परिमाणिनि’ इति वक्तव्यं, नेत्याह—सदस्येति ॥ द्विविध इति ।

दो दशतो परिमाणस्य, यथापि वा विग्रहः ॥

(पार्तिकावतरणभाष्यम्)

एवं तर्हि—परिमाणिनि विंशत्यादयो भविष्यन्ति ॥

(५६५० परिमाण्यर्थस्वीकारे दोषोद्भावक-
पार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ परिमाणिनि चेत् पुनः स्वार्थं

प्रत्ययविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) परिमाणिनि चेत् पुनः स्वार्थं प्रत्ययो
विधेयः । विंशत्यं संख्यं ॥

(प्रदीपः) परिमाणिनि चेदिति । द्वौ दशती परि-
माणं यस्य स संख्यो विंशतिरित्यभिधीयते । तत्र विंशतिः परि-
माणं यस्य स संख्येति सधान्तरस्य परिमाणिनोऽसम्भवाद्विशकः
स च इति सिद्धये ‘विंशतिनिर्वाहक्या जुनसंज्ञायाम्’ इति कुप्र-
त्ययः स्वार्थं वक्तव्यः । ननु यदा द्वयाणि परिमाणीनि विंश-
तिशब्दाभिधेयानि तदा सधे परिमाणिनि प्रत्ययः सिध्यत्येव-
विंशतिर्गावः परिमाणस्य विंशकः स च इति । एव तर्हि
विंशतिशब्देन सधस्याभिधानं प्राप्नोति । न चेत्प्यते—विंशतिर्गा-
वः स इति । तस्माद्यथा सधे परिमाणिनि विंशत्यादयो निपा-
त्यन्ते तदा तत्र तेषां केवलानां प्रयोगो मा भूदिति पुनः
स्वार्थं निर्लं प्रत्ययो विधेयः ॥

(उद्योतः) ननु परिमाणिनि निहितस्य पुनः स्वार्थं विधान-
भगुप्रसक्त आह—द्वौ दशतामिति ॥ भाष्ये—पुनरित्यस्य—यद-
भ्यादित्यर्थो बोध्यः ॥ स्वार्थं इति । अन्यथाऽधिकारादाहयिष्येव
स्वादिति भावः ॥ न चेत्प्यते विंशतिरिति । किन्तु ‘विंशको
गोसहः’ इत्येवम्यत इति भावः ॥

(५६५१ परिमाण्यर्थं द्वितीयदोषोद्भावक-
पार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पृथिवचनविधिश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पृथी च विधेया । गद्यां विंशतिः ।
द्रव्यमभिहितं तस्याभिहितत्वात् पृथी न
प्राप्नोति ॥

एकवचनं च विधेयम् । विंशतिर्गावः ।

गोभिः सामानाधिकरण्यात् ‘बहुषु बहुवच-
नम्’ (१४।२१) इति बहुवचनं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ‘पृथिवचनविधिश्चेति । संखे परिमाणिनि
‘विंशत्यादीनां केवलानां निर्लं प्रयोगो नेष्यते । मिषेषु तु द्रव्येषु
परिमाणेषु प्रत्ययोल्लासाधीयमाण्यां विंशतिशब्देन द्रव्य-
नामविधानाद् व्यतिरेकाभावाद् यथा विंशतिरिति पृथी न
प्राप्नोति, द्रव्यसामानाधिकरण्याद् बहुवचनप्रयोजकम् ॥

(उद्योतः) ननु सहस्रं विंशत्यर्थेनैव भावं सहः इति व-
त्तुपुनरप्येतत् आह—सह इति ॥ नित्यमिति । सर्ववैलभ्यं ॥

(५६५२ दृष्टान्तनिर्देशेनाक्षेपवारकपार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञा-
नाद्यथा सहस्रादिषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनारम्भो वा पुनर्विशल्यादीनां
न्याय्यः ।

कथं सिध्यति ?

प्रातिपदिकविज्ञानात् ।

कथं प्रातिपदिकविज्ञानम् ?

विंशत्यादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । यथा
सहस्रादिषु ।

तद्यथा—सहस्रम्—अयुतम्—अर्बुदम्—इति, न
चानुगमः क्रियते, भवति चाभिधानम् ॥

(प्रदीपः) तदेवं व्युत्पत्तिपक्षे दृष्टान्त्यभिधायव्युत्पत्ति-
पक्षं निर्दोषमाश्रित्यारम्भं प्रत्याख्यानानुनाह—अनारम्भो
येति । चाशब्दकार्यार्थः । सहस्रादिवदव्युत्पन्ना एव विंशत्या-
दयः ‘अर्थवदधातु-’ इति लब्धप्रातिपदिकसंज्ञा अर्थवत्सूत्रे-
णानुज्ञातसाधिमानं सख्यायां सख्येये च प्रयोगभेदेनाक्षेप-
वदनेकार्थतया स्वभावतो वर्तमाना रुढिशब्दत्वाच्च नियतलि-
ङ्गसंख्या, यथा आपोदारा इति भावः ॥

(उद्योतः) व्युत्पत्तिपक्षस्य दृष्टान्तादित्यर्थो वाशब्दो न
व्युत्पत्तेः आह—सहस्रं इति ॥ अर्थवत्सूत्रेणाऽनुज्ञातेति ।
अन्यथा सर्वत्र ‘कृतकित-’ इत्येव सिद्धेऽप्येवम्भं स्पष्टिति
भावः । ‘बहुपदम्’ इत्याद्यर्थं तदानीयवत्त्वात्किमितिमिति कैचित् ।
तत्र । ‘बहुवचनम्’ इति न्यातेनैव निरतिशयाशयः ॥ स्वभावतः
द्रव्यस्यैव व्याख्या—रुढिशब्दत्वाच्चेति । नो हेतुः । अनेन
योगनिरपेक्षभेदानेकाधेयसंख्यसंख्यं, न त्विदं नियतलिङ्गत्वे हेतुः,
सादृशानामपि पञ्चादीनामनेकलिङ्गवदर्थेनाह । नियतलिङ्गत्वं तु
स्वभावतो दृष्टान्तमात्रेणैव शोध्यम् ॥ भाष्ये—न चाऽनुगम
इति । प्रकृतिप्रत्ययवोरित्यर्थः ॥ भवति चाभिधानमिति ।
अर्थसेति भावः ॥

(सहस्रादिपञ्चाक्षेपसमाधानभाष्यम्)

यथा सहस्रादिष्वित्युच्यते,

अथ सहस्रादिष्वपि कथं भवितव्यम्—सहस्रं
गवाम् । सहस्रं गावः । सहस्रगवम् । गोसह-
स्रमिति ।

यावताऽनापि संदेहः, नास्त्या कर्तव्या यत्रानु-
गमः क्रियते ॥

(प्रदीपः) इदानीं भाष्यकार आरम्भ समर्थयमान आह—
यथेति । अयमर्थः—सहस्रादयः परस्परानन्यतात्वेकार्था-
भिधानिनो मिषाद्यु जातिषु रुढशब्दा एव न तु यौषिका ।
विंशत्यादयः सहस्रादयश्च शुक्लादिषु शुपिनि यौगिका एव ।
॥ हि सख्यानिरपेक्षा. संख्येयमिदमेते प्रत्याययन्ति येनैव

रुद्विशब्दत्वमुच्येत ॥ अत्रापि संदेह इति । क एषां
मुत्तरोर्थः, को वा 'सोऽयम्' इति संवन्धादोपचारिक इति
संदेहः ॥ नास्येति । अनुगमो हि दोषाय । अशक्यो
वाऽऽनन्त्यात्सर्वदशानुगमः । न त्वनुगम एव स्वप्रज्ञापराधा-
दशक्यार्थविशेषनिश्चयत्वादोपत्तेनोद्भावनीय इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु स्वभावत एवानेकार्थत्वात् 'कथं भवि-
स्यम्' इति प्रश्नाऽनुपपत्तिरत आह—अयमप्येति ॥ शुद्धादिव-
दिति । 'गुणवचनेभ्यो मत्तुपो ऋगिष्टः' इति शांतिरस्येदम् ॥ न
हि सगुयेति । किन्तु सगुणपरात्कसगुणेनोपनयना एवेति
भाषः ॥ रुद्विशब्दत्वमुच्येतेति । शुद्धादीनां योगिकत्वं वदया
भारतिकहृदेव बहुमतमुचितमिति भावः ॥ ननु स्वभावत उभयत्रापि
द्वयेः सन्देहानुपपत्तिरत आह—क एषामिति ॥ सोऽयमिति
सम्बन्धादिति । सोऽयम्—अस्मास्तीति सम्बन्धेनोत्पन्नस्य मतोलोपा-
दिलम्बोपसक्तिरित्यर्थः । यदा 'गुणवचनेभ्यः' इत्येतत्प्रत्यासत्तयान्ती-
त्येदम् ॥ दोषायेति । अनुगममन्तरेण मन्दबुद्धीनामनुगमहासम्भ-
वादिति भावः ॥ वस्तुतो न सोऽप्याकार्यस्य दोष इत्याह—अशक्यो
येति ॥ अनुगमस्तु सर्वथा नाकार्यस्य दोषायेत्याह—नृत्थिति ।
अनुगमविषयेषु विशत्यादिभ्योविशेषानिश्चयः स्वप्रज्ञाऽपराधः, न
तु तत्र एप्रकृदपराध इति भावः ॥ अशक्यार्थविशेषनिश्चयत्वा-
दिति । वस्तुनीदेवसंप्रत्ययः ॥ दोषायेतेति । अयमाकार्यदोषात्तेन
सर्वथा नोद्भावनीय इत्यर्थः ॥

(विशत्यादीनां समुदायबोधकत्वस्वीकारेण

धार्तिकाक्षिसदोषवारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—विशत्यादयो दशदर्थं चेत्—समा-
स्यचनानुपपत्तिः, परिमाणानि चेत्—पुनः स्थायं
प्रत्ययविधानम्, पृथग्वचनविधिश्चेति ।

नैप दोषः ।

समुदाये विशत्यादयो भविष्यन्ति ।

किं यत्कथमेतत् ?

न हि ।

कथमनुच्यमानं गन्त्यते ?

सह इति वर्तते, सहः समूहः समुदाय इत्य-
नर्थान्तरम् ॥

(प्रवीणः) समुदाय इति । 'अस्य' इति प्रत्ययार्थस्यानु-
वर्तनात्समुदायः परिमाणौ प्रत्ययार्थत्वेनाधीर्यते, न तु मिथ्यानि
द्रव्याणीत्यर्थः ॥ किं यत्कथमिति । अत्येकानुवर्तनात्परि-
माणमाने प्रत्ययो लभ्यते, न ॥ तद्विशेष इति मत्वा प्रश्नः ॥
संघ इति वर्तते इति । पूर्वस्येदं रुद्विशब्दस्यापि सभ-
शब्दस्यैव स्वरित्वादिहासुदृष्टिः ॥ ननु प्राणिसमूहः सघः,
तत्तत्र वृक्षाणां विशतिरिति न प्राप्नोतीत्याह—संघः समूह
इति । सामान्येन प्राणिनामप्राणिना समुदायः सघ इत्यर्थः ॥

ननु चोक्तं 'परिमाणानि चेत् पुनः स्थायं प्रत्ययविधानम्'
इति । नैप दोषः । द्रव्यसंघयोर्दशतोः सधे प्रत्ययो निपात्यते,

न तु द्रव्यसंघे । इह द्रव्याणां द्रव्यसंघस्य दशतो दशत्वस्य
न पारमार्थिको भेदो नास्ति, केवलं बुद्ध्या परिरूप्यते । बुद्धि-
व्यवस्थापितार्थनिबन्धनात् शब्दा बुद्धिमेवाव्याकारामुपजन-
यन्तोऽशालपि वास्तवे भेदे भेदमवगमयन्ति ॥

(उद्घोतः) ननु मिथ्यानीति । एवञ्च सद्भूतत्वादेकवचनं,
सामानाधिकरण्यनिबन्धनद्विगुणसमाश्रयपञ्च इति भावः ॥ सामा-
न्येनेति । 'संघोर्द्ध' इति निपातनरत्नरत्नमेतत् ॥ ननु चोक्त-
मिति । अन्यथा 'विशतिर्गोसहः' इति प्राप्नोति, 'विशकः' इति
चेत्यत इति भावः ॥ द्रव्यसंघयोरिति । दशच्छब्दो दशसहया-
परिच्छिन्नद्रव्यसंघे इति भावः ॥ न तु द्रव्यसंघे इति । तत्र
दशतोः संघस्य विशतिरुद्देशनामिधानात् गोसंघे पिबन्ति दश-
संघद्रव्यात्मिका विशतिः परिमाणमस्येत्यर्थे 'विशको गोसंघः' इति
मन्यन्ति, 'विशतिर्गोसहः' इति च न । गवां विशतिर्गोविशतिरिति
च सिध्यतीति भावः ॥

नन्वेवमपि दशतोः सद्भूत दशगो गुणिनी, न गवाः । तेन दशगो-
विशतिरिति प्राप्नोति, गवां विशतिरिति च न सिध्यत्यत आह—
इहेति । यत्रञ्च गवां दशगोश्च तारिकमेवामावादात्सहस्रमपि प्रति
गवां गुणत्वमुपपद्यते, स्वमिच्छाप्रभावात् दशसहस्रां विशतिर्न विद्ध्य-
त्यत, तत्र एव च सामानाधिकरण्यमपि—विशतिर्गो इतीति भावः ॥

नन्वेवमपि भेदाभावात्सहस्रगुणपुनरेतत् आह—केवलं बुध्येति ॥
बुद्धिद्रव्यवस्थापितेत्यादि । बुद्धिपरिकल्पितार्थमिधानात् एव शब्दा
न तु वाद्यान्विभाषिण इति नञ्प्रत्याया शक्त्यादे निरूपितम् ॥

(विशत्यादीनां गुणवचनत्वबोधकभाष्यम्)

त एते विशत्यादयः समुदाये सन्तो भावयचना
भवन्ति, भावयचनाः सन्तो गुणवचना भवन्ति,
गुणवचनाः सन्तोऽविशिष्टा भवन्त्यन्यैर्गुणवचनैः ॥

(प्रवीणः) त एत इति । निपातनसामर्थ्याद्विशिष्टे दाशते
सधे वर्तमाना भाववचना भवन्ति । भावशब्देनान धर्ममात्र-
मुच्यते । भाव इव भावः । यथा पाकादिभावः पराश्रयः, एव-
मन्योऽपि धर्मः पराश्रयत्वाद् भावः ॥ गुणवचना इति ।
गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः, गुणमुक्त्वा द्रव्यमभिधत्तीत्यर्थः ॥
अन्यैरिति । शुद्धादिभिर्भववचनैस्तुल्या इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) प्रकृतान्तरेणापि 'विशतिर्गोः' इति सामाना-
धिकरण्यप्रयोगोपपादनायाह—माथ्ये—त एत इति ॥ विशिष्टे
दाशते इति । दशदशात्मके इत्यर्थः ॥ नन्वेव न धात्वर्थ-
रूपभाववचना अत्र आह—भावशब्देनेति । वस्तुत एते किराक्या
एव, एतद्विस्मयलक्षणस्य, धकदेदशसम्बल्लक्षणस्य वा समूहस्य
बन्धनकिराक्यात्वात्, वादशाश्च सन्तो गुणवचनास्तत्तदशा भवन्ति ॥
तत्तदादश्यमेवाह—तत्तदशाः सन्तोऽन्यैर्गुणवचनैर्विशिष्टा
अविलक्षण इति । अत एव 'शतसहस्रादी पक्षोसमाप्तः' इति परे ॥
गुणोक्तवत्तुल्यात्वेऽपि नेष्टसिद्धिरत आह—शुद्धादिभिरिति ॥

(गुणानां गुणिविशेषकत्वबोधकभाष्यम्)

अन्येषु च गुणवचनेषु कदाचिद्गुणी गुणि-

विशेषको भवति, तद्यथा—शुक्लः पट इति ॥

(प्रदीपः) गुणिविशेषक इति । भाष्यकारवचनात् 'कतरि च' इति अनित्यः पटोत्तमासन्निवेशः, शेषपट्टा वा समासः । अथ वा गुणिर्न विशिष्टोति, कर्मण्यण् । ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः ॥ पटः शुक्ल इति । गुणगुणिनोरव्यतिरेकविषयत्वा मनुज्योपाद्रा सामानाधिकरण्यम् । एवं विशालादीनामपि द्रव्येण सामानाधिकरण्यम् ॥

(उद्योतः) नन्वप पटोत्तमासन्निवेशः प्रामोतीत्यत आह—
भाष्येति ॥

(गुणिना गुणव्यपदेशदशकभाष्यम्)

कदाचिद्गुणिना गुणो व्यपदिश्यते, तद्यथा—
पटस्य शुक्ल इति ॥

(प्रदीपः) कदाचिदिति । आधारांतरव्यवच्छेदायो-
पजातव्यतिरेकेण गुणिना गुणो विशेष्यते—पटस्य शुक्लः, न
शङ्कादिरत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु मेदकल्पने किं बीजमत आह—आधारा-
न्तरेति ॥

(आक्षेपपरिहारदशकभाष्यम्)

तद्यदा तावदुच्यते—विशालादयो दशदर्थं चेत्-
समासवचनानुपपत्तिरिति, सामानाधिकरण्यं तदा
गुणगुणिनोः ।

यचनपरिहारस्तिष्ठतु तावत् ।

परिमाणिनि चेत्युनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति,
संहनने वृत्तः संहनने वर्तियते, संख्यासंहनने
वृत्तो द्रव्यसंहनने वर्तियते ॥

अथ पटो तदा गुणिना गुणो विशेष्यते ॥

(प्रदीपः) दशदर्थं चेदिति । अस्मिन् पक्षे यो दोषः
स पक्षान्तराश्रयेण परिहृत्यत इत्यर्थः ॥ यचनपरिहार इति ।
समुदायाभिधाने यचनदोषो नावतुति । सामानाधिकरण्ये
त्यतएव, य च परतः परिहरियते ॥ स्तिष्ठत्विति ।
परत्वाद्द्रव्यमात्रत्वात् ॥ संहनन इति । संघः—संहननम्,
तत्र दशतोः संघे वृत्तो विशतिश्चन्दे गवादिद्रव्यसंघेपरिमाणिनि,
प्रत्ययमुत्पादयिष्यतीत्यर्थः । विशतिः परिमाणस्य गोसंघस्य
विशयो गोसंघ इति ॥ वर्तियते इति । परार्थाभिधानं वृत्ति-
विशिता, न तु विशतिश्चन्दः कदाचिदपि गोसंघे वर्तते ॥
गुणिनेति । गवादिनेत्यर्थः ॥ ननु दशतस्य संघस्य गवादि-
गुणो न भवति, दशतो हि तस्य गुणिनी । येष दोषः । यदा
दशतोय ताविकभेदामावाद् गवामपि शुभित्वात् । तत्राप्य-
निचारार्हं दशता विशतिर्न विशेष्यते—दशतोविशतिः—इति ।

गोभित्त्वद्वादिन्यावृत्तये विशेष्यते—गवां विशतिरिति । यथा
'पटस्य शौक्ल्यम्' इति पटेन 'शङ्कादिन्यावृत्तये शौक्ल्यं विरो-
ध्यते, न तु शुक्लेन गुणेन स्वसमवेतं गुणसामान्यं—शुक्लस्य
शौक्ल्यमिति, व्यभिचारामावाद् ॥

(उद्योतः) भाष्ये—तद्यदा तावदिति । दशदर्थं मिधा-
यिनो 'द्वि'शब्दात्स्वार्थे प्रत्यय इति पक्षे यदुपगम्यते 'दशदर्थं
चेत्' इत्यादिना,—तस्मिन् पक्षे तद्वर्णनं न भवति, यतस्तदा गुण-
गुणिनोः सामानाधिकरण्यमिति भाष्याश्रयार्थः । तदाह—यो दोष
इति । समासानुपपत्तिरूप इत्यर्थः ॥ पक्षान्तरेति । पूर्वं दाशतो
सङ्घे वृत्ति समुदायसमुदायिनोश्चाभेदमाश्रित्य परिहृतम्, इदानीं
तु दशदर्थं यत्र वृत्ति गुणगुणिनोरिव समूहसमूहिनोः सामानाधि-
कण्यमाश्रित्य परिहृत्यते इत्यर्थः ॥ तद्वत्त्वेन—यदा भेदविषय-
तदा गवां विशतिरिति वैयर्थिकरण्यमिति सूचितम् ॥ दशतोः
सङ्घे इति । दशसमुदाययोः सङ्घे इत्यर्थः ॥ भाष्ये—संहनने
वर्तियते इति । संहनने द्रव्यसङ्घे स्वप्रकृतिकप्रत्ययवर्तितं वृत्त्यन्तर
प्राप्यत इत्यर्थः ॥ तदाह—परार्थेति । भाष्ये—सङ्ख्यासंहनने
इति । सहायारूपे समुदाये वृत्त इत्यर्थः ॥ कदाचिदपीति । अत
एव 'विशतिर्गोसङ्घः' इति न ॥

भाष्ये—गुणो विशेष्यते इति । भेदेनेत्यर्थः ॥ नन्विति । एवञ्च
दशतोर्विशतिरिति प्रामोतीति भावः ॥ गवां गोसङ्घेन दशतस्य
दशत्वेन न पारमार्थिको भेदः, किन्तु शुद्धिकल्पित इति न दोष
इत्याक्षयेनाह—गवां दशतोभेति । गवामपि दशतसङ्घं प्रति गुणि-
त्वादित्यर्थः । न शुक्लेन गुणेनेति । स्वाश्रयद्वारेत्यर्थः ॥

(यचनदोषपरिहारभाष्यम्)

यचनपरिहार उभयोरेवम् ।

उभयोरपि पक्षयोरेवं कृत्या यचनपरिहारः—

(प्रदीपः) यचनपरिहार उभयोरिति । समुदाया-
भिधाने गुण्यभिधाने चेत्यर्थः । तत्र समुदायाभिधाने तस्य-
कत्वात्सिद्धमेकवचनमिति सामर्थ्यात् परिहृत एव यचनदोषः ।
सामानाधिकरण्ये ॥ परिहार उच्यते इति भावः ॥

(उद्योतः) समुदायेति । बगद्वयसमुदायेत्यर्थः ॥ गुण्य-
भिधाने चेत्यर्थः । तादृशसङ्घगुण्यद्रव्याभिधाने चेत्यर्थः । तादृश-
सङ्घ एव विशतित्वमिति गोष्यम् । एवं व्यादिसङ्घ एव शिवादि-
मिलाहः ॥

(विशालादीनां गुणयचनत्वसाधने आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि—इमे विशालादयो गुणयचनाः स्युः,
सचर्मभिरन्येगुणयचनैर्भवितव्यम् ।

अन्ये च गुणयचना द्रव्यस्य लिङ्गसङ्गणे अनु-
वर्तन्ते, तद्यथा—शुक्लं धर्मम्, शुक्लं शास्त्री, शुक्लं
कम्पलः, शुक्लो कम्पली, शुक्लाः कम्पला इति ।

यदसौ द्रव्यं धितो गुणस्तस्य यत्किञ्च वचनं च तद्गुणस्यापि भवति ॥

(विशालादीनां गुणवचनानां लिङ्गसंख्याऽननुवर्तनेन दोषाभासोपेक्षमाप्यम्)

विंशत्यादयः पुनर्नानुवर्तन्ते ।

अन्येऽपि वै गुणवचना नावश्यं द्रव्यस्य लिङ्गसंख्ये अनुवर्तन्ते, तद्यथा—गावो धनम् । पुत्रा अपत्यम् । इन्द्राग्नी देवता । विश्वेदेवा देवता । यावन्तस्ते तां पाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणा समृद्ध्या इति ॥

(प्रदीपः) तं वचनदोषं 'यदि तर्हि' इत्यनुभाष्य परिहृति—विंशत्यादयः पुनरिति । प्राक् शतातोषां क्रीडिष्यादेकवचनान्तत्वात्, शतस्य नपुंसकत्वादेकवचनान्तत्वाच्चेति भावः । विंशती-विंशतयः घाते-शतानि-इति तु प्रचयविवक्षाया-मेकशेषो भवति ॥ गावो धनमिति । घनादीनां साक्षाद्भूत्वाद्देवत्वाद् क्रियायां पारतन्त्र्याय गुणत्वम् । यथा शुक्रमित्युक्ते 'किं तद्' इति नित्यं द्रव्यमाकाङ्क्षति । शुक्रं च वलमिति द्रव्यस्य नेदकम् । शुक्रमानयेति क्रियायां द्रव्यपरतन्त्रं, द्रव्यानयनमन्तरेण गुणानयनानसंभवात्-इति शेषत्वम् गुणः । एवं धनमित्युक्ते 'किं तद्' इति गवाकाङ्क्षा इति । गावो धनमिति गवा प्रीति-हेतुत्वायगमादेदकम् । धनमानयेत्युक्ते गवादिद्रव्यमानयनात् क्रियायां पारतन्त्र्यमिति धनं गुणः ॥

(उद्घोषः) यदि तर्हीत्यनुभाष्येति । 'यदि तर्हीत्यादि तद्गुणस्यापि भवति' इत्यन्तेन ग्रन्थेनानुपेक्षार्थः ॥ विशालादयो गुणवचना इत्यस्य—तत्सदृशा इत्यर्थः ॥ प्रचयविवक्षायामिति । समुदायभेदादिवक्ष्यामितीत्यर्थः ॥ विशालादिभिरुदनुवृत्तिं दृष्टान्तसिद्ध-उत्पत्त्योपपादयितुमाह—भाष्ये-अन्येऽपि वै गुणेत्यादि ॥ ननु घनादीनां द्रव्यवचनत्वात्कथं गुणवचनत्वमत आह—घनादीना-मिति ॥ हेतुनयमपि दृष्टान्ते उपपादनपूर्वं प्रकृते उपपादयति—यथेत्यादि ॥ भेदकमिति । प्रीतिहेतुत्वेनतरेभ्यो भेदकमित्यर्थः ॥

(लिङ्गसंख्याननुवर्तनेहेतुबोधकमाप्यम्)

अथानाननुवृत्तौ हेतुः शक्यो वक्तुम् ?

वाढं शक्यो वक्तुम् ।

कामं तर्ह्युच्यताम् । इह—कदाचिद्गुणः प्राधान्येन विवक्षितो भवति, तद्यथा—पञ्चोडुपशतानि तीर्णानि । पञ्चवध्रोशतानि तीर्णानि । अवैर्युद्धम् । अस्मि-भिर्युद्धमिति । न चास्यो युध्यन्ते, असिगुणाः पुरुषा युध्यन्ते, गुणस्तु खलु प्राधान्येन विवक्षितो भवति ॥

इह तावद्गावो धनमिति, धिनोतेर्धनम्, एको गुणः स च प्राधान्येन विवक्षितः ॥

पुत्रा अपत्यमिति, अपतनादपत्यम्, एको गुणस्तस्य प्राधान्येन विवक्षितः ॥

इन्द्राग्नी देवता—विश्वेदेवा देवता इति, दिवे-रैश्वर्यकर्मणो देवः, तस्मात्स्वार्थे तद्, एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः ।

यावन्तस्ते तां पाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणा समृद्ध्या इति, दक्षतेर्दृष्टिकर्मणो दक्षिणा एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः, तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति ॥

विंशत्यादिपु चाप्येको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः, तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) उडुपशतानीति । अत्र संख्यालक्षणस्य गुणस्य तस्यै प्राधान्यं विवक्षितम्, 'तीर्णानि' इति कर्तरि निष्ठा-विधानात् । तत्त्वतस्तु संख्येयानामुडुपानां द्वयने कर्तृत्वम् । अथ या-उडुपानां करणानामेव कर्तृत्वविवक्षायामिदमुदाहरणम् ॥ अवैरिति । अथवा असयवाधिकरणत्वात्करणत्वाद्योपकारि-त्वात् गुणा अपि सन्तः प्रहारे प्राधान्येन विवक्षिताः, कर्तरि तृतीयाविधानात् ।

धिनोतेर्धनमिति । समुदायस्य प्रीतिहेतुत्वाद्धनत्वम्, न त्वेवैकस्य गोविण्डस्येति धनमेकं गोनिर्विशेष्यते । आधित-सदयाविशेषाद्य गोविण्डा धनं विशेषन्तः समुदायस्य प्रीति-हेतुत्वं प्रत्याययन्तीति गावोऽपि धनसंख्यां गानुवर्तन्ते, गौर्ध-नमित्युक्ते विवक्षितार्थेनव्यमसद् ॥

अपतनादिति । बहूना आपतनहेतुत्वम्, न त्वेवैकस्य । तथा चोच्यते—'वर्मप्रमुदत्वं न त्वेकमुप्रता' इति लोकाश्रय-त्वाद्दिक्ष्यापत्यशब्दो नपुंसकलिङ्ग एव प्रमुच्यते । प्रत्येकं त्वपतनहेतुत्वे विवक्षिते 'पुत्रा' 'अपत्यानि' इति बहुवचनं भवत्येव ।

इन्द्राग्नी देवतेति । संघस्य देवतात्वमेकं हविष्यति-इति द्विवचनाभावः । 'देवते' इत्युच्यमाने प्रत्येकं देवतात्वं प्रतीयेत, ततश्च विकल्पेन देवताकार्यं स्यात् । यथा खादरे बभ्राति पालाशे बभ्रातीति बभ्रातावेकाग्र्यत्वादधिकरणविकल्पः ।

सर्वे ते दक्षिणेति । अत्रापि समुदायस्य दक्षिणात्व-मित्येकवचनम् । 'दक्षिणाः' इति तु बहुवचने दाने विकल्पः स्यात् ।

विंशत्यादिभिरिति । विंशतिसंख्या समुदितद्रव्यसमवा-यिनी, न तु प्रत्येकं शुक्लादिकपरिसमाप्ति द्रव्यगते लिङ्गसंख्ये-

मानुष्यते । पयादयस्तु नित्यं संख्येयवचना इति संख्येयलिङ्गसंख्याऽनुविधायिनः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अथाग्राननुवृत्ताविति । गुणि-
लिङ्गाननुवृत्तावित्यर्थः ॥ उद्द्युपशतानीत्यादि—पञ्चीतत्वरूपः ॥
कर्त्तरि निष्ठेति । पुनरापेक्षं तत्तेरकर्मकभावोति भावः । तत्पे-
क्षं तेषां कर्त्तृत्वात्प्राधान्यमिति तत्पर्यम् ॥ ननु तेषां कारणत्वेन कर्म
कर्त्तृत्वमिति चेन्न, यदा स्वत एव तानि जले लब्धन्ते ततोदाहरण-
त्वमित्याद्यात् । इत एव वाऽस्वरसादाह—अयं, वेति । एवञ्च
कारणत्वेन शुणाननेवोपुपानां प्राधान्यविवक्षेति भावः ॥ कर्त्तरि कृती-
त्येति । कर्त्तृन्तानुपुपानां कियथा नियमेन कर्माकाङ्क्षत्वाच्च तेषा-
मेव कर्त्तृत्वप्रतीतिरिति तत्पर्यम् ॥

समुदायत्वेति । अयमन्नाः—यस्य धर्मस्य धर्मिणा सदाभेदः
प्रतिपाद्यते, स चैतेषु प्रत्येकं परिसमासत्वात् तस्याऽपि धर्मव-
देव भिन्नत्वात् द्विवचनादि । यथा—शुद्धो शुद्धा इति । न
यैवं प्रकृते, भनाकारे भेदाभावाद्द्विवचनाप्रसङ्ग इति ॥ धन-
मैकमिति । भीतिहेतुत्वमेकं समुदाये पथोक्तमित्यर्थः । धन-
रूपभीतिहेतुत्वस्य प्रतिपादादपि तत्त्वादि भावः ॥ भाष्ये—स
च प्राधान्येन विपक्षित इति । एतदेव चास्य प्राधान्यं
यत्तत्संख्यावदेवैव तत्तदाप्रत्यक्षप्रतीतिरिति बोध्यम् । केवल-
धर्मप्रतीतिस्तु नैवेत्यः, अनभिपानादिति 'यथा धनम्' इत्यादि
भाषापरम् । इत्यवचनानामप्येषां गुणवचनसादृशाद्विवचनव्यव-
हारो भाष्ये । सादृश्यं चोपपादितमेव केवलेन । यथा च लोके
यद्धनारिना यो भनकारादीनि कर्तते, स तदपेक्षया प्रधानत्वेन
व्यवहितवते, तद्वदयं प्राधान्येन विवक्षेति भाष्यतात्पर्यम् ॥ यत्तु
प्रत्यक्षपेक्षावच्छेदकेऽयं संख्याऽनवयः, संख्याऽन्यमित्येव च
प्राधान्यमिति, तत्र, तस्मात्प्रत्यक्षपेक्षेन 'प्रत्यक्षवर्जित' इति व्युत्प-
त्तिरित्येवाह ॥ नन्येव गानो भनसंख्यां वृत्तौ मानुष्यत्वेन ह्यत
भाह—आधितेति । प्रत्येकं रियति । अनया रीत्या 'गानो
भनानि' इत्येव अवतीति द्रष्टव्यम् ॥

दक्षिणाधमिति । धर्मपञ्चसमुद्दिहेतुत्वमित्यर्थः । तदुक्तम्—
'दक्षिणा दसुदेः समुद्दिष्टमैवो भृशं समर्द्धयति' इति ॥ विश्वरूपः
इत्यादि । 'कदाचिद्भी, कदाचिद्वि' इत्येवं विकल्पः स्यादित्यर्थः ॥
विगतिसंख्येति । दसुद्वयसमूहरूपेण सेलाह ॥

मानुष्यते इति । 'विगतिगानः' इत्यादयि भावः ॥ नन्येवं
'प्रयः' 'पञ्च' इत्यादयि पक्षवचनादयि, विगतिगानादि
प्रत्यक्षपेक्षेयतात्वात् भाह—पञ्चादयि रियति । क्व दक्षि-
तिगतिगानादिगानोः को विवेकः । समुद्दिष्टद्वयसमवा-
शिवत्वेन यदापि पुनरायाह, 'द्वयेकयोः' इत्यारौ तेषामपि
सोऽप्यवयवपक्षेन दद्यात्वा । एतदवयवमात्रापर्यः—
विगतिगानो दसुद्वयं धर्मोऽस्य यः, धर्मव्यतिरेकेणाह व्यस्ये
कदाचि, एतेषां कदाचि । विगतिगानः कदाचिदेव संख्या
दक्षिणाधमः सितः' इति । कदाचिदेव—सितः' इति ।

यदाऽप्यभेदेन तदापि धर्मगतसंख्यावैशिष्ट्येनैव ततो इत्यप्रतीतिः,
शब्दशक्तिस्वभावात् । यथा—'यानो धनम्' इत्यादौ प्रीतिहेतुत्वगुण-
गतसंख्यावैशिष्ट्येन इत्यप्रतीतिर्धनशब्दात् । इयारु विशेषः—तत्र
कदाचित्स्वगतसंख्यावैशिष्ट्येनापि प्रतीतिः । अन्यगतसंख्यावैशिष्ट्य-
मन्यस्य कथमिति चेत्—आरोपेणेति गृहाण । इयादयस्तु स्वैवाप्य-
संख्याविशिष्टाद्व्यभेदेन तद्वत्संख्याविशिष्टमेव धर्मं प्रतिपादयन्ति,
शब्दशक्तिस्वभावात्—इति न कदाचिदपि तत्रैकवचनम्, नापि विश-
त्यादिभ्यो बहुवचनम् । विंशतिपचये तु बहुवचनमेतिमेव । 'शेकयोः'
इत्यादौ तु विंशतिवदेन धर्मगतसंख्याविशिष्टाद्व्यस्यैव प्रतीतिरिति
द्विवचनम् । एवम्वीतिरीदृशवृत्तिवियेवेति नातिप्रसङ्गः । 'न
आह्वयं हन्यात्' इत्यादौ 'जातनिवचनम्' इत्यादयमेवार्थः—
जातिगतसंख्याऽऽरोपवद्व्यस्यैव प्रतीतिरिति । तद्वत्संख्यारोपस्य
विनिगमनाविरुद्धात्संख्यैकचित्ति सकलव्यतिप्रतीतिः । 'जातिमा-
धान्यविवक्षा' इत्यादयमेवार्थः । तस्मिन्मयं वदति—अथ
याऽन्यतिरेकादिति ॥

(विंशत्यादीनां गुणवचनरूपे आक्षेपभाष्यम्)

अयं तर्हि विंशत्यादिषु भाववचनेषु दोषः—गोविं-
शतिरानीयतामिति, भावानयने चोदिते द्रव्या-
नयनं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) भावानयन इति । न अन्यसिधोवितेऽन्य-
स्यानुष्ठानं युक्तम् । न हि वृष्टे छिन्नीत्युक्ते कथिहृषिर्न
छिन्नीति भावः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—भाववचनेष्विति । वैयधिकरण्ये
रूपः ॥

(दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं समाधानभाष्यम्)

नैव दोषः ।

इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अथेह—गौरनयन्योऽजो-
ऽजीयोमीय इति कथमाहुतौ चोदितायां द्रव्ये आ-
रम्भणाद्यस्मन्प्रोक्षणविशालनादीनि क्रियन्ते इति ।
असंभवात् ।

आहृतायाद्व्यभेदादीनां संमयो नास्तीति कृत्या
आहृतिसाधुरिते द्रव्ये आरम्भणादीनि क्रियन्ते ।
इदमप्येवंजातीयकमेव । असंभवाद्भावायनयनस्य
द्रव्यानयनं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) इदं तावदिति । अन्यसिधोवितेऽन्य-
त्रापि तद्व्यभिचारिणि कार्यं दस्यत इति अथा प्रयः ॥ अस्म-
भवादिति । आहृती साह्यः कार्योपगमपक्षपाद इत्येव
कार्यानि क्रियन्त इत्यर्थः । येषां तावच्चिरिषा जातिसेवामेत-
देव जातौ कार्यं चोद्यमानं इत्यभिययमेवोपदिष्टे । यथा
च 'वामिमानय' इति चोदिसे मानुषीयक्यादयोऽतिगतमपि
पादमानीयते, तथा जातिचोदनायां इत्येव सिद्धमिति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—आकृतौ चोदितायामिति । आकृति-
रेव नृत्वा सेव तज्जन्यवोपनिषयेति मग इदम् ॥ तद्व्यभिचारि-
णीति । अनेनातिप्रसङ्गनिरासः ॥ अन्वयविचारश्च शक्तिप्रदे निवनेन
मिषयनया बोध्यः, तत्परोऽपि 'भोगोपदन्तव्यः' इत्येव शक्तिप्रदात् ।
तदुक्त भाष्ये—आकृतिसहचरित इति ॥ व्यतिरेकेति । व्यति-
रेकेत्यर्थः ॥ तेषामेतदेवेति । एतदेव समाधानमित्यर्थः ॥ तदे-
वाह—जातौ कार्यमित्यादिना । असम्भावदिति यावः ॥

(प्रकरान्तरेण समाधानमाप्त्यम्)

अथ वा अव्यतिरेकात् ॥

(प्रदीपः) अव्यतिरेकादिति । जातितद्गतोर्गुणगुणि-
नोक्त तात्त्विकमेवामावाद् द्वयमेव तेन द्वारेण ताभु तासु
क्रियासु चोच्यत इत्यर्थः । सहस्यदपसु प्रपोदरादिवादानुशास-
साधिमानः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—अव्यतिरेकादिति । एवञ्च सामाना-
धिकरण्यमपि मनुष्योप विनयेत्यादि च्यनितम् ॥ नन्वेवं सहस्रा-
दीनामननुगमोऽन आह—प्रपोदरादिवादादिति । केषाञ्चिद्भ्रष्टं
प्रदाहरणमात्रमित्याहुः ॥

(८६१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ३५)

१९४६ छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ५।१।६४॥

(८९२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ३६)

१९५८ पन्थो ण नित्यम् ॥ ५।१।७६ ॥

(गम्ययाधिकरणम्)

(५६५३ सूत्रद्वयेऽपि नित्यग्रहणाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ छेदादिपथिभ्यो विग्रहदर्शना-
न्नित्यग्रहणानर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छेदादिपथिभ्यो नित्यग्रहणमनर्थ-
कम् ।

किं कारणम् ?
विग्रहदर्शनात् । विग्रहो दृश्यते—छेदमर्हति,
पन्थानं गच्छतीति ॥

(प्रदीपः) छेदादिपथिभ्य इति । नित्यग्रहणं प्रत्यया-
न्तरनिवृत्त्यर्थं तावदिह न भवति, तस्याप्राप्तत्वात् । यथा
'एकगोपुर्वाङ्गम् नित्यम्' इत्यत्र नित्यग्रहणं मनुष्मिन्वृत्त्यर्थम् ।
तथा हि—'छेदादिभ्यः' इति उक्तिर्धीयते, न चैतेभ्यः प्रत्ययान्तर-
सङ्गः । पथिशब्दात् एकप्रत्ययो विधानसामर्थ्याद्भवत्येव, प्रत्ययान्-
तरस्य तु प्रसङ्गमात्रः । नापि तद्विपर्यायं नित्यग्रहणम् । यथा
'त्रैमन्त्रित्वम्' इति मन्त्रप्रत्ययान्तरं न्यूनप्रयोगनिवारणफलं नित्य-
ग्रहणम्, छेदादीनामन्यत्र प्रयोगशेखत्वात् । नापि प्रत्ययार्थ-
विशेषणम्, नित्यं छेदमर्हतीत्यस्यार्थस्यासम्भवात् । न हि
कश्चित्पदार्थो नित्यं छेदमर्हति, योऽपि वेत्तासिद्धिर्दिष्टः प्र-
वृत्तिः सोऽपि न नित्यं छेदमर्हति, कालान्तरे तस्य छेदप्रवृत्तत्वात् ।

नित्यं पन्थानं गच्छतीति गद्यपद्यः सम्भवति तथापि नात्रै-
वायं पान्यसन्दस्य प्रयोग इत्यते, कदाचिद्वृत्त्यपि प्रयोगात् ।
वाच्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं स्यात् । यथा—'नित्यं' क्रीडाजीवि-
नयोः' इति । एतदप्यप्रयोजनम्, शिष्टप्रयोगे वाच्यस्य दर्शनात् ॥

(उद्घोषः) अन्याथत्वमाशङ्क्य नित्यग्रहणस्य निराचष्टे—
नित्यग्रहणमित्यादिना । यथा 'एकगोपुर्वाङ्गम्' इत्यत्र नित्यग्रहणं
मनुष्मिन्वृत्त्यर्थं, तदेव न भवति,—कुतः,—तस्याप्राप्तत्वादित्य-
न्ययः ॥ अप्राप्तिरेवोपपादयति—तथा हीति । विधानसामर्थ्या-
दिति । अन्यथा 'पथः पन्थ' इति व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ प्रत्य-
यान्तरस्येति । कना वायादिति भावः ॥ इष्ट्यादिति । अत एव
छेदादिपथितिसम्प्रश्रयशब्दस्य त्रिभिर्निमित्तप्रगतिद्वये स्वतन्त्रप्रयोगः ॥
वाच्यस्य दर्शनादिति । न च 'नित्यं' कौटिल्ये 'गती' इत्यत्र यथा-
ऽन्यन्तरनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं वृत्तिमते, तदेवापि स्यादिति वाच्यम् ।
अन्यन्तरेऽपि छेदादिभ्य आह्वयप्रत्ययेऽदिति बोध्यम् ॥ ननु 'नित्यं'
विकार उत्पद्यते' इत्येव लभ्यते न तु तेन वाच्यनिवृत्तिरत आह—
नित्यं प्रत्ययेति । बाह्यत्वभावादेव विकारस्य नित्यत्वे लभ्ये
नित्यनिवृत्तिरुच्येति भावः ॥

(नित्यग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

विकारार्थं तर्हिदं नित्यग्रहणं क्रियते, विकारेण
विग्रहो मा भूदिति ।

विराग विरक्तं च । पन्थो ण नित्यमिति ॥

(प्रदीपः) विकारेणेति । नित्यग्रहणं विकारेण सम्भ-
ध्यते । विरक्तादेशः पन्थादेशश्च नित्यं प्रत्ययविषयो भवतः, न
तु ताभ्यां वाक्यं कर्तव्यमित्यर्थः । अन्यथा तयोः साधुत्वं सर्व-
विषयमित्याशङ्क्येत, प्रत्ययविधानं त्वन्वाचीयमानं विहायतेति
भावः ॥

(उद्घोषः) ननु प्रत्ययसन्निवेशादिशब्दात्कर्म सर्वविषयं
साधुत्वमत आह—अन्वाचीयमात्रमिति ॥

(५६५३ नित्यग्रहणवैकल्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विकारार्थमिति चेदकडादि-
भिस्तुल्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विकारार्थमिति चेदकडादिभिस्तु-
ल्यमेतत् । यथाऽकडादिभिर्विकारैर्विग्रहो न भव-
ति, एवमाभ्यामपि न भविष्यति ।

(प्रदीपः) अकडादिभिरिति । 'धृषातुरश्च' 'कल्या-
ण्यादीनामिनह' 'परस्त्री परां च' इति प्रत्ययसन्निवेशेन विधी-
यमानानामादेशानां तदभावे प्रसङ्ग एव नास्तीति नार्थो विका-
रेण वाक्यनिषेधार्थेन नित्यग्रहणेन ॥

(उद्घोषः) विकारेण वाच्येति । विकारेण प्राप्तस्य
वाक्यस्य निषेधार्थेनेत्यर्थः ॥

(सन्निवेशादिशब्दान्येन नित्यग्रहणवैकल्यबोधकभाष्यम्)
किं पुनरिहाकर्तव्यं नित्यग्रहणं क्रियते, आहो-
स्तिद्वयत्र कर्तव्यं न क्रियते ?

इहाकर्तव्यं क्रियते ।

एष एव न्यायो यदुत-संनियोगशिष्टानामन्य-
तरापाये उभयोरप्यभावः । तद्यथा—देवदत्तयज्ञ-
दत्ताभ्यामिदं कर्तव्यमिति देवदत्तापाये यज्ञदत्तो-
ऽपि न करोति ॥

(प्रदीपः) संनियोगशिष्टानामिति । विशिष्टप्रयोग-
सिद्धये ययोरेकस्मिन् विषये विधित्तयोस्तद्विषयादन्वयैकसा-
म्ययोगे परोऽपि न प्रयुज्यते । यथा 'श्रुतः श्रु च' इति श्रुत-
क्रियोगेन विधीयमानस्य श्रुभावस्य विषयान्तरे प्रयोगाभावः ।
अस्यैव न्यायसिद्धस्यार्थस्य 'वित्त्वकादिभ्यश्छस्य लुक्' इत्यत्र
लिङ्गं वक्ष्यते ॥ इदं कर्तव्यमिति । धर्मनिर्णयादिकं । तत्र
ह्येकस्य सन्देहसन्नेवादनधिकारः ॥

(उद्द्योतः) अकटादिभित्तुल्यमित्यनेन किमकटादियु-
क्तमन्यताऽऽनाद्यते, किं वा तद्विहाकर्तव्यतोभ्यते इति पृच्छति
भाष्ये—किं पुनरिति । सन्नियोगशिष्टं सह विधानमित्याह—
विशिष्टेति ॥ सन्नियोगपरदाधः—एकस्मिन् विषये इति । अनु-
भाष्या कर्तव्यत्वेन नोदितस्याऽपि भारवहनादेरेकेनापि शक्तेन करणं
भवतीत्यत्र आह—धर्मेति । यत् 'नित्यग्रहणं धीनः पुन्यार्थकं छिन्न-
भक्तो वैतासदिश्वोदाहरणम्' इति वृत्तिकृतः, एवमप्यविशदम् ।
यत् च 'छेदादिभ्यः—' इत्यपि व्यर्थमेवेति 'छेदादिभ्यो नित्यम्'
इति सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानं बोध्यम् ॥

(८६३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ३०)

१९५३ यज्ञत्विग्भ्यां घखजौ ॥ ५।१।७१ ॥

(यज्ञप्रत्यययाधिकरणम्)

(५६५५ उपसङ्गयानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यज्ञत्विग्भ्यां तत्कर्माहंतीत्युप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यज्ञत्विग्भ्यां तत्कर्माहंतीत्युपसंख्यानं
कर्तव्यम् ।

यज्ञकर्माहंतीति यज्ञियो देशः ।

यज्ञत्विग्भ्यामहंतीत्यात्विजीनं ब्राह्मणकुलमिति ॥

(प्रदीपः) तत्कर्माहंतीति । ननु इतिविषये यज्ञार्थ-
व्यापारे यज्ञशब्दस्य वृत्त्या सिद्धः सूत्रेणैव प्रत्ययः न यथा—यज्ञ-
नादनृतेर्यद्विश्वान्दाव् उग्रा भवति—मार्दविक इति । नैतद्वत्ति ।
तत्र हि गौणार्थेतिभ्य एव प्रत्यय इष्यते, न तु मुख्यार्थेति-
भ्यः । तत्पक्षे गौणमुख्यपरिभाष्य तत्र नाश्रीयते । इह तु यद्य यज्ञ-
महंति यद्य तत्कर्माहंति तयोरेपि प्रत्यय इष्यते । तत्र मुख्यार्थस-
म्भवे गौणपरिग्रहस्यान्याप्यत्वात्सूत्रेण न सिध्यतीति वार्तिक-
रमः । ननु यो देशो यज्ञकर्माहंति स यज्ञमहंतीति नार्थो
वार्तिकरम्येण । नैतद्वत्ति । यस्य यज्ञोऽधिकारः स यज्ञमहंति ।
अधिकाराद्य कर्तुरर्थेनो विदुषः शास्त्रेणपर्युदलस्य, न तु
देशादेः । तस्य योमत्वाद्यज्ञार्थव्यापारहत्वमुच्यते ॥

(उद्द्योतः) यज्ञार्थेति । यज्ञशब्देन प्रधानज्योतिष्टोमादि-
गौरवरूपः ॥ गौणेति । अग्रतिद्वलमत्र गौणत्वम् ॥ वार्तिकरम्यं
इति । गौणादपि प्रत्ययसिध्यर्थं वार्तिकारम्भ इति भावः ॥ यज्ञोऽ-
धिकार इति । शब्दशक्तिव्यापारान्तरेणैव प्रत्यय इष्यते ॥

(८६४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ३८)

१९५४ पारायणतुरायणचान्द्रायणं

वर्तयति ॥ ५ । १ । ७२ ॥

(उक्तोऽधिकरणम्)

(५६५६ घटयति निर्देशस्यानुपपत्तिबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तद्वर्तयतीत्यनिर्देशस्तत्रा-

दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्वर्तयतीत्यनिर्देशः । अगमको निर्दे-
शोऽनिर्देशः ।

पारायणं को वर्तयति ?

यः परस्य करोति ।

तुरायणं को वर्तयति ?

यश्चरुपुरोडाशान्नियेतयति ।

तत्रादर्शनात् । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते ॥

(प्रदीपः) अनिर्देश इति । इष्टार्थसाधनत्वाभावात्नि-
र्देशकार्याकरणादनिर्ययः ॥ परस्येति । शिष्यस्य ॥ करो-
तीति । उच्चारयति अभ्यापक इत्यर्थः । शिष्यस्तु केवलं
प्रतिपद्यते न तु निष्पादयति, अभ्यापकाधीनत्वान्निष्पत्तिरिति
भावः ॥ तुरायणमिति । यज्ञविशेषमिति न सव्यापारत्वाद्
निष्पादयति । यजमानस्तूर्णीमासा इति भाष्यः ॥

(उद्द्योतः) ननु गुरुकत्वविषये निर्देशस्य गमकादिनि-
र्देश इत्युक्तमत आह—इष्टार्थेति । निर्देशकार्याकरणेऽयं हेतुः ॥
शिष्यस्येति । 'अर्थबोधार्थम्' इति शेषः ॥ प्रतिपद्यते—तदुच्चा-
रितं वक्तुं प्राप्नोति ॥ न तु निष्पादयति—तद्वस्तुविषयव्यापारम्
इति शेषः ॥ यज्ञविशेषमिति । सवत्सरसाधं दक्षयिज्ञेयमित्यर्थः ॥

(५६५७ अन्यत्रप्रत्ययत्वोत्पत्तिरूपबोधबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इत्यज्योश्च दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इत्यज्योश्च प्रत्ययो दृश्यते ।

यः पारायणमधीते स पारायणिक इत्युच्यते ।

यस्तुरायणेन यजते स तौरायणिक इत्युच्यते ॥

(वार्तिकक्षिप्तोपनिवारकं सिद्धान्तमाप्यम्)

यज्ञैवाधीते यश्च परस्य करोति, उभौ तौ वर्त-
यतः ।

यश्च यजते यश्च पुरोडाशान्नियेतयति, उभौ तौ
वर्तयतः ॥

उभयत्र कस्मात् भवति ?

अनभिधानात् ॥

(मदीपः) उभौ ताविति । अन्यतरासिधौ क्रियाया
अनुपादादुभयो कर्तृत्वम् ॥ यद्धेति । यजमानो देवतोद्देशेन
॥ इष्य सजतीति तस्यापि वरायणनिर्देशेन कर्तृत्वम् । तदेवं
भाष्यकारेण यस्यायास स्रष्टु समर्थितम् ॥ अनभिधाना-
दिति । अप्यापके याजके च प्रयोगमावात् ॥

(उद्घोतः) अन्यतरासिधौ भवति । आदित्य आरभ्य
आहन्तादिभिर्देवनाथ्ययन पारायणम् । तथोपाभ्यां निर्देशन इति
भावः ॥

(८१५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ३९)

१९५६ योजनं गच्छति ॥ ५।१।७४ ॥

(५६५८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ योजनं गच्छतीति क्रोशशत-
योजनशतरूपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योजनं गच्छतीत्यत्र क्रोशशतयोजन-
शतरूपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

क्रोशशतं गच्छति-इति-क्रोशशतिकः ।

योजनशतं गच्छति-इति-योजनशतिक इति ॥

(५६५९ अर्धोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ततोऽभिगमनमर्हतीति च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ततोऽभिगमनमर्हतीति च क्रोशशत-
योजनशतरूपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

क्रोशशतान् अभिगमनमर्हति-क्रोशशतिको वि-
शुः । योजनशतान् अभिगमनमर्हति-योजनशतिको
शुः ॥

(८१६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ४०)

१९५९ उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ५।१।७७ ॥

(प्रदीपः) चकार प्रत्ययार्थसमीपे श्रूयमाण प्रत्ययार्थ-
मेव 'गच्छति' इत्येतं समुच्चिनोति । समर्थविभक्तिस्तु तत्रापि
सूत्रोपादा लुतीयैव । तेन वारिपथेन गच्छतीत्यादि पाठे युक्तो
न द्वितीयान्तापाठः । द्वितीयैवापके आक्रान्ते अनाक्रान्ते च
प्रकृत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्, आक्रान्ते एवैष्यते ॥

१ अनेन सूत्रेण गच्छतीत्यर्थे योजनशतस्य लघो विधीयते । प्रथमवार्तिके
न हि क्रोशशतयोजनशतशब्दाभ्यामपि गच्छतीत्यर्थे मल्लयो विधीयते । द्वितीय
वार्तिकेन च पूर्ववार्तिकोक्तप्रमाणं क्रोशशतयोजनशतशब्दाभ्यां 'अभिगमन
मर्हति' इत्यस्मिन् प्रत्ययो विधीयते ॥

२ एतत्सूत्रपटकथकारः 'आहृत' इति प्रत्ययार्थस्य समीपे श्रूयमाण
मल्लयार्थेन पूर्वयोगोपादानं 'गच्छति' इत्यनेन समुच्चय करोति न तु समर्थ

(उद्घोतः) ननु 'गच्छति' इत्यर्थे पूर्वत्र द्वितीयायाः समर्थ-
विभक्तिस्तु सूत्रमत्र 'उत्तरपथेन गच्छति' इत्युक्तमित्यत्र आह-
चकार इति ॥ प्रत्ययार्थमेवेति । न तु समर्थविभक्तियुक्त
वाक्यार्थमित्यर्थः । 'तस्य' स्वाख्यान-इत्यनेन वाक्यार्थपरमपठि-
इति शब्दाभावादिति भावः । 'आक्रान्ते' इत्यादेः 'वशा' इत्यादिः ॥
आशान्त एवैष्यते इति । तादृशस्य वचनताया उक्तवादिति
भावः । वार्धादिपूर्वपदक च प्रकरणात्प्रविशद्वादान्तेन गृह्यते ॥

(५६६० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थल-
क्रान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलका-
न्तारपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

वारिपथेन गच्छति-वारिपथिकः । वारिपथेना-
हृतम्-वारिपथिकम्-वारि ॥

जङ्गल-जङ्गलपथेन गच्छति-जङ्गलपथिकः ।
जङ्गलपथेनाहृतं-जङ्गलपथिकम्-जङ्गल ॥

स्थल-स्थलपथेन गच्छति-स्थलपथिकः ।
स्थलपथेनाहृतं-स्थलपथिकम्-स्थल ।

क्रान्तार-क्रान्तारपथेन गच्छति-क्रान्तारप-
थिकः । क्रान्तारपथेनाहृतं-क्रान्तारपथिकम् ॥

(५६६१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अजपथशङ्कुपथाभ्यां च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अजपथशङ्कुपथाभ्यां चेति धक्तव्यम् ।
अजपथेन गच्छति-अजपथिकः । अजपथेना-
हृतम्-अजपथिकम् । शङ्कुपथेन गच्छति-शङ्कु-
पथिकः । शङ्कुपथेनाहृतं-शङ्कुपथिकम् ॥

(५६६२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ मधुकमरिचयोरण स्थलाद्वक्तव्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) मधुकमरिचयोरण स्थलाद्वक्तव्यः ।
स्थालपथं मधुकम् । स्थालपथं मरिचम् ॥

(प्रदीपः) मधुकमरिचयोरिति । अत्र मुख्यगमना-
सम्भवादाहृत एव च प्रत्ययसिद्ध्यन्ति । अन्ये तु गौणगमना-
श्रयेण गच्छतीत्यत्राप्यर्थे प्रत्ययमाह । प्रत्ययार्थोपाधित्वात्
द्वयोरसन्देहापूर्वाऽन्यतरप्रयोगः ॥

(उद्घोतः) (भाष्ये) स्थलादिति । तत्र प्रतो यः पशुः
वृद्धदन्तादित्यर्थः ॥ गौणगमनेति । अवापिष्ठितस्य रपादिबद्धो-
पगमनसम्भवादित्यर्थः ॥

विषयेऽस्य चय इति धक्तम् ॥

१ द्वितीयापके द्वितीयसमर्थविभक्तिनेन 'आहृत' इत्यनेन विधीयते
इति लघ्वेति ॥

२ मधुकमरिचयोरित्येवमेव गमनात्प्रत्ययवादाह-अत्र युक्त्येति ॥

३ अन्यतरप्रयोग इति । भाष्ये स्थालपथं मधुकम्-स्थालपथं मरिचं
मित्याहृतप्रत्यय दत्त तद्वद्वेदाभित्यस्य ॥

वचन एवास् साधुत्वमवगम्यते, तत्त्व 'पष्टिके' इति वार्तिके
एववचननिर्देशोऽत आह—यद्वचनमिति । यत्र तु प्रयोगवा-
द्व्याऽभिप्रायेण तदिति भावः ॥ 'पष्टिके' इति वार्तिकप्रयोगः
राष्ट्रपरत्वाऽपि साधुः स्वादत आह—लोक इति । अयमन्वेष्यो
यदुद्दिष्टिभिः । यद्वचनसाधु तस्यासाधु प्रतीयत इति केचित् ॥

(५१६६ पष्टिकशब्दमार्थाङ्कणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पष्टिके संज्ञाग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पष्टिके संज्ञाग्रहणं कर्तव्यम् । मुक्ता
अपि हि पष्टिरात्रेण पच्यन्ते तत्र मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) संज्ञाग्रहणमिति । पष्टिरात्रेण पच्यन्ते
इत्यत्रार्थे निपात्यमानस्य धान्यविशेष एव प्रयोगार्थम् ॥

(उद्घोषः) निपात्यमानस्येति । रात्रिशब्दलोपः कप्रत्ययश्च
निपात्यन इत्यर्थः । धान्यविशेषः—ग्रीहयः ॥

(५१६७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

अनभिधानादिति ॥

(प्रदीपः) अनभिधानादिति । लोके स्वार्यं प्रयुज्य-
मानानां शब्दानां साधुत्वमात्रमनेन प्रतिपाद्यते, न त्वर्थे नियोगः
क्रियते ॥

(उद्घोषः) ननु तदर्थं शस्त्रेण विधानात्कथमनभिधानम् ।
अत आह—लोक इति । शिष्टलोकप्रवहारे इत्यर्थः । नियोगः—
अपूर्वविधानम् ॥

(६७० विधिद्वयम् ॥ ५ । १ । २ भा. ३४)

१९७६ तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ५।१।९४ ॥

(ब्रह्मचर्याधिकरणम्)

(प्रदीपः) द्विषेदं सूत्रं व्याख्यायते—तदिति द्वितीया-
समर्थात् कालवाचिनोऽस्येति पक्षार्थे ठम् भवति, ब्रह्मचर्यं चेद्
गम्यते । मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी । तथा—तदिति
प्रथमासमर्थात्कालवाचिनोऽस्येति पक्षार्थे ठम् भवति, यत्तदस्येति
पष्टीनिर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेत्तद्वचति । मासो ब्रह्मचर्यमस्य मासिकं
ब्रह्मचर्यमिति वैक्ये मासस्य प्राधान्यात् प्रथमैव न तु द्वितीया,
तस्याः पष्टीविषये विधानात् ॥

(उद्घोषः) ननु 'तदस्य' इत्यर्थे विधानान्महानास्त्रीनां ब्रह्म-
चर्यमिति विमरोऽसङ्गोऽत आह—द्विषेति ॥ ननु द्वितीयपक्षेऽपि
'मासो ब्रह्मचर्यस्य' इत्यादावसन्तस्ययोगप्रतीतिः 'अत्यन्तसंयोगे' इति
द्वितीया स्वादत आह—तस्या इति । एवञ्च विशेषणादेव द्विती-
याविधिरिति भावः ॥

(५१६८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानास्त्र्या-
दिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानास्त्र्यादिभ्य
उपसंख्यानं कर्तव्यम् । महानास्त्रीनां ब्रह्मचर्यं माहा-
नास्तिकम् । आदित्यव्रतिकम् ॥

(प्रदीपः) महानास्त्र्यादिभ्य इति । ब्रह्मचर्यस्य
प्रत्ययार्थं वात् सामर्थ्यलभ्या पष्टी समर्थविभक्तिः ॥

(उद्घोषः) नन्वेवमपि 'महानास्त्र्योऽस्य ब्रह्मचर्यस्य' इत्येवं
विग्रह उचितोऽत आह—सामर्थ्यलभ्येति । अयं भावः—यत्रेऽपि
द्वितीयपक्षे 'तदस्य' इति व्यर्थं, 'तस्य ब्रह्मचर्यम्' इत्येव सिद्धे । यस्य
मासः सम्बन्धी, तन्मासस्यापि सम्बन्धि भवत्येवेति । एवञ्च तद-
स्येतेनत्तामर्थ्यादावप्यारवानेऽपि सूत्रनात्यर्थं, भाष्यप्रामाण्येन
द्वितीयेऽपीति । एवञ्च द्वितीयव्याख्याने 'तस्य' इत्यस्यान्वयो नैति
तात्पर्यम् ॥

(५१६९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तच्चरतीति च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तच्चरतीति च महानास्त्र्यादिभ्य उप-
संख्यानं कर्तव्यम् । महानास्त्रीश्चरति माहानास्त्रि-
कः । आदित्यव्रतिकः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नैव युक्तो निर्देशस्तच्चरतीति । महानास्त्र्यो ना-
मर्थः, न च ताश्चर्यन्ते, यतं तासां चर्यते ॥

(प्रदीपः) न च ता इति । चरणम्—अनुष्ठानं, तच्च
क्रियाविषयमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैव शेषः ।

साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । महानास्त्रीश्च-
रितं व्रतं महानास्त्र्यो व्रतमिति ॥

(प्रदीपः) महानास्त्र्यो व्रतमिति । लिङ्गचर्ये अणद्-
देश महानास्त्रीश्चर्यो व्रते वर्तते ॥

(उद्घोषः) ननु 'महानास्त्र्यो मनम्' इत्यसङ्गं, तस्य ननु-
सकृत्तेन 'महानाम मनम्' इत्यस्यैवोक्तित्वात् आह—लिङ्गसङ्गये
इति । अत एव महानास्त्रीश्चर्यस्याभावेतुक्तत्वाद् 'मस्यादे'
इति पुनश्च न ॥

(५१७० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अचान्तरदीक्षाभ्यो ङिनिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अचान्तरदीक्षाभ्यो ङिनिर्धेयः ।
अचान्तरदीक्षी, तिलप्रतीति ॥

(प्रदीपः) ङिनेर्ङित्करणमष्टाचत्वारिंशदर्थम् । अन्येषां
'यस्य' इति लोपेन रूपस्य सिद्धत्वात् ॥

(८०२ अतिदेशसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ भा. ४६)
१९७८ तत्र च दीयते कार्यं भववत्

॥ ५ । १ । ९६ ॥

(अतिदेशाधिकरणम्)

(५६०५ कार्यग्रहणक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कार्यग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन
कृतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कार्यग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

तत्र भवेन कृतत्वात् । यद्धि मासे कार्यं मासे
भवं तद्भवति, तत्र 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्येष
सिद्धम् ।

(प्रदीपः) 'दीयते' 'कार्यम्' इत्येतयोरर्थयो कालवाचिभ्यो
भववत् प्रत्यया भवन्तीति सूत्रार्थः । तत्र कार्यस्य भवेऽन्तर्भावो
बाधेवात्र प्रत्ययानां सिद्धिं मत्वाऽऽह—कार्यग्रहणमिति ॥

(उद्घोषः) सूत्रार्थ इति । 'वृत्तिसंमतः' इति शेषः ॥
सिद्धिमिति । 'तत्र भवः' इत्यनेन—इत्यादिः ॥

('दीयते'ग्रहणक्षेपभाष्यम्)

किमिदं भवान् कार्यग्रहणमेव प्रत्याचष्टे, न
पुनर्दीयतेग्रहणमपि ।

ययैव हि यन्मासे कार्यं तन्मासे भवं भवति,
एवं यदपि मासे दीयते तदपि मासे भवं भवति ।
तत्र 'तत्र भवः' इत्येष सिद्धम् ।

न सिध्यति । न तन्मासे दीयते ।

किं तर्हि ?

मासे गते ।

एवं तर्हि—औपत्येपिकमधिकरणं विहास्यते ॥

(प्रदीपः) मासे गते इति । 'मासे दीयते' इति नैया-
ऽधिकरणसप्तमी । किं तर्हि ? 'यस्य च भावेन' इति । 'तत्र
भवः' इत्यत्र वाचिकरणसप्तमी आधिता, 'उपपदविमर्शः कार-
कविमर्शलोप्यसी' इति न्यायात् । इह त्वतिदेशसप्तम्याद्भाव-
रक्षणसप्तमीपरिग्रहः ॥ औपत्येपिकमिति । मासेऽतिक्रान्ते
यदीयते तस्य मास औपत्येपिकमधिकरणमिति 'तत्र भवः' इत्यने-
नैव सिद्धमित्यर्थः । कारकप्रकरणे च गौणस्यापि संज्ञा भवती-
त्युक्तम् ॥

(उद्घोषः) नन्वेवमनेगामि श्रेणे न सिध्यतीत्यत
आह—नैवेति ॥ यस्य च भावेनेति ॥ मासगमनेन दानकिया-
कालो लक्ष्य इति तत्प्राप्तिरिति भावः ॥ कारकविमर्शकिति ।
कारकाधिकारपठितसंज्ञानिनिषाक दि विमर्शः कारकविमर्शकपदे-
नोच्यत इति भावः ॥ औपत्येपिकमिति । उप—समीपे शेषः—

१ तदपि मिति । दीपमानस्य मन्त्रेऽपि व्याख्यातव्यमात्र इत्यस्य तत्रा-

सम्बन्धः । तेन 'बटे गावः' इति वस्तुमीपिकमिदमधिकरणमित्यर्थः ॥
नन्वेव गौण आधारस्तत्र कथं सप्तमीत्यत आह—कारकेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि योगविभागोत्तरकालमिदं पठित-
व्यम्—

'तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः' ।

'तत्र च दीयते' ।

ततः—'कार्यं भववत् कालात्' इति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । प्रत्ययविधयर्ष्य 'दीयते' इत्यु-
पासम्, न स्वतिदेशार्थम् । तेनाग्निष्टोमे दीयते—आग्निष्टोमिकं
भूमिलेखमादि सिद्धम् । केचिदाहुः—दीयमानस्य भवत्वात्
'कृतुयज्ञेभ्यश्च' इति ठक् सिद्ध इति । तदयुक्तम् । 'व्याख्यात-
व्यानामः' इति तत्रानुवर्तनात् । तदेवं कार्यग्रहणमेव वार्तिककृता
प्रत्याख्यातम् ।

'प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानाम्' इति मयनाद् द्वयोर्बोधज-
योर्दीयते—द्वैवाजपेयिकमित्यत्रापि योगविभागाद्वत् भवति ॥

(उद्घोषः) प्रत्ययविधयर्ष्यमिति । यो 'दीयते' इत्यस्या,
नन्तर योग्यः, वाचकमेव । तत्रापि 'यज्ञाख्येभ्यः' इति वचनं इति
भावः ॥ प्रत्याख्यातमिति । ननु तत्र कृतुं योग्यस्याहुत्वादि
कार्यप्राप्त्येव तत्र सप्तमवत्त्वाभावात्तदप्यावश्यकमेव । अत एवा-
न्यभाष्ये उपसंहारे तस्यानुष्ठेयः । 'तत्र भवः' इत्यत्र ॥ भूषाहुः
सत्पार्थक्येऽस्याहुः ॥

योगविभागे कलांतरकस्याह—प्राग्वतेरिति । एवं 'द्वयोर्मा-
सवोर्मेवं द्वैमासिकम्' इत्येतत्सिद्धिः । कार्याशय फलम् । कालाहुत्वा
हु न सिध्यति, 'दिगोर्लुङ्' इत्यस्य प्रसङ्गात् । ननेन प्रत्यये हु न
लुङ्, अनादीयत्वादप्राग्दीयतीत्यत्राहोऽस्याहुः ॥

(८०३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ भा. ४७)

१९७९ व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ ५।१।९७ ॥

(अणप्रत्ययाधिकरणम्)

(५६०६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अणप्रकरणेऽग्निपदादिभ्य

उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणप्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानं
कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) अणप्रकरणं इति । प्रकरणं—प्रस्तावः ॥
अग्निपदादिभ्य इति । आदिशब्दः प्रकारे । तत्र कन्वि-
दयं कृतविदप्रत्ययो भवति । तत्रानुदर्शनमात्रकृतं सादृश्य-
माधीयते ॥

(उद्घोषः) नन्वेवं सर्वत्रापि सर्वेभ्यः प्रत्ययः प्राप्नोतीत्यत

उक्तवत्तात्तदुपसंख्यानमेव न प्रत्ययविदये दीयते इत्यास्तावन्त्येवं इत्यर्थः ॥

आह—आदिशब्द इति ॥ क्वचिदर्थे इति । तत्र भाष्य
एव स्पष्टम् ॥

(अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानस्य स्थूलसम्भवबोधकं भाष्यम्)
शीणीमान्यग्रहणानि—व्युष्टादिभ्योऽण्, सम-
यस्तदस्य प्राप्तम् ऋतोरण् (५।१।१०४, १०५) । प्रयो-
जनम् विशाखापाढादण् मन्थदण्डयोः (१०९, ११०)
इति ।

तत्र न ज्ञायते कतरसिन्नप्रकरणे अग्निपदादिभ्य
उपसंख्यानम् ॥

(उपसंख्यानस्य लक्षणिकभाष्यम्)

अविशेषात्सर्वत्र ।

व्युष्टादिभ्योऽण् भवतीत्युक्त्वाऽग्निपदादिभ्य-
श्चेति वक्तव्यम् । अग्निपदे दीयते कार्यं वा—आग्नि-
पदम्, पैलुमूलम् ।

समयस्तदस्य प्राप्तमृतोरण्, अग्निपदादिभ्यश्चेति
वक्तव्यम् । उपवस्ता प्राप्तोऽस्योपवत्तम्, प्राशिता
प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् ।

प्रयोजनं विशाखापाढादण् मन्थदण्डयोः,
अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । चूडा प्रयोजन-
मस्य—चौडम्, अद्धा प्रयोजनमस्य—आद्धम् ॥

(८७४ विधिसूत्रम् ॥ ५।१।२ आ. ४८)

१९९३ अनुप्रवचनादिभ्यश्चः

॥ ५।१।१९१ ॥

(छप्रसयाधिकरणम्)

(५६७७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ छप्रकरणे विशिष्टीरिपदिरुहप्रकृते-
रनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छप्रकरणे विशिष्टीरिपदिरुहप्रकृतेर-
नात्सपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विशि-नेहानु-
प्रवेशनीयम् । पूरि-प्रपापूरणीयम् । पदि-गोप्रपद-
नीयम्, अथप्रपदनीयम् । रुहि-प्रासादारोहणी-
यम् ॥

(मदीयः) अनादिति । अनस्य केवलस्य पूर्वपदेव
संयन्त्यागारात्तानमप्योक्तदन्तप्रदणम् ॥

(उद्घोतः) विशिष्टीरिपदि-ठप्पापनार्थम् ॥ माधे—
नेहानुप्रवेशनीयमिति । अनुप्रवेशनउद्घोतानन्तरं 'रुह' इत्ये
गणिकात्पूर्वस्तामि' इति न्यायेन बोध्यम् । 'अस्य प्रयोजनम्'
इत्येव प्रत्ययः ॥

(५६७८ विधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ स्वर्गादिभ्यो यत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वर्गादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति ।
स्वर्ग्यम् । धन्यम् । यज्ञस्यम् । आयुष्यम् ।

(प्रदीपः) स्वर्ग्यमिति । स्वर्गः प्रयोजनमस्येति ठञि
प्राप्ते यद्विधिः ॥

(५६७८ लुगिवधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः ।
पुण्याहवाचनम् । शान्तिवाचनम् । स्वास्तिवाचनम् ॥

(प्रदीपः) पुण्याहवाचनादिभ्य इति । साहचर्याद-
भिधाने विदे भेदनिवृत्त्यां प्रत्ययभ्रमनिवृत्त्यर्थं लुगिवधानम् ॥

(८७५ विधिसूत्रम् ॥ ५।१।२ आ. ४९)

१९९५ ऐकागारिकद् चौरै ॥ ५।१।१९३ ॥

(५६७९ सूत्रप्रत्याख्यातवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ एकागाराग्निपातनानर्थक्यं
ठञ्प्रकरणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकागाराग्निपातनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

ठञ्प्रकरणात् । ठञ् प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—चोर इति यद्व्याप्तीति ।

इह मा भूत्—एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षो-
रिति ।

यद्येतावद्वयोजनं स्यात् 'एकागाराद्योरे' इत्येव
व्यात् ॥

(मदीयः) एकागारादिति । 'प्रयोजनम्' इत्यनेनैव ठञः
सिद्धत्वात्तत्र निपातनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ठञ्प्रकरणा-
दिति । 'प्रयोजनम्' इत्यत्र ठञ्प्रकृतस्यैवैकागारिकशब्दः सिद्ध-
इत्यर्थः । एतच्छब्दोऽसहायवाची, असहायं यद्वमस्य सुमुपयोः
प्रयोजनं स एकागारिकः । सहायं ॥ यद्वमनेरुपुष्पाधिष्ठाना-
न्योपेतुमशक्यम् ॥ ठञ् प्रकृत इति । 'प्राग्वेतेष्टम्' इत्यत्र ।
ठञ्प्रत्ययः 'प्रयोजनम्' इत्यत्रानुवर्तिष्यते । इदं तर्हि ॥
नियमार्यमेतदित्यर्थः ॥ भिक्षोरिति । एवायेव यो भिक्षो रुद्धो
न द्वितीया, तस्याभिधानं मा भूदित्यर्थः । यद्येतावदिति ।
अनभिधानाद्विशोर्न भविष्यतीति नियमार्यमप्येतद्वोपयुज्यते
इति भावः । न च भिक्षुरनिष्टृत्यं निपातनम् । भिक्षुरसो-
ष्टयात् । एतच्च भाष्यवार्तिककाराभ्यां निराकरणात् शक्यते ॥

(उद्घोतः) सूत्रप्रत्याख्यानपर्यन्तं भाष्यं, न तु निपातन-
मानत्रत्याख्यानपर्यन्तमाह—प्रयोजनमित्यनेनैवेति ॥ गनु यत्

सूत्रमात्रे प्रकरणात् कथा सम्बन्धः स्यादत आह—प्रयोजन-
मिलनेति ॥ ननु न चोरोऽप्येकमेव गृह मुष्णातीत्यत आह—
एकशब्द इति ॥ एकामेवेति । 'एकागारे चोप्राप्ते तत्पराणं
मुनेर्नमः' इत्युक्तेः ॥ यद्यन्तर्भावोकेनैव सूत्रकरणे न तात्पर्य-
मिलाह—अनभिधानादिति ॥ अत्रलघुचित्तांशविस्फेदालाह—न
चेत्यादिना । एवञ्च सूत्रारम्भेऽप्यानुदात्तनिपातनं बोध्यम् ॥

(८७६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ भा. ५०)

११९६ आकालिकडाद्यन्तवचने

॥ ५ । १ । ११४ ॥

(निपातनाधिकरणम्)

(५६८० निपातनात्यर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आकालाक्षिपातनानर्थक्यं कञ्
प्रकरणात् ॥ * ॥

(आप्यम्) आकालाक्षिपातनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

कञ्प्रकरणात् । कञ् प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते ॥

(प्रदीपः) आकालादिति । आकालशब्दात् प्रत्ययनि-
पातनमनर्थकम्, प्रकृतिसुचार्यं प्रकृतकञ् विधेय इत्यर्थः । तत्रा-
ऽऽहृतः कालो यस्यासावाकालः, न च कालस्याहृतिः संभवति-
इति—अयमर्थो भवति—उत्पत्तिकालेन समानो यस्य विनाशकालः ।
एवं हि तस्योत्पत्तिकालो विनाश आहृतो भवति—यदि य एवो-
त्पत्तिकालः स एव विनाशकालः । न चोत्पादविनाशयोरेक-
कालत्वं संभवति, निरन्तरविनाशकालप्रतीतिर्भवति । निरन्तरपे-
हि कालो भेदाप्रहणात् 'स एव कालः' इति लोके व्यवहियते ।
ततः स्थायं कञ् विधेयः । आद्यन्तवचने विषय इति भावः ॥

(उद्घोषः) अत्रत्यमाप्यस्य सूत्रप्रत्याख्यानपरत्वेनाप्याख्याने
धीमर्ता सूत्राङ्गोपासिद्धिं दर्शयति—तत्राहृत इति ॥ तत्र
कालस्य मुख्याहृतेःसम्भवाद्गौणो आहृतिरिलाह—अयमर्थ इति ।
समानशब्दोऽत्रैकपर्यायः । 'एवं हि' इत्यादि 'स एव विनाशकालः'
इत्यन्तमेक वार्तिकम् । निरन्तरत्वम्—अन्यवहितत्वम् ॥ नन्येव प्रत्य-
यार्थः कोऽत आह—तत्र स्थायं इति ॥ आद्यन्तवचने विषय
इति । आद्यन्तमोहप्रतिनाशयोरेककालत्ववचने विषये इत्यर्थः ।
यदाऽऽदिकालस्यान्तकालत्ववचने इत्यर्थः । यत्र हि लोप् आद्यदास-
त्वेनैवयुग्ममपि सिध्यतीति वार्तिकप्रशयः ॥

(निपातनस्य फलान्तरबोधकं आप्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—एतस्मिन् विशेषे निपातने
करिष्यामि समानकालस्याद्यन्तवचनविधायामिति ॥

१ अस्य हि—'आहृतिकृद्' इति रूपं निपातने, आहृत्यवचनेऽप्याह-
मर्तोर्भवेनविधेयेन विधिते । समानकालशब्दस्य शब्देऽन्वयादेव समान-
कालशब्दाद्विनाशकालोऽत्रैव बोधितव्यः ॥

(प्रदीपः) आप्यकारो निपातनं समर्थयितुमाह—इदं
तर्हीति । निपातने हि समानकालशब्दः प्रकृतित्वेनाधीयते,
तस्य च 'आकालः' आदेशो निपातते । समानशब्द एकवाची,
एककालावाच्यतो यस्यासावाकालिकः । आदिः—जन्म, अन्तः—
विनाशः । जन्मविनाशयोर्थाव्यवहितकालत्वादेककालत्वम् । विधौ
त्यमर्थः क्लेशेन प्रतीयत इति निपातनाश्रयणम् । उक्तं च—
धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च ।

अनुबन्धविकाराणां कृत्यर्थं च निपातनम् ॥ इति ॥

अन्ये वर्षादिष्वप्याकालिकशब्दमिच्छन्ति । यस्मिन्नेव काले
मध्याह्नाद्यनुत्पत्तिर्येषां तस्मिन्नेव द्वितीयादिदिनसंबन्धिते
विनाशस्थानि—आकालिकानि ॥

(उद्घोषः) आप्ये—समानकालस्येति । एककालस्याद्यन्त-
कालत्वविधेयतामिलक्षणाः ॥ निपातने हीति । समानकालावा-
च्यतो यस्येति विग्रहः । वसेत्यधिकारात्स प्रत्ययार्थः । अत्र पक्षे
आनुदात्तत्वमपि निपातम्, अतः प्रत्याख्यानवार्तिकेन न विरोधः ॥
अन्ये इति । समानपदोपादानेन आप्येऽप्यमर्थः सूचितः ॥

(५६८१ विधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आकालाहृतश्च ॥ * ॥

(आप्यम्) आकालाहृतश्च वक्तव्यः । आकालिकी ।
आकालिका ॥

(प्रदीपः) आकालाहृत्येति । आकालशब्दव्युत्पत्तिः
प्रदर्शिता, ततः स्थायं कञ्प्रत्ययः, चकारात् कञ् । अर्थस्तु
पूर्वं प्रदर्शितः ॥

(उद्घोषः) चकाराहृत्येति । इदञ् सूत्रप्रत्याख्यानवार्तिक-
रीत्या, आप्यरीत्या तु चाक्षिपातनं बोध्यम् । निपातनपक्षेऽपि प्रक-
रणाद्वन्तनिपातनसम्भवादित्युक्तं चिन्त्यम् ॥

(अथ आवकसंज्ञाः)

(८७७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ भा. ५१)

११९७ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः

॥ ५ । १ । ११५ ॥

(वतिप्रत्ययाधिकरणम्)

(निर्देशोपभाष्यम्)

इदमयुक्तं चर्तते ।

किमत्रायुक्तम् ?

यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवति—इत्युच्यते,
कथं च तृतीयासमर्थं नाम क्रिया स्यात् ॥

(प्रदीपः) इदमयुक्तमिति । सूत्रोपात्तं वस्तु इदमा-
पराग्रह्यते ॥ यत्तत्तृतीयासमर्थमिति । 'तेन तुल्यम्'

१ इत्युक्तमिति । एवं 'आहृतिकृद्' इति निपातनं तत्र टकारदि-
त्यर्थं । निपातनपक्षे टनञ्चयत्निपातनमिति ॥ इत्येवमिति ५६५ भा. ५१
इत्यनिपातनमनर्थकमिति भावः ॥

इत्यनेन क्रमेण प्रकृतिप्रत्ययार्थौ निर्दिष्टे, तत्र क्रियाग्रहणं प्रकृत्यर्थस्यैव प्राथम्यात् व्यतिक्रमेहेत्वभावाद्विशेषणं न्याय्यम्, एतच्चासम्भवादयुक्तमित्यर्थः ॥ ननु तेनेत्यस्य विविधैकिकत्वेन क्रियाग्रहणेन कथं संबन्धः? सोपस्कारत्वात् सूत्रार्ण यत्त-
द्वृत्तीयासमर्थं क्रिया चेत्ता भवतीत्येवं संबन्धसम्भवाददोषः ॥

कथं चेति । वृत्तीया सत्त्ववाचिनः प्रातिपदिकादिधीयते । क्रिया साधारणत्वादसत्त्वभूता, ततो विशेषणविशेष्यभावोऽसं-
भवादयुक्तः । पाकादयो धर्माद्यन्तवाच्याः सत्त्वधर्मसमन्वयात् क्रियाधर्मोतीताः, तथा च तत्र कृत्योऽर्थप्रत्ययामात्रः । 'भोक्तुं पाकः' इत्यादी धातुवाच्यक्रियापेक्षस्तुमुप्रत्ययः, विभक्तिस्तु वृत्तीयादिः पाकादेः सत्त्वरूपाध्या, न क्रियारूपाध्या । पचसा-
द्यीनां तु क्रियावाचिनामप्रातिपदिकत्वादसत्त्वभूतार्थाभिधानाच्च वृत्तीयाद्यभावः । 'कृत्वा हत्वा कर्तुं हर्तुम्' इत्यादीनामव्ययकृतौ यद्यपि क्रियावाचित्वं, तथा च 'पचकृत्वः कृत्वा' इति कृत्योऽर्थो-
द्व्यतिर्भवति, तथाप्यसत्त्ववाचित्वात्सौभ्यस्त्वृत्तीयाद्यभावः । प्राति-
पदिकार्थान्ते तु प्रथमाया एकोत्पत्तिः । शयितव्यार्थो यद्यपि क्रियावचनाः, पचकृत्वः शयितव्यमिति कृत्योऽर्थप्रत्ययदत्तत्वात्,
तथापि तत्रोपमानोपमेयभावासम्भवं ॥ न हि भवति शयितव्येन तुल्यं देवदत्तः शयितव्येन तुल्यः शुद्ध इति । उपमानं हि प्रसिद्धशयितव्यमिति हेतुर्कं भवति, यथा—अस्याश्चन्द्र इव मुखमिति । नापि शयितव्येन तुल्यः शायक इति क्रियावतः क्रियोपमानं संभवति, क्रियातद्वर्तोरस्यन्तमेवात् । क्रियाणामपि भिन्नजाती-
यानां नास्त्युपमानोपमेयभावः—शयितव्येन तुल्यमाश्रितव्यमिति, अत्यन्तमेवात् । नास्त्येकजातीयानामपि—शयितव्येन तुल्यं शयितव्यमिति, यथा गौरीव गौरीति । येनैव हेतुनैको गौले-
नैवाऽपरोऽपीति क उपमानोपमेयभावः ॥

मन्वाभारतेष्वेकजातीयानामपि भेदाश्रय उपमानोपमेय-
भापो भवति, यथा—रासः दयितव्येन तुल्यं देवदत्तस्य समि-
तव्यमिति । सापेक्षत्वात् प्रत्ययेन न भाव्यमित्यदोषः ॥

ननु यदा प्रकरणादिवशादपेक्ष्यं निर्ज्ञातं भवति तदा प्रत्यय-
प्रसङ्गः । तथा राजशयितव्येन तुल्यं देवदत्तशयितव्यमित्यत्र सापेक्षत्वाभावः, तथा स्मृत्यव्येन तुल्यं गमनं, मन्दत्वात्; न्यून-
तुल्यं गमनं, बहुविधात्वात्—इति, भोक्तुं पाक इत्यादी च शि-
यानि बन्धनकार्यदर्शनात्तत्पाकेन तुल्यो घृतपाक इत्यादावस्ति वृत्तीयासमर्थस्यापि क्रियावाचित्वम्, तद्विमुच्यते—कथं च वृत्तीयासमर्थं नाम क्रिया स्मारिषि? अत्रोच्यते—उपमानोप-
मेयभावश्रितवर्तमानायास्त—येनोपमीयते यथोपमीयते अथ

तयोः साधारणोऽर्थः । एतत् प्रथमवश्यापेक्षम् । तत्र यदा क्रिया उपमानत्वेन विवक्ष्यते तदाऽसाववश्यापेक्षसाधारणधर्मा-
धारत्वात् क्रियारूपतां हित्वा सत्त्वरूपतां प्रतिपद्यत इति मत्वा माभ्यकृतैतदुक्तम् ॥

(उद्द्योतः) त्वेषां पदानां साधुत्वादर्थस्य च तत्त्वाद् 'इव-
मयुक्तम्' इति न युक्तमत आह—सूत्रोपात्तमिति । वृत्तबोध्या-
नयार्थस्वरूपमित्यर्थः ॥ ननु 'क्रिया चेत्' इत्येतत्प्रतिहितत्वात्प्रत्ययैव विशेषणं न्याय्यमिति नेदं सूत्रबोध्यमत आह—तेनेत्यादि ॥ प्राथ-
न्यादिति । तुल्यपदार्थान्वये 'चेत्' ग्रहणं व्यर्थं, वृत्तीयासमर्थोत्पत्त्यै-
क्येत्येवं प्रत्यय इत्यर्थेन सिद्धेः । तस्माच्छब्दग्राह्यवृत्तीयासमर्थविशेष-
णमिति परे ॥ विविधैकिकत्वेनेति । विश्वविभक्तित्वे कथं तामा-
नाधिकरण्येन सम्बन्ध इत्यर्थः । सोपस्कारत्वात्—अर्थादारादि-
सापेक्षत्वादित्यर्थः ॥ अप्यादिशरणं दत्तयति—यत्तद्वृत्तीयासम-
र्थमिति ॥

ननु रोर्देनेन तुल्यं गायत्रीत्यादौ सम्भवतीत्यत आह—वृत्ती-
येति ॥ असम्भवादिति । एकस्य वस्तुनः सत्त्वभूतत्वात्सत्त्व-
भूतत्वयोर्विरोधादित्यर्थः । ननु पाकादियु कारकान्वयेन तदर्थस्य क्रियात्वमावश्यकं, लिङ्गसङ्ख्याऽन्वयात्सत्त्वभूतवत्त्व—इति चे तत्र ह्ये-
तत्—अत आह—पाकादय इति । कारकान्वयस्तु धातुवाच्या-
द्यमात्राय । उमादाय कृत्वस्तु न, क्रियाग्रहणसामर्थ्यात्साध्यत्वे-
नैव भासमानक्रियावाच्यत्व ग्रहणादिति यावः । वस्तुत इव चिदर्थः,
'द्विचनेऽस्ति' इत्यादिप्रयोगात् । वतिस्तु यथा न प्राप्नोति तदाऽऽ-
वदेव वदयते । मन्वेवं 'भोक्तुं पाकः' इति न स्यादत आह—
धातुवाच्येति । तत्र कृत्वमुच्चोक्तार्थग्रहणे मानामावदिति भावः । कारकान्वयोऽप्येतदादायैवेत्युक्तेन । किञ्च 'उपपदमिच्छे'
इति वृत्ताभ्यासीत्या पाकादियोगे कारकविभक्तित्वं कृत्वमुदादयो
भवन्त्येवेति तत्रैव निरूपितम् । 'गुग्गु' इत्यपि तत्रैव निरूपितमितीदं
चिन्त्यम् ॥ मन्वेव तद्वदेव वतिः स्यादत आह—विभक्तिश्चिति ।
'द्वयेक्यः' इत्यादिमित्यस्य कर्ताव्यवधादित्यर्थः । साध्यत्वात्यवेनास्ति
पाकप्रकारकः, किद्वत्त्वात्यवेनास्ति तद्विषयो बोधो भवन्त्यात् ।
वस्तुत एकविधत्वाच्च प्रकारताविशेष्यतयोर्न रुद्धे अदो बोधे । पचच्च
'तेन' इत्यनेनोपस्थापितपाकादिविशिष्टोपाधौ तदव्यवधात्, प्रत्ययानां
प्रकृत्यविशेष्यत्वान्नित्यत्वस्योत्पत्तिरित्यादिति भावः । पचच्च वृत्तीयास-
मर्थत्व नाम वृत्तीयार्थान्वितत्वम् । न च तत् क्रियारूपे, सद्रूपाया
अपि विभक्त्यवर्तनेन तदव्यवधानेन एव विभक्त्यर्थान्वयाग्रीकारादिति
तत्त्वम् ॥ प्रथमाया इति । तदेकवचनस्येत्यर्थः ॥ प्रसिद्धेति ।
न हि देवदत्तशयितव्ययोः सादृश्यप्रयोजनं गुणायत्तमिति भावः ।

१ मृत्तिप्रत्ययार्थमिति । 'तेन' इति वृत्तीयात्वात्, तुल्यमित्येवं तुल्यं निर्दिष्टमित्यर्थः ॥

२ विविधैकिकत्वेनेति । एवं वादे हेतवेन वृत्तीयेत्यम् । तेनेत्यस्य विवि-
धैकिकवर्तित्वमप्यत्र साधयति । विविधैकिकत्वेनेति वादे क्रिया-
मन्वेत्यस्य विशेषणं रोपम् ॥

३ ननु सा त्वे विभक्तिश्चन्द्र—प्रातिपदिकार्थमात्रे इति ॥

४ चेत्तद्वत्त्वम् इति वृत्तीयासमर्थं निर्दिष्टमित्यर्थः ॥

५ अत्रपादधारणसूत्राणामप्यहाराद्यपेक्षेति यावः ॥

६ वृत्तीयासमर्थेत्यत्र क्रियाव्यवधितादिति—रोर्देनेत्यादि ॥

७ क्रियाव्यवधयुक्तत्वयोरेकन योर्वचं मरुतेति—ननु पाकादिवित्यादि ॥

८ इदं चिन्त्यमित्यर्थः । द्विचने इत्यत्र प्रत्ययो दत्तयेन साधयतेन भाव-
मानाया क्रियावाच्यत्वाद्येनैव न साध्यत्वेन अतीतवर्तमानायाश्चे इव प्रत्य-
यित्वादि चिन्त्यमित्यर्थः ॥

क्रियातद्गोतिरिति । उक्त एव भावः । अल्लन्तमेदेन सादृश्या-
भावः ॥ येनैव हेतुनेति । गोत्वादिनेत्यर्थः । एवञ्च तेन रूपेण-
भेद एव, न केनाऽपि भेद इति नोपमानोपमेयभाव इति ॥

ननु स्यक्तिमेदेन तत्रेवाप्याप्यतु-इति शङ्के-
नन्विति ॥ सापेक्षत्वादिति । नित्यतापेक्षत्वे गमकत्वे च मन्त्रेण-विष्णोः
पुनर्वच्छिन्नस्य पुनरिति ॥ तैलपाकेनेति । पचन्ते सिद्धत्वाप्य-
स्तोमविशिष्टस्य पच्यर्थस्य बोध इत्युपयुक्तताऽस्ति । न च
विरोधः, साप्यादिप्रामाण्येन वैजात्यद्वये विरोधभावस्यैवाङ्गीकार-
दिति भावः ॥ साधारणधर्माधारत्वादिति । साधारणधर्मान्वयि-
त्वादित्यर्थः । परे तु—‘अवस्थापेक्षसाधारणधर्माधारत्वात्’ इत्यादि-
भ्याख्या न आप्यानुगुणा, रूढीयासमर्थस्यैव क्रियात्वाभावे हेतुताया
आप्याद्यामाह । निश्च साधारणधर्मान्वयेऽपि यथा तत्र कारवत्त्व-
रुपमा वतिरपि स्यात् । तत्सादृश्यमत्र आप्यार्थः—उपमानोपमेयभाव-
विषयं प्रकृतं रूढीयासमर्थसुप्रमानं, क्रिया न-इति । तथा हि ‘न वै
तिङन्तेनोपमानमस्ति’ इति सन्त्युत्पन्नसाम्प्रति तिङन्तप्रवर्णस्य क्रियोप-
लक्षणात्सादृश्यभूतसाधितस्याप्यार्थानुसुप्रमानावयव न । एवञ्च तेषां
रूढ्यादिवोगाभावाच्चैव्यरूढीयैव न, पाकदिप्रदार्थस्य रूढीयार्था-
न्विनस्य सत्त्वमेव, न क्रियात्वं, साधारणप्रदार्थस्य चेति ॥

(समाधानमाप्तम्)

नैव दोषः । सर्वे एते शब्दा गुणसमुदायेषु
वर्तन्ते—ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति ।

आतश्च गुणसमुदाये,

एवं स्यात्—

तपः श्रुतं च योनिश्च एतद् ब्राह्मणकारकम् ।

तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥१॥

तथा गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेश
इत्येतानप्यभ्यन्तरान् ब्राह्मण्ये गुणान् कुर्वन्ति ।
समुदायेषु च शब्दा वृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते ।

तद्यथा—पूर्वं पञ्चालाः, उत्तरे पञ्चालाः । तैलं
शुक्रम्, धृतं शुक्रम् । शुक्लः, नीलः, कृष्ण इति ।

एवमयं ब्राह्मणशब्दः समुदाये वृत्तोऽवयवेष्वपि
वर्तते ॥

(प्रदीपः) सर्वे एत इति । उपमानोपमेयभावविषयाः
शब्दा एतच्छब्देन परावृत्त्यन्ते ॥

१ ‘शुक्ल उच्यते’ इति क. पाठः ॥

२ उपमेय-क्षत्रियोऽपीति इत्यत्र वा क्रिया श्रूयते ‘अपीते’ इति तस्या-
मेव क्रियाया ब्राह्मणशब्दो वर्तते, समुदायेष्वपि च वृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि
वर्तन्ते इति भावादित्यर्थः ॥

३ शुच्यमितीति । निपादिवेषणत्वात् कर्मत्वं हीनता चेत्साधारण्यमिति
भावात् ॥

४ क्रियावाचित्वमिति । ‘अपीते क्षत्रिय’ इत्यर्थे सामर्थ्यात्पुनश्च
ब्राह्मणशब्दस्य रूढीयासमर्थस्य ‘समुदायेषु च वृत्ताः शब्दाः’ इति न्यवेति
क्रियावाचित्वमिति भावः ॥

तप इति । चान्द्रायणादि ॥ श्रुतमिति । वेदवेदाङ्गा-
दीनाम् ॥ योनिरिति । ब्राह्मणाब्राह्मण्यां जन्म ॥ ब्राह्मण-
कारकमिति—शेषपट्टीसमासः । ‘वृजकाभ्यां कर्तारि’ ‘कर्तारि
च’ इत्येताभ्यां तु कर्तारि या पट्टी या च वृजकनिमित्ता कर्मणि
तस्या एव समासनिषेधः, न तु शेषपट्ट्याः । न हि सा वृजक-
संबन्धनिमित्ता । ब्राह्मणव्यपदेशस्य निमित्तमेतदित्यर्थः ॥
तपःश्रुताभ्यामिति । नासौ परिपूर्णो ब्राह्मणः । जाति-
लक्षणैकदेशाश्रयस्तु तत्र ब्राह्मणशब्दप्रयोगः । अत एव च
तस्य सर्वासु ब्राह्मणक्रियासु नास्त्यधिकारः ॥

शुच्याचारः—अनुपहृताचारः ॥ एतानपीति । गौर-
त्वादयो ब्राह्मणस्य पुराकल्पदर्शनेनाद्यत्वेऽपि कचित्तदनवय-
दर्शनेन व्यञ्जका इति तानपि शब्दार्थान्तर्भूतत्वेनाश्रयन्तीत्यर्थः ॥

पूर्वं पञ्चाला इति । समुदायरूपारोपादवयवे समुदाय-
वृत्तिशब्दवृत्तिः, न तु उपात्तार्थस्यागेनान्तराभिधानं शब्दा-
नामुपपद्यते, शब्दार्थसंयन्धस्यानित्यत्वप्रसङ्गात् । पूर्वोदिशब्द-
सामानाधिकरण्याभावयववृत्तितावसायाः, समुदायवृत्तिरिव हि
पञ्चालानां पूर्वं इति पञ्चा भाव्यम् ॥ तैलं शुक्रमिति । यदा
इत्यसंस्कृते विशिष्टमात्रायुक्तेऽर्थे तैलादयो वर्तन्ते तदेषां समु-
दायशब्दत्वम्, एकदेशोपयोगे च यदा तैलं शुक्रमिति प्रयोग-
स्तदावयववृत्तित्वमवश्यम् । यदा तु जातिशब्दास्त्रैल्यद्वयस्तदा
संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा जातिसमाधयेन वर्तन्त इति—अनु-
दाहरणमेतत् ॥ शुक्ल इति । स्वयमशुक्लोऽप्यवयवः शुक्लसमु-
दायसंबन्धात्प्रारोपेतात् शुक्ल इत्युच्यते ॥ एवमयमिति ।
यैव क्रियोपमेये श्रूयते तस्यामेव ब्राह्मणादिशब्दो वर्तत इत्यर्थः ।
ब्राह्मणेन तुल्यमपीते—ब्राह्मणवैदधीते क्षत्रिय इति । अप्ययनकि-
माविशेषणत्वात् ‘दुष्येम्’ इति द्वितीया नृपुंसकत्वं च । ब्राह्मणा-
भ्ययनेन च क्षत्रियाभ्ययनस्य तुल्यत्वसंभवात्सामर्थ्यात् ब्राह्मण-
शब्दस्य वृत्तिः—इति-उपपद्यते रूढीयासमर्थस्य क्रियावाचित्वम् ॥
ननु निश्चकर्तृकयोरप्ययनयोस्तुल्यत्वे आधीर्मेमाणेऽन्यः सा-
धारणो धर्मोऽपेक्षणीयः । कर्मरिव त्वमानोपमेयत्वेऽप्ययनमेव
साधारणो धर्म इति नास्ति धर्मन्तरापेक्षा । उच्यते । शब्दाजु-
पाता अपि यथा चन्द्र इव मुखमस्या इत्यादौ कालादयः
प्रतीयन्ते तथाऽनापि सोष्ठवादयः प्रत्येक्यन्ते ॥

ननु ‘चौकं साधारणधर्माधारत्वात्सर्वरूपापट्या क्रियारूप-
हानिरिति । एवं तादृं सामर्थ्याद् भूतपूर्वगलाश्रयणम्—यस्याप्यस्य
क्रियारूपताऽभूत् सा सप्रति क्रियारूपतीतोऽपि सत्त्वमावा-

५ आधीर्मेमाणेऽन्य इति । ‘सारस्वते सुन्दरमुपमा’ इति भाष्येनाने-
कसम्यदार्थस्य भिन्नभावः ब्राह्मणाभ्ययनस्य क्रियावयवयोरेवमनोपमेयत्वे
अप्ययनयोः सुन्दरसादृश्यसम्पदाप्याप्त्यः साधारणधर्मो आमन्त्रणीयः स्यात् ।
ब्राह्मण क्षत्रिययोरेवोपमानोपमेयत्वे साधारणधर्मोऽप्ययनमन्तेत्येति कोऽत्र धर्म
आश्रयणीय इति सङ्गः ॥

६ उक्तमिति । अस्मिन्नेव पक्षे पूर्वं ‘कथं च रूढीया समर्थ क्रिया स्यात्’
इति भाष्यस्यासाधारणरे समाधानमनन्तरं ‘अजोऽप्यते’ इत्यनन्तरं प्रदीपे वक्त-
व्यमित्यर्थः ॥

४ अ'दे'को मङ्गीमर देणमर—एहेम इति ॥
५ दिवस'ए'दे'मर ॥ 'सुमुख' सुमुख'दे'मर ॥
६ दे'मर दिवस'ए'दे'मर ॥

यार्थ इति भाष्यकाराभिप्रायः । किंयामात्रं चेह वतिनाऽभिधी-
यत इति तद्विशेषप्रतिपत्तये क्रियापदप्रयोगः । प्रकृत्यैर्विशेषोप-
पक्षे तु—भूतपूर्वगतिर्वाऽऽश्रयणीया, क्रियाग्रहणेन वा क्रियावत्
उपलक्षणे क्रियाद्वारकं क्रियावतः सादृश्यमाश्रयणीयम् । तत्र
मध्यन्तरसम्भवे भूतपूर्वाश्रयणमयुक्तम् । द्वितीये तु पक्षे—
क्रियावान् प्रत्ययार्थः स्यात्—ब्राह्मणेन तुल्योऽप्येतेति । तेषा
च लिङ्गसंख्यावदर्थोभिधायित्वादव्ययसङ्ग्राहो वतेः पाठः
कर्तव्यः स्यात् । पाठैरामर्थ्यान् सत्त्वचित्तत्वेऽप्यमघज्ञा-
प्रवृत्तिः । तदेवं स्थितमेतत्—प्रत्ययार्थविशेषेण क्रिया ।
ब्राह्मणेन तुल्योऽप्येतस्येवमादी क्रियावती. सादृश्यं भवितुं न तु
क्रिययोरिति प्रत्ययाभावाः । उत्तरसूत्रेणापि वतैर्विहितस्वा-
स्वभूतार्थोभिधायित्वम्, इवशब्दस्येव । 'तदहम्' इत्यनेनापि
क्रियाया वतिर्विधीयत इति तदर्थोऽप्यव्ययेषु वतेः पाठो न
कर्तव्यः ॥

(उद्द्योतः) मुख्या क्रियेति । उपमेयमूलेत्यर्थः ॥ नन्वेव
वतरेव क्रियाथैवे क्रियापदप्रयोगो न स्यादत आह—क्रिया-
मात्रञ्चेति ॥ ननु प्रकृत्यैर्विशेषोपपक्षेऽप्यनैया रीत्याऽप्यव्यक्तस्य
सुलभतत्वात्कथं प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे साधकत्वेनास्त्योपपन्नाऽत आह—
प्रकृत्यैर्विशेषोपपक्षे रिवति । भूतपूर्वगतिरिति । प्रकृत्य-
र्थस्यैव प्रत्ययार्थस्यापि समस्तक्रियाकूपस्य—भूतपूर्वक्रियाकूपस्य अग्रह
स्यादिति नियमेनात्मन्यस्यासिद्धिरिति भावः ॥ अत्र पक्षे दोषान्तर-
मप्याह—तात्पर्यन्दरेति । परे तु—प्रत्ययार्थविशेषणेऽपि ब्राह्मण-
वदधीत इत्यर्थैव स्यात्, न तु तुल्यवद्भग्नमित्यादौ, गमनवद-
भाष्यस्य तत्रैवकृत्यात् । तस्मात्तत्रापि व्याख्यानैव, स्मरित-
पाठामयेण वा भूतपूर्वस्यापि ग्रहणमावश्यकमिति वदन्ति । तत्र ।
अस्ति क्रियाऽप्युपाहारेण तत्रापि क्रियाया एव तुल्यत्वादित्याशयात् ।
द्वितीये रिवति । क्रियावदुपलक्षणत्वमिति पक्षे इत्यर्थः ॥ क्रिया-
वान्प्रत्ययार्थः स्यादिति । क्रियावता क्रियावत वा सादृश्यसम्भ-
वमादिति भावः ॥ पाठः कर्तव्यः स्यादिति । यथा शब्दशक्ति-
स्वभावैवेद परिहर्तुं शक्यं, तथाऽपि उद्द्योतनार्थमेव पाठः कर्तव्य
श्लाघ्यः ॥ न तु क्रिययोरिति । अस्ति क्रियामादाव तु सव-

लेन वतिरिति बोध्यम् । गनेन च क्रियावदुपलक्षणत्वपक्षो दुष्ट इति-
बोधितम् । अत एव अव्येष्टमाज्ञानतुल्योऽती क्षत्रियोऽप्येतेलादानपि
न वतिरिति बोध्यम् ॥ ननुत्तरसूत्रविहितवत्यन्तस्य सर्वार्थ पाठ
आवश्यकोऽत आह—उत्तरसूत्रेणापीति ॥

(८७८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५२)

११९८ तत्र तस्येव ॥ ५ । १ । ११६ ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ? न 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति' ?
(११५) इत्येव सिद्धम् ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । 'तुल्यार्थः'—इति या तृतीया
तस्यैवयोगे सर्वविभक्त्यर्था व्याप्ताः । यथा—ब्राह्मण इवाधीते,
ब्राह्मणेन तुल्यमधीते । ब्राह्मणमिव पश्यति, ब्राह्मणेन तुल्यं पश्यति ।
ब्राह्मणेनैवाधीतं, ब्राह्मणेन तुल्यमधीतम् । ब्राह्मणायैव वैद्याय
ददाति, ब्राह्मणेन तुल्यं वैद्याय ददाति । ब्राह्मणादिव वैद्यादधीते,
ब्राह्मणेन तुल्यं वैद्यादधीते । ब्राह्मणस्यैव क्षत्रियस्य स्वं, ब्राह्मणेन
तुल्यं क्षत्रियस्य स्मम् । ब्राह्मण इव क्षत्रिये वर्तते, ब्राह्मणेन
तुल्यं क्षत्रिये वर्तत इति । तत्र तृतीयया पट्टीसम्पत्त्यस्य व्याप्त-
त्वात् तृतीययान्तादेव पूर्वेण प्रत्ययो विधांस्यते, क्रियाग्रहणं च
न करिष्यते, य एव चार्थो मधुरायामिव पाटलिपुत्रे प्राकार
इति स एव मधुरया तुल्याः पाटलिपुत्रे प्राकार इति । तथा
देवदत्तस्यैव यज्ञदत्तस्य शुक्रा दन्ता., देवदत्तेन तुल्या यज्ञदत्तस्य
शुक्रा दन्ता इति । मधुराशब्देन च तदवयवाः प्राकारा उच्यन्ते,
देवदत्तशब्देनापि दन्ता इति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) ननु तृतीययासमोक्तियातुल्यत्वे तेन प्रत्ययः, गनेन
तु द्रव्यगुणादितुल्ये पक्ष्यापन्तादिति कथं तेन सिद्धिः ? अत आह—तु-
ल्यार्थैरिति । इवयोगे एव सर्वं विभक्त्यर्थोक्तं तुल्ययोगे 'तुल्यार्थः'.
इति तृतीयया व्याप्ताः—सम्बन्धा इत्यन्वयः । घयेति । ब्राह्मण इवा-
धीत इत्यादितोऽपि ब्राह्मणेन तुल्यमधीत इत्यादित ॥ ब्राह्मणकर्तृ-
काप्यद्वयतुल्यमध्यवक्तव्यमित्यादिरुक्तेर्ग्रेव बोध रैलभिमानः ॥ पूर्वेषु

१ त्रियामात्रमिति । यथा यथासाधं ह्युदाहृतं विशेषक्रियावाचिनः परः
हामान्यविशेषणस्य 'अस्त' धातोः प्रयोगः । क्रियेत न तु क्रियाविशेषणस्य
प्रयोगः । तद्वदत्र क्रियावाचिविशेषि तस्य सामान्यक्रियावाचिव्यतिमिति
तद्विशेषणमात्रं क्रियापदप्रयोग आवश्यक इति भावः ॥

२ प्रकृत्यैर्विशेषोपपक्षे रिवति । प्रकृत्यैर्विशेषणे हि 'यत्तनुतीया
उपमेय क्रिया चेत्स्यात्' इत्यर्थकरोऽपि तृतीययासमर्थस्य ब्राह्मणादिशब्दस्य
क्रियावाचित्वानुपात्तान् भूतपूर्वगतिरुपसंगृहीतः । तथा च यस्मिन् क्रियावाचि-
त्वाभावाभावावयवमिति तदर्थं कोऽपि पाठो गणे आवश्यक इति नौरवम् ।
दिग्दर्शनेन क्रियाया उपलक्षणेऽपि क्रियावाचित्वानुपात्तं शब्देति यन्मात्रं आव-
श्यक इति भावः ॥

३ ननु प्रकृत्यैर्विशेषणपक्षे कोऽपि पाठोऽपि क्रियावाचित्वानुपात्तमात्रम-
व्यवर्तं तदाह—पाठशामर्थ्योचेति ॥

४ प्रकृत्यैर्विशेषणपक्षे दोषमप्याह—ब्राह्मणेन तुल्यं दूत्यादि । अस्मिन्
हि पक्षे त्रिधातोः सादृश्यविशेषणस्य भावः कदाचित्कालः । मन्त्रार्थविशेष-

णपक्षे हि त्रिधातोरेव सादृश्यं न विशिष्टमिति न मन्त्रस्य इति भावः ॥

५ अनया रीरेति । तत्पक्षेऽपि हि क्रियावाचनं ब्राह्मणादिशब्दस्यैव
प्रत्ययविधानादिति तस्य विषयाविशेषादव्यक्तमिति रीरेत्यर्थः ॥

६ इत्यत्रैव स्यादिति । शिष्टसंक्षेपेऽनं यथादृष्टवत्स्मृत्यादृष्टवत्त्वमिति
शेषः । गमनपदस्य सत्त्वस्यार्थवाचकत्वेन यथा लिङ्गसंख्याभ्यामन्यत्र, भाष्य-
वत्यानामत्र, तथा शूत्रवदिति चतिमत्त्वान्तस्यापि सत्त्वस्यात्वेनात्मन्यवत् न
स्यादिति तदर्थं मन्त्रार्थविशेषणपक्षेऽपि यस्यात् आवश्यक इति भावः ॥

७ प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेऽपि तुल्यवद्भग्नमित्यादौ मातृदोषस्य परिहार-
माह—अस्ति क्रियाप्याहारेणेति । दृष्टवत्त्वस्य तुल्यपदोपलक्षणं कथं
तुल्यकर्तृकताया उपमानत्वं, गमनपदोपलक्षणा उपमेयत्वविराध्यः ॥

८ संज्ञार्थमिति । अव्ययवचनार्थं कोऽपि पाठ इत्यर्थः ॥
९ इत्यभिमान इति । ब्राह्मणेनैव—ब्राह्मणेन तुल्यमधीत इत्यत्र
इत्यर्थसादृश्यस्य सादृश्याविशेषणतया तुल्यार्थस्य च विशेष्यतया बोधे यद्यप्येव
'एतन्निवेन इव कोऽपि विभक्त्यर्थो व्याप्ताः' इत्यादिपरिभाषा इति भावः ॥

२ तेन हृत्पथमिति शब्दे कियामहणामने पुणेण हृत्पथं रूपं इत्यादावपि
यतिः मातृवाचस्पतिहिरण्माह—अतिप्रसङ्गस्तिवति ।

लर्थः । महाविभाषाऽधिकाराद्वैल्ये निवृत्त्येव, तस्यात्प्रदित-
प्रत्ययान्वयित्वादित्यादि ॥

(८७९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५३)

१९९९ तदर्हम् ॥ ५ । १ । ११७ ॥

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते न 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः'
(१९५) इत्येव सिद्धम् ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । इह क्रियाग्रहणमनुवर्तते तेन
द्वितीयान्तादर्हणस्य कर्त्तव्यं क्रियायां वतिर्विधीयते—राजानमर्हति
वृत्तं, ब्राह्मणमर्हति वृत्तं, राजवद्वर्तते, ब्राह्मणवद्वर्तते इति । तत्र
'राज्ञा तुल्यं वर्तते' इति विग्रहाश्रयेण पूर्वेण वतिः सिद्धः ।
राजानमर्हति छत्रमिच्छादौ क्रियाऽनुवर्तनात् प्रत्ययेन न भाव्यम् ।
राजवद्वर्तमानस्यादावपि 'तत्र तस्येव' इति सिद्धो वतिः । 'तेन
तुल्यम्' इत्येतद्बु चोदकेनोपलक्षणावोपात्तम् । इह तर्हि 'राज-
वद्वर्तते राजा' इति भेदाभावाद्भेदनिबन्धनसादृश्याभावाद्भ्राम्रो
वतिरनेन विधीयते । अत्रापि राजत्वेन प्रसिद्धा ये पृथुभरत-
भगीरथादयस्तद्दानीं तानां राज्ञामुपमानानि—इति सिद्धो वति-
रिति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) ननु पूर्वसूत्रवदक्रियाधेनेतात्स्यत्वात् आह—ह-
द्वेति । द्वितीयान्तादर्हणस्य प्रत्ययो भवति, यदर्हं सा क्रिया चेदि-
त्यर्थः । अर्हमिति पञ्चाशजन्तम् । राजानमर्हतीत्यादेः—राजनिष्ठयो-
ग्यतानिरूपकत्वकर्म तदुक्तमिति बोधः । यत्र तर्हि अर्हणक्रियाकर्तृवृत्तं
भवति । यत्र राजवद्वर्तमानमेतदुक्तमिति फलति । तदाह—राज्ञा
तुल्यमिति । राजवृत्तेन तुल्य वर्तनमित्यर्थः । क्रियाऽनुवृत्तेः
फलं दर्शयति—राज्ञानमिति । राजवद्वर्तमानस्योत्पत्तिप्राप्तमर्थ-
स्याभावाद्बुत्पत्तयोरप्राप्त्यात्वाच्च 'तेन तुल्यम्' इत्यप्राप्तेराह—
तत्र तस्येति ॥ अर्हते—इद्वेति ॥ राजवद्वर्तमानमेकस्यैव वाचकं,
तदाह—भेदाभावादिति ॥

(फलसमर्थकभाष्यम्)

न सिध्यति ।

तृतीयासमर्थान्न पदाऽन्येन कर्तव्यां क्रिया-
मन्यः करोति तदा प्रत्यय उत्पद्यते ।

इह पुनर्द्वितीयासमर्थान्तादात्मार्हायां क्रियायाम-
र्हतिर्कर्तरि निश्चितवलाधाने प्रत्यय उत्पद्यते—
प्राह्मणपद्रव्यान् वर्तते । एतद्वृत्तं ब्राह्मणमर्हतीति ॥

(प्रदीपः) न सिध्यतीति । यदा राजवद्वर्तः सामान्यव-
चनः, प्रसिद्धविशेषविषयो वा 'राजवद्वर्तते वृत्तः' इति तदा
साध्याभावाद्भेदवैराग्याः । तथा 'चिच्छेद कृतहस्तवत्' इति-
वृत्तहस्तमर्हति च्छेदनमित्यर्थं गम्यते न तु सादृश्यम् ॥ आ-
त्माहार्थामिति । द्वितीयान्तप्राप्त्यस्यार्थस्यात्मनोऽर्हं वा क्रिया
तस्मामित्यर्थः । अर्हतिर्कर्तरिति । अर्हतेः कर्तरि क्रियाह

वृत्तादिक इत्यर्थः ॥ निश्चितवलाधान इति । निश्चितस्यार्थ-
स्यान्ययोगनिवृत्त्यर्थं वलाधानम्—पुनरुपादानेन निश्चयनमि-
त्यर्थः । यदा राज्ञः क्रियान् वृत्तं प्रसिद्धमेवान्यनिवृत्त्यर्थं पुनरुपादी-
यते—'राजानमेतदर्हति वृत्तं न त्वराजानम्' इति तदाऽर्थवदेतत्
सूत्रम् । यदा त्वेकमेव वस्तु अवस्थाभेदपरिकल्पितभेदसुपमानो-
पमेयत्वेन विवक्ष्यते तदा नार्थोऽनेन योगिन । तथा च इवशब्द-
स्यापि प्रयोगो दृश्यते—'राजेवायं राजा युध्यते' 'वैयाकरण
इवायं वैयाकरणो व्रूते' 'त्वमिव त्वं मुष्यस्व' इति । तथा
'सदृशस्त्वं तवैव' इति ॥

(उद्द्योतः) सामान्यस्य विशेषादालिङ्गितस्याभावाद्—
प्रसिद्धविशेषेति ॥ राजवद्वर्तमिति । वृत्तकर्तृत्ववर्तनं वृत्तराजवो-
ग्यमित्यर्थः । न तु सादृश्यमिति । तदुक्तं—

'युक्तमौपयिकं राज्ञ इत्यर्थस्य निर्दशनम् ।

उपमानाविवक्षयां तदर्हमिति पठ्यते ॥' इति ॥

चिच्छेद कृतहस्तवदित्यस्याऽपि—कृतहस्तयोग्यमेतदीयं छेदन-
मिति बोधः । एतन्नाऽप्यत्रापि कृतज्ञ इति फलति ॥ नन्वात्मार्हायामि-
त्यत्रात्मपदेन क्रियाग्रहणेऽसङ्गतिः सत्या आह—द्वितीयान्तेति ।
द्वितीयान्तप्राप्त्यस्यारमपदेन ग्रहणमिति भावः ॥ अर्हतेतिरिति । अर्ह-
धातोश्च योग्यतानिरूपकत्वमर्थः । तत्र वृत्तस्य कर्तृत्वम्, ब्राह्मणस्य
योग्यताग्रहणकर्तृत्वम् ॥ ननु सर्वेणापि स्वयोग्यक्रियाकरणानीह-
श्रमयोगे निष्कलेशत उक्तं—निश्चितवलाधान इति ॥ तत्राचक्षे—
निश्चितस्येति ॥ तदेवोपादायति—यदेति ॥ यदा नाऽर्थ इति ।
तदुक्तम्—

'तदर्हमिति नारुधं सूत्रं व्याकरणान्तरे ।

सम्भवत्युपमाऽत्रापि भेदस्य परिकल्पनात् ॥' इति ।

इदं चिन्त्यम् । 'वमिव त्वम्' इत्यत्र द्वितीयतद्वाच्यवच्छेदप्र-
तीतिरेव, न ॥ सादृश्यमिति सूत्रभाष्यकृतोरभिप्रायात् ॥

(८८० विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५४)

२००० उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे

॥ ५ । १ । ११८ ॥

(अर्थग्रहणाक्षेपभाष्यम्)

अर्थग्रहणं किमर्थम् ?

न 'उपसर्गाच्छन्दसि धातौ' इत्येवोच्येत ॥

धातुर्वै शब्दः, शब्दे कार्यस्यासंभवादर्थे कार्यं वि-
श्रास्यते ।

कः पुनर्धात्वर्थः ?

क्रिया ॥

(प्रदीपः) अर्थग्रहणमिति । धातावित्येव धात्वर्थो
सम्भव इति भावः ॥ धातुर्वै शब्द इति । तत्रार्थग्रहण-
न्तरेणैवस्य ग्रहणं न स्यादिति भावः ॥ येनाभिप्रायेण प्रश्नस्त-

मेवाविष्कृतमाह—शब्दे कार्यस्येति । न हि वतिप्रत्ययस्य धातुर्वच्य उपपद्यत इति सामर्थ्याद्धातुसहचरितोऽर्थ आधायिष्यत इत्यर्थः । अथवा 'धातुर्व' शब्दः शब्दे कार्यस्य' इत्येकग्रन्थ एवायम् ॥

(उद्घोतः) धातावित्येवेति । वक्ष्यमाणरीलेत्यर्थः ॥

(समाधानमाप्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—उत्तरपदलोपो यया विज्ञा-
येत, धातुकृतोऽर्थो धात्वर्थ इति ।

फः पुनर्धातुकृतोऽर्थः ?

साधनम् ।

किं प्रयोजनम् ?

साधनेऽर्थं भवन् लिङ्गसंख्याभ्यां योक्ष्यते । उद्घ-
तानि उद्घतः, निगतानि निघत इति ॥

(मदीपः) उत्तरपदलोप इति । गम्यमानार्थत्वाद्-
प्रयोग एव शब्दस्य लोपः । धातुकृत इति । धातुशब्दे-
नान् धात्वर्थ उच्यते । क्रियाकृतोऽर्थ आधायिष्यत इत्यर्थः ।
नियया कारकं कर्मादिव्यपदेशयुक्तं क्रियते, क्रियापेक्षत्वा-
त्कर्मादिव्यपदेशस्य । बहुमीशाभयाचायमर्थो यक्षते—धातुः
—धात्वर्थः क्रिया, सा अर्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन्
वर्तमानादुपसर्गाद् स्मार्थे वतिप्रत्ययः । वृत्तिविषये चोपसर्ग-
क्रियाविशेषविशिष्टशक्त्याभारे च द्वये वर्तत इति तस्यार्थं
विधीयमानस्य वतेः सत्त्ववाचित्वादन्यर्थसंज्ञाविज्ञानादलिङ्गा-
संख्यस्य विधीयमानाऽव्ययसंज्ञा न प्रवर्तते । साधनशब्देनात्र
शक्त्याभारे द्वयं विवक्षितम् ॥ उद्घतान्युद्घत इति ।
पुंस्त्वमन नपुंसकप्रसङ्गे ऋणन्दसम् ॥

(उद्घोतः) 'वारत्तव काव्यम्' इत्यादौ शब्देऽपि कार्यदर्शना-
दाह—न हीति ॥ पुंसग्रन्थ इति । एकवक्तुो ग्रन्थ इत्यर्थः ॥
कोपविधायकाभावादाह—गम्यमानेति । ननु धातुकृतोऽर्थः क्रिये-
येति पूर्वसाधनविशेष इत्यत आह—धातुशब्देनेति ॥ ननु साधन-
कृता क्रिया, न तु क्रियाकृतं साधनमत आह—क्रिययेति ॥ धातु-
शब्दस्य शास्त्रपेक्षते कक्षणायां वीजभावादाह—बहुमीशाभया-
च्चेति ॥ क्रियाविशेषशक्तीति । क्रियाविशेषनिरूपितशक्त्याभावाद्
इत्यर्थः । कचिन् 'क्रियाविशेषे विशिष्टवृत्ताभारद्वये च' इति पाठः ।
तत्र क्रियाविशेषे—उद्गमनरूपे, तत्रिकृतशक्त्याभावाद्वये चेत्यर्थः ॥
ननु साधन शक्तिरिति पर्यायो वक्ष्य लिङ्गादियोगोऽत आह—
साधनशब्देनेति ॥

(५६८२ एकदेशिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ स्त्रीपुंसाभ्यां वत्युपसंख्यानम् ॥*॥

(भाष्यम्) स्त्रीपुंसाभ्यां वत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
स्त्रीवत्, पुंवदिति ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

इमौ नञ्ज्ञजौ प्राग्भवनादित्युच्येते तौ विशेष-
विहितौ सामान्यविहितं यति बाधेयाताम् ॥

(मदीपः) वत्युपसंख्यानमिति । वतिप्रत्यये विधीय-
मान इत्यर्थः ॥ इमौ नञ्ज्ञजाविति । प्राग्भवनादित्युच्येते
सर्वानपेक्ष्य प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानौ प्रकृतिसामान्याद्विधीय-
मानस्य सर्वस्य प्रत्ययस्य सर्वेष्वर्थेषु नञ्ज्ञनौ बाधकौ, ततो
मध्यमे वतिरुपसंख्यायते । तेन चोपसंख्यानेन विशिष्टाध-
विषयेणान्तरे सावकाशौ नञ्ज्ञनौ बाधेते ॥

(उद्घोतः) ननु 'वतेरुपसंख्यानम्' इत्यनेन विहितो वतिः
सर्वाथे स्थाये एव वा स्वादत आह—वतिप्रत्यये इति ॥ ननु
नञ्ज्ञभावप्यर्थमादाय सामान्यो, वतिरपि प्रकृतिमादायेति कथं
बाध्यबाधकभावोऽत आह—प्राग्भवनादिति ॥ तान्सर्वानिति ॥
तच्चद्रूपेणेत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तमाप्यम्)

नैप दोषः ।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न घत्यर्थे नञ्ज्ञनौ भवत
इति, यदयं 'स्त्रियाः पुंवत्' इति निर्देशं करोति ॥
एधमपि 'स्त्रीवत्' इति न सिध्यति ।

योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥

(मदीपः) योगापेक्षमिति । 'स्त्रीपुंसाभ्याम्' इति योगो
वत्यर्थे न प्रवर्तते इत्यस्यार्थस्य 'पुंवत्' इति ज्ञापकमित्यर्थः ॥

(८८१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ भा. ५५)

२००१ तस्य भावस्त्वतलो

॥ ५ । १ । १११ ॥

(त्वत्प्रत्ययाधिकरणम्)

(५६८३ एकदेशिपूर्वप्रकारवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्त्रीपुंसाभ्यां त्वत्लोरुप-

संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रीपुंसाभ्यां त्वत्लोरुपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । स्त्रीभावः—स्त्रीत्वम्, स्त्रीता । पुंसादः—
पुंस्त्वम्, पुंस्तेति ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

इमौ नञ्ज्ञजौ प्राग्भवनादित्युच्येते, तौ विशेष-
विहितौ सामान्यविहितौ त्वत्लौ बाधेयाताम् ॥

(५६८३ एकदेशिपूर्वप्रकारवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ बाधचनं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) बाधचनं च कर्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

नञ्ज्ञभावपि यथा स्याताम् । स्त्रीभावः—स्त्रीत्वम्,
पुंभावः—पुंस्त्वमिति ॥

(प्रदीपः) वाचचनं चेति । अन्यथाऽर्थान्तरे सावकाश-
चोननञ्जोरुपसंख्यानविहिताभ्यां विशिष्टार्थविषयाभ्यां त्वत-
ल्लभ्यां वाचः स्यात् ॥

(उद्योतः) ननुपसङ्ख्यानवृत्ताभ्यामुभयोः सिद्धौ वाचचनं
व्यर्थमत आह—अन्यथेति ॥

(५६८५ एकदेशिसमाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अपवादसमावेशाद्वा सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपवादसमावेशाद्वा सिद्धमेतत् ।
तद्यथा—इमनिष्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भ-
वति, एवमाभ्यामपि भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अपवादसमावेशाद्वेति । वाचशब्दः पूर्वोक्त-
वचनव्यावृत्त्यर्थः । वाचचनं न कर्तव्यम्, अपवादसमावेशात्सि-
द्धत्वादित्यर्थः । यथा प्रकृतिविशेषाद्विधेयमानैरिमनिजादिभि-
स्त्वतलौ समाविशतः, एवं नञ्जलभ्यामित्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु युक्तिवचनयोः समत्वमावादिकल्पायौ
वाचशब्दोऽनुपपद्येत आह—वाचशब्द इति । निपातानामने-
काभेदास्त्वयौ वाचशब्द इति भावः । पूर्वोक्तवचनं—‘औपुंसान्या
स्त्वतलोः’ इत्येतत् ॥

(वार्तिकोक्तार्थसाधकसिद्धान्तभाष्यम्)

नैवैश्वर आह्वयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठ-
न्ति—इमनिष्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवतीति ।
किं तर्हि ?

‘आ च त्वात्’ इत्यस्माद्यत्नादिमनिष्प्रभृतिभिरप-
वादैः समावेशो भवति, न चैतावन्नाभ्यन्तरौ ।

एतावप्यत्राभ्यन्तरौ ।

कथम् ?

१ विकृदमपीति । स्नेहादिविकृतलीलार्थः ॥

२ तेषामपीति । धर्मशास्त्राणां वचनमदृष्टार्थं प्रमाणमिति यदि अप-
वादसमावेशविशेषमभिरक्ष्य धर्मशास्त्रकाराणां वा वचनं स्यात्तदा यथाज्ञा
मदृष्टविशेषस्या वा अपवादसमावेशं कर्तव्यमिति । तथा च वचनमिति यथा-
देव तत्साध्यमिति वा ॥

३ बासी यत्र इति । ‘युवादिभ्य इमनिज्या’ इत्यादिसुप्रतिहितम-
पिभित्तिमन्त्रोक्तवचनोः समावेशो भवतीति ‘आ च त्वात्’ इत्यनेन वक्षेन
मतीयेत । यदि ‘औपुंसान्यां स्त्वतलोपसंख्यानम्’ ‘वाचचनं च’ इत्येते
वार्तिके न स्यातामदा ‘आ च त्वात्’ इत्यनेन वक्षेन मन्त्रोक्तवचनमपि अन्यतो
समावेशो न स्यात् । तत्र हेतुमाह—‘आ च त्वात्’ इत्यस्मात्सुप्रति-
तिषादि । मन्त्रोक्तवचनविधानाद्यर्थं सद्यः नावेन वक्षेन समावेश इत्यर्थः ॥

४ मन्त्रोक्तः समावेशोऽपवादपरापरि—आरम्भवादिस्मादिना । यदि
औपुंसान्यां मन्त्रमपि सत्यं विधिः स्यात्तदा युवादिभ्य इमनिज्यादिसुप्र-
तितिः इमनिज्यादिभिः शब्दास्य समानोदत्तत्वं न स्यात् । द्वयोस्तुदेवतास-
म्भेरुपपत्त्या । औपुंसान्यामित्यस्य विधित्वेऽपि वदन्तमन्त्रोक्तवचनविधानां
मन्त्र इत्येतः प्रागपि परस्परमन्त्रोक्तवचनमिति न दोषः ॥

५ ‘न जानीमः’ इति भाष्योक्तो हेतुमाह—विष्णुविष्णवेति ॥

अपवादसदृशा अपवादा भवन्तीति ।

एतच्चैव न जानीमोऽपवादसदृशा अपवादा भ-
वन्तीति ।

अपि च कुत एतद्—एतावप्यत्राभ्यन्तराविति, न
पुनः पूर्वौ वा स्यातां परौ वा ।

एवं तर्हि वक्ष्यति—‘आ च त्वात्’ इत्यत्र चकारक-
रणस्य प्रयोजनं नञ्जलभ्यामपि समावेशो भव-
तीति ॥

(प्रदीपः) नैवैश्वर इति । ईश्वरमयादिवैदमप्यनुगृही-
यते ॥ नापीति । तेषां हि वचनमदृष्टार्थं प्रमाणम् । एतेन
दृष्टादृष्टार्थाभाव उक्तः ॥ यत्नादिति । नञ्जलभ्योऽर्थौ यत्रो न
व्याप्रियते, ‘आ च त्वात्’ इत्यस्मात्सुप्रतिषिद्धत्वात् त्वसंज्ञादनात्
नञ्जलभ्योरसंनिधानात् ॥ एतावप्यत्रेति । प्रागर्भवत्वात् प्रति-
सूत्रमुपस्थानात् त्वतलपवादैरिमनिजादिभिः समानदेशौ नञ्-
जलावित्यर्थः ॥ एतच्चैव न जानीम इति । विधेयधिकार-
परिभाषारूपसंभवादन्यतरूपनिश्चयाभावात् । तत्राधिकारपक्षे
कर्मकालपरिभाषापक्षे च प्रतिसूत्रं प्रत्यर्थं चोपस्थानात् स्याद्-
नयोरभ्यन्तरत्वम् । यदा तु प्रागर्भवत्वादेऽर्थोस्तानपेक्ष्य नञ्जलौ
विधेयेते यथोद्देशं वा परिभाषाऽऽश्रीयते तदा नास्त्वनयोर-
भ्यन्तरत्वम् । तथा च ‘व्यादयोऽविधेयौपलक्षणादणपवादा-
त्पूर्वेतिप्रतिषिद्धम्’ इति पूर्वविप्रतिषेधो विधिययोद्देशपरिभाषा-
पक्षयोरेव संभवति, न तु प्रतिसूत्रमुपस्थाने ॥ न पुनरिति ।
कर्मकालपरिभाषापक्षेऽपि प्रागर्भवत्वादेऽर्थोस्तत्र नञ्जलभ्यामु-
पस्थातव्यम् । तत्र यदि तावदेव इत्यर्थेनिर्ज्ञानमात्र एव नञ्ज-
लावुपतिष्ठेते—‘तस्य भावस्त्वतलौ’ ‘औपुंसान्यां भावे नमृज्जौ’
इति, तदाऽस्मिन् प्रदेशे संनिधानात् ‘आ च त्वात्’ इत्येतस्माद्
सुप्रतिषिद्धौ नञ्जलौ भवतः, नाभ्यन्तरौ । भैष त्वसर्गापवाद-
विधानोपयोगविज्ञानानन्तरं नञ्जलभ्योरुपस्थानं तदा ‘मग्नगस्त्य’

६ कार्यकारणपरिभाषापक्षे वेति । औपुंसान्यामित्यस्य परिभाषात्वपक्षे
परिभाषाविषयकारकत्वव्यवस्थामग्नौ वेत्यर्थः ॥

७ अभ्यन्तरत्वमिति । अधिकारपक्षे प्रतिसूत्रमुपस्थानेन ‘आ च त्वात्’
इत्यत्र परमपक्षोपरधानेनास्य तदप्यन्तरत्वम् । परिभाषापक्षेऽपि यदि कार्य-
कारणस्याप्यन्तरत्वात् तस्यैवेत्यस्य परिभाषाया विधिदेवे उपरधानेन तदप्यन्त-
रत्वमिति भावः ॥

८ नास्त्वनयोऽभ्यन्तरत्वमिति । यथोद्देश्यं परिभाषादेवे यत्र तस्या
सकलतावकाशोऽनेन उद्देश्यत्वात्वेति नास्त्वनयोरिति भावः ॥

९ यदि वाचञ्जल इति । अथोपरभाषापक्षे यत्र भावस्यापेक्ष्य ज्ञानं
तत्रेव परिभाषोदगत इति ‘तस्य भावस्त्वतलौ’ इति सूत्रे एवास्या उप-
रधानमिति ‘आ च त्वात्’ इत्यत्र प्रागोपरमिति स्यात् । इति तो भाव-
न्तरत्वमिति भावः ॥

१० ननु परिभाषापक्षेऽपि नास्या यावत्परमपक्षोऽस्त्विति सूत्रार्थकरण-
वेलायां नास्या उपरधानम् । अपि तु भावस्यावकाशज्ञानेनैवभाषाया उप-
रधानमिति तस्य भावसकलताविशेषाद् अग्नस्तत्र इत्येवमर्थं यदा भाषार्थ-
वोपस्थानं स्यादिति मग्नगस्त्य इत्यस्मात्परमेवत्या उपरधानमिति तदा—अप
परसर्गापवादोऽपि ॥

इत्येतस्मात्परो ननु सौम्यो भवतः, तथापि नाभ्यन्तरो । 'गुणवचन-
प्राधान्यादिभ्यः धर्मणि च' इत्यत्र तु प्रकृतिविशेषसंबन्धस्य कर्मा-
र्थस्योपादानाद् प्रकृत्यन्तरेण तस्यासंबन्धात्कर्मणि ननु सौम्यो-
पस्थानादभ्यन्तरत्वं नाशङ्कनीयम् ॥ एवं तर्हीति । चश-
ब्देन यत्नेन समावेशः सिध्यति । एतच्च तत्रैव व्याख्यास्यते ॥

(उद्घोषः) ईश्वरो-राजा । 'ब्रह्मणस्त्वः' इत्येतत्पर्यन्तं
त्वत्तोरपि कार इति 'आच त्वाद्' इत्यस्याऽर्थः ॥

नन्वस्य विधित्वादिति जादिसमानदेशत्वमसिद्धमत आह—
प्राग्भवनादिति । अपि कारत्वादिति भावः । ननु नदीस्रोतोन्म्या-
वेनाधिकारे निक्षिप्ते 'एतच्चैव न जानीमः' इत्युक्तमत आह—
विषयधिकारेति । एवञ्च विधित्वस्यापि सम्प्रदाय जानीम
इत्युक्तिः—न निक्षिप्तुम् इत्यधिकेति भावः । प्रतिस्मृत् प्रत्ययश्चेति ।
भवनात्प्राक्तोऽर्थो यत्र यत्र सति हि तस्मिन् तत्र परिभाषापर्येऽप्युपस्था-
नादित्यर्थः ॥ यथोद्देशं वेति । 'स्त्रीपुंसाभ्यां नन्मञ्चौ' इत्यनेन सौ-
विधाप्य 'प्राग्भवनाद्' ह्यंशो नन्मञ्चमुपस्थाप्येति यमाधेया परिभाषा-
त्वेन व्याख्येय इति भावः ॥ एषादय इति । 'दिलदिलादि—' आदि-
घञ्प्रविहिता एषादयः । प्रतिघञ्प्रत्ययस्य हि उपस्थितिसामर्थ्यादेव बाध-
सम्भव इति तस्याऽऽनर्थक्यमिति भावः ॥ यथोद्देशेति । इदं चित्स-
मिति 'इदो गुणइदो' इत्यत्र निरूपितम् । विधित्वमेव त्वचितं, सर्वत-
त्त्वात् लङ्गत्वात् ॥ अभ्युपेसापि परिभाषात्वं भाष्ये दूषणान्तरमाह—
अपि चेति ॥ तत्वाच्चे—कार्यकालपरिभाषापर्येऽपीति । 'अर्थ-
निर्णानमात्र एव' इति गौडे निर्णानमपि ज्ञानमेव, सामान्यतो ज्ञान
वा । जत एवमपि 'विज्ञान' इत्युक्तं, 'विशिष्टज्ञानत्वलक्षणं । तत्तत्प्रकृत्याप-
बाधकाङ्गानि वृत्तयस्तन्त्र हि अन्यसंज्ञावकाशः । उपयोगो—लक्ष्यम् ।
ननु कर्मणि तथोद्देशस्थित्याऽभ्यन्तरत्वमत आह—गुणवचनेति ॥

(५६८६ अतिव्याप्तिनिवारकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वति-
प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्र-
सङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति—अभिप्रायो देवद-
त्तस्य मोदकेषु भोजने । ये नो भावास्ते नो भावाः
पुत्राः पुत्रैश्चेष्टन्त इति ॥

(प्रदीपः) अभिप्रायादिष्विति । अनाश्रितप्रवृत्ति-
निमित्तविशेषो भावशब्दाच्चो यावान् कथिदर्थस्तस्य सर्वस्य
विशेषानुपादानाद् ग्रहणस्य न्याय्यत्वादतिप्रसङ्गः ॥ ये नो

१ तस्यानर्थक्यमिति । प्रतिघञ्प्रत्ययान्ते हि अस्तुत्वित्यन्तेन अप-
वादरायत्वमिति एषादयोऽर्थविशेषलक्षणप्रवृत्त्यादौ विधित्वमिति
वार्तिकस्यानर्थक्यमिति भावः ॥

२ निर्णानपदेन निष्कृष्टज्ञानस्य बोधो मा भूदित्यत्र आह—इति पाठे
निर्णानमपीति ॥

३ भावशब्दस्यानेकाधित्वमुपर्युच्यते—भावशब्दोऽस्तीति ॥

४ 'सिद्धं तु तस्य गुणस्य' इति वार्तिकप्रमाणेन न लोके प्रविद-
गुणान् ग्रहणमिदं तदाह—गुणशब्देन यावानित्यादि ॥

५ 'तस्य गुणस्य भावाद्' इति वार्तिकप्रमाणेन गुणशब्दो नानमाह—यस्य
भावादित्येतापत्तीति ॥

भावा इति । अस्माकं येऽभिप्रायास्ते नित्यमेवास्माकं भव-
न्तीत्यर्थः । भवन्तीति भावाः । 'भवतेधेति वक्तव्यम्' इति
कर्तरी णः ॥

(उद्घोषः) भावशब्दोऽत्यभिप्रायवचनी, यथा 'अयम्भावः'
इति । पदार्थमात्रेऽपि यथा—'विचित्रा मावश्चक्यः', इति । अस्ति च
शृङ्गारादिसाधिसञ्चारिणु—'सायीमावः',—'सञ्चारीमावः' इति ।
कर्तृवर्जितकारके च—'यस्य च भावेन—' इत्यादौ धात्वर्थवचनः, प्र-
तिनिमित्तवचनी चेत्तु अभिप्रायेणाह—भाष्ये—अभिप्रायादिष्विति ॥
तत्वाच्चे—अनाश्रितेति । 'ये नो भावाः' इति भाष्येण 'भावः'
शब्दस्याभिप्रायवचित्वे लौकिकः प्रयोगः प्रमाणत्वेन दक्षितः ।
अभिप्रायमवनमेव दर्शयति—भाष्ये—पुत्राः पुत्रैश्चेष्टन्त इति ॥

(५६८७ अतिव्याप्तिनिवारकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु यस्य गुणस्य
भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तद-
भिधाने त्वत्तलौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।
कथम् ?

यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभि-
धाने—तस्मिन् गुणे चक्ये प्रत्ययेन भवितव्यम्, न
चाभिप्रायादीनां भावाद् द्रव्ये देवदत्तशब्दो यतते ॥

(प्रदीपः) यस्य गुणस्येति । गुणशब्देन यावान् कथित-
राश्रयो भेदको जालादिरर्थः स सर्व इह गृह्यते । 'यस्य भावाद्'
इत्येतावत्तुच्यमाने पुनस्य भावाद् पितरि पितृशब्दप्रवर्तनापि-
वृत्त्वमिति पुनै भावप्रत्ययः स्थात्, पुनत्वमिति च पितरि—इति
गुणग्रहणम् । भावात्—विषयमानत्वादित्यर्थः । द्रव्यशब्देन
विशेषभूतस्त्वत्तलमापधोऽर्थ उच्यते । तस्मिन् द्रव्ये शब्दनि-
वेशः—शब्दस्य प्रवृत्तिर्यस्य गुणस्य शब्देन वाच्यस्यावाच्यस्य वा
भावात् स त्वत्तलमापधिर्यस्य इत्यर्थः । तत्र ये रूपादयः शब्दा
गुणमात्रवृत्तयस्तेभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः—
रूपत्वमिति । ये तु शुक्रादयो गुणगुणित्वतो गुणगुणितोरभेदोप-
चारान्मनुबलोपाह्वयेभ्यो गुणैरितिभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये
भावप्रत्ययः । गुणित्वमिदं गुणे । अणुमहदीर्घादयो निर्व-
परिमाणानि वर्तन्ते न तु परिमाणमात्रे, तेन वेभ्यः परिमाणे
गुणे भावप्रत्ययः । 'रैत्वं' 'णत्वम्' इति भिन्नवर्णव्यक्तिसमवेदे

१ शब्देन वाच्यस्यावाच्यस्य वा यस्य गुणस्य भावाद्—स्त्वाद् शब्दस्य
प्रवृत्तिः स—गुणस्यवृत्तौ चापि भवेत् इत्यन्वयः ॥

२ शुक्रादीनां गुणगुणित्वत्वे हेतुमाह—गुणगुणितोरभेदोपचारा-
दिति ॥

३ गुणवृत्तिर्यस्य इति । गुणवृत्तिर्यस्य गुणस्य कथिनि सामान्ये यत्र मानः,
मयस इति भावः । गुणवृत्तिर्यस्य गुणे यत्र भावप्रत्यय इति भावः ॥

४ वक्तव्यमिति । इत्येतेषां भिन्ना वा वक्तव्यव्यक्तिस्तस्यैव वक्तव्यमात्रे—
इत्यन्वयः समवेतस्यान्यतो विधेये भावप्रत्यय इत्यर्थः ॥

सामान्यविशेषे प्रलयः । गवादयो यदा जातिग्राथ्याचिनः, तदा तेभ्यः शब्दस्वरूपे प्रलयः । तथा हि—अर्थे जातौ शब्दस्वरूपमप्यस्यते—यो गोशब्दः स एवार्थ इति, ततः शब्दस्वरूपमेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं नान्यत् । द्रव्यवाचिभ्यस्तु यमादिभ्यो जातौ प्रलयः । समासकृतद्वितास्तु यद्यपि केवलं संबन्धं नाभिदधति तथापि सबन्धिनि वर्तमानाः संबन्धं प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्ति इति तेभ्यः संबन्धे भावप्रलयः । तथा च 'राजगुरुपत्यम्' इति स्वस्वामिभावः प्रतीयते । 'पाचकत्वम्' इति क्रियाकारकसंबन्धः । 'औषधत्वम्' इति अपत्यापत्यवत्संबन्धः ॥

केचिद्वैषयवत्वमित्यस्य प्रत्ययान्ताद्भावप्रत्ययस्य जातिमभिधेयामिच्छन्ति तन्मतेऽप्यन्तरास्तिस्त्विति उदाहार्यः । उक्तं च—'समासकृतद्वितेयु स्यन्धाभिधानमन्यत्र ह्यभिधिरूपमप्यभिधिरसंबन्धेभ्यः' इति । रूढिशब्दाः—गौररसतपणलोहितशाल्वादयो जातिविशेषाच्छब्दद्रव्याचिन इति तेभ्यो जातावेव भावप्रलयः । एवं क्रमकारणं हस्तित्वमिति । अभिन्नरूपाः—शुक्रादयो मनुष्यकृति विनायमाने यद्यपि तद्विज्ञानात्तावपि तेभ्यो भावप्रलयो गुण एव भवति न तु संबन्धे । गुणगुणिनोर्जातितत्त्वोक्तिरिव सोऽयमित्यसिबन्धेन लोकनिरुद्धेन भेदसंबन्धस्य म्यगभावात् 'गुणवचनेभ्यो छद्' इति लुपिधानद्वारेणाभेदेनैव गुणिनोऽभिधानं न तु भेदं कृत्वा मत्वर्थापत्तिरित्याख्यायते । अन्यभिचरितसंबन्धात्—ततो भावः उत्पत्तिं जातावेव भावप्रलयः । न हि शस्त्रं रासासंबन्धं व्यभिचरतीति सत्तासंबन्धानपेक्षणात् संबन्धे प्रलयः । राजगुरुपत्यस्तु संबन्धस्य कादाचित्कसात्तदपेक्षो राजगुरुपत्यस्यः स्वाधर्मविधत्त इति ततः संबन्धे प्रत्ययो युजः । तस्मात् सत्तु सर्वेषु पदार्थेषु नित्यस्य वाचिनी शब्दप्रवृत्तिहेतुः सतैव भावप्रत्ययवाच्या न तु सत्तपत्तयोः संबन्धः समवायात्म्यः । 'पचरदित्वम्' इति जातिहन्नाजातिसमुदाये । 'उत्थम्' इत्यादौ सञ्ज्ञारूपे संज्ञिष्यस्यो प्रलयः । अन्ये तु सञ्ज्ञासंज्ञिसंबन्ध इत्याहुः ॥

(उद्योतः) मैत्रु पदवन्तितादौ तानाशयिः, नावं गुणप्रवृत्तिनिमित्तोऽयं आह—गुणादभेदेनेति । न ॥ नेवाविदित्तमग्न इति भावः ॥ विद्यमानत्वादिति । उद्योतित्वादि । तावद्विषयमग्नौ 'रूपत्वम्' इति भावप्रत्ययानुपपत्तिरित आह—मृदासादेनेति ॥ विशेषभूतत्वात् विद्यायामपि सत्तासञ्ज्ञावते—सात्ताभावापन्न इति । शिरोऽप्युदादिविशेष्यभूत इत्यर्थः ॥ प्रवृत्तिः । 'शब्दोपाये' इति शेषः ॥ व्याख्येयैति । इत्यर्थे 'सिद्धिर्देहि' इति मते, 'भवे देहः सतिः' इति मते च ॥ व्युत्पत्तिर्नावं

पदार्थ इति मत आह—अवाच्यस्य चेति ॥ तत्र तत्र शब्दे प्रवृत्तिनिमित्तानि स्पष्टपिपक्षे दर्शयति—तत्र ये इति । सामान्ये—रूपत्वादौ ॥ गुणवृत्तित्वमुपादयति—अभेदेनेति । सामान्ये—गुणगतशुक्लादिजातौ ॥ नित्यं परिमाणेति । परिमाणं चतुर्धा—अणु, महत् एव, दीर्घं च इत्यादावप्यदयः शब्दा अप्यादिवृत्तौ लाक्षणिका बोध्याः ॥ भिन्नवर्णैति । उच्चारणभेदेन भेदवर्णानां मन्यते, बोधाधिकभेदेन वा ॥ जातिमात्रेति । 'नालाख्यायात्' इति सूत्रवलात्तद्विधा बोध्या ॥ अभ्यस्यत इति । अनालोक्यपरम्पर्येत्यर्थः ॥ अवाप्तमेव दर्शयति—यो गोशब्दः स एवार्थ इति । प्रवृत्तिनिमित्ततादययोश्च सर्वत्राध्यासिकं तादात्म्यमेव सम्बन्ध इति भावः ॥ केवलमिति । जातिगुणप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दे तु यथा केले जातिगुणौ वाच्ये, आभयस्य स्वाधेपादिना लाभतया नाऽयं सम्बन्धनाल्लिखितसम्बन्धमानाभावादिति भावः ॥ सम्बन्धं प्रवृत्तिनिमित्तमिति । राजसम्बन्धशानादेव पुरुषे राजगुरुपत्यप्रवृत्तिरिति तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । यवं नामर्थाव्यक्तियवा भेदायैव प्रतीतेस्तत्र सम्बन्धशानादेव शब्दस्य प्रवृत्तिः । जातिगुणोक्तौ स्वरूपशानादेवेति भावः ॥ क्रियाकारकसम्बन्धः—कर्तृत्वादिरूपः । 'पाचकपदं पाकसम्बन्धकतरे शक्यम्' इति—शक्तिप्रशङ्कालेखार्थमाभावाकारात् । न चैवं क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्यवहारानापत्तिः । क्रियासम्बन्धप्रवृत्तिनिमित्तक इत्येव तदर्थः । क्रियापदस्य सम्बन्धप्रवृत्तिनिमित्तक शब्दमात्रोपलक्षणं, तेन 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः' इत्यस्य न हानिरिति बोध्यम् ॥

केचिदिति 'गोत्रस्य चरणेः सह' इत्यनेन तस्यापि जातित्वबोधनादिति तद्व्याहः । तथा च 'आत्माख्यानाम्' इति घट्टे औपगवादयोऽप्युदाहृता भाष्यकैयट्योः ॥ जालायेवेति । सम्बन्धसामादौ । जातेत्यर्थे व्यक्त्यभेदेनैव भावमिति न तत्सम्बन्धस्यापि प्रतीतिरिति भावः ॥ जातित्वद्वयोरिव—इति इहान्तः ॥ भेदसम्बन्धस्य—तन्मूलकसम्बन्धेत्येत्यर्थः ॥ व्यरमावादिति । मीलोत्पलमिलादावपि तद्व्यगमावेव तदुत्तराव'प्रत्ययेन मीलरूपमुत्पत्त्यर्थं बोध्यत इति बोध्यम् ॥ ननु 'पदस्य शुद्धः' इति वेदेदविवक्षयां मायार्थोऽपि तेभ्यः स्वादिति भाविकमते सम्बन्धाभिधानेन स्यात्त आह—लुपिधानद्वारेणैवेति ॥ न हीति । 'सद्य' इति सत्ताऽभेदेनैव बोधः, न तु सत्तासम्बन्धेन । शूद्रप्रत्ययस्तु वस्तुवद्वारेणोपपाद्य इति भावः ॥ तस्मात्सर्वेति । सत्तापदार्थेत्येत्यर्थः । क्वचित्तु 'सत्तु सर्वेषु' इत्येव पाठः ॥ जातिसमुदाये इति । तत्त्वानुद्गतस्यपदार्थाविवक्षयेन चनम्, उद्गाथव्यवहारो ॥ शिवनादिरमपि बोध्यम् ॥ संज्ञिष्यस्येत्येति । शब्दार्थेयोरभेदाव्यवभागाच्चाभिधेयेत्यत्रापि भावयाने इत्यपि बोध्यम् । तदभेदशानादेव इति तत्र 'तु' आदिपद-

१ मनु पदवन्ति । यत्न तस्य भावः ॥ २ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ३ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ४ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ५ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ६ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ७ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ८ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ९ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ १० विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥

१ मनु पदवन्ति । यत्न तस्य भावः ॥ २ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ३ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ४ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ५ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ६ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ७ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ८ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ९ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ १० विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥

१ मनु पदवन्ति । यत्न तस्य भावः ॥ २ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ३ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ४ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ५ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ६ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ७ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ८ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ९ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ १० विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥

मूलादौ कथं बोध्याः स्वादा आह—शुद्धिर्देहिमादीनि ॥

१ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ २ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ३ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ४ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ५ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ६ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ७ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ८ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ९ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ १० विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥

१ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ २ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ३ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ४ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ५ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ६ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ७ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ८ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ९ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ १० विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥

१ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ २ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ३ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ४ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ५ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ६ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ७ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ८ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ९ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ १० विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥

१ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ २ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ३ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ४ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ५ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ६ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ७ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ८ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ९ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ १० विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥

१ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ २ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ३ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ४ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ५ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ६ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ७ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ८ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ ९ विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥ १० विवेकोऽयं ह्यनुपपत्तिरिति । यत्न तस्य भावः ॥

प्रवृत्तिरिति तस्य प्रवृत्तिनिमित्तेति भावः ॥ इत्याहुरिति । शब्दा-
र्थोभेदादिमत्त इदम् । वाचस्त्वमेव सम्बन्धस्तद्भावाद्वाचकत्व-
प्रदासम्बन्ध इत्यत्रारविः । 'नानात्व' 'सहत्वं' 'योग्यपक्ष' इत्यादौ
'नाना'शब्दोऽसहभूते, 'सह'शब्दः सहभूते शृङ्गे ववैते, अतोऽसह-
भावादौ प्रत्यय इति बोध्यम् । एवञ्च यन्मौन्यायं शब्दस्य प्रवृत्तिः स
प्रत्ययार्थः । प्रवृत्तिरप्येवैव । प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन च तच्छब्दस्यम् ।
नोपेतु समभिव्याहारादिशिष्यैव, तथैवानुमत्ता, वार्तिकस्मारसाच ।
शक्ततावच्छेदकश्च एवतत्त्वादीत्यादि बोध्यम् ॥

(द्रव्यगुणनिर्वचनभाष्यम्)

किं पुनर्द्रव्यं ? के पुनर्गुणाः ?

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा गुणाः, ततोऽन्यद् द्र-
व्यम् ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदप्रति-
पत्त्यर्थः प्रश्नः ॥ शब्दस्पर्शौति । एतच्चोपलक्षणम्, परा-
श्रयस्य सर्वस्य भेदकस्य जात्यादेरिह गुणत्वेनाभिमतत्वात्,
विशेष्यस्य सर्वनाम्ना प्रत्ययस्यस्य द्रव्यत्वेनाभिमतत्वात् ।
तत एतदुक्तं भवति—यथा घटदादय आभिज्ञाः ससर्गिणो
गुणा एवमन्योऽपि जात्यादिधर्मो गुण इति ॥

(उद्घोषः) भेदप्रतिपत्त्यर्थे इति । 'क्षियाय' इति सूत्र-
भाष्योक्तं 'गुणसमूहो द्रव्यम्' इति मते समूहसमूहेनोभेदाभावादिति
भावः ॥ भाष्ये—उतोऽन्यदिति । प्रत्येकातिरिक्तसमूहरूपमित्यर्थः ॥
एतदुक्तमिति । 'शब्द' इत्यादिभाष्यं ससर्गिणिकपरमिति सात्पर्यम् ॥

(द्रव्यनिर्वचनोपक्रमभाष्यम्)

किं पुनरन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यम्, आहोसिद-
न्यत् ?

गुणस्यायं भावाद द्रव्ये शब्दनिवेशं कुर्वन् व्या-
पयति—अन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमिति ।

अनन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यम्, न हान्यदुपलभ्यते ।
पशोः खल्वपि विशासितस्य पर्णशते न्यस्तस्य नान्य-
च्छब्दादिभ्य उपलभ्यते ॥

(प्रदीपः) किं पुनरन्यदिति—भेदावगतिहेतुप्रमाण-
प्रश्नः ॥ अयमिति । तारिचकभेदाभेदविन्यापरिहारेण लोक-
प्रसिद्धं भेदमाश्रित्य प्रत्ययार्थं आचार्येण व्यवस्थापित इत्यर्थः ॥
न हान्यदिति । असत्यपि भेदे लोके भेदव्यवहारदर्शनात्तान्ति

ततो भेदनिश्चयः । न च रूपादिव्यतिरेकेण द्रव्यं प्रत्यक्षे-
णोपलभ्यते, रूपादिस्मिन्निवेशमात्रे पटादिव्यवहारात् ॥ पशोः
खल्वप्यपीति । उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य द्रव्यस्यानुपलम्भादसत्त्व-
निश्चयो युक्त इति भावः ॥ पर्णशते न्यस्तस्येति । बहुधा
विभक्तस्येत्यर्थः । एतेन भागानां परस्परव्यवधानेन व्यवधान-
स्यानुपलब्धिवारणस्याभावात् प्रतिपादितः ॥ नन्ववयवविभागा-
स्त्योगनिमित्तावयविद्रव्यस्य विनाशादनुपलम्भः स्यात् ॥ एवं
तर्ह्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य सर्वदाऽनुपलम्भादसत्त्वनिश्चयोऽस्तु ॥

(उद्घोषः) 'ततोऽन्यद्द्रव्यम्' इत्युक्ते पुनरन्यावानन्यत्वविषये
प्रसोऽयुक्तोऽयं आह—हेतुप्रमाणेति । हेत्योऽन्यद्द्रव्यमिति प्रमाण-
सिद्धं वा, उत—अनन्यदिति प्रमाणसिद्धं वा ? इति प्रश्नमाध्याये इति
भावः ॥ भाष्ये—गुणस्यायं भावादिति । अयम्—वार्तिककारः ।
कुर्वन्—वदन् ।

ननु तदावाच्यपक्षेऽप्येव प्रमाणं पृच्छन्तं प्रति तद्व्यवस्यैव प्रमा-
णत्वेनोपगम्योऽयुक्तोऽयं आह—तारिचकेति । एवञ्च त्वदीयोऽप्य
मैत्रो निर्विषय इति भावः ॥ लोकप्रसिद्धमिति । लोकव्यवहारार्थे
प्राप्ते लोकप्रसिद्धपदार्थत्वेवावयवयुक्तमिति भावः ॥ वास्तवभेदेऽपि
नास्त्येवेति सात्पर्यम् ॥ असत्यपि । यथा घटदयोर्वास्तवभेदा-
भावेऽपि लोके 'घटो घटः' इति भेदव्यवहार इत्यर्थः । एवञ्च आन्त-
लोकव्यवहारेण कथं शास्त्रार्थनिर्णय इति भावः ॥ न च रूपादीति ।
एवंज्ञानुपलब्धिप्रमाणेनान्यत्वाभासनिश्चय इत्यर्थः ॥

अनुपलब्धिप्रमाणमेव द्रव्यमिति भाष्ये—पशोरिति ॥ तदा-
च्चे—उपलब्धीति । एवञ्च विधिकतया अहमाभावादसत्त्वनि-
श्चय इत्यर्थः । उपलब्धिलक्षणं प्रमाणमेव सत्त्वनिश्चायकम्, उपल-
ब्धिलक्षणमात्रमात्रमात्रस्य प्राप्तसत्त्वनिश्चययोग्यस्यानुपलम्भादसत्त्व-
निश्चय इत्यर्थः ॥ घटदेवेति । भागानां भेदेन हि तत्त्वव्यवधानात्-
नुपलब्धिः सम्भाव्यत इति भावः ॥ एवं तर्ह्येति । भेदतिरिक्तद्रव्यस्य
तत्राशयं च कल्पनादेक्ष्यादन्त्यत्वं लब्धमिति भावः ॥

(द्रव्यनिर्वचनभाष्यम्)

अन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यम्, तद्वदनुमानगम्यम् ।
तद्यथा—ओपधिवनस्पतीनां वृद्धिहासौ, ज्योतिर्पां
गतिरिति ।

कोऽसावनुमानः ?

इह समाने वर्मणि परिणहे च अन्यसुलानं

विज्ञायां वार्तिकवाक्येभ्यः कथासाधनमुक्तमिति भावः ॥

१ प्रश्न इति । पक्षेऽपिना 'किं पुनरन्यद्' इत्यादिप्रा कृतः ॥

२ शब्दव्यवहारस्येति । गुणव्यवहारो द्रव्यमिति विज्ञानाद्रव्यगुणोभेदं
विज्ञानेनैवाधीत इत्यर्थः ॥

३ ननु द्रव्यगुणयोर्वास्तवभेदाभावे लोके कथं भेद इत्येतत् पटादेन विष-
यवति—यथा घटदयोरिति ॥

४ एवमेति । द्रव्यगुणयोर्व्यवधानेन नोपलब्ध्यत इत्यन्तरं नाशीत्यर्थः ॥

५ अतिरिक्तद्रव्यस्येति । भागानां संयोगेतिरिक्तं द्रव्यगुणयोः, लोके
मत्तं च भाष्येनान्यद्वा इति उपलब्धिव्यवहारस्येव द्रव्यगुणयोर्व्यवधानेन वदमिति भावः ॥

१ 'यत्तन्मात्रार्थे' इति क. ग. घ. पाठः ॥

२ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति । यस्य गुणस्य भावाद्व्ये शब्दविशेषाद्-
मिथाने स्वतन्त्रमिति वार्तिकेन द्रव्यवाचकान्यद्व्यवहारेण स्वतन्त्रो विधीयते । तयोः
प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्द्रव्यगुणयोः को भेद इति प्रश्नः ॥

३ भाष्ये—'शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा गुणास्ततोऽन्यद्द्रव्यम्'—इत्युक्तत्वा किं
पुनरन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमित्युक्तम् । नैतत्पदद्वयद्विधा साधनस्येव शब्दव्यव-
हारेण तत्त्व-भेदावगतिहेतुप्रमाणप्रश्नः इति प्रश्नेन केनचित्त्वेन व्याख्यातम् ।
शब्दादिभ्यो द्रव्यस्य भेदे नो हेतुः स मागमिणे न येति तदावयवम् ॥

४ 'यस्य गुणस्य भावाद' इत्यादिवार्तिकवाक्येनान्यद्भावोक्तं प्रमाण-

यदि रूपायालम्बनैरामलकादिबुद्धिः स्यात्तदा पूर्वरूपादिविना-
शादपूर्वरूपादिप्रादुर्भावाच्च तदेवेदमामलकमिति प्रत्यभिज्ञा-
प्रत्ययो नोपयेत् । अस्ति च भिन्नाकारबुद्ध्युत्पत्तिः । तस्मादस्ति
रूपाधयो द्वयम् । एतच्च पाकजरूपाद्युत्पत्तौ ये द्वयविनाशं
नेच्छन्ति तन्मतेन द्वयं प्रत्यभिज्ञाधयेषोक्तम् ॥ ये तु पाकज-
रूपाद्युत्पत्तौ पूर्वद्वयविनाशमपूर्वद्वयव्याभ्यां चाभ्युपगच्छन्ति
तन्मतेन द्वयभेदेऽपि जातेरेकत्वाज्जातिप्रत्यभिज्ञाधयेषोक्तम् ।
जातेरेकत्वाधारे द्वयं, ततो जातिमन्तरेण प्रत्यभिज्ञाया अभावाद्
द्वयमन्तरेण जात्युपलम्भाभावाद् द्वयस्य सद्भावनिश्चयः ॥

(उद्घोषः) नन्वत्र पक्षे आमलकादौ पाकेन पूर्वरूपादि-
विनाशे तद्वद्विनाशमुदाहरणं नाशान्तदेवेदमामलकमिति प्रती-
नापत्तिरिति चेन्न, कैषाभिद्रुपानां नाशेऽपि करोऽनुसमुदाहरणं
सत्त्वेन प्रत्यभिज्ञोपपत्तेः । तदेवाह—अथ वा यत्नेति । 'सद्भा-
वाद्' इति शेषः । यस्यावयवसमूहस्य सद्भावादित्यर्थः । कैवटस्य
वैधेयिकादिनवानुसारेण भाष्य व्याचक्ष्णः कश्च 'स्वियम्' इति
सूत्रसमाधेयं न निरुध्यन् इति चिन्त्यम् ; कथं च 'किं पुनर्द्वयम्,
के गुणाः' इति प्रश्नस्य न निर्दलेति च चिन्त्यम् ॥ तन्मतेनेति ।
ते हि क्वचित्प्रियमात्रेण प्रत्यभिज्ञां मन्यन्ते ॥ ये स्थितिः । ते हि
परमाणुर्यन्तद्रव्यनाशे परमाणुष्वेव पाकनरूपाद्युत्पत्तौ पुनः पूर्व-
वद्भूत्यारम्भं वदन्ति ॥ जातेरेकत्वाधारे द्वयमिति । यपि गुणोऽपि
जात्यापारस्तथापि प्रकृताभिप्रायेणेदम् ॥

(द्वयस्यान्यर्थलक्षणभाष्यम्)

अन्यर्थे खल्वपि नियमनं—गुणसंज्ञाधो द्वय-
मिति ॥

(प्रदीपः) अन्यर्थमिति । अर्थान्विताद् द्वयव्यप-
देशादेव रूपादिव्यतिरिक्तं द्वयं सिद्धमित्यर्थः ॥ गुणसंज्ञाव
इति । सद्भावते—सगम्यते—आधीयते इति सद्भावः । 'समि
युद्धुव' इति घञ् । गुणानामाधयो द्वयमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) गुणानामाधय इति । समूहस्य भेदकत्वनयैव
चामलकम्बुहारीयोऽपीति भावः । एवञ्च 'गुणसमूहो द्वयमिति पत-
क्षति' इति योगभाष्येण न विरोध इति मञ्जूषाया निरूपितम् ॥

(सिद्धं ॥ पक्षेत्यादिन्यासाद्योपभाष्यम्)

यदि तर्हि पृष्ठीसमर्थाद् गुणे प्रत्यया उत्पद्यन्ते,
किंनियता सूत्रेण ?

१ अर्थाभिप्रायिते । गुणसंज्ञानिरूपणपक्षे व्यवहारदेव तदतिरिक्त
मित्यर्थः ॥

२ द्वयगुणपदार्थयोः प्रकृतादप्यत्रयोर्मिषेचनानन्तरं 'सिद्धं ॥ यत्न-'
इत्यादिशक्तिरोक्तत्वात् पदमयोग्यताद्—दिग्भित्तेति ॥

३ रज्जुसंज्ञाविति । द्विगुणं रज्जुरित्यत्र न स्वतन्त्रे भावो किन्तु रज्जु
संज्ञादेव द्विगुण इत्येकसिद्धये प्रत्ययः प्रतीतीति भाष्याशङ्कः ॥

४ टीकाकारान्तरमनमानसमतोऽप्यत्र पाठ इदानीन्तनेषु सर्वेष्वपि पुत्र
केषुल्लभ्यते इत्यन्तर्निहित इति भावः । अत्रत्य तत्र च प्रदीपेभ्योऽप्येव
यगत भवेदिति न तत्पदेऽपि अत्रयद् भाष्य इति प्रभो भविष्यति ॥

५ ननु द्वाभ्यां धमाग्रामपक्षयोः निर्गता रज्जुर्द्विगुणं रज्जुरित्युच्यते ।

पतावृत्तकव्यम्—पृष्ठीसमर्थाद् गुण इति ॥

(प्रदीपः) किमियतेति । 'यस्य गुणस्य भावात्'
इत्यादिना गुणना सूत्रेणेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) नाथे—पृष्ठीसमर्थाद्गुणे इति । 'तस्य गुणे'
इति वक्तव्यमिति भावः ॥

(एतादृशान्यासे दोषभाष्यम्)

पृष्ठीसमर्थाद् गुण इतीयत्युच्यमाने द्विगुणा रज्जु-
स्त्रिगुणा रज्जुः, अत्रापि प्रामोति ॥

(प्रदीपः) द्विगुणा रज्जुरिति । विषयप्रदर्शनमात्र-
मेतत् । रज्जुशब्दात्तु पञ्चान्तादवयवलक्षणे गुणे त्वतल्लक्षणः ॥

(उद्घोषः) ननु 'द्विगुणा रज्जुः' इत्यत्र गुणशब्देनैवाभिधा-
नात् 'उक्तार्थानात्' इति न्यायेन पृष्ठीसमर्थात्तानेन च प्रत्ययानुस-
रित आह—विषयेति ॥

(अवयवानामपि गुणत्वबोधकभाष्यम्)

नैर्घे दोषः ।

गुणशब्दोऽयं वहर्थः । अस्त्येव समेप्यवयवेषु
वर्तते । तद्यथा—द्विगुणा रज्जुः, त्रिगुणा रज्जुरिति ।

अस्ति द्वयपदार्थकः । तद्यथा—गुणधानं देश
इत्युच्यते, यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्तन्ते ।

अस्त्यप्राधान्ये वर्तते । तद्यथा—यो यत्राप्राधानं
भवति स आह—गुणभूता वयमत्रेति ।

अस्त्याचारे वर्तते । तद्यथा—गुणधानं ब्राह्मण
इत्युच्यते, यः सम्यगाचारं करोति ।

अस्ति संस्कारे वर्तते । तद्यथा—संस्कृतमर्घं
गुणयदित्युच्यते ॥

(प्रदीपः) कथं प्रेतज्ञ इत्याह—गुणशब्दोऽयमिति ।
कश्चित्तु पाठः—नैघ दोषः । गुणशब्दोऽयमिति ।
तन्नामर्थः—यतोऽयं गुणशब्दो बहुवचनं, ततः 'यस्य गुणस्य
भावात्' इत्यस्मिन् न्यासेऽतिप्रसङ्गो न भवति, शब्देन विशिष्टस्य
गुणस्य शब्दप्रतिनिमित्तरूपलोपादानात् ॥

(उद्घोषः) कथं प्रसङ्ग इति । परीक्षयस्य भेदकस्य
गुणपदार्थत्वाविति भावः ॥ कश्चित्स्थितिः । तद्वद्विषयः यत्र युक्तः,
अत्र पाठोऽसामञ्जस्यमानादिराहुः ॥

अवयवानामपि गुणत्वं नास्तीति रज्जुशब्दात्तल्लय एव न प्रामोतीत्याशयेनाह—
कथं प्रसङ्गेति ॥

१ 'नैघ दोषः' इति पाठे तल्लयं युक्त्यात्वं यथावदिति—तत्रापमर्थ
इति ॥

२ अवयवानामपि गुणत्वं सम्प्रत्ययितं—परमव्यतिरेकं ॥

३ तद्वद्विषयः यत्र युक्त इति । भाष्येनूना हि—द्विगुणा रज्जुरित्यत्र
प्रामोतीत्युक्तम् । अत्र अवयवानामपि गुणत्वस्याप्येव प्रत्ययस्य प्रामोतीतीति
व्यासङ्ग्यं अवयवानामपि गुणत्वमुपपादयति नववाक्यं—गुणसंज्ञोऽयमित्या-
दिना । एवञ्च नाथे 'नैघ दोषः' इति पाठोऽयुक्तः एवेति तद्वद्विषयः यत्र
युक्त इति भावः ॥

(पष्ठीसमर्थाद्गुण इति न्यासे अतिव्याप्तिदर्शकभाष्यम्)

अथवा सर्वत्रैवायं गुणशब्दः समेषु अवयवेषु
वर्तते । तद्यथा—द्विगुणमध्ययनं त्रिगुणमध्ययन-
मित्युच्यते । चर्चागुणान् कमगुणांश्चापेक्ष्य भवति,
न संहितागुणांश्चर्चागुणांश्च ।

यद्येवं गुणवदन्नमिति गुणशब्दो नोपपद्यते ।
नह्यन्नस्य सूपादयो गुणाः समा भवन्ति ।

किं तर्हि ?

युक्तितोऽपि । आतश्च युक्तितः, यो हि मुद्रप्रस्थे
लवणप्रस्थं प्रक्षिपेन्नादो युक्तं स्यात् ।

यदि तावद्वेदश्च नादोऽत्तव्यं स्यात् ।

अथानित्तेरंजं नादो जग्ध्वा प्राण्यात् ॥

(प्रदीपः) अथ वेत्ति । पूर्वोक्तविषये सर्वस्मिन्नित्यर्थः ॥

त्रिगुणमध्यनमिति । पदक्रमसंहितालक्षणावयवत्रयो-
गात् ॥ चर्चागुणाः=पदविच्छेदगुणाः । पदक्रमाध्यायी
द्विगुणमधीत इत्युच्यते ॥ न संहितागुणांश्चेति । वेदान्तर-
संहितां वेदान्तरपदानि वाऽधीयानो द्विगुणमधीत इति नोच्येत,
अध्ययनक्रमभेदादेकस्याध्ययनस्य द्विगुणत्वाभावात् । यद्यपि
क्रमपाठे पदाष्टस्याधिक्यं भवति, तथापि युक्तिः साम्योप-
पत्तिः । ‘गुणवान्यं देशः’ इत्यादिनापि गोसस्यादयो युक्तिः समा
देशावयवत्वाद् गुण उच्यन्ते । गवादीनां देशावयवत्वमुच्य-
रितम् । ‘गुणबालो धनम्’ इत्यादिनापि शूद्रावयववस्त्रशामनिर्देशः ।
‘गुणवान्यं ब्राह्मणः’ इत्यादीनापि ब्राह्मणादिष्वन्धाद्यंगुणस्तुदायै-
कदेशाचारवाची गुणशब्दः । युक्तितथाचारस्य साम्यम् ॥ यथे-
यमिति । यथा ‘द्विगुणा रज्जुः’ इत्यादी प्रमाणतोऽवगमस्य
साम्यं न तथाऽत्रेति प्रश्नः ॥ युक्तिरिति । अर्थकि-
याणां यथोर्यं तादृशनमित्यर्थः ॥ यदि ताद्यदिति । युक्तिः
आप्त्याप्तये अवश्यमेव तत्र स्यात्, पुनः पुनस्तस्य गुणवरव-
नित्यर्थः । तदेवं ‘वहीरमर्षाहूणे’ इत्युच्यमानेऽतिप्रशङ्गात्
‘दस्य गुणस्य भावाद-’ इत्याश्रयितव्यम् ॥

(उद्घोषः) संदिग्धान्गीयस्य यः पदान्त्वधीते तद्वीमर्शयन्
 त्रिगुणमित्युच्यते । ते अन्गीयस्य यः क्रममप्यधीते तस्य त्रिगुणम् ।
 यदिताप्यनस्यतेऽपि नान्वीयनवत्त्वा पदान्त्वधनसम्पत्तादह—पद-
 विरुद्धेति । भाष्ये—“यथांगुणान्” इत्यादेः “समान्” इत्यादिः ।
 पदक्रममप्यधीति । पदानां क्रमेण-विच्छेदेनाप्यासीत्तथै—भाष्ये
 ममावयवेषु षष्ठी मुक्तिश्चाह—न संदिह्येति । अत्र ‘विषयान्’
 इत्यादिः । पद्वनवत्ताह—येदन्त्येति । अप्यधनक्रमभेदादिति ।

अथयनविषयवर्णागुपूर्वाभेदादित्यर्थः ॥ युक्तिः इति । बोध्यमान-
पदस्वरूपभेदाभावादिति भावः ॥ युक्तिः समा इति । देशस्य
समा अवयवा इत्यर्थः ॥ तदाह—देशावयवत्वादिति । ‘समान-
देशावयवत्वात्’ इति पाठे अवयवान्तरेण तुल्यतया देशावयवत्वा-
दित्यर्थः ॥ ननु तेषां देशावयवत्वं कथमत आह—गावादीना-
मिति । यथा देशावयवोऽर्थक्रियाकारी, तथा गोसस्यादिकमपीत्यर्थः ॥
युक्तिः—प्राज्ञपुण्यवद्भारप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः ॥ ननु कुरीत्या युक्तिः
साम्यादेव ‘गुणवद्वश्य’ इत्यादयः प्रयोगा अत आह—यथेति ॥
अर्थक्रियायामिति । सा न्व प्रकृते भोजनरूपा ॥

(यस्य गुणस्येति न्यासस्याभ्यासिप्रदर्शकं भाव्यम्)

शुक्लादिषु तर्हि वर्त्यभावाद् वृत्तिर्न प्राप्नोति ।
शुक्लत्वम्, शुक्लतेति ।

किं पुनः कारणं शुक्लादय एवोदाह्रियन्ते, न पुनर्वृक्षादयोऽपि—वृक्षत्यम्, वृक्षतेति ।

अस्त्यत्र विशेषः.

उभयवचना होते द्रव्यं चाहुर्गुणं च, यतो द्रव्य-
वचनास्ततो वृत्तिर्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अत्राप्यव्याप्तिं चोदयति—शुक्लादिष्विति ।
 ‘पटस्य शुक्लः’ इति व्यतिरेकदर्शनाद्व्युत्पन्नप्रबचनाः शुक्लादयः ।
 ‘पटस्य शुक्लत्वम्’ इत्यादौ गुण एव त्वत्वादिप्रत्ययो दृश्यते ।
 न च गुणे वर्तमानानां तेषां गुण एव प्रवृत्तिनिमित्तमिति मत्वा
 प्रश्नः । गुणसमवायिनि तु सामान्ये स्यात् प्रत्ययः, किंतु पटस्य
 शुक्लत्वमिति पटेन संन्याभावात्प्रश्नः ॥ ध्वस्यभावादिति ।
 वर्तनं—वर्तः । वृत्तिरित्यर्थः । नवोऽस्मिन्स्तीति—नवौ प्रत्ययार्थः,
 प्रकृत्यर्थव्यतिरेकप्रत्ययार्थभावोदित्यर्थः ॥ न पुनर्दृष्टादय
 इति । वेदमि जातिमात्रबचनाः, ततो जातौ प्रत्ययप्रसक्तः ॥
 द्रव्यं चानुरिति । मिथिद्यजादियुक्तमित्यर्थः ॥ गुणं
 वेत्ति । जातिक्षणम् ॥ यतो द्रव्यं यचना इति ।
 यस्याद्रव्यबचनास्त्वस्याच्चातो प्रवृत्तिनिमित्तं प्रत्ययः ॥

(वक्ष्योचः) ननु गुणिपरेषु शुद्धादिषु गुणं यत्र वर्त्तते, गुणपरेषु सद्गतमात्रिति किमुच्यते 'कर्ममात्रात्' इति ? इत्यत्र आह—पटस्य शुद्ध इति ॥ पटस्य सम्बन्धमात्रायेति । प्रकृत्यपेक्षं पटस्य सम्बन्धे च सापेक्षावाङ्मयमात्रमसङ्ग इति भावः ॥

(अथ्याह्यमायोपपादकभाष्यम्)

इमेऽपि तर्हि-उभयवचनाः ।

कथम् ?

आरभ्यते मतुल्लोपः—गुणवचनेभ्यो मतुपो
नृगमयतीति ।

यतो द्रव्यवचनास्तनो हृदिर्मयिष्यति ॥

१ अद्वैतमिति । नाति-ननुपकी-सुखमित्येवं सुखवशात् । सुखं
कामादिभिः सुखादेरित्यादिनाम् । इत्येव तस्मात्सुखं अद्वैतवशादेति न
सर्वत्रापि ।

२ अनित्यत्वविधि । अद्वैतद्विधा । कर्म तद्वत् अस्मादिह । तद्वत्तत्त्वम् ।

(प्रदीपः) आरभ्यते मनुज्योप इति । वृषादयो जातित-
द्रतोस्तेन विवक्षायां द्रव्यमाहुः । न हि यथा 'पटस्य शुरुः' इति
व्यतिरेको दृश्यते तथा 'धवस्य वृषः' इति । तत्र गुणद्रव्ययो-
र्व्यतिरेकदर्शनात्मनुबोधवर्णनित्यर्थो लुगारम्भः ॥

(उद्घोषः) ननु यथा वृषशब्दो मनुज्योपं विनैव जातिवि-
शिष्टद्रव्यमाह, तथा शुद्धादयोऽपि गुणविशिष्टं द्रव्यं वक्ष्यन्तीति किं
मनुज्योपेन ? इत्यत आह—वृषादय इति । जातिप्रवृत्तिनिमित्तकश-
ब्दतोष्यजातेः स्वाश्रयेणाभेदविवक्षेवेति भावः । अत्र त्वं तत्त्वं प्रागे-
वोक्तम् ॥

(अव्याप्तिदशकं आप्यम्)

डित्यादिषु तर्हि त्वयंभावाद् वृत्तिर्न प्राप्नोति ।
डित्यत्यम्, डित्यता, डाम्भिदृता, डाम्भिदृत्य-
मिति ।

अत्रापि—“कश्चित् प्राथमकल्पिको डित्यो डाम्भि-
दृश्चेति । तेन कृता क्रिया गुणं वा यः कश्चित्करोति
स उच्यते—डित्यत्वं न पतत्, डाम्भिदृत्यं त एत-
त् । एवं डित्याः कुर्वन्ति, एवं डाम्भिदृताः कुर्वन्ति ॥

यस्तर्हि प्राथमकल्पिको डित्यो डाम्भिदृश्च, तस्य
यत्वंभावाद् वृत्तिर्न प्राप्नोति ।

नैप दोषः ।

यथैव तस्य कार्यवित्कः प्रयोगः, एवं वृत्तिरपि
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) डित्यादिव्यति । डित्यादयो यच्छब्दशब्दा
अर्थगतं न किञ्चित्प्रतिनिमित्तमपेक्षन्ते, पुरुषेच्छावशेन प्रवर्त-
न्तात् । तेन कृतामिति । डित्यसहचरितगुणक्रियादर्शनादन्य-
त्राप्युपचारात्प्रवर्तमानस्य डित्यशब्दस्य गुणक्रिये एव प्रवृत्तिनि-
मित्तमित्यर्थः । कार्यचिह्नक इति । विनयादिषु कार्यचिह्न-
चस्य पाठात्स्वायं ठक्प्रलयः । शब्दस्वरूपमर्थेऽप्यस्य 'अयं
डित्यः' इति संज्ञासंज्ञिबन्धः क्रियते । ततः शब्दस्वरूपासंज्ञा-
वया इति शब्दस्वरूपार्थं प्रयोगस्तत्रैव शब्दस्वरूपमर्थेऽप्यस्य प्रलय-
इत्यर्थः । अन्ये तु प्रवृत्तिप्रभृत्या विनाशान्त्वोपचाराद्यवस्थाभेदभिन्न-
इत्यसंभवायिनी जातिमिच्छन्ति । यदर्थानादवस्थान्तरेऽपि 'स
एवायं डित्यः' इति प्रत्यभिज्ञाप्रलय उत्पद्यते तस्यां प्रलयः ॥

(उद्घोषः) ननु तत्रापि शब्दरूप प्रवृत्तिनिमित्तमस्तीत्यत आह—
डित्यादय इति । भाष्ये—तत्रापि कश्चिदिति । 'तत्रापि' इत्यस्य
'उत्तरमाह' इति शेषः ॥ 'कश्चित्'—इत्यादि 'इति' इत्यन्तं वार्तिकोक्त-
मुत्तरम् ॥ तत्राच्ये—तेन कृतमित्यादि । शब्दस्वरूपमर्थेऽप्य-
स्येति । तादात्म्याव्याप्तिश्च बोध्यः । उदेनाह—अयं डित्य
इति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धः क्रियत इति । यथा डित्यशब्दस्येति ।
अन्यथा शब्दातिर्वैकल्पकाभावेन निर्वर्तितावच्छेदकशक्तिप्रशाम्भावेन
च प्रयोग एव न स्यादित्यर्थः । बालातिरिक्तपदार्थं विशेष्यतामकार-
तयोः सावच्छिन्नत्वनियमादिति भावः । अन्ये तु—यन् व्याख्याने वक्ष्य-
दिपदसहस्रत्वादस्य 'कश्चित्'पदप्रयोगासामञ्जसम्, अतो व्यक्ते-

रेव प्रकाताविशेष्यतास्य विषयताद्वयेन भावमिति शक्तिप्रप्रयोगयो-
रपपत्तिः । एवं प्रकारस्य चान्यथादृष्टत्वात् 'कश्चित्' इत्युक्तिः
सम्यक्ता । पञ्च प्रकारतामिश्रिता व्यक्तिः 'त्व'प्रत्ययार्थ इत्याहुः ॥
जातिमिच्छन्तीति । जन एवात्रातिप्रसङ्गवारणाय 'आकृतिप्रवृत्ति'—
इत्यादिपरिभाषा स्वशाखे आश्रिता ॥

(५६८८ सिद्धं ॥ यत्वेति न्यासं परिलज्ज्य अन्यन्यासे
वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ यद्वा सर्वे भावाः स्वेन भावेन
भवन्ति स तेषां भावस्तदभिधाने ॥ * ॥

(प्रदीपः) यद्वेति । पूर्वत्र लक्षणे जातिगुणद्रव्यलक्ष-
णार्थभिधायिभ्यो गवादिभ्यः शब्दस्वरूपगुणसामान्यादिषु
प्रलयः । इह ॥ शब्दाभिधायिभ्यः पूर्वोक्तैवाप्युपेति प्रकृ-
त्यर्थभेदेऽपि प्रधानप्रत्ययार्थभेदापेक्षो विकल्पः ॥

(उद्घोषः) पूर्वन्यासादन पक्षे विशेषमाह—पूर्वत्र लक्षणे
इति ॥ शब्दस्वरूपेत्यादि । यदा गोशब्दो गोत्वमात्रवचनस्तदा
शब्दस्वरूपे, डित्यादयोऽपि शब्दस्वरूपे वृद्धारणं । गुणिवान-
केभ्यः शुद्धादिभ्यो गुणे, गुणवचनेभ्यस्तद्वत्ते सामान्ये—इत्यर्थः ।
गवादिभ्यश्च सामान्ये । शब्दाभिधायिभ्यः—शब्दस्वरूपमात्रव-
रेभ्यः । गोत्वमित्यादौ गोशब्दसम्बन्धी धर्म इत्यादिप्रकारेण बोधः ॥
नन्वर्थभेदे विकल्पोऽप्युक्तः, पक्षार्थां वा विकल्पाद्—इत्यत आह—प्रकृ-
त्यर्थभेदेऽपीति ॥

(वार्तिकव्याख्यामाप्यम्)

किमेभिन्नभिर्भावप्रवृत्तयः क्रियन्ते ॥

एकेन शब्दः प्रतिनिर्दिश्यते द्वाभ्यामर्थः । यद्वा—
सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषामर्थ इति,
तदभिधाने वा त्वतलौ भवत इति वक्तव्यम् ॥

नैवमन्यत्र भवति । न हि 'तेन रक्ते रागात्'
(३।२।१) इत्यत्र शब्देन रक्ते प्रत्यया उत्पद्यन्ते ।

शब्देऽसंभवाद्यर्थेन रक्ते प्रत्यया भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) किमेभिरिति । भावशब्दप्रत्ययस्यार्थभेदं
पृच्छति । एकेनेति । भवन्तीति—भाषा—शब्दाः । 'भवते धेति
वक्तव्यम्' इति कर्तेरिति णः ॥ द्वाभ्यामिति । स च द्विविधः—
वाच्य-प्रवृत्तिनिमित्तरूपः । अत्र तु करणसाधनो घञ् । तत्र
शुरुस्य भावः शुरुत्वमिति शुरुशब्दस्य गुणे वर्तमानस्य भावो
गुणसमवायिसामान्यं, तस्यादि निमित्ताच्छुरुशब्दः स्वस्वार्थं
गुणलक्षणं भवति-प्रवर्तत इत्यर्थः । इत्ये तु वर्तमानस्य शुरु-
शब्दस्य गुणो भावः । तथा गोशब्दस्य इत्ये वर्तमानस्य जाति-
भावः । राजपुरुषशब्दस्य संबन्ध इत्यादि बोद्धव्यम् ॥ स्वेनार्थे-
नेति । शब्दना सार्थं—वाच्यः, तेन भवन्ति । तत्र वाचकत्वेन
प्रवर्तन्ते इत्यर्थः । वाच्योर्थः शब्दभावेन करणत्वेन विवक्षितः ।
अर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगाद्भवति—अर्थस्य करणत्वम् ॥ स
तेषामर्थ इति । यत्तदोर्विस्त्राभिबन्धनायसादिसिद्धये ।

यस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तात् खेनार्थेन प्रयुज्यन्ते सोऽर्थस्तेषां प्रवृत्ति-
निमित्ततया संबन्धीत्यर्थः । एतेन प्रवृत्तिप्रत्ययार्थयोः संबन्धो
दर्शितः ॥

नैवमन्यवेति । अन्यत्र शब्दार्थसंबन्धी प्रत्ययार्थो निर्दि-
श्यते । न तु शब्दसंबन्धीत्यर्थः ।

अत्रोक्तम्—शब्देऽसम्भवादिति । शब्दसंबन्धित्वं प्रत्य-
यार्थस्य नोपपद्यते । कयादिशब्देन रामायसंभवात्ततः शब्दा-
र्थसंबन्धित्वं प्रत्ययार्थस्याधीयते । इह तु शब्दस्य तदर्थस्येव
भावसंबन्धसंभवात्तद्वान्विनी क्षमचारात् प्रवृत्तिराधोयते । यथा
हि—शुक्रस्य इत्यस्य शुणो भावः, तद्वशादि शुक्रं द्रव्यं भवति ।
गोत्वसंबन्धाच्च गौर्द्रव्यम् । एवं शुक्रशब्दस्यापि द्रव्ये वर्तमानस्य
शुणो भावः, तद्वशात्तस्य द्रव्ये प्रवर्तनात् । गोत्ववशाच्च गोश-
ब्दस्य—इत्येवं सर्वत्रावसेयम् । 'नानात्वं' 'योगपचम्' इत्यादौ
पूर्वेन लक्षणे नानाभूतार्थाभिधायिनो युगपद्भूतार्थाभिधायिनश्च
द्रव्यधर्मे असहभावे युगपद्भावे च प्रत्ययः । उत्तरत्र तु शब्दा-
भिधायिभ्यां पूर्वोक्त एव भावे प्रत्ययः ॥

(उद्घोतः) भवन्तीति । उच्चारणविषया भवन्तीत्यर्थः ॥
द्विविध इति । वाच्यो-विशेष्यरूपः । प्रवृत्तिनिमित्तम्—प्रकार-
रूपम् । अयमत्र वार्तिकार्थः—सर्वे शब्दाः स्वेन वैच्येन
करणेन यस्मात्प्रवृत्तिनिमित्ताद्भवन्ति—वाच्यार्थोपनाय प्रयोगं प्राप्नु-
वन्ति स प्रवृत्तिनिमित्तरूपोऽर्थस्तेषां शब्दानां भावः । आस्तदभि-
धानेऽर्थाच्छब्दपरेभ्यः प्रत्यय इत्यर्थः । प्रथमभावशब्दस्य शब्दपर-
तया 'यद्वा सर्वं भावाः' इत्यादिनोक्तं लक्षणं यादृशं सम्पद्यते तदनु-
वदति—भाष्ये—यद्वा सर्वं शब्दा इति ॥ नन्वर्थस्य शब्दभवेन
क्षय कारणावमत आह—अर्थप्रत्यायनयेति ॥ प्रवृत्तिनिमित्तत-
वेति । प्रवृत्तिनिमित्तं शक्तिरित्यभिप्रायः ॥ सम्बन्ध इति ।
प्रवृत्तिनिमित्तत्वरूपः । प्रवृत्तिश्चात्र पक्षे शब्दस्वरूपपरा । प्रवृत्ति-
निमित्तत्वं च स्वजन्यबोधीयमुल्लेखविशेष्यतानिरूपितविषयतावत्त्वम् ॥

भाष्ये शब्दे—नैवमन्यवेति । अन्यत्र—अर्थे । क्वचित्पि
लक्षणे ध्वनिकारो न भवतीत्यर्थः ॥

यथा हीति । शुणादेर्द्रव्यभावत्वं तद्वृत्तिवर्मेत्वात् । तद्वशात्-
शुणश्चाह । तद्वृ-द्रव्यम् । शुक्रं—तस्यपदेऽनवत् । एव गोत्वसम्ब-
न्धात् द्रव्यं—गी—तदपदेऽनवत् । अतो शुणादेर्द्रव्यभावत्वम् ।
एवं तत्तत्तद्वानां द्रव्ये वृत्तौ तेषामेव निमित्तत्वादौपचारिक
शब्दधर्मत्वमिति शब्दभावोऽपि स इति भावः । परे तु—सञ्ज्ञाशब्दे
प्रवृत्तिनिमित्तान्तराकारेऽपि प्रत्ययोपपादनयेदम् । अवं भावः—
शब्दस्य बोधो भाष्यप्रवृत्तिनिमित्तान्तररूपस्त्वाच्चान्वय प्रत्ययस्य ।
तत्र 'पटत्वम्' इत्यादौ जालादिरूपं प्रवृत्तिनिमित्तं तदर्थः ।
'द्विधत्वम्' इत्यादौ स्वयस्यासम्भवादित्येवभूतोऽर्थे एव त्पार्थः ।
एवञ्च द्विधद्विधत्वशब्दयोः पर्यायना । ईदृशे स्थले एव प्रवृत्तिः
शब्दपरा 'स्व' साधुलप्य कल्प्यते । एवञ्च 'कुल्वम्' इत्यादेः कर्म
इत्यादिरुपाधेः । तत्र तु 'कुल्वं न सञ्ज्ञा भवति' इत्यादौ कुल्वशब्दाध-

कुल्वशब्दस्य प्राप्त्यभावात्तस्य स्वार्थावयवे लक्षणाऽऽश्रयणीया स्यात् ।
किञ्चैवं 'द्विधत्वम्' इत्यादौ प्रवृत्तिप्रत्ययार्थयोर्भेदाभावः । किञ्च
सर्वत्र प्रवृत्तेर्लक्षणाया न मानम् । 'द्विधत्वम्' इत्यादौ तु प्रवृत्तिप्र-
त्ययार्थानुपपत्त्या तत्कल्पनम् । शब्देऽसम्भवादित्यादेरवयवार्थः—
यथा तत्र शब्देऽसम्भवादर्थेन रक्ते प्रत्ययास्तथैतद्विषये द्विधत्वात्ता-
वयवस्य भावेऽसम्भवादौ प्रवृत्तेः शब्दपरत्वं कृत्याऽर्थे वाच्य एव भाव-
प्रत्ययः । सम्भवे तु अर्थपरायाः प्रवृत्तेः शब्दबोध्यप्रवृत्तिनिमित्ते
प्रत्यय इत्याहुः । शुणसमुदायस्य द्रव्यत्वेऽपि तत्तच्छब्दसम्भवादौ
कश्चिद्वृणः, कश्चित्प्रकारः, इतरे विरेष्या इति निमित्तत्वरूपसम्बन्धस्य
न हानिः ॥

(न्यासप्रत्याख्यानकर्तारिकावतरणभाष्यम्)

तत्तर्ह्यन्यतरत्कर्तव्यम् । सूत्रं च भिद्यते ॥

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तं—तस्य भाव इत्यभिप्रायादिन्यतिप्रसङ्ग
इति ॥

(प्रदीपः) तत्तर्ह्यन्यतरदिति । 'यस्य शुणस्य भावाद'
इति वा 'यद्वा सर्वं भावाः' इति वैलम्ब्यः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तत्तर्ह्यन्यतरदिति । 'कु' आदिपदानां
ककारादिश्चिपिभान् कल्पादीनुपलक्षणीकृत्य 'यः शुक्रवासाः स
देवदत्तः' इत्यादाविव शक्तिप्रभो बोध्य इत्याहुः ॥

(५६८९ न्यासप्रत्याख्यानकसिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

अनभिधानादिति । अनभिधानादभिप्रायादिपू-
त्यत्तिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अनभिधानादिति । न हि गोत्वमध्व-
मिलादायुक्तेऽभिप्रायाद्यवगम्यते किं ॥ जालादीत्यर्थः । तत्र
भवत्यनेनेति करणसाधनेन घञन्तेन भावशब्देन जालादिके
उच्यमाने—भाष्यसंबन्धिनि शब्दसम्बन्धिनि च पूर्वोक्तन्याया-
द्व्यादिवाचिनः शब्दाभिधायिनो वा शुक्रादिस्त्वत्तादय इति
स्थितम् ॥

(उद्घोतः) वार्तिकद्वयवचनार्थं चराहर्तः साधयते—तत्र
भवत्यनेनेति ॥

(५६९० पूर्वविप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

**॥ * ॥ त्वत्तल्लभ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रति-
षिद्धं त्वतलोः खरसिद्धयर्थम् ॥ * ॥**

(भाष्यम्) त्वत्तल्लभ्यां नञ्समासो भवति पूर्व-
विप्रतिषेधेन ।

किं प्रयोजनम् ?

त्वतलोः खरसिद्धयर्थम् । त्वतलोः खरसिद्धिर्यथा
स्यात् ।

त्वत्तलोचकाशः—भावस्य वचनं प्रतिषेधस्या-
वचनम्—ग्राहणत्वम्, ग्राहणता ।

नञ्समासस्यावकाशः—प्रतिषेधस्य वचनं भाव-
स्यावचनम्—अग्राहणः, अवृणुषः ।

उभयवचने उभयं प्राप्नोति—अग्राहणत्वम्,
अग्राहणता ।

नञ्समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) त्वत्प्रत्ययमिति । 'न ग्राहणस्य भावः' इति
श्रुतप्राधान्यसंबन्धविषयायां यदि परत्वात्त्वत्तलोः वृत्त्योर्नञ्-
समासः स्यात्तदाऽन्यत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाप्युदात्तत्वं प्रसज्येत ।
नञ्समासात् त्वत्प्रत्यये प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तं षट् भवति । तल्लि
तु स्त्रित्वरेण मन्थोदात्तमिति तदर्थं पूर्वविप्रतिषेध आश्रीयते ॥

(उद्घोषः) पूर्वविप्रतिषेधार्थं फलं दर्शयति—न ग्राह-
णस्येति । श्रुतप्राधान्यामेकार्थभावविषयायामित्यर्थः ॥ त्वत्तलोः
कृतयोरिति । ततः समासः—स्वाधन्वेन, धकदेशादिकं च सामर्थ्यं
स्वाधन्वेनाभि नम इति बोध्यम् ॥

(पूर्वविप्रतिषेधाभावोपपादकं भाष्यम्)

न वक्तव्यः । नात्र त्वत्तली प्राप्नुतः ।

किं कारणम् ?

असामर्थ्यात् ।

कथमसामर्थ्यम् ?

सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता ग्राहणशब्दः
प्रतिषेधमपेक्षते ॥

नञ्समालोऽपि तर्हि न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

असामर्थ्यादेव ।

कथमसामर्थ्यम् ?

सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता ग्राहणशब्दो
भावमपेक्षते ॥

प्रधानमत्र तदा ग्राहणशब्दः, भवति च प्रधा-
नस्य सापेक्षस्यापि समासः ॥

(प्रदीपः) यावता ग्राहणशब्द इति । प्रत्ययार्थस्या-
प्राधान्यात् ग्राहणार्थस्य नयार्थपेक्षत्वादसामर्थ्यादप्रधानस्य सापे-
क्षत्वे सति 'ऋदस्य राजपुरुषः' इत्यादामिव वृत्त्यभावात्त्वत्तलो-
रप्रसङ्गः ॥ प्रधानमत्रेति । उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तत्पुरुषस्य ।
यथा 'राजपुरुषोऽभिरूपः' इति प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि
वृत्तिर्भवति, एवं भावमपेक्षमाणस्यापि ग्राहणस्य नञ्समासो
भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) उपसर्जनस्य सापेक्षत्वे वृत्त्यभावेन ग्राहणपदा-
र्थस्य यथोपसर्जनस्य तथा दर्शयति—प्रत्ययार्थस्येति ॥ ननु ग्राहण-
मित्र इति बोधादुत्तरपदार्थोऽप्रधानमेवेत्यत आह—उत्तरपदार्थेति ।
अत्रोपि तो ग्राहण इति बोध इति भावः ॥ राजपुरुषोऽभिरूप इति ।
'राजः सुन्दरोऽयः' इत्येव राजसुन्दरोऽय इतिवधेसपि बोध्यम् ॥

(पूर्वविप्रतिषेधप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—नञ्समासादन्यो भाव-
वचनः स्वरोत्तरपदवृद्धयर्थमिति वक्ष्यति, तत्र
व्यवस्थार्थमिदं वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) इदं तर्हीति । न्यायेनैव पूर्वं नञ्समासे जिडे
'त्वत्तत्प्रत्ययम्' इति वचनं नियमार्यम्—'त्वत्तलोरेव कर्तव्ययोः पूर्वं
नञ्समासो नान्यत्र भावप्रत्यये' इत्यन्यो भावप्रत्ययः प्राप्तमवति
पश्चाच्चञ्समासः । न्यायस्य नियमार्थेन वचनेन बाधनात् । ततश्च
सति शिष्टत्वात् 'अप्रथिमा' इत्यादौ नञ्सूत्रो भवति, 'अशौक्यम्'
इत्यादौ च नमः प्रकृत्यनेकदेशत्वादुत्तरपदवृद्धिः सिध्यति ।
यदि तु पूर्वं नञ्समासः स्यात् ततः 'न नञ्पूर्वात्' इति
प्रतिषेधात् प्यभोऽप्रसङ्गात् 'अशौक्यम्' इत्यादि न सिध्येत् ॥

(उद्घोषः) नन्वेन वचनेनान्यभावप्रत्ययस्य पूर्वं प्रकृतिः
व्ययवोधयितुं शक्या, अतश्चाधरेत्वादत आह—न्यायेनैवेति ॥
तत्र व्यवस्थार्थमिति—भाष्यस्य तत्र—अन्यत्वे प्रतियोगिसमर्पणार्थ-
मित्यर्थः । एवमेतन्निमित्तमिति दाशानुवाद एव स इति भावः । 'तत्र-
वस्थाप्यम्' इति पाठे तदर्थलाभाभिमित्यर्थः । कैवल्यरत्नसङ्ग्रहे
पाठेऽपि च ॥ दूषणान्तरसम्बाह—यदि तु पूर्वमिति ॥

(५१११ नञ्समासविकल्पवोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वा छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) वा छन्दसि नञ्समालो वक्तव्यः ।
निर्धार्यतां चैयजमान आशास्ते अपश्रुतां । अयो-
नित्याय । अक्षिधिलत्वाय । अगोतामनपत्यताम् ।
भवेदिदं युक्तमुदाहरणम्—अयोनित्याय, अक्षि-
धिलत्वायेति ।

इदं त्वयुक्तम्—अपश्रुतामिति । नक्षसौ समा-
सभावमाशास्ते ।

किं तर्हि ?

उत्तरपदाभावमाशास्ते—न पशोर्भाव इति ॥

(प्रदीपः) वा छन्दसीति । छन्दोविषये कश्चिद् पूर्वं
त्वत्तली ततो नञ्समासः, कश्चित् विपर्ययः ॥ अयोनित्या-
येति । प्रत्ययस्य पश्चाच्चञ्समासे नञ्सूत्रो भवति ॥ भवे-
दिदमिति । अत्र हि नञ्समासभावप्रत्ययवोधुपपत्तः प्रातिः ॥
न ह्यसौ समासभाव इति । समासशब्देन समासार्थो
जाल्यन्तरयुक्तं वस्तु उच्यते । तद्भाष्यमसौ नाशास्ते—अपश्रुतः—
पशुसदृशो भूवासमिति ॥ किं तर्हि ? उत्तरपदाभाव-
मिति । उत्तरपदार्थस्य पशुत्वस्याभावमाशास्ते—पशुर्भावो भूव-
मिति । ततश्च पूर्वं भावप्रत्ययः पश्चाच्चञ्समासो विनाऽपि 'वा
छन्दसि' इति वचनेन सिध्यति ॥ न पशोर्भाव इति ।
भावस्य नञ्सवन्धात्, पशोरसवन्धात् ॥

(उद्घोषः) ननु समासत्वादासनस्य कापि न सचरमत
आह—समासशब्देनेति ॥ पशोरिति । पशोर्भावोऽसवन्धादि-
त्यर्थः ॥

(५६९२ प्रत्ययसमावेशे वार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ नञ्समासादन्यो भाववचनः

स्वरोत्तरपदबृह्णर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नञ्समासादन्यो भाववचनो भवति विप्रतिषेधेन ।

किं प्रयोजनम् ?

स्वरोत्तरपदबृह्णर्थम् ।

स्वार्थमुत्तरपदबृह्णर्थं च ।

स्वार्थं तावत्-अप्रथिमा, अप्रदिमा ।

उत्तरपदबृह्णर्थम्-अशौक्यम्, अकार्णव्यम् ॥

(८८९ स्वतलोपधिकारसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५६)

२००२ आ च त्वात् ॥ ५ । १ । १२० ॥

(प्रदीपः) वक्ष्यमाणैर्विशेषविहितैस्त्वतलो मा वाधिपा-
ताम्, गुणवचनादिभ्यः कर्मणि यथा स्यातामिति सूत्रम् ॥(उद्घोषः) 'ब्रह्मणस्तपः' इत्यत्र स्वतलावधिक्रियेते इति सूत्रार्थः, तत्फलमाह-वक्ष्यमाणैरिति । इमिणादिभिरपवादे-
तिरर्थः ॥ गुणवचनादिभ्य इति । येन यत्र कर्मणि धनादयो
विहितालेभ्य एव स्वतलावपि कर्मणि यथा स्यातामित्येतदपि
एवमित्यर्थः ॥

(चकाराक्षेपप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ?

अनुकर्णार्थः, स्वतलावनुरूप्येते ।

नैतदस्ति प्रयोजनम्, प्रकृतौ स्वतलायनुवर्ति-
ष्येते ॥

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) किमर्थश्चकार इति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः ।
अथ एतत्तलोपप्रधिकारादेव सिद्धत्वात् सूत्रमेव कस्याथा-
क्षिप्तम् । नैतदस्ति । गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थत्वादनु-
वृत्तेरपवादैरुपसर्गैः सदिप्रवृत्तदोषसंज्ञानां स्वतलो वाध्यताया-
मिति सूत्रमवश्यं कर्तव्यम् । किं, चास्त्यसिन्नु सूत्रे स्वतलो-
त्तरात्प्राप्तितुं शान्, उत्तरायां प्रत्ययनिर्देशाभिराकाङ्क्षात्वात् ।
स्वतलोपि पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकसामान्याद्वादे विधानादाप-
क्षान्ता अभावात् ॥ अनुकर्णार्थ इति । अन्यथाऽभिप्रेयानु-
पादानादपिमात्रनिर्देशोऽनर्थकः स्यात् ॥ प्रकृतमिति ।
पिपेयमन्तरणावप्युपादानसामर्थ्यवशादेव यावत्तुत्वात् प्रकृतौ
स्वतलावपेक्षित्येते इत्यर्थः ॥(उद्घोषः) सन्दिग्धवृत्तदोषसंज्ञानादिति । सन्दिग्धं तत्त-
त्प्रयोगात् 'सन्दिग्धगुणसंज्ञानं वयोमित्यर्थः ॥ एतत्प्रयोगात् 'गुण-
वचनं' आदिप्रत्ययेभिः सम्बन्धो दृष्ट इत्याह-किञ्चेति ॥ ननु वेदा-
माहः प्राग्भाष्येऽपि स्वतलावपि सम्बन्धः स्यादत आह-स्वत-
लोपेति ॥

(५६९३ चकारप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आ च त्वादिति चकारकरणम-

पवादसमावेशार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आ च त्वादिति चकारकरणं क्रियते,
अपवादसमावेशार्थम् । इमनिच्छभृतिभिरपवादैः
समावेशो यथा स्यात् ॥(प्रदीपः) अपवादसमावेशार्थमिति । नञ्ज्ञ-
समावेशार्थमित्यर्थः । भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनाय वक्ष्य-
माणापवादसमावेशार्थत्वमुपन्यस्य द्रष्टव्यता च नञ्ज्ञान्यमा-
वेशार्थत्वं विवक्ष्यते ॥ इमनिच्छभृतिभिरिति । भवति
चकारे प्राक् त्वात् अर्थं स्वतलो भवत इत्ययमेवार्थः स्यादिति
कर्मण्येव गुणवचनादिभ्यस्त्वतलोर्विधिः स्यात् त्वपादेन समा-
वेशः । चकारात्सोऽपि भवतीति भावः ॥(उद्घोषः) विवरिष्यत इति । अस्य वार्तिकस्य व्याख्या-
स्वतीत्यर्थः । ननु 'आ त्वात्' इत्येव स सिद्धोऽत आह-अस्-
तीति ॥ इत्ययमेवार्थ इति । 'प्राग्दीभ्यतः' इत्यादावर्थानामेवा-
वधिमात्रं दर्शनादिति भावः ॥

(वार्तिकोक्तप्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । 'आ त्वात्' इत्येवेमनिच्छ-
भृतिभिरपवादैः समावेशो भविष्यति ॥(प्रदीपः) नैतदस्तीति । आ त्वायाः प्रकृतयस्तान्यस्व-
तलो भवत इति विज्ञायमाने सूत्रार्थे सिद्धोऽपवादः समावेशः ॥(उद्घोषः) आ त्वायाः प्रकृतय इति । वक्ष्यादुरोपादेव
विज्ञासत इति भावः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्-आ त्वायाः प्रकृतयः-ता-
भ्यश्च स्वतलो यथा स्यातां यतश्चोच्येते ॥(प्रदीपः) आ त्वायाः प्रकृतय इति । गुणवचन-
प्राप्तादिप्रकृतयः ॥ ताभ्यश्चेति । कर्मणीति भावः ।
अनेन सूत्रार्थो व्याख्यातः ॥ यतश्चोच्येते इति । अनेन
चतुर्दश प्रयोजनमाध्यायते । यतो विशेषप्रवृत्तेर्मात्रे पूर्व-
सूत्रेण प्रवृत्ताधिमनिजादिभिश्च नाभिर्तां ततोऽपि यथा स्याता-
मित्येवमर्थव्यञ्जकम् । अन्यथा कर्मणि स्वतल्यध्यायस्य सूत्रस्योप-
योगात्स्वतलोपवादोऽर्थः स्यात् ॥(उद्घोषः) गुणवचनेति । 'आ त्वायाः प्रकृतयोप्राप्त-
यत्ताभ्याम्' इत्यादिषु भावः ॥ सूत्रार्थ इति । एवमप्रयो-
गमित्यर्थः ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'आ त्वात्' इत्येव
आत्वायाः प्रकृतयः ताभ्यस्त्वतलो भविष्यतः, यत-
श्चोच्येते ॥

(प्रदीपः) एतदपि नास्तीति । आ त्वात्प्रकृतीः सर्वा अपेक्ष्य त्वतलौ विधीयमानावपवादविषये कर्मणि च भविष्यत इति नार्थश्चन्द्रनेल्यर्थः ॥

(उद्घोषः) आ त्वात्प्रकृतीरिति । अत्रास्तत्त्वतस्का इत्यर्थे मानामावादिति यावः ॥

(प्रयोजनमाध्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आ त्वाद्येऽर्थास्तत्र त्वतलौ यथा स्यातां, यत्र चोच्येते ॥

(प्रदीपः) आ त्वाद्येऽर्था इति । जातौ बहुवचनम् । कर्मण एकस्यैवार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अयमर्थः—यत्रवधि-मलः प्रकृतय आश्रीयन्ते तदा अपवादः समावेशः सिध्यति, प्रतिप्रसवार्थत्वादस्य सूत्रस्य । शुणवचनादिभ्यस्तु कर्मणि त्वत-लोर्विधानं न सिध्यति । तस्मादवधिमदर्थपरिप्रेक्षेण कर्मणि त्वतलौ सूत्रेण विधीयेते, चकारेण तु भावे अपवादः समावे-श्येते ॥ यत्र चोच्येते इति । भावे विशेषप्रकृतिभ्योऽपवादः प्रसक्तनामावित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) जात्याविति । 'कर्मणं बहुलत्वात्' इति 'बहुं शुक्लम्' ॥ न सिध्यतीति । प्रतिप्रसवपेक्षया विधित्वस्य शुरुत्वात्, समयरूपत्वस्यैकान्येऽस्त्वामावेति भावः ॥ ननु यत्रोच्येते तत्र विधानं व्यर्थमत आह—भावे विशेषेति ॥

(प्रयोजनाक्षेपमाध्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'आ त्वात्' इत्येव आ त्वाद्येऽर्थास्तत्र त्वतलौ भविष्यतः, यत्र चोच्येते ॥

(प्रदीपः) एतदपीति । अर्थान् प्रकृतीधाविशेषेणा-वधिमत्वेनावेक्ष्य त्वतल्विधानाच्चार्यक्षकारेणेत्यर्थः । केचित्तु-प्रातिपदिकतामान्याकर्मणि त्वतलानिच्छन्तो भाष्यग्रन्थया च्याचक्षते । तत्रयुक्तम् । प्रकृतिविशेषसम्बद्धस्य कर्मार्थस्यो-पादानात् प्रकृत्यन्तरेण तस्य सम्बन्धायोग्यत्वात् । तस्मात् शुणवचनेत्यतः प्रकृति प्राक् त्वात् या विशेषप्रकृतयस्याभ्य एव प्रकृतिभ्यः कर्मणि त्वतलौ भवतः, आपादपरिसमाप्तेर्भावकर्म-धिकारात् । भावे ॥ अत्रास्तत्त्वतस्मात् सूत्रादर्थ्यं याः प्रकृतय-स्याभ्यः । पूर्वसूत्रेण तु व्याप्रातिपदिकमात्रादिति सिद्धान्तः ॥

(उद्घोषः) अर्थानिति । अवधिसंजातीयत्वस्य काव्यभा-वेन विनिगमनाविरहादिति भावः ॥ अन्यथा व्याचक्षत इति । 'आ त्वाद्येऽर्थास्तत्र' इत्यस्य 'प्रातिपदिकमात्रादिति शेषः' इत्यादिरीले-त्यर्थः । प्रकृत्यन्तरेणेति । निराकाङ्क्षादित्यर्थः ॥

(सिद्धान्तप्रयोजनमाध्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आ त्वाद्याः प्रकृतयस्ता-भ्यश्च त्वतलौ यथा स्याताम्, यस्याश्च प्रकृतेरेत-स्मिन् विशेषेऽन्यः प्रत्यय उत्पद्यते ।

किं कृतं भवति ?

स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानं चोदितं तत्र वक्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) यस्याश्चेति । प्रकृतिविशेषाज्जनौ ग्राम-वनात्सर्वेष्वर्थेषु विधीयमानौ त्वतलोर्वाधवौ प्राप्तु इति तद्विषये त्वतलौ प्राप्येते । 'ग्रामवनात्' इत्यवधुपादानाच्च नञ्प्रभावादि भावे भवतः । अन्यथा ग्रामवतीरेत्येव वक्तव्यं स्यात् । यस्यै हि नञ्प्रभ्यां 'पुंवत्' इति लिङ्गाच्च भाष्यम् ॥

(उद्घोषः) नन्वेवं भावे नञ्जनौ न स्मृतानत आह—ग्रामवनादिति । एतेन तद्वार्तिकशेषभूतं वाचनमपि प्रत्या-ख्यातम् ॥

(८८२ निषेधसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५६)

२००३ न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगत-
लवणवदयुधकतरसलसेभ्यः

॥ ५ । १ । १२१ ॥

(निषेधाधिकरणम्)

(निषेधप्रयोजनाक्षेपमाध्यम्)

कस्यायं प्रतिषेधः ?

त्वतलोरित्याह ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

इष्येते मन्पूर्वात्तत्पुरुषात्त्वतलौ—अग्राह्यणत्वम्,
अग्राह्यणतेति ।

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) कस्यायमिति । प्रतिषेध्यस्यानुपादानात् अवन्तरयोश्च त्वतलोः प्रतिषेध्यस्यानित्यत्वात्—प्रश्नः ॥ आचार्य-देशीय आह—त्वतलोरिति । 'अनन्तरस्य विधिवौ भवति प्रतिषेधो वा' इति मन्यते ॥

(उद्घोषः) ननु त्वतलोरुपस्थितत्वात् 'कस्य ?' इति प्रश्नो-ऽनुपपन्नोऽत आह—प्रतिषेध्यस्येति ॥

(५६९९ निषेध्यकथनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ न नञ्पूर्वादित्युत्तरस्य प्रतिषेधः ॥*॥

(माध्यम्) 'न नञ्पूर्वात्' इत्युत्तरस्य भावप्रत्य-यस्य प्रतिषेधः क्रियते ॥

(प्रदीपः) उत्तरस्य प्रतिषेध इति । अधिकारादस्य सूत्रस्येति भावः ॥

(उद्घोषः) ननु प्रतिषेधविधानपूर्वकत्वादभावज्ञानस्य कथु-त्तरस्य प्रतिषेधः ? अत एवोत्तरप्रतिषेधे 'नेदुशि-' इत्यादौ प्रतिषे-धोपादानम्—अत आह—अधिकारादिति ॥

१ उत्तरप्रतिषेध इति । अभावज्ञाने प्रतिषेधविधानस्य कारणत्वेन अस्ति सूत्रे निषेध्यप्रमाणवचनम्, सिद्धान्ते विवक्षितस्य निषेधस्याव्याप्यत्वस्य च । यथा 'नेदुशि कृति' इति सूत्रे इदमहम् । यदि 'नार्थचतुर्कलेत्रयस्य' इत्यतः

अर्थं नेदुशीति सूत्रे मणीतं स्थानादर्थस्यैव इदमहमनाश्रयकमेव । नेदु-शीति सूत्रमणनसमये इदं अभावप्रतिषेधोपपन्नोपपन्नमिदमहम्, तद्वद-नापि प्रतिषेधविधानोपपत्तेरस्य नार्थ इति शक्यम् ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्य उत्तरो भावप्रत्ययो विधीयते, न च तत्र काचिन्नपूर्वा प्रकृतिर्गृह्यते । तदन्तविधिना प्राप्नोति ।

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रति-
पिप्यते ।यत्र तर्हि तदन्तविधिरस्ति—“पत्यन्तपुरोहिता-
दिभ्यो यक्” (५।१।२८) इति ।यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात्—पत्यन्ता-
द्यभवति, नन्पूर्वात्तत्पुरुषाभेति ॥(प्रदीपः) परिगणिताभ्य इति—पृष्वादिप्रत्ययिभ्यो
गणे सूत्रे च पठिताभ्यः ॥ यत्र तर्हीति । एतच्चोपलक्षणम् ।
'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' 'बोपधाद्
गुरुतोत्ताद्बुक्' इत्येतैः सूत्रैर्नन्पूर्वात्तत्पुरुषादस्त्येव प्रसज्यः ॥
यद्येतावदिति । अत्र प्रदेशे प्रयोजनाभावाद् 'पत्यन्त-'
सूत्रस्य परतः प्रतिषेधो विधेयः, स एवोत्तरानुवर्तिष्यते ॥(उद्द्योतः) परिगणनस्याऽऽरंभावाह—पृष्वादीति ॥
ननु पत्यन्तविषयकनिषेधेन कार्यं हायनान्तादिविषये तिष्ठिः ? अत
आह—अत्र प्रदेशो इति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—उत्तरो भावप्रत्ययो
नन्पूर्वाद्बहुमीहेर्भवतीति ॥(प्रदीपः) एवं तर्हीति । अत्र प्रदेशे प्रतिषेधाधि-
कारस्योपादानादिमनिजादीनामपि प्रतिषेधो विज्ञायते । तत्र
तदन्तैविध्यभावाद् प्रसङ्गाभावाद् किं प्रतिषेधेन ? कृतधाराया
नन्पूर्वाद्बहुमीहेरन्वपूर्वाच्च तत्पुरुषात्प्रत्ययविभागं ज्ञापयतीति
पूर्वः पक्षः । अतिष्ठत्वेन तूत्तरम् ॥(उद्द्योतः) ननु नन्पूर्वाद्बहुमीहेस्तर्हिज्ञापयत्येवमपि कथमस्य
सापेक्षम् ? अत आह—अत्र प्रदेशो प्रतिषेधेति ॥ इमनिजादी-
नामपीति । तथा च तद्विषये तदन्तविधिर्ज्ञाप्यत इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नैप्यते । त्वतलावेवेप्येते । अविद्यमानाः पृथयो-
ऽस्यापृथुः, अपृथोर्भावः—अपृथुत्वम्, अपृथुतेति ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—उत्तरो भावप्रत्ययो-
ऽन्पूर्वात्तत्पुरुषाद्भवतीति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

नैवेप्यते । त्वतलावेवेप्येते । परमः पृथुः—परम-
पृथुः, परमपृथोर्भावः—परमपृथुत्वम्, परमपृथुता ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—उत्तरो भावप्रत्ययो-
सापेक्षाद्भवतीति ।किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? नन्समासादन्यो
भाववचनः स्वरोत्तरपदवृत्त्यर्थम्* इत्युक्तं तदुप-
पन्नं भवति ॥(प्रदीपः) एवं तर्हीति । प्रसङ्गाभावात्प्रतिषेधो न
वक्तव्यः । कृतस्तु ज्ञापयति—यत्रापि विषये उत्तरो भावप्रत्ययो न
प्राप्नोति तत्रापि भवति—न पृथोर्भाव इति । अत्र हि प्रकृत्यर्थस्य
नन्यापेक्षत्वात्सापेक्षत्वाद्सामर्थ्यादिमनिजं प्राप्नोतीति ज्ञापकाद्
भवति—अप्रथिमेति । नन्पूर्वस्य तत्पुरुषस्य प्रत्यासत्ता तदर्थविग्रह-
वाक्यावस्था—इति तद्विषयमेव ज्ञापनमाधीयते । स्वतलौ तु
कृते नन्समासे भवतो न तु सापेक्षाद्, उत्तरप्रत्ययविषयत्वा-
ज्ज्ञापनस्य ॥(उद्द्योतः) सापेक्षाद्भावप्रत्ययोत्पत्तौ ज्ञापकत्वं यथा तथा
दर्शयति—प्रसङ्गाभावादिति । नन्पूर्वतत्पुरुषात्तदन्तविधिरभावेन
प्रसङ्गाभाव इत्यर्थः ॥ यत्राऽपि विषये इति । सापेक्षे इत्यर्थः ।
अयं भावः—उत्तरपदावेद्युपेक्षुभवसम्बन्धविषयत्वमसादस्योद्ग्रास्तः
प्रत्ययोऽनेन ज्ञाप्यते । न च शेषितेऽपि कथं चारितार्थम् ? 'नन्पूर्वा-
त्तत्पुरुषाच्च किन्तु ततः प्रागेव' इति सूत्रार्थ इत्याद्याद । ज्ञापयती-
त्यस्य च—बोधवतीत्यर्थः । तद्वचनप्राह—अत्र हीत्यादि ॥ ननु
'सापेक्षाद्' इत्यर्थंज्ञापने 'राज्ञः पृथोर्भावः' इत्येवमपि स्वादत
आह—प्रत्यासत्तेति ॥

आप्ये—सापेक्षादित्यस्य—ननर्थसापेक्षादित्यर्थः । ननु त्वतला-

नन्पूर्वात्—इति सूत्र—अर्थं सद्यः ज्ञापयतीति भावः ॥

१ ज्ञापनसमयमाह—यत्रापि ॥

२ तादर्थ्यं कथयमाह—न पृथोरिति ॥

३ न पृथोर्भाव इत्यत्र भावप्रत्ययसामानो हेतुमाह—अत्र हीति ॥

४ नन्पूर्वस्येति । तदन्तविधिरभावेन नन्तत्पुरुषात्तत्पुरुषाभाव इत्यन्वयः ॥

५ उपपदयति । न पृथोर्भाव इत्यत्र उपपद्यते ननर्थस्य भावप्रत्ययार्थस्य
च उपपदयत्यविषयत्वमित्यर्थः ॥६ ज्ञापितेऽपीति । अस्मात्प्रत्यासत्तात् प्रत्ययो ज्ञापयत्युपपन्नं च तत्पुरुषात्तत्पुरुषा-
यपि नन्तत्पुरुषात्तत्पुरुषात् तत्पुरुषवचनवाक्येन मन्त्रः, तत्पुरुषोत्तरं निषेध-
योगे चरितार्थयोगाव इत्यर्थः ॥१ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् इति प्रदेशे तत्पुरुषात्तत्पुरुषात् प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
तेन हायनान्तादिविषयेऽपि सिद्धिरिति भावः ॥२ अत्र प्रदेशो इति । अस्य प्रतिषेधस्य अविधारणसम्भवेन प्रदेशविषय-
त्वात्, अतः प्रतिषेधस्य निषेधः चास्तीति भावः ॥३ तत्र तदन्तविषयभावादिति । 'पृष्वादिभ्यः' इत्यादिसूत्रे प्रकृतौ
गायत्राद्याणां 'पत्यन्त' इति प्रतिषेधः इति तदन्तविषयेनैवायं इति विज्ञा-
दीनां नन्पूर्वात्तत्पुरुषात्तत्पुरुषात् इति भावः ॥

४ तत्रापीति । नन्पूर्वाद्बहुमीहेरिति प्रतिषेधस्य प्रसङ्गाभावेऽपि—इत्यर्थः ॥

५ तदन्तविधिरिति । नन्पूर्वात्तत्पुरुषात्तत्पुरुषात् तत्पुरुषात्तत्पुरुषात् इति भावः ॥

वधि तर्हि सापेक्षात्सार्ता, ततो नन्वमासे स्वरदोषोऽत आह—
त्वतलो विति ॥

(प्रयोजनाक्षेपमाप्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप-
यति—सर्वे एते तद्विताः सापेक्षाद्भवन्तीति यदयं
“ननो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थोस्तद्विताः”
(६।२।१५५) इत्याह ॥

(प्रदीपः) यद्यमिति । ‘वस्तेभ्यो न हितः’ इत्यादौ
प्रतिषेधापेक्षणास्तद्वितानुत्पत्तौ नयः परस्य सम्पाद्यायर्थतद्विता-
न्तस्यान्तोदात्तविधानमनुपपन्नम् । तत्किमयमर्थं ‘सामान्येन सर्व-
स्वद्वितो नमर्थपेक्षाद्भवति’ इति ज्ञापयति । तदेवं सूत्रमेतत्
प्रत्याख्यातम् । ‘त्वैतन्मो, नन्वमासः—’ इत्येतद्विद्वान्ति विषयं
न नियमार्थम् । चतुरादिभ्यस्तु ननपेक्षेभ्योऽनभिधानात् प्यञ्ज
भवति । कृते तु नन्वमासे ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् प्यञ्ज सति
‘आचतुर्यम्’ इत्यादि भवति । ‘यथातथयापुरयोः पर्यायेण’
इत्येतत् सूत्रं विवक्षाभेदेन द्वयस्यैकं मत्वा भाष्यकारेण
प्रत्याख्यास्यते । यदा पूर्वं भावविवक्षा पश्चात्प्रतिषेधविवक्षा
तदा—‘अयायातप्यम्’ अयायातुर्म्यम्’ इति भवति । पूर्वं तु
प्रतिषेधविवक्षायाम् ‘आययातप्यम्’ ‘आययातुर्म्यम्’ इति भवति ।
‘न पत्युर्माव’ इत्यत्र पतिशब्दः केवलं प्रातिपदिकं न पत्यन्त-
मिति यगभावे ‘त्यतल्भ्यं नन्वमासः—’ इति वचनाक्षम्भमासे
कृते त्वतलो भवतः । ‘न पटोर्मावः’ ‘न मनुभ्यस्य भावः’
‘न द्विहायनस्य भावः’ इत्यादौ पूर्वोक्तज्ञापकालजयार्थपेक्षत्वेऽपि
पूर्वं प्रत्ययः पश्चाज्जन्तमासः—‘अपाटनम्’ ‘अमातुष्यकम्’
‘अद्वैहायनम्’ इति । अशुचिशब्दानु तपुस्यात् ‘इमान्तात्—’
५।१।१३१ इतीष्यत एवाण्—‘आशौचम्’ ‘अशौचम्’ इति ।
‘नयः शुचीश्वर’ इति पूर्वपदस्य वा शुद्धिरुत्तरपदस्य नित्यम् ।
‘न शुक्रस्य भावः’ इत्यादौ सापेक्षात् व्यनुत्पत्तौ च ‘अशौक्यम्’
इत्यादि भवति । तदेवं सूत्रेऽस्मिन् प्रत्याख्याते लक्ष्यदोषन-
वशात् अविच्छिन्नानिषेधयोर्गुणपद्विवक्षाया ज्ञापकात्—ननार्थ-
पेक्षत्वेऽपि पूर्वं यथाप्राप्तं भावप्रत्ययः, पश्चाज्जन्तमासः ।
त्वतलो तु कृते नन् समासे । कश्चित् पूर्वं भावविवक्षा कश्चित्
पूर्वं निषेधविवक्षा ॥

(उद्घोषः) यस्तेभ्यो न हित इति । अत्र नयैमनपेक्ष
तद्वितं कृत्वा नन्तरपुरुषे उत्तरपदार्थसदृशोऽन्यः प्रतीयते, न तु

हितत्वाद्विगुणप्रतिषेध इति न सुनोदाहरणसम्भवः । यथार्था तत्र-
तीतिरस्तीत्युच्यते तदा ज्ञापकत्वासम्भवः । पूर्वं नन्वमासे ॥
तद्वितान्तोत्तरपदमात्रं इति हितार्थे ननर्थप्रकृत्यर्थयोर्गुणपदन्वयं
निवक्षित्वा पूर्वं तद्वितं कृत्वा पश्चादवयवद्वारकतामर्थान्नयेण तद्वि-
तान्तेन नन्वमासे उदाहरणत्वं वाच्यम्, तत्र च हितार्थस्य सापेक्ष-
त्वाद्व्युत्पत्तांशो ज्ञापकत्वमित्यर्थः । ‘वस्तौषे उभयविवक्षा’ इति तु न
युक्तं, गुणप्रतिषेधस्याप्रतीतेरिति भावः ॥ इदं न युक्तम्, एवं हि
प्रत्ययार्थस्य सापेक्षत्वं, न प्रकृत्यर्थस्य—इति सापेक्षाद्भवन्तीति द्वाभ्यार्थ-
सङ्गतौ । किञ्च हितार्थस्य प्रधानस्य प्रतिषेधसापेक्षत्वेऽप्यप्रधानस्य
वत्स्यस्य न सापेक्षत्वेति कुतश्च तद्वितानुत्पत्तिः ? इति । ‘भवति च प्रधानस्य
सापेक्षस्यापि समासः’ इत्यस्य ‘उपमितम्—’ इति सूत्रे न्यायसिद्धतायाः
कैयटे उक्तत्वेन हृदयन्तरेऽपि प्राप्तेः, न्यायप्राप्तौ नानाभावाद । अत्र
एव ‘विपठिवति भोक्तुम्’ इत्यादौ सन्निधिः, ‘भोक्तुम्’ इत्यस्य पठ-
नकर्मकेच्छायामन्वयात् । ‘गुणप्रतिषेधग्रहणं ज्ञापकम्’ इति तु वक्तुं
युक्तं, तस्य हि ‘अगार्भरधिकः’ इति प्रत्युदाहरणम् । तत्र हि
गर्भरयाहंकारं कर्तुं भिन्न इत्यर्थे आर्थिकगुणप्रतिषेधसत्त्वात्प्रत्युदाहरणत्वा-
सङ्गतिरेव, अन्यथा ‘श्वत्सीयः’ इत्यादि हितार्थे ननर्थवत्स-
योर्गुणपदन्वयविवक्षायामपि हितस्य धर्मत्वेन तत्र नमर्थालम्भा-
भावान्नये हितभावः प्रतीयते, न गुणप्रतिषेधः । भेदाधिक्ये
तु न वाच्यश्चर्या, अपि स्वाभ्यवेति तस्याप्युदाहरणत्वं न स्यात् ।
‘वस्तुहितत्वाभाववान्’ इत्यर्थस्तु न, प्रवृत्तिनिमित्तस्यान्यत्र विशेषण-
तायास्तदाश्रयस्यान्यत्र विशेष्यतायाश्चादृष्टवत्त्वात्सन्तमन्युत्पन्न-
त्वाच्च । सङ्गं तु गुणप्रतिषेधग्रहणे इत्येव सुपोजनिति न तद्वत्तदीदृश-
व्युत्पन्नवन्तरकल्पनाऽवकाशः । तस्माद्गर्भरये गुणपदमविवक्षायाम्
परत्वाचक्षितोत्तर समासे प्रत्युदाहरणत्वं वाच्यं, तदा हि ‘गर्भर-
यमिग्राहणत्वं’ इत्यर्थे इति गुणप्रतिषेधमात्रः । तत्र च परत्वात्पूर्वं
तद्वितं कृतेऽवयवद्वारकतामर्थमाश्रित्य तद्वितान्तेनैव समासः, न तु
तदवयवेन, अस्यादेव प्रतिषेधाज्ञापकात् । अन्यथा तद्वितान्तोत्तर-
पदत्वाभावाद्विषयार्थो निषेधवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति विद् ॥ प्रत्या-
ख्यातमिति । अत्रप्रदेशे प्रत्याख्यातमित्यर्थः । ‘पत्यन्त’ इत्यस्मि
तु ‘न नन्वुत्पत्तौ’ इति कर्तव्यमेवेति बोध्यम् ॥ इदानीमिति ।
सापेक्षादपि तद्वित इति ज्ञापने इत्यर्थः । ननु सापेक्षादपि तद्वितोत्पत्तौ
चतुरादिभ्यो गुणपदमविवक्षायाम् परत्वात्पत्यये ‘अचतुर्यम्’ इति
स्यात्, स्वरीत्या तु ‘आचतुर्यम्’ इति—इत्येव, अत आह—चतुरा-
दिभ्य इति ॥ न भवतीति । ‘व्यञ्ज’ इति शेषः । त्वतलो तु भवत
एव, ‘त्वन्वमासः’ इति वचनात् ॥ नन्वेवं कृतनन्वमासास्त्यनपि न

१ ननो गुणप्रतिषेधे इत्यस्य ज्ञापकत्वगुणपदव्यति—वस्तेभ्यो वेति ॥

२ ‘तस्य भावस्यत्वतलो’ इति सूत्रे ‘त्वत्तस्या नन्वमासः’ पूर्वविप्रति-
पिद्ध स्वतन्त्रोः स्वरसिद्धम्’ इति धारिकम् । न्यायेनैव पूर्वं नन्वमासे
विद्दे ‘त्वत्तस्याम्’ इति वचनं नियमार्थमिति च नैयट्येनोक्तम् ॥

३ नमनपेक्षेऽपि । नन्वमासप्रत्ययः तद्वितप्रत्यये तद्वत् नन्वमासे
तत्र ननो गुणप्रतिषेधे विद्यमानत्वाभावेन च तद्वत्स्य ‘ननो गुण’ इति सूत्रो
दाहरणस्य सम्भवतीत्यर्थः ॥

४ यथार्थमिति । यदाहितस्य निषेधेऽपि हितस्यापि तत्र निषेधः प्रतीय-
त्येति ननो गुणप्रतिषेधार्थवत्तमपि संभवतीत्युक्तौ तु सुनोदाहरणस्य धर्मेव

नैयट्यभावात्प्राप्तत्वात्सम्भव इति भावः ॥

५ वस्तुार्थे इति । ननर्थस्य हितार्थस्य वेति भावः ॥

६ इदं न युक्तमिति । कैयटेन हि हितार्थे ननर्थप्रकृत्यर्थयोर्गुणपदविव-
क्षायाम् अपेक्षत्वात् प्राप्तीतीत्याहुः तत्र युक्तम् ॥

७ हृदयन्तरेऽपि—तद्वितवृत्तावपि ॥

८ न्यायप्राप्तौ विधिः । न्यायेन प्राप्तस्य वक्तुव्यं अमासो मानस्य—यमा-
जलायावादित्यर्थः ॥

९ गुणप्रतिषेधेऽपि । यदीये कर्णवृत्तस्य ज्ञापकत्वं यदुपचरदपेक्षया
गुणप्रतिषेधग्रहणेन ज्ञापकमिति युक्तमिति भावः ॥

स्यादत्त आह—कृते त्विति ॥ नन्तमासात् व्यभिच्यत् इत्यत्र भाष्य
प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति—यथावयेति । ‘अनुरुर’ इत्यादिसूत्रशेषो-
ऽप्यत्र गमकः । स च ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्प्रत्याख्यातव्य इत्य-
न्यद् । अन्यथा ‘नुरुर’ इत्यादिसूत्रशेषे कृतेऽपि व्यभिचो तदन्त-
विध्यभावात्तदप्रतिरेव स्यात् ॥

न पत्यन्तमिति । ‘व्यपदेशेनज्ञानोऽप्रातिपदिकेन’ इति निषेधा-
दिति भावः ॥ त्वत्तलौ भवत् इति । नन्तमासे कृते यद् तु न,
‘न नन्पूर्वाव’ इति निषेधात् । तत्र तत्कर्तव्यताया उक्तेः । अस्मात्के-
षदात्त एतत्प्रदेशे प्रत्याख्याने षष् पूर्वकैर्नस्तत्पर्यं न सर्वथा प्रत्याख्याने
इति बोध्यम् ॥ एवं प्रत्यय इति । कृतनन्तमासात् न, पूर्वोक्त-
शुक्तेः । बहुमीहेतु भवत्येव ॥ अशुचिश्चादिष्यत् इत्यत्र प्रमाणमा-
ह—नञ इति । आशौचशब्दात् भाष्यप्रतीतेरिति भावः ॥

तदेवमिति । तदेवम्—अत्रप्रदेशे प्रत्याख्याते इत्यर्थः । ‘पूर्वं
निषेधविहङ्गा’ इत्यनन्तरम्—‘एव व्यवस्थामाश्रित्य सर्वथा सुप्रं प्रत्या-
ख्येयम्’ इति शेषः ॥ छद्प्रवर्तनचशादिति । यत्तत्र ‘पत्यन्त’—
इत्युत्तरनपीदं न कार्यमिति भावः ॥ कृते नन्तमास इति ।
‘भवत्’ इति शेषः । कश्चित्पूर्वमिति । ‘छद्प्रवर्तनचशाद’ इति
अत्राप्यपेक्षते । पत्यन्तादिप्रिये च पूर्व भागविषयैवेति न नन्त-
प्युराचिर्वा प्रसङ्ग इति न तत्रापि प्रदेशे ‘न नन्पूर्वाव’ इत्युक्तात्
इति यत्तद्व्यतिरिक्तमिति भावः ॥

(८८३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५७)

२००४ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा

॥ ५ । १ । १२२ ॥

(निष्कृताधिकरणम्)

(चाप्रयोगनिजिज्ञासाभाष्यम्)

यावचनं किमर्थम् ?

याव्यमपि यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा
(४।१।८९) तया याव्यमपि भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—त्यतलावपि यथा स्याताम् ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । ‘आ च त्वात्’ इत्ये-
तस्माद्यत्तात् त्यतलावपि भविष्यतः ॥

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) यावचनमिति । यव्यमात्रेऽभिप्रायः ।
तापार्थेऽपि परिहरति—याव्यमपीति ॥

(५१९५ चाप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पृथ्वादिभ्यो यावचनमण्-

समावेशार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पृथ्वादिभ्यो यावचनं कियते, अ-
ण्तामादेशो यथा स्यात् । याव्यम्, प्रथिमा ॥

(प्रदीपः) अण्तामावेशार्थमिति । यत्रोत्सर्गपर्यायौ
विभाषा तत्रापचादेन मुक्ति उत्सर्गो न प्रवर्तते, वाक्यानुज्ञानार्थ-
त्वाद्विभाषायाः । लिङ्गं च ‘पारे मध्ये पञ्चा वा’ ‘पीलाया वा’
इत्यादिषु विकल्पवचनमस्यार्थस्य—इति अण्तामावेशार्थमिह
वाचनम् ॥

(८८४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५८)

२००६ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः

कर्मणि च ॥ ५ । १ । १२४ ॥

(व्यन्प्रत्ययधिकरणम्)

(५१९६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीना-
मुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुप-
संख्यानं कर्तव्यम् । चातुर्वर्ण्यम् । चातुर्वैद्यम् ।
चातुराश्रम्यम् ॥

(प्रदीपः) चातुर्वर्ण्यादीनामिति । प्रत्ययान्तोच्चारणं
भावकमसम्बन्धनिवृत्त्यर्थमिति स्थायं एव व्यञ् भवति । य-
त्पारो वर्णाः—चातुर्वर्ण्यम् । चातुर्वैद्यम्—चातुर्वैद्यम् । अथ वा,
चतस्रो विद्या अधीये, ‘विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पायः’ इति
ठकः ‘सर्वसादेर्हिगोष्ठ लः’ इति छङ् । चातुर्विद्य एव—चातु-
र्वैद्यम् । अनुसक्तिवादिप्राकृतिगणत्वादुभयपदयुद्धिः ॥

(उद्योतः) ‘चातुर्वर्णादिभ्यः’ इत्येव वक्तुमुचितमत आह—
प्रत्ययान्तमिति ॥

(५१९७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अर्हतो नुम्व ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्हतो नुम्व प्यञ्च चकव्यः । अर्हतो
भावः—आर्हन्त्यम् । आर्हन्तीति ॥

(प्रदीपः) अर्हतो नुम्व चेति । ‘अर्हः प्रसंसाधाम्’ इति
घञन्तोऽर्हच्छब्दः पूजावर्ण्यभिधाया ॥ आर्हन्तीति ।
पितृकरणार्थं श्रियात्मनि प्यमन्तः प्रयोगः । तया च—आर्पितौ,
मेयी—इत्यादि प्रयुज्यते ॥

(८८५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५९)

२००७ स्तेनाद्यञ्जलोपश्च ॥ ५।१।२५ ॥

(यव्यत्ययधिकरणम्)

(नेति संघातग्रहणतत्परं भाष्यम्)

किमिदं नलोपे वर्णग्रहणम्, आहोसित् संघात-
ग्रहणम् ।

किं चातः ?

यदि वर्णग्रहणम्, स्तेयम्, नलोपे कृते अयादेशः
प्राप्नोति ।

अथ संघातग्रहणम्, अन्यस्य लोपः कस्मात्
भवति ।

सिद्धोऽन्त्यलोपः 'यस्य' दक्षिणः इत्येव ।
तत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अयादेशः प्राप्नोतीति । 'यस्य' इत्यकारलोपस्य
पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात् ॥ अथेति । 'नानयकेऽलोन्त्यवि-
धिः' इत्येषा परिभाषा प्रयोजनाभावाच्चाहता ॥ आरम्भसा-
मर्थ्यादिति । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यनुसंहारो वाच्यत इत्यर्थः ॥

(८८६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ६०)

२०१२ हायनान्तयुवादिभ्योऽण्

॥ ५ । १ । १३० ॥

(अंगोऽधिकरणम्)

(५१९८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अणप्रकरणे ओत्रियस्य
घलोपश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणप्रकरणे ओत्रियस्योपसंख्यानं

१ क. पुस्तके 'घलोपश्च' इति पाठः ॥

कर्तव्यम्, घलोपश्च वक्तव्यः । ओत्रियस्य भावः
श्रौत्रम् ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमे

पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

॥ पादश्च समाप्तः ॥

(प्रदीपः) घलोपश्चेति । यदा 'छन्दसः श्रोत्रभावो
यंश्च प्रत्यय' इति पक्षस्तदा यस्य लोपः, यदा तु 'वाक्यार्थे
पदवचनम्' इति दर्शनं तदा घञान्देन 'इय' इतिरूपं लक्ष्यते ।
कश्चित्तु 'यस्योपश्च' इति पाठः ॥

इत्युपाध्यायैव्यटपुनकैव्यटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चम-
स्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ।

(उद्घोषः) कश्चित्ति । सर्वे च 'य' इति सङ्घातग्रहणं,
पक्षादिकारस्य 'यस्य'-इति लोपः ॥

इति श्रीशिवमहामृतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-
द्घोषे पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

३ तत्र वेति । 'यस्योपश्च वक्तव्य' इति भाष्यपादे यस्य सङ्घातग्रहणं
घलोपान्तरं च अणमात्रस्य इत्यारलोप इति भावः ॥

	असिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।				सर्वयोगः
	प्राक्तनयोग	आह्निके १	आह्निके २	आह्निकमङ्गल- योगः	
व्याख्यातसूत्राणि	८२६	३२	२८	६०	८८६
अव्याख्यातसूत्राणि	१०५६	२६	५०	७६	११३२
समुदितसूत्राणि	१८८२	५८	७८	१३६	२०१८
वार्तिकानि	५५८६	६१	५१	११२	५६१८

(८८७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. १)

२०२२ विभाषा तिलमापोमाभङ्गा-

णुभ्यः ॥ ५ । २ । ४ ॥

(यतोऽधिकरणम्)

(उद्द्योतः) खञि प्राति वचनम् ॥

(५६९२ पूर्वपक्षिविधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तिलादिभ्यः खञ्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिलादिभ्यः खञ्चेति वक्तव्यम् । तित्यम् । तैलीनम् ।

किमर्थमिदमुच्यते, न यता मुक्ते 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्' (५।२।१) इत्येव सिद्धम् ।

न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

(प्रदीपः) न यता मुक्ते इति । महाविभाषया वाक्ये सिद्धे विभाषाग्रहणमुत्तराग्राह्यमर्थमेवेति भावः ॥

(उद्द्योतः) यत्रोत्तराग्राह्यमिति न्यायात्खञ्चाग्राह—
महाविभाषयेति ॥

(५७०१ समर्थकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उमाभङ्गयोरधान्यत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्' इत्युच्यते, न योमाभङ्गे धान्ये ।

चमेषु यत्पठ्यते तद्वान्यम्, न चैते तत्र पठ्येते ॥

(प्रदीपः) उमाभङ्गयोरिति । निमित्ताभावात्तन्मात्रेणोऽप्राप्तिः । विभाषाग्रहणं तिलमापाणुभ्य एव खञ्च प्राप्स्येति स्यात् । चमेष्विति । 'यथाश्च मे मापाश्च मे' इति चमेशब्दस्य पुनःपुनरुच्चारणाच्चमेशब्देन तदन्तोऽनुवाका उच्यन्ते । अथ चा 'च मे' शब्दस्य 'चम्' इति यन्मकारान्तं तदनुकरणं 'चम्' इति । आगन्तुना चाकारेण चमशब्दो भवति । चमशब्दो विद्यते येष्वनुवाकेषु ते—चमाः । 'अप्यायातुवाक्योर्लङ्' इति छस लङ् ॥

(उद्द्योतः) उमा—अन्वी । भङ्गा—प्रतिष्ठा ॥ निमित्ताभावादिति । धान्यत्वाभावादित्यर्थः । ननु 'च मा' इति न निधिशक्तिर्द्वयं, चरामकारेण च धान्यानां पाटोऽसम्भवीत्यत्र आह—यथाश्च मे इति । ननु 'च मे' शब्देन तदनुवाकोपी मत्वपं-
श्रम्यं निनाऽप्राप्त्यापचित आह—अथ वेति । एकारान्तात्पर्यादेरुचि सिद्धे, आगन्तुवाक्यापत्तौ भावन किमर्थमिति चिन्त्यम् ॥

(ग्रामप्रज्ञातोपमाभाष्यम्)

तत्तर्हि खञ्चाग्रहणं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् ।

प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञिति ॥

(अनुवर्तनाक्षेपभाष्यम्)

यदि तदनुवर्तते, "व्रीहिशाल्योर्दङ्" (२) "यव-
यवकपट्टिकायत्" (३) इति खञ्चेति खञपि
प्राप्नोति ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

सम्बन्धमनुवर्तिष्यते—धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ।
व्रीहिशाल्योर्दङ्भवति, धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ।
यवयवकपट्टिकायत्भवति, धान्यानां भवने क्षेत्रे
खञ्भवति ।

विभाषातिलमापोमाभङ्गाणुभ्यः, भवने क्षेत्रे ख-
ञ्ग्रहणमनुवर्तते । धान्यानामिति निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) सम्बन्धमनुवर्तिष्यत इति । धान्यग्रह-
णेन सम्बन्धमनुरोह्यत इत्यर्थः । अथ वा सम्बन्धत इति
सम्बन्धः । धान्यग्रहणसम्बन्धमनुवर्तिष्यते इत्यर्थः । ततो धान्य-
सामान्यसम्बन्धं खञ्ग्रहणं व्रीह्यादिभिर्वाक्यविशेषैर्न सम्ब-
ध्यते । 'भवने क्षेत्रे' इत्येतत्तु प्रत्ययेनाभिधायकेन सम्बध्यते ॥

(उद्द्योतः) सम्बन्धस्याप्रकृतत्वाच्चदनुवृत्तिः । कथमत आह—
धान्येति । भावे षञिति भावः ॥ अनुरोह्यत इति । खञ्च
कर्ता । धान्यग्रहणसम्बन्धस्यादनुपूर्वकत्वेरनुरोहोऽप्यर्थः इति भावः ॥
अथ वेति । कर्मणि धञ् । एवञ्च 'अनुवर्तिष्यते' इति यथाकृतमेवेति
भावः ॥ व्रीह्यादिभिरिति । तद्वदितरेत्यर्थः । प्रत्ययेनेति ।
तत्सार्थाकाङ्क्षितारिति भावः । अत एव 'विभाषा—' इति सूत्रे 'धान्या-
नाम्' इत्यस्यैव निवृत्तिर्मात्रे उक्ता ॥

(परिहारान्वाभाष्यम्)

अथ वा मण्डूकमुत्तयोऽधिकाराः ।

यथा—मण्डूका उत्सृत्योत्सृत्य गच्छन्ति, तद्वद-
धिकाराः ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । यत्रैवाधिकृतं तत्रैवाधिकाराः
सम्बध्यन्ते, नान्यत्रेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) मण्डूकस्य चेतनत्वेन तथा गमनसम्भवेऽपि
शब्दस्य कथं तथा गमनमत्र आह—यत्रैवेति ॥ आर्थित्वम्—आ-
वाङ्मा । न तु नदीस्रोतोन्वायेनाभिधाय इति भावः ॥

(परिहारान्वाभाष्यम्)

अथ वा अन्यवचनाच्चकाराकारणात् प्रकृतस्याप-
वादो विनाशयते, यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादः ।
अन्यस्य प्रत्ययस्य वचनाच्चकारस्य चानुकूपणार्थ-
स्याकरणात्प्रकृतस्य खञोऽप्यगती याधको भविष्यतः,
यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो याधको भवति ॥

(प्रदीपः) यथोत्सर्गेणेति । उत्पन्नस्यान्यत्र परित्या-

थैतादपवादविषये प्रवृत्तिः सन्दिग्धा—इति—असन्दिग्धेनापवादनासौ बाध्यते । एवं राज उत्तरार्थायामनुवृत्तौ नान्तरीयकोपस्थानसम्भवात्सन्दिग्धप्रवृत्तित्वादसन्दिग्धप्रवृत्तिभ्यां ढग्य-द्व्यां बाधः । ‘धान्यानाम्’ इत्यनेन प्राप्तस्य राजो ढग्य-तावपवादी, न तु तत्रानुवृत्त्या सन्निहितत्वेति साधर्म्यवैधर्म्य-सम्भवात्—‘यथोत्तरांगेण प्रसक्तस्य’ इत्युक्तम् ॥

(उद्घोषः) अपवादेनासाविति । यथा केन क्वणिति भावः ॥ नन्वप्राप्त्युत्तरार्थवादभावसत्त्वात् दृष्टान्तराष्ट्रान्तिकमा-बोऽनुपपन्नोऽत आह—धान्यानामित्यनेनेति । सन्दिग्धप्रवृत्तिक-त्वात्साधर्म्यं बोध्यम् । अनुवृत्त्या सन्निहितत्वानुवृत्तिसामर्थ्येन बाधासम्भवाद्वैधर्म्यं बोध्यम् ॥

(परिहारान्तरभाष्यम्)

अथ वा पतञ्जलापयति—अनुवर्तन्ते नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति ।

किं तर्हि ?

यत्ताद्वचन्ति ॥

(प्रदीपः) अध वेति । विभाषाग्रहणमेव ज्ञापयति—‘अनुवर्तमाना अप्यधिकारा यत्र यत्रो विभाषाग्रहणादिकस्तु तत्रैव भवन्ति नान्यत्र’ इति । अन्यथा विभाषाग्रहणमनर्थकं स्यात्, अनुवर्तनादेव खलु सिद्धत्वात् ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अथ वा यता मुक्ते ‘धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्’ इत्येव सिद्धम् ।

ननु चोक्तं न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

उभामङ्गयोरधान्यत्वादिति ।

नैव दोषः ।

धिनोतेर्धान्यम्, पते चापि धिनुतः ।

अथ वा शाणसप्तदशानि धान्यानि ॥

(प्रदीपः) धिनोतेरिति । योगरुद्धिरियम्—उभामङ्ग-योरपीति भावः । चमकेषु तु—अधान्यान्वपि कानिचित्पठ्यन्ते, धान्यान्वपि कानिचिज् पठ्यन्ते । न हि तद्वान्यपरिगणनार्थमिति तत्राभावाद्भामङ्गयोरधान्यत्वं न भवति ॥ द्वाणसप्तदशा-नीति । धान्यपरिगणनार्थो स्पृष्टिरियम् ॥

(उद्घोषः) नन्वतिप्रसङ्गोऽत आह—योगरुद्धिरिति । श्रूयते च—‘धान्यमसि पिबुहि देवानां’ इति ॥ ननु धान्यपरिगणनार्थ-चमवानुवाकविरोधोऽत आह—अधान्यान्वपीति । अदमादीनी-रूपं । धान्यान्वपीति । कोदवादीनि । गान्धे—‘धिनुत इति । मीणीत इत्यर्थः । स्पृष्टिरिति । उभामङ्गयोरपि ज्ञानविशेषत्वाद्धान्यत्वमिति भावः ॥

(८८८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. २)

२०२४ यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः

॥ ५ । २ । ६ ॥

(सप्रत्ययाधिकरणम्)

(निपातनाभिप्रायशङ्काभाष्यम्)

सममुखेति किं निपात्यते ?

(५७०२ निपातनार्थबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ संमुखेति समस्यान्तलोपः ॥ * ॥

(भाष्यम्) संमुखेति समस्यान्तलोपो निपात्यते ।

सममुखस्य दर्शनः—संमुखीनः ॥

(प्रदीपः) समस्यान्तलोप इति । समं मुखं यनाद-शांशो प्रतिविम्बाश्रये सति दृश्यते स हि—संमुखीन इति प्रयोगद-र्शनाभिप्रायतन्माधितम् । संशब्दस्य निपातस्यार्थसङ्गलभानाद-नाश्रयणम् । प्रत्ययसन्निधौनाकारलोपो निपात्यमानस्यदभावे न भवति । संमुखीनादर्शादितादृश्याचान्योऽप्यभिमुखान्वयः संमुखीन उच्यते इत्याहुः ॥

(उद्घोषः) ननु समुपसर्गपूर्वाख्येनैव सिद्धे निपातनं व्यर्थ-मत आह—समं मुखमिति । सर्वं मुखमित्यर्थः । न चात्रार्थं ‘सम्’ इति निपातस्य सङ्कतिरस्तीति भावः ॥ दर्शनं इति—अधिकरणे स्पृष्टं । न भवतीति । अत एव भाष्ये ‘सममुखस्य दर्शनः’ इत्येव विप्ररो दक्षितः । तेन ‘समुखस्य दर्शनः’ इति वृत्तिकारोक्तमनुक्त-मिति भावः ॥ नन्वेव ‘समुपे संमुखीन त’ इत्यादिमयोगासङ्गति-रत आह—संमुखीनादर्शादीति ॥

(८८९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३)

२०२७ अनुपदसर्वान्नायानयं वज्राभक्ष-

यतिनेयेषु ॥ ५ । २ । ९ ॥

(अयानयपदार्थबोधकं भाष्यम्)

अयानयं नेय इत्युच्यते, तत्र न ज्ञायते कः—अयः, कः—अनय इति ॥

अयः प्रदक्षिणम् ।

अनयः प्रसव्यम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगमिनां शाराणां यस्मिन् परैः पदानामसमावेशः सः—अयानयः ।

अयानयं नेयः—अयानयीनः, शारः ॥

(प्रदीपः) तत्र न ज्ञायत इति । अयनं—‘अय’ इति गम-नमात्रमयशब्देनोच्यते । तत्र प्रतिषेधस्तु ‘अनय’शब्देन—इति सिद्धान्तार्थविधानात् ‘अयानयं नेयः’ इत्यसमन्वयशङ्काया प्रवृत्तिः ॥ अयः प्रदक्षिणमिति । एकवृत्तशारापेक्षया शारस्य प्रदक्षिणं गमनम्—अय, द्वितीयापेक्षया प्रसव्यं वामापरपर्यायं गमनम्—‘अनय’ इति वशादुच्यते ॥ परैरिति । द्वितीयवृत्त-

कारसम्बन्धिभिः शारैः पदानां स्थानानां गृहापरपर्यायाणा-
मनाक्रमणम्—अनप्यासनमित्यर्थः ।

‘ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् ।
असहायस्तु शारेण परकीयेण वाध्यते ।’

इति सूत्रव्यवहारः । असहितः—अनय इत्युत्तरपदलोपी
समासस्तत्पुरुषः । अथ चा—अयथासावनयः—अयानय इत्येक-
देशद्वारेण समुदायस्य कृताकृतादिवत् व्यपदेशात्समानाधिकरण-
समासः, स्यादाहरन्द्वे वा ॥ अयानयमिति । नयेद्विकर्म-
कत्वात् ‘अयानयम्’ इत्यप्रधानेऽपि कर्मणि द्वितीया । प्रधाने तु
कृत्यप्रत्ययः । तत्र केचित्—फलकशिरस्यसौख्यं स्वशारवर्गमाने-
यस्य ‘अयानयीनम्’ इत्यभिधानमिच्छन्ति । यस्तु शार एकपार्थ-
एव संचरति तत्र न भवति प्रत्ययः, यो हि शारः पार्थात्पार्था-
न्तरमानीयते स एवाधानयं शीयते । अन्यस्तु अन्यमेव नीयते,
अनयमेव वा ॥

(उद्योतः) अयानययोर्देशादपदयोर्विर्वाणः प्रसिद्ध एवेत्यत
आह—अयानमिति । एवञ्च प्रकृतस्वययोगोऽर्थो न ज्ञायत इत्यर्थ-
इति भावः ॥ ननु प्रदक्षिणप्रसव्यगमनमेकस्य कथमत आह—एक-
पदस्य करेति ॥ ननु प्रदक्षिणप्रसव्यगमनमाने शब्दाद्यन्त्येवे, ‘शारस्य’
इति विशेषणामः कथम् ? अत आह—रूढीति ॥ उच्यत इति ।
अयानयशब्दाभ्यामित्यर्थः ॥

माथे—प्रदक्षिणेत्यादि । अनेन गतिविशेषवाचि—अयानयश-
ब्दाभ्यां सत्यापसव्यगमिषाणां तादृशगत्या प्राप्यं स्वस्वनिष्ठेवं
शारदुगादिस्थानं लक्षणयोग्ये । ये हि परशारमिया युष्मादिस्थानं
प्रापयिष्याः, ये—अयानयीना इत्युच्यन्ते इति भावः ॥ पदानां—स्थान-
निर्देशाणां मध्ये यस्मिन्स्थानमिश्रेणे परैः—द्वितीयपदशारसम्बन्धिभिः
शारैः—युगल्येभिर्भूतकाराः परस्परमिति—शारसौ, असमावेशाः—
अनतिक्रमणमित्युक्तार्थाः ॥ तं स्वस्वनिष्ठे पदं दृश्यति—ससहायस्येति ।
अयानययोर्देशात्स्वन्तर्भावात्पुनरप्येतादृश—अस्तरपदलोपीति ॥ समु-
दायस्य कृताकृत्यादियदिति । यथा तत्रैकदेशद्वारा समुदायस्य
तरुं, तथाऽत्र गतिसमुदायस्य भिन्नपक्षेभ्योऽपि सव्यत्वम्, अन्यापे-
क्षयाऽवस्थार्यं चेति कर्मधारय इति भावः ॥ समादाहरन्द्वे वेति ।
इदं चिन्त्यम्, ‘सोऽयानयः’ इति माथे पृथिग्ननिर्देशात् ॥

फलकशिर इति । आरम्भकाले यत्र स्थाने शाराः स्वाप्यन्ते
तन्निष्ठः, तत्र स्थितः शारः परपार्थादत्यपार्थान्तरमानीयते तत्रै-
वायं प्रयोग इत्येते इति भावः ॥ अन्यत्पदव्यपेक्षेति । अत्योप-
पत्तिरित्या मारिः ॥

(८९० विधित्त्वम् ॥ ५ । २ । १ आ. ४)

२०२८ परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनु-
भवति ॥ ६ । २ । १० ॥

(निपातनजिज्ञासाभाष्यम्)

परोपरेति किं निपात्यते ?

(५५०३ निपातनार्थेयोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ परोवरे परस्योत्ववचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) परोवरेति परस्योत्वं निपात्यते ॥

(प्रदीपः) परस्योत्ववचनमिति । परशब्दस्यान्तस्य
ओकारो निपात्यत इत्यर्थः । ततः ‘एवः पदान्तादिति’ इति
पूर्वैकोदेशः ॥

(उद्योतः) ‘उत्वं परशब्दान्तस्य’ इत्यर्थे ‘परोवर’ इत्यतिशेराह
—ओकार इति ॥

(सूत्रनिर्देशोपपादकं भाष्यम्)

यद्येवं परस्योत्ववचनमिति प्राप्नोति ।

शकन्धुन्यायेन निर्देशः ।

अथ वा नैवं विज्ञायते परस्योत्वं निपात्यत इति ।
कथं तर्हि ?

परस्य शब्दरूपस्यादेकत्वं निपात्यत इति । परां-
श्चावरांश्चानुभवति—परोचरीणः ।

(प्रदीपः) शकन्धुन्यायेनेति । ‘शकन्ध्वादिषु परहर्ष-
वक्तव्यम्’ इति पररूपेण निर्देशः ॥ परस्येति । अवराशब्दस्या-
देकराख्येति । तत्राहुः । तत्र केचित्सामान्येन निपातनमि-
च्छन्ति । तेन उपप्रत्ययमावैऽपि प्रयोग उपपन्नो भवति—‘पारो-
पर्यवित्’ इति, ‘पारम्पर्यमविच्छिन्नम्’ इति च । अन्ये तु
परम्पराशब्दमन्युत्पन्नमाचक्षते । तस्मात्सार्थं ध्वनि—पारम्पर्य-
मिति भवति । पारोपर्यविदित्वात्साधुत्वमाहुः प्रत्ययसंनियोगेनैव
निपातनस्य युक्तत्वं मन्यमानाः ॥

(उद्योतः) मन्यमाना इति । अत एव ‘परांश्च अवरांश्च’
‘परांश्च परतरांश्च’ इत्यनादेयेनैव विग्रहो दक्षितो माथे । ‘पारो-
पर्यवित्’ इत्येव निरुक्ते हृदये प्रयोगः ॥

(निपातनजिज्ञासाभाष्यम्)

अथ परस्परमिति किं निपात्यते ?

(५५०४ निपातनार्थेयोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ परस्परतराणां परस्परभावाः ॥ * ॥

(भाष्यम्) परस्परतराणां परस्परभावाः निपा-
त्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति—परस्पररीणः ॥

(८९१ विधित्त्वम् ॥ ५ । २ । १ आ. ५)

२०३० समां समां विजायते ॥ ५ । २ । १२ ॥

(आक्षेपमाध्यायम्)

इह—समांसमीना गौः “सुपो घातुप्रातिपदि-
कयोः” (२४।७१) इति सुप्रसङ्गः प्राप्नोति ॥

(५००५ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समां समां विजायते इति

यलोपवचनादलुग्विज्ञानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समां समां विजायते इति यलोप-

घचनादलुग्विज्ञानं भविष्यति । यद्यं यलोपं शास्ति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः—नात्र लुग्वचनीति ॥

(प्रदीपः) विजायते—प्रसूयत इत्यर्थः । तत्र 'समायां
समायाम्' इत्यस्मात्पदसमुदायात् प्रत्ययो वचनाद्भवति । तद्विना-
न्तत्वाद् प्रातिपदिकत्वे सति तदवयवस्योत्तरपदवत् पूर्वपदेऽपि
शुपो लुक् प्राप्नोति यलोपवचनात् भवति । याटः सुव्मकत्वात्सु-
बलकैव यलोपे सिद्धे सूत्रे यलोपवचनं नियमाय—'यकारस्यैव
लोपो भवति न ॥ सर्वस्य प्रत्ययस्य' इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु सहृदुपञ्चस्य न पुनरुपचरित आह—
प्रसूयत इति । प्रत्ययापोऽप्यम् ॥ ननु समुदायस्यासुबन्तत्वात्तस्य
प्रत्ययोऽन आह—पदसमुदायादिति । यीप्तादिर्वचनमित्यन्ये ॥
क्रापरत्वेमुपपदादपि—तद्विद्वान्तावादिनि । 'तदवयवस्य शुपः'
रत्नवयः ॥

(५७०६ प्रत्याहोपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ समां समां विजायत इति यलो-
पवचनादलुग्विज्ञानमिति चेदुत्तर-
पदस्य लुग्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समां समां विजायत इति यलोप-
घचनादलुग्विज्ञानमिति चेदुत्तरपदस्य लुग्वचनम् ॥

(प्रदीपः) उत्तरपदस्य लुग्वचनमिति । यलोपनि-
पातनात् पूर्वपदवदुत्तरपदेऽपि लुक् न प्राप्नोतीति भावः ॥

(५७०७ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु पूर्वपदस्य यलोप-
वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

पूर्वपदस्य यलोपो घकव्यः ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । तेन पूर्वपद एव यलोपनि-
पातनादाम्, श्रवणं भवति । उत्तरपदे ॥ सुबलकृ भवत्येवेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—सिद्धं तु पूर्वपदस्येति—प्रत्ययसंज्ञि-
योगशिष्टम् ॥

(५७०८ पक्षान्तरेण समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अनुत्पत्ताउत्तरपदस्य वाचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुत्पत्तौ पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य च
यलोपो वा वकव्यः ।

समां समां विजायते, समायां समायां विजायत
इति ॥

(प्रदीपः) अनुत्पत्ताविति । वाक्ये पूर्वोत्तरपदयोर्वा
यलोपो वकव्यः । तेन द्वैरूप्यं भवति ॥

(उद्घोषः) नन्वेव सौत्रनिर्देशात्तद्विरत आह—भाष्ये—
अनुत्पत्ताविति ॥ तत्रान्वये—वाक्ये इति ॥ भाष्ये—समाया-
मिति—अधिकरणत्वविश्रयां समी ॥

(८९२ निपातनसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ भा. ६)

२०३२ आगवीनः ॥ ५ । २ । १४ ॥

(निपातनजिज्ञासामाष्यम्)

आगवीन इति किं निपात्यते ?

(प्रदीपः) किं निपात्यत इति । का प्रकृतिः कः
प्रत्ययः कः प्रत्ययार्थ इति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) नन्वेव शब्दस्य निपातत्वाद् प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत
आह—केत्यादि ॥

(५७०९ निपातनार्थबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गोराड्पूर्वादा तस्य गोः प्रति-
दानात्कारिणि खः ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोराड्पूर्वात् आ तस्य गोः प्रति-
दानात् कारिणि खो निपात्यते । आ तस्य गोः प्रति-
दानात्कर्मकारी—आगवीनः कर्मकरः ॥

(प्रदीपः) गोराड्पूर्वादिति । यो गवा मृत आ गोः
प्रत्यर्पणात्कर्म करोति स आगवीन उच्यते । तत्र वृत्तिविषये
गोशब्दो गोप्रत्यर्पणे ब्रूते । तत्र—आह गोशब्दयोः 'आकार्यादा-
मिविधो.' इत्यन्यथीभावे हस्तत्वे च कृते खो निपात्यते ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—गोरिहस्य गोशब्दादित्यर्थः ॥ प्रति-
दानं—प्रत्यर्पणम् ॥ कारिणीत्यादिपदे गिति । 'कर्मण' इत्यादिः ॥
तस्मैति—'कारिणि' इत्यनेनानेति ॥ तस्य—गोस्वामिनः कर्मकारी-
मीत्यर्थः ॥ खो निपात्यत इति । खे—ओगुणः ॥

(८९३ निपातनसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ भा. ७)

२०३८ शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः

॥ ५ । २ । २० ॥

(शालीनकौपीनार्थबोधकमाष्यम्)

किं यः शालायामधृष्टः स शालीनः, कूपे वा
यदकार्यं तत्कौपीनम् ।

नेत्याह ।

उत्तरपदलोपोऽन इष्टव्यः । शालाप्रवेशनमर्हत्य-
धृष्टः सः—शालीनः । कूपाचतरणमर्हत्यकार्यं तत्-
कौपीनम् ॥

यदि तदनुवर्तते, पाकेऽपि प्राप्नोति ।
मूल इत्यनुवर्तते, पाक इति निवृत्तम् ।
कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तत, एक-
देशो वा निवर्तत ।
एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति ।
तद्यथा—“संख्याव्ययादेर्दोष” (४।१।२६) “दा-
महायनान्ताद्य” (२७) संख्यादेरित्यनुवर्तते, अव्य-
यादेरिति निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । एकस्मिन्नर्थे योगः—संबन्धः,
तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिधायिद्वन्द्वनिर्दिष्टयोरित्यर्थः ।
द्वन्द्वस्य तदर्थस्य कैक्यादेकदेशानुवृत्तिर्न समवतीति भावः ।
एकानुवृत्तिर्निर्दिष्टानां त्येकदेशानुवृत्तिरेव यते ॥ एकयोगनिर्दि-
ष्टानामपीति । अर्थाधिकारपक्षे—अर्थस्यैकत्वादिच्छेदाभावात्
स्यादेकदेशानुवृत्तिः । शब्दाधिकारपक्षे तु—यस्यैव शब्दस्य
स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तत्सदृशशब्दान्तरसंनिधानं योगान्तरं प्रती-
यते इति दोषाभावः ॥

(उद्घोषः) नन्वेकानुवृत्तिर्निर्दिष्टानामेकदेशानुवृत्तेरदर्शना-
द्वाह—एकस्मिन्निति ॥ दृश्यत इति । यथा ‘अत इज्’ इत्यादित
इत्यदमात्रस्योत्तरानुवृत्तिः ॥ अर्थाधिकारमाश्रित्य पूर्वपक्षः,
शब्दाधिकारमाश्रित्योत्तरमित्याह—अर्थाधिकारेति ॥ पक्षतः—
प्रतिपद, पक्षिणां पक्षमूलम् ॥

(८९७ विधिसूत्रम् ॥ ५।२।१ आ. ११)

२०४५ विनञ्भ्यां नानाजौ न

सह ॥ ५।२।२७ ॥

(नानाप्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रत्ययार्थनिर्णायकभाष्यम्)

इह नानेति सहार्थो गम्येत, द्वौ हि प्रतिषेधौ
प्रकृतमर्थं गम्यतः । न न सह—सहैवेति ।
नैप दोषः ।
नार्य प्रत्ययार्थः ।
किं तर्हि ?
प्रकृतिविशेषणमेतत् । ‘वि-नञ्’ इत्येताभ्याम-
सहयाचिभ्यां नानाजौ भवतः ।

कस्मिन्नर्थे ?

स्वार्थे ॥

(प्रदीपः) सहार्थो गम्येतेति । ‘न सह’ इति प्रत्ययार्थ-
निर्देशं मन्यते । प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थो विशेषणीयः । ततः प्रति-
षेधस्य प्रतिषेधात् विधिना भाव्यमिति भावः ॥ नायमिति ।

लोकप्रतिष्ठार्थानां शब्दानामिह साधुत्वान्वाख्यानात्, लोके च
नानाशब्दस्य पृथग्भावमाभिधायित्वात् ‘न सह’ इति प्रकृत्यर्थेति-
र्देशः । यथेवं सहैत्येव प्रत्ययार्थो निर्देश्य, विनजोः प्रतिषेधार्थ-
त्वात् ; विगार्हभरयिच इत्यादौ विशब्दस्य गुणप्रतिषेधवृत्तित्वदर्श-
नात् । नैतदस्ति । क्रियावाचिनोऽपि विशब्दात्सहायं प्रत्ययो विशा-
येत—विगतौ सह, विकृतौ सहति । इह तु विना देवदत्तेन नाना
देवदत्तेनेति—अस्यासत्त्वभूतस्याप्यर्थस्य व्यतिरेकहेतुत्वं भवति,
यथा मातुः स्मरतीति ॥

(उद्घोषः) नन्वसहायं वर्तमानमत्र स्वार्थे प्रत्यये कथं
सहायावगतिरत आह—प्रत्ययार्थेति । प्रकृतिविशेषणत्वे प्रत्यय-
स्वार्थाकाङ्क्षा न शान्ता स्यादिति भावः ॥ भाष्ये ‘न न सह’ इत्यस्य
व्याख्यान—सहैवेति ॥ प्रत्ययार्थत्वाभावे हेतुमाह—लोकै-
इति ॥ विगार्हभरयिच इति । ‘नजो गुणप्रतिषेधः’ इति वृत्ते
नभिलस्य प्रत्युदाहरणमिदम् ॥ नन्वेव ‘निनाना’ शब्दयोरसत्त्वभू-
तार्थाभिधायित्वेन चादिव्यतिरेकहेतुत्वं न स्यादिति ‘देवदत्तेन
विना’ इत्याद्यनुपपन्नमत आह—इह त्विति । द्योतनानामेव तत्स-
भावत्वमिति भावः । अत एव ‘पृथग्विनानामि’ इति सङ्गच्छते ॥

(८९८ विधिसूत्रम् ॥ ५।२।१ आ. १२)

२०४६ वेः शालच्छाङ्कटचौ ॥ ५।२।२८ ॥

(शालच्छाङ्कटप्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रत्ययार्थनिर्णयभाष्यम्)

कस्मिन्नर्थे शालजादयो भवन्ति ?

न सह इत्यनुवर्तते ।

अवेतिस्त्रयम्—विशाले शृङ्गे, विशाङ्के शृङ्गे इति ॥

(प्रदीपः) कस्मिन्नर्थे शालजादय इति । वक्ष्यमा-
णप्रत्ययापेक्षं बहुवचनम् । असहायस्य सर्वनामवाच्यार्थ-
पादानाच्च प्रश्नः ॥ विशाले इति । नानादेशगमनादस्त्वन्ना-
सहायत्वमिति भावः ॥

(उद्घोषः) वक्ष्यमाणेति । ‘तन्मोदश्च कटम्’ इतीत्यर्थः ।
सर्वत्रेति । कटविषये इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह खलु संकटमिति संगतार्थो गम्यते, प्रकट-
मिति प्रगतार्थो गम्यते, उत्कटमिति उद्रतार्थो
गम्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि साधने शालजादयो भवन्ति ।

किं वक्तव्यमेतत् ?

न हि ।

कथमनुच्यमानं गम्यते ?

१ प्रतिषेधस्येति । प्रकृत्यर्थस्य प्रतिषेधस्य प्रत्ययार्थेन प्रतिषेधेनान्वये
विधिना भाव्यमित्यर्थः । अभावाभावस्य प्रतिषेधोऽस्त्विति यमात् ॥

२ यथा मातुरिति । ‘मातुः स्मरति’ इत्यत्र स्मरणरूपार्थस्य सत्त्वभूतस्य विना
यथा स्मरणहेतुत्वं तथा विना देवदत्तेनेत्यादयश्च सत्त्वभूतस्य विनायदा-

नैव सत्त्वहेतुत्वं भवतीत्यर्थः । केचित् ‘यथा वा मातुः—’ इत्यादि पठन्ति ।
तेषां वाच्यभेदोऽज्ञानमूलक एव ॥

३ ‘अछट्वाचैस्’ इति ॥ पाठः ॥

उपसर्गोभ्य इमे विधीयन्ते, उपसर्गाश्च पुनरेव-
मात्मकाः—यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते
तत्र क्रियाविशेषमाहुः, यत्र हि न प्रयुज्यते ससा-
धनां तत्र क्रियामाहुः । त एते उपसर्गोभ्यो विधीय-
मानाः ससाधनायां क्रियायां भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) किं चक्ष्यमिति । शब्दान्तरवाच्यक्रिया-
विशेषस्य श्लोका उपसर्गाः । माचका भावे श्लोकार्थान्वादन-
र्थका एवेति भावः ॥ ससाधनामिति । क्रियोपसर्जनं सा-
धनमाहुरित्यर्थः । नियतविषयाः शब्दानां शक्तयो दृश्यन्ते,
यथा—दिदशा इत्यादौ कृतोऽर्थोयमिधानमिति भावः ॥ उपस-
र्गोभ्य इति । अन्यत्रोपसर्गसंज्ञाद्विषयान्तरेऽपि योग्य-
तामात्राश्रयं प्राचीनामिदमभिधानम् ॥

(उद्घोताः) अनर्थका एवेति । एवं च क्रियावृत्तित्वामावा-
च्छर्षं साधने प्रत्यय इति अक्रियावाचिनोऽपि साधने प्रत्ययो वक्तव्य
इत्यर्थः ॥ नन्वेव सति क्रियायां यत्र प्राधान्यं स्यादत आह—क्रियो-
पसर्जनमिति । साहित्यमेव सहाधैः । ध्वं च क्रियासाधने वर्तमा-
न—वि—आदिभ्यः स्वाधं प्रत्यय इति भावः ॥ नन्वीदृशेऽर्थे शक्तित्वा-
दकामनोऽत आह—मिथ्येति । नन्वेव क्रियायोगाभावात्कल्पसु-
पसर्गत्वम् । अत आह—अन्यत्रेति । क्रियायोगे इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)
एवमपि भवेत्सिद्धं—विशाले श्ठेडे इति ।
इदं तु न लिध्यति—विशालः, विशादूट—इति ॥
(प्रदीपः) विशाल इति । श्ठयोरेव विगमनक्रियाक-
र्तृत्वं न तु गोरिति भावः ॥
(उद्घोतः) श्ठयोरैरेषेति । विगमनक्रियाकर्तृत्वेन तत्साध-
नादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)
एतदपि सिद्धम् ।
कथम् ?
अकारो मत्वर्थीयः । विशाले अस्य स्तो विशालः ।
विशादूटे अस्य स्तो विशादूट इति ॥
(प्रदीपः) विशाले अस्मेति । मनुष्यप्रत्ययस्तु गम्यत-
मिपानात् भवति । विशालवानित्युक्तेऽपि विशालगवयुक्तस्य
गोशब्देऽवगमो न ॥ गोरित्यर्थः । म्युत्पत्त्यनुसारेण चेदमुच्यते ।
गुणशब्दास्तु विशालादयः । साधुत्वात्साध्यानाय तु संविद्युवा-
माधित्वं म्युन्यतिः क्रियते । यथा—प्रतिलोमोऽनुलोम इति ॥
(उद्घोतः) ननु अन्त्यस्य वन्मनुष्ये कदाचित्सादत आह—
मनुष्येति । परमाधेमाह—गुणशब्दास्तित्वेति । विशालगवयुक्त-
शेषरा इत्यर्थः ॥

(८९९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. १३)
२०४२ संप्रोदश्च कटच् ॥ ५ । २ । २९ ॥
(कटच्प्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रदीपः) अलावूतिलोमामाध्यम्य ओपधित्वादयवेऽला-
वृशब्दात् 'ओरच्' इत्यपि प्राप्ते, तिलोमाशब्दाभ्यां वृत्तदित्वा-
दन्तोदात्तत्वात् 'अनुदात्तादेश्च' इत्यपि प्राप्ते, भङ्गायाः 'वृणया-
न्यानां च ह्रायाम्' इत्याद्युदात्तत्वादि प्राप्ते रजसि कटज्यविधिः ॥

(उद्घोतः) रजसोऽप्यवयवत्वं मन्यमान आह—ओपधि-
त्वाद्दयव इति ॥ तिलोमाशब्दाभ्यामिति । अत्र तिलस्य
धृतादित्वे न मानं, 'तिलाश्च ये' इत्यादावापुदात्तपाठादिति
विन्यम् ॥

(५७११ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)
॥ * ॥ कटच्प्रकरणे अलावूतिलोमाभ्यो
रजस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥
(भाष्यम्) कटच्प्रकरणे अलावूतिलोमाभ्यो
रजस्यभिधेये उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अलावूकटः,
तिलकटः, उमाकटः ॥

(५७१२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)
॥ * ॥ भङ्गायाश्च ॥ * ॥
(भाष्यम्) भङ्गायाश्चेति चक्ष्यम् । भङ्गाकटः ॥
(५७१३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ गोष्ठादयः स्थानादिषु पशु-
नामादिभ्यः ॥ * ॥
(भाष्यम्) गोष्ठादयः प्रत्ययाः स्थानादिष्वर्थेषु
पशुनामादिभ्यो वक्तव्याः । गोषां स्थानं—गोगोष्ठम् ।
अविगोष्ठम् ।

संघाते कटश्च वक्तव्यः ।
अविफटः । उफूकटः ।
विस्तारे पटश्च वक्तव्यः ।
अविपटः । उफूपटः ।
गोयुगशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः ।
उफूगोयुगम् । खरगोयुगम् ।
तैलशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः ।
ददूदतैलम् । सर्पतैलम् ।
शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः ।
ददूशाकटम् । मूलशाकटम् ।

१ 'गोष्ठशब्दा' इति च. घ. च. पाठः ॥
२ 'गोषां स्थानं' इति च. घ. उ. उ. फ. ॥
३ अत्र च. उ. उ. द. पाठो न ॥
४ 'शेषे कटश्च' इति च. घ. पाठः । 'संघाते' इति भाष्ये च. घ. उ. उ. ॥

५ 'विस्तारे' इति च. घ. उ. उ. पाठः ॥
६ 'तैले गोयुगम्' इति च. घ. पाठः ॥
७ 'शेषे कटश्च' इति च. घ. पाठः ॥
८ 'संघाते' इति च. घ. पाठः ॥

शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः ।

इक्षुशाकिनम् । मूलशाकिनम् ॥

(प्रदीपः) गोष्ठादय इति । प्रयोगसमवायिप्रत्ययरूपं निर्दिष्टम् । चकारस्तु खरायोऽनुवन्ध आसङ्ग्यः । तथा हि-समासाधयेण प्रत्ययाः प्रत्याख्यायन्ते । तत्र चित्खरसमास-खरयोरेभेदादेकफलत्वमात्मप्रत्याख्यानयोरोपपद्यते । सर्वत्रादिशब्दः प्रकरे ॥ गवां स्थानमिति । 'तसेदम्' इत्यत्रार्थे 'सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रपञ्चे यद्' इति यति प्राप्ते गोष्ठप्रत्ययः ॥

अधिकट इति । अवीनां समूह इत्यणि प्राप्ते कटञ्च । अवीनां विस्तार इत्यर्थे पटञ्च । अप्रसृते समूहे-अविकटः, प्रसृते तु-अविपटः ॥ उष्ट्रगोयुगमिति । हायुष्ट्राविलग्नार्थे गोयुगप्रत्ययः ॥

अन्ये त्वाहुः-उष्ट्रस्य मीवायन्धने यानात्रे युगे प्रत्ययः ॥ इक्षुदतैलमिति । 'लपावन्ते' इत्याद्युदात्तत्वात् 'तस्य विकारः' इत्यणप्राप्तः । संपेशशब्दस्य 'सारीनां शाकानाम्' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते परत्वात् 'अथ द्वितीयं प्राणीपाद' इत्यनुवर्तमाने 'यान्तानां च श्वारीनाम्' इति मध्योदात्तत्वं भवति । ततोऽनुदात्तत्वाद्बु प्राप्ते ॥ इक्षुशाकमिति । इक्षणां भवनं क्षेत्रमित्यर्थे शाकदशाकिनौ ॥

(उच्यते) सर्वत्रादिशब्द इति । अत्रल-आदिशब्दविवरण-भूतान्येवामिमाणि वार्त्तित ॥

भ्रमसृते इति । उत्तरवार्तिकेवर्णनिर्देशेऽपि सभाषण्योऽर्थं निवेष्ट इति भावः । अत एव 'प्रस्तीर्णः पटो यथा घृणम्' इत्यादि-प्रत्याख्यानमात्रे वक्ष्यति ॥ हायुष्ट्राविति । 'इयं युगम्' इत्यादिबद्ध-ह्रस्वपञ्चमसङ्गमिधायित्वादेकवचनम् 'उष्ट्रगोयुगम्' इत्यत्रेति बोध्यम् ॥

यानात्रे युगे इति । उष्ट्ररूपयानेलर्थः ॥ प्रत्ययः-गोयुग-प्रत्ययः ॥

(५७११ गोष्ठादयः स्थानादिपित्वादेः प्रत्याख्यान-वार्त्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उपमानाद्वा सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपमानाद्वा सिद्धमेतत् । गवां स्थानं-गोष्ठम् । यथा गवां तद्वदुष्ट्रणाम् ।

कटञ्च वक्तव्य इति । यथा नानाद्रव्याणां संघातः कटः, एवमययः संहताः-अविकटः ।

पटञ्च वक्तव्य इति । प्रस्तीर्णः पटो यथा, एवम-ययः प्रस्तीर्णाः-अविपटः ।

गोयुगशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य इति । गोयुगं-गोयुगम् । यथा गोस्तद्वदुष्ट्रस्य-उष्ट्रगोयुगम् ।

१ अत्रलादीति । एतत्सम्यक् 'गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्यः' इत्येतावन्तश्चादृशोदात्ताद्योऽर्थं एव व्यभिचि- 'कटञ्चपटञ्च' इत्यादिवि-वचनानि-इत्यर्थः । यत् 'गोष्ठादयः स्थानादिषु' इति वार्त्तिकोदाहरेण 'उष्ट्रगोष्ठम्' इति 'गौडाः पटनि' इत्याहुः । तन्मन्त्रः । प्राचीनयुगकेषु तादृशपादोपक्रमे 'गौडा आहुः' इत्यस्य वैयर्थ्यम् । तादृशपादोपक्रममाधेय-अयोक्तृनिश्चयनायैव 'महिषगोष्ठं' इत्यस्यपि पाठः गौडा कर्त्तव्येच्छति । ननु अमे 'उष्ट्रकटा-उष्ट्रपटः' इत्यादहरणयोगेनैव दर्शनादपि 'उष्ट्र-

तैलशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य इति । प्रकृत्यन्तरं तैलशब्दो विकारे वर्तते, एवं च कृत्वा तिलतैल-मित्यपि सिद्धं भवति ।

शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव ।

शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव ॥

(प्रदीपः) गवां स्थानमिति । गावस्त्रिगुणित यस्मि-चित् 'पञ्चमं कविवानम्' इति कः । तत्र गोष्ठसाधर्म्याद्गुष्टादिस्था-नमपि गोष्ठशब्देनोच्यते । तत्र विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुष्ट्रादीनामन्य-तमेन विशेष्यते । मुख्यगोष्ठप्रतिपत्तये च गोभिरपि गोष्ठस्य विशेषणात्-गोगोष्ठमित्यपि भवति ॥

नानाद्रव्याणामिति । रज्जुवीरणदीनामित्यर्थः । तत्सा-धर्म्यादन्योऽपि संघातः कटशब्दाभिधेयोऽविभिर्विशेषितः-अविकट इत्युच्यते ॥

यथा पट इति । विस्तारसामान्यादन्योऽपि संघातः पट-शब्दाभिधेयोऽविभिर्विशेष्यते-अविपट इति ॥

गोयुगमिति । युगशब्देन द्वयमुच्यते-मीवायन्धनं काष्ठञ्च तत्र यानात्रे युगः पुंसुष्य इति पुंस्त्वं प्राप्तिर्क बोध्यम् ॥

प्रकृत्यन्तरमिति । अन्वयत्पक्षं विदिष्टकैहृद्व्यवधाचीत्यर्थः ॥ तिलतैलमित्यपीति । अपिशब्दात्तैलमपीत्यर्थः । यदि तु तैलचूषलस्यो विधीयते तदा विशेषविहितेन तैलचा तिलशब्दादन्वा-धयेत, ततश्च तैलमिति न सिध्येत् । यदा त्वन्वयत्पक्ष एव तैलशब्दो विकारविशेषवाची तदा 'तिलानां तैलम्' इति समाप्ते कृते-तिलतैलमिति भवति । तिलानां विकार इत्यत्राजि-तैल-मिति । उपमानाध्वेयापि 'इक्षुदतैलम्' इत्यादि सिध्यति । तिलविकारो मुख्यं तैलं, तत्सादृश्यादन्यदपि तैलमिहूदादिभिर्वि-शेष्यते । गौणसंभवे च मुख्यतैलप्रतिपादनाय तिलैर्विशेषणा-तिलतैलमित्यपि भवतीति केचिद्वाहुः । व्युत्पत्त्युपाय एव-तिलानां विकारसौलभ्येति । रुचिशब्दायं केहृद्व्यवधितिः । यथा अक्रुष्टो वीणायां-अवीण इति व्युत्पत्तिमात्रं क्रियते । कौशलं त्वस्य अश्रुतिनिमित्तम् । तेन वीणायां अवीण इत्यपि भवति ॥

(उच्यते) नन्वेवं 'गोगोष्ठम्' इति न स्वादत आह-मुख्य-गोष्ठेति । यथा सामिमात्रपरत्वा प्रयुक्ते गोपतिशब्दे गवां विशेषे-णत्- 'भवामसि गोपतिरेकः' इत्यादौ ॥

द्वयं-युगमित्यर्थः ॥

अकरान्तरेणापि इक्षुदतैरादीन्साधयन्ति केचित्-इत्याह-उष्ट्र-

गोष्ठम् इति पाठः सरलतः मतीयत इत्यपि न । तादृशसारात्वेन 'उष्ट्रकटा' इत्यादौ 'गोष्ठः' इत्यादहरणस्यापि स्पृष्टता गौष्ठेयपादनीयेति-विन्यसेतत् । यदि च 'यथा गवां तद्वदुष्ट्रणाम्' इति भाष्यदर्शनस्यार्थाभिप्राय इति तदपि न । गोष्ठादीनां विद्वत्पि उष्ट्रगोष्ठादीनां विभिन्नं स्वादिशमिमात्रेण तदुक्ति-बोध्यताम् ॥

२ इवातीत्यनोपक्रम्यपुत्रायेषु 'यथा पटः प्रस्तीर्णः' इत्येव पाठ उप-लभ्यते, तथायुगोदार्थेनादिवर्गता पाठोऽवस्थितिः इति ।

मानाश्रयेणाऽपीति ॥ तदुपयति—न्युत्पायुपाय एवेति ॥ स्नेह-
द्रव्यवृत्तिरिति । रोह्यद्रव्यविशेषवृत्तिरित्यर्थः ॥ साहचर्यानुकरणं—
साहचर्यप्रत्ययम् । एतेन 'न हि भौतम्' इत्युक्ते सनेहद्रव्यरूप
विकारमात्र प्रतिपत्तिः ॥ इति हरदत्तः परास्तः ॥

(१०० विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. १४)

२०४६ इनचिपटच्चिकचिव

॥ ५ । २ । ३३ ॥

(इनचिपटजचिकरणम्)

(५०१५ उपसंत्पानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इनचिपटच्काः चिकचिचिका-
देशाश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) इनचिपटच्काः प्रत्ययाः वक्तव्याः,
चिक चि चिक्-इत्येते च प्रकृत्यादेशा वक्तव्याः ।
चिक्किन् । चिपिटः । चिक्कः ॥

(प्रदीपः) घृते निशब्दस्य द्वावादेशो प्रत्ययो च विहिता-
विद्यादेशत्रयप्रत्ययनयविधानाय वार्तिकम् ॥

(उद्घोषः) ननु घृते प्रत्ययद्वयादेशद्वयोर्विधानात्तपोर्वातिके
उद्घोषोऽसङ्गतोऽत आह—सूत्रे इति । कसन्निधौगेन 'चिक्' इति
कान्त आदेशः ॥

(५०१६ उपसंत्पानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ क्लिन्नस्य चिल्पिल्लभ्यास्य चक्षुपी ॥*॥

(भाष्यम्) क्लिन्नस्य चिल्पिल्ल इत्येतौ प्रकृत्या-
देशौ वक्तव्यौ लक्ष प्रत्ययः, अस्य चक्षुपी इत्यसि-
द्धये । क्लिप्ने अस्य चक्षुपी-चिल्लः, पिल्लः ।

चुल्ल च वक्तव्यः । चुल्लः ।

यद्यस्येत्युच्यते, चिल्ले चक्षुपी पिल्ले चक्षुपी-इति
न सिध्यति तस्मान्नायौऽस्य ग्रहणेन ।

कथं चिल्लः पिल्ल इति ?

अकारो मत्वर्थीयः । चिल्ले अस्य स्तः—चिल्लः ।

पिल्ले अस्य स्तः—पिल्ल इति ॥

(प्रदीपः) तस्मादर्थ इति । क्लिन्नशब्दाच्चुर्विशे-
षार्णमिषादिभिः स्थायै लो विधेयः ॥ अकारो मत्वर्थीय

१ नन्वेवमीति । तदस्येति सूत्रादस्येतिवर्तमानेऽपि प्रमेये विद्यमाना
व्यवस्थानात् 'अस्य' इति निर्दिष्ट प्रमाणेऽर्थे नयः प्रलयाः स्युः । तथा च उदकं
प्रमेयमस्येति—उदकशब्दादिप्रमेयवाक्यव्यवस्थानात् इति भावः ॥

२ अनियमेति । ममानाया यावदनेयपरिच्छेदकत्वं ज्ञेयमिदम् । तत्र
यदि रतेन प्रमेयेण सन्त्या ममानस्य शिवयेत् तदा उदकशब्दादिप्रमेयवाक्यात्
प्रत्यये वृत्तेऽपि उदकप्रमाणत्वं चक्षुषो न स्यादिति न प्रमेयवाक्यप्रमाणत्वं ।
प्रमेयवाक्यप्रमाणत्वे वृत्ते तु उदकप्रमाणत्वात् उदकप्रमाणत्वं उदकमेव प्रमेय-
मित्यर्थः स्यात्—उदक—उच्यते—इति तन्निष्ठपितृप्रमाणत्वं प्रतीतिप्रति-

इति । अर्थ आधिपु—'स्वाद्वादीनाम्' इति पाठाय । मनुष्यं तु
अनभिधानात् भवति ॥

(उद्घोषः) ननु 'अस्य' ग्रहणमात्रे कसिन्नर्थे प्रत्ययः ? अत
आह—क्लिन्नशब्दादिति ॥

(१०१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. १५)

२०५५ प्रमाणे द्वयसज्द्वयमात्रचः

॥ ५ । २ । ३७ ॥

(द्वयसज्द्वयप्रत्ययाधिकरणम्)

('प्रमाणे' इति प्रकृत्यर्थविशेषणं प्रत्ययार्थविशेषणं
येति निर्धारणे श्लोकवार्तिकम्)

प्रमाण इति किमयं प्रत्ययार्थः ?

प्रमाणं प्रत्ययार्थं न ।

प्रमाणे इति नायं प्रत्ययार्थः ।

क तर्हि प्रत्यया भवन्ति ?

तद्वति ।

कुत एतत् ?

अस्येत्यनुवर्तनात् ।

क प्रकृतम् ?

'तदस्य संज्ञातं, तारकादिभ्य इतज्' (५।२।३६)
इति ॥

(प्रदीपः) किमयमिति । सप्तमीनिर्दिष्टस्यैव शब्दे
प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थैर्लक्ष्यतादुभयसम्भवाच्च प्रश्नः ॥ अस्येत्यनु-
वर्तनादिति । नेन्वेयमपि प्रमेयवाचिनः प्रमाणे प्रत्यय-
प्रसङ्गः—उदकं प्रमेयमस्य—ऊरोरिति । तेष दोषः, अनियतप्रमेय-
विषयत्वात् प्रमाणानामेकेन प्रमेयेण विशेषणे तु, तत्त्वन्धात् ।
प्रमेयस्य तु नियतप्रमाणप्रतिपादनाय ऊरुमात्रादयः शब्दा
लोके प्रयुज्यमानाः साधुत्वेनान्वाह्यायान्वे ॥

(उद्घोषः) ननु सूत्रादर्थः प्रत्ययार्थत्वस्यैव प्रतीतेः, तस्मा-
त्तार्काह्वायाः सत्त्वाच्च प्रसोऽनुपपन्नः अत आह—तस्मसीति । 'अति-
शायने तमप्य'—इत्यादौ प्रकृत्यर्थत्व, 'कर्वेरि क्व'—इत्यादौ प्रत्ययार्थ-
त्वम् । प्रत्ययार्थत्वे च प्रमेयवाचिनः प्रमाणे प्रत्ययः स्यात्, यद्यी
च समर्थनिष्कृतिः, योग्यवाचशब्दिति बोध्यम् ॥ नन्विति । यत्तत्
'अस्य' इति निर्दिष्ट प्रमाणं चैकवर्तीत्यर्थः स्यात्, प्रमाणस्य प्रमेयापेक्ष-
त्वात्तद्वानित्वं प्रकृतेरिति भावः । दुःसम्भन्धादिति । इतरनिरु-

चन्धादिति ॥

१ 'दुःसम्भन्धात्' इति क. ख. पाठः ॥

२ 'किमयं प्रत्ययार्थः' इत्यादि भाष्योक्तं अस्यनुपपत्तिः—ननु सूत्रा-
द्विरित्यादिना ॥

३ सप्तमीनिर्दिष्टस्य प्रत्ययार्थत्वं प्रकृत्यर्थत्वं न मत्वर्थंति—अतिशायने-
तमर्थित्यादिना ॥

४ 'किमेतत्' नन्वेयमपि इत्यादिना यदुक्तं पूर्वमेतत् सूत्रार्थं मत्वर्थंति—
यत्तदस्येति ॥

वितप्रमाणप्रतीतिप्रतिष्ठादिति भावः । वस्तुतः शब्देय निर्दोषः,
‘अस’ इत्यनुवृत्तिवैयर्थ्यापत्तेरिति बोध्यम् ॥

(प्रत्ययार्थनिर्धारकं श्लोकवार्तिकम्)

प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम ॥

ऊर्ध्वयसम् । ऊर्ध्वदम् ।

प्रमाणे लः ।

प्रमाणे लो चकच्यः । शमः, दिष्टिः, वितस्तिः ।

द्विगोर्नित्यम् ।

द्विगोर्नित्यं लो चकच्यः । द्विशमम्, निशमम् ।

द्विदिष्टिः, त्रिदिष्टिः । द्विवितस्तिः, त्रिवितस्तिः ।

किमर्थमिदमुच्यते ?

संशये आधिपत्यं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः ।

उद् स्तोमे ।

उद् स्तोमे चकच्यः । पञ्चदशः स्तोमः ।

शच्छानोर्दिनिः ।

शच्छानोर्दिनिर्धकच्यः । त्रिंशिनो मासाः । पञ्च-

शिनोऽर्धमासाः ।

विंशतेष्वेति चकच्यम् । विंशिनोऽद्विरसः ॥

(प्रवीणः) प्रथमश्चेति । यथायामवाच्यैव प्रमाणशब्दः
सुन उपासः, तदोर्ध्वमाने प्राप्ते द्वयसज्जदमचौ प्रमाणादपकच्य
विधीयते । अथ तु परिच्छेदमानं प्रमाणमिह गृह्यते, तदोर्ध्व-
मान एव यथा स्यातामिति नियमाय वचनम् ॥

प्रमाणे ल इति । प्रमाणशब्दा लोके ये प्रतिष्ठा दिष्टि-
हस्तादयस्तेभ्यः परस्य प्रत्ययस्य ह्यु भवति । स च सम्भ-
वान्मानश्च एव । इतरप्योर्ध्वमान एव हि विधानम् । मान-
पक्षव्यतिशेपेण परिच्छेदकमानाचिनः स्मरणात् ॥

द्विगोर्नित्यमिति । तदन्तविध्यमात्राद्युपपत्तिः ॥

किमर्थमिति । नित्यप्रमाणं प्रति प्रश्नः । न हि विकल्पः
प्रकृत इति भावः ॥ आधिपत्यमिति । श्रवण-आवः, स
यस्यास्तीति-आवी-मात्राच्यस्यः । तस्य परत्वाच्छ्रवणे प्राप्ते
नित्यप्रमाणत्वाद् वाचकवाधनार्थाङ्गुणे भवति । द्वौ त्रयो प्रमाण-
मस्य स्यात् न वा-द्विशममिति । प्रकरणादिवशाच्च निश्चय-
संशयविवेकप्रयोगावधारणम् ॥

१ इदानीं सर्वेषु पुरुषेषु भावः-‘तस्य विद्वत्पुत्रात्’ इत्येव पाठः । उक्तौ
तस्मिन्प्रत्ययस्यसाम्यं दक्षितः ॥

२ सुप्रप्रमाह्यभावादिति । सूत्रे प्रमाणशब्देन परिच्छेदकमानं गृह्यते
इति सर्वप्रथमतः । प्रमाणे ल इति वार्तिके तु प्रमाणत्वेन प्रतिष्ठातामेव गृह्य-
ते । न च वार्तिकेऽपि परिच्छेदकमानप्रमाणमिति वाच्यम् । ऊर्ध्वयस्यमित्यायं
पठितः । तथा च द्विगोर्नित्यादौ प्रमाणे ल इत्यस्यमिति, द्विगोः प्रमाणत्वेन
प्रतिष्ठातामेव गृह्यते । ननु तस्मात् प्रमाणे ल इत्यत्र तदन्तविधिना भावोदीत्यत्र
आह-‘कल्पे-तदन्तविध्यमात्राद्युपपत्तिरिति । ‘प्रत्ययस्य’ इत्येव प्राप्ते

उद् स्तोम इति । अत्रायामस्य प्रमाणस्यासंभवात्परिच्छे-
दोपाधिकायाः संख्यामात्रोमे उद् प्रत्ययः । पञ्चदशमन्त्राः परि-
माणमस्य स्तोमस्य पञ्चदशः ॥

विंशिन इति । विंशतिशब्दात् संख्यामात्राचिनः
संख्येये प्रमेये ङितिः । ‘विंशतेर्ङिति’ इति तिलोपः, तस्य
‘यस्येति च’ इत्यकारलोपे कर्तव्ये ‘अविद्वद्वानाभात्’ इत्यसिद्धत्वं
न भवति, माध्यकारयचनात्तस्यैव सिद्धत्वात् । ‘तदस्य परिमाणं’
‘संख्यायाः संज्ञा-’ इत्यत्र ‘स्तोमे ङविधिः पञ्चदशायर्थम्’
इत्युक्तेऽपि स्त्रियां ङीवर्धमिह ङविधीयते । स्तोमसाहचर्याच्च
स्त्रियां प्रयोगः-सप्तदशी रात्रिरिति । तत्र तु ङविधानं टावर्थं
यदि प्रयोगो दृश्यते । तददर्शने तु प्रपञ्चार्थम् । ङिनेः सामा-
न्यविधानात्तत्र ‘शङ्क्यतोर्ङितिश्छन्दसि वक्ष्यः’ इति वचनं
प्रपञ्चार्थमेव ॥

(उच्यते) ननु ‘प्रत्ययान्तरम्’ इत्यादौ मात्राचौ दर्शनात्
प्रमाणशब्देनात्र परिच्छेदकमानप्रमाणोर्ध्वमानेऽपि सिद्धावैतौ-अत्र
आह-‘यथायामेति । अत एव चोत्तराद्वे परिमाणप्रमाणं चरि-
तावर्थम् ॥ अत्र पक्षे ‘प्रत्ययान्तरम्’ इत्याद्यसिद्धिः-इत्यवचेराह-अथ
रिविति । उत्तरत्र परिमाणप्रमाणप्रयोगेन तु वार्तिककृतेन वक्ष्यति,
तत्कौण्डिन्यायस्यापवादविषयत्वेनाप्राप्तादप्यपवाद ऊर्ध्वमाने मान-
जपि-उच्यमानमिति ॥

ननु ‘प्रमाणे लः’ इत्यत्रापि सुनवत्प्रमाणशब्देन परिच्छेदकमा-
त्रप्रमाणे-‘ऊर्ध्वयसम्’ इत्याद्यनुपपन्नमत आह-प्रमाणशब्दा इति ॥
मात्रचरित्वमिति । अत एव ‘प्रत्ययान्तरम्’ इत्यादिसिद्धिः । अत एवोत्त-
रपक्षे वातिके ‘मात्रादि’ इत्यादिप्रमाणं चरितावर्थम् । अथामार्थक-
प्रमाणप्रमाणानुवृत्तौ वमदैर्वाप्राप्तिसिद्धयेत्यर्थं स्पष्टमेव ।

पूर्वोपासितं दर्शयति-तदन्तेति । ननु ‘प्रमाणे वर्धमानास्य-
रस्य लुङ्’ इति तदर्थः, तत्र कलादन्तविषेयप्रयोगः । न च द्विगु-
प्रमाण, तर्हि प्रत्ययस्याप्यप्राप्तिरिति चिन्त्यमिदम् । तस्मात् ‘किम-
र्थम्’ इति भाष्यस्य-पूर्वण तिष्ठेः ‘द्विगो-’ इत्यादि व्यर्थमित्ये-
वाहम् । ‘प्रमाणे वर्धमानादस्यैव जातस्य प्रत्ययस्य लुङ्’ इति
पूर्ववार्तिकाथेः । अस्य तु ‘द्विगोः परस्य नित्य सर्वत्रास्यैव संशये
चोत्पन्नस्य लुङ्’ इत्यर्थं इत्युत्तरास्यः । किञ्च ‘परत्वात्तुल्यो वाचकः’
संशये मात्र-‘इत्यप्यसन्नव, सुवैपरीत्यात्मभावात् । नित्यप्रमाणं तु
‘सर्वत्र’ इत्यर्थकमुच्यते । सामानम् । ‘आव’ इत्यत्र बाहुलकाच्च ।
अन्यथा भूदोरप्यस्य ॥

ननु ‘प्रमाणे’ इत्यनुवृत्तेः ‘पञ्चदश’ इत्युदाहरणमनुक्तमत
आह-अत्रायामस्येति । ‘मानच. परिच्छेदकमाने स्मरणात्’ इति

इति कैवल्यादिपरत्वादिति न विवर्तितव्यं सुप्रप्रमाणपादकम् । किन्तु वस्तु-
विवर्तितकचनम् । तथा च सुप्रप्रमाणं माध्यमादिति नास्ति दोषः । प्रमाण-
परिमाणमात्रमिति वार्तिके प्रमाणशब्देन न परिच्छेदकमानप्रमाणं, परिमाण-
प्रमाणैवैव्याप्यते । न च तत्र प्रमाणशब्देन प्रमाणत्वेन प्रतिष्ठितस्य प्रमाणे
द्विगोर्नित्यमित्यादौ संशये मात्र-‘न स्यादिति वाच्यम् । तत्र वार्तिके प्रमाण-
पदेन वाचकविध्यमात्रस्य प्रमाणेन मात्र-‘पठिते-इति कैवल्यादयः-इति
केचन विधानाभावात्प्रमाणम् ॥

कैयदेक्तिरिदमुपलक्षणम्—उन्मानपरिमाणयोरपि, सिद्धन्तु प्रकविषे
तिलोपाधम्, नयस्त्रिंशदौ तिलोपाधं चेति बोध्यम् ॥ तस्यासि-
द्धत्वादिति ॥ अतिद्वयत्वं श्रुत्यातित्वादित्यर्थः ॥ यस्य सिद्धत्वा-
दिति पाठे—तिलोपस्य सिद्धत्वादित्यर्थः ॥

(संशये मात्रघृप्रत्ययविधायकं श्लोकवार्तिकम्)

**प्रमाणपरिमाणाभ्यां
संख्यायाश्चापि संशये ॥**

**मात्रज्वकव्यः । शममात्रम् । दिष्टिमात्रम् । कुडव-
मात्रम् । पञ्चमात्राः । दशमात्राः ॥**

(प्रदीपः) प्रमाणपरिमाणाभ्यामिति । लक्षित्यौ
भेदेनोपात्तौ ॥ शममात्रमिति । शमः प्रमाणस्य स्वाक्ष वा,
दिष्टिः प्रमाणस्य स्वाक्ष वा, कुडवं प्रमाणस्य स्वाक्ष वा—दश-
त्रार्थं मात्रम् ॥ पञ्चमात्रा इति । पञ्च स्तुर्न वेति संज्ञाप्य-
मनार्थवाचिनः स्तार्थं प्रत्ययः । अथ वा वृत्तिविषये द्व्येकयो-
रित्यादिवत्संख्यामात्रवाचिनः प्रत्ययं प्रत्ययः । पञ्चत्वसंख्या
प्रमाणमेव स्वाक्ष वेति—पञ्चमात्राः ॥

(उद्योतः) भेदेनेति । वेनोन्मानात्र ॥ इत्यत्रार्थे इति । संज्ञ-
पस्य प्रसासरथा तदस्येति प्रत्ययार्थेन तत्परमविषयस्यैव ग्रहणमुचितमिति
भावः ॥ प्रत्ययार्थेन तत्परमविषयस्यैव हास्यमवादाह—संशयेति ॥

(५७.१० स्तार्थं प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ १॥)

**॥ * ॥ वत्सन्तात्स्तार्थं द्वयसज्मात्रचौ
यहुलम् ॥ * ॥**

(माध्यम्) वत्सन्तात्स्तार्थं द्वयसज्मात्रचौ यहुलं
पञ्चद्व्यौ । तावदेव—तावद्वयसम्, तावन्मात्रम् ।
यावदेव—यावद्वयसम्, यावन्मात्रम् ॥

(प्रदीपः) तावदेवेति । उत्तरपरिमाणं यस्य धाम्यादेः
तत्—तावद्व्यापारिकं, ततः स्तार्थं प्रत्ययः । उत्तरवृत्ते तु 'आयः
पिद्वय हावतोः' इत्यन्तर्गते वत्सन्तात्मात्राप्रतिप्रतिपादनम् ॥

प्रमाणं प्रत्ययार्थं न

तद्व्यत्यस्येति वर्तनात् ।

प्रथमश्च द्वितीयश्च

ऊर्ध्वमाने मतौ मम ॥

प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यं

उद्स्तोमे शस्त्रानोर्दिनिः ।

प्रमाणपरिमाणाभ्यां

संख्यायाश्चापि संशये ॥

(५०.२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. १६)

२०५७ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे

वतुप् ॥ ५ । २ । ३९ ॥

(वतुप्प्रत्ययाधिकरणम्)

(परिमाणग्रहणाक्षेपमाध्यम्)

किमर्थं परिमाण इत्युच्यते, न प्रमाण इति वर्तते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । प्रमाणपरिमाणशब्दयोरेका-
र्थत्वं मत्वा प्रश्नः ॥ न प्रमाण इति वर्तत इति । काका
नमः प्रयोपात्त—वर्तत एवेत्यर्थः । अथ वा—अनेकार्थत्वाभिपा-
तानां 'ननुशब्दस्यार्थं' नशब्दो वर्तते ॥

(उद्योतः) प्रमाणेत्यादि । पूर्वसूत्रे प्रमाणशब्दः परिच्छे-
दकमात्रवाची, तात्साहचर्यात् 'भावान्धा' इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्चेह
परिमाणशब्दोऽपि तथेति तदनुवृत्तैव सिद्धमिति भाव इति केचित् ।
असादेव शापकास्तयोर्भेद इत्याचार्यदेसीयमतम् । शापकं विनाऽप्या-
होत्सुनोक्तरीत्या सिद्धोऽनयोर्भेद इत्याचार्यपक्षः ॥

(एकवृत्तिनः प्रयोजनमाध्यम्)

**एवं तर्हि सिद्धे सति यत्परिमाणग्रहणं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः—अन्यत् प्रमाणम्, अन्यत्परि-
माणमिति ॥**

(प्रदीपः) आचार्यदेसीय आह—एवं तर्हि ॥

(शापकासंभवप्रदर्शकं श्लोकमाध्यम्)

खावतावर्थवैशेष्यासिर्देशः पृथगुच्यते ।

**नैतज्ज्ञापकसाध्यमन्यत्प्रमाणमन्यत्परिमाणमि-
ति । उक्तोऽत्र विशेषः ॥**

मात्राद्यप्रतिधाताय ।

एवं च कृत्वा मात्रादीनां प्रतिधातो न भवति ॥

भावः सिद्धश्च दायतोः ।

आयत्वन्ताद्य मात्रादीनां भावः सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) आचार्य आह—आयतायिति । पूर्वार्थ-
प्रक्रियाऽप्येव निर्देशः । इदं तु वतुप् पिपाय 'आ सयनात्रः'
इत्यात्वं विहितम् । पूर्वार्थावास्तु—दायतुं विदधरे ॥ अर्थ-
वैशेष्यादिति । विशिष्यत इति विशेषः, विशेषस्य भावो
वैशेष्यम्, अर्थस्य वैशेष्यम्—अर्थवैशेष्यम्—अर्थभेदद्वला-
त्परिमाणग्रहणस्य पृथग्विर्देशः कियते ॥

**उक्तोऽप्रेति । 'आयामस्तु प्रमाणं स्वात्परिमाणं तु उपरित'
इति ॥**

**मात्राद्यप्रतिधातायेति । यदि 'प्रमाण' इत्यनुवृत्त्या
प्रमाणोपाधिकेभ्यो यदादिभ्यो वृत्तिपीयसे तदाऽप्येव विशेष-
विहितत्वात्तान्मात्राधिकृतान् मात्रादीन् बाधेत । परिमाणग्रहणे
तु यदि निष्पन्नविषयत्वात्प्राथम्यं शापकमात्राभावः । तेन**

'तन्मात्रं' 'यन्मात्रम्' इत्यादि प्रमाणोपाधौ प्रकृत्यर्थे सिद्धं भवति ॥

भावः सिद्धश्चेति । तत्परिमाणमस्य धान्यस्य तत्-ताव-दान्यं राशीकृतं, तावत्प्रमाणमस्य कृष्णादेस्त्वायन्मात्रम् । यादृशराशीकृतस्य धान्यस्य दैर्घ्यं तादृशस्यापीत्यर्थः । एवविषयत्वे ॥ वतुपैवोक्तत्वाद्विशिष्टस्य प्रमेयस्य तदन्तान्मात्रादयो न स्युः । यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तत्-प्रमाणमिति तावच्छब्दस्यैव तत्रापि प्रयोगः स्यात् ॥

(उद्घोषः) शान्तोऽप्रतिदत्तादाह—पूर्वाचार्येति ॥ पृथ-
ङ्निर्देश इति । अत्र परिमाणशब्देन स्वल्पेन ग्रहणमिति भावः ।
'यावानपका' 'यावदी रज्जुः' 'अधिकरणेनावपके च' इत्यादिनिर्देशास्तु
सादृश्याद्येव इति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये—उक्तोऽप्रेति । 'आदांश्'
इति खेदे इत्यर्थः ॥ प्रमाणोपाधिकेभ्य इति । प्रमाणशब्देन
परिच्छेदकमात्रम् ॥ प्रमाणोपाधौ—आयामपरिच्छेदकत्ववदुपाधौ ।
सर्वतोमानोपाधौ तु 'यन्मात्रम्' इति नेष्येन एव, 'यावत्' इत्येवेष्ट्यत
इति भावः । इदमुक्तमात्रम्—कर्त्तव्यमात्रोपाधौ 'तद्वत्' इत्यादेः ॥
नन्वेतदर्थमत्र खेदे 'प्रमाणे' इति परिच्छेदकमात्रार्थवन्मनुवत्त्वं
'यत्तदेवेभ्यो वतुर् च' इति सूत्रमात्रम् । येन—मात्रादयः । 'प्रथमम्
द्वितीयम्'—इत्यनेनात्रापि नाम्यवस्था । सर्वप्रयोगाश्च लक्षणं
विनैव सिध्यन्तीत्यपरमनुक्तम्, एवञ्च परिमाणग्रहणं स्वधर्ममिति
चैत्र, सर्वतोमाने 'यन्मात्रम्' इत्यस्यामिदस्य स्वमते आपत्तेरिति
कोप्यम् ॥ फलान्तरमाह—भाष्ये—भावः सिद्धश्चेति ॥ विशि-
ष्टस्येति । कृष्णादिरूपस्यैवार्थः ॥ तस्य तत्प्रमाणमिति ।
सादृश्यात्-परमपत्या वा परिच्छेदकमित्यर्थः ॥ तावच्छब्दस्येति ।
'न कर्त्तव्यमात्रमन्वर्थाः' इति ग्यायेनेति भावः । अत एव मात्र-
आयमात्र प्रत्ययमाला, परिमाणग्रहणे सर्वतो मानत्वेन बोधाय वतुः,
तदन्तान्मात्रादिवोधाय मात्रायावतीति सर्वमनवधानम् ॥

॥ (५०१८ सादृश्ये वतुप्रत्ययाधिकारिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वतुप्रकरणे युष्मदसङ्ख्यां छन्दसि
सादृश्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वतुप्रकरणे युष्मदसङ्ख्यां छन्दसि
सादृश्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । न त्वावां अन्यो
दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । त्वायतः
पुरुषसो । यज्ञं विप्रस्य भावतः । त्वत्सदृशस्य
मत्सदृशस्येति ॥

डावतावर्थवैशेष्या-

न्निर्देशः पृथगुच्यते ।

मात्राद्यप्रतिघाताय

भावः सिद्धश्च डावतोः ॥

(प्रदीपः) सादृश्य इति । विषयनिर्देशोऽयं, सदृशस्तु
प्रत्ययार्थः ॥

(उद्घोषः) ननु सादृश्ये प्रत्ययं विधाय 'त्वत्सदृशस्य' इत्यर्थ-
४१ पा० च०

वचनमनुक्तमत्र आह—विषयेति । परे ॥ 'उक्तोऽन भेदः' इत्य-
न्तमात्रापूर्वखेदे प्रमाणशब्द आवागमार्थक एव, अत्र परिमाणशब्दश्च
सर्वतोमानार्थक एव, एवञ्च 'प्रत्ययमात्रम्' इत्यादयः प्रयोगाः । 'मात्र-
चर'वविशेषेण परिच्छेदकमात्रेण सारणात्' इति वैयट्श्रित्यस्यैवैवाहुः ॥

(५०२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ भा. १०)

२०५८ किमिदंभ्यां वो घः ॥ ५।२।४०॥

(किमिदंभ्यां वतुपज्ञापकभाष्यम्)

केन विहितस्य किमिदंभ्यां वतुपो वो घत्व-
मुच्यते ?

एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः—'भवति किमिदंभ्यां
वतुर्' इति, यदयं किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वो
घत्वं शास्ति ॥

(प्रदीपः) एतदेवेति । आदेशविधानाभ्यामाशुपपरया
प्रत्ययोऽनुमीयते ॥

(योगविभागेन वतुपज्ञापकभाष्यम्)

अथवा योगविभागः करिष्यते—

किमिदंभ्याम् ।

वतुर् भवति । ततः—

वो घः । इति ।

यश्चास्य वो भवतीति ॥

(५०४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ भा. १८)

२०५९ किमः संख्यापरिमाणे डति

च ॥ ५ । २ । ४१ ॥

(पूर्वपक्षिण उपसंख्यानभाष्यम्)

बहुष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—कियान्,
कियन्ती ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) बहुष्विति वक्तव्यमिति । का संख्या
परिमाणमस्य वर्गस्येति यदा वर्गावयवगतसंख्याविशेषविषयः
प्रश्नस्तदा प्रत्ययः प्राप्नोति—कति वर्ग इति, तदा 'पक्षः' इत्या-
द्युत्तरेण भाव्यम् । तस्मादयं प्रत्ययनिर्गतये 'बहुषु' इति
वक्तव्यमिति भावः ॥

(उद्घोषः) ननु 'कियान्' इति न सङ्ख्याप्रशः, किन्तु परि-
माणमात्रप्रशः, तत्पक्षे तु तत्रापि बहुवचनमेव—कियन्तः—इतीत्यत्र
आह—का संख्येति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्तते, परिप्रश्न-

१ 'वतुपो घत्व' इति क. पाठः ॥

श्चानिर्ज्ञाते, अनिर्ज्ञाते च बहुषु । द्वेकयोः पुनर्निर्ज्ञा-
तम् । निर्ज्ञातत्वाद् द्वेकयोः परिप्रश्नो न भवति ।
परिप्रश्नाभावात् किमेव तावच्चास्ति कुतः प्रत्ययः ॥

(प्रदीपः) किमित्येतदिति । इह 'अस्य' इत्यधिकारा-
यवीया सख्या पृच्छयते तत्रैव प्रत्ययेनोत्पत्त्यम् । तत्र यदा
वर्गावयवगतसख्याविशेषप्रश्नस्तदाऽवयवेत्येव प्रत्ययेन भाव्यं न
तु व्यवहितसख्यासम्बन्धे वर्गे । ततः 'कति गावोऽस्मिन् वर्गे'
इति भवति, 'कति गावोऽयं वर्गः' इति वा सप्तसंघिनोरभेदविष-
क्षायाम् । 'क्रियान्' इति तु परिमाणोपाधौ प्रकृत्यर्थं प्रयुज्यते ।
सख्याप्रभेदो तु 'क्रियन्तः' इति बहुवचनान्तस्यैव प्रयोगः ॥

(उद्योतः) उत्तराश्वमाह—इहेति ॥ व्यवहितसंख्या-
सम्बन्धे इति । व्यवहितः प्रश्लेषिष्यसंख्या सन्त्यो यस्येत्यर्थः ।
यथा प्रकृते अवावयवद्वारा वर्गेण सम्बन्ध इति भावः । तत्र तद-
वयवसंख्याप्रभेदादश्वप्रयोगकृताह—कति गावोऽस्मिन्निति ॥
प्रकारान्तरमाह—कति गाव इति । अतस्तत्त्वमेतत् । सनुपपत्ति-
माह—सङ्केति ॥ किमेव तावच्चास्ति—इति भाष्यस्य सङ्ख्याप्रभा-
षणो नास्तीत्यर्थः ॥

(१०५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. १९)

२०६० संख्याया अवयवे तयप्

॥ ५ । २ । ४२ ॥

(तयप्प्रत्ययार्थिकरणम्)

(संख्याशाब्देन कस्याग्रहणमिति निर्णयभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—यद्योऽवयवया अस्याः सं-
ख्याया इति ?

'अवयवे या संख्या' इत्युच्यते, न च काचि-
त्संख्याऽस्ति यस्या यदुदाहरोऽवयवः स्यात् ।

ननु चेयमस्ति संख्येत्येव ।

नैवा संख्या, संज्ञेया ॥

(प्रदीपः) यद्योऽवयवया इति । उत्पद्येदेस
संख्यासंज्ञास्यार्थसंबन्धायीत्यर्थः विशेषानवयवत्वान्मत्वा प्रश्नः ॥
अवयवे या संख्येति । अवयवे य संख्यावाची छन्दो
वर्तते तस्माद् 'अस्य' इत्यधिकारप्रत्ययमिति प्रत्ययो भवति । न
च सामान्यविशेषयोदयवपापमभिभावः साम्यवर्तीति भावः ॥
यदुदाह्रियते इति । बहुवचनमाच्योऽयं इत्यर्थः । अथैवं कल्प्यते
—यद्वय एवमुपा । अवयवा अस्या विशतिः संख्यायास्तत्समुदाय-
रूपस्यायाः या बहुवचनी विशतिरिति, तथापि प्रत्ययार्थस्य
प्रत्ययस्य विशेषात्मन्यभिचारादनुपपत्तम् ॥ संख्येत्येवेति ।
संख्यासंज्ञेयायां संख्याऽवयविनीत्यर्थः ॥ नैवा संख्येति ।
संख्यासंज्ञेयं सङ्ख्याविशेषो नास्तीत्येतत् इत्यर्थः ॥ संज्ञेयेति ।
'एवमिति' संख्यात्मनोऽपि गुणो नास्तीति 'संख्या' इत्येव सङ्गा । तत्र

संख्याशब्दप्रतिपाद्यस्य सामान्यविशेषस्यावयववितासम्भव इत्यु-
क्तमेतत् । बहुवचनं यूपमित्येतदवयववाचयविभेदविश्लेषायां भवति ।
बहुवचनं रूपमित्येतद्विश्लेष रूपस्यावयवविश्लेषायां भवति ।
यदा तु रूपसामान्यं विवक्ष्यते शुद्धादिविशेषविपर्यं तदा
सामान्यविशेषयोदयववाचयविभावाभावाच्च भवति ॥

(उद्योतः) ननु संख्याया बहुवचनत्वमवोक्त आह—
उत्पद्येति । लक्षणेदेस्येत्यर्थः ॥ ननु तयोकावयवो दोषस्तदवयवः, अव-
यवे यत्र बहुवचनस्य घृष्टरत आह—अवयवे य इति । शब्दस्या-
वयवत्वानुकोटाह—सन्दर्भाच्च इति । एकत्वगुणा इति ।
एकत्वसङ्ख्यारूपा गुणा इत्यर्थः । अवयवविचारादिति । विशति-
सङ्ख्यायां बहुवचनत्वमवयवविचारादिति भावः । इदं चिह्नं ।
तत्तद्व्यवसृष्ट्यावयवरूपत्वस्य विशत्यादीनां पदस्योदयित्वे भाष्ये उक्त-
त्वेऽपि एकत्वसमूहस्यैव न मान्यम् । किञ्चैव विशतिर्गणं इत्यादि-
द्विरेति ॥ संख्याविशेष इति । नियतपरिच्छेदहेतुर्हि सङ्केतो
भावः । नापि संख्यासङ्ख्यत्वं सङ्ख्याशब्दस्यैव बोध्यम् ॥
सामान्यविशेषेत्येति । संख्यात्वमित्येव । तदाभयस्य पञ्चवाच-
यतिरिक्तो न कश्चिदिति भावः । चित्रस्य रूपस्येति । तथातिरिक्तं,
समूहोऽतिरिक्त इति वा । अवयवे वर्तमानो यः संख्यासंज्ञकस्तस्मा-
त्प्रत्ययस्य इति भावः । एतेन 'यदुदाहृत्य' सत्याभावाच्चकामा-
नात्कर्म तयप्' इत्युपास्यम् ।

(५०१९ अवयविनि तयविधिविधायिकम् ॥ १ ॥)

॥॥ अवयवविधानेऽवयविनि प्रत्ययः॥॥

(भाष्यम्) अवयवविधानेऽवयविनि प्रत्ययो भव-
तीति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—पञ्चावयवया, दशावयवया—इति ॥

(प्रदीपः) अवयविनीति । स्मार्थं प्रत्ययो ना भूदित्ये-
वमर्थमवयविनीति वक्तव्यम् ॥

(उद्योतः) भाष्ये—अवयवविधाने इति । अवयवे
वर्तमानादिधाने इत्यर्थः ॥ अर्थाभिर्देशादाह—स्मार्थं इति ॥

(आक्षेपपूर्वकं वार्तिकान्यथासिद्धिसाधकं भाष्यम्)

अथ अवयविनीत्युच्यमानेऽवयवस्यामिति क-
स्मान्न भवति—पञ्च पञ्चवयवया देवदत्तस्येति ।

अवयवयदाहोऽयं गुणशब्दः, अयेति च घटते ।
तेन यं प्रत्ययवयो गुणस्तस्मिन्नवयविनि प्रत्ययेन
भवितव्यम् ।

कं च प्रत्ययवयो गुणः ?

समुदायम् ॥

यदेवमवयविनीत्यपि न वक्तव्यम् ।

अवयवेषु कस्मान्न भवति ?

अयेति यतते ॥

(प्रदीपः) अवयवस्यामिनीति । अवयवाः घटन्त्येति
स्युपपत्त्या आदिनोऽवयवविधयेनातिधानात्तथापि प्रत्ययेन

भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः ॥ अवयवशब्दोऽयमिति । सम्बन्धिपञ्चादभियत एव सम्बन्धिनि मत्वर्थायो भवति । यथा पितृमामिति पुत्र एवाभिधीयते, पुत्रवानिति च पितैव । तथेहाप्यवयविशब्देनावयवारब्ध एवोच्यते न तु स्वामीत्यर्थः ॥ अस्मेति च वर्तते इति । 'अत इमिठनां' इत्यत्र 'तदस्यात्यस्मिन्निति मनुष्य' इत्यतोऽस्मेति वर्तते । समन्वये तु इमिठनोरभावः, 'समन्वयां च न तौ स्मृतौ' इति वचनात् ॥ अस्मेति वर्तते इति । 'हदस्य सजातम्' इत्यतः ॥

(उद्घोतः) अवयविशब्दस्य अवयवारब्धे एव प्रयोगादाह—अवयवा इति । 'कश्च प्रत्ययययो गुणः? ससुदायम्' इति भाष्येण अयुतसिद्धावयवानुगतस्तरसमूह एवावयवीति ध्वनितम् । 'क्षियां च' इति स्मृते स्पष्टमेवैतदुक्तम् ॥ नन्वेवमपि समन्वये शनौ तदाधामरूप्यादावतिप्रसङ्गोऽन आह—समन्वयेत्यति ॥

(१०६ विधिवृत्तम् ॥ ५ । २ । १ भा. २०)

२०६२ उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ५ । १ । ४४ ॥

(प्रदीपः) उभयो मणिरित्यवयविनोऽवयवद्वित्वनिमित्तो व्यपदेशः । उभौ पीतलोहितायवौ यस्य स उभयः । उभये वैमनुज्या इति वर्गद्वयापेक्षमतिरहितभेदानां वर्गिणामभिधानम् ॥

(उद्घोतः) अयजन्तस्य यथैवयचनान्ताव तथा दर्शयति—उभय इति । एवशेकस्यावयविनः प्राधान्यादेनवचननिर्देश इति भावः ॥ 'उभये' इति बहुवचनोपपत्तिं दर्शयति—वर्गद्वयेति । द्विवचनं तु न, अनभिधानात् । तिरोल्लिख्यवयवभेदवर्गद्वयामिषानेति तात्पर्यमयः ॥

(उदात्तपदाद्वेपप्रयोजनभाष्यम्)

'किमर्थमुदात्त इत्युच्यते ?

उदात्तो यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम्, प्रत्ययस्वरेणाप्येव स्वरः सिद्धः ।

न सिध्यति । चितोऽन्त उदात्तो भवतीति अन्तोऽदात्तत्वं प्रसज्येत ।

(प्रदीपः) किमर्थमिति । किमप्राप्तमादेरुदात्तत्वं विधातुमुदात्तवचनम् । उद्गामात्रितस्वरवाधनार्थमन्तस्यैवोदात्तत्वं विधातुम् इति प्रश्नः ॥ उदात्त इति । आदेरिति भावः । स्थानिवद्भावादिपदादनुदात्तत्वं प्राप्तं बाधित्वा चित्स्वरे प्राप्ते आदेरुदात्तत्वं विधीयते ॥ प्रत्ययस्वरेणापीति । स्थानिवद्भावात्प्रत्ययत्वात् । चित्स्वरे तु पूर्वपक्षवादित्वात् पश्यति । सर्वेदार्शित्वे पूर्वपक्षमेव न विदधीत ॥

(उद्घोतः) पूर्वपक्षवादित्वादिति । 'अय' इति प्रत्ययान्तरविषये, ङीतु मात्रातिप्रत्याहाराभ्यप्राप्तिष्वतीत्याशयः । प्रत्ययान्तरविधाने गौरव मन्यमान आह—चितोऽन्त इति—इत्याशयमाह कश्चिद् ॥

(उदात्तपदसामर्थ्यादिष्टायेवोपक्रमाभ्यम्)

अथ उदात्त इत्युच्यमाने कुत एतत्-आदेरुदात्तत्वं भविष्यति न पुनरन्तसेति ।

उदात्तवचनसामर्थ्यात् यस्याप्राप्तः स्वरस्तस्य भविष्यति ।

कस्य चाप्राप्तः ?

आदेः ।

अन्तस्य पुनश्चित्स्वरेणैव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) कुत एतदिति । स्वान्तरवाधनार्थमन्तस्यैवोदात्तत्वमस्तिवति मन्यते । 'हे उभय' इत्यामन्त्रितायुदात्तत्वमसह ॥ उदात्तेति । 'पुरत्वादपवादा अनन्तरान् विधीय बाधन्ते' इति चित् स्वर एवातेन बाध्यते, नामान्त्रितस्वरः ॥

(उद्घोतः) हे उभयेति । 'हे' शब्दाभ्योगे इदमुदाहरणम् । तत्रयोगे तु पदापरत्वेनाष्टमिनिपातप्रसङ्ग इति चिन्त्यम् ॥ नामान्नित्स्वर इति । ननृपशब्दस्य 'उभे भे' इत्यादिप्रयोगान्नोदात्तत्वमावश्यकम्, एवञ्च चित्वादनोदात्तत्वेऽकारस्यानुदात्तत्वात् 'यस्य' इति लोपे—'अनुदात्तस्य च यत्र—'इत्यनेनायुदात्तत्वमिति केरुदात्तग्रहणं व्यर्थमेव—इति चेन्न, प्रकृतेरपि शेषनिपातेनानुदात्तत्वात् । न चोभाह 'अय' इति निरनुबन्धकप्रत्ययान्तरमस्य किमुदात्तम् इत्येनेति बाध्य, पदलक्षणाभावात् । एतेन—'उमाह—अय इति निरनुबन्धकदिशान्तरमस्य, वस्यान्तरम्येनानुदात्तत्वात्, उभयशब्दस्यानोदात्तत्वात् 'अनुदात्तस्य च' इत्यनेनायुदात्तत्वमिति केरुदात्तग्रहणं व्यर्थमेव इति परास्त्वम् ॥

(१०७ विधिवृत्तम् ॥ ५ । २ । १ भा. २१)

२०६३ तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ता-

ङङः ॥ ५ । २ । ४५ ॥

(टप्रत्ययाधिकरणम्)

(अधिकपदाद्वेपप्रयोजनभाष्यम्)

इह कस्मात् भवति—एकादश मापा अधिका अस्मिन् कार्पापणशत इति ?

अधिके समानजातौ

समानजातावधिक इत्येते ।

अथेह कस्मात् भवति—एकादश कार्पापणा अधिका अस्यां कार्पापणत्रिंशति—इति ?

इष्टं शतसहस्रयोः ।

शतसहस्रयोरेधिक इत्येते ।

अथेहैकादशं शतसहस्रमिति कस्याधिक्ये भवितव्यम् ?

यस्य संख्या तदाधिक्ये

ङः कर्तव्यो मतो मम ॥

यदि तावच्छतानि संख्यायन्ते शताधिक्ये भवितव्यम्, अथ सहस्राणि संख्यायन्ते सहस्राधिक्ये भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) अधिके समानजाताविति । समाना या जातितस्या सत्यामधिकेऽर्थे वर्तमानात् प्रत्ययः । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्तुल्यजातीयत्वे प्रत्यय इत्यर्थः । न्यायप्राप्त एवायमर्थः उक्तः । तथा हि—एकादशाधिका अस्मिन् गोशत इति वाक्ये शतविशेषणत्वेनाप्युपात्ता गावः सन्निधानात् प्रकृत्यर्थमपि विहितं पन्ति । एवं वृत्तावपि 'एकादशं गोशतम्' इत्युक्ते गावः प्रकृत्यर्थतया प्रतीयन्ते । शब्दान्तरप्रयोगमन्तरेणाप्यधिराधिक्यभावस्तुल्यजातिविषय एव प्रसिद्धः । न च वृत्तौ भिन्नजातीयसंख्येयवाचिना शब्देन प्रकृत्यर्थो विशेषं शस्यते, 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न' इति न्यायात् ॥ यस्य संख्येयं । शताना सहस्रं—शतसहस्रमिति व्युत्पत्तिः क्रियते, सहस्राणां शतं—शतसहस्रमिति च । 'संख्याया अर्पीयसः' इति द्वन्द्वे च स्वरणाच्छतस्य पूर्वनिपातः । तत्र शताना सहस्रमिति शतानि सट्पायन्त इति तान्येव प्रकृत्यर्थतया विज्ञायन्ते—एकादशशतान्यधिरान्यमिच्छतसहस्रे तदेकादशं शतसहस्रमिति । सहस्राणां शतं शतसहस्रमिति तु सहस्राणां संख्येयत्वात्तेषामेव प्रकृत्यर्थत्वम्—एकादश सहस्रान्यधिरान्यमिच्छेकादशमिति प्रवरणादिवशाच्छतानां सहस्राणां वा सट्पेयत्वात्कायः । 'यस्य संख्या तदाधिक्ये' इत्येतत्प्रत्ययार्थेन तुल्यजातीयस्य प्रकृत्यर्थस्याध्रयणाभ्यस्त इति नायमपूर्वोऽर्थः ॥

(उद्द्योतः) प्रत्ययार्थपेक्षया समानजातीये प्रकृत्यर्थेऽधिके एते प्रत्यय इत्यर्थोऽत्र—समाना येति । न्यायेति ॥ प्रलात-विन्यायेत्यर्थः ॥

शब्दान्तरेति । 'शब्दान्तरप्रयोगमन्तरेणापि' इत्यपि पठितः पाठोऽत्रापाठः । ताम्रगणे तु शब्दानः नानिदिनेन तेनाधेतः मन्त्रिणः शत्रुवीर्यं वाचते, यथोदाहृतं 'एकदश माषाः' इत्यादी । न च तत्र वृत्तिः ताम्रगर्भत्वाद—न चेति ॥ सतिशो-पगनामिति । इत्युक्तं—मन्त्रिशोपगनामित्यस्य । अन्यथा मन्त्रे माषाणि विशेषावाक्यतस्तर्हि । एतदेव । वृत्तुतः प्रत्ययसिद्धि-व्यापिरोपादानमिदानीं न तथा प्रयोग इति तद्वत् । अत एव माषे 'इत्ये' इत्युक्तिः । माषे—कार्पापनाप्रतितीर्त—सप्तमी ॥ कैशमार—इदं शतं । 'कराप्रतिवे' इति पाठः ॥ अत्रयार्थ-मेति । 'अभि' इत्यनेत्यर्थः ॥ माषे—परिमाणशब्दानां-स्वरणप्रयोगः, अधिकस्याधिक्यभावात्—प्रसामाना-भ्येति च इत्यर्थः ॥

(५७२) इति द्वौ सूत्रस्यासामर्थ्यबोधकार्तिकम् ॥ १ ॥

॥ * ॥ इविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधिकरणाभावादनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधिकरणाभावादनिर्देशः । अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । नह्येकादशानां शतमधिकरणम् ॥

(प्रदीपः) न ह्येकादशानामिति । तेषां शतेऽनन्त-र्भावादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) अनन्तर्भावादिति । अनन्तर्भावे हि 'शते शायता' इति वत्सादधिकरणत्वमिति भावः ॥

(५७३) अन्यथानिर्देशेन सनाधानकार्तिकम् ॥ २ ॥

॥ * ॥ सिद्धं तु पञ्चमीनिर्देशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ? पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः—तदसादधिक्यमिति ॥

(प्रदीपः) पञ्चमीनिर्देश इति । 'यसादधिकम्' इति निपातनात्, शुद्धिप्रश्लिषतापायाध्रयणाद्वा पञ्चमी ॥

(वार्तिकद्वयान्यथासिद्धिसाधकभाष्यम्)

स तर्हि पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः । यद्यपि तावद्वैपयिके व्यापके वा-ऽधिकरणतये संमयो नास्ति, औपग्रेयिकमधिकरणं विशास्यते—एकादश कार्पापणा उपश्लिषा अस्मि-च्छते—एकादशं शतम् ॥

अधिके समानजाताविति शतसहस्रयोः ।

यस्य संख्या तदाधिक्ये उः कर्तव्यो मतो मम ॥ १ ॥

(प्रदीपः) औपग्रेयिकमिति । एवं वाधिकर्तव्ये पञ्चमीपक्षस्यो गवतः । अधिका कारी श्रेणेनेति वर्तते वृत्ती-र्थापि भवति ॥

(उद्द्योतः) औपग्रेयिकमिति । उप—समीये शेषा-सम्पत्तः, तावदमित्यर्थः ॥ उपग्रेयि । अत्र एतेति निर्देशोऽपठितः ॥ कर्तव्ये कर्तव्येति । अधिकवृत्तार्थान्तरापाठोऽपठितोऽपठितः इति भावः । एवं ह्यत्र वृत्तीव्याहृतये 'कर्तव्योः' इति एते द्वन्द्व-पक्षान्तरादेन तावत्प्रत्ययान्तरात् तस्य । वत्सात् 'वपश्लिषा' इति क्रियेत्येवमधिकरणमिति भाष्यारणः । 'वत्सारा येन अधिक-रत्न, कर्ता येन उपश्लिषा इति । वृत्ती । तु प्रकृत्यन्तरादेति तद्वत् । वत्सुनवत्तद भावे—एकादश कार्पापणा उपश्लिषा अस्मि-च्छत इति ॥

१ 'हो' वा 'हो' च 'इ' च 'उ' ॥

२ अत्रापि इति । सप्तम्यादयः इति । वत्सुत्तु 'वत्सु' इति ।

३ वत्सु' इति । वत्सु' इति ।

४ वत्सु' इति । वत्सु' इति ।

५ वत्सु' इति ।

६ 'वत्सु' इति । वत्सु' इति ।

७ वत्सु' इति । वत्सु' इति ।

८ वत्सु' इति । वत्सु' इति ।

(१०८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. २२)

२०६४ शदन्तविंशतेश्च ॥ ५।२।४६ ॥

(अन्तग्रहणक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं शङ्ग्रहणेऽन्तग्रहणम् ?

(मदीपः) अन्तग्रहणमिति । केवलस्य शतः प्रातिपदिकस्यासंभवात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वा तदन्तविधिमविवक्ष्यतीति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) ननु 'ग्रहणवता-' इति निषेधात् 'दशान्तात्-' इति वदिदमप्यन्तग्रहणमत आह—केवलस्येति । एवञ्च प्रातिपदिकग्रहणभावात् निषेधप्रवृत्तिरिति भावः । तदाह—प्रत्ययग्रहणपरिभाषया चेति । सामर्थ्यावेशो विवक्ष्यः । त्रिंशदादिषु निगूढनाद शरप्रत्ययः ॥

(५७२२ अन्तग्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शङ्ग्रहणेऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेरधिकार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शङ्ग्रहणेऽन्तग्रहणं क्रियते प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीति 'इह न प्राप्नोति—एकत्रिंशं शतम् । इत्यते चात्रापि स्यादिति । तद्यन्तरेण यत्नं न सिध्यतीति—अन्तग्रहणमेवमर्थमिदमुच्यते ।

अस्ति प्रयोजनमेतत् ।

किं तर्हीति ?

(५७२३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ संख्याग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत्—गोविंशदाधिका अस्मिन् शत इति ॥

(मदीपः) संख्याग्रहणं चेति । 'संख्याया अवयवे तयप्' इत्यतः 'संख्यायाः' इत्यनुवर्तते इति व्याख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः । एकत्रिंशदादयश्च शब्दाः संख्यानतरस्य नयसिंहादय इव जालान्तरस्य बाधकाः, न तु संख्यासमूहस्य ॥

(उद्घोषः) नन्वेकत्रिंशदादयोऽपि संख्यासमूहबाधका न संख्यावाचका इति तेष्वर्थः प्रत्ययानुपपत्तिरत आह—एकत्रिंशदादय इति । संख्यानतरस्य समूहविशेषरूपस्येत्यर्थः ॥ न तु संख्यासमूहस्येति । त्रिंशत्केवलसमूहस्येत्यर्थः । अत एव 'नान्तादसंख्यादेः-' इति चरितार्थम् ॥

(५७२४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ विंशतेश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) विंशतेश्चान्तग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—एकत्रिंशं शतम् ।

चकारात्संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत्—गोविंशतिरधिका अस्मिन् शत इति ॥

(मदीपः) विंशतेश्चेति । 'ग्रहणवता-' इति तदन्तविधिनियेधात्तदन्तादपि यथा स्यादिति वचनम् ॥

(उद्घोषः) ननु विंशतिशब्दोत्तरमन्तग्रहणे व्यपदेशिवद्वाचननिषेधात्केवलस्यैव 'इहापि' इति भाष्ये—अपिशब्दोऽनुपपन्न इति चेन्न; 'अन्तग्रहणं कर्तव्यम्' इत्यस्य 'तदन्ताच्च' इति वक्तव्यमिति भावः ॥

(१०९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. २३)

२०६५ संख्याया गुणस्य निमाने

मयद् ॥ ५ । २ । ४७ ॥

(मयद्रूपप्रत्ययधिकरणम्)

(मदीपः) 'तदस्य सजातम्—' इत्यतस्त्वदस्येत्यनुवर्तते । 'मिदं प्रणिदाने' इत्यस्मादातोः करणे ल्युटि निमानशब्दः, स च मूल्यवाची । प्रकृत्यर्थविशेषणं चेत्तत् । निमाने वर्तमानात्मख्यावाचिनोऽस्येति पठ्यते मयद्रूपप्रत्ययो गुणस्य चेत्त्रिमानं भवति । गुणशब्दः समानावयववचनः । निमानस्य निमेषापेक्षवाचिनेयं प्रत्ययार्थः संपद्यते । निमानस्य च गुणत्वमन्तरेण निमेषस्य गुणत्वं नोपपद्यते इति सामर्थ्यान्निमानस्यापि गुणत्वं विशदयते । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योद्विद्वागस्य—द्विमयमुद्विद्यवानामित्युदाहरणम् । भागविशेषप्रतिपत्त्यर्थं यवादेः प्रकृत्यर्थविशेषणस्योपादानं, नित्यसापेक्षत्वाच्च वृत्तिर्भवति ॥ संख्याया इति किम् ? यवभागी निमानमस्योद्विद्वागस्य ॥ गुणस्येति किम् ? द्वौ कार्पापणौ निमानमस्य ग्रीहेर्द्विमयो ग्रीहिः कार्पापणयोरेति मा भूत् । निमान इति किम् ? यवानां द्वौ भागौ सतीपेक्षोद्विद्वागस्येत्यत्र मा भूत् ॥

(उद्घोषः) रश्मिप्रतिपत्तये सूर्याय पदप्रयोजनानि चाह—तदस्येत्यादि ॥ समानावयववचन इति । 'द्विगुण' 'त्रिगुण' इत्यादौ तथा दर्शनात् । व्याख्यानं चात्र शरणम् ॥ सामर्थ्यादिति । गुणत्वं—समानावयववचनम् । तद्वत्कसमानत्वं निमेषस्य विमेषस्यमित्याकाङ्क्षायां सन्निधानान्निमानापेक्षमिति सामर्थ्यान्निमानस्यापि मातृत्वमर्थसिद्धिमिति भावः । केचित्तु—'गुणस्य' इति मध्यमणिन्यायेनोक्तमवयवि, तेन गुणस्य निमाने वर्तमानाद्रूपगतसंख्यावाचकताम्रत्यय इत्येवमाह ॥ भागविशेषेति । भागविशेषसम्बन्धिभागाविशेषेत्यर्थः । नित्यसापेक्षत्वादिति । वृत्तौ व्यादीनां भागरूपसहचये एव वृत्तेरिति भावः । यमकत्वाद्बुत्तिरिति युक्तम् ॥

(५७२५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निमाने गुणिनि ॥ * ॥

(भाष्यम्) निमाने गुणिनीति चकत्वम् ।

किं प्रयोजनम् ?

गुणेषु मा भूत् ॥

(प्रदीपः) गुणिनीति । 'द्विमयमुदधित' इति गुणिनि निमेषे प्रत्ययो यथा स्वादिलेखमर्थम् ॥ गुणेषु मा भूदिति । स्वार्थे मा भूदिलेखमर्थमित्यर्थः । अन्यथा द्वौ यवानां गुणौ निमानमस्योदधिक्षिद्रागस्य द्विमयी यवानामुदधित इति स्वार्थे मयद् प्रसज्येत ॥

(उद्द्योतः) 'तदस्तिप्रथिकम्' इत्यनेन विच्छेदापदस्येति नानुवर्तत इत्यभिप्रेत्य वार्तिक—गुणिनीति । निमेषे इत्यर्थः ॥ गुणेषु मा भूदिति । निमानरूपेषु इत्यर्थः ॥ तदाह—स्वार्थे इति ॥

(५७. २६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ भूयसः ॥ * ॥

(भाष्यम्) भूयस इति च वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

भूयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्यथा स्यात्, अल्पीयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) भूयस इति । निमेषभागसंख्याया निमान-भागसंख्या यदाऽधिका भवति तदा प्रत्ययो यथा स्यात्, एको यद्यभागे निमानमस्योदधिक्षिद्रागस्येत्यत्र मा भूदिति ॥

(उद्द्योतः) ननु 'भूयसः' इत्युक्तेर्द्विमयमिति न स्यात्, भूयसश्च किमपेक्ष आद्यमत आह—निमेषेति ॥ यदाधिकेति । आधिक्यमात्रं विवक्षितं, न तु बहुल्यं, नाप्यतिशय इत्यर्थः ॥

(५७. २७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एकोऽन्यतरः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—द्वौ यवानां त्रय उदधित इति ॥

(प्रदीपः) एकोऽन्यतर इति । अन्यतरशब्देन निमेषमेव विवक्षितम् । एक एव यदि निमेषगुणो भवति तदा प्रत्ययः, द्वयोर्यद्वयं च निमेषगुणेषु न भवति ॥ द्वौ यवानां त्रय उदधित इति । नन्वत्र भूयस्ताभावाच्च भविष्यति । एवं तद्विदाहरणदिगमम् । इदं त्वजोदाहरणे—त्रयो यवानां दधुदधित इति । अथवा द्वौ यवाना निमेषौ त्रय उदधितौ भागा निमानमिति विवक्षायामुदाहरणम् ॥

(उद्द्योतः) निमानेऽधिकत्वस्योक्तत्वात्प्रामाण्यं यवतस्याह—अन्यतरशब्देनेति ॥ 'द्वौ भागौ यवानां निमानम्, उदधितस्यो भागा निमेषम्' इत्यर्थे मत्वा उद्द्योत—अन्यति । निमाननिमेषमा-वस भवतीति तु न उद्दिष्टं बोध्यम् ॥ माथे—समानानाञ्चेति । निमेषभागस्य देन वेनाथे निमानभागेन समानते उक्तिं यदा निमेषपक्षे निमानस्युक्तानोऽधिक्यं यदा मलय इत्यर्थः ॥

(५७. २८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ समानानाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समानानां चेति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—एको यवानामध्यर्धमुदधित इति ।

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् ।

(प्रदीपः) एको यवानामध्यर्धमुदधित इति । 'भूयसः' इत्येतदपेक्षेदेवमुदाहरणम् । तदपेक्षाया तु—द्वौ यवाना-मध्यर्धमुदधित इत्युदाहार्यम् । अन्ये तु—अध्यर्धशब्दात्प्रत्ययनिवृत्त्यर्थमिदमुदाहरणमित्याहुः । तदुक्तम् । अध्यर्धशब्दस्य समासकनौरेव संख्यासंज्ञात्वादन्यत्र संख्यात्मानानात् प्रत्यया-प्रसङ्गात् । अध्यर्धपदमादयोऽपि समासकनौरेव संख्यासंज्ञा, नान्येनेति वेन्योऽपि प्रत्ययाप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) अन्ये स्त्विति । पूर्वोक्त 'अथवा' इति प्रका-रानुसारेणेति भाष्यं ॥ संख्यात्वाभावादिति । एतेन 'एको यवानामध्यर्धमुदधित' इति माथे पाठ इत्यपास्तम् ॥

(प्रथमवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—गुणिनीति वक्तव्यमिति,

न वक्तव्यम् ।

गुणेषु कस्यात्र भवति ?

अस्येति वर्तते ॥

(प्रदीपः) अस्येति वर्तते इति । देन स्वार्थे मयण भवति । किं तर्हि ? निमेषे क्षीरादौ स्वभागापेक्षया लघुगुणि-व्यपदेशे । निमेषगुणमात्रे तु प्रत्ययो न भवति, अनभिधानात् ॥

(उद्द्योतः) ननु उदाहरणे 'द्विमयमुदधित' इत्युक्, 'द्विमय उदधिक्षिद्रागः' इत्येवोक्तिवमत आह—निमेषगुणमात्रे स्थिति । निमेषे भागमात्रे इत्यर्थः ॥

(द्वितीयवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यदुक्तं—'भूयस इति वक्तव्यम्' इति,

न वक्तव्यम् ।

अल्पीयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिः कस्यात्र भवति ?

अनभिधानात् ॥

(तृतीयवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यदुक्तम्—'एकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यम्' इति,

न वक्तव्यम् ।

कस्यात्र भवति—द्वौ यवानां त्रय उदधित इति ?

तत्रं विमर्शनिर्देशः ॥

(प्रदीपः) तन्त्रमिति । पशुना यजेतेत्यादिवत् 'गुणस्य' इत्येकत्वसंख्या विवक्षिता । एतदर्थमेव गुणनिमान इति त्रैपुराणि समासनिर्देशो न कृतः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तन्त्रमिति । निषेधैकतयाभावेऽपि वक्ष्यानुमादादिबन्धा, प्रत्येकैकवद्विभक्त्यापराधभावादेति भावः ॥

(चतुर्थवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यदप्युच्यते—समानानामिति चकव्यमिति, न चकव्यम् ।

कस्मात् भवति—एको यवानामप्रत्येकमुदभिजित इति ?

अनभिधानात् ॥

(प्रदीपः) अनभिधानादिति । अन्यूनाधिकैकगुण-मुदभिदादिनिमित्तं यत्तु प्रत्ययान्तस्य सामर्थ्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अन्यूनेति । अन्यूनाधिकैकमागवमुदभिदा-दिरूप निमित्तम् । निमित्तमागकमेव वक्तुं सामर्थ्यं तस्य, न तु त आग वक्तुमित्यर्थः ॥

(५०२९ अतिस्पासिदशकं पार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ निमित्ते चापि दृश्यते ॥ * ॥

(भाष्यम्) निमित्ते चापि प्रत्ययो दृश्यते—
द्विमया यवाः । त्रिमयाः ।

(प्रदीपः) द्विमया यवा इति । उदभिजिते द्वौ गुणौ निमित्तौ येनामेकगुणानां यवानां ते द्विमयाः ॥

(निमाननिषेधपदार्थबोधकं भाष्यम्)

किं पुनरिह निमानम्, किं निमित्तम् ?

यावता उभयं त्यज्यते ।

सत्यमेवमेतत् । क्वचित्तु क्वचित्प्रस्तुततरा गति-
र्भवति । तद्यथा—समाने त्यागे धान्यं यिक्रीणीते
यवान् यिक्रीणीते इत्युच्यते, न कश्चिदाह कार्पापणं
यिक्रीणीत इति ।

अथवा येनाधिगम्यते तन्निमानम्, यदधिग-
म्यते तन्निमित्तम् ॥

(प्रदीपः) यावतेति । तथा च निमित्तस्यापि निमानत्वात्
निमित्ते चापि दृश्यते इति न चकव्यमिति मन्यते ॥ प्रस्तुततरा
गतिरिति । 'आद्य' 'द्राक्' इति प्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥

अथवेति । येन मुख्येन करणेन नित्यं प्राप्नुमिष्यते तन्नि-

मानं, यत्प्रोच्यते तन्निमित्तमित्यर्थः । देवकालापेक्षव्यवहारापेक्ष-
त्वादिमाननिमित्तमेवाभावस्य ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—उभयं त्यज्यत इति । तदीयमुपादाय
स्थीय दीयन इत्यर्थः । एवम् स्ववस्तुदानपूर्वकं परवस्तुदानस्यो-
भयनापात्तत्वाद्युभय निमानमिति भावः ॥ आद्यु द्वागिति ।
'अत्याद्यु' इत्यर्थः । सर्ववर्गमपि व्याख्यातुं पदार्थदोषादानम् । अथवा
इहेत्यादिनिषेधैरीयते तन्निमित्तम्, तन्मुख्य निमानमित्याद्यप्युक्तार्थः ।
यदर्थेऽपि तन्निमित्तम्, येन च तत्प्राप्य तन्निमानमित्यर्थवेत्यादेरर्थः ।
एवञ्च निमित्तस्याचनियतमित्याह—देशेति । देशकालादेशो यः
नयनिमित्तस्य बह्वक्षरद्वेषधत्वादित्यर्थः । प्रत्यक्ष यदा यन्निमित्तं तदाऽपि
संक्षिप्तवदर्थानात् 'निमित्ते' चापि—इत्यावश्यकमिति भावः ॥

(२१० विधिपृष्ठम् ॥ ५ । २ । १ आ. २४)

२०६६ तस्य पूरणे ङद् ॥ ५ । २ । ४८ ॥

(द्वोऽधिकरणम्)

(प्रदीपः) तस्य—इति समन्धमान विवक्षितं नैकरवम् । न
होक्तस्य पूरणं समवतीति ह्यादिभ्य एव द्विवचनबहुवचनो-
न्तेभ्य प्रत्ययविधिः ॥

(उद्घोतः) 'गुणस्य' इत्यत्रैव सङ्ख्याविवक्षाग्रम व्यावर्त-
यति—समन्धमाग्रमिति ॥ न चैकमिति । तद्विवक्षायां
कुतश्चिदेव प्रत्ययः स्यात् सर्वत्र इति तद्विवक्षेति भावः ॥

गुचयन्तरमाह—न हीति ॥

(५०३० अतिप्रसङ्गापादकपार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्गो भवति ।
इहापि प्राप्नोति—पञ्चानामुद्दिष्टाणां पूरणो घट
इति ॥

(प्रदीपः) तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्ग इति । 'संख्या-
वाचिनः' शब्दात् पूरणे ङदप्रत्यय 'इत्येतावानेव सूत्रार्थः ।
तथा च लब्धपदार्थसंख्यानां संख्यैवानामुद्दिष्टादीनां पूरणे
पदे प्रत्ययोऽतिष्ठ प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) ननु सङ्ख्या प्राप्तिप्रसङ्गान्मध्यकधर्मोन्त-
रवाचकात्पूरणे प्रत्यय इत्येकं प्रत्यासत्त्या सङ्ख्याया इति गम्यते,
तत्कथमतिप्रसङ्गोऽत आह—सङ्ख्यावाचिन इति । प्रत्यासत्त्या
हि प्रकृत्यर्थपूरणे इत्येव लभ्येतेति भावः । उद्दिष्टा—चर्मविकारः
पात्रविशेषो मृण्मयो वा, यद्व्यतिरेकीयतेनोदकेन पत्र ता. पूर्वन्त इत्यर्थः ॥

१ पशुना यजेतेति । यथा पशुपदोत्तरादीनामप्येकैकत्वस्य विवक्षणाया
नैवपक्ष्यकरणेनोपादानं किंलोक्यमुक्तं कर्तव्यं, तथा गुण्येति वक्ष्याया एकत्वस्य
विवक्षणाया एकस्मिन्निमित्तगुणे विवक्षिते प्रत्यय इत्यर्थस्य ज्ञापनाद् द्वौ यवानां
न च उदभिजित इत्यत्र दोषो नैति भावः ॥

२ लघुरूपेति । 'गुणनिमान' इति समासनिर्देशे नात्राज्यपदं यदावच
मपि समासे हि पदत्ववक्ष्याया मपि न मानं किन्तु सङ्ख्यानाम्प्राधान्यात्
पदेति भावः ॥

३ ननु पशुना यजेतेत्यादि निषेधसमर्थपदार्थगत एकत्वविवक्षणेऽपि
उद्देश्यतया सङ्ख्याविवक्षणं न बह्वचरमित्यत आह—निषेधपदार्थाभावेऽपीति ।
४ अहोक्तेरिति । 'अहो सम्प्रादि' इत्यत्र पदेकत्वस्य विवक्षया स्यात्तदा
एकैकैव बहुल्यं समाचरेत् प्राप्नुयात् । तत्र समाचरेत् कस्य बहुल्यं । इतरेषां धना
वैभवादेव एकसमाचरेत्तस्य ङद् प्रत्ययपि न स्यादिति तत्रैकत्वमपि वक्ष्यते इति
उच्यते । यथा ननु एकत्वस्य विवक्षणेऽपि दोषावावाविषया ॥

(५७३१ अतिप्रसङ्गनिरासवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु संख्यापूरण
इति वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

संख्यापूरण इति चकथ्यम् ।

एवमपि ध्ये प्राप्नोति, संख्येयं हासावद्भिः पूर-
यति ।

संख्यापूरण इति ब्रूमः, न ब्रूमः संख्येयपूरण
इति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । आधारधर्मणं पूरणेनाधेयायाः
संख्यायास्तद्वारेण संस्पर्शादिति भावः ॥ संख्यापूरण इति
ब्रूम इति । द्वे संख्याग्रहणे अनुवर्तते । तत्रैकं प्रकृतिविशेष-
णम्, अपरं पूरणविशेषणम् । ततश्च येन पञ्चवादि संख्या
संपद्यते स प्रत्ययार्थः । अथ वा—एकस्मिन्नेव संख्याग्रहणेऽनु-
वर्तमाने प्रत्यासत्त्या संख्यापूरण एव प्रत्ययो भवति न तु
विप्रकृष्टे पञ्चवादि संख्यासंख्येयेऽनन्तर्भूते ॥

(उद्धोतः) ननु 'संख्यापूरणे' शब्दोक्तः संख्येयपूरणे कथं
प्रसङ्गोऽत आह—आधारिति । 'संख्यापूरणे' इत्यस्य 'संख्या-
बोधकशब्दबोधपूरणे' इत्यर्थे इत्याद्यत्र इत्यन्ये ॥ नेदमपूर्वमित्याह—
द्वे इति । 'संख्याया अयमेव' इत्यतः 'संख्याया गुणस्य' इत्यतश्च ॥
तत्रैकमिति । संख्याबोधकाच्छब्दात्तद्व्यपत्तात्तदर्थसंख्यापूरणे ऽङ्गिति
सूत्रार्थ इति भावः ॥ प्रत्यासत्त्येति । प्रकृतिनिमित्तसंख्यापूरणे
तत्संख्यासंख्येयभूते एव प्रत्ययो न तु तत्संख्यासंख्यायानन्तर्भूते
पूरणे इत्यर्थः ॥

(५७३२ प्रकारान्तरेणातिप्रसङ्गनिरासवार्तिकम् ॥ ३ ॥)
॥ * ॥ यस्य वा भावादन्त्यसंख्येयत्वं तत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा यस्य भावादन्त्या संपत्त्या प्रव-
र्तते तत्रेति चकथ्यम् । एवमपि द्वितीयेऽध्याये
अष्टम इति प्राप्नोति, सर्वेषां हि तेषां भावात्संख्या
प्रवर्तते ।

१ यस्य वा भावमिति । 'अष्टम' इत्यस्य अष्टसंख्यायनवस्तुदामे
बोध्योऽवयवस्य भावात् साष्टशब्दाभिधेयाऽस्या संख्या यत्र प्रवर्तते तत्र पू-
रणार्थः प्रत्ययः प्रवर्तते इति वार्तिकार्थः । एवं च यस्य भावादन्त्या संख्या प्रवर्तते
तत्तत्पूरणे प्रत्यय इत्यर्थो न्यासः कर्तव्य इत्यर्थः । अतिशयोक्तेः च द्विती-
यस्य भावात् अष्टसंख्या प्रवर्तते इति द्विसंख्याभिः पूरणमवश्यः आधुनादि-
शेषं दोष आशयेत्, अतोऽस्मिन् वार्तिकस्य 'चरमोपजाते' इत्यादिरस्यो
भाष्यपूजा प्रवर्तते ॥

२ चरमोपजाते—इत्यादिषु पूर्वोक्तसु संख्येयेषु अष्टमपतेषु या संख्येयक प्रमा-
दुपमापते तत्रापि प्रत्यय इत्यर्थः । एवमपि द्वि-विशेषवर्गे अष्टम इति न श्रुतु-
माह । यतः एक दीनो वस्तुमयं भावात् संख्येयभावात्ततो बलात्तमस्य प्रमा-
दुपमापितोऽव प्रत्यय इत्यर्थोऽप्यति । द्वितीयाव न तत्रावभावात् तस्मात्प्रत्यय
इति भावः ॥

चरमोपजाते पूर्वैस्मिन्धानपगते इति चकथ्यम् ।
१ एवमपि एकादशीद्वादश्यां सौविष्टकृती, इदं द्वि-
तीयमिदं तृतीयं, दशं दशमानि—इति न सिध्यति,
सूत्रं च मिथ्यते ॥

(प्रदीपः) यस्य चेति । न्यासान्तरं वा कर्तव्यमित्यर्थः ।
तेन पञ्चत्वं संख्या भवत्यनेनेत्यत्रार्थं पञ्चम इति भवति ॥ एव-
मपीति । प्रविष्टसंख्येयविशेषस्य प्रत्ययस्य यो द्वितीयोऽध्यायः,
यथेह—'समर्थः पदविधिः' इत्यादिस्तस्याप्यष्टमशब्देनाभिधानं
प्राप्नोति । तद्वारेऽप्यष्टत्वं संख्याया भावात् । तदभावेऽभावात् ।
द्वितीयग्रहणं चोपलक्षणं, न्यायस्य तुल्यत्वात्प्रथमाप्याभावाद्-
प्यष्टमात्रविधानप्रसङ्गात् । यदा तु व्युत्क्रमेण गणना क्रियते
तदा द्वितीयोऽध्यायः पथाद्व्यपमानोऽष्टमादिव्यपदेशत्वेनैवेत्यत
एव । तथा च भाष्यकारो वक्ष्यति—'भवत्येष' इति । पूरण-
ग्रहणे तु क्रियमाणे चरमोपजातस्य गणनापेक्षायां पूरणत्वात्
संविशेषमात्रापेक्षया द्वितीयेऽष्टमव्यपदेशाभावाः ॥

द्वितीयं न्यासान्तरमाह—चरमोपजात इति । गणनायां
क्रियमाणयां पूर्वस्मिन् संख्येयेऽनपगते—शुद्ध्या परिपृहीतत्वाद्-
पेक्षिते यत् शुद्धौ पथादुपजायते तत्र प्रत्यय इत्यर्थः ॥

एकादशीद्वादश्यामिति । द्वादशीसंविधायेकादश्या-
धरमोपजातत्वाभावाः । एवं तृतीयसंविधौ द्वितीयस्य चरमत्वा-
भावाः ॥

दश दशमानीति । अततमस्यैव चरमोपजननाभिवानां
दशमाने चरमत्वाभावाः ॥ सूत्रं चेति । न च केवलमभ्याति-
दोषः, यावत् सूत्रपेक्षोऽपीति चरान्दर्यायः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—अन्यसंख्यायामिति—बहुमीहेत्यतः ।
अन्या संख्येत्यर्थः ॥ ननु व्युत्क्रमेण गणने तस्याप्यष्टमावधिद्वेने-
त्यत आह—प्रसिद्धेति ॥ यो द्वितीय इति । प्रसिद्धसंख्येय-
कमीवगणनाक्रमेणेत्यर्थः । एवं च न्यासान्तरमपि दुष्टमित्यत्र तात्प-
र्यम् ॥ अष्टमादिव्यपदेशत्वेनेति । तच्छब्दव्यवहारेनेत्यर्थः ।
'अष्टमादिव्यपदेशत्वेन' इति पाठे बहुमीहेत्यतः । यद्यन्यासं तु नाथं
दोष इत्याह—पूरणग्रहणे र्विति । प्रथमत्वादिना वा गणना तदपे-
क्षायां पूर्वस्मिन् बुद्धिर्हि एव बधिरममुपजातत्वेन पूरणमित्यर्थः ॥

संविशेषमात्रेति । संविशेषः—निर्माणकमः । भाष्ये—

१ चरमोपजात इत्यर्थे स्वीकारेऽपि दोषसंभवाह—भगवान्—एवमपी-
त्यादिना । 'एकादशीद्वादश्यां सौविष्टकृती' इत्यत्र एकादशी द्वादशा-
विलोकोद्धारणम् । एकादशीत्यत्र पूरणप्रत्ययो न स्यात्, अस्या वंद्यायां
द्वादशीकाव्यभिचारे चरमोपजातत्वाभावात् ॥

२ दश दशमानीति । अत्रेदं दशमानेको भाव इत्येवं दशमाया शब्दोक्ति ।
तैरेकस्मिन् भागे चरमव्यपद दशमो भवति । एवञ्च अत्रेदं दश दशमपि
नवकोऽर्थः ॥

५ 'चरमोपजाते'—इत्याद्यर्थस्वीकारे दोषमाह—पूरणग्रहणे ॥ क्रिप-
माण इति । 'तस्य पूरणे' इत्यतःपुन्यभावे द्वितीयेऽपि अष्टमादिव्यपदेशो न
स्यात्, अष्टमव्यपद पूरणेन द्वितीयाव न तत्त्वाभावात् । चरमोपजात इत्यादि-
स्थिति तु पथाद्व्यपमानोपि द्वितीयोऽष्टमो यवत्येनेत्यपरमनिवृत्तिरिति भावः ॥

सौविट्टृती-इत्यत्र प्रथमादिचरणस्य लङ् ॥ शततमस्येति ।
दशमदशमीवदशमस्येत्यर्थः । यद्यपि तत्तत्सङ्ख्याऽवच्छिन्नस्योऽन्त्येभ्य-
स्तत्तत्सङ्ख्यापूर्वकस्य चरमोपजातत्वात्प्रायः दोषस्तथाऽपि दोषान्तरमाह
माथे—सूत्रं चेति ॥

(चार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'तस्य पूरण इत्य-
तिप्रसङ्गः' इति ।

परिहृतमेतत्—सिद्धं तु संख्यापूरण इति च-
ननादिति ।

तत्सर्हि संख्याग्रहणं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'संख्याया गुणस्य निमाने मयद्' (४७) इति ।

एवं सर्हि नेयं वृत्तिरुपालभ्यते ।

किं तर्हि ?

वृत्तिस्थानमुपालभ्यते ॥

वृत्तिरेवात्र न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

प्रत्ययार्थाभावात् ।

नैव दोषः ।

यच्चनारत्नार्थिको भविष्यति ।

अथवा पूर्वस्याः संख्यायाः परापेक्षयोत्पत्ति-
र्येकस्या । उत्तरा च संख्या आदेशो यक्यः ॥

अथवा न्यूनोऽयं कृत्स्नशब्दो द्रष्टव्यः । चतुर्षु
पञ्चशब्दः ॥

अथवा सर्व एव द्वयादयोऽन्योन्यमपेक्षन्ते ।

यद्येवं द्वितीयोऽध्याये अष्टम इति प्राप्नोति ।

भवत्येव ॥

(वृत्तुपालम्भमग्राह्यसंज्ञासंग्रहश्लोकाः)

प्रकृत्यार्थाद्वहिः सर्वा वृत्तिः प्रायेण लक्ष्यते ।

पूरणे स्वात्कर्यं वृत्तिर्वचनादिति लक्ष्यताम् ॥ १ ॥

तस्याः पूर्वा तु या संख्या तस्यां भवतु तद्धितः ।

आदेशशब्दोत्तरा संख्या तथा न्याय्या भविष्यति ॥ २ ॥

न्यूनं वा कृत्स्नशब्दोऽयम्पूर्वस्यामुत्तरा यदि ।

सामर्थ्यं च तथा तस्यास्तथा न्याय्यं भविष्यति ॥ ३ ॥

अन्योन्यं वा व्युपाश्रित्य सर्पसिन्नु द्वयादयो यदि ।

प्रवर्तन्ते तथा न्याय्या वृत्तिर्मयति पूरणे ॥ ४ ॥

यद्गुणां चाचिका संख्या पूरणश्चैक इष्यते ।

अन्त्यत्वादुभयोर्न्याय्या चाक्षीं शाखा निदर्शनम् ॥ ५ ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । वृत्ति—परार्थाभिधानमुच्यते,

उपसर्जनपदानां प्रधानार्थाभिधानात् । तदयमर्थः—इष्टविषय-
वदनिष्टोऽपि विषये वृत्तिः प्राप्नोति—एवमुपात्मनो न क्रियते । किं
तर्हि ? इष्टे विषये प्रत्ययो न सिध्यति, अनिष्ट एव प्राप्नोतीत्युच्यते ॥

वृत्तिस्थानमिति । प्रत्ययार्थ इत्यर्थः । प्रत्ययार्थे हि
स्वाधोपसर्जने प्रकृतिर्वर्तत इति प्रत्ययार्थ—वृत्तिस्थानम् ।
अयमनर्थः—प्रत्ययार्थव्यतिरिक्तेन प्रत्ययार्थेन भवितव्यम्,
यथा—औपगवमिति । इह ॥ पथमः पथशब्दाद्येऽन्तर्भूतः ।
तथाहि—पथानीयतामित्युक्ते पथमस्याप्यानयनं भवति । ततश्चात्र
प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावात्पथानामुद्दिष्टाणां पूरणो घट
इत्यनेनानिष्टे विषये प्रत्ययप्रसङ्गः ॥

घचनादिति । प्रकृत्यर्थान्तर्भाषमाणेन स्यादिकृतं न तु
सर्वात्मना, तत्र सख्याग्रहणद्वयानुवर्तनादन्तरङ्गत्वाद्वा सख्या-
सप्रतिपत्तिहेतौ प्रकृत्यर्थान्तर्भूतेऽपि प्रत्ययो भविष्यतीत्यर्थः ॥

पूर्वस्या इति । चतुःशब्दादिभ्यः प्रत्ययो विधेयः,
पञ्चादयश्चादेशाः कर्तव्या इत्यर्थः । तेन चतुर्णां पञ्चत्वसङ्ख्यो-
पजननद्वारेण पूरणं पथमः ॥

न्यूनो इति । यथा अर्धवृत्तीया श्रेणा इत्यनार्धश्रेणोऽपि
श्रेणशब्देनाभिधीयते, तथा च 'श्रेणा' इति बहुवचनम्,
अवयवेन विग्रहः, समुदायः समासात्, तथेहापि वृत्तिविषये
चतुर्षु पञ्चशब्दो वर्तते । तेन न्यूनानां पञ्चानां पूरणं
पथमः । न्यूनान्ध पञ्च—चत्वारो भवन्ति । तथा हि—पञ्चसु लब्ध-
ज्येषु चतुरो लब्धा ब्रवीति—'न्यूनानि पञ्च लब्धानि' इति ॥

अथ वेति । सर्वेष्वेव पञ्चशब्दो वर्तते इत्येकैरनन्तरेण
पञ्च न भवन्तीति पथम्यो युज्या एकतमं निष्कृत्य प्रत्ययो
विधीयते । पञ्चानां पूरणं पञ्चसङ्ख्यानिमित्तात्पथमः ॥
अथवेत्येति । गणनापेक्षायाः । यथा पूर्वं व्याख्यातम् ॥

प्रकृत्यार्थादिति—पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकाः ॥ घटिरिति ।
बाह्येऽपि सर्वा वृत्तिर्न तु स्वाधे इत्यर्थः ॥ घचनादिति । स्वार्थे
इत्यर्थः ॥ १ ॥

पूर्वस्यामुत्तरेति । यदोत्तरसङ्ख्यावाची पञ्चादिशब्दः
पूर्वस्या संख्याया वर्तत इत्यर्थः । सामर्थ्यं चेति । तस्या
न्यूनार्थाभिधानिन्या सङ्ख्यायाः प्रत्ययार्थेन संबद्धत्वं न्याय्य-
मित्यर्थः ॥ २ ॥

अन्योन्यं वेति । अपेक्षितपरस्परं सङ्ख्यायां पञ्चादिश-
ब्दवाच्याशेषामन्यतमे पञ्चत्वादिपञ्चत्वाहेतौ प्रत्ययः ॥ ४ ॥

यद्गुणमिति । पूर्वस्यात्पञ्चादयं भेद—पूर्वतः पक्षे सर्वे
एवातिरोक्षितभेदा पञ्चशब्दार्थः । उच्चतरं तु समुदाय-
शब्दार्थः । अवयवस्तु नोपातो न तु लयः । प्रत्ययेन त्वभिधी-
यते ॥ अन्यत्वादुभयोरिति । समुदायावयवयोर्भेदात्समुदाय-
प्रकृत्यर्थः, अवयव प्रत्ययार्थः ॥ यथा—'बाह्यं शाखा' इति
प्रत्ययसहितमूलावयवभेदः समुदायः प्रकृत्यर्थः । अवयवस्तु
शाखाप्रत्ययार्थः, 'अनुदात्तादेशः' इत्यग्रप्रत्ययः ॥ ५ ॥

(उद्द्योतः) प्रधानार्थाभिधानम्—प्रधानार्थसंख्येयत्वात्—
पस्यापकत्वम् ॥ अतिव्याप्ता इत्येतेषां लक्षणम् 'नेमं वृत्तिस्फाल-
म्यते' इत्यनुपपन्नमत आह—अयमर्थ इति ॥ 'पञ्चानामुद्दिष्टाणाम्'
इत्यनेनातिव्याप्तिरेव नोच्यते, किन्तुहिं? अत्यासिरपीलर्षः, तदाह
अतिष्ठे पृथेति ॥

ननु प्रकृतिमात्रेण प्रतीतस्य पञ्चत्वसङ्ख्यापूर्कत्वस्यापि प्रतीतेः
कथं स्वार्थिकत्वमत आह—प्रकृत्यर्थान्तर्भावोति ॥ सम्प्रतिपत्ति-
हेताविति । पञ्चत्वादिसम्प्रतिपत्तिहेताविल्लयः । पञ्चत्वादिसङ्ख्या-
पूर्ण इति यावत् ॥

चतुःशब्दादिभ्यम् इति । सङ्ख्यावाचकात्सार्थवृत्तिसङ्ख्यान्तर-
पूर्णे प्रत्यय इत्यर्थः चतस्रः—इति भावः ॥ तदाह 'आप्ये'—परा-
पेक्षयेति । परसङ्ख्यापेक्षपूर्णात्वे इत्यर्थः । चतुर्णां पञ्चत्वस-
ङ्ख्यापूर्कः पञ्चम इति तात्पर्यम् ॥

आप्ये—न्यूनैः स्यं कृत्स्नशब्द इति । अधिकवाचकः शब्द
इत्यर्थः ॥

अधिकवाचकस्य न्यूनैः वृत्तिं दृष्टान्तव्यवहारान्मां दशयति—
यथेति ॥ नन्वेवं वर्तिपदार्थसमासार्थयोर्भेदाभावेऽत आह—अव-
ययेन विग्रह इति । अवयवार्थकेन वर्तिपदार्थेनोपनमिल्यर्थः ।
तदाह—समुदायः समासाय इति । अत्रापि पक्षे चतुर्णां पञ्च-
त्वसंख्यापूर्क इत्येव पञ्चमशब्दादपि दृष्टव्यः । 'सर्वेभ्यः पञ्चमश्चो
वर्तते इति' इति पाठे—इतिहेतोः सर्वे एव शब्दादोऽन्योन्यम-
पेक्षन् इति आप्येणान्वयः । आप्येण 'इति'शब्दरहित एव पाठः ।
अत्र 'सर्वेभ्यः'—इत्युक्त्वा प्रत्येकं व्यादिसङ्ख्यासम्पन्नाभावो
दक्षिणः । यथा—सहोत मारस्योत्थापनशक्तिः प्रत्येकमसम्बद्धा, समु-
दायेनैव सम्बद्धा; तद्वत् । यथा वा निषिद्ध शूरत्वं प्रत्येकात्मबद्धं,
समुदाये सम्बद्धं; तद्वदित्याहुः । सर्वेभ्यः वृत्ती हेतुमाह—एकैक-
मन्तरेणेति ॥ गणनापेक्षायामिति । अथाकथञ्चिद्व्यग्नमात्रापे-
क्षायामिल्लयः । निर्गोपपेक्षत्वात् 'द्वितीय एव' इति बोध्यम्, तदा
प्रागुक्तपूर्णात्वाभावादिति भावः ॥

पूर्वोक्तार्थसङ्ग्रहेति—पञ्चायनन्तसङ्ग्रहश्चैनं पृष्टीसमासः ॥१॥
आप्ये—'यदि' इत्यसिद्धिर्न्ये सिद्धिप्रवर्चनं, तदाह—यदेति ।
यत इत्यर्थः । तथा सति तस्याः—प्रकृत्यभिहितसङ्ख्यायाः,
तया—प्रत्ययभिहितव्यवस्था, सामर्थ्यं—सामर्थ्यशक्त्यवृत्तिपञ्चत्व-
सङ्ख्यापूर्क इत्यर्थः । यदं हि वृत्तिन्यायेत्यर्थः ॥ ३ ॥

'अन्योन्यं वा व्यप्यासित्य' इति पाठो आप्ये । अपेक्षेयत्वः ॥४॥

अतिरोहितभेदा इति । अवयवमात्रवृत्तिर्भेग आसमायाः
पश्चादित्यद्वयव्या इत्यर्थः ॥ नोपात्त इति । अवयवमात्रवृत्तिर्भेग
प्रकृत्या नोपात्त इत्यर्थः ॥ न च व्यक्त इति । साधारणरूपेणोपात्त-

१ 'निर्गोपपेक्षायां द्वितीयः' इति तु कश्चरहित पाठो न-पुष्पके ।
२ अत एव बहुवचनमिति । कश्चरहितपाठस्यैव बहुवचनमिति
प्रेरयामासि । अत एव—इत्युक्तयोः परेरेवचनं नृनवादेव ।
३ पूर्वसमासाभिहितः । नृन वा श्रुत्यव्यवस्थेति पक्षे श्रव्यावयवभेदादिति
उच्यते । अतएव न वदन् वाचिका संरेपेति पक्षः प्रकृत्यर्थतावच्छेद-
हेतावाचकः इति भावः ॥

व्यापित्वः । अत एव बहुवचनम् ॥ प्रत्ययेन एवभिधीयत इति ।
अवयवमात्रवृत्तिर्भेगानभिधीयते इत्यर्थः ॥

परे तु—सर्वसिन् प्रत्ययवाच्यसहिते व्यादयः प्रवर्तन्ते, अतः
पूर्वे न्याय्या वृत्तिः । तदेव न्याय्यवमुपपादयति—बहुना—
समुदितानाम्, वाचिका सङ्ख्या—प्रकृतिः पूर्णा—तदर्थश्च तद-
न्तर्गत एकः, अत उभयोः—प्रकृतिप्रत्ययार्थोन्यव्याख्यायाः
'वृत्तिः' इति शेषः । 'पूर्व पक्षे' इत्यादिकेयत्वं तु चिन्त्यः, पक्ष-
द्वयेऽप्यतिरोहितमेदस्यैव समुदायस्य पश्चादित्यद्वयव्याप्यतावदपेक्षत्वात् ।
अत एव बहुवचनम्, प्रत्येकसिन् कदाऽप्यवृत्तेश्च । प्रकृत्यार्थ-
ान्वयमात्रेण प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदाभावात्तद्व्याप्यं तमन्युत्पले पूर्वसमा-
धानम् । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकप्रत्ययार्थतावच्छेदकभेदेन तदवच्छिन्न-
भेदेन च भेद प्रत्येकलक्षण्यान्त्यः पक्ष इत्येव युक्तमाभातीत्याहुः ॥

(१११ अगमविधिस्त्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. २५)
२०६७ नान्तादसंख्यादेर्मद् ॥ ५ । २ । १९ ॥

(५०३६ निर्देशानुपपत्तिबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)
॥ ३॥ मडादिपु यस्यादिस्तन्निर्देशः ॥ ३॥

(आच्यम्) मडादिपु यस्यादिः क्रियते तन्निर्देशः
कर्तव्यः । अस्यादिर्मवतीति वक्तव्यम् ।

अक्रियमाणे प्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययोऽयं विज्ञायते ।
तत्र को दोषः ?

(प्रदीपः) मडादिवृत्तिरिति । 'पृष्टीस्थाने योगा' इत्यत्र
पृष्टीति योगविभागात् तत्र च 'आद्यन्तौ टकौ' इत्यस्यानुवर्तनात्
पृष्टीनिर्दिष्टस्यागमिनोऽभावात् 'चरेष्टः' इत्यादिवन्मडादयो
ऊटपवादाः प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति । तत्र मर्दयदुष्कामागमत्वप्रत्य-
ययोर्विशेषाभावः । तमद् तु प्रत्ययत्वे सत्याद्युदात्तः स्यात्,
आगमत्वे त्वनुदात्तो भवतीति वदत्तरेण विज्ञातितम इत्यन्तो-
दात्तत्वं भवति ॥

(उद्द्योतः) ननु यस्यादिहितस्तस्याद्विरेषात्, न हि 'आद्यन्तौ'
इत्यत्र पृष्टीनिर्देशोऽस्वीत्यत आह—पृष्टीस्थान इति । मर्दयद-
दुष्कामिति त्वपपाठः । एवं मर्दयुकोरिति च । युक्तः प्रत्ययत्वे
'चतुर्थः' इत्यादावकारयवगणानां पञ्चविंशत्यापेक्षः । मर्दयुकोरित्वेव
पाठः । मर्दयुकोरिति पाठे तयोर्मध्ये मर्द इत्यर्थः ॥

(५०३३ साध्ये निर्देशे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)
॥ ३॥ प्रत्ययान्तरे हि सति खरे दोषः ॥ ३॥

(आच्यम्) प्रत्ययान्तरे हि सति खरे दोषः

३ तत्र भविति । इदानींतयोपपत्त्युक्तने 'मर्दयदुष्का' इत्येव
पाठो द्रव्यते इति ॥ एवम निर्दिष्टः ॥

५ मर्दयदुष्कामिति, मर्दयुकोरिति पाठप्रत्ययव्याप्यत्वे हेतुमाह—
युक्तः प्रत्ययत्वेति । युक्तः प्रत्ययत्वे हि वदोऽप्युदात्तः स्यात् । तदाह मर्दय-
दुष्कामिति कदाचित्प्रत्ययव्याप्यत्वात् । युक्तः प्रत्ययत्वे सति परं पूर्व-
पदात्वात् चतुर्थी रेव विज्ञातव्यमिति भावः ॥

स्यात् । विंशतितमः—एष स्वरः प्रसज्येत । विंश-
तितम इति चेप्यते ।

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ॥

(वार्तिकद्वयप्रत्याख्यानभाष्यम्)

न कर्तव्यः । प्रकृतं उद्ग्रहणमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

“तस्य पूरणे उद्” (४८) इति ॥

तद्धे प्रथमानिर्दिष्टम्, पष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥

नान्तादित्येषा पञ्चमी उडितिप्रथमायाः पष्ठी
प्रकल्पयिष्यति “तस्मादित्युत्तरस्य” (१।१।६७)
इति ॥

प्रत्ययविधिरयम् । न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः
प्रकल्पिका भवन्ति ।

नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चा-
वर्तते ॥

(प्रदीपः) प्रकृतमिति । स्वरितत्वादिति भावः ॥
विहित इति । न ततो विधानार्थो उट इहानुष्ठितिः, अपि
स्वागमसम्बन्धप्रतिपत्त्यर्थैः ॥

(६१२ आगमविधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ भा. २६)

२०६९ पदकतिकतिपयचतुरां

शुक् ॥ ५ । २ । ५१ ॥

(५०३५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चतुरश्छयतावाचक्षरलोपश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) चतुरश्छयतौ चकच्यौ, आचक्षर-
लोपश्च यक्षच्यः । तुरीयम् । तुर्यम् ॥

(प्रदीपः) आचक्षरलोप इति । अक्षरसन्धेनाच्छहित
व्यञ्जनमुच्यते । छयद्वया च उट् न वाच्यते, उटि चतुर-
श्छयविधानात् ॥

(उद्घोषः) नन्वाचक्षरस्य चकारस्य लोपेऽकारस्य अवण
स्यादत आह—अक्षरसन्धेनेति । ‘व्यञ्जनसहितोऽच्’ इति तु
गोक्ष, तकारस्यापि लोपापत्तेः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अथ किमर्थं यद्व्युक्तौ पृथक् क्रियेते । न सर्वे
यदेव वा स्यात् शुगेव वा ॥

(प्रदीपः) न सर्वमिति । सर्वं यकाररूपं यदेव क्रियतां
शुगेव वेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननुसकप्रयोगोपपत्तय आह—सर्वं यकारेति ॥

(५०३६ पृथगनुबन्धप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ यद्व्युक्तोः पृथक्करणं पदान्तविधि-

प्रतिपेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्व्युक्तोः पृथग्ग्रहणं क्रियते पदान्त-
विधिप्रतिपेधार्थम् । पदान्तविध्यर्थम्, पदान्तप्रति-
पेधार्थं च ।

पदान्तविध्यर्थं तावत्—पर्णमयानि पञ्चयानि
भवन्ति, रयः सतयः । पदान्तस्येति नलोपो यथा
स्यात् ।

पदान्तप्रतिपेधार्थम्—पष्ठः । पदान्तस्येति जश्त्वं
मा भूत् ।

इह—चतुर्थ इति, पदान्तस्येति विसर्जनीयो मा
भूदिति ॥

(प्रदीपः) पदान्तविधिप्रतिपेधार्थमिति । विधि-
प्रतिपेधौ नलोपादीनां पदान्तकार्याणां विषयविभागेन व्यवतिष्ठे-
यातामित्यर्थः ॥ पञ्चयानीति । यदि सति ‘स्वादितु’ इति
पदत्वात्तद्विग्रहो नलोपो भवति । शुक्ति तु सति यकारान्तस्य
भत्व स्यात् ॥

पष्ठ इति । यद्यन यद् क्रियते ततः पकारान्तस्य पद-
त्वात्तद्विग्रहार्थं जश्त्वं स्यात्, शुक्ति तु तदन्तस्य भत्वात्पद-
त्वाभावः ॥

(उद्घोषः) ननु पदान्तविधिप्रतिपेधौ नैतदपेक्षावत् आह—
विधीति । पदान्तकार्येनलोपादीनां विधिप्रतिपेधौ विषयविभागेन
व्यवस्थितौ भवेतामित्यर्थं मित्रानुबन्धकरणमित्यर्थः ॥ तद्वन्तस्य
भत्वादिति । अथ ‘भत्वात्’ इत्यस्योपयोगश्चिन्तयः ॥

(६१३ आगमविधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ भा. २७)

२०७० बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्

॥ ५ । २ । ५२ ॥

(५०३७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ बहुकतिपयचतूनां लिङ्गविशिष्टा-
दुत्पत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहुकतिपयचतूनां लिङ्गविशिष्टा-
दुत्पत्तिर्वैकल्या । इहापि यथा स्यात्—यद्गीनां पूरणी
बहुतिथी । कतिपयानां पूरणी कतिपयतिथी ।
तावतीनां पूरणी तावतिथी ॥

(प्रदीपः) लिङ्गविशिष्टादिति । लिङ्गसहचरित,
प्रलयो लिङ्ग, तदधिकवादित्यर्थः ॥

२ पिबन् इति । शुक्ति यकारान्ते पदत्वाभावः । यकारान्तस्य तु भत्वा
इत्युत्पत्त्याभावः । तेन यकारस्य न पदत्वमिति नैतदुच्यते ॥

३ तदधिकवादिति । लिङ्गसहचरितविशिष्टादित्यर्थः ॥

१ एष स्वर इति । तस्य मल्लयान्तरत्वे हि तस्य ‘आनुपासश्च’ इत्यनेन
तकारात्तर उद्देशः स्यात् । आगमत्वे तु उटो मल्लयत्वेन च आनुदात्त इति
मकारात्तर उद्देश इति खरे भेदः ॥

(उद्द्योतः) नात्र लिङ्गवैशिष्ट्यस्याव्यभिचितत्वाद्वाह—
लिङ्गसहचरित इति ॥

(वार्तिकान्यासिद्धिसाधकभाष्यम्)

वहुकृतिपयवत्तनां लिङ्गविक्षिप्यादुत्पत्तिः सिद्धा ।
कथम् ?

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भव-
तीति ॥

(५७३८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पुंवद्भवनं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंवद्भाष्यं यत्कथ्यः । यहीनां पूर्णी
पहुतिथी ।

किमर्थम् ? न भस्यादे ऋद्धिते पुंवद्भवतीति
सिद्धम् ।

भस्येत्युच्यते, यजादौ च भं भवति । न आत्र
यजादि पद्यामः ।

किं कारणम् ? तिथुका व्ययहितत्वात् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) तिथुकेति । तिथुकि कृते तदन्तस्य भवत्वं, न
तु स्त्रीप्रख्यान्तस्येत्यर्थः ॥ उत्पत्तिस्संनियोगेनेति । यदैव
प्रकृतयः पूरणवियया प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं तदैवागम इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) यदैवेति । यथा 'तस्य पूरणे' इत्यनेन बाधयैक-
वान्यता—'पठमन्तापूरणे इत्यर्थे यन्मो ङद्, यमो तिथुक् च' इत्यर्थे
इति भावः ॥

(वार्तिकान्यासिद्धी सिद्धान्तभाष्यम्)

इदमिह संप्रधार्यम्—तिथुक् क्रियतां पुंवद्भाष्य
इति ।

किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वात्पुंवद्भाष्यः ।

नित्यस्तिथुक्, रुतेऽपि पुंवद्भाष्ये प्राप्नोति, अरु-
तेऽपि प्राप्नोति ।

तिथुगम्यनित्यः । अन्यस्य रुते पुंवद्भाष्ये प्राप्नोत्य-
न्यस्यारुते, शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो
भवति ।

अन्तरङ्गस्तर्हि तिथुक् ।

काऽन्तरङ्गता ?

उत्पत्तिस्संनियोगेन तिथुगुच्यते, उत्पत्ते प्रत्यये
प्रकृतिप्रत्ययावाधित्य पुंवद्भाष्यः ।

पुंवद्भावोऽप्यन्तरङ्गः ।

कथम् ?

उक्तमेतत् *सिद्धं प्रत्ययविधौ* इति ।

उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्पुंवद्भाष्यः, पुंवद्भाष्ये
रुते पुनः प्रसङ्गविगतात् तिथुक् सिद्धः । पहुतिथी ॥

(प्रदीपः) प्रकृतिप्रत्ययाविति । भस्येति वचना-
दुभयमाश्रीयते ॥ सिद्धश्चेति । तेन प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः पुंव-
द्भाव इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) तेनेति । 'भसंवाभिमेति तद्धिते निवक्षिते पुंवद्'
इति वार्तिकार्थ इति भावः ॥

(९१४ आगमविधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. २८)

२०७६ पट्ट्यादेश्वासंख्यादेः

॥ ५ । २ । ५८ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

असंख्यादेरिति किमर्थम् ?

इह आ भूत्—एकपट्टः, द्विपट्टः ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । इह प्रत्यासत्त्या 'पङ्क्ति—'आदि-
सूत्रनिपातिताः पद्यादयो गृह्यन्ते, न लोकप्रसिद्धा विप्रकृष्टाः ।
तथा चानर्थकः प्रतिषेधः इति मत्वा प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) ननु लौकिकपद्यादिग्रहणेन एकपट्टेऽपि तत्वा-
त्प्राप्त्या प्रमोऽनुपपन्नोऽत आह—इहेति ॥

(असङ्ख्यादिपदस्य वैयर्थ्यसंशोधकभाष्यम्)

असंख्यादेरिति शक्यमथक्तम् ।

कस्माच्च भवति—एकपट्टः, द्विपट्ट इति ?

पट्टिशब्दात्प्रत्ययो विधीयते, कः प्रसङ्गो यदैक-
पट्टिशब्दात्स्यात् । नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन ।
तदन्तविधिना प्राप्नोति ।

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रति-
षिध्यते ॥

(प्रदीपः) इतरो व्याप्तिन्यायाभ्यामौक्तिकमहणादतिप्रसङ्ग
इति मत्वाऽऽह—एकपट्ट इति ॥ प्रत्यासत्तिन्यायाभावेनाह—
पट्टिशब्दादिति । पट्टिशब्दस्योपलक्षणत्वात्प्रत्यासत्त्यादयोऽपि
गृह्यन्ते ॥ प्रत्यय इति । प्रत्ययभक्त्यासदवयववादागम
एव प्रत्ययशब्देनोक्तः ॥ तदन्तविधिनेति । शास्त्रीयानामपि
पद्यादीनां ग्रहणे तेः संख्याया विरोधेनासदन्तविधां सति
पद्यावन्तस्य संख्यावाचिनो ग्रहणप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) नन्वस्यागमविधिरात्र 'प्रत्ययो विधीयते' इत्युक्त-
म आह—प्रत्ययभक्त्यादिति । प्रत्ययविधिरप्यनेनेत्यनेन ॥

(असङ्ख्यादिपदस्य आपकारप्रसङ्गकभाष्यम्)

एवं तर्हि आपयत्याचार्यः—भवतीह तदन्तविधि-
रिति ।

किमेतस्य आपने प्रयोजनम् ?

एकविंशतितमः—एतत्सिद्धं भवति ॥

(प्रदीपः) भवतीहेति । इह प्रकरण इत्यर्थः । तत्र यदि
लौकिकप्रत्ययग्रहणं शाक्यते तदा 'एकात्रविंशति' शब्दात्तमद

न प्राप्नोतीति भाष्यकारेण शास्त्रीयग्रहणाभ्युपगमेन तदन्तविधि-
ज्ञापनमुक्तम् । एवं चैकाग्रविंशतितम इति भाष्यमिति लक्ष्यते ।
यत्र च ज्ञापकात्तदन्तविधिरात्र व्यपदेशिवद्भावात् केवलानामपि
ग्रहणं भवति । ज्ञापकेन सामान्येन 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन
तदन्तविधिर्नास्ति' 'व्यपदेशिवद्भावेऽप्रातिपदिकेन' इति परि-
भाषाद्वयस्यानुपस्थानज्ञापनात् । अथवा—सूत्रोपात्तानां केवलानां
प्रथमं ग्रहणं भवति । ततो ज्ञापकेन लक्षणेविशेषो वाक्यान्तर-
मनुमीयत इति तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति । तेन विंशतितम
इति भवति । एकपद्यादिभ्यो 'विंशत्यादिभ्यः—' इति विकल्पेन
तमम् भवति । केचित्तु—असंख्यादेरिति प्रातिमात्रापेक्षया
निषेधाश्रयणादसंख्यादेरिति योगविभागाद्वा विकल्पितस्यापि
तमदो निषेधमिच्छन्त एकपद्विंशतम इति न भवितव्यमित्याहुः ।
एतच्च भाष्यकारेणानुक्तादसम्बन्धम् । 'अनन्तरस्य विधिर्वा
भवति प्रतिपेक्षो वा' इत्येतच्च त्यागहेतुत्वाभावात् कथं लज्येत ॥

(उद्घोतः) तममण प्राप्नोतीति । सहस्रादिभ्यः प्राप्नोती-
त्यपि बोध्यम् ॥ ननु वैयर्थ्यं सति ज्ञापकं भवति न हि 'व्यपदेशि-
वद्भावनिषेधमवस्थाप्यसंख्यादेरित्यस्य वैयर्थ्यमप्य आह—अथ-
येति । वस्तुतस्तु सूत्रोपात्तान्तादिग्रन्थविषय एव स निषेध इति
नान तस्य प्राप्तिः । एष च 'त्रेन विधिः—' इत्यन—ग्रहीषे ॥
लक्षणविशेष इति । विधायाः विशेषभूत वाक्यान्तरमित्यर्थः ।
'लक्षणविशेषः' इति कचित्पाठः । 'विंशत्यादिभ्यस्तमम्' 'तदन्तेभ्यश्च'
इत्येवमिति भावः । 'त्यागे हेत्वभावात्' इति पाठः ॥

(११५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. २९)

१ २०७७ मतौ छः सूक्तसाम्नोः॥५१२५९॥

(छप्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रदीपः) मनुशब्देन साहचर्यान्मत्वर्थं उच्यते । तद्वि-
शेषणे सूक्तसाम्नी । प्रधानानुयायित्वाच्च गुणानां प्रथमा समर्थ-
विभक्तिः, अस्त्युपाधिकत्वं च प्रकृते गम्यते । अच्चावाकशब्दो-
ऽसिञ्चति—अच्चावाकीयं सूक्तमित्युदाहरणम् ॥

(उद्घोतः) अन्यशब्दस्यान्यशब्दे इत्यसम्भवादाह—मत्वर्थो
इति ॥ तद्विशेषणे इति । सूक्तनामरूपे सम्बन्धिनि प्रथममन्ताच्छ
भ्यर्षं इति ज्ञानम् ॥ नन्येवमपि समर्थमिमत्साम्नादिकं न लभ्येत्वेत्य
आह—प्रधानेति । प्रधानं प्रथमार्थः, गुणः समर्थविभक्त्यादेव ।
प्रधान उपस्थापिते तदुपगतमुपस्थाप्यत ध्वेति ज्ञानम् । यथा 'नाक्षणा
मोक्ष्यन्ताम्' इत्युक्तेऽनुक्ता अन्याचमनादय जाक्षिप्यन्त इति तात्पर्यम् ॥

(५७३९ एकदेशिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ छप्रकरणे अनेकपदादपि ॥ * ॥

(भाष्यम्) छप्रकरणेऽनेकपदादपीति वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्—अस्यवामीयम् । कयाद्युमीयम् ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति ?
अप्रातिपदिकत्वात् ॥ .

(प्रदीपः) अनेकपदादपीति—कर्मधारयो बहुव्री-
हिया । पदसमुदायादित्यर्थः । 'अस्य वामः' इत्यस्मिन्नस्तीति
पट्टीप्रथमयोरुपलम्भात्पदसमुदायात्मकत्वात्प्रातिपदिकत्वाभावा-
त्प्रत्ययो न प्राप्नोतीति वचनम् ॥

(उद्घोतः) एकपदमिन्द्रादपीत्यर्थे वर्णमात्रादपि प्रत्ययः
स्यादत आह—कर्मधारय इति । पराम्भुपगमेनेदम् । यं भवा-
ननेकपदरूपं समुदायं मन्यते तस्मादपीत्यर्थः ॥ पट्टीप्रथमयोरिति ।
'नस्य' इति वैधी, 'वामः' इति प्रथमा ॥

(५७३० सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ सिद्धं तु प्रातिपदिकविज्ञानात् ॥*॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

प्रातिपदिकविज्ञानात् ।

कथं प्रातिपदिकविज्ञानम् ?

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । 'अस्य वामस्य' इति वेदे
यत् पठ्यते तदेकदेशस्य 'अस्यवाम' शब्दस्य यदनुकरणमस्य-
वामशब्दोऽनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वाच्छब्दप्रातिपदिकसंज्ञात्मादेत-
त्प्रत्ययविधानमित्यर्थः ॥

(५७३१ सिद्धान्तोपपादकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति
वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीति ।
एवं योऽस्तावान्नाये अस्यवामशब्दः पठ्यते सोऽस्य
पदार्थः ॥

(प्रदीपः) स्वं रूपमिति । दृष्टान्तवेनास्योपन्यासः ।
यथा 'स्वं रूपम्' इति वचनात् 'अमर्दक' इत्यत्राभिज्ञशब्दस्य
रूपमभिज्ञशब्दस्य प्रत्यायकम्, एवमात्रायपठितस्यास्यवामशब्दस्य
छप्रत्ययप्रकृतिस्यवामशब्दः प्रत्यायक इत्यर्थवत्त्वात्पदसमुदाय-
रूपत्वाभावाच्च प्रातिपदिकमित्यर्थः । न त्वनुकरणविषये 'स्वं
रूपम्' इत्युपतिष्ठते । यथाशब्दविषयत्वादस्य, लौकिकत्वाच्चानु-
कार्यानुकरणमावस्य ॥ एवं योऽस्ताविति । एवंशब्दस्यथा-
शब्दस्यार्थः । यथाऽन शब्दे वचनात् स्वं रूपं शब्दस्य प्रत्या-
यकं तथाऽनुकार्यस्यानुकरणमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) पदसमुदायरूपत्वाभावाच्चेति । अनेन 'पद-
समुदायस्य चेत् समासस्यैव' इति नियमाप्रातिर्दिशना । पदयति-

१ 'लक्षणे विशेषः' इति क पाठः ॥

२ 'एतत्' इति च छ. पाठः ॥

३ पठ्यति । पूर्वपक्षमिन्द्रादेन पट्टीप्रथमयोरुपलम्भः । सिद्धान्तं तु

अस्य अनुकरणेन न तयोपरकमिति ज्ञाने स्फुटम् ॥

४ 'न त्वनुकार्यानुकरणविषये' इति च. छ. पाठः ॥

उद्द्योतरूपत्वाभावादिति तदर्थः । 'अस्य' इत्यस्यापि न पदत्वं, न तस्य 'स्य' शब्दस्य विभक्त्यर्थाप्रतिपादकत्वेनास्तुत्यादिति भावः । एवंशब्दस्य 'अनेन प्रकारेण' इति नार्थः, सूत्रस्याप्राप्त्याऽऽतङ्गत्वात्, किन्तुन्य इत्याह—तथाशब्दस्येति ॥ खं रूपं शब्दस्येति । 'शब्दः स्वरूपस्य' इति वस्तुनिरुक्तिः । वस्तुतो भाष्ये सूत्रकथनं तत्प्रत्यक्षानुपपत्तौ पक्षगम्य, अर्थं चाधुनोपस्थितशब्दस्यैव ग्रहणं भविष्यतीति व्यर्थं सूत्रमिति सैः । लोकेऽप्यर्थेभाष्ये एवानुकरणत्वमिति दिष्टम् ॥

(आज्ञायशब्दानां भान्यभाष्यावतरणभाष्यम्)

किं पुनरन्ये आज्ञायशब्दाः, अन्य इमे ।

ओमित्याह ।

कुत पतत् ?

(प्रदीपः) किं पुनरिति—अभिन्नरूपत्वादनुकार्यानुकरणयोरभेदं मन्यमानः दृच्छति ॥

(उद्द्योतः) नन्वर्थभेदाद्वैदविषयः प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह—अभिन्नरूपत्वादिति । एवं च भेदनियन्त्रणार्थं वरवास्तुपप्रतिरित्यर्थः ॥

(५०१२ आज्ञायशब्दानां भेदोपपादकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ आज्ञायशब्दानामान्यभाष्यं स्वर-
वर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आज्ञायशब्दानामान्यभाष्यम्—अन्य-
भाष्यः सिद्धः ।

कथम् ?

स्वरवर्णानुपूर्वदिशकालनियतत्वात् ।

स्वर-स्वरो नियत आज्ञाये—अस्यवामशब्दस्य ।

वर्णानुपूर्वी—वर्णानुपूर्वी स्वरव्याप्ताये नियता-
अस्यवामशब्दस्य ।

देशः—देशः स्वरव्याप्ताये नियतः, श्मशाने
नाप्येयम्, चतुष्पथे नाप्येयमिति ।

कालः—कालः स्वरव्याप्ताये नियतः, नामावा-
स्थायामधीयीत, न चतुर्दशमिति ॥

(प्रदीपः) आज्ञायशब्दानामिति । अन्यस्य शब्दो-
ऽन्यभाष्यः । अन्यभाष्य एवान्यभाष्यम् । माह्नादिषु प्रतिपद-
पाठात् सार्थं ध्यम् । अथवा अन्यो भावः—अन्यभावोऽन्य-
ग्रन्थे, तस्य भावः—आन्यभाष्यम् । अन्यग्रन्थमिल्यर्थः । यथ-
पुनरुपांशुं धरयोरर्थभेदान्वत्यभिधायताभाष्यत्वस्य दा-
तव्यं गणदिभेदोपन्यासः ॥

गर इति । अन्ते 'अहिदम्'—इत्यन्तोदात्तम् । वाम-
शब्दः 'अहिदम्'—इत्यन्तोदात्तः । अथवा 'अहिदम्'—
इत्यन्तोदात्तः । अथवा 'अहिदम्'—इत्यन्तोदात्तः । अनुकरणं तु अस-

वामशब्दः प्रातिपदिकस्वरूपान्तोदात्तः । 'प्रकृतिवदनुकरणम्'
इत्येतच्च विरोधादत्र खरं नाश्रीयते । अनुकरणे एकस्मिन्
पदे उदात्तद्वयविरोधात् ॥ वर्णानुपूर्वीति । अनुकारकरणं तु
व्युत्क्रमेणाप्युच्चार्यमाणं सादृश्यादनुकार्यस्य प्रत्यायकं भवति ॥
देश इति । अनुकरणस्य तु देशकालनियमाभावः ॥

(उद्द्योतः) अर्थभेदादिति । अनुकार्यस्य बाह्योऽर्थः,
अनुकरणस्य तु अनुकार्यशब्दरूपमेतत्त्वभेदः ॥

अख्येतीति । इत्येतेत्यर्थः । ननु लोकेऽपि स्वरस्य नियतत्वादे-
एव स्वरनियमकथनं भाष्यसमसङ्गमिति चेन्न । लोके प्रकृतेरपि
सत्त्वेन तदनियम इति भाष्याशयात् ॥ (भाष्ये) वर्णानुपूर्वी.....
नियतेति । कृतकस्यैव यद्वर्णः कृतिभिः कृतः सः कृतकस्वरमा-
सिष्यन्तं निवेत्यर्थः ॥ नियमाभाष इति । अनुकरणं नृपत्यतः
गृह्यस्य भाष्यविज्ञाताभाव इत्यपि नोध्यम् । अन्ययनकाकेऽप्यपरा-
णामपि अर्थान्नोधात् अध्येतृणां शब्दपरत्वममः । नाप्यनुकरणार्थं,
शब्दतात्पर्यकत्वस्याभावात् । स्वरवर्णानुपूर्वीभेदाभावाच्च तत्त्वमुक्त्या
तद्धर्माः सर्वेऽप्यधीयाः ॥

(५०१३ आज्ञाये भेदोपपादकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ पदैकदेशसुखलोपदर्शनाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदैकदेशः सुखलोपज्ञाये इदमप्ये-
अस्यवामीयम् ।

ननु चैव सुखलोपः स्यात् ।

सुखलोपदर्शनाच्च । सुखलोपः सुखवपि इदमप्ये-
अस्यवामीयमिति ।

(तैसादन्ये आज्ञायशब्दा अन्य इमे ।)

यदि तर्हि अन्य आज्ञायशब्दा अन्य इमे, मत्वर्थो ।

नोपपद्यते—अस्यवामशब्दोऽस्मिन्नस्तीति ।

न संशय संशितं व्यभिचरति ॥

(प्रदीपः) पदैकदेशेति । आज्ञाये 'अस्य वामस्य—' इति
प्रयुज्यते, तदेकदेशस्यास्यवामशब्दस्यानुकरणेनैकदेश एवास्य-
वामशब्दो इदमप्ये—अस्यवामीयशब्दे प्रतितिरित्यर्थः ॥ सु-
खलोपदर्शनाच्चेति । यदि पञ्चा छति छते रूपमेतद्व्यती-
त्युच्यते तदा पूर्वपदेऽपि दुष्टप्रसङ्गः । अनुकरणस्य तु विभक्त्यर्था-
प्रतिपादनात् शुभानामाद्यनुभावः ॥ मत्वर्थो नोपपद्यते
इति । अनुकरणेण शुभनाश्रोतद्रष्टा, न त्वनुकरणेनेति भाष्यः ॥
न संशयेति । अनुकरणं प्रत्यायकत्वात्संशयः । अनुकार्यं तु
प्रत्याप्यत्वात् संशयः । अन्विचारध्यापयप्रत्याप्यत्वात्संशयः,
तत्र यथा यथादयः शब्दाः आज्ञायदर्थं प्रत्याययन्तमेतन्मार्गेण
तद्विधिं मनुष्यमुपादयन्ति—मोनामिति । तथा अनुकरणशब्दाः
प्रत्यभाष्यमार्गः मोनार्थेनानुकरणं तद्विधिं उपपत्त्यमिति न कश्चि-
रोपः । अनुकरणशब्दस्यानुकार्यं स्वरादिपदवर्तते यदीति जाति-
शब्द इति सूत्रकारवार्तिकेऽस्मिन्निर्दिष्टम् ॥

(उद्घोतः) आश्राये पदैकदेशादर्शनादाह—आश्राये इति—भाष्ये आश्राये पठ्यमानस्य यः पदैकदेशः स छप्रत्ययप्रकृति-भूतेऽनुकरणे दृश्यत इत्यन्वयः ॥ ननुचरभागे मुक्लोपो दृश्यत एवेत्यत आह—यदीति ॥ नन्वनुकरणस्यापि कुतो न मुक्त्व, कुतो वा न हुगत आह—अनुकरणस्य त्विति ॥ भाष्ये उच्यते—न संज्ञेति । सहासहिनोरन्वयभिवारे यथा मत्वर्थोपपत्तिस्तथा दर्शयति—तत्र यथेति ॥ स्वजातिसमवेतमिति । अनुक्तिप्रमाण-मिष्टजातिसम्बन्धमनुकार्यमित्यर्थः ॥

(११६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३०)

२०७८ अध्यायानुवाकयोर्लुक्

॥ ५ । २ । ६० ॥

(लुगधिकरणम्)

(५६४४ विकल्पोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुक् ॥*॥

(भाष्यम्) अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुग्वक्तव्यः । स्तम्भः, स्तम्भीयः । गर्दभाण्डः, गर्दभाण्डीयः । अनुकः, अनुकीयः ॥

(प्रदीपः) अध्यायानुवाकाभ्यामिति । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । अध्यायानुवाकायां यच्छस्त्रस्य वा लुग्वक्तव्यः । तेन पक्षे भ्रवण भवति । लुग्विधानमेव ज्ञापकम्—अध्यायानुवा-कयोश्चो भवतीति । तत्र मत्तुप्प्रकरण एवासिन् सन्ने वर्तव्ये यदन छस्य लुग्विधानं तस्मात्पाक्षिको लुगनुमीयते इत्याहुः ॥

(उद्घोतः) नन्वेतौ प्रत्ययार्थे, न त्वाभ्याम्परः प्रत्यय इत्यत आह—तादर्थ्यं इति ॥ ननु पूर्वपक्षे 'यच्छस्त्राद्यो' इत्युक्त्या तयोश्च एव नास्ति, कस्य हुगत आह—लुग्विधानमेवेति ॥ मत्तुप्प्रकरण एवेति । तथा च 'मत्तुप्'प्रत्ययसैवानेन लुग्वि-शेषेण करण पाक्षिकत्वाभ्यं, तत्र न्यष्टे च प्रत्ययानुमान नेति भावः ॥

(११७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३१)

२०८३ धनहिरण्यात्कामे

॥ ५ । २ । ६५ ॥

(कन्प्रत्ययाधिकरणम्)

(५६४५ एकदेशुपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ धनहिरण्यात्कामाभिधाने ॥ * ॥

(भाष्यम्) धनहिरण्यात्कामाभिधान इति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) कामाभिधान इति । इच्छामानाभिधान इत्यर्थः ॥

(५६४६ अनिष्टोपपत्तिप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पष्ठयर्थे ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पष्ठयर्थे हि सति अनिष्टं प्राप्नोति । धने कामोऽस्येति । तच्चर्हि वक्तव्यम् ?

(प्रदीपः) पष्ठयर्थे हीति । यद्यप्यत्र पष्ठयर्थे न प्रकृत-स्वयापि कथयत इति काम इति कर्तृसाधनकामशब्दोपादाने धनस्य कामयिता देवदत्तादिर्धनकशब्देनाभिधीयत इति साम-र्थ्यात् पष्ठयर्थ एव प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ।

कस्मान्न भवति—धने कामोऽस्येति ।

अनभिधानात् ॥

(प्रदीपः) अनभिधानादिति । कामशब्देनेच्छामान-मभिधीयते, न तु कामयिता । ततश्च 'तत्र' इत्यधिकाराद्धन-हिरण्याभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यामिच्छामाने प्रत्ययो भवति—धनको देवदत्तस्येति, न तु तद्वतीति भावः ॥

(उद्घोतः) अनभिधानादित्यस्य—कामशब्देन केनन-भिधानादित्यर्थे इत्याह—कामशब्देनेति ॥

(११८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३२)

२०९० शीतोष्णाभ्यां कारिणि

॥ ५ । २ । ७२ ॥

(शीतोष्णशब्दयोर्मुखायांऽनिष्टोपपत्तिप्रदर्शकभाष्यम्)

किं यः शीतं करोति स शीतकः, यो धा उष्णं करोति स उष्णकः ?

किं चातः ?

तुषारे आदित्ये च प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) किं यः शीतमिति । शीतोष्णशब्दयो र्मुखा-विशेषो मुख्योऽर्थ इति तत्संप्रत्ययैनेव भाव्यमिति मत्पा प्रश्नः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि—उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । शीत-मिव शीतम् । उष्णमियोष्णम् । य आशु कर्तव्या-नर्थाधिरेण करोति स उच्यते—शीतक इति । यः पुनराशु कर्तव्यानर्थानाम्येव करोति स उच्यते—उष्णक इति ॥

(प्रदीपः) उत्तरपदलोप इति । नात्र समासावयव उत्तरपदमभिप्रेतं, समासत्वासम्भवात् । किं तर्हि ? उत्तरं यत्पदं—द्यौतक इवशब्दः, तस्यापि यतार्थत्वाद्भूतिविषयेऽप्रयोग इत्यर्थः । यथा—मन्दतायुक्तं शीतं, सति शीते कार्यकरणे पाट-नाभावात्तदमन्दकरणं शीतमित्युच्यते । एवमाशुकरणमुष्णम् । तत्र क्रियाविशेषणार्थं कर्मण्य्या प्रत्ययः—शीतं करी—शीतकः, अलस इत्यर्थः । उष्णं करी—उष्णकः, दक्षः । प्रयोगदर्शनाच्च गौणस्याप्यर्थस्यैव कचिद्भवति ॥

(उद्घोतः) समासाभावोत्तरपदासम्भवादाह—नात्रेति ॥ समासासम्भवादिति । 'इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च' इत्यस्य सम्भवादिभ्यनिदम् ॥ गतार्थत्वादिति । वृत्तौ शीतादिपदं तत्सह-शपरमिति भावः ॥ मन्दतायुक्तं—तत्समानाधिकरण । 'मन्दकरणं शीतम्' इत्यादिना मन्दार्थश्रीतादिपदं क्रियाविशेषणमिति सूचितं, तदाह—क्रियाविशेषणान्नामित्यादि ॥ गौणस्यापीति । 'अपि' पदार्थे ॥ इह—शक्ति । 'कचित्' इत्यस्य ग्रहणमिति शेषः । सप्तविशेष इत्यर्थः ॥

भेदमध्यारूढस्येदं निपातनं, स चोभयार्थ इति न कश्चिद्दोषा-
वसरः ॥ स्वार्थमिति । यदा कर्तरि कस्तदा कर्मणोऽन-
भिधानाद् द्वितीयायां प्राप्त्या 'यस्मादधिकम्' इति ज्ञापका-
त्पञ्चमी भवति । औपश्लेषिकाधिकरणविपक्षायां तु सप्तमी,
तथा 'तदसिञ्चधिकम्' इति विद्वंशः कृतः ॥

(उद्घोतः) अनङ्गीकृतेति । अनाश्रितार्थशब्दस्वरूपमात्रस्य
निपातनमित्यर्थः ॥

द्वितीयायामिति । 'अध्यारूढो द्रोणः खारीम्' इति न । भाष्ये-
ऽप्यध्यारूढपदबहुवचनप्रयोगे 'खारीम्' इति द्वितीयान्तपाठ इति भावः ।
कर्मणः शेषपरविषयत्वात् पठनपाठोऽपि कचिद् । वस्तुतोऽधिक-
शब्दार्थस्य क्रियात्वाभावात्तद्योगे द्वितीयाप्राप्तिश्चिन्त्यैव । अन्यथा
'देवदत्तेन शस्त्रोऽयः' इत्यादौ पट्टीवारणाय 'कर्तृकर्मणोः—' इति घञे
कृद्ग्रहणस्य आवश्यकता तत्पदसमाख्यविरोधापत्तिः । भाष्यं नूनय-
विषाध्यारूढशब्दाद्यैः स्वनिपातनमित्यर्थमात्रपरमिति स्पष्टमेव तदि-
दात् । किञ्च 'एहिंयस्यः' इति 'यद्विस्तृप्तम्' इति सूत्रे भाष्यम्,
न च सा क्रियाऽधिकशब्दजबोधे भासते, 'अस्य परिमाणोदस्य परि-
माणमधिकम्' इत्यादावप्रतीतेः । नाप्यन्या, तथा सति 'गत्वर्थ-
त्वात्कर्तृ कर्मणि च कः' इति भाष्यासङ्गतिः । आधिक्यगुणप्रभृति-
निमित्तकश्चायम् । पञ्चमी तु पट्टीमात्रिका ज्ञापकादेव स्वतन्त्रा ।
सप्तमी तु उपलिख्यपदार्थाहारेण औपश्लेषिकाधिकरण इत्यन्ये ॥ औप-
श्लेषिकेति । यतश्च 'तदसिन्' इति सूत्रे व्याख्यातम् । 'अपि' का
खारी द्रोणेन 'एत्यय' लुटीया प्रकृसादित्यात्, हेतोर्वा, 'कृता' इति पदा-
ध्याहारेण कर्तारि वा ॥

(९१९ निपातनसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३३)

२०९१ अधिकम् ॥ ५ । २ । ७३ ॥

(एकदेशिन आक्षेपभाष्यम्)

अधिकमिति किं निपात्यते ?

(प्रदीपः) किं निपात्यत इति । यद्यपिचन्द्राख-
साधनक्रियायचनात्, कृत्विपात्यते तदा कर्तृकर्मणोऽन्यतरस्य
साधनस्याभिधानेन भाव्यम् । तत्र कर्तृरज्ञोत्तरणे कर्मणोऽभिधानं
न प्राप्नोति, कर्माध्ययने कर्तुरभिधानस्याप्रसङ्ग इति मत्वा प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) ससाधनेति—सादित्यमार्थं निनक्षित, तेन
क्रियाविशिष्टसाधनवाचकादित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कथं प्रत्ययः । अध्या-
रूढम्—अधिकम्—इति ।

भवेत्सिद्धम्—अध्यारूढो द्रोणः स्वार्थम्, अधिको
द्रोणः स्वार्थमिति ।

इदं तु न सिध्यति—अध्यारूढा द्रोणेन खारी,
अधिका द्रोणेन खारीति । गत्यर्थानां हि कः कर्तरि
विधीयते ।

गत्यर्थानां चै कः कर्मण्यपि विधीयते ॥

(प्रदीपः) अध्यारूढस्येति । लौकिके प्रयोगे अधिक-
शब्देन विषयभेदेन कर्तृकर्मणोऽभिधानं दर्शनादनङ्गीकृतसाधन-

(९२० विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३४)

२०९३ पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ५ । २ । ७५ ॥

(एकदेशिभाष्यम्)

किं यः पार्श्वेनान्विच्छति तत्र पार्श्वकः ?

किं चातः ?

राजपुरुषे प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) राजपुरुष इति । स हि राजपार्श्वोभवे-
णार्थमिच्छतीति भावः ॥ क्रजुनेति । यथा पार्श्वं तिर्यगवस्था-
नादवृत्त, तथाऽन्योऽप्यवृत्तप्रायः पार्श्वमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये 'राजपुरुषे' इति पाठः । 'राजपुरुषे-
ति' इति पाठे 'अतिः' पदार्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । पार्श्वमिव
पार्श्वम् । यः क्रजुनोपायेनान्येष्टव्यानर्थानन्वृत्तनोपा-
येनान्विच्छति स उच्यते—पार्श्वक इति ॥

(१२१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ भा. ३५)

२०९४ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां

ठकूठजौ ॥ ५ । २ । ७६ ॥

(ठकूठजौधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं योऽयःशूलेनान्विच्छति स आयःशूलिकः ?

किं चातः ?

शिवभागवते प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) शिवभागवत इति । भगवान् भक्तिरस भागवतः । शिवस्य भागवत इति प्रदीप्तमासः । अवयवसंस्पर्श-द्वारेण समुदायविशेषोपपाच्छिवो भगवान्भक्तिरस्य स प्रतीयते ॥

(उद्घोषः) शिवभागवते एतद्भाष्यप्रामाण्यादेव गमकत्वा-दितिः, अन्यथा भगवत्पदार्थस्य शिवरूपविशेष्यत्वापेक्षत्वेनासा-न्याहृतिर्न स्यात् । ननु शिवस्य भगवता सामर्थ्येऽपि भागवतेनासा-मर्थ्यस्पर्श समासोऽत आह—अवयववेति ॥ भक्तिः—सेव्यः । कर्मणि क्तिन् ॥ शिवभागवत्प्राः—कापालिकाः । ते हि शूल-हताः प्रायेण मित्रा चरन्ति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । अयः शूल-मिव-अयःशूलं । यो मृदुनोपायेनान्वेष्टव्यान्तर्या-मसेनान्विच्छति स उच्यते-आयःशूलिकः ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि । यथा-अयःशूलं तीक्ष्णम्, एव अन्योऽपि तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलमुपचारादुच्यते ॥

(उद्घोषः) तीक्ष्ण उपाय इति । भाष्ये रमसपदेनाप्ययमेव ॥

(१२२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ भा. ३६)

२०९५ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा

॥ ५ । २ । ७७ ॥

(कनोऽधिकरणम्)

(प्रदीपः) तावतिथमिति—पूरणप्रत्ययान्तनिर्देशः । ग्रह-वेऽनेनेति ग्रहणम् । तत्रायमर्थः—पूरणप्रत्ययान्ताद् ग्रहणी-पापिकाएव स्याथे कर्त्तुं भवति, तस्य च कनो वा लुग् भवति—पूरणं ग्रहणं पणमकमिति । एतत्सुत्रार्थाधारेण वार्तिकारम्भः ॥

(उद्घोषः) तावतिथमेव सूत्रे निर्देशः 'वदकः' इत्युदाहरणं दण्डन आह—पूरणेति ॥ अनेनेति । अत्र न च सूत्रे साम-नाधिकरण्येन निर्देशः ॥

(५०१७ लुग्ग्रहणाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वावचना-नर्थक्यं विभाषाप्रकरणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वावचनम-नर्थकम् ।

किं कारणम् ?

विभाषाप्रकरणात् । प्रकृता महाविभाषा, तथै-तत्सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) तावतिथमिति । महाविभाषाऽधिका-रादिकल्पेन प्रत्ययोपादनामूपद्रव्यस्य सिद्धवादित्यर्थः । यदा तु पूरणप्रत्ययस्य वा लुग्निधीयते—पदकं ग्रहणं, पदमकं ग्रहण-मिति, तदा लुग्वाग्रहणं च कर्तव्यमेव । अन्यथा रूपद्वयं कथं सिद्धयेत् ?

(उद्घोषः) यदा विवति । अत्र एव 'पठेन गृह्णाति पदकः' इति भाष्यं सङ्गच्छते । एवमेव वार्तिकं प्रौढवेति भावः । 'पदकम्' इत्यत्र च ग्रहणकरण पदम रूपमित्यर्थः ॥

(५०१८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तावतिथेन गृह्णातीति लुक् च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तावतिथेन गृह्णातीत्युपसंख्यानं क-र्तव्यं लुक् च यत्कथ्यः । पठेन गृह्णाति पदकः ॥

(प्रदीपः) तावतिथेनेति । सार्थं प्रत्ययो विधीयमानो प्रदीपः न प्राप्नोतीति वचनम् । लुक्च पूरणप्रत्ययस्यैव, न तु कनः ॥

(१२३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ भा. ३७)

२०९७ शृङ्खलमस्य बन्धनं करमे

॥ ५ । २ । ७९ ॥

(५०१९ निर्देशोपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शृङ्खलमस्य बन्धनं करम

इत्यनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'शृङ्खलमस्य बन्धनं करमे' इत्य-निर्देशः । अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । न हि तस्य शृङ्खलं बन्धनम्, शृङ्खलवत्पाऽती रज्जा यत्पते ॥

(प्रदीपः) शृङ्खलमिति । बन्धये—असतः प्रीकृत्येऽने-नेति—बन्धनमुच्यते । रज्जोधासतः प्रीकरणे कर्णः, न तु शृङ्खलमेति भावः । काष्ठमयं पातकं पादे यद् व्यतिपन्नये तद् शृङ्खलमुच्यते । शास्त्र उच्यते—करमः ॥

(उद्घोषः) ननु संयोगविशेषरूपस्य बन्धनस्य शृङ्खलनि-करणवैलक्षण्य आह—असतः प्रीकृत्य इति ॥ इतिग्रहणये-रज्जादिना बन्धये इत्यर्थः । 'शृङ्खलम्' एव वदितव्यम् ॥

(५७५० समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु तद्वन्निर्देशाल्लुक्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

तद्वन्निर्देशः कर्तव्यः, लुक्य च वक्तव्यः—शृङ्खल-
बन्धनमिति ।

स तर्हि तद्वन्निर्देशः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः ।

इह यन्मान्तरेण यत्प्रवृत्तिर्भवति तत्तस्य निमि-
त्तत्वाय कल्पते । न चान्तरेण शृङ्खलं बन्धनं प्रवर्तते ।

अथवा साहचर्याच्छब्दं भविष्यति—शृङ्खल-
साहचरितं बन्धनं शृङ्खलं बन्धनमिति ॥

(प्रदीपः) इहेति । यद्यपि रज्जोः करणत्वं तथापि शृङ्ख-
लस्य करणत्वमस्येव, तदन्तरेण बन्धनस्याभावात् । अथ-
वेति । रज्जुः शृङ्खलशब्देन तत्साहचर्यादुच्यत इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—यं नान्तरेणेति । यं विना यस्य
प्रवृत्तिरस्यैः ॥

(९२४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ३८)

२१०० तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम्

॥ ५ । २ । ८२ ॥

(५७५१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्राये संज्ञायां घटकेभ्य इनिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राये संज्ञायां घटकेभ्य इनिर्वैकव्यः ।
घटकिनी पौर्णमासी ॥

(प्रदीपः) घटकेभ्य इनिरिति । कनि प्राप्ते वचनम् ।
मत्स्यव्यतिस्तिनः 'सप्तम्या च न तौ स्मृतौ' इति नास्ति ॥

(९२५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३९)

२१०२ श्रोत्रियच्छन्दोऽधीते

॥ ५ । २ । ८४ ॥

(घप्रत्ययनिपातनाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किं निपात्यते ?

(५७५२ सूत्रार्थोपेक्षकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ श्रोत्रियच्छन्दोऽधीत इति

वाक्यार्थे पदवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दोऽधीत इत्यस्य वाक्यव्याये
'श्रोत्रियश्च' इत्येतत्पदं निपात्यते ॥

(प्रदीपः) वाक्यार्थ इति । वाक्यार्थस्य सम्बन्ध-
रूपस्य किरारूपस्य चाऽऽसत्त्वभूतत्वात् श्रोत्रियशब्दस्य च सत्त्व-
भूतार्थभिधायित्वात् वाक्यार्थग्रहणेन तदाधयः 'छन्दोऽध्यायी'
उपचारादमिहितः । तत्राविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रिय-
शब्दो निपात्यते । नकारः स्वरार्थः । सेनापुत्रात्तत्वं नित्यकरण-
सामर्थ्यात् व्यपवर्गभावेऽपि भवति ॥

(उद्द्योतः) ननु वाक्यार्थे वृत्तावसत्त्वभूतार्थत्वात् व्यपव-
यधिरत आह—वाक्यार्थेति ॥ ननु तैत्थन्यस्य न वाक्यार्थत्वं,
'वाक्यार्थे' इत्यस्य 'तज्जन्यवृत्तिशेषे' इत्यर्थादत आह—किरा-
रूपस्य चेति ॥ व्यपवर्गभावेऽपीति । 'निति' परे इत्यर्थः । इल-
मिमानः । अस्तत्सु 'निवन्ते परे' इत्यर्थादपदेशिवद्भावेनेदं सिद्धम् ॥

(५७५३ प्रकारान्तरवर्णनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ छन्दसो वा ओन्नभावः, तदधीत,
इति चञ्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दसो वा ओन्नभावो निपात्यते,
'तदधीते' इत्यस्मिन्नर्थे चञ्च प्रत्ययः । छन्दोऽधीते—
श्रोत्रियः ॥

(प्रदीपः) छन्दसो वेति । तस्मिन् पक्षे 'घना' अणो बाध-
प्रसङ्गात् छान्दसशब्दो न लिप्यतीति 'तावतिपं ग्रहणम्—'
इत्यतो वाग्रहणमनुपूर्वम् । अथ वा विशेषतः—छन्दोऽध्यायिनि
तदर्थोपज्ञायिनि श्रोत्रियशब्दस्य निपातनादध्वेतुमाने छान्दस-
शब्दस्य नास्ति बाधः ॥

(उद्द्योतः) विज्ञेये छन्दोऽध्यायिनीति । छन्दोऽध्या-
यिनि-तदर्थोपज्ञायिनीरूपविशेषवतीत्यर्थः । 'विशेषतः' इति पाठे
'निपातनाद' इत्यनेनान्वयः । विशेषमेव दर्शयति—छन्दोऽध्या-
यिनीत्यादिना ॥

वाक्यार्थ इति भावः । ननु इति पाठस्य नैवं सामख्येन संगच्छते ॥

३ चिति परे इति । विनोदार्थेनित्यम् ॥ (१११९००) इति सूत्रे निति परे
इत्यर्थे करणभिमान इति भावः । 'मीढीष्टद्वयमदजन' इति सूत्रे पूर्व-
प्रद्वयत्वीत्यर्थः अन्वयस्यदन्वयस्य इति क्षणनास्ति परे इत्येवमर्थो न
भवति ।

४ विशेषत इति । उद्योतवर्णनात् 'विज्ञेये छन्दो' इति पाठोऽनुग-
मते । अस्तदुपलब्धवृत्तकेन विशेषतः इत्यस्यैव दर्शनात्तथा स्थापितः ॥

१ 'किरा' रूपस्य वाऽऽसत्त्व' इति घ. च. पाठः ॥

२ 'भूता' र्थकत्वात्' इति घ. च. छ. पाठः ॥

३ ननु उपक्रमधरेति । 'उपक्रमधरस्य वाक्यार्थत्वं' इति ननु इति-
पाठोऽपि घ. ग. ॥ पुत्रेण उपक्रमेण, तथापि प्रामाणिके अङ्गुलिद्वयेति घ. पुत्रेण
ननु इति पाठदर्शनात्तोऽनुपात्तः । छन्दसस्य वाक्यार्थत्वं, वाङ्मयस्य हेतु-
वैध—वाक्यार्थ इत्यादि । भाष्यस्य 'वाक्यार्थे' इति पदस्य 'वाक्यवचन-व्यपेक्ष-
विशेषे' इत्यर्थेऽङ्गनात् वाक्यार्थः सम्बन्धः किन्तु वाक्यवचनस्य व्यवविशेष्य एव

(९२६ विधिवृत्तम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३०)

२१०३ आह्वमनेन मुक्तमिनिठनौ

॥ ५ । २ । ८५ ॥

(इनिठनोरधिकरणम्)

(५७५४ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इनिठनोः समानकालग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इनिठनोः समानकालग्रहणं कर्तव्यम् । अथ भुक्ते श्वः आह्विक इति मा भूत् ॥

(प्रदीपः) समानकालग्रहणमिति । मुजिना समाने काले प्रत्ययप्रयोगो यथा स्यात् । यस्मिन् काले मुजिक्रियाऽऽहितवृत्तिलक्षणविशेषानुवृत्तिसंस्मिन्नेव आदिधादिकशब्दयोश्चरणम्, न तु कालान्तरे । स च समानः कालो लोकप्रविश्यामुसारिणाद्यतन एव ब्रह्मन् । तेन यदा द्वितीयेऽहनि कस्यचिद्वज्रमपरिणतं तदा प्रत्ययभावाः ॥

(उद्घोतः) द्वयोः प्रत्यययोः समानकालवाससम्भवाद्—मुजिनेति । नन्वेवं भोजनोत्तर तदिनेऽपि प्रयोगो न स्यादित्यत आह—यस्मिन्निति । 'लोकप्रसिध्यनुसारेण' इति पाठः ॥

(५७५५ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

अनभिधानादिति ॥

(९२७ विधिवृत्तम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३१)

२१०९ साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्

॥ ५ । २ । ९१ ॥

(सूत्रार्थनिश्चायकभाष्यम्)

संज्ञायामिति किमर्थम् ?

त्रिभिः साक्षाद् द्रष्टव्यं भवति—यश्च ददाति, यस्मै च दीयते, यश्चोपद्रष्टा, तत्र सर्वत्र प्रत्ययः प्राप्नोति । संज्ञाग्रहणसामर्थ्याद्विनिकान्तेवासिनोर्न भवति ॥

(प्रदीपः) संज्ञायत इति संज्ञा—इति—अयं एवंव्यपदिश्यमानोऽभिधीयते । अथ वा संज्ञायतेऽनयेति—संज्ञा । निपातनात् स्युडभावः । ततः शब्द एव संज्ञाशब्देनोच्यते । संज्ञार्था विद्ये कार्यं भवतीत्यर्थः । लक्ष्यानुसारिप्रतिपन्नपेक्षया प्रश्नः—संज्ञाग्रहणं किमर्थमिति ॥ लक्ष्यानुसारिप्रतिपन्नपेक्षया सूत्रम्—त्रिभिरिति ॥ अन्तेवासिसंज्ञेन शिष्यसाधर्म्यरूपारतृयादधर्मेण उच्यते ॥

(उद्घोतः) एवंव्यपदिश्यमान इति । 'संज्ञायते' इत्यर्थः कर्तृसाधन्येन साक्षाद् दृष्टत्वेन व्यवहियमाणोऽर्थोऽभिधीयत इत्यर्थः । एवंव्यवहियमाणोऽर्थे इतिप्रत्यय इत्यर्थः ॥ अनयेति । शब्दव्यचयेत्यर्थः । तदाह—शब्द एवेति ॥ संज्ञार्था विषये इति । तदर्थप्रतिपादकशब्दविषये इत्यर्थः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्मननागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-
द्घोते पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥

(९२८ निपातनसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३२)

२११० क्षेत्रियचपरक्षेत्रे चिकित्स्यः

॥ ५ । २ । ९२ ॥

(निपातनाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किं निपात्यते ?

(५७५६ सूत्रार्थज्ञापकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ क्षेत्रियः ओत्रियवत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्षेत्रियः ओत्रियवन्निर्यात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्य वाक्यस्यार्थे 'क्षेत्रियश्च' इत्येतत्पदं निपात्यते ॥

(प्रदीपः) परक्षेत्रे—जन्मान्तरशरीरे चिकित्स्यो व्याधिरसाध्यत्वात् क्षेत्रियः । तथा परक्षेत्रे—पान्यायै क्षेत्रे यानि तुणानि जातानि विनाश्यानि तानि क्षेत्रियाणि । तथा परदारं निग्राहः—क्षेत्रियः । तथा परशरीरेषु सक्रम्य यद्विषं चिकित्स्यते तत्—क्षेत्रियम् ॥

इत्युपाध्यायजैष्णवपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चम-
साध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(५७५७ प्रकारान्तरेण सूत्रार्थज्ञापकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य
इति परलोपो घञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे परलोपो निपात्यते घञ् प्रत्ययः । परक्षेत्रे चिकित्स्यः—क्षेत्रियः ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महामाष्ये पञ्चमसाध्यायस्य द्वितीये
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(९२९ विधिमुद्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ४३)

२११२ तदस्यास्यस्मिन्निति मनुष्य

॥ ५ । २ । ९४ ॥

(मनुष्यस्ययाधिकरणम्)

(पदद्वयभाष्यम्)

किमर्थमिमावर्थावुभौ निर्दिश्येते-अस्य अस्मिन्निति, न यद्यस्य भवति तस्मिन्नपि तद् भवति, यच्च यस्मिन् भवति तत्तस्यापि भवति ?

नैतयोरावश्यकः समावेशः । भवन्ति हि देवदत्तस्य गावाः, न च तास्तस्मिन्नाधृता भवन्ति । भवन्ति च पर्वते वृक्षा न च ते तस्य भवन्ति । तस्मात् 'अस्यास्मिन्' ग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) 'शाखायान् वृक्षः' इत्यादौ वृक्षादेराधारभावी-ऽप्यस्ति, तत्पूर्वकं संभन्धित्वं च-इत्यन्यतरोपादानेनेष्टविषये विद्धि मत्वा वृच्छति-किमर्थमिति । कस्मा इदं-किमर्थम् । बोधोऽस्येति या-किमर्थम् । एतच्च निर्देशक्रियाविशेषणं । न तु निर्दिश्यमानविशेषणमिति ननुसकैकवचननिर्देशः ॥ न यद्यस्येति । नैशब्दः काका प्रयुक्तः 'भवत्येव' इति विधिगमयति ॥

नैतयोरावश्यक इति । अवश्यं भाव आवश्यकः । मनोहादराकृतिगणत्वात् 'ओरावश्यक' इति निपातनाद्वा दुष्प्रत्ययः । 'अव्ययाना भगवते' इति टिलोपः । आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यावश्यकः, अर्थादेराकृतिगणत्वाच्चप्रत्ययः । इह यदा संभन्धः सर्वकारपूर्वः, नाधारपूर्वक एव; यथा 'देवदत्तस्य गावः' इति क्रयप्रतिग्रहादिक्रियाविषये कर्तृत्वपूर्वकः स्वस्वामिसम्बन्धः, तदा सतन्मुपादाने फरान्तरपूर्वसंबन्धग्रहणादस्येति पञ्चमोऽनुपपादनीयः । तथा पञ्चममात्रनिर्देशे यत्राधिकरणं शेषसम्बन्धनिमित्तसम्बन्धित्वेनाविवक्षितम्-वृक्षा अस्मिन् पर्वते सन्तीति' तत्र प्रत्ययो न स्यात् । न त्रयक्रियाकारकपूर्वः शेषसंबन्धो दृश्यते । वृक्षः पर्वतस्यानारम्भात् नाव्यवसायविभाजः, आनन्तर्यादिसंबन्धसम्बन्धेति तत्र भावप्राप्तयेनैव भाव्यम्, तस्मादुभयोपादानम् । ननु किमुच्यते-न च तास्तस्मिन्नाधृता भवन्तीति ? यावता 'यस्य चेश्वरवचनम्' इत्येतत्प्रत्ययान्वयनायाधिग्रहद्वारेण पञ्चाला इति सप्तमीसिद्धयर्थमाप्यकारणमिहितम्-परिग्रहीतृत्वं परिग्रहीतृणीयम्' इत्यादि ।

तथा च देवदत्ते गाव इत्यपि भवितव्यम् । कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यन्यायस्यानाश्रयणाद् गौणस्याधारस्माधिकरणसंज्ञया भाव्यम् । यथा 'गङ्गायां घोषः' कृपे गर्गकुलम्' इति । ततश्च सतन्मुपादानेऽपि 'गोमान् देवदत्तः' इति सिध्यत्येव । नैतदस्ति । सप्तमीमात्रनिर्देशे मुख्य एवाधिकरणे मत्वर्थीयाः स्युः- 'वृक्षवान् पर्वतः' इत्यादौ, न तु गौणे- 'गोमान् देवदत्तः' इत्यादौ । कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यन्यायानाश्रयणम् । अयं तु प्रत्ययविधिरिति स्यात् न्यायाश्रयणमिति पट्टीनिर्देशोऽपि कृतः ॥

(उद्घोतः) नन्वाधारस्वसम्बन्धित्वयोर्भेदात्प्रश्नानुपपत्तेराह-साक्षात्कामिति । 'वृक्षे शाखा' 'वृक्षस्य शाखा' इत्युभयदर्शनादिति भावः ॥ तत्पूर्वकं सम्बन्धित्वं चेति । सम्बन्धित्वं-सम्बन्धः, नैवयवविषयिभावरूपमिति भावः । नोपेतिपयपर्वभेदसत्त्वेन 'मत्वा' इत्युक्तम् ॥ द्वयोरेवोपनिषेधस्यानुपसकैकवचननिर्देशानुपपत्तेराह-एतच्चेति ॥ नञो निषेधाभवेऽसङ्गतेराह-नशब्द इति ॥ भवत्येवेति । तस्मिन्नपि तद्वत्त्वैवेत्यर्थः ॥

भावप्रत्ययान्तस्य ननुसकैकदर्शनादव्ययान्तसम्बन्धाह-अवश्यमभाव इत्यादि । अवश्यं यन्नवति तस्य भावस्तद्विपक्षशब्दः, स चावश्यकश्च पञ्च, सोऽर्थेद्वारा यत्रास्तीत्यावश्यकः । एवं च, 'आवश्यक' इत्यस्य-अवश्य समावेश इत्यर्थः ॥ इष्टशास्त्रयोस्तस्मावेशदर्शनादाह-इहेत्यादि ॥ यद्येति-यत इत्यर्थः ॥ तदेति च-तत इत्यर्थः ॥ कर्तृत्वपूर्वक इति । यमैवस्याऽनुपपत्त्यणम् ॥ सम्बन्धनिमित्तेति । सम्बन्धनिमित्ते-सम्बन्धनिरूपके सम्बन्धित्वेनाविवक्षितम्, किन्त्वधिकरणत्वेन विवक्षितमित्यर्थः ॥

तत्त्वेनाऽविवक्षा च सम्बन्धासम्भवादेवेत्याह-न ह्येति । कारकाया शेषत्वविवक्षा हि तत्पूर्वकसम्बन्धसत्त्वे, न च प्रकृते कश्चित्ताहः सम्बन्धोऽस्तीति भावः ॥ तदेवोपादायति-वृक्षैरिति ॥ आनन्तर्योदिसम्बन्धेति । अनन्तरादिसमभिव्याहारविना तेषां पञ्चापचरत्वाभावः, तत्समभिव्याहारे तु सापेक्षताग्रन्थार्थो गेति भावः ॥ कारकप्रकरणे इति । 'साधकतमम्' इति सप्तम्यहणोदिति भावः ॥ अयम्व्यति । न चेह गौणग्रहणे वापकमस्तीति भावः । अन्ये तु-एवं हि 'योपपत्ति गङ्गा' 'काकवद्गङ्गा' इत्यापनापत्तिः, स्यापयनापत्येव मुख्यविधिरण्यमिति 'स्वतेतेन' 'साधकतमम्' इत्यादौ माथे रपठ्युक्तेः । तस्मादभिग्रहद्वारे पञ्चाला इत्यादौ 'आधृताः' इत्यव्याहारेण वीकमाधारत्वम्, तच्च यत्र तथा नुदिरस्ति तत्राऽस्तु, सा चापिउच्येत्येव पञ्च, नान्यत्रेति भाष्यशयः ॥ आथे-अवन्ति च पर्वते इति । न च तेऽपि तस्य

१ 'तस्मात्' 'अस्यास्मिन्' ग्रहणम्' इत्यस्य च क मुद्रके न पाठाः ।

२ निर्दिष्टपञ्चादिविशेषणमिति । निर्दिष्टपञ्चादौ चो अर्थो तयो 'विषय' इत्येतत् विशेषणम् । तयोर्विशेषणत्वे हि विषयवृत्तिनिर्देशमाप्यते । इत्यु 'विषयविशेषणतोदीन निर्देश उच्यते इति भाष्यः ।

३ 'न यद्यस्य' इति भाष्ये नञो निषेधाभेदात् 'किमर्थम्' इति प्रश्नोऽनुपपत्तिः, अत्र अह-न शब्दः कावेति ।

४ साधकविषयस्य ननुसकनिर्देशस्य विशेषणानुपपत्तिर्विषयमाह-अवयवभा-

वयविभावरूपमिति । शाखायान् वृक्ष इत्यादौ ।

५ योपेतिपयपर्वभेदसत्त्वेनेति । यथा गङ्गा अस्य, यथा गङ्गा अस्मिन्नित्युपपत्त्यर्थं विशेष्यत्वं गृह्यतेव मतीः । 'इतिविषये विद्धि मत्वा' इति प्रदीपे अस्याप्योऽनुपपत्त्यस्युपादायति-योपेतिव्यति । गङ्गा अस्य, अस्ति अस्मिन्नित्यत्र अस्मिन्नित्यस्य अस्मिन्नित्यवयवविषययोर्वर्गभेदस्य सत्त्वात् 'मत्वा' इत्युक्तमिति भाष्यम् ॥

संयोगवन्तो भवन्तीति वाच्यं, संयोगसम्बन्धेन सम्बन्धिनि मनुषः पञ्चाध्यायनीकारात् । न हि कश्चित्संयुक्तोर्ध्वदयोः 'घटवान् घट' इति 'घटस्य घटः' इति वा भवति । संयोगविशेष एव च भवति, तत्र च आपाराधेयमात्र एव इत्याहुः ॥

(अस्तिग्रहणाक्षेपभाष्यम्)

अथास्तिग्रहणं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) अथास्तिग्रहणमिति । संभवे व्यभिचारे च विशेषणविशेष्यभावो भवति, यथा नीलोत्पलमिति । सत्तां तु पदार्थो न व्यभिचरति, तामन्तरेण पदोच्चारणसंभवात् तस्या एव सर्वशब्दप्रवृत्तौ कारणत्वादिति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) 'अस्ति' इति प्रकृत्यर्थविशेषणम्, तत्र प्रश्नाद्यन्माह—सम्भवे इति ॥ तामन्तरेण—उक्तौ पदार्थसत्तामन्तरेणार्थ-शेषात् पदोच्चारणासम्भवादित्यर्थः ॥ तस्या एव—हुदिसत्ताया एव ॥ प्रवृत्तौ—प्रयोगे ॥

(अस्तिग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

सत्तायामर्थं प्रत्ययो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) सत्तायामर्थं प्रत्ययो यथा स्यादिति । सत्तायां वर्तमानासत्तोपाधिकार्थोपाधिमिनः प्रत्ययो यथा स्यादित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'न सत्ता प्रकृत्यर्थः' इति 'सत्ताया वर्तमाना' इत्यसङ्गतमतस्तदर्थमाह—सत्तोपाधिकेति । उक्तौ प्रकृत्यस्तद-शान्तभावेन हृत्तिरिति भावः ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । न सत्तां पदार्थो व्यभि-चरति ॥

(प्रदीपः) न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति । यावत् पुञ्जा पदार्थो न विपरीकृतत्वावत्तदस्य प्रयोगाभावः । तस्मा-हुदिसत्तासमाविष्टोऽर्थो विधिनियेधजननादिभिः सम्बध्यते—वृक्षो-स्ति वृक्षो नास्ति वृक्षो जायत इति । अत्यन्तासतोऽपि बहिः शब्दाविषाणादीनर्थान् पुञ्जा विपरीकृत्य शब्दाविषाणादिप्रयोगं, तस्माद्बुद्ध्याष्टोपचरिता सत्ता शब्दप्रयोगाश्रयत्वादेव्यभिचारे-त्यर्थः । सेव तु हुदिसत्ता प्रयोक्तृप्रतिपत्तुषा बहिरूपतयाऽवभा-सते । यदि तु वृक्षादीना वाद्यमत्तासमाविष्टं वस्तु वाच्यं स्यात्तदा 'वृक्षः' इत्यतः सत्ताऽयममादृश्वीलस्य गतावत्त्वात् प्रयोगो न स्यात् । नास्तीत्यस्य च सत्ताविरोधात्प्रयोगाप्रशङ्गः । 'अङ्कुरो जायते' इति च प्रयोगो न स्यात्, सतो जन्मविरोधात् । उपचारसत्ताया त्वेते दोषा नावतरन्ति, हुदिसत्तासमाविष्टस्य बहिःसत्त्वासत्त्वजननप्रतिपादनाभावात् नास्ति जायत इति प्रयोगयोगात् । अन्ये तु वर्णवन्ति—यत्र विषयपदं न श्रूयते तत्रास्तिभङ्गतीतः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यत इत्येतदाश्रयणे 'न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति' इत्युच्यम् । तेषां 'सम्प्रति सत्तायां यथा स्यात्' इति परिहारप्रयोगो नोपपन्नः ।

'राजपुरुषः' इत्यादौ च सम्बन्धप्रतिपादनेऽस्तेराक्षेपाभावादेनै-कान्तिकमेतत् ॥

(उद्द्योतः) ननु वर्तमानार्थश्चननप्रकृतिकमत्तापदार्थो न भूतभविष्यतोरेति कथं पदार्थस्थां न व्यभिचरतीत्यत आह—याव-दिति ॥ सम्बध्यत इति । 'बहिःसत्त्वासत्त्वादिप्रतिपादनाय' इति शेषः ॥

नन्वसत्तासत् शब्दाविषाणादिः सत्तां व्यभिचरतीत्यत आह—अत्यन्तेति ॥ उपचरितेति । बाह्यमत्ताया एव मुख्यत्वादियं मौनी-त्यर्थः, तथैव सर्वव्यवहारात् ॥ शब्दप्रयोगाश्रयत्वात्—तत्प्रयोग-निमित्तत्वात् ॥ ननु तस्या न शब्दजबोधविषयत्व, तद्विशिष्टस्य नयनाश्रयसम्भवादत् आह—सैष त्विति । बहिःसत्तासत्तरे ह्य-तत्तमानाधिकरणतया, अस्त्ये तु केवलायास्तस्या एव बहिरूपत्वात् न मानम्, अत एव घटशब्दादिषु शेष्टाद्वयमानयेत्युक्ते आत्मने प्रवर्तते, पश्चात्तदभावनिर्णये बहुमानस्य भ्रमत्वं कल्पयतीति भावः । अन्तःकरणस्य रागादिदोषवञ्चेन तस्या एव तत्त्वेन मानमिति ताप-यम् ॥ बाह्यसत्ताया एव प्रयोगनियामकत्वे दोषमाह—यदि त्विति ॥ सतो जन्मविरोधादिति । 'सम्भवेण स्थितत्वेन शब्दरूपावृत्ति-जन्म' इति मतेऽपि अङ्कुराद्योपात्तशब्दरूपावृत्तिरसत्ता एव जन्मेति भावः ॥ उपचारसत्तायां त्विति । उपचारसत्तायाः शब्दप्रयोगनिमित्तत्वाश्रये त्वित्यर्थः । नन्वेवं हुदिसत्तायाः सर्वत्र भावे 'अस्ति' इत्यादिप्रयोगो न स्यादत आह—बुद्धीति । तया च बाह्यसत्ताऽभावस्य जननस्य चाविरोधादिति भावः ॥ नोपपन्न इति । अस्तिना सम्प्रति सत्ताया एव प्रतीतिरिति भावः ॥ दोषान्-तरमप्याह—राजपुरुष इत्यादौ चेति ॥ आक्षेपाभावादिति । 'राजपदार्थ' इति शेषः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—सम्प्रति सत्तायां यथा स्यात्, भूतभविष्यत्सत्तायां मा भूत् । 'गावोऽस्या-सन्' 'गावोऽस्य भवितारः' इति ॥

(प्रदीपः) सम्प्रति सत्तायामिति । वर्तमानसत्तायां बाह्यायां सत्तायामित्यर्थः ॥ भूतभविष्यत्सत्तायामिति । भूतभविष्यतोर्थां सत्ता अतीतानागतवस्तुपरामर्शिवुद्धितत्वा-त्येक्षितोपचरितत्वा तस्या मा भूदित्यर्थः । मा तु मुख्यं सत्तां सा भूतभविष्यत्सत्तेति व्यपदेशेन न शन्यते । 'सत्' इत्यस्य लङ्-न्तस्य वर्तमानकालविषयत्वाद् 'भूतभविष्यतो- सत्ता' इति सम्भ-वायोगात् । नापि 'भूता सत्ता' 'भविष्यन्ती सत्ता' इति सान्ना-नाधिकरण्येन सम्बन्धोपपत्तिः । जयाश्रयस्य भूतभविष्यत्त्वाद् 'भूता सत्ता' 'भविष्यन्ती सत्ता' इत्युच्यते तथाप्यसौ वर्तमाना न भवतीति तत्र प्रत्ययामावः । तेन 'गावोऽस्यासन्' 'गावोऽस्य भवितारः' इत्यत्रार्थं गोमामेति प्रयोगो न भवति ॥

(उद्द्योतः) ननु हुदिसत्ता सतो पदवत्ताराद्ये सम्प्रति-सतीत्यत आह—बाह्यायामिति । मुख्यपदनिर्णयः ॥ यस्तु-पदामर्थ—यत्पदार्थम् ॥ बुद्धितारम्—अन्तःकरणम् । ठनु-

लोक्षिता—तद्वृत्तिविपरीकृता ॥ ननु मुख्यात्मावेव वर्तमानायां यथा स्यात्, भूतमविष्यन्त्यां मा भूदित्येव भाष्य कृते न व्याख्यायतेऽत आह—या त्विति ॥ सम्बन्धायोगादिति ॥ सत्तावर्तमान-कालत्वस्याश्रयतन्मृत्वादिना विरोधात् ॥ सत्तावर्तमानत्वस्याश्रयवर्तमानत्वनिवन्त्वात् ॥ सामानाधिकरन्धेनापि न सम्बन्धः, स्वगतवर्तमानत्वस्य स्वगतभूतत्वादिना विरोधादिति यावत् ॥ अथ कर्मणाय सन्धयते—अथाश्रयत्वेति ॥ सत्तावर्तमानत्वस्य केवलरूप एव, न तु वर्तमानकालवच्छिन्नसत्ताप्रतिपादक एवेति भावः ॥ तथाप्यस्यादिति ॥ तथापि न दोषो यतोऽसामिलन्यथाः ॥ ‘सम्बन्ध-सत्तायास्य’ इति भाष्यस्य—वर्तमानाश्रयकसत्तायामिलन्यकरणमिति भावः ॥

(अनिष्टनिराकमभाष्यम्)

न तर्हीदानीमिदं भवति—गोमानासीत्, गोमान् भवितेति ।

भवति, न त्वेतस्मिन् वाक्ये ।

यद्येतस्मिन् वाक्ये स्यात्—यद्येहास्तेः प्रयोगो न भवति ‘गोमान्’ ‘यद्यमान्’ इति, एवमिहापि न स्यात्—गोमानासीत्, गोमान् भवितेति ।

सति चाप्यस्तेः प्रयोगे यद्येह बहुवचनं श्रूयते—गावोऽस्यासन्, गावोस्य भवितार इति, एवमिहापि स्यात्—गोमानासीत्, गोमान् भवितेति ।

का तर्हीयं वाचोयुक्तिः—गोमानासीत् गोमान् भवितेति ।

एवैषा वाचो युक्तिः—नैषा गद्यां सत्ता कथ्यते ।

किं तर्ही ?

गोमस्तत्तैषा कथ्यते । अस्त्यत्र वर्तमानकालोऽस्ति ।

कथं तर्ही भूतमविष्यत्सत्ता गम्यते ?

“धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः” इति ॥

(प्रदीपः) न तर्हीति । विद्यमान एव देवदेव तद्वीरानाम-सीतानागतव्यतिपादनाय ‘गोमानासीत्’ ‘गोमान् भवितार’ इति प्रयुज्यते । तत्र प्रकृत्यर्थस्य सम्प्रति सत्ताया अभावात् प्रत्यया-प्रसङ्गः । गुणधर्मस्य च प्रधान आरोपादासीद्भवेति प्रत्ययार्थ-स्यातीतानागतव्यतिपादनाय इति नोदको गम्यते ॥ भवतीति । अवस्थापुर्विद्यमानत्वेऽप्यवस्थानिरोधस्य भूतमविष्यत्वादासीद्भवेति व्यतिपादनाय, यथा—‘इधरोऽयमासीत्’ इति सिद्धान्तवादिनोऽभि-प्रायः । न त्वेतस्मिन् वाक्ये इति । ‘गावोऽस्यासन्’ गावो-ऽस्य भवितारः’ इत्यत्रापि ‘गोमान्’ इति न प्रयुज्यते इत्यर्थः ॥

यथेति । प्रत्ययान्वेनेन प्रकृत्यर्थोपायेः प्रतीतत्वात्तदुपा-धिराश्रितः प्रयोगमात्रः, यथा—‘दाष्टः’ कीदृशेति प्रहरणशब्दोक्ति-भावः ॥

सति चेति । सामान्याभिधाने विशेषावगमाय इदमेव प्रयोगः । यथा—उत्पुष्टये दशादशमभिषेकप्रतिपादनाय

व्युत्परीणाम्, अभिमनयाय इत्यादौ च प्रत्ययार्थमवगमविशेषा-वगमाय सुदुरभीनामिति भावः ॥ एवमिहापीति । प्रकृत्यर्थसत्ताकालविशेषावधारणाय वाक्यवत् बहुवचनान्तस्यास्तेः प्रयोगप्रसङ्गः ॥

का तर्हीति । गोमतो वर्तमानत्वादासीद्भवेति प्रयोगा-नुपपत्तिरिति भावा प्रसङ्गः ॥ एवैषेति । या एषा सिद्धेः प्रयुक्ता तैषैव वाचोयुक्तिः, यथाऽस्याभिर्वाक्यायते न त्वन्ये-त्यर्थः ॥ नैषेति । साक्षादित्यर्थः ॥ गोमस्तत्तेति । भतीताना-गता वेति शेषः । अवस्थाविशेषस्यातीतानागत्वादवस्थातुरती-तानागतत्वसमिति प्रागेवोक्तम् ॥ अस्त्येति—चोदकः । गोमा-नित्यादौ वर्तमानसत्तायुक्तः प्रकृत्यर्थः प्रतीयत एव, अस्मिन्मन्दो-पर इत्यन्तरद्वर्त्तात्सत्तायाः । तथा च प्रत्ययान्तादेव शब्दवाकि-स्त्राभाव्यात् प्रकृत्यर्थसत्तावगमात् सत्तावाचिपदाप्रयोगः । तस्मा-दग्नौकृतसत्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थमवच्छिन्नरीति न कर्तव्यमस्ति-महणम् । चोदक एव ‘कथं तर्ही’ इत्याश्रय ‘धातुसम्बन्धे’ इति परिहरति । तत्रारम्भपक्षे प्रत्ययाधिकारे प्रत्ययमहणस्यैवं प्रयोजनम्—‘अधात्वाधिकारविहितानामपि चिदितानां कालान्तरे धातुसम्बन्धे साधुर्वै यथा स्यात्’ इति । यथा तु तत्सर्वं प्रत्याख्या-यते तदा हि स्वकाल एव प्रत्यया विधीयन्ते । तत्र ‘अभिधेयमा-ख्यस्य पुनो जनिता’ इति विरुद्धकालक्रियासम्बन्धाद्भिधेयमा-जित्वस्यैव वाक्यार्थवशाद्भावित्वं गम्यते, तथैवापि ‘गोमानासीत् गोमान् भवितार’ इति विरुद्धकालक्रियासम्बन्धाद् गोमतस-तालक्षणावस्थाविशेषविषययातीतानागतत्वप्रतीतिरवस्थातुः सत्ये, अवश्ये च । तत्र प्रकृत्यर्थस्य वर्तमानसत्ताभावप्रतीतावपि शब्दस्वरूपस्यान्तरद्वर्त्तात्सत्तायुक्तिः, यथा—मानाज्ञागच्छतीति ॥

(वक्ष्यते) ननु ‘गोमानासीत्’ इत्यादौ सम्बन्धिनोऽतीतादि-सत्ता प्रतिपादते, न यवापिति न्याय दोषोऽत्र आह—विद्यमान एवेति । ननु यवा सत्ताया ददातीतत्वादितिपादने ‘भासन्’ इत्यादि बहुवचन स्याद्वातोऽस्यासन्निति वदत आह—गुणधर्मस्य चेति । विशेषणगोपनीयत्वसेत्यर्थः । प्रधाने—गोमति । ‘अ-तीद्भवेति विरुद्धाभ्याम्’ इति शेषः ॥ प्रत्ययार्थस्य—ननु प्रत्ययार्थ-गोसम्बन्धिकं कृतसत्ताया इत्यर्थः ॥

ननु गोमतो विद्यमानत्वेन कथं भूतादिप्रयोगोऽत्र आह—अय-स्यानुरिति ॥ अवस्थानिरोधस्य—नामसत्ताविशिष्टगोसम्बन्धस्य ॥ यथेति । यथा च विशेषणस्य विद्यमानत्वेऽपि शिखासम्बन्धव्यतिषे-षनामाश्रितिशिखानामाश्रय ‘शिखां नष्टः’ इत्यादिभ्यवहारः, तद्वदेव चार्थोद्विष्टेनैव मलन्यापस्य सम्बन्धिनोऽतीतत्वादितिपादनाय शोध्यम् ॥

ननु मनुष्यः सम्बन्धितार्थवत्त्वेन सत्ताप्यस्तेः प्रयोगः कुनो नेत्यत्र आह—प्रत्ययान्वेनेनैषेति । प्रत्ययान्वयकृत्यर्थः ॥ ननु त-त्का-प्रयोगेनैव न्यायोऽत्र आह—विशेषावगमायैति । सत्ता-गमनातीतत्वावगमनार्थस्यैव । प्रत्ययेनैव प्रत्ययार्थोपाधिरा-सत्ता-मात्रावगमेति भावः ॥ अस्मन्निदोऽपि । अस्मन्निदमनपदगम-रूपेणैव ॥ प्रत्ययार्थमवगमेति इति । अगती इह भवति इत्याश्रय-

प्रतीतिरितिमानः । भाष्ये-का-किमर्थिका, वाचोयुक्तिः,-
वाचः-शब्दस्य युक्तिः-प्रयोग इत्यर्थः । अन्वयसमाप्तः ॥ नन्वर्थतो-
ऽतीतगोसत्ताया अपि प्रतीतेः 'नैया' इत्यनुपपन्नमत आह-साक्षा-
दिति ॥ अवस्थाविशेष्येति । उक्त एवार्थः । तस्माद्वाक्ष्यसत्तायामेव-
यथा स्यादित्यर्थः 'अस्ति' इत्युक्ते तत्प्रत्याख्यानाय चोदक आह-भाष्ये-
अस्त्यत्रेति ॥ तद्व्याचष्टे-गोमानित्यादाविति ॥ प्रतीयत
एवेति । घृते 'अस्ति' इति पदं विनाऽपि शब्दशक्तिसमादायित्वः ।
यथा घृते बहुव्रीहिरित्यनुक्तवपि 'दिदशाः' इत्यादौ घृते
बहुव्रीहिरिति भावः ॥

तत्र हेतुमाह-अस्तिर्भवन्तीति । अन्यनिवृत्तिपरवाक्येऽपि प्रथ-
मायाः साधुत्वाय तत्सम्बन्ध आवश्यक इति भावः । असति वाक्ये
शान्तिसामान्यसामर्थ्येव वर्तमानसत्तामात्रेति तात्पर्यम् ॥ सत्ताया
इति । वर्तमानसत्ताया इत्यर्थः ॥ इत्यत्राहोति । 'गोमानादी' इ-
त्यादौ वर्तमानसत्ताया अतीतत्वादिना विरोधाद्विशेषाऽतीतत्वस्या-
प्यर्थोक्ततः प्रतिबोधेति भावः ॥ ननु 'धातुसम्बन्धे' इत्यत्र धात्व-
धिकारात्कथं मनुष्यनियामकताऽस्येत्यत आह-तत्रेति । विद्व-
काऽऽदिपासन्नन्वावेति । धर्मिणि विशेषणतत्वात्विद्वत्का-
कियासम्बन्धाद्यथा तद्वर्गे याने भावित्वप्रतीतिः, अतीततापाकवेति
भावित्वान्वयवाक्येन तदावयवार्थानुपपत्तिव्याख्यातव्यः ॥ तथेहापीति ।
अतीते सम्बन्धिनि विद्यमानगोसम्बन्धस्य बहुमुपपत्तिव्याख्यासत्ताया-
मप्यतीतत्वप्रतीतिरित्यर्थः । अयं भावः-नाकवार्थानुपपत्तिव्या-
ख्यासत्तायादवस्थानाद्येऽपि तत्र विद्यमानगोसम्बन्धो बहुमुपपत्ति-
विशेषणतत्वात्काल्य शाब्दबोधेऽप्यनन्वयः । यदाऽपि गोमति विद्य-
माने 'गोमानादी' इति प्रयोगस्तदापि मिश्रितव्यवस्थामिश्रितस्यैव
गोसम्बन्धस्यावस्थानाद्येऽपि तत्र विद्यमानगोसम्बन्धो बहुमुपपत्ति-
इति तदतीतत्वप्रतीतिर्न बाधकम् ॥ ननु गोमति गोपु व विद्यमानास्तु
तत्सम्बन्धातीतत्वेऽपि 'गोमानादी' इति प्रयोगो दृश्यते इति कथं
तत्र तदतीतत्वप्रतीतिरत आह-गोमसत्ताकाक्षणेति । गोयस-
म्बन्धलक्षणस्य गोतिष्ठत्वावस्थानाद्येऽप्यतीतत्वेन तत्रापि गवामती-
तत्वादिप्रतीतिर्गोमति इव ॥ अवस्थातुरिति । गवादेरित्यर्थः ।
असत्त्वे तु स्फुटित तत्रातीतत्वप्रतीतिरिति बोधकम् ॥ भवेव सत्ताया
वर्तमानत्वप्रतीतिरिति कृत्वा तत्रिव्यवधनमनुपपत्तिं निवृत्तिः स्यादत
आह-प्रकृत्यर्थेऽप्येति ॥ अन्तरङ्ग्येति । 'अस्ति' इत्यस्य प्रत्या-
ख्यानोऽपि शब्दशक्तिसमावधानात् तत्संस्कारनिमित्तत्वं बोधकम् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्-अस्तियुक्ताद्यथा स्यात्,
अनन्तरादियुक्तान्मा भूदिति । गावोऽस्यानन्तराः,
गावोऽस्य समीप इति ॥

(प्रदीपः) अस्तियुक्तादिति । अस्तिनैव युक्तादित्यर्थः ।
पूर्वोक्तं न्यायेनास्त्युपाधिकृत्ये लब्धे पुनरस्तिप्रहणं विशेषणा-
न्त्यायुक्तप्रकृत्यर्थनिराकरणार्थम् ॥ गावोऽस्येति । अनन्त-
रम्-अव्यपदिर्, समीपं तु व्यवहितसमीपेति भावः ॥

(उद्धोतः) अस्तिनैवेति । 'अस्तिना युक्तादेव' इति वक्तु-
मुचितम्, 'अथ कियमाणेऽपि' इत्युत्तरमाप्त्यसत्ता ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ कियमाणेऽप्यस्तिप्रहण इह कस्मात् भव-
ति-गावोऽस्य सन्त्यनन्तराः, गावोऽस्य सन्ति
समीप इति ?

(प्रदीपः) गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा इति । केवलाना-
मनन्तरादीनां भवत्वस्तिप्रहणान्निरासः । इह तु सत्तासद्भावात्
आलोच्य प्रत्यय इति भावः ॥

(उद्धोतः) नन्वास्तिनैव न योगोऽतः कथं प्राप्तिः ? अत
आह-केवलानामिति । 'अस्तियुक्तादेव' इति नियम इति भावः ।
ननु 'गावः' इत्यस्य सत्तारूपविशेषान्वये यथा ननुपः सार्धं
तथाऽनन्तरान्वयेऽपि भविष्यतीत्यत आह-इहेति । 'इह तु' इति
पाठे पुनश्चाप्यर्थान्वयः ॥ प्रकृत्यर्थोपाधिरिति । ननु तस्य पक्ष-
धेत्वात्प्रत्ययार्थत्वं वक्तुं युक्तं न तु प्रकृत्यर्थोपाधिव्यतिरिक्तं चेन्न
आनन्तर्यादीनामनन्तरादिपदप्रयोगाभावे पक्षधेत्वाभावात्, न ह्यन-
न्तरादिप्रयोगमन्तरा 'मात्रापास कम्बलः' इत्यादौ सत्यपि प्रकरणादौ
आनन्तर्यप्रतीतिरस्ति । 'अस्तिरनन्तरं समीपे वा' इत्यादिभाष्यं तु
अवभृतादिपदाभ्यामिहारेण तत्रिरूपितसम्बन्धाधिकं पट्टीलेतत्परम् ।
अत एवासामर्थ्यादुक्तिर्नैव भाष्यं सन्नच्छते । यत्र तु प्रकरणादिना
वाक्यैकदेशान्वायेनानन्तर्याधिक्यप्रतीतिः, तत्रापि 'गावः' इति
मुद्रापत्तिर्गोसम्बन्धावस्थानार्थप्रतीतिः, तत्रापि 'गावः' इति
न मनुविति ध्वनितं 'कर्मणि च' इति घृते भाष्य इति बोध्यम् ।
एवञ्च 'अनन्तराः' इत्यनेन सविशेषणत्वाच्च न इतिरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तरमर्थम् ।

कथमसामर्थ्यम् ?

सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥

(प्रदीपः) असामर्थ्यादिति । इह यः प्रकृत्यर्थोपाधिः
प्रत्ययान्तेनानन्तराविविधं शक्यस्तदुपाधेरेव प्रत्ययेन भाष्यम् ।
न च गोमानिलेखतत्प्रकृत्यर्थस्यानन्तर्यं गमयितुं शक्नोतीति तद-
भिधानाय शक्यमेव प्रयुज्यते । स्वसामिभावस्तु सत्यैवार्थ-
भाषित इति तत्प्रतीतिर्भवत्येव ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यथैव तर्हि क्रियमाणेऽस्तिप्रहणेऽसामर्थ्यादेन-
न्तरादिषु न भवति, पक्षमक्रियमाणेऽपि न भवि-
ष्यति ॥

(प्रदीपः) क्रियमाण इति । अत्र तद्विषयपदपादेऽं
तृतीयत्वम्-गाव- सन्त्यनन्तरा अस्तेति । तस्मान्निप्रहणे विद-

माणे केवल एवास्त्यर्थ उपधिभावेन प्रत्ययान्तेऽन्तर्भवेति । असति तु अस्तिग्रहणे धर्मान्तरावच्छिन्नस्यास्त्यर्थस्यान्तर्भाव आशङ्कितेत्यर्थः । तत्र क्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽस्त्यर्थस्यैवान्तर्भाववगमाद्वाक्ये यत् तृतीयं पदम्—‘अनन्तराः’ इति तद्वृत्तौ स्वार्थप्रतिपादनायावदयं प्रयोज्यम् । तत्रप्रयोगे चासामर्थ्यम् । अक्रियमाणे त्वस्तिग्रहणेऽनेकस्याप्युपाधेरन्तर्भावसम्भावनया वृत्तावनन्तरपदप्रयोगमन्तरेणाप्यानन्तर्यावगमादसामर्थ्यं न स्यादित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) नमूकोदाहरणे ‘अनन्तराः’ इत्यस्य चतुर्थत्वात्-दीर्घस्तेत्युक्तमत आह—प्रकृत्यर्थेतिपथेति ॥ केवलं प्रथेति । अस्तित्वेन युक्तमित्यर्थ इति भावः ॥ असति स्थितिः । तदा हि वृत्तामुपाचारस्यान्तर्भावो यथा वृत्तिस्तथाऽन्यन्तर्भावेणापि स्यादित्यर्थः ॥ भाष्ये—अक्रियमाणे पुनरिति यावत्स्य ‘गम्यन्ते’ इत्यस्य गम्येरित्यर्थः । तदाह—असामर्थ्यं न स्यादिति । ‘अस्तित्वेन युक्तम्’ इत्यनेन अस्तित्वेतिरयुक्तः, केवलेत्युक्तस्य वारित इति बोध्यम् ॥

(प्रत्याक्षेपनिरासभाष्यम्)

अस्त्यत्र विशेषः । क्रियमाणेऽस्तिग्रहणे नान्तरेण तृतीयस्य पदस्य प्रयोगमनन्तरादयोऽर्था गम्यन्ते । अक्रियमाणे पुनरस्तिग्रहणे अन्तरेणापि तृतीयस्य पदस्य प्रयोगमनन्तरादयोऽर्था गम्यन्ते ॥

(मनुष्यप्रत्ययान्तिव्याप्तिनिवारकभाष्यम्)

अथेह कस्मात् भवति—चित्रगुः शयलगुरिति ? बहुव्रीहिणोक्तत्वात्प्रत्ययस्यैव ॥

(प्रदीपः) चित्रगुरिति । सत्ताविशिष्टचित्रगवायः पक्ष्यर्थास्तीति प्रश्नः ॥ बहुव्रीहिणेति । पक्ष्यं एव बहुव्रीहिर्विधानादित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) तस्मात्क्रियमाणास्तिग्रहणमित्युक्तं पूर्वपक्षी चोपाधेर्भावप्रत्ययेन परिहारेणास्मापि परिहारादेवदर्थं तत्रावश्यमिति । वक्तुं शोदयति—भाष्ये—अथेह कस्मादिति ॥

(प्रत्ययान्तिव्याप्तिनिवारकभाष्यम्)

अथेह कस्मात् भवति—चित्रा गावो यस्य सन्तीति ?

कुतः कस्मात् भवति ॥ किमवयवात्, आहोस्तिस्समुदायात् ?

अवयवात्कस्मात् भवति ?
असामर्थ्यात् ।
कथमसामर्थ्यम् ?
सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥
समुदायाच्चाह कस्मात् भवति ?
अप्रातिपदिकत्वात् ।

ननु च मो आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । तथा—सुप्सुपेति वर्तमाने अन्यस्य चान्यस्य च समासो भवति ।

सत्यमेवमेतत् । आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते । यावत्सेतत्परिसमाप्यते ङ्याप्रातिपदिकादिति तावत् उत्पत्त्या भवितव्यम् । अवयवे चैतत्परिसमाप्यते न समुदाये ॥

(प्रदीपः) कुतः कस्मादिति । समुदायावयवसंनिधानात्प्रश्नः । सापेक्षमिति । चित्रा इति गुणपदं विशेष्यापेक्षं द्रव्यद्वारेणैव चित्रार्थस्य देवदत्तादिना सम्बन्धाद् गाव इत्येतदपि गुणापेक्षमित्येकार्थभावं प्रतिपत्तुं न शक्नोति । तस्माद्वृत्तौ चित्रादिगुणानपेक्षप्रकृत्यर्थोपसर्जनप्रत्ययार्थावगमात्तस्मानार्थमेव वाक्यं प्रदर्शयितव्यं—गावोऽस्य सन्तीति ॥

अप्रातिपदिकत्वादिति । यदा—‘सुबन्तात्प्रत्ययोत्पत्तिः’, ‘समर्थत्वं प्रत्ययः’, प्रातिपदिकास्तु परः श्रूयते’ इत्येवमाश्रयणं तदा सुबन्तसमुदायस्य समासमह्वानियनार्थादप्रातिपदिकत्वम् । सुबन्तत्वमपि नास्ति, समुदायात्सुप्सुपेति धानात् । प्रातिपदिकसमुदायस्याप्यन्तरेणपञ्चाभावादपि प्रातिपदिकसंज्ञा नास्तीत्यप्रातिपदिकत्वम् । विशेषणविशेष्यभावस्य हि पदावस्थायाम्प्रारम्भः, न प्रातिपदिकत्वस्याप्याम् ॥

आकृताविति । जातौ कार्यमुच्यमानमनपेक्षितव्यक्तिगतसंख्याविशेषं सर्वतः प्रवर्तते, यथा—श्राद्धागो न हन्तव्य इति । ततश्च प्रातिपदिकसमुदायादपि प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गः ॥ अन्यस्यान्यस्य चेति । अनेन जालाभ्रयत्वं कार्याणां समर्थयते । यदि हि व्यक्तिः पदार्थः, तदा कस्यचिदेवैकस्य सुबन्तस्य समासः प्रसज्येत, न तु सर्वस्येत्यर्थः ॥ प्रत्येकमिति । आश्रयगतेकत्वसंख्याविशिष्टा जातिः कार्यं आश्रीयते, यथा—पशुना यजेतेति भावः । व्याप्रातिपदिकादित्यत्रैकवचनान्ताना समाहारनिर्देशाद् गुणे संख्याया विवक्षितत्वादिकैकसाप्रातिपदिकात्प्रत्ययोत्पत्तिः, न तु तत्समुदायादित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) पणं ‘चित्रा गावो यस्य सन्ति’ इत्यन्तवकाशेन बहुव्रीहिणा नापोऽपि वक्तुं शक्यस्तथापि तदप्राप्तिमेव दर्शयितुमाह—कुत इत्यादि । उभयोरप्यवयवयोर्मया सापेक्षत्वं तथा दर्शयति—चित्रा इतीति ॥ एकार्थत्वावमिति । ‘फलभेद’ इति शेषः ॥ ननु प्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तात्प्रत्यय इति ‘अप्रातिपदिकत्वाद्’ इत्युक्तम्, ‘असुबन्तात्वाद्’ इति वक्तुं युक्तमत आह—यदेति ॥ उक्तापेऽप्यदोष इत्याह—सुबन्तत्वमपीति ॥ नन्वेवमपि प्रातिपदिकसमुदायादेरुपपत्तिरित्येव दोष इत्यन आह—प्रातिपदिकसमुदायात्सपीति । एवञ्च न तत्रः द्युपति भावः ॥ ननु विशेषणविशेष्यभावस्वरूपसम्बन्ध एवापेक्षोऽर्थ उपपादयेत्त आह—विशेषणविशेष्यभावस्येति ॥ प्रातिपदिकसमुदायादपीति । सुबन्तसमुदायादपीत्यपि बोध्यम् ॥

ननु जातेः प्रत्येकं समासत्वेऽपि एकत्वसाविनक्षणेन तत्समुदाया-
त्सादेवेत्यत आह—आश्रयगतैरुच्येति ॥ ननु 'उच्चाप्रातिपदि-
कात्' इत्यस्य समासो एकवचनस्य सत्त्वात्कथं तद्विवक्षया निर्वा-
होऽत आह—इत्यादिति । अत्र यद्वक्तव्यं तत्तमर्थेऽत्र उक्तम् ॥

(प्रत्ययातिव्याप्तिनिवारकभाष्यम्)

अथेह कस्मान्न भवति—पञ्च गावः सन्त्यस्य—पञ्च-
गुर्दशगुरिति ?

प्रत्येकमसामर्थ्यात्, समुदायात्—अप्रातिपदिक-
त्वात्, समासात्—समासेनोक्तत्वात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नैतत्सारम् । उक्तेऽपि हि प्रत्ययार्थं उत्पद्यते
द्विगोस्तद्धितः । तद्यथा—वैमातुरः, पाञ्चनापिति-
रिति ॥

(प्रदीपः) उक्तेऽपीति । द्विगोर्द्विविधानात् 'तद्वितार्थ-'
इत्यन स्यादर्थस्यार्थशब्दस्य ग्रहणाद्वा तद्वितार्थाद् द्विगोस्तद्धितो
भवति । पञ्चगुणद्वं च द्विगुं मन्यते न बहुमीहिम् ॥

(उद्घोतः) उक्तेऽप्युत्पत्तो बीजमाह—द्विगोरिति ॥ स्वा-
दर्थ्येति । 'तद्धितः स्यात्' इति समासः कार्य इति तत्त्वज्ञाप्ये इति
भावः । अन पक्षे तद्वितार्थस्य द्विगुनाऽभिधाने मानं निवृत्त्यम् ।
तस्मादाशयेन युक्तम् ॥ मन्यत इति । समासात्तत्तु अनिलत्वा-
त्तैति वदाशयः । 'द्विगोर्द्वं' इति तु भूतोर्नं युक्, अमादौऽप्यतीप-
त्वादिति बोध्यम् । वस्तुतो न द्विगुः, 'मालं प्रतिपेयः' इति वच-
नादिति भावः ॥ अत्र प्रत्येकमित्यादि सिद्धान्तिनोक्तं पूर्वपक्ष्याह—
नैतत्सारमित्यादि ॥ ततः सिद्धान्त्याह—नैप द्विगुरित्यादि ॥
पूर्वपक्ष्याह—अपवादइत्यादित्यादि । तत्रवचनशमसो नाशायीत् ।
'पञ्च कपालेषु सरकृतः पुरोवायः' इत्यादौ द्विगोः सावकाशत्वा-
त्परत्वेन बहुमीहिरित्याशयः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैप द्विगुः ।

कस्तर्हि ?

बहुमीहिः ।

अपवादत्वाद् द्विगुः प्राप्नोति ।

अन्तरङ्गत्वाद्वहुमीहिर्मन्विष्यति ।

काऽन्तरङ्गता ॥

अन्यपदार्थं बहुमीहिर्वर्तते, निशिष्टेऽन्यपदार्थं त-
द्वितार्थं द्विगुस्तत्सिद्ध्यास्तद्धितेऽस्तिग्रहणं क्रियते ॥

(प्रदीपः) अपवादत्वादिति । अन्यैपदार्थमाने भुव-
न्तमात्रस्य विधीयमानस्य बहुमीहे- सत्त्वात्सास्तद्धितार्थं 'पञ्चगु-'

इत्यादौ विधीयमानो द्विगुर्विशेषविषयत्वाद्वाधकः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । ननु चान्वकाशेनान्तरङ्गमपि
वाध्यते । नैप दोषः । यत्रैकनिमित्ता द्विगुबहुमीहिप्राप्तिस्तत्र
द्विगुना बहुमीहिर्वाप्यताम् । इह तु द्विगुरस्त्यर्थमधिकमपेक्षते ।
तदाह—तत्सिद्ध्यास्येति । तेन विशिष्टस्य पञ्चगुणस्य तद्वितार्थ-
त्वादस्त्यर्थोऽवस्थापेक्षो द्विगुना, पञ्चगुणानामपेक्षस्तु बहुमीहिः ॥

(उद्घोतः) ननु द्विगोरन्यत्रैतद्वितार्थं सावकाशत्वात्कथमप-
वादत्वमत आह—अन्यपदार्थमात्र इति ॥ (भाष्ये) सिद्धान्त्येक-
देश्याह—अन्तरङ्गत्वादित्यादि—अस्तिग्रहणं क्रियत इत्यन्तम् ।
तत्र शङ्कते—ननु चेति ॥ नैप दोष इति । अपवादोऽपि पञ्च-
गुणं चारितार्थसिद्धन्तरेण शक्यत इति भावः । 'पञ्चसु कपालेषु
सरकृतः पञ्चकपाल इत्यादौ तद्वितार्थद्विगुः सावकाशः' इति वक्तुं
युक्तम् । पूर्वपक्षिणस्तु मनुस्मिष्यवाक्यविहितो द्विगुपवाद इत्यभि-
मानः । पृथगतद्विपदवाक्यरूपनैव न—इत्युच्यते । कैपतरु
चिन्त्यः, एकनिमित्ताश्च द्विगुबहुमीहिप्राप्तिरसम्भवात् ॥ भाष्ये—
तत्सिद्ध्यास्तद्धित इति । अस्य द्विगोरपेक्षारा निमित्तभूते तद्धित
इत्यर्थः । पञ्च 'पञ्चगुः' इत्यादिर्न द्विगुः, किन्तु बहुमीहिरेवेति
न ततो मनुविति दोष्यम् । नैष सिद्धान्त्युक्तिः, तावताऽन्यपवाद-
त्वाशयेन । अस्मान्मात्रापेक्षयानो विशिष्टतन्वगोऽपेक्षदीर्घेण वाधद-
शनात् । यत्तु 'सामान्यापेक्ष विशेषापेक्षादन्तरङ्गम्' इति—एतज्ज्ञाप्येण
सूचितमिति, तत्र । अपिवापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वं एवेत्यप्यात्तात्पर्यात् ।
अत एव 'भुवन्तसामान्यापेक्षो बहुमीहिस्तद्विशेषापेक्षो द्विगुः' इति
भाष्ये नोक्तम् । तस्मादुक्तस्य द्विगोः सावकाशत्वेन परत्वात्त्र
बहुमीहिरेवेति सिद्धान्तितत्त्वपर्यम् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि अस्तिग्रहणः सन्तीति तद्धितविधा-
यस्तिग्रहणं क्रियते, यद्विहीहव्यस्त्यिग्रहणं कर्तव्य-
मस्त्युक्ताद्यथा स्यादनन्तरादियुक्तान्मा भूदिति ।

अथ न सन्ति, तद्धितविधायपि नार्थोऽस्ति
ग्रहणेन ॥

(प्रदीपः) यदि तर्हीति । यदि वचनमन्तरैवानन्त-
रपीना निवृत्तिर्नोस्तीत्यर्थः ॥ अथ न सन्तीति । अन-
भिधानादेवान्निग्रहणादिति भावः ॥

(उद्घोतः) अथ न सन्तीति भाष्यस्य—'बहुमीहवति-
प्रसङ्गः' इति शेषः ॥ तत्र हेतुमाह—अनभिधानादेवेति ॥

(प्रत्यक्षेपसमाधानभाष्यम्)

सत्यमेवमेतत् । क्रियते त्विदानीं तद्धितविधा-
यस्तिग्रहणम् । तद्वै क्रियमाणमपि प्रत्ययविष्यर्थं,
नोपाप्यर्थम् । अस्तिमानिति मनुष्यं यथा स्यात् ।

१ आशयेति । 'द्विगोर्द्विविधानात्' इत्येव युक्तमित्यर्थः ॥

२ द्विगुबहुमीहिः सामान्यविधेयमात्रपदार्थमि—अन्यपदार्थमात्रे—इत्या-
दिना । अन्यपदार्थमात्रे बहुमीहिः, संज्ञासास्तद्धितार्थस्यविधेः द्विगुवि-
धेः सामान्यविधेयमात्रः । तथा च द्विगोरपवादत्वनिष्ठाशयः । निरपवाद-
त्वात्परत्वात् न, किन्तु विशेषविधित्वादिति पूर्वपक्षी ॥

३ अथतद्धितार्थं—अपवाद पुरोवाय इत्यर्थः ॥

४ पूर्वपक्षिणस्त्येति । अपवादत्वाद्द्विगुः प्राप्नोतीति वक्तिः ॥

५ 'अस्तिग्रहणं क्रियते बहुमीहवति' इति च पक्षः ॥

६ 'अथ बहुमीही दोषः न सति तद्धित' इति च पक्षः ॥

भवति । यस्य हि यवमान् विद्यते तस्य यवा अपि सन्ति । इह तु यस्यां शालायां हस्तिनो गोमन्तश्च तस्यां नावश्यं हस्ता गावश्च सन्ति, छिन्नहस्तानामपि हस्तिवजातिसम्बन्धात् तदे-
शासंनिहितगोरपि गोमत्त्वाच्च ॥

(उद्धोतः) ननवेवम्यपद्यर्थे वृत्तस्यान्यपद्यर्थेऽपि वृत्तिः प्राप्नोतीत्यतो भाष्ये-अर्थान्तर विमन्य दर्शयति—पद्यर्थे वेत्या-
दिना । तत्र बीजं दर्शयति—एकजातीये हीति । गोमदुष्टस्त्वस्त्रि-
ममाप्यपूर्वपक्षोपपादनायेति बोध्यम् । ‘तदेशासंनिहितगोभिः’ इति
पाठः । ‘तदेशासंनिहितगोरपि’ इति पाठे बहुव्रीहिः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

अथ मत्वन्तान्मतुपा भवितव्यम्—गोमन्तोऽस्य
सन्ति यवमन्तोऽस्य सन्तीति ?

(प्रदीपः) अथ मत्वन्तादिति । पूर्वोक्तन्यायस्य मनु-
ष्यपि सद्भावात् प्रश्नः ॥ यस्य गोमन्त इति । गावो
विद्यन्ते येषु ते गोमन्त—प्राभाः, ते यस्य सन्तीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) पूर्वोक्तन्यायस्येति । दण्डिमच्छन्दे उपपादित-
न्यायस्येत्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधाने भाष्यम्)

न भवितव्यम् ।

किं कारणम् ?

यस्य गोमन्तः सन्ति, गावोऽपि तस्य सन्ति,
तत्रोक्तो गोभिरभिसम्बन्धे प्रत्यय इति कृत्या तद्वि-
तो न भविष्यति ।

न तर्हीदानीमिदं भवति—दण्डिमती शाला, ह-
स्तिमत्पुपत्यकेति ।

भवति, अर्थान्तरे वृत्ताद् अर्थान्तरे वृत्तिर्भवि-
ष्यति । पद्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते, सप्तम्यर्थे
वा वृत्तं पद्यर्थे वर्तते ॥

(प्रदीपः) गावोऽपीति । द्विविधो हि गोभिः सम्बन्धः—
साक्षात् पारम्पर्येण केति भावः । ततो गोमानित्यर्थं शब्दो द्विविध-
मपि सम्बन्धे शब्दप्रयुक्तिनिमित्तत्वेनान्तर्भावयितुं शक्नोति । तत्र
पारम्पर्येण गोसम्बन्धेऽभिधित्सिते गोमत्वमन्तोऽप्यासित
एव, तद्द्वाराकत्वाद्गोसम्बन्धस्य ॥

न तर्हीति । न्यायस्य तुल्यत्वादिति भावः ॥

इहापीति । मत्वन्तादपि मनुष्यप्रसङ्गः, न्यायस्य तुल्य-
त्वादित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु गोमद्वान्सामिनः कथं गोभिः सम्ब-
न्धोऽन्यथा—द्विविधो हीति ॥

१ समानवृत्तादिति । वृत्तार्थे वृत्तार्थेऽपि वृत्तार्थे मत्वन्तो न ।
मिवृत्तो—वृत्तार्थेऽपि वृत्तार्थे, वृत्तार्थे वृत्तार्थे मत्वन्तो न ।
मत्वन्तो, वृत्तार्थे मत्वन्तो मत्वन्तो । अत्र वृत्तार्थे मत्वन्तो मत्वन्तो ।
२ दण्डिमतीति । दण्डोऽपि वृत्तार्थे वृत्तार्थे मत्वन्तो मत्वन्तो ।
मत्वन्तो, दण्डोऽपि वृत्तार्थे वृत्तार्थे मत्वन्तो मत्वन्तो ।
मत्वन्तो, दण्डोऽपि वृत्तार्थे वृत्तार्थे मत्वन्तो मत्वन्तो ।

(समानन्यायेनाक्षेपभाष्यम्)

इहापि—सप्तम्यर्थे वा वृत्तं पद्यर्थे वर्तते, पद्यर्थे
वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते । अन्यथाजातीयकः खल्वपि
गोभिरभिसम्बन्धे प्रत्ययः, अन्यथाजातीयक-
स्तद्वत् । येनैव खल्वपि हेतुना एतद्व्याप्यं भवति—
गोमन्तोऽस्य सन्ति यवमन्तोऽस्य सन्तीति तेनैव
हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अन्यथाजातीयक इति । सम्बन्धे प्रत्ययः,
अवगम इत्यर्थः । गोमानित्युक्ते साक्षाद्गोभिः सम्बन्धः
प्रतीयते । गोमत्वमन्तोऽपि गोसम्बन्धो नावश्यंभावी । न
हि गोमत्त्वामिना गोस्त्वामिना भाव्यमिति नियम इत्यर्थः ।
येनैवेति । वृत्तिव्याप्ययोस्तुल्यार्थत्वाद्वृत्तेरिव व्याप्यस्याभावः
स्यात् व्याप्यवद्वा वृत्तिप्रसङ्गः ॥

(उद्धोतः) ननु मतुप एवावगत्वात् ‘अन्यथाजातीयकः’
प्रत्ययः’ इत्युपपन्नमत आह—अवगम इति । सम्बन्धविषयो
नोप इत्यर्थः । परम्परासम्बन्धो न मतुभिवामकः, नापि पदो-
नियामक इति भावः । यच्च सप्तम्यर्थेपद्यर्थेभेदात्, गोमच्छ-
न्देन गोसम्बन्धस्यैव तद्वत्सम्बन्धस्य प्रत्याययितुमशक्यत्वाच्च, वृत्ति-
समाचार्यकत्वाच्चरक्षणाच्च—इति हेतुवयेण मत्वन्तान्मतुपमापाद्य भाष्ये
समुपपत्ते—तस्मादिति ॥

(प्रतिषेधेन समाधानभाष्यम्)

तस्मान्मत्वर्थीयान्मतुवादेः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

तं चापि वृत्ता ‘समानवृत्तौ सरूप’ इति वक्त-
व्यम् । भवति हि—दण्डिमती शाला, हस्तिमत्पु-
पत्यकेति ।

शैपिकान्मतुवर्थीयाच्छैपिको मतुवर्थिकः ।
सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

/(प्रदीपः) मत्वर्थीयान्मतुवादेः प्रतिषेध इति । न
केवलं मत्वन्तान्मतुपु नेष्यते, यावता तन्नन्तादिदिग्भाषि नेष्यते
इति सामान्येनोक्तम् ॥ सामान्येन प्रतिषेधं विधाय विशेषप्रतिषा-
दनायाह—तं चापीति ॥ समानवृत्तादिति । समाने प्रत्य-
यार्थे—पद्यर्थे वृत्तं पद्यर्थे न वर्तते, सप्तम्यर्थे वृत्तं सप्तम्यर्थे न वर्तते
इत्यर्थः । तेन ‘समंभ्यां च न तौ स्पृष्टौ’ इति वचनात् पद्यर्थे
हस्तिनोर्विधानात्समानवृत्तिव्याप्तिरूपोऽपि हस्तिवृत्तताच्च भवति—
दण्डिका वास्य सन्तीति । तथा भिन्नवृत्तावपि धरूपो न भवति—
यवमन्तो प्राभा अस्य सन्तीति । अथ हस्तिनाम् राजेति समान-

१ सप्तम्यर्थेति । ‘अन इति दण्डो’ इति वृत्तार्थे वृत्तार्थे मत्वन्तो मत्वन्तो ।

२ समानवृत्तिव्याप्तिरिति । वृत्तार्थे वृत्तार्थे मत्वन्तो मत्वन्तो ।

३ वृत्तार्थे वृत्तार्थे मत्वन्तो मत्वन्तो ।

किं पुनरिमे मतुप्रभृतयः सन्मात्रे भवन्ति ।
एषं भवितुमर्हति ॥

(अपयोगः) भूमेत्यादिस्त्रोक्तस्य-‘देशविषयायां मनुसारव
ज्जाले भूमादिषु भवन्तीति वक्तव्यम्’ इत्यर्थः । भूमादिषु सर्वतारा-
पदेन-संयोगः, न च सम्बन्धान्तरे सम्येव तत्रिधामद्वौ न तु वेदव
द्वयम् ॥

[illegible]

(५७५९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

अनभिधानादिति ।

इतिकरणः खल्वपि क्रियते ततश्चेद्विषया, भूमा-
दियुक्तस्यैव च विवक्षा ।

गोमान्-यवमान्-भूमादियुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते,
न हि कस्यचिद्वचो नास्ति ।

संखादकी-कबुदावती-निन्दायुक्तस्यैव सत्ता
कथ्यते, न हि कश्चिन्न संखादकी ।

रूपवान्-वर्णवान्-प्रशंसायुक्तस्यैव सत्ता क-
थ्यते, न हि कस्यचिद्वचो नास्ति ।

क्षीरिणो वृक्षाः-कण्टकिनो वृक्षा इति-नित्य-
युक्तस्यैव सत्ता कथ्यते, न हि कस्यचित् क्षीरं
नास्ति ।

उदरिणी कन्येति-अतिशायनयुक्तस्यैव सत्ता
कथ्यते, न हि कस्यचिद्वचो नास्ति ।

दण्डी-छत्री-संसर्गयुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते, न
हि कस्यचिद्वचो नास्ति ।

यावतीभिः खल्वपि गोभिर्बाह्वोहप्रसवाः कल्पन्ते
यावतीषु सत्ता कथ्यते । कस्यचित् यावतीभिः कल्पन्ते ।
कस्यचिच्छतेनापि न प्रकल्पन्ते ॥

सन्मात्रे चर्षिदर्शनात् ।

सन्मात्रे च पुनः अपिर्दर्शयति मनुष्यम्-यव-
मतीमिरद्विर्युपं प्रोक्षतीति ॥

(मदीपः) इतिकरण इति । इतिशब्दस्य बहुवच्यत्वादिह
विवक्षार्थत्वमिति भावः ॥

न हि कस्यचिदिति । भत्वर्थीयान्तानभिधेयस्यापि
संपन्नोऽस्तीत्येवंप्रमेतत् ॥

न हि कश्चिन्न संखादकीति । संखादकः-दशनः,
स च सर्वस्यास्तीति विशेषणोपादानाजिन्दाप्रतीतिः ॥

न हीति । रूपमानसवन्धेऽवयवे रूपवानयमिति वि-
षणोपादानात् प्रशंसाप्रतीतिः ॥

यावतीमिरिति । क्रियमाणेऽपि भूमादिग्रहणे विशिष्टमेव
बहुत्वमभिधानवशादाश्रयणीयम् । ततश्चाकरणमेव भूमादीना
ज्याय इति भावः ॥

यवमतीमिरिति । संस्कारस्यादृष्टार्थत्वात्तामात्रसव-
न्धोऽत्र निवर्तितः ॥

(उद्घोषः) यद्वर्णत्वादिति । निपातत्वादिति भावः ॥

ननु यवतामपि यव नास्ति वाटशदेनानामपि सत्त्वात् 'न हि
कश्चिद्' इत्यनुपपन्नत आह-मत्वर्थीयान्तेति ॥

संखादक इति-दन्त्यादिपाठः ॥ दशनः- 'अथस' इति शेषः ।
तदाह-सर्वस्याश्वसेति । क्वचित् 'स च सर्वस्यास्ति' इत्येव पाठः ॥
विशिष्टमेवेति । लोकाव्यवहारानुसारादिति भावः ॥
नन्वत्रापि ब्रूयेव मनुष्य आह-संस्कारसेति ॥

(५७६० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ गुणवचनेभ्यो मनुषो लुक् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गुणवचनेभ्यो मनुषो लुक्कव्यः ।
शुक्लः । कृष्ण इति ॥

(प्रदीपः) गुणवचनेभ्य इति । शुक्लादय एवामिन्न-
रूपा गुणे तद्वति च द्वये वर्तमाना गृह्यन्ते, न तु रूपादयः
सर्वदा गुणमात्रवाचिनः ॥

(उद्घोषः) नन्वेवं 'रूपवान्' इति प्रयोगो न स्यादत
आह-शुक्लादय एवेति । गुणे तद्वति च द्वये ये लोकेऽभिन्न-
रूपाः-समानरूपा वर्तमाना दृश्यन्ते ते गृह्यन्त इत्यर्थः, वचन-
ग्रहणादिति भावः ॥

(उपसंख्यानशेषभाष्यम्)

अव्यतिरेकात्सिद्धम् । न गुणो गुणितं व्यभिचर-
तीति ॥

(प्रदीपः) अव्यतिरेकादिति । गुणगुणिनोः सोऽय-
मित्यभिधेयवन्धादभेदाभ्यवसायादुपपत्तिरेव मनुषो नास्तीत्यर्थः ॥
न गुण इति । गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिव युतसिद्धभावात्सो-
ऽयमित्यभेदात्सर्ववचन इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) नन्वव्यतिरेकेऽपि मनुषोऽवयव कुतोऽन
आह-गुणगुणिनोरिति । भेदनिवन्धने पञ्चमं मनुषो विधाना-
त्तस्य चात्राभावात्तदनुत्पत्तिरित्यर्थः ॥ सोऽयमित्यभिधेयवन्धा-
दिति । एवमुक्तसम्बन्धादित्यर्थः ॥ अभेदाभ्यवसाने हेतुर्मात्रे-
न गुण इत्यादि । ननु 'यो यदव्यभिचारी स तदभिन्न' इति न
नियमः, भूयवहपोर्ब्यभिचारादत आह-गुणेत्यादि । 'न
सम्बन्धः' इति पाठः । 'अभेदात्सम्बन्धः' इति पाठे ततो विशेष्य-
विशेषणभावरूपः सम्बन्ध इत्यर्थः । एवञ्च मनुष्यव्यतिरेको भेदस-
म्बन्धो नास्तीति भावः । अभेदसमानाधिकरणो भेदो न मनुष्या-
मक इति भावः ॥

(५७६१ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अव्यतिरेकात्सिद्धमिति

चेद् दृष्टो व्यतिरेकः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्यतिरेकात्सिद्धमिति चेत् दृश्यते
व्यतिरेकः । तद्यथा-पटस्य शुक्ल इति ॥

(प्रदीपः) दृश्यते व्यतिरेक इति । जातिरूपति-
प्रमृत्वाऽऽविनाशाद् द्वयं न जहाति, तदामैव प्रतीयते । शब्देन
नाभिधीयते-गोः शाबलेय इति, न ॥ शाबलेयस्य गौरिति ।
गुणाः पुनरुपायिनथापायिनथेति द्वयाद्भेदेन प्रतीयन्ते-शब्देन
नाभिधीयन्त इत्यर्थः ॥ पटस्य शुक्ल इति । ततयाभेद-
विवक्षायाः चद्रावात् मनुषः श्वयं स्यादिति दृष्टव्य एव ॥

(उद्योतः) एतदजातान् एकदेव्याह—दृश्यत इति ॥
मन्वनदेव रीता जातिशब्दादपि मनुष्यो लुप्तचक्षुः स्यादत आह—
जातिरिति ॥ निषेधे वाचक दर्शयति—रुदित्वे त्विति । भाष्ये—
पदसौ द्रव्यमिलादिना—मनुष्योपेक्षी निष्ठादिति विद्वद्भ्यः, तेन
प्रलाख्यानस्य युक्तत्वं दर्शयते, अन्यथाऽस्य ग्रन्थस्यात्रासङ्गति-
रित्याहुः ॥

(५७६२ सिद्धान्तसाधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवं च कृत्या लिङ्गवचनानि सिद्धानि
भवन्ति—शुक्लं वस्त्रम् । शुक्ला शादी । शुक्लः कर्म्य-
लः । शुक्लौ कर्म्यलौ । शुक्लाः कर्म्यला इति ।

यदसौ द्रव्यं धितो भवति गुणस्तस्य यद्विह्वं
वचनं च तद् गुणस्यापि भवति ॥

(प्रदीपः) तथा चेति । यस्मात् द्रव्ये वर्तमानाः
शुक्लादौ यौगिकाः, न तु वरणपयादादिपद्मिदास्ततो
द्रव्यगतविह्वस्योपादायिनः । रुदित्वे ॥ नियतलिङ्गवचन-
स्यम्, यथैव वा सर्वविह्ववचनं प्रचण्येत ॥

(११० विधिपूर्वम् ॥ ५ । २ । २ आ. ४४)

२११३ रसादिभ्यश्च ॥ ५ । २ । १५ ॥

(भाष्येभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते न “तदस्यास्त्यसिन्—” इत्येव
मनुष्यसिद्धः ?

(५७६१ एकदेवियार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्य-

निवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) रसादिभ्यः पुनर्वचनं क्रियते—अन्येषां
मत्वर्थीयानां प्रतिषेधार्थम् । मनुष्ये यथा स्यात्,
येऽन्ये मत्वर्थीयाः प्राप्नुवन्ति ते मा भूवन्ति ।

(निज्ञान्तप्रत्यामकभाष्यम्)

नैतद्वल्लि प्रयोजनम् । दृश्यन्ते हान्ये रसादिभ्यो
भाष्यार्थीयाः—रसिको नटः । उपेक्षी ये रुपिण्यप्सर-
साम् । रसिको वायुरिति ॥

(प्रदीपः) दृश्यन्ते हीति । प्रयोगमूलतस्तुल्यम्
गिनमार्थकदीपात्तत्वं प्रस्ताप्यमानम् ॥

(१११ विधिपूर्वम् ॥ ५ । २ । २ आ. ४५)

२११४ प्राणिस्वादातो लजन्यतर-

स्याम् ॥ ५ । २ । १६ ॥

(प्रदीपः) एतद्विद्वत्प्राणिस्वादातो प्राणी, तद्वत् प्रेत-

न्यापगमेऽपि प्राणिव्यवहारस्य रुदत्वान्मृतावस्थायामपि चूडा-
लादिव्यपदेशप्रवृत्तिः ॥

(अतिव्याख्याशंकाभाष्यम्)

इह कस्माच्च भवति—चिकीर्षाऽस्यास्ति, जिही-
र्षाऽस्यास्तीति ?

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ।

तच्चर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् ॥

(उद्योतः) प्राण्यङ्गादिति । चूडाशंकाशब्दो शिषाक-
र्णलङ्कारसदृशवचनवाचकौ, न त्वापीदावशालङ्कारकर्णलङ्कारवा-
चकौपि भावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

कस्माच्च भवति—जिहीर्षाऽस्यास्ति, चिकीर्षा-
ऽस्यास्तीति ?

अनभिधानात् ॥

(११२ विधिपूर्वम् ॥ ५ । २ । २ आ. ४६)

२११५ सिध्मादिभ्यश्च ॥ ५ । २ । १७ ॥

(विकल्पेन लजिन्धायकत्वे शंकाभाष्यम्)

सिध्मादिषु यान्यकारान्तानि सेभ्यो लज्जा मुक्ते
इतिठनी प्राप्नुतः । इतिठनी च नेप्येते । कथं तौ न
अविष्यतः ?

(प्रदीपः) ‘प्राप्तिस्वादातो—’ इत्यतोऽन्यतरस्यामहर्षं विरु-
त्वाभिमनुवर्तते इति मत्वाऽऽह—सिध्मादिष्विति ॥

(५७६४ तमुच्यतेपक्षवचनेनोत्तरवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लजन्यतरस्यामिति समुचयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) लजन्यतरस्यामिति समुचयोऽयं, न
विभाषा । लज्जा मनुष्य च ।

कथं पुनरेतज्जायते—लजन्यतरस्यामिति समु-
चयो न विभाषेति ? ।

(प्रदीपः) समुचय इति । अनेकार्थवाक्षिपातानां
समुचये—अन्यतरस्यामिदं । अथवा विरुत्ताय एव । तत्र
तत्रा मुक्ते प्रष्टा एव मनुष्य भवति न तु इतिठनी । पदव्याप-
तापध्या—इति—गामप्यात्ममुचयः संवदते ॥

(उद्योतः) भाष्ये—समुचयोऽयं न विभाषेति । मनु-
ष्यादौ न विरुत्ताय इत्यर्थः । अथ चेति । अथचमप्येव दुष्प्र-
माणविति । “अथ इति” इत्यत्रमन्तरस्यामिदंमनुष्येति भावः ॥

(५०६५ समुच्चयसमर्थकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नाना-
योगकरणं ज्ञापकमसमावेशस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यं पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नाना-
योगं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः—समुच्चयोऽयं न
विभाषेति ।

यदि विभाषा स्यात् नानायोगकरणमनर्थकं
स्यात्, तुन्दादीन्यपि पिच्छादिष्वेव पठेत् ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यत्रानायोगकरणे
प्रयोजनम् ।

किम् ?

तुन्दादिषु यानि अनकारान्तानि तेभ्य इनिठनौ
यथा स्याताम् ॥

यानि तर्ह्यकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः ?

ज्ञापकार्थं एव ॥

(प्रदीपः) पिच्छादिभ्य इति । 'तुन्दादिभ्य इलच्'
इत्यत्र चत्वारः । प्रत्यया इभ्यन्ते—इलच् इनिठनौ मनुष्येति ।
तत्र यद्यन्यतरस्याग्रहणानुवृत्त्या पिच्छादिभ्यः प्रत्ययचतुष्टयं
स्यात्तदा तुन्दादिष्वेव पिच्छादयः पठितव्याः, पिच्छादिष्वेव वा
तुन्दादयः । पृथक्पाठानु शायते—अन्यतरस्याग्रहणेन मनुष्य-
समुच्चयते, न यथाप्राप्तमभ्यनुज्ञायते । तेन सिष्मादिपिच्छा-
दिभ्य इनिठनौ न भवतः ॥

(उद्घोषः) अपर आहत्यादिना नक्ष्यमाणस्य भाष्यस्याशय-
माह—तुन्दादिष्वेवति ॥

(प्रकारान्तरेण ज्ञापकसाधकभाष्यम्)

अपर आह—तुन्दादिभ्यः पिच्छादीनां नाना-
योगकरणं ज्ञापकम्—असमावेशस्य ।

यद्यं तुन्दादिभ्यः पिच्छादीनां नानायोगं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः—समुच्चयः, न विभाषेति ।

यदि विभाषा स्यान्नानायोगकरणमनर्थकं स्यात् ।
पिच्छादीन्यपि तुन्दादिष्वेव पठेत् ॥

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यत्रानायोगकरणे
प्रयोजनम् ।

किम् ?

पिच्छादिषु यान्यनकारान्तानि तेभ्य इनिठनौ
मा भूतामिति ।

यानि तर्ह्यकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः ।

ज्ञापकार्थं एव ॥

(प्रदीपः) नैतदस्तीति । तुन्दादिभ्योऽनकारान्तेभ्योऽपि-
इनिठनानिष्येते । तत्र यदि तुन्दादिषु पिच्छादयः पञ्चरेखदा
पिच्छादिभ्योऽनकारान्तेभ्य इनिठनौ स्याताम् । अथ पिच्छा-

दिषु तुन्दादयः पञ्चरेखदा तुन्दादिभ्योऽनकारान्तेभ्य इनिठनौ
न स्यातामित्यर्थः ॥

यानि तर्ह्येति । यानिचिदकारान्तानि पिच्छादिषु पठि-
तानि, कानिचित् तुन्दादिषु पठितानि । तत्र भेदेन पाठो
ज्ञापक एव—यथोक्तार्थस्येत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) प्रथमभाष्याशयमाह—पिच्छादिष्विति ॥
इनिठनौ न स्यातामिति । पिच्छादिष्वेते तदसम्बन्धादिति भावः ॥

(५०६६ समुच्चयबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वस्य च पुनर्वचनं सर्व-
विभाषार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वस्य खल्वपि पुनर्वचनं क्रियते सर्व-
विभाषार्थम्—“केशाहोऽन्यतरस्याम्” (५।२।१०९)
इति । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः—समुच्चयोऽयं, न
विभाषेति ॥

(प्रदीपः) वस्य च पुनर्वचनमिति । ‘केशाह’ इत्येव
वक्तव्यम् । तत्र प्रकृतान्यतरस्याग्रहणानुवृत्त्या ठच्—इनि—मनुष्यो
भविष्यन्तीति किमन्यतरस्याग्रहणेन ठच्—इनिप्राप्त्यर्थेन ? तदनुन-
क्रियमाणम्—पुनरस्यान्यतरस्याग्रहणस्य मनुष्यसमुच्चयार्थत्वं ज्ञाप-
यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये ज्ञापकान्तरमाह—वस्य च पुनर्वचन-
मिति । वस्य विषयके शब्देऽन्यतरस्याग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुन-
रन्यतरस्यामिति वचनं सर्वेषामिनादीनां विभाषार्थम्—पठे प्राप्तर्यं
सदेतदर्थं ज्ञापकमित्यर्थः । तदाह—उत्प्रेत्यादि ॥

(अन्यतरस्याग्रहणस्य ज्ञापकभावबोधकं भाष्यम्)
बुद्ध्यां नित्यार्थमेकेऽन्यतरस्याग्रहणमिच्छन्ति ।
कथम् ?

विभाषामध्येऽयं योगः क्रियते । विभाषामध्ये ये
विधयो नित्यास्ते भवन्तीति ॥

(प्रदीपः) बुद्ध्यामिति । सति प्रयोजने ज्ञापकं न
भवतीति पूर्वोक्तमेव ज्ञापकमाशयणीयम् ॥

(उद्घोषः) सतीति । एतत्तुल्यं ‘बुद्ध्या मो नित्यम्’
इत्येव सिद्धे ‘अन्यतरस्या’ग्रहणं ज्ञापकमेव । इदमेव भाष्ये—‘एके’
इत्यश्रयविधीयम् ॥

(९३३ तिथिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ भा. ४०)

२११८ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः

शनेलचः ॥ ५ । २ । १०० ॥

(५०६० उपसर्गान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नप्रकरणे दृष्ट्वा ह्रस्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) नप्रकरणे दृष्ट्वा उपसर्गान्तं कर्तव्यम्,
ह्रस्वं च वक्तव्यम् । दृष्ट्वाः ।

अत्यल्पमिदमुच्यते ।

शानीपलालीदद्रूणां ह्रस्वत्वं चेति वक्तव्यम् ।

शाकिनम् । पलालिनम् । दद्रुणम् ॥

(प्रदीपः) न प्रकरण इति । प्रकरणं—प्रस्तावः ।

महच्छाकं—शाकी । नानाजातीयकशाकसमाहारो वा—शाकी । पलाली—पलालक्षौदः । अथवा भिन्नानि शाकिकोद्भववि-
पलालानि—पलाली ॥

(उद्योतः) ननु सत्योत्तराननुवृत्ते, 'नप्रकरणे' इत्युक्तमत
भाह—प्रस्ताव इति । योनिपलान्चोर्मैद्वत्वाद्युपायै लोकाग्रयोगात्
'डीम्' गौरादिपाठादित्याहुः ॥

(५७६८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चा-
कृतसन्धेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) विष्वगित्युत्तरपदलोपसंख्यानं कर्तव्यम्, उत्तर-
पदलोपश्चाकृतसन्धेर्वैकल्यः । विष्वगनातान्यस्य
विपुणः ॥

(प्रदीपः) विष्वगिति । विपु—नामा अचन्तीति, विपु—अचि-
तानि सन्त्यस्येति विपुणम् ॥ विष्वगनातानीति । अयं रैदस्येन-
पमेतत् । यानि हि विष्वञ्चितानि—विष्वगगतानि, विष्वक्
गतं गमनमेवामित्यर्थः । तत्र विपुणशब्देन विपुणदास्यः फल
उच्यते । तस्य हि नानागतानि दिनानि सन्ति, तदाश्रयत्वा-
द्विसान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य । तथा आर्यस्युख—विपुणस्य-
याऽन्योऽन्यनवस्थितप्रकृतिर्मनुष्यादि—विपुणः, तत्र वृत्तिविषये
गमनक्रियाऽन्तर्भावत्वात् 'विष्वक् गमनमस्मात्ति' इत्येवं वाक्यादेर-
निधानमिस्माहुः ॥

(उद्योतः) ननु 'विष्वगनातानि' इति भाष्ये 'गतानि' इत्यधिक्यत
भाह—अर्थप्रदर्शनेति ॥ तदेवोपपादयति—यानि हीति ॥
विष्वगिति । नानाप्रकारमित्येवं रुद्रप्रदीपेति तद्वद्वेनेन 'विष्वग-
नाति' इत्यनेन नानाप्रकारगमनकर्तृत्वविष्वगशब्दस्यार्थकथनमिति
भावः । शार्तिके द्वयोरपि विष्वगशब्दयोर्महान्, तत्र आम्नादिविषये
विपुणप्रकृतिनानाप्रकारार्थक इत्यभिप्रायेणाह—गमनक्रियाऽन्तर्भा-
वादिति । चेचित्तु भाग्यनिन्तो नानाप्रकारगमनार्थो विष्वगश-
ब्दस्य प्रवृत्तिरित्याहुः ॥

(९३४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ४८)

२११९ प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ॥ ५ । २ । १०१ ॥

(णप्रत्ययाधिकरणम्)

(५७६९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वृत्तेश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृत्तेश्चेति वक्तव्यम् । वार्तम् ॥

(प्रदीपः) वार्तमिति । वृत्तिशब्द—अविच्छेदप्रतिविधा-
नादिषु वर्तते । इह प्रज्ञाशब्दात् स्वायं ऽणि विहिते 'प्राज्ञो व्याक-
रणम्' इति भाष्यम् । यथा—'कृतपूर्वा कटम्' इति—कृत्तृकृतसि-
प्रयोगे षष्ठ्यभावः । यदा तु प्रज्ञाशब्दादन्मत्वर्थो गो विधीयते
तदा प्रज्ञावतः प्राधान्यात्प्रज्ञानकृत्याया उपलक्षणत्वाद्भावनिर्वा-
पाद्व्याकरणादिभिः कर्मभिः सम्बन्धाभावः । केचित्तु अनापि
गुणभूतया प्रज्ञानक्रियया व्याकरणादीनां सम्बन्धमिच्छन्तः
'प्राज्ञो व्याकरणम्' इति भवितव्यमिस्माहुः । विपयत्वविषयायां
तु—'प्राज्ञो व्याकरणे' इति ॥

(उद्योतः) अविच्छेदप्रतिविधानेति । अविच्छेदेति—छेदः
कर्तृणि पञ्च, पञ्चीसमाप्त । प्रतिविधानं—जीविकोपायः । अवि-
च्छिन्नजीविकोपाय इत्यर्थः । आदिना प्रत्यविर्वरणम् ॥ कर्मर्थे 'क'-
प्रत्ययान्तप्रज्ञाशब्दस्यार्थकोपाये सति छेदे प्रज्ञाशब्दप्रवृत्तस्य फल
दर्शयति—इह प्रज्ञाशब्दादिति । 'प्रज्ञाशब्दात्' इत्युपपादः ॥
केचित्तिविति । इदमेव युक्तं, कारकाणां गुणभूतक्रियायामप्यन्वयात् ।
'प्रज्ञा' इत्यादौ जीवभावार्थमिदमिति तद्वचः । 'कर्तृकर्मणोः' इति
स्यत्वभाष्यानुगृहीतमनुकरीत्या तृतीयश्रुति 'प्राज्ञो व्याकरणस्य'
इत्येव भाष्यमिति चिन्तम् ॥ विपयत्वविषयायामिति । वैषमि-
काभावरणविषयायामित्यर्थः ॥

(९३५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ४९)

२१२० तपःसहस्राभ्यां विनीनी

॥ ५ । २ । १०२ ॥

(९३६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ५०)

२१२१ अण्व ॥ ५ । २ । १०३ ॥

(अण्वप्रत्ययाधिकरणम्)

(तपःशब्दाद्वेने भाष्यम्)

किमर्थं 'तपः' शब्दाद्वेने विधीयते । नासन्ता-
दित्येव सिद्धम् ?

पञ्चीति भावः ॥

* सारवचनमिच्छन्त्य इति । क्रियाकारकभावसम्प्रतिविध्यायां नर्थापि
द्वितीयः । विपयत्ववचनसम्प्रतिविध्यायां तु तृतीयोति भावः ॥

* वचनविपर्ययमिति । वचनविपर्ययमिति वचनानिदितु कर्तृभावस्य वृत्ति-
शब्दस्य वचनविपर्ययमिच्छन्त्येव ॥

* इति इति । वचनविपर्ययमिति भावः । अथवा 'अण्व' इति विधी-
भावोऽनेन प्रज्ञाशब्दादौ विधीयताम् । गमनप्रवृत्तं तु जीवभाव इति ॥

* विष्वगिति । 'प्राज्ञो व्याकरणम्'—प्राज्ञो व्याकरणे' इत्येतद्विधी-
विषयमिति ॥

* ननु भविकेः सुविशेषकस्य विषयं तत्र प्रकरणशब्द उच्यते यथा—
गमनप्रवृत्तम्—वचनविपर्ययमिति । अण्वं तु तथा नाशीति प्रकरणशब्दो वार्त-
कृतो भाष्यद्वारा आनुपपन्न इत्यत्र भाह—अनु सत्योच्येति ॥

* शार्तिके पलालीशब्दयोः शिवाय कट्ठकमात्रं दीपयत्येति 'अर्थे' इत्युक्तं—शार्तिक-
पठारस्योक्तिः ॥

* अर्थप्रदर्शनेन तदिति । विष्वगनाति भवेति न विष्वगमर्थव-
दिति भावः । हि अर्थान्वयानि विवृता ॥

* यथा इति । शर्तुर्लोके तु गतिरिति इह इत्यादिशब्दार्थेऽप्युक्तमित्यत्र
तद्विधानात् ॥ यथा * इत्यत्रादिशब्दा आद्यो व्याकरणार्थवत्तया तद्विधानात् ॥

६ कतिपयिनि । नगरस्य द्वाभ्यन्तरेष्वर्ध्वे नवविंशतिः केषां ।

४५ पा० घ०

(प्रदीपः) मणिव इति । नामविशेषस्य संज्ञा ॥

हिरण्यच इति । निधिविशेषस्य । केचित्तु कुञ्जरस्थेलाहुः ॥

(५७७५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ छन्दसीवनपौ च ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दसि ईवनिपौ च वक्तव्यौ वञ्च

मनुष्य च । रथीरभून्मुदगालानी गविष्टौ । सुमङ्गली-
रियं वधूः । कृतावानम् । मघवानमीमहे । उद्धा च
उद्धती च ॥

(प्रदीपः) छन्दसीवनपौ चेति—यस्यो वस्य
समुच्चयार्थः । अन्यतरस्याग्रहणस्य सर्वसवन्धान्मनुष्ये भवतीति
मात्राऽऽह—वञ्च मनुष्य चेति ॥ रथीरिति । रथोऽस्यास्ती-
त्यर्थः ॥ सुमङ्गलीरिति । लाघवाद्गुणीहिणा भाव्यमिति
न्यायश्छान्दस्यवाच्यः नाश्रितः ॥ मघवेति । मघमस्यस्तीति
मघवा । मनुष्ये तु 'मघवत्' शब्दः । 'मघवा बहुलम्' इत्ये-
तन्न कर्तव्यम्, 'धनुक्षन्' इति निपातनाम्नमघवदन्मनुष्या न
भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वात् ॥ उद्धा चेति । उद्धतम-
स्यास्तीति सप्ताधनक्रियावचनादुपसर्गाद् प्रत्ययः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'ईवनिपौ च' इति चेन्न प्रकृतस्यैव संसृज्य
स्यादिति 'वञ्च मनुष्य' च 'इत्युक्तमत आह—वञ्चादह इत्यादि । सर्वे
सम्बन्धादिति । सर्वत्र सम्बन्धादित्यर्थः । वचित्तु तथैव पाठः ॥
भाषायामप्येत्यादि । 'मघोनक्षत्रस्य छान्दसत्वम्' इति 'मघवा
बहुलम्' इति चरभाष्योक्ते, 'नियतविषया अपि शाब्दाः' इति तत्रैव
लोक्ये चिन्त्यमिदम् ॥ प्रत्यय इति । 'नो मैतुः' इत्यर्थः ॥

(५७७६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ मेघारथाभ्यामिरनिरचौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) मेघारथाभ्यामिरनिरचौ वक्तव्यौ ।
मेधिरः । रथिरः ।

(प्रदीपः) मेघारथाभ्यामिति । एतत्पि छन्दो-
विषयम् ॥

(प्रकाशान्तरबोधकभाष्यम्)

अपर आह—चप्रकरणे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते'
इति वक्तव्यम् । विम्बावम् । कुररावम् । इष्ट-
फायम् ॥

(प्रदीपः) विम्बावम् । कुररावमिति । 'अन्येया-
मपि दृश्यते' इति शीर्षः ॥

(५७७९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ५१)

२१३० रजःकृष्यासुतिपरिषदौ

वलच् ॥ ५ । २ । ११२ ॥

(वलच्प्रत्ययाधिकरणम्)

(५७७७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वलच्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ * ॥

(भाष्यम्) वलच्प्रकरणे अन्येभ्योऽपि दृश्यत

इति वक्तव्यम् । आतुवलः । पुत्रुवलः । उत्सङ्गवलः ॥

(प्रदीपः) आतुवल-इति । 'वडे' इत्यनाणप्रहणादु-

वर्तनादीर्घाभावः ॥ पुत्रुवल इति । शीर्षत्वं 'वनगिर्योः सहा-

याम्' इत्यतः संज्ञाऽनुवृत्त्या सहाया विधीयते । तेन 'पुत्रा-

वल', 'उत्सङ्गवल' इति सहाया भवतीत्यसंज्ञायाः शीर्षाभावः ॥

(५७८० विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ५४)

२१३२ अत इति नौ ॥ ५ । २ । ११५ ॥

(इति नौ अधिकरणम्)

(५७७८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इति नौरेकाक्षरात्प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इति नौरेकाक्षरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

स्वयान्, स्वयान् ।

अत्यल्पमिव लुप्यते ॥

(उपसंख्याने श्लोकभाष्यम्)

एकाक्षरात्कृतो जातेः

सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ॥

एकाक्षरात्—स्वयान् । स्वयान् ।

कृतः—कारकवान् । हारकवान् ।

जातेः—वृक्षवान् । सुश्वान् । व्याघ्रवान् ।

सिंहवान् ।

सप्तम्यां च न तौ—दण्डा अस्यां शालायां

सन्तीति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—एकाक्षरात्कृतो जातेरिति । दण्ड-

शब्दस्तु दमनकरणत्वेन बोधक इति न जातिशब्द इति तत्र भव-

त्येवेति भावः ॥

(एकाक्षरादिव्यादेः प्रत्ययान्तभाष्यम्)

यदि कृतो नेत्युच्यते, कार्यो—कार्यिक इति न

सिध्यति ।

१ न्याय इति । शुभमङ्गलीरियं वञ्च मङ्गल वला इति बहुलीहिनापि इष्टा-
क्ष्य कारणात् । कर्मधारयस्यार्थो नौ प्रथमो ह्येवमूक्तः—न कर्मधारया
भाष्यार्थ इति न्यायः ॥

२ नो मनुष्येति इति । 'उद्धा' इत्यत्र वलवत्, 'उद्धती' इत्यत्र मनु-

प्रत्यय इत्यर्थः ॥

३ 'मिरनिरचौ' इति न. म. पाठः ॥

४ 'उच्यते—एकाक्षरादिति' इति न. म. पाठः ॥

तथा जातेर्नेत्युच्यते, तण्डुली-तण्डुलिक इति न सिध्यति ॥

एवं तर्हि नायं समुच्चयः—रुतश्च जातेश्चेति ।

किं तर्हि ?

जातिविशेषणं रुद्रहणम्—रुद्रा जातिरिति ।

कथं कारकवान्, हारकवान् ?

अनभिधानान्न भविष्यति ॥

यद्येवं, नाथोऽनेन ।

कथं—खवान्, खवान्, वृक्षवान्, सिंहवान्, व्याघ्रवान्, मृक्षवान्, दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति ?

अनभिधानान्न भविष्यति ॥

(९४१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ भा. ५५)

२१३४ व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ५ । २ । ११६ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

शिखादिभ्य इनिर्वाच्य

इकन् यवखदादिषु ॥

किं प्रयोजनम् ?

नियमार्थम् । इतिरेव शिखादिभ्यः, इकमेव यवखदादिभ्यः ॥

(५७७९ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावचनं निवर्तकत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावचनम् ।

किं कारणम् ?

निवर्तकत्वात् ।

किं निवर्तकम् ?

अनभिधानम् ॥

(९४१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ भा. ५६)

२१३६ एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम्

॥ ५ । २ । ११८ ॥

(ट्ठप्रत्ययाधिकरणम्)

(नित्यपदप्रयोजनभाष्यम्)

नित्यग्रहणं किमर्थम् ?

विभाषा मा भूत् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

पूर्वसिद्धेय योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम् ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यन्नित्यग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—प्रागेतस्माद्योगात् 'विभाषा' इत्यनुवर्तत इति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—प्रागेतस्मादिति । एवञ्चाद्यापि वाम-द्वयानुवृत्त्या पक्षे मनुष्यादिति तत्रैववृत्त्यर्थं नित्यग्रहणमिति भावः ॥

('अनुवृत्तिनिश्चायकभाष्यम्')

अथ 'अतः' इत्यनुवर्तते, उताहो न ।

किं चातः ?

यद्यनुवर्तते, ऐकगविको न सिध्यति ।

समासान्ते कृते भविष्यति ।

एवमपि गौशकटिको न सिध्यति ॥

अथ निवृत्तम् ।

इहापि प्राप्नोति—गोर्विशतितृस्यास्तीति । निवृत्तम् ॥

इह कस्मान्न भवति—गोर्विशतितृस्यास्तीति ?

अनभिधानान्न भविष्यति ॥

(उद्घोतः) समासान्ते कृते इति । न च तत्पक्षे सिद्धा-
वति बहुव्रीहिद्वन्द्वयोर्न सिध्यतीति वाच्यम् । अनभिधानेन तत्राप्त-
वृत्तेः ॥ गौशकटिक इति । शकटिशब्देन समास इति भावः ।
यद्यप्यकारान्तशकटशब्देनैव सिध्यति, तथापीकारान्तेन विग्रहे
'गौशकटिमान्' इत्यस्यापि स्थितिः भावः ॥ निवृत्तमिति । 'द्वन्द्वो-
त्तापः' इत्यादौ तु मण्डूकानुवृत्त्याऽत इत्यस्य सम्बन्ध इति भावः ।
इदं च 'समासान्ताः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । इतिहणस्तु प्रमाद-
इति बोध्यम् ॥

(९४३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ भा. ५७)

२१३८ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्

॥ ५ । २ । १२० ॥

(यप्प्रत्ययाधिकरणम्)

(५७८० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ यप्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥*॥

(भाष्यम्) यप्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम् । हिम्याः पर्वताः । गुण्या प्राहणाः ॥

(९४४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ भा. ५८)

२१४० बहुलं छन्दसि ॥ ५ । २ । १२२ ॥

(विनिप्रत्ययाधिकरणम्)

(५७८१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ छन्दोविन्प्रकरणेऽष्टामेखलादयो-
भयरूपाहृदयानां दीर्घश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दोविन्प्रकरणेऽष्टामेखलादयोभय-

रुजाहृदयानां दीर्घश्चेति चकव्यम् । अग्रावी । मेख-
लावी । द्रयावी । उभयावी । रुजावी । हृदयावी ॥

मर्मणश्चेति चकव्यम् ।

मर्मावी ॥

(उद्योत.) भाष्ये—दीर्घश्चेति । १ द्योमयहृदयार्थमिदम् ॥

(५७८२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सर्वत्रामयस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वत्रामयस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

आमयावी ॥

(५७८३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ई ॥)

॥ * ॥ शृङ्गवृन्ददाभ्यामारकन् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शृङ्गवृन्ददाभ्यामारकन् चकव्यः ।
शृङ्गारकः । वृन्दारकः ॥

(५७८४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ फलघर्हाभ्यामिनच् ॥ * ॥

(भाष्यम्) फलघर्हाभ्यामिनच् चकव्यः । फ-
लिनः । बर्हिणः ॥

(५७८५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ।
हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयान् ॥

(५७८६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ शीतोष्णतृप्तेभ्यस्तन्न सहते ॥ * ॥

(भाष्यम्) शीतोष्णतृप्तेभ्यस्तन्न सहते इति चा-
लुर्यकव्यः । शीतालुः । उष्णालुः । तृप्तालुः ॥

(५७८७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ हिमाचेलुः ॥ * ॥

(भाष्यम्) हिमाचेलुर्यकव्यः, तन्न सहते इत्ये-
तत्सिद्ध्यर्थं । हिमेलुः ॥

(उद्योत.) चालुःचेलुः चित्तविलेके । अचितौ । अत एव
‘-चेलु’ इत्यत्र कचिपुलके वृद्धिर्द्वयते ॥

(५५८८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ यलाच्चोलः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यलाच्च उलो चकव्यस्तन्न सहते
इत्येतत्सिद्ध्यर्थं । यलूलः ॥

(५७८९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ वातात्समूहे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) वातात्समूहे च तन्न सहते इत्ये-
तत्सिद्ध्यर्थं च ऊलो चकव्यः । वातूलः ॥

(५७९० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ पर्वमरुद्भ्यां तप् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पर्वमरुद्भ्यां तप् चकव्यः । पर्वतः
मरुत्तः ॥

(उद्योत.) पर्वमरुद्भ्यां तपिति । पिदयम् । निष्ठाठरु
लेखकप्रभादात् । मरुत्तस्य मध्योदात्तस्येष्टे ॥

(५७९१ तत्पत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ ददातिवृत्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) ददातिवृत्तं वा पुनरेतद्विषयि ।
मरुद्भिर्दत्तौ मरुत्तः ॥

(उद्योत) एवेव ध्वनयत् तप प्रलाचष्टे—ददातिवृत्तं
वेति । अत्र पक्षे उपसर्गसङ्ख्या मरुच्छब्दस्योपसंख्यानत्वात्
‘अत्र उपसर्गात्’ इति तत्त्वम् । अन्यच्चोपसर्गकार्यमस्य नेति तत्रैव
निरूपितम् । अत्र पक्षे ‘तृतीया’कौर्ण्ये’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्त्रेण
मध्योदात्तत्वं स्पष्टमेव ।

केचित्तु—एव हि तत्त्वविधानेव मरुत्त इति पठेत् । तस्मात्सर्वा-
प्रकरणे प्रथमाध्याये पाठोऽनेकैकानामाद्य । ‘अनेककलाय’ इति
तु न युक्तम्, उपसर्गत्वस्य फलान्तरात् चारितार्थ्येऽनन्तरवैकल्यात्-
त्वानापत्त्या मरुत्त इत्युदाहरणपरभाष्यविरोधापत्तेः । एवञ्च निपात-
त्वस्यस्येति सम्बुद्धकामाद्युदात्तत्वं दुर्वारमेव । तच्च तत्त्वविषये एवेति
‘मरुत्ति’ इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । एवञ्च निरपाठ एवोचितः । वेदे
कश्चिन्मध्योदात्तस्य तु छान्दसस्त्वाद्भाष्यम् । मरुच्छब्दामरुद्भ्यो न,
ततो रूप्यार्थप्रतीतेः—इति प्रत्याख्यानवासय इत्याहुः ॥

(५४५ विधिवृत्तम् ॥ ५ । २ । २ आ. ५९)

२१४३ आलजाटजौ बहुभाषिणि

॥ ५ । २ । १२५ ॥

(आलजाटप्रत्ययपरिकरणम्)

(एकदेशिभाष्यम्)

कुत्सित इति चकव्यम् ।

यो हि सम्यग्वहु भाषते धाम्नीत्येव स भवति ।
तत्तर्हि चकव्यम् ॥

१ ‘हृदम्’—दीर्घविधायकमित्यर्थः ॥

२ ‘दृढवाचाट्टा—हिमाचेलुः’ एषा मरुत्तौ चितौ कर्तते इति एके ।
‘आट्ट—चट्टा’ इत्यग्रेयं किं मन्त्रवर्धिलपरं । अक्षिरुक्ते ‘हिमाचेलुः’
इति सप्तम्यादयश्चकारद्वितीयादौ चकारौ इति इत्यर्थः ॥

३ ‘मरुत्त’ इत्यत्र मरुत्तः । तत्र चित्तविलेके मध्योदात्तत्वेने

एव व्यववर्धितः ॥

४ अत्र पक्षे—तत्पत्याख्यानक्ये दत्तानिदृशमिति पक्षे ।

५ सङ्ख्याप्रकरणे इति । उपसर्गाः क्रियायोगे (१।४।५८) इति एते हि
वार्तिनः सन्ता ‘मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम्’ इत्युक्तम् ॥

६ अनेककलाङ्गमावेति । नक्षत्रविज्ञानेन सङ्ख्याङ्गानामाशयः ॥

एवं तर्हि—इन्न्तेन सह समासो भविष्यति ।
धान्येनार्थी—धान्यार्थी ।

स हि समासो न प्राप्नोति ॥

यदि पुनर्यमर्थयतेर्णिनिः स्यात्, एवमपि क्रिया-
मेव कुर्वाणे स्यात् । दृष्णीमप्यासीनो यस्तत्सम-
र्थान्याचरति सोऽभिप्रायेण गम्यते—अर्थी—अयमने-
नेति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि—धान्येनार्थी—धान्यार्थी, एतीया-
समासो भविष्यतीत्यर्थः ॥

स हीति । 'एतीया तन्नुनायेन' इत्यनेनार्थशब्देन
समासो विधीयमानोऽर्थशब्देन न प्राप्नोतीत्यर्थः । 'मुपुषा'
'इत्येतन्नाश्रितम्, च्याप्यस्य परिहारस्याभिधास्यमानत्वात् ॥

एवमपीति । कृताद्युत्तुक्रियासाधनाभिधायित्वात् ।
न ह्यगच्छत् 'गन्ता' इत्यभिधीयते ॥

(उद्योतः) भाष्ये—धान्येनार्थीति । नन्वत्र कर्त्तृत्वाया
न करणे, अर्थशब्दस्याक्रियावाचित्रत्वात् । नापि प्रकृत्वादिवात्,
प्रथमार्थे एकदेशान्वयेऽपि विनिष्ठेनासामर्थ्यासमासाप्रतिषेधः, 'धान्येन'
इत्यस्यैकदेशान्वयानुचितत्वादेति चेत्, न । हेतोः सत्त्वात् । अर्थ-
वचने च भाग्यं हेतुः । एतेन 'सायेकत्वादीदृशे निषेधे तद्विषये न
प्राप्तिः, द्रव्यवाची तु न नित्यत्वाद्वा इति स्पष्टमेव' इति परात्तम् ।
एवमेव 'धान्येन धनी' इत्याहुपपत्तिः ॥

(भाष्ये) अर्थयतेरिति । एवञ्च करणरूपीयाऽनेन 'कर्त्तृकरणे-'
इति समास इति भावः ॥ (भाष्ये) उत्तरसमर्थनीति । मार्थेना
हि—लामानुजः पुरातनोऽभिप्रायः अतो व्यापारः 'देहि' इत्यादि-
शब्दप्रयोगादिरूपः । तत्कर्त्तृ च गिन्यन्तत्वात् । यत्तु तदुक्तं
परकलामजनकक्रियात्तरमाचरति तन्नापीभ्यवेऽप्यप्रयोग इति न
गिन्यन्तत्वायं प्रयोग इति भावः । एतेन 'तत्समर्थान्याचरति'
'पञ्चभिर्देहेः कृपति' इतिप्रयोगद्वयान्वय प्रयोगः सुलभः इत्य-
पास्तम् । गिति विग्रहरूपे 'अर्थयते' इति प्रयोगे तादृशान्याचरत्वेन
प्रतीतिभिन्नतोऽपि तादृशापेक्षं ध्येति तात्पर्यम् । अर्थेनम्—अर्थं
इत्यत्र तु लक्ष्मिच्छार्थक इति न दोष इत्युत्तरम् । कैयटोऽप्येव-
त्तात्पर्यं एव ॥ भाष्ये—सोऽभिप्रायेणेति । सोऽपीत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि अयमर्थशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः ।

तद्यथा—अर्थवानयं देश इत्युच्यते, यस्मिन्
गावः सस्यानि च वर्तन्ते ।

अस्ति क्रियापदार्थको भावसाधनः—अर्थनमर्थ
इति ।

तद्यः क्रियापदार्थकस्तत्त्वेदं ग्रहणम् । एवं च
कृत्वाऽर्थिकप्रत्ययार्थिकावपि सिद्धी भवतः ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिपरिचिते व्याकरण-
महामाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये
पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

॥ पादश्च समाप्तः ॥

(प्रदीपः) तद्यः क्रियापदार्थक इति । नन्वत्रापि
निरीदे न प्राप्नोति । नैव दोषः । निनिषध एव दोषस्यावतारः,
निनेः कर्त्तरि विधानात् । कियं हि कुर्वन् कर्त्तव्युच्यते ।
मात्रार्थीयस्तु दोषसंबन्धे भवति । तत्र क्रियाकारकमायस्य
न्ययमावाप्तिरीदृशेऽपि विदुः प्रत्ययः ॥ एवं च कृत्येति ।
यदि 'अर्थाणां विनिष्ठे' इत्युच्यते तदा—इत्येव विधानादृश
स्यात् । अत्रापि निनिना 'अर्थी' इति घाप्यते, तथाऽप्यर्थिक
इति न विध्येदिति । क्रियापदार्थकत्वे 'अत इतिठनो' इति प्रत्य-
यवर्धं सिध्यति । अतुमु क्रियापदार्थशब्दानभिधानात् भवति ।
धनवाचिनोऽप्यत्रविधानादितिठनोऽभावः ॥

इत्युपाध्यायस्यैव्यदुपुत्रकैः पञ्चम-
स्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ।

(उद्योतः) भाष्ये—तत्त्वेदं ग्रहणमिति । तद्विहितत्वेदं
ग्रहणम् ॥

अयं प्रयोगः, भाष्यार्थीति प्रयोग इत्यर्थः । एवञ्च भाष्यश-
ब्दस्य उक्तार्थकार्यशब्देन समासं इत्यत्र भाष्यार्थशब्दात् 'अत इतिठ-
नो' इतीनो सिद्धः प्रयोगः । 'अर्थीय' इति धात्विके तु कृत्वाद्भ्रम्य-
वाचिन एव ग्रहणम् । एवञ्च क्रियावाचकत्वात् इतिठनो भवत एव । अत्र
एव 'अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन' इति भाष्यप्रयोगः संक्षिप्त इति
भावः । तदनुवृत्त्या—एवञ्च कृत्येति ॥ यद्यर्थोपासन्निति
इत्युच्यत इति । अत्र धात्विके यत्तुमर्थोपदेशशब्दोऽग्रहणमुच्यत
इत्यर्थः । यद्वा—यत्तदेवोच्यते—क्रियापदार्थकस्तु अर्थशब्दे नारले-
वेति यद्युच्यत इत्यर्थः ॥ उक्तं स्यादिति । अर्गादिनिरेव, तत्र चार्त्तमिति
पदेलाशयणादिति भावः ॥ अत्रापि गिनितेति । 'बहुलामाभीक्ष्ण्ये'
इति बहुलप्रधानास्तुवन्नोपपदमावेऽपीत्यर्थः । एतदुपयोगश्चिन्त्यः ।
न च 'अर्थीय' इति धात्विकप्रत्यासन्नं फलम्, अनिच्छोऽप्यसत्ति-
हितपनसांश्रितशब्दानभिधानात् तदावश्यकत्वादित्याहुः । अत एव
भाष्ये—अपिना अर्थीति—इत्यन्तस्तद्ग्रहः ॥ नन्वेव क्रियाशब्दानुपपत्ति

१ ननु 'तत्त्वेदं ग्रहणम्' इति भाष्यमनुपपन्नं, 'भाष्यार्थी' इत्येतन्नाश्र-
ितशब्द ग्रहणमत आह—तद्विहितत्वेदं ग्रहणमिति ॥

२ भाष्यप्रयोगशब्दस्यार्थमाह—अयं प्रयोग इति ॥

३ तं च प्रयोगं प्रदीपयति—धान्यार्थीतीति ॥

४ अत एव क्रियावाचकशब्दार्थशब्दादिनिष्ठोऽर्थवान् इति । 'अर्थिनश्च
राजानो' इत्यत्र हि अर्थीति धात्विकेनेतिप्रत्यये राजत्वविषये अर्थोऽतिविहित
इत्येवमाशङ्क्योऽस्मात् स्यात्, तथाप्युच्यते भावः ॥

५ यत्तदेवोच्यत इति । इत्युच्यत इत्यत्र यत्तदेवोच्यत इत्यर्थः ॥

स्यादत आह—मनुष्यवृत्ति । तदेव भाष्ये 'तदन्ताच्च' इति वार्तिक
प्रत्यारप्येतम् ॥ नन्वेव धनवाचवादस्तुपाधिकादिनिष्ठनौ स्यातामेव,
ततश्च क्रियापदार्थवामावेऽपि अर्थिक सिद्धोऽन आह—धनेति ।
इतिग्रहण दृष्टान्तार्थम् । तत्कौण्डिन्यायेनेनेरिवानभिधानाद्वनो-
ऽभाव इति तात्पर्यम् । अन्ये तु तत्कौण्डिन्यायस्य विधेयविषय-

त्वादनुवाचोपाधिवाये मानाभावाधेननामाप्त्यभावाच्च उभयोरप्य
नभिधानेनाभाव इत्याहुः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुनसतीगर्भननागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-

ह्योते पञ्चमाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

ॐ पादश्च समाप्तः ॥

१ प्रत्याख्यातमिति । अर्थग्रन्थौ द्वौ-एको द्रव्यपदार्थक, अपरश्च
अर्थनमर्थ इति क्रियापदार्थकः । 'अर्थोच्चासमिहिते' इति वा तैके हि द्रव्य
पदार्थकस्य ग्रहणम् । क्रियापदार्थकाच्च 'अत इतिष्ठनौ' इत्यनेन इतिष्ठनौ

मल्लयौ भवतः । तेन च घ वार्थो, अर्थिक इत्येतौ प्रयोगानुपपन्नौ । अतः
निधानाच्च द्रव्यवाचकादिनिष्ठनोरभावः । एवञ्च 'तदन्ताच्च' इति वार्तिक
भाष्यवृत्ता प्रत्याख्यायते इति भावः ॥

अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।					
	प्राक्तनयोग	आह्निके १	आह्निके २	आह्निकमवल योग	सर्वयोग
व्याख्यातसूत्राणि	८८६	४२	२०	६२	९४८
अन्याख्यातसूत्राणि	११३२	५१	२७	७८	१२१०
समुद्धृतसूत्राणि	२०१८	९३	४७	१४०	२१५८
वार्तिकानि	५६९८	६०	३७	९७	५७९५

पञ्चमाध्यायस्य तृतीय पादे

प्रथममाहिकम् ।

(तद्धितेषु प्राग्दिशीयाः)

(१४९ संज्ञासूत्रम् ॥ ५ । ३. १ आ. १)

२१५९ प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ ५।३।१ ॥

(विभक्तिसंज्ञाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

विभक्तित्वे किं प्रयोजनम् ?

(प्रदीपः) किं प्रयोजनमिति । प्रयोजनसामान्यवि-
श्वक्षायामेकवचननिर्देशः ॥

(उद्घोतः) प्रयोजनानां बहुनामने वक्ष्यमाणत्वात् किंप्रयो-
जनमित्येकवचनमुपपन्नमत आह—प्रयोजनसामान्येति ॥

(५७९९ विभक्तिसंज्ञाप्रयोजनबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विभक्तित्वे प्रयोजनमि-
त्प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इदानीम्, 'न विभक्तौ तुल्याः' १।३।४
इतीत्यप्रतिषेधः सिद्धो भवति ।

यद्येवं 'किमोत्' ५।३।१२ 'क मेन्सन् दीव्यसे,
कार्द्धमासाः' अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) इत्प्रतिषेध इति । अन्यथा 'मिद्घोऽन्या-
त्वरः' इति देशविश्वार्था दानीमो मकारस्य 'हलन्त्यम्' इतीत्स-
ज्ञा स्यात् ॥

(उद्घोतः) ननु फलमावादेव नेत्संज्ञेयत आह—अन्य-
थेति । ईददानीमिति स्यादिति भावः ॥

(५७९७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तौ चोक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधः 'अतद्धिते' इति ॥

(प्रदीपः) तौ चोक्तमिति । तवर्गस्य चोक्तमित्यर्थः ।
यमोरित्संज्ञापरिज्ञाणार्थमुकारकरणमित्संज्ञायाः प्रतिषेधस्यानि-
स्यत्वं ज्ञापयतीति तदितपर्युदासोऽपि न वक्तव्यः ॥

(उद्घोतः) तवर्गस्येवनिषेधात्तावित्युक्तमत आह—तवर्ग-
स्येति । 'तौ' इति विषयसमोति भावः ॥ ननु तद्धितप्रतिषेधवचना-
रंभे गौरवमत आह—यमोरिति । 'न विभक्तौ—' इति यत्र भाष्ये तु
प्राग्दिशीयेष्वप्रागुदात्त ज्ञापकम् । दानीमो मस्य 'लोपो
व्योः' इति लोपेन यकारः प्रक्षिप्य 'यत्संज्ञा न' इत्युक्तम् । वार्तिका-
नुसारेण एव प्रयोजनत्वोक्तिरिति बोध्यम् ॥

(५७९८ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ इदमो विभक्तिस्वरश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) इदमो विभक्तिस्वरश्च प्रयोजनम् ।
इतः । इह । 'इदमस्तुतीर्यादिविभक्तिरुदात्ता भवति'
इत्येव स्वरः सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) इतः । इहेति । 'इतः' इति मुख्यमुदाहरणम् ।
अत्र हि लिट्स्वरे प्राप्ते विभक्तेः 'ऊढिदम्—' इत्युदात्तत्वं भवति ।
'इह' इत्यत्र तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं सिद्ध्यति ॥ ननु मध्येऽप-
वादा इति न्यायात् 'अनुदात्तो मुष्पितौ' इत्येतं स्वरं विभक्तिस्वरो
वाधते न लिट्स्वरम्, लिट्स्वर एव तु परत्वादिगमिस्वरं वाधते ।
नैप दोषः । 'ऊढिदम्' इत्येतत्सूत्रं 'लिति' इत्यत्रानुवर्तते । तेन
लिट्स्वरं वाधित्वा विभक्तिस्वरो भवति । तृतीययादिग्रहणेन च
तृतीयामारभ्य प्राग्दिशाः प्रत्यया विभक्तिर्ज्ञा पृथगन्ते ॥

(उद्घोतः) लितौत्यत्रानुवर्तत इति । अत्र चेदमेव भाष्यं
मानम् । इदत्तत्तु—'ऊढिदम्—' इत्यत्र 'अन्तोदात्ता' इति वदते, तत्र
निमित्तमेव लिट्स्वरो विभक्तिस्वरस्येवाह । तं विनाऽपि अन्तोदात्त
एव इदम्शब्द इत्यन्ये ॥

(५७९९ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ त्यदादिविधयश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) त्यदादिविधयश्च प्रयोजनम् । यतः,
यत्र । कुतः, कुत्र । 'विभक्तौ' इति त्यदादिविधयः
सिद्धा भवन्ति ॥

(९५० अधिकारसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. २)

२१६० किं सर्वनामबहुभ्योऽद्वयादिभ्यः

॥ ५ । ३ । २ ॥

(५८०० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ बहुग्रहणे संख्याग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहुग्रहणे संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । इह
मा भूत्—यहो, यहोः—इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थं किम उपसंख्यानं क्रियते न तवर्ग-
नाम्न इत्येव सिद्धम् ?

(५८०१ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ द्वादिप्रतिषेधात्किम

उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वादिप्रतिषेधात्किम उपसंख्यानं

क्रियते । 'अद्वयादिभ्यः' इति प्रतिषेधे प्राप्ते किमपसंख्यानं क्रियते ॥

(प्रदीपः) किमपसंख्यानमिति । उपेयसङ्ख्यानं=प्रतिपदं सूत्र उच्चारणमित्यर्थः । द्वादिषु किञ्चिदस्य पाठे प्रयोजनं कश्च भवात्—'कौ' इति त्यदादीना यद्यत् परं तच्छिष्यत इति किमः शेषः, द्वादिभ्यस्तु प्राक् पाठे भवतः शेषः स्यात् ॥

(उद्घोतः) ननु किमः घञे पाठव्युत्पत्त्यानं इत्युक्तमत आह—उपेयेति ॥ ननु द्वादिभ्यः पूर्वमेव किञ्चिदस्य कृतो न पठ्यतेऽस्य आह—आदिपित्विति । 'पूर्वशेषोऽपि ह्रस्वते' इति सत्त्वात् किञ्चिदस्य चिन्त्यप्रयोजनमिति कश्चित् । तच्च, भवतः शेषस्य कदाऽप्यदर्शनात् ॥

(२५१ आदेशविधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. ३)

२१६३ एतदोऽन् ॥ ५ । ३ । ५ ॥

(आदेशाधिकरणम्)

(नकारप्रयोजनभाष्यम्)

कार्यं नकारः श्रूयते ?

न कश्चित् श्रूयते, लोपोऽस्य भवति 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' ८।२।७ इति ।

यदि न कश्चित् श्रूयते, किमर्थमुच्चार्यते ?

'अनेकाल्शित्सर्वस्य' १।१।५५ इति सर्वविशेषो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) इह केचिदंशं पठन्ति, केचिदन्म । तत्रोत्तरपाठपक्षो विचारः—कार्यं नकार इति । इकार्याभावादित्थस्यापामस्यार्थं श्रवणेन भाव्यमिति प्रश्नः ॥ लोपोऽस्येति । नेत्संज्ञाद्वारेण लोपः । किं तर्हि ? सपादितानेकाल्शित्सर्वस्य कृतकार्यवाङ्मन्यन्तरेणेति भावः ॥

(उद्घोतः) केचिदिति—वृत्तिकृतः । अत्र द्वितीयपाठं पठ्यत्तत्कृतः, 'भाष्यसंग्रहे' ॥ नन्वनुवन्थानां सर्वत्राश्रयणेन किमस्यैव श्रवणविचारोऽत आह—इकार्याभावादिति ॥ नन्वि-त्थाभावे कथं लोपः ? उच्चारणसामर्थ्याच्चेत्यत आह—नेत्संज्ञे-स्यादि ॥ छक्षणात्तरं—'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति ॥

(प्रयोजनास्तेपभाष्यम्)

कियमाणेऽपि च नकारे सर्वविशेषो न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ॥

नलोपे कृते एकाल्शित्वात् ।

इदमिह संप्रसार्यम्—नलोपः कियताम्, सर्वादेश इति ।

किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाप्रलोपः ।

असिद्धो नलोपः, तस्यासिद्धत्वात्सर्वविशेषो भवति ॥

५६ पा. ५०

(प्रदीपः) कियमाणेऽपीति । ननु यावदेतदः स्थाने आदेशो न प्रवृत्तत्वात् प्रातिपदिकान्तत्वाभावाच्चलोपाप्रसङ्गः । प्रवृत्तिफले त्वनेकाल्शित्सर्वविशेषः । एवं मन्यते—स्वरूपेणाभेदायैवत्त्वात्प्रवृत्तोऽप्येतदः स्थाने बुद्धिस्थ इति प्रातिपदिकं भवत्येव । तत्तद्वत् नलोपे कृते अनेकाल्शित्वाभावात्सर्वविशेषो न प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) ननु प्रयोगार्थं शास्त्रं, तत्र यावत् स्थाने न जातः, तावत् प्रयोगेऽनोऽभावात् कस्य प्रातिपदिकत्वमित्यत आह—एतदः स्थाने बुद्धिस्थ इति । बुद्धिनिष्यतया सत्त्वमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

परिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽसिद्धः, न चेदं तत्र परिगण्यते ।

एवं तर्ह्यनोपूर्व्यां सिद्धमेतत् । नाप्राकृते सर्वादेशे प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति, न चाकृतायां प्रातिपदिकसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति ।

तदनुपूर्व्यां सिद्धमेतत् ॥

(प्रदीपः) आनुपूर्व्यां सिद्धमिति । यदुक्तं 'स्वरूपेणाभेदायैवत्त्वात् प्रातिपदिकम्' इति । तदनुकम् । सर्वत्र स्वरूपप्रतिपत्तिरभवादर्थवत्प्रवृत्तसामर्थ्याद्विपरिकृताभावात्प्रवृत्तत्वात् । ननु नलोपः न कश्चित्कारणस्य श्रवणं स्यात् ॥ नाप्राकृत इति । अथैवत संज्ञाविधानात् स्थान्यर्थेनाभेदवत्त्वमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) बाह्यार्थेति । अनुकरणानामप्यनुकार्यं बाह्यवर्ष इति भावः । इदं तु सामुकरण्यं, अनुकार्याभावादिति तात्पर्यम् ॥

(एकदेशिनो नकारास्तेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । अलोऽस्यस्य विधयो भवन्तीति—अकारस्याकारयचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽन्तरेण नकारं सर्वविशेषो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अकारस्याकारयचन इति । त्यदाद्यत्वं कृत्वाऽऽदेशं मन्यते । वाच्यवाचकभावमनपेक्षेतदनुकम् । तदपेक्षायां हि दकारस्य स्थाने त्यदाद्यत्वस्यास्य चात्वस्य विशेषो नास्तीति वक्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) वाच्यवाचकेति । येन नामात्मिन्यादेनेति भावः ॥ तदपेक्षायां हीति । अकारस्य प्राप्तावकारयचने फलं नास्तीति भाष्यं व्याचष्टे परे ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्यन्यदकारस्याकारयचने प्रयोजनम् ।

किम् ?

येऽन्येऽकारादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्व्याघातार्थम् ।

तद्यथा—‘मो राजि समः कौ’ ८।३।२५ इति मकारस्य मकारवचनसामर्थ्यादनुस्वारद्वयो न भवन्ति ।

तस्मान्नकारः कर्तव्यः ॥

(प्रकीर्णः) येऽन्य इति । एतच्छब्दाकारेण सह परस्मैपदस्य वाच्येयम् ॥

(सिद्धान्तिनो नकारप्रत्याख्यानभाष्यम्)

न कर्तव्यः ।

क्रियते न्यास एव । प्रक्षिप्तनिर्देशोऽयम्—अ-अ-अ इति । सः ‘अनेकाल्शित्सर्वस्य’ इति सर्वादेशो भविष्यति ॥

(५८०२ योगविभागे वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ एतद् इति योगविभागः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एतद् इति योगविभागः कर्तव्यः । एतद् ‘एत’ ‘इत्’ इत्येतावादेशौ भवतो रयोः ।

ततः—अन् । अञ्च भवति एतद् इति ॥

(प्रदीपः) योगविभाग इति । अनुवाचनार्थम् । तत्र रैकादिः ‘अनद्यतने हिलन्यतरस्याम्’ इति हिल्श्रवणः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

केन विहिते धकारे एतद् आदेश उच्यते ॥

(५८०३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एतदञ्च धम उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एतदञ्च धम उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

एतत्प्रकारमित्यम् ॥

तच्चर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम् ?

(उपसंख्यानानुपयोगे भाष्यम्)

न कर्तव्यम् । एतज्ज्ञापयति—भयत्यत्र धनुरिति यदयं धकाराद्यादेशं शास्ति ।

कुतो न्न एतदेतत्—शापकादत्र धनुरभिषिष्यति, न पुनर्य एयासापविशोपविहितस्यकारादित्सि-
न्नादेशः स्यात् । इदम धकारादि विशेषयिष्यामः ।
इदमो यस्यकारादिरिति ॥

(प्रदीपः) अविशोपविहित इति । ‘प्रकरवचने भव’ इति भाष्यम् ॥ इदमेति । एवं च यमुना यात् वाच्ये ॥

(वरपोषः) भाष्ये—इदमो यस्यकारादिरिति । इदम एतत्तदनुवाच विहितो यस्यकारादिरित्येव । तथा च एतन्नामनीय ‘एतदनुवाच’ इति वचनमनुपपन्न इति भाष्यम् ॥ अन्येभ्योऽपि भाष्ये दुर्लभेभ्यः भाष्ये—एतदेति ॥

(५५२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. ४)

२१६५ पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ५ । ३ । ७ ॥

(५५३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. ५)

२१६८ सप्तम्याखल् ॥ ५ । ३ । १० ॥

(प्रवृत्तसिलोपधिकरणम्)

(वृत्तसिलोः प्रत्ययत्वादेशत्वविचारकभाष्यम्)

इदं विचार्यते—इमे तसिलादयो विभक्त्यादेशा वा स्युः परे वेति ।

कथं च आदेशाः स्युः, कथं वा परे ?

यदि ‘पञ्चम्याः’ ‘सप्तम्याः’ इति पृष्टी, तदा—
आदेशाः ।

अथ पञ्चमी, ततः—परे ।

कुतः संदेहः ?

समानो निर्देशः ।

कश्चात्र विशेषः ?

(५८०४ आदेशपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत्
सुबल्लुक्खरगुणदीर्घत्वौचस्सायादि-
विधिप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत् सुब-
ल्लुक्खरगुणदीर्घत्वौचस्सायादिविधीनां प्रतिषेधो
वक्तव्यः ।

सुबल्लुक्—ततस्त्यः, यतस्त्यः । तमस्त्यः, यमस्त्यः ।
‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ ३।४।७१ इति सुबल्लुक्
प्राप्नोति । सुबल्लुक् ॥

खर—यदा । तदा । ‘अनुदाची सुप्तिती’ ३।४।४
इत्येव खरः प्राप्नोति । खर ॥

गुण—कसात्, कुतः । ‘घेर्ङिति’ ७।३।१११ इति
गुणः प्राप्नोति । गुण ॥

दीर्घ—तस्मिन्, तर्हि । ‘अतो दीर्घो यञि’ ‘सुपि
च’ ७।३।१०१, १०२ इति दीर्घयेयं प्राप्नोति । दीर्घ ॥

एत्य—तेषु, तत्र । ‘पठुचचने षत्येत्’ ७।३।१०३
इत्येयं प्राप्नोति । एत्य ॥

औत्थ—कस्मिन्, कुत्र । ‘इदुद्भ्यामीत्’ ‘अथ-
घेः’ ७।३।११७, ११९ इत्यौत्थं प्राप्नोति । औत्थ ॥

सायादिविधिः—तस्मात्—ततः, तस्मिन्—तत्र ।
‘टसिहयोः स्मात्स्मिनी’ ७।३।१५ इति सायादयः
प्राप्नुवन्ति ॥

(वरपोषः) भाष्ये—कस्मिन् कुत्रेति । ‘वा ह प षट्प्रति’
इत्यत्र ‘वा’ इति योगविभागादोऽपि द्विगुणितः भावः । ग थ

छान्दसमेव भाष्ये उदाहृतमिति प्रमितम् । छन्दस्यापावरूपामा-
वादिति कश्चित् । परे तु छान्दसमेवेदं, छन्दस्यपि न्यायविचारस्य
कृतं योग्यताम् । अत एव छान्दसेषु शास्त्रेषु तत्तदुपाधिनिर्देशः
सार्धक इत्याहुः ॥

(५८०५ प्रत्ययपरपक्षोपपादकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम् ॥ * ॥

“ (भाष्यम्) सन्तु परे ॥

(प्रदीपः) पञ्चमीनिर्देशादिति । आदेशपक्षस्य बहु-
दोषत्वात् प्रायम्यात्पक्षम्याश्रयेण प्रत्ययपक्षाश्रयणमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ‘पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम्’ इत्येतच्छब्दापक्षस्य रूपणाय
‘सन्तु परे’ इत्यनुवादः ॥

(प्रत्ययवाक्षेपे भाष्यम्)

यदि परे समानशब्दानां प्रतिषेधो यच्छक्यः ।
तस्मात्तस्यति । यस्मात्तस्यति । पञ्चम्यन्तात्परस्य
तसेत्तसिख्यचयीति तसिल् प्रामोति ॥

(प्रदीपः) तस्मात्तस्यतीति । पञ्चमीनिर्देशे ‘तसेथ’ इत्य-
स्यायमर्थः—पञ्चम्याः परस्य तसेत्तसिल्लिदेशो भवतीति । तसे-
रिति च निर्देशो इकार उच्चारणार्थः । ततश्च धातोरपि तस्यतेः
पञ्चम्याः परस्य तसिल्लिदेशात्तद्विधादेशात्प्रसज्येत । तद्विधा-
नसामर्थ्यात्प्रत्ययवक्षेऽपि लिङ्स्वरप्रसङ्गः । आदेशपक्षे तु
नायं दोषः । ‘अपादाने चाह्वीरहोः’ इत्यन्यापक्षाश्रयण-
त्वात्, ततश्च पञ्चम्याः स्थाने यत्तसिल्लिख्य तसिल्लिख्यधानाद्वातोः
अप्रसङ्गाभावः ॥

(उद्घोतः) ननु इकारोच्चारणसामर्थ्याद्वातोर्न भविष्यतीत्यत
आह—इकार इति ॥ प्रसङ्ग इति—कर्मणि घञ्, तसिल्लिदेशः
प्रसज्येत इत्यर्थः । ‘प्रसज्येत’ इति वा पाठः ॥ ननु पक्षोपपक्षेऽपि
पञ्चमीस्यानिकृतात्प्रसिद्ध इति पञ्चम्या विशेषणसम्भवात् सर्वत्र
प्रसङ्गस्य दबल इति ‘यदि परे’ इति भाष्यानुपपत्तिरत आह—
आदेशपक्षे त्विति ॥ नायं दोष इति । एतेन शुद्धस्वरदि-
क्षेपाः सम्भवन्ति ध्वनितम् ॥ आदेशपक्षाश्रयणादिति । अपादाने
वर्तमानपञ्चम्याः स्थाने तसिल्लिख्य इति भावः ॥

.. (५८०६ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अनादेशो स्वार्थविज्ञानात्समान-
शब्दाप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनादेशो स्वार्थविज्ञानात्समानशब्दा-
नामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ।

तसिख्यसाम्प्रभयति ?

स्वार्थविज्ञानात् । पञ्चम्यन्तात्परस्य तसेः स्वार्थे

वर्तमानस्य तसिला भवितव्यम् । न चात्र पञ्च-
म्यन्तात्परस्तसिः स्वार्थं वर्तते ॥

(प्रदीपः) स्वार्थं वर्तमानस्येति । पञ्चम्यन्तप्रत्यय-
इत्यर्थः । इह स्वार्थिकैः साहचर्यात्तसिल्लिदेशोऽपि स्वार्थिको
विज्ञायते । यदि च स्वार्थिकस्य स्थाने भवति, ततः स्वार्थिको
भवति । अथ वा ‘तसेः’ इतीकारो विवक्षितो न तुच्चारणार्थः ॥

(उद्घोतः) ननु तत्तुधातुरपि स्वसैवायं वर्ततेऽत आह—
पञ्चम्यन्तेति । पञ्चम्यन्तायाः प्रकृतेरर्थे इत्यर्थः ॥ ननु ‘स्वार्थे’
इति पदभाषात्स्वार्थे वर्तमानस्येत्थाल्लामोऽन आह—इहेति ।
वाक्यैकदेशम्यानेन तच्छाभ इति भावः ॥ अथ चेति । ‘स्वार्थे नवै-
मानस्य’ इत्यनेनेकारो विवक्षित इत्येव भाष्ये बोधिनम्, इकारविशि-
ष्टस्य तयात्वादिति भावः ॥

(५५४ आदेशविधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. ६)

२१६६ तसेश्च ॥ ५ । ३ । ८ ॥

(तसिल्लिदेशाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किमर्थं तसेत्तसिल्लिख्यते ?

(५८०७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तसेत्तसिल्लिख्यचनं स्वार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तसेत्तसिल्लिख्यचनं किंयते ।

किं प्रयोजनम् ?

स्वार्थम् । ‘लिति’ ६१।१९३ प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं
भवतीत्येव स्वरो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) स्वार्थमिति । ननु लयापरत्वायर्थस्वादायार्थ-
मपि तसिल्लिख्यम् । न च विभक्त्यादेशपक्षाश्रयेण लयादिवि-
धिसिद्धिः, आदेशपक्षस्य सदोपत्वात्परित्यागात् । एवं तर्हि स्था-
न्यदेशाभावः किमर्थं आधृतः । तसिल्लिख्ये प्रत्यय एव परत्वात्-
तेर्वाचकस्य तसिल्लो बाधकः कर्तव्यः । तस्य च विभक्तिर्विभक्त-
रत्वात्पदादिनिधिः सिध्यतीत्याशङ्क्य स्वार्थमित्युक्तम् ॥

(उद्घोतः) विभक्त्यादेशपक्षाश्रयेणेति । ‘अपादाने
चाह्वीरहोः’ इत्यन—इति शेषः ॥ सदोपत्वादिनिधिः । ‘कुत आग-
च्छति’ इत्यादौ शुणप्रसङ्गो दोषः ॥ परत्वात्तसेर्वाचकस्य तसिल्लो
बाधक इति । परत्वात्तसिल्लो बाधक इत्यनवयवः । ‘अदीरहोः’ इति
पूर्वदासेन क्रियामिभक्तत्वावयवात्स्य परिहृत्, अन्यत्वं अन्यत्वं इति
तसेरथ बाधक इत्यर्थः । अर्धेऽतद्विरहोऽत्राश्रयणमत्र न—इति चि-
न्त्यम् । अत एव भाष्ये ‘तसिल्लिख्ये’ इत्युक्तम् । तस्या-
त्पूर्वनाल्लिख्यत्वं बलु ‘स्वार्थम्’ इत्युक्तम् । तच्च पूर्वोक्त-
लयात्पदादीनामनुपपत्त्यर्थम् ॥

(सूत्राक्षेपे समाधानमाण्यम्)

ननु चायं तसिल् तसिं वाधिष्यते ।
न सिद्ध्यति ।

परत्वात्तसिः प्राप्नोति ।

तसिलोऽवकाशः—ततो दीयते, ततोऽवरोहति ।

तसेरवकाशः—प्राप्त आगच्छति, नगरत
आगच्छति ।

इहोभयं प्राप्नोति—तत आगच्छति, यत आग-
च्छतीति । परत्वात्तसिः प्राप्नोति ।

तस्मात्सुदृश्यते तसेस्तसिद्वयनं स्वरार्थमिति ॥

(९५५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. ७)

२१६७ पर्यभिभ्यां च ॥ ५ । ३ । १ ॥

(तसिलोऽधिकरणम्)

(५८०८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पर्यभिभ्यां च सर्वोभयार्थे ॥ * ॥

(भाष्यम्) पर्यभिभ्यां चेति यदुच्यते तत्सर्वो-
भयार्थे द्रष्टव्यम् । यावत्सर्वतस्तावत्परितः । याव-
दुभयतस्तावदमितः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—सर्वोभयार्थेति । अभिधानसमा-
मूलकमेतत् । 'ओदन परिपिशति' इत्यादौ यावच्चनानुष्ठेः पक्षे
तसिक्भावो बोध्यः ॥

(९५१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. ८)

२१७२ इतराभ्योऽपि हृदयन्ते

॥ ५ । ३ । १४ ॥

(अतिव्याहारासंकाभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—सः, तौ, ते ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

भवदादिभिर्योगे इति यक्तव्यम् ।

कैः पुनर्भवदादयः ?

भयान्, दीर्घायुः, देवानांप्रियः, आयुष्मानिति ।

स भयान्, तत्र भयान्, ततो भयान् ।

तं भयन्तम्, ततो भयन्तम्, तत्र भयन्तम् ।

तेन भयता, तत्र भयता, ततो भयता ।

तस्य भयते, तत्र भयते, ततो भयते ।

तस्माद्भयतः, तत्र भयतः, ततो भयतः ।

तस्य भयतः, तत्र भयतः, ततो भयतः ।

तसिन् भयति, तत्र भयति, ततो भयति ॥

स दीर्घायुः, तत्र दीर्घायुः, ततो दीर्घायुः ।

तं दीर्घायुषम्, तत्र दीर्घायुषम्, ततो दीर्घा-
युषम् ॥

स देवानांप्रियः, तत्र देवानांप्रियः, ततो देवानां-
प्रियः ।

तं देवानांप्रियम्, तत्र देवानांप्रियम्, ततो देवा-
नांप्रियम् ॥

स आयुष्मान्, तत्रायुष्मान्, तत आयुष्मान् ।

तमायुष्मन्तम्, तत्रायुष्मन्तम्, तत आयुष्मन्तम् ॥

(९५७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. ९)

२१७५ अधुना ॥ ५ । ३ । १७ ॥

(अधुनाऽधिकरणम्)

(स्युत्पादकभाष्यम्)

अधुनेति किं निपात्यते ?

इदमोऽश्मभावो धुना च प्रत्ययः,

इदमो वा लोपः, अधुना च प्रत्ययः । अस्मिन्
काले—अधुना ॥

(९५८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १०)

२१७६ दानीं च ॥ ५ । ३ । १८ ॥

(दानींप्रत्ययधिकरणम्)

(प्रदीपः) केचित्—इदानीम्—इति सूत्रं पठन्ति ।
अन्ये तु—दानीं च—इति ॥

(उद्द्योतः) अन्ये इति । अन्येष पाठो 'न विभक्तौ—'
इति सूत्रसमाप्त्यसंमतः ॥

(अतिव्याहारासंकाभाष्यम्)

इदानीम् । इदमस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भव-
तीत्येष स्वरः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एष स्वर इति । 'अलोऽन्त्यस्य' इति वच-
नादन्त्यस्योदात्तत्वं प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) ननु देनाप्याधुनात्तात्वात्को भेदोऽत आह—
अलोऽन्त्यस्येतीति ॥

(५८०९ अतिव्याप्तिनिरासवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दानीमिति निपातना-

त्स्वरसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) दानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धि-
र्भविष्यति । आयुदात्तनिपातनं करिष्यते स निपा-
तनस्यो विभक्तिस्यस्य याधको भविष्यति ॥

(५८१० प्रकाशन्तरेण सिद्धिस्तावदवधारितम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

किमुक्तम् ?

आदौ सिद्धमिति ॥

(प्रदीपः) आदौ सिद्धमिति । 'आदेः परस्य' इति वचनात् ॥

(१५९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. ११)
२१७७ तदो दा च ॥ ५ । ३ । १९ ॥

(दाम्रत्ययाधिकरणम्)
(५८११ सूत्रप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तदो दावचनमनर्थकं
विहितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तदो दावचनमनर्थकम् ।
किं कारणम् ?
विहितत्वात् ।

विहितोऽत्र दाम्रत्ययः—'सर्वकान्यकियत्तदः का-
ले दा' ५।३।१५ इति ॥

(प्रदीपः) दावचनमिति । सूत्रकारेण तु 'अदाम्रत्ययः'
कृत इत्याहुः । स्वरे च विशेषः, अदाम्रत्यये तदाम्रत्यय आधु-
दातो भवति । दाम्रत्यये त्वन्तोदात्त ॥

(उद्घोषः) इत्याहुरिति । अत्रास्त्विवीच भाष्यविरोधः ॥

(१६० विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १२)
२१७८ तयोर्दाहिलौ च च्छन्दसि

॥ ५ । ३ । २० ॥
(५८१२ 'तयो' इत्यस्यापेनिर्देशवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशः ॥*॥

(भाष्यम्) तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशो द्रष्टव्यः ॥
हेष्यं विजानीयात्—तयोः—योगयोर्वा प्रत्यययो-
र्वेति ।

तदाचार्यः सुहृद् भूत्वाऽन्वाचये—तयोरिति प्रा-
तिपदिकनिर्देश इति ॥

(प्रदीपः) योगयोर्वेति । तत्र पूर्वयोग्योग्योर्विषये
दाहिलौ भवतः । यशान्दायोग्ययविहितौ प्रत्ययमिति सूत्रार्थः
स्यात् । तत्र यदि यथासुहृदमाश्रीयते तत इदमश्छन्दसि 'इदा'
'इदानीम्' इति रूपद्वयमेव स्यात्, अतु 'अनुना-एताहि' इति,
विशेषविहितान्मां छन्दोविषयान्मां दा-दानीम्मां हिंख-अनु-
नाप्रत्यययोर्वाच्यप्रसङ्गात् । तदस्तु तदानीं तदा तदातिरूप-
प्रपञ्चस्येव । अद्यापि यथासुहृदमाश्रीयमाणारिदमो हिंखि-
धीयते तथाप्यनुनेति छन्दसि न स्यादेव । अथ तयोरिति
प्रत्ययपरामर्शः, तयोः—पूर्वस्यविहितयोग्योर्विषये दाहिलौ भवतः,
तदाऽऽन्तर्यत्तद एव दाहिलौ स्यात्तमिति इदमः 'इदा' इति
न विपर्ये ।

प्रातिपदिकपरामर्शे तु चकारेण यथाप्राप्त्यभ्यस्तुताने न
कथिहोपः ॥

(उद्घोषः) 'योगयोः प्रत्यययोर्वा' इत्यर्थे दोषं दर्शयति—
तत्रेति ॥ हिंखानुनाप्रत्यययोरिति । अनवतने हिंखः प्रातिः ॥

(१६१ निपातनसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १३)

२१८० सद्यः परुत्परार्येपमः परेद्यव्यद्य
पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युर-
धरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ ५ । ३ । २२ ॥

(निपातनाधिकरणम्)
(वार्तिकवचनरत्नभाष्यम्)

सद्य इति किं निपात्यते ?
(५८१३ निपातने प्रकृतिप्रत्ययबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ समानस्य सभावो यश्चाहनि ॥*॥

(भाष्यम्) समानस्य सभावो निपात्यते यश्च
प्रत्ययोऽहन्यभिधेये । समानेऽहनि सद्यः ॥
(वार्तिकवचनरत्नभाष्यम्)

परुत्परार्येति किं निपात्यते ?
(५८१४ निपातने प्रकृतिप्रत्ययबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ पूर्वपूर्वतरयोः परभाव उदारी
च संवत्सरे ॥*॥

(भाष्यम्) पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यते,
उदारी च प्रत्ययो संवत्सरेऽभिधेये । पूर्वस्मिन् संव-
त्सरे परत्वं । पूर्वतरे संवत्सरे परारि ॥
(वार्तिकवचनरत्नभाष्यम्)

पेपम इति किं निपात्यते ?
(५८१५ निपातने प्रकृतिप्रत्ययबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ इदमः समसण् ॥*॥

(भाष्यम्) इदमः समसण्प्रत्ययो निपात्यते सं-
वत्सरेऽभिधेये । अस्मिन् संवत्सरे—पेपमः ॥
(वार्तिकवचनरत्नभाष्यम्)

परेद्यवीति किं निपात्यते ?
(५८१६ निपातने प्रकृतिप्रत्ययबोधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥*॥ परस्मादेद्यव्यहनि ॥*॥

(भाष्यम्) परस्मादेद्यविप्रत्ययो निपात्यतेऽह-
न्यभिधेये । परस्मिन्—परेद्यवि ॥
(वार्तिकवचनरत्नभाष्यम्)

अथेति किं निपात्यते ?

(५८१७ निपातने प्रकृतिप्रत्ययबोधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इदमोऽज्ञभावो यश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) इदमोऽज्ञभावो निपात्यते यश्च प्रत्य-
योऽह्न्यभिधेये । अस्मिन्नहनि-अद्य ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरभये-
द्युरत्तरेद्युरिति किं निपात्यते ?

(५८१८ निपातने प्रकृतिप्रत्ययबोधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ पूर्वान्यान्पतरेतरापराधरोभयो-
त्तरेभ्य एद्युसुच ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वान्यान्पतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य
एद्युसुचप्रत्ययो निपात्यतेऽह्न्यभिधेये । पूर्वेस्मिन्न-
हनि-पूर्वेद्युः । अन्यस्मिन्नहनि-अन्येद्युः । अन्यतर-
स्मिन्नहनि-अन्यतरेद्युः । इतरस्मिन्नहनि-इतरेद्युः ।
अपरस्मिन्नहनि-अपरेद्युः । अधरस्मिन्नहनि-अधरेद्युः ।
उभयोरुभयोः-उभयेद्युः । उत्तरस्मिन्नहनि-उत्तरेद्युः ॥

(५८१९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ द्युश्चोभयात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उभयशब्दाद् द्युश्च वक्तव्यः । तस्मा-
न्मनुष्येभ्य उभयद्युः ॥

(तद्विधेयु प्राग्विधेयः)

(१६२ विधिषष्ठम् ॥ ५ । ६ । १ आ. १४)

२१८५ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी-
प्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः

॥ ५ । ३ । २७ ॥

(अस्मात्प्रत्ययाधिकरणम्)

(अतिव्याख्याशङ्काभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—पूर्वसिन् देशो वसतीति ?

(प्रदीपः) दिशां शब्दाः-दिग्शब्दाः, ये स्फुट्या दिशो
याचराः पूर्वोदयेन गृह्यन्ते । न स्वेन्द्रादयो यौगिकाः । तत्र
दिश उपलक्षणत्वेनोपादानादिहापि प्राप्नोति-पूर्वसिन् गुरो वस-
तीति । अत्र हि देशास्त्वन्वा-नालसम्बन्धाद्वा पूर्वशब्दो गुरो
यनंते, तदर्थं विशेषणीयादानं-दिग्देशकालेष्विति । विम-
र्शानुपाधानां च साम्येऽपि यथासंख्याभावः, तदर्थं स्मरितत्वा-
प्रतिज्ञायात् । तत्र यथा पूर्वोदयः स्वभावादिभिर्बतन्ते
तथा देशकालयोरेपि । यथा काले वर्तमाना दिशं नापेक्षन्ते
तथा देशेऽपि दिगनपेक्षा-इति । 'नैव दिगवच्छिन्नत्वात्पूर्व-

गुरवः पूर्वं ज्ञाहणाः-इति । एवं दिगवच्छिन्नत्वाद्देशोऽपि
पूर्वोदिः, तत्कथं मुच्यते-दिगनपेक्षेति चेत्, उच्यते । देशा-
वच्छिन्ना दिगेव पूर्वोदिरिति विनिगमनादिरहास्तुष्टूकदेशोऽपि
दिगनपेक्षा-इति । यद्यपि भिन्नार्थे श्रुतिवादिना एव पूर्वोदयो
दिग्देशकालेषु, तथापि तत्त्वव्यपदेशनिबन्धनसाहचर्याभयो
दिक्शब्देभ्य इति व्यपदेशः । अनिर्दिष्टार्थत्वाच्च स्थायेऽयं
प्रत्ययः । एवं स्थिते चोदकः पृच्छति-इह कस्मान्न
भवति पूर्वसिन् देशो वसतीति । पूर्वशब्दस्य दिक्छ-
ब्दत्वाद्देशश्रुतित्वाच्च प्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) स्पष्टप्रतिपत्तये उत्तरत्रयोपावताणाम् च सप्तार्थं
निरूपयति-दिशां शब्दा इति ॥ शब्दग्रहणसामर्थ्यलभ्यमाह-
ये स्फुट्येति ॥ दिश उपलक्षणेनैवेति । अत एव 'दिग्देशकालेषु'
इति तद्विशेषणम् ॥ तथा देशोऽपीति । वक्तुसंक्षुब्धदेशत्वादेस्तद्व्यति-
निमित्तत्वात् । न च दिशि पूर्वोदयश्चान्ताः, देशकालयोस्वदन्ता इति
देशकालसूत्रयोः कथं दिक्शब्दत्वेन व्यवहार इति शङ्कम् । वापः
स्वाधिकत्वेन चोत्तरुपाया वाचकरूपे केदाभावात् दोषः । देशका-
लान्यां व्यपदेशस्तु न कृतः, गौरवात्पेक्षः ॥ तत्त्वव्यपदेशेति ।
तावन्व्यपदेशः-प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः, तस्य निबन्धनं यस्तादृशं
तदाश्रयः-इतिविहितक इत्यर्थः ॥

(अतिव्याप्तिनिरासभाष्यम्)

नैप देशः, देशविशेषणमेतत् ॥

(प्रदीपः) आचार्य आह-नैप देशः, देशविशेषण-
मेतदिति । अयमर्थः-विशेषणविशेष्ययोः काणखलवत् काम-
चारत्वात् पूर्वार्थो विशेष्यत्वेन प्रकल्प्यते देशो विशेषणत्वेन
तदा प्रत्ययो भवति । वृत्तौ विशेष्यं प्राधान्याद्विशेषणमन्तर्भाव-
यितुं शक्नोति । सत्यपि चान्तर्भावं दिग्देशकालानामविशेषणा-
न्तर्भावाद्विशेषाभिव्यक्तये देशादिशब्दप्रयोगो भवति-“परस्ता-
दिश आगतो देशात्कालाद्वा” इति । यदा ॥ देशो विशेष्यत्वेन
प्रक्रम्यते, पूर्वार्थो विशेषणत्वेन, तदा प्रत्ययान्तावः । दिग्देशकाले-
ष्वित्यनेन हि उपाधिभावादिगादीनां समर्थितो न तु प्राधान्यं,
नापि वृत्तौ गुणः प्रभावमन्तर्भावयितुं शक्नोति ॥ नैप देश
इति । नैप पूर्वार्थो देशेन विशेष्यत इत्यर्थः । यो हि देशेन
विशेष्यमाणो देशो भवति, ततः प्रत्ययः, न तु विशेषणादित्यर्थः ।

अन्ये त्वाहुः-अत्राप्यपेक्षार्थभिधायिभ्यः पूर्वोदिभ्यः
प्रत्ययेन भवितव्यम् । इह ॥ पूर्वदेशोऽन्यधितिरपेक्ष-एव पूर्व-
शब्दः प्रयुज्यते । तथा हि-पूर्वदेशादृष्टिणापेक्षं गच्छन्तु इत
आगतस्त्वमिति पृष्टः पूर्वदेशादगतोऽहमिति प्रतिवक्ति । प्रत्याग-
च्छेय दक्षिणपथादिति । तत्र 'नैप देशः' इत्यस्यायमर्थः-
नायमवधिमन्त्रेण देश उपातः । किं तर्हि ? अवधिनिरपेक्षदे-
शस्येतद्विशेषणम् । वास्तवी ॥ व्यवस्था विद्यत इति सर्वनामसं-
शा प्रवर्तत एव ॥

(उद्योतः) समानाधिकरणविशेषणकेन देशार्थकव्यमलो-
पेक्षया आह-विशेषणविशेष्ययोरेति । अत्रेदं चिन्त्यम्-गुण-
वत्त्वम् ॥

(५८१७ निपातने प्रकृतिप्रत्यययोधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इदमोऽश्रभाचो यश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) इदमोऽश्रभाचो निपात्यते यश्च प्रत्ययोऽह्न्यभिधेये । अस्मिन्नहनि-अय ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

पूर्वैशुरन्येयुरन्यतरेशुरितरेयुरपरेयुरधरेयुरभये-युरुत्तरेयुरिति किं निपात्यते ?

(५८१८ निपातने प्रकृतिप्रत्यययोधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयो-त्तरेभ्य एयुसुच् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एयुसुच्प्रत्ययो निपात्यतेऽह्न्यभिधेये । पूर्वस्मिन्नहनि-पूर्वैशुः । अन्यस्मिन्नहनि-अन्यैशुः । अन्यतरस्मिन्नहनि-अन्यतरेयुः । इतरस्मिन्नहनि-इतरेयुः । अपरस्मिन्नहनि-अपरेयुः । अधरस्मिन्नहनि-अधरेयुः । उभयोरहोः-उभयैशुः । उत्तरस्मिन्नहनि-उत्तरेयुः ॥

(५८१९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ शुभ्रोभयात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उभयशब्दात् शुभ्र चकव्यः । तस्मान्मनुष्येभ्य उभयशुः ॥

(तद्धितेषु प्राग्विकीयाः)

(९१२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १४)

२१८५ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी-प्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः

॥ ५ । ३ । २७ ॥

(अस्मात्प्रत्ययाधिकरणम्)

(अतिव्याप्त्यातङ्गाभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—पूर्वस्मिन् देशे वसतीति ?

(प्रदीपः) दिशा शब्दाः—दिशशब्दाः, ये कृत्वा दिशो वाचकाः पूर्वादयस्ते गृह्यन्ते । न त्वेन्द्रादयो यैषिकाः । सत्र दिश उपलक्षणत्वेनोपादानादिहापि प्राप्नोति—पूर्वस्मिन् गुरो वसतीति । अत्र हि देशसम्बन्धात्कालसम्बन्धाद्वा पूर्वशब्दो गुरो वर्तते, तदर्थं विशेषणोपादानं—दिग्देशकालेष्विति । विभक्तिनामुपाधीनां च साम्येऽपि यथासंख्याभावः, तदर्थं खरितत्वाप्रतिज्ञानात् । तत्र यथा पूर्वादयः स्वभावादिभिः वर्तन्ते तथा देशपालयोरपि । यथा काले वर्तमाना दिवं नापेक्षन्ते तथा देशेऽपि दिग्नपेक्षा—इति । 'नैनु दिग्वचिच्छत्वापूर्व

गुरवः पूर्वं ब्राह्मणाः—इति । एवं दिग्वचिच्छत्वादेशोऽपि पूर्वादिः, तत्कथं मुच्यते—दिग्नपेक्षेति चेत् ; उच्यते । देशावच्छिन्ना दिगेव पूर्वादिरिति विनिगमनाविरहात्तदुक्तदेशेऽपि दिग्नपेक्षा—इति । यद्यपि भिन्नार्थं प्रतिवादिष्यात् एव पूर्वादयो दिग्देशकालेषु, तथापि तत्त्वव्यपदेशनिबन्धनसादृश्याथयो दिक्शब्देभ्य इति व्यपदेशः । अनिर्दिष्टार्थावाच्यं स्थाप्यं प्रत्ययः । एवं स्थिते चोदकः पृच्छति—इह कस्मान्न भवति पूर्वस्मिन् देशे वसतीति । पूर्वशब्दस्य दिक्शब्दत्वादेशप्रतिवाच्यं प्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) लघुप्रतिपत्तये उत्तरचोदावतरणाय च द्यूतार्थं निरूपयति—दिशा शब्दा इति ॥ शब्दग्रहणस्तान्ध्वलस्यमाह—ये कृष्येति ॥ दिश उपलक्षणेत्वेनेति । अत एव 'दिग्देशकालेषु' इति तद्विशेषणम् । तथा देशोऽपीति । वक्तुसमुदादेशत्वादित्यस्तद्वचि-निमित्तत्वात् । न च दिशि पूर्वादयश्चावन्ताः, देशकालोत्तरदन्ता इति देशकालस्थोः क्व दिक्शब्दत्वेन व्यवहार इति वाच्यम् । आपः स्वाधिकत्वेन चोत्तकनया वाच्यत्वेन त्रिदशामात्रं दोषः । देशकालान्यां व्यपदेशस्तु न कुतः, गौरवापेक्षः ॥ तत्त्वव्यपदेशोति । तत्त्वव्यपदेशः—अलभिसाप्रत्ययः, तस्य निबन्धनं परसादृश्यं तदाश्रयः—तस्मिन्निमित्तं इत्यर्थः ॥

(अतिव्याप्तिनिरासभाष्यम्)

नैप देशः, देशविशेषणमेतत् ॥

(प्रदीपः) आचार्य आह—नैप देशः, देशविशेषणमेतदिति । अयमर्थः—विशेषणविशेष्ययोः काणक्षजवत् काम-चारायदा पूर्वार्थो विशेष्यत्वेन प्रकम्यते देशो विशेषणत्वेन तदा प्रत्ययो भवति । इतो विशेष्यं प्राधान्याद्विशेषणमन्तर्भावयितुं शक्नोति । सत्यपि चान्तर्भावे दिग्देशकालानामविशेषणान्तर्भावाद्विशेषाभिप्रायत्वे देशादिशब्दप्रयोगो भवति—'परत्वादिश भागतो देशात्कालाद्वा' इति । यदा तु देशो विशेष्यत्वेन प्रकम्यते, पूर्वार्थो विशेषणत्वेन, तदा प्रत्ययाभावः । दिग्देशकालेष्वित्यनेन हि उपधाधिभावो दिगादीनां समर्थितो न तु प्राधान्यं, नापि इतो गुणः प्रधानमन्तर्भावयितुं शक्नोति ॥ नैप देश इति । नैप पूर्वार्थो देशेन विशेष्यत इत्यर्थः । यो हि देशेन विशेष्यमाणो देशो भवति, ततः प्रत्ययः न तु विशेषणादित्यर्थः ।

अन्ये त्वाहुः—श्वष्यपेक्षार्थमिधाधिभ्यः पूर्वादभ्यः प्रत्ययेन भवितव्यम् । इह तु पूर्वदेशोऽवधिनिर्पेक्षः एव पूर्वशब्दः प्रयुज्यते । तथा हि—पूर्वदेशादक्षिणापार्थं गच्छन् कुत आगतस्त्वमिति पृष्ठः पूर्वदेशादागतोहमिति प्रतिवक्ति । प्रत्यागच्छंश्च दक्षिणपथादिति । तत्र 'नैप देशः' इत्यस्यायमर्थः—नायमवधिनिबन्धनेन देश उपात्तः । किं तर्हि ? अवधिनिर्पेक्षदेशस्यैतद्विशेषणम् । नास्तीति तु व्यवस्था विद्यत इति सर्वनामसंज्ञा प्रवर्तत एव ॥

(उद्द्योतः) समानाधिकरणविशेषणत्वेन देशार्थकत्वमस्ये-वेत्यत आह—विशेषणविशेष्ययोरिति । अनेन चिन्त्यम्—युग-
१ क. उच्यते '.....' एतद्विहास्यो प्रथमो दृश्यते । अन्वयः न ।

प्रयोः । कियदाशब्दयोर्दिशेपननिशेधभावे वानचारेऽपि शुण्डस्मृत्य-
शब्दोच्छत्ते कामचाराभावः, 'पुरस्तादेश्च इदं कृतम्' इत्यादौ देशस्य
निशेधवाननुभववाच, बहुमीषादौ प्रधानान्तमविनापि वृत्तेर्दर्श-
नात् । तस्मादयमत्र भाष्यार्थः—'नैष देशः' न देशत्वेन देश-
शेषकः, किन्तु देशविशेषणस्य पूर्वाश्रित्यनन्तः पूर्वाश्रुतित्ववशो
वा शेषकः । ईदृशे चार्थे 'पुरस्ताद्' शब्दस्यासाधुत्वं स्पष्टमेव—इति ॥
'ननु वृत्तौ देशान्तभावे 'पुरस्तादिशः' इति प्रयोगो न स्यादत
आह—सत्यपि चेति ॥ देशो भवतीति । देशवाचको भवती-
त्यर्थः ॥

'अग्रे तु' इति मतन्तु अक्षरस्वरस्याननुशुण्वादर्हमिप्रसङ्गमिति
स्पष्टमेव । किञ्च वास्तव्यवस्थानामाद्योपात्तव्यवस्थापदक सर्व-
नामत्व भवति, अनुशास्यवस्थापदकः प्रत्ययो न प्रवर्तत इत्यत्र
मानाभावः ॥

(१६३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १५)

२१८६ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्

॥ ५ । ३ । २८ ॥

(अतसुप्रत्ययाधिकरणम्)

(न्यासाक्षेपभाष्यम्) .

किमर्थमतसुच् क्रियते, न तसुजेव क्रियेत ?

तत्रायमर्थः—स्वार्थश्चकारो न कर्तव्यो भवति,

प्रत्ययसरेणैव सिद्धम् ।

का रूपसिद्धिः—दक्षिणतो ग्रामस्य, उत्तरतो

ग्रामस्य ?

दक्षिणोत्तरशब्दावकारान्तौ तसुशब्दः प्रत्ययः ॥

(एकदेशिनः प्रयोजनभाष्यम्)

भवेत्सिद्धम्—यदा अकारान्तौ ॥

यदा तु खलु आकारान्तौ तदा न सिद्ध्यति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—आकारान्ताविति । यदा दिव्याच-
कामित्वेन ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

तदाऽपि सिद्धम् ।

कथम् ?

पुंवद्भावेन ।

कथं पुंवद्भावः ?

'तसिलादिप्राकृत्यसुचः' ६।३।३५ इति ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

न सिध्यति । भाषितपुंसस्य पुंवद्भावः, न चैतौ
भाषितपुंस्कौ ॥

(दक्षिणोत्तराशब्दयोर्भाषितपुंस्कत्वाभावबोधकभाष्यम्)

ननु च भोः दक्षिणशब्द उत्तरशब्दश्च पुंस्ति
भाष्येते ।

समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंसकमित्युच्यते,
आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ—

दक्षिणोत्तरेति दिक्शब्दौ,
दक्षिण उत्तर इति व्यवस्थाशब्दौ ॥

(प्रदीपः) आकृत्यन्तर इति । अन्या दिगाकृतिः, अन्या
व्यवस्थाकृतिरिति भावः । दिशि वर्तमानाः पूर्वादयो निमित्ता-
न्तरनिरपेक्षाः । देशकालयोस्तु व्यवस्थाऽपेक्षाः ॥

(उद्घोषः) अन्येति । दिशि वाक्यायामन्या आकृतिः,
व्यवस्थाविषयेऽपि वाच्येऽन्या आकृतिः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥
आकृतिविषयेऽपि दिशोऽपि—दिशोऽपि । अवधितापेक्षलाक्षापेक्ष-
त्वाभ्यामाकृतिभेदो गम्यत इत्यर्थः ॥ निमित्तान्तरनिरपेक्षा इति ।
अवधितरिपेक्षप्रवृत्तिनिमित्तका, प्रवृत्तिनिमित्ताभाव एव वैशेष्यः ॥
व्यवस्थापेक्षा इति । अवधितापेक्षप्रवृत्तिनिमित्ता इत्यर्थः । तत्त-
दवधिकोदवाचकसंज्ञितदेशत्वादिस्मृतमित्यत पूर्वदेशत्वादि दिग्वाच-
केषु शब्दे एव प्रवृत्तिनिमित्तम्, तदभाव एव वा—'तस्य भावः—'
इति घञोक्तरीत्या द्विधादिशब्देऽपि, अन्यत्र तु अवधिताकाङ्क्षार्थं
इति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये—दिक्शब्दावित्यस्य दिव्यबोधपूर्वादिशब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तकावित्यर्थः ॥

(व्यवस्थावाचित्वेऽपि दिग्वाचकत्वव्यवस्थाभाष्यम्)

यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः,

कथं यानि दिगपदिष्टानि कार्याणि ?

दिशो यदा व्यवस्थां चक्ष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । सर्वत्र व्यवस्थाशब्दाः

सन्निविष्टा भव । व्यवस्था—मर्यादेति केचिदाहुः । एव तु
'उत्तरा कुरु' इति सज्ञाया मर्यादाऽनपेक्षणात् कुरुत्तराणा-
प्यासीनानाम् 'उत्तरा कुरु' इति प्रयोगाद्व्यवस्थाभावादसंज्ञा-
यामिति प्रतिपेक्षानर्पकप्रसङ्गात्—यावद्द्रव्यमनपायो
व्यवस्थेत्यपरे मन्यन्ते । दक्षिणा गायका इति—सत्येव
गायकेषु प्राचीन्यलक्षणस्य दाशिष्यस्य कादाचित्कत्वाद् व्यव-
स्थाऽभाव, दिग्देशकालसंज्ञा तु व्यवस्थासंज्ञाव । मर्यादा-
लक्षणव्यवस्थावादिनस्तु—'उत्तरा कुरु' इत्यत्रापि

३ अन्यत्र—दिगिति कावच ॥

३ अवधिताकाङ्क्षा इति । प्रवृत्तिनिमित्तमिति शेषः । एतत् दिशि
वाक्यावा शब्दं प्रवृत्तिनिमित्तम्, अन्यत्र तु धर्म इति तात्पर्यम् ॥

१ कोकमवधितरिपेक्षप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं पूर्वदिग्शब्दानाश्रयपादयति—
सत्तदवधित्वेऽपि ॥

२ प्रवृत्तिनिमित्ताभाव एव वा—इत्यत्राश्रयपादयति—सत्तदभाव एव चेति ।

३ दिग्वादिघञे तु प्रवृत्तिनिमित्तकत्वात्—'तस्य भावः' इति सूत्रे प्रतिपादितः ॥

मेवं जम्बुद्वीपं वाऽपेक्ष्योत्तरत्वविज्ञानात् प्रयोगकाले निरुद्धत्वा-
द्वयवहारस्य प्रयोक्तृभिरनपेक्ष्यमाणोऽपि वस्तुतो व्यवस्थाऽस्तीति
मन्यन्ते ॥

अन्ये तु—परस्परपेक्षात्मस्थितिर्यवस्थेत्याहुः ॥

कथं यानीति । 'दिवशब्देभ्यः सप्तमी-' इत्यादिनिहि-
तानि । व्यवस्थाशब्दत्वे हि दिश उपलक्षणत्वं न स्यात्, तस्या
निमित्तत्वाभावादिति भावः ॥

दिशो यदेति । निमित्तत्वतोऽप्यर्थस्योपलक्षणत्वात् । तथा
च संख्याशब्दाः कालरूपः फलशब्दत्वात्काधिकारविहि-
तप्रत्ययभाजः—पठिपूर्णाणि भूतः पाठिक इति भावः ॥

(उद्योतः) सर्वत्र व्यवस्थेति । देवे इव दिवसपि पृथ्वी-
मध्यावधिकोदयाचलसंस्थितत्वादिकमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति
मानः ॥ मर्यादा—अवधिः ॥ यावद्भव्यमिति । इत्येतत्तिष्ठणमा-
रभ्य नाशपूर्वेतं यत्र पूर्वादिव्यवहारानुपाय इति हि तदर्थः ॥
दिग्देशकालसंज्ञासु तिष्ठति । तदाचक्रेतिवत्यर्थः । इवमपि 'नभोरे
ताम्बूरागा' इत्यादाविति व्यासः, दैक्षकालयोरभ्यास च, तदुपपन्न्युनः
मायुक्रमेव लक्षणमाश्रयति—मर्यादावलक्षणोति ॥ मेवं जम्बु-
द्वीपं येति । 'ये केचन परेण' हिनवन्तं वनपदा उत्तरकुरुव उत्तर-
मद्राः' इति ह्यतिरिक्तमेतत् ॥ नभ्येवं तत्प्रयोगोऽपि स्यादत आह—
निरुद्धत्वाच्चव्यवहारस्येति ॥ परस्परेति । यावत्सुमेरुव्यवहारमेव
पूर्वादिव्यवहारः, सुमेरुसिद्धिपर्यन्तमेव 'उपराः कुरुवः, दक्षिणा
दिभ्यः' इत्यादिव्यवहार इति भावः । आत्मा—व्यवहारः । एवं
यावदिव्यवहारमेव सुमेरुव्यवहार इति मन्यन्ते । देशादिवाचकेषु
कथमस्योपपत्तिरिति चिन्त्यम् । इवमेवात्राचक्षिणीजम् ।

व्यवस्थाशब्दत्वे हीति । विपक्षद्वयानामपि व्यवस्थापेक्षामप्र-
तिनिमित्तकत्वे इत्यर्थः । अयं भावः—प्रवृत्तिनिमित्तमादाय हि तत्त-
त्त्वस्य व्यवहारः । यथा—जातिशब्दो गुणशब्द इत्यादौ । एवञ्च
'दिवशब्दस्य' इत्यस्य 'दिगुपलक्षितः शब्दः' इत्यर्थो वाच्यः, स च
न सम्भवति, तदेवाह—उपलक्षणत्वं न स्यादिति ॥ तत्र हेतु-
माह—निमित्तत्वाभावादिति । प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावादित्यर्थः ।
प्रवृत्तिनिमित्तस्य हि शब्दोपलक्षणार्थं दृष्टम् । एवञ्च व्यवस्थाशब्दत्वे
हि शब्दत्वाभावाच्चानि कायोगि न स्युमिति भावः ॥ भाष्ये—
दिशो यदा व्यवस्थां वक्ष्यन्तीति । आकाशवदेकस्यैव दिग्पदा-
र्थस्य व्यवस्थामीपाधिकं मेद यदा वक्ष्यनीत्यर्थः । उपाधिष्व मध्या-
द्वयसंयोगिदेशावधिकोदयाचलसंस्थितिविदेशात्कातिकस्य-
संमुखपारदेशात्कालिकतत्त्वप्रत्ययवदेश इति वदन्ति । मध्यादे
धर्मोदसंमुखत्वात् । एवं च तत्राऽपि उदयाचलसंस्थितत्वादिकमेव
प्रवृत्तिनिमित्तम्, अवधिः परं पृथिवीमध्यमेकमेवेति समानाख्यामा-
हृतौ भाषितपुंस्त्वमश्रमेव । एवञ्च विशेष्यतया दिग्बोधकशब्दत्व-
मेव दिग्पदशब्दत्वमिति भावः । तदेवाह—निमित्तत्वतोऽपीति ।
विशेष्यत्वत्प्राप्त्यर्थः ॥

१ इदमपीति । पाठ्यप्रमाणयोः व्यवस्थेति व्यवस्थावलक्षणमपीत्यर्थः ॥

(व्यवस्थावाचित्वेऽतिप्रसङ्गापादकभाष्यम्)

यदि तर्हि यो यो दिशि वर्तते स स दिक्शब्दः ।
रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति—रमणीया दिक्,
शोभना दिगिति ॥

(प्रदीपः) एतत्पक्षाश्रयेऽतिप्रसङ्गमाह—यदि तर्हि ।
रमणीयादयो गुणक्रियानिमित्ता दिशि वर्तमाना दिक्शब्देन
व्यपदिश्येरन्नित्यर्थः ॥

(अतिप्रसङ्गनिरासभाष्यम्)

अथ मतमेतत्—दिशि दृष्टो दिग्दृष्टः, दिग्दृष्टः
शब्दो दिक्शब्द इति दिशं यो न व्यभिचरति न
रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति ।

पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति ।

एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्त-
व्यः—दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम् ॥

(प्रदीपः) दिशं यो न व्यभिचरतीति । व्यवस्था-
निमित्तो यो न भवति, सम्भावत एव यो दिशि वर्तत इत्यर्थः ।
'दिशि दृष्टः' इत्यर्थप्रदर्शनं 'दिशो शब्दः' इति तु पक्षीसमासः ।
स्वरूपव्यतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरेक्षी दिशो यो वाचकः पूर्वा-
दिशब्दः ॥ दिक्शब्द आश्रीयत्वे, शब्दप्रवृत्त्यात् । अन्यथा
दिग्भ्य इत्येव ब्रूयादित्यर्थः । यथेवं, दिशः पूर्वोदीति नामधे-
यानि—इति 'अशेषायाम्' इति सर्वनामसंज्ञानिषेधात् 'पूर्वस्यो
दिशि वसति' इत्यादि न सिध्यति, पीडनेयसंज्ञाभ्रमणात् । इह
च तदभावाददोषः ॥

पुंवद्भावस्त्विति । दिशि वर्तमानानां प्रवृत्तिनिमित्तान-
पेक्षणात् समानाख्यामाहृतौ भाषितपुंस्त्वभावात् ॥

सर्वनाम्न इति । यद्यपि दिशि वर्तमानानां व्यवस्था न
प्रवृत्तिनिमित्तं तथापि वास्तवी व्यवस्था विद्यत इति सर्व-
नामसंज्ञायाः प्रवर्तनात् । तदेवं 'व्यवस्थायाम्' इति विषयो
निर्दिश्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं, 'सर्वनाम्नः' इत्येतच्चावश्यं
कतव्यमित्याह—दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । अयं समाना-
कृतित्वानपेक्षः पुंवद्भावः । दिग्वाचिनां त्वयं द्रष्टव्यः । वृत्ति-
मात्र इति । तद्विद्वद्विद्वतः समासवृत्तिश्च ॥

(उद्योतः) ननु व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्तकत्वापि दाब-
न्तस्य दिग्देशेन वृत्तेस्तस्यापि दिग्भ्यनिवारणाभावात् 'पुंवद्भावस्तु न
सिध्यति' इत्यभिप्रायभाष्यमसंज्ञकत आह—व्यवस्थानिमित्त इति ॥
स्वभावत एवेति । दिगतिरिजप्रवृत्तिनिमित्तभूतार्थानपेक्षेत्यर्थः ।
एव च 'दिशं यो न व्यभिचरति' इति भाष्यस्य—दिगतिरिक्तगर्भं प्र-
वृत्तिनिमित्तत्वेनापि नो नाशयत इत्यर्थः । दिशि दृष्ट इति भाष्यस्य
—दिशि कृत्वा दृष्ट इत्यर्थः । तदाह—स्वरूपव्यतिरिक्तेति ।
स्वरूपं—वाचकशब्दस्वरूपम् । यदा—स्वरूपं—वाच्यदिवस्वरूपम् ।
तत्रैव विषयताद्वयेन नाममिति बोध्यम् ॥ पीरूपेयेति । दिष्ट
त्वेष्वरः संयुत इति भावः । अत एव 'विशेषा देवानाम्' इति

सिद्धम् । एवं च दिग्वाचकानां व्यवस्थाऽपेक्षप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावात्
इति स्थितम् । नन्वेषां व्यवस्थाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽपि 'दिग्मेव यो
विशेष्यतयाऽऽह स दिग्शब्दः' इत्याश्रयणात् रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गः,
पुंवत्त्वस्य च सिद्धिः, इति चेन्न; अतिरिक्तार्थरूपप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारक-
बोधाननुभवेन तथा वक्तुमशक्यमिति भाष्याद्यथाह । किञ्च तादृश-
प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्य देशकालयोरपि बोधाननुभवात् वक्तुमशक्यः ।
मम तु स्वरूपव्यतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षो दिग्बोधको दिग्शब्दः ।
न हि तथा देशादिबोधः, किन्तु प्रवृत्तिनिमित्तान्तरसापेक्ष एवेति न
दोषः ॥ प्रवृत्तिनिमित्तान्तरपेक्षादिति । दिग्वातिरिक्तार्थरूपप्रवृ-
त्तिनिमित्तान्तरपेक्षणादित्यर्थः ॥ इयस्या नेति । व्यवस्थासापेक्षं न
प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥ सधापि चास्वीकृति । पृथीमभ्यभागादुद-
याचकपर्यन्तदेशरूपोपाध्यायपरिच्छिन्नायां दिशि कृदिस्तीकारादित्यर्थः ।
षाट्शोपाधिषिष्टाया दिशो बोधात्तदन्तर्गतत्वा व्यवस्थाऽस्त्वेवेति
भावः ॥

न तु प्रवृत्तिनिमित्तमिति । व्यवस्थाऽपेक्षप्रवृत्तिनिमित्तं सतीति
नार्थे इति भावः ॥ ननु भाषितमुक्तत्वाभावेऽयमपि पुंवद्भावः कथ-
मन्त आह—अयमिति ॥ तत्र कीदं दर्शयति—दिग्वाचिनां विवर्ति ॥
(न्यासप्रयोजनभाष्यम्)

विशेषणार्थं तर्हि ।
क विशेषणार्थेनार्थः ?
'पृथगतसर्थप्रत्ययेन' २।३।३० इति । पृथी तत्सर्थ-
प्रत्ययेनेत्युच्यमाने इहापि स्यात्—ततो ग्रामात्,
यतो ग्रामादिति ॥

(प्रदीपः) ततो ग्रामादिति । अन्यादियोगे पश्चमी
वाधित्वा वशी स्यात् । यदा ग्रामस्यापादानत्वं तदा 'उपपद-
विभक्तौः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति न्यायादप्रसङ्गः पश्चाः ॥
(उद्घोषः) ननु 'ततो ग्रामात्' इत्यस्य 'आगच्छति' इत्यादाव-
न्त्येऽपादानत्वापेक्षमी तिहा । न च तदा पृथयाः प्रसङ्गः, पश्चम्याः
कारकविभक्तिबाधत् आह—अन्यादीति ॥

(११४ निपातनसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १६)
२१८९ उपर्युपरिष्ठात् ॥ ५ । ३ । ३१ ॥

(निपातनाधिकरणम्)
(वार्तिकावतरणभाष्यम्)
उपर्युपरिष्ठादिति किं निपात्यते ?
(५८२३ सूत्रार्थनिर्देशवार्तिकम् ॥ १ ॥)
॥ * ॥ ऊर्ध्वस्योपभावो रिल्लिष्टातिलौ
च ॥ * ॥
(भाष्यम्) ऊर्ध्वस्योपभावो रिल्लिष्टातिलौ च
प्रत्ययौ निपात्यते । उपरि, उपरिष्ठात् ॥

(११५ निपातनसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १७)

२१९० पश्चात् ॥ ५ । ३ । ३२ ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

पश्चादिति किं निपात्यते ?

(५८२३ सूत्रार्थप्रसापकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अपरस्य पश्चभाव आतिश्च
प्रत्ययः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपरस्य पश्चभावो निपात्यते, आतिश्च
प्रत्ययः । पश्चात् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—'अपरस्येति' । लिङ्गविशिष्टारिभाष-
याऽपरात्तद्व्याप्तिः ॥

(५८२३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ दिक्पूर्वपदस्य च, ॥ * ॥

(भाष्यम्) दिक्पूर्वपदस्य चापरस्य पश्चभावो व-
क्तव्यः, आतिश्च प्रत्ययः । दक्षिणपश्चात्, उत्तर-
पश्चात् ॥

(उद्घोषः) दक्षिणपश्चादिति । दक्षिणाया अपरस्याश्वा-
न्तरात् दिगिति विग्रहः । तस्मान्नित्यातिप्रत्ययः ॥

(५८२३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अर्धोत्तरपदस्य च समासे ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्धोत्तरपदस्य च समासे अपरस्य
पश्चभावो वक्तव्यः । दक्षिणपश्चार्धः, उत्तरपश्चार्धः ॥

(उद्घोषः) समासे इति । 'दिग्वाचकैः' इति शेषः ॥

(५८२३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अर्धे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्धे च परतोऽपरस्य पश्चभावो
वक्तव्यः । पश्चार्धः ॥

(उद्घोषः) अर्धे चेति । 'विनाऽपि दिग्वाचकपूर्वपदम्'
इति शेषः ॥

(११६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १८)

२१९३ एनवन्यतरस्यामदूरेऽपश्चम्याः

॥ ५ । ३ । ३५ ॥

(एनपप्रत्ययाधिकरणम्)

(५८२५ अनुवृत्तिनिर्धारकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अपश्चम्या इति प्रागर्सेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपश्चम्या इति यदुच्यते प्रागर्सेस्तद्
द्रष्टव्यम् ।

१ 'प्रागर्से' इति क. पाठः ॥

१ 'दिक्पूर्वपदस्यापरस्य' इति क. पाठः ॥
२ 'उत्तरपश्चार्ध' इत्यस्य क. उल्लेखे न पाठः ॥

४७ पा० च०

द्वेषं विजानीयात् अविशोषेण इत उत्तरमपञ्चम्या
इति । तदाचार्यः सुखं भूत्वाऽन्याचष्टे—'अपञ्चम्या
इति प्रागस्त' इति ॥

(१९७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १९)

२१९४ दक्षिणादाय ॥ ५ । ३ । ३६ ॥

(भाष्यप्रत्ययधिकरणम्)

(चकारप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ?

स्वरार्थः,

चितोऽन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं यथा
स्यात् ॥

(प्रयोजनाद्वेषभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयं, तत्र नार्थः स्वरा-
र्थेन चकारेणानुयन्धेन । प्रत्ययस्वरेणैव तिसृम् ॥

(सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्)

विशेषणार्थस्तर्हि ।

क विशेषणार्थेनार्थः ?

'अन्यादादितर्सेदिकञ्चान्चूत्तरपदाजादियुक्ते'
२।३।३९ ॥

(प्रदीपः) विशेषणार्थ इति । वाच्यस्वरणयोर्
आकारोऽननुयन्धकसङ्ख्याइत्यय इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) वाच्येस्यादि । वयमि स आकारो न प्रत्ययस-
भाष्यन्यादिताश्चर्याप्रत्ययस्य तस्यैव ग्रहणावचितिभि आहः ॥

(१९८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. २०)

२२०० संख्याया विधार्थे आ

॥ ५ । ३ । ४२ ॥

(धाप्रत्ययधिकरणम्)

(प्रदीपः) यदा विधायनन्दः स्त्रीलिङ्ग उपादीयते तदा
तस्यानेकार्थत्वादितिष्ठसि विषये प्रसङ्गः । यदा तु विधानं
विध इति 'धर्म्यं कविधानम्' इति के क्वे पुच्छिनिर्देशस्तदा
तस्यैकार्थत्वात्तद्विप्रसङ्गम् ॥

(उद्घोषः) विधायनार्थः प्रकार मय प्रतिद्व इति सङ्ग-
वाप्तुपत्तिराह—यदेति ॥ एकार्थत्वाविति । प्रकाररूपपृथग्भा-
वमात्रार्थकत्वादित्यर्थः ॥ पृथग्भावः—भेदः ॥

(विधायनिज्ञाताभाष्यम्)

विधार्थ इत्युच्यते, को विधार्थो नाम ?

विधाया अर्थो विधार्थः ॥

यद्येवम्—एका गोविधा, एका हस्तिविधा—
अत्रापि प्राप्नोति ।

• एवं तर्हि—

(प्रदीपः) विधाया अर्थ इति—आचार्यरेणीयवच-
नम् ॥ गोविधेति । धर्मे-विधा—उच्यते ॥

(५८२६ विधायनिज्ञाताभाष्यम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ धाविधानं धात्वर्थपृथग्भावे ॥ * ॥

(भाष्यम्) धाविधानं धात्वर्थपृथग्भाव इति वक्त-
व्यम् ।

(धात्वर्थपृथग्भावविज्ञाताभाष्यम्)

कः पुनर्धात्वर्थपृथग्भावः ?

किं यच्चदेववृत्तः फंसपात्र्यां पाणिना भोदनं भुङ्क्ते
इति ।

नेत्याह ।

कारकपृथक्त्वमेतत् ॥

यत्तर्हि तत्-कस्ये भुङ्क्ते, सायं भुङ्क्ते इति ।

नेत्याह ।

कालपृथक्त्वमेतत् ॥

यत्तर्हि शीतं भुङ्क्ते, उष्णं भुङ्क्ते इति ।

नेत्याह ।

गुणपृथक्त्वमेतत् ॥

(प्रदीपः) कः पुनरिति । किं धातुकृतोऽर्थो धात्वर्थ
इति कारकं विवक्षितम्, अथ वा धातोरर्थो धात्वर्थः=क्रिया
विवक्षितेति प्रश्नः ॥ कस्य इति । कस्यमहर्षिपुत्रमुच्यते ।
कालपृथग्भावात् पृथग्भावः मन्यते ॥

(उद्घोषः) धातुकृत इति । धात्वर्थकृत इत्यर्थः । तेन
कारकं कर्मादिभ्यपदेशजं किं न ह्ये तद्भावात्पृथक्त्वमिति भावः ।
अत्र कारककालगुणे तु स्वतो भेदः, क्रियायां तु स्वतोऽसम्भवात्प्रकार-
कृतः, क्रियाया धातुना निवृत्तेर्भेदाया एवोक्तिरिति बोध्यम् ॥ पृथ-
ग्भावः मन्यते इति । 'क्रियायाः' इत्यादिः । उत्तर तु कालस्यैव
पृथक्त्व=भेदो गम्यते, न तु तत्कृतः क्रियाया इति ॥

(धात्वर्थपृथग्भावनिर्द्धारकभाष्यम्)

कस्तर्हि धात्वर्थपृथग्भावः ?

कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः—क्रिया ॥

यद्येवं क्रियाप्रकारेऽयं भवति । विधयुक्तगताश्च
प्रकारे भवन्ति । एवंविधम्, एवंयुक्तम्, एवंग-
तम्—एवंप्रकारमिति ॥

(प्रदीपः) कारकाणामिति । पूर्वपदार्थविषये एव
प्रश्नप्रतिवचने, पृथग्भावस्य सुज्ञानत्वात्तद्विषयप्रश्नायोगात् ।
तत्र पञ्चधा यच्छतीत्येकस्या गमनक्रियायाः शब्देन निवृत्ते-
र्भावात् प्रकाररूपगुणपृथग्भावप्रतिपत्तिः ॥

यद्येवमिति । सूत्रन्यायेनैव विदे तार्थिकं नारम्भणीय-
मित्यर्थः । तथा हि—सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार
उच्यते । न न गुणकालकारकपृथक्त्वे किन्तित्त्वान्मनुष्यात्,
यस्य प्रकारः स्यात् ॥

ननु सूत्रन्यासे 'पद्यथा श्लोकाः' इत्यादावपि प्रत्ययेन भाष्यम्, वार्तिकन्यासे तु न भाष्यम् । 'एकधा भुङ्क्ते' इति च पृथग्भावभावात्प्रत्ययस्य न प्रसङ्ग इति भिन्नं फलं सूत्रवार्तिकयोः । नैव दोषः । 'पद्यथा श्लोकाः' इत्यादौ क्रियापदाप्रयोगेऽपि 'अस्ति' इति क्रियापदानुपपन्नादस्ति क्रियापृथग्भावः । 'एकधा भुङ्क्ते' इत्यादावनेकप्रकारभुजिक्रियापेक्ष एकप्रकारस्य भुजेत्स्वेव पृथग्भावः । 'एकः पाकः' इत्यादौ प्रकारस्याविवक्षितत्वात् प्रत्ययाभावः । प्रकारविषयत्वात् न भवत्येव 'एकधा पाकः' इति । 'पद्यथा पाकाः' इत्यादौ भिन्ना एव पाकाः, न त्वेकस्य प्रकारवत्त्वं विवक्षितमिति प्रत्ययो न भवति । 'पद्यथा पाकः' इत्यादौ तु भवत्येव ॥

(उद्घोतः) ननु विशिष्टस्य विशेषणैश्वर्यानामप्रत्ययानुसृतमनुमान आह—पूर्वपदार्थेति ॥ भाष्ये—प्रवृत्तिविशेष इत्यस्य विवरण—क्रियेति ॥ शब्देनेति । 'आख्यातशब्देनोपस्थितायाः' इति दोषः । अनेन क्रियायां यत्तत्वं समर्थितम् ॥ प्रकारलक्षणेति । पञ्चशब्देनेति भावः । एतेन पञ्चशब्दस्य क्रियापृथग्भाववृत्तित्वमुक्तम् । 'चैत्रमेन्द्रदेवदत्ताः पचन्ति' इत्यादौ विशेषेति न, उद्घात पचनेनोपस्थिताया यत्र सङ्ख्यया भेदप्रतिपादनं तत्रैव धामल्योपपत्तिरिति बोध्यम् । तदुक्तं—निवृत्तभेदाया इत्यादि ॥ भेदको विशेष इति । पञ्चसङ्ख्याकपञ्चभेदकभेदमनमिति बोध्यम् ॥ नन्वेवं फारकादिभूतत्वेऽपि 'दिवा चतुर्णां भुङ्क्ते' इत्याद्यापचित्त आह—न च गुणेति । उक्तमिति भावः ॥

पद्यथा श्लोक इति । अस्य पञ्चप्रकारः श्लोक इत्यर्थः । अथ भेदकः—विशेषः—छन्द आदिः ॥ क्रियापदानुपपन्नादिति । पद्यत्वात्तथायाः पञ्चप्रकारत्वं कर्तुः पञ्चप्रकारावादेव—इति श्लोकस्यापि तत्त्वमर्थसिद्धमिति भावः । अस्तीति—योग्यक्रियोपलक्षणम् । एवञ्च सूत्रेऽप्यभिधानस्याभावात्क्रियाविषय एव प्रकारो गृह्यत इति भावः । 'दिवा गच्छति' इत्यादावेकस्या एव क्रियाया अन्तर्गतरप्रकारः प्रतीयत इति बोध्यम् ॥ प्रकारस्याविवक्षितत्वादिति । पाकमन्त्रेकत्वेनैव विवक्षितम्, न त्वन्तर्गतरप्रकारभेदाभावेनैकप्रकारकत्वमित्यर्थः ॥ इत्यादौ र्विति । एकस्मैवानेकप्रकारवत्त्वविवक्षणादिति भावः ॥

(१६९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. २१)

२२०२ एकाद्वो ध्यमुज्जन्यतरस्याम्
॥ ५ । ३ । ४४ ॥

(ध्यमुनोऽधिकरणम्) .

(प्रदीपः) धामहणेऽनुवर्तमाने पुनर्धामहणं धामानुसादेशार्थम् । अन्यथाऽऽनन्तर्यादधिकरणविचाल एव ध्यमुन्विशयेत । ततश्च विधार्थं न स्यात्—एकत्वं युक्त इति ॥

(उद्घोतः) धामहण इति । अनुवर्तमानस्य च पूर्वमेव विहितस्य पुनर्भिधानात्सम्भवात्सान्निध्येन विश्वास्यत इति भावः ॥ धामाप्रत्येति । विधार्थं निदिष्टस्यापीत्यर्थः । पदद्वयेन सान्या-

देशभावानुपपन्नम्, प्रत्ययान्तरेऽप्येतदोपात् । अनन्तरत्वात् 'अधिकरणविचाले' इत्यस्यैव सम्बन्धात् ॥

(५८२७ पूर्वपक्षिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सहभावे ध्यमुञ्ज ॥ * ॥

(भाष्यम्) सहभावे ध्यमुञ्ज वक्तव्यः । ऐक्यं राशिं कुरु ।

स तर्हि वक्तव्यः ?

(प्रदीपः) सहभाव इति । अनेकस्यार्थसंकीर्णं सहभावः । इहाधिकरणविचालः—एकस्य इत्यस्य विभागेनावस्थापनम् । यथा—एकं राशिं पद्यथा कुरु इति । 'ऐक्यं राशिं कुरु' इत्यन त्वेकस्य विभागावस्थापनाभावाभास्यधिकरणविचाल इति मन्यते । वचनं तु विधार्थमेव स्यात् । धामहणं तत्तत्तार्थमेव स्यात्, द्वयोरर्थयोर्मुन्यर्थम्—द्वैधं भुङ्क्ते, एकं राशिं द्वैधं कुर्यात् ॥

(उद्घोतः) ननु तत्रापि 'अधिकरणविचाले' इत्येव सिद्धमत आह—इहेति ॥ भास्यधिकरणेति । पद्यथा 'अधिकरणविचाले' इत्यस्यासम्भवादसम्बन्ध एवेति भावः । तदाह—वचनं र्विति ॥ नन्वेव 'पद्य' इति न्ययमत आह—धामहणं र्विति । 'द्विभोष धमुञ्ज' इत्यादौ । 'तत्राद्येऽपि पद्यः सम्भवादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यः । 'अधिकरणविचाले' इत्युच्यते, न चावश्यं स एवाधिकरणविचालः—यदेकमनेकं क्रियते, यदप्यनेकमेकं क्रियते सोऽप्यधिकरणविचालः ॥

(प्रदीपः) न चावश्यमिति । अधिकरणं—इत्युच्यते । तस्य विचालः—अन्यकारणम् । तस्यैकस्यानेकीकरणमनेकस्य वा एकीकरणमिति सूत्रेणैवेष्टिद्विरित्यर्थः । अनेकस्य यदेकीकरणं तत्र प्रकाराभावात्तदर्थमेव 'अधिकरणविचाले च' इति सूत्रम् । एकस्यानेकीकरणे प्रकारस्यापि सम्भवात् पूर्वमेव सिद्धत्वादित्याहुः ॥

(उद्घोतः) इत्याहुरिति । अत्राहचिधीय एनेकस्यैकीकरणेऽपि प्रकारसम्भवः, अत एव 'एकधा' इति सिद्धिरित्यने ॥

(१७० विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. २२)

२२०३ द्वित्र्योश्च धमुञ्ज ॥ ५ । ३ । ४५ ॥

(धमुनोऽधिकरणम्)

(५८२८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ धमुज्जन्तात् स्वार्थं उद्दर्शनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) धमुज्जन्तात्स्वार्थं उद्दर्शयते, स च विधेयः । पथि द्वैधानि । संशये द्वैधानि ॥

(प्रदीपः) पथि द्वैधानीति । स्वार्थकत्वेऽपि स्वभावतत्त्ववाच्यत्वात् द्वित्र्यसंख्यायोः, तत्रैकश्रेयेण बहुवचनम् । कचिन्नु 'असिद्वैधानि' इति पाठः ॥

(उद्द्योत.) ननु धनन्तस्यान्यथात्तत्तत् । सार्धं हे तदन्त-
स्याप्यसत्त्वधर्मतया 'द्वैधाणि' इत्युक्तमत आह—स्वार्थिकत्वेऽ-
पीति ॥ सत्त्ववाचित्वादित्यस्य—प्रकारवदाचित्वादित्यस्य ॥ वहु-
वचन कथमत आह—एकशेषेणेति । पथि द्वैधानीत्यस्य—तद्विषये
दिप्रकाराणि ज्ञानानि, यदा पथि राशीर्द्वैधं कुर्वन्त्येव । संशये
दिप्रकाराणि ज्ञानानीत्यन्त्याम् ॥

(१७१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. २३)

२२०५ याप्ये पाशप् ॥ ५ । ३ । ४७ ॥

(पाशपोऽधिकरणम्)

(५८२९ याप्यायंथोऽधिकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पाशपि कुत्सितग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पाशपि कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् ।
वैयाकरणपाशः । याज्ञिकपाशः ।

यो हि 'यापयितव्यो याप्यः' तत्र मा भूदिति ॥

(प्रदीप.) याप्यशब्दोऽयमस्यपादानस्ताधनो यापिता
अस्माद् गुण इति याप्य = कुत्सित । अस्ति कर्मसाधनो याप-
यितव्यो याप्य, देशान्तरं प्रापयितव्य इत्यर्थः । तत्र विशेषा-
नुपादानादतिप्रसङ्गं मत्वाऽऽह—पाशपीति ॥

(अतिप्रसक्तिनिवारकभाष्यम्)

अथ वैयाकरणः द्वासीरेण कशो व्याकरणेन च
शोभनः, कर्तव्यो वैयाकरणपाश इति ।

न कर्तव्यः ।

कथम् ?

यस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने—तद्-
गुणे यत्कथं प्रत्ययेन भवितव्यम् । न च कार्यस्य
भावात् द्रव्ये वैयाकरणशब्दः ॥

(प्रदीप.) तद्वृण इति । कुत्सितत्वेन प्रतिपाद्य
इत्यर्थः । एतवान्तरात्प्राक्प्रत्यये, प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रत्यास-
त्वात् कुत्साश्रयणस्य न्याय्यत्वात् । यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तस्य
कुत्सा न सम्भवति—अथको देवदत्तक, सक—इत्यादौ, तत्र
सहचरितगुणक्रियाकुत्साश्रयेण प्रत्ययो भवत्येव । एव च देवद-
त्तपाश इत्यादिपि भवति, ययभिधानमस्ति ॥

(उद्द्योत.) भाष्ये—तदभिधानेत्यस्य न्याय्य—तद्वृणो
युक्तये इति ॥ ननु न वैयाकरणवरूपे गुणेऽयं प्रत्यय, प्रकृत्यैवे-
तनिरपेक्षश्चोक्तत्वादत्त आह—कुत्सितत्वेनेति ॥ प्रत्यास-
त्वादिति । शब्दाभावेनेति भावः । कुत्साश्रयणस्येत्यस्य—'तत्र'
इत्यादि ॥ यत्र भवति । अतो कुत्सावसम्भाविति भावः । देव-
दत्तक इत्यादौ 'कुत्सिते' इति कर्त्तुम् ॥

(१७२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. २४)

२२०६ पूरणान्नागे तीयादन्

॥ ५ । ३ । ४८ ॥

(अनुप्रत्ययाधिकरणम्)

(पूरणग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

पूरणग्रहणं शक्यमकर्तुम्, न त्वपूरणस्तीयशब्दो-
ऽस्ति यत्र दोषः स्यात् ।

ननु चायमस्ति—मुखतीयः, पार्श्वतीय इति ।
अर्थचन्द्रग्रहणे नानर्थकस्य—इत्येयमस्य न भवि-
ष्यति ।

उत्तरार्थं तर्हि पूरणग्रहणं कर्तव्यम्—'प्रागेका-
दशभ्योऽच्छन्दसि' (४९) इति पूरणाद्यथा स्यात् ॥

(१७३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. २५)

२२१० एकादाकिनिच्चासहाये

॥ ५ । ३ । ५२ ॥

(आकिनिचोऽधिकरणम्)

(५८३० पूर्वपक्षिण उपसक्त्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ एकादाकिनिचि द्विषहर्थे

प्रत्ययविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकादाकिनिचि द्विषहर्थे प्रत्ययो
विधेयः । एकाकिनौ । एकाकिन इति ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

एकशब्दोऽयं संख्यापदम्, संख्यायाश्च संख्येय-
मर्थः ॥

(प्रदीप.) एकादाकिनिचीति । एकशब्दं संख्या-
वाच्येवेति मन्यते । असहायग्रहणं च तदर्थस्य विशेषणत्वात्
अभिधेयनिर्देशः, अविविचमानत्वं ज्ञातीयेकशब्दार्थसहायार्थविनि-
प्रत्ययो यथा स्यात्, एकमाकाशमित्यादौ मा भूदिति ॥

(उद्द्योत.) नन्वसहायार्थैकशब्दात्प्रत्ययविधानेन द्विषहो-
रपि सिध्येल्लेखत्वात् आह—एकशब्द इति । प्रसिद्धतरत्वात् यत्र
गृह्यत इति मन्यत इत्यर्थः । यत्र शास्त्रे सवन एकशब्दादु-
वादे तस्यैव ग्रहणं न्याय्यम्, अन्यथा 'एकेऽप्यप्राणा', 'तेने-
कदिक्' इति भाष्यसंज्ञानामपि पूर्वपक्षिणं कल्प्यं स्यात् ॥ नन्वे-
वमसहायग्रहणं किमर्थमत आह—असहायग्रहणमिति ॥ सद्-
र्थस्य विशेषणत्वादिति । एकशब्दार्थविशेषणत्वादित्यर्थः ॥
नाभिधेयनिर्देश इति । ऐकशब्दार्थनिर्देश इत्यर्थः । अस-
'मा भूत्' इत्येव नान्वयः ॥ अर्थविशेषणत्वमुपपादयति—अविच-
मानेति । अविविचमानस्तुत्यातीय एककार्यं सहायो यथावर्थस्य,

वादग्राहकानि इत्यर्थः । एव च सम्प्रयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषा-
वातिहेतुत्वात् 'एकाकाशाय' इत्यादिभ्याश्चिदिति बोध्यम् ॥

(५६३१ समाधानपार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु संख्यादेशवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

द्वियर्थार्थाः संख्याया एकशब्द आदेशो व-
क्तव्यः ॥

(प्रदीपः) कथं पुनर्द्विवचनं प्रत्ययो विधीयते ? न ह्येक-
शब्दो द्विवचनं वर्तते इत्याह—सिद्धं त्यजति । सख्येवादेशः
संख्यादेशः, स च द्वियुशब्दयोरसहायस्य येल्लर्थः । द्विगु-
शब्दयोरस्यसहायप्रवृत्तं विशेषणमाश्रयणीयमेव ॥

(उद्घोषः) इत्याहति । पूर्ववार्तिकसमवेतमित्यत्र 'आदे-
ल्लर्थः ॥ आश्रयणीयमेवेति । 'द्वौ कालाशौ' इत्यादौ स्यादस्य-
पमित्यर्थः ॥

(५६३२ प्रकारान्तरेण समाधानपार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ असहायस्य वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) असहायस्य वा एकशब्द आदेशो
वक्तव्यः । असहायः—एकाकी । असहायी—एका-
किनी । असहायाः—एकाकिनः ।

सिद्धयति ।

सुखं तर्हि भिद्यते ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तमेकावाकिनिचि द्विवचनं प्रत्ययविधा-
नमिति ।

नेप दोषः ।

अयमेकशब्दोऽस्त्येव संख्यापदम् । तद्यथा-
एकः, द्वौ, बहुव इति ।

अस्त्यन्यार्थं वर्तते । तद्यथा—'सधमादो युञ्ज ए-
कास्ताः' । अन्या इत्यर्थः ।

अस्त्यसहायवाची । तद्यथा—'एकाग्रयः, एक-
हलानि, एकाकिभिः शुद्धैर्जितमिति ।

तद्योऽसहायवाची तस्यैव प्रयोगः ॥

इति धीमन्नगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीये

पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) अयमेकशब्द इति । उपलक्षणं चैतदर्थ-
प्रदर्शनम् । प्राथम्येऽपि हि वर्तते—'एके अल्पप्राणाः' 'एको
गोत्रे' इति । समानार्थेऽपि वर्तते—'तेनैकदिक्' इति । साधार-

णेऽपि वर्तते—'देवदत्तयजदत्तयोरेका माता' इति ॥ एकाग्रय
इति । अवाकिनिचः कनो वा सुमिवहेयः ॥

इत्युपाध्यायजैष्यट्पुनकेष्यट्कृते भाष्यप्रदीपे पञ्चम-
स्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(उद्घोषः) नन्वेकशब्द इति कथं ? कनाकिनिचोः प्राप्तेरत्र
आह—अत्रेति । 'आकिनिच' इति चेन्न 'मानपशुयोः'—'इत्यनो ह्यु-
प्यनुकृष्यते, स च वनाकिनिचोरेव । विधानसामर्थ्यात्तत्रैव श्रवणं,
तत्र भाष्यप्रयोगादभिधानाच्च म्यवस्यनमित्याहुः ॥ भाष्ये—तद्योऽ-
सहायेति । एवञ्च 'असहाय' इत्यभिप्रेयनिर्देश इति भावः ॥

इति श्रीशिवमहर्षणसवीगर्भनगगोत्रीमहर्षते भाष्यप्रदीपो-
ह्योते पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥

॥ अथ द्वितीयमाह्निकम् ॥

(५७४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ भां. २६)

२२३३ अतिशयने तमविधनौ

॥ ५ । ३ । ५५ ॥

(तमपोऽधिकरणम्)

(अतिशयनार्थबोधकभाष्यम्)

अतिशयन इत्युच्यते—किमिदमतिशयन इति ?
देव्याः सुप्रतिबन्धाः क्रियन्ते । यावद् ब्रूयात्प्रकर्षे
अतिशय इति तावदतिशयन इति ॥

(प्रदीपः) किमिदमिति । किमप्यन्तस्य निर्देश
आहोसिदप्यन्तस्य, कथेह्येवमिति सन्निधानं, वृच्छति ॥

देव्या इति । देव्या = देव्या = साधुत्वेन प्रतिपाद्या, एते
सुत्रे विवक्ष्यन्ते प्रसङ्गेन साधुत्वप्रतिपादनार्थम्, ततो निपातना-
दीर्घत्वमित्युक्तं भवति ॥ यावदिति । यावत्तावच्छब्दो परि-
माणोपाधिभावपि परिच्छेदसाधर्म्यादन्यत्रापि प्रयुज्येते ॥

प्रकर्ष इति । अनेकार्थत्वाद्वातुना रोतिरभिभवः, अतिशब्दस्तु
यौतकसंयोगार्थः । यथा—सिद्धिर्गतिरिति विज्ञातौ वर्तते, स एव
गतावपि, प्रशब्दस्तु तत्रतस्य प्रारम्भस्य यौतक—प्रतिष्ठत
इति ॥

(उद्घोषः) यद्यपि ब्रूया प्यन्तनिर्देशमिदं यत्तथापि तत्रा-
र्थासिद्धतिरित्याशयेन सन्देह इत्याह—किमयमिति । प्यन्तेऽर्था-
सिद्धतिर्भाष्ये स्फुटीयतिष्यति ॥ अर्थानुसारात्प्रियेण इत्याशयेनोत्तर-
देव्या इति ॥ यद्यदेतेभ्यः परिमाणे बहुषो विधानादाह—याव-
दिति । यावत्तावच्छब्दविभो निपातावच्छब्दविषयः । कैवरी
स्वुक्तिरिति भावः । 'अतिशये' इत्यत्र कर्षेयम् ॥ ननु श्रेते. कथं
प्रकर्षोऽर्थोऽत्र आह—अभिभावे इति । सापेक्षदेवतस्य नूनी-
करणरूपे इत्यर्थः । नत एव 'शुक्रमतिशये' इति सकनेकालस्यप-

१ अथङ्गतमिति । सुग्रीव विद्धे भगवान्पदं त्रयेत्यलङ्कारतत्त्वमिति भावः ॥

२ कर्षेयमिति । 'अतिशयनसम्बन्धे' इत्यादि ॥

३ देव्या देव्या इति । 'अतिशयने' इत्यत्र प्यन्तस्य निर्देश इत्येतन्नो

पपद्यते, प्यन्तार्थोऽत्रोक्तः । अथप्यन्तस्य तु तैत्तद्वत् सवत्तरेति प्यन्तत्वाभावेऽपि
'अतिशयने' इत्येतद्वत् निपात्यत इत्यर्थः ॥

व्रम् ॥ तस्यैवाधेयेति । तद्वत्ताऽऽत्यन्तिकत्वरूपाधेयैस्त्वर्थः, दृष्टा-
न्तोपपादनवलेन तथैव लाभात् ।

(प्रकर्षान्वयबोधकभाष्यम्)

कस्य पुनः प्रकर्षं प्रत्यय उत्पद्यते ?

‘उद्याप्रातिपदिकात्’ (४१११) इति वर्तते, उद्या-
प्रातिपदिकस्य प्रकर्षे ।

उद्याप्रातिपदिकं वै शब्दः, न च शब्दस्य प्रक-
र्षोपकर्षौ स्तः ।

शब्देऽसंभवाद्यर्थे कार्यं विहास्यते ॥

(प्रदीपः) कस्य पुनरिति । द्व्यवाचिनीह प्रकृतिः,

न च द्व्यस्य प्रकर्षोऽस्तीति नत्वा प्रश्नः ॥

उद्याप्रातिपदिकादिति वर्तत इति । ननु सुवन्त-
समानाधिकरणश्रुतिभिरैतद्विदितैर्भवितव्यम् । यदुक्तं—‘प्रियङ्गु-
त्सनादिर्यु पुनः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः’ इति । ‘घञालतनेषु
कालनाम्नः’ इत्यलुविधानास्तिज्ञाच्च । नैप दोषः । प्रकृतेरिदमु-
पलक्षणम् । सा च प्रकृतिः सुवन्ता वा भवतु, ट्याप्रातिपदिकं
वैति विशेषे तात्पर्याभावः ॥

न च शब्देत्येति । शब्दस्याभिधानत्वादभिधानस्य चाभि-
धेये गुणभावाद् गुणस्य च स्लोपकारं प्रत्यनपेक्षत्वादिति भावः ।
यदा तु तस्य गुणभावो नास्ति तदा भवत्येव प्रकर्षयोगः—उच्च-
तरः शब्दः, नीचतरः शब्द इति । ननु च यथा शुक्रतरः पद
इति गुणस्यापि प्रकर्षे आधीयते द्व्यप्रकर्षहेतुत्वेन, तथा शब्द-
स्याप्याधीयताम् । नैतदस्ति । शुक्रादयो द्व्यस्यमवैताः स्वयं
प्रकृष्टा, द्व्यप्रकर्षहेतवो भवन्तीति युक्तास्तेन गुणप्रकर्षाश्रयः,
शब्दश्च बोधकावादिभिधेयासमवायात् खगतेन प्रकर्षणाभिधेयं
प्रकर्षयुक्तं न दाकोऽभयमस्तिरिति तत्प्रकर्षं प्रत्यनपेक्ष एव ॥

(उद्घोषः) नमून्सितत्वात्प्रकृष्टप्रकर्षं प्रत्यय उत्पत्त्यत इति
‘कस्य पुनर्’ इति प्रश्नोऽनुपपद्यते आह—द्व्यवाचिनीति । द्व्यस्य
स्वतः प्रकर्षाभावमपेक्ष्य स्वयमेव वदिस्यति ॥

ननु सुवन्तेति । सुवन्तेन समानाधिकरणा श्रुतिवैषां तैरि-
त्यर्थः । अनेन ‘अतिशयने’ इत्यस्य प्रकृष्टत्वविशेषणत्वं सूचयति ।
पृथक्स्तिद्वैतिलनेनात्मन्तत्वाभिधानाभ्युपगमात् बोधानां समानाधि-
करणश्रुतिव्याप्तात् ध्वनयति ॥

ननु शब्दस्यापि तात्तात्पर्यादिप्रकर्षोऽस्त्वेष्वेतत् आह—शब्द-
स्येति ॥ अभिधानत्वादिति । अभिधावक्तवादित्यर्थः ॥ अभिधेये
गुणभावादिति । अभिधेयप्रतिपादने व्यग्रत्वात्स्वगतप्रकर्षप्रतिपादने
पक्ष तात्पर्याभावादिति भावः ॥ उच्चतर इति । अस्य हि शब्द-
पुत्र नाप्यस्ति न तस्य गुणत्वमिति भावः । वस्तुतस्तथापि तद्व-
त्गुणसोच्यत्वादेयं प्रकर्षः, न तु स्वरूपतः शब्दे इति बोधश्च ॥
ननु गुणभूतगुणादिप्रकर्षे यथा प्रत्ययस्त्वस्य गुणभूतशब्दप्रकर्षोऽप्य-
स्युपपत्तिरिति उच्यते—ननु च यथेति ॥ शब्दस्यापीति । नाचकस्या-
पीत्यर्थः ॥ शुक्रादय इति । येषां हि द्रव्याभितत्वेन तत्प्रकर्षस्य

द्रव्यप्रकर्षप्रयोजकताया वस्तु शब्दत्वेऽपि शब्दगतस्य तस्य तत्प्रकर्ष-
प्रतिअप्रयोजकत्वादिति भावः ॥ गुणप्रकर्षाश्रय इति । द्रव्यप्रकर्षहे-
तुत्वेन तदाश्रयणं युक्तमित्यर्थः ॥ तत्प्रकर्षं प्रति—द्रव्यप्रकर्षं प्रति,
अनपेक्ष एव—तदनुपपादक एवेत्यर्थः । यद्यपि शब्दार्थयोरपि
तादात्म्याध्यासः ‘तस्य भावः’ इति सूत्रे कैयटेनोक्तः, पातञ्जल्यस्य-
तद्भाष्यादौ च स्पष्टं, शब्दाल्लिङ्गितैव चार्थप्रतीतिर्हर्षादिभिर्येत्तत्स्यैव
तस्याप्यभिधेयसमवायः, तथापि स्वरूपत उच्चत्वादिरूपेण तद्वत्प्रकर्ष-
येण द्रव्यस्य प्रकर्षो न प्रतीयत इति तात्पर्यम् । न च शब्दस्य
—प्रकर्षाप्रकर्षाभ्यां तदर्थस्य प्रकर्षाप्रकर्षौ स्तः—प्रतीतिविषयो भवत
इति भाष्याक्षरार्थः ॥^१

(प्रातिपदिकार्थप्रदर्शकभाष्यम्)

कः पुनरुद्याप्रातिपदिकार्थः ?

द्रव्यम् । न वै द्रव्यस्य प्रकर्ष इष्यते ।

एवं तर्हि—गुणः ॥

(प्रदीपः) द्रव्यमिति । यत्किञ्चिद्वदं तदिति सर्वनाम-
परामर्शयोग्य वस्तु तद्रव्यत्वेन विवक्षितम् । तेन जातिगुण-
क्रिया अपि गृह्यन्ते ॥ न वै द्रव्यस्येति । यद्वस्तु स्वातन्त्र्ये-
णाभिधीयते तस्य प्रकर्षो नास्तीत्यर्थः । तथा हि—‘शुक्रतदं
रूपम्’ इत्यनं गुणस्यापि प्राधान्येनाभयणाद् द्रव्यस्याभितदावेव
निमित्तान्तरात् प्रकर्षः ॥

एवं तर्हि—जातिः । आभितोऽभिधेयधर्मो गुणः, स कधि-
च्छब्दप्रश्रुतिनिमित्तं, शुक्रतरः पद इति यथा । पदस्य स्वतो न
शुक्रस्य नाप्यशुक्रस्य शुक्रो गुणो व्यपदेशो हेतुः, एवं खगतप्रकर्ष-
पेक्षारेण द्रव्यस्य स्वतोऽप्रकृष्टस्य प्रकृष्टव्यपदेशहेतुर्भवति ।
तदुक्तं हरिणा—

द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य य उपदीयते गुणः ।

भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोऽभिधीयते ॥

अरूपं पररूपेण द्रव्यमाख्यायते यथा ।

अप्रकर्षं प्रकर्षेण गुणस्यापीष्यते तथा ॥ इति ॥

यद्यपि द्रव्ये तत्र बहवो गुणाः सन्ति, तथाऽप्यन्तरङ्गत्वा-
त्प्रश्रुतिविमित्तगुणप्रकर्षाश्रयः प्रत्ययः । क्रियाशब्देभ्यः पापका-
दिभ्यः क्रियायाः प्रश्रुतिनिमित्तत्वात् तत्प्रकर्षं प्रत्ययः । जाति-
शब्देभ्यस्तु जातेः प्रकर्षाभावात्तात्तद्व्यतिरिक्तब्रह्माहोदादि-
प्रकर्षं प्रत्ययः । उपपत्तिरसंगेन तु विना द्रव्यस्य न प्रकर्षो
नापि शब्दवाच्यत्वमस्ति । तदुक्तम्—

सर्वस्यैव प्रधानस्य न विना भेदेहेतुना ।

प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्योपैति चाच्यताम् ॥ इति ॥

तत्र शास्त्रः—प्रकर्षो द्रव्ये भवतु मा वा, आभितधर्मद्वार-
वस्तु तत्प्रकर्षः शब्देनाभिधीयते, न तु तत्परिपेक्षः स्वगतः ।
‘अद्वैत्यप्रकर्षे’ इति निषेध उपचरितगुणक्रियागतप्रकर्षद्रव्यविषयो
दृष्टव्यः ॥

१ यदुक्तमिति । ‘इतिवत्’ आदि ॥ इति पुनं भाष्ये इत्यर्थः ॥

२ ‘प्रियङ्गुत्सनादिर्यु तदा प्रवर्ततेऽसौ’ इति अ. च. सू. पा. ३७४ ।

३ अनेन—प्रकृतेरिदमुपलक्षणमिति मरीचकमेव ॥

४ अ. च. गुणकोः ‘उपदेश्य’ इति पाठः ।

५ अत्रव्यप्रकर्ष इति । निमित्तद्वयव्यतिरिक्ते पुनः ।

(उद्घोतः) ननु स्वादिगुणानां गुणोऽप्येवं इति 'प्रातिप-
दिकायां द्रव्यम्' इत्युपपन्नमेवेत्यत आह—यस्मिन्निदमिति ।
विशेष्यभूतमित्यर्थः ॥ स्वातन्त्र्येणेति । प्राधान्येन, विशेष्यत्वेनेत्यर्थः ॥
ननु 'गुणद्वयं रूपम्' इत्यत्र प्रधानस्य स्वतः प्रकर्षोऽस्त्वित्येवेत्यत आह—
गुणस्वापीति । प्राधान्येनाश्रयत्वात्—द्रव्यरूपस्य गुणस्वापि आशि-
त्वात् स्वाभिजातत्वात्तद्वशादेव प्रकर्षः । किं पुनस्तदधिकृतमन्तद्रव्यत्वे-
त्यर्थः ॥ निमित्तान्तरादिति । गुणगतगुणत्वादिनातिसमानाधिक-
रणेनैवस्वादेरित्यर्थः । न तु स्वतः एवेति भावः । 'एव तर्हि गुणः'
इति भाष्यस्य—'उपात्तातिपदिताः' इति शेषः ॥

ननु गुणप्रकर्षे आधीयमाने 'पाचकउरः' इति न स्वादत
आह—आश्रित इति ॥ स्वतः—विशेष्यभूतेन स्वकृते ॥ न
गुणस्य—न गुण-व्यवहारविषयस्य ॥ नाप्यगुणस्य—नापि तद्व-
वहारविषयस्य ॥ गुणो गुण इति । प्रवृत्तिनिमित्तभूत इत्यर्थः ॥
इत्यपदेशहेतुः—'गुणः' इत्यादिन्यवधारहेतुः । स्वगतप्रकर्षहेतु-
रेति । स्वाभिजातवत्सम्बन्धेनेत्यर्थः । प्रकृतस्यपदेशहेतुः—
प्रकृतस्यवधारहेतुरित्यर्थः ॥

अव्यपदेश्यस्य—धनैर्बोगमन्मरा स्वरूपेणाव्यवहार्यस्य ॥ व्यपदे-
शाय—व्यवहाराय यो भिरको गुण उपाधीयते तत्प्रवृत्तारवादि-
भिरभिधीयत इत्यर्थः ॥ अरूपम्—स्वतन्त्ररूपाभाववत्, रकटादि
अपादिरूपेण रक्तादिगुणमाख्यायत इत्यर्थः । यद्वाऽदेतिमेव तदेव
द्रव्यं पररूपेण मायाकार्यरूपादिसम्बन्धेन तद्वद्रूपोद्दिमत्वेन व्यवहि-
यत इत्यर्थः ॥

क्रियायाः प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति । प्रवृत्तिनिमित्तसम्बन्धप्रति-
योगित्वादित्यर्थः । सम्बन्धेऽपि स्वतः प्रवर्तमानत्वात्प्रतियोगित-
प्रकर्षाश्रयणेति तात्पर्यम् ॥ चाहोद्वादीति । यथा गीतर इत्यादौ ॥
ननु द्रव्यस्य स्वतः एव प्रकर्षः किं नाश्रित्वित्येवेत्यत आह—उपा-
धीति । स्वभावादिति भावः ॥

शब्देनेति । तत्त्वादित्येत्यर्थः । शब्दशक्तिस्तन्मात्रादिति भावः ॥
नन्वेवम् 'अद्रव्यप्रकर्ष' इत्यतस्तत्त्वात् आह—अद्रव्यप्रकर्ष
इति । उपचरितो गुणक्रियागतप्रकर्षेण प्रकर्षा यत्र तादृशद्रव्येत्यर्थः ।
'उचैस्तस्त्व' शब्दोद्वाहरणम् । अत्र उचै शब्द उचालादिविशिष्ट
द्रव्यपरः । 'उचैस्तमात्र' इत्यत्र त्वधिकरणशक्तिपर इति । अत्र
उचालप्रकर्षेण तदाश्रयस्य प्रवृत्तेऽपि तस्य न द्रव्यत्वम्, अपि
करणशक्तिप्रधानतया शक्तिविशेषणत्वेनैव तस्य भावेनाप्रधानतया
सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वात् । एव 'पूर्वाकृतमात्र' इत्यान्दावपीति
शेषम् । अत्रापि विभक्त्यर्थसम्बन्धनिरूपिता विशेषणतैव तत्प्र-
कर्षत्वेनेति वदन्ति ॥

(एकदेशिनः गुणोपसंख्यानभाष्यम्)

एवमपि गुणग्रहणं कर्तव्यम् । द्रव्यमपि उपात्ता-
तिपदिकार्यो गुणोऽपि । तत्र कुत एतत्—गुणस्य
प्रकर्षं भविष्यति, न पुनर्द्रव्यस्य प्रकर्ष इति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । यथा गुणस्य नित्यस्य नित्य-
द्रव्यसमवेतस्य कस्यचिन्महत्त्वादेः स्वतः प्रकर्षः, अनित्यस्य तु
कारणकृतः, तथा द्रव्यस्वापीति मन्यते ॥

(उद्घोतः) महत्त्वादेरिति । 'आवाश परममहत्' 'पर-
मागुः' इत्यादिप्रयोगादिति भावः ॥ कारणकृत इति । अतनद्रव्य-
प्रकर्षकृत इत्यर्थः ॥

(एकदेशिनः समानोपसंख्यानभाष्यम्)

नियमाणां चापि गुणग्रहणे समानगुणग्रहणं
कर्तव्यम्, शुक्लात्कृष्णे मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) समानगुणग्रहणमिति । द्वयोः परिपूर्ण-
योर्भिन्नजातीययोर्गुणयोरैकस्य परिपूर्णतरत्वे सति प्रकर्षसद्भा-
वात् कृष्णाच्छुक्लतर इति मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु भिन्नजातीययोः कथं स्वपक्षेन आह—
द्वयोरिति ॥ भाष्ये—शुक्लात्कृष्णे इति । कृष्णावधिकर्षकं
शुक्लशब्दात्मा भूदित्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

न तर्हीदानीमिदं भवति—अध्ययुर्वै धेयान्,
पापीयान् प्रतिप्रस्थाता, अन्धानां काणतम इति ?

(प्रदीपः) अध्ययुर्वै धेयानिति । अध्ययः परिपूर्ण
प्रसस्त्वत्, प्रतिप्रस्थातुरपि पापत्वं, तयोः परस्परापेक्षः प्रकर्ष
इति मन्यते ॥ अन्धानां काणतम इति । अन्धा नेन-
द्रवेण न पश्यन्ति । काणस्त्वैकेनेति तदपेक्षं काणस्य प्रकर्ष
मन्यते ॥

(उद्घोतः) नन्वध्ययोरन्येभ्यः प्रशस्येभ्यः प्रशस्यतरत्वेन-
स्त्वित्येवेत्यत आह—अध्ययोरिति । तदपेक्षमिति । वैजायिडि
प्रकर्षं मन्यत इति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपपरिहारभाष्यम्)

समानगुणे एवा स्पर्धा भवति—अध्ययुर्वै धेयान्
अन्येभ्यः प्रशस्येभ्यः । पापीयान् प्रतिप्रस्थाता अ-
न्येभ्यः पापेभ्यः । अन्धानां काणतम इति कणि-
रयं सौक्ष्म्ये वर्तते । सर्वे इमे किञ्चित्पश्यन्ति,
अयमेपां काणतम इति ॥

(प्रदीपः) समानगुण इति । समानगुणे भिन्ना-
श्रवर्तानि विवक्षिते तदाध्यास्येत्यर्थः ॥ कणिरयमिति ।
तत्तद्विज्ञानमपि वास्तवं काणत्वं विद्यते, न तु लोकप्रति-
द्वम् । तत्र दर्शनप्रकर्षाश्रयः प्रत्यक्षः । तथा च लोके प्रसिद्धि-
रन्माना काणो राजेति ॥

(उद्घोतः) वास्तवं काणत्वमिति । इष्टिोद्दिश्यमित्यर्थः,
'अन्यं ब्रह्मण्यवति' 'कण निमीकने' इति भावत्वसारादिति भावः ॥
न तु लोकेति । तर्हि एकचक्षुरांश्चादेव काणत्वेन व्यवहिते । तत्र
अन्धा अत्यप्रद्वारः, काणोऽपि अत्यप्रद्वारः, तत्रापि किञ्चिदधिकमहत्त्वादिति
काणतम उच्यत इति भावः । अन्यकाणशब्दो पदार्थाविवेकाऽपि
समानगुण एव स्पष्टेति तात्पर्यम् ॥ दर्शनप्रकर्षेति । अल्पदर्शनप्रकर्-
षेत्यर्थः । 'अदृशेनप्रकर्ष' इति पाठे—अदृशेनशब्दादप्यस्त्वित्येवेत्यत आह—

(एकदेशिनः उपसंख्यानभाष्यम्)

अदृशविप्रकर्ष इति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—महान् सर्पपः, महान् हिमवानिति ॥

(प्रदीपः) महान् हिमवानिति । संप्रपानमहीयान् हिमवानिति मा भूदित्यर्थः ॥

(एकदेशिन उपसंख्यानभाष्यम्)

जातेनैति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—वृक्षोऽयम्, वृक्षोऽयमिति ॥

(प्रदीपः) जातेरिति । आश्रयप्रकर्षाच्चातेः प्रकर्षे मन्यते ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—जातेनैति । जातेः प्रकर्षे प्रत्यये नैत्यर्थः ॥ ननु जाती कथं प्रकर्षोऽत आह—आश्रयेति । यथा आश्रितगुणप्रकाराद्रव्यप्रकारः, तथा लक्षणप्रकाराद्रव्यगतत्वेन जातेः प्रकर्षे मन्यत इति नावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

न तर्हीवानीमिदं भवति—गोतरः, गोतरा, अश्वतरः, अश्वतरा—इति ।

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

नैप जातेः प्रकर्षः ।

कस्य तर्हि ?

गुणस्य ।

गौरयं यः शकटं वहति, गोतरोऽयं यः शकटं वहति सीरं च ।

गौरियं या समां समां विजायते, गोतरेयं या समां समां विजायते स्त्रीवत्सा च ।

अश्वोऽयं यथावति योजनानि गच्छति, अश्वतरोऽयं योऽष्टौ योजनानि गच्छति ॥

(प्रदीपः) कस्य तर्हीति—प्रश्नः ॥ गुणस्येति—परित्यागः । अभिधेयसहचरितलोकप्रतिष्ठगुणप्रकर्षोभयो द्रव्यस्य प्रकर्ष इत्यर्थः । केचित्तु गुणसमुदाये शब्दप्रवृत्ति मन्यमानाः पञ्चाभागतर्भूतसंसार्य गुणस्य प्रकर्ष इत्याहुः ॥

(उद्द्योतः) अभिधेयसहचरितेति । संक्षिप्तमिधनादि-साहचरितेत्यर्थः ॥ केचित्तिवति । पातजया इत्यर्थः । 'क्रियाम्' (१।१।२) इति एते भाष्येऽपि त्रैलोक्येनय ॥ गुणसमुदाये इति । गौरीवादिगुणसमुदाये इत्यर्थः ॥

(एकदेशिन उपसंख्यानभाष्यम्)

तथा "तिट्ठ" ५।३।५६ इत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्, साधनप्रकर्षे मा भूत् ॥

(प्रदीपः) साधनप्रकर्षे मा भूदिति । ननु च साधनस्य गुणभावात् प्रधानस्य च क्रियायाः प्रकर्षेऽसंभवात्-प्रकर्षे एव प्रत्ययो भविष्यति । एवं मन्यते—प्रधानानि स्वगतेनापि धर्मेण तद्वत्त्वेन व्यपदिश्यन्ते । गुणगतेनापि तत्र साधनप्रकर्षाश्रये क्रियाप्रकर्षे प्रत्ययो मा भूत्, स्वगते यथा स्वादि-लेखमर्थं क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(उद्द्योतः) एवं मन्यत इति । स्वगतप्रकर्षसंभवे गुणप्रकर्षेण तद्वत्त्वव्यवहारे न मानमिष्यत एवमुक्तिः ॥ स्वगते इति । स्वगत एव यथा स्वादित्यर्थः ॥

(एकदेशिमहानां समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः ।

यत्तावदुच्यते—'गुणग्रहणं कर्तव्यम्' इति ।

न कर्तव्यम् । यस्य प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षे भविष्यति । गुणस्य चैव प्रकर्षो न द्रव्यस्य ।

कथं प्राप्यते ?

एवं हि दृश्यते लोके—इह समाने आयामे विस्तारे पटस्यान्योऽर्घो भवति काशिकस्य, अन्यो माधुरस्य ।

गुणान्तरं च खल्वपि शिल्पिन उत्पादयमाना द्रव्यान्तरेण प्रक्षालयन्ति । अन्येन शुद्धं धौतकं कुर्वन्ति, अन्येन शैफालिकम्, अन्येन माध्यमिकम् ॥

(प्रदीपः) नैप दोष इति । बहुनामपि दोषाणां प्रक्रमे सामान्यस्य विवक्षितत्वादेकवचननिर्देशः ॥ यस्य प्रकर्षोऽस्तीति । सर्ववैयर्थ्यापेक्षायादुपाधिनिर्देशस्येति भावः ॥ काशिकस्येति । काशियु भव इति ठग्भिडयोरेक-तरः प्रत्ययः ॥ गुणान्तरमिति । पूर्वं मूल्यान्तरदर्शनाद्वृण-प्रकर्षः प्रतिपादितः, अथ तु प्रत्यजभेददर्शनादिति विशेषः ॥

(उद्द्योतः) ननु द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षोऽस्तव आह—संभवेति । यदि तेन सत्रः प्रकर्षोऽस्ति सर्वसाधोति व्यभिचारा-भावः, अन्यथाऽस्तव्यव इति भावः ॥ पूर्वं मूल्यान्तरेति । यदि स्वत एव द्रव्ये प्रकर्षः साधदा देवभेदमात्रेण मूल्यान्तरं न साध, तदर्थो यत्तदेव न साधिति भावः । तस्मादेवभेदतुल्यप्रकर्षेऽनुमेयं मूल्यान्तरं, गुणप्रकर्षाय च यत्तदेव इति तस्यैव प्रकर्षे इति तादर्थ्यम् ॥

गुणप्रकर्ष इति । देवभेदतुल्यप्रकर्ष इत्यर्थः । पौलकैफा-निकादयः प्रधानवैयर्थ्यात्तद्वत्ता वक्ष्यन्त गुणविशेषाः ॥

(एकदेशिवाक्षेपस्य समाधानभाष्यम्)

यद्युच्यते—'क्रियमाणे चापि गुणग्रहणे समा-नगुणग्रहणं कर्तव्यम्, गुणात्कृष्णे मा भूत्' इति ।

१ उपसंख्यानम् । २ पूर्वोक्तप्रकारेणैव न. सीते च तथा प्रयोगे इति न. ३। ३

४ तत्र हि—इत्येव च भवता सा संज्ञकता । यदि साहचर्यसमुदाये इति न. ५। ३। ५६ च ।

५ 'यत्तदेव' इति न. ५। ३। ५६ च । ६ 'यत्तदेव' इति न. ५। ३। ५६ च । ७ 'यत्तदेव' इति न. ५। ३। ५६ च । ८ 'यत्तदेव' इति न. ५। ३। ५६ च ।

९ संभवेति । यथा कर्मफलं बीजफलेन तुल्यतया न. ५। ३। ५६ च । १० 'यत्तदेव' इति न. ५। ३। ५६ च ।

११ 'यत्तदेव' इति न. ५। ३। ५६ च । १२ 'यत्तदेव' इति न. ५। ३। ५६ च । १३ 'यत्तदेव' इति न. ५। ३। ५६ च । १४ 'यत्तदेव' इति न. ५। ३। ५६ च । १५ 'यत्तदेव' इति न. ५। ३। ५६ च । १६ 'यत्तदेव' इति न. ५। ३। ५६ च । १७ 'यत्तदेव' इति न. ५। ३। ५६ च । १८ 'यत्तदेव' इति न. ५। ३। ५६ च । १९ 'यत्तदेव' इति न. ५। ३। ५६ च । २० 'यत्तदेव' इति न. ५। ३। ५६ च ।

न कर्तव्यम् ।

समानगुण एव स्पर्धा भवति, न ह्याद्याभिरूपायै
स्पर्धते ।

वाचकेन खल्वप्युत्पत्तयम्, न च शुक्लात्कृष्णे
प्रत्यय उत्पद्यमानो वाचकः स्यात् ॥

(प्रदीपः) शुक्लादिति । कृष्णे प्रतियोगिनि विवक्षिते
शुक्लशब्दात्प्रत्ययो मा भूदित्यर्थः । न ह्याद्याभिरूपाविति ।
एतयोर्हेतोरुगुणस्य शब्देनामाध्यायत्वात् । शब्दाधितस्पर्धाहेतु-
प्रकरणं तु भवत्येव प्रत्ययः—आद्याभिरूपयोरुक्तः श्रेयानिति ।
शुक्लरूपयोरपि तदा भवति प्रत्ययः—उत्पन्नतरोऽयं कृष्णाच्छुक्ल
इति ॥ न च शुक्लादिति । शुक्लतर इत्युक्ते शब्दप्रयुक्तिनि-
मित्तप्रत्यासन्नशुक्लगुणान्तरापेक्षः प्रकल्पः, शुक्लगुणनिमित्तद्रव्यप्र-
कर्षावगमादिति भावः ॥

(उद्घोषः) नन्याद्याभिरूपयोरपि प्रशस्तत्वे स्पर्धा भव-
त्येवेत्यत आह—स्पर्धाहेतोरिति । तत्प्रशस्तत्वस्य प्रकर्षं हि तदा
प्रत्ययः । न च तदुपात्तमस्ति । आद्याभिरूपतर इति तु न भव-
त्येवेत्यर्थः । शब्दप्रयुक्तिनिमित्तेति । न तु कृष्णावधिकप्रकर्षेण
द्रव्यप्रकर्षावगम इत्यर्थः । शब्दप्रयुक्तिनिमित्तभूत अत एव प्रत्यासन्न
पञ्चशुक्लगुणान्तर—द्रव्यान्तरीयशुक्लगुणस्तदपेक्षः प्रकर्षो यस्य तादृशो
यः शुक्लगुणस्त्रिभिस्तैलधराधरैः ॥

(एकदेश्याक्षेपस्य समाधानमाप्त्यम्)

यदप्युच्यते—‘अदूरविप्रकर्षे इति वक्तव्यम्’ इति ।

न वक्तव्यम् ।

अदूरविप्रकर्षे एव स्पर्धा भवति, न हि निष्क-
धनः शतनिष्कधनेन स्पर्धते ॥

(प्रदीपः) न हि निष्कधन इति । अदूरतरोरेव
संप्रधारणविषयत्वादिति भावः ॥

(उद्घोषः) भद्रूपान्तरयोरिति । अत्यविशेषयोरित्यर्थः ॥

(एकदेश्याक्षेपस्य समाधानमाप्त्यम्)

यदप्युच्यते—‘जातेनेति वक्तव्यम्’ इति ।

न वक्तव्यम् ।

जननेन या प्राप्यते सा जातिः, न चैतस्यार्थस्य
प्रकर्षापकर्षां स्तः ॥

(प्रदीपः) जननेनेति । अयमज्ञतन्मत्वप्रतिपादनपर-
मेतत् । मिलानां परमाध्यायीनां जननाभावात् तद्वतया जाते-
र्जननेनाप्राप्यत्वाद् अज्ञतन्मत्वायमर्थः—सत्तादि-जन प्रकर्ष-
पकर्षेभाक् । पदार्थिके च द्वये यन्नेनोत्पद्यमाने बलाद्धर्मितस्य
उत्पत्त्ययत्रेन विना नित्या जातवो व्यक्तिमानास्ति । यद्यपि
छोऽपवादप्रसङ्गभ्यां तथाप्याध्यायभेदाद् शुनस्य भेदावगमा-

दन्ति प्रकर्षापकर्षयोगः, जातेस्त्वाध्वनभेदेऽपि भेदाभावात्प्रकर्षा-
पकर्षयोगः ॥

(उद्घोषः) मिलगतजातेर्जननेनाप्राप्यत्वादाह—अयत्रेति ।

परमाध्यायीनामिति । सादृश्यादिनते प्रधानावयवसत्त्वादिपर-
माणवो बोध्याः ॥ ‘प्रकर्षापकर्षेभाक्’ इति पाठः ॥ व्यक्तिमाया-
न्तीति । तत्राभिव्यक्त्य भवन्तीत्यर्थः ॥ अयत्तलभ्यत्वमिति ।
तथा च तदाचकादिष्टस्तरूपं न स्यादिति भावः । ईश्वरयस्तु सर्ववा-
न्यावर्क इति भावः ॥ तथापीति । जैनने प्राप्यत्वोच्यते एताव-
न्तित्यलमनेकवृत्तित्वं च सूचितमिति भावः ॥ आध्यायभेदादिति । एवं
च शुद्धगुणत्वावच्छिन्नत्वायत्तलभ्यत्वाभावेन कश्चित्पदेनापकर्ष जाते
तदपेक्षः प्रकर्षो नलाद्यवोरुक्त्ये इति तात्पर्यम् ॥ भेदाभावादिति ।
आध्यायभेदकवारोपविषयभेदस्याप्यभावादित्यर्थः । केचित्तु—‘जन-
नेन प्राप्यते’ इति लक्षणमद्वैतमते, तेषां प्रकाशितिक सर्वं जन्य-
मेव । यदागस्तु निर्धर्मकत्वाच्च ज्ञातिरेव नास्ति । जीवानामनुष्ठा-
पिनित्यत्वेन विशिष्टानां जन्यावमेवेत्याहुः ॥

(एकदेश्याक्षेपस्य समाधानमाप्त्यम्)

यदप्युच्यते—‘तिष्ठश्च’ इत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्त-
व्यम्, साधनप्रकर्षं मा भूत्—इति ।

न कर्तव्यम् ।

साधनं वै द्रव्यं, न च द्रव्यस्य प्रकर्षापकर्षां स्तः ॥

(प्रदीपः) साधनं वै द्रव्यमिति । ननु च शक्तिः

साधनम्, अस्ति च तत्प्रकर्षः, यदाह—‘साधकतमं करणम्’
इति । नैव दोषः । ‘एवमिति देवदत्तः’ इति सामानाधिकरन्म्य-
दर्शनाच्छक्तिद्रव्ययोरित्यन्तेन भेदस्यानवगमाद्भेदमाधित्य
निर्देशः । न च प्रधानस्य क्रियायाः स्वतः प्रकर्षसम्भवे गुणभूत-
साधनप्रकर्षापेक्षाऽस्ति । पक्षितिरामिति वीक्षे क्रियाप्रकर्षो
गम्यते न तु साधनप्रकर्षः, प्रकर्षेणैकैऽपि साधने कदाचित्
क्रियाप्रकर्षोभावात् । क्रियाप्रकर्षं तु कार्यस्य कारणाव्यभिचार-
विषयेन साधनप्रकर्षोनुमानात् क्रियाप्रकर्ष एव प्रत्ययः । एकै
ह्ये नृप इत्यादिक्रियायाः सख्यायाः सर्वेषु परिच्छेदकत्वाविद्येयात्
प्रकर्षोभावः । बहुत्वचक्षणात्सत्तत्त्वित्वसंस्मृतेत्याहुः पक्षि-
पक्षः—बहुतरा इति । एतन्नुमानप्रमाणपरिमाचानामपि प्रकर्षा-
भावे विशेषः । भाष्यकारेण तु जातिप्रकर्षाभावे कल्याणानु-
सारेण गम्यमानत्वाद्योक्तः ॥

(उद्घोषः) भेदस्यानवगमादिति । द्रव्यभेदेनानुसारे
शक्तिश्चिदादिभिषीत इति भावः । ननुभेदेऽपि द्रव्यभेदापेक्षया
प्रकर्षाभावो वा कल्पः, शुद्धपक्षेऽपि द्रव्यभेदो वा कल्प इत्यत्र
विनिगदस्याभावे इति चेत्, शक्तिप्रकर्षेण द्रव्यप्रकर्षे ‘परतुल्य-
इत्यर्थः, कस्ये सर्वस्वरूपेणः प्रकर्षेऽपि ॥ एताच्छक्तिप्रकर्षो
न द्रव्यप्रकर्षः, क्षणं क्त्वा न क्रियाप्रकर्ष इत्याहुः ॥
एवमुक्तमस्माद्—न च प्रधानस्येति ॥ प्रकर्षेणैकैऽपि ।

साधनप्रकर्षेण क्रियाप्रकर्षेण न नियत इति न तत्प्रकर्षव्यवहारेण क्रियाप्रकर्षव्यवहार इति भावः ॥ उक्तन्यायेति । एकत्वरूपत्वार्थः । 'वाचकेन स्वस्वपुत्तभ्यमिति न्यायः' इति वक्तुं युक्तम् । तत्तत्समूहरूपद्वित्वस्य भेदो नास्तीति न वक्तुं शक्यमित्यन्ये ॥

(शौक्ल्यगुणस्यैकत्वप्रस्थापकभाष्यम्)

किं पुनरेकं शौक्ल्यमाहोसिचाना ?

किं चातः ?

यथेकं, प्रकर्षो नोपपद्यते । न हि तेनैव तस्य प्रकर्षो भवति ।

अथ नाना, समानगुणग्रहणं कर्तव्यम्—शुक्लात् कृष्णे मा भूदिति ।

अस्त्वेकं शौक्ल्यं, तच्च विशेषवत् ॥

(प्रदीपः) किं पुनरेकमिति । ननु समानधर्मोपलब्धिशेषोपग्रहणाच्च संशयः, न चैकानेकयोर्विशेषोपग्रहणम् । नैव दोषः । एकस्यापि भेदव्यवहारो दृश्यते, यथा—परब्रह्मण पट्टरापीत्, पट्टतरक्षेपमः—अन्य एवायं सृष्ट इति । तथाऽनेकस्मिन्मध्येकव्यवहारो दृश्यते, यथा—भिन्नाऽपि क्रिया निरुत-भेदाऽऽख्यातेनाभिधीयते इत्येकोच्यते । तत्रबतो हि 'भवद्भि-रास्यते' 'भवन्त आसते' इत्याद्यो भिन्नैः कर्तृभिः साध्यानि स्वसमेतानि भिन्नान्येवासन्ति । एकत्वं चाभिलोक्य—'न तिट्ठन्तान्येकदोषारम्भं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वात्' इति । एवं च किमेकं शौक्ल्यमाध्वभेदात्पूषरितभेदम्, उतानेकमेव ? इति संशयात् प्रश्न उपपन्नः ॥

यथेकमिति । एकत्वे जातिवद् गुणस्य प्रकर्षानुपपत्तिः ॥

समानगुणग्रहणमिति । तुल्ये भेदे यथा शौक्ल्यस्य शौक्ल्यान्तरापेक्षः प्रकर्षः, एवं कृष्णापेक्षोऽपीति तदपेक्षे प्रकर्षं प्रत्ययनिरुद्धार्थं समानगुणग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । ननु यस्याप्येकं शौक्ल्यं तेनापि भिन्नगुणापेक्षे प्रकर्षं प्रत्ययस्य निवृत्तिर्विधेया । नैव दोषः । एकत्ववादिनो यथा शौक्ल्यस्यान्तापेक्ष-प्रकर्षानुपपत्तिः, एवं गुणान्तरापेक्षोऽपि प्रकर्षो नोपपद्यते । यथा गोत्वं नारापेक्षया, नापि जायन्तरापेक्षया प्रकृष्यते, गुणभेद-पासी नू नेरुतिवन्धनं प्रकर्षं सर्वत्रेच्छतीति तेनैव समानगुण-ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

विशेषवदिति । ततो विशेषाध्वत्वादित्यनुपपन्नः प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) समानधर्मः—साधारणधर्मः । विदोषः—वैषम्यम् । उद्द्योतयतीति चात्र नास्तीत्याह—न चैकानेकयो-रिति । पञ्चवनेश्वररूपवैषम्यस्य रश्मिरादिति भावः ॥ एक-त्वातिरिक्तयोर्वैषम्यवैषम्याच्च शत्रुत्तरवति—एकस्यापीति ॥ पृष्टाये इति । भागवतेरुतरेऽपि न ॥ प्रकर्षप्रयोजक इत्यभि-मानः ॥ नाप्ये—न हि संनयेति । तत्र वैज्ञानिक दलार्थः ।

'असादय शुक्लतरः' इत्येवमिदं तद्वत्तु शुक्लगुणप्रतिपत्तिरिति शयवच्छु-गुणवानयमिति बोध इति भावः ॥ ननु भिन्नयोः कथं प्रकर्षः ? अन्यथा आख्याभिरूपयोरेषि स सादर आह—तुल्ये भेदे इति ॥

प्रकर्षो नोपपद्यत इति । एकत्वं स्वावाचकात्तरुत्पत्तिरित्यामकप्र-कर्षविरोधीति भावः । तदेव दृष्टान्तेनोपपादयति—यथेति ॥ जात्य-न्तरापेक्षेयति । जातिवाचकात्तरुत्पत्तिरित्यामकस्तदर्थगतः प्रकर्षो ? नास्तीत्यर्थः । एतेन 'आख्यात्वाच्छुद्धत्वं प्रशस्ततरमिति प्रकर्षोऽस्त्ये-व' इत्यपास्तम् ॥ सर्वेति । सजातीये विजातीये चेत्त्वर्थः ॥ विशेषाध्वत्वादिति । स च प्रकर्षः सजातीयापेक्ष एव, न तु विजातीयकृष्णापेक्ष इति भावः । 'रूपादि सादयवत्' इति साहचानुसारेणैव । अत एव 'अल्पत्वमहत्त्वकृतः' इत्युक्तिः सङ्गच्छते । अथे—निर्विशेषमित्यस्य—निरूपयमित्यर्थः ॥

(गुणे विशेषमतिपादकभाष्यम्)

किं कृतो विशेषः ?

अल्पत्वमहत्त्वकृतः ।

अथवा पुनरस्त्वेकं निर्विशेषं च ।

ननु चोक्तं 'प्रकर्षो नोपपद्यते न हि तेनैव तस्य प्रकर्षो भवति' इति ।

गुणान्तरेण प्रच्छादनात् प्रकर्षो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अल्पत्वमहत्त्वकृत इति । कविदाध्वेऽस्य शौक्ल्यं कश्चित् सदित्यर्थः ॥ गुणान्तरेण प्रच्छादना-दिति । समेदात्, मिथीकरणादित्यर्थः । यथा जात्युत्पत्त्यादि-वाशिताया मल्लिकार्प्याः ॥

(उद्द्योतः) संभेदादिति । गुणान्तरेण कृष्णादिना प्रच्छा-दित्वादादिकरः । औजस्यवादिगुणान्तराच्छादितस्य च प्रकर्ष इति भावः । 'न ॥ आख्याभिरूपे' इति माय्य स्वभावमूलकतया प्राप्त्याख्यातम् । एव च भेदेऽपि स्वभावादेव सजातीयभिन्नापेक्षयैव प्रकर्षः, न ॥ भिन्नजातीयापेक्षः प्रकर्षः शुद्धादिभ्यस्तत्तरुत्पत्तिरिति-समिति भावः । अत्र भागवता शुद्धादिगुणेष्वन्येकप्रकर्षकथनेन व्यवहा-रोपपादकवदार्थानामवास्तव्य सचितम् ॥

(नानावैषम्ये दोषाभावाप्रतिपादकभाष्यम्)

अथवा पुनरस्तु नाना । ननु चोक्तं—'समान-गुणग्रहणं कर्तव्यम्, शुक्लात् कृष्णे मा भूत्' इति । न कर्तव्यम् । समानगुण एव स्पर्धा भवति । न ह्याख्याभिरूपी स्पर्धते ॥

वाचकेन स्वस्वपुत्तचयम्, न च शुक्लात्कृष्णे उत्पद्यमानो वाचकः स्यात् ॥

(अतिशयनाध्वस्य प्रत्ययाध्वसं प्रकृतिविशेषणत्वं यैविविचारभाष्यम्)

किमन्तात्पुनरुत्पत्त्या भवितव्यम् ?

(प्रदीपः) किमन्तादिति । 'अतिशयने' इति किं

प्रत्ययार्थनिर्देशः, आहोस्त्रिप्रकृत्यर्थस्य विशेषणमिति समर्थविभक्तिप्रश्नद्वारेण विचारः ॥

(उद्घोतः) किंप्रत्ययार्थेति । भाषे द्वितीयान्तात्, नन्वे प्रथमान्तादिति बोध्यम् ॥

(अतिशयानार्थस्य प्रत्ययार्थत्वप्रस्थापकभाष्यम्)
द्वितीयाऽन्तात् अतिशय्यमानात् । शुक्लमति-
शेते-शुक्लतरः । कृष्णमतिशेते-कृष्णतरः ॥

(प्रदीपः) द्वितीयान्तादिति । यदा तिङन्तेन विस्-
ष्टार्थं विग्रहवाक्यं प्रदर्शयते, तदा द्वितीयान्ताद्भूतमिति । कृदन्तेन
तु वाक्यप्रदर्शने पठ्या भाष्यम्—‘शुक्लस्यातिशयानः’ इति ।
तदा पठ्यादौ सन्देहो भवति—कतरे पठ्यौ वा स्यात्, कर्मणि
वा; करणे ल्युट् स्यात्, कतरे वेति । अथाद्या द्वितीयाप्रहण-
पलसङ्गाधर्मम्—इति पठ्यपि गृह्यते । प्रत्ययार्थतामर्थ्यलभ्या च
समर्थविभक्तिः ॥

(उद्घोतः) नन्वतिशयानशब्दस्य कृदन्तराचरणे पठ्या
भाष्यमिति ‘द्वितीयान्तात्’ इत्यसङ्गतमव आह—यदा तिङन्तेनेति ॥
कृदन्तेन विग्रहे यथाऽऽपद्यार्थं तथा दर्शयति—तदा पठ्यादा-
विति । आदिना ल्युट् । पठ्यादिनिषेधे इत्यर्थः । तत्र यद्यपि ‘कतरे
पठ्यौ, करणे ल्युट्’ इति पक्षे शुक्लकर्तृकामिभवरूपमित्यर्थः स्यात्,
त च शुक्लतरशब्दाद्भावगम्यते, तथापि लक्षणधारणस्य सन्देहः
सादेवेति भावः । कतरे वेति । कतरे ल्युट्, कर्मणि पठ्यौत्यर्थः ।
अत एव ‘आह्वानो देवदत्तः’ इति सामानाधिकरण्यापत्तिः ॥
अथ वेति । अत्र पक्षे ‘कर्मणि पठ्यौ, कतरे ल्युट्’ इति निर्णयो
व्याख्यानादिति भावः । तदाह—प्रत्ययार्थेति ॥

(प्रत्ययार्थत्वे दोषदर्शकभाष्यम्)
यदि द्वितीयान्तादतिशय्यमानात्—
कालोऽतिशेते कालीम्—कालितर इति प्राप्नोति,
फालतर इति चेप्यते ।
तथा काली अतिशेते कालम्—
कालतरा इति प्राप्नोति, कालितरेति चेप्यते ।
तथा गार्ग्योऽतिशेते गार्ग्यम्—
गार्गतर इति प्राप्नोति, गार्ग्यतर इति चेप्यते ।
तथा गार्गा अतिशेते गार्ग्यम्—गार्ग्यतरा इति
प्राप्नोति, गार्गतरा इति चेप्यते ॥
(प्रदीपः) कालितर इति । ‘यस्यकल्पम्’ इति हलः ॥

१ भाषे—अतिशयने इति प्रत्ययार्थनिर्देशे द्वितीयान्तरप्रसङ्गोपपत्तिः ।
अन्त्ये—अतिशयने इति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणमिति यथेष्टं च प्रथमान्तादित्यर्थः ॥
२ नाशयाम्यत इति । कृदन्तेन विग्रहे पठ्यादौ कन्देहः अर्थात् स च
कन्देह एव नाशितः, यत्र कतरे पठ्यौ, करणे ल्युट् इति पक्षे बोधको वच्यते च
कृदन्तराचरणस्य प्रतीत्य इति पठ्यादौ कन्देह एव बोधकमव्यते, तदर्थमाह—
कथमस्यस्यस्य सन्देह इति । कथमस्यस्यस्य—अथो मा का, यत्कथं
विशेषयन्ते मन्वेत्येति सन्देहः कथं च वेति भावः ॥
३ अतिशय्यमानादिति । यदि द्वितीयाऽन्तात् अतिशय्यमानात्—अति-
शययानशब्दोक्तिप्रसङ्गात् अत एव अतिशय्यमानात्—अतिशय्यते

गर्गतरे इति प्राप्नोतीति । उच्चापि लुगिन्धानात्संख्या-
विशेषसंप्रत्ययाद्बहुवचनान्तात्प्रत्ययोत्पत्तिरविहता ॥

(उद्घोतः) ननु उच्चापभेदेकत्वसङ्ख्याऽवगमात्कर्तृ बहुवच-
नान्तात्प्रत्ययोऽत आह—उच्चावधीति ॥ लुगिन्धानादिति । यत्रो
लुग्दशेनादित्यर्थः । वस्तुनः सङ्ख्याविशेषानवगमेऽपि गर्गापलस्येन
बहुत्वप्रतीतिरिति बोध्यम् ॥

(अतिशयानार्थस्य प्रकृत्यविशेषणत्वाभिप्रायकभाष्यम्)
एवं तर्हि प्रथमान्तात्स्वार्थिको भविष्यति—का-
लोऽतिशेते—कालतरः । काली अतिशेते—कालि-
तरा । गार्ग्योऽतिशेते—गार्ग्यतरः । गार्गा अति-
शेते—गार्गतराः ॥

(उद्घोतः) भाषे—प्रथमान्तादिति । ‘अतिशयने’ इति
कर्तृल्युट्प्रत्ययं प्रकृत्यर्थविशेषणमिति भावः । ‘काली अतिशेते’ इत्या-
देर्द्वितीयान्तादिबिधेयविशेषणमात्रव्याख्यासात्—अतिशय्यकर्त्री काली—
इत्यादिकमेवार्थः ॥

(प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे दोषदर्शकभाष्यम्)
यदि प्रथमान्तात्स्वार्थिकः—कुमारितरा, कि-
शोरितरा—अन्येतिरिक्तं वय इति कृत्वा “वयसि
प्रथमे” ॥१२०॥ इति जीप् प्राप्नोति ।

तरपोक्तत्वात् स्त्रीत्वस्य प्रत्ययो न भविष्यति ।
दायपि तर्हि न प्राप्नोति ।
उक्तेऽपि हि भवत्येते दायादयः । उक्तमेतत्—
स्वार्थिकादायादय इति ।

जीवपि तर्हि प्राप्नोति ॥
(प्रदीपः) अव्यतिरिक्तं वय इति । प्रत्ययार्थपक्षे
तु आधी वयःप्रतिपत्तिः, वयःप्रकर्षणैवास्ती कुमारीमतिशेते न तु
गुणान्तरेण, तस्य विप्रकर्षात् । शीघ्री तु वयःप्रतिपत्तिर्नास्तीति
जीपोऽप्रसङ्गः । स्वार्थिकत्वे तु शाब्दपेव वयःप्रतिपत्तिरिति
जीष्मातिः ॥ तरपोक्तत्वादिति । तरपः स्वार्थिकत्वाद्
सर्वैः प्रकृत्यर्थस्येन स्यात् इति भावः ॥ जीवपीति । दाय-
पवादत्वात् जीप इति भावः ॥ अन्ये त्याहुः—कुमारशब्दा-
नुत्पत्तेन जीपा प्रथमवयसिनिर्दिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्याभिव्यक्तत्वा-
त्तरवन्तात् स्त्रीत्वमात्रमभिव्यक्त्यमिति दायेव भविष्यति ।

यथा “यत्र-तत्र” इत्यादौ प्रलाऽधिकरणस्याभिव्यक्तत्वात्तद्विज्ञा-
न्तात्सामान्यिकी प्रथमेवोत्पद्यते, न सप्तमी ॥

‘काली’ इत्यादौ अतिशय्यमानशब्दाद्विधेयत्वात्संख्या स्यात्, इत्येते
च कालशब्दादित्यर्थः ॥

३ बहुत्वप्रतीतिरिति । यथाऽप्यत्र अतिशय्यमानादिव बहुवचि बहुत्व-
प्रतीतिरिति भावः ॥

४ अत्यतिरिक्तं वय इति । अत्यतिरिक्तत्वात् यत्रो वयसि पक्षे
वयोवाच्यप्रकृत्यादौपम्यत्वात् अत्यतिरिक्तत्वात् वयोवाच्यत्वे वयोवाच्य-
त्वात्तद्विज्ञात्वात् इत्यर्थः ॥

५ शाब्दं प्रति । प्रत्ययार्थेति हि उद्घोतः—अतिशय्यकर्त्री काली-
वयो, वयोवाच्यं वयस्ये, न तु वयस्यं दश काल इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु प्रत्ययार्थपक्षेऽपि प्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षे एव प्रत्ययलोचनस्यापि वयोवाचकत्वं दुर्बलमत आह—प्रत्ययार्थेति । तत्र अतिशयितुर्विशेष्यत्वेन पदसप्तद्विशेषणत्वमावाप्त्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति भावः ॥ चित्रकपादिति । गुणान्तरस्य शब्दतोऽनुपसिद्धा विप्रकर्षे इति भावः ॥ भाष्ये—अन्यतिरिक्तं वय इति । वयः—प्रकृतं वयः केवलवयसोऽव्यतिरिक्तम्—अनतिरिक्तमित्यर्थः ॥ तरप इति । वस्तुतस्तत्तरपा—तत्प्रकृतिभूतेन तदन्तर्गतकेन कुमारीशब्दादिनेत्यर्थः । तेन वयोविशिष्टाभंगतकीलस्योक्तत्वेन तच्छ्रुतको जीप् पुनरेति भावः ॥ स्त्रीत्वस्य । वयोरूपप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टाभंगतकीलत्वस्येत्यर्थः । तरन्तस्य तु प्रकर्षः प्रवृत्तिनिमित्तत्वं, अतस्तत्रिष्टिधर्मगते स्त्रीत्वे न 'वयसि—' इति ङीवेति भावः । अत एव 'गोतरा' इत्यादौ न ङीप्, तदाह—स्त्रीत्वमात्रमिति । न तु वयोमात्रविशिष्टाभंगतं, तदेव हि 'वयसि प्रथमे' इत्यस्य प्रकृतो निमित्तमिति भावः ॥ यथेति । सा हि प्रातिपदिकेनोक्तोऽप्यर्थे भवतीति भावः । इममाद्ययमजानान आह—भाष्ये—राघपीति । उक्तैर्नैवाद्ययेनोत्तरम् ॥ पुनस्तमजानान आह—ङीवपीति ॥

(अतिशयनशब्देन प्रकृत्यपेक्षतगुणाभिधानप्रस्तावभाष्यम्)
एवं तर्हि गुणोऽभिधीयते ॥

(प्रदीपः) भाष्यकारस्तु—निमित्तस्य सन्निधानादपवादैर्नैवात्र ङीपा भाव्यं न तु दायेति पक्षान्तरमाधयति—एवं तर्हि गुण इति । अतिशयेत्वेनैति अतिशयनो गुणोऽभिधीयते । करणे ल्युट् । आश्रयद्रव्यवाचिनः स्वसमवेते गुणे प्रत्ययविधिः । ततो व्यतिरिक्तार्थभिधानाद् यान्ताद्योक्तलक्षण-जीवभावः । गुणाभिधाने कालितर इति सामानाधिकरण्याभावाद् प्रादिष्विति ह्यलो न प्राप्नोतीति चेत्, वचनाद्वैयधिकरणेऽपि भविष्यति ॥

(उद्योतः) भाष्यकारस्त्विति । भाष्यकारैरनदेष्टी रित्यर्थः ॥ गुणोऽभिधीयत इति । प्रकृतकाव्यादियुग इति भावः ॥ करणे ल्युटिति । अतिशयने गुणे प्रत्यय इत्यर्थः । शुक्रत्वमिति शायनो गुण इति सिद्धः । शुक्रमिष्टः लेतराभिभवकरण शुक्रो गुण इत्यर्थः । एवं च न प्रायुक्ता दोषा इति तात्पर्यम् ॥

ङीवभाष इति । वयोविशिष्टद्रव्यवाचकादि जीप्, न नायं तथा, किन्तु वयोमात्रवाचक इति भावः ॥ वचनादिति । 'पक्षप—' इति च्छे 'व' इति र्वचनादित्यर्थः ॥

(गुणाभिधाने दोषदर्शनपूर्वकं तत्रिराकरणभाष्यम्)
एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति—शुक्रतरम् ।
शुक्रतरा । शुक्रतरः । शुक्रतरौ । शुक्रतरा इति ।

आश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । गुणवचनानि हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा—शुक्रं वलं, शुक्रा शाटी, शुक्रः कम्बलः, शुक्रौ कम्बलौ, शुक्राः कम्बला इति ।

यदसौ द्रव्यं धृतो भवति गुणस्तस्य यद्विज्ञं वचनं च तद्गुणस्यापि भविष्यति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । पटीप्रसङ्गस्य द्रव्यवचनात् चोदितः, सोऽयमिलभेदस्य गुणगुणिनोः सर्वदाऽत्र विवक्षितत्वात् । सत्यामपि त्वभेदविवक्षयां मयादिवैत् खलित्सर्वव्याप-रित्वागप्रसङ्गः ॥ आश्रयत इति । 'विशेषणानां चाजातेः' इति वचनात् । तत्र हि विशेषणशब्देन परोपकाराद्योपात्ताः दोषभूताः शुक्रादयो गुणा गृह्यन्ते ॥

(उद्योतः) पटीप्रसङ्गस्त्विति । 'न चोदितः' इत्यनामयः । द्रव्यवचनाद्-परादिशब्दाद्, परस्य शुक्रतर इत्येवमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सोऽयमिति ॥ ननु सर्वथाऽभेदविवक्षयां कथं लिङ्गवचनासिद्धिरत आह—सत्यामपि स्थितिः ॥ मझादियदिति । मझस्यकीर्णं मझपदेन मझाभेदेन बोधनादिति भावः । 'मझायां बोधः' इति वच्येत्यपि बोध्यम् ॥ भाष्ये—आश्रयत इति । भेदसंबन्धमूलकेन तत्पारोपेण लक्षणायामेव स्वलिङ्गापत्त्यागः । अभेदेनैव तत्परीतो गु तत्पराग इति भावः । तदुक्तम्—'अभेदस्य सर्वदाऽत्र विवक्षितत्वात्' इति । विशेषणानां चेति । विशेषणानां—गुणानां, शुक्रवत्—स्वतुकाभयवलिङ्गवचनानीति तदर्थः । तदाह—तत्र हीति ॥ परोपकाराय—परस्य—द्रव्यसत्तरेभ्यो व्यवच्छेदाय । तस्यैव व्याख्यानं—दोषभूता इति ॥

(अतिशयनशब्देन प्रकृत्यपेक्षतक्रियाऽभिधान-प्रस्तावभाष्यम्)

अथवा क्रियाऽभिधीयते ॥

(प्रदीपः) अथवा क्रियेति । अतिशयः—अतिशयनमिति भावे ल्युट् विधानात् ॥

(उद्योतः) भावे ल्युटिति । शुक्रवृत्तिरितराभिभव इति बोधः ॥

(क्रियाऽभिधाने दोषदर्शनपूर्वकं तत्रिराकरणभाष्यम्)

एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति ।

आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति ।

एवमपि द्विवचनं प्राप्नोति—यश्च हि अतिशेते यस्यातिशय्यते उभौ तौ तस्याश्रयो भवतः ।

१ ननु आदिप्रसङ्गानां प्रकृत्यपेक्षोपपत्त्ये बोधस्याश्रयप्रसङ्गः स्यादत आह—परतुल्यत्वेति ॥

२ सा हि—वच्येत्यर्थः ॥

३ व्यतिरिक्तार्थभिधानादिति । तरन्तस्यस्य गुणमात्रवाचकत्वे वयो-विशिष्टद्रव्यमात्रवाचकाङ्गमारीशब्दादित्यर्थकत्वं तस्य ल्युटिति द्रव्यमात्र-प्रस्तावभावाद् 'वयसि प्रथमे' इत्यस्य न प्रातिपदिक इति भावः ॥

४ प इति वचनादिति । तरन्तगोत्रभाष्यवाचकत्वे परस्य समानाधिक-

कारणस्यस्यार्थः पतनपतनाभ्यामिति भावः ॥

५ मझादियदिति । मझ मध्वप्रदीपा मध्वेन स्रग्भेदेऽपि मध्वगतं पुंस्त्वं न परिलभ्यते तद्वदप्यपि गुणगुणिनोर्भेदेऽपि लिङ्गवचनस्यापत्तिरित्याग-स्यादित्यर्थः ॥

६ तत्परादियदिति । तरन्तमनोः क्रियावाचिने शब्दमनो लिङ्गवचनानि भविष्यन्तीति चेत् क्रियाया आश्रये बह्वर्कमर्थो, तथोदित्यत्र तरन्तादिवचन-मध्यं इत्याशयः ॥

नैव दोषः ।

कथं ?

शेतिरकर्मकः ।

अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति ।

कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्म-
स्थक्रियाणां वा भवन्ति, कर्तृस्थभावकश्च शेतिः ॥

(प्रदीपः) आश्रयौ भवत इति । उभयोरनिर्वर्तकत्वा-
दिति भावः ॥ अकर्मका अपीति । अर्थान्तररूपितत्वात् ॥
कर्मापदिष्टा इति । अतिशयक्रिया कर्तव्येव समवेता, न तु
कर्मणि—इति कर्माश्रयलिङ्गसंख्याभाव इत्युक्तं भवति—कर्मा-
पदिष्टा इति—द्विवचनमिह कर्मापदिष्टो विधिः, कर्माश्रय
तस्य बोधितत्वात् ॥ आश्रयतो लिङ्गवचनानि—इत्यत्र
समवाय्याश्रयो गृह्यते न तु निर्वर्तक इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) निर्वर्तकत्वादिति । तस्यमेव चाश्रयत्वमित्य-
भिमानः ॥ अर्थान्तरेति । अभिमानार्थत्वादिति भावः ॥ तत्र-
विधिः कर्मापदिष्टत्वाभावादाह—अतिशयक्रियेत्यादि । एवञ्च
पयमित्रः शुद्धवृत्तिरितराभिमत इति बोधाच्छतलिङ्गसङ्ख्ये । कर्तृ-
भावदेवविषया न तु कर्मणा, स्वभावादिति तात्पर्यम् ॥

भाष्याश्रयाणि योजयितुमाह—द्विवचनमिहेति । तच्च यत्र
कर्मण्यपि मुख्यस्यापाराश्रयस्यविषया तत्र भवति, यथा—देवदत्त-
पुत्रो पचत इति, न चैव प्रकृते इति तात्पर्यम् ॥

(पदकैव न्यासेन पक्षद्वयस्याप्युपपादनपरं भाष्यम्)

अथ यद्येव द्वितीयान्तादुत्पत्तिः, प्रथमान्ताद्वा
स्वार्थिकः, अथापि गुणोऽभिधीयते, अथापि क्रिया,
किं गतमेतदियता सूत्रेण आहो खिदन्त्यतरसिन्
पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् ?

गतमित्याह ।

कथम् ?

यदा तावद् द्वितीयान्तादुत्पत्तिः प्रथमान्ताद्वा
स्वार्थिकः, तदा “कृत्यल्युटो बहुलम्” ३।३।१३
इत्येवमत्र ल्युट् भविष्यति ॥

यदा गुणोऽभिधीयते तदा न्यायसिद्धमेव ॥

यदाऽपि क्रिया तदाऽपि न्यायसिद्धमेव ॥

अधवाऽतिशाययतीत्यतिशायनम् ।

कः प्रयोज्यार्थः ?

गुणा गुणिनं प्रयोजयन्ति, गुणी वा गुणान् प्रयो-
जयति ।

कः पुनरिदं शेत्यर्थः ?

इह यो यत्र भवति शेतेऽसौ तत्र गुणाश्च
गुणिनि शेरते ॥

शेत्यर्थः कारितार्थो वा निर्देशोऽयं समीक्षितः ।

शेत्यर्थे नास्ति वक्तव्यं कारितार्थं ब्रवीमि ते ॥

गुणी वा गुणसंयोगाद् गुणो वा गुणिना यदि ।

अभिव्यज्येत संयोगात्कारितार्थो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) ल्युट् भविष्यतीति । कर्तृसाधनः ॥ कः
प्रयोज्यार्थ इति । अचेतनत्वाद् गुणानां प्रयोजकत्वानुप-
पत्तिं मन्यते ॥ गुणा गुणिनमिति । अस्माभिः प्रकृष्टैस्त्व-
मतिशेखेति तत्समर्थाचरणलक्षणधाचेतनानामपि प्रयोजक-
व्यापार इति स्वरकप्रकरणे प्रतिपादितम् ॥

कः पुनरिति । शेतेरेनेकार्थत्वात्प्रश्नः ॥ यो यत्रेति ।
स्थानार्थः शेतिः, यथा “जलाशयः” इत्यत्रेति भावः ॥ गुणा
गुणिनीति । अवतिष्ठन्त इत्यर्थः । ताद् गुणान् गुणी अति-
शाययति, अतिशयेनावस्थापयतीत्यर्थः । पूर्वं गुणानां प्रयोज-
कत्वमुक्तं पश्चाद्गुणिनः ॥

शेत्यर्थ इति । प्रकृत्यर्थो ज्योतिरिति चान्न गृह्यत इत्यर्थः ।
शेत्यर्थे नास्तीति । तस्य प्रसिद्धत्वात् ॥ गुणी वेति ।
गुणचरम्भाद् गुणवानतिशेते, गुणिसम्भवाद् गुणो वा ॥ अभि-
व्यज्येतेति । प्रकृत्यर्थेनेति भावः ॥ कारितार्थ इति । गुणो
गुणिनमतिशाययति, गुण्यपि गुणमिति—अस्ति ज्योतिरुपपत्तिः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—यदा गुण इति । कथमे तदा ल्युट् ॥
यदा क्रियेति । भावे तदा ल्युट् । तत्र कर्तारं वृत्तिं प्राप्तप्राप्तविषे-
केनाभिभवकर्तृत्वस्यैव बोधत्वात्तस्य च विदोषणत्वाद् प्रकृत्यर्थविदो-
षणत्वोक्तिः ॥ “गुणोऽभिधीयते” इति पक्षे “प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिकः”
इति पक्षे न प्रकारान्तरेण साधयति—भाष्ये—अथ वेति ॥ “गुणोऽभि-
धीयते” इति पक्षे प्रयोज्यार्थं दर्शयति—गुणा गुणिनमिति । प्रयो-
ज्यार्थे इत्यस्य—प्रयोज्यत्वविशिष्टोऽर्थः—प्रयोजनं यस्य सः, प्रयोजक
इत्यर्थः । गुणानां प्रयोजकत्वेऽभिभवभेदेणाकर्तृरिति प्रत्ययः ॥
तत्समर्थाचरणलक्षणमेति । अचेतनत्वाच्चदिरिहानाचरणरूपने-
नाथ तत्समर्थाचरणं बोध्यम् ॥ अन्ये उपपत्तिमाह—गुणी वेति ।
गुणिनः प्रयोजकत्वेऽभिभवभेदेणाकर्तृरिति सर्वमानाप्रत्यय इति बो-
ध्यम् ॥ कः पुनरिहेति । “गुणी वा” इति पक्ष इत्यर्थः । अभिभव-
भेदोऽत्र न सम्भवति, गुणविशिष्टो हि गुणी स्ववृत्तिगुणसमावीयगुण-
विशिष्टमितरमभिभवति न गुणा इति प्रश्नः ॥ अतिशयेनावस्था-
पयतीति । अतिशयवैशिष्ट्येनावस्थापयतीत्यर्थः । अतिशयवैशिष्ट्येन
गुणावस्थापनकर्तारं गुणिनि सर्वमानाप्रातिपदिकप्रत्ययः स्वार्थे
इत्यर्थः । सत्तावन्न—अतिशयविशिष्टत्वाद् गुणोप-पद—इति शब्दा-
न्तर्वादीतिरूपमाह ॥ कारितेति । हेतुनग्न्यवस्थापार्था सत्ता ॥
भाष्ये—गुणी गुणेन संयोगात्—सम्भवाद्, गुणिना संयोगा-
त्—सम्भवाद्गुणो वा इतरमभिभवकर्तृत्वेनाभिव्यज्येत—प्रदीपेने-
त्यर्थः, यदाह—प्रकृत्यर्थेनेति । इतरमभिभवकर्तृत्वेन प्रदीपव इति
ज्योतिः भेदेणास्ति तदेनेत्याद्यर्थः । अत्र पक्षे निपातनानाश्रयणम् ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

इहास्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राणि, अस्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राणीति परत्वादिति शायिकः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) परत्वादिति । 'सूक्ष्मतरवन्न' इति प्राप्नोति । सूक्ष्मवस्त्रतर इति चेद्यते । प्रकर्षस्य-अन्यपदार्थं प्रति विशेषणवत्स्य च युगपद्विवक्षाया विप्रतिषेधोपपत्तिः ॥

(उद्द्योतः) परत्वादिति । 'बहुग्रीहपेक्षया' इति शेषः ॥

(५८३३ अतिव्याप्तिरित्यस्य वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अतिशयाने बहुग्रीहावुक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

'पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद्बहुग्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः' ॥ उत्तरपदातिशये आतिशायिको बहुग्रीहपेक्षात्तराद्यर्थः ॥ इति ॥

(प्रदीपः) आतिशयिकादिति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः ॥ उत्तरपदातिशय इति । परविप्रतिषेधेन । तत्र स्वरे विशेषे - तरवन्तेन समासे 'बहोर्नञ्चुत्तरपदभूति' इति बह्वाव्यतरशब्दोऽन्तोदात्तो भवति, बहुग्रीहेस्वरपि सति तरप-पिश्वावन्नुदात्तात्त्वान्मध्योदात्तत्वप्रसङ्गः । तथा कपि विशेषे - बहुव्यतरक इति तरवन्तेन समासे भवति, बहुग्रीहेस्वरपि बहुव्यतरक इति स्यात् । यदा त्वनैव पूर्वपदार्थातिशयत्वदा बहुग्रीहो कृते तरप् वेदितव्यम् ॥

(उद्द्योतः) ननु पूर्वं तरपि बहुग्रीहो वा न रूपे विशेष इत्यत आह—तत्र स्वरे इति ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

इह ग्रीणि शुक्लानि वस्त्राणि प्रकर्षापकर्षयुक्तानि । तत्र पूर्वमपेक्ष्य उत्तरे द्वे तरवन्ते । तत्र द्वयोस्त-रवन्तयोरैकस्मात्प्रकर्षयुक्ताच्छुक्लतरशब्दादुत्पत्तिः प्राप्नोति, शुक्लशब्दादेवोपपत्तेः ॥

(प्रदीपः) प्रकर्षापकर्षयुक्तानीति । अवयवधर्मैण समुदायस्य व्यपदेशः । तत्र प्रथममपकर्षयुक्तं, मध्यम पूर्वापेक्षया प्रकर्षयुक्तमन्वापेक्षयाऽपकर्षयुक्तम्, अन्त्यन्तु प्रकर्षयुक्तमेवेति योज्यम् ॥ तत्रेति । पूर्वोपेक्षया द्वयोरपि प्रकृष्टत्वाच्छुक्लतर-इवम्, तयोस्त्वेकतरस्यान्यतरापेक्षया प्रकर्षविवक्षायां तरवन्ता-त्तरमुत्पत्तिप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) प्रमाणमपि प्रकर्षापकर्षयोगः कथमत आह—अप्यवयवधर्मोपपत्तिः । कचिदवयवे प्रकर्षयोगः, कचिदपकर्ष-योगः, कचिदुभयोरिति व्यात्मकसमुदाये सदुपपत्तिः ॥ भाष्ये—प्रकर्षयुक्तादिति । प्रकर्षयुक्तावाक्यविवर्धः । शब्दाधशोर्येदाद्य भग-वत्, भावेनेदो म्यशर इति बोध्यम् ॥

(५८३४ अतिव्याप्तिरित्यस्य वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ शुक्लतरस्य शुक्लभावात्प्रकृतेः

प्रत्ययविज्ञानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शुक्लतरस्य शुक्लभावात्प्रकृतेः प्रत्ययो

विज्ञायते । शुक्लतरशब्दे शुक्लशब्दोऽस्ति तस्मादु-त्पत्तिर्भविष्यति ।

नैतद्विषयमाह शुक्लतरशब्दे शुक्लशब्दोऽस्ति नास्तीति ।

किं तर्हि ?

शुक्लतरशब्दोऽप्यस्ति तत उत्पत्तिः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) शुक्लतरस्येति । न्यूनमध्यमोक्तृष्टाना सर्वेषां शौक्ल्यसम्भवाच्चुक्लव्यपदेशाच्छुक्लशब्दादेव तरयुत्पत्त्यत इत्यर्थः ॥ शुक्लतरशब्द इति । शुक्लतरशब्दो वाचको यस्यार्थस्य तस्मिन्नर्थे शुक्लशब्दो वाचकत्वेनास्तीत्यर्थः ॥ उत्प-त्तिः प्राप्नोतीति । अतिष्ठमपि प्राप्नोति सत्यामपीष्टासिद्धा-वित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु शुक्लतरशब्दे विद्यमानशुक्लशब्दस्यैकार्थाभा-वात्प्रत्ययत्वाच्च तत उत्पत्तिप्रसङ्गः ? अत आह—शुक्लतरशब्द इति ॥

(५८३५ अतिव्याप्तिरित्यस्य वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तदन्ताच्च स्वार्थं छन्दसि दर्शनं
श्रेष्ठतमायेति ॥ * ॥

(भाष्यम्) तदन्तावातिशायिकान्तात्स्वार्थं छ-न्दसि आतिशायिको दृश्यते—'दयो वः सविता प्रार्पयन्तु श्रेष्ठतमाय कर्मणे' ॥

(प्रदीपः) श्रेष्ठतमायेति । धेष्टायेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'श्रेष्ठतमाय' इत्यादावातिशयनिकात् दृश्यत एव स इति कथं तस्यानिष्टा ? इत्यतो भाष्ये—तदन्ताच्च स्वार्थं इति । एवञ्च ओके-यञ्च च तरवाक्यत्वादतिशये तरादि अतिष्ठमेवेति भावः ॥

(अतिव्याप्तिरित्यस्य भाष्यम्)

एवं तर्हि—मध्यमात् शुक्लशब्दात्पूर्वपरापेक्षादु-त्पत्तिर्यक्तव्या । मध्यमश्च शुक्लशब्दः पूर्वमपेक्ष्य प्रकृष्टः, परमपेक्ष्य न्यूनः । न च न्यूनः प्रवर्तते ॥

अथ वा उत्पद्यताम्, लुम्भयिष्यति ॥

वाचकेन खल्वप्युत्पत्त्यम्,

न च शुक्लतरशब्दादुत्पद्यमानो वाचकः स्यात् ॥

न खल्वपि यद्वृत्तं प्रकर्षे तरपा भवितव्यम् ।

केन तर्हि ?

तमपा ।

पूर्वेण स्पर्धमानोऽयं मध्यमो लभते सितः ।

परसिन् न्यूनतामेति न च न्यूनः प्रवर्तते ॥

अपेक्ष्य मध्यमः पूर्वमाधिक्यं लभते सितः ।

परसिन् न्यूनतामेति यथाऽमात्यः स्थिते नृपे ॥

अस्तु याऽपि तरस्तस्यान्नापशब्दो भविष्यति ।

वाचकश्चेत्ययुक्तव्यो वाचकश्चेत्ययुज्यताम् ॥

(प्रदीपः) मध्यमादिति । मध्यमाचिनः शुक्रादन्त्ये-
ऽभिधेये प्रत्ययो वक्तव्यः—शुक्रमतिशेते शुक्रतर इति । अनेन
च वक्तव्येन तत्कौण्डिन्यायेन तृतीयशुक्रवाचिनः शुक्रतर-
शब्दादुत्पत्तिर्वाच्यते । मध्यमश्च शुक्रः पूर्वपेक्षया शुक्रतरो
भवति, तृतीयापेक्षया तु न्यूनत्वाच्छुक्र एव भवति न
शुक्रतर इति शुक्रशब्दादेव मध्यमशुक्रवाचिनः प्रत्ययो वक्तव्य
इत्यर्थः ॥ न च न्यूनः प्रवर्तते इति । स्वगतप्रकर्षा-
पेक्षया तद्विरोधतत्वाविरुद्धः । ततश्च पूर्वमतद्विज्ञानत एव
शुक्रशब्दस्तृतीये शुक्रेऽभिधेये प्रत्ययमुत्पादयति ॥

सुगमविष्यतीति । गतार्थत्वादप्रयोग एव लुक् । एके-
नैव तत्रापा आचमन्यमशुक्रपेक्षतृतीयप्रकर्षस्य प्रतिपादनात् ॥

न चेति । शुक्रतरतरशब्दस्य प्रयोगाभावादवाचकत्वम् ॥
न खल्वपीति । यदि तावत् त्रयाणामन्यतमस्य प्रकर्षो
विवक्ष्यते तदा शुक्रतममिति भाव्यम्, न तु शुक्रतरमिति ।
अथ पूर्वमनपेक्ष्य द्वयोरन्यतरस्य प्रकर्षविवक्षा तदा पूर्वान-
पेक्षया मध्यमं शुक्रमेव भवति, न तु शुक्रतरमिति शुक्रशब्दा-
देवोत्पत्तिः सिद्धा—शुक्रतर इति न कथिहोपः ॥

पूर्वाकार्षसमहृद्धोकाः—पूर्वगेति । सितः—शुक्रः ॥
पूर्वेण स्वर्धमानः—तदपेक्षयोत्तरः प्रकर्ष लभते ।
तृतीयापेक्षया न्यून एवेत्यर्थः । अपेक्ष्येति । पूर्वेण समा-
नार्थः, दृष्टान्तोपादानाय तु पुनरुक्तः ॥ नापशब्द इति ।
गतार्थत्वात् लुक्भावात् । वाचकधेतुप्रयोगस्य इति त्वं मन्वते,
तदा शुक्रतरतरमिति यदि वाचकस्ततः प्रयुज्यताम्, न तु
वाचकः, तस्मात्तत् प्रयोगस्य इत्यर्थः ॥

(उक्त्योक्तः) शुक्रादन्त्येऽभिधेये इति । अतिशय्यमानाद-
तिशयकवर्ति प्रत्यय इति पक्षे इहम् । तदेवाह—शुक्रमतिशेते
इति ॥ नन्वेवमपि तरवन्तादुत्पत्तिः कथं कारितेत्यत आह—अनेन
चेति ॥ तृतीयशुक्रवाचिनः—तृतीयेनातिशयमानशुक्रवाचिन-
इत्यर्थः । वस्तुतः उभाभ्यामप्युत्पत्तिरिति विद्वद् वचन निवर्तार्थ-
शुक्रशब्दादेव न शुक्रतरादिति वक्तुं शक्यम् । न्यायस्तु नानुवाच-
निय इत्यसङ्गादिति तत् ॥ ननु मध्यमस्यापि पूर्वपेक्षया प्रकृष्ट-
त्वात्तराभावाच्च भाव्यमिति मध्यमः शुक्रशब्द एव दुर्लभोऽत आह—
माथ्ये—मध्यमश्चेति ॥ तृतीयापेक्षया तु न्यूनत्वादिति । विच-

मानोऽपि पूर्वपेक्षः प्रकर्षोऽभिहितः, यथा रानसन्निधानाल्लेखेति
भावः । ननु न्यूनः—अतिशय्यमानवाचक एव प्रवर्तते—वृत्ति लभ-
तेऽत आह—स्वगतेति । पूर्वभिभवकर्तृत्वेन विवक्षायां मध्यमेऽपि
प्रथमवाचकात्प्रत्ययो नेत्यर्थः ॥

‘मध्यमविशेषणम्’ इति पक्षे आह—भाष्ये—अथचेति ।
तथाचष्टे—एकेनैवेति । तृतीयादुत्पत्तेरित्यर्थः । मध्यमास्तु न,
विद्यमानस्यापि प्रकर्षलोकोत्पादनिश्चितकरादिति भावः ॥

ननु सुगमदुष्पत्तिर्न तृतीयापेक्षाप्रकर्षाभावापेक्षोक्तत्वेन त्रितोभा-
नेऽपि क्रमेण प्रकर्षविवक्षाया तत्तत्तरपि तद्विज्ञानात्पुनः सुदुर्बलः, अतः
पक्षान्तरमाह—माथ्ये—वाचकेन खल्वपीति । वक्ष्यमाणेऽपीयमा-
पत्तिर्दुर्बलत्वमेव समाभिमुख्यः । अत एवापि सङ्गच्छकोऽपि तद्वि-
नुक्तिः । पतदन्तेन समाप्तिश्चेति ध्येयम् । ‘मैष्ठ्यमाय’ इति तु
ध्वज्यन्तस्य, लोके त्वसाधुरेवेति निष्कर्षः ॥

‘अपेक्ष्य’ इति लोकेऽपि वीनरुच्यमाशङ्क्याह—पूर्वेणेति ॥
‘अस्तु वा—’ इति भाष्यस्य—प्राप्तोऽप्यर्थः । क्रमेण प्रकर्षविव-
क्षाया प्राप्तिः । वाचकः—लोके बोधकधेतुप्रयोगस्य इत्यस्य ‘इति
सिद्धान्तः’ इति शेषः । अतो यदि बोधकः शिष्टसमतत्त्वादा प्रयुज्य-
ताम्, न तु तादृश इति न प्रयुज्यत इत्यर्थः । अनेन श्लाघति-
कोऽपि लोकाप्रयुक्तोऽसाधुरिति बोधितम् ॥

(१७५ विधिस्तम् ॥ ५ । ३ । २ आ. २७)
२२१५ द्विवचनविभज्योपपदे तरवीय-
सुनौ ॥ ५ । ३ । ५७ ॥

(तरपमत्ययाधिकरणम्)

(प्रदीपः) द्विवचनं च विभज्यं च द्विवचनविभज्यम् ।
निपातनाद्भवेर्विपूर्वाद् यत्प्रत्ययः, द्विवचनविभज्यं च तदुपपदं
चेति कर्मधारयः । तस्मिन् सति तस्मात्तद्वन्ताच्चातिशयने
तरवीयसुनौ भवतः । तत्रोपपद विग्रहवाच्य एव प्रयुज्यते । इतो
तु गतार्थत्वाच्चावश्यं प्रयुज्यते । एवं चोपपदग्रहणं विवक्ष्यार्थम् ॥

(उक्त्योक्तः) निपातनादिति । एव च लोके निमाज्यशब्दस्य
साधुत्व चिह्नत्वं, व्यत्यसि विभागेऽपि नित्यत्वात्तः ॥ चुचौ स्थितिः ।
द्ववर्षादेर्विद्वत्स्य एव तदुत्पत्तिरिति भावः ॥

- १ तदपेक्षयोत्तर—मध्यम इत्यर्थः ॥
- २ शु च लुक् ‘सुगमाया’ इति पाठो दृश्यते अ चाणुक् इति सप्त
विद्वद् ॥
- ३ ‘वाचकधेतुप्रयोगस्य’ इत्यधिकारिणां विज्ञानेति—वाचकधेतु-
स्यादि ॥
- ४ इति पक्षे इति । द्वितीयात्तद्विज्ञानेऽपि मन्वते इति पक्षे इत्यर्थः ॥
- ५ पूर्वोत्पत्तिः । तृतीयेन शुक्रमतिशयमानात् शुक्र इत्यतः, पतदन्त्या मध्यम-
शुक्रशब्दादेव तदुत्पत्तिरिति शुक्रवाचिन इत्यर्थः ॥
- ६ इह वचनमिति । ‘एव तर्हि मध्यमात् शुक्रशब्दात्’ इत्यसि न च न्यून-
मपेक्षे—इत्यत आभ्यवचनमित्यर्थः । नैपातकोऽपि मध्यमायेन सिद्धः, अतः
वचनस्य विवक्षार्थः तदेव श्लाघनमिति भावः ॥
- ७ वक्तुमीति । मध्यमे पूर्वपेक्षया प्रकृष्टतरेण वक्तव्येन वक्ष्य-
ताम् अत्रावधानात्तद्विद्वत्त्वमित्यर्थः ॥

- ८ तदुत्पात्—तरवन्तात्, तरवन्तानुत्पत्तिरित्यत्रावधानात् ‘वाचकेन
सप्तु—’ इत्यदि भाष्येऽपि समाधानेनोपाययोगात् ॥
- ९ वक्ष्यमाणेऽपीति । वक्ष्यमाण—न खल्वपि वक्तुं प्रकर्षे तरव-
न्तमित्यर्थः इति मातृकोक्तं समाधिः । तस्मिन्पि धनपेक्षे पूर्वपेक्षया मनु-
मन्वत् एव तद्विज्ञानादतिशयमानादिति पाठेऽपि तरवन्तस्य च श्लाघ-
नत्वात्तद्विज्ञानेन पतदन्त्यात्तद्विज्ञानेन समाधानं बोधनमिति भावः ॥
- १० तदुत्पत्तिः—न खल्वपि वक्तुं प्रकर्षे इत्याहुः ॥ वरीय निर्दुष्ट-
त्वं तदा समहृद्धत्वे तस्या अत्रोपपत्तिरिति तद्विज्ञानं । वक्ष्यमाण-
विज्ञानस्य एव व्यापारः, तस्यैव व्यापक इति सिद्धान्तः ॥
- ११ गृह्यार्थे विज्ञानेन—द्विवचनं विद्वत्त्वमित्यर्थः ॥
- १२ विभागापेक्षितत्वात्तद्विज्ञानं । विज्ञानेनोपपत्तिरिति तद्विज्ञानेनोपपत्ति-
भावः ॥

(न्यासाक्षेपभाष्यम्)

‘द्विवचन’ इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति—‘वन्तो-
ष्टन्य दन्ताः क्षिप्रतराः’ ‘पाणिपादस्य पादौ सुकु-
मारतरौ’ ‘अस्माकं च देवदत्तस्य च देवदत्तोऽभि-
रूपतरः’ इति ॥

(मदीपः) तत्रेदं न सिध्यतीति । पारिभाषिकद्विवच-
नाप्रयः पूर्वेः पक्षः । अर्थाप्रयस्तूतः पक्षः ॥ अस्माकं
चेति । ‘अस्मादो द्वयोश्च’ इत्येकस्मिन् बहुवचनः ॥

(उद्द्योतः) ननु ‘अस्माकम्’ इत्यस्य बहुवचनस्यार्थं
निष्ठा-उद्दिष्टि करत आह—अस्माद् इति ॥

(न्यासान्तरोपपादकभाष्यम्)

यदि पुनर्द्वयोपपदे’ इत्युच्येत, तत्रायम्-
पर्थः—विभज्योपपदग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।
इहापि—‘सांकादयकेभ्यः पाठलिपुत्रस्य अभि-
रूपतराः’ इति ‘द्वयोपपदे’ इत्येव सिद्धम् ॥

(मदीपः) यदि पुनरिति । पूर्वोक्तद्वयोपपदेषु क्विदा-
दिप्रत्ययेभ्यः क्विदपेक्षयापेक्षस्य अर्थस्य विद्यमानत्वात्प्रत्यय-
विज्ञेय इति भावः ॥ इहापीति । सांकादयकादिपुत्रस्य
विद्वत्त्वमत्राह ॥

(उद्द्योतः) क्विति । ‘उद्द्योत’ इत्यादौ । क्विद—
‘अस्माकं च देवदत्तस्य’ इत्यादौ ॥ अर्थस्य—अर्थस्य अर्थस्य ॥

इत्यत्र च बहुवचनमाह कर्तुं स्वर्गोपपत्तमत्र आह—सांकाद-
येति ॥ समुदाय इति । समुदायस्यैव इत्यर्थः । अत एव
बहुवचनम् । वस्तुतो सांकादित्वात्तरावपि । तत्सादस्तुतो सां-
कादित्वात्तद्विषयानि न तद्विधि-विमज्ज्योपपदे’ इत्यत्रयवाच्यमिति
साधयन् ॥ कश्चनैवमिति तस्याह—भाष्ये—अवश्यं सङ्गच्छतीति ।
तन्मात्रे—बहुवचनमिति ॥

(न्यासान्तरनिराकरणभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्य द्विवचनस्य
ग्रहणम् ।

किं तर्हि ?

अन्यथग्रहणम्—उच्यते इति पचनम्, द्वयो-
र्द्वयोपपदं द्विवचनमिति ।

पचमपि—

(मदीपः) आचार्य आह—न वक्तव्यमिति । इयमा-
चार्यस्य अर्थसांभितता—इह ‘उद्द्योतस्य’ ‘पाणिपादस्य’ इति
विरोधितावयवभेदः समुदायः समासायः । तत्रैतस्यां उतावयव-
कारवचनोपपादित्वाद्धर्तिरस्य परित्यक्तमेवाहोक्तताभेदकजनै-
कवचनं उद्द्योतस्य अर्थस्य इत्यर्थेनास्ति । यदा तत्रै-
तरेणोद्द्योतस्य उद्द्योतस्य अर्थस्य इत्यर्थेनास्ति तद्वच्च
भवति—‘उद्द्योतस्योपादानं उद्द्योतस्य इति’ इति । ‘अस्माकं च
देवदत्तस्य च’ इत्यत्राप्युद्द्योतस्य अर्थस्य इत्यर्थेनास्ति । ‘सांकादय-

वर्तिपदस्य—दन्तपद—ओष्ठपदरूपस्य, अयेदैकत्वस्योपादायित्वात्—तदभिधायकत्वादियमानस्यापि दन्तादिगतबहुत्वादिरप्रत्ययाद्यर्थेतेल्यन्वयः ॥ बहुत्वाप्रत्ययकत्वमेवोपपादयति—परिलक्षेति । परिलक्षणे व्यक्तितो भेदो येन, अङ्गीकृतो धर्मेकताभेदो येन तद्व्यपैकत्वेत्यर्थः । व्यक्तीनामभेदेन भानादेकत्वेन भानमिति व्यवहारः, ननु तत्र सङ्ख्यारूपैकत्वमानम्—इत्यनेन सूचयति ॥ अर्थेताऽस्तीति । वास्तवी अर्थेताऽस्ति, ननु दन्तोष्ठयोर्द्वित्ववैशिष्ट्येन भावमिति अमितव्यम्, सङ्ख्याविशेषाणां संख्या नामानायात् । पदद्वयोपस्थाप्यत्वेनार्थस्य द्वित्वव्यवहार इति तत्त्वम् ॥ यदा त्विति । यत्र त्वित्यर्थः ॥ तदा—तत्रेत्यर्थः ॥ अवयवार्थभेदसङ्गाभावादिति । तत्त्वव्यवहारसङ्गाभावादित्यर्थः ॥ ततोदाहरणं दर्शयति—द्वल्लम्ब-शोधानामिति ॥ 'अपरित्यक्तभेदाः समूहिनः' इति पाठः । समूहिनः—अवयवाः । उद्गतावयवभेदः समूह इति यावत् ॥ समुदायशब्दप्रयोगे त्विति । तद्व्यपेक्षशब्दप्रयोगे त्वित्यर्थः ॥ गवां कृष्णेत्यत्र—गोशब्दः समुदायबोधकः ॥ प्रसङ्गादाह—यस्यास्त्रिधौ यत् इति तत्रैव पक्षीत्यादि । तत्रैव पक्षीसमासप्रतिषेधश्चेत्यर्थः, विनापि च तात्पर्यवशात्समुच्चयप्रतीतिः । समासश्च पक्षीसमास एव, प्रत्यासत्तेः, निर्धारणे पक्षीसमासनिषेधस्यैवोक्तेश्च । तदुक्तं यत्राह—इह त्विति । ध्वनित चेद 'ह्लादिः शेषः' इति सूत्रे भाष्ये ॥ 'धाकादयवानाम्' इति प्रकृतोदाहरणे यथा पक्षी तदाह—साङ्गा-इत्यकानामिति ॥ शब्देन समुदायस्येति । चतुर्भेदेनेत्यर्थः । 'चतुर्भेदेन समुदायस्य' इति पाठान्तरम् ॥ द्विरुपादानादिति । विभज्यमानस्य—निर्धार्यमाणस्य निर्धारणावधिनीयान्युपादानात्समुदायरूपेणाविभागस्य, प्रत्येकरूपेण च विभागस्य सङ्गात् इत्यर्थः । 'प्रतियोग्यपेक्षवात्प्रकर्षस्य विभागे आक्षिप्तं' इति पाठः । 'विकर्षे' इति पाठे विभागप्रयोजनीभूते धर्मे इत्यर्थः, सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन व्याख्यानादिति भावः ॥ विभज्यग्रहणादिति । विभागे इत्येव वाऽर्थः । विभज्य चात्र विभागावधिभूतमेव गुण इति बोध्यम् ॥

(५८३६ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तरवीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षा-
पकर्षयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तरवीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्ष-
योरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । 'पङ्कज्यान् पटुतासीत्,
पटुतरश्चैवमः' इति ॥

(प्रदीपः) पङ्कज्यामिति । पाटवस्यातिशयेऽपि प्रति-
योग्यपेक्षत्वात् प्रकर्षस्य, स एवायमिति प्रलभितानात् गुणिन
एकत्वात्सर्वे प्रतियोगितायोगात् प्रकर्षप्रत्ययाप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) ननु पाटवतिशये प्रत्ययः, तत्र निबन्धेभेति
व्यपेक्षमुपसंख्यानमत्र नाह—पाटवस्येति ॥ सत्सर्वे स्वगतधर्मो-
द्ये प्रतियोगितासम्भव इत्याह—स एवायमिति शब्दः ।

गुणिन एकत्वे गुणस्यापेक्षत्वात्स्वगतगुणस्य स्वगतातिशये प्रतियो-
गितासम्भव इत्यपि बोध्यम् ॥

(५८३७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु गुणप्रधानत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

गुणप्रधानत्वात् । गुणप्रधानोऽयं निर्देशः क्रियते,
गुणान्तरयोगाच्चात्यन्तं भवति । तद्यथा—तमेव
गुणान्तरयुक्तं घकारो भवन्ति—अन्यो भवान्
संवृत्त इति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । यद्यपि शब्देन गुणी प्राधा-
न्येनोच्यते तथापि गुणाश्रयप्रकर्षनिमित्तत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेस्तथा प्रति
गुणस्य प्राधान्यमाश्रित्य गुणप्रधानत्वादित्युच्यते । तत्र गुण-
भेदेन गुणिनो भेदारोपापुपपञ्चो भेदाश्रयप्रकर्षनिमित्तः प्रत्ययः ॥

(उद्घोषः) प्राधान्येनेति । निश्चेत्तत्वेनेत्यर्थः ॥ गुणस्य
प्राधान्यमिति । अपरित्यक्त्यर्थः । वस्तुतः पाटवतिशयेन
द्रव्यस्यातिशये प्रतिपाद्ये प्रत्यय इति स्पष्टं पूर्वमुक्तमिति यथाश्रुतमेव
भाष्यमित्यग्ये ॥

(१७६ नियमसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ भा. २८)

२२१६ अजादी गुणवचनादेव

॥ ५ । ३ । ५८ ॥

(नियमाधिकरणम्)

(एवकारप्रयोजनभाष्यम्)

एवकारः किमर्थः ?

नियमार्थः ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् ,

सिद्धे विधिराध्यमानोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो
भविष्यति ॥

इष्टोऽप्यधारणार्थस्तर्हि । यथैवं विधायेत—अ-
जादी गुणवचनादेवेति ।

मैवं विधायि—अजादी एव गुणवचनादिति ।

किंच स्यात् ?

न व्यजनादी गुणवचनात्स्याताम् ॥

(प्रदीपः) नियमार्थ इति । अन्यथा प्रकर्षेऽजादो-
र्विधानादप्रकर्षे निधिः स्यात् ॥ सिद्धे विधिरिति । सारि-
तत्वादिशायनस्यानुवर्तनात्तत्रैव पुनर्विधानं नियमार्थमित्यर्थः ॥

—

(९७७ विधित्त्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. २९)

२२१८ प्रशस्यस्य श्रः ॥ ५ । ३ । ६० ॥

(आदेशाधिकरणम्)

(सूत्रार्थोपपादकभाष्यम्)

इदमयुक्तं वर्तते ।

किमत्रायुक्तम् ?

“अजादी गुणवचनादेव” ५८ इत्युक्त्वा अगुण-
वचनानामपि अजायोरादेशः उच्यन्ते ।नैव दोषः । एतदेव ज्ञापयति—भवत एतेभ्योऽगु-
णवचनेभ्योऽपि अजादी इति, यद्यमजायोः परत
आदेशान् शास्ति ।एवमपि ‘तयोः’ इति वक्तव्यं स्यात्, तयोः परत
इति ॥

यदि पुनरयं विधिरूपेति ।

नैवं शक्यम्, व्यञ्जनादी हि न स्याताम्, उपा-
धीनां च संकरः स्यात् पुनर्विधानादजायोः ।

ननु चेत्त विशेषा अनुवर्तेरन् ।

यद्यप्येते अनुवर्तेरन् व्यञ्जनादी तर्हि न स्याताम् ॥

परं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—“भवत एते-
भ्योऽगुणवचनेभ्योऽप्यजादी” इति—यद्यमजायो-
रादेशः शास्ति ।

ननु चोक्तं तयोरिति वक्तव्यमिति ।

न वक्तव्यम् । प्रकृतमजादिग्रहणमनुवर्तते ।

फ प्रकृतम् ?

मजादी गुणवचनादेवेति ।

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्, सप्तमीनिर्दिष्टेन चेष्टार्थः ।

अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा—
उद्यानि देवदत्तस्य गृहाणि, आमग्नयस्तेनम्, देव-
दत्तमिति गम्यते ।देवदत्तस्य गणोऽभ्या हिरण्यम्, आद्यो वैध-
पेयः, देवदत्त इति गम्यते ।पुरस्तात्पृथीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्विती-
यानिर्दिष्टं च भवति ।एवमिहापि—पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्सप्त-
मीनिर्दिष्टं भविष्यति ॥(प्रतीपः) एवमपीति । अन्यथा तरतमपरादेशविधानं
स्मारिषि न शक्यं स्यादजादिभाष्यस्य ॥यदिपुनरिति । ‘अजादी’ इति अत्रानुवर्तं प्रस-
न्नादेशो भवतः, आदेशश्च—इत्येवं व्याख्यानात् ॥व्यञ्जनादी इति । भिन्नेष्विदं व्याख्यानादर्थो याव-
नात् । क्षापयन् गु निबध्नायतिज्ञापनात् । एषाद्वैविद्याया-
विभागात् व्यञ्जनादीनां प्रसन्नः । द्विवचनविभज्योपपदे
इत्युक्तं, भिन्नेष्वन्—इत्युपाधिर्न भवति ॥ननु चेत इति । ‘अतिशायन इष्टम्’ ‘द्विवचनविभज्योपपदे
इत्युक्तम्’ इत्यनुवर्तिष्यत इत्यर्थः ॥व्यञ्जनादी तर्हि । यदि च तरतमपावनुवर्ततां तदा
तयोरपि आदेश आदेशः स्युः । तस्मात् नानुवर्त्तं । ततश्च
विशेषविहित्वाभ्यां तयोर्वोधप्रसङ्ग एव ॥आचार्यप्रवृत्तिरिति । नियमाप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेण अजा-
दिभावो ज्ञाप्यते न ॥ साक्षात्, अन्यथा पुनरपि व्यञ्जनायो-
र्वोधः स्यात् ॥क प्रकृतमिति । अजायोरिति सप्तम्यन्तं न प्रकृतं, यत्तु
प्रकृतं—अजादी इति न तदेवात्र सम्प्रथ्यत इति प्रश्नः ॥अर्थादिति । सामर्थ्यादित्यर्थः । ननु च ‘अजादी’ इति
यथाश्रुतविभक्तिसम्बन्धे अजादिविधानार्थं सम्भवति कथं
विभक्तिविपरिणामः शक्य आश्रयितुम् ? नैव दोषः । ‘प्रशस्यस्य’
इति पृथीधवणात् स्यान्त्यादेशभावावगमादादेशस्य विधीयमान-
त्वात् प्राधान्यं प्रतीयते । तत्र ‘अजादी’ इत्यनुवर्तनादादेश-
विधौ प्रस्ययोगुणभावः । ततः सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामः ।
विभक्तिरूपेण विभक्त्यन्तार्थं उच्यते । तस्य पूर्वशक्तिस्वागेन
सक्त्यन्तरोपजनेन विपरिणामव्यवहारः । प्रातिपदिकार्थ एव हि
नानातादिकयोगात् कर्मादिशब्दवाच्य इति स एव मिश्रिष्टशक्ति-
गुणो विभक्त्यन्तरवाच्यः । अथवा तात्त्विकेऽपि भेदे शब्दस्य
सारूप्यात्तत्त्वाप्यवसायाश्रयेण विभक्तिप्रत्ययस्यागोपादानाभ्यां
प्रातिपदिकस्य विपरिणामव्यवहारोऽवसीयते । विभक्त्युपचरितो
विपरिणामव्यवहारः । न हि प्रथमायाः सप्तमीरूपेण विपरि-
णामसम्भवाः ॥(वदुषोः) भाष्ये—अगुणवचनानामिति । प्रशस्य-
स्य गुणकृता स्तुतिः प्रवृत्तिनिमित्तं, न तु गुणा इति भावः ॥नन्यमादेशस्य विधिरिति विहायेत्युक्तञ्च, सिद्धान्तेऽपि तदि-
धित्वेनैव सादृश आह—अजादी इतीति ॥ननु क्षापयेनाप्यजादिविधानेन तरतमपी न स्यातामत आह—
नियमाप्रवृत्तीति ॥ उपाधिपंक्तरो नेति । अत्रापि नियमा-
प्रवृत्तिज्ञापनानित्येव हेतुः ॥

न तदेवात्र सम्प्रथ्यत इति । भगोमत्वादिति भावः ॥

गुणभाष्य इति । ‘उच्यते’ इति शेषः ॥ तत्र सामर्थ्यादिति ।
गुणभावोचित्यरूपत्वात्सामर्थ्यादित्यर्थः ॥ ननु प्रथमायाः सप्तमीरूपेण
विपरिणामासम्भवात् कथं विभक्तिविपरिणामोऽत आह—विभक्ति-
रूपेणैति । नन्यमादी इति प्रथमान्तस्य प्रातिपदिकार्थे वधावो, न
तु उचितिर्निष्ठ इति कथं पूर्वशक्तिलागपूर्वकप्रवृत्तिरुपजनेन
विपरिणामव्यवहारोऽत आह—प्रातिपदिकार्थे प्येति । एवम
सकृदेण प्रातिपदिकार्थस्य कर्मादिशब्दवार्यविषयत्वाननेन सकृदुपधि-
गुणः प्रातिपदिकरूपत्वस्याप्रातिपदिकार्थः । ताः उच्यन्तु न सर्वदा
तदोप्याः, सकृद्वर्तमानादिति भावः ॥ स प्येति । एव च तद्वि-
रुद्धप्रवृत्तिरस्मात्पूर्वं यत्किञ्चिदुच्यते तद्विधानेन विभक्त्यन्त-
वाच्यः—प्रथमादिष्वेवमवयववाच्य इत्यर्थः । एवं च तद्वि-
रुद्धप्रवृत्तिरुपजनेन तद्विधानेन तद्विपरिणामव्यवहार इति भावः ॥
प्रातिपदिकेऽपि भेदे इति । प्रथमाप्रवृत्तेः सप्तमीप्रवृत्तेत्यर्थः ॥
विभक्त्युपचरितः । विभक्तिरूपत्वव्यवहारः । एवम प्रथमादिष्वेव

प्रातिपदिकस्य सप्तमीविभक्तित्वेऽपि विपरिणाम इति यावः ॥
उपचरित इति । प्रातिपदिकगतविपरिणामापोषाप्रत्यय इत्यर्थः ॥

(१७८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ३०)

२२२४ प्रशंसायां रूपम् ॥ ५ । ३ । ६६ ॥

(रूपप्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रशंसायामित्यस्य प्रकृत्यर्थविशेषणबोधकं भाष्यम्)
स्त्रीलिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते, एकवचनान्तेन च ।
तेन स्त्रीलिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यादेकवचनान्ताच्च ।
पुनर्पुंसकलिङ्गात् द्विवचनपञ्चवचनान्ताच्च न स्यात् ।
नैष दोषः । नायं प्रत्ययार्थः ।

किं तर्हि ?

प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत्—प्रशंसायां यत्प्रातिप-
दिकं वर्तते तस्माद्रूपभवति ।

कस्मिन्नर्थे ?

सार्थ इति । सार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचना-
न्यनुवर्तन्ते ॥

(मदीयः) इह प्रत्ययस्य विधीयमानतया प्राधान्यात्तद्व-
त्त्वात् प्रकृतेः प्रधानेन प्रशंसायाः सम्बन्धस्य न्याय्यत्वात्तस्याः
प्रत्ययार्थत्वं मत्वाऽऽह—स्त्रीलिङ्गेनायमिति । ततश्च पठोः
प्रशंसा—पठुरूपेति प्राप्नोति ।

अथ पठुरूपो देवदत्त इति सामानाधिकरण्याप्रसङ्गः कस्मात्
चोदितः ? तत्र केचिदाहुः—दोषोपलक्षणायैतदुक्तम् ।

अन्ये त्वाहुः—सोऽयमिलभेदविवक्षायां सामानाधिकरण्यं
भविष्यति । भेदविवक्षा ॥ तथालक्षणप्रयोगाभावाच्च क्रियते ।

यथैवं गुणवचनानामाधृतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति विधाय-
नप्रत्ययान्तवदभिमतलिङ्गवचनयोगादोषाभावः । अत्राहुः—
प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षस्योभयादुपग्रहात् न्याय्यत्वादयं परिहारो
भाष्यकारेण नाश्रितः ।

अन्ये त्वाहुः—प्रशंसामाने प्रत्ययविधानादन्तरङ्गत्वात्
स्त्रीप्रत्ययेन भाव्यम् । यथासोऽयमिलभिसंबन्धात्तदभिम-
धानेऽप्यन्तरङ्गः स्त्रीप्रत्ययो न निवर्तते । प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे
'कुमारिरूपा' इत्यन्यतिरिक्तं वयं इति वीए कस्माच्च भवति ?
इमारचन्द्रादुत्पत्तेन जीपा वयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्य योति-
तत्त्वाद्रूपवन्तात् स्त्रीत्वनामनभिव्यङ्ग्यं तावैव क्रियते ।

ननु बोधेयं तदभिव्यक्तमिति तत्र प्राप्नोति । नैतदस्ति । 'कुम्भ-
रिप्प' इत्युच्यमाने कुटीरादिपत्रिणान्तरे प्रतीयते । तस्माद-
पत्यमभिव्यक्तस्य स्त्रीत्वमिति दातुमप्यते । अन्येन च परिहार
आतिशयिकनलपानां सार्थिकत्वपक्षे 'कुमारितया' इत्यादादिनि-
धायीय ।

(उद्घोषः) ननु सार्थिकत्वादेशं प्रत्ययविशेषणत्वात्कम-
नेतदत्र नाह—इदंति । 'गुणानां च पठोर्भेदादसंभ-यः समसत्वात्'

इति न्यायादिति भावः । यस्मि 'भावे तस्यापत्यम्—इत्यादौ लिङ्ग-
चनसाविवक्षितत्वात्' इत्युक्तीत्याऽनापि समाधानं कर्तुं शक्यम्,
तथापि वास्तवं समाधानान्तरं वक्तुं पुनरुपन्यासः ॥

अभेदविवक्षायामिति । ईदृशलक्षणाया च स्त्रीलिङ्गादिपरित्या-
गोऽपीति पठुरूप इत्यादिरिति भावः । तदुपनयनाह—भेदवि-
वक्षा इति । वक्ष्यमाण 'अन्ये तु' इत्यादि त्वस्त्वित्यन्तमिति
बोध्यम् ॥ भाष्ये—स्त्रीलिङ्गादेवेत्येति पठनी—हेतोः । फल चेह
हेतुः । स्त्रीलिङ्गकलित्योत्पत्तिः प्राप्नोतीत्यर्थः । एकवचनान्तादिपदानि
धर्मेपराणि ॥ 'तथालक्ष्यप्रयोगाभावात्' इति पाठः । 'तथाल-
क्षणप्रयोगाभावात्' इति पाठे—भेदज्ञापकप्रयोगाभावादित्यर्थः ॥

अतिशयनप्रत्ययान्तवदिति । गुणोऽभिधीयते क्रिया वाऽभि-
धीयत इति पञ्चगोलीत्यर्थः । दोषाभाव इति । 'पठुरूपेति प्राप्नो-
ति' इति दोषाभाव इत्यर्थः ॥ उभयायानुग्रहादिति । प्रकृतिप्रत्ययो-
भयोरप्यन्यानुग्रहणमित्यर्थः । कनेन प्रत्ययार्थविशेषणत्वे 'वीज-
कथितम् । अन्यथा गुणत्वात्तनासम्बन्धः स्यादिति बोध्यम् ॥

अन्ये इति । इदंनरुचिप्रसन्नमित्युक्तमेव । स्त्रीत्वमात्रमिति ।
मात्रस्त्वविशिष्टार्थमेव स्त्रीत्वम्, न तु वयोमात्रविशिष्टार्थमेव स्त्रीत्व-
मित्यर्थः । अत एव 'गोस्त्रा' इत्यादौ न वीए ॥ तदुभिव्यक्तमिति ।
वयोविशिष्टार्थगते तस्मिन्नभिव्यक्ते उक्त स्त्रीत्वनामनभिव्यक्तमेवै-
व सभिमानः ॥

लिङ्गान्तरमिति । न च तादृशप्रतीतिरनुभवसिद्धा—इति दाव-
वस्तुमुत्पाद्य सभिमानः । मनुकस्यास्यानतीत्या तु दूरेव नेति
ध्येयम् ॥

(५८३८ पूर्वपक्षिण उपसंन्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात् तिङ्-
प्रकृतेरभभाववचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात्तिङ्प्रकृतेरु-
पपोऽन्भावोपकथ्यः । पचतिरुपम्, पचतोरुपम्,
पचन्तिरुपमिति ॥

(मदीयः) तिङ्प्रकृतेरिति । तिङ् प्रकृतिर्वत्स रूपः,
ततः परस्मा विभक्तेरभभावो वक्तव्यः ॥

(५८३९ तिङ्प्रत्ययवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

क्रियाप्रधानत्वात् ।

क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति, एका च क्रिया ।
द्रव्यप्रधानं नाम ॥

(मदीयः) एका च क्रियेति । भाष्यतावन्तात्
क्रियाभिदस्यानवगमात् क्रियाया एकरूपमुच्यते, 'नयत्रिरासते'
इत्यादौ तु केवलक्रियावचने द्विवचनबहुवचनादर्शनात् ।
'पचत-पचन्ति' इत्यादौ लकारात्पञ्चम्यर्थमप्येतद्विवक्षितवदुता-
भयो वचनभेद इति न ततः क्रियानन्तरादि । एकराश

क्रियाया रूपप्रत्ययान्ताद्विवचनबहुवचनभावः ॥ द्व्यप्रधानं नामेति-प्रसङ्गेनोक्तम्, न त्वस्य कश्चित्प्रकृतोपयोगः ॥

(उद्योतः) ननु साधनेभेदाक्रियाया भेदेन कथमेका क्रिया, किञ्च तस्यां सङ्ख्याया अभावाद् एका-इत्यप्युक्तमत आह—आख्यातशब्दादिति । आख्यातशब्दस्तिष्ठन्ते शक्तः, लोकव्यवहारात् । तेन तदन्तश्चादित्यर्थः । स्वतस्त्वा भेदानवगमेन द्वित्वाभावः, एकत्वसत्ता च आकाश इति भावः ॥ तत्र द्वित्वाभावे एकत्वसत्ते च युक्तिमाह—भवद्विरस्यादि ॥ वचनादर्शनादिति । प्रकवचनदर्शनाच्चैत्यपि बोध्यम् ॥ कर्तृसमवेतद्विवेति । तदोपाश्रय इत्यर्थः । तस्यैवोपाश्रयः शब्दशक्तिसमावात्, न कालादियतस्य, नापि तदाभ्यकारकगतस्य । अत एव 'दश दिनानि वैवदत्तः पचति' 'भवद्विरासते' 'तण्डुलाद् पचति' इत्येकवचनमेव, तत्कृतं रूपावस्थात् दित्वचनमिदं न, तस्य तैवेवोक्तत्वादिति भावः । एतेन 'व्याप्तातिपदिका' इति सूत्रस्य श्रिभाष्यसंमत-श्लोकस्य विरुद्धोऽयं ग्रन्थ-इति परास्त्वम् । क्रियाया असत्त्वलिङ्गेकत्वे-तरसङ्ख्यादित्येवेति बोध्यम् ॥

(आख्यातस्य क्रियाप्राधान्यसाधकं भाष्यम्)

कथं पुनर्वाप्यते क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति, द्व्यप्रधानं नामेति ?

यत्क्रियां पृष्टुस्तिङाऽऽचष्टे—किं देवदत्तः करोति ? पचतीति ।

द्वयं पृष्टः कृताऽऽचष्टे—कतरो वैवदत्तः ? यः कारको हारक इति ॥

(प्रदीपः) किं देवदत्तः करोतीति । करोतिरन्य-सामान्यवचनः । तत्र विशेषपरिज्ञानाय किञ्चिद्दः क्रियाविशेष-पणं प्रवर्तते, क्रियाविशेषणत्वाच्च 'किम्' इत्येतद्वितीयान्तं नपुंसकं च । प्रकरणादिवशाच्च क्रियाप्रश्रवणगतिः गुणद्वयविषयस्यापि प्रशस्य सम्भवात्—'वायकः किं द्रुहं वलं करोति ? अथ कृष्णं ? तथा किं शाट्वं करोति ? अथ प्रानारकम् ?' इति ।

केचित्तु-क्रियाप्रश्रेऽप्यभूततद्भाववचनं करोति मन्यन्ते, किं करोति—यः क्रिया निर्वेतयतीत्यर्थः । तत्राख्यातवति प्रश्नाकथे प्रकरणादिवशाद् क्रियाप्रश्रवणमादाख्यातेनैवोपादानात्कारकसङ्ख्यासाधनेप्रसङ्गाभिधानेऽप्याख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वावगमः । एकपदोपात्तार्थपेक्षं च क्रियाप्रधानत्वमभिधीयते । 'मोहीनवहन्ति' इत्यादौ मोहिद्वयसङ्ख्यारथत्वादवपातस्याप्राधान्यम् । अथ वा यद्यप्यर्थं मोहीणां प्राधान्यं तथापि साध्यत्वात् क्रियायाः शब्दं प्राधान्यं, न तु मोहीणां, साधनत्वात् ॥

द्वयं पृष्ट इति । यद्यपि 'यः पचति' इति तिङन्तेनापि उत्तरं भवति तथापि सर्वेनाज्ञा परामृश्य पाकक्रियाया यः कर्ता ॥ देवदत्त इत्यभिधानात् केचिन्नाख्यातेनोत्तरस्य अदानादाख्यातस्य साधनेत्याप्रसङ्गः । पदान्तरेण हि द्वयोपलक्षणावगुणार्थं क्रिया नीयते ॥

१ ननु द्व्यप्रधानं कथं वाप्यते ? यथाभावाभावे द्वयेति । मोहिनिर्वेतेत्यादौ मोहिद्वयसङ्ख्या भावनेति शेषः, तत्र द्व्यप्रधानं क्रियायाच्च प्राधान्यम् । मोहीनवहन्तीत्यसौ मोहीनी एकपदोपात्तार्थपेक्षं भावनायाभावात् ॥

(उद्योतः) भाष्ये—द्व्यप्रधानं नामेति । नामशब्देन सुवन्तम्, तस्य सत्तालिङ्गसङ्ख्याकारकद्रव्यार्थकत्वेन तदपेक्षया द्व्यस्य प्राधान्यम् । तस्य विभक्त्यर्थसम्बन्धं प्रति विशेषणत्वेन 'काण्डे' इत्यादौ विभक्त्यर्थप्रधानत्वोक्तिरिवरुद्धा ॥ ननु 'देवदत्तः किं करोति' इति कर्मविषयप्रश्ने कथं क्रियाप्राधान्यवाचकेनोत्तरम् ? किं च कृन् उपपत्त्यनुकूलत्वात्प्रावाचित्वेन तद्विषयप्रश्ने कथं 'पचति' इत्युत्तरमत आह—करोतिरत्रेत्यादि ॥ द्वितीयान्तमिति । प्रथमान्तमिति वक्तुं युक्तम्, फलविशेषणत्वाभावेन मुख्यव्यवहारविशेषणत्वेन च कर्मत्वा-प्राप्तेः ॥ प्रश्नावगतिरिति । जिज्ञासाविषया देवदत्तकर्तृका क्रियेति बोधः ॥ प्रकरणादिवशाच्चैत्यस्य कृत्यं दर्शयति—गुणद्वयेत्यादि ॥

अभूतेति । अभूततद्भावः—उत्पत्तिः, तदनुकूलो न्यापारो धात्वर्थः ॥ कौं क्रियामिति । किंपदं च कर्मप्रश्नम् । तच्च प्रकरणादित एव क्रियारूपकर्मपरमिति भावः ॥ उपग्रहः—परस्परद्वारम-नेपदमिन्निचितविशेषः । अत एव 'भावकालकारकसङ्ख्याकारकरोऽर्थो आख्यातस्य' इति निरुक्तमाह उक्तम् । आख्यातेनोत्तरोपादाने हेतुः—क्रियाप्रश्रवणगमः । तत्र हेतुः—प्रकरणादि । तत्र क्रियाप्रश्रवणगमेन प्रश्ने क्रियाप्रधानत्वावगमः, तत एवोत्तरेऽपि तत्प्रावगमः ॥ 'पचयन् शृणो धावति' इत्यादौ धावनापर्थस्य दृशि प्रति विशेषणत्वादह—एकपदोपात्तार्थपेक्षं चेति । तदुपात्तकारकापेक्षं प्राधान्यमित्यर्थः ॥ तत्कलमन्यदप्याह—मोहीति । तथा च मिश्रपदोपात्तमोक्षपेक्षयाऽप्राधान्येऽपि न क्षतिः ॥ नन्वेवं 'पचयते' इत्यादौ स्वपदोपात्तकर्मकारकापेक्षयाऽपीदृशचमप्राधान्यं दुर्वात्मत आह—अथ चेति । 'क्रियाप्रधानम्' इत्यत्र शब्दनेव प्राधान्यं विवक्षितमित्यर्थः ॥

यः कर्तेति । यत्कर्तृका पाकक्रिया स इत्यर्थः । परामृश्येत्यस्य-शुक्लौक्येत्यर्थः ॥ इत्यभिधानादिति । इत्यर्थकत्वात्तस्याभिधानात्—कथनादित्यर्थः ॥ स इत्यनेन पाकक्रियाकर्तृत्वविशिष्टस्य बोधाय क्रियायाः प्राधान्यानुपपत्तिमाह उक्तम्—पदान्तरणेति । आख्यातपदे एव स नियम इति भावः ॥

(क्रियाप्राधान्येऽपि द्विवचनबहुवचनसाधकभाष्यम्)

यदि तर्होका क्रिया द्विवचनबहुवचनानि न सिद्ध्यन्ति—एवतः, पचन्तीति ।

नैतानि क्रियाऽपेक्षाणि,

किं तर्हि ?

साधनापेक्षाणि ।

इहापि तर्हि प्राप्नुवन्ति—पचतिरूपम्, पचतो-रूपम्, पचन्तिरूपमिति ।

तिङ्गेकत्वाच्चस्याभिलिख्यन्त्यस्य न भविष्यति ।

एकवचनमपि तर्हि न प्राप्नोति ?

समयात् भविष्यति ।

द्विवचनबहुवचनान्यपि तर्हि समयात्प्राप्नुवन्ति ।

यत् तर्हि—एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते, तस्य त्रिवचनोत्सर्गयोर्द्विवचनबहुवचने अपवादौ भविष्यतः ।

तत्कथं पचते—आख्यातस्य क्रियाप्राधान्यावगमः ॥ इत्यादिप्राह—एकपदोपात्तम् ॥

२ 'वाचनप्रधानत्वाप्रसङ्गः' इति भा. पाठः ॥

एवमपि नृपुंसकत्वं वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् ।

लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

(प्रदीपः) यदि तर्हीति । क्रियागतसंख्याऽपेक्षं वचन-
भेदं नन्यते ॥ नैतानीति । लकारादिवाच्यकर्तृकर्मगतसंख्या-
ऽपेक्षो वचनभेद इत्यर्थः ॥

तिङोक्तत्वादिति । उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् ॥
एकवचनमपीति । एचतिरूपमित्यत्र, तिङोक्तत्वादिति
भावः ॥ समयोदिति । 'परश्च' इति नियमात् 'न केवला
प्रकृतिः प्रयोक्तव्या' इत्येवं रूपात् ॥

द्विवचनबहुवचनान्यपीति । तैरपि समयस्य परिपाल-
नात् ॥ यद्यपि प्रायस्यादेकवचनेनैव समयः पाल्यत इति परि-
हारशभवः, तथापि परिहारान्तरमाह—एकवचनमिति ।
'द्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इत्यत्रैकवचनग्रहणं न कर्तव्यम् ।
'द्वयोर्द्विवचनम्' इत्येव कर्तव्यम् । तत्र ऽथाप्राप्तिपदिकात्
स्वादयो भवन्तीति संख्यानिरपेक्षमेकवचनमुत्सर्गो भवति ।
तस्य द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनयोरपवादयोर्विधानादेकवच-
नस्यै—अभेदैकत्वमिति च संख्यारहितेऽव्ययवाच्यं चावस्थितमे-
कवचनम् । तस्मादेकवचनेनैवात्र समयः पाल्यते न तु द्विव-
चनबहुवचनान्या तिङोच्चार्याभ्यामित्यर्थः ॥

लिङ्गमशिष्यमिति । शालोपदेशेन विनाऽपि सिद्धि-
लिङ्गस्य लोकव्यवहारगम्या ॥

(उद्घोषः) क्रियागतेति । 'अनारोपित' इत्यादिः ॥ स-
ङ्गयपेक्ष इति । साधनगतसङ्ख्यारूपपेक्ष इत्यर्थः । यत्किंवा भाष्य-
माख्याप्राप्तसङ्ख्यायाः कारकेऽन्वय इत्येव परतया न्याय्येयमिति,
तत्र, प्रागुक्तेन 'एकं क्रिया' इत्यनेन प्रत्यक्षस्य प्रकृत्यर्थेऽन्वययोगेन
श्रित्वादीनां कारकेऽन्वये वैकल्याणः । तस्मादारोपणमेव भाष्य
न्याख्यातुमुचितम् । अत एव भाष्ये द्विवचनापसिद्धिरिव शङ्किता,
न तु वचनमात्रासिद्धिरिति दिक् । तत्र 'गौरी मुख्या चोचरा सङ्ख्या
पूर्वसङ्ख्या वापते' इत्युत्पन्नभाष्योक्तेन 'भवत' इत्यादौ स्वतन्त्र-
त्वप्रत्ययवाच्यमिति बोध्यम् ।

ननु क्रियाया इकत्वाभावात् 'तद्विधत्' इति घञ्श्लेष—'किञ्चि-
दप्यत्र विभक्त्यर्थप्रधानं, किञ्चिक्रियाप्रधानं, न चैतयोर्धेयोर्लङ्घस-
ङ्गप्राम्यां योमोऽस्ति' इत्यनेन विरोधः । अन्यथान्वयोरितयोरर्थयो-
दाभ्यां योग इति तदर्थेनाविरोधोपात्तः । उच्यतेऽयमिति । आरोपित-
सङ्ख्याया उक्तत्वात् तदाभ्यस्य वचन रूपान्तरात्, किन्तु स्वतन्त्र-
त्वाभावेनेति भावः ॥ न केवलेति । प्रातिपदिकत्वेनास्मासि तत्र
प्रकृत्यादिति भावः ॥ तैरपीति । अनुवादकविभक्त्याभ्यामप्य-
त्यसि बोध्यम् । एवं ये 'वचनि—' इत्यादि चिन्त्यम् ॥

न कर्तव्यमिति ॥ 'तद्विधत्' इति घञे तु वचनग्रहणं न कर्त-
व्यम्, 'एकवचनम्' इत्येनामाप्रत्ययार्थं एव वचनमिति वक्तव्यम् ।
'एचतिरूपम्' इत्यादौ सर्वैकवचन स्वनभिधानादानीय कृतस्ये इति

बोध्यम् ॥ अभेदैकत्ववतीति । यथा 'राजपुरुषः' इत्यादिवृत्तेरर्थ-
बोधनाय प्रयुक्तः 'राजः पुरुषः' इत्यादौ ।

नन्वेवं दिशन्वादात्तत्पुंसगणैकवचनेनैव समयपालनान्नैवचना-
धनापत्तिः, अनुवादकविभक्त्याभ्यामपि तु प्रकृतेऽपि तुल्यमिति चेन्न,
'द्वयोः' 'एकस्य' 'बहुषु' 'निर्नां त्रयाणाम्' इत्यादिनिर्देशैरस्तगणैव
नियमपालनमिति नियमस्य सङ्ख्याशब्देऽनङ्गीकारेण तन्नाशतो व्य-
सयैव 'अनभिहित'—सङ्कोचत्वा समयपालनाङ्गीकारेणादोषात् ।
तथाह—एकवचनेनैवात्र समय इति ॥

(५८४० पूर्वपक्षिण उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वृषलादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृषलादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

वृषलरूपः, दस्युरूपः, चोररूप इति ॥

(प्रदीपः) वृषलादिभ्य इति । वृषलादीनां निरुद्ध-
त्वाद्भुक्तविषयत्वाच्च प्रसंसायास्तत्राभावं मन्यते ॥

(उद्घोषः) ननु वृषलस्य पूर्णत्वे प्रसंसा भवत्येवेति घृष्टे-
णैव सिद्धमेत आह—वृषलादीनां निरुद्धत्वादिति । न च वृषल-
स्य जातिवत्स्वरूप निरुद्धत्वमिति वाच्यं, सहचरितत्वेन निरुद्धत्वेन
तथा नववहारात् ॥

(५८४१ समाधनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु प्रकृत्यर्थवैस्पष्ट्य-

वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

प्रकृत्यर्थस्य वैस्पष्ट्य इति वक्तव्यम् । वृषलरूपो-
ऽयम्, अप्ययं पलाण्डुना सुरां पिबेत् । चोररूपो-
ऽयम्, अप्ययमक्षोररत्नं हरेत् । दस्युरूपोऽयम्,
अप्ययं धावतो लोहितं पिबेत् ॥

(प्रदीपः) न्यासान्तरेण सिद्धिं मत्वाऽह—सिद्धं स्थिति ।
ननु प्रसंसायामित्येव सिद्धः प्रत्ययः, सर्वस्य हि वस्तुनः सव्या-
पारेऽस्ति चयात् प्रसंसा कियते, वृषलादीनामप्यसावसि । एवं
तर्हि यदा निन्दाप्रतिपादनाय चोररूप इत्युच्यते तदा प्रत्यया-
प्रसङ्गादप्ययं वैस्पष्ट्यप्रदमेव कर्तव्यम् । सत्येव पाठवादेर्द्वि-
सृष्टये प्रसंसासङ्गाद् विवक्षावशाच्च येषामेव प्रसंसायानिर्वा-
तेषामेव निन्दावचनत्वं दस्यवे, यथा 'यधसः' इति पुनरादिघञ-
प्रतिपादने प्रसंसा गम्यते, निर्घणत्वप्रतिपादने तु निन्दा ।

अथ तत्रवारीनां रूपस्य को विषयविभागः ? यावता
अतिशयननपि पूजानिन्दाविषयं—पटुतमः, पापीयानिति । रूप-
प्रत्ययोऽप्युभयविषयः—वटुरूपः, चोररूप इति । उच्यते—
अतिशयनं समानप्रतिशयोक्त्यर्थं, वैस्पष्ट्यं तु तस्मिन्पेक्षमिति
स्पष्ट एव विषयविभागः । 'अप्ययं पलाण्डुना' इत्यादौ गर्हा-
यानपिघञः कर्मप्रयचनीयसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) वैस्पष्ट्यग्रहणस्य व्यापकत्वमुपपादयितुं वैस्पष्ट्ये सत्येन प्रयत्नेत्याह—सत्येवेत्यादि । स्वज्ञेयवामुमयं साधयितुमाह—विचक्षावशाच्च येपामेवेति । एवं च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्य तत्त्व-
वचरितशुणानां वा पूर्णत्वेनैवात्र प्रज्ञाता, तस्य परिपूर्णत्वेन कचि-
त्रिन्द्राप्रवीतिस्तु प्रकरणादिवशाद्भवेति न दोषः ॥ प्रज्ञासापराणामपि
निन्दावचनत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति ॥

उदाहरणे—पलायण्डना—इति सहयोगे तुतीया । पलायण्ड-
भोजनेऽपि वृषलत्व, तत्सहितसुरापात्रे तु तदधिकमिति बोध्यम् ।
अपिः—गर्वायाम् । सर्वत्र सम्भावनायां लिङ् । इत्युः—हिंसकः
सन् परस्त्रापहर्ता ॥ वैस्पष्ट्यमिति । प्रज्ञासायां अत्युपलक्षणमेतत् ॥

(१७९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ३ ।)

२२२५ ईपदसमाप्तौ कल्पव्देश्यदेशी-

यरः ॥ ५ । ३ । ६७ ॥

(कल्पप्रत्ययाधिकरणम्)

(५०४२ एकदेशिपार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ईपदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वा-
ल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ईपदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्ग-
वचनयोरनुपपत्तिः । पट्टकल्पाः, पट्टकल्पौ, पट्ट-
कल्पा इति ।

एकोऽयमर्थ ईपदसमाप्तिर्नाम, तस्यैकत्वादेक-
वचनं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययानां विधेयतया प्राधान्यात्तदर्थत्वमीपद-
समाप्तिर्मैत्वाऽऽह—ईपदसमाप्ताविति । ईपदसमाप्तौ यथेष्टं
लिङ्गवचनासिद्धिरित्यर्थः ॥ एकवचनमिति । एकत्वादीपद-
समाप्तौ । पट्टीश्वरश्च नु न चोदयति, शुणमुमिरोहि सर्वदा
योऽयमिति भेदसम्बन्धस्य निषेधितत्वात् भेदनिबन्धनायाः
पञ्चा अप्रवृत्तात् ।

यथेष्टं शुणवचनानामाधयतो लिङ्गवचनामीति लिङ्गवचन-
दोषोऽपि नास्ति । नैवं ध्वन्यम् । इह शुडकल्पा दाशा—बहु-
गुणं दाशेति यत्र ईपदसमाप्तिर्दाशाश्रयत्वं तदा बहुशुड इति
न विध्यति ।

अथ गुडाश्रयत्वं ततो शुडकल्पेति न विध्यति । का पुन-
र्ज्ञातौ शुडमेव दशनामिः १ येन मायुर्येन शुजेन दाशायस्य
पुत्रपत्न्यो नर्तनोत्सवदशनामिः शुडमेव दशनामिः ॥

(उद्द्योतः) २ अर्थे—क्रियाप्रधानत्वादिनि । श्रीमतिरिद्धि-
निर्वाणनामका दक्षिणे ॥ ईपदसमाप्तिः—आरोहण १-इत्युक्तमात्रम् ।
आरोहणं—यस्य नास्ति । (भाष्यम्) एकोऽयमर्थ इति । एते एक-
वचनाः यो नोतीतान्तरत्वे ॥ इत्युक्तं—“ एक ३ ” इत्युक्तं—

‘एकवचनम्’ इति श्रीप्रत्ययस्यापि ॥ पट्टीप्रसङ्गमिति । ‘देवदत्तस्य
पट्टकल्पः’ इति स्यादिति भावः ॥

दाक्षाश्रयत्वमिति । शुडमेव पदसमाप्तिरिति विग्रहः । गुडाश्रयत्वे
वृत्तित्वं सम्बन्धः पञ्चमर्थः । दाक्षाश्रयत्वे प्रतियोगित्वं सम्बन्धः ॥

शुडकल्पेति न सिध्यतीति । गुडाश्रयत्वेऽनुभवविरोधोऽपि
नोध्यः ॥ का पुनरिति । द्रव्यस्यैव पदसमाप्त्यसम्भवादिति भावः ॥
येन मायुर्येणेति । शुडशब्दप्रयोगप्रयोजकमायुर्येणप्रतियोगिकत्वं
सम्बन्धः पञ्चमर्थ इति भावः ॥

(५०४३ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

नायं प्रत्ययार्थः ।

किं तर्हि ?

प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत्—ईपदसमाप्तौ यत्प्राप्ति-
पदिकं वर्तते तस्मात्कल्पवाद्यो भवन्ति ।

कस्मिन्नर्थे ?

स्वार्थे इति । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचना-
न्यनुवर्तन्ते ॥

(प्रदीपः) प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति । उभयानु-
ग्रहादेव हि प्रकृतित्वमुद्गृहीताभपति, प्रत्ययोऽपि, स्रोतकत्वा-
त्तस्य । एवं च स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिङ्गवचनानि सिध्यन्ति ।
यन् नु नेष्यते तत्र ‘णञः क्रियामन्’ इति शापकेन तदवि-
वृत्तिरिति वक्ष्यते ॥

(उद्द्योतः) उभयानुग्रहादिति । ईपदसमाप्तिश्च तद्वि-
शिष्टे औपचारिकम् । एवं पूर्वेन प्रज्ञासापदं नोध्यम् ॥ यत्र त्वयति ।
‘शुडकल्पा दाशा’ इत्यादौ ॥ अभेदविविधायामिति । तादृशविवि-
धायां शुडारो स्वगतलिङ्गादिपरित्यागदर्शनादिति भावः ॥

(५०४४ प्रकृत्यर्थविशेषणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रकृत्यर्थे चेद्विङ्गवचनानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृत्यर्थे चेद्विङ्गवचनयोरनुपपत्तिः ।
शुडकल्पा दाशा । तैलकल्पा प्रसङ्गा । पयस्कल्पा
यवागुरिति ॥

(प्रदीपः) प्रकृत्यर्थे चेदिति । ननु ‘शुडकल्पा दाशा’
इत्यादौ ‘शुड इत्यं दाशा’ इत्यभेदविविधयां शुडारो दाशादियु-
क्तमानाः प्रत्ययमेतुलादयन्तीति दाशादिगतलिङ्गवचनोपपत्तौ
नास्त्यन्यासीदोषः । नतदिति । शुडादयः शुद्धा इवार्थान्वन्तरी-
करणेन सोऽयमिति भेदसम्बन्धेन दाशादियुक्तमाना अपरि-
त्याकताल्लिङ्गवचना एव वर्तन्ते, तत्र ‘बहुगुणो दाशा’ इत्यादि
लिङ्गवचनं । शुडादयश्च पट्टादयश्च कल्पादियुक्तोकाभावात्,
आदिभेदेनैव शुडकल्पादियुक्तनिषेधितप्रत्ययवचनानामप्यत्र शुड-
रुपा दाशेत्तदो दोषः ॥

(उद्धातः) इयार्थान्यन्तरीकरणेनेति । अभ्यन्तरीकरणं—गूलत्वेनाश्रयणम्, इयार्थस्याभ्यन्तरीकरणं यत्रेति 'अभेदसम्बन्धेन' इत्यस्य विशेषणम् । तन्मूलकाभेदसम्बन्धेनेति यावत् । सादृश्य-मूलकातिरिक्ताभेदसम्बन्धेन वृत्तौ हि तस्यायः । तन्मूलकाभेदसम्बन्धेनान्यत्र वृत्तौ तु न स्वलिङ्गादित्याग इति भावः ॥ गुणसादृश्यः पट्टादिव्यतिरेकः । तेषां त्रिलिङ्गादेनापरीत्यकत्वादीनामेव प्रवृत्तेरिति भावः । इत्यप्युक्तौ पट्ट पट्टकस्याविति दिवचनादेरपि सिद्धिः ॥ जातिशब्देभ्यस्त्विति । प्रायेण ते नियतलिङ्गाः । इत्यप्युक्तौ शुद्ध इत्येवमपि 'गुडरूपे द्राक्षे' इतीष्यत इति भावः ॥

दोष इति । प्रकृतिविज्ञातिक्रमो दोषः ॥

(५८५५ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु तत्संबन्ध उत्तरपदार्थे प्रत्ययवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

तत्संबन्धे=ईपदसमासिसंबन्धे उत्तरपदार्थे प्रत्ययो भवतीति चकच्यम् ।

सिध्यति । सूर्यं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेधास्तु ॥

(मदीपः) सिद्धं त्विति । यद्युत्तरपदशब्दः समासावयवे कूटस्थपाहीह प्रकृत्यर्थस्य पश्चात्प्रत्ययार्थस्य भावात् प्रत्ययार्थविशेषवानिति द्राक्षादिपदे यौगिको वर्तते । तेन गुडादिभ्य उपमानवाच्यिभ्य उपमेये द्राक्षादी प्रत्यय इत्युक्तं भवति—गुड इवैव द्राक्षेपदसमासा गुडकल्पेति । यद्यप्युत्तरपदग्रहणं नोपात्तं तथापि सामर्थ्यादुपमानोपमेयभाव आश्रीयते । पदवादिभ्योऽपि तत्रैव प्रत्ययत्वमित्यस्य परिपूर्णं पाठव स लोके पठ्यतेति प्रसिद्धः । तेन तुल्य ईपदसमासा पट्टकल्यो देवदत्त इति तत्सम्बन्ध इति वचनादीपरसादृश्ये प्रत्ययभावः ॥

सिध्यतीति । यद्यप्यसिद्धं पक्षे 'बहुगुडो द्राक्षा' इत्यादि न सिध्यति, द्राक्षादिगतलिङ्गवचनप्रसङ्गात्, तथाप्युक्तदोषपरिहारात् सिध्यति-इत्युक्तम् ॥

(उद्धातः) वार्तिके—तत्सम्बन्ध इति बहुमीदृशेति ध्वन्यन्वाच्ये भाष्ये—तत्सम्बन्धे इति ॥ पश्चात्प्रत्ययार्थत्वेति । प्रत्ययार्थस्य विशेषणमेवेति सूत्रयति ॥ प्रत्ययार्थस्य द्रव्याभेदेनैव प्रतीतेराह—प्रत्ययार्थविशेषवाचिनीति ॥ नन्वीपदसमासिसम्बन्धेवरपदार्थे प्रातिपदिकाप्रत्ययसोपमानवाचकातिरिक्ताकृत्येवमवयवत्वेनाह—तेनेत्यादि ॥ गुड इत्येवं द्राक्षेपदसमासेति । इपदसमासेत्युक्तिर्बुद्धसादृश्यरोपमानात् । तदुक्तं ननु वक्ष्यते—'इपत्सादृश्ये प्रत्ययभाव इति । सामर्थ्यादिति । अन्यपदस्यैव अन्यपदप्रत्ययस्य सादृश्यमवयवोक्त्यान्वयरोपनेऽसाध्यमिति शेषः ॥ उच्यते—

दिति । इपत्सादृश्ये इपदसमासिसम्बन्धत्वाभावादित्यर्थः ॥ अथ वेति । 'तु ग्रहणप्रत्याख्यानपरम् ॥

(यथान्यासे समीहितार्थसाधकभाष्यम्)

ननु चोक्तम् ' ईपदसमासौ क्रियाप्रधानत्वा-लिङ्गवचनानुपपत्तिः ' इति । परिहृतमेतत्—' प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धम् ' इति ।

ननु चोक्तं—'प्रकृत्यर्थे चेद्लिङ्गवचनानुपपत्तिः' इति ।

नैप दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—स्वार्थिका अतिवर्तन्ते अपि लिङ्गवचनानीति यद्यं 'णञः स्त्रियामञ्' (५४१४) इति स्त्रीग्रहणं करोति ।

यद्येतज्ज्ञाप्यते—बहुगुडो द्राक्षा, बहुतैलं प्रसन्ना, बहुपयो यथागुरिति, अत्रापि प्राप्नोति ।

नाप्यतिवर्तन्ते ॥

(मदीपः) स्त्रीग्रहणमिति । 'कर्मव्यतिहारे णञ् क्रियाम्' इति कौटिल्ले भावे णञो विधानात्तदन्तादृक्प्रत्ययः स्वार्थिकत्वात् क्रियामेव भवित्यतीति स्त्रीग्रहणं न कर्तव्यम् । तत् क्रियमाण लिङ्गवचनातिरिक्तं ज्ञापयति ॥

नापीति । उत्तरपदे तु ग्रहणाद्वक्ष्यमाणनियमार्थात्प्रकृतेयं लिङ्गवचने एव बहुव्युत्पत्तेर्भवतः । अथ वा स्त्रीग्रहणेनानुवृत्तिनियमाभावो ज्ञाप्यत इत्यनुदरयतिरुषी यथाप्रयोगं भवतः । अथ वा 'कस्योणीन्या एरच्' इति पितृकरणेन क्रिया वीपयैनानुवृत्तिरपि ज्ञाप्यत इत्युभयसिद्धिः ॥

(सूत्रोदाहरणसंपादकभाष्यम्)

किं पुनरिहोदाहरणम् ?

पट्टकल्पो नुदुकल्प इति ।

नेतदस्ति । निश्चातिस्यार्थस्य समातिर्था भवति, विसमासिर्था, गुणध्वानिर्घातः ।

इदं तर्हि—गुडकल्पा द्राक्षा, तैलकल्पा प्रसन्ना, पयस्कल्पा यथागुरिति ।

द्रव्यमप्यनिर्घातम् ।

इदं तर्हि—ऊतकल्पम्, भुक्तकल्पम्, पीतकल्पम्—इति ॥

(मदीपः) किं पुनरिति । गुणशब्दानामनकारिमाण-विषयत्वाद् गुणसम्बन्धमात्रेण मन्दमध्यमोरुहगुणे सवप्रवर्तनादीपदसमासेरभाव अत्रा प्रश्नः ॥ निर्घातस्येति । 'अयमेव' इत्येव निश्चितस्येति ॥ विसमासिधेति । नमपे सिद्धान्तः ॥ गुणध्वानिर्घात इति । इत्येव पाठ्यमितीवचनया न ज्ञायते गुणः ॥

द्रव्यमिदानीमुपन्यस्यति—इदं तर्हीति । नन्वत्र न गुणद्वय इपरसमासा । किं तर्हि ! द्राक्षादय—इति द्राक्षादिभ्य

एव प्रत्ययेन भाव्यम् । नैष दोषः । यदपेक्षया परस्मैपदसमाप्ति-
र्भवति तद्वाचिनः प्रत्ययेन भाव्यम् । तत्रैवार्थमभ्यन्तरीकृत्या-
भेदोपचाराद् गुड इव गुडो द्राक्षेति माधुर्याद् द्राक्षाणां गुड-
त्वस्यारोपादारोपनिमित्तस्य माधुर्यस्येपदसमाप्तत्वाद् गुडादिभ्यः
प्रत्योत्पत्तिरिवृद्धा ॥ **द्रव्यमपीति ।** इयता माधुर्येण द्राक्षा
गुड उच्यते इत्येवमपरिज्ञानाद् देशभेदेन च गुडस्य भेदात् कं
गुडमपेक्ष्य द्राक्षा गुड ईपदसमाप्ता उच्यते इत्येवमपरिज्ञानम् ॥
कृतकल्पमिति । आशंसाया भूतवद्भविष्यति प्रत्ययविधा-
नादस्ति क्रियाया ईपदसमाप्तिरुपाधिरिति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु शुद्धादीनामप्रत्ययवत् पाठवादीनामपि
सर्वसम्भवादीष्वप्रत्ययेवैपदसमाप्तिरत आह—गुणशब्दाना-
मिति ॥ भाष्ये—निर्ज्ञातस्येति । 'यदापानेव' इति निर्ज्ञातस्ये-
त्यर्थः । तदाह—अयमेवेति । इयमेवेत्यर्थः । कचिन्नु तथैव पाठः ।
अत एवात्र 'इयत्तया न शक्ये गुणः' इति वदयति ॥ अत्र—'गुड-
कल्पा' इत्यादौ ॥ ईपदसमाप्ताः—माधुर्येपदसमाप्तत्वाभ्याः ॥
किन्तुर्हति । द्राक्षादिगतमाधुर्येपदसमाप्तेरेव प्रतीतेरीपदसमाप्त-
माधुर्यवती द्राक्षेति बोधादिति भावः ॥ यदपेक्षयेति । यत्किरूपित-
सादृश्यप्रयोजकमर्थस्येपदसमाप्तिस्तद्वाचिन इत्यर्थः । शब्दवाचि-
त्वमात्रादिवि भावः । एवञ्च वृत्रवार्तिकयोः समकल्पा भवति ।
ईपदसमाप्तमाधुर्यवद्द्राक्षाभिन्ना द्राक्षेति बोध इति द्राक्षामाधुर्यस्यापी-
पदसमाप्तत्वमर्थकमपि तयोः समफलमेति दिक् ॥ ननु द्रव्यमकं-
परिमाणमिति कथं द्रव्यमनिर्ज्ञातमत आह—इयतेति ॥

(५८३६ कृतकल्पस्योदाहरणत्वाभाववोधकं चार्तिकम् ॥ ५४)

॥ * ॥ क्तान्तात्प्रत्ययविधानानुपपत्तिः,
क्तस्य भूतकाललक्षणत्वात्कल्पादीनां
चासमाप्तिवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्तान्तात्प्रत्ययमिधेरनुपपत्तिः ।

किं कारणम् ?

'कस्य भूतकाललक्षणत्वात्' भूतकाललक्षणः
क्तः । 'कल्पादीनां चासमाप्तिवचनात्' विसमाप्ति-
वचनाश्च कल्पादयः । न चास्तिसंभवो यद्भूत-
कालश्च स्यादसमाप्तिश्चेति ॥

(प्रदीपः) इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह—क्तान्ता-
दिति । क्रियाफलनिर्गती क्रियाऽपवर्गो भवति, सति च क्रिया-
ऽपवर्गो कृतः क्रियाया ईपदसमाप्तिरित्यर्थः ॥

(५८३७ वृत्तकल्पस्योदाहरणत्वसादृक्चार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु आशंसायां भूतव-
च्यवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

"आशंसायां भूतवच" (३३।१३२) इत्येवमत्र
को भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । भविष्यत्कालाया ईपदसमा-
प्तायाः क्रियाया आशंस्य मानत्वादित्यर्थः । 'धीतः कः' 'मति-
बुद्धिपूर्वायैभ्यश्च' इति वर्तमानकालविषयकान्तादपि प्रत्ययै-
र्भाव्यं—ज्ञातकल्पं, पूजितकल्पमिति । तथा तिष्ठन्तादपि—पच-
तिकल्पमिति । यदाऽपि क्रियैकदेशापवर्गश्रयेण भूते को विधी-
यते तदाऽपि कल्पादयो भवन्ति—कृतकल्पं वचमिति । एवञ्च
कृताकृतादय एकदेशाकरणाकरणाभ्याः प्रयोगा उपपन्नाः ।
सकलक्रियाऽपवर्गाश्रयभूतकालविषयकप्रत्ययापेक्षे तु चोद्यप्र-
तिसमाधाने । एवञ्च कालत्रयविषयभ्यस्तिकृन्तेभ्यः कल्पादयो
भवन्ति—पचतिकल्पं, पक्ष्यतिकल्पम्, अपाशीतिकल्पमिति ॥

(उद्घोतः) स्वमुदाहरणान्तराग्राह—धीतः क इति ॥
यदाऽपीति । यथा 'प्रकृतः कर्म' इत्यादौ ॥ एकदेशापवर्गेण भूते
प्रत्यये मानमाह—कृताकृतेति ॥ नन्वेव भाष्योक्तद्राक्षासमाप्तौ
निर्देले अत आह—सकलेति ॥ लोकेऽपि युच्यन्तरमाह—
एवञ्चेति ॥

(उदाहरणसंपादकं भाष्यम्)

इदं चाप्युदाहरणं—पटुकल्पः, मृदुकल्प इति ।
ननु चोक्तं 'निर्ज्ञातस्यार्थस्य समाप्तिर्था भवति
विसमाप्तिर्था गुणश्चानिर्ज्ञातः' इति ।

लोकतो व्यवहारं दृष्ट्वा गुणस्य निर्ज्ञानम् ।
तद्यथा—पटुरयं द्राक्षण इत्युच्यते—यो लघुनोपा-
येनार्थान् साधयति । पटुकल्पोऽयमित्युच्यते—यो
न तथा साधयति ।

इदं चाप्युदाहरणम्—गुडकल्पा द्राक्षा, तैल-
कल्पा प्रसन्ना, पयस्कल्पा यद्यागूरिति ।

ननु चोक्तं 'द्रव्यमप्यनिर्ज्ञातम्' इति ।

लोकतो द्रव्यमपि निर्ज्ञातम् ॥

(प्रदीपः) लोकत इति । आपता माधुर्येण लोके
द्राक्षायां गुडव्यवहारत्वात्प्राय ईपदसमाप्तिरसम्भवः । अथद्या
गुडगुणमाधुर्याश्रयेण द्राक्षाया गुडत्वारोपात् गुडजात्यभावान्ते-
पदसमाप्तं गुडत्वं द्राक्षागाम्, गुड इयं द्राक्षा—गुडकल्पा द्राक्षेति
प्रयोगः ॥

(उद्घोतः) तावदाश्रये इति । तावन्माधुर्यामये इत्यर्थः ॥
ईपदसमाप्तीति । माधुर्येपदसमाप्तीत्यर्थः ॥ अयं घेति । अत्र पथे
इपदसमाप्तगुडत्ववती द्राक्षेति बोधः । सादृश्यं तु पूर्ववसति, पक्षा-
न्मानसबोधविषय इति तत्त्वम् ॥ गुडत्वारोपादिति । आरोपविषय-
त्वमेवैपदसमाप्तत्वमिति भावः । आपमेव तु उक्तम् ॥

(९८० विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । ३ आ. ३२)

२२२६ विभाषा सुपो बहुचुरस्तातु

॥ ५ । ३ । ६८ ॥

(बहुजधिकरणम्)

(विभाषापदप्रयोजनभाष्यम्)

विभाषाप्रहणं किमर्थम् ?

विभाषापदबहुज्यथा स्याद्, बहुचा सुके वान्यमपि यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा, तया वान्यमपि भविष्यति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘कल्पादयोऽपि यथा स्युः’ इति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्, बहुजप्युच्यते कल्पादयोऽपि, तदुभयं वचनाद्भवति ।

नैवं शक्यम् । अक्रियमाणे हि विभाषाप्रहणेऽन्यकाशो बहुच् कल्पादीन् धायेत ।

कल्पादयोऽप्यन्यकाशाः, ते वचनाद्भवन्ति ।

सायकाशाः कल्पादयः ।

कोऽयकाशः ?

तिङन्तान्यकाशाः ॥

(सुप्रपदप्रयोजनलक्षणभाष्यम्)

अथ सुप्रहणं किमर्थम् ?

सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात्, प्रातिपदिकान्मा भूदिति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषः सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा ॥

यद्येवम्—इहापि नार्थः सुप्रहणेन—“सुप्र आत्मनः क्यञ्” ३।१।८ इति । इहापि नास्ति विशेषः सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा ।

अयमस्ति विशेषः—सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा भवति । प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा न प्राप्नोति ।

ननु च प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा ।

कथम् ?

आरभ्यते “नः क्ये” १।१।५ इति ।

तच्चावश्यं वक्तव्यम्—सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां नियमार्थम्, तदेव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां विपर्यये भविष्यति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात्, तिङन्तान्मा भूदिति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । “ङ्याप्रातिपदिकात्” (४।१।१) इति वर्तते ।

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) अथ सुप्रहणमिति । सुबन्तस्य प्रिय-

कृतसनादिषु वर्तनादर्धलभ्यं सुबन्तत्वमिति प्रश्नः ॥ प्रातिपदिकान्मा भूदिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययानामिह शास्त्रेऽर्थवत्तापरिकल्पनात् प्रातिपदिकमपि स्वार्थादिपक्षके प्रवर्तमानं प्रियकृतसनादिषु प्रवर्तत इति ततोऽपि प्रत्ययप्रसङ्ग इति भावः ॥ नास्त्यत्र विशेष इति । ननु सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां ‘बहुतेच’ इत्यादौ ‘सात्पदायो’ इति पत्यप्रतिषेधः सिध्यति । प्रातिपदिकात्पत्यतौ पत्यप्रसङ्गः । नैप दोषः । सुबन्तादुत्पत्तावबन्धं पदसन्नानिबन्धनकुत्सादिनिषेधार्थो यज्ञः कर्तव्यः । बहुचपूर्वस्य लभता लभे पदादिविधौ प्रत्ययलक्षणमिति तन्नियमार्थः—पदादिविधावेव, न पदान्तविधाविति । एव च प्रातिपदिकादुत्पत्त्यतौ यज्ञं करिष्यते—सात्पदायोर्बहुचधेति । अत एव दुत्पत्त्यावयता ‘सुप्र आत्मनः क्यञ्’ इत्यस्य सुप्रहणस्याक्षेपः ॥

(उद्घोषः) सुबन्तत्वेति । इदं च ‘कृतसिद्धे’ इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ ननु सुबन्तत्वेवैवदसमाप्त्यादौ इति, न प्रातिपदिकत्वेत्यस्य आह—अन्वयेति । शास्त्रकल्पितान्वयव्यतिरेको, एतद्विषयार्थवत्ता च शास्त्रव्यवहारोपयोगिन्येवेति शेष्यम् ॥ इति भाव इति । इत्यभिमान इत्यर्थः ॥ नियममेव दृश्यति—पदादीति ॥ अत एव दुत्पत्त्यायेति । तत्रसेनास्य दुत्पत्त्यावयता गोपमितुमिलभः ॥ आक्षेपः—तत्सारणम् ॥

(५६४ सुप्रपदप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ ३ ॥ बहुचि सुप्रहणात्पूर्वत्र तिङो विधानम् ॥ ३ ॥

(भाष्यम्) बहुचि सुप्रहणं क्रियते, पूर्वत्र तिङो विधिर्यथा विज्ञायेत ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतं तिङ्प्रहणमनुवर्तते । क प्रकृतम् ?

“अतिशयने तमविष्टनौ” ५।३।५५ “तिङञ्” ५६ इति ॥

(प्रदीपः) पूर्वत्र तिङो विधिरिति । अत्येवार्थस्य ज्ञापनार्थमिह सुप्रहणं । तेन पूर्वत्र प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्च कल्पादयः सिध्यन्तीत्यर्थः ॥ नैतदस्तीति । ज्ञापकान्तरेणापि तिङोऽनुवृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः ॥

(वार्तिकं न्यासान्तरबोधकभाष्यम्)

एवं तर्हि—‘बहुचि सुप्रहणं पूर्वत्र तिङो विधानात्’ बहुचि सुप्रहणं क्रियते ।

किं कारणम् ?

पूर्वत्र तिङो विधानात् । पूर्वत्र तिङश्चेत्यनुवर्तते, तदिहापि प्राप्नोति ।

ननु च तिङग्रहणं निवर्तते ।

अवश्यमुच्यते—“अव्ययसर्वनाम्नामकच्चाकृ टेः” ५।३।३१ इति । पचतकि, जल्पतकी-त्येवमर्थम् ॥

यदि सुग्रहणं क्रियते, स्वरौ न सिध्यति । ‘वहु-पटवः’ एवं स्वरः प्रसज्येत, बहुपटव इति चेप्यते ।

पठिष्यति ह्याचार्यः—“चितः सप्रकृतेर्यङ्गक-जर्थम्” इति स्वरः कथम् ?

(प्रदीपः) एवं स्वर इति । जस उदात्तत्वं स्यात्, पटुघन्त्रोकारस्य चेप्यत इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु चितोऽन्तोदात्तत्वविधानात्कथं जसः, कथं वा पटोश्चकारसरोऽपि आह—भाष्ये—पठिष्यति होति ॥ इति स्वरः कथमिति । हि—यत् इति पठिष्यति—अतो हेतोः सुग्रहणे कृते पटोश्चकारस्य कथं स्वर इत्यर्थः ॥

(५८४९ स्वरसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ स्वरः प्रातिपदिकत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुप्लुकि कृते प्रातिपदिकत्वात्सरो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) स्वरः प्रातिपदिकत्वादिति । बहुपि कृते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यार्थवत्त्वात्समुदायाच्च जसोऽविधाना-त्तत्त्वाप्रत्ययान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्त्वां पूर्वोत्पन्नायां भिन्नेषुऽपि कृते पटुघन्त्रोकारस्योदात्तत्वं भवति । या तु अन्या विभक्तिरूपवत् न सा प्रकृत्यवयव इति तस्या उदात्त-त्वात्प्रसङ्गः ।

ननु घमासप्रहणस्य नियमार्थत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति । नैव दोषः । ‘अप्रत्ययः’ इति प्रतिषेधो ज्ञापयति—प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य घमासप्रहणेन प्रातिपदिकसंज्ञा न नियत इति । अन्यथा ‘अप्रत्ययः’ इति निषेधोऽनर्थकः स्यात् ॥

(उद्द्योतः) ननु उद्दिष्ट-वाक्यामानात्कथं प्रातिपदिकप्रत्यय-भावे—बहुधापि ॥ अप्रत्यय इति प्रतिषेध इति । स च प्रत्ययान्तत्वेन च, न प्रत्ययविषय इति भावः । एवञ्च उद्दे-शिक इत्यम् ॥

(सुप्रहणोपभाष्यम्)

अथ सुग्रहणं किमर्थम् ॥

(५९५० सुप्रहणोपपत्तिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सुग्रहणं नित्यपूर्वार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुग्रहणं क्रियते—नित्यं पूर्वं यथा स्यात्, विभाषा सा भवति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । न विभाषाग्रहणेन पूर्वम-भिसंबध्यते ।

किं तर्हि ?

बहुजभिसंबध्यते—विभाषा बहुजभवतीति । यदा च भवति तदा नित्यं पूर्वं भवतीति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—प्रागुत्पत्तेर्यङ्गि-वचनं च तदुत्पत्तेऽपि प्रत्यये यथा स्यात् । बहुगुडो द्राक्षा, बहुतैलं प्रसन्ना, बहुपयो यवागूरिति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

स्वार्थिकोऽयम्, स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गव-चनान्यनुवर्तन्ते ॥

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सुग्रहणं करोति तज्ज्ञाप-यत्याचार्यः—स्वार्थिका अतिपर्वन्ते अपि लिङ्गवच-नानीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

गुडकल्या द्राक्षा, तैलकल्या प्रसन्ना, पयस्कल्या यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति ॥

(प्रदीपः) नित्यपूर्वार्थमिति । पुरस्तादेव—इत्येवमव-धारणार्थं सुग्रहणमित्यर्थः । अन्यथा प्रत्ययवत् पूर्वत्वस्यापि विधेयतया प्राधान्यादिविभाषाग्रहणेन संबन्धः स्यादिति भावः ॥ किं तर्हि बहुजिति । बहुजैव विधेयत्वात् प्रधानं विभाषा-ग्रहणेन संबध्यते । तस्य तु परदेशाभ्यासतये पुरस्तादित्यनेन विशेषणेन देशविशेषो निर्दिश्यते । ततश्च विभाषाग्रहणेन पुर-स्तादित्यस्य संबन्धाभावः, गुणानां च पदार्थत्वादसंबन्धः सम-त्वात्स्यादिति न्यायात् ॥ प्रागुत्पत्तेरिति । सुप्रहणो निय-मार्थः—पुरस्तादेव सर्वं भवतीति । तेन लिङ्गसंज्ञे प्रकृतिगणे भवतः । प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेः—पटुकल्पतर इति ॥ ननु परत्वात्कल्पवादिभिर्नोपिधितत्वात्तरतममन्वयो न भाव्यम् । नैव दोषः । कल्पवादिभिः प्रकृतेऽप्योतनात्पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् कल्पमात्रेणैव प्रकृतेऽप्योतनाय तरतमो भवतः ॥

(उद्द्योतः) ननु ‘तु’ग्रहणेन पूर्वत्वस्य नित्यत्वं कथं बोधयितुं शक्यम्, अत्राप्यत्रादित्यत् आह—पुरस्तादेवेति ॥ विशेष इति । देशविशेष इत्यर्थः ॥ ननु देशविशेषप्रत्ययस्य विशेषत्वात्-स्यापि विशेषादुक्तं प्राधान्यसंबन्धेत्वात् आह—उपपत्तेरिति ॥ गुणत्वमिति । विशेषादेव विशेषमात्रादुपपत्तेरर्थः ॥ पुरस्तादेव सर्व-मिति । यतश्च लिङ्गादि प्रत्ययान्तयोः पुरस्तादेवेति उद्देशो सर्वं न-दीत्युपपत्तेः ॥ प्रयोगश्चेति । पुरस्तादस्मादेव इति भावः ॥ भाष्ये—यत्सुग्रहणमिति । यत् सु पूर्वपदोऽप्येता ओपग्रहण-भावे ज्ञापयन्तिरुत्पत्तेः उद्देशः प्रत्यासत्तेरित्यम् ॥

(५८५३ विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तमादिभ्यः कल्पादयो

विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) तमादिभ्यः कल्पादयो भवन्ति विप्र-तिषेधेन ।

तमादीनामयकाशः—प्रकर्षस्य वचनम्, ईषद-
समाप्तेरवचनम् । पटुतरः, पटुतमः ।

कल्पादीनामयकाशः—ईषदसमाप्तेर्वचनं, प्रक-
र्षस्यावचनम् । पटुकल्पः, मृदुकल्पः ।

उभयवचने उभयं प्राप्नोति—पटुकल्पतरः,
मृदुकल्पतरः । कल्पादयो भवन्ति विप्रतिपेधेन ॥

(उद्घोषः) उभयं प्राप्नोतीति । 'पटुतरकल्पः' इत्यने
कदाचिस्तादृशे भावः ॥

(धार्मिकोक्तिविप्रतिपेधाक्षेपभाष्यम्)

यद्येवमीषदसमाप्तेः प्रकर्षं तमादिः प्रत्ययः
प्राप्नोति, प्रकृतेरेव च प्रकर्षं इष्यते ॥

(५८५२ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तमादिरीपत्प्रधानत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तमादिरीपत्प्रधानादपि भवन् यस्य
प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षं भविष्यति ।

कस्य च प्रकर्षोऽस्ति ?

प्रकृतेरेव ॥

(प्रदीपः) प्रकृतेरेवेति । कल्पवारीनां वा प्रकृतिः
पट्वादि, तदर्थस्यैव प्रकर्षः समयति; न त्वीषदसमाप्तेः । अस्मात्सि-
प्रकर्षं समाप्तावीषदयोभावात्तत्त्वोपदसमाप्तेः प्रकर्षः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—तमादिरीपत्प्रधानत्वादिति । कल्पा-
मृत्स्येवदसमाप्तिप्रत्ययवत्त्वादित्यर्थः । प्रधानत्वं तु कल्पप्रयोगस्य
तमात्रबोधककल्पादिति बोध्यम् । तत्र च प्रकर्षासम्भवात् तस्य-
इत्यत्रैव प्रकर्षं एव तमादिः प्रत्यय इत्यर्थः ॥ न त्वीषदसमाप्तेरिति ।
न हीषदसमाप्तेरिति प्रकर्ष ईषदसमाप्तिर्भवतीति भावः ॥

(१८१ विधिचूटम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ३३)

२२२९ अव्ययसर्वनामामकचप्राक्

देः ॥ ५ । ३ । ७१ ॥

(१८२ विधिचूटम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ३४)

२२३० कस्य च दः ॥ ५ । ३ । ७२ ॥

(अकजधिकरणम्)

(अकचप्रकृतिनिर्धारकभाष्यम्)

किमयं सुवन्तस्य प्राक् टेर्भवति, आहोस्वित्
ट्याप्तातिपदिकस्य ?

कुतः संदेहः ?

उभयं प्रकृतम्, अन्यतरच्छक्यं विशेषयितुम् ।

किं चातः ?

यदि सुवन्तस्य—युष्मकाभिः, असकाभिः, यु-
ष्मकास्तु, असकास्तु, युवकयोः, आवकयोरिति न
सिध्यति ।

अथ प्रातिपदिकस्य—त्वयका, मयका, त्वयकि,
मयकि—इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

अस्तु सुवन्तस्य ।

कथं—युष्मकाभिः, असकाभिः, युष्मकास्तु, अस-
कास्तु, युवकयोः, आवकयोरिति ?

अनोकारसकारभकारा-

दाविति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) अन्यतरदिति । प्रातिपदिकस्य प्राक् टेर्देक-
भवति, सुवन्तस्य वा प्राक् टे—इत्येवं प्राक् टेर्देकनेनान्यतर-
पृथक्यते विशेषेऽवस्थापयितुमिच्छत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—उभयं प्रकृतमिति । एकमपि वारोच्य,
सुवन्तं तु सामर्थ्यादिति बोध्यम् । ननु 'प्राक्टे.' इत्यस्य सुवन्तं प्राति-
पदिकं वा विशेषणम्, न तु 'प्राक्टे.' इत्येतत्तस्य—इति 'अन्यतर-
पृथक्यते विशेषयितुम्' इत्यसङ्गतम्, 'अन्यतरेण चक्य विशेषयितुम्'
इत्युचितं तदर्थ—विशेषेऽवस्थापयितुमिति । तत्र सुवन्तस्येति
युष्मदसदिप्यकमेव, अन्यत्र तु प्रातिपदिकस्यैव देरिति बोध्यम्,
उदाहरणपरभाष्यप्राप्त्याप्यत्वात् ॥

(५८५३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अकचप्रकरणे तूष्णीमः काम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकचप्रकरणे तूष्णीमः काम्यकच्यः ।

आसितव्यं किल तूष्णीका-

मेतत्पश्यत चिन्तितम् ॥

(प्रदीपः) तूष्णीमः काम्यमिति । मित्रवादयोऽन्त्यात्परः
काम् भवति । अस्मादाद्यर्थाविषयाया तूष्णीम्—इत्येव भवति ॥

(५८५४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ शीले को मलोपश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) शीले को मलोपश्च वक्तव्यः । तूष्णीं
शीलः—तूष्णीकः ॥

(प्रदीपः) शीले क इति । शीलं खभावो नियमश्च ।
अज्ञाताद्यपवादः शीलं, शब्दशक्तिसम्भवात् तद्वास्तूष्णीक
उच्यते ॥

(उद्घोषः) अज्ञाताद्यपवादः शीलमिति । तत्कल्पेऽपि-
न्यन्यायादिति भावः । विशेषविषयत्वात्तस्य न्यायत्वेन चिन्त्यम् ।
यदि नेष्यते तत्र कः, उदासनिधानात्र । तद्वानिति । 'शीले'
इत्यत्र आपन्नं बोध्यम् ॥ तूष्णीक इति । 'केऽण.' इति हस्त-
भावः, अण्त्वाद्धित्वे के एव हस्तविधानात् ॥

(नानादेशप्रत्ययानां बाध्यवाचकभावरोधकभाष्यम्)

इह—मिनत्ति, चिन्तयतीति अस्मि कृते शप् प्राप्नोति ।
बहुकृतम्, बहुभुक्, बहुपीतं—बहुचि कृते
कल्यादयः प्राप्नुवन्ति ।

उच्चकैः, नीचकैः—अकचिकृते कादयः प्राप्नुवन्ति ।

(उद्घोषतः) नन्वेषां स्वार्थकरोन प्रकृत्युक्त एवापि एवे प्रत्यया इति किमुच्यते 'स्वार्थकरोनस्यैव' इत्यत्र आह—अनिर्णयितेति ॥ विशेषाः—कृत्सादयः । अथादयश्च जातिप्रतिष्ठमेवापि स्वयंपरिहताः प्रत्येकार्थनन्तीति भावः । तत्र तुत्साविधिष्येवोपक-
तापोक्तः प्रत्यय उच्यते, न प्रकृत्यैः प्रत्यय विनाऽपि तद्विशिष्टार्थवो-
पकृत्यादेरिति तात्पर्यम् ॥ चरितार्थत्वादिति । उक्तार्थत्वादिति
भावः ॥ अनवस्थेति । पुनः पुनः कल्पनान्तरादिति भावः ॥

(प्रत्ययोपपादकं भाष्यम्)

नैप दोषः ।

कृतिसत्तस्यानुकम्पायां भवि-

ष्यत्यनुकम्पितस्य कृत्सायाम् ॥

(प्रदीपः) कृतिसत्तस्येति । अपान्तराधयः प्रत्यय
इत्यर्थः ॥

(प्रकाशान्तरेणापि प्रत्ययोपपादकं भाष्यम्)

अथ या—

स्वार्थमभिधाय शब्दो निर-

पेक्षो द्रव्यमाह समवेतम् ।

समवेतस्य च वचने

लिङ्गं वचनं विभक्तिं च ॥

अभिधाय तान् विशेषान-

पेक्षमाणान् कृत्स्नमात्मानम् ।

प्रियकृत्सनादिषु पुनः

प्रवर्ततेऽसौ विभक्तयन्तः ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । कृतिसत्तकृत्यामपि कृतिसत्तक
इति भवतीत्यर्थः । स्वार्थकरोऽन्तर्भाववचनं, अर्थशब्दोऽभिधे-
यवचनः । स्वोऽयं—स्वार्थः, ॥ चानेकप्रकारे जातिगुणक्रिया-
सम्बन्धस्वरूपलक्षण-गौ, शूद्र, पाचकः, राजपुरुष, इत्येव
इति । त स्वार्थमभिधाय तेन स्वार्थं समवेतं सर्वदं
द्रव्यमाह शब्दो निरपेक्ष इत्यनेनैतद्वर्णयति—यथा द्रव्ये-
ऽभिधातव्ये स्वार्थोऽपेक्ष्यते न तथा स्वार्थोऽभिधातव्योऽर्पय-
तिमित्तान्तरमपेक्ष्यते । 'द्रव्यम्' शब्देन च इदं तदिति परामर्श-
योग्यं वस्त्वभिधीयते ।

तत्र जातिशब्दो यदा जातो वर्तते तदारोपितस्वरूपां स्वरूपे-

ष्वैकीकृतां जातिमाहेति तदा तेषां स्वरूप स्वार्थं, जातिस्तु द्रव्यम् ।

यदा तु जातिप्रतिष्ठ द्रव्यमाह तदा जाति स्वार्थं ।

शुक्लद्वयो यदा गुणजातो वर्तन्ते तदा तेषां स्वरूप
स्वार्थं, जातिर्द्रव्यम् ।

यदा तु गुणे वर्तन्ते तदा गुणसामान्य स्वार्थः, गुणो द्रव्यम् ।

यदा द्रव्ये वर्तन्ते तदा गुण स्वार्थं । समवेतस्य द्रव्य-
स्वामियाने सति लिङ्गं वचनं विभक्तिं चाहिति सवन्धः ॥

तान् विशेषानिति—लिङ्गादीनामेव परामर्शः । लिङ्ग-
र्योत्वादि, वचनं—सङ्ख्या, विभक्तिः—कारकं कर्मादि ।
कच्चिद्विशेषस्याकारकाण्येव स्वार्थं, यथा—द्रो पुमाद्यपुसकम्,
एको द्वौ बहवः, कर्म कर्णं संप्रदानमिति । प्रवृत्तिनिमित्तलिङ्ग-
सङ्ख्याव्यतिरिक्तलिङ्गसङ्ख्याऽभिधानं यत्र, यथा—स नपुंसकोऽभ-
वत्, गावो विंशति—इति तत्रायमेव क्रमः । यत्र तु प्रवृत्ति-
निमित्तव्यतिरिक्तलिङ्गसङ्ख्याऽऽध्वन—'घो पुमानेको द्वौ बहवः'
इति तत्र पुनर्लिङ्गसङ्ख्योरभिधानाभावः । यद्यपि लोके
पदादुचरितानुगुणत्वपर्यायाः प्रतीयन्ते, शब्दस्य विरम्य व्यापारा-
भावात्; तथाप्यन्यत्र्यतिरेकाभ्यां शास्त्रे सत्यवहाराय कल्पि-
ताभ्यां प्रातिपदिकस्याप्रयोगादस्य कल्पितामर्थवत्तां कल्पित-
न्यायवशात् कमरातीमाधिलेदमुच्यते । तथा हि—'नार्हतीत-
विशेषणा विशेष्ये बुद्धिः' इति न्यायात् पूर्वं स्वार्थमभिधानेन
भाष्यम् । पश्चात्तद्विशिष्टस्य लिङ्गाधायस्य द्रव्यस्वामिधानेन ।
ततो भेदापेक्षबहिरङ्गसङ्ख्याऽपेक्षया लिङ्गमन्तरमिति तदभि-
धीयते । ततः सर्वथा, सा हि विजातीयनिर्वापेक्षसाधनापेक्षया
तुल्यजातीयकियाऽपेक्षाऽन्तरा ॥ सङ्ख्याऽभिधानानन्तरं तु
कारकाभिधानम् । एतान् विशेषानभिधाय स्वार्थादिपञ्चकृत
कृत्स्नमात्मानमपेक्षमाणः शब्दः प्रिय कृतसनादिषु विभक्तयन्तः
पुन प्रवर्तते । पुनः शब्दस्तु शब्दस्वार्थं वर्तते, विभक्तयन्तस्तु
इत्यर्थः । तत्र कृतिसत्तकप्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तार्थां कृतिसत्त-
त्वस्य कृत्साथं कप्रत्यय उपपन्नो भवति । यथा—प्रकृत्यस्तम इति
प्रकृत्यस्त प्रकर्षं तमप्रत्ययः । तथा कृतिसत्तत्वं यदा कृत्यत्वे
नास्य सम्बन्धं कृतिसत्तत्वमिति तदा प्रत्ययः ।

अन्ये त्वाहुः—अनिर्धारितविशेषधर्मानिबन्धना कृत्सा
कृतिसत्तकप्रवृत्तिनिमित्तम्, प्रकृत्यस्तविशेषानिबन्धना कृत्सा
तु प्रत्ययानिबन्धनम् । अनुकम्पितक इत्यनापि प्रयोक्तृधर्मे अनु-
कम्पाया प्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तार्था कप्रत्ययः ।

केचित्तु—निरपेक्षत्वं शब्दस्य स्वार्थादिपञ्चकमभिधाने
सुस्पष्टतानपेक्षणात् बुद्ध्यापारोपचरितार्थसामान्यापेक्षणा-
द्विपाक्ष्यते । तत्र परिष्कारस्वार्थादिपञ्चकस्य पदस्य कृत्सादिषु
प्रवृत्तिर्येसादौ स्वार्थोदयः कृत्सादिहेतवः । तथा हि—कश्चिद्
स्वार्थोऽनुसंधया कृत्यत्वे—पदक, पण्डितक इति । कश्चिद्विज्ञेन,
यथा—

प्राप्य गाण्डीवधन्वानं विद्धि कौरवकाः स्त्रियः—इति ।
कदाचित् सङ्ख्याया, यथा—इदमेकमेव शतमिति ।
शतभरणे नव द्रु ख तदेकस्य भरण इति शतत्पारोपेण कृत्सा ।
यत्र प्रवृत्तिनिमित्तकृत्सा न सम्भवति—देवदत्तक, किरणक इति,
तत्राभिधेयसद्विधितमन्त्रात्राधयकृत्साधय प्रत्ययः ॥

(उद्घोषः) कृतिसत्तकृत्यायामभिधीते । अपिनाऽनुकम्पा-
यात् ॥ जातीयः । 'नार्हतीतविशेषण'—न्यायेन तस्यैव पदसङ्ख्यात्वा-
दिति भावः ॥ क्रियासम्बन्धेति । यद्यपि पाचकशब्देऽपि क्रिया-
सम्बन्ध एव प्रवृत्तिनिमित्तमिति 'तस्य भावः—' इति सूत्रे उक्तम्,
तथापि वसिष्ठाज्ञानन्यायेन 'क्रियासम्बन्ध' इत्युक्तिः ॥ स्वरूपेति ।
स्वरूपपदेन पदस्वरूपं व्यवहिरूपा वेति बोध्यम् ॥

‘सम्बद्ध’ इत्यर्थकस्य नियमेन प्रतियोगितावाङ्मत्यादाए—तेन स्वाधेनेति ॥ समवेतं—समवायेन सम्बद्धमित्यर्थः ॥ यथा द्रव्ये इति । शब्दादिप्रकारोपसिरेतभावादित्यर्थः ॥

स्वाधेनभिधातव्ये इति । विशेषणत्वत्वेऽर्थः । केचित्तु ‘एवं व्याख्याने क्तोऽनुपपत्तिः, न हि प्रातिपदिकमात्रात्मिकावादेश्यामापि प्रवृत्तिनिमित्तदाश्रयोः क्रमेण बोधो भवति, तस्मात्स्वाधेन—जात्यादिक, शब्दः—तद्विषयकाभिधाप्रवृत्तिविषयो भूत्वा निरपेक्षः—तच्छक्ति-श्रदेतरानपेक्षः सम्बद्धं द्रव्यमाह्वयः । तस्यैव शक्तिप्रवृत्तिविषयेन तत्रैव स्वाधेनत्वव्यवहारः’ इत्याहुः ॥ स्वरूपेण—शब्दस्वरूपेण ॥ एकीकृतमिति । मिश्रीकृता, तादात्म्येन विशिष्टमित्यर्थः । जाति-प्राधान्येऽपि यथा भावप्रत्ययानुत्पत्तिस्थोक्तम् । ‘घटसम्बन्धी भवेः’ इत्येवं बोधाननुमत्ता न तदुत्पत्तिः ॥ गुणसामान्यं—गुणगता जातिरित्यर्थः ॥ समवेतस्येति । सब्रह्मस्य समवायिन इत्यर्थः । तदभिधाने सति तत्तत्प्रत्ययसापेक्षो लिङ्गाद्योऽप्येवमप्यः ॥

लिङ्गादीनामेवेति । सार्वभौम्यविशेषणानामावादाति भावः । यत्र पथेति । ननुसकपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं ननुसकत्व, तस्मादिति च युक्तम् । एवं विद्यतिरित्येकैकत्वम् । ‘यत्र प्रवृत्तिनिमित्तातिरिक्तलिङ्गाभिधानं यथा ननुसकः—इत्यादि तत्रात्ययेव क्रमः’ इत्यन्वयः ॥ यत्र पुनर्लिङ्गादिभिः । यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तातिरिक्तेषु लिङ्गाभिधानाभाव इत्यर्थः ॥ कश्चित्पन्थापपत्तादिति । ‘अथैव प्रातिपदिक, प्रातिपदिकान्ती, ङपन्तात्सादयः’ इत्येव कश्चित्पन्थापपत्तकभूतत्वेऽर्थः । यद्वा प्रत्ययस्यैव किञ्चिदेव दृढरूपस्याप्राप्तयेन क्रमकत्वाभिमान इति भावः ॥ नागृहीतेति । ‘नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये उपजायते’ इति न्यायादिति भावः ॥ तद्विशिष्टस्येति—अत्यन्तेन उक्ते द्रव्यस्य लिङ्गादितः प्रथममभिधाने चीजकथनम् ॥ लिङ्गाद्याश्रयस्येति । न चैवमुक्त्यायेन लिङ्गापि प्रथमतो बोधापत्तिः । ‘रत्ना’ इत्यादी निरूप्य प्रत्यय विना बोधाभावेन तस्य प्रथमतो बोधस्य बहुमदवधारमिति आवाप । ‘गुण्यजातीयापेक्षान्तरङ्ग’ इति पाठः । एकत्वमपि लिङ्गादिभ्यश्चेदङ्गुलिनननात्तदपेक्षमिति बोधम् । सार्धादिपञ्चके घृष्टं—वर्तनं शुद्धिर्लक्ष्येऽर्थः । रूपमर्थश्च शब्दस्त्वामेति तत्रात्रैव कृत्वात्मकाय इति भावः । ‘प्रियङ्गुःसनादिबोधनाय द्रव्यमात्रान्न यदोऽपेक्षमाणो नयस्तस्यान्विधेयानभिधाय तद्वत्प्रसन्नानादिबोधनाय निरन्तरात् प्रवर्तते’ इत्यन्वयः । जनेन ‘यद्यकं भाग्यप्रदिकार्यः’ शत्रुचम् ॥ विभक्त्यनुष्ठित्वाति । यत्तदुक्तकार्यं-सन्तरङ्गावधूतं प्रवृत्तेरिति भावः । अनिवार्यं—पञ्चलतन्वेणु इति शिखम् । प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सितातिरिक्तप्राप्तिरिति । यथा सर्वोऽपि शब्दः सार्वभौमस्येति सार्वभौमस्यैव पुत्सामान्यता प्रत्यय समवेत, तदात्म्यमपीत्यर्थः ॥ नास्य सम्बन्धुरितरवमिति । पुत्सामान्यक-सकृदभावापत्तादिति भावः ॥

अन्वे त्यागुर्ति । अत्रात्रविभक्त्यनुष्ठित्वात्तदभावात् ॥ केचित्तिरिति । यन्मते ‘अनेधुमात्र’ इत्यस्य रीति-सामान-स्यमता इत्यर्थः । तदात्मन्यनेधुमात्रे ‘अनेधुमात्र प्रत्यय-नान्ननम्’ इति भाष्येण अभावादिनयनविधेयम् ॥ स्वाधेन-रथशब्देनैव इत्येवप्राधान्यं यत्रोपयोग इत्येव—यत्र

परिसमासेत्यादि ॥ कुत्सादिहेत्व इति । ‘आश्रयतया’ इति शेषः ॥ स्वार्थः—प्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ यथा गाण्डीयेति । तत्र हि ‘अजुनसन्नियो क्रियेते पुमासः’ इति प्रतीयत इति भावः ॥ यत्र प्रवृत्तिनिमित्तेति । इदं लिङ्गादीनामुपलक्षणम् । एवं प्रवृत्तेऽपि कुत्सितशब्दार्थनिर्णयकुत्सान्तरविवक्षायां प्रत्ययः सुष्ठम इति भावः ॥

(कुत्सितस्य प्रवृत्तिप्रत्ययविशेषणत्वाक्षेपभाष्यम्)
कथं पुनरिदं विज्ञायते—कुत्सितादीनामर्थ इति, आहोस्वित् कुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्रातिपदि-कादिति ।

कश्चात्र विशेषः ?
(मदीयः) कथं पुनरिति । यदा कुत्सितशब्दो भाव-साधनः, कुत्सा—कुत्सितमिति तदा प्रत्ययार्थपक्षः । यदा तु कर्मसाधनः, कुत्सत इति—कुत्सितं ‘मति—’ आहिसूत्रे षकारस्या-नुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वर्तमाने कः, क्रियाऽप्यव्ययपदार्थो भूते वा तदा कुत्सितार्थावाचिनः कः प्रत्ययो भवतीति सामानाधि-करण्यपक्षोपपत्तिः । कः पुनर्वक्तव्यमाणस्य प्रकृत्यविशेषण-समानाधिकरणपक्षस्य च विशेषः उच्यते । समानाधिकरणपक्ष-पक्षस्य उपात्तकुत्सोऽनुपात्तकुत्सो वा कुत्सितत्वोपलक्षितार्थरूपः प्रत्ययमुत्पादयति । प्रकृत्यविशेषणपक्षे तु अङ्गीकृतकुत्सादेव प्रत्ययेन भाष्यम् । तत्र प्रकृत्यविशेषणपक्षे अनुगृहीतकुत्सापद-सामानाधिकरण्येऽप्यसर्वनामशब्देभ्यः प्रत्ययेन भाष्यम्—पटुको नीचेरप्येव देवदत्त इति । यदा तु अङ्गीकृतकुत्सपदान्तरा-प्रयोगः, तदा वैभ्य एवाश्रितकुत्सेभ्यः प्रत्ययो भवति—नीचकै-रस्यो देवदत्तक इति ॥

(उद्योतः) पक्षद्वयोपपत्तिद्वारेण संघट्टे धीजमाह—यदेति ॥ ननु ‘कुत्सितम्’ इति भूते के अतीतकुत्सा मदीयते, अथवादिशब्दस्य विषयमानकुत्सस्य प्रतीतिरिति विरोधोऽत्र आह—यवर्तमाने क इति ॥ क्रियाऽप्ययमेति । यस्य तत्त्वचिदवयवस्य भूतावेन समुत्पत्ते-भूतत्वमारोप्य कः । तयारोपितभूतत्वेऽपि केषाञ्चिदवयवानां वास्त-ववर्तमानत्वेन न द्यतिरिति भावः । उपात्तकुत्स इति । भाष्य-त्वेनाङ्गीकृतकुत्स इत्यर्थः ॥ अङ्गीकृतेति । ‘भाष्यत्वेन’ इत्यादि ॥ प्रकृत्यर्थेति । यतुगत्वा कुत्सापेक्षितो योऽपेक्षप्रतिपादकस्य इति तस्यैव यथा—अनुगृहीता—साध्यत्वेन स्वीकृता कुत्सा येन तादृशपदसमानाधिकरण्ये इत्यर्थः । येनैव पुत्सया उपदवात्प्रकृतेः पुत्सादिगिणिष्टाभ्यन्तराभावात्स्ययादित्यो न भवति प्रत्यय इति भावः । नचैवम् ‘अनन्दवर्तमानाद्यन्’ इत्यस्य वैयर्थ्यं न आह—यदा स्वर्गीयतेति ॥ आधिवचुरस्येभ्यः—आधिवचोभिःपुत्सोभ्यः ॥

(५८८) प्रत्ययाविशेषणत्वाक्षेपपार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कुत्सितादीनामर्थं चेद्विज्ञ-
यचनानुपपत्तिः ॥ * ॥
(भाष्यम्) कुत्सितादीनामर्थं चेद्विज्ञयचनयोर-
नुपपत्तिः । पटुकम्, पटुका, पटुकाः, पटुकी, पटु-
पाः—इति । एकोऽयमर्थः कुत्सितं नाम तस्यैकत्वा-
वयवचनमेव प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति—यथेष्ट लिङ्गवचनानुपपत्तिरित्यर्थः । एतच्चोपलक्षणम्, कुत्सनमानस्य प्रत्ययेनाभिधाने पञ्चमि द्वयवाचिनः प्राप्नोति । यद्यपि गुणगुणिनोरनसर्वदा सोऽयमित्यभेदसम्बन्धेन पञ्चा अप्रसङ्गः—गुणवचनानाचाश्रयतो लिङ्गवचनानि—इति दोषपरिहारोऽस्ति, तथापि निर्दोषप्रकृत्यर्थविशेषणपक्षसम्भवात् प्रत्ययार्थपक्षो भाष्यकारेण नाश्रितः ॥

(उद्घोषः) यथेष्टं लिङ्गेति । कुत्सितशब्दाभिप्रेत्यसन्नुपलब्धत्वात्कीर्तिङ्गानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ पञ्चमीति । 'देवदत्तस्य पङ्क' इत्यादौ ॥

(पार्त्तिकावतरणभाष्यम्)

अस्तु तर्हि कुत्सितादिसमानाधिकरणात् प्रातिपदिकादिति ॥

(५८८२ प्रकृतिविशेषणत्वाक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो यथा दावादपि ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो भवति, यथा—दावादपि ।

कथं च दावादपि ?

उक्तं तत्र—*क्षीरमानाधिकरणादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसङ्गः* इति । एवमिहापि कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो भवति—इदं घृतकम्, इव तैलकम्—इदंशब्दादपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) इदंशब्दादिति । कुत्सितत्वयुक्तार्थवृत्तिरित्यास ॥

(५८८३ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु येन कुत्सितादिवचनं तद्युक्तात्स्वार्थं प्रत्ययविधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

येन कुत्सितादयोऽर्था गम्यन्ते तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् ।

सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तं—कुत्सितादीनामर्थे चेद्द्विवचनानुपपत्तिरिति ।

नेप दोषः । नायं प्रत्ययार्थः ।

किं तर्हि ?

प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् । कुत्सितादपि यत्प्रातिपदिकं वर्तते तत्सत्त्वात्तदयो भवन्ति ।

कस्मिन्नर्थे ?

स्वार्थ इति । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । येन धर्मेण कुत्सादयस्तद्धर्मगुक्तार्थाभिधानेन स्वार्थं प्रत्ययविधानमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) येन धर्मेणेति । यथाऽयम् इत्यादौ अश्वत्थप्राधान्यादेः सम्बन्धनतुष्टानादिनेत्यर्थः । घृतादिशब्दसन्निधाने इदंशब्दः प्रत्ययविषयत्वेनैव तद्व्यपेक्षो न तु कटुप्राधान्यादिनेति नाह ॥

(५८४ विधिस्त्रम् ॥ ५ । ३ । २ भा. ३६)

२२४१ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः

॥ ५ । ३ । ८३ ॥

(प्रकृतिविकाराधिकरणम्)

(पूर्वाचार्याणां कारिकाभाष्यनामाध्यायम्)

चतुर्थान्त-

चतुर्थाहोपो यक्तव्यः गृहस्पतिदत्तकः, गृहस्पतिकः । प्रजापतिदत्तकः, प्रजापतिकः ।

अनजादौ च

अनजादौ च लोपो यक्तव्यः । देवदत्तकः, देवकः । यज्ञदत्तकः, यज्ञकः ।

लोपः पूर्वपदस्य च ।

पूर्वपदस्य च लोपो यक्तव्यः । देवदत्तकः, दत्तकः । यज्ञदत्तकः, दत्तकः ।

अप्रत्यये तथैवेष्टः

देवदत्तः, दत्तः । यज्ञदत्तः, दत्तः ।

उवर्णाह्नु ईलस्य च ॥

उवर्णाहिलस्य च लोपो यक्तव्यः । भानुदत्तकः, भानुलः । चसुदत्तकः, चसुलः ।

(प्रदीपः) अप्रत्यय इति । प्रत्ययाभावोऽपि पूर्वोत्तरपदयोरन्यतरस्य वा लोप इत्यर्थः । भाष्ये तु पूर्वपदलोप उदाहरणमात्रम् ॥

उवर्णादिति । लोपस्य 'ह' इति पूर्वोच्चार्यसङ्गा, तत्र 'आदे परस्य' इतीकारलोपः ॥

(उद्घोषः) लोपः पूर्वपदस्य चेति—अजायनवादितापारणम् । चेनोत्तरपदसङ्गाह ॥ पूर्वोत्तरपदयोरिति । उक्तानुगुणं न न्यवस्था ॥ आधे—इलस्य चेति । नोत्तरपरसङ्गाह ॥

(पदकृत्यनाम्यम्)

अथ उपग्रहणं किमर्थम्, न ईके कृते अजानावित्येव सिद्धम् ?

(५०८४ उग्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उग्रहणमुको द्वितीयत्वे कवि-
धानार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उग्रहणं क्रियते, उको द्वितीयत्वे
कविधिर्यथा स्यात् । वायुदत्तकः, वायुकः । पितृद-
त्तकः, पितृकः ॥

(५०८५ उग्रहणाभावे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अजादिलक्षणे हि माथितिकादि-
वत् प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अजादिलक्षणे हि माथितिकादि-
वत् प्रसज्येत । तद्यथा—मथितं पण्यमस्य माथितिक
इति अकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशो न भवति ।
पयमिहापि न स्यात् ॥

(प्रदीपः) कादेशो न भवतीति । संनिपातलक्षण-
परिभाषया आधयणात् । यदा च देवभान्वादिभ्यष्ट्विधीयते
तदेकादेशाभावादिलक्षणलोभाप्रसङ्गात्तदर्थमपि उग्रहणम् ॥

(उद्योतः) सन्निपातेति । उग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यादि-
कादेशात्पूर्वमेव लोप इति भावः । यत्नेन 'यन्नाथिश्चस्य सामान्या-
पेक्षणापकलेनैकस्य धर्तुतः पूर्वं इति', अत एव योवसिकादितिदिः'
इति परास्मन् । ह्यारकसिद्धसासावैकिकत्वाच्च । एवं च फलान्तर-
मपि संभवतीत्याह—यदेति ॥

(५०८६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ द्वितीयादयो लोपे सन्ध्यक्षर-
द्वितीयत्वे तदादेर्लोपवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वितीयादयो लोपे सन्ध्यक्षरद्वितीयत्वे
तदादेर्लोपो वक्तव्यः । लङ्गोऽङः, लङ्गिः । कङ्गोऽङः,
कङ्गिः ॥

(प्रदीपः) तदादेरिति । सन्ध्यक्षरात्परस्य लोपे प्राप्ते
तदादेर्लोपवचनम् ॥

(५०८७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ३७)

२२४२ शेषलसुपरिविशालवरुणार्थमा-
दीनां तृतीयात् ॥ ५ । ३ । ८४ ॥

(५०८८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ वरुणादीनां च तृतीयात् स
चाकृतसंधीनाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वरुणादीनां च तृतीयालोप उच्यते,

स चाकृतसंधीनां वक्तव्यः । सुपर्याशीर्दत्तः—सुप-
रिक्, सुपरियः, सुपरिळः ॥

(प्रदीपः) वरुणादीनामिति । आदिशब्दः प्रकृते ।
एकसूत्रोपात्तत्वं च सादृश्यं निमित्तम् ॥ सुपरिक् इति ।
संदितासर्थे ॥ कृते लोपे सति सुपरिथक इति स्यात् ॥

(उद्योतः) कृतसन्धिकार्यादिलक्षणेकमथमादिलक्षिकारादाह
(भाष्ये)—अकृतसन्धीनामिति ॥ सुपरिथक इति । सुपर्याशी-
र्दत्तशब्दादल्लोपे इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह पठङ्गुलिः पडिक इत्यजादिलोपे कृते पदसंज्ञा
न प्राप्नोति ।

तत्र को दोषः ?

जडत्वं न स्यात् ॥

(प्रदीपः) जडवन्न स्यादिति । भसंज्ञया पदसंज्ञाया
अन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयायाः तद्विधाधयायाश्च द्विविधायी अ-
प्येकसंज्ञाधिकाराद्वाधितत्वात् ॥

(उद्योतः) भाष्ये—अजादिलोपे कृत इति । 'एकाक्षर-
पूर्वपदानाम्' इति वक्ष्यमाणवचनेनेति भावः ॥ द्विविधायी
अपीति । समानाश्रयत्वादिति भावः ॥

(५०८८ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ पडिके जडत्वे उक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

* सिद्धमवः स्थानिवश्चात्* इति । पद्येयं,

(प्रदीपः) सिद्धमव इति । पडङ्गुलिशब्देऽङ्गुलिशब्द-
स्थानेन लोपे कृते 'यस्येति च' इत्यकारलोपः क्रियते । तस्य
स्थानिवत्त्वात् भसंज्ञां प्रत्यकारान्तमेतद्वचति । अन्तर्वर्तिवि-
भक्त्याश्रया तु एकारान्तस्य पदसंज्ञा, ततो निष्ठावधिकत्वाद्भ-
संज्ञया पदसंज्ञा न बाध्यत इति तत्तिष्ठन्नपनजस्तत्प्रवृत्तिः । या
तु सादो पदमिति पदसंज्ञा सैवैकावधिकत्वाद्भसंज्ञाया बाध्यते ।
न च पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वविधेयोऽ-
न्नावतरति । विधिशब्दस्य भावसाधनस्य तन्नाश्रयणात् । इह
पदान्तस्य कस्यचिदविधेयत्वात् ॥

(उद्योतः) अङ्गुलिशब्दस्थानेनेति । 'अजिनान्तस्योत्त-
रपदलोपश्च' इति सूत्रे एकदेशे स्वरितत्वप्रतिष्ठानादुत्तरपदाद्यमपहृष्य
लोपपदमात्रमनुवर्तते । न च सविच्छेदात् 'उ' शब्दस्य लोपा-
पत्तिः, ज्येष्ठद्वये 'चतुर्थावच' इति लोपापत्तिः । अजनिधानेना-
तिप्रसङ्गनिरासदिति भावः ॥ इह पदान्तस्येति । जडत्वस्य पूर्व-
मेव निष्पन्नत्वेनेदानीं विधेयत्वामादिति भावः । वस्तुतोऽप्येकादे-
शपर्यन्तं तत्तत्समादिसमाधायीत्यकार्यग्रहणोन्वयतया न पूर्वं जडव-
मितीदं चिन्त्यम् । तस्माद्वितीयादयं कर्ष्य लोपविधायकसामर्थ्ये-
नात्र भावेन स्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति तात्पर्यम् ॥

(५८८९ प्रत्याक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ वाचिकादिषु पदवृत्तप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वाचिकादिषु पदवृत्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वागाशीर्दत्तः, वाचिक इति ॥

(प्रदीपः) पदवृत्तप्रतिषेध इति । पदस्य यद्वृत्तं—कार्यं तत्प्रतिषेध इत्यर्थः ॥

(५८९० प्रत्याक्षेपनिरासवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तर-
पदलोपवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदस्य लोपो वक्तव्यः ।
वाचिकः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि प्राप्नोति—पङ्क्तुलिः, पङ्क्ति इति ॥

(५८९१ समाधानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ षपष्ठाजादिवचनात् सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) षपष्ठाजादिवचनात्सिद्धमेतत् ॥

(प्रदीपः) सिद्धमिति । उत्तरपदस्याङ्गत्वंमुदाय-
त्वात्तल्लोपस्यानजादेशान्वाद्स्थानिवत्त्वात्तुल्याधिकया नसङ्गया
द्विविधाऽपि पदसङ्गा बाध्यत इति पदनिबन्धनकार्याप्रसङ्गः ॥अत्रेवं चोच्यते—सङ्गाशब्दैकदेशे लुप्ते सङ्गास्वरूपावुपल-
म्भात्कथं सङ्गिनोऽवगमः ? न हि यस्य 'देवदत्त' इति सङ्गा
कृता स देशशब्दाद्वृत्तशब्दाद्वा प्रतीयते । न वैकदेशेन समुदायो-
ऽनुमीयते । समुदायस्त्वर्थवाचक इति युक्तं कल्पयितुम्, उच्चा-
र्यमाणस्य प्रत्यायकत्वात् । एवं तर्ह्यनुनिष्पन्नत्वादवयवानामपि
सङ्गात्वम् । तत्र वर्णानामनुनिष्पादिना घ्राणेणानग्नस्यानाद-
साधुत्वम् । पदानानेव तु सङ्गैकदेशानां साधुत्वमिष्यत इति
लोपविधानद्वारेण तदभ्यनुज्ञायते । यदुक्तम्—

तुल्यायामनुनिष्पत्तौ 'दे-य-सो' इत्यसाधयः ।

न ह्यन्याख्यायते शास्त्रे तेषु दत्तादिवत्स्मृतिः ॥ इति ॥

दृष्टव्यायं लोके व्यवहारः—यत्समुदायस्य सङ्गात्वे तदे-
कदेशः प्रयुज्यते तत्र समुदायस्य मुख्यं सङ्गात्वम्, अवयवानां
त्वनुनिष्पन्नम् ॥(उद्घोतः) षपष्ठेति—(माथे) अत एव सङ्गे 'अध्वं
द्वितीयदत्तः' इति चरितार्थम् । अन्या 'अध्व' इवेव उत्तरपदलो-
पमदणुनृत्वा सिद्धे तदेवार्थं सङ्गत्वेन । अन्यत्र त्वनिषिधानाद-
वापि नेष्यत एवेत्याहुः ॥न हि यत्नेति । सा देवसङ्गाद्वृत्तशब्दादोच्चारितायां प्रती-
यते—न श्रोत्रेन्द्रियव्यवस्थानविषया भवतीत्यर्थः । 'न हि यस्यदेवदत्त इति सङ्गा कृता स देवशब्दात्' इत्यादिः पक्षित्पाठः ॥
अनुमीयत इति । सर्वत इत्यर्थः । परोक्षत्वसाहचर्यादनुमितेरेव
स्मृतिरुक्ताऽनेत्याहुः ॥ उच्चार्यमाणस्य प्रत्यायकत्वादिति । पतञ्ज-
'अनुदितः' सङ्ग उपपादितम् ॥ देयसो इति । देवस्याय 'दे'
इति, यद्वृत्तस्य 'य' इति, सोमस्य 'सो' इति । तेषु—वर्णेषु
दत्तादिवत्—वैचित्र्यं शास्त्रे स्मृतिः—अन्याख्यायक वचनम् ।
अन्याख्यायते—क्रियत इत्यर्थः ॥ तदेकदेश इति । 'देवदत्तः'
'दत्तः' इत्यादौ ॥

—

(९८६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ भा. ३८)

२२४३ अल्पे ॥ ५ । ३ । ८५ ॥

(९८७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ भा. ३९)

२२४४ ह्रस्वे ॥ ५ । ३ । ८६ ॥

(कनोऽधिकरणम्)

(भाष्येनभाष्यम्)

किमर्थमिमांशुभावार्थं निर्दिश्यते, न यदल्पं ह्रस्व-
अपि तद्वचति, यच्च ह्रस्वमल्पमपि तद्वचति ?(प्रदीपः) किमर्थमिति । वंशादिवत्पत्यह्रस्वत्वयोः
समावेशदर्शनादन्त्यतरोपादानेन सिध्यतीति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैतयोरायद्वयकः समावेशः । अल्पं घृतम्, अल्पं
तैलमित्युच्यते । न कश्चिदाह—ह्रस्वं घृतम्, ह्रस्वं
तैलमिति ।तथा ह्रस्वः पटः, ह्रस्वः शाटक उच्यते, न
कश्चिदाह—अल्पः पटः, अल्पः शाटक इति ॥(प्रदीपः) न कश्चिदाहाह्रस्वः पट इति । ननु चोच्यत
एव लोके 'अल्प. पट.' इति ? यद्युच्यते, तथाप्यायामवि-
स्तराद्विज्ञेयस्य उच्यते । यत्तथायामदीनो विज्ञेयस्य स ह्रस्व
उच्यते, न त्वल्प, अपि तु महान् ॥(उद्घोतः) नैतयोरिति ॥ दीर्घत्वमिदं हि ह्रस्वत्वम्,
महत्त्वमिदं हि अल्पत्वमिति नेद इति भावः ॥

(९८८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ भा. ४०)

२२४६ कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः

॥ ५ । ३ । ८८ ॥

(प्रत्ययाधिकरणम्)

(५८९२ एकदेशेन उपसंस्मानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनि-
योगेन पुंवद्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनि-

योगेन पुंवद्भावो वक्तव्यः । कुटी-कुटीरः । शमी-
शमीरः । शुण्डा-शुण्डार इति ॥

(प्रदीप.) पुंवद्वचनमिति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्याय
पुंवद्भावो न तु प्रकृतेरिति श्रीप्रत्ययो न निवर्तते ॥

(उद्द्योतः) ननु पुंवद्वचने स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिरपि स्यादत
आह—प्रकृतीति । कुटीरशमीशुण्डाभ्यो नः प्रत्ययसंज्ञाभ्यो-
गेन—तत्सम्बन्धेन विशिष्टस्य शब्दस्य पुंवदिति वार्तिकार्थः । गम-
कत्वात्तापेक्षत्वेऽपि वृत्तिः ॥

(वार्तिकप्रयोजनभाष्यम्)

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

स्वार्थिकोऽयं, स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचना-
न्यनुवर्तन्ते ॥

(५४९३ उपसंख्यानान्तर्ध्वन्ययोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

स्वार्थिका अतिवर्तन्तेऽपि लिङ्गवचनानीति ॥

(५४९३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४१)

२२४९ वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च

तनुत्वे ॥ ५ । ३ । ९१ ॥

(षष्ठप्रत्ययाधिकरणम्)

(५४९४ पूर्वपक्षिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वत्सादिभ्यस्तनुत्वे काश्च
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वत्सादिभ्यस्तनुत्वे काश्च प्रतिषेधो
वक्तव्यः । कुरो वत्सो वत्सर इति मा भूदिति ॥

(प्रदीप.) काश्च प्रतिषेध इति । 'तनुत्वे' इति
शामान्येनोपादानादितिप्रसङ्ग इति भावः ॥

(उद्द्योतः) दरीरकाश्च प्राप्तेरिति प्रतिषेधारम्भः । महति-
निमित्तकाश्च ध्वेभ्यस्तनुत्वे इत्युत्तरम् ॥

(वार्तिकान्यथासिद्धिप्रदर्शकभाष्यम्)

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः । यस्मात् गुणस्य हि भावात् द्रव्ये
शब्दनिवेशस्तदभिधाने तस्मिन् गुणे वक्तव्ये प्रत्य-
येन भवितव्यम् । न च काश्चस्य भावात् द्रव्ये
वत्सवत्त्वः ॥

(प्रदीपः) यस्य गुणस्येति । अन्तरङ्गत्वात् प्रवृत्ति-
निमित्तस्यैव तान्वे प्रत्यय इति भावः ॥

(१९० विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४२)

२२५० किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य

उत्तरम् ॥ ५ । ३ । ९२ ॥

(१९१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४३)

२२५१ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने

उत्तरम् ॥ ५ । ३ । ९३ ॥

(उत्तरप्रवृत्तमचोरधिकरणम्)

(५४९५ सूत्रांशोपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ किमादीनां द्विवह्वर्थे प्रत्यय-
विधानादुपाध्यानार्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमादीनां द्विवह्वर्थे प्रत्ययविधाना-
नुपाधिग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

यदिर्धारणं निर्धारणमिति । यावता द्वयोरेकस्यैव
यदिर्धारणं भवति ॥

(प्रदीपः) उपाध्यानार्थक्यमिति । अयं भावः—
द्वयोरित्यनर्थक्यम्, बहुनामपि निर्धारणे उत्तरम् इष्टत्वात्,
अजातिपरिप्रश्नेऽपि कतमशब्ददर्शनात् 'वा बहूनां' इत्यन-
जातिपरिप्रश्नग्रहणं न कर्तव्यम् । अथ वा द्वयोरित्यस्य निर्धार-
णवृत्त्यन्तत्वादिकस्येति न वक्तव्यम् ॥

(उद्द्योतः) इष्टत्वादिति । 'बहुत्वासीनेषु कश्चित्कश्चित्-
च्छति—कतरो देवदत्तः' इति 'प्रत्यय' इति सूत्रे भाष्यप्रयोगादिति
भावः । 'अजातिपरिप्रश्नेऽपीति । 'कतमा वतमा दयमाख्याता'
इति 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति भाष्ये प्रयोगादिति भावः । वार्तिके
द्विवह्वर्थे इत्युपलक्षणमिति तात्पर्यम् । ननु 'द्वयोः' इत्यस्य वैयर्थ्य-
परतया भाष्यन्यास्याने किं कारणम्, 'निर्धारणम्' इत्यादिभा-
ष्याऽस्य इति, न हि तेन ग्रन्थेन 'द्वयोः' इत्यस्य प्रत्याख्यानं लभ्यते
किन्त्वेकग्रहणस्य—इति चेन्न, तस्य भाष्यपाठस्याऽऽसां प्रदायिकत्वमि-
त्याशयेनैव न्यास्यानात् ॥ त पाठमभ्युपगम्याऽऽयाह—अथ चेति ।
इदं चित्यस्य, 'प्रत्यय'सूत्रस्य भाष्यप्रयोगविरोधात्, प्रकृतवार्तिके
'द्विवह्वर्थे प्रत्ययविधानात्' इति हेतुपादानस्याऽऽसत्यापत्तेश्च ॥

(वा बहूनामिति सूत्रांशोपभाष्यम्)

अपर आह—'बहूनां जातिपरिप्रश्ने उत्तरम्'
इत्यनं बहुग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्तते, परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञातिः,

१ रेचि-द्रव्येण वा मध्ये निर्धारणविधीयते इति मलवविधानात्
पक्षेऽपि मलव मलवमयः इति । मलवमयमलव इति 'प्रकारे गुणवच-
नस्य' इति सूत्रात् कतमा 'दयमाख्याता' इति भाष्यप्रयोगादिति किं

कारणे—इति निर्धारणवत्त्वमनर्थक्यमिति सूत्रात् कतमा 'दयमाख्याता' इति भाष्यप्रयोगादिति किं

अनिर्वातं च यदुपु । द्वयेकयोः पुनर्निर्वातम् । निर्वा-
तत्वात् द्वयेकयोः परिप्रज्ञो न, परिप्रज्ञाभावात्
किमेव नास्ति कुतः प्रत्ययः ॥

(प्रदीपः) बहुग्रहणमिति । उतमच उत्तर्गस्य द्वयो-
रेकस्य निर्धारणे उत्तरयोऽपवादस्य विधानात् बहुनामेव निर्धा-
रणे उतमच् भविष्यतीत्यर्थः । 'किं कारणं किमेतत्' इत्यादि-
रिहाग्रन्थः । 'किम्' सख्यापरिमाणे उति च' इत्यत्रस्य एवायं
ग्रन्थ इत्याहुः । न हीह संख्याग्रहणमस्ति येनास्य ग्रन्थस्योप-
योगः स्यात् । अल्पन्तासंबद्धशेदायं ग्रन्थः, एवद्विविधस्यापि
ग्रन्थस्य सम्भवात्—'को भवान्' 'कतरो भवतोः कठः' इति ॥

(उद्घोषः) 'अपर आह' इति भाष्य पूर्वसूत्रलोपाधिसत्त्वमा-
धिलैतत्सूत्रलोपाधिप्रत्याख्यानपरतया व्याचष्टे—उतमच इति ।
केचित्तु—'द्विरहयै' इत्यस्य 'द्वयोविहितस्य बहुभेदेऽपि विधानदर्शना-
द्बहुभेदो विहितस्य द्वेभेदेऽपि विधानदर्शनात्' इत्यर्थेन बहुग्रहणप्रत्याख्या-
नपरमपीदं वार्तिकम् । तद्वनपश्चाद् भाष्ये—अपर आहेति—
इत्याहुः ।

(१९२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४४)

२२५२ एकाच्च प्राचाम् ॥ ५ । ३ । १४ ॥

(प्राग्ग्रहणाक्षेपभाष्यम्)

प्राग्वचनं किमर्थम् ?

विभाषा यथा स्यात् ।

(५८९६ प्राग्ग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्राग्वचनानर्थक्यं च विभाषा-

प्रकरणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राग्वचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

विभाषाप्रकरणात् । प्रकृता महाविभाषा तयैव
सिद्धम् ॥

(१९३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४५)

२२५३ अवक्षेपणे कन् ॥ ५ । ३ । १५ ॥

(कनोऽधिकरणम्)

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

अवक्षेपणे कन् विधीयते, कुत्सिते कः, क एत-
योरर्थयोर्विशेषः ?

अवक्षेपणं करणम्, कुत्सितं कर्म ।

अवक्षेपणं वै कुत्सितं करणं तेन यत्कुत्स्यते
तदपि कुत्सितं भवति । तत्र कुत्सितमित्येष सिद्धं
भवति ॥

१ 'तत्र कुत्सित इत्येष' इति १९३ अ. ४. ५५६ अ. १

(प्रदीपः) क एतयोरर्थयोर्विशेष इति । यद्यपि
कःकोः खरभेदस्तथाप्यसत्यर्थभेदे 'कुत्सिते कंध' इत्येव वक्त-
व्यम् । न ॥ पृथग्रयोगद्वयम् । पृथग्रयोगकरणात् नूनमनयोरर्थ-
योर्भेदः स तु न निश्चयते इति प्रश्नः ॥ अवक्षेपणमिति ।
येनावक्षिप्यते-निन्यते तद्वान्विनः कन्प्रत्ययः, यस्तु स्वयं
कुत्स्यते ततः क इति विषयविभागः ॥ अवक्षेपणं वै
कुत्सितमिति । न हि स्वयमनुसृतमवक्षेपणं भवतीत्यवक्षे-
पणस्यापि कुत्सितत्वमस्तीत्यर्थः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि यत्परस्य कुत्सार्थमुपादीयते तद्विहो-
दाहरणम् । व्याकरणकेन नामायं गार्थितः । याज्ञि-
क्यकेन नामायं गार्थितः ।

यत्सकुत्सार्थमुपादीयते तत्तत्रोदाहरणम् । देव-
दत्तकः, यज्ञदत्तकः ॥

(प्रदीपः) यत्परस्य कुत्सार्थमिति । व्याकरणादिकं
स्वयमनुसृतमप्याश्रयविशेषे ननुमुपाहारदवक्षेपणं परस्य भव-
तीति तद्वान्विनः कन्प्रत्ययः ॥

(उद्घोषः) परसेति । आश्रयस्येत्यर्थः ॥

(१९४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४६)

२२५६ लुब्धमनुष्ये ॥ ५ । ३ । १८ ॥

(कनो लुबधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं मनुष्ये लुबुध्यते, न लुगेयोच्येत ?

(५८९७ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लिङ्गसिद्धयर्थम् लुब्धमनुष्ये ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिङ्गसिद्धयर्थं मनुष्ये लुबुध्यते ।
चक्षेव चक्ष्वा । वधिकेव वधिका । परकुटीव खर-
कुटी ॥

(प्रदीपः) लिङ्गसिद्धयर्थमिति । यद्यनं त्वभिधेयवदेव
भवति—नये मनुष्याविति । तदुक्तम्—'हरीतप्याविषु
व्यकिः' इति । लुकि तु मनुष्यलिङ्गप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) ननु उक्तवद्भावेन लिङ्गवचनमोरमयोर्विधानादि-
हमात्रग्रहणमुक्तवत् आह—वचनं स्थिति । हरीतप्यादिभ्यस्
पाठादिति भावः । 'मनुष्यद्वयि प्रविशेयः' इति निदेशनपरिचयनिदि-
शोऽप्यम् ॥

(१९५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४७)

२२५७ जीविकार्थं चापण्ये ॥ ५ । ३ । १९ ॥

(एवोदाहरणप्रदर्शकभाष्यम्)

'अपण्ये' इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति—शियः,
स्कन्दः, यिज्ञाय इति ।

किं कारणम् ?

मौर्यैर्हिरेण्यार्थभिरर्चाः प्रकल्पिताः ।

भवेत्तासु न स्यात् ।

यास्वेताः संप्रतिपूजार्थास्तासु भविष्यति ॥

(प्रदीपः) यास्वेता इति । याः परिगृह्य गृह्यद् गृह-

भटन्ति तास्वित्यर्थः । यास्तु विनीयन्ते तासु न भवति—

‘शिवग्रन् विनीयीते’ इति ॥

(उद्योतः) मौर्यो विक्रेतु प्रतिग्राहिल्यवन्तः, तैरर्चाः प्रक-

ल्पिताः—‘विक्रेतुम्’ इति शेषः । अतस्तासां पण्यत्वाच्च प्रत्यय-

श्रवणप्रसङ्ग इति भावः । तत्र प्रत्ययश्रवणमिष्टमेवेति वदन् सूत्रस्यो-

दाहरण दर्शयति भाष्ये—भवेदित्यादि । यास्वेता इति च ॥

सम्प्रति पूजार्थाः—सम्प्रति—स्वनिर्माणसमकालमेव फलजनिवा

या पूजा—जीविनामदत्तेन तदर्थो इत्यर्थः । तदाह—याः

परिगृह्यन्ते । यास्तु गृहे पूज्यन्ते गृहिष्टेसासु शिवाभेदबुद्धेः सत्वेन

साहचर्यमुपभवेन प्रत्ययस्यैवाभावः । एव चित्रेणैव प्रगृह्यम् ॥

(९९१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४८)

२२६४ समासाच्च तद्विषयात्

॥ ५ । ३ । १०६ ॥

(छप्रत्ययाधिकरणम्)

(तत्पदार्थप्रतिपादकभाष्यम्)

तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते ?

छः ॥

(प्रदीपः) तदित्यनेनेति । इवार्थेऽप्युक्तं प्रकृत इति

कस्य सर्वेनात्र परामर्श इति प्रश्नः । आचार्यदेशीय आह—

छ इति ॥

(उद्योतः) आचार्यदेशीय इति । छस्य निषेधतया प्राप्ता-

न्येन तस्यैव परामर्शो युक्त इत्यभिमानः ॥

(सूत्रार्थप्रतिपादकभाष्यम्)

कथं पुनः समासो नाम छविषयः स्यात् ।

एवं तर्ह्येवार्थः ।

यदि तर्हि समासोऽपीचार्यं, प्रत्ययोऽपि, समा-

सेनोक्तत्वात्प्रत्ययो न प्राप्नोति ।

एवं तर्हि द्वाविचार्यौ ।

कथम् ?

काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम्,

काकतालमिव काकतालीयम् ॥

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । अनेनैव छस्य विधानाच्छ-

विषयस्यानुपादानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ एवं तर्ह्येवार्थ इति ।

प्रधानत्वापि छस्य परामर्शस्यायुक्तत्वाद् गुणभूतस्यैवार्थस्य

परामर्शः । छे च विधीयमानेऽस्मादेव शापकादिवार्थे समासः,
सुष्ठुपेति वा ॥ समासेनोक्तत्वादिति । वचनरामर्थ्या-
त्स्यादिति चेत् शस्त्रीश्यामादिभ्योऽतिप्रसङ्गः ॥ एवं तर्ह्येति ।
शस्त्रीश्यामादीनां त्वन्तर्भूतेवार्थानामुपमेयप्रधानानामुपमेयान्त-
रेण स्ववन्धाभावाच्छस्याप्रसङ्गः ॥

काकागमनमिवेति । अतिविषये काकतालशब्दो काक-
तालसमवेतक्रियावाचिनो । तत्र काकागमनं देवदत्तागमनस्यो-
पमानम्, तालपतनं दस्यूपनिपातस्य । तालेन तु यः काकस्य
वधः स देवदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानमिति वधादिः काक-
तालीयादिशब्दवाच्यः संप्रत्यये ॥

(उद्योतः) छविष्येति । समासलेखनैः ॥ शस्त्रीश्यामा-
दीनां वक्ष्यमाणरीत्योदाहरणस्यासम्भवादाह—छे च विधीयमाने-
ऽस्मादेवेति । छप्रत्ययविषय एव शापकसिद्धः समासः, सन्निवो-
दित्यन्तात्, ‘सुष्ठुपा’ इत्ययं चाभिमानस्त्राभ्यादित्यर्थः ॥ सुष्ठु-
पेति पेति । अत्रापि पक्षे इवार्थान्तभाव्येण वृत्तौ शापकमेवावश्यणीयम्,
पूर्वबोधयोग्यापकसिद्धत्वावयवमिति विशेषः ॥ अतिप्रसङ्ग इति ।
यत्कल-तत्सार्थिक इति भावः ॥ नन्वेवमपि शस्त्रीश्यामादौ दोषोऽत-
आह—क्षस्तीति । यद्यपि शस्त्रसुपमितदेवदत्तस्यान्यत्रोपमानत्व-
वक्तुं शक्यं, तथापि तत्र यदि श्यामत्वेनैव साहचर्यं तर्हि शस्त्रीश्या-

मपदप्रयोगेणैव सिद्धावितरत्यैवर्ष्यम्, धर्मान्तरेण तु साहचर्यं न प्रती-

यत इति भावः । किञ्च तद्विषयादित्येवार्थविषयसर्वावयवकादि-

त्यर्थः । शस्त्रीश्यामेत्यादौ पूर्वपदमेव इवार्थविषयमिति न दोषः ॥

युसि विषय इति । तत्राणोपमौया उपमेय गम्यम्, तस्य कृद्वाच्य-

क्रियारूपमेव, क्रियोपमेयत्वस्य क्रियायामेव सम्भवादः । तदाह—

तत्रेति । अत्र पूर्वोत्तरपदयोः काकागमनसदृशतालपतनसदृशयोर्ल-
क्षणा, सामानाधिकरण्येन च तदर्थयोरन्ययः । एतेन ‘पूर्वोत्तरपद-

योरन्यव्ययेनासामान्यान्तसतो दुर्लभम्’ इत्यन्ताहम् । उपमेयवाचक-

तत्तत्पदसमभिन्नादौरेण कदाचित्प्रकाशमरणे वदादिपटुतोभोगे

लक्षणा, उपमानमात्रवाचकाभ्यावाचित्तु विषये उपमानलोपसम्भवाद-
आलङ्कारिकाणाम् । तदाह—त्रालेन विवति । अनर्तिनोपनतव च

साधारणधर्मे इति बोध्यम् ॥

(९९७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४९)

२२७६ अभिजिह्विदभृच्छालावच्छिखा-

वच्छमीवदूर्णावच्छुमदणो यञ्

॥ ५ । ३ । ११८ ॥

(यथोऽधिकरणम्)

(५८९८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अणो गोत्राद्गोत्रवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणो गोत्राद् गोत्रग्रहणं कर्तव्यम् ।

१ अत्रामर्थेऽपि उपपेति मरुत्तौ शापकादिवर्णमिव, धवदस्यासद्विषया-
धर्मात्स्य दूतत्वात् । समासविषयत्वनाद्याप्रसङ्गं पक्षे बोध्यम् ॥

२ ‘तत्राणोपमौया’ इति व पाठः ॥

३ सामानाधिकरण्येनेति । ईदृशसामानाधिकरण्येना-न्यस्य यमावयवो-
पमयसुमेतिद विद्वत् । पदद्वयवृत्तिदेवदत्तपदयोर्गोत्रोपमाविति चेन्नदेव-
दत्त इत्यपि स्यात्, तदाहसामर्थ्येनेति दूतप्रत्ययत्वात् इत्येव भाष्यम् ॥

गोत्रादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—आभिजितो मुहूर्तः, आभिजितः स्थालीपाक इति ।

गोत्रमिति च वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

आभिजितकः । गोत्राश्रयो बुब् यथा स्यात् ।

गोत्रमिति शक्यमकर्तुम् ।

कथमाभिजितकः ?

गोत्रादयं स्वार्थिको गोत्रमेव भवति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीये

पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

॥ पादश्च समाप्तः ॥

(प्रदीपः) अणो गोत्रादिति । गोत्रेणाश्विष्येते । गोत्रे यो विहितोऽण् तदन्तेभ्योऽभिजिदादिभ्यो यब् यथा स्यात् ॥ आभिजित इति । एकत्र 'नक्षत्रेण युक्. बाल.' इत्यण् । अपरत्र 'साऽस्य देवता' इति ॥ गोत्रमिति च वक्तव्यमिति । एवं मन्यते—'गोत्रचरणान्' इत्यत्र गोत्र ग्रहणस्य स्वरितत्वात् 'गोत्रे कुत्रादिभ्य. क्कन्' इति गोत्राधिकारविहितप्रत्ययस्य ग्रहणे सति अस्य यनो ग्रहणं न स्यात् । गोत्रत्वातिदेशान्तु भवति ॥ आभिजितक इति । आभिजितस्यायमिति युष् । 'आपत्यस्य च तद्वितेऽनाति' इति यलोप. ॥

गोत्रादयमिति । 'गोत्रचरणान्' इत्यत्र गोत्रग्रहणेनार्थः शुद्धते । तेन तदाचिनः प्रत्ययो विधीयमानोऽस्मादपि यनो भवति । गोत्राधिकारविहितप्रत्ययग्रहणे त्रौपगव इत्यादावणा-
यन्ताहुञ्च स्यात् ॥

इत्युपाध्यायजैष्यट्पुत्रकैष्यट्कृते भाष्यप्रदीपे पञ्चम-

स्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ।

(उद्घोषः) अणन्तप्रकृतिकगोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थेभ्यः बार्-
यति—गोत्रेणेति ॥ अत्र गोत्रमपस्यमात्रम्, अपस्याधिकारादन्व-
त्वात् ॥ ननु स्वार्थिकत्वादेवास्मात् गोत्रत्व तिङ्मत आह—एवं
मन्यत इति । 'गोत्रमिति वक्तव्यम्' इति पाठः, गोत्रवदिति
तदर्थः । 'गोत्र इति वक्तव्यम्' इति पाठे गोत्रे यः प्रत्ययसङ्गदिति
वक्तव्यमित्यर्थः ॥ भाष्ये—कुन्यथा स्यादिति । ननु 'जातिबहुणो
बीप्, आपत्यप्रयुक्त.' इति 'बीप् यथा स्यात्' इत्यर्थे
वक्तुं युक्तमिति चेन्न, सङ्गद्वक्तृत्वाऽस्त्रियामित्यस्यानुवृत्तेः स्त्रियामेतद-
प्रवृत्तेरित्याशयात् । स्पष्ट चेदं वृत्तं ॥

इति श्रीशिवमहेश्वरसमीपगर्भनमोगोत्रीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-
द्घोषे पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

—ॐ—

	अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसङ्ख्या ।				
	प्राक्तनयोगः	आह्निके १	आह्निक २	आह्निकमङ्क- योगः	सर्वयोगः
व्याख्यातसूत्रानि	१४८	२६	२३	४९	१९७
अभ्याख्यातसूत्रानि	१२१०	२८	४२	७०	१२८०
समुदितसूत्रानि	२१५८	५४	६५	११९	२२७७
वार्तिकानि	५७९५	३७	६६	१०३	५८९८

(१९९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. १)

२२७८ पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां

बुन् लोपश्च ॥ ५ । ४ । १ ॥

(बुनोऽधिकरणम्)

(५८९९ सूत्रैकदेशानन्वयबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि
दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पादशतग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

अन्यत्रापि दर्शनात् । अन्यत्रापि हि बुन् दृश्यते—
द्विमोदफिकां ददाति ॥(प्रदीपः) पादशतग्रहणमिति । द्वौ द्वौ भाष्यौ ददाती-
त्यादायविप्रसक्तो न भवति, अनभिधानात् । 'यस्य—' इति लोपेन
सिद्धे पुनर्लोपविधानमपरिमित्तकत्वात् । तेन लोपस्यास्थानि-
यत्वात् द्विपदेकैलादौ 'पादः पद' इति पद्वारः सिध्यति ॥(उद्योतः) अररनिमित्तकवार्धमिति । सहविधाने हि तत्त्वं न,
नियमतः पूर्ववर्तिरुक्तिरप्यसौ निमित्तकारणमिति 'विनिवृत्त्यर्थः—'
इति एते भाष्ये स्पष्टम् ॥

(१९९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २)

२२८० स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने

कन् ॥ ५ । ४ । ३ ॥

(कनोऽधिकरणम्)

(५९०० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कन्प्रकरणे चञ्चद्वृहत्तोरुप-
संख्यानम् ॥ * ॥(भाष्यम्) कन्प्रकरणे चञ्चद्वृहत्तोरुपसंख्यानं
कतव्यम् । चञ्चत्कः, वृहत्कः ॥(प्रदीपः) चञ्चत्क इति । सादृश्यस्य योतकः कन्
प्रत्ययः । अचञ्चप्रतिपत्त्यर्थेन लक्ष्यते ॥ चञ्चत्कः, यथा—
मतिः शब्दमानप्रभावात् । अचञ्चप्रतिपत्त्यर्थेन प्रत्ययभत्तायो
दृश्यते च चञ्चत्कः ॥(उद्योतः) एते चञ्चद्वृहत्तोरुपसंख्यानं यद्यपि, तथा—
सादृश्येति ॥ प्रत्ययेति । मिश्रितं चञ्चद्वृहत्तोरुपसंख्यानं
इत्यर्थः ॥

(१००० विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ३)

२२८१ अनत्यन्तगतौ कात् ॥ ५।४।१ ॥

(५९०१ पूर्वविप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनत्यन्तगतौ कान्तात्तमादयोः

पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनत्यन्तगतौ, कान्तात्तमादयो

भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

अत्यन्तगतौ कान्तात्तकन् भवतीत्यस्यावकाशः—
अनत्यन्तगतेर्वचनं प्रकर्षस्यावचनम्—भिन्नकम्
छिन्नकम् ।तमादीनामवकाशः—प्रकर्षस्य वचनमनत्यन्तगते-
रवचनम्—पङ्कतरः, पङ्कतमः ।उभयवचने उभयं प्राप्नोति—भिन्नतरकम्, छिन्न-
तरकम् ।

तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) भिन्नतरकमिति । भेदस्य प्रकर्षागल्यन्त-
गलोर्गुणपद्विधत्वात् पूर्वविप्रतिषेधात्तरपि कृते कान्तत्वाभावा-
त्कञ्च प्राप्नोतीत्याह—तदन्तश्चेति । स्वार्थः पुनरनत्यन्त-
गतिर्युक्त एव, न तु शुद्धः । शुद्धे हि स्वार्थे कनि सत्यनत्यन्त-
गतिर्न योतिता स्यात् ॥ नन्वेव स्वार्थमात्रे कन् प्रतिपादितः,
इत्येते स्वासौ; यथैवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति, पङ्कतरकं व्याप्यते,
सुकरतरकं मन्यत इति । एवं तर्हि 'न सामिपचने' इति प्रति-
षेधेन स्वार्थिकः कन्त्वोक्तिरुक्त्याह—न हि सामिपकृतादिभ्यः
'अनत्यन्तगतौ कात्' इत्यस्य कनः प्रवृत्तः, अद्यमात्रे सामिप-
चनेनैवानत्यन्तगतेर्योतितात् । समाधेभ्यस्तु कान्तत्वाभावात्
कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात्सामिपकृदस्य
गतिकारकत्वाभावात् । तस्मात्स्वार्थिकसंज्ञायां कनो निषेधः
स्वार्थिकं कनं ज्ञापयति ॥(उद्योतः) भेदस्य प्रकर्षेति । भेदगदप्रकर्षलाभः ॥
इत्यादेति । अत आदेत्यर्थः ॥ नन्वेव इति । 'उदन्दाय' इति
वचनमिद्विधः ॥ स्वार्थमात्रे इति । न त्वनत्यन्तगतिर्युक्ते इत्यर्थः ॥
इत्येते चेति । उदयुक्तेष्वपि स्वार्थमात्रे इत्यर्थः ॥ समासेभ्य इति ।
समासकृतेभ्यः सामिपकृतादिभ्य इत्यर्थः ॥ कान्तत्वाभावाच्चेति ।
प्रत्ययमह्वरप्रतिभाषनेति नात्रः । येनासमासोच्यतेतिः सङ्ग्रहः ॥
गतिकारकत्वाभावादिति । एवम् 'कृद्ग्रहणे' इति भाष्येनापि न
समाधे कान्तत्वमिति नात्रः । अस्य क्रियाविशेषणत्वात् कारकत्वम-
त्येतेष्वपि धिन्त्यम् ॥ ज्ञापयतीति । ननु 'न धानि—' इति एतस्य
प्रत्याख्यासमान्यवक्तव्यमेवमन्तरूपेति चेन्न, तस्य भाष्यस्य 'पूर्व-
वृत्तिरिति तस्य नात्र निषेधः' इत्येवमात्रजगत्तत्त्वमात्रम् । एव एव 'प्र-
त्ययनिर्देशकत्वात्' इति भाष्यस्य प्रकृत्युक्त्यर्थेन सामिपकृदनामिद्विधत्वा-

दित्यर्थः । 'सुकरतरक' इत्यादी यावादेराकृतिगणत्वात् कन. सिद्ध्या
शापकस्य नोपयोग इत्यन्ये ॥

(५९०२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तदन्ताच्च स्वार्थं कन्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तदन्ताच्च स्वार्थं कन्वकच्यः । मित्रः
तरकम्, छिन्नतरकम् ॥

(१००१ तिपेधसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ४)

२२८२ न सामिवचने ॥ ५ । ४ । ५ ॥

(५९०३ सूत्रानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सामिवचने प्रतिपेधानार्थक्यं
प्रकृत्यभिहितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सामिवचने प्रतिपेधोऽनर्थकः ।
किं कारणम् ?

प्रकृत्यभिहितत्वात् । प्रकृत्याऽभिहितः सोऽर्थ
इति कृत्वा कच भविष्यति ॥

(१००२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ५)

२२८४ अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालं-
पुरुषाध्युत्तरपदात्त्वः ॥ ५ । ४ । ७ ॥

(संप्रत्ययाधिकरणम्)

(५९०४ प्रत्ययानुपपत्तिप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अध्युत्तरपदात् प्रत्ययविधानानुप-
पत्तिर्विग्रहाभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अध्युत्तरपदात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः ।
किं कारणम् ?

विग्रहाभावात् । विग्रहपूर्विका तद्धितोत्पत्तिः,
न चाध्युत्तरपदेन विग्रहो दृश्यते ॥

(प्रदीपः) विग्रहाभावादिति । अन्यत्र विग्रहपूर्विना
वृत्तिर्दृश्यते, यथा—यावो यावक इति । यत्र तु विग्रहो नेष्यते
तत्र नित्यप्रद्वं क्रियते, यथा—'त्रैमेष्ठिसूत्रम्' इति । इह तु
महाविभाषाधिकारस्य न किञ्चिन्नित्यं स्मर्यते विग्रहः प्राप्नोति,
न चासौ दृश्यत इति प्रत्ययविधानं नोपपद्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु वृत्त्यभावो न विग्रहाभावनिवृत्तः, नित्य-
समासादीनां दर्शनात्—अत आह—अन्यथेति ॥ नोपपद्यत
इति । नित्यपदाभावात् नित्य प्रत्ययः, विकल्पस्तु नेष्यत इत्यनुप-
पत्तिरिति भावः ॥

(५९०५ न्यासान्तरेण प्रत्ययोपपादकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तस्मात्तत्रेदमिति सधीनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मात्तत्रेदमिति सधीनप्रत्ययो
वक्तव्यः । राजनीदम्, राजाधीनम् ।

(प्रदीपः) सूत्रमुपास्य न्यासान्तरं पठति—तस्मा-
त्तत्रेदमिति । तत्र महाविभाषाधिकारात्पक्षे वाक्यं भवति—
राजनीदमायत्तमिति । पक्षे प्रत्ययः—राजाधीनमिति ॥

(न्यासान्तराज्ञेपभाष्यम्)

यदि सधीनम् क्रियते सकारस्येत्संज्ञा न प्राप्नोति ।
इह च अयधीनः, अध्वनीन इत्यङ्गस्येति इयडुबडौ
स्याताम् ।

सूत्रं च भिद्यते ॥

(प्रदीपः) भाष्यकारो न्यासान्तरं दूषयति—यदीति ।
पदसंज्ञा च नलोपायार्थमवश्यमभ्युपेया ॥

(उद्घोषः) नन्वधीनप्रत्ययः पदात्त्वत आह—पदसंज्ञा
चेति । सा च सिष्य विना दुर्लभेति भावः । 'अभ्युपेया' इति पठे
इहो देवादिनादचो यति रूपम् ॥ नन्वधीनम् सिद्धेति न्यासः कार्यं
इत्यभिप्रायेण भाष्ये दोषान्तराह—इह चेति । 'तमादयः प्राक्कनः'
इति प्रायिकम्, 'विभाषा सुप—' इति सूत्रे महाविभाषया वाक्ये सिद्धे
'विभाषेति कल्पावधेयम्' इति भाष्येण, 'एकाच्च प्राचा' इति सूत्रे
'महाविभाषयैव सिद्धे प्राचाग्रहणं न कर्तव्यम्' इति भाष्येण च तथा
बोधानात् ॥

(अनुपपत्तिरित्याहभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु धोकम् * अध्युत्तरपदात् प्रत्ययविधानानुप-
पत्तिर्विग्रहाभावात् * इति ।

नैप दोषः । अस्ति कारणं येनात्र विग्रहो न
भवति ।

किं कारणम् ?

नित्यप्रत्ययोऽयम् ।

(नित्यप्रत्ययप्रतिपादकभाष्यम्)

के पुनर्नित्यप्रत्ययाः । तमादयः प्राक्कनः, ज्यादयः
प्राचुनः, आमादयः प्राड्जयटः, वृहतीजात्यन्ताः,
समासान्ताथेति ।

(प्रदीपः) तमादय इति । 'अवहेपणे कम्' इत्यसा-
स्करः प्रागित्यर्थः । 'गुह' इत्युक्ते सामान्यधन्दात्वात् प्रकर्ष-
स्यानवगमात्प्रकर्षाद्युपाधिषोतनयावश्यप्रयोज्यात्तमादय इति
सामर्थ्यात् नित्या ॥ आमादय इति । 'किनेति क्वच्यपात्—'
इत्यारभ्य 'तत्प्रकृतवचने नयद' इत्यस्मात् प्रागित्यर्थः ॥
वृहतीजात्यन्ता इति । बहुवचननिर्देशादेतत्सूत्रविहितस्य
खल्य ग्रहणम् ॥

(उद्द्योतः) शुक्ल इत्युक्त इति । सामान्यसन्दात—सामान्यबोधकादिसाच्छब्दात् प्रकर्यानवगमादित्यर्थः । 'सामान्यसन्दात्' इति कचित्पाठः । सामर्थ्यादेः नित्या इति तु चिन्त्यमेव, प्रकरणादिसत्त्वे तन्मात्रादपि तादृशबोध्यं वक्तुं शक्यत्वात्, तुल्यन्यायात्पादादीनामपि नित्यत्वापेक्षया । तस्माद्भाष्योक्त्या वाननिकमेवा नित्यत्वं बोध्यम् ॥

(अध्युत्तरपदादिति वार्तिकस्य प्रकृत्यनुपपत्ति-प्रदर्शकपरं भाष्यम्)

एवं तर्हि नायं प्रत्ययविधिरुपालभ्यते ।

किं तर्हि ?

प्रकृतिरुपालभ्यते, अध्युत्तरपदा प्रकृतिर्नास्ति ।

किं कारणम् ?

विग्रहभावात् । विग्रहपूर्विका समासप्रवृत्तिः, न चाधिना विग्रहो दृश्यते ॥

(प्रदीपः) किं तर्हि ? प्रकृतिरिति । प्रकृत्यभावात् प्रत्ययोऽपि न प्राप्नोति । एतच्च शौण्डादिष्वधिशब्दस्य पाठमन-पेक्षोच्यते ॥

(अनुपपत्तिनिरासभाष्यम्)

एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति ।

किं कृतं भवति ?

भवति वै कश्चिदस्त्वपदविग्रहोऽपि बहुव्रीहिः तद्यथा—शोभनं सुखमस्याः सुसुखीति ।

नैवं शक्यम् ।

इह हि महदधीनमित्यात्वरूपौ प्रसज्येयाताम् ।

एवं तर्ह्यव्ययीभावो भविष्यति ।

एवमप्यधेः पूर्वेनिपातः प्राप्नोति ।

राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते ।

अथवा सप्तमीसमासोऽयम् । अधिः शौण्डादिषु पठ्यते ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि बहुव्रीहिरिति । वृत्तिविषये सहायनक्रियायाचित्वादधिशब्दस्य राजाऽधिकृतो यस्मिन्सद्भाषाधीनमिति बहुव्रीहिः करिष्यते । विशेषणत्वविशेषाया च राजाधीनो पूर्वनिपातः । यदि त्वतिछद्मादिवद्राजावमधिगत इति तत्पुनः कियते तदाऽधेः पूर्वनिपातः स्यात् ॥ कपूचेति । 'शेषादिभाषा' इत्यनेन । तस्मिन् सल्लभ्युत्तरपदत्वाभावात् खे न स्यात् ॥ एवमप्यधेरिति । नया—अपिधीति ॥ राजदन्तादिष्विति । ननु विमत्तवर्गशृतेष्वेव्ययीभावो विधीयमानोऽधिकरणप्रधानः स्यात्, नापेयप्रधानः । नैव दोषः । सादृश्यदापेयप्रधानो भविष्यति । यत्प्रत्यये च कृते कुटीरादिष्वपेयं विग्रहस्यं भविष्यति । राजदन्तादिषु च 'आपेयैऽधिः' इत्येवं प्रिदिष्य पठितम्, तेषामपि सारासृष्टिकरणप्रधानत्वेऽधेः

परनिपाताभावः ॥ अधिः शौण्डादिष्विति । 'अधिरीधरे' इत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वात् 'यस्य चेध्वरचनम्' इति सप्तम्यन्ता राजादयोऽधिना समस्यन्ते । एवं च वाक्यमपि भवति । यथाऽधिप्रसूदते पञ्चाला इति, एवं राजन्यधि राजाधीनमिति । वृत्तिविषये चाधिशब्द ईशितव्ये वर्तते । अथ वाऽधिकरण एव सप्तमी, वृत्तिविषये च साधनक्रियायचनोऽधिर्न तु वाक्ये इत्यस्त्वपदेन विग्रहः—राजन्यधिकृतं राजाधीनं, राजायत्तमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) नन्वधिशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्सामानाधिकरण्यावभावेन कथं बहुव्रीहिरत आह—वृत्तिविषये इति ॥ ससाधनेति । क्रियाविशिष्टसाधनवचनादित्यर्थः ॥ विशेषणत्वविशेष्येति । 'राजदन्तादिवा' इति वक्तुं युक्तम् ॥ तस्मिन् सल्लभ्युत्तरपदत्वाभावादेति । समासावयवत्वे कस्य तद्धरभावयवत्वेनपि सत्त्वरभावयवत्वाभाव इति भावः ॥ साहचर्यादेति । अधिकरणत्वशक्त्यपेक्षयाविभाभावेन सा तासहचरितेति तयाऽऽपेय लभ्यमिति भावः ॥ ननु लक्षणयाऽऽपेयप्रधानत्वेऽपि स्वगतलिङ्गात्वात्पाठशक्तिप्रधाने सामान्ये नपुंसकत्वत्वे सत्त्वेन दान्तमपि नपुंसकमेव स्यात्त आह—कुटीरादिवदिति । नन्वेवमपि सीलादावप्यधेः परनिपातापरितर आह—राजदन्तादिषु चेति ॥

नन्वधियोगे कथं सप्तमीत्यत आह—अधिरिति । 'राजाधीनो देवदत्तः' इति सामानाधिकरण्यात्तद्वये आह—वृत्तिविषये चेति । अथ वा अधिकरण एवेति । 'कर्तृकर्मणोः' इति घञसमाभ्यासीत्पाठशक्तिप्रधानत्वेऽप्यपेक्षद्वयस्य कारकविमत्तवर्गान्वयप्रयोजकक्रियात्वाभावाच्चिन्त्यमिदम् । तस्मात्समासोऽधिके सप्तम्यन्तेन समासविभागात्सप्तमीसितिरिति बोध्यम् ॥

(१००३ विधिमुद्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ६)

२२८५ विभाषाऽध्वरदिक् स्त्रियाम्

॥ ५ । ४ । ८ ॥

(प्रदीपः) इह विभाषाप्रहणं पूर्वस्य विधेर्नित्यत्वज्ञाप-नायम् । 'द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये नित्या विधयः' इति न्यायात् ॥

(उद्द्योतः) द्वयोरिति । 'पादशतस्य-' इत्यादौ महावि-भाषाऽधिकारादिति भावः ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

दिग्रहणं किमर्थम् ?

अखियामितीयद्युच्यमाने 'प्राचीना ब्राह्मणी' 'अवाचीना शिखा' इत्यत्रापि प्रसज्येत । दिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।

(प्रदीपः) दिग्रहणमिति । अन्तर्गतः द्विषो वर्तमानो दिद्वेच वर्तत इति प्रश्नः ॥ प्राचीना ब्राह्मणीति । क्रियानिमित्तको दिद्वेचकालनिमित्तको वा ब्राह्मण्यादौ द्विषो वर्तत इति चत्स प्रतिषेधाभावात् ॥

(उद्घोतः) नन्वब्रह्मन्तस्य दिग्देशकालनोपकस्य कथं प्रा-
प्त्या वृत्तिरत आह—क्रियानिमित्तक इति । प्रकल्पेणाब्रवीति
क्रियानिमित्तक इत्यर्थः ॥ दिग्देशोऽपि । तच्चदिग्देशोऽपि लक्षणेति
भावः ॥ स्त्रीत्वाभाव इति । एवञ्च नाय स्त्रीविषय इति भावः ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अथ स्त्रीग्रहणं किमर्थम्, न यावता दिक्शब्दः
स्त्रीविषय एव ।

भवति वै कश्चिदिक्शब्दोऽस्त्रीविषयोऽपि ।

तद्यथा,—प्राक्, प्राचीनम् । प्रत्यक्, प्रतीची-
नम् । उदक्, उदीचीनम् ॥

(प्रदीपः) प्रागिति । प्राचीशब्दाद् दिग्वाचिनः
'दिक्शब्देभ्यः—' इत्यस्तावेत्पर्यन्तस्य 'अवेर्लुक्' इति लृक् ।
ततोऽप्ययत्नाद् स्त्रीत्वाभावः । खे गु कृते शब्दान्तरत्वाच्-
पुंसकत्वम् ॥

(१००४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ७)

२२९१ णचः स्त्रियामञ् ॥ ५।४।१४ ॥

(अजोऽधिकरणम्)

(स्त्रीग्रहणस्य शापकत्वोपपादकभाष्यम्)

स्त्रीग्रहणं किमर्थम्, न स्वार्थिकोऽयम् ?

स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यत् स्त्रीग्रहणं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः—स्वार्थिका अतिवर्तन्तेऽपि लिङ्ग-
वचनानीति ।

किमेतस्य शापने प्रयोजनम् ?

शुद्धकल्पा द्राक्षा, तैलकल्पा प्रसन्ना, पयस्कल्पा
यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति ॥

(१००५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ८)

२२९६ एकस्य सकृच्च ॥ ५।४।१९ ॥

(सुचोऽधिकरणम्)

(अन्ध्रावृत्तिपदार्थयोपकभाष्यम्)

सकृदादेशोऽभ्यावृत्तिग्रहणं नियत्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः, न चैकस्य पुनः
पुनरावृत्तिर्भवति ॥

(प्रदीपः) सकृदादेश इति । अभ्यावृत्तिगणने सकृ-
दभ्यस्तस्यानभ्यासं पुनः पुनरावृत्तिः क्रियानां क्रियाभ्यावृत्तिः,
तद्वगणने पर्वतानां च सन्नाशान्दाद् क्वचनिलेखं पूर्ववृत्तार्थ-
माधिलेखमुच्यते । अदा त्वसिमुष्णी श्रुतिरभ्यावृत्तिर्जन्यत्वञ्चो-
पपादयति ॥

च्यते तदा तदनुवृत्तावपीह दोषाभावः । अस्मिन् पक्षे धात्वर्थ-
स्यानुवादक आह । यथा—'अधिपरी अनर्थको' इति ॥ किं
प्रयोजनमिति । अभिमुखी प्रवृत्तिरभ्यावृत्तिरित्यर्थे न दोष
इति प्रश्नः ॥ न चैकस्येति । ननु चैकस्यैव पुनः पुनरावृत्तिः,
यथा—पथकृतो भुङ्क्ते इति । एकैवान् भुजिक्रिया निवृत्ते-
दाऽऽख्यातेनाभिधीयते । तस्याः पञ्चावृत्तयः पञ्चसकलया
गम्यन्ते । सत्यमेतत् । अयं त्वनार्थः—न चैकस्य पुनः पुन-
रावृत्तिर्भवतीति । इह सकृच्च भुङ्क्ते इति भोजनमेककालं विवक्षितं
तस्यैकशब्दवाच्यस्य कालभेदादप्यलब्धभेदस्य पुनरावृत्त्यभा-
वादभ्यावृत्त्यभावः, तत्र यथा—साधु पचतीति भवति, एवमेकं
भुङ्क्ते इति प्राप्ते सकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदं सूत्रम् ॥

(उद्घोतः) नन्वभ्यावृत्तिः—जन्म, तद्गुणेन सकृच्छब्दस्यापि
वृत्तिर्मन्मावाद—पुनः पुनरिति ॥ अभिमुखीति । व्यवहार-
भिमुखी वृत्तिर्जन्मेत्यर्थः ॥ नन्वयथे आहुनादानं व्यर्थमत आह—
अस्मिन् पक्षे इति ॥ एकैवात्रेति । एकत्वनिश्चिष्टैवाख्यातेना-
भिधीयत इत्यर्थः, शब्दशक्तिसंभवादिति भावः ॥ पञ्चावृत्तयः
इति । कृत्वमुनादिसमभिन्याहारे सकृदावृत्त्यानां तत्सङ्गजन्यमप-
रथा, तत्सङ्गावृत्तिपरता वैलभ्यः ॥ इति भोजनमिति । सकृ-
च्छब्देनेत्यर्थः । तस्येकस्येति । निवृत्तेर्दसैवाख्यातेन प्रत्यान-
दिति भावः । एककालस्यैव प्रयोजन—कालभेदादप्यलब्ध-
भेदस्येति । अत एव—पुनरावृत्त्यभावादिति ॥ इदं सू-
त्रमिति । तत्र चाभ्यावृत्तसंभवाच्चित्रिष्टावृत्तिरप्यतीति भावः ॥
एकस्येति भाष्यस्य—एककालस्य एकशब्दवच्यस्य वैलभ्ये इति
व्याख्यम् ॥

(एकदेशिनः क्रियाग्रहणानुवृत्तां फलभाष्यम्)

अथ क्रियाग्रहणमनुवर्तत उताहो न ?

किं चार्थोऽनुवृत्त्या ?

चादमर्थः । इह मा भूत्—एको भुङ्क्ते इति ॥

(प्रदीपः) अथ क्रियाग्रहणमिति । प्रधाने निवर्त-
माने गुणस्यापि निवृत्त्या भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः ॥ किं चार्थं
इति । यदि प्रयोजनमस्ति ततः स्मरितत्वात् क्रियाग्रहणं निव-
र्तमानेऽप्यभ्यावृत्तिग्रहणेऽनुवर्तन्त्यत इति भावः ॥ एको भुङ्क्ते
इति । अनेकोऽपि भुङ्क्ते इति तपितृचर्यपे एवमन्वयप्रयोगः ॥

(उद्घोतः) प्रधाने—अन्यावृत्तिरिते । स्मरितत्वात् ।
एकदेशे स्मरितत्वप्रतिष्ठानादित्यर्थः ॥ ननु 'जुम्' इत्येकवचनेनैव
कर्मकत्वप्रतीतिः 'एकः' इति व्यर्थमत आह—अनेकोऽपीति ।
साहचर्यप्रयोगस्यापि दर्शनमिति भावः ॥

(क्रियाग्रहणानुवृत्त्याप्राप्तेरभाष्यम्)

अथानुवर्तमानेऽपि क्रियाग्रहण इह कस्मात्
भवति—एकः पाक इति ॥

(प्रदीपः) अथानुवर्तमानेऽपीति । यथा—'अनु-
वृत्तौ क्रियायां क्रियायां च' इत्यादिषु क्रियादेशेषु पाकादे-
ग्रहणं 'भोक्तुं पाकः' इत्यादिविज्ञाप्य तदेवमपि ग्रहणेन भाव्यमिति
मत्वा प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) ननु घनन्तवाच्यस्य द्रव्यरूपत्वेन क्रियात्वाभावात्कथं तत्र कृतमुच्यते प्राप्तिरत आह—यथा तुमुन्बुलाविति ॥

(प्रतियन्मुत्तरभाष्यम्)

पूर्वयोश्चापि योगयोः कस्माच्च भवति—द्वौ पाकौ, त्रयः पाकाः, चत्वारः पाकाः, पञ्च पाकाः, दश पाका इति ?

नैतत् क्रियागणनम् ।

किं तर्हि ?

द्रव्यगणनमेतत् ।

कथम् ?

कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति ॥

इहापि तर्हि द्रव्यगणनाच्च प्राप्नोति—सकृदुत्पत्त्या—सकृद्रोक्तमिति ।

पूर्वयोश्चापि योगयोः—द्विभुक्त्वा—द्विर्भोक्तुम्, त्रिभुक्त्वा—त्रिर्भोक्तुम्, पञ्चकृत्यो भुक्त्वा—पञ्चकृत्यो भोक्तुम्, दशकृत्यो भुक्त्वा—दशकृत्यो भोक्तुमिति द्रव्यगणनाच्च प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) द्वौ पाकाविति । यदैकमेव पाकं द्विषकं तदैतदुदाहरणम्—द्रवणस्य द्वौ पाकाविति । एवं ह्यभ्यावृत्तिर्भवति, तद्देहाद्य पाक्यस्य भेदः । यदा तु पाक्यद्रव्यभेदात्पाकभेदस्तादभ्यावृत्त्यभावादेव पूर्वयोगाभ्यां प्रत्ययाप्रसङ्गः ॥ नैतत् क्रियागणनमिति । अभ्यावृत्तिप्रहणादेव क्रियासंप्रत्ययः सिद्धः । न हि द्रव्यगुणयोः स्वभावसिद्धयोः शब्देन प्रतिपादयमानयोरभ्यावृत्तिः संभवति, साध्यार्थविपर्ययात्तस्याः । तस्मात् क्रियाविशेषप्रतिपत्त्यर्थं क्रियाग्रहणं कृतं, तेन साध्यस्वभावेन क्रिया शृण्वते । पाकादिभिस्तु शब्दैः सिद्धत्वभावाऽभिधीयते, सिद्धतायां घन्यादिविधानात् । अथपि धातुनाऽत्र साध्यस्वभावा क्रियाऽभिधीयते तथापि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्साध्यत्वं शुणभूतमिति क्रियाग्रहणादिह सिद्धताधर्मयुक्तपाकाग्रहणः । अन्यत्र तु धातुवाच्यक्रियाश्रयं पाक्यद्रव्यपि कार्यं भवति । यादृशी च पूर्वसूत्रे क्रिया श्रूयता तादृशेवेहानुवर्तत इत्येकः पाक इत्यप्राप्यं परिहार उपपन्नः । यथोक्तं न्यायमप्रतिपद्य 'कृदभिहितः—' इति सामान्येनाभिधानाद् घनारीनामव्ययकृतां च विशेषमनुश्रुत्य दृच्छति—इहापि तर्ह्येति ॥

(उद्ध्योतः) ननु पाक्यद्रव्यस्य पाकद्वयेऽभ्यावृत्त्यभावात्प्रत्ययप्राप्तिरनेव आह—यदैकमेवेति । 'यदैकमेव पाकं द्विपाकम्' इति पाठः ॥ द्विपाकमिति—बहुमीहिः । 'द्विपाकम्' इति तत्पठः । 'द्विपाक' इति कर्त्तृपाठः ॥ नन्वेकस्य पाकद्वयं स्वधर्म्येण आह—उद्देहाद्येति । पाकभेदाद्य पाक्यभेदः, सकृतः पाक्यस्य विशेष इत्यर्थः ॥ नन्वेकाग्रस्य वारंवारं पाके क्रियागणनस्य सम्भवादाह—अभ्यावृत्तिप्रहणादेवेति । द्रव्यगुणयोर्न गणनावयव्य पुनः पुनर्यत्र, यत्र यत्रैव देहावृत्तिः, क्रियायास्तु धातुतो निश्चयेनापि एव प्रत्ययेन भवति पुनः पुनरुच्येति प्रतीतिः, आह—सिद्धः । इत्यस्य सिद्धिप्रदेशेन उद्ध्योतपादानाच्च पुनः पुनरु-

त्पत्तिः, नाऽभ्यावृत्तिः, पुनः पुनर्बन्धयोग्यस्य जन्मैव चाभ्यावृत्तिपदेनोच्यते, अभिमुखीलक्षणाभिपदस्वारस्यादिति भावः । तदाह—न हीति ॥ स्वभावसिद्धयोः शब्देनेति । सिद्धतया शब्देन प्रतिपादयमानयोरित्यर्थः । तस्यापि श्वेत इत्यादेः शब्दात्साध्यत्वेन प्रतीते सम्भवत्स्वभावावृत्तिरित्येवमुक्तम् । केचित्तु—साध्यत्वविशिष्टा धातुना, सिद्धत्वविशिष्टा घनोच्यत इति वदन्ति, तन्मते शङ्कते—यद्यपीति ॥

साध्यस्वभावेति । सैवेत्यर्थः ॥ साध्यत्वं—तद्विशिष्टा क्रिया गुणभूतमित्यत्र हेतुः ॥ प्रत्ययार्थप्राधान्यादेति । सिद्धत्वसाध्यत्वधर्मभेदेन तस्मिन् विशेष्यताविशेषणतयोः स्वीकारादिति भावः ॥ क्रियाग्रहणादिहेति । प्रधानतया भासमानसाध्यक्रियाग्रहणादित्यर्थः ॥

(पुनः पुनरावृत्तावित्यर्थं दोषभाष्यम्)

यदि खल्वपि पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिर्द्विरावृत्ते सकृदिति स्यात्, त्रिरावृत्ते द्विरिति ॥

(प्रदीपः) दोषान्तरं चाह—यदि खल्वपीति । आद्या हि क्रियाग्रहणसिद्धिर्न भवति । किं तर्हि ? अभिमुखीति । एवभाविप्रहणादभ्यर्थे । अन्यथा हि क्रियावृत्तिगणन इति श्रूयत् ॥

(उद्ध्योतः) आद्या हीति । आवृत्तिग्रहणस्य द्वितीयादिप्रहणादेव दृढत्वादिति भावः ॥

(अभ्यावृत्तिपदार्थबोधकभाष्यम्)

एवं तर्हानुवर्तते—अभ्यावृत्तिप्रहणम् । ननु पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः ।

किं तर्हि ?

अभिमुखी प्रवृत्तिरभ्यावृत्तिः । पूर्वां च परे प्रत्यभिमुखी, परे च पूर्वां प्रत्यभिमुख्यौ ॥

(प्रदीपः) पूर्वां चेति । अस्ति हि तासां प्रवृत्तीनामेकसाधनानां परस्परारोपेक्षा—एतावत्य एताः प्रवृत्तय इति । सकृदुक्तं इत्यादौ त्वेकस्या अपि वृत्तेः स्वरूपलक्षणे प्रत्याभिमुख्यमस्ति ॥

(उद्ध्योतः) एतावत्य एताः प्रवृत्तय इति । 'प्रवृत्तयो जन्मानां निष्पन्नव्यवहारे' इति शेषः । एकसाधनानामित्यनेन—भिन्नकर्तृकत्वेन आवृत्तिव्यवहारभाव इति व्युत्पत्तम् ॥

नन्वेवमपि शृत्त्यन्तरारोपेक्षादभिमुख्यस्यैव प्रवृत्त्याभावात्कथं प्रातुवर्तत इत्युक्तिरत आह—सकृदुक्तं इत्यादौ त्विति ॥ स्वरूपलक्षणाविति । स्वरूपमात्रप्रयुक्तेष्वन्यत्रास्मात् प्रतीत्यर्थः जन्माभ्यामभ्यावृत्तिप्रहणादेकः शब्दो द्वौ पाकादित्यादि सिद्धमिति ॥

(क्रियाग्रहणानुवृत्तावपि दोषाभावात्पादकभाष्यम्)

यदप्युच्यते—अनुवर्तमानेऽपि क्रियाग्रहण इह कस्माच्च भवति—एकः पाक इति, पूर्वयोश्चापि योगयोः—द्वौ पाकौ, त्रयः पाकाः, चत्वारः पाकाः, पञ्च पाकाः, दश पाका इति ।

परिहृतमेतत्—नैतत् क्रियागणनम् ।

किं तर्हि ?

द्रव्यगणनमेतत् । क्वभिहितो भावो द्रव्यवद्रव्य-
तीति ।

ननु चोक्तमिहापि तर्हि द्रव्यगणनाय प्राप्नोति-
सकृद्भुक्त्वा, सकृद्भोक्तुमिति—पूर्वयोश्चापि
योगयोः-द्विभुक्त्वा-द्विभोक्तुम्, त्रिभुक्त्वा-त्रिभो-
क्तुम्, पञ्चरुत्यो भुक्त्वा-पञ्चरुत्यो भोक्तुम्, दश-
रुत्यो भुक्त्वा-दशरुत्यो भोक्तुमिति—द्रव्यगणनाय
प्राप्नोतीति ।

नैव दोषः ।

क्रियागणनाद्द्रव्यप्यति ।

कथम् ?

क्वभिहितो भावो द्रव्यवदपि क्रियावदपि
यद्यपि ॥

(प्रदीपः) द्रव्यवदपीति । यथा द्रव्यं लिङ्गसंख्यासा-
धनेः संवध्यते तथा पदमात्रभिहितो भाव इत्यर्थः । अव्ययकृद-
भिहितस्तु भावो लिङ्गसंख्यासाधनसम्बन्धाभावात् साम्यसम्भाव
एव प्रतीयते न तु सिद्धसम्भाव इति क्रियावदेवाशो भवति न
तु द्रव्यवदिति तत्र क्रियाभ्यावृत्तिसङ्गाताद्रूपत्वेन प्रत्ययः ।
अविप्रतिपत्तिविषयाख्यातवाच्यक्रियापेक्षया 'क्रियावत्' इत्यति-
देशः । पूर्ववदेन संख्याग्रहणमनियतविशेषवाचिभूयस्मिन्निवृत्त्य-
र्थम् । ते हि बहुगणशब्दाभ्यां नियमार्थाभ्यां सदवापदेशेऽपि
निषिद्धग्रहणाः ॥

अभ्यावृत्तिग्रहणं किमर्थम् ? पक्षपाका इत्यत्र क्रियामात्रगणने
भा भूत् । अभ्यावृत्तिग्रहणे च क्रियमाणे क्रियाग्रहणात् क्रियाया
विशेषो गृह्यते नान्यथा । तदेवं यदैकस्या एव क्रियाया जन्म-
लक्षणाः प्रवृत्तयो गण्यन्ते तदा कृत्वमुनादयो भवन्ति नान्यदा ।
यदि तर्हि घनान्यन्तप्रयोगे कृत्वमुनादयो न भवन्ति कथं 'द्विरा-
वृत्तिः' 'द्विः प्रयोगो द्विर्वचनम्' इत्यादयः प्रयोगाः ? 'द्विर्वचने-
ऽपि' इति शापकात् क्वचित् घनान्यन्तप्रयोगेऽपि कृत्वोऽर्थप्रत्ययो
भवतीत्यदोषः । गणनग्रहणं यत्र साक्षादभ्यावृत्तिगणनं तत्र
प्रत्ययार्थम्, अन्यथा क्रियाभ्यावृत्तामित्युच्यमाने सप्तदश-
प्राजापत्यानां स्वरूपरानेकगणनालभेतेत्यत्राप्यालम्बनक्रियाया
आमिसुरूपेण प्रवृत्तिसम्भावात् साधनभेदसामर्थ्यप्रतिपत्तयेदा-
लम्बनक्रियाभ्यावृत्तिविषये साधनगणनवाचिनोऽपि सप्तदश-
शब्दात् प्रत्ययः स्यात् । इह 'पञ्चकृत्यः पाकः' इत्यादौ करो-
त्यादिक्रियापेक्षः प्रत्ययः । यथा 'पञ्चकृत्यः पटो रक्तः' इति ॥

(उद्धोतः) यद्वज्रानां एकदेशाह—यदीप्यादिना
क्रियावदित्यन्तेन । 'दो पाकौ' इत्यादौ न जन्मगणने व्यादीनां
वृत्तिः, तथा सति 'पाकौ' इत्यादौ द्विवचनान्वयपत्तिरिति तत्तन्म् ।
'द्रव्यवदपि क्रियावदपि' इति भाष्य-उद्धवभेदेन व्यवस्थितमिहाह—
यथेति ॥ साधनैरिति । साधनपदेन शक्तिः ॥ ननु तस्यापि

क्रियाते 'क्रियावत्' इति वतिरनुपपन्नोऽत्र आह—अविप्रतिपत्तीति ।
द्रव्यवदिति—यतिरप्येवम् । ननु गणने वृत्तिः सङ्ख्याशब्दाना-
मेवेति पूर्वं सङ्ख्याग्रहणं व्यर्थमत आह—पूर्वसूत्रे इति ॥ अति-
यतविशेषवाचीति । अनियतसङ्ख्याविशेषवाचीत्यर्थः ॥ निषिद्ध-
ग्रहणा इति । वस्तुतस्तथा सङ्ख्यावत्त्वेन नेत्युक्तं बहुगणनेति सूत्रं ॥

अभ्यावृत्तिग्रहणं किमर्थमिति । सङ्ख्यायाः क्रियागणनं इत्युक्ता-
वपि निवृत्तयेदायाः क्रियायाः स्वरूपेण गणनासम्भवादभ्यावृत्तिद्वाराक-
गणनं यत्र नविष्यतीति किं तेनेति प्रश्नः ॥ क्रियाविशेषो इति ।
स चोक्तस्वरूपः ॥ यदैकस्या एवेति । एतेन 'पञ्चकृत्यः पच्यते'
इत्यादौ पञ्चभेदेन क्रियाभेदाद्भुक्त्वाच्चन स्यादित्यपास्तम्, जन्मभे-
देऽपि नियाया एकत्वेनैव प्रतीतेः, शब्दशक्तित्वभावेन जन्मगतसं-
ख्यावासङ्गानारोपात् ॥ कश्चिदिति । तेन 'सिद्धान्तस्यानमेव' इति
सूचितम् । एतेन 'साध्यस्यभावेन यत्र क्रिया' इत्यादिप्रत्यक्षं प्रायुक्त-
स्यायुक्तत्वं सूचितं स्वपक्षेति दिक् ॥ ननु गणनग्रहणं व्यर्थं, यावत्ता
सङ्ख्या गणनादिभेदेन । न च 'यत वारान् भुङ्के' इत्यादौ प्रत्यय-
न्यावृत्त्यर्थं वारशब्देनाभ्यावृत्तेरुक्तात्वेन सङ्ख्याग्रहणस्य तद्वृत्तिवा-
भावादत्त आह—गणनग्रहणमिति ॥ सप्तदश प्राजापत्यामिति ।
अभिमुखी प्रवृत्ति—जन्म ॥ साधनभेदेति । तत्रेदेन सामर्थ्यादर्थतो
न तु शब्दतः प्रतिपन्नो भेदो यथा साङ्गशी या—आलम्बनक्रिया तद-
भ्यावृत्तिविषये इत्यर्थः । शब्दतस्तदभ्यावृत्तिप्रतीतावप्यर्थतस्तत्प्रती-
तिरस्तेनेति तत्रापि कृत्वमुनादिसप्तदश इति भावः । न चालम्बन-
क्रियायाः प्रतिपन्नं वस्तुतोऽभ्यावृत्तिरनेऽपि सप्तदशपदस्य न तद्वृत्ति-
त्वमिति बाध्यम्, तदभावेऽभ्यावृत्तिविषये सङ्ख्यावाचकाप्रत्यय
इत्येवार्थः स्यादिति तद्व्यावादः । यद्वज्र 'यत वारान् भुङ्के' इत्यपि
प्रस्तुतादरण्ये बोध्यम् । केचित्तु व्याख्यानतः 'अभ्यावृत्तिरुक्तसप्तदशैवे
वर्तमानास्तस्यवाचकाप्रत्ययः' इत्यनेन न प्रायुक्ता दोषाः । तस्मा-
द्गणनायां ये प्रतिष्ठाः सङ्ख्यावाचकास्तद्ग्रहणार्थम् । तेन उभयशब्दात्
शुभ्रमशब्दाच्च न कृत्वमुक्तं, न शेषो उभौ त्रय इति लोके गण्यत
इत्याहुः ॥

शापकस्य सुविषयत्वादाह—इह पक्षेति ॥ पटो रक्त इति ।
किञ्च इति शेषः ॥

(१००६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ भा. १)

२३०१ देवतान्तात्तादर्थ्यं यत्

॥ ५ । ४ । २४ ॥

(यतोऽधिकरणम्)

(देवताशब्दस्य जातिवाचिणे दोषभाष्यम्)

देवतान्तादित्युच्यते तत्रेदं न सिद्ध्यति—पितृ-
देवत्वमिति ।

किं कारणम् ?

न हि पितरो देवता ॥

(प्रदीपः) न हि पितर इति । देवताशब्दस्य जाति-
विशेषवाचित्वाद्भिन्नजातीयभिधायिना सामानाधिकरण्याभावात्

समावाभावात्प्रवृत्तिरेव नास्ति पुनः प्रत्यय इत्यर्थः ॥ दिवे-
रिति । क्रियाशब्दो देवताशब्दो न तु जातिवाचीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) गतु सिद्धान्तमि यादृशी देवतात्वमस्त्वपेक्षत
आह—देवताशब्दस्येति ॥ क्रियाशब्द इति । तेन लज्जमान-
परिदेवत्वम्, न प्रत्ययत्वम् देवतात्वमिति भावः ॥

(देवताशब्दस्य क्रियावाचित्वमाधिल
दोषभावयोपक्रमणम्)

नेप दोषः । दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवः, तस्मात्स्वाधे
तत् । परं च श्रुत्या देवदेवत्वमपि सिद्धं भवति ॥

(प्रदीपः) देवदेवत्वमिति । जातिवृद्धये तु देवता-
शब्दस्य इयोः पशोयत्याहुगपत्वयोरो न स्यात् ॥

(उद्घोषः) इयोः—देवदेवताशब्दयोः ॥

(१००० विधिपूर्वम् ॥ ५।३।१ आ. १०)

२३०४ देवात्तत् ॥ ५।४।२७ ॥

(षष्ठोऽधिकरणम्)

(५९०९ पुरुषेतिन उपसंख्यानपार्षिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तलि स्त्रीलिङ्गयचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तलि स्त्रीलिङ्गे चक्यम् । देवता ।

किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ?

देवताशब्दोऽयं पुंलिङ्गः स्वाधिक्रमायम्, स्वाधि-
काश्च प्रवृत्तितो लिङ्गयचनान्यनुपपन्ते ॥

(५९०० सिद्धान्तपार्षिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

स्वाधिक्रमा अतिपतन्तेऽपि लिङ्गयचनानीति ॥

(१००८ विधिपूर्वम् ॥ ५।४।१ आ. ११)

२३०७ लोहितान्मणौ ॥ ५।४।३० ॥

वा वचनाज्जापकादलन्तस्वार्थिकानां सुवृत्तयेः प्राक् प्रातिपरिभा-
देवोत्पत्त्यङ्गीकारेण परमादन्तवृत्तत्वाय कना नितं शोषत्वव्यापनं
प्राप्तमिति विकल्पेन वृत्तपरोपनार्थं वचनमावश्यकमिति तात्पर्यम् ।
पञ्चव्यापकादेव चात्र व्यापकदत्तासम्बन्धः । तेन 'वतिका' इत्येवेति
प्रपञ्चिनं दद्यात्पञ्चसामिः ॥

(५९०९ पुरुषेतिन उपसंख्यानपार्षिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अक्षरसमूहे छन्दस उप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । ओ थावयेति चतुरक्षरम् । अस्तु औ-
पचित्ति चतुरक्षरम् । ये यजामह इति पञ्चाक्षरम् ।
यजेति द्व्यक्षरम् । द्व्यक्षरो षपट्कारः । षप धे
सप्तदशाक्षरश्छन्दसः प्रजापतिर्यजमनुविहितः ॥

(५९१० पुरुषेतिन उपसंख्यानपार्षिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ छन्दसि बहुभिर्धसव्यैरुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दसि बहुभिर्धसव्यैरुपसंख्यानं
कर्तव्यम् । हस्तौ पूणस्य बहुभिर्धसव्यैः ॥

(उद्घोषः) (धाप्ते)—बहुभिर्धसव्यैरिति । १२ छन्दसि
रक्षणागवत्प्रत्ययान्तोऽपठ्यम् ॥

(५९११ पुरुषेतिन उपसंख्यानपार्षिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अग्निरीशे वसव्यस्येति ॥ * ॥

(भाष्यम्) अग्निरीशो वसव्यस्येत्युपसंख्यानं
कर्तव्यम् ॥

(उद्घोषः) वसुनवपुस्तद्वति—इशो वसव्यस्येति ॥

(५९१२ पुरुषेतिन उपसंख्यानपार्षिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

॥ भाष्येतिज्ञानातिरिक्तम् ७ इति । १००० प्रस्तावः ।

त्वं ह यद्यविष्टम् । यविष्टम् ॥ समावद्भवति समा-
वद्गृह्णाति । समं वसति समं गृह्णाति ॥ समा-
वद्भवत्यज्ञे हस्तौ । समम् ॥ समावद्दीर्यावहानि ।
समानि ॥ समावद्दीर्याणि करोति । समानि ॥ य
ईवत उ लोकम् । य ईवते ग्रहणे । य ईवते ॥

(प्रदीपः) स्वार्थविज्ञानात् सिद्धमिति । 'वसोः
समूहे च' इत्यनेनम् ॥ अपस्यो वसना इति । अप्स्यन्दाद्
द्वितीयवायुवचनान्ताद् यद् प्रलयो विभक्त्यालुह ॥

(उद्घोषः) तदेतद्वचनद्वयम्—'अक्षरसमूहे च्छन्दसः' इति
'एतत्ति बहुविधसम्ये' इति च प्रलाचष्टे—उक्तं चेति ॥ फोक
तथाह—वसोः समूहे चेति । अस्यार्थः—यथा छन्दस्यन्यापि
स्वार्थिकाः प्रलयाः 'यद्' 'य' 'भा' 'वद्' आदयो दृश्यन्ते, यथा वा
'ईवनः' इत्यादौ दीर्घः, तथाऽनापि स्वाधिकृत्यत एव सिद्ध इतीदं वचन
भ्यर्थमिति । तदेव ध्वनयन् प्रयोगसूत्रेणैव—अपस्यो वसना
इति । यपु कैश्चिन्ना चतुर्थये 'स्वार्थविज्ञानात्' इत्यस्य 'वसोः' इति
योगविभागस्त्वापि भविष्यति इति व्याख्यानं कृतं, तच्चिन्त्यम्, ताव-
ताऽपि 'अपस्य' इत्यापत्तिर्यः ॥ विभक्त्यालुमिति । छान्दसत्वा-
दिति भावः । अत एव यद्वत्ताम्रमेकवचनं पुच्छतां च ॥

केचित्तु—'वसोः' इति योगविभागेन स्वार्थिकवता 'वसम्ये' इति
'वसम्यस्य' इति च सिद्धम्, नार्तिके 'बहुविधसम्ये' इति वसुशब्दस्यै-
वोपलक्षणम् । स्वार्थविज्ञानादित्यस्य कैश्चिन्ना चैव व्याख्या । अपस्य
इत्यार्थं च नार्तिकारम्भात्प्राप्तम् इति व्याचक्षुः । तन्मते गौरवं
स्पष्टमेव, भाष्ये तत्साधकं वचनानुकेन्द्राद्वरणमात्रोपन्यासाच्च ।
'आमुष्यान्गसासुष्यपुत्रस्य हेम्यस्ये' इति वाक्ये 'हेम्यस्य' इत्युदा-
हरणम् । आमुष्यान्गसासुष्यपुत्रस्योरल्लुक् 'आमुष्यान्ग' इत्यादि-
वार्तिवाद्, मनोवादिपाठाच्च । अत हेम्ये यत्रत्यः, भन्तोदात्तस्ये-
त्वाद् । अन्यथा 'यतोऽनान' इत्यादिदात्तत्वात् ॥ समावदिति ।
समवद्वात्तापि वतुषु, छान्दसार्थादीर्घः । तदपि छन्दस्यन्त-
वक्ष्यकनित्याह—य ईवत इति ॥

(५९१३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ नवस्य नू लसनखाश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) नवस्य नू इत्ययमादेशो वक्तव्यः,
लसनखाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । नूतं, नूतनं, नवी-
नम् ॥

(५९१४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ नश्च पुराणे प्रात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नश्च पुराणे प्राद् वक्तव्यः । लसनखाश्च
प्रत्यया वक्तव्याः । प्रणम्, प्रलम्, प्रतनम्, प्रीणम् ॥

(१००९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ अ. १२)

२३१२ तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ॥ ५४३६ ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(वत्पदायं प्रकाशकभाष्यम्)

तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते ॥

वागेव । यदेव वाचा व्याह्रियते तत्कर्मणा क्रियते ॥

(प्रदीपः) यदेव वाचेति । 'इदं त्वया कर्तव्यम्' इति
संदेशवाचं श्रुत्वा यत् कर्म क्रियते तत्तन्नामैवमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) इदं त्वयेति । 'यदेव वाचा व्याह्रियते' इति
भाष्यस्य—सन्देहद्वारा प्राप्यत इत्युत्तरार्थः । एवं च व्याहृताथां
वाक् तच्छब्देन परामृश्यते इति भावः । परनिन्द वागेवेति भाष्य-
सर्वकारविरुद्धम् । व्याह्रियत इत्यस्य कश्चित् इत्येवार्थो उचितः,
अन्यथा 'वाचो व्याहृताथान्' इत्यस्यैव प्रस्तावनात्प्रशस्योत्तरस्यैव-
कारस्य चासङ्गवेत्यस्ये । नार्तिके साक्षात्प्रमण्यन्तोदात्तार्थम्,
रूप तु 'पायसाभाष्यम्' इत्येव सिद्धम् ॥

(५९१५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अण्प्रकरणे कुलालवकडनिपाद-
चण्डालामित्रेभ्यश्छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) अण्प्रकरणे कुलालवकडनिपाद-
ण्डालामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । कौ-
लालः । वारुडः । नैपाद् । चाण्डालः । आमित्रः ॥

(५९१६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ भागरूपनामभ्यो धेयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) भागरूपनामभ्यो धेयो वक्तव्यः ।
भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् ॥

(५९१७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ मित्राच्छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) मित्राच्छन्दसि धेयो वक्तव्यः । मित्र-
धेये यतस्य ॥

(५९१८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अणमित्राच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणमित्राच्चेति वक्तव्यम् । मैत्रः ।
आमित्रः ॥

(साक्षात्वादीनां निपातनभाष्यम्)

साक्षात्वाद्यनुजावरातुपुक्कचानुप्यादयराक्षोऽन्यै-
यातवैकृतवारिवस्कृताप्रायणाग्रहायणसान्तपन्नानि
निपात्यन्ते । साप्रायणम् । आनुजावरः । आनुपुकः ।
चानुप्यादयः । राक्षोऽग्रः । चैयातः । वैकृतः । वारिव-
स्कृतः । आग्रायणः । आग्रहायणः । सान्तपन्नः ॥

(उद्घोषः) अनुजाद्वर इति । अत एव निपातना-
स्तमासः ॥ चानुप्यादयम्—आधाने नक्षोदनस्य नाम ॥ आग्रायणं—
कर्मविधेयः ॥

(५९१९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ आग्नीध्रसाधारणादञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आग्नीध्रसाधारणादञ् वक्तव्यः ।
आग्नीध्रम्, साधारणम् ॥

(५९२० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अयवसमरुद्धां छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) अयवसमरुद्धां छन्दस्यैवकव्यः ।
आयवसे वर्धन्ते । मास्तं शर्धः ॥

(५९२१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ नवसूरमर्तयविष्टेभ्यो यत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नवसूरमर्तयविष्टेभ्यो यद्वक्तव्यः ।
नव्यः । सूर्यः । मर्त्यः । यविष्टयः ॥

(५९२२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ क्षेमाद्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्षेमाद्यो वक्तव्यः । क्षेम्यस्तिष्ठन्
प्रतरणः सुधीरः ॥

(१०१० विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. १३)

२३१९ बहुलपार्थान्मङ्गलामङ्गल-
स्याम् ॥ ५ । ४ । ४२ ॥

(शलोऽधिकरणम्)

(५९२३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ बहुलपार्थान्मङ्गलामङ्गल-
वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहुलपार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनं कर्त-
व्यम् । बहुशो देहि । अनिष्टेषु आद्यादिषु मा भूत्,
इष्टेषु प्राशिन्नादिषु यथा स्यात् । अल्पशो देहि ।
इष्टेषु प्राशिन्नादिषु मा भूत्, अनिष्टेषु आद्यादिषु
यथा स्यात् ॥

(उद्घोतः) अनिष्टेतिवति । अनिष्टआद्यादिदानेषु विषये
बहुनि आद्यादिदानानि देहीत्यर्थे 'बहुशो देहि' इति मा भूत् ॥
प्राशिन्नाद्युपरोयाद्यादीनि, तत्तत्प्रकारेण विषयदानानि बहुनि देहीत्यर्थे
यथा स्यादित्यर्थः । प्रवचनेऽपि ॥

(१०११ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. १४)

२३२१ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः

॥ ५ । ४ । ४४ ॥

(तसिप्रत्ययधिकरणम्)

(५९२४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तसिप्रकरण आद्यादिभ्य
उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तसिप्रकरण आद्यादिभ्य उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । आदितः । अप्यतः । अन्ततः ॥

(१०१२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. १५)

२३२७ कृन्वस्तियोगे संपद्यकर्तरी

चिः ॥ ५ । ४ । ५० ॥

(चिप्रत्ययधिकरणम्)

(५९२५ सूत्रप्रकरणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चिविधावभूततद्वावग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चिविधावभूततद्वावग्रहणं कर्त-
व्यम् । इह मा भूत्—संपद्यन्ते यवाः, संपद्यन्ते
शालय इति ॥

(प्रदीपः) चिविधाविति । अभूततद्वावग्रहणं वार्तिके
दृष्टान्त्यैः सूत्रे प्रक्षिप्तम् ॥

(वार्तिकवचनभाष्यम्)

• यथ क्रियमाणेऽपि वै अभूततद्वावग्रहण इह क-
साञ्च भवति—संपद्यन्तेऽस्मिन् क्षेत्रे शालय इति ?

(प्रदीपः) संपद्यन्ते अस्मिन्नि । अभूत्वा भवन्ति
संपद्यकर्तार्येति चिप्रसङ्गः । एतच्चोपलक्षणम्, कृन्वस्ति-
योगाभावात् न च्येप्रसङ्गात् । तस्मादिदमुदाहरणम्—भवन्त्य-
स्मिन् क्षेत्रे शालय इति ॥

(उद्घोतः) एतच्चोपलक्षणमिति । संपद्यन्ते यवा इत्ये-
वम् । भवन्ति यवा इत्युदाहरण बोध्यम् । 'संपद्यकर्तरी' इत्यत्रासा-
देव निपातनात्कर्तरी पात्रादिस्वाभावेऽपि शः । दिवावित्वाच्छयन् ॥
संपद्यमाने—व्याप्यकर्तरीत्यर्थः । कर्मधारयः समासः ॥

(५९२६ सूत्रांशप्रकरणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) प्रकृतिविवक्षाग्रहणं चेति । तेनान
प्रकृतेरविषयितत्वात् च्येप्रभावः । यदा ॥ प्रकृतिरेव विकारात्म-
तामापद्यमाना विकारभेदेन भवनक्रियाया कर्ता विषयवत्ते तदा
चिप्रत्ययः—'अङ्कुरीभवन्ति यवाः' इति । अत्राभूततद्वाव एव
प्रकृतिविवक्षाग्रहणेन व्याख्यात इत्याहुः । येन रूपेण प्रागभूतं
कारणं तेन रूपेण तस्य भावोऽभूततद्वाव इत्याश्रयणादविप्रसङ्गा-
भावात् । संपद्यकर्तृत्वादेनाभूततद्वावे लब्धे पुनस्तदुपादानाद्य-
थोक्तविशेषाभावात्, अथ वा जन्मग्रहणे कर्तव्येऽभूततद्वावग्रहणा-
द्यथोक्त्यर्थपरिग्रहः । विकारशब्दाच्च प्रकृतिविकारभेदविवक्षायां
प्रकृतौ विकारावस्था प्राप्नुवत्या वर्तमानात् स्वार्थे चिप्रत्ययः ॥

(उद्घोतः) प्रकृतिविवक्षेति । प्रकृतेरुपादानकारणस्यान्य-
रूपेण विवक्षेत्यर्थः ॥ प्रकृतेरविषयितत्वादिति । प्रकृतेरन्यरूपेणा-
विषयितत्वादित्यर्थः । उदाह—यदा चिति । 'विकाराभेदेन' इति
पाठ उच्यते 'विकारात्मना संपद्यमाना' इत्यस्य व्याख्यारूपत्वात् ।
'विकारभेदेन' इति पाठे तु—भेदवद्विषयादर्थेनेत्यर्थः । अनेन विकार-

उभयस्य सप्तदशप्रकृतिपरानं गोप्या वृत्तेति सूचितम् । अत्र पर
'भोय' वृत्ते, 'आम्भृतः—' इति सूत्रे च 'गोऽभयत्' 'नहृत्तः'
इत्यादीं प्रकृतसंज्ञा-आदिं च गौनमुत्पन्नान्येन कारितम् ॥ भाष्ये—
अभेदेनेति । साहचर्यनृत्तभेदेनेति व्याख्येयम् ॥ तेन रूपेण
तस्य भाव इति । अत्र पर प्रकृतिवाचकत्वेन प्रत्यय इत्याहुः ।

नन्वभावस्य जन्म भाव इत्येव शब्दादप्रतीया इति कथं तत्र स्व-
रूपेणान्नोऽन्त आह—संप्रयेति ॥ नन्वाभिरूपरूपेऽपि संप्रति-
रित्यादीं संप्रदेः प्रयोगद्वयं नाम नियमेनोच्चार्यलाभस्ततोऽन्त आह—
अथ वा जन्मेति ॥ प्रकृतिविकारभेदवियक्षायामिति । तद्वद्वि-
साहचर्यवियक्षायामित्यर्थः । 'अभेद' इति पाठे—साहचर्यमूलकभेद-
वियक्षायामित्यर्थः । विचारारम्भां प्रामुख्यां प्रतीतिं कर्तमानादित्य-
न्वयः । गोप्या वृत्तेति भावः । एव च च्यते प्रकृतेरेव कर्तव्य-
मित्युक्तं नवमे । 'प्रतीभूतः' इत्यादि तु प्यान्दत्तम् । 'वर्णनीभूतः'
इत्यादि त्वभाष्येति बोध्यम् ॥

(५९२७ उपसंख्यानपार्तिक्म् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ समीपादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समीपादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
समीपीभयति । अभ्याशीभयति । अन्तिफीभयति ॥

(प्रदीपः) समीपादिभ्य इति । प्रकृतिविकारभाषा-
भावाच्च प्राप्नोतीति वचनम् ॥

('समीपादिभ्यः' इति पार्तिक्प्रत्याख्यानभाष्यम्)

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

न ह्यसमीपं समीपं भयति ।

किं तर्हि ?

असमीपस्य समीपस्य भयति ॥

तत्तर्हि यक्यम् ?

न यक्यम् । तात्स्थ्याच्चाच्छब्धं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तात्स्थ्यादिति । असमीपस्य तस्य समी-
पस्यत्वमावात्सिद्धः सूत्रेण प्रत्यय इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) समीपस्यत्वभावादिति । समीपस्यत्वसाहचर्य-
भावादित्यर्थः । मुख्यसमीपस्यत्वे ॥ नेष्यते प्रत्यय इति भावः ॥

(१०१३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ भा. १६)

२३३४ अव्यक्तानुकरणाद्व्यजवरार्धा-
दनितौ डाच् ॥ ५ । ४ । ५७ ॥

(डाचोऽधिकरणम्)

(चित्करणप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ?

स्वार्थः । चित्तोऽन्त उदाचो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं
यथा स्यात् ॥

(चित्करणस्य निष्फलत्वयोक्तकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयं तत्र नार्थः स्वरा-
र्थेन चकारेणानुबन्धेन । प्रत्ययस्वरैरेव सिद्धम् ॥

अत उत्तरं पठति—

(५९२८ चित्करणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ डाचि चित्करणं विशेषणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) डाचि चित्करणं क्रियते विशेषणा-
र्थम् ।

क विशेषणार्थेनार्थः ?

'लोहितादिडाजभ्यः क्यप्' ३।१।३ इति । 'डा'
इति सूच्यमान इडा अतोऽपि प्रसज्येत ।

अर्थचङ्ग्रहणे नानर्थक्येतीत्येवमेतस्य न भवि-
ष्यति ।

इदं तर्हि प्राप्नोति—नाभा वृथिव्या निहितो दधि-
धुतत् । तस्माच्चकारः कर्तव्यः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—इत्येवमेतस्मैति । 'एते ग्रहणम्'
इति शेषः ॥ इदं तर्हि नामा वृथिव्या इति । अत्र डेढोदेशे
'नामा' इति, वरुणकरणे पटपयपदीत्यादाविष नामा इति भवतीत्ये-
क्यो वारणावेति भावः ॥

(१०१४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ भा. १७)

२३४४ मद्रात् परिचापणे ॥ ५।४।६७ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

मद्राचेति यक्यम् । मद्राकरोति ॥

(१०१५ अधिकारसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ भा. १८)

२३४५ समाप्तान्तः ॥ ५ । ४ । ६८ ॥

(अधिकाराधिकरणम्)

(अन्तग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

अन्तग्रहणं किमर्थम् ?

अन्तो यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रत्ययपरत्वेनाप्येतत्सि-
द्धम् ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—तद्ग्रहणेन ग्रहणं यथा
स्यात् ।

कानि पुनस्तद्ग्रहणस्य प्रयोजनानि ॥

(प्रदीपः) अन्तग्रहणमिति । समीपवचनमन्तशब्दं
मत्वा प्रश्नः ॥ अवयववचनाभयेणोत्तरमाह—अन्ता यथा
स्यादिति ॥ इतरोऽग्रहीताभिप्राय आह—नैतदस्तीति ।
इतरोऽभिप्रायं प्रकाशयन्माह—इदं तर्हि सति ॥

(५९२९ तद्ग्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनमन्ययीभावद्विगुद्वन्द्व-
तत्पुरुषबहुव्रीहिः संज्ञाः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्ययीभावः प्रयोजनम् । प्रति-

राजम्, उपराजम् । अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—“नाव्ययीभावादतोऽभ्यवपञ्चम्याः” (२।४।८३) इत्येव विधिर्यथा स्यात् । अव्ययीभावः ॥

द्विगु । द्विगुसंज्ञा च प्रयोजनम् । पञ्चगव्यम्, दशगव्यम् । द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—द्विपुरी, त्रिपुरी-द्विगोरकारान्तादिति ईकारो यथा स्यात् ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

पुरश्चदोऽयमकारान्तस्तेन समासो भविष्यति । आतश्चाकारान्तः ।

पर्यं ब्राह्म—

क्षेमे सुभिक्षे कृतसञ्चयानि

पुराणि राज्ञां विनयन्ति कोपम् । इति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—द्विपुरी, त्रिपुरी-द्विगोरकारान्तादिति ङीष् यथा स्यात् । द्विगु ॥

ब्रह्म । ब्रह्मसंज्ञा च प्रयोजनम् । वाक्पुत्रम्, स्फुटवचनम् । ब्रह्मश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—कोशश्च निपद्य कोशनिपद्यम्—कोशनिपदिनी—“ब्रह्मोपतापगर्हात् प्राणिश्चादिनिः” (५।२।१२८) इतीतिर्यथा स्यात् । ब्रह्म ॥

तत्पुरुष । तत्पुरुषसंज्ञा च प्रयोजनम् । परमधुरा, उत्तमधुरा—“परवलिङ्गं ब्रह्मतत्पुरुषयोः” (२।४।२६) इति परवलिङ्गता यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अर्धधुरा ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

इदं तर्हि—निर्धुरः । अर्धयं तत्पुरुषे प्रकृतिसरं भवतीत्येव सरो यथा स्यात् । तत्पुरुष ॥

यदुमीहि । यदुमीहिसंज्ञा च प्रयोजनम् । उच्चधुरः, नीचधुरः । यदुमीहो प्रकृत्या पूर्वपदं भवतीत्येव सरो यथा स्यात् ॥

(उद्घोतः) गाय्त्रे—पुरश्चदोऽयमकारान्त इति ।

“कनपूर—” इति सूत्रे पूर्वपदं च न वार्यम् । तेन च न समासः, अतस्मिन्नादिति भावः ॥ द्विपुरी त्रिपुरीति । न चावारान्तोऽप्यपदत्वाम्भावात् कथं स्त्रीत्वम् । लिङ्गस्य लोकाश्रयतेनादोषात् । लिङ्गप्रकरणं पुदाहरणमात्रं, न नियम इति बोध्यम् । अत एव “दिनाममर्थकारम्” इत्यादौ परन्तुलिङ्गशब्दसत्त्वेऽपि नपुंसकत्व इत्येव । यत्तु द्विपुरीत्यादौ वाचनिकस्त्रीत्वाम्भावेऽपि भू.शब्दस्य स्वामाविक-स्त्रीत्वात्परन्तुलिङ्गतामिमांशमिदं भाष्यमेति तत्र, तस्य “त नपुंसकम्” इत्यनेन बाधयित्वा ॥ इन्द्वेति । अत्र च “अतः” इति वचनं इति भावः ॥ भाष्ये—निर्धुर इति । न यान् समासावयवत्वेऽपि परत्वात्पूर्वं पूर्वपदप्रकृतिसरं वतः समासान्ते इति शिष्टत्वात्समासान्तस्वर-सौवाचासिद्धिरिति बाध्यं, समासान्तात्मा समासाभ्यामौदिकवाक्ये-प्रवृत्त्याऽन्तरङ्गात् । तत्र समासानवयवत्वे पूर्वपदप्रकृतिसरप्रयुक्त-निघातलोचरपद एव प्रवृत्तिः स्यात्, न तु समासान्ताकारस्यापीति स्वरद्वयश्रवणप्राप्तिर्दोषः ॥ इत्येव इत्यस्य-एव ध्वनित्वं । ननु “वाक्यं पदस्य भावि तावति सन्निहिताऽन्मात्रस्य निघातः” इति सिद्धा-न्ताच्छाऽपि निघातः स्युपाद इति बाध्यं, “तत्पुरुष” इत्यादि ह्रस्वा-तत्पुरुषप्रकृतिकसुबन्धपदस्यैव ग्रहणात् । यद्यपि प्रकृते न तस्य पदस्य कदाविदपि, तथापि पदत्ववैयर्थ्यात् न भविष्यति । न चैवमपि समासान्ते तत्प्रयुक्तनिघाते च पूर्वपदस्योदात्तस्वरितयोः शिवाभावात् कथं पूर्वपदप्रकृतिसरप्राप्तिरिति बाध्यं, वचनश्चिन्तेन समासान्तविधौ “आयुदात्तश्च” इत्यस्यासम्बन्धपदेनादोषात् । अस्वरकस्यैवाकारस्य अवण स्यादिति च दोष इति दिक् ॥

(१०१६ निषेधसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. १९)

२३३६ न पूजनात् ॥ ५ । ४ । ६९ ॥

(निषेधाधिकरणम्)

(सूत्रार्थोपपादकभाष्यम्)

इदं विप्रतिषिद्धम् ।

को विप्रतिषेधः ?

परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते, न च तत्र काचित् पूजनान्ता प्रकृतिर्निर्दिश्यते ॥

नैतद्विप्रतिषिद्धम् । नैवं विज्ञायते याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते न चेत्ताः पूजनान्ता भवन्तीति ।

कथं तर्हि ?

न चेत्ताः पूजनात्परा भवन्तीति ॥

(उद्घोतः) न चेत्ताः पूजनात्परा इति । पूजनात्परो य शब्दस्येदन्ता इत्यर्थः ॥

(५९३० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पूजायां स्वतिग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम् । सुराजा, अतिरजा ।

क मा भूत् ?

परमगवः, उत्तमगवः ॥

(५९३१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्राग्वहुव्रीहिग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राग् बहुव्रीहिग्रहणं च कर्तव्यम् ।

इह मा भूत्—स्वक्षः, अत्यक्ष इति ॥

(उद्घोषः) प्राग्वहुव्रीहिग्रहणमिति । 'बहुव्रीहौ संख्येये—'

इत्यतः प्राग् समासान्तविधेरन्वयात् 'बहुव्रीहौ संख्येयोः—' इत्यतः प्रागित्यर्थः ॥

(१०१७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. १९)

२३४७ किमः क्षेपे ॥ ५ । ४ । ७० ॥

(क्षेपेग्रहणानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

क्षेप इति किमर्थम् ?

कस्य राजा किंराजः ॥

क्षेप इति शन्यमकर्तुम् ।

कस्माच्च भवति—कस्य राजा किंराज इति ?

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येवेति ॥

(१०१८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २०)

२३५० बहुव्रीहौ संख्येये डचवहुगणात्

॥ ५ । ४ । ७३ ॥

(समासान्ताधिकरणम्)

(५९३२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ डचप्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुष-

स्योपसंख्यानं निखिशाद्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) डचप्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योप-

संख्यानं कर्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

निखिशाद्यर्थम् । निखिशानि वर्षाणि, निखित्वा-

रिंशानि वर्षाणि ॥

(उद्घोषः) संख्यायास्तत्पुरुषस्येति । सङ्ख्यानस्य कस्य-
पस्य समासान्तो ढञित्यर्थः ॥ निखिशाद्यर्थमित्यादिशब्दः प्रश्नो-
त्तेन यत्र द्विवचनसंभवात्ता सन्निवेशः । तेन 'अतिदिः' इत्यत्र न ॥

(५९३३ सूत्रपूर्वदासवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अन्यत्राधिकलोपात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्यत्राधिकलोपादिति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—एकाधिका विशतिरेकविंशतिः ।

अधिका विशतिर्द्वाविंशतिः ।

५३ पा० २०

(उपसंख्यानभाष्यम्)

अव्यादेरिति च वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—गोत्रिंशत्, गोचत्वारिंशदिति ।

तर्हि वक्तव्यम् ।

यद्यप्येतदुच्यते, अथ वै तर्हि—अन्यत्राधिकलो-
पादित्येतच्च क्रियते ॥

(उद्घोषः) नाप्ये—तर्हिर्हिति । 'अन्यत्रादेः' इत्येतदित्यर्थः ॥

अथ वै तर्हि—एव तर्हीत्यर्थः, तथापीत्यर्थः वा । अन—अन्य-
त्राधिकलोपादित्येतदेकविंशतिरित्यसौ तत्पुरुषस्तीकृतीति कनये ।

तत्र 'इह' एव इति भाष्यमत्रे तु तदनावश्यकमेवेत्याहुः ॥

(१०१९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २१)

२३५१ ऋक्षपूरवधूः पथामानक्षे

॥ ५ । ४ । ७४ ॥

('अनक्षे' इत्यत्र पक्षद्वयेऽपि दोषोपपादकभाष्यम्)

अनक्ष इति कथमिदं विशायते—न चेदक्षधूरन्तः

समास इति, आहोस्त्रिंश चेदक्षः समासार्थ इति ।

किं चातः ?

यदि विशायते—न चेदक्षधूरन्तः समास इति ।

सिद्धमक्षस्य धूः—अक्षधूरिति ।

इदं तु न सिध्यति—इदधूरयमक्षः ।

अस्तु तर्हि—न चेदक्षः समासार्थ इति ।

सिद्धं इदधूरक्ष इति ।

इदं तु न सिध्यति—अक्षस्य धूः—अक्षधूरिति ।

(प्रदीपः) कथमिदमिति । यद्यक्ष इति स्वरूपग्रहण-

म्—अक्षे पूर्वपदे धूरन्तात्समासान्तो न भवति—इति तदा 'न

चेदक्षधूरन्तः समासः' इत्ययं पक्षो भवति, यदा त्वक्ष इत्यर्थ-

ग्रहणं तदा 'न चेदक्षः समासार्थः' इत्ययं पक्षः । उभयथा च

दोषप्रसङ्ग इति प्रश्नः । 'अक्षधूरन्तः' इत्यस्यायमर्थः—अक्ष-

शब्दस्य यः समीपे धूःशब्दस्यदन्ताः समास इति ॥

(उद्घोषः) सन्नेहोपपत्तये पयद्वयवैज दर्थयति—यद्यक्ष

इति । 'अक्षधूरन्तः' इति भाष्यस्यार्थमाह—अक्षशब्दस्य समीपे

इति । इदमर्थक्यमत्र, न तु विग्रहः, समीपपदार्थान्वयेऽसामान्यात्त-

मात्राभावे । तस्मात्समीपेऽन्यत्रात्पदोपेण समासः ॥ समीपे इति ।

आरोपवीजवचनम् । अक्षपूर्वपदतो पूरन्त इति मध्यमपदजोषी

समासो वा ॥

('अनक्षे' पदार्थबोधकभाष्यम्)

एवं तर्हि नैवं विशायते—न चेदक्षधूरन्तः

समास इति, नापि—न चेदक्षः समासार्थ इति ।

कथं तर्हि ?

न चेदक्षस्य धूरिति । एवं च कृत्वा नापि न चेदक्षधूरन्तःसमास इति विज्ञायते, नापि न चेदक्षः समासार्थे इति—अथ चोभयोर्न भवति ॥

(प्रदीपः) न चेदक्षस्य धूरिति । अक्षस्य धूपेक्षयाऽधिकरणत्वादनक्ष इत्यधिकरणसप्तमी । चक्रसंबन्धः नाप्रविशेषः शकटावयवोऽक्षः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—न चेदक्षस्थेति । अधिकरणत्वाविवक्षाया तन्मूलमावयवविभाज्यसंबन्धविवक्षाया पक्षी ॥

(१०२० विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २२)

२३५३ अक्षणोऽदर्शनात् ॥ ५।४।७६ ॥

('अदर्शनात्' इत्यस्य निष्फलत्वयोधकभाष्यम्)

अदर्शनादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—कैय-राक्षम् ।

अदर्शनादिति शक्यमकर्तुम् ।

कथं—ब्राह्मणाक्षि, क्षत्रियाक्षि ?

अप्राण्यङ्गादिति यक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) 'अदर्शनात्' इति यचनादक्षीवाक्षीत्यक्षिसदृशार्थ-वृत्तिरिहाक्षिशब्द उपात्तः । लक्षणासमिन्नाद्युदाहरणम् । दर्शन-वाचित्वे तु ब्राह्मणाक्षीत्यौ समासान्ताभावः ॥ कयराक्ष-मिति । अक्षाना बहुचिह्नवत् सुखावरणमुच्यते । तेनाश्याः पश्यन्त्वो वि दर्शनत्वात्समासान्ताप्रसङ्गः । एवं गवाक्षेऽपि ॥ अप्राण्यङ्गादिति । तेन गवाक्षकयराक्षे सिध्यतः ॥

(उद्घोषः) नन्यक्षिशब्दस्य दर्शननोपेक्षत्वात् 'अक्षणोऽदर्शनात्' इत्यनुक्तम आह—अदर्शनादिति यचनादिति ॥ लक्षणाक्षमिति । लक्षणाक्षीवेति विग्रहः ॥ अप्राण्यङ्गादिति । अत्र लक्षणाक्षशब्दोऽप्यारसानेन चक्षुःपर्याय इति भावः ॥

(१०२१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २३)

२३५४ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंस-

धेन्वनजुहवर्सांमवाङ्मनसाक्षिश्रुवदार-

गवोर्वीवपदधीवनकन्दिवरात्रि-

न्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरु-

पायुपद्मायुपद्मायुपद्मार्जुपजातो-

क्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः

॥ ५ । ४ । ७७ ॥

(सूयपररूपनोपपादकभाष्यम्)

आयास्यो यगुनीहयः—अद्रष्टा चतुर्णामचतुरः,

विद्रष्टा चतुर्णां विचतुरः, सुद्रष्टा चतुर्णां सुचतुरः ॥

ततः परे एकादश द्वन्द्वाः—स्त्रीपुंस, धेन्वनजुह, ऋक्साम, वाङ्मनस, अक्षिभुव, दारगव, ऊर्वीव, पदधीव, नकन्दिव, रात्रिन्दिव, अहर्दिव ॥

ततोऽव्ययीभावः—सह रजसा सरजसम् ॥

ततस्तत्पुरुषः—निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् ॥

ततः पद्मीसमासः—पुरुषस्यायुः पुरुषायुपम् ॥

ततो द्विगुन्ने आयुर्गुणं व्यायुपम्, त्रीण्ययुर्गुणं व्यायुपम् ॥

ततो द्वन्द्वः—ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुपम् ॥

जातादय उक्षान्ताः समानाधिकरणाः—जात उक्षा जातोक्षः, महातुक्षा महोक्षः, वृद्ध उक्षा वृद्धोक्षः ॥

ततोऽव्ययीभावः—शूनः समीपमुपशुनम् ॥

ततः सप्तमीसमासः—गोष्ठे श्वा गोष्ठश्च ॥

(प्रदीपः) अद्रष्टा चतुर्णामिति । अर्थप्रदर्शनमेतत्, अहस्यानि चत्वार्येतेति अन्यपदार्थवद्बुद्धीहय आशास्यः कर्तव्याः ॥

(उद्घोषः) नद्रष्टा चतुर्णामित्यर्थे बहुव्रीहसम्भवाद्—अर्थ-प्रदर्शनमिति । अहर्दिवेत्यत्राऽस्मादेव निपातनाद्भेदः ॥ विचतुरा इत्यत्र 'सहययाऽव्यया'—'इति बहुव्रीहौ वज्रपदारोऽच्' ॥

(५९३४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चतुरोऽन्वकरणे ज्युपाभ्या-

मुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चतुरोऽन्वकरणे ज्युपाभ्यामुपसं-ख्यानं कर्तव्यम् । विचतुराः, उपचतुराः ॥

(१०२२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २४)

२३५५ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः

॥ ५ । ४ । ७८ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

पत्यराजभ्यां चेति यक्तव्यम् । पत्यवर्चसम्, राजवर्चसम् ॥

(१०२३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २५)

२३६४ अहःसर्वकदेशसंख्यातपुण्याच्च

रात्रेः ॥ ५ । ४ । ८७ ॥

(५९३५ अहर्ग्रहणे विज्ञोपार्थयोधकरवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थं द्रष्टव्यम् ॥

किमुच्यते द्वन्द्वार्थमिति, न पुनस्तत्पुरुषार्थमपि
स्यात् ?

तत्पुरुषाभावात् । न हि राज्यन्तोऽह्णरादिस्तत्पुरु-
षोऽस्ति ॥

(उच्यते :) भाष्ये—न हीति । अन्यत्रस्य गौणत्वेन प्रह-
रन्तरेण वा संभवेऽपि न तथा प्रयोगोऽस्तीति भावः ॥

(१०२४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २६)

२३६५ अहोऽह एतेभ्यः ॥ ५।४।८८ ॥

(५९३६ सूत्रानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अहोऽह्वयचनानर्थक्यं चाहृष्ट-

खोर्नियमवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अहोऽह्वयचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

अहृष्टलोर्नियमवचनात् । “अहृष्टलोरेय” (६।४।
१४५) इत्येतन्निधमार्थं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अहोऽह्वयचनानर्थक्यमिति । ‘अह एवेत्या-
इत्येतावत् सूत्रमग्निधानार्थं कर्तव्यम्, टजचोरन विशेषाभा-
वात् । ‘रात्राहाहाः पुंस्’ इति वचनात् स्त्रिया दृश्यभावात्
तत्राहृष्टलोरेवेति नियमाद्विधोपाभावाद्दोषेन पूर्णाहादयः सिद्धा
इति नार्थोऽहृष्टदेशयानिनेत्यर्थः ॥

(उच्यते :) स्त्रिया दृश्यभावादिति । अयं भावः—यद्यपि ‘द्वयो-
रहोर्भवा’ इत्येवं सूत्रमापूर्वंस्त्रीत्वसंभवात् । ‘रात्राहाहा-’ इत्यस्य
रात्राहृष्टदृश्यवद्विधिसमासमात्राधिनितिलिङ्गस्यान्तरङ्गस्य सावत्रिकस्य
च बाधेनोपपत्तौ बहिर्भूतवद्विधार्थनिमित्तलिङ्गबाधकत्वे मानमावादात्,
तथाऽपि तत्र जीवभाव एव, उपसर्जनत्वात् । ‘पुण्यसुदिनाभ्यामहं’ उच-
मैकान्यात्र इति निषेधादिशेषाऽभाव एव, पुण्यसुदिनाभ्यामहं जीव-
त्वस्य सत्त्वाच्च । सर्वकदेशसङ्ख्यावाऽन्यथपूर्वपदस्य तु ‘रात्राहाहा-’
इति वचनात्स्त्रीत्वमेव नास्तीति केचित् । अन्ये त्वेव सत्युपसित-
रात्राहाहृष्टदृश्यमिति शेषत्वप्रासङ्गिकत्वे बाधः स्यात् तु बहिर्भूतसमा-
हारविशेषत्वप्राप्तस्य—इति, अत्रान्तरङ्गन्यायप्राप्तिरेव—इति, तद्विधा-
र्थद्विरपि न स्त्रीलिङ्ग इति कैयटाशयमाहुः । परे ॥ यत्रमवेऽप्यस्य
द्वजपदाऽऽजहादेदोभयविधायत्वमेव, ‘समासान्ता’ इत्यनुवृत्तस्य
विभक्तिविपरिणामे मानाऽभावात्, नियमासरणमूलकं सूत्रमित्युच्यते-
रावयकम् । अच्यकरणासरणमूलकत्वव्याधिकं त्वया कथ्यम् ।
‘दजजो’ इत्यादि कैयटस्तु स्वरूपनिरूपणपर इत्याहुः ॥

(१०२५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २७)

२३८० अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि

॥ ५ । ४ । १०३ ॥

(विकल्पोपसङ्ख्यानभाष्यम्)

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि वेति यकथ्यम् ।

ब्रह्मसामम्, ब्रह्मसामा देवच्छन्दसम्, देवच्छन्दः ॥

(१०२६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २८)

२३९० बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाह्ना-

त्यच् ॥ ५ । ४ । ११३ ॥

(पचाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पच्य प्रत्ययान्तरं विधीयते, न टच्प्रकृतः
सोऽनुवर्तिष्यते ॥

अत उत्तरं पठति—

(उच्यते :) भाष्ये—न टच्प्रकृत इति । टचि विरता-
दन्तोदात्तत्वे जीप्यधुदात्तनिवृत्तिस्त्रेणान्तोदात्तत्वं भविष्यतीति
भावः ॥

(५९३७ पचकरणस्य सार्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पचि प्रत्ययान्तरकरणमनन्तो-

दात्तार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पचि प्रत्ययान्तरं क्रियते ।

किं प्रयोजनम् ?

अनन्तोदात्तार्थम् । अनन्तोदात्ताः प्रयोज-
यन्ति—चक्रसक्थम्, चक्रसक्थी ॥

(प्रदीपः) अनन्तोदात्तार्थमिति । ‘सक्थं चक्रान्तात्’
इति विभाषाऽन्तोदात्तत्वं विधीयते । तत्रान्तोदात्तात् जीप्य-
पोर्नास्ति विशेषः, जीप उदात्तनिवृत्तिस्त्रेणान्तोदात्तत्वात् ।
यदा तु पूर्वपदप्रकृतिस्त्रेणानुदात्तत्वं तदा जीपि सतीकारस्यो-
दात्तत्वं भवति, जीपि तु सत्यनुदात्त ईकारः स्यादित्यर्थः ॥
चक्रसक्थीति । अयुक्तोऽय पाठः, अत्र शक्रान्तादिति
विकल्पविधेयाश्लेषाश्लेषेनान्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । तस्मात्
‘गौरसक्थी’ इत्यन्तोदात्तत्वाभावाच्च उदाहार्यः ॥

(उच्यते :) ननु द्रवन्तो नित्यान्तोदात्त इत्यनन्तोदात्तार्थं
इत्ययुक्तमत्र आह—सक्थञ्चेति । कृतमसासान्तः सक्थञ्चोऽन्तो-
दात्तो वा भवति चक्रान्तात्परापरश्वेन भवतीत्यर्थः ॥ गौरस-
क्थीति । ‘चक्रसक्थी’ इति भाष्ये पाठः । ‘वक्षु प्रथमने’ इत्यस्य
विधायक रूपमित्यन्ये ॥

(१०२७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २९)

२३९२ द्वित्रिभ्यां प सूत्रः ॥ ५।४।११५ ॥

(पप्रत्ययाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं सूत्रं पः प्रत्ययान्तरं क्रियते न पच्यकृतः
सोऽनुवर्तिष्यते ॥

(५९३८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सूत्रं च पञ्चनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किम् ?

अनन्तोदात्तार्थमित्येव । द्विर्ध्वः, त्रिर्ध्वः ॥

(प्रदीपः) द्विर्ध्व इति । यद्यत्र षच् स्यात् तदा चित्वा-
नित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात् । 'द्वित्रिभ्या पादन्' इत्युक्तं बहुमीहो
इति तु विभाषाऽन्तोदात्तत्वं यदा समासान्तविधेरनित्यत्वाद्
द्विर्ध्वेति समासान्तभावस्तदा सावकाशम् । ये तु सति समा-
सान्तपक्षेऽपि पक्षेऽन्तोदात्तत्वम्, पक्षे पूर्वपदप्रकृतिसुरेणाद्यु-
दात्तत्वमिति खरहरसिद्धिः ॥

(उद्योतः) तदा चित्वादिति । चित्त्वसामर्थ्येन चित्स्वरस्य
पूर्वपदप्रकृतिसुरवापकादेति भावः ॥ ननु 'द्वित्रिभ्या पादन्' इति
विषयः सामर्थ्याचित्स्वरस्य बाधकः स्यादत आह—द्वित्रिभ्या-
मिति ॥ अनित्यत्वादिति । अत्र चेदमेव पविधानं बाधकमिति
भावः ॥ ये तु सतीति । न च तदा भूर्ध्वोच्चरपदबहुमीहो-
भावः, समासान्तानां समासाप्यवत्त्वेन उदकृतेः ॥

(१०२८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ३०)

२३९३ अपूर्वणीप्रमाणयोः ॥ ५ । ४ । ११६ ॥

(५९३९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अपि प्रधानपूरणीग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम् ।

प्रधानं वा पूरणीति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—
कल्याणी पञ्चमी अथ पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः
पक्षः ॥

अथेह कथं भवितव्यम्—कल्याणी पञ्चमी यासां
रात्रीणामिति ?

कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति भवितव्यम् । रात्रयो-
ऽत्र प्रधानम् ॥

(प्रदीपः) कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति । अत्र
यासंपदार्थं एव पूरणी न त्वन्यपदार्थं, पक्षस्य विरोधित्वात्पक्ष-
भेदस्यान्यपदार्थत्वात् । यथा वृद्ध इत्यस्य शब्दसाधयव्यभि-
चारेण न तु शारादयोऽवयवाः, अनुमीयमानस्याशब्दार्थत्वादित्य-
संप्राधान्यं पूरणाः ॥

कल्याणीपञ्चमा इति । अत्राप्यनेन विग्रहः समुदाय
उद्भाषणप्रभेदः समासाप इति रात्रिषु पक्षस्या अन्तर्भाव-
एव्यपदार्थत्वात् प्राधान्यं पूरणाः ॥

(उद्योतः) ननु पक्षस्य पञ्चरात्रेणाप्यनेन पूरणमिति
प्रश्नः । न च आह—पक्षस्येति ॥ अत्राप्यनेन—रात्रौप्यनेन ।
विग्रहः—रात्रौप्यनेन । रात्रौप्यनेन विग्रहकत्वात् ॥

(५९४० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
पुष्यनेत्राः, मृगशिराः ॥

(५९४१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ छन्दसि च ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दसि च नेतुरूपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
वृहस्पतिनेत्राः, सोमनेत्राः ॥

(५९४२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ मासात् भृतिप्रत्ययपूर्वपदा-
द्विजिह्वः ॥ * ॥

(भाष्यम्) मासात् भृतिप्रत्ययपूर्वपदात् ठञ्
विधेयः, पञ्चकमासिकः, पट्कमासिकः, दशक-
मासिकः ॥

(प्रदीपः) पञ्चकमासिक इति । पञ्च भृतिरस्य मासस्य
पञ्चको मासः । 'सोऽस्याश्वनश्रुतायः' इति सख्यायाः कर्त्तुः ।
पञ्चको मासोऽस्येति बहुमीहो कृते स्थाप्यं ठञ् ॥

(१०२९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ३१)

२३९५ अज्नासिकायाः संज्ञायां नसं
चास्थूलात् ॥ ५ । ४ । ११८ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

खरखुराभ्यां च नसं वक्तव्यः । खरणाः,
खुरणाः ।

क्षितिना अर्चना अहिना इति नैगमाः । क्षिति-
नाः, अर्चनाः, अहिनाः ॥

(प्रदीपः) खरखुराभ्यामिति । आदेशप्रत्यययोः
प्रसङ्गे केवलादेशविधानार्थं वचनम् ॥

(१०३० विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ३२)

२३९६ उपसर्गाच्च ॥ ५ । ४ । ११९ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

वेधो वक्तव्यः । विग्रहः ।

(प्रदीपः) विग्र इति । विग्रता नादिका यस्य स विग्रः ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

(यथेष्टं वक्तव्यः । विषयः ॥)

(१०३१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ३३)

२४०८ ऊधसोऽनङ् ॥ ५ । ४ । १३१ ॥

(५९४३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ऊधसोऽनङ् छीग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऊधसोऽनङ् छीग्रहणं कर्तव्यम् ।
इह मा भूत्—महोधाः पर्जन्य इति ॥

(१०३२ नियमसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ३४)

२४१२ गन्धस्येदुत्पृतिसुसुरभिभ्यः

॥ ५ । ४ । १३५ ॥

(५९४४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम् ।
इह मा भूत्—शोभना गन्धा अस्य सुगन्ध
आपणिक इति ॥

अथानुलिते कथं भवितव्यम् ?

यदि तावच्चबुगतं तदभिसमीक्षितम् 'सुगन्धिः'
इति भवितव्यम् । अथ यत्प्रविशीर्णम् 'सुगन्धः'
इति भवितव्यम् ॥(प्रदीपः) गन्धशब्दोऽस्ति द्रव्यावाची—गन्धान् पित-
ष्टीति । अस्ति च गुणवाची—चन्दनगन्ध इति । तत्र गुणवन्नि-
ग्रहणार्थमाह—गन्धस्येत्त्वं इति । रूपादिसमुदायारमकस्य
द्रव्यस्य गन्धलक्षणो गुण एकान्तो भवति । रूपादिव्यतिरिक्ता-
वयविद्रव्यादिपक्षे त्वेकान्त इवैकान्तः, तत्तत्स्योपलम्भादित्या-
श्रीयते । यच्चबुगतमिति । अनुगतं मीलीनमविभागा-
पन्नं कुड्ममार्दिरदा देवदत्तादेर्भवति तदा तत्स्थत्वाद्गन्धस्यै-
कान्तत्वादित्वं भवति ॥ प्रविशीर्णमिति । विभागेनावस्थितं
देवदत्तादेः पृथगुपलम्भमित्यर्थः ॥(उद्घोतः) नन्वेवान्तशब्देनावयव उच्यते, गुणश्च कर्मम-
वयोऽत आह—रूपादीति । 'अनुतसिद्धान्तवानुगतस्तत्समूहो
द्रव्यम्' इति पतञ्जलेर्मतम् ॥ न्यायनवे आह—रूपादिव्यतिरिक्तेति ॥
तत्स्थस्येति । ततो भेदेनागृह्यमाणस्येत्यर्थः । तत्स्थत्वाच्चतो
भेदेनागृह्यमाणत्वात् ॥

(१०३३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ३५)

२४३१ शेषादिभाषा ॥ ५ । ४ । १५४ ॥

(शेषपटाद्येवोपकभाष्यम्)

शेषादित्युच्यते कः शेषो नाम ?

याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो न विधीयते स
शेषः ॥(प्रदीपः) कः शेष इति । अनेकस्योपयुक्तत्वात्किम-
पेक्षः शेष आधीगत इति प्रश्नः ॥ इतरः सामान्येनाह—याभ्य
इति । समासान्तमिशेषस्तु न प्रदर्शितः ॥(उद्घोतः) किमपेक्ष इति । किं कर्तव्यं, उत
समासान्तमात्रापेक्षः, उतानन्तरबहुव्रीह्यधिकारापेक्ष इत्यर्थः ॥
सामान्येनेति । समासान्तमात्रापेक्षत्वेनेत्यर्थः ॥ न प्रदर्शित
इति । अग्रे तु नक्षति ॥

(शेषपदस्य फलपौधकभाष्यम्)

किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते ?

याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते ताभ्यः
कम्मा भूदिति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

ये प्रतिपदं विधीयन्ते ते तत्र बाधका भवि-
ष्यन्ति ।अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति साव-
काशाश्च समासान्ताः ।

कोऽवकाशः ?

विभाषा कप् यदा न कप् सोऽवकाशः । कपः
प्रसङ्गे उभयं प्राप्नोति । परत्वात्कप् प्राप्नोति । तस्मा-
च्छेषग्रहणं कर्तव्यम् ॥(प्रदीपः) किमर्थमिति । सामान्येन विभाषा कश्चि-
धीयताम् । तस्य विशेषे समासान्ता बाधका भविष्यन्तीति
प्रश्नः ॥ परत्वात्कप्प्राप्नोतीति । उपदशा उपविंशा इत्या-
दिषु निर्लं उच्चादय इत्यन्ते ॥(उद्घोतः) ननु शेषपदार्थप्रदर्शनेनैव फलम'युक्तमायमिति
'किमर्थम्' इति प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह—सामान्येनेति ॥ उपदशा
इत्यादि । इदं विन्यस्तम् । अस्य बहुव्रीहेः शेषाधिकारस्त्वाना-
वात् । स्पष्टवेदमुक्तं बहुव्रीहिकरणे भाष्ये । सप्तमं 'सप्त इत्यादौ
निलयं पञ्चिष्यते' इति वक्तुमुचितम् ॥

(शेषग्रहणे पक्षद्वयोपपादकभाष्यम्)

किं पुनरिदं शेषग्रहणं कचपेक्षम्—यस्माद्वहु-
व्रीहेः कच्च विहित इति, आहोस्वित्समासान्ता-
पेक्षम्—यस्माद् बहुव्रीहेः समासान्तो न विहित
इति ?

किं चातः ?

(प्रदीपः) किं पुनरिति । पूर्वं 'याभ्यः प्रकृतिभ्यः' इति
सामान्येनोक्तं ततो विशेषज्ञापनाय प्रश्नः । यद्यपि कचपेक्षे
शेषत्वे शेषग्रहणमवयवकमन्तरेणापि शेषग्रहणमशेषाजित्वं कच्चि-
धानसामर्थ्यादिभाषितकचपज्ञाभावाच्छेषादेव कच्चिरूपविज्ञा-
नात्, तथापि विचारमानं क्रियते ॥(उद्घोतः) विशेषज्ञापनायेति । यस्या विशेषे शापवितु-
मित्यर्थः ॥

(प्रथमपक्षे दोषोपपादकभाष्यम्)

यदि विज्ञायते—कवपेक्षम्,
अनृचः—यहूच इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अनृच इति । ऋगन्तात्कन्न विहित इति शेषत्वात्पक्षे परत्वात्कप्रसङ्गः । कवभावपक्षेऽस्तत्कारस्यावकाशः, समासान्तरे च ॥

(द्वितीयपक्षे दोषोपपादकभाष्यम्)

अथ समासान्तापेक्षम्,
अनृचकं साम—यहूचकं सूकमिति न सिद्ध्यति ॥
(उद्घोषः) भाष्ये—अथ समासान्तापेक्षमनृकमिति ।

प्रियपक्षिकादेशपक्षगणनिर्देशम् ॥

(प्रथमपक्षे दोषान्तरोपपादकभाष्यम्)

अस्तु कवपेक्षम् ।

कथमनृचो यहूच इति ?

विशेष एतद् वक्तव्यम्—‘अनृचो, माणवे यहूच-
श्चरणारण्यायाम्’ इति ।

इदं तर्हि—ऊधसोऽनङ्गि स्त्रीग्रहणं चोदितं
तस्मिन् क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) विशेष एतदिति । तत एव विशेषप्रियया-
द्वचनादत्र कन्न भविष्यतीत्यर्थः ॥ तस्मिन् क्रियमाणे-
ऽपीति । अक्रियमाणे स्त्रीग्रहणे कुण्डोभीत्यत्र पक्षे परत्वात्क-
प्राप्नोति । क्रियमाणेऽपि स्त्रीग्रहणे तस्य नपुंसकनिश्चयर्थत्वात्
पक्षे परत्वात्कः प्रसङ्ग एव । एतच्चोदाहृत्यमात्रम् । उपदशा-
दिषु पक्षे कप्रसङ्गात् ॥

(उद्घोषः) ननु विशेषवचनस्यैव पक्षे कपुत्रो नेलत
आह—तत एवेति । मिलिगमनाभिरहेण—‘अनृचो माणवे एव’
‘माणवेऽनृच एव’ इत्युभयविधितिसमाश्रयणादिति भावः । ऊधसोऽनङ्गि
दोष इत्युक्ते स्त्रीग्रहणेन पुनर्विधानार्थेन कयो वाप इति कश्चिद्भ्राम्ये-
दतो भाष्ये—स्त्रीग्रहणं चोदितम् ॥ ‘तस्मिन् क्रियमाणेऽपि’ इत्युक्तं, तत्र
अपिचोदाहर्णमाह—अक्रियमाणे इति । क्रियमाणे प्रागुक्तानुपपत्ति-
परिहारायाह—तस्य नपुंसकेति । एवञ्च पुनर्विधाने भावाभाव
इति भावः । उपदशा इत्यत्र दोषविन्यासः, शेषाभिचरत्वात्त्वामनेन
तत्र कयोऽप्राप्तेः ॥

(दोषग्रहणस्यापेक्षानिर्धारकभाष्यम्)

एवं तर्हि नैव कवपेक्षं शेषग्रहणम्, नापि समा-
सान्तापेक्षम् ।
किन्तर्हि ?

अनन्तरो यो बहुमीहाधिकारः सोऽपेक्ष्यते ।
अनन्तरे बहुमीहाधिकारे यस्माद् बहुमीहः समा-
सान्तो न विहित इति ।

कथमनृचः—यहूच इति ?

वक्तव्यमेवैतत्—‘अनृचो माणवे, यहूचश्चरणा-
रण्यायाम्’ इति ॥

(प्रदीपः) नैव कवपेक्षमिति । शेषग्रहणानर्थक्य-
प्रसङ्गात् । यस्मादि विन्यः कवविहितस्तस्मादिभाषा न प्राप्नोति,
विरोधात्—इति पूर्वोक्तन्यायात् समासान्तापेक्षमपि न भवति,
अनृकं बहुकमिलत्र कयोऽप्रसङ्गात् ॥ अनन्तरे बहुमीहाधि-
कार इति । एवं च ‘ऊधसोऽनङ्ग’ इत्यनन्तरे बहुमीहाधि-
कारेऽनङ्गे विधानात्कुण्डोभीत्यादौ स्त्रियां कन्न भवति ॥ कथ-
मनृच इति । बहुमीहाधिकारात्प्रागकारविधानाच्छेषत्वात्पक्षे
कप्रसङ्गः ॥ वक्तव्यमेवैतदिति । यद्येवं समासान्तापेक्षेऽपि
शेषत्वेऽनृचवहूचयोर्विशेषवचनादन्यत्रानृकवहूचयोः पक्षे कपः
सिद्धत्वात्कस्यविहीनस्याप्रसङ्गात्किमर्थमनन्तरबहुमीहाधिकार-
पेक्षः शेष आशीर्यते । बहुमीहाधिकाराय तत्पुरुषादिभ्य कयो-
ऽप्रसङ्गः । किं चोपदशा इत्यारौ पक्षे कप्राप्नोति, अनन्तरे
बहुमीहाधिकारे कयो विधानात् । तथा प्रियपक्षः प्रियपुत्र इत्य-
त्रापि प्राप्नोति । तस्मात्समासान्तापेक्षमेव शेषत्वमाश्रयणीय-
मिति विन्यमेतद्भाष्यम् ॥

(उद्घोषः) आश्रयार्थक्यप्रसङ्गादिति । प्रागुक्तदोषाभिलषि
नोपपत्त्यः ॥ अनन्तरे इति । उपदशा इत्यादिबहुमीहेस्तु शेषाधिकार-
सत्ताभावाच्च ततः कपु, अत एव ‘दक्षिणपूर्व’ ‘सुपुनः’ इत्यादौ
न कविति भावः ॥ विन्यमेतत्ज्ञाप्यमिति । वस्तुतस्तु पूर्वोक्त-
पक्षोपमर्दनैवास्तु भाष्यस्य प्रवृत्तेरनन्तरबहुमीहाधिकाराय शेषग्रहण-
मेवोचितम् । ‘प्रियः पण्या यस्य’ इत्येवंऽपि प्रियपक्षिक इत्यादेः पक्षे
सिद्धिरेव च प्रयोजनम्, भाष्यादिहस्तत्वेन ज्ञात्वात् । ‘समासान्ताः’
इति सूत्रस्य ‘उच्यते’ इति प्रयोगस्तु कतभावपक्षे बोध्यः । न च
समाससामान्यापेक्षानेव ‘श्रवणः—’ इत्यादेरन्तरज्ञात्वात्कपं बाधित्वा
तस्यैव प्रवृत्त्यापत्तौ कथं ‘प्रियपक्षिकः’ इह इति वाच्यं, तस्यापि
प्रकृतिविशेषापेक्षत्वेन समत्वात् । सामान्यापेक्षत्वेनान्नसत्त्वस्य भाष्ये
क्षप्यतामश्रयणाच्च । न च ‘बहुमीहोऽस्य’ इत्यतः पूर्वमेव
कथ्यकरणपरादेन विशेषप्रतिषिद्धिः परत्वाद्भाष्येनेव सिद्धौ तदपेक्षोप-
ग्रहणं व्यर्थमिति शास्त्रम्, ‘विभाषा इत्यादा—’ इत्यादिप्रिये पक्षे
कतापेक्षाः, गम त्वगुक्तसामान्यापेक्षानुमीहित्वाभावाच्च दोष इति सुविधौ
विचारयन्तु ॥

(१०३४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ भा. ३६)

२४३३ ईयसश्च ॥ ५ । ४ । १५६ ॥

(५९४५ पदपक्षित्यायिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं चेति वक्त-
व्यम् । यत्तस्यः शेषस्योऽस्य यदुभेयसी, विद्यमान-
श्रेयसी ॥

(प्रदीपः) उपसर्जनदीर्घत्वमिति । इहापपादो
दीर्घत्वं विधेयम् ॥

(उद्घोषः) इहापपाद इति । ‘गोविदोः’ इत्येकद्वये-

त्यर्थः । अत एव वार्तिके उपसर्जनपदं चरितार्थम् । तेन हि उप-
सर्जनत्वप्रयुक्तं दीर्घविधानमिति लभ्यते । न चैव वचनेन वचनप्र-
त्याख्यानमयुक्तं, नपुंसकद्वयप्रतिबन्धाय तदवयवकमित्याशयात् ।
अत एव तत्र 'पुंवत्' इत्युक्तम् । अन्यथा 'न' इत्येव वदेदित्याहुः ॥

(५१४६ पूर्वपक्षिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पुंवद्वचनात्तिसद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंवद्वचनात्तिसद्धमेतत् । पुंवद्भावोऽत्र
भवति—ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनमिति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थे

पादे प्रथममाहिकम् ॥

॥ पादश्च समाप्तः ॥

पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

(प्रदीपः) पुंवद्वचनादिति । 'गोत्रियोरुपसर्जनस्य' इति
ह्रस्वः प्राप्तः पुंवद्भावेन विनिवर्त्यते । यथा पुंविषयस्यैवारस्य ह्रस्वो
न भवति, एवमीयसः परस्य—इति ध्वणं भवति । बहुभेयसी-
स्यत्र ह्रस्वपादिलोपे विवदन्दे । केचिदाहुः—ह्रस्वपादिलोपेन
न भाव्यम्, उपायोः क्रीप्रत्यययोर्महणात्, क्रीप्रत्यये चानुपसर्जने

तदादिनियमाभावादोपसर्जनत्वात्नीपस्वदादिनियमाद्वत्त्वधा-
दिलोपस्य प्रसङ्गाभावात् । अन्ये व्याहुः—दीर्घग्रहणं तत्र ह्रस्व-
निवृत्त्यर्थं कृतम्—अतिखट्वा इत्यत्र लोपो मा भूदिति । यदि
चोपसर्जने तदादिनियमः स्यात्तदा ह्रस्वालोपस्य प्रसङ्गाभावात्-
व्यावृत्तये दीर्घग्रहणं न कुर्यात्, कृतं तु यथेष्टमुपसर्जनादपि
दीर्घालोपं ज्ञापयतीति बहुभेयसीति सिद्धमेष्टम् ॥

इत्युपाध्यायजैष्यटपुत्रकैट्यटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चम-
स्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाहिकम् ॥

(उद्घोतः) केचिदाहुविति । अनासृचिबीजन्तु व्याध-
नान्तात्पर्यसत्त्वेन लोपप्रवृत्तेश्चतत्वात् । अत एव दीर्घग्रहणं
चरितार्थमित्याशयेनाह—अन्ये व्याहुविति ॥ लोपं ज्ञापयसीति ।
स्वादीनां प्रत्ययत्वेन व्यापेक्ष प्रत्ययत्वेन देधा यस्माद्विशितस्तदादेर-
पसिल्ला तदन्तविधिद्वयेन पूर्वाक्षेपज्ञापनद्वारेति भावः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसवीपभञ्जनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-

द्घोते पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाहिकम् ॥

पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

हरिदीक्षितपादाख्यसेवनावाप्तुदिना ।

अङ्गनागेशविदुषा कृतोऽयं संमहो मुद्रा ॥

	अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।		
	प्राचनयोगः	आहिके १	सर्वयोगः
व्याख्यातसूत्राणि	११७	३७	१०३४
अव्याख्यातसूत्राणि	१२८०	१२३	१४०३
समुदितसूत्राणि	२२७७	१६०	२४३७
वार्तिकानि	५८१८	४८	५९६६

	पञ्चमाध्यायसूत्रचार्तिकसंख्या ।				
	प्रथमपादे	द्वितीयपादे	तृतीयपादे	चतुर्थपादे	समग्रोऽध्याये
आह्निकानि	२	२	२	१	७
व्याख्यातसूत्राणि	६०	६२	४९	३७	२०८
अव्याख्यातसूत्राणि	७६	७८	७०	१२३	३४७
समुदितसूत्राणि	१३६	१४०	११९	१६०	५५५
चार्तिकानि	११२	९७	१०३	४८	३६०

चतुर्थपञ्चमाध्यायस्थसूत्रवार्तिकपाठः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

१ इत्याप्रातिपदिकात् ।

- इत्याप्रातिपदिकग्रहणमङ्गभषदसंज्ञार्थम् ॥ १ ॥
- अथच्छयोश्च लुगर्थम् ॥ २ ॥
- बुदाबुदावर्गस्वरद्वयलक्षणे च प्रत्ययविधौ
सत्सम्प्रत्ययार्थम् ॥ ३ ॥
- इत्याबुग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-
विशिष्टस्यापि ग्रहणात् ॥ ४ ॥
- सर्वनामस्वरसमासतद्वितविधिलुगलुगर्थम् ॥ ५ ॥
- मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥
- प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च ॥ ७ ॥
- अतिप्रसङ्ग उपपदविधौ ॥ ८ ॥
- यमिधोः फकि ॥ ९ ॥
- समासान्तेषु च ॥ १० ॥
- महदाद्ये प्रियादिषु ॥ ११ ॥
- स्निह्वरे ॥ १२ ॥
- राज्ञः स्वरे प्राज्ञणकुमारयोः ॥ १३ ॥
- समाससंघातग्रहणेषु च ॥ १४ ॥
- विभक्तौ चोक्तम् ॥ १५ ॥
- तद्वितविधानार्थं तु ॥ १६ ॥
- विप्रतिषेधादि तद्वितवलीकृत्यम् ॥ १७ ॥
- अत्र समासान्तेषु दोषः ॥ १८ ॥
- अतूतोश्च ग्रहणम् ॥ १९ ॥
- अवदन्तस्य च प्रत्ययार्थनायोमासद्वितानुत्पत्तिः ॥ २० ॥
- अर्कं वा ॥ २१ ॥

२ सौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्तेभ्याभ्यस्तेति-
भ्याम्भ्यस्ते सोसाम्भ्योस्तुप् ।

३ स्त्रियाम् ।

- स्त्रियामिति उपधाभिधाने षेढाबादयो द्विवचन-
बहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः ॥ १ ॥
- इयधेस्य च प्रातिपदिकार्थेत्वात् स्त्रियामिति
लिङ्गानुपपत्तिः ॥ २ ॥
- स्त्रीसमानाधिकरणमिति चेद् भूवाद्विप्रतिषेधः ॥ ३ ॥
- पदसञ्ज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधः ॥ ४ ॥
- सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविदोपगत्वात् स्वार्थे
दावादयः ॥ ५ ॥

५४ पा० च०

गुणवचनस्य चाश्रयतो लिङ्गवचनभावात् ॥ ६ ॥

भावस्य च भावयुक्तत्वात् ॥ ७ ॥

स्त्रीविषये ऋयापोरप्रसिद्धिरकारान्तादर्शनात् ॥ ८ ॥

सर्वेषां तु स्वरवर्णानुपूर्वीजानार्थं उपदेशः ॥ ९ ॥

तस्मात्सिद्धम् ॥ १० ॥

४ अजाद्यतष्टाप् ।

अज्ञा चामहत्पूर्वा ॥ १ ॥

जातिः ॥ २ ॥

५ ऋन्नेभ्यो ङीप् ।

६ उगितश्च ।

भातोरगितः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

अज्ञतेऽशेषसंख्यानम् ॥ २ ॥

उगित्यद्विप्रहणान्तिद्वनभातोः ॥ ३ ॥

७ वनो र च ।

वनो न ह्रस्वः ॥ १ ॥

रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं प्रतिषिद्धत्वात् ॥ २ ॥

अनो बहुव्रीह्यप्रतिषेधे वोपधातोर्विनो-
दावचनम् ॥ ३ ॥

८ पादोऽन्यतरस्याम् ।

९ दाडृचि ।

१० न पदसंज्ञादिभ्यः ।

११ मनः ।

१२ अनो बहुव्रीहेः ।

१३ ङानुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।

१४ अनुपसर्जनम् ।

अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकेन
तदन्तविधिप्रतिषेधात् ॥ १ ॥

ज्ञापकं तु पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य ॥ २ ॥

पूर्वपूर्वमिदं चोदात्तलमधीव इति ॥ ३ ॥

जातिद्वयेभ्यस्त्वितिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

सिद्धं तु जातेरनुपसर्जनत्वात् ॥ ५ ॥

अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्द्विभिधाने सुपसर्ज-
नोपसंख्यानम् ॥ ६ ॥

अनं वा समासस्यानुपसर्जनत्वात्जातिपाठद्वया-
सन्देहसामान्येन स्त्रीविधानम् ॥ ७ ॥

१५ टिड्ढाणञ्द्वयसज्जम्मात्रत्तयप्लवठ-

ञ्जञ्करपः ।

•द्वग्रहणे सानुबन्धकस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

•अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्य ॥ २ ॥

अन्ग्रहणमनर्थकं तदन्तादि ङीन्विधानम् ॥ ३ ॥

•न वा जालधिकारात् ॥ ४ ॥

•अनधिकारे हि पुंयोगादाख्यायां ङीन्प्रसङ्गः ॥ ५ ॥

•एतुन उपसंख्यानम् ॥ ६ ॥

१६ यज्ञश्च ।

•भाष्यग्रहणं द्वीपाद्यनः प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

१७ प्राचां प्ल तद्धितः ।

तद्धितवचनं पितः प्रातिपदिकादीकारार्थम् ॥ १ ॥

१८ सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ।

•लोहितादिषु शाक्यस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

१९ कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ।

•कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेश्वरसंख्यानम् ॥ १ ॥

•छत्र ॥ २ ॥

२० वयसि प्रथमे ।

•वयस्यचरते ॥ १ ॥

२१ द्विगोः ।

२२ अपरिमाणविस्तारचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ।

२३ काण्डान्तात् क्षेत्रे ।

२४ पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ।

२५ घहुग्रीहेरुधसो ङीप् ।

•ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे ॥ १ ॥

•न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात् ॥ २ ॥

•ह्रस्वराहा हि कन्विधिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

२६ संख्याऽव्ययादेर्ङीप् ।

२७ दामहायनान्ताच्च ।

•दामहायनान्तासंख्याऽऽदेः ॥ १ ॥

•वसुधविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ २ ॥

२८ अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ।

२९ नित्यं संक्राच्छन्दसोः ।

३० केनलमामरुभागधेयपापापरसमानार्थ-
कृतसुमद्गलभेपजाच्च ।

३१ रात्रेधाजसो ।

३२ अन्तर्वत्पतिवर्तुर्नुम् ।

•अन्तर्वत्पतिवर्तुर्गर्भमर्तुसंयोगे ॥ १ ॥

३३ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ।

३४ विभाषा सपूर्वस्य ।

•पत्युः सपूर्वाहुपसर्जनसमास उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

•सिद्धं ॥ पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् ॥ २ ॥

३५ नित्यं सपल्यादिषु ।

३६ पूतकतोरै च ।

•पूतकत्वादीनां पुंयोगप्रकरणे वचनम् ॥ १ ॥

•लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने

लिङ्गलुकि तत्कृत्वप्रसङ्गः ॥ २ ॥

•सिद्धं त्वागमादेशानामङ्गतः स्त्रीप्रकरणे वचनात् ॥ ३ ॥

•लिङ्गलुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनम् ॥ ४ ॥

३७ वृषाकप्यग्रिकुसितकुसीदानामुदात्तः ।

३८ मनोरौ चा ।

३९ वर्णादिनुदात्तात्तोपधात्तो नः ।

•असितपलितयोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

•छन्दसि कमेके ॥ २ ॥

•वर्णान्दीव्यविधाने पिशङ्गाहुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

४० अन्यतो ङीप् ।

४१ पिद्गौरादिभ्यश्च ।

४२ जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकाल-

नीलकुशकाशुककवराद् वृत्त्यमत्रावपना-

कृत्रिमाभ्राणास्यौल्यवर्णानाच्छादनापो-

विकारमैधुनेच्छाकेशवेशेषु ।

•स्त्रीत्वादोपधौ ॥ १ ॥

•प्राणिनि च ॥ २ ॥

•वा संज्ञायाम् ॥ ३ ॥

४३ शोणात् प्राचायम् ।

४४ वोतो गुणवचनात् ।

•गुणवचनान्दीयापुदात्ताभ्यम् ॥ १ ॥

•सदसंयोगपथप्रतिषेधश्च ॥ २ ॥

४५ बद्धादिभ्यश्च ।

४६ नित्यं छन्दसि ।

४७ भुचक्ष ।

४८ पुंयोगादाख्यायाम् ।

•गोपाटिकादीनां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

•पुंयोगादाख्यायां वदितलुगवचनम् ॥ २ ॥

•सुबन्वसमासवचनायाकाटानुपपत्तिः ॥ ३ ॥

•सिद्धं तु श्रियाः पुंस्यदेनाभिधानात् ॥ ४ ॥

•गतिकारकोपपदायां ह्रस्विः सह समासवचनम् ॥ ५ ॥

•अवयोजनं च्यत्स्याख्यायाम् ॥ ६ ॥

•प्रातिपदिकविधाने ॥ ७ ॥

॥ समाप्तान्तस्य णत्वे ॥ ८ ॥

॥ कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्त्रौ ॥ ९ ॥

॥ अवदातायां तु ङीप्सत्तः ॥ १० ॥

४९ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्यवयवन-
मातुलाचार्याणामानुक् ।

॥ हिमारण्ययोर्महत्वे ॥ १ ॥

॥ यवाहोये ॥ २ ॥

॥ यवनाह्विष्याम् ॥ ३ ॥

॥ उपाध्यायमातुलाभ्यां वा ॥ ४ ॥

॥ मुद्रलाच्छन्दसि लिङ् ॥ ५ ॥

॥ आचार्यादणान्वं च ॥ ६ ॥

॥ अयंक्षत्रियाभ्यां वा ॥ ७ ॥

५० क्रीतात् करणपूर्वात् ।

५१ कादल्पाख्यायाम् ।

५२ बहुव्रीहेश्वान्तोदात्तात् ।

॥ अन्तोदात्ते जातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

॥ पाणिपृहीत्यादीनां विदेशे ॥ २ ॥

॥ बहुलं तणि ॥ ३ ॥

॥ प्रवद्धविलुप्त्याद्यर्थम् ॥ ४ ॥

॥ अन्तोदात्ताद्बहुनभ्यसुकास्तुत्यादिपूर्वात् ॥ ५ ॥

॥ जातिपूर्वाद्वा ॥ ६ ॥

५३ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ।

५४ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ।

॥ उपसर्जनप्रहणमनर्थकं बहुव्रीह्याधिकारात् ॥ १ ॥

॥ बहुजनर्थमिति चेत्स्वाङ्गप्रहणारिसिद्धम् ॥ २ ॥

॥ अनन्तोदात्तासंयोगमिति चेत् सहादिकृतत्वासिद्धम् ॥ ३ ॥

॥ स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तु ॥ ४ ॥

५५ नासिकोदरौष्ठजङ्घान्तकणमृङ्गाच्च ।

॥ नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्च ॥ १ ॥

॥ कयरमणिविपशरेभ्यो नित्यम् ॥ २ ॥

॥ उपमानात्पक्षाय पुच्छाच्च ॥ ३ ॥

॥ नासिकादिभ्यो विभाषायाः सहनञ्विधमान-
पूर्वभ्यः प्रतिषेधो विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

५६ न क्रोडादिवद्धचः ।

५७ सहनञ्विधमानपूर्वाच्च ।

५८ नखमुखात् संज्ञायाम् ।

५९ दीर्घजिह्वो च च्छन्दसि ।

६० दिक्पूर्वपदान्डीप् ।

॥ दिक्पूर्वपदान्डीपोऽनुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

॥ दीर्घ्यधाने इत्यत्रापि ङीप्विषयान्दीप्सत्तः ॥ २ ॥

६१ याहः ।

६२ सत्यशिञ्जीति भाषायाम् ।

६३ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ।

॥ योपधप्रतिषेधे ह्यगवयमुक्यमनुष्यमत्स्यानाम-
प्रतिषेधः ॥ १ ॥

६४ पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ।

॥ सदृक्पाण्डमान्तवत्तेकेभ्यः पुष्पात् प्रतिषेधः ॥ १ ॥

॥ सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् प्रतिषेधः ॥ २ ॥

॥ त्रेक्ष ॥ ३ ॥

॥ मूलान्ननः ॥ ४ ॥

६५ इतो मनुष्यजातेः ।

॥ इतो मनुष्यजातेरिज उपसंख्यतम् ॥ १ ॥

६६ ऊङुतः ।

॥ ऊङ्प्रकरणेऽप्राणिजातेश्वारजवादीनाम् ॥ १ ॥

६७ याहन्तत्संज्ञायाम् ।

६८ पङ्गोश्च ।

६९ ऊरुत्तरपदादौपम्ये ।

७० संहितशफलक्षणवामादेश्च ।

७१ कद्रुकमण्डल्योऽश्छन्दसि ।

७२ संज्ञायाम् ।

७३ शाङ्करवाचजो ङीन् ।

७४ यङ्धाप् ।

॥ पाच्च यञ्धाप् ॥ १ ॥

७५ आवच्छाच्च ।

॥ अत्र उपधालोपिन ऊचलो ङीप् पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥

॥ भावव्याघातः पक्षायः ॥ २ ॥

७६ तद्धिताः ।

७७ यूनस्तिः ।

७८ अणिजोरनार्योर्गुरुत्तमयोः प्यङ् गोत्रे ।

॥ प्यङ्गजनावेदो यलोपवचनम् ॥ १ ॥

॥ द्विरपिधः ॥ २ ॥

॥ आदेशोऽन्लोपवचनम् ॥ ३ ॥

॥ न वा प्यङो ङोपनिमित्तरात् ॥ ४ ॥

७९ गोत्रान्वयवात् ।

॥ गोत्रान्वयवादगोत्रार्थमिति चेत्तदनिष्टम् ॥ १ ॥

॥ गोत्रादिति चेद्बचनार्थवचनम् ॥ २ ॥

॥ अगुरुत्तमार्थमिति चेत् सर्वपानवयवरत्वा-

त्सर्वप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

॥ सिद्धं तु गोत्रादिपुंससंख्यानात् ॥ ४ ॥

८० क्रौट्यादिभ्यश्च ।

८१ देवयडिगोचिचृक्षिसात्समुग्रिकाण्डे-
विजिभ्योऽन्यतरस्याम् ।

८२ समर्थानां प्रथमाद्वा ।

- समर्थवचनमनर्थकम्, न ह्यसमर्थनार्थोभिधानम् ।
- प्रथमवचनमनर्थकं न ह्यप्रथमेनार्थोभिधानम् ॥ २ ॥
- वाचने चोक्तम् ॥ ३ ॥

८३ प्राग्दीव्यतोऽण् ।

- प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम् ॥ १ ॥
- अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽण्प्रसङ्गः ॥ २ ॥
- तस्मात् प्राग्वचनम् ॥ ३ ॥
- न वा क चिद्वावचनात् ॥ ४ ॥

८४ अश्वपत्यादिभ्यश्च ।

८५ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः ।

- (पयप्रकरणे) वाक्यातिपितृमतां छन्दस्त्युप-
संख्यानम् ॥ १ ॥
- पृथिव्या ज्ञानौ ॥ २ ॥
- देवस्य यज्ञौ ॥ ३ ॥
- बहिषष्ठिलोपश्च यश्च ॥ ४ ॥
- इकच ॥ ५ ॥
- इकच छन्दसि ॥ ६ ॥
- स्यान्नोऽकारः ॥ ७ ॥
- लोन्नोऽपत्ये तु बहुषु ॥ ८ ॥
- सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत् ॥ ९ ॥
- प्यादयोऽर्थविशेषलक्षणपदादात्पूर्व-
विप्रतिपिद्धम् ॥ १० ॥

८६ उत्सादिभ्योऽङ् ।

- अन्प्रकरणे प्रोत्सादछन्दसि ॥ १ ॥

८७ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्जलौ भवनात् ।

- नञ्जलौ भवनादिति चेद्ब्रह्मर्थं प्रतिषेधः ॥ १ ॥
- नतेः प्रागिति चेद् भाष्य उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

८८ द्विगोलुङ्गनपत्ये ।

- द्विगोलुङ्कि छत्रिमित्प्रहणम् ॥ १ ॥
- अर्थविशेषासंख्ययेऽतत्रिमित्तादपि ॥ २ ॥

८९ गोत्रेऽनुगमि ।

- गोत्रेऽनुगचीति चेतरेतराश्रयत्वात्प्रसिद्धिः ॥ १ ॥
- विप्रतिषेधात्तु लुङ्दण्डविधानम् ॥ २ ॥
- गोत्रस्य ऋषिषो लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ
इत्येक्योत्तरम् ॥ ३ ॥
- एकवचनद्विषयान्तरस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि ४
- गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमाधेयम् ॥ ५ ॥
- उक्तं वा ॥ ६ ॥

९० गूनि उरु ।

- गूनि सुगपीति चेत् प्रत्ययस्याप्येष्टप्रसङ्गः ॥ १ ॥
- सिद्धं तद्विशेषेण सुप्रवचनं हृदि च प्रतिषेधः ॥ २ ॥

प्रयोजनं सौवीरगोत्रेभ्यो णङ्कथाः ॥ ३ ॥

इत्युच्यते सर्वत्र ॥ ४ ॥

प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः ॥ ५ ॥

९१ कफिकजोरन्यतरस्याम् ।

९२ तस्यापत्यम् ।

- तद्विद्यार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणं तस्याविव-
क्षितत्वात् ॥ १ ॥
- सर्वनामनिर्देशे विशेषाऽसंभ्रमस्य सामान्य-
निर्देशात् ॥ २ ॥
- सामान्यचोदनास्तु विशेषेषु ॥ ३ ॥
- अपत्याभिधाने स्त्रीपुंलिङ्गस्याप्रसिद्धिर्नपुंसकत्वात् ॥ ४ ॥
- सिद्धं तु प्रजनस्य विवक्षितत्वात् ॥ ५ ॥
- एकार्थं शब्दान्यत्वात् दृष्टं लिङ्गान्यत्वम् ॥ ६ ॥
- अवयवान्यत्वाच्च ॥ ७ ॥

९३ एको गोत्रे ।

- उत्सादविचारं प्रत्यपत्ययोगात् तस्य च विव-
क्षितत्वादेकवचनं गोत्रे ॥ १ ॥
- तत्र प्रत्ययान्तागोत्रे प्रतिषेधो गोत्रे नियतत्वात् ॥ २ ॥
- परमप्रकृतेर्धोत्वसि ॥ ३ ॥
- स्त्रियो चानियमः ॥ ४ ॥
- यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिः ॥ ५ ॥
- सर्वप्राप्त्यपत्ययोगात् प्रत्ययान्ताद् गोत्रे प्रति-
षेधाधमेको गोत्रे ॥ ६ ॥
- नियमानुपपत्तिश्च ॥ ७ ॥
- न ह्येकसिद्धप्रत्ययेऽनेकप्रत्ययप्राप्तिः ॥ ८ ॥
- अपत्यान्तरे दाढान्तरापत्ययान्तरप्राप्तिः ॥ ९ ॥
- तस्याप्रतिषेधः ॥ १० ॥
- संज्ञाकारिभ्यो वा प्रत्ययोत्पत्तिः ॥ ११ ॥
- गोत्राद्युचीति च ॥ १२ ॥
- तथा जालादितिपृथग्धेयम् ॥ १३ ॥

९४ गोत्राद्युपलियाम् ।

९५ अत इत् ।

- इनो वृद्धावृद्धाभ्यां फिन्ङ्किनो विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥
- यत्तान्नञ्च ॥ २ ॥

९६ बाह्यादिभ्यश्च ।

- बाह्यादिभ्यश्चिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिकं
ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधः ॥ १ ॥
- सम्बन्धिष्यशब्दस्त्वयानां च परतज्ज्ञाप्यतिषेधः ॥ २ ॥

९७ सुधातुरकश्च ।

- सुधातृम्यासयोः ॥ १ ॥

९८ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च ।

९९ नडादिभ्यः फह् ।

१०० हरितादिभ्योऽञः ।

१०१ यजिप्रोश्च ।

१०२ दारद्वन्द्वुन रुदर्भाद्भृगुवत्ताप्रायणेषु ।

१०३ द्रोणपयैतजीचन्तावन्यतरस्याम् ।

१०४ अनुप्यानन्तये विदादिभ्योऽञ् ।

अनुप्यानन्तयेचनमनर्थकं संज्ञागोत्राधिकारात् ॥ १

१०५ गणादिभ्यो यञ् ।

१०६ मधुवध्वोर्मांस्त्रणकौशिकयोः ।

१०७ कपिवोधादाहिरस्ते ।

१०८ वतण्डाच्च ।

१०९ लुक् खियाम् ।

११० अभ्यादिभ्यः फञ् ।

१११ भर्गात् घैगत् ।

११२ शिवादिभ्योऽण् ।

११३ अचृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ।

११४ ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ।

ऋषिपणो दम्बकी विप्रतिपेधेन ॥ १ ॥

ऋष्यचो दम्बो दम्बजी ॥ २ ॥

न यर्धणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्तवर्धम् ॥ ३ ॥

तस्मादपिभ्योऽण्विधानेऽभ्याद्विप्रतिपेधः ॥ ४ ॥

दम्बः पुनर्वचनमन्यनिवृत्तवर्धम् ॥ ५ ॥

तस्मात्तन्नामिकाण्यद्वयः ॥ ६ ॥

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुणः सेनान्ताण्वयः ॥ ७ ॥

११५ मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः ।

११६ कन्यायाः कर्नीन च ।

११७ विकर्णशुक्लउगलाद्वत्सभट्टाजात्रिषु ।

११८ पीलाया वा ।

११९ दक् च मण्डूकात् ।

१२० स्त्रीभ्यो दक् ।

१२१ द्यच्चः ।

१२२ इतश्चानिजः ।

१२३ शुभ्रादिभ्यश्च ।

१२४ विरुणकुपीतकात् काश्यपे ।

१२५ भुवो वुक् च ।

१२६ कल्याण्यादीनामिन्ङ् ।

१२७ कुलटाया वा ।

१२८ चटकाया ऐरक् ।

चटकायाः पुंस्त्रिनिर्देशः ॥ १ ॥

खियामपत्ये लुग्वकव्यः ॥ २ ॥

१२९ गोधाया दक् ।

१३० आरगुदीचाम् ।

आरग्वचनमनर्थकं रका सिद्धत्वात् ॥ १ ॥

१३१ क्षुद्राम्यो वा ।

१३२ पितृष्वमुदृष्टम् ।

१३३ दकि लोपः ।

१३४ मातृष्वसुथ ।

१३५ चतुष्पाद्गो दञ् ।

१३६ शृष्ट्यादिभ्यश्च ।

१३७ राजश्वशुराद्यत् ।

राशोऽपत्ये जातिप्रवृत्तम् ॥ १ ॥

१३८ क्षत्राद् घः ।

१३९ कुलात् रः ।

१४० अपूर्वपदादन्यतरस्यां यद्दृक्कौ ।

१४१ महाकुलादञ्जर्गौ ।

१४२ दुक्कुलादङ् ।

१४३ ससुदृष्टः ।

१४४ भ्रातृव्यश्च ।

१४५ व्यन्तपते ।

अव्यन्वचनमनर्थकं प्रत्ययार्थाभावात् ॥ १ ॥

१४६ रेवत्यादिभ्यष्टक् ।

१४७ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ।

गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य गित्करणानर्थक्ये वृद्धत्वा-

ध्यातिपदिकस्य ॥ १ ॥

नुगर्थमिति चेन्न लुक्प्रतिषेधात् ॥ २ ॥

अथवहित्वादाप्रतिषेध इति चेन्न पुंवज्ञावात् ॥ ३ ॥

किनर्थं तु ॥ ४ ॥

पुंवज्ञापप्रतिषेधार्थं च ॥ ५ ॥

गोत्राद्व्यन्त्रियामिति वचनादप्रयोजनम् ॥ ६ ॥

अव्यन्वत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनम् ॥ ७ ॥

१४८ धृदादृक् सौवीरेषु बहुलम् ।

१४९ केदृच्छ च ।

१५० फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिजौ ।

फाण्टाहृतेः प्रत्ययस्य गित्करणानर्थक्ये वृद्धत्वा-

ध्यातिपदिकस्य ॥ १ ॥

पुंवज्ञापप्रतिषेधार्थं तु ॥ २ ॥

उक्तं वा ॥ ३ ॥

१५१ कुर्वादिभ्यो ण्यः ।

वामरस्य कव्यादिवत्स्वरवर्जम् ॥ १ ॥

१५२ सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ।

१५३ उदीचामिञ् ।

उदीचामिञ्विधौ तद्धोऽण्वचनम् ॥ १ ॥

।शिवादिरिति चेन्नयमिति ॥ २ ॥

सिद्धं तृतीयां वा पयवचनात् ॥ ३ ॥

१५४ तिकादिभ्यः फिञ् ।

१५५ कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ।

।फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्मास्त्रागृपाणां
युद्धं च ॥ १ ॥

१५६ अणो द्वयचः ।

१५७ उदीचां वृद्धादगोत्रात् ।

१५८ नाकिनादीनां कुक् च ।

।कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिरनादिवात् ॥ १ ॥

।पूर्वान्ते नलोपवचनम् ॥ २ ॥

।सिद्धं स्वादिष्टस्य कुट्टवचनात् ॥ ३ ॥

।कारिभ्य इजोऽगोत्रादिफिञ् विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

१५९ पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ।

१६० प्राचामवृद्धात् फिञ् बहुलम् ।

१६१ मनोज्ञावाव्ययतौ पुक् च ।

१६२ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ।

।पौत्रमभृतेर्गोत्रसंज्ञाया यस्यापत्यं तस्य पौत्र-
प्रभृतिसंज्ञाकरणम् ॥ १ ॥

।जीवद्वयश्च कुत्तितम् ॥ २ ॥

१६३ जीवति तु वन्द्ये युवा ।

जीवति तु वन्द्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं च ॥ १ ॥

।तच्च वैवद्वयर्थम् ॥ २ ॥

।वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ ३ ॥

।आपलो वा गोत्रम् ॥ ४ ॥

।परमप्रकृतेक्षापल्य ॥ ५ ॥

।आपलाजीवद्वयस्याऽस्त्रायां द्वितीयो युवसंज्ञः ॥ ६ ॥

।स चास्त्रियाम् ॥ ७ ॥

।एकोगोत्रग्रहणानर्थक्यं च ॥ ८ ॥

।बहुवचनलोपिषु च सिद्धम् ॥ ९ ॥

१६४ भ्रातरि च ज्यायसि ।

१६५ वाऽन्यस्मिन् सपिण्डे स्वविरतरे जीवति ।

१६६ वृद्धस्य च पूजायाम् ।

१६७ यूतश्च कुत्सायाम् ।

१६८ जनपदशब्दात् क्षत्रियादव् ।

।क्षत्रियादेकराजात्सद्विप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

।क्षत्रियग्रहणानर्थक्यं चोक्तम् ॥ २ ॥

।क्षत्रियसमानदानाज्जन्मपदस्य राजन्यपल्यवत् ॥ ३ ॥

१६९ साल्वेयगान्धारिभ्यां च ।

१७० द्वयन्मगधकलिङ्गसुरमसादण् ।

।अणो व्यद्वय्येयो विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

।न्यङः कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ २ ॥

१७१ वृद्धेत्कोसलाजादाव् ।

१७२ कुरुनादिभ्यो ण्यः ।

१७३ साल्वावयवप्रत्ययप्रथमकलकूटादमकादिञ् ।

१७४ ते तद्वाजाः ।

१७५ कम्बोजालुक् ।

।कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोदायर्थम् ॥ १ ॥

१७६ स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ।

१७७ अतश्च ।

।अत इति तद्वन्ताग्रहणमवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् १

।यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पश्चादिलुक् ॥ २ ॥

१७८ न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ।

अथ चतुर्थाऽध्याये

द्वितीयः पादः ।

१ तेन रक्तं रागात् ।

।रक्तादीनामर्थाभिधाने प्रत्ययविधानादुपाभ्या-
नर्थक्यम् ॥ १ ॥

२ लाक्षारोचनाद्वक् ।

।ठक्प्रकरणे शकलकर्मभाष्यानुपसर्गव्यामम् ॥ १ ॥

।नीत्या अन् ॥ २ ॥

।पीवाकन् ॥ ३ ॥

।हस्तिद्वामहारजनाभ्यामन् ॥ ४ ॥

३ नक्षत्रेण युक्तः कालः ।

।नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्तद्युक्ताकाले प्रत्यय-
विधानम् ॥ १ ॥

।तत्रोत्तरपदलोपः ॥ २ ॥

।लिङ्गवचनानुपपत्तिश्च ॥ ३ ॥

।कालयोगास्तिङ् ॥ ४ ॥

।तथा च संप्रत्ययः ॥ ५ ॥

४ लुवविशेषे ।

५ संज्ञायां श्रवणाश्चत्थाम्याम् ।

६ छन्दाच्छः ।

७ दृष्टं साम ।

।दृष्टं सामं कलेर्दक् ॥ १ ॥

।सर्वत्राप्तिकलिभ्या उक् ॥ २ ॥

८ कलेर्दक् ।

९ वामदेवाद्व्यद्व्यौ ।

१० परिश्रुतो रथः ।

।परिश्रुतो रथ इति तदेकान्तग्रहणम् ॥ १ ॥

११ पाण्डुकम्बलादिनिः ।

१२ दैपवैयाघ्रादव् ।

१३ कौमारापूर्ववचने ।

कौमारापूर्ववचन इत्युभयतः खिया अपूर्वत्वे ॥ १ ॥

पुंयोगात् स्वभिधानम् ॥ २ ॥

१४ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ।

१५ स्थण्डिलाच्छयितरि वृते ।

१६ संस्कृतं भक्षाः ।

१७ शूलोखाद्यत् ।

१८ दध्मष्टक् ।

१९ उद्भितोऽन्यतरस्याम् ।

२० क्षीराद्दध् ।

२१ सास्मिन् पौर्णमासीति ।

सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञाग्रहणम् ॥ १ ॥

असंज्ञायो हि गरीयानुपसंयोगः ॥ २ ॥

२२ आप्रहायण्यध्वथाड्डक् ।

२३ विभाया फाल्गुनीधवणाकार्तिकीचैत्रेभ्यः ।

२४ सास्य देवता ।

२५ कसेत् ।

२६ शुक्रादयन् ।

२७ अपोनप्त्रपान्पृभ्यां घः ।

२८ छ च ।

छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

शतवद्राद् घ च ॥ २ ॥

२९ महेन्द्राद्घणौ च ।

३० सोमाद्वयण ।

३१ धावृत्पुत्रिपुत्रो यत् ।

३२ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीपोमवालो-
पतिगृहमेधाच्छ च ।

३३ अग्नेर्दक् ।

३४ कालेभ्यो भववत् ।

कालेभ्यो भवे प्रत्ययमात्रप्रसङ्गः ॥ १ ॥

यः कालेभ्यो भवे तस्य विधाने प्रातिपदिकमात्र-
प्रसङ्गः ॥ २ ॥

असिद्धं त्वभयनिर्देशात् ॥ ३ ॥

३५ महाराजप्रोष्ठपदाद्वृत् ।

छप्रकरणे तदस्मिन् वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य
उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

पौर्णमासादय् ॥ २ ॥

३६ पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ।

पितृमातृभ्यां आतुरि व्यङ्गुलचौ ॥ १ ॥

मातृपितृभ्यां पितरि ढामहृ ॥ २ ॥

मातुरि पिच्च ॥ ३ ॥

महो वा छन्दस्यानदोऽवप्रहृदन्तान् ॥ ४ ॥

अवेर्दुग्धे सोददसमरीसचः ॥ ५ ॥

तिलाक्षिण्णलापिज्ञपेजो ॥ ६ ॥

पिङ्गद्वन्द्वसि दिच्च ॥ ७ ॥

३७ तस्य समूहः ।

३८ भिक्षादिभ्योऽण् ।

भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य
सिद्धत्वात् ॥ १ ॥

३९ गोत्रोक्षीष्टोरभ्राजराजन्यराजपुत्रवत्स-

मनुष्याजाद्वृत् ।

वृद्धाच्च ॥ १ ॥

अत्रो युष्पर्वविप्रतिपिदम् ॥ २ ॥

उक्तु विप्रतिपेधात् ॥ ३ ॥

४० केदाराद्यञ्च ।

गणिकायाश्च ॥ १ ॥

४१ ङक्वचिन्श्च ।

४२ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ।

यन्प्रकरणे पृष्टादुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

४३ ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल् ।

अगजसहायभ्यां च ॥ १ ॥

अह्नः खः ॥ २ ॥

कृतौ ॥ ३ ॥

पथोः सण् ॥ ४ ॥

४४ अनुदाचादेरन् ।

४५ खण्डिकादिभ्यश्च ।

अन्प्रकरणे क्षुद्रकमालवासेनासंज्ञायाम् ॥ १ ॥

४६ चरणेभ्यो धर्मेयत् ।

४७ अचिहस्तिधेनोष्टक् ।

४८ केशाभ्याभ्यां यञ्छाद्यन्यतरस्याम् ।

४९ पाशादिभ्यो यः ।

पृथग्वातादिर्शनादसमूहः ॥ १ ॥

श्रीमत्वे ॥ २ ॥

५० खलमोरथात् ।

५१ इनित्रकल्यचथ ।

खलादिभ्य इति ॥ १ ॥

५२ विपयो देशे ।

विपयाभिधाने जनपदे लुक् बहुवचनविपयात् ॥ १ ॥

गान्धार्यादिभ्यो वा ॥ २ ॥

राजन्यादिभ्यो वा लुक् ॥ ३ ॥

वैदवनादिभ्यो सितम् ॥ ४ ॥

न वाऽभिधेयस्य निवासविषयत्वाद् निवास-

विषयायां लुक्विषयविषयायोः प्रत्ययः ॥ ५ ॥

५३ राजन्यादिभ्यो लुक् ।

५४ भौरिक्याद्यैपुकार्यादिभ्यो विधत्तकलौ ।

५५ सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु ।

छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकारस्याय उप-
संग्रहानम् ॥ १ ॥

५६ संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ।

५७ तदस्यां प्रहरणमिति म्रीडायां णः ।

५८ घञः सास्यां क्रियेति झः ।

५९ तदधीते तद्वेद ।

६० ऋतून्थादिस्त्रान्ताष्टकम् ।

ऋतून्थादिस्त्रान्ताष्टकम् ॥ १ ॥

६१ क्रमादिभ्यो घुञ् ।

६२ अनुब्राह्मणादिनिः ।

६३ वसन्तादिभ्यष्टकम् ।

६४ प्रोक्ताष्टकम् ।

६५ सूत्राच्च कोपधात् ।

६६ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ।

अन्यग्रामिधेयस्थानित्यस्वात् छन्दोब्राह्मणानां
तद्विषयवचनम् ॥ १ ॥

तत्र यथाधिकारे तद्विषयप्रसङ्गः ॥ २ ॥

सिद्धं तु प्रोक्ताधिकारे तद्विषयवचनात् ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

इतिवां प्रोक्ते तद्विषयः ॥ ५ ॥

काश्यपकौशिकग्रहणं च कल्पे नियमार्थम् ॥ ६ ॥

६७ तदसिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ।

६८ तेन निर्वृत्तम् ।

६९ तस्य निवासः ।

७० अदूरभवश्च ।

७१ ओरञ् ।

ओरञ्विधेर्नयां मनुष्यप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

७२ मतोश्च बहुजज्ञात् ।

७३ यज्ञचः कृपेपु ।

७४ उदफच्च विपाशः ।

७५ संकलादिभ्यश्च ।

७६ खीपु सौवीरसान्वप्राप्तु ।

७७ सुवास्त्वादिभ्योऽण् ।

७८ रोणी ।

७९ कोपधाच्च ।

८० बुच्छणकठजिलसेनिरदण्ययफक्किजिञ्-
ज्यकण्डकोऽरीहणलशाश्वश्र्यकुमुदकाश-
तणप्रेक्षाशमसखिसंकाशवल्पक्षकणसुतं-
गमप्रगदिव्यरादकुमुदादिभ्यः ।

८१ जनपदे जुप् ।

८२ वरणादिभ्यश्च ।

८३ शर्कराया वा ।

८४ ठफ्छौ च ।

८५ नद्यां मतुप् ।

नद्यां मतुप्चर्चनं मत्तर्थेऽण्विधानात् ॥ १ ॥

निर्वृत्तायर्थं च ॥ २ ॥

८६ मच्चादिभ्यश्च ।

८७ कुमुदनडवेतसेभ्यो ञ्जुप् ।

८८ नडशादादङ्गलच् ।

८९ शिषाया घलच् ।

९० ऊरूरादिभ्यदछः ।

९१ नडादीनां कुपच ।

कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिरनादित्यात् ॥ १ ॥

पूर्वान्ते हस्तरवम् ॥ २ ॥

सिद्धं स्वादिष्टस्य कुङ्कुपनात् ॥ ३ ॥

संलियोगात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

९२ श्लेपे ।

श्लेपवचनं घादीनामपत्यादिष्वप्रसङ्गार्थम् ॥ १ ॥

वस्येद्वचनारम्भः ॥ २ ॥

विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

न वा परस्वादादीनाम् ॥ ४ ॥

अणववादात्वाच्चाणिवपये घादिप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

९३ राष्ट्रवारपाराद्वत्सौ ।

भवारपारादिष्वृहीवादि ॥ १ ॥

विपरीताच्च ॥ २ ॥

९४ ग्रामाद्यखजौ ।

९५ फड्यादिभ्यो ढक् ।

९६ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वाज्यलङ्कारेषु ।

९७ नद्यादिभ्यो ढक् ।

९८ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ।

९९ कापिक्याः ष्फक् ।

१०० रङ्गोरमनुष्येण्च ।

रङ्गोरमनुष्यग्रहणार्थक्यं मनुष्यतत्त्वयोर्द्वि-
विधानात् ॥ १ ॥

अमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणोद्भापकमिति
चेष्टानिष्ठत्वात् ॥ २ ॥

अग्रग्रहणं च कच्चादिभ्योऽण्वचनात् ॥ ३ ॥

१०१ युग्रागपागुदकप्रतीचो यत् ।

१०२ कन्ध्यायाष्टकम् ।

१०३ वर्णौ युक् ।

१०४ अन्ययात्प ।

- *अन्ययात्प्याविष्टरूपसंत्त्यनं छन्दसि ॥ १ ॥
 *अन्ययतीररूप्योत्तरपदादीच्यग्रामकोपधविधे-
 र्बुद्धाच्छो विप्रविधेन ॥ २ ॥
 *तेभ्यश्चिन्विजो ॥ ३ ॥
 *न वा ठादीनां छापवाद्वात्तद्विधये चाभावादि-
 तरेषाम् ॥ ४ ॥
 *कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ५ ॥
 *तस्मादन्तोदात्ते कोपधप्रतिषेधः ॥ ६ ॥
 *छादोदेशे कालाद्वज् ॥ ७ ॥
 *नक्षत्रादण् ॥ ८ ॥
 *नव्ययाद्व्युत्प्लौ ॥ ९ ॥
 *शरीरावयवाद्यत् ॥ १० ॥
 *वर्गांस्तान्नादान्दे यत् ॥ ११ ॥
 *यङ्गचोऽन्तोदात्ताद्वज् ॥ १२ ॥
 *भायस्थानेभ्यश्च ॥ १३ ॥
 *विधायोनिसमन्वयेभ्यो बुज् ॥ १४ ॥
 *नक्षत्राद्वज् ॥ १५ ॥
 *रूपमयतो ॥ १६ ॥
 *भविताद्वज् ॥ १७ ॥
 *गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुल बुज् ॥ १८ ॥
 *णिलिन्तेवास्तिग्राहणेभ्यः ॥ १९ ॥
 *पत्रपूर्वाद्वज् ॥ २० ॥
 *ह्रन्दाद् बुज् वेरमैथुनिकयोः ॥ २१ ॥
 *गोत्रचरणाद् बुज् ॥ २२ ॥
 *कण्वादीनोऽगिविधे ॥ २३ ॥
 *अङ्गिगाम्यामोदेशे ठज् ॥ २४ ॥
 *न वा ठञोऽनवकाशत्वात् ॥ २५ ॥
 *योपधप्रस्थादीनां बुज् ॥ २६ ॥
 *ओञ्ठज् ॥ २७ ॥
 *जनपदानामकाणौ ॥ २८ ॥
 *न वा बुधपदादवादनः ॥ २९ ॥
 *कोपधादणोऽकेकान्वाच्छ ॥ ३० ॥
 *धन्वबुनश्च ॥ ३१ ॥
 *न वा छस्य पुनर्वचनं छापवादनित्यर्थम् ॥ ३२ ॥

१०५ पेपमोहाःअसोऽन्यतरस्याम् ।

१०६ तीररूप्योत्तरपदादञ्चौ ।

१०७ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां अः ।

१०८ मद्भ्योऽञ् ।

१०९ उदीच्यग्रामाच्च यङ्गचोऽन्तोदात्तात् ।

११० प्रत्योत्तरपदपल्लवादि कोपधादण् ।

१११ कण्वादिभ्यो गोत्रे ।

११२ इञश्च ।

११३ न द्वयचः प्राच्यभ्रतेषु ।

११४ वृद्धाच्छः ।

५५ पा० च०

११५ भवतष्टञ्जोऽसौ ।

११६ काश्यादिभ्यश्चञ्जितौ ।

११७ वाहीकग्रामेभ्यश्च ।

११८ विभापोशीनरेषु ।

११९ ओदेशे ठञ् ।

१२० वृद्धात् प्राचाम् ।

१२१ धन्वयोपधाद्वज् ।

१२२ प्रत्यपुरवहान्ताच्च ।

१२३ रोपधेतोः प्राचाम् ।

१२४ जनपदतदवध्योश्च ।

*जनपदतदवध्योर्बुज्विधानेऽवयवमात्रावन्तः ॥ १ ॥

*जनपदादिति चेद्वचनार्थक्यम् ॥ २ ॥

१२५ अवृद्धादपि बहुवचनविपयात् ।

१२६ कच्छाशिवजनयतोत्तरपदात् ।

१२७ धूमादिभ्यश्च ।

१२८ नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः ।

१२९ अरण्यान्मनुष्ये ।

१३० विभाषा कुरुगुमन्धराभ्याम् ।

*कुरुगुमन्धरेभ्यो वाचनान्मनुष्यतरक्षयो-
 र्बुज्विधानम् ॥ १ ॥

१३१ मद्रवृज्योः कन् ।

१३२ कोपधादण् ।

१३३ कच्छादिभ्यश्च ।

*साल्यानां कच्छादिषु पाठोऽण्विधानाद् ॥ १ ॥

*न वाऽपदान्तरविधेयत्वात्प्रहणमवधारणार्थम् ॥ २ ॥

१३४ मनुष्यतत्स्थयोर्बुज् ।

१३५ अपदातोः साल्यात् ।

१३६ गोयवाग्वोश्च ।

१३७ गर्तोत्तरपदाच्छः ।

*गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद् बुज्
 विप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

१३८ गहादिभ्यश्च ।

*गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः ॥ १ ॥

*चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽण् ॥ २ ॥

१३९ प्राचां कटादेः ।

१४० राक्षः क च ।

१४१ वृद्धादकेरान्तस्वोपधात् ।

*अकेरान्तप्रहणे कोपधप्रहणं सोसुकाद्यर्थम् ॥ १ ॥

१४२ कन्यापलदनगरग्रामद्वयोत्तरपदात् ।

१४३ पर्वताच्च ।

१४४ विभाषा मनुष्ये ।

१४५ रुक्मणपर्णाद्वारद्धाजे ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

तृतीयः पादः ।

१ युष्मदसदोरन्यतरस्यां सुञ्च ।

*युष्मदसद्व्यां प्रत्ययविधाने योगविभागः ॥ १ ॥

*समसंख्याप्रतिषेधार्थः ॥ २ ॥

२ तसिन्नणि च युष्माकासाकौ ।

*आदेशवचने च ॥ १ ॥

*तत्र पुनः खञ्प्रहणम् ॥ २ ॥

३ तवकममकावेकवचने ।

*एकादेशप्रहणं च ॥ १ ॥

४ अर्धाद्यत् ।

*अर्धाद्यद्विधाने सपूर्वाद्धञ् ॥ १ ॥

*दिक्पूर्वपदाद्यञ् ॥ २ ॥

५ पराचराधमोत्तमपूर्वाच्च ।

६ दिक्पूर्वपदाद्ठञ् च ।

७ ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ।

८ मध्यान्मः ।

९ अ सांप्रतिके ।

१० द्वीपावनुसमुद्रं यञ् ।

११ कालाद्ठञ् ।

१२ आदे शरदः ।

१३ विभाषा रोगातपयोः ।

१४ निशाप्रदोपाभ्यां च ।

१५ श्वसस्तु च ।

*श्वसस्तुव्यादेशानुपपत्तिरनावित्वात् ॥ १ ॥

*पूर्वान्ते कप्रतिषेधः ॥ २ ॥

*सिद्धं त्वाद्विष्टस्य तुञ्चनात् ॥ ३ ॥

*संनियोगाद्वा ॥ ४ ॥

१६ संधिवेलाद्युत्तुनक्षत्रेभ्योऽण् ।

१७ प्रावुप ण्यवः ।

१८ वर्पाभ्यष्टञ् ।

१९ छन्दसि ठञ् ।

२० यसन्ताच्च ।

२१ हेमन्ताच्च ।

२२ सर्वत्राप्य तलोपथ ।

*हेमन्तस्यापि तलोपवचनार्थक्यं हेअः

मद्वत्यन्तराच्च ॥ १ ॥

*अलोपदर्शनाच्च ॥ २ ॥

२३ सायंतिरेग्राह्येभ्योभ्यष्टुलौ तुद च ।

*सायंतिरेगोर्मे ग्राह्यान्तं प्रत्ययसन्निपुणम् ॥ १ ॥

*ग्राह्यवर्गपरेऽन्यत्रम् ॥ २ ॥

*तुष्टुप्रम् ॥ ३ ॥

*पूर्वान्ते विसर्जनीयः ॥ ४ ॥

*सिद्धं त्वाद्विष्टस्य तुञ्चनात् ॥ ५ ॥

*संनियोगाद्वा ॥ ६ ॥

२४ विभाषा पूर्वाह्णपराह्णभ्याम् ।

*पूर्वाह्णपराह्णभ्यां सुवन्तवचनं सप्तमीश्रवणार्थम् १

*अनुवचनं ज्ञापकमिति चेदव्ययास्तप्तमीप्रसङ्गः ॥ २ ॥

२५ तत्र जातः ।

*तत्र जायादिषु वचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

२६ प्रावुपष्टप् ।

२७ संज्ञायां शरदो वुञ् ।

२८ पूर्वाह्णपराह्णार्द्राभूलाप्रदोपावस्कराद्वुञ् ।

२९ पथः ण्यव च ।

३० अमावास्याया वा ।

३१ अ च ।

३२ सिन्ध्वपकराभ्यां कञ् ।

३३ अणञौ च ।

३४ श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्यातिथिप्यपुन-

र्वसुहस्ताविशाखापादावहुलाङ्गुष् ।

*लुङ्प्रकरणे चित्रारवितीरोहिणीभ्यः स्त्रियासुप-

संख्यानम् ॥ १ ॥

*फल्गुन्यपादाभ्यां दानो ॥ २ ॥

*श्रविष्ठापादाभ्यां ण्य् ॥ ३ ॥

*न वा नक्षत्रेभ्यो यङुलं लुङ्यचनात् ॥ ४ ॥

३५ स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ।

३६ वत्सशालाभिजिदभ्ययुक्शतभिपजो वा ।

३७ मत्स्येभ्यो बहुलम् ।

३८ कृतलब्धक्रीतकुशलाः ।

३९ प्रायभवः ।

*प्रायभयप्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वात् ॥ १ ॥

*अतिसंभवः प्रायभय इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम् २

४० उपजानूपकर्णोपनीचेष्टञ् ।

४१ सम्भूते ।

४२ कोशाद्बुञ् ।

*विकारे कोशाद्बुञ् ॥ १ ॥

*संभूते द्वयानुपपत्तिः ॥ २ ॥

४३ कालात्साधुपुष्पत्यप्यमानेषु ।

४४ ओं च ।

४५ आभ्ययुज्या वुञ् ।

४६ ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ।

४७ वेयमृणं ।

४८ कलाप्यथत्ययवबुमाद् वुञ् ।

४९ ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् ।

५० संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च ।

५१ व्याहरति मृगः ।

५२ तदस्य सोढम् ।

५३ तत्र भवः ।

*तत्रप्रकरणे पुनस्तत्रवचनं कालनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

५४ दिगादिभ्यो यत् ।

५५ शरीरावयवाच्च ।

५६ दतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ।

५७ ग्रीवाभ्योऽण् च ।

५८ गम्भीराञ्ज्यः ।

५९ अन्ययीभावाच्च ।

*प्रथमप्रकरणे परिसुखादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*अन्ययीभावादिभ्यो उपसूत्रादिभ्यः प्रतिषेधः ॥२॥

६० अन्तःपूर्वपदाद्वच् ।

समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेज्यते ॥ १ ॥

*कथ्यं दमाच्च देहाच्च ॥ २ ॥

*लोकोत्तरपदस्य च ॥ ३ ॥

*मुखपार्श्वतलोरीयः ॥ ४ ॥

*कुञ्जस्य परस्य च ॥ ५ ॥

*इयं कायोऽथ मध्यस्य ॥ ६ ॥

*मण्मीयी चापि प्रत्ययी ॥ ७ ॥

*मभ्यो मध्यं दिनण् चास्माच्च ॥ ८ ॥

*स्यास्रो लुगतिनात्तथा ॥ ९ ॥

*आहोर्दैव्यः पाञ्चजन्यो गम्भीर्यं च न्य इज्यते ॥१०॥

६१ ग्रामात् पर्यनुपूर्वाच्च ।

६२ जिह्वामूलाङ्गुलेद्वयः ।

६३ वर्गान्ताच्च ।

६४ अशब्दे यत्प्राच्यन्यतरस्याम् ।

६५ कर्णललाटात्कनलंकारे ।

६६ तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्य-

नाम्नः ।

*भवव्याख्यानयोर्दुर्गपदधिकारोऽपवादविधानार्थः १

*कृतनिर्देशो हि तो ॥ २ ॥

*तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहण भवार्थम् ॥ ३ ॥

*व्याख्याने ह्यवचनार्त्तिसद्वच् ॥ ४ ॥

*भवे मन्त्रेण लुक्वचनम् ॥ ५ ॥

*कल्पे च व्याख्याने ॥ ६ ॥

*न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् ॥ ७ ॥

६७ यदचोऽन्तोदात्ताद्वच् ।

६८ कृत्यनेभ्यश्च ।

६९ अध्याचेज्वेवर्षः ।

७० पौरोडाशपुरोडाशात् एञ् ।

७१ छन्दसो यदणौ ।

७२ ब्रजद्वाल्लक्षणवर्षमाध्वरपुरश्चरणनामा-

ख्याताद्वक् ।

*नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् ॥ १ ॥

७३ अण्गयनादिभ्यः ।

७४ तत् आगतः ।

७५ उगायस्थानेभ्यः ।

७६ शुण्डिकादिभ्योऽण् ।

७७ विद्यायोनिर्संयन्धेभ्यो वुञ् ।

७८ कृतघञ् ।

७९ पितुर्यच्च ।

८० गोनादङ्गवत् ।

८१ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ।

८२ मयट् च ।

८३ प्रभवति ।

८४ विदूराञ्ज्यः ।

८५ तद्गच्छति पथिदूतयोः ।

८६ अभिनिष्क्रामति द्वारम् ।

८७ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ।

*अधिकृत्य कृते ग्रन्थे लुवाख्यायिकाभ्यो बहुलम् ॥१॥

८८ शिशुकन्दयमसमभद्रद्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ।

*द्वन्द्वे देवानुवादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

८९ सोऽस्य निवासः ।

९० अभिजनश्च ।

९१ आयुधजीविभ्यश्छः पयंते ।

९२ शण्डिकादिभ्यो ङ्यः ।

९३ सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ।

९४ तूदीशालातुरचमेतीकूचवाराहफण्डभ्यकः ।

९५ भक्तिः ।

९६ अचिच्चाद्वेशकालाद्वक् ।

९७ महाराजाद्वच् ।

९८ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुञ् ।

९९ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ।

१०० जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन

समानशब्दानां बहुवचने ।

*सर्ववचनं प्रकृतिनिर्हासार्थम् ॥ १ ॥

*तच्च मन्त्रवृज्यर्थम् ॥ २ ॥

१०१ तेन प्रोक्तम् ।

*प्रोक्तग्रहणमनर्थकं धरादर्शनात् ॥ १ ॥

*ग्रन्थे च दर्शनात् ॥ २ ॥

*छन्दोऽर्थमिति केतुत्त्वम् ॥ ३ ॥

- १०२ तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोपाच्छण् ।
 १०३ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ।
 १०४ कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ।
 *प्रत्यक्षकारिग्रहणम् ॥ १ ॥
 *कलापिखाद्यायनग्रहणं ज्ञापकं वैशम्पायनान्ते-
 वासिषु प्रत्यक्षकारिग्रहणम् ॥ २ ॥
 *छन्दोगग्रहणं चेतस्या एतिसप्रज्ञः ॥ ३ ॥
 १०५ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ।
 *पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः
 प्रतिषेधस्तुल्यकारणत्वात् ॥ १ ॥
 १०६ श्रौतकादिभ्यश्छन्दसि ।
 १०७ कठचरकाह्लुक् ।
 १०८ कलापिनोऽण् ।
 १०९ छगलिनो ढिनुक् ।
 ११० पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ।
 १११ कर्मन्दकुशाभ्यादिनिः ।
 ११२ तेनैकदिक् ।
 ११३ तसिश्च ।
 ११४ उरसो यच्च ।
 ११५ उपदाते ।
 ११६ कृते ग्रन्थे ।
 *कृते ग्रन्थे भक्षिकादिभ्योऽण् ॥ १ ॥
 *तद्विशेषेभ्यश्च ॥ २ ॥
 *योगविभागात्सिद्धम् ॥ ३ ॥
 ११७ संज्ञायाम् ।
 ११८ कुलालादिभ्यो बुञ् ।
 ११९ क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ।
 १२० तसेदम् ।
 *तसेदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिरिदमः प्रत्यक्ष-
 वाचित्वात् ॥ १ ॥
 *सिद्धं तु ययोगा पक्षी तत्र ॥ २ ॥
 *अनन्तरादिषु च प्रतिषेधः ॥ ३ ॥
 *सिद्धं तु परिगमनात् ॥ ४ ॥
 *स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्यः ॥ ५ ॥
 *पत्राद्वाहो ॥ ६ ॥
 *स्थाद्वाहो ॥ ७ ॥
 *वहेस्तुरणिदं च ॥ ८ ॥
 *अग्नीषः शरणे रन्ध्रं च ॥ ९ ॥
 *समिधामाधाने पेण्यण् ॥ १० ॥
 *चरणाद्धर्माज्ञापयोः ॥ ११ ॥
 १२१ रथाद्यत् ।
 १२२ पत्रपूर्वादेञ् ।

- १२३ पत्राच्चयुं परिपद्य ।
 १२४ हलसीराट्ठक् ।
 १२५ द्रन्द्वाहुन् वैरमैथुनिरुयोः ।
 *वैरं देवामुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ १ ॥
 १२६ गोत्रचरणाहुन् ।
 १२७ सङ्घाङ्गलक्षणेष्वाज्यामण् ।
 *सङ्घादिषु घोषग्रहणम् ॥ १ ॥
 *सङ्घादिषु प्रत्ययस्य शिक्करणानर्थक्यं वृद्धत्वा-
 द्वातिपदिकस्य ॥ २ ॥
 *छिद्रयुंश्चावप्रतिषेधाथं तु ॥ ३ ॥
 १२८ चाकलादा ।
 १२९ छन्दोगौक्थिकयाप्तिरुयत्तुचनदान्यः ।
 १३० न दण्डमाणवान्तेवासिषु ।
 १३१ रैवतिकादिभ्यश्छः ।
 *रैवतिः ऋतुहास्तिपदावण् ॥ १ ॥
 १३२ आथर्वणिकस्येकलोपश्च ।
 १३३ तस्य विकारः ।
 *तस्यप्रकरणे तस्यपुनर्वचनं दैविकतिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥
 *तस्येदं वचनात् प्रज्ञः ॥ २ ॥
 *न वा संप्रत्ययः ॥ ३ ॥
 *अवयवे चाप्राणयोपधिदृष्टेभ्योऽतिवृत्तिः ॥ ४ ॥
 *अप्रत्ययदोष विप्रतिषेधानुपपत्तिर्नयनुत्तर्यात् ॥ ५ ॥
 *अनुवृत्तौ हि छोत्सर्गापवादविप्रतिषेधान्मयद् ॥ ६ ॥
 १३४ अवयवे च प्राण्योपधिदृष्टेभ्यः ।
 *विकारावयवयोरकच् ॥ १ ॥
 १३५ विस्वादिभ्योऽण् ।
 *विस्वादिषु गयीषुकाग्रहणं मयदप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥
 १३६ कोपघाच्च ।
 १३७ वपुज्जननोः पुक् ।
 १३८ ओरञ् ।
 १३९ अनुदात्तादेश्च ।
 *अनुदात्तादेश्चो विधाने आनुदात्तान्दीप उप-
 सख्यानम् ॥ १ ॥
 *पदस्य आनुदात्तादिभ्यम् ॥ २ ॥
 *न वा समर्थस्यानुदात्तादिभ्यम् ॥ ३ ॥
 *पदग्रहणं परिमाणार्थम् ॥ ४ ॥
 १४० पलाशादिभ्यो वा ।
 १४१ शम्भ्याः प्लञ् ।
 १४२ मयङ्मैतयोर्मापायामभक्षच्छादनयोः ।
 *मयङ्मैतयोर्बेचनमपावादतिपयेऽतिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥
 *प्लव्योरित्यर्थनिर्देशः ॥ २ ॥

- १४३ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ।
 १४४ गोश्च पुरीषे ।
 १४५ पिप्राच ।
 १४६ संज्ञायां कन् ।
 १४७ ग्रीहिः पुरोडाशे ।
 १४८ असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ।
 १४९ द्वयचदउन्दसि ।
 १५० नोत्पद्गर्भयित्वात् ।
 १५१ तालादिभ्योऽण् ।
 १५२ जातरूपेभ्यः परिमाणे ।
 १५३ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ।
 १५४ भित्तश्च तत्प्रत्ययात् ।

*विकाराययवयोर्विकाराययवयुक्तत्वान्मयदप्रति-
 पेशार्थं जितश्च तत्प्रत्ययादजो विधानम् ॥ १ ॥
 *न वा दृष्टो ह्यययवे समुदायशब्दो विकारे च
 प्रकृतिशब्दस्त्वान्मयदभावः ॥ २ ॥
 *विकाराययवशब्दप्रसङ्ग इति चेन्न तेनानभि-
 धानात् ॥ ३ ॥
 *अभिधाने ह्यन्यतोऽपि मयदप्रसङ्गः ॥ ४ ॥
 *तस्मात्तत्प्रत्ययान्तालुग्वचनम् ॥ ५ ॥

१५५ क्रीतवत्परिमाणात् ।

*क्रीतवत्परिमाणादङ्ग च ॥ १ ॥
 *अणो वृद्धान्मयद ॥ २ ॥
 *अरजोऽनुदाचादेरलक्ष ॥ ३ ॥
 *मयदः प्राप्यम्बिप्रतिपेधेन ॥ ४ ॥
 *न वाऽनवकाशत्वादपचादो मयद ॥ ५ ॥
 *प्राप्यलक्ष ॥ ६ ॥
 *तस्मान्मयद्विधाने प्राणिप्रतिपेधेन ॥ ७ ॥
 *अनुदाचादेरन. प्राप्यम्बिप्रतिपेधेन ॥ ८ ॥

- १५६ उग्राहुक् ।
 १५७ उमोर्णयोर्वा ।
 १५८ एष्या ढक् ।
 १५९ गोपयसोर्यत् ।
 १६० द्रोश्च ।
 १६१ माने वयः ।
 १६२ फले लुक् ।

*फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रवृत्त्यन्तरत्वात् ॥ १ ॥
 *पुङ्गवददर्शनप्रसङ्ग इति चेद्वृत्ते लुग्वचनम् ॥ २ ॥

- १६३ लुशादिभ्योऽण् ।
 १६४ जाम्बा वा ।
 १६५ लुए च ।

*लुपकारणे फलपाकलुपासुपसत्त्वानम् ॥ १ ॥
 *पुष्पमूलेषु च बहुलम् ॥ २ ॥

- १६६ हरीतक्यादिभ्यश्च ।
 १६७ कंसीयपरशव्ययोर्यञञौलुक् च ।

अथ चतुर्थाऽध्याये
 चतुर्थः पादः ।

१ ग्रामवृत्तेष्टम् ।

*अप्रकरणे उदाहेति मातृवादिभ्य उपसंख्यानम् ।
 *आहो प्रभूवादिभ्यः ॥ २ ॥
 *पृच्छतौ मुञ्जावादिभ्यः ॥ ३ ॥
 *गच्छतौ परवारादिभ्यः ॥ ४ ॥

२ तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ।

३ संस्कृतम् ।

४ कुलत्थकोपधादण् ।

५ तरति ।

६ गोपुच्छाट्टन् ।

७ नोद्यचष्टन् ।

८ चरति ।

९ आकर्षात् घृल् ।

*आकर्षात्पपांदिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।
 आवसथात्किंसरादेः पितः पवेत्ते उगधिकारे ॥ १ ॥

१० पर्पादिभ्यः घृन् ।

११ श्वगणाट्टन् च ।

१२ वेतनादिभ्यो जीवति ।

१३ वल्लकयविक्रयाट्टन् ।

१४ आयुधाच्छ च ।

१५ हस्त्युत्सङ्गादिभ्यः ।

१६ भल्लादिभ्यः घृन् ।

१७ विभाषा विवधात् ।

*वीयधाचेति वक्तव्यम् ॥ १ ॥

१८ अण् कुटिलिकायाः ।

१९ निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः ।

२० त्रेर्मन्त्रित्यम् ।

*त्रेर्मन्त्रित्यवचन विपयार्थम् ॥ १ ॥

*तत्र यथाधिकार तद्विषयप्रसङ्गः ॥ २ ॥

२१ अपमित्ययाचित्ताभ्यां कन्कनो ।

२२ संसृष्टे ।

२३ चूर्णादिनिः ।

२४ लण्णाहुक् ।

*लवणालुग्वचनानर्थक्यं रसयाचित्वात् ॥ १ ॥
 *असृष्टे च दर्शनात् ॥ २ ॥
 *ससृष्टे चादर्शनात् ॥ ३ ॥

- २५ मुद्रादण् ।
 २६ व्यञ्जनैरुपसिक्ते ।
 २७ ओजः सहोऽम्भसा वर्तते ।
 २८ तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ।
 २९ परिमुञ्चं च ।
 ३० प्रयच्छति गर्हाम् ।
 प्रयच्छति गर्हाय ॥ १ ॥
 मेस्याहोपो वा ॥ २ ॥
 *बुद्धेर्बुद्धिभावः ॥ ३ ॥
 ३१ कुसीददशेकादशात् छन्द्यचो ।
 ३२ उच्छति ।
 ३३ रक्षति ।
 ३४ शब्ददुर्गं करोति ।
 ३५ पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ।
 ३६ परिपन्थं च तिष्ठति ।
 ३७ माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ।
 ३८ जाक्रन्दादृञ् च ।
 ३९ पदोत्तरपदं गृह्णाति ।
 ४० प्रतिकण्ठार्थललामं च ।
 ४१ धर्मं चरति ।
 *अयर्माञ्च ॥ १ ॥
 ४२ प्रतिपथमेति ठञ्च ।
 ४३ समवायान् समवैति ।
 ४४ परिपदो ण्यः ।
 ४५ सेनाया वा ।
 ४६ संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ।
 ४७ तस्य धर्म्यम् ।
 ४८ अण् महिष्यादिभ्यः ।
 ४९ क्रतोञ्ज् ।
 *नृनराभ्यामभ्यवनम् ॥ १ ॥
 *विदासितुरिदलोपश्च ॥ २ ॥
 *विभाजयितुर्णिगोपश्च ॥ ३ ॥
 ५० अवक्रयः ।
 ५१ तदस्य पण्यम् ।
 ५२ लयणादृञ् ।
 ५३ कितरादिभ्यः घृन् ।
 ५४ शलालुनोऽन्यतरस्याम् ।
 ५५ शिल्पम् ।
 ५६ मनुकदशेपदण्यतरस्याम् ।
 ५७ प्रहरणम् ।
 ५८ परश्वधादृञ् च ।
 ५९ शक्तिपटयोरीरुह् ।
 ६० अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ।

- ६१ शीलम् ।
 ६२ छत्रादिभ्यो णः ।
 ६३ कर्माध्ययने वृत्तम् ।
 ६४ वत्तपूर्वपदादृञ् ।
 ६५ हितं भक्षाः ।
 हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः ॥ १ ॥
 *इतरथा ह्यनिर्देशः ॥ २ ॥
 ६६ तदसौ दीयते नियुक्तम् ।
 ६७ ध्याणामांसैदनाद्विठन् ।
 ६८ भक्तादण्यतरस्याम् ।
 ६९ तत्र नियुक्तः ।
 ७० जगारान्तादृञ् ।
 ७१ अध्यायिन्यदेशकालात् ।
 ७२ कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ।
 ७३ निरुटे वसति ।
 ७४ आवसथात् छल् ।
 ७५ प्राग्घताच्चत् ।
 ७६ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ।
 *वहत्यभिधाने रथशकटहलसीरेभ्यः प्रत्यय-
 विधानानर्थक्यं विहितत्वात् ॥ १ ॥
 *शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थोऽयत्वात् प्रत्यय-
 विधानस्यार्थसामान्यासिद्धम् ॥ २ ॥
 ७७ धुरो यद्भक्तौ ।
 ७८ खः सर्वधुरात् ।
 ७९ एकधुरात्सुक् च ।
 ८० शकटादण् ।
 ८१ हलसीरादृङ् ।
 ८२ संज्ञायां जन्त्याः ।
 *जन्म्या इति निपातनानर्थक्यं पञ्चमीनिर्देशत्वात् ॥ १ ॥
 ८३ विध्यत्यधनुषा ।
 *विध्यत्यकरणेन ॥ १ ॥
 *इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ २ ॥
 ८४ धनगणं लब्धा ।
 ८५ अघ्राण्णः ।
 ८६ चशं गता ।
 ८७ पदमस्मिन्द्वयम् ।
 ८८ मूलमस्यावर्दि ।
 ८९ संज्ञायां धेनुप्या ।
 ९० गृहपतिना संयुक्ते ज्यः ।
 ९१ नौययोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्य-
 तुल्यग्राप्यतध्यानाभ्यसमसमितसंमिनेषु ।
 ९२ धर्मपव्यर्थन्यायादनपते ।

- १३ छन्दसो निर्मिते ।
 १४ उरसोऽण् च ।
 १५ हृदयस्य प्रियः ।
 १६ बन्धने चर्प्य ।
 १७ मतजनहृत्कारणजल्पकर्षेणु ।
 १८ तत्र साधुः ।
 १९ प्रतिजनादिभ्यः खञ् ।
 १०० भक्ताण्यः ।
 १०१ परिपदो ण्यः ।
 १०२ कथादिभ्यष्टकृ ।
 १०३ गुडादिभ्यष्टञ् ।
 १०४ पथ्यतिथियसतिस्वपतेर्दन् ।
 १०५ समाया यः ।
 १०६ दृष्टञ्च ।
 १०७ समानतीर्थवासी ।
 १०८ समानोदरे शयिते ओ चोदात्तः ।
 १०९ लोदराद्यः ।
 ११० भवे छन्दसि ।
 १११ पाथोनदीभ्यां ण्यण् ।
 ११२ वेशन्तहिमयद्रयामण् ।
 ११३ ज्योतसो विभाषा उपङ्ग्यौ ।
 ११४ सगर्भसयुयसनुताद्यन् ।
 ११५ तुप्रादन् ।
 ११६ अग्राद्यत् ।
 ११७ घञ्छौ च ।
 ११८ समुद्राभ्रादः ।
 ११९ यर्हिपि इत्तम् ।
 १२० दूतस्य भागकर्मणी ।
 १२१ रक्षोयातूनां हननी ।
 १२२ देवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ।
 १२३ असुरस्य सम् ।
 १२४ मायायामण् ।
 १२५ तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक्
 च मतोः ।
 १२६ अभ्यमानण् ।
 १२७ वयस्यासु भूषो मनुष्ये ।
 १२८ मत्वर्थे मासतन्वोः ।
 *मासतन्वोरन्तरार्थे वा ॥ १ ॥
 *लुगकारेकारेफाश्च ॥ २ ॥
 १२९ मधोर्ज च ।
 १३० ओजसोऽहनि यत्तौ ।
 १३१ वेशोयशआदिर्भंगाद्यत् ।
 १३२ ख च ।
 १३३ पूर्वः कृतमिनियौ च ।

- १३४ अङ्गिः संस्कृतम् ।
 १३५ सहस्रेण संमितौ घः ।
 १३६ मतौ च ।
 १३७ सोममर्हति यः ।
 १३८ मये च ।
 १३९ मघोः ।
 १४० वसोः समूहे च ।

*अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 *छन्दसि बहुभिर्यस्यैवपसंख्यानम् ॥ २ ॥
 *अग्निरीशे वसन्त्यस्य ॥ ३ ॥
 *स्वार्थविज्ञानादिसद्वन् ॥ ४ ॥

- १४१ नक्षत्राद् घः ।
 १४२ सर्वदेयाच्चात्तिल् ।
 १४३ शिवशमरिष्टस्य करे ।
 १४४ भावे च ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

- १ प्राक् क्रीताच्छः ।

*प्राग्वचन उक्तम् ॥ १ ॥

- २ उगवादिभ्यो यत् ।

*यन्व्यावनः पूर्वविप्रतिषिद्धं सनद्वयानहौ
 प्रयोजनम् ॥ १ ॥

*दृष्ट ॥ २ ॥

*हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यत् ॥ ३ ॥

*अप्रविकारेभ्यश्च ॥ ४ ॥

*नाभेर्नभभाये प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृतभाषाद् ॥ ५ ॥

*सिद्धं तु शास्त्रादियु यचनात् दृष्टत्वं च ॥ ६ ॥

*नभ्यासु लुग्वचनम् ॥ ७ ॥

- ३ कम्बलाद्य संज्ञायाम् ।

- ४ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ।

*हविरपूपादिभ्योऽप्राप्ते ॥ १ ॥

- ५ तस्यै हितम् ।

- ६ शरीरावयवाद्यत् ।

*यत्प्रकरणे रथाच्च ॥ १ ॥

- ७ खलपवमापतिलवृषन्नक्षत्राश्च ।

- ८ अजाविभ्यां ध्यञ् ।

- ९ आत्मनृविश्वजनभोगोत्तरपदात्सुः ।

*भोगोत्तरपदात्स्वविधानेऽसिद्धैः पूर्वपदाद्य-
 हितत्वात् ॥ १ ॥

*भोगीनरीति चेद्वाचनम् ॥ २ ॥

- राजाचार्याभ्यां नित्यम् ॥ ३ ॥
 तत्प्रधाने पञ्चतनादुपसंख्यानम् ॥ ४ ॥
 सर्वजनादृज ॥ ५ ॥
 महावनाचित्यम् ॥ ६ ॥
 १० सर्वपुरुषाभ्यां ण्डजौ ।
 सर्वोणस्य वाचचनम् ॥ १ ॥
 पुरुषाद्विधे ॥ २ ॥
 ११ माणवचरकाभ्यां खम् ।
 १२ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ।
 तदर्थमिति कृत्यनामभ्यष्टम् ॥ १ ॥
 न वा प्रयोजनेन कृतयात् ॥ २ ॥
 १३ छदिरुपधिवलेद्वम् ।
 उपध्वर्थमिति प्रत्ययानुपपत्तिरुपध्वभावात् ॥ १ ॥
 सिद्धं तु कृदन्तस्य स्वाधेऽभ्यवचनात् ॥ २ ॥
 १४ अपभोषानहोर्न्यः ।
 १५ चर्मणोऽम् ।
 १६ तदस्य तदसिन्त्सादिति ।
 १७ परिखाया दम् ।
 १८ प्राग्यतेष्टम् ।
 १९ आर्हादिगोपुच्छसंख्यापरिमाणाद्वक् ।
 अर्गादयः प्रागाहोवेद्वं पद्विधिः ॥ १ ॥
 उपधेः पञ्चमीसिद्धमिति चेन्मसीदुमिहविष्प्रमासिः २
 आर्हाधेजोऽनादिप्यतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥
 उक्तं वा ॥ ४ ॥
 २० असमासे निष्कादिभ्यः ।
 निष्कादिभ्यस्तमासग्रहणं शापकं पूर्वत्र तदन्वा-
 प्रतिषेधस्त ॥ १ ॥
 प्रापतेः सङ्घापूर्वपदानां तदन्वग्रहणमनुक्तिः ॥ २ ॥
 २१ श्रुताश्च अन्यत्वापशते ।
 श्रुतप्रतिषेधेऽन्यत्वापशतेऽप्रतिषेधः ॥ १ ॥
 २२ संख्याया प्रतिशदन्तायाः कन् ।
 प्रतिषेधाद्विग्रहणमिति चरधेवग्रहणागिनदम् ॥ १
 २३ यत्तोरिहा ।
 २४ विद्यतिविद्यकृपां द्रुतसंज्ञायाम् ।
 २५ रंमाट्टिन् ।
 टिडिधर्मा ॥ १ ॥
 काटिनादाप्रतिषेधः ॥ २ ॥
 २६ शृङ्गमन्यतरलात् ।
 २७ तजमानपिशातकसदृशवस्तनादृज् ।
 २८ अपभर्तृदिगोऽङ्गसंज्ञायाम् ।
 दिगोऽङ्गसंज्ञायाम् ॥ १ ॥

संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाहोपस्य ॥ २ ॥
 उक्तं संख्याये प्रयोजनं तस्मादिहाभ्यर्थग्रहणा-
 नर्थक्यम् ॥ ३ ॥

- २९ विभार्पा कार्पापणसहस्राभ्याम् ।
 कार्पापणसहस्राभ्यां सुवर्णततमानयोरुपसंख्यानम् ॥ १
 ३० द्वित्रिपूर्वाभिष्कात् ।
 ३१ विस्ताच्च ।
 द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्यम् ॥ १ ॥
 तत्र च बहुमहणम् ॥ २ ॥
 ३२ विंशतिकृत् यः ।
 ३३ खार्या ईकन् ।
 खार्या ईकन् केवलायाश्च ॥ १ ॥
 काकिप्याक्षोरुपसंख्यानम् ॥ २ ॥
 केवलायाश्च ॥ ३ ॥
 ३४ पणपादमापशतायत् ।
 ३५ शणादा ।
 शतशणाभ्यां वा ॥ १ ॥
 द्वित्रिपूर्वादिष्व ॥ २ ॥
 ३६ द्वित्रिपूर्वादिष्व च ।
 ३७ तेन क्रीतम् ।
 तेन क्रीतमिति कृत्वात् ॥ १ ॥
 भक्त्यैकान्तात् ॥ २ ॥
 संवेदकवचनाद् द्विगोक्षोरुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥
 उक्तं वा ॥ ४ ॥
 ३८ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ।
 तस्यनिमित्तप्रकरणे यावत्पिण्डेष्वेवमभ्यः दामन-
 कोपनबोधदसंख्यानम् ॥ १ ॥
 संनिपात्य ॥ २ ॥
 ३९ गोक्ष्यचोऽसंख्यापरिमाणाभादर्पत् ।
 अयत्प्रकरणे मन्त्रवर्षताम् ॥ १ ॥
 ४० पुत्राच्छ च ।
 ४१ सपेभूमिशुषीभ्यामणजं ।
 ४२ तन्नेभ्यः ।
 ४३ तत्र विदितं तति च ।
 ४४ लोकसर्पलोकादृम् ।
 ४५ तस्य पापः ।
 ४६ पात्राय तन् ।
 ४७ तदसिन् वृक्षायतामशुकोपदा दीपने ।
 वृक्षजन्तु शपथेऽभ्यां हृत् ॥ १ ॥
 ४८ पूरणार्थादृम् ।
 पूरणेऽभ्यां वृक्षजन्तुवचनात् ॥ १ ॥

४९ भागाद्यच्च ।
५० तद्धरति वहत्यावहति भारादंशादिभ्यः ।

५१ वक्षद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ।

५२ सम्भनत्यवहरति पचति ।

*तत्पचतीति द्रोणादृच ॥ १ ॥

५३ आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम् ।

५४ द्विगोष्ठश्च ।

५५ कुलिजाद्युक्त्वौ च ।

*कुलिजाचेति सिद्धे लुक्प्रमहणानर्थक्यं पूर्वसिद्ध-
त्रिकभावात् ॥ १ ॥

५६ सोऽस्यांशवत्प्रभृतयः ।

५७ तदस्य परिमाणम् ।

५८ संख्यायाः संज्ञासंघट्टनाध्ययनेषु ।

*संज्ञाया स्तार्थे ॥ १ ॥

*तच्चः परिमाणेति ॥ २ ॥

*जीयितपरिमाणे चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

*जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थक्यं पचनं कालादिति
सिद्धत्वात् ॥ ४ ॥

*इह वचने हि लुक्प्रसङ्गः ॥ ५ ॥

*अन्येभ्योऽपि दृश्यते पारदावाच्यम् ॥ ६ ॥

*उक्तं वा ॥ ७ ॥

*सोमे ऽविधिः पञ्चदशाचर्यः ॥ ८ ॥

५९ पङ्क्तिर्विंशतिर्विशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्पट्टि-
सप्तत्यशीतिनवतिशतम् ।

*विंशत्यादयो द्वादशे चेत्यसमासवचनानुपपत्तिः ॥ १ ॥

*परिमाणेति चेत् पुनः स्थायं प्रत्ययविधानम् ॥ २ ॥

*पट्टीवचनविधिश्च ॥ ३ ॥

*अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानादयथा सहृद्वादिषु ४

६० पञ्चदशतौ वर्गे वा ।

६१ सप्तनोऽञ्छन्दसि ।

६२ त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्गहणे संज्ञायां ङण् ।

६३ तदहति ।

६४ छेदादिभ्यो नित्यम् ।

*छेदादिपदिभ्यो विप्रहृदनाभित्यप्रमहणानर्थक्यम् १

*विकारायमिति चेदुक्तादिभित्तुल्यम् ॥ २ ॥

६५ शीर्षच्छेदाद्यच्च ।

६६ दण्डादिभ्यो यः ।

६७ छन्दसि च ।

६८ पानादर्थश्च ।

६९ कर्दकरदक्षिणाच्छ च ।

७० स्थालीविलात् ।

७१ यज्ञर्त्विग्भ्यां घञञौ ।

*यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मोद्दीत्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

७२ पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ।

*उद्धृत्यशीत्यनिर्देशोऽत्रादितेनात् ॥ १ ॥

५६ पा० च०

*इत्यज्योश्च दर्शनात् ॥ २ ॥

७३ संशयमापन्नः ।

७४ योजनं गच्छति ।

*योजनं गच्छतीति क्रीडाशतयोजनशतयोरुप-

सख्यानम् ॥ १ ॥

*चवोऽभिगमनमर्हतीति च ॥ २ ॥

७५ पथः पक्नू ।

७६ पन्थो ण नित्यम् ।

७७ उत्तरपथेनाहृतं च ।

*आहृत्यप्रकरणे वारिजल्लस्यलकान्तादुपसंख्ये-

दुपसख्यानम् ॥ १ ॥

*अजपथशङ्कुपथाभ्यां च ॥ २ ॥

*मधुकमरिचयोरण् स्थलात् ॥ ३ ॥

७८ कालात् ।

७९ तेन निर्दुष्टम् ।

८० तमधीष्टो भृतो भृतो भावी ।

*अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोऽनर्थक्यमादर्शनात् १

*सिद्धं तु चतुर्थानिर्देशात् ॥ २ ॥

८१ मासादयसि यत्स्वञौ ।

८२ द्विगोर्यप् ।

८३ पण्मासाण्यश्च ।

८४ अवयसि ठञ्च ।

*अवयसि ठञ्जेत्यनन्तरस्यानुकर्षः ॥ १ ॥

८५ समायाः खः ।

८६ द्विगोर्वा ।

८७ राश्वहः संसत्सराच्च ।

८८ वर्षालुक् च ।

८९ चित्तवति नित्यम् ।

९० पट्टिकाः पट्टिराणेण पच्यन्ते ।

*पट्टिके सञ्ज्ञाग्रहणम् ॥ १ ॥

*उक्तं वा ॥ २ ॥

९१ वत्सरान्ताच्छन्दसि ।

९२ संपरिपूर्वात् ख च ।

९३ तेन परिज्यलभ्यकार्यसुकरम् ।

९४ तदस्य ब्रह्मचर्यम् ।

*तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाश्यादिभ्य उपसंख्यानम् १

*वचरतीति च ॥ २ ॥

*अवान्तरदीक्षाभ्यो हिति ॥ ३ ॥

*अष्टाचत्वारिंशतो दुश्च ॥ ४ ॥

*चातुर्मासानां यलोपश्च ॥ ५ ॥

*चातुर्मासाण्यो यथे तत्र भये ॥ ६ ॥

*संज्ञायाम् ॥ ७ ॥

९५ तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ।

९६ तत्र च दीयते कार्यं भवतु ।

*कार्यग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वात् ॥ १ ॥

९७ व्युष्टादिभ्योऽण् ।

*अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

९८ तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ।

९९ संपादिनि ।

१०० कर्मवेपाद्यत् ।

१०१ तस्यै प्रभवति संतापादिभ्यः ।

१०२ योगाद्यच्च ।

१०३ कर्मण उक्त्वा ।

१०४ समयस्तदस्य प्राप्तम् ।

१०५ क्षतोरण् ।

१०६ छन्दसि घञ् ।

१०७ कालाद्यत् ।

१०८ प्रकृष्टे ङञ् ।

१०९ मयोजनम् ।

११० विशाखापादावण्मन्थदण्डयोः ।

१११ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ।

*उप्रकरणे चित्तिपुरिपदिरुहिमकृतेरनास्तपूर्वपवा-
हुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*स्वगौदिभ्यो यत् ॥ २ ॥

*पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक् ॥ ३ ॥

११२ समापनात् सपूर्वपवात् ।

११३ येकागारिकद् चौरैः ।

*एकागाराधिपातमानर्थक्यं ङञ्प्रकरणात् ॥ १ ॥

११४ आकालिकडाघन्तवचने ।

*आकालाधिपातमानर्थक्यं ङञ् प्रकरणात् ॥ १ ॥
*आकालाहंश्च ॥ २ ॥

११५ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ।

११६ तत्र तस्यैव ।

११७ तदर्हम् ।

११८ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ।

*स्त्रीपुंसाभ्यां यत्पुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

११९ तस्य भावस्त्यतलौ ।

*स्त्रीपुंसाभ्यां त्यतलोत्पसंख्यानम् ॥ १ ॥

*भावचनं च ॥ २ ॥

*अपवादसमावेशाद् सिद्धम् ॥ ३ ॥

*तस्य भाष इत्यभिप्रायतिष्ठतिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

*सिद्धं तु यस्य गुणस्य भावाद् ब्रह्मे शब्द-
निवेशाद्भिधाने त्यतलौ ॥ ५ ॥

*यद्वा सर्वे भावाः स्वेन भावेन भवन्ति च तेषां
भावस्वरूपिण्ये ॥ ६ ॥

*उक्तं वा ॥ ७ ॥

*स्वतत्त्वभ्यां नञ्समासः पूर्वविभक्तिपिद्धं त्वतलोः
स्वरसिद्धयर्थम् ॥ ८ ॥

*वा छन्दसि ॥ ९ ॥

*नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपद-
युद्धयर्थम् ॥ १० ॥

१२० आ च त्वात् ।

*आ च त्वादिति चकारकरणमपवादसमावेशार्थम् ॥ १ ॥

१२१ न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवट-

युधकतरसलसेभ्यः ।

न नञ्पूर्वादित्युत्तरस्य प्रतिषेधः ॥ १ ॥

१२२ पृश्वादिभ्य इमनिज्या ।

*पृश्वादिभ्यो वावचनमण्डमावेशार्थम् ॥ १ ॥

१२३ वर्णदृढादिभ्यः प्यञ् च ।

१२४ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ।

*ब्राह्मणादिषु चातुर्थ्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*अर्हंतो जुञ्च ॥ २ ॥

१२५ स्तेनाद्यन्नलोपश्च ।

१२६ सख्युर्यः ।

१२७ कपिशाल्योर्दङ् ।

१२८ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।

१२९ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ।

१३० हायनान्त्युवादिभ्योऽण् ।

*अण्प्रकरणे श्रोत्रियस्य घलोपश्च ॥ १ ॥

१३१ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ।

१३२ योपधाहुरूपोच्चाहुर् ।

१३३ द्वन्द्वमनोष्ठादिभ्यश्च ।

१३४ गोत्रचरणाच्छलाधात्याकारतद्वैतेषु ।

१३५ होवाभ्यदछः ।

१३६ ब्रह्मणस्त्यः ।

अथ पञ्चमेऽध्याये

द्वितीयः पादः ।

१ धान्यानां भवने क्षेत्रे खद्युः ।

२ व्रीहिशाल्योर्दङ् ।

३ यक्षयक्षकगष्टिकाद्यत् ।

४ विभाषा तिलमापोनाभङ्गाशुभ्यः ।

*तिलादिभ्यः छञ्च ॥ १ ॥

*उभाभङ्गयोरपान्यत्वात् ॥ २ ॥

५ सपेचमणः छतः खपमौ ।

६ यथाहुरसंभुतस्य दर्शनः राः ।

*संभुतेति खमसान्तलोपः ॥ १ ॥

७ तत्सर्वादिः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ।

८ आमपदं प्राप्नोति ।

९ अनुपदसर्वात्राया नयं वद्धामक्षयतिनेयेषु ।

१० परोचरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ।

परोचरे परस्योत्वचनम् ॥ १ ॥

परपरवराणां परम्परभावः ॥ २ ॥

११ अचारपारात्यन्तानुक्रमं गामी ।

१२ समां समां विजायते ।

समां समां विजायते इति यलोपवचनाद्-
लुगिविज्ञानम् ॥ १ ॥

समां समां विजायत इति यलोपवचनाद्-
लुगिविज्ञानमिति चेदुत्तरपदस्य लुग्वचनम् ॥ २ ॥

सिद्धं तु पूर्वपदस्य यलोपवचनात् ॥ ३ ॥

अनुपत्तादुत्तरपदस्य वाच्यचनम् ॥ ४ ॥

१३ अद्यभ्वीनावष्टब्धे ।

१४ आगर्वाणः ।

गोराहपूर्वादा तस्य गोः प्रतिदानाकारिणि स्तः ॥ १ ॥

१५ अनुग्वलंगामी ।

१६ अघ्नो यत्प्रो ।

१७ अभ्यमित्राच्छ च ।

१८ गोष्ठात् खलू भूतपूर्वे ।

१९ अश्वस्यैकाहगमः ।

२० शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ।

२१ ब्रातेन जीवति ।

२२ साक्षपदीनं सत्यम् ।

२३ द्वैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ।

श्लोकोदोहस्य द्वियङ्ग्यादेनाः संज्ञायां तस्य
विकारे ॥ १ ॥

२४ तस्य पारुमूले पीठ्यादिकर्णादिभ्यः
कुणल्लाहचो ।

२५ पक्षातिः ।

२६ तेन वित्तञ्चुपुच्यणो ।

२७ विनञ्भ्यां नानात्रौ न सह ।

२८ वेः शालच्छूटयौ ।

२९ संप्रोदश्च कटच् ।

कटच्प्रकरणे भला वृत्तिभोग्भ्यो रजस्तुप-
सम्मानम् ॥ १ ॥

भद्रायाश्च ॥ २ ॥

गोष्ठादयः स्वानादिषु पशुनामादिभ्यः ॥ ३ ॥

उपमानाश्च सिद्धम् ॥ ४ ॥

३० अयात् फुटारश्च ।

३१ नते नासिपायाः संज्ञायां दीटज्जाटज्जटचः ।

३२ नैर्यङ्गिरीसचो ।

३३ इनचिपटचिकचि च ।

इनचिपटच्चाः चिकचिकचिदेशाश्च ॥ १ ॥

अक्षिब्रस्य चिल्लिब्रस्य चक्षुषी ॥ २ ॥

३४ उपाधिभ्यां त्यक्त्रासत्रारूढयोः ।

३५ कर्मणि घटोऽठच् ।

३६ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ।

३७ प्रमाणे द्वयसज्दम्भमात्रचः ।

भवत्पन्तात्सार्ये द्वयसज्मात्रचौ पटुलम् ॥ १ ॥

३८ पुरुषहस्तिभ्यामणच् ।

३९ यचदेतेभ्यः परिमाणे घतुप् ।

भवतुष्प्रकरणे युष्मदसज्जरां छन्दसि साष्टय
उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

४० किमिदंभ्यां यो घः ।

४१ किमः संख्यापरिमाणे ङति च ।

४२ संख्याया अवयवे तयप् ।

भवयवविधानेऽवयविनि प्रत्ययः ॥ १ ॥

४३ द्वित्रिभ्यां तयस्यायत्वा ।

४४ उभादुदाचो नित्यम् ।

४५ तदसिन्नाधिकमिति दशान्ताङ्ङः ।

अविधाने परिमाणसन्धानमाधिक्यस्याधि-
करणाभावाद्निर्देशः ॥ १ ॥

सिद्धं तु पञ्चमीनिर्देशात् ॥ २ ॥

४६ श्दन्तर्विशतेश्च ।

शङ्कहणेऽन्तप्रहणं प्रत्ययप्रहणे यस्यात् तदा-
देरधिकार्यम् ॥ १ ॥

संख्याप्रहणं च ॥ २ ॥

विशतेभ्य ॥ ३ ॥

४७ संख्याया गुणस्य निमाने मयद् ।

निमाने गुणिसि ॥ १ ॥

भूयसः ॥ २ ॥

एकोऽन्यतरः ॥ ३ ॥

समानानाम् ॥ ४ ॥

निमेये चापि द्यते ॥ ५ ॥

४८ तस्य पूरणे ङद् ।

तस्य पूरण इत्यतिमङ्गः ॥ १ ॥

सिद्धं तु सख्यापूरा इति पचनम् ॥ २ ॥

यस्य वा आवादन्यसंस्कारं तत्र ॥ ३ ॥

४९ नान्तादसंख्यादेर्मद ।

महादिषु यस्यादिचर्चिर्देशः ॥ १ ॥

अस्यपान्तरे हि सांख्ये स्तेरं दोषः ॥ २ ॥

५० धट् च छन्दसि ।

५१ पदकृतिकतिपयचतुरां शुक् ।

*चतुरद्वयतावायधरलोपश्च ॥ १ ॥

*धद्वयुक्तोः पृथक्करणं पदान्तविधिप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

५२ बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् ।

*यदुक्तकतिपयवत्तनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः ॥ १ ॥

*युवद्वचनं च ॥ २ ॥

५३ यतोऽरिथुक् ।

५४ द्वेस्तीयः ।

५५ त्रेः संप्रसारणं च ।

५६ विशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ।

५७ नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ।

५८ पक्षादेश्चासंख्ययादेः ।

५९ मृतौ छः सूक्तसाम्नोः ।

*उत्प्रकरणे अनेकपदादिषु ॥ १ ॥

*सिद्धं ॥ प्रातिपदिकविज्ञानात् ॥ २ ॥

*स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति यचनात् ॥ ३ ॥

*भाषायाश्च शब्दानामन्यभाष्यं स्वरपर्यानुपूर्वी-

देशकालनियतत्वात् ॥ ४ ॥

*पदैकदेशमुपलोपदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

६० अध्यायानुवाकयोर्लुक् ।

*अध्यायानुवाकान्यां वा लुक् ॥ १ ॥

६१ विमुक्तादिभ्योऽण् ।

६२ गोपदादिभ्यो वृत् ।

६३ तत्र कुशलः पथः ।

६४ आकषादिभ्यः फन् ।

६५ धनहिरण्यात्कामे ।

*धनहिरण्यात्कामाभिधाने ॥ १ ॥

*पश्यं प्रतिप्रसङ्गः ॥ २ ॥

६६ स्वाहेभ्यः प्रतिष्ठे ।

६७ उदरादृगायूने ।

६८ सख्येन परिजातः ।

६९ अजं हाती ।

७० तन्मादचिरापहते ।

७१ प्राखणकोष्णिके संज्ञायाम् ।

७२ शीतोष्णाम्नां कारिणि ।

७३ अधिकम् ।

७४ अनुवाचिकाभीकः कमिता ।

७५ पार्धेनान्विच्छति ।

७६ अयःशूलदण्डानिनाम्नां टहृत्तौ ।

७७ तारतिर्धं ग्रहणमिति लुग्या ।

*शार्त्तापं ग्रहणमिति पुनरावृत्तानां धर्तव्यं

विभाषायाश्चत्वारः ॥ १ ॥

*भावतियेन गृह्यतीति लुक् च ॥ २ ॥

७८ स एषां ग्रामणीः ।

७९ शृङ्खलमस्य वन्धनं करभे ।

*शृङ्खलमस्य वन्धनं करभ इत्यतिदेशः ॥ १ ॥

*सिद्धं तु वदन्निर्देशालुक् च ॥ २ ॥

८० उत्क उन्मनाः ।

८१ कालप्रयोजनाद्रोगे ।

८२ तदसिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ।

*प्राये संज्ञायां वदकेभ्य इतिः ॥ १ ॥

८३ कुलमापादन् ।

८४ श्रोत्रियश्चन्दोऽधीते ।

*श्रोत्रियश्चन्दोऽधीत इति पाक्यार्थे पदयचनम् ॥ १ ॥

*चन्दसो वा श्रोत्रभावः, तदधीत इति घञ् ॥ २ ॥

८५ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ।

*इतिठनोः समानकालग्रहणम् ॥ १ ॥

*उक्तं वा ॥ २ ॥

८६ पूर्वादितिः ।

८७ सपूर्वाद्य ।

८८ इष्टादिभ्यश्च ।

८९ छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ।

९० अनुपचक्षेष्टा ।

९१ साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ।

९२ क्षेत्रियचरक्षेत्रे चिकित्सः ।

*क्षेत्रियः श्रोत्रियवत् ॥ १ ॥

*परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स इति परलोपो घञ् ॥ २ ॥

९३ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रखट्वमिन्द्र-
जुष्टमिन्द्रदक्षमिति वा ।

९४ तदस्यास्त्यसिन्निति मत्पु ।

*मनुष्यभृतयः सन्मात्रे इति चेदतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

*उक्तं वा ॥ २ ॥

*गुणवचनेभ्यो मनुषो लुक् ॥ ३ ॥

*अभ्यतिरेकास्तिद्धमिति चेद् दृष्टो व्यतिरेकः ॥ ४ ॥

*तथा च लिङ्गयचनमितिः ॥ ५ ॥

९५ रसादिभ्यश्च ।

*रसादिभ्यः पुनर्यचनमन्यमिष्टावधेम् ॥ १ ॥

९६ प्राणिस्वादतो लज्जन्तरस्याम् ।

९७ सिध्मादिभ्यश्च ।

*लज्जन्तरस्यामिति तमुच्यते ॥ १ ॥

*सिध्मादिभ्यश्च पुनरावृत्तिः । मानावोगकलं

उत्पन्नमसमावेद्यात् ॥ २ ॥

*यच्च च पुनर्यचनं तदर्थं विभाषायां ॥ ३ ॥

- ९८ वत्सांसाभ्यां कामचले ।
 ९९ फेनादिलच ।
 १०० लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।
 *नप्रकरणे दृष्टा इत्यत्र च ॥ १ ॥
 *विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ॥ २ ॥
 १०१ प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ।
 *वृत्तेश्च ॥ १ ॥
 १०२ तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।
 १०३ अपच ।
 *तपसो विष्वचनमण्विधानात् ॥ १ ॥
 *अण्प्रकरणे उयोश्चादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ २ ॥
 १०४ सिकताशर्कराभ्यां च ।
 १०५ देशे लुचिलचौ च ।
 १०६ दन्त उन्नत उरच ।
 १०७ ऊपसुपिमुष्कमधो रः ।
 *नप्रकरणे खमुपकुञ्जभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 *नराद्य ॥ २ ॥
 १०८ घुघ्रभ्यां मः ।
 १०९ केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ।
 *नप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 *छन्दसीविनिपी च ॥ २ ॥
 *मेघारथाभ्यामिरनिचौ ॥ ३ ॥
 ११० गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ।
 १११ काण्डाण्डादीरक्षीरचौ ।
 ११२ रजःकृष्यासुतिपरिपदो वलच ।
 *वलच्यकरणेऽन्येभ्योऽपि इत्यते ॥ १ ॥
 ११३ दन्तशिखात् संज्ञायाम् ।
 ११४ ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विधूर्जस्वल-
 गोमिन्मलिनमलीमसाः ।
 ११५ अत इनिठनौ ।
 *इनिठनोरिकाक्षरात्प्रतिषेधः ॥ १ ॥
 ११६ त्रीणादिभ्यश्च ।
 *शिखायवसदादिभ्यो नियमस्यावचन निवर्तकत्वात् ॥
 ११७ तुन्दादिभ्य इलच ।
 ११८ एकगोपूर्वाङ्गिन् नित्यम् ।
 ११९ शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ।
 १२० रूपादाहतप्रशंसयोर्प ।
 *यप्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि इत्यते ॥ १ ॥
 १२१ अस्मायामेधास्त्रजो विनिः ।
 १२२ बहुलं छन्दसि ।
 *छन्दोविन्प्रकरणेऽप्राप्तेखलाद्वयोभयरुजा-
 ह्नयानां वीर्षश्च ॥ १ ॥

- *सर्वत्रामयस्य ॥ २ ॥
 *शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् ॥ ३ ॥
 *फलबर्हाभ्यामिनच् ॥ ४ ॥
 *हृदयाचालुरन्यतरस्याम् ॥ ५ ॥
 *सीतोष्णकुम्भेभ्यस्तत्र सहते ॥ ६ ॥
 *हिमाचेलु ॥ ७ ॥
 *बलाचोलः ॥ ८ ॥
 *वातात्समूहे च ॥ ९ ॥
 *पर्वमरुद्वया तप् ॥ १० ॥
 *ददातिवृत्त वा ॥ ११ ॥
 १२३ ऊर्णाया युस् ।
 १२४ घाचो ग्मिनिः ।
 १२५ आलजाटजौ बहुभापिणि ।
 १२६ स्वामिन्नैश्वर्ये ।
 १२७ अशंआदिभ्योऽच् ।
 १२८ ब्रह्मोपतापमहार्हात्प्राणिस्थादिनिः ।
 १२९ वातातीसाराभ्यां कुक्च ।
 १३० वषसि पूरणात् ।
 १३१ सुरादिभ्यश्च ।
 १३२ धर्मशीलवर्णान्ताश्च ।
 १३३ वस्ताज्जातौ ।
 १३४ वर्णाङ्गुलचारिणि ।
 १३५ पुष्करादिभ्यो देशे ।
 *इति प्रकरणे वकाद्वाहुर्यपवाहुपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 *सर्वादिश्च ॥ २ ॥
 *अर्थाच्चासनिहिते ॥ ३ ॥
 *सद्वन्वाच्च ॥ ४ ॥
 १३६ बलादिभ्यो मनुष्यन्यतरस्याम् ।
 १३७ संज्ञाया मन्माभ्याम् ।
 १३८ कंशभ्या वभयुस्तिनुतयसः ।
 १३९ तुन्दियलिपदेभः ।
 १४० अहंशुभयोयुस् ।

अथ पञ्चमेऽध्याये

तृतीयः पादः ।

१ प्राग्दिशो विभक्तिः ।

- *विभक्तित्वे प्रयोजनमिष्यतिषेधः ॥ १ ॥
 *तौ चोक्तम् ॥ २ ॥
 *इदमो विभक्तिसरश्च ॥ ३ ॥
 *सदादिविधयश्च ॥ ४ ॥

२ कितवर्नामबहुभ्योऽस्त्र्यादिभ्यः ।

- *यद्वृद्धप्रहणे सख्यामहणम् ॥ १ ॥
 *आदिप्रतिषेधात्किम् उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

३ इदम् इत् ।

३ एतेतौ रथोः ।

५ एतदोज्ज्वलम् ।

*एतद इति योगविभागः ॥ १ ॥

*एतदश्च धम उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

६ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ।

७ पञ्चम्यास्तसिद्ध ।

८ सप्तम्यास्तसिद्ध ।

*सप्तम्यास्तसिद्धो विभक्त्यादेशाश्रेत् सुबलुक्स्वर-

गुणद्वयैर्वचोभ्यस्यायादिविधिमितिपेधः ॥ १ ॥

*पञ्चमीनिर्देशास्तसिद्धम् ॥ २ ॥

*अनादेशे स्वार्थविज्ञानास्तमानास्तद्व्याप्तितिपेधः ॥ ३ ॥

८ तसेध ।

*तसेधस्तसिद्धवचनं स्वार्थम् ॥ १ ॥

९ पर्यभिभ्यां च ।

*पर्यभिभ्यां च सर्वोभयार्थे ॥ १ ॥

११ इवमो हः ।

१२ किमोऽत् ।

१३ वा ह च च्छन्दसि ।

१४ इतराम्योऽपि दृश्यन्ते ।

१५ सर्वकान्यकिंयत्तदः काले दा ।

१६ इवमो हिंत् ।

१७ अधुना ।

१८ दानीं च ।

*दानीमिति निपातनास्वरसिद्धिः ॥ १ ॥

*दक्तं वा ॥ २ ॥

१९ तदो दा च ।

*तदो वायचनमनर्धकं विहितरवात् ॥ १ ॥

२० तयोर्दाहिंलौ च च्छन्दसि ।

*तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशः ॥ १ ॥

२१ अनघतने हिंलन्यतरस्याम् ।

२२ तयः परूपरार्थपमः परेद्यव्ययपूर्वेद्यु-

रन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरैद्युरधरेद्यु-

रुमयेद्युरुत्तरेद्युः ।

*समानस्य समायो घञ्वाहनि ॥ १ ॥

*पूर्वपूर्ववरयोः परभाव उदात्तं च संयत्तरे ॥ २ ॥

*इदमः समसम् ॥ ३ ॥

*परस्मादेषावहनि ॥ ४ ॥

*इदमोऽङ्गभावो घञ् ॥ ५ ॥

*पूर्वान्यान्यवरेतरापरयोर्मयोत्तरेभ्य पशुसू ॥ ६ ॥

*गुप्थोभयात् ॥ ७ ॥

२३ प्रकारवचनं थात् ।

२४ इदमस्यमुः ।

२५ किमश्च ।

२६ था हेतौ च च्छन्दसि ।

२७ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो

दिग्देशकालेष्वस्तातिः ।

२८ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ।

२९ विभाषा परावराभ्याम् ।

३० अञ्जेर्लुक् ।

३१ उपधुपरिष्ठात् ।

*ऊर्ध्वसोपभावो रिद्धरिष्ठातिलौ च ॥ १ ॥

३२ पश्चात् ।

*अपरश्च पश्चभावा आतिश्च प्रत्ययः ॥ १ ॥

*दिक्पूर्वपदस्य च ॥ २ ॥

*अर्धोत्तरपदस्य च समासे ॥ ३ ॥

*अर्थे च ॥ ४ ॥

३३ पश्च पश्चा च च्छन्दसि ।

३४ उत्तराधरदक्षिणादातिः ।

३५ एनवन्यतरस्यामदरेऽपञ्चम्याः ।

*अपञ्चम्या रति प्रागसः ॥ १ ॥

३६ दक्षिणादाच् ।

३७ आहि च दूरे ।

३८ उत्तराच् ।

३९ पूर्वोपरावराणामसि पुरधवञ्चैपाम् ।

४० अस्ताति च ।

४१ विभाषाऽवरस्य ।

४२ संख्याया विधौ धा ।

*धाविधानं धात्वर्थेष्टयभावे ॥ १ ॥

४३ अधिकरणविचाले च ।

४४ एकाद्वो ध्यमुञ्जन्यतरस्याम् ।

*सहभावे ध्यमुञ्ज ॥ १ ॥

४५ द्वित्र्योश्च ध्यमुञ्ज ।

*ध्यमुञ्जत्वात् स्थायं ददशंसम् ॥ १ ॥

४६ पञ्चाच् ।

४७ याप्ये पाशप् ।

*पाशपि कुतितमहणम् ॥ १ ॥

४८ पूरणाद्भागे तीयादन् ।

४९ प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ।

५० पष्ठाष्टमाभ्यां ज च ।

५१ मानपञ्चद्वयोः कन्दुकी च ।

५२ एकादाकिनिचासहाये ।

*एकादाकिमिति द्विषद्वये प्रत्ययविधानम् ॥ १ ॥

*तिर्यं ज संवदादेशवचनात् ॥ २ ॥

*असहायस्य या ॥ ३ ॥

५३ भूतपूर्वै चरद् ।

५४ पथ्या रूप्य च ।

५५ अतिशयने तमविष्ठनौ ।

अतिशयने बहुवीहावुक्तम् ॥ १ ॥

शुक्लवरस्य शुक्लभावात्प्रकृतेः प्रत्ययविज्ञानम् ॥ २ ॥

तदन्ताच्च स्वायं छन्दसि दर्शने श्रेष्ठमायेति ॥ ३ ॥

५६ तिष्ठश्च ।

५७ द्विवचनविभज्योपपदे तर्वीयसुनौ ।

तर्वीयसुनोरेकद्वयस्योत्कर्षाकर्षणयोस्त्वसंस्पर्धानम् ॥ १ ॥

सिद्धं तु गुणप्रधानत्वात् ॥ २ ॥

५८ अजादी गुणवचनादेव ।

५९ तुदछन्दसि ।

६० प्रशस्यस्य श्रः ।

६१ ज्य च ।

६२ वृद्धस्य च ।

६३ अन्तिकबाढयोर्नेदसाधो ।

६४ युवावपयोः कनन्यतरस्याम् ।

६५ विन्मतोर्लुङ् ।

६६ प्रशंसायां रूप् ।

प्रकृतेर्लङ्गवचनाभावात् तिङ्प्रकृतेरसम्भाववचनम् ॥ १ ॥

सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात् ॥ २ ॥

वृपलादिभ्य उपसर्गयानम् ॥ ३ ॥

सिद्धं तु प्रकृत्यर्थवेत्स्पष्टवचनात् ॥ ४ ॥

६७ ईपदसमासौ कल्पन्देयदेशीयरः ।

ईपदसमासौ क्रियाप्रधानत्वात्तिङ्गवचनानुपपत्तिः ॥ १ ॥

प्रकृत्यर्थविशेषणत्वासिद्धम् ॥ २ ॥

प्रकृत्यर्थे चेत्तिङ्गवचनानुपपत्तिः ॥ ३ ॥

सिद्धं तु तत्सम्बन्ध उत्तरपदार्थे प्रत्ययवचनात् ॥ ४ ॥

कान्वाऽप्रत्ययविधानानुपपत्तिः, कस्य भूतकाल-
लक्षणत्वात्कल्पादीनां चासमासिवचनात् ॥ ५ ॥

सिद्धं तु आशंसायां भूतवद्वचनात् ॥ ६ ॥

६८ विभाषा सुपो बहुचुरस्तासु ।

बहुचि सुप्प्रहणात्पूर्वत्र तिङो विधानम् ॥ १ ॥

स्वरः प्रातिपदिकत्वात् ॥ २ ॥

सुप्रहण नित्यपूर्वार्थम् ॥ ३ ॥

वमादिभ्यः कल्पादयो विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

तमादिरीपप्रधानत्वात् ॥ ५ ॥

६९ प्रकारवचने जातीयरः ।

७० प्रागिवात् कः ।

७१ अव्ययसर्वनामामकच्यारु टेः ।

७२ कस्य च दः ।

अकच्यकरणे तुष्णीमः काश्च ॥ १ ॥

शीले को मलोपश्च ॥ २ ॥

अभ्यनुजकधु नानादेशात्प्राप्तसर्गप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

अकचिप्रेत्यमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ ४ ॥

अकदाचित् छिन्नकतरादयः ॥ ५ ॥

अकदेशिप्रधानश्च समासः ॥ ६ ॥

उत्तरपदार्थप्रधानश्च संज्ञायां कन्विध्यर्थम् ॥ ७ ॥

अकदाचिद्द्वन्द्वः ॥ ८ ॥

७३ अज्ञाते ।

७४ कुत्सिते ।

अरिसिवादीनामर्थे चेत्तिङ्गवचनानुपपत्तिः ॥ १ ॥

कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो
यथा टावादिषु ॥ २ ॥

सिद्धं तु येन कुत्सितादिवचनं तद्युक्तात्त्वायं
प्रत्ययविधानात् ॥ ३ ॥

७५ संज्ञायां कन् ।

७६ अनुकम्पायाम् ।

७७ नीतौ च तद्युक्तात् ।

७८ वद्धचो मनुष्यनान्नष्टज्वा ।

७९ घनिलचौ च ।

८० प्राचामुपादेरद्व्युचौ च ।

८१ जातिनाम्नः कन् ।

८२ अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ।

८३ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादयः ।

अप्रहणसुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् ॥ १ ॥

अजादिलक्षणे हि साधितिकादिवत् प्रसङ्गः ॥ २ ॥

द्वितीयादयो लोपे सम्भ्यक्षरद्वितीयत्वे
सदादेर्लोपवचनम् ॥ ३ ॥

८४ श्रेवलसुपरिविशालवरुणार्थमादीनां
तृतीयात् ।

वरुणादीनां च तृतीयात् स चाकृतसंघीनाम् ॥ १ ॥

अपठिके जश्वे उक्तम् ॥ २ ॥

अचिकादिषु पदवृत्तप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनात् ॥ ४ ॥

अपपञ्चाजादिवचनात् सिद्धम् ॥ ५ ॥

८५ अल्पे ।

८६ द्वसे ।

८७ संज्ञायां कन् ।

८८ कुटीशमीशुण्डाम्यो रः ।

कुटीशमीशुण्डाम्यः प्रत्ययसंनिधौनेन पुंवद्वचनम् ॥ १ ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

८९ कृत्वा डुपच् ।

९० कास्त्रगोणीभ्यां ष्टच् ।

९१ वत्तोक्षाध्वर्भिम्यश्च तनुत्वे ।

अवत्तादिभ्यस्तनुत्वे काश्चं प्रतिषेधः ॥ १ ॥

९२ कियत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य ष्टवत् ।

९३ वा बहूनां जातिपरिग्रहे उतमच् ।

*किमादीनां द्विवर्तुर्न प्रत्ययविधानानुपाध्यायर्थ-
क्यम् ॥ १ ॥

९४ एकाच्च प्राचाम् ।

*प्राग्वचनानर्थक्यं च विभागाप्रकरणात् ॥ १ ॥

९५ अवक्षेपणे कन् ।

९६ द्वे प्रतिरुतौ ।

९७ संज्ञायां च ।

९८ लुम्भनुष्ये ।

*लिङ्गसिद्ध्यर्थम् लुम्भनुष्ये ॥ १ ॥

९९ जीविकार्थे चापण्ये ।

१०० देवपथादिभ्यश्च ।

१०१ वस्तेर्देज् ।

१०२ शिलाया ङः ।

१०३ शाखादिभ्यो यः ।

१०४ द्रव्यं च भक्ष्ये ।

१०५ कुशाग्राच्छः ।

१०६ समासाच्च तद्विपयात् ।

*अणो गोत्राद्वोवचनात् ॥ १ ॥

१०७ शर्करादिभ्योऽण् ।

१०८ अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् ।

१०९ एकशालायाष्टज्यन्तरस्याम् ।

११० कर्कशलोहितादीकक् ।

१११ प्रज्ञपूर्वविश्वेमात्थाह्छन्दसि ।

११२ पूगाब्जयोऽग्रामणीपूर्वात् ।

११३ प्रातश्चक्रोत्तरस्याम् ।

११४ आयुधजीविंसंघाब्ज्यङ्गवाहीकेष्व-
ब्राह्मणराजन्यात् ।

११५ वृकाद्विण्यण् ।

११६ दामन्याद्विगिरर्तपष्टाच्छः ।

११७ पश्वीदियौघेयादिभ्योऽणौ ।

११८ अभिजिह्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीव-
दूर्णावच्छुमदणो यच् ।

११९ ऋपादयस्तद्राजाः ।

अथ पञ्चमेऽध्याये

चतुर्थः पादः ।

१ पादशतस्य संख्यादेर्वाप्तायां वुन् लोपश्च ।

*पादशतप्रहणमनर्थकमन्यप्रापि दर्शनात् ॥ १ ॥

२ दण्डव्यवसर्गयोश्च ।

३ स्थूलादिभ्यः प्रकास्वचने कन् ।

*कन्प्रकरणे चण्डद्वहोस्वसंख्यायम् ॥ १ ॥

४ अनत्यन्तगतौ क्तात् ।

*अनत्यन्तगतौ क्तान्तात्तमादयः पूर्वप्रतिप्रतिपिदम् १

*यदन्ताच्च स्वार्थे कन्वचनम् ॥ २ ॥

५ न सामिवचने ।

*सामिवचने प्रतिपेधानार्थक्यं प्रकृत्यभिहितत्वात् १

६ वृहत्या आच्छादने ।

७ अपडक्षाशितङ्गम्वलं कर्मालंपुरुषा-

भ्युत्तरपदात्सः ।

*अभ्युत्तरपदात् प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विप्रदा-
भावात् ॥ १ ॥

*उस्मात्तत्रेवमिति सधो नद् ॥ २ ॥

८ विभापाऽश्चेरदिक् स्त्रियाम् ।

९ जात्यन्ताच्छ चन्धुनि ।

१० स्थानान्ताद्विभापा सस्थानेनेति चेत् ।

११ किमेत्तिञ्ज्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे ।

१२ अमु च च्छन्दसि ।

१३ अनुगादिनष्टक् ।

१४ णचः स्त्रियामञ् ।

१५ अणिगुणः ।

१६ विसारिणो मत्स्ये ।

१७ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ।

१८ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ।

१९ एकस्य सकुच ।

२० विभापा वहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले ।

२१ तत्प्रकृतवचने मयद् ।

२२ समूहवच्च बहुषु ।

२३ अनन्तावसथेतिहमेपजाब्ज्यः ।

२४ देवतान्ताच्चादर्थ्ये यत् ।

२५ पादार्थाभ्यां च ।

२६ अतिथेर्न्यः ।

२७ देवाच्छल् ।

*वलि छीलिङ्गवचनम् ॥ १ ॥

*उक्ते वा ॥ २ ॥

२८ अवेः कः ।

२९ याचादिभ्यः कन् ।

३० लोहितान्मणौ ।

*लोहिताङ्गिण्याधने वा ॥ १ ॥

*अक्षरस्तस्यैह छन्दस उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

*छन्दसि बहुभिर्बसन्त्यैरुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

*अभिरीदो वसन्त्यैरेति ॥ ४ ॥

*उक्ते वा ॥ ५ ॥

*नवस नू जसनत्ताश्च ॥ ६ ॥

*नश्च पुराणे प्राञ्ज ॥ ७ ॥

३१ वर्णं चानित्ये ।

३२ रक्ते ।

३३ कालाच्च ।

३४ विनयादिभ्यष्ट्रु ।

३५ वाचो व्याहृतार्थायाम् ।

३६ तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ।

*अणुप्रकरणे कुलालवरुडनिपादचण्डालमिश्रेभ्य-
च्छन्दसि ॥ १ ॥

*भारूपनामभ्यो धेयः ॥ २ ॥

*मित्राच्छन्दसि ॥ ३ ॥

*अणमित्राच्च ॥ ४ ॥

*आग्नीध्रसाधारणादङ् ॥ ५ ॥

*अयवसमरुद्रयो छन्दसि ॥ ६ ॥

*नवसूरमर्तव्यविष्टेभ्यो यक् ॥ ७ ॥

*क्षेमाद्यः ॥ ८ ॥

३७ ओपधेरजातौ ।

३८ प्रज्ञादिभ्यश्च ।

३९ मृदस्तिक्त् ।

४० सञ्ज्ञौ प्रशंसायाम् ।

४१ वृकज्येष्ठाभ्यां तिङ्तातिङ्गौ च छन्दसि ।

४२ बहुलपार्थ्यान्मङ्गलामङ्गलवचनम् ॥ १ ॥

*बहुलपार्थ्यान्मङ्गलामङ्गलवचनम् ॥ १ ॥

४३ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ।

४४ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ।

*वृत्तिप्रकरण आधादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

४५ अपादाने चाहीयवहोः ।

४६ अतिप्रहाव्ययनक्षेपेष्वाकर्तरि तृतीयायाः ।

४७ हीयमानपापयोगाच्च ।

४८ पष्ठ्या व्याधये ।

४९ रोगाच्चापनयने ।

५० कृम्यस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ।

*चिपविधावभूवतज्ञावग्रहणम् ॥ १ ॥

*प्रकृतियिविज्ञाप्रदर्शनं वा ॥ २ ॥

*समीपादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

५१ अरुमैतद्व्यभुक्षेतोऽहोऽरुजसां लोपश्च ।

५२ विभाषा साति काल्प्ये ।

५३ अभिविधौ संपदा च ।

५४ तद्वधीनवचने ।

५५ देये-त्रा च ।

५६ देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीया-
सप्तम्योरङ्गुलम् ।

५७ अव्यक्तानुकरणाद्ब्रह्मजननार्थादनिर्वा डङ् ।

*राचि चिरकरणं विशेषणार्थम् ॥ १ ॥

५७ पा० च०

५८ कृजो द्वितीयतृतीयशम्भवीजात् कृषौ ।

५९ संख्यायाश्च गुणान्तायाः ।

६० समयाच्च यापनायाम् ।

६१ सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने ।

६२ निष्कुलान्निष्कोपणे ।

६३ सुखप्रियादानुलोभ्ये ।

६४ दुःखात् प्रातिलोभ्ये ।

६५ शूलात् पाके ।

६६ सत्यादशपथे ।

६७ मद्रात् परिवापणे ।

६८ समासान्ताः ।

*प्रयोजनमन्ययीभावदिगुद्वन्द्वत्वरुपबहुव्रीहि-
संज्ञाः ॥ १ ॥

६९ न पूजनात् ।

*पूजार्थां स्तुतिग्रहणम् ॥ १ ॥

*प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च ॥ २ ॥

७० किमः क्षेपे ।

७१ नञस्तत्पुरुषात् ।

७२ पथो विभाषा ।

७३ बहुव्रीहौ संख्येये उजयबहुगणात् ।

*इष्टप्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्तोपसंख्यानं
निर्दिष्टार्थाधेम् ॥ १ ॥

*अन्यत्राधिकलोपात् ॥ २ ॥

७४ ऋक्पूर्वधूःपथामानक्षे ।

७५ अच्यत्यन्ववपूर्वात् सामलोचनः ।

७६ अक्ष्णोऽदर्शनात् ।

७७ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनङ्गुहर्सा-

मवाञ्चनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्बघ्नीवपदघ्नीवनक्त-

न्दिवराविन्दिवाहर्दिवससरसनिःश्रेयसपुरुषा-

युपद्वायुपद्म्यायुपगर्ग्यजुपजातोक्षमहोक्षद्वदो-

क्षोपशुनगोष्ठ्याः ।

*चतुरोऽध्यकरणे द्युपाभ्यामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

७८ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ।

७९ अवसमन्धेभ्यस्तमसः ।

८० श्वसोऽवर्तीयः धेयसः ।

८१ अन्यवतसाद्रवसः ।

८२ प्रतेहरसः सप्तमीस्वात् ।

८३ अनुगवमायामे ।

८४ द्विस्ताया विस्ताया पेदिः ।

८५ उपसर्गादपनः ।

८६ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्यपादेः ।

८७ अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ।

*अहमहण द्वन्द्वार्थम् ॥ १ ॥

८८ अहोऽह एतेभ्यः ।

*अहोऽहवचनानर्थक्यं चाहृष्टलोर्मियमथचनत् ॥ १ ॥

८९ न संख्यादेः समाहारे ।

९० उक्तमैकाभ्यां च ।

९१ राजाहःसखिभ्यष्ट्च ।

९२ गोरतद्धितलुकि ।

९३ अप्राख्यायामुरसः ।

९४ अनोश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः ।

९५ ग्रामकौटाभ्यां च तक्षणः ।

९६ अत्तेः शुनः ।

९७ उपमानादप्राणिषु ।

९८ उत्तरमृगपूर्याच्च सक्थनः ।

९९ नावो द्विगोः ।

१०० अर्घाच्च ।

१०१ खार्याः प्राचाम् ।

१०२ द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ।

१०३ अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ।

१०४ ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ।

१०५ कुमहद्ग्रामन्यतरस्याम् ।

१०६ द्वन्द्वाच्चुपपहान्तात् समाहारे ।

१०७ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ।

१०८ अनुश्च ।

१०९ नपुंसकादन्यतरस्याम् ।

११० नदीवीर्यमास्याग्रहायणीभ्यः ।

१११ ह्ययः ।

११२ गिरेश्च सेनकस्य ।

११३ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पच् ।

*अपि प्रत्ययान्तरकरणमनन्तोदात्तार्थम् ॥ १ ॥

११४ अङ्गलेर्दावणि ।

११५ द्वित्रिभ्यां प मूर्धः ।

*मूर्धश्च पवचनम् ॥ १ ॥

११६ अपूर्वणीप्रमाणयोः ।

*अपि प्रधानपूर्णीग्रहणम् ॥ १ ॥

*नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

*छन्दसि च ॥ ३ ॥

*भासात् श्रुतिप्रत्ययपूर्वपदाद्विधिः ॥ ४ ॥

११७ अन्तर्बहिर्भ्यां च लोभः ।

११८ अञ्जासिकायाः संज्ञायां नसं चास्पृहात् ।

११९ उपसर्गाच्च ।

१२० सुप्रातसुभ्यसुदिवशात्कुक्षचतुरश्रेणी-
पदाजपदमोष्ठपदाः ।

१२१ नन्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ।

१२२ नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ।

१२३ बहुप्रजादछन्दसि ।

१२४ धर्मादिनिच् केचलात् ।

१२५ जम्भा सुहरितृणसोमेभ्यः ।

१२६ दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ।

१२७ इच् कर्मव्यतिहारे ।

१२८ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ।

१२९ प्रसम्भ्यां जानुनोर्जुः ।

१३० ऊर्ध्वादिभाषा ।

१३१ ऊधसोऽनङ् ।

*ऊधसोऽनङि स्त्रीग्रहणम् ॥ १ ॥

१३२ धनुषश्च ।

१३३ वा संज्ञायाम् ।

१३४ जायाया निङ् ।

१३५ गन्धसेदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ।

*गन्धसेत्वे तदेकान्तग्रहणम् ॥ १ ॥

१३६ अल्पाख्यायाम् ।

१३७ उपमानाच्च ।

१३८ पादस्य लोपोऽहस्तादिभ्यः ।

१३९ कुम्भपदीषु च ।

१४० संख्यासुपूर्वस्य ।

१४१ वयसि दन्तस्य दत् ।

१४२ छन्दसि च ।

१४३ स्त्रियां संज्ञायाम् ।

१४४ विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ।

१४५ अप्रान्तशुद्धनुभ्रपुषरादिभ्यश्च ।

१४६ ककुदस्यावस्थायां लोपः ।

१४७ त्रिककुत् पर्वते ।

१४८ उद्विभ्यां काकुदस्य ।

१४९ पूर्णादिभाषा ।

१५० सहदुर्दुर्दौ मित्रामित्रयोः ।

१५१ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ।

१५२ इतः स्त्रियाम् ।

१५३ नद्युतश्च ।

१५४ शेपादिभाषा ।

१५५ न संज्ञायाम् ।

१५६ ईयसश्च ।

*ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं च ॥ १ ॥

*पुषद्वचनास्तिदम् ॥ २ ॥

१५७ वन्दिस्ते भ्रातुः ।

१५८ ऋतश्छन्दसि ।

१५९ नाडीतन्वयोः स्वाङ्गे ।

१६० निष्प्रवाणिश्च ।

चतुर्वपञ्चमाध्यायगतसूत्रवार्तिकपाठः समाप्तः ॥